

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

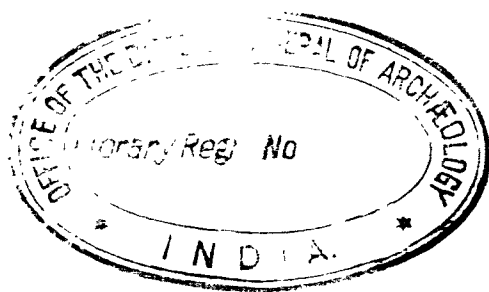
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 27213

CALL No. Sa3 S/May/May

D.G.A. 79

2

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तोभवेन्नृपः ॥ संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशब्दः कर्तव्यतावचनइत्युक्तम् । यद्राज्ञः कर्तव्यतदिदानीमुच्यतइतिप्रतिज्ञा कर्तव्यं च दृष्टार्थं षाड्गुण्यादि अदृष्टार्थमग्निहोत्रादि तत्रेहमाधानेन दृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैवच राजधर्मप्रसिद्धिः राजशब्दस्तु नेह क्षत्रियजातिवचनः किं तर्हि भिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनिपुरुषेवर्तते अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपः । नृपग्रहणेन जनपदैश्वर्यवतो धिकारमाह । प्रमाणान्तरमूलाह्नवधर्मा उच्यन्ते । न सर्वे वेदमूलाः अन्यमूलत्वे च यदत्र धर्मशास्त्राविरुद्धं तदुच्यते । तथा च कात्यायनः अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमात्रजेदिति । यथावृत्तः यद्वृत्तं यदाकारं वा स्येति च बहुव्रीहिः अन्यपदार्थो राजा यथार्थमाधान्येऽव्ययीभावः स्यात् । वृत्तं परिपालनार्थो व्यापारोऽदृष्टार्थः । संभवश्चोत्पत्तिः स उत्तो राजानमसृजत्प्रभुरित्यादिना । परमा सिद्धिर्विजिगीषोरैकाधिपत्यं राजवृत्तस्य फलप्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवतावत्पञ्चभिरव्यायैर्ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माः कथिताः अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियस्यासाधारणधर्मानाह राजधर्मानिति । धर्मो धर्मसाधनं । यथावृत्तो यदाचारः । संभवः सृष्ट्यादौ । सिद्धिर्दृष्टार्थसिद्धिः ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः षाड्गुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः किं त्वभिषिक्तजनपदपुरपालमित्पुरुषवचनः । अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपइति । यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि यथा येन प्रकारेण वा राजानमसृजत्प्रभुरित्यादिना तस्योत्पत्तिः यथा च दृष्टादृष्टफलसंपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । राजा धर्मस्य कारणमित्यनुशासनान् नृपतिधर्मयोः कार्यकारणसंगतिरध्यायद्वये । राजधर्मानिति । राजपदमत्रावेष्ट्यधिकरणन्यायेनान्ध्रप्रसिद्धिमाश्रित्य राजन्यपरं प्रजापालनकण्टकोद्धरणादिनाराज्यस्य कर्तरि वर्णान्तरे च लाक्षणिकमिति उत्तरे च ब्राह्मणमिदं संस्कारक्षत्रियेणेति अन्ते च क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणः सीदति क्षुधा वेदाभ्यासो हि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम् नाक्षत्रं ब्रह्मवर्धते क्षत्रियाय ददौ राज्यं संध्यांचोपास्य शृणुयादित्यादित्वरसात् । न तु ब्राह्मणादौ राजधर्माप्रामिरिति । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सत्यस्य प्रत्यनन्तरइत्यापदिमनुवचनादेव धर्माः कर्तव्याः । तत्रादृष्टमग्निहोत्रादि तदर्थं ऋत्विगादि दृष्टं प्रजापालनादितदर्थं षाड्गुण्यादि तयोः प्राप्तिः । यथावृत्तो यथाचारो भवेत् । संभवश्चेन्द्रादिभ्योत्पत्तिः । सिद्धीरणेनैव ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितस्याश्रमधर्मस्य रक्षाधिकारिणं राजानं प्रति धर्मान्प्रस्तौति राजेति । यथावृत्तो यत्प्रकारवृत्तो नृपो भवेत् नृपातुं शक्नुयात् तथा च वक्ष्यामि सिद्धिरैहिकामुष्मिकफलम् ॥ १ ॥

50-35
Man Man

(६) रामचन्द्रः । राजधर्मानाह राजधर्मानिति । यथावृत्तः यथाचारः नृपो भवेत् तस्य राज्ञः यथासंभवः सृष्ट्यादौ जन्म तस्य यथा सिद्धिः कार्यसिद्धिः एतादृशान्वक्ष्यमाणलक्षणान् राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मवेदः तत्रश्रुतः संस्कारो ब्राह्मः स वेदाध्ययनजन्यो ग्रहणवतो र्थलक्षणो वेदस्य स्वाध्यायविधिनिर्वर्त्यइत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मग्रहणार्थत्वाद्ब्राह्ममिति युक्तं । तथा च वक्ष्यति त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यामिति इतरथाविदितवेदितोपदेशः स्यात् । गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रादृष्टाचत्वारिसंस्कारम् । क्षत्रियेणेति एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारीति सूचितं क्षत्रियाभावे तदतिदेशोपि ग्राह्यः अन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः सर्वस्य करदस्य दीनानाथादेश्च । अस्येति स्वविषयवासिनां यथास्वजनपदपुरनिर्देशः । यथान्यायं न्यायः शास्त्रधर्मशास्त्ररूपनार्थशास्त्रमौशनसादिप्रणीतं तमनतिक्रम्य । परिरक्षणं परिरक्षणं । अपायपरिहारो दुर्बलानां बलवद्भिरनभिभवः शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च । दुःखत्राणं परिरक्षा शास्त्रातिक्रमे चादृष्टदुःखं अतस्तदनतिक्रमे राजभयेन रक्षिता भवन्ति । राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतोनरकादिदुःखाद्राजदण्डनमल्पीयः कर्तव्यमिति विधिः अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मं नूपनयनादिसान्त्वान्तम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मवेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतोरक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अतएव शास्त्रार्थतत्त्वक्षत्रियस्य जीवनार्थं । तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति ब्राह्मणस्य ह्यापि जीवेत्क्षत्रियधर्मेणेत्यभिधास्यति वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मशूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः । न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्मवार्धलम् । वृषलः कर्मच ब्राह्मणपतनीये हिते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हि त्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ रक्षणवेदधर्मार्थतपःक्षत्रस्थरक्षणमिति सर्वतो धर्मषड्भागागोराज्ञो भवति रक्ष्यत इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहणादृष्टार्थमपि योरक्षन्बलिमादत्त इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदस्तत्कृतं संस्कारमुपनयनवेदाध्ययनादिप्राप्तेन क्षत्रियेण ॥ २ ॥

(५) जन्दनः । अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षायामधिकारो नान्यस्येत्याह ब्राह्ममिति । ब्राह्मं संस्कारवैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्नोयस्तस्यैव रक्षायामधिकारो नान्यस्येति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंस्कारं उपनयनादिसंस्कारान् प्राप्तेन क्षत्रियेण यथाविधि अस्य सर्वस्य जगतः परिरक्षणं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्रुते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा प्रभुः । प्रजापतिस्तुतिरियम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्रुते कल्पादौ ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादराजके जगति बलवद्भयान्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्ट्वांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पुरावृत्तमाह अराजक इति । विद्रुते पीडिते । प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । तत्र हेतुः तामधिकृत्य तस्यसृष्ट्वमित्याह अराजकेहीति । सर्वतोभयादैविकान्मानुषाञ्च प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजकेऽस्मिँल्लोके भयात्सर्वतोविद्रुतेसति अस्य विश्वस्य रक्षार्थं प्रभूराजानमसृजत् ॥ ३ ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्दृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वित्तेशो धनपतिर्वैश्रवणः । मात्रा अवयवाः । शाश्वतीः सारभूताः । निर्दृत्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्रा अवयवान् । निर्दृत्याकृष्य ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं सृष्टवानित्याह इन्द्रेति । इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां मात्रा अंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वनियन्तृत्वविधाऽर्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तोति इन्द्रेति द्वाभ्याम् । वित्तेशः कुबेरः । मात्राः सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत् । शाश्वतीर्मन्वन्तरव्यापिनीः । निर्दृत्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह इन्द्रेति । शाश्वतीमात्राः स्वाभाविकान्शान् इन्द्रस्यैश्वर्यानिलस्य बलं इत्यादिकाः शक्तीरित्यर्थः । निर्दृतासृजदित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एषामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां मात्राभिस्तेजोऽर्शैर्निर्मितस्तस्माद्धेतोरभिभवति । दुर्निरीक्ष्यमुखो भवति तेजसाहेतुना । निष्कृष्य निर्मितोत्पादितः यतः रुषिरुत्पादने धातुर्वर्तते । तेनापायावधित्वान्मात्राभ्य इति पञ्चमी-तृतीयावापठितव्या ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजसा वीर्येण ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेष सर्वप्राणिनीवीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । ते देवाह यस्मादिन्द्रादीनां मात्राभिर्निर्मितो नृपस्तस्मात्स्वतेजसा सर्वभूतान्यभिभवत्येष इति ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तस्य प्रत्यक्षत्वं श्लोकत्रयेणोपपादयति यस्मादिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेषां सुरेन्द्राणामिन्द्रादिलोकपालानां मात्राभ्योऽंशेभ्यो निर्मितो नृपस्तस्मात्कारणान्तेजसा सर्वभूतान्यभिभवति ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैषचक्षूषि च मर्नासि च ॥ न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षतुम् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपति तापयतीव संमुखो शक्यदर्शनत्वादेवमुच्यते तदाह नचैनं भुवि शक्नोति ब्राह्मणजान्युत्कृष्टाब्रह्मवर्चस्विनोपि नैनमभिमुखं वीक्षितुं शक्नुवन्ति । तदुक्तं तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपत्यादित्यवदित्यादित्यांशोपपादनमितरेष्वप्येवंस्वयमूहम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अयंचराजा स्वतेजसा सूर्यइव पश्यतांचक्षूषि मर्नासि च संतापयति । नचैनं राजानं पृथिव्यांक-श्चदप्याभिमुख्येन द्रष्टुं शक्नोते ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्येणापि तदंशोऽनुमेयइत्याह तपतीतिद्वाभ्याम् । दुष्टानांचक्षुर्मनसोःसंतापजननात्तद्दर्शना-
निष्ठाश्मत्त्वं सूचितं । साधूनां तपति विमलंप्रसाधयति ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वेषांचक्षूषि मनांसिचार्कवन्पुस्तपति संतापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः सधर्मराट् ॥ सर्वेश्वरः सवरुणः समहेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते प्रभावोऽलौकिकी या शक्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभावतः प्रभाववानेवैवभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुहूकः । एवंचाग्न्यादीनांपूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्चप्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाध्यायवक्ष्य-
माणत्वात्सराज्ञात्तथ्यतिशयेनाग्न्यादिरूपोभवति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । सधर्मराट् यमः । प्रभावतः ऐश्वर्येण ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रभावतः शक्तितः ॥ ७ ॥

बालोपि नावमन्तव्योमनुष्यइति भूमिपः ॥ महती देवता श्लेषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्योयमित्येवंबालोपि भूमिपोराजा नावमन्तव्यः किंतिहि महती काचिदेषादेवतेतेन मानु-
षेण रूपेण स्थितेति अतोऽदृष्टेनापि दोषेण राजन्यवज्ञानयुज्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महती देवता ईश्वरः ॥ ८ ॥

(३) कुहूकः । ततोश्च मनुष्यइतिबुद्ध्याबालोऽपि राजा नावमन्तव्यः यस्मान्महतीयंकाचिदेवता मानुषरूपेणा-
वतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधमदियोऽदृष्टदोषाउक्ताः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बालोपीति । अवमानप्रसक्तिमाह मनुष्यइति ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । एवं देवांशप्रभवत्वाद्राजा नावमन्तव्यइत्याह बालइति । महती देवता अग्निरित्यर्थः । हि शब्दो
हेतौ ॥ ८ ॥

एकमेव दहत्यग्निनीरं दुरूपसर्पिणम् ॥ कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यविधेरर्थवादश्लोकाएते । राजधर्मोपि यतःसर्वपुरुषार्थोयं योऽग्निहस्तादिनास्पृशति
समिद्धस्याप्यन्तिकोभवति सदुरूपसर्पिणरःप्रमादस्खलितोदह्यते राजातुकुहूकः सपुत्रधनदारबान्धवंहन्ति । कुलंयेकेचित्-
ज्ञातयः । स्वजनाश्चतानप्यपराधसंबन्धात्पशुभिर्धनसंचयैश्चसह नाशयति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरूपसर्पिणं दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पन्तमभिभवार्थमग्नेः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिका-
रिणम् ॥ ९ ॥

(३) कुहूकः । संप्रतिदृष्टदोषमाह एकमित्यादि । योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति दुरूपसर्पिणमेकमेवा-
ग्निर्दहति नतत्पुत्रादिकं कुहूदोराजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरूपंकुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितंसापराधंनिहन्ति
॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । महत्वमेवाह एकमिति । दुरूपसर्पिणं दुःखार्थमरणाद्युद्यतं उपसर्पिणं समीपगामिनम् । राजा-
तु देशान्तरस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति । अग्निदेवतातोप्यधिकइतिभावः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । अग्रितोऽपिराजा दाहशक्तौ विनिहतरश्चाह एकमिति । दुरूपसंनिधानं पराक्रमविपुलां प्रमादादग्रौ पतितमितियावत् । कुलं दहतियस्मात्तस्मान्नावयन्तव्यः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमेव नरमगिर्दहति कीदृशनरं दुरूपसंनिधानं दुष्टेन मन्त्रेण उत्सर्जन्तं निवहयामास ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । नैतन्मन्त्रव्यबन्धुमैराजा मुह्यति । कस्य राजा भवेन्मित्रकानि मित्राणि राजानि ॥ प्रयोजनापेक्षया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रेशत्रुवत् । तथा शक्ताकंचिदपराभक्षमन्ते । शक्तिप्राप्त्योन्मूलयन्ति एवं देशकालावपि अतो धर्मसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं कुरुते क्षणान्मित्रक्षणेन शत्रुः नैकरूपेण राजा भवति । अतो न विश्वसितव्यं राजनि । मैत्र्या दालभ्यात्सौजन्याद्वा तत्तुल्यवयोदृष्ट्या न वर्तितव्यम् अपितु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कार्यं प्रयोजनं । शक्तिं त्वस्य । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ । विश्वरूपं मित्रेण शत्रुवत् शत्रावपि मैत्री । अतो मित्रमित्यत्र नाविश्वसनीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । सराजा प्रयोजनापेक्षया त्वशक्तिदेशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहुनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्षमते शक्तिप्राप्त्योन्मूलयति । एवमेकस्मिन्पि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रो दासीनो वा भवति अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्धानावज्ञेयः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्यमिति । कार्यमनुग्रहनिग्रहौ । शक्तिं बाल्ययौवनाद्यनुरूपाम् । देशोदूरनिकट्यादिः । कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिः । अवेक्ष्य निमित्त्यैव विश्वरूपं प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रो दासीनतया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । विश्वरूपं नानादेवतारूपम् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ ज्ञात्वा धर्मसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः विश्वरूपं नानारूपं इन्द्रमृगादिरूपं मित्रे शत्रुतां शत्रौ मित्रतां वा कुरुते ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजो मयोहि सः ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसन्न आराधनं श्रियं ददाति क्रुद्धो मृत्युना योजयति अतः श्रीकामेनाराधनीयः । न केवलं श्रिया योजयति यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि पराक्रम्य परितोषितोहन्ति अतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः । पद्माश्रीः पर्यायोपि पद्माशब्दो महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तो महतीं श्रियं ददातीत्यर्थः । एते चार्थाराध्याप्यन्ते यतस्सर्वतेजोमयोसौ अश्र्यादित्यचंद्रमसां तेजो विभर्ति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्य प्रसाद इत्यादि त्रयं क्रमात्कुबेरशक्त्यमानां व्यापारकथनम् । पद्मा पद्महस्ता । यतः पद्मादयस्तदुद्भवा भवतः सर्वतेजोमयः । एवमन्येष्वप्युक्तांशेषु व्यापारो ज्ञेय इत्याशयः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादात्पहती श्रीर्भवत्यतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितोहन्ति तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै कुप्यति तस्य मृत्युं करोति तस्मात्स्त्रीविनाशिनः न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमादीनां तेजो विभर्ति ॥ ११ ॥

(१०) धर्म-कर्म (व)

मृत्यु-तस्य (नं०)

(४) राघवानन्दः । विश्वरूपसंख्यनक्ति यस्येति । प्रसादेऽनुग्रहविषये पद्माश्रीरितिपर्यायत्वेऽपि महत्त्वानपायत्व-
ख्यापनार्थं पद्मालयत्वसूचनेनवा सुखहेतुत्वख्यापितम् । त्रियःसत्त्वेऽपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात् । पराक्रमे
शत्रुप्रतिगमने विजयस्तत्संभावना । तदवमानात्तत्क्रोधानन्तरंजामृत्युदर्शनान्मृत्युः । तस्माच्छ्रीमामिःशत्रुजयशत्रुवधादि-
कामैर्नृपःसेव्यइतिध्वनिः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह तस्येति । तस्य प्रसादे श्रीर्वसति तस्य प्रसादे सति लक्ष्मीर्जायतइत्यर्थः ।
पद्मापन्नवती । विजयइन्द्रः । सर्वतेजोमयः सर्वदेवताशक्तिमयः ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्सविनश्यत्यसंशयम् ॥ तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रत्यवायाद्यथाविन्दति जभोनैवमभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनःपुनराह तंराजानंयोद्वेष्टिप्रातिकूल्ये-
नवर्तते तस्मिन्सत्यसंशयंनश्यति । तस्यह्याशुविनाशाय अन्यःकश्चिदपराधंक्षमते । अशक्यराजनिवेदनेन तत्र व्यवहार-
भागस्य धनपरिक्षयोभवति भूतोप्यर्थः साक्षिणांचित्तवैचित्र्यादन्यथात्वमायातिहृषेक्ष्यमाणःकश्चित्क्रमेणापि । राज्ञा
तद्विनाशार्थमपराधेन मनसिस्थितेन बाध्यतएवासौ शक्तिमत्त्वाद्वाङ्मयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधापत्तेः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मात्तत्रद्वेषोऽपि न कर्तव्यइत्यर्थः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । तंराजानमज्ञतया योद्वेष्टि तस्याश्रीतिमुत्पादयति सनिश्चितंराजक्रोधान्नश्यति यस्मात्तस्यविनाशा-
य शीघ्रंराजा मनोनियुङ्क्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । नापि राज्ञाद्वेषाद्याचरणीयमित्याह यस्त्विति । विनश्यतीत्यत्र हेतुस्तस्येति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । हि हेतौ । विनाशाय विनाशंकर्तुम् । प्रकुरुतेऽध्यवस्यति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संमोहाद्यस्तद्वेष्टि तस्य ह्याशु विनाशाय राजा मनःकुरुते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सव्यवस्येन्नराधिपः ॥ अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेघातिथिः । यतः सर्वतेजोमयोराजा तस्माद्धेतोरिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्याधर्मकार्य-
व्यवस्थांशास्त्राचारविरुद्धांव्यवस्येन्निश्चित्यस्थापयेन्विचालयेत् सा तादृशीराज्ञोनुज्ञानातिक्रमणीया अद्य पुरे सर्वैरु-
त्सवः कर्तव्यः । अत्रगृहे विवाहोवर्तते तत्र सर्वैः संनिधातव्यं तथा पशवोनाद्य सैनिकैर्हन्तव्यान्शकुनयोवन्धयि-
तव्याः नर्तिकाधार्मिकैराराधनीयाएतावन्त्यहानि । एवमनिष्टेष्वपि एतेन संसर्गोर्नकर्तव्यएतस्य गृहे भवेषोनदेयः एवंवि-
धोत्रधर्मः पट्टघोषादिनाराज्ञादिष्टोनातिक्रमणीयः । नत्वग्निहोत्रादिधर्मव्यवस्थायैवर्णाश्रमिणांराजाप्रभवति स्पृत्यन्तर-
विरोधप्रसङ्गात् अविरोधे चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यंधर्मव्यवहारमिष्टेषु क्षुद्रेष्वप्यक्षुद्रयोःयनियमयेदेवंमहत्त्वप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोःग्यंनतु दण्डा-
दिनियमोऽपि राज्ञच्छ्रया कार्यस्तस्य शास्त्रीयस्यैव राज्ञापि कार्यत्वात् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः सर्वतेजोमनोऽनृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टंशास्त्रानुष्ठेयंशास्त्राविरुद्धंनिश्चित्य व्यवस्थापय-
त्यनपेक्षितेषु चानिष्टंनियमनातिक्रमेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकरणपुपसंहरति तस्मादिति । इष्टेषु प्रियेषु धर्मे अयमेवमहोत्तमोऽयमेवनाहतीति व्यव-
स्थापयेत् । स्थापयितुस्तं प्रौढ्यादिना नचालयेत् यतःक्रुद्धोहन्तिप्रसन्नोऽनुगृहीयते ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । इष्टेष्वनिष्टेषु च यमर्थं धर्मादिनपेतत्वेन निश्चिनोतितमर्थधर्ममत्वा न विचारयेत् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् इष्टेषु क्षुद्रेषु यंधर्मसनराधिपः व्यवस्येत् निश्चिनोति च पुनः अनिष्टं अयोग्यं अनिष्टेषु अच्छिद्रेषु अनिन्द्येषु तंधर्मन विचारयेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता राजोत्पत्तिः । दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते । तस्माद्भूतदर्थराज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डमसृजदीश्वरः प्रजापतिः । कोराज्ञोर्थोदण्डेन उच्यते गोप्तारंसर्वभूतानां गोप्ता रक्षिता दण्डएव नदण्डेनविना राजारक्षितुंशक्नोति । अतोराजत्वसिद्ध्यर्थएवदण्डःसृष्टः । धर्ममात्मजं ब्रह्मतेजोमयमितिदण्डस्तुतिः नयागदानादिधर्मः । किंतिर्हिदण्डएव । नचायंप्राणधनहारित्वादधमोविज्ञेयः अपित्वेषएव धर्मआत्मजःशरीरादेवजातः प्रजापतेः । नचपाञ्चभौतिकः । किंतिर्हिब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेन निर्मितः पूर्वराजसृष्टेः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यार्थे राजार्थं । धर्मं धर्माशौद्धवंविधिं । त्वस्य सुतं अतएव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्तेजसा सृष्टम् । दण्डं दमकम् । ईश्वरोब्रह्मा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनारक्षितारंधर्मस्वरूपंपुत्रंब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेननिर्मितं न पाञ्चभौतिकंदेहंब्रह्मापूर्वसृष्टवान् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य राज्ञोर्थे रक्षणादिप्रयोजनार्थं सर्वभूतानामनुशासनरूपं धनप्राणधिक्षब्दहस्ताद्याहरणात्मकंधर्मं तद्धेतुत्वात् । आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं ब्रह्मतेजोमयं पूर्वच राजसृष्टेः । दण्डमिति कर्तृकरणव्युत्पत्त्या कचिद्राजा कचिदनुशासनम् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति तस्येति । तस्यार्थे तस्य राज्ञः कार्ये निमित्ते गोप्तारं गुमिकरिष्यन्तं सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमिति यावत् ब्रह्मतेजोमयं परमात्मशक्तिमयं परमात्मशक्तिमुपादायेतियावत् धर्मात्मकंदण्डमसृजत् धर्मस्वस्माद्दण्डरूपेण ससर्ज । पूर्वं युगारम्भे । ईश्वरःप्रजापतिः । एतदुक्तं भवति दण्डस्यात्माधर्मशरीरंब्रह्मतेजोमयमीश्वरोजनयितेति ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्यार्थे राज्ञोऽर्थे ईश्वरः ब्रह्मापूर्वदण्डरूपमात्मजंपुत्रमसृजत् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ जयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्

चलन्ति च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यदण्डस्यभयात् संबन्धितामात्रविवक्षायां भयेहेतुत्वंनास्तीति षष्ठी । दण्डभयात्स्थावराणि भूतानि भोगाय फलकुसुमच्छायादिभिर्भोगार्थकल्पन्ते तत्समर्थाभवन्ति । योहिस्थावरः फलंनददाति सपरिशोष्यते । नचेत्परिशुष्यति सर्वतोव्यामदेशत्वाच्छित्त्वाऽगारीक्रीयते एतया वृक्षोपमया दण्डस्य राजापथ्यकारिणःपुरुषस्यैवंकर्तव्यं च्छेदनमूलोत्पादनादिना दण्डःप्रणोयः । स्थावरग्रहणस्तुत्या दृष्टान्तार्थमोदशोऽयंदण्डोयत्स्थावराअपिदण्ड्यन्ते किं पुनश्चराः नतु स्थावराणांदण्डोयमित्येषाबुद्धिरस्ति । त्वधर्मान् चलन्ति अकालेन पुष्यन्ति न प्रसुवते ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगाय कल्पन्ते अन्वेषां । स्थावराणीत्युक्तं स्थावराणामपि पृथिव्यादीनां पृथ्विभिर्दण्डस्य धृतत्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनोभोगं कर्तुं समर्था भवन्ति । अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगेन सिध्येत् वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः । तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकत्वधर्मानुष्ठानमकरणेयाम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्येति । भयाद्दण्डस्येत्यन्वयः । भोगाय कल्पन्ते समर्थाः चोराद्युपद्रवराहित्यात् । भृशदण्डस्य देशेऽधर्माभावाद्यथाकालं स्थावराणि द्रुमादयः फलशालीनीति भावः । तस्य राज्ञो भोगाय फलदानि भवन्ति दण्डाद्यभावेच्छिद्यन्ते तानि । साधवः पाल्यन्ते दस्यवश्छिद्यन्त इति मेधातिथिः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड प्रशंसति तस्येति । तस्य दण्डस्य भयात् । स्थावराणामपि दण्डोधारितो महात्मभिरिति हासेषु श्रूयते । यथागस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वायुना शाल्मलीतरोर्हैमवतस्य ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य राज्ञोभयात्त्वधर्माद्भूतानि न चलन्ति ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥ यथार्हतः संप्रणयेन्नेरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यायवर्तिनो ये राजापथ्यकारिणो महामात्यादयस्तेषामयं दण्ड उच्यते । अन्येषां तु परस्परव्यवहारिणामनुबन्धमनुज्ञात्रापरिज्ञायेत्यत्रोच्यते । तत्रैव चायं श्लोको व्याख्यातः । विद्यात्राधिका सा च वेदार्थविषया । यथार्हतः यथार्हतो यस्य योग्य इत्यर्थः । संप्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादित्यावत् एतत्सर्वमवेक्ष्य निरूप्य तत्तदपेक्षोदण्डः कर्तव्यः । अन्यथा प्रणीतो राज्ञो दृष्टमनर्थमावहेत् । दृष्टाऽदृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपदभेदेन सममाष्टमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशकालादि त्वरण्यरात्र्यादिरुतत्वेन दण्डाधिक्यात् । शक्तिं धनदाने । विद्यामिति वेदादिपाठशीलतया दण्डाल्पतार्थम् ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तमित्यादि तदण्डदेशकालौ दण्डस्य च शक्तिविद्यादिकं यस्मिन्पराधे यो दण्डोर्हतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । कष्टतत्प्रणयनमित्याह तमिति । दण्डस्य देशकालौ शास्त्रानुसारेणावेक्ष्य यथार्हतः यस्मिन्पराधे योयं दण्डमर्हति तदनतिक्रमेण संप्रणयेत् देशं दूरनिकटार्धं । कालं दुर्भिक्षार्धं । विद्यामस्त्रशिक्षादिकां वेदविद्यां च । अन्यायवर्तिष्वन्यथागामिषु ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दण्डस्य प्रणयनप्रकारमाह तमिति । शक्तिः बालो बृद्धो दरिद्रो धनवानित्यादिरूपा । विद्यावेदवित्त्वमित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डमन्यायवर्तिषु देशकालादिकमवेक्ष्य यथार्हतः संप्रणयेत् ॥ १६ ॥

सराजा पुरुषोदण्डः सनेता शासिता च सः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । स एव वस्तुतो राजा तस्मिन्सति राजशक्तियोगे स एव पुरुषः येन बलीयसोऽपि पुरुषानस्त्रीवन्यकृत्य वशीकरोति सनेता कार्याणितेन नीयन्ते । शासिता शासनं राजाज्ञा तस्याभावे दण्डः स्मृतः । धर्मतः कर्तृत्वमौपचारिकम् । चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र स प्रतिभू रिव यथा प्रतिभूश्चलितुं न ददाति तद्दण्डोऽपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदण्डएवराजा जनस्य तदधीनत्वात् । पुरुषः पुरुषात्मा । नेता नायकः प्रवर्तकः । शासिता एवकुर्वित्युपदेशः । धर्मस्य धर्माचरणंकारयितुं प्रतिभूरिव ॥ १७ ॥

(३) कुट्टूकः । सएवदण्डोवस्तुतोराराजा । तस्मिन्सति राजशक्तियोगात्सएव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रियइवतद्विधेयत्वात् । सएव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते । सएव शासिताशासनमाज्ञातदातृत्वात् । सएवचतुर्णामप्याश्रमाणांयोधर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिवप्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डंविना राजाऽकिंचित्करइति दण्डंस्तौति सइतित्रिभिः । तस्मिन्सति राजशक्तिः । पुरुषः सर्वानराजप्रभृतीन् स्त्रियइव न्यकृत्य स्वधर्मे स्थापयतीति पुरुषः बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीतिवा राज्ञोपि दण्डश्रुतेः । नयति प्रापयति स्वस्वधर्मं राजानेनेतिनेता एधांसि पचन्तीतिवद्वा कर्तृत्वोपचारः । प्रमादात्प्रच्याव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति शासिता । सन्यासिनामपि पातित्ये दासआमरणान्तिकइति राजभृत्यतास्मृतेराश्रमचतुष्टयग्रहः । धर्मस्य प्रतिभूः तत्संपादने प्रभुर्द्वितीयः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह सइति । स दण्डएव राजपुरुषः राजनियोगकरः । नेता तत्तत्कामानुष्ठापकः । शासिताआज्ञापकः । तेजोविनासकलकार्यासिद्धेः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वादण्डएवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । न राजा शास्त्रशास्ति कर्तव्याकर्तव्योर्विधिनिषेधयोः किंतिहिदण्डएव । दण्डएवाभिरक्षति बलवद्भयोदुर्बलान् । सुमेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथा कामंलोकोव्यवहरति । द्विविधोदण्डोराजदण्डोयमदण्डश्च ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतः शास्तरारक्षन्ति । तथाऽन्येषु रक्षितृषु सुमेष्वप्येतद्भयादेव न पापंक्रियते ॥ १८ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मादण्डः सर्वाः प्रजाआज्ञां करोति तस्मात्साधूक्तंशासितेतिज्ञेयम् । यस्मात्सएव प्रजारक्षति ततोयुक्तमुक्तराजेति । निद्राणेष्वपिरक्षितृषुदण्डएव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेवधर्महेतुत्वाद्धर्मजानन्ति । कारणेकार्योपचारः । ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शास्तीति । अभिरक्षति प्रमादादधर्मभ्यः । सुमेषु प्रमत्तेषु ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डःसुमेषु जागर्ति दण्डभयात्केपिनलुम्पन्ति ॥ १८ ॥

समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वारञ्जयति प्रजाः ॥ असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । धृतः प्रणीतः प्रवर्तितः समीक्ष्य पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य । रञ्जयत्यनुरागं प्रजासु जनयति । विपरीतंप्रणीयमानो न केवलंस्वकार्यं करोति यावदुरूपयुक्तोविषवद्विनाशयत्यर्थजनस्य ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्य शास्त्रतो निरूप्य ॥ १९ ॥

(३) कुट्टूकः । सदण्डःशास्त्रतः सम्यङ्गिरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति । सर्वतइतिद्वितीयाथेतसिः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । समीक्ष्य यथाशास्त्रं अनुरञ्जयति राजानंप्रत्यावर्जयति । सर्वतः सराष्ट्रसपशुद्रव्यसंचयंराजनंनाशयतीतिभावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । धृतःधारितःसदण्डः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक्समीक्ष्य धृतःसदण्डःसर्वाः प्रजारञ्जयति असमीक्ष्याविचार्य प्रणीतः सर्वशो विनाशयति ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ॥ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रणयनादण्डस्य ये बलवत्तराबलीयांसोबलेनाधिकामहाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्याभूयस्त्वेन वा ते दुर्बलानपक्ष्यन् शूले मत्स्यानिव यथामत्स्या शूल्याक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तोजनोऽधिकशक्तिभिरुपहोयेत धनशरीरदारहरणादिना तस्मादण्डार्हानतन्द्रितोनलसोदण्डयेत् कुतोमया समीक्षाशक्या कर्तुनैवदण्डंकरोमीति नैवबुद्धिः कर्तव्या ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूलेमत्स्यानिव अपक्ष्यन् पचेयुः । अविध्यन्नितिक्वचित्पाठः ॥ २० ॥

(३) कुड्मूकः । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डप्रणयनं कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तोदुर्बलानपक्ष्यन् लङ्घन्तस्य पचिधातोरुपमिदम् बलिनोऽल्पबलानांहिसामकरिष्यन्नित्यर्थः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्नित्येषमेधातिथिगोविन्दराजलिखितःपाठः । जले मत्स्यानिवाहिस्युरितिचपाठान्तरम् । अत्र बलवन्तोदुर्बलान्हिस्युरितिमत्स्यन्यायएवस्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डाकरणे दोषमाह यदीतित्रिभिः । शूलेमत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्नितिक्रियातिपत्तिः । तेन यदि दण्डयिता राजा नाभविष्यत्सर्वाःप्रजाःबलिभिर्दस्युभिरनक्ष्यन्ति ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अप्रणयनेदोषंश्लोकद्वयेनाह यदीति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह यदीति । द्वितीयेनान्वयः । राजा अतन्द्रितः दण्ड्येषु दण्डं यदि न प्रणयेत् न प्रयोजयेत् तर्हि बलवत्तरःपुरुषोदुर्बलान्पुरुषान् अद्यात् लुम्पेत् कानिव अपक्ष्यान् शूलआरोपितान्मत्स्यानिव ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च नस्यात्कास्मिंश्चित्प्रवर्ते

ताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । काकादयोप्यत्यन्ताधमादेवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्योदातव्यंहविश्चरुपुरोडाशादितत्तेअद्युर्दिदण्डेन ननिवार्येरन् । अन्यदपियत्त्वाम्यंस्वत्त्वामिभावःसनस्यात् । जायापत्योःपितापुत्रयोः जायायाःपतिर्नस्यात्त्वातन्वयेण स्त्रियः प्रवर्तेरन् । अधरोत्तरं यदधरंवृषलादितदुत्तरं प्रधानंस्यात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादितदवरतानिरुहतामियात् । शूद्राधर्ममुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्यात्काकः श्वावलिह्यादितिदृष्टान्तायोक्तम् । तेन श्वावलिह्यादित्याद्यर्थेषु पूर्णायम् । अधरोत्तरमधराणामुत्कृष्टत्वम् ॥ २१ ॥

(३) कुड्मूकः । यदि राजा दण्डनाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमस्वादप्यत्तथा कुकुरः पायसादिहविरलेक्ष्यन्नकस्यचित्कुत्रचित्त्वाम्यमभविष्यत्ततोबलिना तद्गृहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानांच मध्ये यदवरंशूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रवर्तिष्यत ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काकश्चानौ दण्डेनानिवारितौ देवभौग्यौ पुरोडाशावश्रीतौधयातद्वत्स्यात् । तथा क

स्मिन् न्यायोपात्तेषु वित्ते कस्यापीति शेषः । दण्डाद्विद्वत्सूनां प्राबल्यात् । अधरोत्तरं ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये ये अधराः शूद्रादयः ते उत्तरं प्राधान्यं प्रावर्त्यन्ति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा अप्रयुक्ते दण्डे कस्मिन्पिवस्तुनि स्वाम्यं भुवं स्यात् अधरोत्तरं अधरं प्रतिलोमजं उत्तरं अनुलोमजं एवमधरोत्तरं प्रवर्तेत ॥ २१ ॥

सर्वोदण्डजितोलोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥ दण्डस्य हि भयात्सर्वजगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धोधर्मार्थकामेषु सतादृशो नरो दुर्लभः दुःखैर्लब्धुं शक्यः । किन्तु दण्डजितोदण्डेन जीयते पथिस्थाप्यते तद्गयान्नयथाकामं प्रवर्तते । जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुचिः शुद्धमनः । भोगाय भोगिनाम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वोऽयं लोकोदण्डेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते । तथा सर्वमिदं जगदण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दण्डभयादेव शुचिर्नरो न स्वतोरागादित्याह । दण्डस्येत्यादि पूर्वोक्तस्य निगमनम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रणयने हेतुमाह सर्वइति ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वारक्षांसि पतंगोरगाः ॥ तेषु भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । ये देवाः पर्जन्यो वायुरादित्येत्यादयः । भोगाय कल्पन्ते शीतोष्णवर्षान्नयतैरोषधीः पाचयन्ति तदण्डभयाशङ्किनः अन्यथा किमिति सूर्याचन्द्रमसौ धातुपर्जन्यौ वा त्वरस्मात्कार्यकालान्नियतान्नविचलेताम् । कदाचिद्धे अहनी त्रीणि वा नोदियात्सूर्यः सति स्वातन्त्र्ये । दण्डात्तु बिभ्यन्ताति क्रामति मर्यादां । तथाच श्रुतिः ॥ भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्तपति चन्द्रमाः । भयादग्निश्चावायुश्चेति । दानवा दयश्च यदिदमखिलमहर्निशं न जगदुपगच्छन्ति दण्डमाहात्म्यमेतत् । पतङ्गव्यांसि गृहमण्डनाः शुकसारिकादयो यद्वा लानामक्षिणी नोत्पाटयन्ति स्येन काककङ्कगृध्रादयो ज्जीवतो नादन्ति तदप्येवमेव । उरगाः सर्पाः केवलं क्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वप्राणिजातम् तदण्डसामर्थ्यं अतस्तुतिरेषोच्यते यद्देवादयो महार्धिका अचेतना वा त्वर्मर्यादातो न विचलन्ति भयात्किं पुनर्मनुष्याः । अत्र श्लोकः पूर्वेऽपठितः ॥ दृष्ट्वा तु दैन्यं वनपाटलानां पुष्पप्रगल्भं कुटजप्रहासं । संबन्धदानेन हृदा जहास नीपोपि रन्ध्रं प्रहरत्यवश्यम् इति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वज्ञैव परमेश्वरस्य । यदुक्तं भीषास्माद्वातः पवतइति ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तेषु दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढ्यार्थं पुनरुच्यते । इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वारक्षसपक्षिसर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः । भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदानवेति दृष्टान्तार्थम् । भीषास्माद्वातः पवते भीषो देति सूर्यइति श्रुतेर्यथेश्वरभयात्पवनादेः प्रवृत्तिरेवं राजप्रभृतेर्भयाद्देवादयोपि स्वकार्याय नीयन्ते । यद्वा दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा तथा आवर्जिता निष्पापानां तेषां धकाः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । देवयोनयोऽपि दण्डसाध्याः किं पुनर्मनुष्ययोनयइत्यत्राह देवेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डेन ईश्वराज्ञारूपेण ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णांश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्यविभमात् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डस्य विभ्रमोऽकरणमन्यायेन वाकरणम् तस्मिन्सति सर्ववर्णादुष्येयुः इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः । सेतवोमर्यादाः सर्वाभिद्येरन् सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरञ्छूद्रा ब्राह्मणवत् अतश्च-सर्वलोकप्रकोपः स्यात् । त्रयोपिलोका इतरेतरं वृथा तपादिना नोपकुर्युः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुष्येयुः संकरादिवैकृत्यकरणेन हेतुना । सेतवोमर्यादाः । प्रकोपोऽन्योन्यवैरम् । विभ्रमाच्चोहात् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्व-शास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफलाउत्सीदियुः चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्चाजायेत ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वसेतवोवर्णानामाश्रमाणांच अनेन वर्णेनेदं कर्तव्यमनेनाश्रमेणेदं कर्तव्यमिति धर्ममर्यादाः । प्रकोपः संक्षोभः । विभ्रमादकरणाद्विपरीतकरणाच्च ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । सेतवः मर्यादाः । विभ्रमादसम्यक्प्रणयादप्रणयाच्च ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य विभ्रमाद्विस्मरणादन्यथाप्रयोगात्सर्वे वर्णाः दुष्येयुः संकीर्णा भवेयुः । च पुनः सर्वसेतवो मर्यादाभिद्येरन् ॥ २४ ॥

यत्र श्यामोलोहिताक्षोदण्डश्चरति पापहा ॥ प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतद्वयमनुष्याणां प्रशस्ततमं अतस्तेनासता रूपकभङ्गा स्तौति द्विरूपोदण्डः दुःखदोभयदश्च भयहेतुत्वं श्यामतया दुःखहेतुत्वं लोहिताक्षत्वेन । परिसमाप्ता दण्डस्तुतिः । दण्डोऽवश्यं कर्तव्यः सच देशाद्यपेक्षयेति अन्यः-सर्वोर्थवादः । नेता चेत् नेता दण्डस्य नायकः सचेत्साधु पश्यति मुनिरूपितदेशकालादिकं कृत्वा पालयति तत्र प्रजा नमुह्यन्ति न केनचिद्दोषेण युज्यन्ते ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र श्याम इति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम् । श्यामः कृष्णः तामसत्वात् । लोहिताक्षः रजोधिकत्वेन कोपनत्वात् । साधु युक्तं पश्यति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताकोदण्डो विचरति तत्र प्रजा-व्याकुलान् भवन्ति । दण्डप्रणेताय दिविषयानुरूपं सम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्याम इत्यादि तदधिष्ठातृदेवतारूपम् । नेता राजा शास्त्रानुरूपं साधुचेत्पश्यति न तदा प्रजामुह्यन्तीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयने गुणमाह यत्रेति । दण्डाभिमानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठानोरभेदोपचारादुक्तं श्यामोलोहिताक्ष इति । दण्डदेवतायाः श्यामत्वं लोहिताक्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः । अष्टपादस्तनयनः शकुन्तर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ जटी द्विजिह्वस्ताभ्रास्योभृङ्गराजतनुच्छदः । एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं तेन दण्डोदुरावर इति ॥ २५ ॥

(२४) दुष्येयुः = नश्येयुः (त, ट)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य स्वरूपमाह यत्रेति । यत्रदेशेऽस्यामोदण्डश्चरति श्यामइत्यनेन मनुष्यरूपता श्यामःकृष्णः । लोहिताक्षः रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात् । यदि नेता साधु युक्तं यथा स्यात्तथा पश्यति तत्र प्रजान् मुह्यन्ति ॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । इदंसंप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च । सत्यवादी यः शास्त्रानुसारितयादण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय न तं वर्धयति न च वल्लभस्य रागादवनं करोति । प्राज्ञो देशादीनां बाध्यबाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः कदाचिदेशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः उभौ वा तौ विद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः कार्यवशादर्थश्च बाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः । स्वल्पो यत्र धर्मस्तस्मिन्साध्यमाने महान्नर्थो भवति तत्र धर्मस्त्यज्यते । प्रायश्चित्तेन समाधास्यत इत्येवमादिबोद्धव्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्यकारिणं समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वात् तत्त्वाविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनु रूपं राजलक्षणमाह तस्याहुरितिसार्धेन । तस्य दण्डस्योक्तविशेषणविशिष्टं राजानं प्रणेतारं मन्वादय आहुरित्यन्वयः । सत्यवादिनं लोभादिना समयभेदरहितम् । समीक्ष्य पूर्वापरमालोच्य कर्तुं शीलम् । प्राज्ञमूलापोहसमर्थम् । धर्मार्थकोविदं स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणां वेत्तारं तत्र वेदस्मृतिभ्यां धर्मस्य वात्स्यायनादिनाकामस्य नीतिशास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रणयनाधिकारमाह तस्येति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दण्डस्य संप्रणेतारं प्रयोक्तारं समीक्ष्य शास्त्रं धर्मानालोच्य कारिणं कुर्वाणं राजानमाहुः ॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ॥ कामात्मा विषमः क्षुद्रोदण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । कामान्धः रागप्रधानः । विषमः क्रोधनः । समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । क्षुद्रः छलान्वेषादण्डेनैव निहन्यते प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेण ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमो विषमदण्डप्रणेता । क्षुद्रो नृपः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तदण्डं राजा सम्यक् प्रवर्तयन् धर्मार्थकामैर्वृद्धिं गच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह त्रिवर्गेणेति । धर्मार्थकामैस्तपोवनानाश्रितस्य तच्चात्रेण मोक्षासिद्धिरिति भावः । उक्तविशेषणहीनो नाधिकारीत्याह कामेति । कामात्मा विषयाभिलाषी । विषमः कोपनः । क्षुद्रः छलान्वेषी । विहन्यते प्रकृतिकोपादृष्टद्वारा दण्डेनैव । तादृशो राजेति शेषः । कामान्ध इति पाठो मेधातिथेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्युथाशास्त्रम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदण्डं सम्यक् प्रणयन् राजा त्रिवर्गेण धर्मार्थकामैरभिवर्धते । कामात्मा पुरुषः विषमप्रणेता क्षुद्रो नृपः एतादृशो दण्डेनैव निषात्यते ॥ २७ ॥

दण्डोहि सुमहत्तेजोदुर्धरश्चाकृतात्मभिः ॥ धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । सुमहद्यत्तेजः सदण्डः अकृतात्मभिः शास्त्रेण गुरुपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिविनीतास्तैर्दुर्धरोनशक्यते सम्यक्प्रणेतुम् । नैवमन्तव्यमाज्ञामात्रेण दण्डः प्रणीयते का तस्य दुर्धरता यतोयस्तत्र नजागर्ति प्रयत्नवान्नभवति तंप्रमादिनंसबान्धवंदण्डोहन्ति शरीरेण केवलेन राजा न नश्यति यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुर्धरोऽदण्ड्येषु धारयितुमशक्यः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यतोदण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन ध्रियतेऽतोराजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि सबान्धवंहन्ति अधर्मोत्पादनेनेतिशेषः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । यथाग्निरन्यत्र प्रणीयमानोपि प्रमत्तंप्रणेतारमेव दहत्येवंदण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह दण्डोहीति । हिहेतौ । सुमहत्तेजः सुमहानग्निः । चलितं स्वलितम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुर्धरः धर्तुमशक्यः ॥ २८ ॥

ततोदुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥ अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशाद्यनपेक्षया यत्रदण्डः प्रणीयते तत्र सराजकस्य जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य नाशः । ततोमन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः त्यक्तव्योवा तादृशोदेशः । देवमुनयः पीडयन्ते इतः प्रदानजीवनादेवाः आस्मिंश्चानुष्ठानाद्युच्छेदान्निष्ठाएव देवमुनयः । तथाचपुराणकारैः ॥ वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः सर्वैस्मृतइति । प्रथमा तु श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः । समवृत्तेन क्षत्रियेण जनपदरिपालनं कर्तव्यम् तच्चदण्डेन विना न भवतीति सदेशाद्यपेक्षयावश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रंप्रणेतुः । अन्यथा तु प्रवृत्तावुभयलोकनाशः । अन्यः सर्वार्थवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततोराज्ञिविनिष्टे रक्षकाभावात् । दुर्गं राज्यं तदीयलोकमिमं सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं देवांश्च हविर्दानाद्यभावेन पीडयेत् किंपुनरन्यान् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । दोषाद्यनपेक्षया योदण्डः क्रियते सबन्धुनृपनाशानन्तरंधन्यादिदुर्गराष्ट्रदेशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितं हविःप्रदानजीवनादेवा इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गं षड्विधं वक्ष्यमाणम् । अन्तरिक्षगतान् मर्त्यलोकादुत्पथगामिनः । यज्ञाद्यकरणांमुन्यादीनां पीडैव । तदुक्तं वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः सर्वैस्मृतइति ॥ सद्यज्ञादिः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । नैतावताविरमतीत्याह ततइति । लोकं भूलोकं । देवान् स्वर्गगतान् । इज्याविच्छेदादन्तरिक्षगतादीनां पीडाः ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः देवान् हविर्दानाद्यसंभवेन दण्डः पीडयेत् ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ न शक्योन्यायतोनेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहार्थप्रकरणमिदानीमारभ्यते यस्यच निरूपणावश्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिन-
श्चार्यसम्यसेनापतिदण्डाधिकारिणोऽसन्ति तेन स्वयमेवनिःशङ्कनयकालगुणसंपन्नेनापिन्यायतोन प्रणेतुंशक्यः । न्यायः
शास्त्रानुसारिणीदेशाद्यपेक्षयाचव्यवस्था अतःसहायाःशोभनाःकर्तव्याः । यथास्वयंमूढोविचितोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्ते-
विषयेषु लुब्धोधनविनियोगंयथावन्नकरोति तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तेन नसम्यक्क्षियते एवमसहायेनापीति तात्पर्यम् ।
यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूढेन प्रमादहेतुमोहवता । अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । सदण्डोमन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृ-
पतिना शास्त्रतोऽन्येन प्रणेतुंशक्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । सदण्डः । असहायेनाविद्वद्ब्राह्मणप्राड्विकाकादिरहितेन । मूढेन मुग्धेन । अकृतबुद्धिना शास्त्रा-
नभिज्ञेन । तदभिज्ञत्वेऽपि विषयेषु सक्तेन न्यायतोऽन्योपदिष्टशास्त्रानुष्ठानरहितेनापि । न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपे-
क्षया व्यवस्था तया नेतुं शक्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयनोपायंश्लोकाभ्यामाह सइति ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । सदण्डः मूढेन प्रमादमोहवता अकृतबुद्धिना अकृतधर्मशास्त्राभ्यासेन एतादृशेनराज्ञा न्यायतो-
नेतुं प्रवर्तयितुं शक्यः ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ॥ प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोवैपरीत्येनोच्यते । शुचिरलुब्धः । सत्यसन्धः सत्यप्रधानः । सत्यमेवपुरोधायसर्व-
क्रियासुप्रवर्तते सविजितेन्द्रियः अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यं । यथाशास्त्रमनुसरति वर्तते । सुसहायः शोभनाः सहाया-
अस्येति अमूर्खैर्भक्त्यनुरक्तैःसहायैर्युक्तः । धीमता प्राज्ञेन । योसौमूढः प्रागुक्तस्तस्यायंप्रतिपक्षतयोक्तः । अतःपञ्चभि-
र्दोषैर्हीनस्तावद्विरेव गुणैर्युक्तोदण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभाग्भवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुचिना अलुब्धेन । धीमता ऊहापोहवता ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुंशक्यतइ-
तिपूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणाअनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणमुक्ताधिकारिणमाह शुचिनेति । शुचिनाअलुब्धेन सत्यसन्धेन स्वोक्तरक्षण-
शीलेन धीमता पूर्वापरालोचनयुक्तेन सुसहायेन वक्ष्यमाणसहायवता दण्ड्येषु दण्डोनेतुंशक्यः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुचिना अलुब्धेन ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्दृशदण्डश्च शत्रुषु ॥ सुहृदस्वजित्तः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृपितामहादिक्रमागतोदेशोव्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्यकाश्मीरः पाञ्चालस्यपाञ्चालाः स्वरा-
ष्ट्रं । तत्रन्यायप्रवृत्तिः न्यायेनवर्तेतन्याययोगादुक्तन्यायः अतोबहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरितिवापाठः । एतत्पूर्वसिद्धमनूय

शत्रुषु भृशदण्डता विधीयते । परराष्ट्राणिपुनः पीडयेन्नतत्रविघ्नाद्युपेक्षणीयं राष्ट्रीयोपरोधोवा तथाकुर्वतः प्रतापउपजायते
प्रतापतश्च शत्रवोनमन्ति । ब्राह्मणेषुसर्वत्र क्षमान्वितः । अपराधेष्वपि साम्रादण्डः प्रयोज्योन क्रोधेन । परराष्ट्रावासिनोपि
राष्ट्राघातकाले यदिशक्यन्तेरक्षितुतदा नहन्यन्ते स्निग्धेषु सुदृत्सु । अजिह्वोऽकुटिलवृत्तिः कार्यसिद्धिरुत्तकार्यप्रधानंस्यात्
॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृशदण्डस्तीक्ष्णदण्डः । सुदृत्सु बन्धुषु स्निग्धेषु च मित्रेषु अजिह्वोऽवक्रमतिः । इति
राजदण्डयोःप्रशंसा ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारो स्याच्छत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डोभवेन्निर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकु-
टिलःस्यान्कार्यमित्रेषु ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च स्वेति । न्यायवृत्तः शास्त्रानुसारव्यवहारो । भृशमत्यर्थदण्डोऽस्यास्तीतिभृशदण्डः
शत्रुषु तद्राष्ट्रेषु अजिह्वोऽकुटिलः । क्षमान्वितः विप्रादिक्रोशसहिष्णुः ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुदृत्सुसंबन्धिषु राजा अजिह्वःस्यात् । स्निग्धेषु मित्रेषु क्षमान्वितःस्यात् ॥ ३२ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापिजीवतः ॥ विस्तीर्यते यशोलोके तैलबिन्दुरिवांभसि ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रक्रान्तवृत्तेःस्तुतिरियं शिलोञ्छेनापि जीवतोऽत्यन्तक्षीणकोशस्यविस्तीर्यते यशःप्रथते । तत-
श्चपरराष्ट्राणि स्वयंनमन्ते स्वराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितोभवति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंवृत्तस्येति यथोक्तदण्डप्रणेतुः । शिलोञ्छेनापीति भोगदानाभ्यारहितस्यापी-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । शिलोञ्छेनेतिक्षीणकोशत्वंविवक्षितंक्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतोजले तैलबिन्दुरिव कीर्ति-
लोके विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च एवमिति । शिलोञ्छेनापीति क्षीणकोशत्वंविवक्षितम् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयनस्यफलमाह एवमिति । भूतलविप्रकीर्णं धान्यंशिलम् तस्योद्धारउञ्छः । शिलान्य-
प्युञ्छतइतिलिङ्गात् । अथवा शिलंचोञ्छश्च शिलोञ्छम् वर्तयंस्तुशिलोञ्छाभ्यामिति लिङ्गात् । उञ्छःकणशआदानं क-
णिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः भोगदानाभ्यारहितस्यापि यशः लोके विस्तीर्यते ।
अम्भसि तैलबिन्दुरिव ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥ संक्षिप्यते यशोलोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोवृत्ताद्विपरीतस्य चलितस्य अत्रहेतुरजितात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मायः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजितात्मनोधनलोभवस्यात्मनः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविपरीत्ये दोषमाह अतस्त्विति । अतउक्तेभ्योविपरीतस्य संक्षिप्यते अभिषेककाले
विस्तीर्णयथाअपि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिनासंकुचितयशाभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजितात्मनः लोभाद्यासक्तचित्तस्य ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्माणांचराजामृष्टोभिरक्षिता स्वधर्मनिष्ठानामपालनेराज्ञः प्रत्यत्रायोधर्मच्यतास्तु यदि केनचिदुपहन्येरन् नतत्रराज्ञोतीवदोषइति स्वेस्वेधर्मइत्यनेन दर्शयति । अथवानलिप्यते अनिविष्टानामिति । येतुशास्त्रान्पुत्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मापन्नाः न तेषां राजाप्रमुखेन वर्तेत । वर्णग्रहणं ब्रह्मचर्यादिवर्णानां रक्षार्थं नहि ते आश्रमस्थाः आश्रमग्रहणतर्हि किमर्थं प्राधान्यार्थं ब्राह्मणवसिष्ठवत् प्रयोजननिर्देशोवायं । आश्रमसन्ध्योपासनादिधर्माच्चलितुमेषामकरणान् नचैवंदण्डाद्यपघातः कर्तुमितीति । इतरथाबाधापरिहारः एव रक्षाविज्ञाने संन्योपासनाद्यप्रकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्भवति द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तं वर्णानां श्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेदिति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वेस्वइति प्रकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः ॥ ३५ ॥

(३) कुड्डूकः । क्रमेण स्वधर्मानुष्ठानां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रक्षणं कुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणां रक्षणोऽपि न प्रत्यवायइत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविधं राजानमहीकरोति स्वइति । रक्षितेति कृत्वा सृष्टः ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति स्वइति । वर्णानामित्यधर्माधिकारिणानिर्देशः । आश्रमाणामिति धर्माधिकारिणामिति । अभिरक्षितामृष्टोरक्षितृत्वेन सृष्टइत्यस्माभिरुक्तं होतिभावः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्समृत्त्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ॥ तत्तद्वोऽहंप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणावबोधनार्थं श्लोकः । तेन राज्ञा समृत्त्येन तदीयैः सहायैर्यत्कर्तव्यं प्रजा रक्षणार्थं तदिदानीमुच्यते ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावत् यस्य यदर्हम् । अनुपूर्वशः प्रातरारभ्य कार्यम् ॥ ३६ ॥

(३) कुड्डूकः । वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तेनेति । समृत्त्येन सामात्येन प्रजारक्षता यद्यत्कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरमेव प्रस्तौति तेनेति । रक्षताकर्तव्यं रक्षार्थकर्तव्यमितियावत् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन राज्ञा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्युष्माकमहंप्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातरुत्थाय शयनंत्यक्त्वा यथाविधानं कृतसंन्योपासनः प्रथमं ब्राह्मणानां दर्शनं दद्यात् । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणं परिः पादपूरणः । तिष्ठेत्तेषां च शासने आज्ञाकरणं तेषां शासनं यदि कस्यचिदुपकारायाविशेषस्तु द्विरुद्धं न शङ्क्यं नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत् । त्रैविद्यवृद्धान् तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यं तदधीयते । त्रैविद्यारूढ्या ऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते । विदुषस्तदर्थवेदिनश्च एवंविधाये ब्राह्मणास्तानुपासीत तदीयामाज्ञां कुर्यात् । वृद्धास्त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्ययनविज्ञानयोः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्येन वेदविद्यया वृद्धान् श्रेष्ठान् । तथा विदुषः शास्त्रसंस्कृतमतीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञांकुर्यात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्राह्मणानिति । त्रैविद्यवृद्धान् ऋग्यजुःसामाख्याविद्यास्तत्राभिज्ञान् । विदुषः नीतिशास्त्रज्ञान् । अनुशासने आज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । त्रयीदण्डनीतिरात्मविद्याचेति तिस्रोविद्यास्त्रयीविद्यां तामधीयत इति त्रैविद्याः । विद्वांसस्तत्तत्त्ववेदिनः । उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमिति भावः ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजाब्राह्मणान्पर्युपासीत । तेषांब्राह्मणानां शासने तिष्ठेत् । कीदृशान्ब्राह्मणान् त्रैविद्यवृद्धान् वेदत्रयस्तपःसंपन्नान् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥ वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । वृद्धान्वयस्थब्राह्मणान् । एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धविप्रानित्यादि । शुचीन् निरुपाधीन् । एतदप्यपूर्वं यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवंशुचित्वमपि द्वितीयश्लोकार्थार्थवादः । रक्षोभिः रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि तान्यपि वृद्धसेविनं पूजयन्ति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृद्धान् वयोवृद्धान् तेषांपुरावृत्तज्ञतयोहापोहशक्तत्वात् । तानपि वेदार्थज्ञानं शुचीन् शौचयुक्तानेव नान्यानित्येतदर्थविशेषणद्वयम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । तांश्चब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतोऽग्रन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिनाशुचीनित्यंसेवेत यस्माद्वृद्धसेवी सततं हिंसाक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितं क्रियते सुतरांमनुष्यैः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेविनां गुणमाह वृद्धाश्चेति । वृद्धान् पित्रादीन् । वेदविदो वेदाध्ययनमात्रशालिनः । तावन्मात्रत्वेऽपि न तपस्वित्वमहत्त्वे कारणमित्याह शुचीनिति । वृद्धसेवीति कृत्वा रक्षोभिः राक्षसाद्यैः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमादरार्थमाह वृद्धानिति । वृद्धाञ्छीलेन वयसा च । रक्षोभिरपि दुर्जनैरपि ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशो राजा रक्षोभिः राक्षसैरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि चित् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह तेभ्योविद्वद्ब्राह्मणेभ्योवृद्धेभ्यश्च विनयं राजवृत्तमधिगच्छेच्छिक्षेत । विनीतात्मा यद्यपि स्वयंबुद्ध्यापि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वातथापि वृद्धोपदेशेयत्नवान्स्यात् । दृष्टकर्माणः शास्त्रज्ञेभ्यो निपुणतराः । अथवा पाटवातिशयजननार्थं विनीतेनापि स्वभावतो वृद्धेभ्योऽर्थेभ्योऽप्यआत्माविनेयः स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजःसंयोगादिनाधीयमानसंस्कारो विशुद्धतररूपवानसौ दृश्यते । अस्य विनयाधानस्य फलं न विनश्यतीति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनयमिन्द्रियजयोपायम् । विनीतात्माप्यविनयादधिकं शिक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । सहजप्रज्ञयार्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत् यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेवाप्रयोजनमाह तेभ्यइति । विनीतात्मापि स्वयमिति शेषः । कर्हिचित् शत्रुतः पराजय-
दशायामपि विनयेन ततोपि राज्यमामुयात् ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सेवितेभ्योवृद्धेभ्यः प्राप्यमाह तेभ्यइति ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः वृद्धेभ्यः विनयं इन्द्रियजयोपायम् ॥ ३९ ॥

बहवोऽविनयान्नष्टाराजानः सपरिच्छदाः ॥ वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तएवार्थः श्लोकत्रयेणैव दृढीक्रियते । अविनीताः सपरिग्रहानष्टाः पुत्रदारहस्त्यश्वा-
दिसंपत्परिग्रहः । येतु विनयिनो न ते राष्ट्रंप्राप्य हारयन्ति यावत्तेदूरस्थावनस्था अपि कोशहीना अपि राज्यं प्रतिपेदिरे
लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहवोऽविनयात् वेनोविनष्टः पृथुस्तुविनयादिति श्लोकत्रयमस्यैव प्रपञ्चः । अत्रावि-
नयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपारिद्वर्षापावश्यं विनयस्तदपारवश्यम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपिराजानो विनयरहितानष्टाः बहवश्च वनस्थानि परिच्छदा अपि
विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव गुणदोषावाचष्टे बहवइति । अविनयादिति छेदः । परिच्छदः चतुरङ्गसेनाः । अहो
विनयस्य माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदा अपि राज्यान्यापुरित्याह वनस्थाश्चेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । विनयस्यावश्याधिगम्यतां व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह बहवइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । बहवो राजानः । अविनयात्कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपद्वर्गात् सपरिच्छदानष्टाः ॥ ४० ॥

वेनोविनष्टोऽविनयान्नष्टुषश्चैव पार्थिवः ॥ सुदाःपैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयत्राप्युदाहरणानि श्लोकसिद्धानि वर्णयन्ति । एतानि महाभारतादाख्यानानि ज्ञेयानि
॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेनः पृथोः पिता मानमदाभ्याम् । नहुषो मदक्रोधाभ्याम् । सुदानामा पिजवनापत्यं
मदाक्रोधाच्च । सुमुखो लोभात् । निमिर्हर्षात् । हर्षात्मन्यकस्मात्प्रीत्युद्रेकः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह वेनइत्यादि । वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा
सुमुखो निमिश्चाविनयादनश्यन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह वेनइति । सुदाःपैजवनः पिजवनस्य पुत्रः सुदानामा । एतेषां विन-
यान्नष्टाः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अविनयान्नष्टानुदाहरति वेनइति ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्वाज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ॥ कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः । ननु च राज्याधिकारे को ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः । राष्ट्रप्राप्तिरेव
यथापूर्ववर्णयितव्या उच्यते धनैश्वर्यादपि जात्युत्कर्षोदुष्प्रापः सर्वाधिकारहेतुत्वात् । ननु च कथं तस्य विनयो हेतुः षाड्गु-
ण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवजनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमादीनि विनयः । तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि नकारणं तपोहि

तत्र कारणत्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपपुत्रः स्यामित्येवमादि उच्यते नार्थशास्त्रोक्तैवनीतिर्नयः किं तर्हि शास्त्री-
योविधिर्लोकाचारश्च । शास्त्रेचतपसाजात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यत इति विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव
जन्मनि क्षत्रियस्य सतइत्याख्यातमेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथ्वादि कथाश्च प्रसिद्धा एव । गाधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः कुबेरश्च विनयाद्धनाधिपत्यं लेभे गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः
संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यं प्राप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठा-
ननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । विनयात्प्राप्तराज्यानाह पृथुरिति । गाधिजो विश्वामित्रः विनयाद्ब्राह्मण्यं प्राप किमुतान्यत् ।
एभिस्त्विति कचित्पाठः तदा इत्यादिभीराज्यं प्राप्तमित्यध्याहार्यम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । विनयाल्लब्धमनोरथानुदाहरति पृथुरिति । मनुर्वैवस्वतः । गाधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ॥ आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च
लोकतः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्यामिति द्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदित्यनुषङ्गनीयम् । समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशाच्च-
म्यर्थाधिगमे च तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थोऽयमुपदेशः व्यवयवाविद्यात्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्यास्तेभ्यस्त्रयोमृगवेदादिवेदत्रयं विद्या-
त् । संदिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं कुर्यात् तैः सह वेदार्थचिन्तयेदिति यावन्न राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति
बुद्ध्या सदित्यमानानर्थानुपेक्षेत । दण्डनीतिं च दण्डविषया नीतिः दण्डोदमनमित्याहुः येन शत्रवो प्रकृतयो विषयवासिनश्चान्या-
यकारिणो दम्यन्ते स दण्डोऽमात्यादिसंपत् नीतिस्तस्य प्रयोजनं तत्र विधिस्तं शिष्येति । तद्विद्ध्यश्वाणाक्यादिग्रन्थविद्ध्यः । शा-
श्वतीमिति स्तुतिः । यद्यपि दण्डनीत्याप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुं अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य तथाप्यनुबोधनार्थं
नि तानि शास्त्राणि बुधानां च संवादा र्थानीति युक्तो दण्डनीतिशास्त्राधिगमः । एवमान्वीक्षिक्यपि तर्कविद्यार्थशास्त्रादिका ।
आत्मविद्याभ्यात्मविद्या । विशेषणविशेष्ये वापदे आत्मने या हितान्वीक्षिकी तर्काश्रया तां शिष्येति साक्षुपयुज्यते । व्यसना-
भ्युदयोपरमचित्तसंक्षोभोपशमाय । यातु बौद्धचारवाकादितर्कविद्या सा नातीवरुत्वा कचिदुपयुज्यते प्रत्युतास्तिक्यमुपह-
न्ति यो नातिनिपुणमतिः । यदा तु त्वत्तन्त्रामान्वीक्षिकी वेद तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपहास्यो भवति ।
वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलं समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता तन्निमित्ता आरम्भावार्तारं-
भाः । वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तद्विषयकार्याय प्रवृत्तिरारंभः । एतल्लोकतो विद्यात् वणिज्या जीवोन्नतलोकोऽभिप्रेतः तेहि तत्र कुश-
ला भवन्ति । लोकत इति च पूर्वयोरनुषङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्ध्य इति लभ्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्येभ्य एव दण्डनीतिमभ्यस्येदन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां न्यायसांख्यादिकामपवर्गाप-
योगिनीं वार्तारम्भास्तु कृष्यादीन्धनार्जनोपायान् लोकत एवान्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिवेदीरूपविद्याविद्ध्यस्त्रिवेदीमर्थतोऽग्रन्थतश्चाभ्यसेत् ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणात् समावृत्तस्य
च राज्याधिकारान् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपमर्थयोगक्षेपोपदेशिनीं पारंपर्यागतत्वेन नित्यांतद्वि-
द्ध्योऽधिगच्छेत् । तथान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्तयुपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शि-
क्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्तातदारम्भान्धनोपायार्थास्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवाभिषेकैस्तदवसरेऽविचारितं वेदार्थविचारतो जा-
नीयादित्याह त्रैविद्येभ्य इति । धर्मार्थत्रयीं द्रव्यार्थदण्डनीतिमर्थोपायशास्त्रं शाश्वतीकुलपरंपरागतां आन्वीक्षिकीं तर्क-
विद्यां ऊहापोहार्थं आत्मविद्यां आत्मा नित्यः न जायत इत्यादिरूपां शोकापनोदार्थम् । वार्तारम्भान् कृषिपाशुपाल्य वा-
णिज्यादिवार्ता तदारम्भान् धनोपायान् लोकतः कृषीवलेभ्यः कृषीः पराशरादिस्मृतिभ्यो वा ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । एवं त्रैविद्यवृद्धेभ्यो विनयस्याधिगमउक्तः । इदानीं तेभ्य एव विद्यास्तिस्रोऽधिगन्तव्या इत्याह त्रैविद्ये-
भ्य इति । वार्ताकृषिगोरक्षवाणिज्यादीनि तस्या आरम्भान् क्रियाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्येभ्यः त्रिवेदिभ्यः त्रयीं विद्यां वेदत्रयीं शिक्षेत । दण्डविद्यां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां आ-
त्मविद्यां आत्मज्ञानहेतुभूतां शिक्षेत । वार्ताया आरम्भा वार्तारम्भाः जीविकोपायास्तान्कृष्यादीन् लोकतः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ॥ जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं

प्रजाः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्योयं वि-
नय इति ज्ञापयितुं तदिदमाह जितेन्द्रिय इत्यादि । सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजा वशे तिष्ठन्ति । योगस्तात्पर्यं
दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियाणां जये आयत्तत्वे ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजानियंतुं श-
क्नोति न तु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमन-
न्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । जितेन्द्रिय एव यस्मात्प्रजानियन्तुं शक्नोति तस्मात्तज्जये यत्न आस्थेय इत्याह इन्द्रियाणा-
मिति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । एवं विनीतेन त्रिदुषा सततमिन्द्रियजयः कर्तव्य इत्याह इन्द्रियाणामिति । योगमभियोगम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां जये दिवानिशं योगं समातिष्ठेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनं अजितेन्द्रियस्य दुष्परिहराणि व्यसनानि दुरन्तानि
दुःखकरोऽन्तोवसानयेषां प्रथमं प्राप्ति काले सुखयन्ति व्यसनानि पश्चात्तुर्वैरस्य जनयन्ति ततो दुरन्तान्युच्यन्ते । अथ बा-
हुष्पापोऽन्तर्षां नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्नुवन्ति । कामाद्धेतोस्समुत्थानजन्मयेषाम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरन्तानि दुःखोदकानि ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दश कामसंभवान्यष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसाना-
न्यादौ सुखयन्त्यन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तोयेषां तानि दुरन्तानि नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजितेन्द्रियता हि विषयाधीनेत्याह दशेति । वक्ष्यमाणानि व्यसनानि विविधदुःखहेतुनर-
केषु व्यस्यन्ते पुमान्यैस्तानि दुःखहेतव इति यावत् । दुरन्तानि दुःखमेवान्तोयेषां तानि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । कामक्रोधजानि व्यसनानि वर्ज्यत्वेनाह दशेति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामसमुत्थानि दशव्यसनानि अष्टौ क्रोधजानि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखोदकानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यांक्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां वर्जने प्रयोजनमाह गुरुलघुभावं च । अर्थधर्मवियोगेन व्यवहित आत्मवियोगः । क्रोधजेषु सर्वैर्वियुज्यत इति विशेषः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनैव देहेन वियुज्यत इत्यन्वयः । यद्यपि कामजेषु मृत्युः संभवति तथापि कामजैः स्वप्रयोजनमल्पं सुखं सिद्ध्यति न क्रोधज इत्यत्रैवात्मवियोगोक्तिः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्जनं प्रयोजनमाह कामजेष्विति । यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मिन्गणे कोदोषस्तत्राह कामजेष्विति । आत्मनैव तु सहदेहेन वियुज्यतेऽतस्तद्रहितः स्यात् राजा । कामजेष्वर्थधर्मवियोगेन व्यवहितोऽप्यात्मवियोगः कामजैः सन्निरुद्धः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तेषु भयेषु व्यसनेषु प्रसक्तस्यानर्थान्विविच्याह कामेति । आत्मना शरीरेण वियुज्यते श्रियत इति यावत् । अनेन क्रोधजानां गुरुतरत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरर्थधर्माभ्यां वियुज्यते । क्रोधजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरात्मनैव वियुज्यते ॥ ४६ ॥

मृगयाक्षोदिवास्वमः परिवादः स्त्रियोमदः ॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशको गणः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं व्यसनानि स्वनामतो दर्शयति आखेटकार्यो मृगवधो मृगया अक्षस्तद्विषयक्रीडा एतयोस्त्वानर्थत्वं प्रसिद्धम् । दिवास्वमः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः न दिवाशब्देनाहरेव विवक्षितं तदुक्तं जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति अथवा मुख्य एव दिवास्वमः सहि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविधातो स च दर्शनार्थिनामन्येषां तदसंपत्तेर्द्वैग्यताजनकः प्रजासु । परिवादः रहसि परदोषाऽऽवर्जनं तेन सर्वाः प्रकृतयो विरज्यन्ति अपरिवाद्यानां च परिवादेऽधर्मः स्थित एव । स्त्रियोमद इत्येतयोरनर्थरूपता सुप्रतीता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणाम् । वृथाट्या अप्रयोजनमीषत्प्रयोजनं वा इतस्ततश्च परिभ्रमणम् । दशपरिमाणोदशकः कामजः कामइच्छा ततो जायते विशिष्टसुखोपभोगार्थो वा अनुभूतविशेषाद्वा जायमानः कामजः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवादः स्वप्रशंसार्थमद्वेष्याणामपि निन्दा । मदः पानमत्तता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि । वृथाट्या विनाप्रयोजनं यात्रा । कामजो विना क्रोधं रागमात्राज्जातः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति मृगयेत्यादि । आखेटकार्यो मृगवधो मृगया अक्षो द्यूतक्रीडा सकलकार्यविधातिनीदिवानिन्दा परदोषकथनं स्त्रीसंभोगो मद्यपानजनितो मदः तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि वृथाभ्रमणं एषदशपरिमाणोदशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशकामसमुत्थान्याह मृगयेति । मृगया वृथा मृगवधः श्राद्धाद्यर्थम् । युधिष्ठिराद्यनुष्ठितोऽक्षो-

ब्रूतक्रिया । परिवादइति स्वयंनोत्पादयेत्कार्यमित्यस्यानुवादः । स्त्रियः स्त्रीसेवनं तच्च दिवाधिकरणं निषिद्धं राजकार्यवि-
घातित्वात् प्रजोद्वेगहेतुः बहुस्त्रीसेवनं वा । मदः स्त्रीभोगाय पानजः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणित्रीणि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । कामजान्याह मृगयेति । मदःपानम् । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि । वृथाव्यानिष्प्रयोजनं पर्य-
टनम् । दशकः दशावयवः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्यष्टादश व्यसनान्याहमृगयेति द्वाभ्याम् । मृगया अक्षः दिवास्वप्नः परिवादः स्वप्नशंसार्थ-
मद्वेष्याणामपि निन्दा स्त्रियः स्त्रीणामासक्तिः मदः पानमत्तता तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं वृथोद्या वृथालापः वृथाव्येतिपा-
ठे वृथाटनं एषदशकोगणः कामजः रागमात्रजातः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोहर्ष्यासूयार्थदूषणम् ॥ वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोष्टकः ॥ ४८ ॥

(१) मेघातिथिः । अमात्यादयो ये सुकृतबान्धवास्तत्रयन्निगोपनीयंतस्य प्रकाशनं पैशुन्यम् । साहसं ज्यायसोनीच-
कर्मणि विनियोगः । स्वल्पेनैवापराधेन कराधानं करावरोधो वा द्रोहउपांशुवधः । तत्रोपघातो वा जीवतएवेर्ष्या । सर्वसाधार-
णस्य विषयस्य साधारण्यव्यावृत्तिः असहनं वा गुणिनां गुणेषु दोषाविष्करणं असूया । अर्थदूषणं अर्थानामदानं हरणं वा ।
वाग्दण्डपारुष्यप्रसिद्धे । क्रोधोद्वेषः तत्प्रधाना एतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैशुन्यमसद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादि । द्रोहः परजिघां-
सा । ईर्ष्या परस्यानभिसन्धिकृतस्वस्त्रीदर्शनादावपचिकीर्षा । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणमर्थानां परकीयानां
स्वयमग्रहणेपि विनाशनम् । वाक्पारुष्यं आक्रोशादिना वाद्वात्रेण परद्वेषोत्पादनम् । दण्डपारुष्यमयुक्तदण्डप्रणयनम्
॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणं साहसं साधोर्बधनादिनिग्रहः द्रोहश्छद्मवधः ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता
परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दंडपारुष्यं ताडनादि एषो-
ष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजानष्टावाह पैशुन्यमिति । अविज्ञातदोषाविष्करणं पैशुन्यम् । साहसं साधोर्बधना-
दिनानिग्रहः । द्रोहः छद्मनावधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणं परस्वापहारः
न त्वर्थार्थदूषणं परिवादेन गतार्थत्वात् । पारुष्यविशेषणं वाग्दण्डजं तत्र वाक्पारुष्यमाक्रोशादि अनपराधे दण्डपारुष्यं ताड-
नादि तेन द्वयम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्रोधजान्याह पैशुन्यमिति । अर्थदूषणं नाम परदूषणार्थं महतोऽर्थस्य परित्यागः । तथा कामन्द-
केनोक्तम् ॥ दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महोयसः । अर्थस्य नीतिशास्त्रैरर्थदूषणमुच्यते इति ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशुन्यं असद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादिकम् । द्रोहः अपकारः ॥
परजिघांसा ईर्ष्या । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणं अर्थानां परकीयानां स्वयमग्रहणेपि विनाशनम् ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयोविदुः ॥ तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेताबुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तं तावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभोर्मूलं विषयोपभोगस्पृहा क्रमः इच्छा अभिलाषो लोभ-
१८

न्यनर्थान्तरं यतः क्रोधजस्य कथंलोभमूलं येनोच्यते तज्जावेतावुभौगणाविति । उच्यते नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोर-
भिप्रेता किंतिर्हि वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैकोलोभोव्यसनहीनस्यापि ।
तदुक्तं लोभःसर्वगुणानिवेति । अतउपचारतएतदुक्तं तज्जावेताविति यदि लोभेन जायेत कथंसमानफलानि स्युः । कार-
णदोषोहिकार्यदोषभासयति अतस्तत्कार्यत्वाद्यसनेषु चेदोषोभ्रुवंकारणस्याप्यसौदोषउक्तोभवति । अथवा लुब्धएव
पैशुनादिवहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गच्छति । इतरस्तु स्वल्पके विषये अनुनयेनवोपशाम्यति । सेयमुपचाराल्लोभमूलताव्यसनवर्ग-
द्वयस्योच्यते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभःप्राप्तस्य विषयस्थानपव्ययेच्छा तज्जौत्वेताविति क्रोधजेपिलोभप्रवृत्तस्यकामप्रति-
हतावेवकोपोदयात् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्घयोःकारणंस्मृतिकाराजानन्ति तंयत्नतोलोभंत्यजेत् यस्मादे-
तद्रणद्वयंलोभाज्जायते कचिद्धनलोभतः कचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मूलोच्छेदे पुरुषव्यापारादितिन्यायाश्रयेणाह द्वयोरिति । तयोर्गणयोः । अतएवोक्तं गुणानुप-
क्रम्य ॥ लोभःसर्वगुणान्दहन्तिश्वित्रोरूपमिवेप्सितमिति श्वित्ररोगईप्सितंरूपंहन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोरपि गणयोर्जयोपायमाह द्वयोरिति । विषयाभिध्यानजआसङ्गोलोभः । तज्जौलोभजौ । लोभा-
त्कामः कामात्प्रतिहतात्क्रोधः तेन तज्जावित्युक्तम् । तथा भगवानुवाच ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसःसङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गा-
त् संजायतेकामः कामात्क्रोधोऽभिजायतइति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयोर्द्वयोरपि पूर्वोक्तयोर्मूलं लोभं सर्वं कवयोविदुः । तंलोभं यत्नेन वर्जयेत् । उभौ तौ गणौ
तज्जौ तस्माल्लोभाज्जातौ ज्ञेयौ ॥ ४९ ॥

पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । दिवा स्वमादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामजे चतुष्कं कष्टतममतिशयेन दुःखहेतुः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यपानमक्षैःक्रीडास्त्रीसंभोगोमृगयाचेतिक्रमपठितमेतच्चतुष्कंकामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादति-
शयेन दुःखहेतुंजानीयात् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचावश्यंत्याज्यं सार्थवादंसंकलयति पानमिति । मृगयायां व्यायामेनारोग्यगुणोत्पत्तेः ।
अतः स्त्रीसेवनंकष्टं तत्रापन्योत्पत्तावपि मैथुननिमित्तेरेतःक्षरणवेगधारणाद्याभ्युत्पत्त्या मरणोत्पत्तिःसंभावितेति । ततोपि
कष्टतरं द्यूतं तत्र पाक्षिकधनाप्रावपि वैराद्युत्पत्तिरिति । ततोपि पानंकष्टतमं मत्तस्य संज्ञारहिततया विषपानादिना मरणा-
द्यापत्तेर्बहुकालीननरकापत्तिश्चेति । एतच्चतुष्कंदिवास्वमादिभ्यउत्तरोत्तरंकष्टविद्यादित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेगणे रागजेगणे एतच्चतुष्कं कष्टतमं दुःखदं विद्यात् ॥ ५० ॥

दंडस्यपातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपित्रिकः पैशुनादिभ्यः पापीयानितिसुप्रतीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रोधजेच त्रिकं सदा सर्वदा दुःखहेतुः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डपातनं वाक्पारुष्यमर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजेऽप्याह । एवमर्थापहरणात्कष्टतरं वाक्पारुष्यं तावन्मात्रेण मरणोद्यमदर्शनात्त्यक्तधनस्य यतेरपि । तदुक्तं । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं कः समाधातुमीश्वर इति । ततोपि कष्टतमो दण्डपातः तत्र बहुकल्पनरकजनकविप्रवधादिदर्शनात् द्रुततरमरणदर्शनाच्चेति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रोधजेऽपि गणे दण्डाद्येतच्चिकंकष्टं विद्यात् ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः ॥ पूर्वपूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । पानद्यूतयोः पानंगरीयः तत्र हि संज्ञाप्रणाशः अनुत्पत्तस्थोत्पत्तत्वं अप्रेतस्यप्रेतत्वं कौपीनप्रकाशनं श्रुतप्रज्ञाप्रहाणं मित्रहानिः सद्भिर्वियोगः असद्भिश्चसंप्रयोगः गीतादिष्वर्थघ्नेषु प्रसङ्गः रतमन्त्रप्रकाशनं च मानिनोऽप्युपहास्यता गम्भीरप्रकृतेरपि यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति पानदोषः । द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा अनक्षज्ञस्यापि पाक्षिकः पराजयः । स्त्रीद्यूतव्यसनयोर्द्यूतव्यसनंगरीयः येन तेदेव जितंद्रव्यंतस्यापि विषं भवति । तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धः जयः साधारणः केवलंपराजयः भुक्तनाशः भूत्रपुरीषवेगधारणाच्च शरीरेशैथिल्यं व्याधिनिदानमेव तेन क्षुद्रादिभिः स्वपीडातिशयात् । मातर्यपि च मृतायां दीव्यत्येव कृतकृत्येषु च न मुत्तद्भिरपि रुष्यते तस्मायसपिण्डवत् परद्रव्याणि परिहरतो न प्रत्ययते च । क्षुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपपत्त्युपेक्षा विषयता सर्वगुणसंपन्नस्यापि तृणवदवज्ञायेत इति द्यूतदोषाः । स्त्रीव्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्म भाजनभुयिष्ठानुभवनं धर्मार्थपरिग्रहः शक्या च स्त्रीराजहिते नियोक्तुमपवाहयितुं वा । स्त्रीभृगया व्यसनयोः स्त्रीव्यसनंगरीयः अदर्शनं कार्याणां स्त्रीव्यसनसंगेन राजकार्येषु च निर्वेदः कालातिपातनं धर्मलोपः पानदोषानुबन्धः अर्थघ्नेषु चानृतादिषु प्रसंग इति । भृगयायां तु व्यायामः पित्तश्लेष्मबन्धः मेदादिनाशः चलेस्थिरे वा काले लक्षपरिचयः । प्रहरणं वैशारद्योपजननं ग्राम्यजनपरिजयश्चेति । एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य त्ववर्गे पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजस्यापि च दण्डपातदोषानुबन्धः अर्थघ्नेष्वेवानृतादिषु संगः । दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनंगरीयः । दण्डपातने हि शरीरविनाशादिशक्यप्रतिसंधानम् । वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः क्रोधाग्निः शक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम् । वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यङ्गरीयः तेजस्विनो हि पारुष्यवचनचित्तसंक्षोभेभयं नासादयन्ति । तथा च प्रवादः ॥ स्थिरं साध्वसितं काण्डं भित्वा वास्थिप्रवेशितम् । विशल्यमङ्गकुर्वन्ति नवाचोत्तदयादपि ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचादुरुक्तं बीभत्सन्नसंदोहति वाक्क्षतम् ॥ भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदूषणं गणयन्ति । एवमेतयोर्वर्गयोः पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निदर्शितम् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतस्मिन्सप्तके यथायथं सर्वगणद्वयमन्तर्भवति तौर्यत्रिकादेः स्त्रीरागादिकृतत्वात् अर्थदूषणादिश्च पैशुन्यादावप्यनुषङ्गादित्यर्थः । पूर्वपूर्वमिति द्यूतं हि स्त्रीभ्यः कष्टं द्यूते धननाशनियमात्रं भोगसुखस्य चाभावात् स्त्रीणां सुखहेतुत्वादित्यादि । एवं क्रोधजगणे विज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरंप्रशस्तात्मारजा जानीयात् । तथा हि द्यूतात्मानं कष्टतरं मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोधइत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतदुष्टं द्यूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । भूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याभ्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगो-

व्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंदुष्टतत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयोदोषाः । मृगयायांतु व्यायामे-
नारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवंकामजचतुष्कस्यपूर्वपूर्वगुरुदोषम् । क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यंदुष्टं अङ्ग-
च्छेदादेशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पारुष्ये तु कोपानलोदानमानपानीयसैकैः शक्यः शमयितुं अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यंदो-
षवन्मर्मपीडाकरंवाक्प्रहारस्यदुश्चिकित्स्यत्वात् तदुक्तं न संरोहयतिवाक्यतम् । अर्थदूषणंतु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमा-
धानम् । एवंक्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वदुष्टतरंयत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । समकस्य पानाद्यर्थदूषणान्तस्य सर्वत्रानुषङ्गिणः इहामुत्र दुःखहेतुत्वाद्यसनस्य । व्यसनमिति
परिभाषितस्य गुरुतरत्वंप्रपञ्चितम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोभयेतारतम्यमाह समकस्येति । वर्गद्वयान्तर्गतबहुत्वापेक्षया वर्गस्येति निर्धारणे षष्ठी ।
सर्वत्र प्राज्ञेषु मूढेषु चाविशेषेणानुषङ्गिणः । सजातीयोपेक्षोऽयं पूर्वशब्दः न सर्वापेक्षः कुतः कामजेभ्यः क्रोधजानांगौरव-
स्य प्रतिपादितत्वात् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवानस्यसमकस्य पानादिवर्गस्य आत्मनः पूर्वपूर्वव्यसनं गुरुतरंदुःखदंविद्यात् । कीदृशस्य-
समकस्य सर्वत्र प्रसरणशीलस्य ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधोधोव्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

(१) मेघातिथिः । यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वहरेत्तथाप्येवंविशेषः । मृत्युरस्मिन्लोके सर्वहरः व्यसनं पुनरिहचा-
मुत्रच तदिदमाह । व्यसन्यधोधोव्रजति नरकं गच्छतीत्यर्थः । व्यसनशब्देन अत्यन्तोभ्यास एतद्वर्गविषय उच्यते अतश्चाभ्या-
सप्रतिषिध्यते नत्वीषदासेवनं व्यसनभूताहेते धर्मार्थकामप्राणहराभवन्त्यन्यस्यापि पुरुषस्य किंपुनाराज्ञः । किंचाऽऽसेव-
नमन्ययुक्तं पानादीनामशङ्क्यचेति यतोभ्यासप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोऽहलोके परलोके च व्रजति ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लुकः । यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीहलोके संज्ञापणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये
तथाप्यव्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् तदाह व्यसन्यधोऽधोव्रजति बहून्नरकान्गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी
तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गगच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते नतु तस्य सेवनमपि
॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यसनस्योभयत्रानर्थहेतुतामाह व्यसनस्येति । उक्तव्यसनजपापी अधोनरकं व्रजति ।
मृतस्तु मृतिमात्रेण तस्यैतत्पापाद्यसंभवात्स्वर्गम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एतत्समकमवश्यं परिहरणीयमित्याह व्यसनस्येति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारि कामजानि क्रोधजानि त्रीणि एवंसमव्यसनस्यचपुनः मृत्योः द्वयोर्मध्ये समव्यसनं क-
ष्टमुच्यते ॥ ५३ ॥

मौलाऽशास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ॥ सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिनोमौलाः मूलप्र-
तिष्ठा तन्ममवामौलाः । शास्त्रविदः शास्त्रशासनंभृत्यविधिज्ञानं तेनाऽन्येपि गुणागृहन्ते । तद्यथा प्राज्ञः दृढकारी धारयिष्णु-
र्दक्षः वाग्मीप्रबलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्रेशसहः शुचिदानशीलः योग्यसत्त्वयुक्तस्तंभचापलहीनः प्रियोवैरिणाम-

कर्तेति । शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्षउच्यते । तथा मरणेऽभीरुः युद्धोत्साही एक एव परि-
भवभयाद्बहुभिर्विरुध्यते । दृढप्रहारी बलवान् । लब्धलक्षाः परिदृष्टकर्मतामननोहाः दृष्टस्वङ्गव्यापाराः कृतार्थाधिकाराः अनु-
भूतमन्त्रिभूमयः । कुलोद्गतान् कुलाङ्कुशनिगृहीतास्त्रकार्येन वर्तन्ते । सचिवान् सहायान् नित्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्तिनो भ-
वेयुः । समवाष्टौवा नियमोऽयं येन चाल्प एकचित्ता भवन्ति । ततश्च राजमन्त्र उद्घाटकः स्यात् बहूनामपि मन्त्रभेदः । तस्मादे-
तावन्त एव कर्तव्याः सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः सेयं परीक्षोच्यते । पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधि-
क्षिप्तः बहुनार्थसंप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजयेत् राजा विनाशाय । एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते । अथ कथं भवत इति प्र-
त्याख्याने अर्थोपधाशुद्धः परिव्राजिकान्तःपुरे लब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजयेत् साराजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमा-
गमोपायेति प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः । राजप्रयुक्ता एव केचित्पुरुषाः प्रमादमाविष्कुर्युः कृतसमयैरमात्यैराजाहन्यत इति ।
उपलब्धप्रमादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं श्रावयेत् । इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां नियहो राज्ञा क्रियत इति तेषामेव चा-
न्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजामात्येषूत्साहयेत् । तत्र ये प्रत्याचक्षते ते भयोपधाशुद्धाः अथवा मौलास्तावत्कुर्यादर्थ-
प्रमादकर्तृसंनिधातुं ये अर्थग्रामेभ्यः समाहरन्ति समादृतं च रक्षन्ति विनियुञ्जते च सर्वथाऽर्थव्यवहारिणो मौलाः कर्त्त-
व्या इत्युक्तं भवति । शास्त्रविदो बुद्धिसचिवामन्त्रिणः । शूरान् बलाध्यक्षान् । लब्धलक्षानित्यादिसर्वेषां विशेषणमेकैकस्य समुदित-
परीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति सानयुक्तेति मन्यन्ते । एष एव हि बुद्धिभेदो भवेदमात्यानाम् । तस्माद-
न्याकाचित्स्त्रीसाध्वीप्रयोज्या अन्यश्च विनाशाविषय उदाहार्यः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मौलान् परंपरायातान् । लब्धलक्षान् युद्धादिप्रवेशेन दृष्टशस्त्रशास्त्रज्ञानशक्तितया गृहीत-
संवादान् । सुपरीक्षितान् अर्थशुचित्वादिना ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । मौलान् पितृपितामहक्रमेण सेवकांस्तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचाराद्दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्ता-
लब्धलक्षां लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविद इत्यर्थः विशुद्धकुलभवान् देवतास्पर्शादिनियतानामात्यान्समाष्टौवामन्त्रादौ
कुर्वीत ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सुसहायेनेत्युक्तं तत्र विशेषणविशिष्टान्सहायानाह मौलानिति । पितृपितामहक्रमेण सेवका-
मौला विख्यातपितृपितामहावा । शास्त्रविदः नीतिशास्त्रविदः । शूरानिति शूरहीनं राज्यं परैराक्रम्यतेयतः । भीरूणां साहा-
य्यानुपपत्तेश्च । लब्धलक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन् युद्धे कुशलान् । कुलोद्गतान् सत्कुलजान् मौलत्वेपि संकरजारजादि-
व्यावृत्त्यर्थम् । सुपरीक्षितान् देवतादिस्पर्शकृतशपथान् स्त्रीधनादिलोभोत्तीर्णान्वा । सचिवान् सहायान् साचिव्ययत्कृतं-
स्मृतंतत् । समवाष्टौवेति विकल्पो बहुविषयाद्यपेक्षया ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अथामात्यलक्षणमाह मौलानिति । मौलान्कुलक्रमागतान् । लब्धलक्षान्सर्वकालेषु सिद्ध-
लान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मौलान् पितृपितामहादिक्रमागतान् कुलोद्भवान् विशुद्धकुलसंभूतान् एतादृशान्सचिवान् कुर्वी-
त ॥ ५४ ॥

अपियत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्सामान्यगृहस्थस्य गृहकृत्यंगोश्वदिपालनं सुकरमिति स्थितम् । स एव गां पालयति स एव-
दोग्धि न शक्यमेतदेकेन कर्तुं तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेन दुष्करमशक्तेन न शक्यं कर्तुम् । कथं हे को गां चारयति

कथंचभार्यारक्षतु कथमेवतुराज्यंतु प्रतिमहारंभमुदयकर्म तद्योगः फलवांश्चानपेक्षमाणस्य महत्फलमुपोदेति । नचैकेनषा-
ङ्गुण्यंवेदितुंशक्यम् । तस्मादात्मसमाःपरीक्षिताः सहायास्तेषुतेषु कार्येषुकर्तव्याः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशेषतुराज्यंमहोदयमसहायेन दुष्करमिति किमु किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मात् अपीत्यादि । सुखेनापि यत्क्रियते कर्मतदप्येकेन दुष्करंभवति विशेषतोयन्महाफलंतत्क-
थमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । एकाकिनाकिमितिनक्रियेततत्राह अपीति । अपिःसंभावनायाम् । सुकरं गोदोहनशिबिकोद-
हनादि । महोदयं महत्कार्यं महत् ऐश्वर्यादेःशत्रुजयादेर्वा उदयोयस्मात्तत् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह अपीति । यतएवमतः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन यत्कर्म सुकरंस्यात्तत्कर्मासहायेन विशेषतःकर्तुंदुष्करम् एवंविधंमहोदयंराज्यं
किं किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्बुद्धिसच्चिवैर्मरुत्यैश्चार्थाधिकारिभिः सहसामान्यंयन्नातिरहस्यंतच्चिंतयेत्सन्धिविग्रहं किंस-
न्धिसंप्रतियुक्तोअथविग्रहउभयत्रगुणदोषान्विचारयेत् । इदंकर्तव्यावधारणन्तुत्त्वबुद्ध्याकुर्याद्यथास्यपरमयोज्यता न भव-
ति । इदंचापरंचिंतयेत्स्थानं तच्चतुर्विधंदण्डकोशपुरराष्ट्राणि तत्र दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांप्रतिकर्म पोषणरक्षणा-
दि चिन्त्यप्रतिकर्म । नह्यसमाधानंप्रधानंच यथाकोशस्य हेमरूप्यबाहुल्यंप्रचुररूप्यताऽऽव्ययलक्षणंच कोशस्य । तथा-
न्यायस्थानानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानिभृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य देशपर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणंपर-
संधारणेन नदीवृक्षाः पशवः शत्रुद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिमोचरः पशुमान् अदेवमानृकः आपदिचदण्डकरग्रहइत्येवमादि । पुर-
स्यवक्षति तस्मादायुधसंपन्नमिति । अथवा स्थानंत्वंदेशाच्चाप्रच्यवनं एवंसमुदयोपिचिन्त्यः । तत्ररुषिर्ब्रजगुल्मस्थानानि-
वाणिज्यमुक्तदण्डत्येवमादि । गुप्तिंस्वराष्ट्रगतांवक्ष्यति । लब्धप्रशमनंच देवतासमंविद्यावतांधार्मिकाणांचमानदानत्यागायोगः
अवितानांचाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः । अनुग्रहोदीनव्याधितानां उत्सवानांचापूर्वाणांप्रवर्त्तनं प्रवृत्तानामनुवृत्तिः । यच्चको-
शदण्डोपाधिकमधार्मिकचरित्रंतदपनीयधर्मव्यवहारानुस्थापयेत् । अधर्मचारित्रमरुतमन्यस्यरुतंवान्यैःप्रवर्त्तयेत् नवा धर्म-
रुतंचान्यैर्निवर्तयेदिति । एवंस्थानादीनिचिन्त्यानि ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यंसर्वमेव क्वचिद्विकारेपुनरविश्वासात् । संधिविग्रहाभ्यांषाङ्गुण्योपालक्षणम् ।
स्थानंदण्डकोशपुरराष्ट्रं तत्रहि राजास्थितः । समुदयं वार्तोपायं ततोधनस्योदयः । गुप्तिं लब्धस्यरक्षोपायम् । सर्वप्रशमनं
जित्वा ब्राह्मणपूजनमित्यादि । जित्वासंपूजयेद्देवानितिच वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सच्चिवैः सह सामान्यंमन्त्रेवगोपनीयंसंधिविग्रहादि तन्निरूपयेत्तथातिष्ठत्यनेनेतिस्थानंदण्डको-
शपुरराष्ट्रात्मकंचतुर्विधंचिन्तयेत् । दण्ड्यतेनेनेति दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांपोषणरक्षणादि तच्चिन्त्यंकोशोर्थनिचयः
तस्याव्ययार्थं पुरस्य रक्षणादि राष्ट्रं देशः तद्वासिमनुष्यपश्वादिधारणक्षमत्वादितिचिन्तयेत्तथासमुदयंत्युत्पद्यन्ते अस्मादार्था-
इतिसमुदयोधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्तथागुप्तिंरक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां चत्त्वपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्परीक्षिताः
स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्मरक्षणं राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिना राष्ट्रक्षां चवक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानिसत्पात्रेप्र-
तिपादमादीनिचिन्तयेत्तथाचवक्ष्यति जित्वासंपूजयेद्देवानित्यादि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तैरिति । सामान्यंयदपि गोप्यंसन्धिविग्रहं तत्पट्टकम् । स्थानंअवस्थीयतेऽनेनेति राजदण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं । तत्र दण्डः पणादिरूपोहस्त्यश्वरथपदातयोवा । समुदयं धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् । गुमिमात्मनोराष्ट्रस्य रक्षाम् । लब्धस्यधनस्य प्रशमनानि सत्पात्रप्रतिपादनानि च । तैःसह चिन्तयेदित्यनुषज्यते ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यंसमानत्वम् । द्वैधीभावइत्युभयोर्द्विषतोः समानोहिद्वैधीभावः । यथोक्तंकामन्दकेन बलि-
नोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः इति । स्थानमासनम् । समुदयंयानम् । गु-
मिमात्मगुमिसंश्रयमितियावत् । आत्मगुमिलक्षणोहिसंश्रयः तथोक्तंकामन्दकेन ॥ उच्छिद्यमानोबलिनानिरुपायप्रतिक्रियः ।
कुलोद्भूतंसत्यमार्यसंश्रयेतबलोत्कटमिति ॥ षाड्गुण्यात्स्वोपलब्धस्य परराष्ट्रस्य रञ्जनम् अनुरागप्रतापाभ्यांलब्धप्रशमनंस्मृत-
मितिचतेनैवोक्तम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः सचिवैः सार्धं विग्रहादिकं चिन्तयेत् । सन्धिः व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः । स्थानं
आसनं उपेक्ष्य संशयः गुमिः रक्षा लब्धस्य धनस्य प्रशमनानि पात्रेषु प्रतिपादनानि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांपृथक्पृथगैककस्य रहस्यभिप्रायंत्दयनिहितंभावमुपलभ्य समस्तानांसंहतानां यत्कारणं
कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति रहसिप्रगल्भः कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः ततश्चतान्समस्तान्पृच्छेत् । ततःस्वयं-
यद्युक्ततरंहितमात्मने तद्यवस्येद्विदध्यात् । तत्प्रामाण्यंतेषामेवान्यतमेनोपदिष्टंवा यदप्रत्यतीकंनिर्दोषं च ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् प्रत्येकम् । समस्तानां संभूयालोच्य वदताम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया त्दयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमभिप्रायंसमस्तानामपि-
युगपदभिप्रायंबुद्ध्वा कार्येयदात्मनोहितंतत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथापि पृथक्पृथगिति रहसि पूर्वप्रत्येकंभावंज्ञात्वा पश्चात्समस्तानांतेषांकार्येषु युगपद्भावं-
बुद्ध्वाऽऽत्महितंविदध्यादिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । समस्तानांसंगतानाम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांसमस्तानांस्वंस्वमभिप्रायमुपलभ्यात्मनोहितं हितकार्यं विदध्यात् कुर्यात् कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजाषाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । विपश्चिता विदुषाअर्थशास्त्रज्ञेन परमंमन्त्रमत्यन्तगोपनीयमन्त्रमेतद् षाड्गुण्ययुक्तम् । आधिकतर-
प्रज्ञोहि ब्राह्मणोधार्मिकत्वाच्चविश्वसनीयः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां सर्वेभ्यः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषामेवसर्वेषांसचिवानांमध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिनाविशिष्टेन विदुषाब्राह्मणेनसह संधिविग्रहा-
दिवक्ष्यमाणगुणपट्कोपेतंप्रकटंमंत्रंनिरूपयेत् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषांतिरिति । सर्वेषांमध्ये विशिष्टेन स्वभावतोऽकुटिलादिगुणवता कार्याणांच षाड्गु-
ण्यंवक्ष्यमाणम् । आत्मबुद्धिःसुखकरी गुरुबुद्धिर्विशेषतइति न्यायात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । परमकार्यनिर्णयकरम् । षाड्गुण्यसंयुतषाड्गुण्यविषयम् । षड्गुणाएव षाड्गुण्यम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामन्त्रिणांमध्ये विशिष्टेन ब्राह्मणेन राजा परमोत्तमोत्तयेत् । कीदृशं मन्त्रं षाड्गुण्यसहितम् । षाड्गुण्यमाह ॥ सन्धिर्ना विग्रहोयानमासनंदैधमाश्रयइत्यमरः ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ॥ तेन सार्धंविनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशब्राह्मणेसर्वराष्ट्रमण्डलंनिक्षिप्यविश्वस्तोराज्यसुखंभुञ्जीत च सहविनिश्चित्य यानासनादिकर्मव्यवहारसंग्रहादिसमाचरेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिपेत् समर्पयेत् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदातस्मिन्ब्राह्मणेसंजातविश्वासोभूत्वा यानिकुर्यात्तानिसर्वकार्याणिसमर्पयेत् तेनसह निश्चित्य सर्वकर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि ब्राह्मणमेव महीकरोति नित्यमिति । तेन विपश्चिता ब्राह्मणेनाप्यपि कार्यमविचारितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । तस्मिन्ब्राह्मणे । समाश्वस्तोविश्वस्तः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन् ब्राह्मणे समाश्वस्तः कृतविश्वासः सर्वकर्माणि निक्षिपेत् । तेन ब्राह्मणेन सार्धम् ॥ ५९ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहर्तृन्मात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंसमचाष्टौवेति तस्यायमपवादः । अर्थसमाहर्तृन्संनिधातृन्सुपरीक्षितानुपधाभिः कुर्यात् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचीनलोलुपान् । अवस्थितान् स्थिरस्वभावान् । कुलोद्गतानितिकचित्पाठः । अर्थसमाहर्तृन् राष्ट्रेष्वर्थोत्पादनरक्षादिकर्तृन् । प्रागुक्तेभ्योऽष्टभ्योऽमात्यान्अन्यानपि कुर्वीत ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यानित्यादि । अन्यानपि अर्थदानादिनाशुचीन् प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिनापरीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अष्टातिरिक्तानपि कुर्यादित्याह अन्यानितिद्वाभ्याम् । अवस्थितान् अभीरून् । सम्यगर्थसमाहर्तृन् अव्याजेनार्थहारकान् । अमात्यान् यैरमा सह दुष्कराण्यपि कार्याण्यत्येतितान् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । एवमन्त्रसहायाउक्ताः अधुनाकार्यसहायानाह अन्यानिति । अवस्थितान्यवस्थितान् अर्थसमाहर्तृन्कार्यकरान् प्रकुर्वीताधिकुर्वीत ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् अर्थस्य द्रव्यस्य समाहर्तृन् आनयितृन् अनवस्थितान् चञ्चलान् ॥ ६० ॥

निर्वर्ततास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ॥ तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेतेमन्त्रज्ञाविचक्षणाः विद्वांसभाधिकारिकाः कर्तव्याः । दक्षान् भयसंनिधामेव्यव्ययहेता-

वत्युत्साहवन्तः अतन्दितान् अनलसान् । उक्तंचाध्यक्षप्रचारे बुद्धिमाननुरक्तश्रयुक्तो धर्मार्थकोविदः । शुचिर्दक्षः कुली-
नश्च मन्त्री यस्य सराज्यभाक् ॥ तस्मिन्निक्षिप्य कार्याणि भोगसंगीन नश्यति । राजवश्यविधिस्तेन दानानुग्रहणैरिति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतन्दितान् प्रमादशून्यान् । इतिकर्तव्यता कार्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य राज्ञो यत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान् क्रियासुसो-
त्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्रकुर्यात् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निवर्तेतेति । अस्य राज्ञ इतिकर्तव्यता इतीदं प्रकर्तव्यमस्तीति तत्समाप्यते यावद्भिस्ता-
वतः कुर्यादित्यन्वयः । अतन्दितान् निरलसान् । दक्षानुपस्थितेपि भये उत्साहिनः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनिन्दितान्प्रशस्तान् । दक्षांश्चतुरान् । विचक्षणान्पण्डितान् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य राज्ञः इतिकर्तव्यता यावद्भिर्नृभिर्निवर्तेत तावतोऽधिकारिणः कुर्वीत ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्भूतान् ॥ शुचीनाकरकर्मान्ते भीरून् अन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थे आयव्ययव्यवहारे । शुचीनर्थेष्वस्पृहान्नियुञ्जीत तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति
आकरकर्मान्त इति आकराः सुवर्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि । कर्मान्ताभक्ष्यकार्पासावापादयः । अन्तः पुनर्भोजनश-
य्यास्त्रीगृहाणि भिरवस्तत्रनियोज्याः शूराहिराजानमेकाकिनमुपजमाहन्त्युः । दक्षाः सर्वेपिव्युत्थानशीलतयाद्वन्द्वोपरिपात-
मपरिगण्य स्वामिनः कार्यकालेनातिपातयन्ति ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषामध्येऽर्थेऽर्थोत्पादने । शुचीन्भीरून्तित्युभयमुभयतो न्वितम् । आकरे रत्नाद्युद्धार-
स्थाने कर्मान्ते भूषणशस्त्रादिनिष्पादने । भीरून् मारणादिभीतान् । अन्तर्निवेशनेऽन्तःपुरेः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसचिवानां मध्ये विक्रांतांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् शुचीन् अर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्था-
नेनियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मांत इति आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मांतेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्था-
नेषु अन्तर्निवेशने भोजनशयनगृहांतःपुरादौ भीरून्नियुञ्जीत । शूराहितत्रराजानं प्रायेणैकाकिनं स्त्रीवृत्तं वा कदाचित् शत्रूपजा-
पदूषिताहन्त्युरपि ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रव्यवस्थितिमाह तेषामिति । तेषां कर्मसचिवानां मध्ये ये शूरास्तानर्थेऽर्जनवत्परतोर्था-
हरणे । आकरकर्मान्ते शुचीन् ॥ योऽर्थे शुचिर्हिसशुचिर्नृमृद्वारिशुचिः शुचिरित्युक्तेस्तेषामेव शुचित्वाभिधानात् । आकरक-
र्मान्ते आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानं तदेव कर्मणोप्यन्तं ऐहिकचेष्टामात्रस्य धनार्थत्वात् । अन्तर्निवेशने भोजनशयनस्त्री-
पुरादौ भीरोर्हि राजदारदूषणविषदानादौ स्वातन्त्र्यादर्शनात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । तेषामध्ये शूरानर्थे कोशे आकरकर्मान्त आकरकर्मणि शुचीनर्थं शुद्धान्नियुञ्जीत आकरद्रव्यस्याकृ-
तपरिमाणत्वात् ॥ ६२ ॥

(६१) ऽतन्दितान्=ऽनिन्दितान् (नं०)

(६२) शूरान्=शूद्रान् (ट, ठ,)

तेषामर्थे=तेषांदण्डे (नं०)

(६) रामचन्द्रः । तेषामधिकारिणां अर्थे कार्ये कुलोद्भवान्नियुज्यते । तथा आकरकर्मान्ते रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने । अन्तर्निवेशनेऽन्तःपुरे शुचीन् भीरून् एतादृशान्भृत्यान्नियुज्यते । इतिमन्त्रिस्वरूपम् ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । दूतस्यायमधिकोगुणः इङ्गिताकारचेष्टज्ञता । परविषयेराज्ञेमन्त्रिणां च सन्धित्सतामिङ्गितानि दूतस्यादरेण संपरिग्रहः । विश्वसनंमुहर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्यचाभिनंदनं एतानि विपर्यस्तान्युपेक्षेत आकारशरीर-वैकृत्यं मूनिर्मुखस्य वर्णवैकृत्यम् । तूष्णींभावोदीर्घोष्णनिःश्वासता एवमादिविकारैर्देन्यंसूचयति । अस्तिकाचिदापदस्य तेनायंविवर्णइति वाक्यवैशारद्यम् । शरीरसंस्कारः प्रसन्नमुखता एवमादि हर्षसूचयति । शुचिस्त्रीगतैर्धर्मगमनविशेषैर्यतः-स्त्रीसंबन्धेमन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इङ्गितं भावसूचकम् । चेष्टितमक्षिनिकोचादि । आकरस्ततोऽन्योभावसूचकोवक्त्रारुण्यादिः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतंचदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकंवचनस्वरादि आकारोद्देहधर्मादिसुखप्रसादवैवर्ण्या-दिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः चेष्टा करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकंशौ-चयुक्तंचतुरंकुलीनंकुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतस्तत्कुरुतइतिवक्ष्यमाणदूतस्य लक्षणमाह दूतमितिद्वाभ्यां । अधिकगुणाय सर्वविशा-रदं भावाभिज्ञम् । शास्त्रविशारदं शास्त्रं प्रतिपत्तिहेतु संस्कृतप्राकृतदेशभाषाधर्मशास्त्रकरपल्लवादि तत्र विशारदं निपुणम् द्वन्द्वात्परमिति स्मरणात् । इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं इङ्गिताकाराभ्यामेव चेष्टाज्ञं परचिकीर्षितज्ञम् । कुलोद्भूतं कुलीनं दूतवंश्यंवा ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ दूतलक्षणमाह दूतमिति । शुचिं अलोलुपम् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तःशुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतोराज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

[सन्धिविग्रहकालज्ञानूसमर्थानायतिक्षमान् । परैरहार्यान् शुद्धांश्च धर्मतः कामतोर्थतः ॥ १ ॥

समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः । कुलीनान् वृत्तिसंपन्नान् निपुणान् कोशटद्धये ॥ २ ॥

आयव्ययस्यकुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ॥ नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ ३ ॥

कर्मणिचातिकुशलान् लिपिज्ञानायतिक्षमान् । सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषुनिश्चितान् ॥ ४ ॥

अकृताशांस्तथाभर्तुःकालज्ञांश्चप्रसंगिनः ॥ कार्यकामोपधाशुद्धावाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥

कुर्यादासन्नकार्येषुगृहसंरक्षणेषुच ।]+

(१) मेधातिथिः । अनुरक्तः अहार्योभवति । दक्षः देशकालौनातिक्रामति । स्मृतिमानमुषितस्मृति प्रसङ्गेनस्वामि-

(६४) शुचिर्दक्षः=स्थितारम्भः (ग)

+ (क)

संदेशंकथयति । देशकालवित् देशकालौज्ञात्वाऽन्यदपिसंदिष्टं तत्कालयोग्यंकथयति । वपुष्मान्स्वाकृतिः प्रियदर्शनत्वा-
निपुणमुचितंवक्ति । वीतभीः अनेननिपुणमुच्यते । वाग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थोभवति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यतोदूतलक्षणमुक्ताप्रशस्तदूतलक्षणमाह अनुरक्तइति । वपुष्मानधृष्यशक्तिः
॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अनुरक्तइति । जनेषु अनुरागवान् तेनप्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्रीशौचयुक्तः तेन-
धनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः दक्षश्चतुरः तेनकार्यकालंनानातिक्रामति स्मृतिमान् तेनसंदेशंनविस्मरति देशकालज्ञः तेनदेशकालौज्ञा-
त्वा अन्यदपिसंदिष्टंदेशकालोचितमन्यथाकथयति सुरूपः तेनादेयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापिवक्ता वाग्मीते-
नसंस्कृताद्युक्तिक्षमः एवंविधोदूताराज्ञः प्रशस्योभवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुरक्तः स्वराजनि । स्मृतिमानुक्तानुसंधाता । वपुष्मान् सुन्दरोबली वा । वीतभीः वधो-
द्यमेपि ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणानाह अनुरक्तइति । शौचदाक्ष्ययोरादरार्थपुनर्वचनम् ॥ ६४ ॥

अमात्येदण्डआयत्तोदण्डे वैनयिकी क्रिया ॥ नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तदूतगुणानांसंपादनाय तत्प्रयोजनमाह । अमात्ये सेनापतौ दण्डोहस्त्यादिबलमायत्तं तदि-
च्छया कार्येषु प्रवृत्तेः । दण्डेवैनयिकी योविनेयः स्वपरराष्ट्रगतः सदण्डयोयतः विनयाश्रिता वैनयिकीक्रियाकार्यम् । नृपतौ-
कोशराष्ट्रे आयत्ते सञ्चयस्थानंकोशः । राष्ट्रंजनपदः द्वेचतेपराधीनेन कर्तव्ये स्वयमेव विलम्बनीयफलग्रासाच्च । दूतेसन्धि-
विपर्ययौ प्रियवचनेन स्वामिकायंप्रदर्शनेन सन्धिः तद्वैपरीत्येन विग्रहः एतदुभयंदूतायत्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्येदण्डआयत्तो विनातद्गुचिदूरेदण्डसिद्धेः । दण्डेवैनयिकी लोकविनयहेतुक्रिया ।
नृपतौकोशराष्ट्रे तदुद्यमादेव तद्व्यवृद्धेः । विपर्ययोविग्रहादिपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । अमात्येसेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाद्यात्मकोदण्डआयत्तः तदिच्छयातस्यकार्येषुप्रवृत्तेः विनययो-
गात् वैनयिकीयोविनयः सदण्डआयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौराज्ञापराधीनौनकर्तव्यौ स्वयमेवचितनीयधनं-
ग्रामश्च दूतेसंधिविग्रहावायत्तौतदिच्छयातत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतप्रसंगेन तस्य कार्यव्यवस्थितिमाह अमात्येति । अमात्यभूपतेर्हस्त्यश्वरथपादाद्यात्मको-
दण्डः आयत्तः अधीनः सपणादिदण्डोवा अमात्येननियमितः तदीक्षया पणादिदण्डोदण्ड्येषु प्रवृत्तःसाधुः । दण्डे चतुर्विधे
तस्मिन् वैनयिकी विनयायार्हति दण्डे हि विनयी स्यादन्यथोत्पथगामी जनः । नृपतौ कोशराष्ट्रे द्वे तेन कोशःसंचायते
राष्ट्रंच परिपाल्यते । दूते सन्धिभेदावायत्तौ तन्निमित्तत्वात्तयोः । विपर्ययोभेदः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणबाहुल्यवचनेकारणमाह अमात्याइति । अमात्यःसर्वकार्यनिर्वाहकः । अविनीतदमनं-
दण्डः । विपर्ययोविग्रहः । अमात्यानामुपन्यासोदृष्टान्तार्थः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमात्ये मन्त्रिणि दण्डः आयतः अधीनः ॥ अधीनोनिम्नआयत्तइत्यमरः । दण्डे वैनयिकीक्रि-
या विनयकारिणी क्रिया । दूते सन्धिविपर्ययौ दौत्येन कर्मणा तत्सिद्धेः । विपर्ययोविग्रहः ॥ ६५ ॥

दूतएवहि संधत्ते भिनत्येव च संहतान् ॥ दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

(६६) येनमानवाः=बान्धवाः (ख, भ, र, ल, ब)

(१) मेधातिथिः । एवंदूतार्थानुवादः एषएवार्थः पुनरुच्यते । यथादूतःसंधत्ते । यथोक्तंसंहतानेकीभूतान्सएवभिन-
त्ति । अनुक्तमपिभियंसंदिशति । प्रतिकूलमनाचरितमित्यादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमित्याहएवभिनत्तिदूतः । तदेतत्क-
र्मानन्तरोपदिष्ट्येनराजानोभिद्यन्तेनवाक्पारुष्यापन्नाएवंसंभवन्ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूतएवहीत्येतदुपपादनं दूतस्तदिति । नवाभिद्येतसंदध्यात् ॥ ६६ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मादूतएवहिभिन्नानांसंधिसंपादनेक्षमः संहतानांचभेदेनेतथापरदेशेदूतःतत्कर्मकरोति येनसंहता-
भिद्यंत तस्मादूतेसंधिविग्रहौविपर्ययावायत्तावितियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतौव्यनक्ति दूतइति । त्वदेशे स्वामात्यादीन्भिन्नान् सन्धत्ते मिश्रयति भिनत्तिच संहतान्
स्वराज्यनाशाय कृतोद्यमांच्छत्रूस्तत्पक्षांश्च । द्रव्यादिदानेन मिथ्याभयप्रदर्शनेनच । नचान्यथा संधिमायान्तीत्यर्थः
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । दार्ष्टान्तिकंप्रश्नयति दूतइति । न केवलंराज्ञामेवेदंकिंतु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणोक्तंमानवाइति यत-
एवंतस्माद्यथोक्तलक्षणोदूतःकार्यइति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् बन्धून् भिनत्ति भेदयति ॥ ६६ ॥

सविद्यादस्य कृत्येषु निगूढेद्वितचेष्टितैः ॥ आकारमिद्वितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यदपि दूतकार्यदर्शयति । सदूतोयातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदूतोविद्यात् अस्य राज्ञः कृत्येषु क्रियाविषयेषु नलुब्धभीतावमानिषु शत्रुषु य आक-
रादिस्तं स्वयंनिगूढैरिद्वितचेष्टितैरुपलक्षितः । इद्वितपदेनात्राकारेद्वितयोर्यहणम् । चेष्टितं चेष्टा । यथा युद्धार्थिनः शस्त्र-
निर्माणादि । नेष्टेतिद्वितमाकारोवेति स्वकृत्येषुच शत्रोश्चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(३) कुड्मूकः । दूतस्यकार्यांतरमाह सविद्यादिति । सदूतोऽस्यप्रतिराजस्यकर्तव्ये आकारेद्वितचेष्टांजानीयात् ।
निगूढाअनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिगितचेष्टितैः भृत्येषुचक्षुब्धलुब्धापमानि-
तेषुप्रतिराजस्यकर्तुमीप्सितंजानीयात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सइति । सदूतः अस्य प्रतिराजस्य निगूढाअनुचराये शत्रोर्नियुक्तास्तेषां सन्निधि-
मवलम्ब्येद्वितचेष्टितैराकारादित्रयं भृत्येषु क्षुभितावमानितेषु चिकीर्षितं प्रतिराजस्य कर्तुमिष्टं च विद्यात् जानीयादि-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । इदानींदूतस्य परंप्रति प्रेषितस्य कर्तव्यप्रसङ्गादाह सइति । सः दूतः अस्य कृत्येषुस्वराज्ञा भेद्ये-
षु परपक्षस्थेषुपुरुषेषु विद्यमानमाकारमिद्वितचेष्टितंचनिगूढेद्वितचेष्टितैः पुरुषैर्विद्यात् । किंच कृत्येषुभेद्येषुचिकीर्षितमभिल-
षितंचतैर्विद्यात् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सराजा अस्य दूतस्य निगूढेद्वितचेष्टितैः कृत्यं कार्यं आकारादिकं कृत्येषु कार्येषु चिकीर्षितंच
विद्यात् ॥ ६७ ॥

बुध्वा च सर्वतत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥ तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । बुध्वा राजा स्वदूतद्वारा । न पीडयेच्छत्रुः ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्यकर्तुमिष्टं सर्वतत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोभृत्येषु परराजचिकीर्षितं बुद्ध्यामद्राजायद्यत्रागन्तुं शक्नोति तदा भवादृशानां क्षोभादिनक्षयतीति विश्वासं संपादयेदिति भावः । आत्मानं स्वराजानंदूतं वा यथा न पीडयेत्तथा यत्नमातिष्ठेत् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । आतिष्ठेत्कुर्यात् । स दूत इत्यनुवर्तते । स्वार्थमस्य राज्ञः कार्यं यथा स्वयं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा परराजचिकीर्षितं स्वशत्रुराजचिकीर्षितं तत्त्वेन स्वदूतद्वारा सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा यथा आत्मानं न पीडयेत्तथा प्रयत्नं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अल्पोदको देशो जाङ्गलः । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलम् । अनाविलं संकराद्युपहतिरहितम् । रम्यमनुद्देशकरम् । आनताः सामन्ताः दुर्गाद्वीपवर्तादिवासिनो विषयाऽभिधेया यत्र । सुखेनाल्पायासेन यत्र जीव्यते तत्स्वाजीव्यम् ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्ग्रेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः ॥ प्रचुरधार्मिकजनरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनसुलभं रुषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानभ्रष्टानशो भन्त इति न्यायमाश्रित्य राज्ञो वसतियोग्यं देशं सहेतुं सार्थं वादं चाह जाङ्गलमित्यष्टभिः ॥ अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्ग्रेयो जाङ्गलो देश इत्युक्तलक्षणं जाङ्गलम् । सस्यसंपन्नं सार्वकालिकसस्यैर्युतम् । आर्यप्रायं आर्याः प्रायो वसन्ति यस्मिन् तेनाम्लेच्छदेशम् । अनाविलं रोगाद्युपसर्गानाक्रान्तम् । आनतसामन्तं आनतावशीकृताः सामन्ताः चतुर्दिक्षु वर्तमाना गिरिवनवासिनो दस्युप्रायाजना यत्र तत् । स्वाजीव्यं सुलभं रुषिवाणिज्यादि यत्र तत् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञो निवासयोग्यजनपदमाह जाङ्गलमिति । पथ्यत्वाद्द्वन्जलादिरकदर्दमो देशो जाङ्गलः । अनाविलमसङ्कीर्णमनुष्यम् । आनतो विनीतः सामन्तः समं दत्ताद्भोजनो यस्मिंस्तम् । स्वाजीव्यं विशिष्टभृत्यगुणयुक्तम् । आवसेदावासं कुर्यात् । राजेति सामर्थ्याद्भिम्यते ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञो निवासस्थानमाह जाङ्गलमिति । जाङ्गलः स्वल्पोदकतरुपर्वतो देशः तथाप्यत्र समजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देन विधीयते । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलं । अनाविलं संकराद्युपद्रवरहितं शोकरोगाद्युपहतिरहितं वा । आजीव्यं कन्दमूलादिभिरम्यं । आनतसामन्तं वशीकृतमाण्डलिकं आनतान्नाः सामन्ता यस्मिन्सः । सामन्तः स्यादधीश्वर इत्यमरः । एतादृशं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्धुर्गं वार्क्षमेव वा ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्ताद्रूर्ध्वमुद्धतेन तालमूलेन कपिशीर्षचिताश्रेण दृढमणाल्यापरिकृतं धनुर्दुर्गम् । महीदुर्गमगाधेनाश्रयणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं दुर्गम् । समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहा-

वृक्षान्वितं वार्क्षम् । चतुरङ्गबलाधिष्ठितं प्रवरायुधवीरपुरुषप्रायं नृदुर्गम् । गिरिपृष्ठे दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रसवणोदक-
गिरिदुर्गम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्वदुर्गमरुदुर्गं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरेव कथंचिजलं लभ्येत । महीदुर्गं पृथि-
व्येव यत्र समविषमतया प्राकारादिभिश्चात्यन्तदुर्गा । अब्दुर्गमतिप्रचुरोदकतया दुर्गम् । वार्क्षं वनवेष्टितत्वेन । नृदुर्गं
मानुषबहुलतयाऽगम्यम् । गिरिदुर्गं गिरिवेष्टिततया ॥ ७० ॥

(३) कुड्डूकः । धनुर्दुर्गमरुवेष्टितं चतुर्दिशं पंचयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पाषाणेन दृष्टकेन वा विस्ताराद्द्वैगुण्योच्छ्रायेण
द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितम् । जलदुर्गं अगाधोदकेन सर्व-
तः परिवृतम् । वार्क्षदुर्गं बहिः सर्वतोयोजनमात्रं व्याप्यतिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायिह-
स्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहंसंकोचैकमार्गोपेतम् । अंतर्नदीप्रसवणाद्युदकयुक्तं बहुस-
स्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम् । एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमदुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । राष्ट्रं लक्षयित्वा तन्मध्ये राजधानीं निर्दिशति धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं निरुदकपञ्चयोजनदे-
शेन समन्ततो व्याप्तेन दिवसद्वयपानार्थं जलाभावात्सैन्यशत्रुभिर्नाक्रम्यते । महीदुर्गं पाषाणेष्ठाकृतेन द्वादशहस्ताद्युच्छ्रि-
तेन बहुविस्तृतेन युद्धार्थमुपरि परिभ्रमणयोग्येन साधारणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्देष्टितं सद्धारं च । अब्दुर्ग-
मगाधोदकेन नकादियुतेन नद्यादिना परितो वेष्टितम् । वार्क्षं न्यग्रोधादिमहावृक्षकण्टकलताद्यैरभितोयोजनाद्यावरकेन
वेष्टितं तेन तच्छेदनोद्यताये शत्रवस्ते तत्रस्थैर्धानुष्कैर्हन्यन्ते । नृदुर्गं हस्त्यश्वरथपदातिभिश्चतुर्दिक्षु वेष्टितं बहुमनुष्यं वा-
शतममध्यमवध्यं सहस्रमध्यमवध्यमिति न्यायात् । गिरिदुर्गं गिरिणा भिवेष्टितं दुरारोहं गिरिपृष्ठसंकोचैकमार्गोपेतमन्तर्नदी-
प्रसवणबहुसस्योत्पत्तिक्षेत्रवृक्षान्वितमित्याद्यूहनीयम् । एतैः कृत्रिमैरकृत्रिमैर्वा दुर्गपुरमधितिष्ठेदिति तात्पर्यम् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ दुर्गसमभिः श्लोकैराह धन्वदुर्गमिति । निरुदकोदेशो धन्वा तेन दुर्गं धन्वदुर्गम् । प्राकारक्षेत्रसी-
मादियुक्तयामद्वादुर्गमहीदुर्गम् । नदीपरिखादिभिर्दुर्गमब्दुर्गम् । वृक्षाणां समूहो वार्क्षं तेन दुर्गं वार्क्षदुर्गम् । शूरेर्मनुष्यैर्दुर्गं
नृदुर्गम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विधदुर्गस्वरूपमाह धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं मरुस्थलं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरपि कथं-
चिजलं लभ्यते । समानौ मरुधन्वानावित्यमरः । परिखादिभिर्जलदुर्गम् । वार्क्षं वृक्षैर्दुर्गं एतादृशं दुर्गमाश्रित्य निवसेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन ॥ ७१ ॥

(३) कुड्डूकः । यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तदाश्रयेत् । गि-
रिदुर्गं शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गत्वं दुरारोहत्वं चाह सर्वेणेति । तेषां धन्वदुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन प्रश-
स्तम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । एषां दुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां मध्ये बहुगुणस्य भावो बाहुगुण्यं तेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यानि त्रीणि धनुर्दुर्गादीनि । आश्रिताः आश्रयंकृतवन्तः । मृगागर्ताश्रयागर्गरनकुलादयः । अप्सराग्राहकूर्मादयः । एषांदुर्गाणांतदाश्रितानांच यादृशागुणदोषास्तादृशाएव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थं त्रीण्युत्तराणि । प्लवङ्गमाः कपयः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रीण्याद्यानि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमात् । मृगाहरिणादयः तेहि जलाभावादत्र मृगया न संभवतीति मरुषु तिष्ठन्तीति । गर्ताश्रयामूषकाद्याः । अप्सरामत्स्याद्याः । प्लवङ्गमावानराः । नराग्रामादिनृदुर्गवासिनः । अमरामेरुगिरिप्रभृतिवासिनएवासुरभयात् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांदुर्गाणामध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गमृगैराश्रितं महीदुर्गगर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः अब्दुर्गजलचरैर्नकादिभिः इतराणि त्रीणिवृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रिताः तत्र वृक्षदुर्गवानरैराश्रितं नृदुर्गमानुषैः गिरिदुर्गदेवैः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गाश्रयोदुर्जयइत्यत्र दृष्टफलमाह त्रीणीति । एषांधन्वादिदुर्गाणामध्ये धन्वमहीजलदुर्गत्रयं मृगमूषिकनकैराश्रितम् । अतस्तेषांदुर्जयत्वं लोकतः प्रसिद्धम् । तथा वृक्षमनुष्यगिरिदुर्गत्रयं वानरनरामरैराश्रितत्वादुर्जयम् । अतः प्रसिद्धमेतदुर्गाश्रितस्यापराजयइति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । लोकसिद्धनिदर्शनोपन्यासेन दुर्गाश्रयणफलं श्लोकाभ्यामाह त्रीणीति । तेषांदुर्गाणामध्य आद्यानि त्रीणि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमशो मृगागर्ताश्रयाविलाश्रयामूषिकादयः अप्सराः मीनग्राहादयः उत्तराणि वाक्क्षेत्रगिरिदुर्गाणि मेरुमन्दरगिरिदुर्गाश्रिता ह्यमरा असुरादिभिर्नपराजीयन्ते ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णांमध्ये आद्यानि त्रीणि धन्वदुर्गं मृगाणामाश्रयः । महीदुर्गं गर्ताश्रयाणामूषकादीनाम् । तथा जलदुर्गं जलादीनामाश्रयः । उत्तराणि क्रमशः वृक्षदुर्गं प्लवङ्गानां वानरादीनाम् । नृदुर्गं सेनादुर्गं नृणामाश्रयः । गिरिदुर्गममराणामाश्रयः यथा कालञ्जरे नीलकण्ठादयो वसन्ति ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान् नोपहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गविधानप्रयोजनश्लोकोयम् । अत्यल्पबला अपि दुर्गाश्रिता महाबलैरिभिर्न सहसा शक्यन्तेऽभिभवितुमतो दुर्गाश्रयोयुक्तः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शत्रव एषां व्याधाद्याः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यथैतान् दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रवः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते यथा अबाध्यास्तथा नृपोप्यबाध्यइत्याह यथेति । शत्रवो व्याधमार्जारश्चेनादयः दुर्गाश्रितान् दुर्गनिविष्टान् एतान् नोपहिंसन्त्येव मरयः प्रतिराजानो दुर्गनिविष्टं हिंसन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एतान् मृगादीनमरपर्यन्तान् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दुर्गाश्रितानेतान् मृगादीन् शत्रवः सिंहादयो न हिंसन्ति तथाऽरयो दुर्गसमाश्रितं राजानं न हिंसन्ति ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थोधनुर्धरः ॥ शतं दशहस्त्राणि तस्माद्गुर्वविधीयते ॥ ७४ ॥

[मंदरस्यापिशिखरंनिर्मानुष्यंनशिष्यते । मनुष्यदुर्गदुर्गाणां मनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । सुप्रसिद्धमेतद्गुर्गप्रयोजनं प्राकारदृष्टान्तेन गिरिदुर्गबलमेतदिति तदयुक्तं महीदुर्गेपिप्राकारसंभवात् तस्मात्सर्वेषांदुर्गाणांतत्प्रयोजनंत्वनुद्धयारूप्यते ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं पदातीत् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेकोधानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणांशतंयोधयतिप्राकारस्थधानुष्कशतंचशत्रूणांदशसहस्राणि तस्माद्गुर्गकर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गे कैमुतिकन्यायमाह एकइति । कृत्रिमप्राकारस्थोप्येकोधनुर्धरःप्रतिराज्ञःशतं योधयति युद्धेन निग्रहीतुंशक्नोति । यस्माच्छतंप्रतिपक्षदशसहस्राणितथाकर्तुमीष्टे तस्मात्किंवक्तव्यंगिरिस्थानांसामर्थ्यम् । य-ईषत्क्षिप्तोपि शिलादिर्वाबहून्यापादयति ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । शतमायुधिनांबहिःस्थानामेकोयोधयति जयतीतियावत् । शतंप्राकारस्थानांधनुर्धराणांदशसहस्राणिबहिः स्थानामायुधिनाम् ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ॥ ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधैः खड्गप्रासादिभिः संपन्नमुपेतम् । आयुधग्रहणंवर्मशिरस्त्राणोपस्कारादेरन्यस्यापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम् । धनंरूपसुवर्णादीनि । वाहनानि रथाश्वादयः । शिल्पिभिर्यन्त्रावाहतक्षप्रभृतिभिर्यवसेन ब्राह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितैरन्यैर्वा दण्डिकापोतेन ध्वजशङ्कया कदाचिन्नृपधर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते । प्रदर्शनार्थत्वाच्च भिषगौषधाय-पेक्षेत संरोहणाद्युपयोगिसंनिधापयितव्यम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्रैः क्षेप्यादिभिः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्गुर्गस्वद्धायायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियंत्रघासोदकसमृद्धं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तदिति । तत्पुरं आयुधसंपन्नं आयुधानि धनुरादीनि तैःसंपत्तिम् । ब्राह्मणैः शत्रुघातने वाग्वज्रैः । यन्त्रैर्लोहादिनिर्मितदिव्यास्त्रैः । यवसेन हस्त्याहारादिवृणेन ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तद्गुर्गसञ्ज्ञेतव्यान्याह तदिति ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्गुर्गमायुधसंपन्नंस्यात् । यवसेन वृणादिना धान्यादिभिः । यन्त्रैः क्षेपणादिभिः संपन्नकार्यम् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तंकारयेद्बृहत्मात्मनः ॥ गुप्तंसर्वतुंकंशुभ्रंजलदक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुपर्याप्तंयावदात्मनोराज्ञोराजपुत्रकोशायाधवागारादिषूपयुज्यते । गुप्तंबहुकक्षाकंगृहंकारयेत् । सर्वतुंकं सर्वतुमाल्यफलैः शोभितं सर्वैकतवोयत्रेति ऋतुशब्देन तत्कार्याणिपुष्पफलादीनिलक्ष्यन्ते । सर्वतुंगमितिपाठे

(७५) यंत्रैर्यवसेनोदकेनच=यंत्रैर्यवसेनोदकेनधनैः (ख, ग, ज, झ, ढ, ण, ब, ल)

=यन्त्रैर्यद् (च)

+ (ख, ढ,)

सर्वानृतूङ्गलतिप्रामोतीति व्युत्पत्तिः अर्थस्तुसएव योयत्रभवतिसतेनव्याप्तइत्युच्यते । शुभ्रं सुधाधवलितम् । जलवृक्षसम-
न्वितं धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुपर्याप्तं सर्वेषां वसतामसंकोर्णम् । सर्वर्तुकं सर्वर्तुरम्यम् । शुभ्रं प्रसाद्यम् ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्येत्यादि तस्यदुर्गस्यमध्येपर्याप्तं पृथक्पृथक्स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्रिशालादियुक्तं परिखाप्रा-
काराद्यैर्गुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितमात्मनोगृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तस्येति । सुपर्याप्तं सुष्ठु हस्त्यश्वरथपदातिभीराङ्गीनां राज्ञः पुत्राणां च वसतये
पर्याप्तं समर्थम् । गुप्तं प्राकाराद्यैः । सर्वर्तुकं सर्वेषामृतूनां योग्यानि पुष्पादीनि यत्र । शुभ्रं सौधादिभिः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दुर्गस्य । सुपर्याप्तं महावकाशम् । सर्वर्तुकं सर्वेष्वृतुषु गम्यं सर्वकालानुगुणमिति यावत् । कार-
येद्राजा । जलवृक्षसमन्वितं दीर्घकोद्यानसम्पन्नमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुपर्याप्तं विस्तीर्णं गृहमात्मनः कारयेत् । जलवृक्षसमुद्भवं जलवृक्षयोर्मध्ये स-
मुद्भवो यस्य तत् । सर्वर्तुकं षडर्तवोत्पन्नं रक्षितम् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां तृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्गृहमाश्रित्य भार्या तत्र सहायार्थं महतः कुलादुद्वहेद्भार्या एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम् । सवर्णा-
मित्यादावुच्यते तत्प्राक्प्रदर्शितम् । तृद्यां मनोरमां कान्तिलावण्ययुक्ताम् । रूपसंस्थानं गुणावचनकरणादयस्ते रन्वितां युक्ता-
म् ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृद्यां मनस्यदुष्टम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तद्गृहमाश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्या-
मुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदध्यास्येति । अधिशीङ्स्थासां कर्मैतिकर्मत्वं अधिकरणस्य । तत्पुरं अध्यास्य अधिष्ठाय
भार्यामुद्वहेत् । तां विशिनष्टि । लक्षणान्वितां भ्रातृमत्वश्रीसौख्यसूचकत्वश्यामाद्वित्वादिदेहगुणयुक्ताम् । तदुक्तम् । कूपो-
दकं तरुच्छायाश्यामाङ्गीदृष्टकागृहम् । शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलमिति । तृद्यां कामकलादिनिपुणतया तदे
मनसे अर्हति या ताम् । रूपगुणान्वितां रूपचम्पकगौरादि गुणाअङ्गसौष्टवपातिव्रत्यादयः तैर्युक्तां च ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्गृहं अध्यास्य उषित्वा तृद्यां मनोहराम् भार्यामुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव च त्विजः ॥ तेऽस्य गृह्णाणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि द्वितीयानिर्देशे न प्राधान्यावगमेविवक्षितमेवैकत्वं अन्यत्राप्युपादानात् यूपं छिनत्ति
भार्यां विन्देतेति वत् ऋत्विजो वृणुयात् तेषां च संङ्ख्याश्रुतित एवावगन्तव्या । गुणाश्चनातिस्थूलो नातिरुशः नातिदीर्घो नातिहृ-
त्स्वः नातिवृद्धो नातिबालः । सप्तपुरुषान्विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठितो भयभावनाप्रतिनाब्राह्मण्यमाशङ्क्यते
विद्वान्याजयतीत्यादि । गृह्णाणिकर्माणि शान्तिस्वस्ययनादीनि वैतानिकानि वैहारिकाणि त्रेतामिविषयाणि ॥ ७८ ॥

(७६) सर्वर्तुकं=सर्वर्तुकं (नं०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहाणि स्मृत्याचारतोयाहाणि । वैतानिकानि श्रौतानि ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरोहितंचाप्याथर्वणविधिनाकुर्वीत ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुंवृणुयात्तेचास्य राज्ञोगृहोक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरोहितं अथर्ववेदिनंपुरोहितंवृणीतेति श्रुतेः । सर्वैदिकोविप्रश्च ऋत्विजःवृणुयात् । ऋत्विजः अस्य राज्ञः गृहाणि गृहोक्तानि वेत्थदेवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनिच ते वृताःकुर्युरित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिरुतानाह पुरोहितमिति । गृहाणि औपासनादीनि । वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतस्य राज्ञः गृहाणि स्मार्तानि त्वशाखोक्तानि कर्माणि वैतानिकानि श्रौतानि कुर्यात् ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ धर्मार्थंचैव विप्रेभ्योदद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्तदक्षिणैर्भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः भोगान्धनानिच वस्त्रगन्धविलेपनादयोभोजनविशेषाश्चभोगाः । धनानिसुवर्णादीनि नित्यमेवतद्दानमिच्छन्ति । धर्मार्थंतस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगान् भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन् । धनानि सुवर्णानि ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आप्तदक्षिणैः एतेन सहस्रदक्षिणेनयजेतेत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तदक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन् । धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह यजेतेति । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ॥ स्याच्चाग्रायपरोलोके वर्तेत पितृवन्तृषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । बलिंकरंधान्यादीनांषष्ठाष्टमादिभागमाप्तैरर्थादुपधाशुद्धैः । यथोक्तमाग्रायपरश्चस्यात् । आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत् । अथवापारंपर्यागतमेवभागंगृहीयान्नाधिकम् । वर्तेतपितृवन्तृषु करदेष्टव्येषुचस्नेहबुद्ध्यावर्तेत ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यंबलिं करं भूमिजलशुष्कादिनिमित्तम् । आग्रायपरोऽभ्यासपरः । सर्वस्याकरादेःस्मरणेयत्नंकुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा सत्तरमाप्तैर्वर्षग्राहंधान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादियहणेशास्त्रनिष्ठःस्यात् त्वदेशवासिषुनरेषुपितृवत्स्नेहादिनावर्तेत ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आप्तैर्युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनंच गृहीयादितितात्पर्यम् । आग्रायपरः करादियहणशास्त्रनिविष्टः । पिता यथा पुत्रपालनान्वेषी तदन्तृषुःस्यात् तृषुत्वप्रजासु ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च राज्ञोधनागमोधनेनयजेत दद्याच्चेदपेक्षायामाह सांवत्सरिकमिति । संवत्सरेभवंसांवत्स-

(७९) भोगान्धनानिच=भागान्धनानिच (१)

रिकंसंवत्सरस्यसंवत्सरस्य सकृदितियावत् । बलिंकरम् । पूर्वमर्यादानुरूपेणकरादानमाग्रायः । नृषु दीनादिष्वनुकम्पया-
वर्तनं पितृवद्वर्तनम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सांवत्सरिकंबलिं उपहारान् । च पुनः आग्रायपरः अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेःस्मरणे
यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्मृणांकार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यक्षआधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तां कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान्
अर्थार्जनपरांश्च । तत्रतत्रसुवर्णकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्मत्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्त्यश्वरथपदात्यादीन्
विपश्चितः स्थापयेत् । सर्वे एते अमात्यगुणसंपद्युक्ताविज्ञेयाः । यथोक्तमध्यक्षप्रचारे ते अध्यक्षः सर्वाणि कार्याण्यवेक्षे-
रन्त्येषां नृणां तस्थानोपयोगिनां कार्याणि कुर्वतां हस्त्यध्यक्षेण हस्तिपकाः अश्वाध्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः गवाध्यक्षेण कर्ष-
णादयः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यक्षानीक्षणेनाधिष्ठातृन् । कार्याणि अर्थानयनादीनि । कुर्वतां कार्याण्यवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन् विविधान् पृथक्पृथक् विपश्चितः कर्म-
कुशलान् कुर्यात् ते अस्य राज्ञः तेषु हस्त्यश्वादस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाण्यकार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु । अध्यक्षानुक्तविषयानधिलक्षो-
कृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषां तान् अवेक्षितृन् । विपश्चितः तत्तत्कर्मशारुज्ज्ञान् । ते अस्य रक्षकाः कार्याणि कर्माणि
कुर्वतां नृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथा ऽवेक्षेरन् नित्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कराहारिणामनुसंधायकानाह अध्यक्षानिति । तत्र तत्र करविशेषे । कार्याणिकराहरणकार्या-
णि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठातृन् कुर्यात् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ॥ नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मो भिधीयते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थागार्हस्थ्यप्रतिपित्सवोधनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैय्यमिकदान-
मतएवाह नृपाणामक्षयइति । नित्यत्वादक्षयोयावज्जीविकः काम्यत्वेवा फलभावि निवर्तते । यदुक्तं सांतानिकंवक्ष्यामा-
णमिति तदेवेदम् । अन्येत्वाहुः तत्रार्थभ्योदानं विहितं इह त्वनर्थिनामधिकारात् विधानमात्रयावस्त्रयुगादिदानेन च नरा-
णां पूजाकर्तव्या । तथा चाह विप्राणां पूजको भवेदिति । निधिरिव निधिः उत्तमफलत्वात् । ब्रह्मसंनिहितो ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतांवा । ब्राह्मो ब्राह्मणेषु नि-
क्षिप्तः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुकुलान्वितानां अधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् य-
स्माद्योयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिः अक्षयो ब्रह्मफलत्वात् अविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आवृत्तानामागतानां गुरुकुलात् पूजको गृहादिदाता स्यात् । तेन किं तत्राह एष निधिः
एवंविधिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रादिनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः । सहि यथा कालान्तरे प्राप्यते एषोपि तथा । ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृह्याणि स्मृत्याचारतो ग्राह्याणि । वैतानिकानि श्रौतानि ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरोहितंचाप्याथर्वणविधिना कुर्वीत ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात्ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरोहितं अथर्ववेदिनं पुरोहितं वृणीतेति श्रुतेः । सर्वैदिको विप्रश्च ऋत्विजः वृणुयात् । ऋत्विजः अस्य राज्ञः गृह्याणि गृह्योक्तानि वेत्थ देवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनि च ते वृताः कुर्युरित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह पुरोहितमिति । गृह्याणि औपासनादीनि । वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतस्य राज्ञः गृह्याणि स्मार्तानि स्वशाखोक्तानि कर्माणि वैतानिकानि श्रौतानि कुर्यात् ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ धर्मार्थंचैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्तदक्षिणैर्भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः भोगान्धनानि च वस्त्रगन्धविलेपनादयो भोजनविशेषाश्च भोगाः । धनानि सुवर्णादीनि नित्यमेव तद्दानमिच्छन्ति । धर्मार्थतस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगान् भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन् । धनानि सुवर्णानि ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आप्तदक्षिणैः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तदक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन् । धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह यजेतेति । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ॥ स्याच्चाग्न्यायपरो लोके वर्तेत पितृवन्तृषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । बलिं करं धान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभागमाप्तैरर्थाहुपधा शुद्धैः । यथोक्तमाग्न्यायपरश्च स्यात् । आग्न्यायपान्तर्कशास्त्राण्याश्रयेत् । अथवा पारंपर्यागतमेव भागं गृह्णीयान्नाधिकम् । वर्तेत पितृवन्तृषु करदेष्टव्येषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यं बलिं करं भूमिजलशुष्कादिनिमित्तम् । आग्न्यायपरोऽभ्यासपरः । सर्वस्याकरादेः स्मरणेयत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा सत्तैरमात्यैर्वर्षासंघान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणेशास्त्रनिष्ठः स्यात् स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिनावर्तेत ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आप्तैर्युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनंच गृह्णीयादिति तात्पर्यम् । आग्न्यायपरः करादिग्रहणेशास्त्रनिष्ठः । पिता यथा पुत्रपालनान्वेषी तदन्तृषु स्यात् नृषु च प्रजासु ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च राज्ञो धनागमो धनेन यजेत दद्याच्चेदपेक्षायामाह सांवत्सरिकमिति । संवत्सरे भवं सांवत्स-

रिकंसंवत्सरस्यसंवत्सरस्य सुरुदितियावत् । बलिंकरम् । पूर्वमर्थादानुरूपेणकरादानमाम्नायः । नृषु दीनादिष्वनुकम्पया-
वर्तनं पितृवद्वर्तनम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सांवत्सरिकंबलिं उपहारान् । च पुनः आम्रायपरः अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेःस्मरणे
यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्मृणांकार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यक्षआधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान्कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान्
अर्थार्जनपरांश्च । तत्रतत्रसुवर्णकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्मत्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्त्यश्वरथपदात्यादीन्
विपश्चितः स्थापयेत् । सर्वेतेअमात्यगुणसंपद्युक्ताविज्ञेयाः । यथोक्तमध्यक्षप्रचारे तेअध्यक्षाः सर्वाणि कार्याण्यवेक्षे-
रन्त्येषांनृणांतत्स्थानोपयोगिनांकार्याणि कुर्वतांहस्त्यध्यक्षेण हस्तिपकाः अश्वाध्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः गवाध्यक्षेण कर्ष-
णादयः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यक्षानीक्षणेनाविष्ठातृन् । कार्याणि अर्थानयनादीनि । कुर्वतांकार्याण्यवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन् विविधान् पृथक्पृथक्विपश्चितः कर्म-
कुशलान्कुर्यात् ते अस्यराज्ञः तेषुहस्त्यश्वादस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतांसर्वाणिकार्याणिसम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु । अध्यक्षानुक्तविषयानधिलक्षी-
कृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषांतान् अवेक्षितृन् । विपश्चितः तत्तत्कर्मशारूढज्ञान् । ते अस्य रक्षकाः कार्याणि कर्माणि
कुर्वतांनृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथा ऽवेक्षेरन्तित्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कराहारिणामनुसंधायकानाह अध्यक्षानिति । तत्र तत्र करविशेषे । कार्याणिकराहरणकार्या-
णि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठातृन्कुर्यात् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजकोभवेत् ॥ नृपाणामक्षयोक्षेपनिधिर्ब्राह्मोभिधीयते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थागार्हस्थ्यं प्रतिपित्सवोधनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैग्यमिकदान-
मतएवाह नृपाणामक्षयइति । नित्यत्वादक्षयोयावज्जीविकः काम्यत्वेवा फलभावि निवर्तते । यदुक्तं सांतानिकंवक्ष्यामा-
णमिति तदेवेदम् । अन्येत्वाहुः तत्रार्थिभ्योदानंविहितं इहत्वर्त्तनामधिकारात् विधानमात्रयावस्त्रयुगादिदानेनच नरा-
णांपूजाकर्तव्या । तथाचाहविप्राणांपूजकोभवेदिति । निधिरिवनिधिः उत्तमफलत्वात् । ब्रह्मसंनिहितोब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतांवा । ब्राह्मोब्राह्मणेषु नि-
क्षिप्तः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुकुलान्विप्राणां अधीतवेदानांब्राह्मणानांगार्हस्थ्यार्थिनानियमतोधनधान्येनपूजांकुर्यात् य-
स्माद्योयंब्राह्मोब्राह्मणेषुस्थापितधनधान्यादिनिधिरिवनिधिःअक्षयोब्रह्मफलत्वात् अविनाशीराज्ञांशास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आवृत्तानामागतानांगुरुकुलात् पूजकोगृहादिदाता स्यात् । तेन किं तत्राह एषनिधिः
एवंविशिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रौदनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः । सहि यथा कालान्तरे प्राप्यतेऽप्यपि तथा । ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि

मोक्षरूपे पर्यवसितः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तदुद्देश्यक-
त्वाद्वा ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एवं धनागमद्वारमुक्तम् इदानीं प्रस्तुतं दानमेवाह आवृत्तानामिति । पूजको भवेदिष्टार्थदो भवेत् । एष ब्रा-
ह्मो निधिर्नृपाणामक्षयोऽभिधीयते एतत्सृष्ट्वा ब्राह्मणनिहितं द्रव्यं राज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते । हिशब्दो हेतौ ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुकुलादावृत्तानामागतानां स्नातकानां विभाणां विशेषतः पूजको भवेत् । एष ब्राह्मणो निधिः ब्रा-
ह्मणेषु दत्तमक्षयमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नतं स्तेनानचामित्रा हरन्ति न च नश्यति ॥ तस्माद्वाज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेभ्यो यो र्थो दत्तः नतं स्तेना आढविकादयो मित्राश्च शत्रवो हरन्ति न भूमिष्ठमिव विस्मृत्य-
प्रातिभाष्येन वा नश्यति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न नश्यति स्वयमदर्शनं नयाति ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएव नतमिति । तं ब्राह्मणस्थापितनिधिनचौरानापिशत्रवो हरन्ति अन्यनिधिवत् भूम्यादिस्था-
पितः कालवशान्न नश्यति स्थानभ्रान्त्या वाऽदर्शनमुपैति तस्माद्योयमक्षयोऽनंतफलो निधिर्निधिरवनिधिः धनौघः सराज्ञा ब्राह्मणेषु
निधातव्यः तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षयत्वमाह नैति । स्तेनाः छिद्रं कृत्वा ये हरन्ति प्रसभंवा । अमित्राः शत्रवः । न नश्यति
भूमिष्ठनिधिरिव ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । न चास्य निधेरुपसर्गानिधित्वप्रयुक्ताः सन्तीत्याह नतमिति । तं निधिम् । नश्यति विस्मरणादिना
॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं निधिं स्तेनाः चोराः शत्रवो वानहरन्ति ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥ वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते । अग्नौ यद्धूयते तत्कदाचित् स्कन्दत्यधः
पतति हूयमानम् तथा च्यवते पुरोडाशादिक्षामतया । ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम् । इदन्तु ब्राह्मणेभ्यो दानं नत-
स्यैते दोषाः सन्ति नितरां वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योऽग्नौ होमेभ्य इत्यर्थः । मुख्यार्थवृत्त्या कर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदाचादिग्रहणं
व्याख्येयम् । मुखे हुतमिति पाणिरेव ब्राह्मणस्य मुखं पाण्यास्योहिद्विजः स्मृत इति वचनात् । वरिष्ठश्रेष्ठं अर्थवादश्चायं न पुनर्हो-
मनिन्दैव ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न स्कन्दते न स्रवति । न च्यवते न पतति । कठिनं न व्यथते इति पाठेऽप्ययमर्थः । न विन-
श्यति श्वावलेहादिना ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नौ यत्तु हविर्हूयते तत्कदाचित् स्कन्दते स्रवत्यधः पतति कदाचिद्यथतेशुष्यति कदाचिद्वाहादिना-
नश्यति ब्राह्मणस्य मुखे यत्तु तं पाण्यास्योहिद्विजः स्मृत इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः
श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच न स्कन्दते नाधःपतति न व्यथते न नक्ष्यतीति कृत्वा व्यथा दुःखं नोत्पादयति पुत्रादिवत्प्रत्यक्षं नश्यतीति विरिष्ठमिति । अग्नौ हविःक्षिप्तं देवतृप्तौ संदिग्धं ब्राह्मणमुखे तु न तथा साक्षात्कीत्युक्तेः ब्राह्मणो मनुष्येषु इति श्रुतेः । नाहं तथा जियजमानहविर्वितानैश्चोतद्धृतमदन्हुतमुद्भुवेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतो नुघासमिति भागवतोक्तेः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । यजेत दद्याच्चेत्युक्तम् यजनादानं विशिष्टमित्याह नेति । स्कन्दनं परिस्रवणम् । केशकीटापत्तिर्व्यथनम् । अदर्शनं नाशः । अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रहुतेभ्योऽद्रव्येभ्यः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतं तन्स्कन्दते न क्षरते । स्कन्दि गतिशोषणयोरित्यस्य धातोरुपज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्रेभ्य इति च प्रकृतं तथा च प्रागप्युक्तम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति । न च यथाश्रुतदानफलोपपत्तिः । कीदृशं हितं साम्यं जातितः परिमाणतः उपकारतो वा यदि तावज्जातितस्तदिति औषधपानोद्देशेन देवलेभ्यो दत्तं स्वाद्यदानं दुःखायैव स्यात् । तित्तकषायानि प्रायशः औषधानि विरेचनीयानीति प्रतिपत्तिः । अथ परिमाणतः तत्रापि यद्विद्वन्मनपेक्ष्य केवलपरिमाणसाम्यं सुवर्णं दत्तं तत्परिमाणं तान्नलभ्येत । अन्यथा मृत्काष्ठादि । अथ जातितः परिमाणतश्च तत्र प्रागुक्ता एव दोषाः । अथोपकारतः तत्रापि हि यदि तज्जातीय एवोपकारः निवृत्तिफलकेनौषधदानेन व्याधिराक्षेप्तव्यः सुसंभाव्यः दुःखं प्राप्नोति तस्मात् उपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इत्युपव्यानविशेषान्निवीतादयो न पृथग्वाक्यानि तथेदमपि भवितव्यम् । अत्रोच्यते नात्राख्यातश्रवणमस्ति सर्वेषां समत्वात् तत्र योऽर्थवादः साहसं वेदपारग इति तदर्थवादोऽस्तु । अथायं विधिः विध्यन्तरशेषभावात्तदर्थविधिरभ्युपेतव्यो विशेषाभावात् निवीतादिषु तूपव्ययत इत्यत्राख्यातदर्शनात् तदर्थविधिविषयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वावगमाच्च युक्तार्थवदेव तर्ह्यनुक्तो विशेषः नाब्राह्मणेभ्यो दानमस्तीति तद्विस्मृतं भवेत् दीनानायादिभ्यः सर्वेभ्यो दानस्य विहितत्वात् । एतान्येव च विधायकानि वाक्यानि ब्राह्मणेभ्यो राज्ञां दानस्य तूक्तं यथाश्रुतफलानुपपत्तिः सर्वप्रकरेणास्याभ्युपगम्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते लौकिकीयं वाचोयुक्तिः सममिति यल्लोकेनात्युत्कृष्टं देवमुच्यते समलवणाः सक्तव इति । उपकारापेक्षा च द्विगुणमिति संख्याश्रुतिर्यावत्तस्योपकारस्तावद्विगुणो भवति । न तद्रव्यमाप्तिर्नापि तज्जातीय एवोपकारः किन्तु प्रीत्यतिशयोत्पत्तिः न चेहफलविशेषश्रुतिर्येनेयमाशङ्का स्यादपि तु किं तदेव द्रव्यं प्राप्यते ततः स एवोपकार इति । अश्रुतफलविशेषेषु स्वर्गः फलं किंच तिलादिदाने प्रजाप्तिः फलं श्रूयते । तत्र काद्रव्यसाम्याशङ्का तस्माच्चायमर्थ उत्तरोत्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः तथा चाह पात्रस्य हि विशेषेणेति । ब्राह्मणब्रुवे ब्रुवशब्दः कुत्सायां जातिमात्र-ब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीन इत्यर्थः । आचार्य उपनेता वेदपारगोऽध्ययनश्रवणाभ्यां वेदस्यान्तंगतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमानमानृशं स्यात्तत्समं यावन्मात्रं दानस्यानृशं स्य कृतं फलं तत्र तावन्मात्रम् । द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे जातिमात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्तेऽनानृशं स्य दानफलं च प्रतिग्रहदानफलं च । आचार्येऽध्यापयितरि वेदैकदेशस्य द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम् । वेदपारगे वेदस्यैकस्यार्थतोयन्थतश्च पारंगते ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये दानं तत्समफलं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं न च न्यूनं भवति ।

योब्राह्मणः क्रियारहितआत्मानंब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः तद्विषयदानपूर्वपेक्षया द्विगुणफलं । एवं प्राधीते प्रक्रांता-
ध्ययने ब्राह्मणेलक्षगुणफलं । समस्तशाखाध्यायिन्यनंतफलं । सहस्रगुणमाचार्य इति वा तृतीयपदस्य पाठः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रणामिति प्रकृतं तत्र प्रासंगिकान्पात्रगुणानाह समेति । क्षत्रियब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्र-
वृत्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्रित्वारोऽब्राह्मण इत्यादिपदचतुष्टयवाच्या इति । ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणो हं ब्रवीति नतु कर्मणा
ब्राह्मण इति । गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियमव्रती । नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुव इति पारिभाषिको वा ।
ब्राह्मणभ्रमात्पात्रं क्षत्रियः तस्मात्सर्वेभ्यो देयमेतेभ्यः परंतु यस्य श्रुतं फलमिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । पात्रविशेषात्फलविशेषमाह सममिति । समं तावन्मात्रम् । अब्राह्मणेलक्षत्रियादौ दानमदानफलम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । न ब्रह्म वेदोऽस्यास्तीति सः अब्राह्मणस्तस्मिन्दत्तदानं समं ज्ञेयम् । ब्राह्मणब्रुवे वेदाध्यायिनि
किञ्चिन्मात्रे एवं विधे द्विजे दत्तं द्विगुणं भवेत् । वेदपारगे एकशाखाध्यायिनि ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धादानतयैव च ॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ॥ ८६ ॥

[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः । जित्वा धनानि संग्रामात् द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ १ ॥*]

[देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ २ ॥†]

(१) मेधातिथिः । पातयतो धर्मकर्मणः पात्यमानं वा त्रायत इति पात्रं संप्रदानं अथवा घृततैलाद्याधारः पात्रमुप-
चारः दिदमपि पात्रं अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते आह च नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मणो निधीयत इति तस्य विशेषो भेदः सगुण-
निर्गुणत्वादिः तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते । अल्पं वा गुणवते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु निर्गुणाय त्वल्पम् ॥ ८६ ॥

[मेधातिथिः । प्रदानः उदकपूर्वकस्त्वस्ति वाचनसंस्कारातिशयोभावः प्रसाद इत्यादि । द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धा प्रा-
प्त्यभिलाषातिशयः कथमिदं मे निवर्तेतेति बुद्धिसंतानः प्रत्येति । क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तेरनियममाह । न पुनर्जन्मान्तर-
फलतामेव । वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् ॥ २ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशेषेण दोषेण गुणेन वा । श्रद्धादानतया श्रद्धानिकर्षप्रकर्षाभ्याम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धायास्तारतम्य-
पात्रमासाद्य दानस्याल्पमहद्वाफलं परलोकैलभ्यते ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च पात्रस्येति । प्रेत्य मृत्वा । स्थितस्य फलावश्यं भावनियमादित्याह अवाप्यत इति
॥ ८६ ॥

[राघवानन्दः । किञ्च देशेति । देशः कुरुक्षेत्रादिः । काल उपरागादिः । विधानमुदकपूर्वकस्त्वयुक्तिः । श्रद्ध-
याल्पं दीयमानं पात्रविशेषे च बह्वेव स्यादिति वाक्यार्थः ॥ २ ॥]

(५) नन्दनः । श्रद्धातश्च फलविशेषमाह पात्रस्येति ॥ ८६ ॥

समोत्तमाधर्मैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ॥ न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोपरिक्षये राज्ञो विहितं युद्धं तत्र संग्रामभूमिगतस्याहतस्य समन्यूनाधिकबलेनापेक्षा प्र-

* (ख, ट, त) † (थ, मेधा०)

(८६) फलमश्रुते=वाप्यते फलम् (ट, ठ, ड, त, थ, न, ब, भ)

तिषेवार्थमिदं पदं नमन्तव्यं निरुद्धबलं न हन्तीति । अथवा ये शत्रव आठविकादयः प्राक्स्थितां मर्यादामतिलंघ्य देशमुत्क्रामन्ति शत्रुभिर्बाराङ्गः संदधते न चेत्ते युद्धेन विनानियन्तुं शक्यन्ते तदा निरुद्धबलैरपि तैर्युद्धव्यमेव । यद्यपि तैरसौशब्देन नाहूतो वस्तुतस्त्वाहूत एव भवति । एष हि क्षत्रियाणां धर्मः यदाहूतः प्रकृतैस्तेर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव । जातिवय-
शिक्षा पुरुषकारादि नापेक्षितव्यम् । एष धर्मः स्मर्तव्यः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधमः शूद्रः । आहूतो युद्धार्थम् । न निवर्तेत न प्रवर्तेत ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राज्ञा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन् युद्धान् निवर्तेत क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रधर्मस्मरन् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह सम इति । धनविद्याशूरत्वादिना समोत्तमाधर्मैर्युद्धायाहूतो न निवर्तेतेत्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्राऽत्करमादाय यष्टव्यश्च दातव्यं चेत्त्युक्तम् इदानीं राष्ट्रप्रत्यर्थिभिराहूतेन योद्धव्यमित्याह समे-
ति प्रजाः पालयन् प्रजापालनहेतोः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समश्चोत्तमश्चाधमश्च तैराजा आहूतः संग्रामान् निवर्तेत ॥ ८७ ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोकोऽयम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् संग्रामेष्विति । युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्वाङ्मातृशयितं-
स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिके फलमाह संग्रामेष्विति । प्रजापरिपालनवद्विजशुश्रूषाया युद्धानिर्वर्तित्वस्यापि श्रे-
यस्करत्वमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कोयं क्षात्रो धर्मस्तमाह संग्रामेष्विति । पालनशुश्रूषयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ ८८ ॥

आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ॥ युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यप

राक्षस्रवाः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । आहूयन्ते युद्धार्थमितरे यत्र वीराः स आहवः संग्रामः । मिथः स्पर्धमाना अन्योन्यं परस्परं जि-
घांसन्तो हननेच्छवः युध्यमानाः प्रहरन्तः परं शक्त्या परया यथा शक्त्या यथाबलमित्यर्थः छांदसत्वात् परेत्यस्य स्थाने पर-
मितिरूपम् । अपराङ्मुखायुध्यमाना इति संबन्धः । स्वर्गं यान्ति । ननु च राज्यालोभात्प्रवृत्तानां नार्हस्तस्य फलस्य संभवः कुतः
स्वर्ग उच्यते । वक्ष्यमाण युद्धनियमापेक्षः स्वर्गः न हि तेषां नियमानामन्यत्र योजनमस्ति । न कूटैरायुधैरित्यादिना त्यक्तराज्य-
स्यापि शक्तप्रणिपातेन तदनुजीवनसंभवात् तस्मादहस्तत्फलसंभवः । अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य यद्युद्धावतारः
तत्स्वर्गार्थैव । अस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेधस्य विषयोऽयम् । महीक्षितो मण्डलेश्वरानपुनस्तदनुजीविनस्तेषां हि स्वाम्यर्थ-
वृत्तिर्न स्वार्था अतश्च कुतस्तेषां फलसंबन्धः ऋत्विजामिव दक्षिणापणेन परिक्रीतामेव मेघामपि वृत्तिपरिक्रीतानां कुतः स्वर्गा-
दि फलोत्पत्तिः । नतु विशेषेणैव कुर्वन्तः ॥ उद्यतैराह्वेशस्त्रैः क्षत्रधर्मैर्हतस्य च । सद्यः सन्निष्ठते यज्ञ इति । तथा ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके-

सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राडयोगयुक्तश्चशूरश्चाभिमुखोहतइति । तथा भारते युद्धप्रेक्षिणामपि स्वर्गः संदर्शितः । मन्त्रलिङ्गानि-
चसन्ति ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरा सोयेतनुत्यजः । ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्च देवापि गच्छताम् । सहस्रदक्षिणानां यजमानानां शूराणां-
चरणशिरसित्यक्तप्राणानां महाफलत्वं दर्शयति ये युध्यन्ते न च मरणायैव हिंयन्ते न हि संपरिग्रहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति यथा-
होत्रोर्द्वादीनां स्वप्रवचनसमाख्या नियतार्त्विज्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणं तस्मात्प्रभुकार्योद्देशेन यन्मरणं तदनुक्रान्तफलायै-
व न च परप्रयुक्तात्कर्मणोन्यस्य फलं नास्ति । अश्वमेधावभृथे हि ब्रह्मण्यस्य स्नानादयजमानस्यैव शुद्धिः । अत्रोच्यते यदु-
क्तमुद्यतैराहवइति तदाभृतिपरिक्रीतस्य प्रजार्थयुद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थैव । यस्य वा कुर्विति प्रयाणं रणइत्येव परिकरो बद्ध-
स्तदपेक्षमेतयज्ञसंस्थावचनं एवंभूतश्चाभिमुखोहतइति । अथवा नरकाभावएव सूर्यमण्डलभेदनं युध्यमानस्य भविष्यति ।
यत्र विषयान्तरे श्वरेण राज्ञा परस्य राज्ञो विषयो हन्यते भज्यते जनोलुप्येत्तत्र तदर्थयुद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थः अन्धतमो-
हिनरके तदभावात्सति प्राकाश्ये सूर्यमण्डलभेदनवचनं सूर्यमण्डलं भिनत्ति उपरिष्ठा लोका नामोति नाधः प्रपततीत्यर्थः ।
भृतिपरिक्रीतस्य प्रभोः संग्रामे समुपस्थिते तमेव जहतो नरकनिपतनं तदर्थयुध्यमानस्य भर्तृपिण्डानृण्यङ्गतवतो दुष्कृते-
न प्रतिबध्यमानस्य स्वैः सुरैर्युक्तएव स्वर्गादिलाभः । अत उक्तं सद्यः संतिष्ठते यज्ञइति अव्यवधानेन यज्ञफलमविशे-
षश्रुतौ स्वर्गमवामोतीत्यर्थः । एवं भारतेऽपि भृतिपरिक्रीतानां स्वर्गफलावामिव चनमुपपद्यते । युद्धप्रेक्षिणान्तु स्वर्गावामिरर्थ-
वादएव । अथवा बहुषु जीवोपायेषु सत्सु यच्छ्रेण जीवनंततो नियमात्स्वर्गः । यत्तु न मरणाय जीयन्तइति शस्त्रभृतां-
भृतिदानेनान्यद्युद्धात्मयोजनमस्ति विशेषानुपदेशात् सर्वकार्योद्यताः सर्वप्रकारं मदर्थः संपादनीयइति परिक्रीयन्ते तत्र यदा यु-
द्धमुपस्थितं भवति तदाऽऽशरीरपातात्प्रभुर्गुरुः कर्तव्यस्तथाऽऽनृण्यं भवति । अनुपस्थिते तु युद्धे यदि भृत्यस्य मरणं भवति
तदा सर्वेऽनृणा एव । उद्युक्ते ह्यसौ तत्कार्ये तादृश एवास्थोपसंवादः युद्धकाले योद्धव्यं भवतीति लिङ्गदर्शनमपि तूपपद्यतएव ।
अश्वमेधावभृथेतु स्पष्टवचनं तस्मात्समागमे तेषामिति । इहतु युद्धसाध्यमिति विशेषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । मिथोजिघांसन्तोऽन्योन्यं युद्धयमाना इत्यपौ न रुक्त्यम् ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएव आह वेष्वाति राजानो मिथः स्पर्द्धमाना युद्धेऽन्योन्यं हंतुमिच्छंतः प्रकृष्टयाशक्त्या संमु-
खीभूय युध्यमानाः स्वर्गं गच्छंतियद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गः तथापि युद्धाश्रिता पराङ्मुखत्वनिय-
मस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । आह वेष्वाति युद्धेषु । महीक्षितो राजानः स्वर्गं यांतीति फलसंबन्धमात्रमत्र विधेयमन्येषां स्वधर्म-
त्वेन प्राप्तेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । अनिवर्तित्वस्य श्रेयस्करं चेत्कारणमाह आह वेष्वाति । यद्यस्मात्स्वर्गं यांति तस्माच्छ्रेयस्करत्वम-
निवर्तित्वमिति ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् ॥ न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । तानि दानीमदृष्टार्थान्नियमान्दर्शयति । कूटानि यानि बहिःकाष्ठमयान्यन्तर्निहितशस्त्राणि ।
कर्णिनः शराये शल्यस्य मूले मध्ये वा कर्णाकारैः फलकैः क्रियन्ते ते हि प्रविष्टादुरुद्धरा भवन्ति उद्ध्रियमाणाः प्रहारैरभिन्नम-
पिशिरैरैकदेशं भिन्दन्ति । दिग्धाविषोपलिप्ताः । अग्निना ज्वलितमादीपितं तेजो मय फलकं येषां एतैर्न योद्धव्यम् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूटैश्छन्ननिद्रुतैः । कर्णभिः कर्णाकारफलकैः । दिग्धैर्विषाक्तैः । अग्निज्वलिततेजनैरग्नि-
धमनोष्णोरुतफलकैः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुमनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युत्थ्यमानः शत्रून्हन्या-
न्नापि कर्ण्यकारफलकैर्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाग्न्यग्निदोमफलकैः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रान्याययुद्धं स्वर्गासाधनमिति निषेधति नकूटैरितिचतुर्भिः । कूटताहि दृश्यमानकाष्ठादि-
मयत्वेप्यन्तर्निहितलोहाद्यस्त्रयुक्तता । कर्णभिः कर्णाकारवत्फलकैर्बाणैः । दिग्धैः विषाक्तैः । ज्वलिततेजनैः प्रदीमफलकैः
॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । सजातीयानिशास्त्राण्याह नकूटैरायुधैरिति । कूटैः कृत्रिमैः । कर्णयुक्तः शरः कर्णा । दिग्धोविष-
लिप्तः । अग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीपितशल्यमुखैः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्णभिः कर्णसंज्ञैः चारणैः दिग्धैर्विषसंयुक्तैः अग्निज्वलिततेजनैः अग्निधमितोष्णीरुतफलकैः
एतादृशैर्बाणैर्न युज्येत ॥ ९० ॥

नच हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ॥ न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । रथस्थेन रथारूढेन हन्तव्यः स्थलस्थितो न हन्तव्यः । क्लीबो नपुंसकः पौरुषहीनो वा ।
अन्यत्र दृढआसीनउपविष्टोरथपृष्ठे भूमौ वा तवास्मीति वदति यस्तमपि न हन्यात् । शब्दनिग्रहोऽत्र न विवक्षितः दीनव-
दन्नेवंजातीयकैरपि शब्दैस्त्वदीयोहंत्वाश्रितोऽस्मीति नहन्तव्यः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थलारूढं युद्धभूमित्यक्ता स्थलेन्यैरप्राप्त्यर्थस्थितम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंरथस्थोरथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्यात् । तथा नपुंसकं बद्धाञ्जलिमुक्तकेशमुपविष्टं त्वदीयोह-
मित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानष्टादश न हन्यात्सतांधर्ममनुस्मरन्तित्याह नचेति त्रिभिः । स्वयंरथारूढः त्यक्तर-
थमरिं न हन्यात् । एवंक्लीबं क्लैब्यभाषिणं नपुंसकं वा । आसीनं रथमध्ये भूमौ उपविष्टम् । तवास्मीतिवादिनं शरणागतम्
॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अवध्यानाह नचहन्यादिति । स्थलंतुङ्गप्रदेशम् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । न नग्नं न भग्नमिति वा पाठः । विसन्नाहस्य प्रतिषेधान्नग्नस्य प्राप्तिरेव नास्ति तेनशिरस्त्राणा-
द्यभावेनैकदेशेन नग्नतया नग्नोदृष्टव्यः । भग्नस्यापि परावृत्तप्रतिषेधात्संमुखस्थोऽपि त्वया सह न युध्येयमिति वक्ति सनानु-
बन्धनीयोऽवश्यं योद्धव्यमिति । नायुध्यमानं पश्यन्तं यः प्रेक्षकएव केवलः स न हन्तव्यः यस्तु प्रेक्षते युध्यतेच न तत्र प्रति-
षेधः । परेण समागतः अन्येन सहयुध्यमानोऽन्येन नहन्तव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुध्यमानं पश्यन्तमित्येव समागतं युद्धार्थम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सुप्तमुक्तसन्नाहं विवस्त्रमनायुधमयुध्यमानं प्रेक्षकमन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सुप्तं स्वमायितं श्रमवशात् । विसन्नाहं सन्नाहः कवचादिः तच्छून्यम् । पश्यन्तरणोत्सवम् । परेणसमागतं परेण सह युद्धासक्तम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । विसन्नाहं विकवचम् । पश्यन्तं युद्धदर्शनम् । नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगतः सन्नाहो यस्य स विसन्नाहस्तं नहन्यात् ॥ ९२ ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ॥ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधव्यसनमायुधकल्लूमायुधभङ्गः कुण्डलिभावः खड्गस्य ज्यालेदइत्येवमादिस्तंप्राप्तम् । आर्तः हतपुत्रभ्रात्रादिः । भीतं मुखरागादिनाविज्ञायशस्त्रसंमुखमपि परावृत्तं प्रत्यावृत्यस्थितं एतेनियमाः । प्रतिषेधापेक्षः प्रत्यवायस्तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः किंपुनरत्रयुक्तं पुरुषार्थः प्रतिषेधात् न कलञ्जं भक्षयेदितिवत् तथाहि नजो-
मुख्यार्थवृत्तिता भवति । सतां धर्ममिति शिष्टानामेषां आचारइत्याह अनुस्मरन्निति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युद्धव्यसनं दैवकृतं रथभङ्गादिना । आयुधव्यसनमिति क्वचित्पाठः तत्रायुधव्यसनं ख-
ड्गादिभङ्गः । आर्तं पुत्रादिशोकार्तम् । अतिपरिक्षतमन्येन सह युद्धात् । परावृत्तं युद्धात् ॥ ९३ ॥

(३) कल्लूकः । भग्नखड्गाद्यायुधपुत्रशोकादिनाऽऽर्तं बहुप्रहाराकुलं भीतं युद्धपराङ्मुखं च शिष्टक्षत्रियाणां धर्मस्मरन्
न हन्यात् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधव्यसनप्राप्तं भग्नरथाद्यायुधम् । आर्तं पुत्रादिशोकैः । परिक्षतमापादतलमस्तककृतक्ष-
तम् । भीतं वेपमानं भयेन । परावृत्तं युद्धात्पराङ्मुखम् । सतां भीष्मादीनाम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । आयुधव्यसनं आयुधभङ्गादिकम् । आर्तं पुत्रादि । सतान् धर्मं कूटयुद्धादिभिरयोधनं स्थलारूढादी-
नाञ्चानुस्मरन् राजा नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुधव्यसनप्राप्तं भग्नयुधं आर्तं पुत्रादिशोकविकलं अतिपरिक्षतं शस्त्रादिपरिक्षतं क्षतसं-
युक्तम् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥ भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवंमन्तव्यं परावृत्तो यदि हन्यते तदा दुष्कृत्यहतस्तुनेति किं तर्हि परावृत्तमात्रनिबन्धनं दोषव-
चनं किंचन परावृत्तहतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या अनुभूतखड्गप्रहारीस्म्यनृणः कृतभर्तृकृत्यइति । तथाविधः प्रहारो न कार्यो-
दोषातिशयदर्शनेनेति दर्शयति । भर्तृसंबन्धदुष्कृतमिति यच्च वचनमुत्तरत्रतदीयसुकृतग्रहणमिति तदर्थवादः । न ह्यन्येन
कृतं शुभमशुभं वाऽन्यस्य संभवति न च सुकृतस्य नाशः किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फल-
स्योच्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्यदुष्कृतमिति बहुतरदुष्कृतोत्पादोपलक्षणं न तु मुख्यार्थं अदुष्कृते भर्तुरि तदभा-
वापत्तेः ॥ ९४ ॥

(३) कल्लूकः । यस्तु योधो भीतः पराङ्मुखस्सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते सपोषणकर्तुः प्रभोर्यदुष्कृतं तत्सर्वं प्राप्नोति शा-
स्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथा शास्त्रसंक्रमयोग्य एव सिद्ध्यतः अत एवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयो-
पि एतच्च षष्ठे प्रियेषु त्रिषु सुकृतमित्यत्राविष्कृतमस्माभिः ॥ पराङ्मुखहतस्य स्यात्पापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपापस्या-

दिति गोविन्दराजः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्ये नैतद्व्ययुक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात् । अन्यदीयपुण्यपापे-
ऽन्यत्र संक्रमेतइति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोयमर्थइति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । संग्रामे पराङ्मुखोदोषमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् । परस्थपापं परत्र फलदमिति च न तस्य
नातिभारः । मेधातिथिस्त्वाहार्थवादमात्रम् । भर्तुः शस्त्रभरणयोग्यस्य वान्यस्य यत्पापं तत्पराङ्मुखघातकानां भवेदिति
गोविन्दराजः । प्रकरणादिति परैः शत्रुभिः परावृत्तः पराङ्मुखोयदि घात्यते तदापोषकस्य भर्तुर्यत्पक्षपातितया बुध्य-
ति तस्य दुष्कृतं सर्वमामोतीति वस्त्वर्थः । तस्मात्पराङ्मुखेन नभाव्यमिति भावः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अयोधस्य परावृत्तस्य दोषमाह यस्तुभीतइति । भर्तुः स्वामिनः ॥ ९४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ॥ भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चास्य सुकृतं किञ्चिद्भर्ता तत्सर्वमादत्तइति । अमुत्रार्थमुपार्जितं अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थः अर्शआ-
दित्वादच् अमुत्रामुष्मिल्लोके यत्प्रयोजनं तदार्जितं तदस्य निष्फलं भवति अमुत्रार्थोऽस्येति वा अमुत्रार्थव्यधिकरणो बहुव्री-
हिर्गमकत्वात्प्रायोजकाच्च ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यच परावृत्तहतस्य चकारात्परावृत्तमात्रस्य यदमुत्रार्थं च सुकृतं चकारादिहलोकार्थ-
च ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । पराङ्मुखहतस्य यत्किञ्चित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वप्रभुर्भते ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवमपि त्वस्य पराङ्मुखस्य भर्ता पोष्टा परावृत्तः पराङ्मुखः सचासौ हतश्चे-
तितस्य परावृत्तहतस्य परलोकार्थमुपार्जितं सुकृतमुपादत्तइत्यन्वयः ॥ ९५ ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ॥ सर्वद्रव्याणि कुप्यं च योयज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । कुप्यं शयनासने ताग्रभाजनादियोजयति तस्य तद्राज्ञः स्वामित्वाद्ग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमे-
तत् । सुवर्णरूप्यभूष्यावासकादि राज्ञएव एवमर्थपरिगणनम् विनायुधोवाहनादि राज्ञएव धान्यादीनां पृथग्गुपादानाद्धनश-
ब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते । तथा चहीनाधनंप्राप्य तद्धनं ममार्थमिति प्रयुञ्जते ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं रत्नादि । सर्वद्रव्याणि वस्त्रादीनि । कुप्यं हेमरूप्यान्यधातुद्रव्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह । रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि धनधान्यगवादि
दास्यादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि । कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादिधनम् यः पृथग्जित्वा सततंगृहमा-
नयति तस्यैव तद्भवति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञएव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिधनस्य ग्रहीतारमाह रथाश्वमिति । दन्तिनं कुप्यं सुवर्णरजतं भूमिरत्नाद्यतिरिक्तं शयना-
सनादि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । योर्धैर्जितं द्रव्यं न राज्ञा हाय्यमित्यभिप्रायेणाह रथाश्वमिति । स्वर्णरजतव्यतिरिक्तद्रव्यं कुप्य-
म् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रथादिकं योयज्जयति तस्य तत्सर्वं भवेत् । च पुनः कुप्यं सुवर्णरौप्यव्यतिरिक्तं धातुसंज्ञम्
॥ ९६ ॥

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ॥ राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[श्रुत्येभ्यो विभजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् । नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । येन यजितं तेन तद्गृहीतव्यमित्यस्यायं विशेष उच्यते । स्वयमुद्धारं राज्ञे दद्युरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्य दद्युरित्यर्थः । न सर्वतैर्गृहीतव्यमित्येषा वैदिकीश्रुतिः इन्द्रो वै वृत्रं हत्वेत्याद्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवता अभ्रवी दुद्धारं मुद्धरतेति । राज्ञा वापृथग्भूयस्वयमूहनीयमत्रार्थविभागो नास्त्यनेनायं ग्रामोजितेषां वापरकीयसामन्तादिः सर्वेण सर्वउत्खातमूलः सकृत्कृतस्तत्र राज्ञा लब्धप्रशमनं न्यायेन श्रुत्याः संविभजनीयाः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धारं तन्मध्ये यदिष्टं वस्तु राज्ञस्तदुद्धृत्य दद्युः । तथा च श्रुतिः इन्द्रो वै वृत्रं हत्वेत्याद्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवता अभ्रवी दुद्धारं मुद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छतीति । पृथक्कृतं यैर्यौ धैर्मिलित्वा जितं तेभ्यो दद्यात् ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतएवाह । राज्ञ इत्यादि उद्धारं योद्धारो राज्ञे दद्युः । उद्धृत्य तदुद्धारः । जितघनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजतकुम्पादि राज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयं वाहनं च राज्ञ उद्धारं चेति गौतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः इन्द्रो वै वृत्रं हत्वेत्याद्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवता अभ्रवीत् उद्धारं समुद्धरतेति । राज्ञा चापृथक्कृतं सहजितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धारं सुवर्णरजतभूम्याद्युत्कृष्टं करितुरगवाहनमपीति गौतमवचनात् । तच्छ्रेष्ठमपि अपृथक्कृतं सहजितं दातव्यं यथापौरुषं विभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । दद्युर्योधाः । उद्धारमुत्कृष्टद्रव्यं उद्धारं वा वैदिकीश्रुतिः शब्दः । अपृथक्कृतं सर्वयोधैः सह जितम् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्मध्ये रथाश्वादिमध्ये उद्धारं यदिष्टं वस्तु तदुद्धृतं राज्ञो दद्युरिति ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो यो धर्मः सनातनः ॥ अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियोऽपि रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयं यो धर्मोऽयं उद्धारस्तेषां धर्मो यो धर्मः । अनुपस्कृतः अगर्हितः अविगतो वा अतएवाह सनातनः स्वेच्छया प्रवर्तितो विरुद्धः स्यात् । न च्यवेत सर्वदानुतिष्ठेत् । क्षत्रियग्रहणं मुख्यस्तस्यान्नाधिकार इति दर्शयितुं न त्वन्यस्य तत्स्थानापन्नस्य नायं धर्म इति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतोऽधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतः इदानीमपि तदवस्थ एव वर्तमानः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो यो धर्म उक्तः । युद्धेऽपि ननु हिंसन् क्षत्रिय एतं धर्मं त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात् क्षत्रियग्रहणं अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपस्कृतः अविगर्हितः । यो धर्मः कर्तव्या कर्तव्यविचारः । तस्माद्दृष्टलोभादपि न च्यवेत न पराङ्मुखः स्यात् । घनरिपून्नाशयन् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । एषोऽनुपस्कृतः अकृतप्रयत्नः स्वभावसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः अधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतो धर्मः इदानीमपि तदवस्थ एव ॥ ९८ ॥

अलब्धंचैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्यतः ॥ रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । न क्षत्रियः संतुष्टः स्याद्ब्राह्मणवत्किन्त्वलब्धार्जनेयत्नं कुर्यात् । अर्जितं च धनं रक्षेद्रक्षितं च वर्धयेत्कोशसंचयं कुर्यात् ततः पात्रेभ्यो दद्यात् नायथार्थव्ययं कुर्यात् । तदुक्तं कुर्यादल्पतरव्ययमिति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलब्धं ग्रहणार्थम् ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्जितं भूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितं प्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु राज्ञः परिपूर्णधनत्वात्किमित्यायोधनोद्धारं गृह्णात्यत आह अलब्धमिति । लिप्सेत जयकरादिना । वर्धयेत्त्राह्यादिना । एतदर्थमेव क्षीणवृत्तिर्वणिग्रक्षितः । पात्रेषु ब्राह्मणेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्विधमलब्धलाभादि । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्तथा ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चतुः प्रकारं पुरुषार्थैः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवं रूपं जानीयादतीऽनलसः सन्सर्वदाऽनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतदिति । एतदलब्धलिप्सादि चतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयप्रयोजनार्थम् । अतस्तत्संपादयेत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अस्य चतुष्टयस्य ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्पुरुषार्थप्रयोजनं एतदलब्धमित्यादि चतुर्विधं विद्यात् । अस्य पुरुषार्थस्य अनुष्ठानं विधानं अतन्द्रितः सन् सम्यग्यथा स्यात्तथा कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ॥ रक्षितं वर्धयेद्वृद्धा वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम् । चतस्र एताः क्रियास्तत्र प्रयोज्या अर्जनं वर्धनं रक्षणं दानानि । उपकारवचनोऽर्थशब्दः पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमेतत्प्रयोजनं तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य नित्यमनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इच्छेद्दण्डेन ग्रहीतुं शत्रुतः वैश्यादेस्तुकुटुम्बिनः साम्रैव ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । अलब्धं यदस्त्यश्वरथपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् रक्षितं च वृद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । केन किंसंपादयामीत्यपेक्षां पूरयति अलब्धमित्यादेः । साधनचतुष्टयं विधत्ते अलब्धमिच्छेदिति । दण्डेनेति शुल्कादेरुपलक्षणम् । वृद्ध्या वाणिज्यादिना । दद्यान्निक्षेपयेदुत्तरकाले प्राप्ते ॥ १०१ ॥

(९९) चैव=नित्यं (त, थ)

=वृद्ध्या (ट)

=नीत्या (ठ, ड)

(१०१) वृद्ध्या=युक्त्या (ड)

(५) नन्दनः । दण्डेन सैन्येन । अपेक्षयानुसन्धानेन ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ॥ नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसारी ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यतोदण्डो नेनेत्युद्यतदण्डः उद्यतउद्युक्तः सव्यापारइति यावत् । तत्र हस्त्यादिबलं नित्ययोग्याभिविनयेन शिक्षा वाहनदमनादिभिर्विधेया करणयोग्या अभ्यासाश्च तद्वाहनादिषु वस्त्राभरणसंस्कारइत्यादिरुद्यतदण्डता तथा कुर्वतोस्योत्साहशक्तियोगो मण्डले प्रकाशी भवति । तथा नित्यं विवृतपौरुषः विवृतं प्रकाशतामागतं यत्कर्तव्यम् । सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वामपुरुषैरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कवचिनः सततं जागरणार्थं नियोज्याः । नित्यं संवृतसंवर्तः संवरणीयं संगोपनीयमात्मगतं कृत्वा तत्स्थानं संवृतं कर्तव्यमुपग्रहेण परोपजापाकरणेन च नित्यं छिद्रानुसरणेन सर्वशत्रोः कृत्यपक्षं ज्ञात्वा झटितितदुपजयः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यतदण्डो विपरीताचारेषु । विधृतमत्यक्तं पौरुषं पुरुषकारोयेन सतथा । संवृतं निन्दुतं संचारकार्यं यस्य ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यं हस्त्यश्वादिद्युद्धादिशिक्षाभ्यासोदण्डो यस्य सतथा स्यात् नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य सतथा स्यात् नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य सतथा स्यात् नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरुपच्छिद्रानुसंधानं तत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । विवृतपौरुषः विवृतं प्रकाशीकृतं योधादिष्वस्त्रविद्यादिप्रकाशरूपं पौरुषं येन सः । संवृतसंवार्यः संवृतः संवरणीयः दूतादिर्मन्त्रश्च यस्य सः । न केवलमेवं परच्छिद्रानुसरणमप्यवश्यं कर्तव्यमस्तीत्याह नित्यमिति । अरेश्छिद्रानुसारी स्यादिति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मान्तरमाह नित्यमिति । उद्यतदण्डः स्यात् कृतापराधदमनोद्यतः स्यात् । संवृतसञ्चारः अच्छिद्रकार्यव्यापारः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं संवृतसन्धानः अरेः छिद्रानुसारी छिद्रान्वेषी स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्य फलं सर्वजगदुद्विजते विभेति प्रतापख्यातिर्भवति । तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्वप्रकृतीः परांश्च दण्डेनैव प्रसाधयेत् । एवं यत्नवतो भीताः शत्रवो न मन्थयन्ते नैव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वाणि भूतानि स्वकर्तव्येऽनवस्थितानि ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । समुद्यतदण्डस्य प्रत्यक्षफलमाह नित्यमिति । उद्विग्नसज्जगदस्वातन्त्र्यान्नानिष्ठाय समर्थमिति नित्यदण्डः प्रशस्तइति भावः ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ॥ बुद्ध्येतारिप्रयुक्तांच मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । मायाछद्म तेन न वर्तेत न च परप्रकृतीरज्ञातरूपा उपजयेत् । अरिणा प्रयुक्तांच मायां यथावद्बुद्ध्येत बुद्ध्या कृत्वोपजापंकुर्यात् तत्र कृत्यपक्षश्चतुर्विधः क्रुद्धलुब्धभीतावमानितैः । तत्र येन तत्तं शल्यं किंचिदुपकारो वा दर्श-

तःसविप्रलभ्यतेप्रसादेन नियोज्यतेअवमन्यते वा तदर्थोपि तत्समानः शल्योपकारी कुध्यति नास्यात्मदीयं शल्यमुपकारो-
वोपयुज्यते तादृशाउपजापसहाभवन्ति । तथावाह्येनोपगृहीतः पश्चात्मानाधिकाराभ्यांभ्रष्टः प्रवासितबन्धुस्तद्वल्लभः
प्रसभमभिपूज्य स्वीकृतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वमाहारितस्तत्समानकर्मविद्योन्यः पूज्यते सोवधीर्यतइत्येवमादिकुद्धः
केनचित्कृतपैशुन्यंतत्समानदोषेभ्योदण्डिनः तंसर्वाधिकारस्थाः सहसोपपादितार्थइत्यादि लुब्धवर्गः । परिक्षीणः कदर्यो-
व्यसनबहुलइत्यादिभीतवर्गः । आत्मसंभावितः शत्रुपूजार्चनरतः तीक्ष्णसाहसिकोहोमेनासंतुष्टइत्येवमादिरवमानितवर्गः ।
एतत्परस्योपजपेत् आत्मनश्चरक्षेत् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माया वञ्चनेच्छा । सुसंवृतोरक्षितत्वच्छिद्रः ॥ १०४ ॥

(३) कुहूकः । मायया छद्मतयाऽमात्यादिषु न वर्त्तेत तथासति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थयथात-
त्वेनैवव्यवहरेत् यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतांप्रकृतिभेदरूपांमायांचारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वप्रजात्वमायांविधत्ते अमाययैवेति । अरिप्रयुक्तं तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम् । सुसंवृ-
तोऽप्रकटद्रुतद्वारेणेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । कथञ्चन आपद्यपीत्यर्थः । सुसंवृतःप्रच्छन्नोभूत्वा ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुसंवृतः आच्छादितः अरिप्रयुक्तांमायांबुध्येत ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रंपरोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहेत्कूर्मइवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति॥१॥]*

(१) मेघानिधिः । एषएवार्थः पुनरुच्यते । तथायत्नातिशयंकुर्याद्यथापरस्यछिद्रमन्विच्छेदात्मनश्चरक्षेत् । यए-
वंक्रुद्धादिः कापटिकादिवीरपुरुषैर्ज्ञायते सएवात्मीयोनुनीयतइति कूर्मवदङ्गूहेद्रक्षेद्विवरमात्मनः परोपजापाच्छिद्ररक्षणं-
महाप्रयोजनमित्येतदनेनाह ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मोयथाङ्गानिशिरादीन्यन्तर्निवेश्य रक्षति तथाङ्गानि सप्त त्वाम्यादीनि गुप्तस्थापनेन
रक्षेत् । विवरं प्रहारावकाशम् ॥ १०५ ॥

(३) कुहूकः । तथा यत्नंकुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादिछिद्रंशत्रुर्नजानाति शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकंचारैर्जानीयात् ।
कूर्मोयथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवंराज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् देवाच्च प्रकृ-
तिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारंकुर्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । परस्यारिः । कूर्मइवेति अयमर्थः । यथा कूर्मःकरचरणादिपरेभ्योरक्षंस्तद्वि-
वरमपि गोपायत्येवंराजामात्यादीन्दानमानाभ्यांरक्षन्परेभ्यःत्वच्छिद्रंरक्षेत् । अमात्यादयोहि विक्रियमाणाः त्वच्छिद्रंप्रकटये-
युःपरच्छिद्रंचगोपयेयुरिति ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गानि कर्म्मरिम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्धिनिपातप्रतीकारदेशकालविभागकार्यसिद्धिश्चेति ।
रक्षेत् गूहेत् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धिं परः शत्रुर्न विद्यात् । विवरं महारावकाशं रक्षेत् ॥ १०५ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

(१) मेघातिथिः । यथाअप्सुदुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलंस्वभावतस्तद्ग्रहणार्थंबकःपर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताऽभियोगातिशयेनसुदुष्पापाअप्यर्थाआसाद्यन्तइति मन्वानोनिर्वेदंगच्छेत् । यथा चशशोऽल्पकायत्वाच्छक्नोति निष्पतितुमुपरिसंधादपि तथाएकोप्यसहोयः सर्वतः समुत्थितःआसनप्रकोपोशक्तोवस्था-
तुंदुर्गेऽरिसंपातंकृत्वा तस्माद्दिनिष्पतेद्गुणवतिसंश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाच्छूलग्रमांसाद्यवलुम्पते एवंस्वर-
क्षः परइति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगेनमोक्तव्योभविष्यति सकालोयत्र वृकवदवलुंष्यते । यथा सिंहोमहाकायानपि हस्त्या-
दीन्हन्ति पराक्रमोत्साहशक्तियोगात् एवमहदरिबलमिति नभेतव्यं अल्पप्राणेनापिकदाचिदुत्साहवतामहाप्राणोनिहन्यतइति
॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बकवद्गुमप्रचारः कर्तव्यंचिन्तयेत् यथा सत्यक्तचेष्टोदुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरंपश्य-
ति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण न मायया तदसंभवे वृकवत्परस्यान्तरंदष्ट्वा ऽवलुम्पेत गृह्णीयात् । व्याधवेष्टितोयथा शशः शैश्या-
दलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोप्यशक्तौ निःसरेत् ॥ १०६ ॥

(३) कुट्टुकः । यथा बकोजले मीनमतिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणाश्रित्यत्येवरंहसि सु-
विहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थान्श्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तीबलंहन्तुमाक्रमत्येवमल्प-
बलोबलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुंहन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुदैवा-
त्पालनवधानमासाद्यव्यापादयत्येवंदुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुकथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्धुरविविध-
व्याधमध्यगतोपि कुटिलगतिरुत्सुक्य पलायतएवंस्वयमबलोबलवदरिपरिवृतोपि कथंचिदरिच्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवा-
न्तरंसंश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोवृत्त्यन्तरमाह बकवच्चेति । बकवदेकान्तवासित्वं तेन सयथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि
मत्स्यंगृह्णाति तद्वद्विक्तः परराष्ट्रग्रहणंचिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनं सयथाल्पदेहोपि करिणमादत्ते तद्वदल्पसैन्यो-
पि सामदानभेदेषूपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवन्नित्यपशुग्रहणाभियोगात्परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं-
च । शशवद्वाधमध्यतः कुटिलगतिरित्याऽरिमध्यतःपलायनंच शिक्षेदित्यनुषज्यते ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम् । निर्भयत्वे सिंहेन । क्रूरत्वे वृकेण । क्षिप्रकारित्वे शशेन ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थान् कार्याणि वृकवत्परस्यान्तरंदष्ट्वा अवलुम्पेत् गृह्णीयात् । च पुनः शशवद्दिनिष्पतेत् श-
शोयथा अलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽलक्षितोनिःसरेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ॥ तानानयेद्वशंसर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

(१) मेघातिथिः । ये परिपन्थिनः प्रतिपक्षतया वर्तन्ते ते वशमानेतव्याः नत्वानुकूल्येन ये वर्तन्तेतेऽपि सा-
मादिभिः पूर्वं प्रथमतएवदण्डेन ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

(३) कुहूकः । एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्येविजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञःसदैवारातिजयायेतिकर्तव्यतामाह एवमिति चतुर्भिः । परिपन्थिनः शत्रवः । उपक्रमैः उपसमीपंक्रम्यन्ते शत्रवोयैस्ते उपक्रमाः उपायास्तैरिति ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

यदि तेन न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ॥ दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छिनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेघातिथिः । सामादिभिरशक्यादण्डेन वशमानितव्याइति यदुक्तंतदण्डेन प्रसह्य भूयः शनकैर्यावद्वशे दण्डोपक्रमस्तेन नसाहसिकतया ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमैस्त्रिभिः सामदानभेदैः । प्रसह्याभिभूय शनकैः क्रमेण यदि सामसाध्यता स्यादित्याशया ॥ १०८ ॥

(३) कुहूकः । ते च विजयविरोधिनोयद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलादेशोपमर्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशी कुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र चतुर्थदण्डस्यकालमाह यदीति । सामदानभेदैः प्रथमैः प्राथमिकैः । एतान्दण्डेन वशमानयेदित्यन्वयः । तत्र चतुर्णादण्डादीनां साम्रा साधून्वशयति दण्डेनोग्रान् दानेन भिन्नान् लुब्धान्वा भेदेन संहतान् तैरसाध्यत्वे दण्डयेदिति तत्रापि शनैरन्यथा ते प्राणोद्यतानवशमेयुरिति भावः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । उपक्रमेषु क्रममाह यदितेत्यिति । ते परिपन्थिनस्तित्थेयुः । वशइतिविभक्तिविपरिणामः प्रथमैः सामदानप्रभेदैः अपिशब्देन दण्डस्य मुख्यत्वं सूचितम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते परिपन्थिनः प्रथमैः त्रिभिरुपायैर्वशे न तिष्ठेयुर्यदि तान्दण्डेनैव वशंप्रसह्यमानयेत् ॥ १०८ ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । वक्ष्यमाणानां सामादीनामुपायानां सामदण्डौ निगद्येते प्रशस्यतया सतिसाम्प्रिक्षिप्रकंपोनभवतिदण्डे तु सर्वसिद्धिः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामदण्डौ प्रशंसन्ति साम्प्रि धनादिक्षयाभावात् दण्डे च देवाज्येकीर्तिर्भृत्यौस्वर्गइति ॥ १०९ ॥

(३) कुहूकः । चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रवृद्धयर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति साम्प्रि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात् दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च स्वराष्ट्रे सामदण्डौ परराष्ट्रे दानभेदौ तावेव प्रशस्तावित्याह सामादीनामिति ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुष्वेवायंक्रमोनराष्ट्रइत्याह । साधुषु सामप्रयोक्तव्यमसाधुषु दण्डंतेन राष्ट्राभिवृद्धिरित्यर्थः ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्पूराष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । येराजानमभिदुहन्ति तेषां येसुहृद्धान्धवाः संबन्धोपसर्पिणोवा न ते विनाशयितव्याः यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः यएवदुष्टास्तएवनिग्राह्यान्तत्संबन्धिनइत्येतन्निर्दातृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते । यथाधान्यकक्षयोःसहोत्पन्न-योरत्यन्तसहितयोरपि नैपुण्येन धान्यंरक्षति कक्षमुद्धरति । एवंस्वराष्ट्रेयावन्तस्तेषांसुहृदावपि तयोर्दोषवान्यः सएव निग्राह्यो न यः सुसङ्गतोपि अतःसाध्वसाधुविवेकेन साधवोरक्ष्याअसाधवोनिग्राह्याः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दाता तृणच्छेत्ता कक्षं तृणादि धान्यमध्यगतमुद्धरेदुत्पाटयेत् । राष्ट्रं स्वराष्ट्रं । परिपन्थिनश्चौरादीन् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्ता रक्षति तृणादिकंचोद्धरत्येवंनृपतीराष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्त्वदुष्टास्तदीयसहजान्भ्रातृनपि निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते शिष्टसहितंच राष्ट्रंरक्षेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् यथेति । निर्दाता धान्यतृणाद्युत्पाटनकर्ता सयथा कक्षंतृणाद्युद्धरति धान्यंच रक्षत्येवं राजा दण्डादि कुर्वन्नपि प्रजारक्षेत् हन्यादेव परिपन्थिनोदस्यून् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । निर्दाता भूमेः खण्डयिता कुदालादिभिः कृषीवलइतियावत् । परिपन्थिः नअसाधून् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा निर्दाता क्षेत्रप्ररूढधान्यमध्यस्थिततृणोद्धर्ता तृणमुद्धरति धान्यंरक्षति तथा नृपोराष्ट्रंरक्षेत् परिपन्थिनः चौरान् हन्यात् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ॥ सोऽचिराद्भ्रूयते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमरुत्वा मोहेनानवेक्षया स्वराष्ट्रंकर्षयतिस दण्डैः सह अश्रयत्यचिराद्भ्रूयत्यज्जनपदानुरागेण प्रकृतिकोपेन जीविताच्च साहसिकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेक्षैर्हन्यते ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्षयति चौराद्युपघातैः क्षीणं करोति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । योराजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाङ्गानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति सशीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधमैर्राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितोअश्रयते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डे क्रियमाणेपि राज्यंयथा न नश्यति तथा वर्तितव्यमन्यथा सदृष्टान्तंदोषमाह मोहादितिद्वाभ्याम् । कर्षयति लोभेनाधिकदण्डादिना पीडयति ततोऽनवेक्षया शास्त्रमर्यादोलङ्घनेन नकेवलंराज्याद्भ्रूयते स्वयंअष्टौपितुजीवितादायुषः नंदयतीत्यध्याहार्यम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेणार्थश्लोकद्वयेनाह मोहाद्राजेति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा स्वराष्ट्रंस्वराज्यमनवेक्षयाऽविचारेण कर्षयति क्षीणं करोति सराज्याद्भ्रूयते सबान्धवोजीविताच्च अश्रयते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥ तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वराष्ट्रेऽत्यन्तमवहितेनानुरागउत्पादनीयस्तद्धि शरीरस्थानीयं शरीरं कर्षितेऽपथ्यभोजनरुक्ष-भोजनादिभिर्यथा प्राणाउत्क्रामन्ति एवंराष्ट्रकर्षणादपि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य कर्षणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्तएवंराज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृति-
कोपादिना प्राणाविनश्यन्ति तस्मात्त्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्ररक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नाद्यभावेन शरीरकर्षणेसति यथा प्राणाःक्षीयन्ते तथा राष्ट्रकर्षणाद्राजप्राणाःप्रजासंताप-
कोपाधेःक्षीणतामीयुर्विनश्यंतीति भावः ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ॥ सुसंगृहीतराष्ट्रोहि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । संग्रहोरक्षतिधनं सुसंगृहीतरक्षाविधानेनवशीकृतंपरिपालितंवा येन त्वराष्ट्रसंपार्थिवः सुखमेध-
ते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संग्रहआत्मीयताकरणे ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रोराजाऽनायासेन वर्द्धते
॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोराज्यरक्षणे यत्नआस्थेयइत्याह राष्ट्रस्येति । राष्ट्रस्य त्वराष्ट्रस्य प्रतियोग्यनपेक्षाश्रवणा-
दिदमिति षड्विर्वक्ष्यमाणम् । सुसंगृहीतः ग्रामाध्यक्षादिना राष्ट्रोयस्यसः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेवंतस्माद्राष्ट्रस्येति संग्रहे संरक्षणे । इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राष्ट्रस्य ग्रहे त्वायत्ती करणे आत्मवशीकरणे ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥ तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये गुल्मंकुर्यात् । गुल्मोरक्षितृपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितसंग्रहंकुर्यात् । तद्युक्तमधि-
ष्ठितारंपुरुषंकुर्यात् । अधिकारिसंग्रहइहोच्यते एवंत्रयाणांपञ्चानांच । अथवा राजभाव्यार्थग्रहणस्थानंसंग्रहः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वयोर्ग्रामयोरेकं अपरंत्रयाणां अन्यत्पञ्चानांग्रामाणां अन्यद्ग्रामशतस्येति पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तराशक्ये रक्ष्यस्य स्थानस्य रक्षकंगुल्मं स्तेनादिरक्षार्थस्थापितं पदात्याद्यधिष्ठितमिति तदपि केनचिदधिष्ठितकार्य-
मित्यर्थः । ग्रामशतानामिति शतस्य पञ्चशतस्य सहस्रस्य चेति बहुवचनार्थः । एवंराष्ट्रस्य संग्रहंकुर्यादित्युपसंहारः
॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणांवा ग्रामाणांपञ्चानांवा ग्रामशतानांगुल्मंरक्षितृपुरुषसमूहंसत्यप्रधानपुरुषा-
धिष्ठितंराष्ट्रस्य संग्रहंरक्षास्थानंकुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच द्वयोरिति । ग्रामयोर्ग्रामाणांवा मध्येगुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहमध्ये प्रधानपुरुषैरधिष्ठितं
राष्ट्रस्यसंग्रहं रक्षास्थानं कुर्यादित्यन्वयः । द्वयोरित्यादि दस्युलाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । तत्फलंदस्युनिग्रहः
॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोर्ग्रामयोस्त्रयाणांपञ्चानांच ग्रामाणांग्रामशतानांमध्ये राष्ट्रगुप्तये कुर्यात् । व्यूढसैन्यंगुल्म-
म् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वयोःत्रयाणां पञ्चानां मध्येगुल्ममधिष्ठितं रक्षकं त्वस्थानानाम् । एवंराष्ट्रस्यसंग्रहंकुर्यात्
॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्विशतीशं तथा ॥ विशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्मिन्ग्रामेऽधिपतिंकुर्यात् । तदुपरिदशग्रामपतिम् । एवंसर्वत्र ॥ ११५ ॥

(२) । सर्वज्ञनारायणः । ग्रामस्याधिपतिंकरग्रहाद्यर्थम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामादीनांगुणदोषज्ञानप्रकारमाह ग्रामस्येतित्रिभिः । विशतीशं ग्रामाणांविशतेरीशमीश्वरम् । एवमुत्तरत्र ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विशतीशंविशतिग्रामेशं । एवमुत्तरत्रापि ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामाध्यक्षानाह ग्रामस्येति । एकंकरार्थंग्रामाधिपंकुर्यात् । शतेशं शतानां ईशःशतेशःतं शतग्रामाधिपंकुर्यात् । तथासहस्राधिपतिम् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशोविशतीशिने ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । येग्रामदोषाएकग्रामाधिकृतेननशक्यन्ते समाधातुंतान्दशेशाय निवेदयेत् एवमशक्तौयावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् तद्ग्रामीयजनविद्रवादीन् । अत्र विशतीशमित्यादि यावति रक्षिते ग्रामाणां रक्षा भवति तच्चात्रपरम् । विशतिग्रामानीशितुंशीलमस्य विशतीशी ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयंदशग्रामाधिपतये कथयेत् एवंदशग्रामपतयोर्विशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः तथाचसतिसम्यक्चौरादिकण्टकोद्धारोभवति ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । शनकैरित्यनेन हठात् । तेन स्वस्मिन्पि दोषाशङ्का वारिता । स्वयमित्यनेनौद्धत्यंभेदकत्वंच निरस्तम् । तेन स्वयंगत्वा शंसेत्कथयेत् ग्रामदेशेशायेत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र विशतीशिने विशतिग्रामाधिपतये ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामिकोग्रामाध्यक्षः । शनकैरत्वरया । यथातथ्यंनिरूप्य । स्वयंशंसेन् परमुखेन । दशेशाय दशग्रामेशाय विशतिग्रामाणामीशितुंशीलमस्येति विशतीशः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं ग्रामदोषानिति । ग्रामिकः एकग्रामाधिपः समुत्पन्नान् ग्रामदोषान् ग्रामदशेशाय शंसेत् । दशेशः दशग्रामाधिपः विशतीशिने शंसेत् ॥ ११६ ॥

विशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सर्वं दोषजातम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विशतीशः शतेशाय निवेदयेत् । शतेशः सहस्रपतये शंसेत् ॥ ११७ ॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ॥ अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवामुयात् ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् । ग्रामिकोग्रामाधिकृतस्तान्यवामुयाद्ब्रूयात् वृत्त्यर्थंराज्ञेप्रदातव्यानिग्रामवासिभिः । अन्नादीनि तु धान्यादेःषष्ठाष्टमभागादिः यथावक्ष्यति धान्येऽष्टमंविशामित्यादि ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजप्रदेयानि एतावदत्र प्रत्यहं राजाधिकृतपुरुषाय भक्तार्थदेयमिति प्रागेव नियमितानि । आदिपदात्तैलादीनि । ग्रामीकोग्रामाधिपतिः ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहराज्ञे देयानि न त्वब्दकरंधान्यानामष्टमोभागइत्यादिकंतानि ग्रामाधिपतिर्वृत्यर्थगृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजाभीराज्ञेदेयद्रव्यग्रहीतृनाह यानीतिद्वाभ्याम् । इन्धनंकाष्ठं पानंमध्वादि अवामुयात् । ग्रामिकएकग्रामाध्यक्षः । एकग्रामाध्यक्षस्येन्धनादीन्येव जीविका ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामाध्यक्षादीनांवृत्तनियमंश्लोकद्वेयनाह यानीति । अन्नपानेन्धनादिग्रहणेन पशुधान्यहिरण्यादीनांनिषेधः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामिकः एकग्रामिकः । यानि राजप्रदेयानि एतावदत्र राजपुरुषेण भोक्तव्यमिति प्रयोजनदर्शितानि ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तुंभुजितं विंशी पञ्चकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशसुग्रामेष्वधिकृतोदशी एवंविंशी । छान्दसःशब्दसंस्कारः । कुलंग्रामैकदेशः । क्वचिद्धट्टइतिप्रसिद्धः क्वचिदुष्टइति । एतदेवपञ्चगुणंविंशतिग्रामेष्वधिकृतः सर्वग्रामशताध्यक्षः । पुरंनगरं सहस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्तिकल्पेतेत्येतत्सत्यम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंग्रामाध्यक्षस्य भृतिमुक्त्वाऽन्येषामाह दशीति । दशग्रामाधिपोदशी । हलंतुद्विगुणंकुलमिति वचनाद्वाभ्यांहलाभ्यांया रुष्यते भूस्तांभुज्जीतेत्यर्थः । हलमानंच ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृहस्थानांद्विगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतोक्तम् । धर्महलग्राहं गृहस्थहलंवा । विंशी विंशतिग्रामपः ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृहस्थानांत्रिगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतस्मरणात् ॥ षड्वंमध्यमहलमिति तथाविधहलद्वयेन यावतीभूमिर्वाहते तत्कुलमिति वदति तद्वदशग्रामाधिपतिर्वृत्यर्थंभुज्जीत । एवंविशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमंग्रामंसहस्राधिपतिर्मध्यमंपुरम् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । दशीत्यादेस्तामाह दशीति ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृहस्थानां द्विगवंतु गवाशिनामिति लघुहारीतवचनात्षड्वंमध्यमहलं तथाविधहलद्वयेन यावती भूःरुष्यते तत्कुलमिति परिभाषितं वृत्यर्थंदशग्रामाधिपस्तावतीभूमिगृह्णीयादित्यर्थः । ग्रामं मध्यमं । तत्र ग्रामोभृगुश्लोक्तः ॥ विप्राश्च विप्रभृत्याश्चयत्रचैव वसन्ति ते । सतु ग्रामइति श्लोक्तःशुद्राणांवासएव चेति । पुरं राजधानीयोग्यं प्राकारशिल्पिवणिग्जनहट्टादियुक्तम् । आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानम् । ब्रजः गवानिवासः । खेटः कर्कटिकाद्युत्पत्तिस्थलम् । वाटी पूगनारिकेलाद्युत्पत्तिस्थलम् । इति चतुष्टयं प्रासंगिकं व्याख्यातंचखेटइत्यत्रश्रीधरस्वामिना ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । दशी दशग्रामाधिपतिः । कुलंगृहमेकरुषीवलभागमित्यर्थः । ग्रामंकुलशतयुक्तम् । यथाहकौटिल्यः कुलशतावरंपञ्चशतकुलवरंग्रामंनिवेशयेदिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशी दशग्रामाधिपतिः कुलंभुज्जीत हलंतु द्विगुणंकुलं द्वाभ्यांहलाभ्यांरुष्यते याभूस्तां । भुज्जीतेत्यर्थः । विंशी पंचकुलानि दशहलरुष्यक्षेत्राणिभुज्जीत ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्ये
दतन्द्रितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांग्रामकार्येष्वितरेतरं विप्रतिपत्तिः । अन्यः स्वकार्येऽन्यः सचिवो महत्तमः स्निग्धो रागद्वेषवर्जितो दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि कृत्यानि संकरादिविषयाणि । पृथक्कार्याण्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि कृताकृतानि च पृथक्कार्याणि तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तन्वियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । एषामेकग्रामाधिपप्रभृतीनामन्योन्यविप्रतिपत्तौ ग्राम्याणि ग्रामभवानि कार्यकार्याणि पृथक्कार्याणि च कृताकृतादीनि अन्यउक्तेभ्यः स्निग्धः पार्थिवइतिशेषः । यथा राज्ञः पापं जायते तथा हितैषी अतन्द्रितः राजभीतेः पश्येदित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । तेषांग्रामाध्यक्षादीनां । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि सेतुबन्धनादीनि ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्याणि प्रकृतान्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

नगरेनगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ॥ उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतमित्यर्थः । घोररूपं प्रतापवन्तं । नक्षत्राणामिव ग्रहं अंगारकं हस्त्यश्वादिबलसंपन्नम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चैःस्थानं तेभ्योधिकंगृहपरिच्छदसंमानादिकम् । घोररूपं दण्डप्रणयनशक्तवेषधरम् । ग्रहं सोमम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिनगरमेकैकमुच्चैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादिसामग्र्या भयजनकं नक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिकुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतावता राज्ञः कृतकृत्यतेत्याह नगरइतिद्व्यभ्याम् । सर्वार्थचिन्तकं हस्त्यश्वप्रजानुवृत्तादिचिन्तनानियुक्तम् । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतं ग्रहं शुक्राङ्गाररूपम् । दण्डादावरुपालुत्वार्थमाह घोररूपम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । सर्वार्थचिन्तकं सर्वकार्यनिर्णायकं । उच्चैःस्थानं महाप्रभावम् । घोररूपमैश्वर्यातिशयेन दुर्धर्षम् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरे नगरे एकंपुरुषं सर्वार्थसाधकं सर्वकार्यकर्तारम् । उच्चैःस्थानं उच्चस्थानस्थितमित्यर्थः । घोररूपं दण्डप्रणयनयोग्यवेषधरम् । नक्षत्राणां ग्रहमिव प्रकाशमानम् ॥ १२१ ॥

सताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ तेषां दत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । सनगराधिकृतस्तान्सर्वानपि पतीननुपरिक्रामत्सबलेन पूरयेत्सतिप्रयोजने तेषांसर्वेषामधिपतीनांतद्वृत्तंसम्यक्परिणयेत् सम्यग्रूपतया परिजानीयात् कैराजचरैः कार्पटिकादिभिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपरिक्रामेदनुसंध्यात् । वृत्तिं चेष्टाम् । परिणयेत् प्रापयेत् राजसमीपं तच्चरैर्नृपचारैः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । सनगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयंसत्रलेनानुगच्छेत्तेषां च नगराधिकृतपर्यंतानां सर्वेषामेव यद्वाष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । सतादृशः तान् ग्रामेशादिसहस्राध्यक्षान्तान् अनुक्रामेदहर्निशंसंचरेत् संचरंस्तेषांवृत्तं चेष्टां परिणयेत् जानीयात् । तच्चरैः तत्रतत्र नगरेषु बहुकालवासिभिः । तैर्हि तत्रत्यानां भद्राभद्रं ज्ञायते ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । नगरे नियुक्तस्तान्ग्रामाध्यक्षादीन् । अनुपरिक्रामेत् अनुसंध्यात् । तेषां ग्रामाध्यक्षादीनाम् । तच्चरैः तत्रत्यचरैः । परिणयेत् परीक्षेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः तान्सर्वान् ग्रामनिवासिनः अनुपरिक्रामेत् अनुसंध्यात् सर्वोपरि तिष्ठेदित्यर्थः । तेषां ग्रामनिवासिनांवृत्तं तच्चेष्टां तच्चरैः ग्रामचरैः नृपचरैर्वा ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ॥ भृत्या भवंति प्रायेण तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्वमादातुंशील्येषां ते परस्वादायिनः शठाः सम्यक्कारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शुचयोपि रक्षन्ति वित्तानि अतः प्राक्शुचित्वानुमाने नोपेक्षणीयाः यत्नतः प्रतिजागरितव्यास्तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः । न केवलं राजार्थनाशः अनवेक्षयायावत्प्रजा अपि निर्द्धनीकुर्वन्ति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो भृत्या इत्यन्वयः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ये राज्ञोरक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीलावश्चकाश्च भवन्ति तस्मान्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजाराजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्किमर्थं तत्राह राज्ञ इति । रक्षाधिकृतारक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षादयो भृत्या अपि परस्वादायिनः परस्य स्वत्वे विद्यमानेप्यादायिनः प्रायेण बाहुल्येन भवन्ति । तत्र हेतुः शठावश्चकाः । अतस्तेभ्यः इमाः बुद्धिस्थीभूताः सर्वनगराध्यक्षादिद्वारा रक्षेद्वाजेति भावः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह राज्ञो हीति । रक्षेत् संगेरयुक्तः । श्लोकाविमौ राजविषयौ वा ॥ १२३ ॥

ये कार्याभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥ तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । ये रक्षाधिकृताः कार्याभ्यो व्यवहर्तृभ्यो व्यापारवद्भ्यो वा हल्लेशोद्दिशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये कार्याभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतस इति कार्यार्थिभ्यो वादिप्रभृतिभ्य उक्तो चरूपेणार्थमेव गृह्णीयुर्न राजकार्यं कुर्युः ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । ये रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्य एव वाक्छलादिकमुद्भाव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं पापबुद्ध्यः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वराजा गृहीत्वा देशान्निःसारणं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

(१२४) र्थमेव=र्थमेवं (घ, च, ण)

(१२४) ये कार्याभ्योऽर्थमेव=कारिकेभ्यो र्थमादाय ये कुर्युः कर्षमन्यथा (ल)

(४) राघवानन्दः । राज्ञःस्वकीयंकृत्यमाह यइति । कार्यभ्यः कार्यार्थभ्यः वादिप्रतिवादिभ्योव्यवहारिभ्योवा वाक्छलादिकमुद्गाव्यार्थमुत्कोचरूपंगृहीयुः । प्रवासनं देशान्निर्माणंकुर्यादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । परस्वादाने तेषांदण्डमाह येकार्यिकेभ्यइति । कार्यिकाः कार्य्यवन्तः कार्यार्थिनइतियावत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । येभृत्याः कार्यभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यः अर्थमेव प्रतिगृहीयुः । कीदृशाभृत्याः पापचेतसः लोभाक्रान्ताः । राजा तेषां प्रवासनं निष्काशनंकुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तानानियुक्तानांस्त्रीणामन्तःपुरदास्यादीनांप्रेष्यजनस्य दोलकवाहादेः प्रत्यहंवृत्तिकल्पयेन् सांवत्सरीयंसकृद्दद्याद्भ्रामंतदेकदेशंवा स्थानकर्मानुरूपतः स्थानप्रधानंनियोगः शय्यारक्षादि कर्म शरीरव्यापारस्तदनुरूपेण वृत्तिर्देया प्रधानेस्थानेस्वल्पेपि कर्मणि महतीवृत्तिर्निरुद्धे स्थाने महत्यपि कर्मणि स्वल्पे तदुभयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकर्मसु राज्ञउपचारादिषु । स्थानमन्तर्बहिरपि कर्मोत्तममध्यमाधमं तदनुरूपेण ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानांस्त्रीणांदास्यादीनांकर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यानु-
पेण प्रत्यहंकर्मानुरूपेण वृत्तिकुर्यात् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञःकृत्यान्तरमाह राजेति । राजकर्मसु युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां प्रेष्यजन-
स्य सेवकस्य । स्थानं त्वनिकटदूरादि कर्माल्पायासबव्हायाससाध्यं तदनुरूपतस्तदनुसारेण ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । अधिकृतानां वृत्तिनियममाह राजाकर्मस्विति युक्तानामधिकारिणांप्रत्यहंकल्पयेन्प्रतिमासंप्रति-
वत्सरंवा ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थानं अन्तर्बहिः अनुरूपतः उत्तमाधममध्यमम् ॥ १२५ ॥

पणोदेयोऽवकृष्टस्य षड्कृष्टस्य वेतनम् ॥ पाण्मासिकस्तथाच्छादोधान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टःसंमार्जनशोधनविनियुक्तस्तस्य भक्तार्थपणोदेयः । उत्कृष्टस्य षट्सु षट्सु मा-
सेषुगतेष्वाच्छादवस्त्रंधान्यद्रोणश्चमासिकः । चतुराढकोद्रोणः । पणपरिमाणंवक्ष्यति । वृत्तिकल्पनार्थाएते ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थान्मध्यमस्य त्रयः । भक्तकं भृतिः । षट्सु मासेष्वाच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति
पणानुसारेण व्यवस्था । एवंद्रोणेप्येकस्त्रयःषडिति । मासिकोमासेमासेदेयः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । तामेवदर्शयतिपणइति । अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः प-
णोभृतिरूपः प्रत्यहंदातव्यः पाण्मासिकश्चाच्छादोवस्त्रयुगंदातव्यम् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् । पुष्क-
लानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढकोभवेद्द्रोणइति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासंदेयः । उत्कृष्टस्य तु भृ-
तिरूपाश्च षट्पणादेयाः अनयैव कल्पनया पाण्मासिकानि षट्पणयुगानि देयानि प्रतिमासंपाण्मास्याद्रोणादेयाः अनयै-
वातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयंभृतिरूपंदातव्यं पाण्मासिकंच वस्त्रयुगत्रयंमासिकंच धान्यद्रोणत्रयंदेयम् ॥ १२६ ॥

(१२६) वेतनम्=भक्तकम् (क, ग, घ, च, ण)

(४) राघवानन्दः । स्वकर्मनियुक्तदास्यादीनां देयविभागमाह पणइति । अयमर्थः । अपरुष्टस्य गृहमार्जनादिकर्तुः प्रत्यहंपणः षाण्मासिकं छादोद्वादशहस्तपरिमितं वस्त्रं प्रतिमासधान्यं द्रोणः । एवं षड्विंशति पणवस्त्रधान्यद्रोणादि उत्कृष्टस्य साक्षात्कर्मकुशलिनः । तथा मध्यमस्यापि त्रिगुणं तत्रितयं पणाधिक्यमात्रमन्यत्समानमिति वा । तत्र च ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिदुश्वरेष्टौ तु पुष्कलः । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोणइति द्रोणस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । कियतीवृत्तिः कल्प्येति चेदाह पणो देयइति । भक्तकंपणइत्यन्वयः उक्तार्थः पणइत्यर्थः । देयः प्रत्यहं देयः । षट्पणाइति वचनविपरिणामः । पणद्रोणयोः परिमाणंवक्ष्यति । आच्छादो वस्त्रम् । षण्मासिकः षण्मासे देयः षण्मासिकः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणः अशीतिवराटकानां पणः अपरुष्टस्य अर्थान्मध्यमस्य त्रयः भक्तकं भृतिः षट्सु मासेषु आच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पर्यायानुसारेण व्यवस्था । एवं द्रोणेऽप्येकः त्रयः षडिति मासिमासिदेयम् ॥ १२६ ॥

ऋयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । करग्रहणविधिः कियता मूल्येन क्रीतमेतत्क्रियच्च विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन विक्रियते कियत्प्रतिभावे न नश्यत्यथनेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा । अध्वानं चिराचिरगमनप्राप्यताम् । भक्तं सत्त्वोदनादिमूलम् । परिव्ययस्तदुपकरणं सर्पिः सूपशाकादि धनादि च । योगक्षेममरण्ये कान्तारे वा गच्छतो राजभयंचौरभयं निश्चौरतावेत्यादि । एतदपेक्ष्य वणिग्भ्यः करादातव्या वणिग्भिर्दापयेत्करानिति पाठोक्तः गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञाया अभावात् । दण्डवचनोवा धातुस्तदा दण्डवद्विकर्मकत्वम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋयविक्रयमितीयता क्रीत्वेयता विक्रेतुं शक्यमिति । अध्वानमिति एतावान्वर्त्मायासङ्गतिः । भक्तमन्नमूल्यम् । परिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिकरार्थव्ययम् । योगमलब्धलाभं वणिजामायासानुरूपक्षेमं रक्षणमेतावति देशेऽमीषामस्माभिः कृतमिति विज्ञायेत्यर्थः । करान् शुल्कम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते कियदूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लब्धं किमस्या रण्यादौ चौरादिभ्योरक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कोऽस्येदानीं लाभयोगइत्येतद्वेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्करादानमाह ऋयेति । ऋयविक्रयमूल्यं दूरागतं भक्ष्यव्ययचौरादित्ततं योगक्षेमादीनि च ज्ञात्वा तद्विक्रेतृभ्यः करान् शुल्कानि दापयेत् हृष्टादिकृते स्वयंगृह्णीयाद्वा ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ करादानमाह ऋयविक्रयमिति । ऋयमूल्यम् । विक्रयलाभम् । भक्तं वणिग्भिः कर्मकादादिभ्यो देयम् । परितो व्ययः परिव्ययः शुल्कादिकः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मम् । सपरिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिव्ययसहितम् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणां ॥ तथा वेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षीणरुषेर्नूनः करोग्रहीतव्यइत्येवमर्थमेतत् । वार्यो कसो जलौकसः । षट्पदाश्रमराः । यथा ते स्वल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राज्ञा मूलच्छेदो न कर्तव्यः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलेन फलप्राप्ता राजा । कर्ताचकर्मणां रुष्यादीनां फलेन धान्यादिना युज्येत लाभदर्शनाद्धि पुनः प्रवर्तते ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः रुषिवाणिज्यादिकर्मणांफलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान् गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा कर्मणांरुषिवाणिज्यादीनांकर्ता तत्फलेनसंबध्यतएवंराजापि तत्फलभागीत्याह यथेति । नृपइति नृनृप्रत्यनुकूलः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यतः करपरिकल्पनस्य लक्षणमाह यथेति ॥ १२८ ॥

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यंवार्योकोवत्सषट्पदाः ॥ तथाल्पाल्पोग्रहीतव्योराष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह कर्मणांकर्तावाणिजकः राजा च फलेन युज्येत तथा करान्कल्पयेन् परिमाणनियमकारणमस्ति । यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणातिक्रमेण ग्रहीतव्यम् । केचिदिमंश्लोकंपठित्वा यथाल्पाल्पमिति पठन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सः प्रसवे । वार्योऽकसः जलौकसः रक्ताकर्षे ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रदृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोऽकस्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्त्येवंराज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पोराष्ट्रादब्दिकः करोयास्तः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । करमपिदेशकालसंपत्यनुरूपेणादद्यादितिसदृष्टान्तमाह यथेति । वार्योकोजलौकाः । अल्पमल्पं क्रियाविशेषणं सयथा गात्रादक्तमल्पमादत्ते यद्वा मत्स्यः गन्धवारिचरः अपां बहूनां यथेष्टतत्त्वाने उपजीव्यजलनाशे स्वनाशशङ्क्याल्पोदकंपिबति । वत्सोपि सर्वदुग्धपाने गोपस्य क्षतिः स्यादित्याशङ्क्याल्पंचोषति । भ्रमरस्यापि सर्वमधुपाने फलानुत्पत्तेस्तज्जपुष्पान्तराभावात्स्वनाशशंका । एवं राजन्यप्यूहनीयम् । प्रजानांमूलानुच्छेदादिति भावः । आद्विकः अद्भुतमाप्यः ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अत्रदृष्टान्तमाह यथाल्पाल्पमिति । आद्यमदनीयम् । वार्योकावार्योऽकसः । ऋषिनिपातनादकारान्तत्वम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्योऽकसः यथाल्पाल्पं आद्यंभक्ष्यं अदन्ति भक्षयन्ति यथाषट्पदाः भ्रमराः अल्पमल्पमदन्ति तथा राजा राष्ट्रमवेक्ष्य आब्दिकान्करान्सततंकल्पयेत् ॥ १२९ ॥

पञ्चाशद्भागआदेयोराज्ञा पशुहिरण्ययोः ॥ धान्यानामष्टमोभागः षष्ठोद्वादशएव वा ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मूल्याधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोऽष्टमः । धान्यानांभागविशेषः सुकरदुष्करापेक्षया मन्तव्यः पञ्चाशत्पूरणः पञ्चाशः त्रिंशत्यादिभ्य इतिपक्षेतमद् । पञ्चाशद्भागइतिपाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चाशद्भागइत्यादिना जनपदानांवार्षिककरग्रहउक्तः । हिरण्यपदंरूप्यादेरप्युपलक्षणम् । द्वादशेति फलेऽष्टमोमध्यमउत्तमेषष्ठः ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । तमाह पञ्चाशद्भागइत्यादि । मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोराज्ञा ग्रहीतव्यः एवंधा-

न्यानांषष्ठोऽष्टमोद्वादशोवा भागोराज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षश्चायंबल्लपग्रहण-
विकल्पः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे विशेषतःकरमल्पमाह पञ्चाशदिति । पशुहिरण्ययोस्तज्जीविभ्यआदेयः । पञ्चा-
शद्भागएकोनपञ्चाशद्भागोद्रव्यत्वाभिना ग्राह्योराज्ञा त्वेकोऽवशिष्टोभागः । एवंसर्वत्र भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्मक्लेशला-
घवगौरवापेक्षया वा धान्यानांभागविकल्पः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषेष्वदेयंभागविशेषंश्लोकत्रयेणाह पञ्चाशद्भागइति । सर्वत्र व्ययव्यतिरिक्तलाभविष-
या भागकल्पना भूमेर्मध्यमोत्तमाधमापेक्षया व्यवस्थितविषयोयमष्टमादिकोविकल्पः कल्पनीयः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ॥ गन्धौषधिरसानांच पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रुमशब्देन वृक्षाउच्यन्ते शेषंप्रसिद्धम् । एतेषांषष्ठोभागोलाभाद्गृहीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रुमाणांस्वयमर्जितानां वनादृतानांच एवं रसानां लवणादीनाम् ॥ १३१ ॥

(३) कुड्मूकः । द्रुमशब्दोत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनांसप्तदशानां अश्वमयान्तानांषष्ठोभागोलाभाद्गृहीतव्यः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदाददीतेति द्वाभ्याम् । द्रुः काष्ठद्यथोर्वृक्षः तदाद्यश्वमयान्तानांसप्तदशानांतदुत्पाद-
केभ्यस्तद्विक्रयिभ्यश्च षड्भागमेवाददीतेत्यन्वयः । मांसं मांसमत्स्यौ ॥ १३१ ॥

(५) रामचन्द्रः । द्रुमांसमधुसर्पिषां राजा षड्भागमाददीत । द्रोर्वृक्षस्य मांसस्य मधुनः सर्पिषःघृतस्य । पलाश-
द्रुद्रुमागमाइत्यमरः । तुपुनः गन्धादीनामिति ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानांच चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्वमयस्य च ॥ १३२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पत्रं तालीपत्रादि । वैदलं वंशादिविदलकृतभाण्डादि । मृन्मयानां कुलालादिकृतानाम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रुमाणामितिषाठोमेधातिथेः । वैदलस्य शूर्पादेः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । आददीतेत्यत्रानुवर्तते ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पत्रशाकतृणादीनांच षड्भागमाददीत स्वीकुर्यात् ॥ १३२ ॥

अश्रियमाणोप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो
विषये वसन् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा कुर्याद्यथा क्षुधास्य विषये श्रोत्रियोनावसीदति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियात्तेनार्जितधनाद्भागम् ॥ १३३ ॥

(३) कुड्मूकः । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करंनगृहीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियोबुभुक्षयाऽव-
सादंगच्छेत् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह अश्रियमाणइति द्वाभ्याम् ॥ १३३ ॥

(१३१) द्रुमांस=द्रुमाणां (ग, ण)

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्माद्देयमस्मै किञ्चिदित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुड्डूकः । यस्य राज्ञोदेशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नोभवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादंगच्छति ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं करानादानं किंचास्य राज्ञोविषये वसन् श्रोत्रियोनावसीदेदपि । क्षुधा बुभुक्षया क्षुधासक्तौदृष्टदोषमाह तस्येति । विषये देशे । अतः श्रोत्रियातिरिक्तेभ्यः करंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तियया कुटुम्बधर्मस्यावसादनं न भवति । वृत्तिप्रकल्प्य सर्वतोरक्षेच्चौरादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच्च ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह श्रुतवृत्ते इति । वृत्तमाचारः । धर्म्यां स्ववर्णयोग्यां प्रतिग्रहादिकाम् ॥ १३५ ॥

(३) कुड्डूकः । यतएवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वाऽस्य तदनुरूपं धर्मादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनमौरसपुत्रमिव पिता रक्षेद्यस्मात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानसार्थवादमाह श्रुतवृत्ते इति द्वाभ्याम् । श्रुतवृत्ते शास्त्रज्ञानानुष्ठाने इति कुड्डूकः । श्रुतवेदाध्ययनं वृत्तमयाचितत्वादि ते ज्ञात्वाऽस्य श्रोत्रियस्य धर्म्याधर्मादनपेतां तदभिमतं वृत्तिदद्यात् तां लिखितदिव्यादियुक्ततामपट्टादिना । रक्षेदेनं च श्रोत्रियं यथातामन्योनहरेदिति भावः । चौरादिभ्योरक्षणसाधारणम् ॥ १३५ ॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञाय कुरुते धर्ममन्वहम् ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञोद्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । धार्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्द्रविणराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्ष्यमाणोऽस्युभयः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्डूकः । सच श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्षमाणोऽयं धर्मप्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्वर्धनं राष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह समिति । तेन धर्मेण आयुर्द्रविणं राष्ट्रं चास्य राज्ञो वर्धत इत्यन्वयः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं ब्राह्मणः तेन धर्मेण ॥ १३६ ॥

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ॥ व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिधनप्रयोगक्रयविक्रयादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जनं ब्राह्मणाश्च श्रोत्रियादन्यं करं दापयेत् करसंज्ञासंज्ञातास्य करसंज्ञितम् ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनापि कर्मणा वाणिज्यादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जनमब्राह्मणं किञ्चिदप्यमपि दापयेत् नतु किञ्चिदाददीत ॥ १३७ ॥

(३) कुड्डूकः । राजा स्वदेशे आकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तु क्रयविक्रयादिना जीवन्तं निरुष्टजनं स्वल्पमपि करारूप्यवर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्यवहारेण शाकादिक्रयविक्रयादिना जीवतो निरुष्टस्याल्पः शुल्को ग्राह्य इत्याह यदिति । पृथग्जनं निरुष्टम् ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य संवत्सरस्य व्यवहारेण वाणिज्येन पृथग्जनं प्रकृतजनम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पृथग्जनं सामान्यजनं कारुकादिकं यत्किञ्चिदपिकरं दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ॥ एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥

(१) मेघातिथिः । शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासमासमेकमहः कर्मकारयेत् आत्मोपजीविनश्च शूद्रावेशभारवाहादयः १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकान् वर्धक्यादीन् । शिल्पिनो नटादीन् । आत्मोपजीविनो भक्तार्थं नित्यं परस्य कर्म कृत्वा तल्लब्धभक्तेन जीवतः ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । कारुकान्मूपकारादीन् शिल्पिभ्यर्षदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनीभारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःखजीविनो विष्यादिना नातिपीडनीया इत्याह कारुकानिति । कारुकान् शूर्पादिकारिणः शिल्पिनः चित्रलोहकारादीन् आत्मोपजीविनः देहक्लेशोपजीविनः वेतनजीविनः कर्म त्वकं मासिमासि मासमासंप्रत्येकैकं कारयेदित्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । आत्मोपजीविनः शरीरोपजीविनः कर्मोपजीविन इति यावत् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकादीन् एकैकं विष्टिरूपं कर्म मासिमासि कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातिवृष्णया ॥ उच्छिन्दन् स्यात्मानो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(१) मेघातिथिः । करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिबहुग्रहणं परेषां तच्च वृष्णया भवतीत्यनुवादः आत्मनो मूलच्छेदेनात्मपीडा भवतिकोशक्षयान् अतस्तेपि पीडयते । उपस्थिते विग्रहे क्षीणकोशशक्तिरिभिरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भवेत् । साचतेषां महती पीडा यत्तु सार्वकालिकं करग्रहणं संपादयतो नाखेदिता भवति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो मूलं करग्रहणेन न छिन्द्यात् । अतिवृष्णया चातिकरग्रहणेन न परेषां मूलं धनं छिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात्मादात्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वार्धात् परेषां चैत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजास्वकरादाने नातीव स्नेहो राज्ञो न धर्म इत्याह नेति । आत्मनो मूलं करशुल्कादेरग्रहणं स्नेहेन तन्त्यजेत् । नापि च परेषां प्रजानामतिवृष्णया मूलं सर्वत्वादिकं गृह्णीयादिति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । स्वस्यान्येषां मूलं कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकं करोत्पत्तिस्थानम् । अतिवृष्णया शास्त्रविरुद्धैः करैर्नोच्छिन्द्यात् । तत्रकोऽनर्थ इत्यपेक्षायामुक्तमुत्तरार्धं मतमुच्छिन्द्यात्मानो मूलमित्यत्र परेषां मित्यनुपादानं कृष्यादिकस्य राजमूलत्वसारज्ञापनार्थं तानन्यांश्च पीडयेत् दरिद्रेत्येत् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः मूलं मूलधनं प्रजारूपं करग्रहेण नोच्छिन्द्यात् उच्छिन्नं कुर्यात् । च पुनः परेषां ग्राम-
निवासिनांप्रजानां अतिवृष्णया अतिकरग्रहणेन । च पुनः आत्मनः मूलमुच्छिन्दन् हि निश्चयेन आत्मानं च प्रजाश्च पीड-
येत् । तस्मान्मूलधनं नोच्छिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । तीक्ष्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया । तादृशो राजा प्रजानां संमतो भवत्यभिप्रेतम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यप्रेक्ष्य मादवेनैव साध्यं यत्तत्र मृदुरन्यत्र तीक्ष्णः ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्यं तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेत् न त्वैकरूपमालंभेत यस्मादुक्तरूपो-
राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । अपिच राजानंधर्मविशेषेण शिक्षयति तीक्ष्णश्चेति । दण्डयेष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णो निरुप-
द्रः मृदुश्च साधुषु संमतो मन्वादीनाम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । धर्मान्तरमाह तीक्ष्णश्चैवेति । तीक्ष्णः अग्न्यर्कादिमात्रानिर्मितत्वात् मृदुश्च सोमवरुणादिमात्रा-
निर्मितत्वात् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः कार्यवीक्ष्य तीक्ष्णः सन्मृदुः स्यात् । कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मृदुः राजा संमतो भव-
ति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्निवन्तः कार्येक्षणे
नृणाम् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानांसंबन्धिनि कार्यदर्शने खिन्नः शान्तः । धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वसहममात्यंतस्मिन् कार्येक्षणे
नियुज्जीत न पुनस्तस्मिन्नेव सिंहासने ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आसने तस्मिन्स्वस्थान इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यधर्मविदंप्राज्ञजितेन्द्रियंकुलीनंतस्मिन्कार्यदर्शनस्थाने नियुज्जीत
॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र स्वयमसमर्थस्तत्रामात्यं नियोजयेदित्याह अमात्येति । धर्मज्ञमित्यनेन प्रभौ विक्रियारा-
हित्यं सूचितम् । दान्तं लोभाद्यनभिभूतत्वेन प्रजासु । कुलोद्गतं कुलीनम् । आसने स्थित्वा यत्र कार्येक्षणे कार्यदर्शने
खिन्नः स्वेद्युक्तोऽसमर्थस्तत्रैवं विधममात्यं प्रयोजयेदित्यन्वयः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । खिन्नः बहुकार्यावेक्षणात्परिश्रान्तः । त्वस्मिन्नासने त्वस्मिन्कृत्ये ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा नृणां कार्याणामीक्षणे स्वयं खिन्नः ज्वरादिना युक्तश्चेत्तदा एतादृशममात्यमासने कार्यावे-
क्षणे स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

एवं सर्वविधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ॥ युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहप्रभृत्युक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनं विधाय कृत्वा इतिकर्तव्यमुपकारकमिति-
कर्तव्यमुच्यते युक्तस्तत्परः अतएवाप्रमत्तः अथावाबुद्धयस्खलनमप्रमत्तता सर्वकाले । एवं प्रजाः परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्तउद्युक्तः । अप्रमत्तोऽन्यत्रासक्तः ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातंसंपाद्योद्युक्तः प्रमादरहितआत्मीयाः प्रजारक्षेत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरं ब्रुवन्प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । युक्तः उद्युक्तः इमाः स्वदेशस्थाः रक्षेदेवेत्यन्वयः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तम् । युक्तउपायवान् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्योयस्य राष्ट्राद्धियन्ते दस्युभिः प्रजाः॥संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः सनतु जीवति॥१४३॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह यदिसम्यग्गुल्मस्थानानि न जानाति तदा छिद्रान्वेषि-
भिर्दस्युभिः प्रजाह्रियन्ते तासु किं करिष्यति । अतस्तादृशो राजामृतएव जीवितं मरणमेव अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । वि-
क्रोशन्त्यः आक्रन्दत्यः ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य निर्दिष्टदक्ष्यते केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति मोक्षय-
न्ति सर्वेतेषु तत्कल्पाः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युभिः शत्रुभिः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यतएव राष्ट्रादक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते समृ-
तएव नतु जीवति जीवनकार्याभावाजीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः । तस्मादप्रमत्तः प्रजारक्षेदिति पूर्वोक्तशेषम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादंतदेवाह विक्रोशन्त्यइति द्वाभ्याम् । विक्रोशन्त्यः हाहतोस्मीति वचउद्भिरन्त्यः
अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन दस्युभिः साहसिकैः । संपश्यतइत्यनादरेषणी । मृतः शवइव घृणास्पदीभूतः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षितुर्निन्दामाह विक्रोशन्त्यइति । ह्रियन्ते धनमिति शेषः ॥ १४३ ॥

क्षत्रियस्य परोधर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४॥

(१) मेधातिथिः । प्राप्तफलं भुङ्क्ते राजा सधर्मेण युज्यते अन्यथानुग्राहकाणामेव पालनं कुर्वन्प्रत्यवेति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दिष्टफलं शास्त्रनियमितकरादि ग्रहणेन भोगसिद्धिः ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेव द्रष्टव्यं क्षत्रियेति । धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठक्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः यस्माद्यथोक्तल-
क्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियस्येति । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रनिर्दिष्टकरादिफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । निर्दिष्टफलभोक्ता प्रजापालनार्थं वेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रोक्तफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः॥ हुताग्निर्ब्राह्मणांश्वाच्यं प्रविशेत्सशुभां सभाम्॥१४५॥

(१) मेधातिथिः । पश्चिमो यामो ब्राह्मणमुहूर्तः । यत आह कृतशौचः समाहितः हुताग्निरिति न च ब्राह्मे मुहूर्ते
होमविधानमस्ति तदा हि चतुर्मुहूर्तशेषा रात्रिर्भवति होमश्च व्युष्टायां रात्रौ समाप्य कार्यउषःकल्पत्यागेन । आच्यं ब्राह्मणान्पू-
जयित्वा सभां शुभां मङ्गलवतीं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(१४५) हुताग्निर्ब्रा० = गुर्वग्निर्ब्रा० (ग)

= हुत्वाग्नीन् (त, थ, द, ढ, ड,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्च्यं समभ्यर्च्य ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । सभूपो रात्रेः पश्चिमयामउत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहो-
मोब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतांसभाममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुनास्याहरहः कृत्यमाह उत्थायेति द्वाभ्याम् । पश्चिमेयामे ब्राह्मेमुहूर्ते हुत्वाग्निमावसथाख्यं
श्रौतं पुरोहितसाध्यं । आर्च्यं सत्कृत्य । शुभां शुभफलदाम् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञोनित्यकर्तव्यं कर्मश्लोकद्वयेनाह उत्थाय पश्चिम इति ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥ विस्तृज्य च प्रजाः सर्वामन्त्रयेत्सह
मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र तस्यां सभायां स्थिताः प्रजादर्शनार्थमागताः प्रतिनन्द्य यथार्हसंभाषणक्षणाभ्युत्थाना-
भिवादनैर्हर्षयित्वा विसर्जयेत् यथागतमनुजानीयात् । ततो विसर्जितेषु तेषु मन्त्रयेत्सहमन्त्रिभिः किं कर्तव्यमिति स्वपरराष्ट्र-
गतकर्तव्यतानिरूपणं मन्त्रपञ्चाङ्गं दर्शयिष्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिनन्द्य प्रियमुक्त्वा ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत्
ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । प्रतिनन्द्य वाग्वस्त्रादिना सत्कृत्य ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सभायां स्थितः उपविष्टः । प्रतिनन्द्य न्याय्यनिर्णयेन प्रीणयित्वा मन्त्रयेत्कर्तव्याकार्यजात-
मिति शेषः ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रदेशविधिः । रहोगतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः अविभावितः अनुमानेनापि यथा न
जनाजानन्तीदं वस्तु विद्यत इति तथा कुर्यात् । निःशलाकं शलाकादृषीकाः यत्र तृणमपि नास्ति येन न कश्चित्तिष्ठतीति सं-
भावनास्तितन्निःशलाकम् । इमान्यङ्गानि कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपन्नदेशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य-
सिद्धिरिति । अथवा प्रार्थनाकालं नातिपातयेत्तत्र दीर्घो मन्त्रः स्यात् । न तेषां ब्रूयात् गुप्तमन्त्रश्च स्यात् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निःशलाक एकान्ते यत्र काप्यविभावितः अन्यैरनुपलक्षितः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः कर्मणा-
मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपन्नदेशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरित्येवं पञ्चाङ्गमन्त्रं चिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रयेदित्युक्तं तदुचितं स्थलमाह गिरिति । प्रासादं रहोगतं अन्तःपुरगतम् । निःशलाके म-
न्त्रभेदकाः शलाकाः प्रतिरोधकजन्तवो वक्ष्यमाणजडादयः तद्रहिते विविक्त इति यावत् । अविभावितः मन्त्रभेदकैरनुप-
लक्षितः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रणस्य देशमाह गिरिपृष्ठमिति । निःशलाके कुशशलाकादिहीने । अविभावितः अविदितः अ-
नामैरिति शेषः ॥ १४७ ॥

(१४७) इविभावितः = सविभावितः (ग)

(६) रामचन्द्रः । अथमन्त्रविधिमाह गिरीति । गिरिपृष्ठं गिरिशृङ्गं समारुह्य निःशलाके निर्मानुष्ये मन्त्रं कुर्यात् । निःशलाकास्तथारहइत्यमरः । अविभावितः अज्ञातः ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥ सकृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः । पृथग्जनामन्त्रिणो मन्त्रविद्वासाः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथग्जनान्मन्त्रबाह्याः समागम्य तन्मन्त्रज्ञैः सह ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोमन्त्रिभ्यः पृथगन्येजनामिलित्वास्य मन्त्रं न जानन्ति सक्षीणकोशोऽपि सर्वापृथिवीं-भुनक्ति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थवादफलमाह यस्येति । समागम्य मिलित्वा मन्त्रं पृथग्मन्त्रणं च । जनाः प्राणिनः । सपार्थिवः दरिद्रोऽपि कृत्स्नां समुद्रमेखलां पृथ्वीं भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मन्त्रं पृथग्जनाः मन्त्रबाह्यान् जानन्ति कोशहीनोऽपि सराजा कृत्स्नापृथिवीं भुङ्क्ते ॥ १४८ ॥ जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ॥ स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किंचित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणो विशोधयेत् ततः प्रदेशादपशोधयेत् मन्त्रभेदाशङ्कया तिर्यग्योनिषु च शुकसारिकादयोऽपि मन्त्रं भिन्दन्ति गवाश्वादयोऽपि । योगारूढाः परिवर्तितवार्ताविनिकाः सदसन्नाहीरूपवार्तादयो भवन्ति तदान्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्रविद्याश्च श्रूयन्ते । व्यङ्गत्वादेव ग्रहणे सिद्धे गोबलीवर्द्धवत् व्यङ्गस्य हस्तपादादिछेदने न मन्त्रनियमास्था कर्त्तव्या नायंकुत्रचित् गंतुं शक्नोति इहैवावरुद्धास्ते कथं मन्त्रान्भेत्स्यतीति । अथवा एवंविधामन्त्रिणो न कर्त्तव्या बुद्धिविभ्रमसंभवात् अतोनामाऽपि ततोऽपसर्पः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडोदेहस्पन्दनाशक्तः । तैर्यग्योनाः श्वकाकादयः । एतान्कृतकमूकान्धजडादिभावाशङ्कया म्लेच्छवङ्गादींश्च सहजदुष्टाश्रयतयाऽपनयेत् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवांश्च शुकसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेद्यस्मात् ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रणे कर्त्तव्ये वर्ज्यान् सार्थवादमाह जडेति द्वाभ्याम् । तैर्यग्योनान् तिर्यग्योनौ भवान् शुकसारिकादीन् वयोधिकान् वृद्धान् व्यङ्गान् काणादीन् अपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । तैर्यग्योनान् शुकसारिकादीन् । अपसारयेन्निषेधयेत् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । जडमूकान्धादीन्मन्त्रकाले अपसारयेत् प्रतिषेधयेदित्यर्थः ॥ १४९ ॥

भिन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । मानादपेता अवमताः क्षुद्रादयोऽपमानास्तत्वे कदाचित्किंचिच्छुणुयुः । कदाचिद्वाक्षराण्युच्चा-

(१४९) म्लेच्छ = क्लीब (ख)

रयितुंशक्तुयुस्ततोमन्त्रभेदः स्यात् । शक्तुवन्ति निपुणाः किञ्चिदागमेष्वनुमन्तुम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीतैर्यग्योनयोर्विशेषमाह भिन्दन्तीति । तैर्यग्योन्या एवमेव मन्त्रंभिन्दन्ति स्त्रियस्त्ववमानादिति विवेकः । तत्र तदपसारणे ॥ १५० ॥

(३) कुहूकः । एते जडादयोपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावाअधार्मिकतयैवावमानितामन्त्रभेदं कुर्वन्ति तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रंभिन्दन्ति तस्मात्तदपसारणे यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रहेतुः भिन्दन्तीति । नृपेणावमताजडादयो मन्त्रंभिन्दन्तीति कृत्वा तानपसारयेदित्यन्वयः । आदतोयत्नवान् तेषु ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह भिन्दन्त्यवमताइति । अवमतशब्देन जडादयोगृह्यन्ते ते मनुष्यैरवमताभवन्ति । अथवावमतग्रहणतद्दर्जनार्थं तस्मिन्पक्षे तैर्यग्योनग्रहणजडान्धादीनामप्युपलक्षणार्थम् । आदतोभवेत् वर्जने रुतयत्नोभवेत् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । अवमताः तिरस्कृताः जडादयः मन्त्रंभिन्दन्ति । तस्मात्कारणात्तत्र जडादिष्वादतः प्रयत्नवान् भवेत् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तोविगतक्लमः ॥ चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धतैरेकएव वा ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादीनांपरस्परविरोधंचिन्तयेत् अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्जयेत् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्रान्तः सुखासीनः । विगतक्लमोदेहदौःस्थिरहितः ॥ १५१ ॥

(३) कुहूकः । दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तखेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सहैकाकीवाधर्मार्थकामानुशतुंचिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रोचितकालंकथयन्धर्मादिचिन्तनं ब्रूते मध्यंदिनमिति त्रिभिः । विश्रान्तोयुद्धादिरुतश्रमरहितः विगतक्लमो रोगालस्यनिद्राद्युपद्रवशून्यः । तैरमात्यैः । अतिगोप्यत्वेत्वेकएव वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रस्य कालमाह मध्यन्दिन इति । मध्यन्दिने विश्रान्तो विगतक्लमः आधिव्याधिरहितः । तैर्मन्त्रिभिः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्रान्तः सुखासीनः तैः अमात्यैः सार्धं एकएव वा धर्मकामार्थान् चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थकामानां वा मन्त्रिणां वा समुपार्जनसंग्रहणम् । कन्यानांसंप्रदानं स्वकार्यसिद्धिवशेन चिन्त्यम् । कुमारानां राजपुत्राणां रक्षणं तववयमित्येवमादिभिर्धर्ममर्थच । तेग्राहयितव्याः नवंहिद्रव्येनार्थजातेनोपदिश्यते - तत्तदा दूषयति एवमसंस्कृतबुद्धयोयद्यदुच्यन्ते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषांप्राप्नोति ते च दुःसंस्कारोपदिग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्योनिवर्तयितुं उक्तंच नीलीरक्तेवाससिंकुमाङ्गरागोदुराधेयस्तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः तत्रापि ये गुणवतस्तान्वर्धयेत् इतरानीषत्संविभजेत् ज्येष्ठमहागुणममत्सरं यौवराज्येभिर्षिचेत् एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता भवितव्यम् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मादीनां त्रयाणां समुपार्जनसंभूतानामविरोधेनार्जनम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायंचिन्तयेत् । दुहितृणां च दानं स्वकार्यसिद्धयर्थं निरूपयेत् । कुमाराणां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणंचिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परेति । परस्परविरुद्धानां प्रायेण समानोपायशून्यानां धर्मार्थकामानां समुपार्जनंचिन्तयेदित्यनुषङ्गः । अयमर्थः । अतिदण्डादिना अर्थं जन्ये धर्मोहीयेत अतिक्लेशेन धर्मे जन्ये कामो विषयभोगः कुतस्त्यः इति विरोधपरिहारेणार्जनोपायमसंप्रदानं संप्रदीयते । अस्मै सत्कुलप्रसूतवरादिः । रक्षणं यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधानरीतिशिक्षाद्यम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । तामेव चिन्तां श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति परस्परं । तेषां धर्मार्थकामानाम् । समुपार्जनमधिगमनोपायम् । संप्रदानं परंचिन्तयेदित्यनुवर्तते ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संधानं विग्रहो वापि कार्यस्तेन च दूतसंप्रेषणंचिन्त्यम् । आरब्धकार्यसंबन्धंचिन्तयेत् । अवस्थापनाय कक्षान्तेरुपवन्तर्वेशिकसैन्याधिष्ठितान्तःपुरं प्रविशेत् । तत्र स्थविरस्त्रीमतिशुद्धां देवीं परिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीं । ग्रहलीनो हि भ्राता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः कुपुरुषशङ्खविषदिग्धेन नूपुरेणावन्त्यं देवीजघानमेखलायाः सौवीरवेण्यां मूढेन शस्त्रेण विदूरथं तस्मादेतानि विसृज्य भस्थानानियन्तः परीक्षेत । मुग्धजटिलकुहकप्रतिसर्गबाह्यदासीभिरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत् । प्रणिधीनां च कार्पटिकादीनां वा परस्पराभिवेष्टितंचिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्यासमाप्तिम् । प्रचारं प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां चेष्टितं परसंगमादि ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनंचिन्तयेत् तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुंचिन्तयेत् स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् तथा हि ॥ शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषीजघान । विषप्रक्षिधेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किलकाशिराजम् ॥ इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थंचान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चरान्तरे श्रेष्ठितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्यशेषम् दण्डशुल्काशेषम् । अन्तःपुरप्रचारं स्त्रीणां समविषमचेष्टितम् । प्रणिधीनां चराणां चरान्तरचेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अन्तःपुरप्रचारं पुरान्तर्वर्तिनां प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां गूढपुरुषाणाम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्य समाप्तिं अन्तःपुरप्रचारं प्रवृत्तिं च चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराः कार्याश्रमणाटविकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरंपराः ॥ १ ॥] †

[परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ॥ चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ २ ॥] †

(१) मेधातिथिः । अकृतारम्भकृतानुष्ठानं अनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामभेददानदण्डमेतदष्टवि-

धंकर्म । अथवा वणिक्पथः उदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं कृतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्तिबन्धनं खनिखननं शून्यनिवेशनं दारुवनच्छेदनं चेति । अपरेत्वाहुः ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिवंयाति राजा शत्रुभिरर्चितः ॥ इत्यौशनसौश्लोकौ तत्रस्वीकरणमादानं बलीनां भृत्येभ्यो धनदानं विसर्गः प्रेषोदुष्टत्यागः अर्थाधिकृतानां मतिप्रवृत्तिनिरोधो निषेधः असत्प्रवृत्तिनिषेधश्चार्थवचनं वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशयव्यवहारावेक्षणं परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तमित्येतदष्टविधं कर्म । पञ्चवर्गः कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहिकतापसव्यञ्जनाः परमधर्मज्ञाः प्रगल्भछात्राः कापटिकास्तानर्थमानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयात् राजानं माञ्चप्रमाणं कृत्वा यत्र यदकुशलं तत्तदानीमेवाच्छातव्यं तयेति । प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितउदास्थितः सच प्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमौ प्रभूतहिरण्यायां दासकर्मकारयेत् । कृषिकर्मफलं तच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावस्थान्प्रतिविदध्यात् तेषां ये वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताः स्वस्वकर्मोपजपेयुः । कर्षको वृत्तिकक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनः सरुषिकर्मकुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति । वाणिजिको वृत्तिकक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहिकव्यञ्जनः सवणिक्कर्मकुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम् । मुण्डोजटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सन्नगराभ्यां प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासिशाकं यवमुष्टिं वा मासान्तरितं प्रकाशमश्रीयाद्धर्मव्याजेन गूढं यथेष्टमाहारं तापसव्यञ्जनान्तेवासिनश्चैनं प्रसिद्धयोगैरर्थलाभमग्रे शिष्याश्चादिशेयुः दाहं चौरभयंदुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तिमिदमद्यश्चो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गूढमन्त्रिणस्तत्प्रयुक्ताः संपादयेयुः । ये चास्य राज्ञो वंशलक्षणविद्यासंगवेद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मनिमित्तज्ञानं चाधीयानामन्त्रिणस्तत्र राजा एतत्पञ्च संस्थायेतैर्मन्त्रिभिः स्वविषयेवस्थापयेत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वेशिकादिषु सद्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदोजनपदापदेशेन मन्त्रिणः स्संधारयेत् तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धनटनर्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योऽटव्यां वने चराः कार्याग्रामे ग्रामीणकादयः पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः परस्परंचैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः । अरि संस्थागूढसंज्ञिताः । एवं पञ्चवर्गप्रकल्प्य परस्यात्मनश्चात्मीयादेव पञ्चवर्गान्मन्त्रिपुरोहितादीनामनुरागापरागौ विद्यात् तथा राजमण्डलप्रचारं कोमाण्डलिकः संधिविग्रहादौ कस्मिन्प्रचारे प्रवर्तत इति ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अष्टविधं कर्म चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगुणिकोनृपः । अष्टकर्मादिवंयाति राजा शत्रूभिः पूजित इति ॥ अत्र च करादीनामादानं । भृत्यादिभ्योदानं विसर्गः । प्रेषश्चरादेः । निषेधो भृत्यादीनामविनयनिषेधः । अर्थवचनं धर्मसन्देहनिर्णयः । व्यवहारस्य चेक्षणं व्यवहारदर्शनम् । दण्डोदुष्टदण्डनम् । शुद्धिः प्रायश्चित्तनिश्चयः । पञ्चवर्गस्तु कर्मारम्भोपायः पुरुषद्वयसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति । कापटिकोदास्थितवैदेहगृहपतितापसव्यञ्जनपञ्चविधपरकीयवर्ग एवं पंचवर्ग इत्यन्ये । उदास्थितः प्रव्रजितः । वैदेहो वणिक् । अनुरागापरागौ परकीयस्वकीयानाम् । मण्डलस्य अरिमित्रारिमित्रं मित्रमित्रारिमित्रमित्रपाणिग्राह्याक्रन्दपाणिग्राह्यासाराक्रन्दसारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपद्वादशनृपसमुदायस्य प्रचारं प्रवृत्तिम् ॥ १५४ ॥

(३) कुड्डूकः । अष्टविधं कर्म समर्थचिन्तयेत्तच्चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिवंयाति राजा शत्रूभिः पूजितः ॥ तत्रादानं करादीनां विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानं प्रेषो मात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियास्वर्थव-

चनंकार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात् । व्यवहारर्क्षेणंप्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ दण्डः पराजितानांशास्त्रोक्तधनग्रहणं शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम् मेधातिथिस्तु अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदण्डभेदाएतदष्टविधं कर्म । अथवा वणिक्पथउदकसेतुबन्धनदुर्गकरणंरुतस्य संस्कारनिर्णयोहस्तिबन्धनं-स्वनिखननंशून्यनिवेशनंदारुवनच्छेदनंचेत्याह तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकंपञ्चविधंचारव-र्गपञ्चवर्गशद्ववाच्यंतत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भछात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तंवृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामु-पगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् । यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थितस्तंलोकेषु विदितदोषंप्रज्ञाशौचयुक्तंवृत्त्यर्थिनंकृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकंभूम्यन्तरंच तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् सचान्येषामपि प्रव्रजितानांराजाचारकर्मकारिणांघ्रासाच्छदनादिकंदद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञा-शौचयुक्तोगृहपतिः व्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्मकारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तंपूर्व-वदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यंकारयेत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे सन्व-हुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतोगुमराजोपकल्पितवृत्तिस्तापस्यंकुर्यात् मासद्विमासान्तरितंप्रकाशंबदरादिमुष्टिमश्री-याद्रहसि च राजोपकल्पितमाहारंकल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकंख्यापयेयुस्तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषांविश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यंच पृच्छन्ति अन्यस्य कुक्रियादिकंकथयंत्येवंरूपंपञ्चवर्गयथावच्चिन्तयेत् एवंपञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानांचामात्यादिनांचानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपंचिन्तयेत् वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारंकः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीत्यादिकंचिन्तयेत् तंच ज्ञात्वा तदनुरूपंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्स्नमितिप्रत्येकान्वयि । अष्टविधम् ॥ आदानेच विसर्गेच तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्च-चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्रादि-पूजितइति श्रुतोक्तेः । तत्रादानकरादेः । विसर्गोदानंधनादेर्विप्रभृत्यादिभ्यः । प्रैषः प्रेरणादृष्टार्थानुष्ठाने । निषेधोऽमात्यादी-नां दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु । अनुवचनं प्रजानांकार्यसंदेहे राजाज्ञयैवासकृन्निघमनम् । व्यवहारस्यच वक्ष्यमाणस्य ऋणा-द्यष्टादशविधस्येक्षणे । दण्डेविप्रतिपत्तौपराजितानांदण्डेन शास्त्रोक्तधनग्रहे शुद्धौ प्रायश्चित्ते स्वपरेषां पापकर्मणि ज्ञाते यस्यचेच्छतिपार्थिवइत्युक्तेः । समायुक्तस्तत्तत्कर्मनिपुणः । विस्तरभयान्तभेदाद्विरम्यते । पञ्चवर्गं यथा कापटिक-दाम्भिकगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकम् । तत्र राजाज्ञया धर्मज्ञोपि कपटेन व्यवहारेण प्रजानांधर्माधर्मौ राज्ञ ज्ञापयतीति कापटिकः । एवंसंन्यासारूढः पतितस्तंधनैः प्रलोभयंस्तद्वारा परकीयसंन्यासिव्याजचाराणांवृत्तिजानी-याद्येन सदाभिकः । पतितः संन्यासी सएव दासआमरणान्तिकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । गृहपतिः पूर्वस्वयंकृषकः दुरद-ष्टवशात्क्षीणवृत्तिस्तमेव स्वभूमौ कृषिकारयेदिति । वैदेहकं वणिजंक्षीणवृत्तिंस्ववाणिज्ये नियोजयेदिति । तापसः मुण्डो-जटिलोवा वृत्तिकामस्तमपि तादृशैः कपटतापसैरध्यापकत्वादिना संभाव्य तद्वारा परपक्षंकुबुध्या प्रलोभयेदिति । तेन पञ्चवर्गद्वारेणात्मन्यमात्यानामनुरागंप्रतिराज्ञोऽपरागंविद्वेषंचिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारं यथा कः संध्यर्थी कोवा वि-ग्रहार्थीति मण्डलस्यच वक्ष्यमाणस्य ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । अष्टविधंकर्मकामन्दकेनोक्तं ॥ कृषिर्वणिक्पथोदुर्गं सेतुःकुञ्जरबन्धनम् । संन्याकरवनादाने सैन्यानांचनिवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमंसाधुःस्वस्थचित्तोविचिन्तयेत् ॥ पञ्चवर्गःकर्मरम्भोपायादिः पूर्वोक्तः मण्डलंद्विसप्त तिप्रकृत्यकंवक्ष्यति । प्रचारःप्रवृत्तिः ॥ १५४ ॥

[नन्दनः । मण्डलप्रचारपरिज्ञानोपायमाह । श्रवणादविकादयोवनचराः वनेवनाधिपेषु चारपरंपराः कार्याः । श्रमणावानप्रस्थाः ॥ १ ॥]

[नन्दनः । तादृशाः श्रमणादिरूपिणः तादृशैः परमार्थश्रमणादिभिः परस्यैते चराबोद्धव्याः तेषां द्वैविध्यमुत्तरार्द्धे नोच्यते चारसञ्चारिणः गतागताभ्यां प्रवृत्तिज्ञापका इति यावत् । संस्थानामेकत्रस्थित्वाप्रवृत्तिहारयितारस्तेषामुभयेषां विशेषणम् गूढाश्च गूढसंज्ञिता इति गूढाः सन्तोऽप्यगूढसंज्ञिता इति गूढत्वेन परिज्ञातास्ते । द्विविधा बोद्धव्या इति ॥ २ ॥]

(६) रामचन्द्रः । द्विसप्ततिसंख्याकानि राज्याङ्गानि पञ्चभिराह । पूर्वकृत्स्नमष्टविधं कर्म चिन्तयेत् । तद्यथा उशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥ इति च पुनः तत्ततः विचारेण पञ्चवर्गं चिन्तयेत् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति पञ्चवर्गः । कापटिकोदस्थितगृहपतिवैदेहतापसव्यञ्जनात्मकः पञ्चवर्ग इत्यन्ये । अनुरागापरागौ परकीयाणां तथा मण्डलस्य स्वकीयस्य प्रचारप्रवृत्तिं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतस्मिन् राजमण्डलमाश्रितस्यो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति । विजिगीषुरिर्मध्यम उदासीन इति तत्र एष च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेव विधांपृथिवीं विजेष्येऽभ्युत्थितः स विजिगीषुः उत्साहशक्तियोगात् । शत्रुस्त्रिविधः सहजः प्राकृतः कृत्रिमः स्वभूम्यनन्तर इति मध्यमोऽनयोरिव विजिगीष्वोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थनसंहतयोरुदासीनः अरिविजिगीषुर्मध्यमानामसंहतानां निग्रहसमर्थो न तु संहतानाम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रापि चतुर्णां यत्नतोन्वेष्ट्यः प्रचारोधिककार्यत्वादित्याह मध्यमस्येति । अरिविजिगीषुर्मध्यवर्ती क्षुद्रोऽपि मध्यमोन्यतरप्रवेशेनान्यतरं बाधत इति प्रतिसन्धेयः । विजिगीषोर्मण्डलमध्य उत्साहवतः उदासीनः सर्वतोबाह्यः स तु सर्वानेवोत्थापयितुं शक्त इत्यन्वेष्ट्यः । एवमरिः सर्वानर्थमूलतया ॥ १५५ ॥

(३) कुक्षूकः । अरिविजिगीषोर्यो भूम्यनन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः समध्यमः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुर्मध्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीनः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्य अकृत्रिमस्य भूम्यनन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्डलमाह मध्यमस्येति । एतस्मिन् राजमण्डले विजिगीषुरिर्मध्यम उदासीन इति चतस्रो मुख्या राजप्रकृतयः तत्र विजिगीषुर्यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेव विधांपृथ्वीं जेष्यामीत्युच्छ्रितः । उत्साहयोगादरिरपि त्रिविधः सहजकृत्रिमस्वभूम्यनन्तरितभेदेन कृत्रिमो भूम्याद्यपरिहारनिर्मितः । मध्यमः अरिविजिगीषोर्मध्यभूमिगतः संस्तयोः संहतयोर्निग्रहेऽसमर्थोऽसंहतयोर्निग्रहे समर्थः । उदासीनस्त्वरिविजिगीषुर्मध्यमानामसंहतानां निग्रहे समर्थः संहतानामसमर्थः । तेषां प्रचारं चिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारो नाम प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसंपन्नत्वम् । श्लोकोऽर्थक्रमाद्व्याख्यातः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलं वक्तुं क्रमते मध्यमस्येति । प्रचारः मध्यमादीनां चतुर्णां लक्षणत्वं वक्ष्यति । बोद्धव्य इति वचनविपरिणामः ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ॥ अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । एताः स्मृताः एतामूलप्रकृतयो मण्डलस्य व्याख्याताः । अष्टौ चान्याः आसांचतसृणां प्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेर्मित्रममित्रं चेति द्वे द्वे प्रकृता एता अष्टौ आद्याश्चतस एवमुभयतो द्वादश भवन्ति ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह एता इति । प्रकृतयोऽवयवाः । मण्डलस्य मूलं प्रधानम् । अष्टावन्यामित्रप्रभृतयो द्वादशैव ताः प्रकृतयो मिलित्वा तदयं समुदायार्थः । मण्डलस्य मध्ये योधिकलाभार्थं नित्योत्साहः प्रवर्तते सविजिगीषुस्तस्याग्रतोरिस्तदनन्तरो मित्रं तदनन्तरो रिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रं पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दः तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठ आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशभिर्नृपैर्मण्डलमुच्यते । क्षुद्रोऽप्युभयोरन्यतरप्रवेशेनान्यतरेण सह विग्रहं कुर्वन् दुर्यह इति मण्डले गम्यते । अत्र यः स्वापेक्षया विजिगीषुस्तमादाय स्वात्मानमन्तर्भाव्य द्वादशराजकमण्डलं प्रकल्प्यते तेषां द्वादशानां प्रवृत्तिरन्वेष्टव्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुड्डूकः । एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः । संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमिमित्रमिमित्रमिमित्रमित्रमित्रं चेति एवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति पश्चाच्च पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिर्मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलम् । अष्टौ चान्याः । अग्रतः स्वभूमीनां अरिः अरिमित्रं मित्रं उदासीनश्चेति चतस्रः तथा पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारः इति चतस्रः एवमष्टौ उक्ताभिर्मध्यमविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः सह द्वादश ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलस्य द्विसप्तप्रकृत्यात्मकं श्लोकद्वयेनाह एताः प्रकृतयो मूलमिति मध्यमो विजिगीषूदासीनः शत्रुरित्येताश्चतस्रः प्रकृतयः मण्डलस्य मूलं प्रकृतिरिति राजा । काः पुनरष्टाः प्रकृतयः मित्रमरिमित्रमिमित्रमिमित्रमित्रमित्रं पार्ष्णिग्राहः आसारः आक्रन्द आसारश्चेति एवन्तावद्वादश स्मृताः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताश्चतस्रः प्रकृतयो मण्डलस्य मूलं प्रधानं समासतः संक्षेपतः अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राह आक्रन्द पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपा द्वादशोत्पत्तिः । प्रथमो विजिगीषुः ततोऽरिस्ततो मित्रं ततोरिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रम् । पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दस्तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठे आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः । उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशमण्डलम् ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ॥ प्रत्येकं कथिताश्चेताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतीनां एकैकस्या भवन्ति अतः षट् द्वादशका द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंप्रति यथा अङ्गभूता अमात्यकोशराष्ट्रदण्डदुर्गार्थ्याः प्रकृतयस्तासामपि प्रवृत्तिरनुसंधेयेत्याह अमात्येति । मण्डले प्रधानभूताश्चत्वार इति चेष्टा तेषां द्वादशानाममात्यदुर्गराष्ट्रकोशदण्डाः प्रत्येकं पञ्च पञ्चैति षष्टिस्ते च द्वादशेत्येवं मिलित्वा मण्डलावयवा द्विसप्ततिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुड्डूकः । आसामूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः ॥ १५७ ॥

(१५७) राष्ट्रदुर्गार्थम् = पुरराष्ट्रार्थम् (त)

(४) राघवानन्दः । तेषांप्रकृतानांप्रत्येकं पुनः पञ्चपञ्चप्रकृतयः सन्तीति सविनिगमनमाह अमात्येति । अमात्यः पुरोहितादिः । राष्ट्रोदेशः । दुर्गोगिर्यादिः । अर्थःकोशः । दण्ड्यतेपापी शत्रुर्वानेनेति दण्डः पणग्रहणादिः सेनादिर्वा । तेन मूलप्रकृतयोर्मध्यमाद्याश्चतस्रः मित्राद्याश्चतस्रः शाखाः प्रकृतयः तथापार्णिग्राहाद्याश्चतस्र इति द्वादश तासांप्रत्येकममात्यादिपञ्चेति षष्टिरिति द्विसप्ततिः प्रकृतयः ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आसु द्वादशसु प्रकृतिषु प्रत्येकममात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्चप्रकृतयः सन्ति । अर्थः कोशदण्डोबलं एता अनन्तरोक्ताश्चतस्रः अष्टौ च द्वादशदशपञ्चकानि च प्रकृतयोर्विस्तरेण कथिताः । संक्षेपेण द्विसप्ततिः संपद्यन्ते एषमण्डलस्य विस्तारः संक्षेपश्चेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिर्विद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकृष्टेऽध्वनीयन् उदासीनो बलान्वितः । सखिलोमण्डलार्थस्तु यस्मिन्ज्ञेयः समध्यमः ॥ १॥]⁺

(१) मेधातिथिः । विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिर्विद्यात्तथारिमित्रमित्रं त्वेवमरिभूम्यनन्तरं विजिगीषोर्मित्रं भवति । उदासीनस्तयोः परः । अरिमित्रलक्षणं च सहजकृत्रिमयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यादीनां च स्वाम्यधीनतया तन्मध्यगणनेन यदि द्वादशैव प्राधान्येन गण्यन्ते तदा तत्रापि विवक्षितविवेके वस्तुतश्चत्वार एव स्युरित्याह अनन्तरमरिमिति । अरिसेविनमरिमित्रादिमरिमेव विद्यात् । एवं चानन्तरस्य तत्संयुक्तस्य चारित्वे पार्णिग्राहतदासारारितमित्राणामरित्वमेव । एवमरेरनन्तरं तद्वैरिणं सर्वमेव मित्रकोटिर्विद्यात् । तथा उदासीन उभयप्रकाररहितो विजिगीषुश्च द्वावपि पृथगिति चातुर्विध्यं तयोः परं ताभ्यामन्यं विजिगीषोश्चेति शेषः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितंचतुर्दिशमप्यरिप्रकर्तविजानीयात् तथा तत्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकर्तविद्यात्तथोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकर्तविद्यात् । आसामेव प्रकर्तानामग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । अत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पार्णिग्राहव्यपदेशः ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थादिचतुष्टयस्य लक्षणमाह अनन्तरमिति । अनन्तरं स्वभूमेः चतुर्दिक्षु वर्तमानं राजचतुष्टयमरिर्विद्यात् तथा अरिसेविनमप्यरिर्विद्यादत एव तस्यापरपक्षनिक्षिप्तत्वादरिमित्रोदासीनपार्णिग्राहाश्चतस्रः । तयोः ररिमित्रयोः परं बहिर्भूमौ वर्तमानमुदासीनं चेतयेदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु मध्यमस्येत्यादेरयमर्थः । मध्यमस्य मित्रमुदासीनोऽरिर्विजिगीषुश्चेति चतस्रः प्रकृतयः त एव नामभेदेनारिमित्रमित्रारिमित्रपार्णिग्राहासाराक्रन्दासारतांप्रतिपद्यन्ते । नचैकस्यानामादिभेदादनेकत्वमदृष्टचरमिति वाच्यम् । एकचक्रश्चैकाश्वः सवितेति श्रुतेभेदेन समसमिवहः पश्चितिस्मृतिदर्शनात् रुष्णाष्टम्या एव जयन्त्यादिभेदेन फलभेददर्शनाच्च । अत एव । अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः पर इति याज्ञवल्क्यः । पार्णिग्राहाक्रन्दासारादयश्चारिमित्रादिष्वन्तर्भवन्तीति याज्ञवल्क्यमिताक्षरावचनमपिसंगच्छत इति त्वविषयस्याग्रवर्त्यरिः पश्चाद्वर्ती पार्णिग्राहः ॥ विषयानन्तरोराजा शत्रुर्मित्रमतः परम् । उदासीनः परतरः पार्णिग्राहस्तु पृष्ठत इत्यभिधानात् ॥ एवं चतुर्दिक्षु द्वादशैव राजानः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । मध्यमादीनां लक्षणं श्लोकद्वयेनाह अनन्तरमरिर्विद्यादिति । विजिगीषोरनन्तरमरिर्विद्यात्

अरिसेवितश्चारिमित्रं पार्णिग्राहः आसारश्चेति चत्वारोऽरिसेविनः स्वयमरिश्चेति पञ्चारयः सम्पद्यन्ते । अरिप्रसङ्गान्मित्रलक्षणमुक्तम् । अरेरनन्तरममित्रमिति अरेरनन्तरंजातावेकवचनं अरीणां पञ्चानामनन्तरममित्रं विद्यादित्यर्थः । मित्रं मित्रमित्रमाक्रन्दं असारश्चेति चत्वारिमित्राणि संपद्यन्ते । तयोररिवर्गमित्रयोः परंबहिस्थितमुदासीनं विद्यादिति । उदासीनस्य लक्षणशेषमुत्तरत्र श्लोकेऽपि वक्ष्यते ॥ विप्रकृष्टेऽध्वन्यधत्तउदासीनो बलान्वितः । विजिगीषुर्मण्डलार्थोयस्मिन्नेयः समध्यम-इति ॥ योविप्रकृष्टेऽध्वनि स्थितोयत्नरहितः स उदासीनः । यो महाबलः स विजिगीषुर्मण्डलार्थोमण्डलस्य कृत्यमनिग्रहानुग्रहादिकं यस्मिंस्तिष्ठति समध्यमो ज्ञेयः । एतन्मण्डलप्रकरणं कामन्दकमतानुसारेण व्याख्यातं । तथाह कामन्दकः ।

- ॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ १ ॥
अरिमित्रमरेर्मित्रमित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः परः स्मृतः ॥ २ ॥
पार्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तुमण्डलम् ॥ ३ ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भ्राम्यनन्तरम् । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ ४ ॥
मण्डलाद्वाहिरेतेषामुदासीनो बलान्वितः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्चैव यो प्रभुः ॥ ५ ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशोदण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ६ ॥
द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्चपृथक्पृथक् । अमात्याद्यास्तु प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः ॥ ७ ॥
मालाद्वादशचैवेता अमात्याद्यास्तथा च याः । सप्तविद्याधिकाश्चैषाः सर्वाः प्रकृतिमण्डलम् ॥ ८ ॥

इति ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

- (१) मेधातिथिः । संदध्याद्वशीकुर्यात् । पौरुषनयौ सामदण्डावेव तत्रचोक्तौ सामदण्डौ प्रशंसतीति ॥ १५९ ॥
(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिसंदध्यात् आत्मीयान्कुर्यात् । उपक्रमैरुपायैः । पौरुषेण दण्डकारणभूतेन । नयेन च मतिकौशलेन सामदानभेददण्डकारणभूतेन ॥ १५९ ॥
(३) कुल्लूकः । तान्सर्वान्पृथगीन्सामभेदानदण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात्तथाचोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १५९ ॥
(४) राघवानन्दः । एतेषां ज्ञाने किं स्यात्तदाह तानिति । अभिसंदध्याद्वशीकुर्यात् । व्यस्तैः साम्राज्यादानेन भेदेन दण्डेन च कंचित् समस्तैः कंचित्सामभेददण्डैः । पौरुषेण दण्डेनैव नयेन साम्नैव वा । तथोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धय इति ॥ १५९ ॥
(५) नन्दनः । पौरुषेण उत्साहेन ॥ १५९ ॥
(६) रामचन्द्रः । सामादिभिरुपक्रमैश्चतुर्भिरुपायैः सामदानदण्डभेदैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा तान्सर्वानरिमित्रादीन्संदध्यात् संधिकुर्यात् ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

- (१) मेधातिथिः । तत्रहिरण्यादिदानोभयानुग्रहार्थः सन्धिस्तद्विपरीतो विग्रहः एकान्तताप्युच्यते याममुपेक्षायामा-

सनसन्धिविग्रहोपादानंद्वैधीभावः परस्यात्मार्षणसंश्रयः एतेषुद्रुणाः एतेषांयस्मिन्गुणेऽवस्थितोमन्येताहंशक्ष्यामि दुर्ग-
कारयितुं हस्तिनीर्बन्धयितुं खनीःखनयितुं वणिक्पथंयोजयितुं जतुवनंछेदयितुं अदेवमातृकदेशे क्षेत्राणि बन्धयितु-
मित्येवमादीनि परस्य विज्ञानि व्याहर्तुर्बुद्धिविधातार्थगुणमुपेयादेवंचसति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्दानसामादिनात्मीयताकारणम् । विग्रहोवैरोपदर्शनम् । यानमुद्यम्य गमनम् । आ-
सनमर्किचिदुक्तावधारणम् । द्वैधीभावोल्पस्य सैन्यस्य विभज्य योधनम् । संश्रयः त्वस्याबलत्वे बलवत्पराश्रयण-
म् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रोभयानुग्रहार्थहस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबन्धः
सन्धिः । वैरविग्रहाचरणाद्याधिक्येन । यानंशत्रुप्रति गमनम् । उपेक्षणमासनम् । स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणंद्वैधीभावः ।
शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणंसंश्रयः । एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मनउपचयः
परस्यापचयस्तंगुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । परस्यात्मसात्करणे षडुपायानाह सन्धिमिति । तत्र सन्धिरुभाभ्यांहस्त्याद्यर्थनापकर्तव्यमि-
ति नियमबन्धः द्वयोर्धारणपोषणयोर्हेतुत्वात् । विग्रहोवैरम् । बलाधिक्येन शत्रुप्रतिगमनं यानम् । उपेक्षासनम् । स्वार्थ-
सिद्धये स्वस्य हस्त्यादिवलस्यच द्विधाकरणं द्वैधीभावः । शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजाश्रयणमाश्रयइति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । षडुप्यविधिमाह सन्धिमितिसप्तभिः । सन्धिः व्यवस्थाकरणं द्रव्यसामादिना वशीकरणं विग्रहः
अपकारः यानं शत्रुप्रति यात्रा आसनं उपेक्ष्यावज्ञाकरणं द्वैधीभावः त्वबलस्य द्विधाकरणं संश्रयः प्रबलस्याश्रयः ॥ १६० ॥
आसनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेन संधायापरस्मिन्याने शक्तंमृषा विगृह्णीयात् एवमासनमपि संधाय विगृह्यच सर्वमेत-
त्कार्यवीक्ष्य प्रयुज्जीत नात्र नियतकालोयदैव यद्युक्तमन्येत तदैवतदाचरेत् यदि कालनियमोलक्षयितुंशक्यते उप-
देशःकिमर्थमेवमाह नशक्यते विशेषोदुर्लक्षः सामान्यन्तु सुलक्षमेतदप्यनुधानामुपयुज्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यवीक्ष्य यत्र त्वप्रयोजनदर्शनं तदेव नतुसर्वसंभवेयत्किंचित्प्रयोज्यम् । संधायचविगृ-
ह्यचेतिपठेसंधाय यानं तथा आसनंवा विगृह्यापि तथेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । संध्यादिगुणानानैरपेक्ष्येणानुष्ठानमनन्तरमुक्तंतदुचितानुष्ठानार्थोयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहा-
न्यादिकंकार्यवीक्ष्य संधायासनंविगृह्य वा यानंद्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिकेनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानिस्वार्थसमृद्धिपरपीडादिकार्यगौरवमालोच्य प्रयोक्तव्यानीत्याह आसनंचेति । प्रयुज्जीत
अनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्सन्धिविग्रहादीन्कार्यवीक्ष्यप्रयुज्जीत ॥ १६१ ॥

संधि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ॥ उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे गुणाद्विविधाइत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । संध्यादीन्बडेव गुणान्द्विप्रकारान् जानीयात् । इत्यविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषां द्वैविध्यं प्रतिजानीते सन्धित्विति । सन्ध्यादिषट्कं प्रत्येकं द्विविधमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजासंधिविग्रहादीन् गुणान् द्विविधान्विधात् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ॥ तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयोद्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । समानयानकर्मायानफलसहितौ तुल्यौ गच्छावः समानफलभागितयानचत्वयाहमलङ्घनीयो-
यत्तोलप्स्यते तत्तत्र मम च भविष्यति । अथवा त्वमन्यतोयाहमन्यत्र यास्यामीत्येवमसमानयानकर्मा विपरीतः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्द्विधा समानयानकर्मा किञ्चिद्दूरयानं कृत्वा यः क्रियते । विपरीतः स्वस्थानस्थेनै-
व क्रियमाणः । सच द्विविधोपि कश्चित्त्वात्संयुक्तस्तदैव देयफलः प्राप्यफलोवा । आयतिसंयुक्तस्तु कालान्तरे सफलो-
र्योऽफलोवा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादिक-
र्म क्रियते ससमानयानकर्मासंधिः यः पुनस्त्वमत्र याहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थतयैव क्रि-
यते सोऽसमानयानकर्मेत्येवद्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सन्धेर्द्वैविध्यं विशदयति समानेति । संप्रत्युदकेवा यत्फलं तदर्थं राजान्तरेण सहैवान्यं प्रति-
यानादिकर्मकरणं तत्समानयानकर्मा सन्धिः समानस्यैकफलस्य यानेन कर्मणोभयोरनुसन्धेयत्वात् । विपरीतः असमा-
नकर्म त्वमत्रयाहि अहमन्यत्रयास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थतयावा गमनम् । तदेवाह तदात्वायतिसंयुक्त इति
तदात्वं तत्कालः आयतिरुत्तरकालः तयोः सम्यक्फलसिद्धये युक्तः साधुः सच सन्धेर्विशेषणम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । लब्धसमानयानयोः समानं भवेदितिकृतसंयोगद्वयाद्यानं यानसमर्थफलं कर्म युद्धादिकञ्च समानं-
यस्मिन्समानयानकर्मा । तदात्वायतिसंयुक्तः तदात्वं वर्तमानः कालः आयतिर्भविष्यत्कालः क्रियमाणकरिष्यमाणयोः
कार्ययोरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समानयानकर्म यस्य ससमानयानकर्मा शत्रोः समानयानहस्त्यश्वादीनि । च पुनः विपरीतः
शत्रुः हस्त्यश्वादिभिर्यदाहीनः । तदातु आयतिसंयुक्तः भाग्ययुक्तः सन्धिर्द्विलक्षणो ज्ञेयः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वयं विग्रहस्य कालोऽयदावश्यं स्वबलेनोत्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः प्रकृतयः संहताविवृद्धाश्च
स्वकर्मरूप्यादि फलसंपन्नाः परस्यैतान्यपहरिष्यन्ति कर्माणि क्षीणलब्धप्रकृतिः परः शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः
कर्तुंसस्वयं विग्रहस्य कालः । अकाल एतद्विपरीतः तत्रापि विग्रहो मित्रस्यापकृते यदि शत्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तद्वि-
चिन्त्या कालेऽपि विग्रहः कर्तव्यः । यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः शत्रुरप-
बाधितुम् । शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति शत्रोस्तु शत्रुविषयानन्तरत्वम् । पाठान्तरं मित्रेण चैवापकृते । तेन यद्यसौ बाधितो-
भवति तदाऽकालेऽपि विग्रहः कार्यः । एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यं स्वकार्यार्थमित्रकार्यार्थं च । अथवा त्वमनोभ्युल्लूयादेकः प्रकारो-
मित्रेणापकृते व्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वार्थकृतो मित्रार्थं चेति द्विधा सच सर्वो विग्रहयोग्यकाले हेमन्तादावपि क्रियते अयो-
ग्यकाले वर्षास्वपि अपकृतेऽपकारेऽन्येन कृते तदपकारार्थम् ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुजयरूपयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमागशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल-
एव वा स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । अपकृतमपकारः मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरोविग्रहइत्येवंद्विवि-
धोविग्रहः । गोविन्दराजेन तु मित्रेण चैवापकृतइति पठितं व्याख्यातं च यः परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमा-
णो व्यसनिनि शत्राविति तस्माल्लिखितपाठार्थो वृद्धैर्गोविन्दराजतः मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहो विरोधस्तद्वैविध्यं स्फुटयति स्वयमिति । काले मार्गशीर्षादौ अकाले तद्भिन्ने कार्यार्थं
शत्रुजयरूपयोजनार्थं तद्यसनादिकमाकलय्य स्वेन संपादितो विग्रह एकः । अपरश्च मित्रस्यापकारे परेण क्रियमाणे तद्रक्ष-
णार्थं द्विविधः । गोविन्दराजेन मित्रेण चैवापकृतइति पठितं व्याख्यातं च । परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेन मित्रेणापकृते-
मित्रादेर्व्यसनिनि शत्रौ तन्निग्रहार्थो विग्रहः ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । स्वयं विजिगीषुणामित्रकृतः मित्रेण विजिगीषोरुक्तश्चेति द्विविधो विग्रहः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विविधविग्रहमाह स्वयमिति । अकाले काले वा कार्यार्थं स्वयंकृतं स्वार्थं मित्रार्थं वा मित्रस्या-
पकृते अनेनापकारकृते सति तदपकारार्थं क्रियते सः द्विधा विग्रहः ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकाकिनो मित्रेण वासंहतस्य यानद्वैविध्यं सत्यां शक्तावेकाकिनः अन्यथा संहतस्य ।
आत्ययिकं कार्यं परस्य व्यसनोत्पत्तिः तदाह्यभिगमनियमो भवति परतः । कदाचिच्छब्धोच्छ्रयोदुरुच्छेद्यः ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकाकिन इत्येकयात्रा मित्रसंहतस्येत्यपरा सा द्विविधापि स्वस्यात्ययिकं तत्कालाप्र-
तीकारेऽनर्थहेतुं कार्यमाकलय्य भवति । यद्वात्मनो बलवत्तामात्रमवेक्ष्य यदृच्छयेति ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन् कस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहित-
स्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । यानद्वैविध्यं भिनत्ति एकाकिनश्चेति । आत्ययिकेशत्रोर्व्यसनादिके कार्ये सैन्यादिविक्रियातः-
क्षयादिके यदृच्छया अकस्मात्प्राप्ते शक्तस्यैकाकिनः अशक्तस्य संहतस्य मित्रेण मिलितस्य शत्रुं प्रति गमनमिति यानद्वैविध्य-
म् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आत्ययिके आवश्यकं कार्यं परस्य व्यसनादीनि यदृच्छया प्राप्ते ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्ययिके आवश्यकं तत्कालप्रतीकार्यं कार्यं प्राप्ते अनर्थहेतुमाकलय्य यदृच्छया आत्मनो-
बलबलमात्रमवेक्ष्य एकाकिनो राज्ञः यानमेकं यानम् । द्वितीयमाह मित्रेण संहतस्य मित्रेण सह मिलित्वा कार्यं द्वितीयं
यानम् ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मसंवरणमासनं तदपि द्विविधं क्षीणस्य बलकोशोपनयेन वृद्धस्यापि शत्रुप्रत्यपेक्षा ।
आसनं च मित्रानुरोधेन यदि मित्रस्य शत्रुणा सहसंबन्धोनेदृशो भवति तदीयेन मित्रेण नायमुत्तम्भनीयइत्यतस्तदनुवृ-
त्त्यासीत् । सच क्षयो देवात्पूर्वकृतेन वेत्यनुवादः । वृद्धिक्षयौ सर्वस्यैतेन कारणेन भवतः तत्र दैवं स्वरूपतत्प्रमादः अतिव्यय-
शीलता अप्रतिजागरणं स्वेबले पूर्वकृतमशुभं कर्मापि विपर्ययेण वैतद्याख्येयम् । मोहादिति पाठान्तरं अर्थस्तु दैवशब्देन
व्याख्यातः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षयोद्विधा दैवान्मारकादिनारिणि पूर्वकृतेन दण्डेनचेत्येकमेव क्षीणासनद्विविधम् । तथा मित्रस्यानुरोधेन त्वस्य तं प्रति सामर्थ्येऽपि तेन त्वमित्रस्य प्रतिबन्दिभावेन पीडाकरणशङ्कया परम् ॥ १६६ ॥

(३) कुहूकः । प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेनैहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवंद्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनद्वैविध्यं स्पष्टयति क्षीणस्येति । क्षीणस्य हस्त्यश्वकोशादिरहितस्य दैवादृष्टवशात् पूर्वकृतेनैहिकेन बलवच्छत्रुपीडादिकर्मणा वा मित्रस्यानुरोधेन मित्ररक्षानुरोधेन वा आसनद्वैविध्यम् । आसीतेत्यासनम् । न चलेत्तदा त्वदेशत्यागे पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वादिति भावः । स्मृतं मुनिभिः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिन् जन्मनि साध्वकारिणोऽपि दैवात्क्षीणस्य पूर्वकृतेनास्मिन् जन्मनि पूर्वसंवत्सरादिषु कृतेन कर्मणा वा क्षीणस्यापन्नस्य यदासनं तत्प्रथमं दैवपूर्वकृताभ्यां क्षीणस्य मित्रस्यानुरोधेन यदासनं तद्वितीयमिति द्वितीयमासनम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षयोद्विविधः दैवात् दैवकृतमरणादिना एकः पूर्वकृतदण्डेन अरिणा वा द्वितीयः । मित्रस्यानुरोधेन वा आसनं उपेक्षाकरणद्विविधं स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । बलस्य स्थितिः स्वामिनश्च भेदेन दुर्गस्वामिनः त्वल्पेन बलेन सेनापतेरन्यत्र महता बलेन युक्तस्य अथवा बलशपथानुग्रहार्थः कश्चित्कर्तव्यो हिरण्यादिलाभापेक्षया परस्त्वधिकेनाशुद्वैधीभावोनामायमुपायः । तस्यैतदेवरूपं यद्विधास्थितिर्बलस्वामिचोरत्रैवरूपस्य तस्यापरं द्वैधं वक्तव्यं न च तदनेन किञ्चिदुच्यते केवलं बलस्य स्वामिनश्च स्थितिरेतद्विविधं तत्र वक्तव्यं मायायां द्वैधीभावस्तस्येदं द्वैविध्यम् । उच्यते सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुग्रहार्थमेतत्कर्तव्यं स्वकार्यार्थचेत्येषा द्विधाभावस्य द्वैधीभावः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलस्य सेनापत्यधिष्ठितस्य पुरोवस्थानं स्वामिनस्तु सैन्यैकदेशेन यानमित्येकं द्वैधमपरमेतद्विपर्ययात् । तथा षड्गुणस्य गुणसमुदायस्य गुणः प्रयोजकता ॥ १६७ ॥

(३) कुहूकः । साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्त्यश्ववादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्यैकत्र शत्रुनुपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्वलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषड्विधोपकारैर्द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्विधा भूत्वावस्थितिर्द्वैधं तत्स्पष्टयति बलस्येति । बलस्य हस्त्यश्ववादेः सेनापत्यधिष्ठितस्य शत्रुसंमुखावस्थितिः अपरत्र दुर्गदेशे स्वात्मनः राज्ञः धनसहितस्यावस्थितिश्च । कार्यार्थसिद्धये शत्रुवारणार्थमित्रस्येत्यनुवर्तते ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनानुगुण्यादयं श्लोको व्याख्येयः । बलस्य शत्रुभ्यामिति युक्तस्य तदीयया भावनया द्विधाभूयावस्थानम् स्वामिनस्तथावस्थानमिति द्विविधं द्वैधीभावः कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संशयः अर्थपीडानिवृत्तिस्तत्संपादनार्थशक्यम-

न्यमाश्रयेत् त्वदेशंहित्वा तत्र गच्छेत् । व्यपदेशश्चापीडितेऽपि आगामिपीडा परिहाराय व्यपदेशार्थमन्यसंश्रयेत् एषोऽस्य सह्यकोवर्तते न शक्योयमुपपीडयितुमिति व्यपदेशसिद्धिर्न केन चिदुपपाद्यते व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयोव्यपदेशशब्देनोक्तः । समानाधिकरण्येन पाठान्तरं व्यपदेशार्थमिति । कपुनः संश्रयः कर्तव्यस्तदाह साधुषु येसाधवोराजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत् येभ्यः सकाशात्कुसृतिर्नाशङ्क्यते । साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादयोगुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीड्यमानस्य सतोयर्थस्तस्य सिद्ध्यर्थमेकः तथा त्वस्याल्पतयाऽवश्यं कस्मिंश्चित्संश्रयणीये संश्रयेण साधुषु कीर्तिर्भवतीत्यपरः संश्रयः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्ताख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थमसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयमहाबलं नृपतिमाश्रितइति सर्वत्र व्यपदेशोत्पादनार्थम् । बलवन्तमुपाश्रयणमेवंद्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयद्वैविध्यं विशदयति अर्थेति । अर्थसंपादनार्थं शत्रुकृतपीडायांसत्यांतन्निवृत्तिप्रयोजनार्थं असत्यांच शङ्क्यमानायांसत्याममुकराजानमाश्रितोस्मीत्युदकार्थनिवारणख्यापनार्थोव्यपदेशस्तदर्थं वा । साधुष्वित्यस्यायमभिप्रायः । साधूनामवक्रबुद्धित्वाद्यथाश्रुतग्राहित्वाच्चसाधुराजसुवा व्यपदेशोव्यपाश्रयणम् । यथान्यैराश्रितराजतोभीतैर्नाक्रम्यते तदर्थमिति भावः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य विजिगीषोरर्थसंपादनार्थं शत्रुपीडानिवृत्त्यर्थं बलवद्दुपाश्रयणमेकः संश्रयः । शत्रुपीडाभावेऽपि साधुभिर्दृढमलैः सह व्यपदेशार्थं भविष्यदनर्थपरिहारार्थमितियावत् । बलवद्दुपाश्रयणमपरसंश्रयः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संश्रयद्विविधमाह अर्थेति । शत्रुभिः पीड्यमानस्य योर्थस्तस्यार्थस्य संपादनार्थं सिद्ध्यर्थं बलाश्रयः मित्राश्रयः एकः । तथा साधुषु व्यपदेशार्थं त्वल्पीयतया अवश्यशंसनीयेन साधुषु कीर्तिर्भवतीति द्वितीयः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधि समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेघातिथिः । आयतिरागामीकालोद्येवंमन्येत समबलोममायमप्येव न्यूनबलोवा कालात्तु लब्धकृत्योपजापेन मित्रग्रहेण वा शक्नोत्येनमभिवितुंतदा संधिकुर्यात् । आधिक्यमधिकबलता ध्रुवनिश्चितम् । तदात्वे वर्तमानकालवचनोपपन्नः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीडां क्षतिं धनादेः ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदायुद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदात्वल्पमङ्गीकृत्यापि सन्धिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्यादिषण्णांकदा किंकार्यमित्यपेक्षायामादौ सन्धेस्तदाह यदेति । आयत्यामुदकेऽधिक्यं बहुलोत्पात्ततदात्वेतत्काले अल्पधनादिपीडामङ्गीकृत्यापि सन्धिसमाश्रयेत् त्वप्रकृत्याद्यवशतया पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । अथषण्णांगुणानांप्रयोगकालं षड्विंश्लोकैराह आयतिर्भविष्यत्कालस्तदात्वंतत्कालः । अल्पिकामत्यर्थमल्पां अविद्यमानामिति यावत् ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । षाड्गुण्यस्य कालमाह यदेति । आयत्यां उत्तरकाले आत्मनो ध्रुवमाधिक्यं यदा अवगच्छेत् पश्येत् तदात्वेचाल्पिकां पीडां धनादेः तदा सन्धिसमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रदृष्टामन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ॥ अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रदृष्टा उत्साहानुरागयुक्ता दानमानाभ्यामुपसंगृहीता आत्मीयाः प्रकृतीरमात्यादिकामन्येत अत्युच्छ्रितमात्मानं कोशहस्त्यश्वादिसंपदा तदा केनचिदपदेशेन संविदूषणं कृत्वा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युच्छ्रितमत्यर्थबलम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहोचितावस्थामाह यदेति । प्रदृष्टाः दानसंमाननाद्यैरतीव तुष्टाः अत्युच्छ्रितं बलबुद्धि-हस्त्यश्वकोशाद्यैः समृद्धमात्मानं मन्येतेत्यनुषज्यते तदा विग्रहं परराष्ट्रक्षोभादिकुर्यात् ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । प्रदृष्टाः स्वामिनि परितुष्टाः । प्रकृतीरमात्यादिकाः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वाः प्रकृतीः भृशं प्रदृष्टाः हस्त्यश्वादिना आत्मानमत्युच्छ्रितं कीशसमृद्धयदामन्येत तदा विग्रहं विग्रहकालं मन्येत ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन दृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । भावो हर्षपोषकारणबहुना धनेन संविभक्तता रुण्यादिकर्माणि फलितान्येषामित्यादि हर्षपोषयोः कारणम् । बलं हस्त्यश्वरथपादातं परस्य यदा विपरीतं तदा शत्रुप्रतियायादभिषेणयेच्छत्रुमित्यर्थः । न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि किं तर्हि तान्यपि अपचयश्च हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भावेन मनसा । दृष्टं पुष्टं यात्रोचितसहायादिपुष्टियुक्तम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदात्मीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात् शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तलक्ष्मीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । यानस्य कालमाह यदामन्येतेति । भावेन हर्षपोषादिहेतुना धनेन दृष्टं हर्षितमत्युत्साहयुक्तं मांसौदनादिना पुष्टं स्वकमिति विशेषणात् परस्य शत्रोः विपरीतं पश्येदिति शेषः । यायात् यानं कुर्यात् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा स्वकं बलं दृष्टं तदा रिपुं प्रति यायात् यात्रां कुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् । परश्चहीन आत्मा च दृष्टवाहनपूरुष इति ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ॥ तदा सीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन् नरीन् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । वाहनं हस्त्यश्वरथं बलं पादातं गोबलीवर्दवद्भेदः परिक्षीणे बले सति सान्त्वयन् नरिमासीत् । सामोपदानाभ्यामनुकूलनं सान्त्वयनम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सान्त्वयन् भाविफलप्रत्याशया ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादि विपत्त्यादि परिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदाप्रदानादिना शत्रून् सांत्वयन् प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनस्यापि तमाह यदा त्विति । परिक्षीणं वाहनेन हस्त्यश्वादिचतुरङ्गगेण बलेन कोशाद्येन शरीरेण वा । त्वयं शनैरभिमत्यामादिदानेन असांत्वनेऽरीणामावश्यकमागमनं तदामहाननयः स्यादिति भावः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा बाहनेन बलेन सैन्येन परिक्षीणः स्यात्तदा रिपून् शनकैः सान्त्वयन्नासीतस्थितो भवेदित्यर्थः ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अशक्यसंधानं बलवता रुद्धस्य दुर्गसंश्रयणं च हितं दुर्गं च बलवस्थानमेव द्वैधीभावः सच प्रागुक्तार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वथा बलवत्तरमुपायत्रयासाध्यं च ॥ १७३ ॥

(३) कुम्भूकः । यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुबुध्येतदा कतिचिद्वलसहितः स्वयंदुर्गमाश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वैधेनावस्थानकालमाह मन्येतेति । उक्तद्विधास्थितौ ह्यदरिणा नाक्रम्यते अरिः सेनायां पतति चेत्स्वयं तीर्णस्तमाक्रमितुं शक्नुः स्वामिन्यापतति चेत्सेनापतिस्तमाक्रमितुं शक्नु इति भावः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अरिपुरस्थितं पार्ष्णिस्थितं च । कुत एतद्विधा बलं कृत्वेति लिङ्गात् ॥ बलिनो द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनाच्च ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा आत्मनः सकाशात् शत्रुं सर्वथा बलवत्तरं मन्येत तदा स्वबलं सैन्यं द्विधा कृत्वा कार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । गमनीयतमोऽभिभवनीयतमो दुर्गस्थो ह्यमिति मन्यते तदा क्षिप्रं दुर्गमुद्दिशत्वाऽन्यसंश्रयेद्धारमिकं यत्नः कुम्भूतिर्न दूष्यते यस्य यशो मयी स्थिरप्रकृतिः बलिनमित्येतेनैतत्सुदर्शितम् ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गमनीयतमोऽभिगम्यः ॥ १७४ ॥

(३) कुम्भूकः । यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधविधाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयस्यापितमाह यदेति चतुर्भिः । गमनीयतमोऽवश्यमरिगमनविषययोग्यः स्वयम् । धार्मिकमित्यनेनोदकनिर्णयशङ्कं वारिता ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । गमनीयोऽभिभवितुं शक्यो धार्मिकं स्वयमेव एतमाश्रितः अग्निवदग्निर्यादपीत्युक्तं धार्मिकम् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गन्तुं शक्यो गमनीयः अतिशयेन गमनीयो गमनीयतमः परबलानां गमनीयतमो यदा भवेत्तदा स्वबलं हीनं दृष्ट्वा बलिनं हस्त्यश्वादिभिर्बलिनं बलिष्ठं धार्मिकं शरणागतं रक्षकं क्षिप्रं संश्रयेत् ॥ १७४ ॥

नियहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योरिव बलस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिनमित्युक्तं कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिदमुच्यते । यादुष्ठास्तदीयाः प्रकृतयो यश्च शत्रुरुभयस्यापि नियहे समर्थः स आश्रयितव्यः स गुरुवत्परिसेवितव्यो मानमुज्जित्वानैवं मन्तव्यं महाराजा एषोऽपि समत्वेन वार्त्ताबद्दति प्रभुषदसौ सेवितव्यः सर्वयत्नैरुपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपे संनिधानेन ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियहं प्रकृतीनां यदि स्वप्रकृतिभिरेव शत्रुरुत्थापितः ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृशतंबलवन्तमित्याह निग्रहमिति यासांदोषेणासौ गमनीयतमोजातस्तासां प्रकृतीनां यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नंतयोर्द्वयोरपि यः संश्रितोनिग्रहक्षमस्तनृपसर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यंसेवेत ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वलिनमिति विशेषणस्य कृत्यमाह प्रकृतीनां स्वकीयानांदुष्टानां अरिबलस्य च भीत्यायस्याश्रयणंरुतंतस्यच । गुरुंयथेति वित्तशाख्यादिदोषपरिहृत्येत्यर्थः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । संश्रितस्य कृत्यमाह निग्रहमिति । प्रकृतीनाममात्यादीनामात्मीयादीनाम् अनेन सूचितं प्रतिक्षोभेऽपि बलीयान्समाश्रयणीयइति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अरिबलस्य तु पुनः प्रकृतीनां शत्रूत्थापकानाममात्यानां निग्रहंकुर्यात्तनृपः सर्वयत्नैरुपसेवेत भजेत यथा सर्वयत्नैर्गुरुमुपसेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषसंश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कःसमाचरेत् ॥ १७६ ॥

(१) मेघातिथिः । यदि तस्मिन्नपि संश्रये संपश्येज्जानीयात्कथंचिद्दोषसंश्रयकारितं बलीयानेव हि व्यसने बलं द्विधाकरोतीति दृश्यते दोषदर्शनलिङ्गानि च ॥ दत्वानुतापः कृतपूर्वहोमविमाननादुश्चरितानि कीर्तनं । दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषणमेताश्चदुष्टस्य भवन्तिवृत्तयः ॥ ततस्तत्रापि संश्रये दोषकारिणि विज्ञातेऽपि शब्दादाश्रयेनिर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः कुर्यात् नहि संश्रये विनाशः दृश्यते ह्यल्पबलेनापि महाबलोजीयमानः अपिचान्त्यावस्थायामुभयथा गुणोविजये राज्यंपराजये ध्रुवः त्वर्गइति युद्धस्य तु शोभनत्वंदर्शयिष्यामः । एकैकगुणाश्रयेणमण्डलविजयायया याच्छक्तः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रयकारितमाश्रीयमाणेन कर्तव्यतया संभावितम् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अगतिका हि गतिः संश्रयोनाम तत्रापि यदि संश्रयकृतंदोषपश्येत्तदा निःसंशयोभूत्वा शोभनमेव युद्धंतस्मिन्काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतोजयदर्शनान्निहतस्य च त्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह यदीति । दोषसंश्रयकारितं संश्रयेनृपतौ स्वबलद्विधाकरणरूपभाषणपूर्ववैरानुरूपकीर्तनादिलिङ्गैः कारितं प्रकाशितं दुष्टप्रकृत्यादिभिरिवानेनापिकार्योयमस्मदर्थ्यादिक्षयोभविष्यतीत्येवं कारितं संश्रयेराजनिर्मापितं दोषजातं यदिवा संपश्येत् तत्रापि तस्मिन्सतीत्यर्थः । निर्वितर्कः जेष्यामीति कृतनिश्चयः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषान्तरंभविष्यतीति निश्चिन्वानस्य किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह यदीति । तत्रापि धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषः नीचसमाश्रयप्रभवलोके कोशादिकंतत्रापि तेषु परबलेष्वात्मवधोद्योगिष्वपि सुयुद्धमाचरेत् जये भूमिलाभात् मरणे त्वर्गलाभादित्यभिप्रायः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तत्रापि तस्मिन्नाङ्गि संश्रयकारितं आश्रयभूतेन राज्ञा कारितं दोषं पश्येत्सराजा युद्धमेव निर्वितर्कः निःशङ्कःसन्समाचरेत् ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ यथास्याभ्यधिकानस्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

(१) मेघातिथिः । उपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा । सर्वग्रहणात्तु येन शक्यन्ते संघादिनापि तथा कुर्यात् तेन प्रकारेण यतेत नीतिज्ञः अर्थशास्त्रज्ञः स्वामाविकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञोवा राजा यथास्यात् शक्तित्रयेणाम्यधिका-

मित्रादयो न भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तने च तेभ्योऽधिकमात्मानं कुर्यात् । श्लोकानुरोधाच्च मध्यमग्रहणं न कृतं सोऽपि तु द्रष्टव्यो न मित्रमित्युपेक्ष्यं स्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रं नामाव्यवस्थितं हि मित्रत्वाधिक्यमुपगतं स्वार्थगतिवशाच्च मित्रमप्यरिर्भवति । तथा च व्यास आह ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयमित्राणि रिपवस्तथेति ॥ एतैरुपायैर्मण्डलैर्विचारयेत् ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रमपि त्वस्याधिक्ये मैत्र्या प्रयोजनाभावान्मैत्रीत्यजेदिति तस्याप्याधिक्यं खण्डनीयम् ॥ १७७ ॥

(३) कुड्डूकः । सर्वैः सामादिभिरुपायैः नीतिज्ञो राजा तथा यतेत यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिकान् भवन्ति आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति । धनलोभेन मित्रस्यापि शत्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेति । सर्वोपायैः क्वचिद्दानं क्वचिद्भेदः क्वचिद्युद्धं क्वचित्सामेति । अस्य क्षीणस्य राज्ञः छिद्रेष्वनर्था बहुला भवन्तीति न्यायान्मित्रमपि बलादिभिः पूर्णं धनलोभेन क्वचिदेनं प्रत्यमित्रः स्यात् एवमुदासीनेष्वपि ज्ञेयम् । तथा च व्यासः ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयमित्राणि रिपवस्तथेति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । अस्मात्स्वस्मादिति यावत् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीतिज्ञः यथा अस्य राज्ञः मित्रोदासीनशत्रवः अधिकानस्युः सर्वोपायैस्तथा कुर्यात् ॥ १७७ ॥
आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि तेषां सर्वेषामारिप्तमानामायतिः परिणाम्यागामिकालस्तदात्वं प्रारंभावस्थावर्तमानकालस्तं च विचारयेत् तत्त्वतस्तत्त्वेन अनेकमुखानि हि कार्याणि क्षणाच्चान्यथा भवन्तीति तत्र येषामुभौ कालौ न शुद्ध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थोपदेशः । अतीतानामतिक्रान्तानां च सर्वेषां गुणदोषौ ततो विचारयेत् अत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि भुण्वन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्त्वविचारणोपदेश एवमर्थः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयतिरागामिफलं । तदात्वं वर्तमानं । अतीतानां च कार्याणां गुणदोषौ चकारात्स्वरूपं च तच्चिन्तेन च तत्साम्यादागामिन्यपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रयोजनम् ॥ १७८ ॥

(३) कुड्डूकः । सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहुानामपि आयतिमुत्तरकालं गुणदोषविचारयेत् । वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विषदितं किं वा वशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः कार्यान्तरं विधत्ते आयतिमिति । आयतिः उदकेयत्फलं तदात्वं शीघ्रं कार्यसिद्धये वर्तमानकालिकं च फलं । अतीतानामिति दृष्टान्तार्थं एवं पूर्वकृतं तेन जयादिजातमन्यथापराजयादि जातमिति गुणदोषौ विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । आयतिं आगामिफलभंतदात्वं तत्कालफलम् । सर्वेषामर्थानामिति शेषः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकार्याणां आयतिं आगामिफलं तदात्वं वर्तमानं अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ तत्त्वतो विचारयेत् ॥ १७८ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंहि । योऽस्मायत्यामागामिनिकाले कार्याणांगुणदोषौविजानाति नियमेनासौविमृश्यकारी-
ति त्वयंचारभतेविमृश्यकारीति न सदोषं एवमर्थहिज्ञानंतदात्वेवर्तमानेयःक्षिप्रमवधारयति कार्यं न विलम्बते तदात्वे
क्षिप्रनिश्चयः क्षिप्रकारीभवति गुणवत्करोति नदोषवत् । अतीते कृते सति कार्यशेषतोयः कार्यमेवबुध्यते न तत्परिसमा-
मोलभतइति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः शत्रुभिर्नाभिभूयते । नहि धर्मशास्त्रे षाङ्गुण्योपदेशः शक्यते कर्तुंदृष्ट-
इति ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणदोषज्ञोभाविगुणदोषविचारकः । क्षिप्रनिश्चयः शीघ्रंकार्यकार्यत्वयोर्निश्चेता । अतीते
दैवाद्विपन्ने कार्यं कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्यापि ज्ञाता ॥ १७९ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मात् आयेति यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः सगुणवत्कार्यमारभते दोषवपरित्यजति । यश्च
वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्यं यः कार्यशेषज्ञः सतत्कार्यसमामौ तत्फलंलभते यस्मादेवंविध-
कालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते किंबहुना ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारोकिंस्यात्तत्राह आयत्यामिति । आयत्यां गुणदोषज्ञोयतोविमृश्यकारी क्षिप्रनिश्चयश्चादी-
र्घसूत्री अतीते कृते दक्षिणादिदानवदवशिष्टसमापयितासनाभिभूयते शत्रुभिरित्यन्वयः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । विचारस्यफलमाह आयत्यामिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यांगुणदोषज्ञः तदात्वे वर्तमाने क्षिप्रनिश्चयः । अतीते कार्यशेषज्ञः दैवाद्विपन्ने कार्यशेष-
स्यतदेकदेशोद्धारोपायस्यज्ञाता एतादृशोराजाशत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ तथा सर्वं संविदध्यादेष्टसामासिकोनयः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । दिङ्मात्रमुक्तं यथानतैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा कुर्यादार्जितैरितरैरिवोपायैरित्येषसंक्षेपिको-
न्यायइत्युपसंहारः । षाङ्गुण्यस्यातिसंधानविरोधश्चैवं भवति कृत्यानामुपजापरक्षणाद्यसनेषु मूर्तीकारात्स्वमण्डलसंग्रहाद्गु-
णोपायानांसम्यग्रयोगात्कर्मस्त्वभ्युत्थानमित्येवंद्रष्टव्यम् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिसंदध्युर्वचयेयुः । सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १८० ॥

(३) कुट्टूकः । यथैनंराजानंमित्रादयउक्ता न बाधेरन् तथा सर्वसंविधानंकुर्यादित्येषसंक्षेपिकोनयोनीतिः॥१८०॥

(४) राघवानन्दः । राजातुसर्वथाऽप्रमत्तः स्यादित्याह यथेति । एनंराजानंनाभिसंदध्युःनाभिभवेयुः । एषः सामा-
सिकः समासः संक्षेपस्तत्र भवः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अत्रायमनुष्ठेयार्थइत्याह यथैनमिति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एनंशरणागतमित्रोदासीनशत्रवः नाभिसंदध्युः नसंधेयुः तथा सर्वं संविदध्यात् कुर्यात् ए-
षः सामासिकः संक्षिप्तः नयः सामादिरूपाणांन्यायः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ॥ तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीमभियास्यतःकर्माह । यदोपचिकीर्षत्परिराष्ट्रंप्रत्याभिमुखेन तदानेन विधानेन गच्छे-
दत्वरमाणः । वक्ष्यमाणोपन्यासः सुखावबोधनार्थः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानमातिष्ठेत् विग्रहार्थं यात्रामात्रार्थं वा ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत्तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणोगच्छेत् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । कदारिपुपुरंगन्तव्यं कथं वा योद्धव्यं कुत्र वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तत्रादौ यानमनुवदन्-चितकालमाह यदा त्विति त्रिभिः । मात्सर्यक्रोधाज्ञानैर्न गन्तव्यमित्याह प्रभुः सकलशक्तिसंपन्नः यानं यायादित्यत्र प्रकृतिः प्रत्ययोच्चारणार्था तेन यात्रां कुर्यादित्यर्थः । केन अनेन वक्ष्यमाणेन शनैर्यायान्तुह्यता ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । अथ यात्रां प्रस्तौति यदेति । अनेन वक्ष्यमाणेन ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रभुः अरिराष्ट्रं प्रति यदा यानं गमनं आतिष्ठेत् गच्छेत्तदा अनेन विधानेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अरिपुरं शनैः यायाद्वच्छेदित्यर्थः ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ॥ फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथा बलम् ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यातव्यापेक्षया बलापेक्षया दीर्घयोद्धुमिच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायं परराष्ट्रं मार्गशीर्षे यायात् अत्र हि गच्छन् शारदं फलंगृहादिगतं सुखं गृह्णाति वासन्तिकसस्यमुपहरति । कामश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यक्षमो-मार्गश्च प्रसिद्धवक्रपथोपशृतकाशोदकवीरुधोन भवन्ति कालश्च नात्युष्णशीतः । उपचितमपि न सस्यं नानाप्रयुक्तं मिश्रं सस्यत्रयोपघातकालविप्रकर्षापेक्षया च पराश्रयसंघत्ते । उभयसस्योपघातावकर्षणं सम्यक्कृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय-इति उपघातमात्रचिकीर्षया परदेशादेरल्पकालसाध्ये वा यातरि बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्यायात् । वासन्तिकसस्यप्रायदेशं तदाप्यात्मनो यवसादि भवति । परोपघातक्षेत्रगतसस्योपघातात् । यथा बलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादित्यर्थः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मार्गशीर्ष इति मुख्यः पक्षः तत्कालेऽन्नबाहुल्यात् शुभे ग्रहशुद्ध्यादियुक्ते । फाल्गुनचैत्रमिति मध्यमः तदापि यवान्संभवात् ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यच्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणः तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासे स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् अतएव मन्वर्थव्यापारपरसंक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् । यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र मार्गशीर्षादिव्यवस्थितविकल्पपरः । तत्र रथप्रधानः पार्थिवो मार्गशीर्षे गच्छेत् । चक्रवाताद्यभावात् । अश्वप्रधानः फाल्गुने । पदातिप्रधानश्चैत्रे ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यायात्कुर्यात् मासौ प्रतिमासयोरिति यावत् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फाल्गुनं वा चैत्रं वा एतौ द्वौ मासौ याघां प्रति शुभौ । यथा बलं स्वबलानुसारं यात्रां यायात् ॥ १८२ ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ॥ तदा यायाद्विग्रहस्यैव व्यसने चोत्थितेरिपोः ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यापवादः एतद्यतिरेकेणान्येष्वपि प्रावृडादिकालेषु यदा मन्येतात्मनोऽवश्यं भावि विजयं-

तदायायात् । यदा हस्त्यश्वबलप्रायवर्षास्वश्वबलं हस्तिबलं तदा हि स्वबलकालप्रभावादेकान्तिकोजयः । व्यसनपरस्य स्वबलकोशादि तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकालनिरपेक्षोयायात् । व्यसनपीडितो हि शत्रुः साध्यो भवति । काष्ठमिव गुणोपयुक्तसन्नि-
योगमात्रादेव विनश्यति । विगृह्येति यातव्यमेवाष्टभ्याहूय यायान्महानस्मिन्नेवावगम्यते ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येष्वपीति त्वधमः । कार्यविशेषोदयश्चात्र निमित्तं विगृह्य विग्रहं भाविनमुद्बुध्य कथं-
चिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवात् । रिपोर्व्यसने चोत्थिते न कालनियम इति तदा सर्व एव मुख्यः काल इत्यर्थः
॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि ह-
स्त्यश्वबलप्रायो विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्र-
कृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । नौगजप्रधानो वर्षास्त्वित्याह अन्येष्वपीति । कर्दमनदीप्लवनादेरन्यैरसाध्यत्वात् । विगृह्य वि-
ग्रहं करिष्यामीति । उक्तव्यवस्थितिनिराह व्यसने चोत्थित इति । देवात्सैन्यामात्यादीनां दण्डपारुष्यादिना कोपे सतीत्यर्थः
॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । कालेषु मासेष्वित्यर्थः । व्यसने मित्रबलादीनां व्यापत्तौ ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु कालेषु ध्रुवं जयं यदा पश्येत्तदा विगृह्यैव विग्रहं भाविनमुद्बुध्य कथं चिद्विग्रहज्ञानमात्रेण
परस्य प्रणतिसंभवात् यात्रां यायात् । रिपोः त्वशत्रोर्व्यसने उत्थिते सति न संग्रामार्हकालनियमः ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च थाविधि ॥ उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । मूले स्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादथ पार्ष्णिग्राहश्च तत्र विधानं प्रतिविधानं कृत्वा दुर्गतावत्प्रभूतधान्यादिकं-
सुसज्जयन्त्राकारपरिखादिकार्यम् । राष्ट्रस्यापि स्वबलं श्रेणीबलेभ्योरक्षां विधाय कुर्याद्धानमानेभ्य उपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्षे-
पव्यं पार्ष्णिग्राहं प्रतिग्राह तत्समर्थं च बलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापयितव्यः । यात्राप्रयोजनं यात्रिकं हस्त्यश्वबलयोग्यं च प्रह-
रणधारणादिसज्जयथाविधि परोपदेशं कृत्वाऽऽस्पदं प्रतिष्ठानं किं तर्ह्यतोऽपरकीयाः क्रुद्धादयो द्रष्टव्यास्तानुपगृह्य स्वीकृत्याका-
रस्य परविषये निवृत्तेस्तज्ज्ञानाय सम्यग्यथावद्विधाय प्रयुज्य किमयदृष्टोपसंग्रहं कर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलं कोपयितुमथ-
मभ्यममुदासीनं वा संश्रयितुं तथा मूलयात्रां वा हर्तुकामो विधिवद्वेदां कर्तुकाम इत्यादि यथा चैतदेवं तथा ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूले स्थिरशिविरे । यात्रिकं यात्रायोग्यं संनाहादि विधाय । आस्पदं शिविरस्थानं ग-
म्यदेशे परिगृह्य ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थसैन्यैकदेशस्थापनरूपं प्रतिवि-
धानं कृत्वा यात्रोपयोगि च वाहनायुधवर्म यात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदु-
पगृह्य तदीयान्भृत्यपक्षान्मात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीञ्छत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक्तया जाङ्गलानूपा-
टविकविषयभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गं शोधिततत्तुलमादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथप-
दातिसेनाकर्मकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकं संपरायः संग्रामः तदुपचितविधि-
ना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं प्रवेष्टव्यमित्यस्योत्तरमाह कृत्वेति चतुर्थः । मूले स्वराष्ट्रे प्रधानपुरुषाधिष्ठितं स्वराष्ट्ररक्षण-

क्षमंस्वसैन्यंस्थापयित्वा । आस्पदं येनास्पदेनावस्थानंभवति परकीयात्मसात्करणे तेषांपरकीयभृत्यानां स्वकीय-
भृत्यवद्वस्त्रगृहानादि । चारान्प्रच्छन्नद्रुतान्कार्पटिकादीन्पूर्वोक्तान् शत्रुदेशज्ञापनार्थविधाय नियुज्य ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । मूले पुरराष्ट्रलक्षणे विधानंसंविधानम् यात्रायोग्ययात्रिकंतण्डुलमुद्रादिकम् आस्पदंनिर्मितगृहादिक-
म् यायादित्येव ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । मूले स्थिरशिविरे अग्रामे वसतिस्थाने विधानं रक्षां कृत्वा अरिपुरंशनैर्यायात् । किं-
कृत्वा यात्रिकं संग्रामयोग्यं सन्नाहादिकं यथाविधि उपगृह्य आस्पदं शिविरस्थानं उपगृह्य ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधंमार्गंषड्विधंच बलंस्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरंशनैः ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिविधःपन्थाः जाङ्गलआतपआटविकइति केचिदाटविकस्थाने वनप्रक्षेपात्रिविधइति । अपर-
उन्नतोनिम्नःसमइत्येवंत्रिविधं संशोध्य मार्गरोधिवृक्षगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकरणं नदीगर्तयोस्तीर्थकरणं
पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः भवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ताचेति षड्विधंबलमितिकेचित् । हस्त्यश्वरथपदातिसेना-
कोशकर्मकरात्मकंषड्विधंबलमित्यन्ये । कोशस्थाने प्रक्षेपणमित्यपरे । मौलभृत्यश्रेणिमित्रामित्राटविकबलभेदात् । सांपरा-
यिक विधानेन सांपरायिकंयुद्धेकृत्स्नंतत्प्रयोजनंयस्यतत्सांपरायिकं दुर्गकल्पेन वा रिपुंप्रतियायात् । सच सैन्यनिवेशस्तेषु
तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गमदण्डोबहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकारइत्यादिस्तादृशस्थापितविशेषतस्तुयात्रागतः ॥
॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधंमार्गं जाङ्गलानूपाटविकमिति कश्चित् ग्रामारण्यपर्वतरूपमितितु युक्तम् । षड्विधं-
बलं हस्त्यश्वरथपदातयश्वत्वारः हस्त्याद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति द्वाविति षड्विधम् । केचित्तु हस्त्यारोहकादयए-
कविधावश्याःपरेतिषड्विधतामाहुः । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन । शनैर्यदि मध्ये परः सन्दध्यादित्या-
शया ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिविधं जाङ्गलाटविकानूपभेदेन तत्संशोध्य मार्गविरोधिततरुगुल्मनिम्नोन्नतादिच्छेदसमीकर-
णादिना तत्र जाङ्गलस्य लक्षणमुक्तम् । आटविकं अटवी वनं तत्प्रायमाटविकं तस्य छेदेन । अनूपं जलप्रायं जलप्रायमनू-
पंस्यादित्यभिधानात् । तस्य पूरणेनषड्विधं हस्त्यश्वरथपदाति सेनापतिकर्मकरात्मकं संशोध्यच बलस्य च संशोधनमा-
रोग्यभावादचिकित्सा । सांपरायिककल्पेन संपरायः संग्रामः तदुचितविधिनापूर्वापरानुसन्धानंविना नगन्तव्यमित्याह
शनैरिति ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं जाङ्गलमनूपमाटविकञ्च बलस्य षड्विधत्वंकामन्दकेनोक्तम् ॥ मौलभृत्यश्रेणिसुद-
द्विषदाटविकंबलम् । षड्विधन्तुबलंव्यूहद्विषतोभिमुखंब्रजेदिति सांपरायिककल्पेन युद्धार्हसन्नाहेन आयुधौषधादिसंपादनेने-
ति यावत् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मार्गं त्रिविधं जाङ्गलं आटविकंग्रामारण्यपर्वतरूपम् । षड्विधंस्वकंबलंसंगृह्य षड्विधं हस्त्य-
श्वरथपदातयः हस्त्यश्वाद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरोभवेत् ॥ गतप्रत्यागते चैव सहिकष्टतरोरिपुः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुसेविनि गूढेप्रच्छन्ने मित्रे गतप्रत्यागते च युक्ततरः स्यात् । अभियुक्ततरआहततरोभवेन्-
विश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्सकष्टतरोरिपुरन्येभ्यःक्रुद्धादिभ्यः एवंच युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच्च गतप्रत्यागतमग्राह्यमस्येति

गम्यते । सचतुर्विधः कारणाद्गतस्ततोविपरीतकारणादागतोयथा दोषेणगतः पुनरागतोगुणमुभयोः परित्यज्य कारणेनागतइतियः सत्याज्योलघुबुद्धित्वार्थकिंचित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु कारणाद्गतः कारणागतः यथा स्वामिदोषेणगतः परस्तात्स्वदोषेणागतइति सत्कर्तव्योयदि सङ्गित्वादागतस्ततोप्राज्ञः । अथपरप्रयुक्तस्तेन वा दोषेणापकर्तुकामइति ततोनेति परराष्ट्रप्रत्यभिप्रस्थितः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वस्य मित्रतामापन्नेविगूढे शत्रुसेविनि शङ्कितः स्यात् । तथा गतप्रत्यागते रिपुसमीपंगत्वा पुनरागत्य प्रविष्टे ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । यन्मित्रगूढं कृत्वा शत्रुसेवते यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहोरिपुः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शङ्कति । शत्रुसेविनि शत्रोरेवानुकूले युक्ततरोऽतिशयप्रयत्नवान् । तत्र हेतुर्गते गमनोन्मुखे मित्रवदाचरति प्रकटितद्वारादिनानुकूलः प्रत्यागते प्रत्यागमनोद्यते तद्वारावरोधेन प्रतिकूलएवपुनरागमस्यत्वेनैवासंभवात् । गूढेशत्रुसेविनि मित्रे मित्रवदाचरत्यपि शत्रुपक्षपातिनि अतः सह रिपोरपि कष्टतरः ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुसेविनीति । द्वयमित्रविशेषणं गतप्रत्यागते आत्मसकाशाच्छत्रुंगत्वा तत्सकाशात् प्रत्यागते सतिइति द्वयोः प्रत्येकंपरामर्शः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शत्रुसेविनि मित्रे राजा युक्ततरः अतिशयेन युक्तोयुक्ततरः सावधानः भवेत् । च पुनः । गतप्रत्यागते गमनागमने शत्रोः । सरिपुः कष्टतरः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥ घराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र दण्डाकारोव्यूहोदण्डव्यूहः । एवंशकटाकृतिस्थानाच्छकटइत्यादियोज्यम् । पुरस्ताद्वलाध्यक्षोमध्येराजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तेषांसमीपेऽस्वास्ततः पदातयइत्येषसर्वतः समवायोदण्डव्यूहोऽतिर्यग्भवति । सर्वतोभयकार्यः सूचिव्यूहः स्थलसमुत्थानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोतिदीर्घऊर्ध्वोयतः परकक्षीऽन्यैः समप्रवर्तमानः । मकरव्यूहस्तु मुखेजघनयोः पृथुरुभयतोयेन प्रशस्तः सर्वेनफल्गुबलंलभते न चार्थं तद्विशूरैर्हन्यमानमन्येषामपि भङ्गायभवति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धं निश्चयेनावतिष्ठते । परिशिष्टन्तुबलं व्यूहस्यान्तःप्रक्षिपेत् एवंचनाविशेषैरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेक्षया वा विशेषेण तु समायां भूमौ दण्डगरुडसूचिभिर्यायात् विषमायांसंकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डशकटादिर्दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन । व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा तदाकृतिभेदाश्च प्रपञ्चिभ्या न लिख्यन्ते नीतिशास्त्रेषु तु द्रष्टव्याः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डाकृतिव्यूहरचनादि दण्डव्यूहः एवंशकटादिव्यूहा अपि तत्राग्रे बलाध्यक्षोमध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयइत्येवंकृतरचनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यमार्गसर्वतोभये सति यायात् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतोभये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः पृथुमध्योवराहव्यूहः एषएव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानंसशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यूहे दण्डादिपदप्रक्षेपस्तदाकृतिसूचनार्थः । व्यूहस्तु सेनायाः संस्थानं तेनसम तत्र दण्डव्यू-

होयस्याग्रे बलाध्यक्षोमध्ये नृपतिः पश्चात्सेनापतिः पार्श्वे करिणस्तत्समीपेऽश्वादयः ततः पदातय इत्येवं रचनाविशेषो दण्डाकार इति सर्वतोभये मार्गे तेन व्यूहेन रिपोराष्ट्यायादित्यन्वयः । पृष्ठतोभये च शकटव्यूहः सच सूच्ययः पश्चात्पृथुः । वराहस्तु सूक्ष्ममुखः पश्चादपि तथा पृथुमध्यः स एव मकरोऽतीव दीर्घः एतौ तु पार्श्वतोभयेपि । पिपीलिकापङ्क्तिरूपोऽग्रे दीर्घावीरपुरुषप्रमुखाः पश्चाद्भागे संहता यत्र सैनिकाः । सूचीव्यूहः स एवाग्रतोभये । गारुडस्त्वग्रे पश्चाच्च सूक्ष्मः प्रसारितपक्षवद्दीर्घः पृथूदर इति तत्र समायां भुवि दण्डगरुडसूचीभिर्यायाद्विषमायां संकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । दण्डगरुडादयो व्यूहानामसदृशाः कार्याः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डव्यूहेन दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा । तेन मार्गे यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेद्वलम् ॥ पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

(१) मेघातिथिः । तस्मिन्पथि यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो भयाशङ्कना स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहाद्विस्तारयेद्वलं गव्यूतिमात्रमधिकं वा । यवसंपन्नदृढप्रहारविस्तीर्णशत्रुपुष्टपरस्परमवरुद्धरथिकाश्वारोहकरीबलान्यवहिनिभवन्ति समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहः । एवं नित्यं निविशेत्पुरान्निर्गच्छेद्भामाद्वा ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषां च विकल्पेन करणे निमित्तमाह यतश्चेति । निविशेत् शिबिरं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यादिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् समविस्तृतपरिमण्डलोमध्योपविष्टविजिगीषुः व्यूहस्तेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह यत इति । विस्तारयेत् गव्यूतिमात्रमधिकं वा युद्धे संपन्नदृढप्रहारिभिरिति । पद्मव्यूहस्तु समंततो विस्तृतसेनोमध्यस्थितनृपतिः । अनेन रिपुपुरं प्रविश्य निवेशं कुर्यात् । मेघातिथिस्तु समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूह इति आशंक्येत भयं यस्मादिति च पाठं करोति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतो दिग्भ्यः भयमाशङ्केत ततः बलं सैन्यं विस्तारयेत् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९ ॥

(१) मेघातिथिः । सेनापतिः समग्रस्य धनस्याधिपतिर्बलाध्यक्षस्तयोर्बहुत्वाभावाद्विवचननिर्देशाच्च सर्वदिक्षु तदसंभव इति तत्पुरुषास्तच्छब्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषसन्निवेशाच्च सर्वदिक्षु तावेव सन्निवेशितौ भवतः तेन भिन्नैस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोधनाय समन्ततो निवेश्य गिरिर्गर्तवापृष्ठतोऽभ्यक्षं कृत्वा यतो भयमाशङ्केत यथासा प्राचीं दिग्भवत्येव । निवेशं कुर्यादभिमुखनिर्गमार्थमिव ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेनापतिः सैन्ये प्रधानभूतः स्वयं योद्धा बलाध्यक्षो बलावेक्षकः । प्राचीं तामिति तत्संमुखो निविशेतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सच पत्तिक उच्यते । पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संधर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत तदा तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र कृत्यविशेषमाह सेनापतीति । अत्रचएकेभैकरथाध्यश्वापत्तिः पञ्चपदातिकेति ॥ ह-
स्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पत्तिः कार्यः सपत्तिः पत्तिदशाध्यक्षः सेनापतिस्तदशाध्यक्षोबलाध्यक्षइति तौच
तुर्दिक्षुनिवेशयेत् । प्राचींतांशङ्कास्पदादिशंअग्रेकृत्वातिष्ठेदितिभावः ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । बलाध्यक्षोबलानुसन्धायकः । तांदिशंप्राचींकल्पयेत् । तांदिशमभिमुखोनिविशेत् इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् । यस्यांभयक्षाशङ्केतांदिशंप्राचींकल्पयेत् ।
प्राचीमिति । तत्संमुखोभूत्वा निवेशयेदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाम्नांकृतसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥

(१) मेघातिथिः । गुल्मान्मनुष्यसमवायान् केचित्साक्षात्समन्ततः सशङ्खपटहाअन्येविपरीतास्तत्रचोत्पन्नदुश्चि-
कित्समहते चानर्थाय गुणैर्विशेषयति । आमामाप्तसदृशानित्यभेदार्थं कृतसंज्ञान् कृता संज्ञा यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे
युद्धेषु शङ्खभेरीनादध्वजादिभिर्दार्यैस्तूर्णमेवाहरिष्यामस्तदपगमाशङ्कायां चैवमेवकुर्यात् आहते ध्वजेवोच्छ्रिते पृथक्पृथक्-
वस्थातव्यं एवंसंहतैरेवमहर्त्तव्यं एवंव्यावर्तितव्यमित्यादिस्थितम् । स्थाने तत्र कुशलानन्यैःशरैःशक्यमागन्तुंसमे तेन
शक्यमस्मिन्वयमपृथक्परेपृथगित्यादिबुद्धेगे नानुसरणादौ कुशलाभवन्तःसंहतकैर्योधनाय प्रासारंकृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदेशार्थः
प्रहारिणा चित्रंयोजयितव्यः भग्नानामनेकार्थशतानांपृष्ठग्राह्यमित्यादि । अभीरवः अनेनविस्तीर्णसमेताअविकारिणोऽभे-
दात्मकैर्यैर्युक्तमपरस्य एवमेतान्गुल्मान्समन्ततस्त्रिषु दिक्षु गव्यूतिमात्रव्यापीमत्यहमनियतदेशान्बहूनस्थपतेर्भयप्रतिबोध-
नार्थमवहिते भयदातरिजनोविश्वस्तोभवति दानमानकार्यदर्शनादिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वेषांस्वार्थःसंग्रामो-
नाममात्रंराजेति सर्वे वयंसमानविभवोपभोगायजये राज्यंपराजये स्वर्गइति हेतुनाऽऽगताः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् गुल्मदेशस्थान् । कृतसंज्ञानेतत्सकेतज्ञस्यैव प्रवेशादयइति संकेतं कृत्वा । स्थाने
गुल्मस्थानावस्थाने । युद्धे युद्धादिभूमिस्थाने । कुशलान् कृतानुभवान् । अभीरून् संग्राममरणादभीतान् । अविकारिणः
आप्तत्वेसत्यपि कदाचिदागन्तुकविचाररहितान् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लुकः । गुल्मान्सैन्यैकदेशानामपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थंकृतभेरीपटहशङ्खादिसंकेतानवस्था-
नयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणःसेनापतिबलाध्यक्षान्बूरतः सर्वदिक्षु पारक्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय
च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । गुल्मानामपुरुषाधिष्ठितसैन्यैकदेशान्कृतसंज्ञान् युद्धोद्यमसूचकभेरीपटहशङ्खादिसङ्के-
तान् सेनापतिबलाध्यक्षयोर्दूरतःस्थापयेदित्यन्वयः । कुशलान् अवस्थानयुद्धयोः । अविकारिणोधनलोभादिना विकर्तुम-
शीलान् ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । सेनानिवेशविशेषोगुल्मः । स्थानेऽपत्त्रयने । अविकारिणः अकृतापराधान् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सेनायाःसमन्ततः कृतसंज्ञान् शिरस्युपरि । पत्रंपुष्पधारयेदित्यर्थः । एतादृशान् गुल्मान्
रक्षकान् आमान् स्थापयेत् स्थाने युद्धस्थाने युद्धे च कुशलान् ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् ॥ सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह योधयेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः असंहता हि बलवद्विस्तीर्णबलमासाद्यावयवशोविध्वंसनायवाहनाघातैः क्षयंयान्ति तद्दिनाशेषो-
त्पन्नाइमेऽतोल्पानात्मोयान्संहतान्योधयेदन्योन्यापेक्षया युध्यमानानभिघ्नतइतरेतरानुग्रहात्परस्परानुरागात्स्पर्द्धायाश्च प-
रान्संहतान्सोढुंसमर्थाभवन्ति । कामंयथेष्टंकार्यार्थंबहून्विस्तारयेद्विप्रकीर्णान्योधयेदित्यादिमन्येत । भिन्नांस्तान्श्चे-
तान्भयमेव्यति परान्त्वान्बा बहून्ष्टात्रासःस्यादिति । सूचीपूर्वोक्तोव्यूहभेदोऽग्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितःपार्श्वयोर्भेद-
नेन तेनचात्मानंसूचीव्यूहंविभज्य योधयेत् । सतांचसर्वव्यूहानांप्रतिष्ठाव्यूहनसमर्थावितिप्रतिगृहीतावेवंकारणान् । यदा-
तुपरबलेहेतावेव भवतस्तदा स्वेबले विपर्ययः कार्यः । तुल्यत्वे तुपुष्टिमत्वानुरक्तकुशलमाननप्रभूतैकार्थकारित्वादित्यतोवि-
शेषे यथासंभववाक्यैर्योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयंतत्प्रतिसंधानार्थंव्यूहदुर्गाद्यमश्वेप्रतिग्रहभूतस्तिष्ठेत्समानतत्त्रेणोक्तं द्वे-
शतेधनुषांगत्वाराजातिष्ठेत्प्रतिग्रहः ॥ भिन्नसंघातनार्थंतुनयुध्येताप्रतिग्रहः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सूच्याल्पान् । वज्रेणबहून् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टंविस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन व्यूहेन त्रि-
धा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कथंयोद्धव्यमित्यस्योत्तरमाह संहतानिति । संहतान्परकीयान्प्रति अल्पान्योधान्योधयेत् यु-
द्धायनियोजयेत् । अल्पान्प्रतिवा बहून्श्चेद्विस्तारयेत्प्रदर्शयेत् । वज्रेणेति त्रिधाव्यवस्थितबलोवज्रइत्यभिधीयते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । अल्पबलश्चेदल्पान्त्वकीयान्योधान् संहतान्कृत्वा योधयेत् । सूच्यव्यूहेनाल्पबलः वज्रव्यूहेन ब-
हुबलइतिविवेकः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् एकत्रस्थान् अल्पान्बहून्वा स्थापयेत् विस्तारयेत् योजयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ॥ वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । सेनानादेशस्य प्रकृत्पर्थमाह समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत तत्र हितेषामप्रतिघातः अनूपः
पानीयप्रायः तत्राप्यल्पोदके हस्तिभिरगाधोदकेतु नौभिः तेषांहि तत्र सुखप्रचरता वृक्षैर्गुल्मैश्चसंछन्ने धनुर्भिः तद्ग्रहणाच्च
क्लीवर्दगर्ताद्याकुलगृह्यते समानकार्यत्वात् । स्थलमिति पाषाणवृक्षलतागर्तादिरहितोदेशस्तस्मिन्सिद्धिः । धार्यैःशरादिभि
रायुधैश्च शक्त्यादिभिर्युद्धयेत् आसन्नयुद्धत्वादेवंसामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्यन्दनाश्वैः स्यन्दनैरश्वैश्च । चापैरसिचर्मायुधैरिति पदानीनामायुधकथनम् । अश्वादयोदे-
शविशेषे प्रदातयस्तु सर्वत्रेत्याशयः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । समभूभागे रथाश्वेन युध्येत तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्मावृ-
ते धन्विभिर्गतकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताद्यैरायुधैर्युध्येत ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाक्रमंयुद्धोचितदेशमाह स्यन्दनेति । समेसमस्थले शुष्कइति यावत् । अनूपे अल्पोदक-
स्थलेनावश्च द्विपाःकरिणस्तैः । वृक्षाश्च गुल्मावृतादयस्तैरावृते स्थले निम्नोन्नते ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अनूपःप्रभूतजलोदेशः ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । समेदेशे स्यन्दनाश्वैर्युध्येत । अनूपे सजलेदेशे नौकाभिः युध्येत । तथा वृक्षगुल्मावृते देशे चापैर्धनुर्भिः तथा असिचर्मायुधैः युध्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ॥ दीर्घाल्लघून्श्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । किञ्चकुरुक्षेत्रं प्रसिद्धं मत्स्यसंज्ञो विराट् देशो नागपुरे पञ्चाला उभयेकान्यकुब्जा आहिच्छत्राश्च शूरसेनजामाथुराः । क्वचिच्चात्र भावार्थे प्रत्ययोलुम्निर्दिष्ट एतद्देशजाहि प्रायेण महावर्ष्माणो बलवन्तः पृथुवक्षसः शूरा अभिमानिनो दुर्विषहा इत्यत्रेयऽमी कथिताः परेषां भयहेतवो भवन्ति दीर्घकायाध्यवस्ताल्पदेशा अपि दीर्घश्वसूकरामहाकायत्वात् लघवस्तु मरणासमर्थानिर्भयेन जनेन प्रच्छन्नाविद्धाः प्रहरन्तोऽपकारासमर्था आदर्शभूताश्चेत इतरेषां भवन्ति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लघून् शीघ्रान् । अग्रानीकेषु तेषामापततामधृष्यत्वात् ॥ १९३ ॥

(३) कुह्लूकः । कुरुक्षेत्रं भवान्मत्स्यान् विराट् देशनिवासिनः पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् माथुरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्यार्हङ्गारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहाः पृथुशरीरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्यार्हङ्गारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहाः पृथुशरीरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्यार्हङ्गारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यसंनिवेशप्रकारमाह कौरुक्षेत्रांश्चेति । कुरुक्षेत्रादयो देशविशेषास्तदुद्भवान् । लघून् शरीरतो विक्रमतश्च । अग्रानीकेषु अनीकानां सेनानामग्रेषु ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । कुरुक्षेत्रादिदेशजाः कृतज्ञाः शूरजाश्च तेष्वपि दीर्घाः प्रतिपक्षभीषणाश्च तेष्वपि लघवः प्रवृत्तिक्षमाश्च अतस्तानग्रानीकेषु योजयेदित्यभिप्रायः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घान् नालसंधान् पश्चिमदेशनिवासिनः । लघून् पर्वतवासिनः ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ॥ चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्यो धयतामपि ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यूहं रचयित्वा त्वबलं भृशं दर्शयन् किमेषां जीयते जिता एवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवं प्रहर्षयेत् । जये महानर्थलाभः आश्रितोपाश्रितसुखं वधे वापि स्वर्गो भर्तृपण्डितनिर्यातनं च । पराजये त्रितया भाव इत्यादि नैमित्तिकोपितदुःपशः तादृशानि मित्तनियमात्मानय सहस्वोर्व्यावश्यं भावो यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधो राजा तदप्रतिग्रहव्याजेन स्थितो भीरुत्वात्स्वर्ययुद्धं न कामयत इत्यादि तत्र ये ब्रूयुस्ते तदेव स्वार्थं एवायमस्माकमत्र वधे शस्त्रोपजीविभूतानां संध्यामविशेषधर्मोऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेतुराजा सर्वप्रकारैरक्षणीयः । परिश्रान्तानां आत्मा कमपरिश्रान्तसुखमनुग्रहं करिष्यतीत्येवमर्थस्थित इति तान्विशेषतो गृह्णीयात् जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययं वा कारयेयुस्तानुपग्रहैः परिष्वङ्गालङ्कारदानादिना च वशीकुर्यात् शवचेष्टां चैवारीणां यो धयतां विजानीयात् कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशाबलं वा केचिद्विधा दद्याः केचित्तु पक्षान्त इत्यादि चिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणामुपकुर्वन्तोपि स्वार्थवशादुपकुर्वन्तीत्यत्र दुष्टानामबलमध्ये विन्यसेद्यथारिदुर्गाश्रितो भवति ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीक्षयेत् त्वयमनुसंदध्यात् ॥ १९४ ॥

(३) कुह्लूकः । बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुदुरितग्रहणं नरकगमनं च इत्याद्यर्थवादैर्युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च यो धाकेनाभिप्रायेण दृश्यन्ति कुर्ष्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा यो धानामरिभिः सह युद्धयमानानामपि सोपभ्यनुपबिचेष्टा बुध्येत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् प्रहर्षयेदिति ॥ स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ हतोवा प्राप्स्यसिस्वर्गं जित्वावा भोक्ष्यसे महीमिति ॥ तथा ग्रामंदास्यामि धनंदास्यामीत्यादिनाप्र हर्षयेत् श्रोधानांहर्षष्टु-
त्पादयेत् । योधयतां चेष्टाः स्वपरपक्षपातिकर्माणि विजानीयात् दूतेनेतिशेषः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । तानग्रानीकेषु योजितान् योधयतांबलाध्यक्षाणाम् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरीन् योधयतांपुंसांचेष्टां विजानीयात् ॥ १९४ ॥

उपरुध्यारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ दूषयेच्चास्य सततं यवसानोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्गुणलम्भोपायमाह उपरोधस्तथा कर्तव्योयथा । न कश्चिन्निष्क्रामति किंचित्प्रविशति । राष्ट्रं दुर्गादिहिर्देशस्तस्योपपीडणं स्वदेशापवाहोपमर्दनादिभिः । व्यवसादीनांदूषणं विनाशनमसद्रध्यमिश्रणादिभिः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्धनदूषणं जलेनार्द्रकरणादि ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वारिपुमयुध्यमानमप्यावेष्टासीत् । अस्य च देशमुत्सादयेत् । तथा घासानोद-
केन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिषु कृत्यान्तरमाह उपेतित्रिभिः । उपरुध्यावपीडयेत्पुण्ड्रनाश्यादिदानेन । दूषयेत् भेदयेत्
विषादिना वा ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरवेष्टनमाह उपरुध्येति त्रिभिः । अरिं शत्रुं उपरुध्य वेष्टयित्वा आसीत् स्थितो भवेत् । अस्य
राज्ञः राष्ट्रं देशं उपपीडयेत् । च पुनः यवसानोदकेन्धनानि दूषयेत् । यवसेन्धनं मग्निना दाहयेत् । एतानि अन्नं क्षेत्रस्थं
लुप्तेत् मार्गावरोधेन महार्घं कुर्यात् ॥ १९५ ॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥ समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणं सर्वजलाश्रयदर्शनार्थं तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदनं प्राकारेयं चैव विदारणं
सुरङ्गया वा भङ्गः परिखायाः पूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा छिद्रेषु प्रवीरपुरुषैरवस्कन्दयेत् । दुर्गे रात्रौ च वित्रासयेत् अग्निकुंभ-
शिरस्कैः शिवावद्रुतानि कुर्वन्निर्मनुष्यैः ये नराः स्वयमुत्पातदर्शनाद्रात्रौ जाग्रतावजीर्णलोकः सुसाध्यो भवति ।
तस्मिंश्च काले भूयोभूयः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समवस्कन्दयेत् सौमिकेन हन्यात् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत् । तथा दुर्गप्राकारादीन् भिन्द्यात्तत्परिखाश्च भेदेन पूरणादिना
निरुदकाः कुर्यात् । एवं च शत्रून् शङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्तिगृह्णीयात् । रात्रौ च दक्काकाहलिकादिशब्देन वित्रास-
येत्सदानीं च ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तडागानि जलाशयान् तथा परिखाः समन्ततो व्यापका अगाधजलशालिनीः स्वातत्स्वस्थाः भि-
न्द्यात् । समवस्कन्दयेत् शक्तितोगृह्णीयात् अग्निप्रक्षेपादिना चैनं मरिं शोषयित्वा त्रासयेत् रात्रौ च दक्कादिशब्देन ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । समवस्कन्दयेत् सौमिकं कुर्यात् । अवस्कन्दस्तु सौमिकमिति नैस्वप्नवाः । एतन् शत्रुम् । रात्रौ वि-
त्रासयेच्च ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एनं राजानं ग्रामं वा संश्रवस्कन्दयेत् सौमिकं हन्यात् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेदुत्थेतैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपजप्याः क्रुद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिलाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः कर्त्तरि कर्त्तव्यव्यपदेशमुपजपेदित्यर्थः उपजपेद्वाहयेदित्यर्थः । उपजापआश्रयाद्विश्लेषात्महितानुष्ठानप्रतिपादनम् । तेन चारिणासुकृतमप्यभिमतदुर्गस्थेन वाकिञ्चित्प्रारब्धबलाटविकपावर्णिग्राहादिकोपनार्थमध्यमोदासीनानामन्यतरेण सहसंधानमित्यादिबुध्येत । युक्तेचदैवे विजिगीषोरनुकूलदैवइत्यर्थः । नक्षत्रग्रहदैवसमुहूर्तेषु साधकेषु दृष्टः स्वमदर्शननिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवातादिषु जयमिच्छन्निर्गतभयोदुर्गस्थानानि यथा । प्रथमं योद्धुं गच्छेत् ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपजप्यान् भेद्यान् । युक्तेऽनुकूले दैवे ग्रहादौ ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । उपजापार्हान्निपुवंश्यान्त्राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत् उपजपेनात्मीयकृतांच तेषांचेष्टां जानीयात् शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेवगते निर्भयोजयेत्सुर्युध्येत् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदुपेति । उपजप्यानरिवंश्यान्त्राज्यार्थिनः क्रुद्धानमात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत् । उपजपेनात्मसात्कृतानां तेषां चेष्टाः स्वपरपक्षपातान् जानीयादिति । युक्ते शुभफलदानाऽनुकूले दैवे ग्रहनक्षत्रादौ । जयप्रेप्सुः जेष्यामीति कृतनिश्चयः । अपेतभीः मरिष्यामीति वा गतभीः ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । तत्कृतं शत्रुकृतं उपजापमिति शेषः । दैवे युक्ते सुनिमितादिभिर्दैवानुकूल्ये सति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजप्यान् भेद्यान् उपजपेत् भेदयेत् । च पुनः तत्कृतं बुध्येत जानीयात् । भेदकत्कृतं कार्यं युद्धे जानीयादित्यर्थः । च पुनः युक्ते दैवे अनुकूले दैवे ग्रहादौ चैवविधो राजा जयप्रेप्सुः युध्येत् ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । सहसायुध्येत एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखंच मिथो महाजनकथा सहदारदर्शनादि दानविधानद्रव्याणां हिरण्यादीनां प्रीत्युत्पादनार्थं प्रतिपादनं भेदस्तत्कुलीनादेरुपसंग्रहः ततो विशेषेण तत्र विशसनमित्याद्यकारणम् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कदाचन सामादिसंभवे ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्रा हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनांच दानेन तत्पुरुतीनांतदनुयायिनांच राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीजैतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणारिवश्यत्वे युद्धं कुर्यादित्याह साम्नेति । पृथक् प्रत्येकं तत्र सामादि संबध्यते । समस्तैस्त्रिभिर्वा ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । एवमभियुज्य शत्रुसामदानभेदैः सादयेन्त्युद्धेनेत्याह साम्नादानेनेति ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्नायं नित्यमोदश्यते योजयति सोऽत्यन्तबलवानवश्यं तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तदुर्बलश्चावश्यमित्यनित्यो विजयः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पराजयश्च संग्रामे प्रापिकः दानाद्यैर्जयपराजयशङ्कानि ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । नयुद्धेनेति तत्र हेतुरनित्यइति पराजयोपीति ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह अनित्योविजयइति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विजयः अनित्यः पराजयोपि संग्रामेऽनित्यः ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युद्ध्येत संपन्नोविजयेत रिपून् यथा ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । सामादीनामसाधकस्तदा संदिग्धेपि जये समानेऽपि किंपुनारूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत येन प्रकारेणात्मनोजयः स्यात् । जये राज्यं वधेऽपि स्वर्गइति युष्माकमेव जयः परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसानिकार्यस्तथा च व्यासआह ॥ पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जीविनां । न शक्येदग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जयः ॥ यदा संदिग्धं पराजयंतदाऽपक्रमणं युक्तं निर्गतो हि जीवो न कार्यमासादयति येन भद्राणि पश्यति स्वर्गमर्जयति मृतइति येन केनचित्प्रकारेण जित्वा रिम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा येन प्रकारेण वञ्चनादिनापि विजयते । इति षाड्गुण्यप्रकरणम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत । यथा शत्रूञ्जयेत् यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयो यथा वक्ष्यति । आत्मा तु सर्वदारक्ष्यइति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथानुपपत्तौ तत्कार्यमित्याह त्रयाणामिति । त्रयाणां भेदान्तानां परिक्षये सामादीनां अरिवश्यानुपायत्वे ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति त्रयाणामपीति ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां उपायानां सामदानभेदानां परिक्षये । संयत्तः सावधानः ॥ २०० ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ॥ प्रदद्यात्परिहारंश्च ख्यापयेद्भयानि च ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । लब्धप्रशमनमिदमतोयस्मिन्पुरे जनपदे देवब्राह्मणाश्च धार्मिकान्विहितानुष्ठानिनो यथा सामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जकामात्स्वातन्त्र्येणारीन् जित्वा साध्यप्रवृत्तादिकंगंधधूपपुष्पद्रव्यंसंविभागास्फोटनादिसंस्कारद्वारेण यथार्हमभ्यर्चयेत् । कुटुंबिनां परिहारार्थं स्थितिर्यथा प्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानां प्रदानेन तथा तथा वा संवत्सरमेकोद्वौ वा दद्यादुच्चानां च पौरजनपदबलतानामातपादिङ्गिण्डमकगदापातेन ख्यापयेत्तैर्यैः स्वाम्यनुरागादस्थानमपचिते तेषामप्यारक्षान्तं यथा त्वं स्वव्यापारमनुतिष्ठत्विति एवमनुग्रहे क्रियमाणेऽपि यदा पौरजानपदानामन्येषां स्वाम्यनुरागादहं वक्तृतैजसभावो बहुमतः स्यादिति मन्येत मदीयस्य दण्डोऽवस्थातुं शक्नुयात्तदा ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लब्धप्रशमनमाह जित्वेति । परिहारान् अग्रहारान् । अभयख्यापनं यैरस्माभिः सह प्रायुद्धं कृतं तेषामधुनाऽभयमित्यादि ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान् धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् भूमिसुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदं पूजनं तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्राजार्जितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं-

(२००) संपन्नः = संयत्तः (नन्दनः)

प्रजाम्यश्वाभयंसदा ॥ तथा देवब्राह्मणार्थमथैतद्वत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यैरस्माकमप-
कृतं तेषांमया क्षान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं त्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । जयोत्तरयत्कर्तव्यंतदाह जित्वेति । देवाद्यर्चनं प्रतिपत्तिकर्मोत्तरजयसूचनार्थं वा । परिहारा-
न्वस्त्रालंकारादीन् । तद्देशवासिभ्यः अभयानि त्वस्वव्यापारमनुतिष्ठन्तु माभयंकुरुतेति ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । सति विजये कर्तव्यमाह जित्वासंपूजयेदिति । परिहारान्करपरित्यागान् । तत्रत्यानामभयानि-
दिण्डिमघोषादिना ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान् परिहारान् अग्रहारान् प्रदद्यात् । च पुनः अभयानि स्थापयेत् यैरस्माभिः प्राग्युद्धं-
तं तेषामभयमिति भावः ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषपौरादीनामभिप्रायः संक्षेपेण ज्ञात्वा नैतदेवमिच्छति । तत्कुलीनकर्तुमिच्छत्वयमेव तस्मि-
न्देशे तद्वंश्यमृदुमलंप्रियसुखकलत्रतेन संहततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयंकुर्यात् समकोशदानादि परिमाणंच भवता
मम दैवाकारेणपापेन भवितव्यं कार्यकालेन स्वयमुपस्थातव्यमुभयतोदण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषां परराष्ट्रे प्रकृतिभूतानां । समासेन समुदायेन । तद्वंश्यं शत्रोरेव वंश्यं । समयक्रिया
समयस्य क्रिया न त्वयास्मान्नियमाच्चलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्नाष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्ये-
मिषेचयेत् । इदं कार्यं त्वयेदंनेति तस्य तदमात्यानांच नियमंकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । परराज्ये स्ववंश्यान्नाभिषिचेदपितु तद्वंश्यानि त्याह सर्वेषामिति । सर्वेषाममात्यादीनां चिकीर्षि-
तं स्ववंश्यपक्षपातित्वं तद्राज्यवंश्यपक्षपातित्वेति । समयक्रियां त्वयातः परमिदं कार्यमिदंनेति नियमनम् । उपजप्यराज्या-
र्थितद्वंश्यस्थापनेन राज्यान्तरलाभसंभावना दृष्टफलमिति भावः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । एषां शत्रोरमात्यादीनाम् । तत्र शत्रु देशेतद्वंश्यं स्थापितेन सह युद्धं वयश्चैवं करिष्यामह इति । स-
मयक्रियांकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामेषां परराष्ट्रप्रकृतिभूतानां समासेन समुदायेन चिकीर्षितं विदित्वा तत्र तस्मिन्नाज्ये तद्वंश्यं-
स्थापयेत् अविद्यमाने राजनि सति । च पुनः समयक्रियांकुर्यात् त्वयाऽस्मद्धर्मान् चलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषांधर्म्यान् यथोदितान् ॥ रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्प्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वाप्रवृत्ताः ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवत्वव्यापारादयस्ताननुजानीया-
त्प्रमाणानि कुर्यादेवं तस्मिन्स्तेषामनुरागो भवति । ये च तत्र प्रधानाः पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैः सह राजानमे-
नंशस्त्रधनधान्यालङ्कारवाहनछत्रपीठिकादारपद्मबन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषांधर्मान् देशधर्मान् । प्रमाणानि कुर्वीत न भिद्यात् । रत्नैः स्त्रीयैः एनं नूतनं नृपं तस्य
प्रधानपुरुषैः सहेति तानपि पूजयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांच परकीयानां धर्मादनपेतानां चारादेशधर्मतया शास्त्रेणान्युपेतान्प्रमाणीकुर्यात् । एनंचाभिषि-
कममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धान्ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्थानपहारादीन्धर्मान् मानुलकन्यापरिणयमत्स्यभक्षणादी-
श्वपरराष्ट्राचारान् प्रमाणीकुर्यादित्याह प्रमाणानीति । यथोदितान् तत्रत्यैर्यथावदुक्तान् । एनं तद्वश्यं प्रधानपुरुषैरमात्यैः सह
तेऽपिपूज्यादित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । तैरुक्तान्देशधर्मान्परिमाणान्कुर्वीत तथैव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां यथोक्तधर्मान् प्रमाणानि कुर्वीत नमिद्यात् । च पुनः स्थापितं रत्नैः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ॥ अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्मात्पुनः प्रकृतिभ्योरत्नादि दानमुच्यते । आदियस्याप्रतिपादनंनवस्य राज्ञोऽन्यस्यवाऽप्रि-
यकरमपीतेः कारणहेतुः । दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयंबहुशएवंप्रसिद्धमपि कालयुक्तंकालोपपन्नं क्रियमाणमभि-
तानामर्थानां सुखावहं भवेदन्यथा च दुःस्वयतीत्यर्थः । प्रशस्यते यस्मादपि कचित्काले किञ्चन प्रीतिं जनयति तदापि नाल्प-
मशोभनं वा प्रीतिमुत्पादयति तस्मात्कालमपेक्ष्य दानादाने कार्ये इति । यत्किञ्चिदतिक्रान्तं वक्ष्यमाणं किञ्चन तत् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानं बलाद्ग्रहणम् । कालयुक्तं दानकाले दानं कार्यं न सर्वदा कोशक्षयापत्तेः । बलात्ग्र-
हणं तु न केदाचित् कार्यमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आदानमिति । यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्त-
थापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन्कालएवंपूजयेत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्माद्ब्राह्मसंकथं सर्वैः पूज्यस्तत्राह आदानमिति । ननु राज्यधनादिलोभेन परराज्यंगृहीतं त-
त्राह अभीप्सितानां गजाश्वादीनां काले विलम्बितं युक्तं योग्यं प्रशस्यते हारमिति चेत्यन्वयः शेषः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । तत्र तेभ्यो दानमादानञ्च कालयुक्तं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणाह आदानमिति । लोके खल्वभीप्सितानाम-
र्थानामादानं प्रियकरं दानञ्च प्रियकरं तथापि तदुभयंकालयुक्तञ्चेत्प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभीप्सितानामर्थानां आदानं बलाद्ग्रहणं अप्रियकरम् । तु पुनः अर्थानां दानं प्रियकारकं तस्मा-
त्कालयुक्तं समयदातृत्वं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्म दमायत्तं विधाने दैवमानुषे ॥ तयोर्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

[दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ॥ परिच्छेदोऽत्र महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ १ ॥]

[संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ॥ विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ २ ॥]

[चन्द्रार्काद्याग्हावायुरग्निरापस्तथैव च ॥ इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । समर्थादर्थकर्मकार्यफलं कर्म तत्सर्वमशेषमायत्तमधिकं कापि विदधातीति विधानं कर्मफलं यद्विशति
तद्विशेषयति दैवं मानुषे दैवधर्मादौ पूर्वकृतविहितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यदिकलकर्मक्रिया दृष्टार्थानयानय-
योः तथाच श्रुतिः विधिर्विधानंनियति स्वभावः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्मदैवं भाग्यानि पुण्यानि पर्यायनामानि पुराकृतस्य । स्मृ-
तिरपि ॥ दैवमात्मकतं विद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकं । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यद्विहापरमिति ॥ दैवमानुषस्येति श्रामे श्रुतवशादैवे-
मानुषस्यापिकारणता विवक्षिता अस्मिन्कार्ये इदं सर्वं क्रियाफलमायत्तं न दैवं पुरुषकाररहितं फलं ददात्यवश्यं हितेन पुरुषप्रय-

‡ मेधातिथिः ।

त्तोऽपेक्षितव्यः नचपुरुषकारोदैवेनेति देवाच्च पुरुषकारनिरपेक्षात्फलस्यापि पुरुषसन्निपातोभवेदपि गर्भस्य असति गर्भे नियमैर्देवसन्निपातात्फलसंभवोऽनुमेयएवंपुरुषप्रयत्नादपि यदिदेवनिरपेक्षास्यात् यतोव्यायामे सति सर्वदा सर्वेषांस्यान्नै- तदस्ति तस्मादुभयंकारणम् । तथा चव्यासआह ॥ आरम्भमानुषाःसर्वे निदानंकर्मणोर्द्वयोः । दैवे पुरुषकारे च परतोन्वय- विद्यतइति ॥ समानतत्त्वेऽपि दैवंनयानययोर्मानुषंकर्मलोकपालयतीति । अत्र दैवकारणाद्दुर्दैवमेवात्र कारणं दृश्यन्ते हि जडङ्गीबपङ्गादयः पुरुषकाररहिता अपि सुखिनोनिष्प्रतीकारा अन्योपाधिककर्मलभमानास्तथालंप्रतीकारा अपि कुणयोऽ- व्यङ्गशूराः प्रवीणाश्चशास्त्रे दक्षाश्चादुःखिनोयतमानाश्च तथा पुरुषकारनिरपेक्षदैवमात्राभिधानादिनाशविनिपातादिभिरि- ष्टानिष्टफलमुत्पाद्यमानमुपलभन्ते । एवं च कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशात्सुतरामर्थवन्तोभवन्ति तथाच यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुञ्जीमहइहकृतान्यपि परतउपभोक्ष्यामहइति विजानन्तोविचिकित्सा मनुष्यधर्मएवंप्रयातितव्यं । तथाचो- दाहरन्ति ॥ जानामि धर्मेनच तत्करोमि पापंन जानामि न मे प्रवृत्तिः । धात्रानिस्तृष्टोस्मियथा तथाहंनतः परंशासयिता- स्तिकश्चिदिति ॥ पुरुषकारिणोह्लाहुः पुरुषकारएवात्रकारणंरुषित्वमनलसःकुर्वन्त्वव्यापारफलंकर्तृकरणकार्यरुष्यादिषु प्रा- मुयात्तथा चोक्तं ॥ कर्मैवेहानसाधूनामारभ्यानुपसेविता । कर्मकृत्वा हि पुरुषोभुङ्क्ते वै बलवानिति ॥ सत्यपि चान्नसंभवे नह्यभुञ्जन्तस्तृप्यन्तितदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरंचफलंतन्निमित्तफलोत्पादइति न्यायस्तस्मादत्रादृष्टव्यापारःएवंचकृ- त्त्वाथर्वन्तःक्रियारम्भोपदेशोभवति ॥ तथाचाहुः ॥ प्रतिहन्तिमुनिर्येनदैवमापतितंकचित् । शीतोष्णे च तथा वर्षमुत्थापय- तिहन्तिच ॥ एवमास्थितेभ्यउभयंकारणमन्यतराभावे फलाभावात् कचित्तुकेचित्प्राधान्येन वर्ततइति तत्परिगृह्यते । कृ- तोपि पुरुषकारोबलवता दैवेनाभिभूतोविशीर्यते आर्द्रमिवदावल्लाग्नौप्रक्षिप्तंनज्वलति एवंयदि दुर्बलदैवमहता यत्नेन पुरु- षकारेण पुरस्कृतंफलत्यार्द्रमपिदारुमहत्यग्निरुन्धे प्रक्षिप्तंनान्निस्तदैवयापयति ॥ दैवंपुरुषकारेण दुर्बलंक्षुपहन्यते । दैवेन चेतनंकर्मविशिष्टेनोपहन्यतइत्येवपरिकल्प्याह तयोदैवंपुरुषकारयोदैवमेवाचिन्त्यं तुशब्दोऽवधारणार्थः । अपरिज्ञातस्वरूपंक- स्मिन्काले तन्निमित्तेन फलंदास्यतीत्येवमचिन्त्यंशास्त्रादृते चास्यपरिज्ञानादेवाविचार्यत्वात्प्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यमिति तत्रदैवंनिष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारोवक्ष्यते क्रियाप्रकृतत्वात् वित्तंचक्रियामानुषे किञ्चिज्ज्ञानंरुष्यादिभिः शक्यंचिन्तयि- तुमीदृशमया रुष्यादिकर्तव्यमेतैःसाधनैर्देवादिभिरेवच तस्य चेदृशफलमिति तदेव प्रारब्धयदारंभमभ्यावसानेषु विवक्ष्यते तदैवंसमाधेयंनविपन्नानामप्येवंकर्तव्यमिति । यावत्फलवेदनमित्यतोदैवस्याचिन्त्यत्वान्तत्परेणासितव्यं । मनुष्यकर्मचि- न्तयित्वा यद्यत्कार्यंतदनुष्ठेयंयत्किञ्चनकारीहि विनश्यतीति शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयचिकीर्षा यत्रदैवमानुषसंपन्ना भवति सैवसर्वार्थसाधिकाभवति तथापि तस्यामतिशयदैवंप्रवर्तते अतिरिक्तःपुरुषकारएवभवतीत्यर्थः । नहिविजिगीषोदैवमन्तरेण तदा यातव्यस्य व्यसनदैवमानुषंभवति पौरुषंसमदैवेन नातिव्यूहंद्वयोर्वासंसंतुल्यम् ॥

[मेधातिथिः । तदयुक्तंदैवे च विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषेपुरुषकारः प्रवर्ततेअष्टविधकर्मणि तन्महता क्लेशेनार्थ- फलंसाधयति निष्फलंवा भवत्यतःक्लेशेनाप्यसिद्धोवा दैवापेक्षोभूत्वानपरितप्येत् पुरुषार्थस्तु दैवेन संयुक्तोयः प्रवर्ततेअक्लेशेन ससर्वेषांमन्त्रार्थानामेवसाधकःपुरुषार्थः पुरुषकारःसएव यदात्यन्तगुणदैवेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन समयफ- लसाधकोभवति । अस्य दार्ढ्यार्थमुदाहरणंश्लोकद्वयेन ॥ केचिद्युद्धमपिक्षेत्रंयुक्तंपुरुषकर्मणा । दैवहीनायतुफलंकस्यचि- त्संप्रयच्छन्ति ॥ केचिक्षेत्रस्य मृतमित्युक्तंपुरुषकर्मणा । पुनःपुनर्दृष्टेः शोधितंयथावच्चोक्तमित्याद्युपकारकलक्षणेन दैवेन हीनाय फलंनददातीति ॥]

[मेधातिथिः । संयुक्तस्यापिदैवेनेति । दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते एवंच सर्वस्य तदा भावःदैवभावः । अन्येत्वाहुः दैवंयथा कालंपर्यामंदष्टाद्युपलम्भादेवकृतत्वान्नकृतमिति यथा तत्पुरुषकाराभावदर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम् ।]

[मेधातिथिः । चन्द्रार्कास्तावद्ग्राहाः ।]

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिन्त्यं पुरुषाकारेण नतस्य प्रतीकारश्चिन्त्यः । क्रिया प्रतिक्रिया ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचित्संपाद्यंतत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तंतयोर्मध्ये दैवंचिन्तयितुमशक्यं मानुषे तुपर्यालोचनमस्त्यतोमानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । जयादेरदृष्टसाध्यत्वादलंप्रयत्नेनेति । तत्राह सर्वमिति । विधाने व्यापारेदैवमानुषे दृष्टादृष्टतयोर्मध्ये ऐहिकभोगहेतुप्रबलादृष्टस्येदानीमसाध्यत्वेपि दृष्टं शक्यसंपादमित्याह मानुषेति । क्रिया पुरुषकारः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितं नीतिमार्गमनुसृत्य राज्ञा पौरुषेण भवितव्यं न दैवमनुसृत्य तुष्णींभूतेनेत्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । दैवमानुषे दैवपुरुषसंबन्धिनि । विधाने कर्मणि । सर्वविदंकर्म कर्मफलमिति यावत् । आयत्तमासनम् । तयोर्दैवमानुषयोर्दैवमचिन्त्यमनुकूलमननुकूलंवेति निश्चेतुमशक्यं किन्तुमानुषे पुरुषकारे सति तस्य दैवस्य क्रिया विद्यते ज्ञायते यतएवंतस्मात्पुरुषकारोविधातव्यइत्यभिप्रायः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदंसर्वकर्म दैवे मानुषेआयत्तं अधीनं ॥ अधीनो निम्नआयत्तइत्यमरः । तु पुनः तयोर्दैवमानुषयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं । पौरुषे पुरुषार्थे क्रिया प्रतिक्रिया विद्यते ॥ २०५ ॥

सह वापि ब्रजैद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः॥मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम्॥२०६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि युद्धंविनापि हिरण्यादि लभ्येत तदा युक्तउद्युक्तेपि सहशत्रुणा संधिकृत्वा स्वदेशं ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुपक्रमणीये न शत्रुणा युद्धंकार्यं यदि वा सएवं मित्रंतेन च दत्तंहिरण्यंभूम्येकदेशोवार्पितमेतन्नयंयात्राफलम् । तेन सह संधिकृत्वा यत्नवान्ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसिद्धोपक्रमेयदिप्रमत्तोऽरिस्तदासन्धिरेवश्रेयानित्याह सहेति । संधिकृत्वा मित्रतामुत्पादयेदिति शेषः । भूमिभूम्येकदेशं । फलं यात्रायाइतिशेषः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । मित्रहिरण्यभूमिलाभे सन्धिः कर्तव्यो न शत्रुवधे निर्बन्ध इत्याह सहवापि ब्रजेदिति सन्धौ कृतेममायं शत्रुरन्यो वामित्रंभवेत् हिरण्यं भूमिवास्मात्सोत्र इति त्रिविधंफलंसंपश्यन्निश्चिन्वानस्तदात्वानुगुण्येन युक्तः प्रयत्नतः शत्रूणां संधिकृत्वा ब्रजेत्स्वराष्ट्रंप्रत्याब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रिपुणा सह वापि यदि युद्धंविना हिरण्यादिकंलभ्येत तदा युक्तो मिलित्वा तेन सह संधिकृत्वा स्वदेशंब्रजेत् कार्यस्यान्तंगच्छेत् किंकुर्वन् त्रिविधंफलंसंपश्यन् कीदृशंफलं मित्रभूमिहिरण्यादि ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ॥ मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पार्ष्णिगृहीयात्पृष्ठगतदान्येनापि निर्वातितव्यं तदापि यदि स्वस्याक्रन्दस्तस्यापि

पार्ष्णिगृह्णीयात् तदापूर्वमरेःपश्चान्मित्रतामापन्नाद्धनंप्राप्य । यद्वा अमित्राच्च स्वास्थितादेव प्राप्य निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोररिंप्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्त्तनृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति सपार्ष्णिग्राहः । तस्य तथा कुर्वतोयोनियामकस्तस्यानन्तरोनृपतिःसआक्रन्दः तावपेक्ष्य यातव्यम् । मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलंगृह्णीयात्तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्मित्रादमित्राद्वा सन्धिरेवेष्टव्यइत्याह पार्ष्णिग्राहंचेति । अरिंप्रतिनिर्यातस्य स्वदेशाक्रम-
णशीलःपृष्ठवर्त्तं राजा पार्ष्णिग्राहस्तस्यानन्तरस्तनियामकआक्रन्दस्तौ संपेक्ष्य तावनपेक्ष्ययात्राफलंगृह्णन्तत्कृतदोषेण
युज्यते । अयमर्थः । पार्ष्णिग्राहोरिरेव तत्पृष्ठगयोस्तु मित्रोदासीनत्वेन ग्रहणात् । यदि सचारिश्चाक्रन्देन मित्रेण तत्पृष्ठगा-
मिनाऽभिभूतस्तदारिंजित्वैवागन्तव्यमनभिभूतश्चेत्सत्वस्य विजिगीषोराज्यनाशयतीतिरुत्वा यातव्यारिमपि मित्रात् मि-
त्रत्वेन संभाव्यमानादुपगम्य । पार्ष्णिग्राहसाराक्रन्दासारौतु पार्श्वदेशवर्तिनौ राजानाविति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । मित्रादिफलंप्राप्तव्यंतदाह पार्ष्णिग्राहश्चेति । मण्डले द्वादशराजात्मके पार्ष्णिग्राहमाक्रन्दमित्रा-
ण्यमित्रांश्च संपेक्ष्य मण्डलस्थानांशत्रूणांक्षयंमित्राणाञ्चवृद्धिसमीक्ष्येत्यर्थः । यात्राफलंमित्रभूमिहिरण्यमवामुयात् ॥२०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्ष्णिग्राहं पृष्ठे तत्पृष्ठे आक्रन्दं च मण्डलेसंपेक्ष्य मित्राद्वाऽमित्राद्वा यात्राफलमवामुयात् ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवोन तथैधते ॥ यथा मित्रंभुवंलब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रतु मित्रलाभे संभवति नात्यन्तंधने यतितव्यमित्याह हिरण्यमिति । आयतिक्षमं
भविष्यच्छक्ति ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानींकृशमप्यागामिकाले वृद्धियुतंस्थिरमित्रंलब्ध्वा
वर्धते ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अरेरेव मित्रत्वेन लाभे महान्गुणइतिस्तौति हिरण्येतिद्वाभ्याम् । नैधतेनहर्षमाभुयात् । कृ-
शं तात्कालिकोपकारासमर्थम् । आयतिक्षममुदकोपकारकम् । तदुक्तम् ॥ अधनंत्वर्णादिधनंधनमधनंचवाणिज्यम् ॥
अतिधनमेतच्चितयंविद्याभूमिःसुमित्रमिति ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यभूमिभ्यामित्रफलं विशिष्टतरमित्याह हिरण्यभूमी इति । भुवंस्थिरम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्राफलमाह । हिरण्यभूमिसंप्राप्य पार्थिवस्तथानएधते नवर्धते यथा भुवंलब्ध्वाएधते ।
कृशमपि आयतौ उत्तरकाले क्षमं योग्यमिति । तथा योगेश्वरः मित्रलब्धिर्वरायतः ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ॥ अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तुष्टप्रकृतिकं तोषितस्वप्रकृति । स्थिरारम्भमचलचित्तं । लघुलघ्वपि क्षुद्रमपीत्यर्थः
॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञंकृतोपकारस्य स्मर्त्तसानुरागमनुरक्तंस्थिरकार्यारम्भप्रीतिमत्प्रकृतिकंयत्तन्मित्रमतिशयेन श-
स्यते ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मित्रंलक्षयति धर्मज्ञमिति । कृतज्ञं कृतोपकारंस्मर्तारम्भ । तुष्टप्रकृतिः तुष्टाधिकारिणः
प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य । लघ्वित्यनायाससाध्यता । स्वस्मान्मूनवाअधार्मिकादेर्मित्रतादुःसंपाद्येति भावः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतिरमात्यादिः । लघुः शीघ्रकारी स्वस्मान्मन्यूनमिति वा । एवंविधपुरुषोमित्रप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मित्रलक्षणमाह धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञादिकमित्रप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ॥ कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धृतिमन्तं दुःखेष्वनुद्विग्नम् । कष्टं दुःखसाध्यम् ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वांसमहाकुलं विक्रान्तं चतुरं दातारमुपकारस्मर्तारं सुखदुःखयोरेकरूपशत्रुं दुःखेदं पण्डितावदन्ति ॥ तेनैवंविधशत्रुणा सह संघातव्यम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितयाऽरेर्लक्षणमाह प्राज्ञमिति । अत्र प्राज्ञं कृतमुपकारं स्मर्तृशीलम् । कुलीनं दुरभिमानिनम् । दक्षं सततोद्यमम् । दातारमित्यनेन दृष्टादृष्टजयहेतुता सूचिता । धृतिमन्तं सिद्ध्यसिद्ध्योरेकरूपम् । कष्टं कष्टदम् । तेन तादृशारिणा सन्धिरेव कार्योदुःखेयत्वादेवंविधस्येति भावः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । शत्रोर्गुणान्मित्रोत्तरणाय मित्रप्रसङ्गादाह प्राज्ञं कुलीनमिति । एवंविधं गुणवन्तमरिं कष्टमाहुः दुर्जयमाहुरिति यावत् । तस्मात्तादृशमरिमपि मित्रं कुर्व्यादित्यभिप्रायः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्तिरूपमाह प्राज्ञमिति । एतादृशमरिं कष्टं बुधा आहुः । २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ॥ स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषाणां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुःखोपभोगनिमित्तं साध्यते । अनिष्टस्थानप्रामाश्यापौरुषेयेण शान्त्यादिकारणप्रकारेण समतामापद्यन्ते इह स्थानस्थिता अव्यभिचारानुगुणाः क्रियन्ते पुरुषज्ञानलोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञानरूपमुपकारी भवति । अनुवर्तते शूरः कार्यक्षमो भवति ॥ कारुण्यगुणसमयेन करुणावेदीदयालुमनालोभेन परिरक्षति । स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषां सर्वकालक्षमते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्यताऽशठता । पुरुषज्ञानमयं योग्योयनेति ज्ञानं । करुणावेदिता करुणास्थानज्ञानं । स्थौललक्ष्यं दातृत्वं । एतेषु सत्त्वेवोदासीनता संभवत्यन्यथा कस्याप्यरिः कस्यापि मित्रमित्यवश्यं स्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता विक्रान्तत्वं रुपालुत्वं सर्वदा च स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वं अतएव ॥ स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानिकाः । स्थौललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजयोः । पदार्थकथनमनागमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यतस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । उदासीनलक्षणमाह आर्यतेति । आर्यता अवक्रता । पुरुषज्ञानं पुरुषविशेषज्ञता । करुणवेदिता रुपालुत्वं । स्थूललक्षं बहुप्रदः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानात् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजयोः सूक्ष्मदर्शित्वाद्याख्या । स्थूलवत्सूक्ष्मलक्षयतीति । एतान्येवोदासीनगुणस्योदयः प्रकटता तद्धेतवः । एवंविधमुदासीनमाश्रित्यरिणा योद्धव्यमिति भावः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । उदासीनस्य च गुणान्मित्रोत्तरणार्थं मित्रप्रसङ्गादाह आर्यतापुरुषज्ञानमिति । स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्तम् । गुणोदयो गुणोत्कर्षः । गुणवन्तमुदासीनमपि मित्रं कुर्व्यादित्यभिप्रायः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदासीनस्वरूपमाह । आर्यताऽशठता । पुरुषज्ञानं अयं योग्योऽयनेति ज्ञानम् । क-

रुणवेदिता करुणस्थानज्ञानं । स्थौल्लक्ष्यं दातृत्वं । गुणोदयः एतेषु सत्त्वेव उदासीनता संभवति अन्यथा कस्यापि मित्रमित्यवश्यंस्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्भूपोभूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशीमपि भूमिर्विलम्बमानः परित्यजेत् क्षेम्या आठविकादिभिरनभिभवनीया नित्यमस्य प्रधानमुभयंबहुसस्याऽदेवमातृकाच पशुवृद्धिकरीच जाङ्गलरूपत्वादबहुफलपत्रतृणत्वाच्चैवंगुणा हि भूमिर्वणिक्कृषीवलबहुला- भवति दुर्भिक्षव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणाचेति चतुर्थ्याप्रकृतिपरित्यागे चोभयंन ततोज्ञापयति नसहसा- युधानांप्रकृतिपरित्यजेत्स्यामवस्थायां किन्तुतांपरित्यजेद्यामन्येतसाक्ष्येशेषांप्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति यथातुनमि- त्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषप्रतिक्षणं यामन्येततदा गुणवतीमपि भूमित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेम्यां शक्यक्षेम्यां । आत्मार्यं यदि तत्त्यागेनैवात्मनिस्तारः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनामयादिकल्याणक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृ- द्धिकरीमपि भूमिमात्मार्यमविलम्बमानोराजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमिमित्युक्तं कथंविजिगीषुलिप्सिता भूदेयेतिचेत्तत्राह क्षेम्यामिति । क्षेम्यां योगक्षेमकरी- मपि । सस्यप्रदां नदीमातृकां । पशुवर्धिनीं चतुर्दिक्षु तृणोदकसंपन्नाम् । चात्मार्यदेहरक्षार्थम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अभियुक्तंप्रत्याह क्षेम्यांसस्यप्रदामिति । क्षेम्यांरक्षितुंसुकराम् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशींभूमिमात्मार्यमविचारयन्भूपः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान्नक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लृप्प्रकारसाध्योनियमोभवति आपदर्थेयथा मशकार्थं धूमोमशकानपनेतुमिति ज्ञायते त- निमित्तंधनंरक्षेन्नान्यत्रधनरक्षायाः कार्यमस्ति तत्त्वभुक्तफलं हि धनमिति तथाहि तेन प्रतीक्ष्ययानमासनं दण्डंविभर्त्ति- उपजप्यानुपगृह्णातीति धनेनापि दारारक्ष्याः दारग्रहणं प्रणिधिसंबन्धिप्रत्युपलक्षणार्थं आत्मा तु रक्ष्यः अन्येन प्रकारे- णात्मानंरक्षितुमसमर्थः सर्वस्वंदत्त्वा दारानपि काले परित्यज्य वाग्यतस्थितोदारधनादि वर्जयित्वा धर्मकरिष्यति । ये तु धनदारानुरोधेन विनश्यन्ति न तेषांधनदारादिदृष्टं नाप्यदृष्टधर्माधर्मानाचरणात् । नच कौमारदारत्यागित्वं नत्याग- प्रतिषेधस्यायंच वाजयति राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तोदृष्टार्थत्वादन्यस्यापि द्रष्टव्यः । ननु च राजा राज्यंप्राप्यमहाध- नोश्वमेधादि करिष्यत्यतुलंचसुखमनुकरिष्यत्यतस्तु लोकः संक्रुष्टंकिंकरिष्यति नैषदोषोऽल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सं- न्दधनस्यापि जपादयः विशेषनिमित्तानि धनान्येव नचेदमस्यामवस्थायांलोकसंक्रुष्टमिति नच सहसैतत्कार्यम् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपदः प्रकृति कोपबलक्षयरोगादयः । धनैर्भूम्यादिभिः ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्सर्वविषयोयंधर्मः स्मर्यते आपदर्थमित्यादि । आपन्निवारणार्थंधनंरक्षणीयंधनपरित्यागेना- पि दारात्रक्षेत् आत्मानंपुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत्सर्वतएवात्मानंगोपायीतमिति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरे- केणात्मारक्षादित्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनाचेजीवति प्रधिनागादिति श्रुतिसंमतमर्थवादमाह आपदर्थमिति । आपदर्थमापत्तिवारणार्थं मशकार्थोद्धूमइतिवत् । दारान् स्त्रियं धनैः धनदानेनेतिशेषः । एवमुत्तरत्र । आत्मना देहेन चेजीवतिगतप्रधिना धनेनेतिश्रुतेरर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । गुणवद्भूमिपरित्यागेनाप्यात्मा रक्षितं दुःशक्यश्चेद्धारपरित्यागेनात्मा रक्षितव्यइत्याह आपदर्थमिति । आपदर्थं आपन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोभृशम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदोदैवमानुषाणि व्यसनानि तानि कृतिविषयाणि युगपदुपजातानित्यर्थमपि यथा स्युस्तथा संयुक्ताश्चसामपुरस्सरदानं सामपूर्वकं भेदं सामदानभेदसहितं दण्डमेव वा । दानमेवेत्यादिकान्सर्वोपायान्विसृजेद्बुधइति यत्र यत्प्राप्तं तत्समीक्ष्यविचार्य प्रयुज्जीतेत्यर्थः नतुविषण्णआसीत् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संयुक्तान् मिलितान् । सर्वोपायान् सामादीन् ॥ २१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदोयुगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायाञ्छाल्लज्जः संप्रयुज्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सहेति । सह सर्वाः कोशक्षयप्रकृतिकोपाविकृतव्यसनादिकाः समीक्ष्योपलभ्य सर्वोपायान् सामादीन् व्यस्तान् सृजेत्प्रयुज्याच्च नतुमोहमुपेयादतआह । बुधः पण्डितः ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । सह सर्वाः समुत्पन्नाः युगपत्सम्भूताः । सृजेत्प्रयुज्यात् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वोपायान्सामादीन् संयुक्तान् मिलितान् वियुक्तान् एकैकमेववा बुधः सृजेत् कुर्यात् ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ एतन्नयंसमाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । कथमित्यपेक्षायामाह साधयेत्कार्यमात्मनइति पाठान्तरम् । तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्यकार्यमित्रवत्साधयेत् । सर्वोपायाः समस्तव्यस्ताएवअयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह समाश्रित्याङ्गीकृत्यसमर्थचिन्तने नैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे नानुमताः समर्थस्तथा कियुक्तमिति विचार्येयता केनोपायेनैषामिदंप्राप्त्यादिति । कृत्स्नशइति त्रयविशेषणंकृत्स्नमित्यर्थः । एवंचयोयदुपायसाध्योयदापथा युक्तस्तत्रसदा तथा प्रयुज्जीत त्वकार्यसिध्यर्थं उपायोएतानामवस्थानांचानन्त्यात्सर्वतत्त्वेणाशक्यंवक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीक्षामुपाचरेत् । उपेत्यविशेषभावनोप्याह ॥ सतुयुक्तोहिसंधत्ते युक्तआत्मपराक्रमः ॥ तावुभौनयसंपन्नौस्तेनोप्ययसमन्वितइति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपेतारं आत्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयमुपायसाध्यं । समाश्रित्य मनसा बलाबलादिद्वारानिश्रित्य ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुमः । उपेतारमात्मानमुपेयंप्राप्तव्यं उपायाः सामादायः सर्वे ते च परिपूर्णाएतन्नयमवलम्ब्य यथा सामर्थ्यप्रयोजनसिद्धये यत्नंकुर्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोपेति । उपेतारमात्मानं उपेयंप्राप्तव्यं सर्वोपायांश्च समाश्रित्य किंत्याज्यं किंनेति विचार्य आत्मसिद्धये आत्मरक्षार्थंप्रयतेत । उपेताचेजीवतिसर्वं भविष्यतीति भावः ॥ २१५ ॥

(२१५) अर्थसिद्धये = आत्मसिद्धये (ट, ठ, ड, त)

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितांतीतिविजिगीषांसक्षिप्य निगमयति उपेतारमिति । उपेतारममात्यादिकं बर्गे उपेयं भूत्यादिकम् । सर्वशब्देन मायापेक्षयेन्द्रजालानां ग्रहणं कृत्स्नशः समाश्रित्य न्यूनमधिकं च ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेतारं उद्यमफलयुक्तमात्मानमुपायसद्वारं । उपेयं उपायसाध्यं । सर्वोपायांश्च सामादीन मन-
साबलाबलादिद्वारा निश्चित्य एतन्नयमाश्रित्य सिद्धये प्रयतेत ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सहसंमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ व्यायम्याप्नुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंयथोक्तं राजा वृत्तमिदंसर्वमापद्यनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेक्षया वा कस्यामवस्थायां किं कर्त्तव्यमिति मन्त्रिभिः सह विचार्य मध्यंदिनमुक्तकालमध्यंदिनव्यायामं कृत्वोपचार्यस्नानं च स्नानमक्रमोक्तमपि पुनराज्यार्थं मुच्यते मङ्गलाचारेयुक्तानाम् । राजा स्नानपरिग्रहार्थं भोजनादियुतं तद्रूपपूर्वस्नानापेक्षयाऽन्तःपुरंयायादिति विशेषार्थमुपसंहारः । विविक्ते देशे ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंसर्वमिदमिति यदुक्तप्रकारमिदंसर्वमित्यर्थः । व्यायम्याख्याभ्यासेन शमलब्ध्वा ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तंमन्त्रिभिः सह विचार्यानन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकंमाध्याह्निकं कृत्यंनिर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्यमुपसंहरति एवमिति । व्यायम्य युद्धाद्युपयोगिव्यायामं कृत्वा आप्नुत्य स्नात्वा भोक्तुंविशेदित्युक्तम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तं व्यायम्य ह्यारोहणादिव्यापारं कृत्वा आप्नुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं व्यायम्य विचार्य । आप्नुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥ सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्राऽन्तर्गतगृहआत्मरक्षाभूताआत्मसमाः कालज्ञावयोविशेषावस्थादि प्रतिनियतकाले भक्ष्य-
भोज्यदानादिविशेषज्ञाः अहार्याअभेद्याविश्वसनीयाः परिचारकाः स्वरवैद्यादय एतैर्गृहीतंसर्वपरीक्षितमदनीयमन्त्राद्यमद्यात्
परीक्षा कुशलैर्वैद्यैरग्निचकोरादिभिः कर्तव्या । विषादिसंसृष्टस्य शुष्कस्याशुद्धताभवति वैवर्ण्यैः सुगन्धोपघातश्च अतिम्लानताग्नौपक्षिप्तस्य वेति । वेति शब्दः वैवर्ण्यज्वालासुईक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः दर्शनेन भ्रियते यत्रकोकिलः ग्लायति जीवजीवकः चकोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषंप्रदर्श्यापि भवति मुष्कस्यावग्रहः स्वदइत्यादिमन्त्रैश्चविषापहैः परिजयेद्व्याप-
दिकासु ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालज्ञैर्यदा यद्यञ्जनादि देयं तद्ज्ञैरभेदैरनुपजप्यैः । अहार्यैरितिपठिष्ययमर्थः । विषापहैश्चकोरादिभिर्मन्त्रैश्च सुपरीक्षितंयत्परिवारकैस्तदद्यात् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रान्तःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेदैः सूपकारादिभिः कृतंसुष्ठुचपरीक्षितं चकोरादिदर्शनेन सविषमन्त्रदृष्ट्वा चकोराक्षिणीरक्ते भवतः विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्त्रमद्यात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रकारमाह तत्रेति । भोजनेकर्तव्ये आत्मभूतैर्देहवत्प्रियतमैः अहार्यैर्धनादिलोभेनाभेदैः सूपकारादिभिः । विषापहैर्मन्त्रितमन्त्रम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । अहार्यैः अभेद्यैः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र अन्तःपुरे आत्मभूतैः पुत्रैः कालज्ञैः तद्व्यञ्जनादिकं यत्तद्देयमितितज्ज्ञैर्योतिर्विद्भिः अहार्यैः अनुपजन्त्यैः तथापरिचारिकैः विषाणैर्मन्त्रैरुपलक्षितमन्त्राद्यंसर्वं अद्यात् भक्षयेदित्यर्थः ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ॥ विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि राजौपयिकानि वस्त्रादीनि विशोधयेत् । विषघ्नानि रत्नानि गरुडोदीर्णनागदमणिप्रभृतीनि यतः प्रत्यये नित्योभोजनकालादन्यदापि धारयेत् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगदैरौषधैर्नेजयेत् क्षालयेत् । नियतः शुचिः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्भृत्याञ्छिक्षयति विषघ्नैरित्यर्थेन । अगदैरौषधैः विशिष्टानि द्रव्याण्यन्नपानादीनि शोधयेत् । अस्य राज्ञः । शत्रुतोविषदानादिभियातन्नाशकरत्वं धारयेदित्याह विषघ्नानीति । सदा विषघ्नानि नियतोधारयेदित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विषघ्नैरगदैरौषधैः अस्य राज्ञः द्रव्याणि भक्ष्यपदार्थादीनि चतुर्विधानि चोष्यलेह्यभक्ष्यभोज्यानि नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । परीक्षिताविचारिताउपधाभिः शीलशौचाचारैः ह्रियोदास्यः परिचारिकाव्यजनोदकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशेयुरुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः स्नानेन कृत्वा समाहिताः अप्रविक्षिप्तमनसः वेषाभरणकपटवेषः केशनखाद्येवंविचार्य कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रब्धहन्तुः आभरणानि च विषदिग्धैराभरणैः स्पृशेयुरिति ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यजनोदकधूपनैः स्पृशेयुरस्य समीपमागच्छेयुः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुमायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणाभ्यनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैः एनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्त्रीविषयनियममाह परीक्षिता इति । स्त्रियश्च दुष्टदयाः कदाचिदस्त्रविषादियुक्ताः स्युरिति भयात् भर्तृष्वेताविकुर्वत इति न्यायात् परीक्षितामहिलादिभिः धम्मिल्लादौ क्षुरंदध्युर्नूरादौ तथा विषमिति तत्राह । वेषाभरणसंशुद्धाः विशत्यासुचित्तंयूनामेभिरिति वेषाधम्मिल्लकुचनितम्बालकवस्त्राणि आभरणानि कटककङ्कणहारनूपरादीनि तेष्ववलोकनेन सम्यक्शुद्धाः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । व्यजनोदकधूपनैः संस्पृशेयुः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनं राजानं एतादृशः स्त्रियः स्पृशेयुः आलिङ्गनं कुर्यात् ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । एवंविषोदकाञ्चनादिनादौ प्रयत्नं कुर्यात् स्नानं शिरःस्नानं गन्धोरोचनादि आसनमत्रप्रदर्शनार्थं तत्र ह्युपविष्टो यथा तत्र महान्यतः क्रियते एवंयानादावपि कर्तव्यः ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति यानादिष्वलंकरणान्तेषु विषयशब्दादिशङ्कया भयत्नविधानम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नवाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालङ्कारार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादपि धनभाजां भीतिरिति न्यायमाश्रित्य सर्वत्र भयनाशनार्थप्रयत्नविधत्ते । एवमिति । प्रसाधने केशादिसंस्कारे सर्वालंकारिकेषु कुत्सितमपि देहमलंक्रियते भूयते एभिरिति कटकमुकुटकङ्कणवस्त्रादयस्तेषु ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । एवं विषादिप्रयोगरक्षणे यत्नं कुर्वीत । स्नाने स्नानीये प्रसाधने गन्धपुष्पादौ ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ विद्वत्पुनः यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्नेवान्तर्गृहआत्मविनोदाय स्त्रीभिर्नवोढभार्यादिभिर्यथा सुखं क्रीडेत यथाकालमिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण संबन्धनीयं विद्वत्पुनः कालोपपन्नानि कार्याण्येकाकीमस्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विहरेत् क्रीडेत ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत । कालानतिक्रमेण च सममे दिवसस्य भागे तत्र विद्वत्पुनः भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवाभोजनमनुवदनकार्यान्तराणिविधत्ते । भुक्तवानिति । स्त्रीभिः सहेत्यन्वयः । विहारोत्रचित्तप्रसाधनमैथुनवर्जं दिवामैथुननिषेधात् ॥ २२१ ॥

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तःपुरान्निष्कम्यालंकृतआयुधीयं पश्येत्तस्याच्छायाकांदद्यात् पुनरितिवचनात्पूर्वाण्हेदृष्टमपि नित्यदर्शनीयं आयुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति । सर्वाणि च वाहनानि तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थं नित्युक्तानां च तत्र विशेषाधानार्थं दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेक्षणमभीक्षणमुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुधीयं जनं प्रातर्दृष्टमेव पुनः पश्येत् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतालङ्कारः सन्नायुधजीविनं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीन्यलङ्काररचनादीनि पश्येत् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधीयमायुधजीवनम् । आभरणानि चर्मादीनि ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुधीयं जनं पार्श्विग्राहकं पुनः पुनः पश्येदित्यर्थः ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ॥ रहस्याख्यायिनां चैव प्रणधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनमुच्यते प्रजाकार्यपुनः कश्चित्कालमतिक्रमेदिति । उत्तरक्रियानन्तर्यार्थवा अन्तर्वेश्मनि रहसिप्रासादादौ भवंतस्याख्यायिनः पौरावा केचित्प्राप्तप्रणिधयस्तेषां चेष्टितं चेष्टाव्यवहारः किं दृष्टं श्रुतं कृतं चेति तेषां चास्मिन्काले दर्शनमिष्यते परैरनवबोधनार्थस्वस्थस्य चार्थकार्यकालनिमेनापतितं वर्तते ॥ यथाचोत्पादितं कार्यं संपश्येन्नोभितापयेत् । कल्लूसाभ्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायत इति ॥ २२३ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतेब्रह्मसूत्रभाष्येसप्तमोऽध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥ ६३ ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्वृत्तं चेष्टितम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजधर्मसंकीर्तननामायंसप्तमश्च ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठा-
मात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । परमप्रकृतमुपसंहरन्प्रतिनिधिविधत्ते एतदिति । विधानमनुष्ठेयं दृष्टादृष्टार्थं षाड्गुण्याग्निहो-
त्रादिकम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्वस्थः दुःखितः राजा एतत्सर्वराजमन्त्रादिकं भृत्येषु मन्त्रिषु नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानां पालनं राज्ञो वृत्तिर्विहिता सा चात्र ॥ शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्य वणिक्पशुरुषीर्विशः । आजीवना-
र्थं शूद्रस्य द्विजातीनां निषेवणम् ॥ एवं नृपो वर्तमानो लोकानामोत्पन्नानामिति ॥ तथा धर्मो वर्धते लोके अन्येषामपि वर्णानां क्ष-
त्रियवृत्त्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः ॥ यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः । कर्मनिष्ठा च विहिता लोकसाधा-
रणे हिते ॥ परिपालनं च पीडापहारः । द्वयी च पीडा दृष्टादृष्टा च तत्र दुर्बलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा
पीडा इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिकदुःखोत्पादनमदृष्टपीडा । प्रजाहि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथा
वदाचरन्ति कुपथेन यान्त्यदृष्टदोषेण बाध्येरन् । अतश्च राज्यनाशः प्रजैश्चर्यहि राज्यमुच्यते तासु विनश्यन्तीषु कस्य
राज्यं स्यात् । व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदण्डेन व्यवस्थाप्यमानानभयात्पृथक्प्रचलन्ति तत्राचोभयथापि रक्षिता भवन्ति । धनदश्च
राज्ञः करशुल्कादिवैतदन्यधर्मिणो जीविका न भवतीति वृत्तिपरिक्षयादपि राज्यावसादः अतो राज्यस्थित्यर्थं व्यवहारदर्शनं क-
र्तव्यं तदिदानीमुच्यते व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनो धाराय वृत्तिरुच्यते । अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव
विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तो विचारगोचरसमर्थतया कर्तव्या इति । दिदृक्षुरित्युक्ता पश्येत्कार्याणीति सामानाधिकरण्यं पुनश्च प्र-
त्यवमर्शस्तेषामाद्यमृणादानमिति । तान्पदार्थान्विचारयेदिति संबन्धः वक्ष्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभाप्रवेशस्त-
दभ्यन्तरभावः । किमेकएवप्रविशेच्चेत्याह ब्राह्मणैः सहेति । अथ मन्त्रज्ञैरिति कस्यविशेषणं न तावन्मन्त्रिणो मन्त्रित्वादेव सि-
द्धेः नहि मन्त्रमजानानो मन्त्रीति शक्यते वक्तुं नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिज्ञानमदृष्टं न स्यात् । अत्रोच्य-
ते ब्राह्मणविशेषणमेवैतत् तेह्यमन्त्रज्ञाभूत्वा निरपेक्षमवधारयन्तः स्युरन्यथाराज्ञोऽनर्थमावहेयुः । तथा हि महामात्याश्रितः
कश्चिज्जनपदेन व्यवहरन्सहसाजितो यदि न दण्ड्यते धनं वा वष्टभ्यन दाप्यते तदा समत्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्यात् पक्षपा-
तमशक्तिवास्य जनपदामन्येरन् । अथ दण्ड्यते महामात्यक्षोभादपि प्रकृतिविकृतं स्यात् मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारो यदि
निर्णेतव्यस्य केनचिदपदेशेन प्रसङ्गरोधं कृत्वा रहसि राजानं परिबोधयन्ति । अनयोर्विवादिनोरयं जीयतेऽयं जयतीति
व्यवहारस्त्वस्माभिरनं तदानीमेव निर्णीतइति स्वामी प्रमाणं तत्र राजैर्विवदित्वा महामात्यमादेशयति त्वदीयो मनुष्यो जी-
यते मम हानिर्माभूदिति संप्रति निर्णयो वधीरितः त्वमेव तथा कुरु । यथैष मनुष्यः संधीयते बाधास्य व्यपनीयते ते मन्त्रि-
णो वा देयवाक्यामनुष्याणां सर्वेषामनर्थ्या च प्रवृत्तिप्रतिबध्नन्ति । अन्येतु काकाक्षिवदुभयविशेषणमर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदं मन्य-
न्ते यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्तद्धातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानं ब्राह्मणपक्षे तु कार्यार्थसमभावश्च मन्त्रिब्राह्मणानां प्रवेशमात्र-
मेव किन्तर्हि निर्णयं पश्येदित्युत्तरत्र वाक्यानि यथा योग्यमितरथा दृष्टाय प्रवेशः स्यात् अतो नैकाकी निर्णयंकुर्यात्कि-

न्तर्हि तैः सह निरूप्येति । विनीतोवाक्पाणिपादचापलरहितः वेपतोऽनर्थः स्यात् । पार्थिवग्रहणान्नक्षत्रियस्यैवायमुपदेशः किन्तर्ह्यन्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न ह्यन्यथा राज्यमविचलितं भवतीति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीमहागणपतयेनमः । व्यवहारानिति ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थमृणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्थप्रत्यार्थवाक्यजनितसंदेहहारीविचारव्यवहारः । तदाह कात्यायनः ॥ विनानार्थेह संदेहहरणं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारइति स्मृतः ॥ तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्चसममाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतोवाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः अविनीतेहि नृपेवादिप्रतिवादिनांप्रतिभाक्षयादसम्भ्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात्तादृशो वक्ष्यमाणां समाप्रविशेत् । व्यवहारदर्शनं चेदप्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थवक्ष्यमाणदृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति व्यवहारार्थं सभाप्रवेशप्रकारमाह व्यवहारानिति द्वाभ्याम् । संगतिरानन्तर्यलक्षणा व्यवहारनिर्णयस्य राजकृत्यत्वात् । ऋणादानाद्यष्टादशविषयो विरुद्धार्थप्रत्यार्थवाक्यजनितसंदेहहारी विचारो व्यवहारः ॥ विनानार्थेऽवसंदेहे हरणं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारः स उच्यत इति कात्यायनवचनात् ॥ मिताक्षरा तु अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदंक्षेत्रादि मदीयमिति कथयति तद्विरोधेन मदीयमिति । मन्त्रज्ञैः पूर्वाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रज्ञैर्नीतिशास्त्रज्ञैः कापटिकादिभिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्तैर्वा मन्त्रिभिश्चामात्यैः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवराज्ञः स्वविषयरक्षणं परविषयलाभे प्रशमनं चोक्तं इदानींतस्य व्यवहारदर्शनमुच्यते व्यवहारान्दिदक्षुस्त्विति । मन्त्रज्ञैरिति विशेषणं ब्राह्मणानां मन्त्रिणां च । विनीतः उक्तैरेतै रभ्यैः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ व्यवहाराध्यायो निरूप्यते । पार्थिवो ब्राह्मणैः सह तथा मन्त्रिभिः सह व्यवहारादीन्द्रिदक्षुः समाप्रविशेत् । अन्यानन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । कीदृशैर्ब्राह्मणैः मन्त्रज्ञैः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोवापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणा
म् ॥ २ ॥

(१) मेघातिथिः । आसीनो धर्मासनोपविष्टः स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव स्थानासनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः कार्यविशेषापेक्षः गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट आसीनः लघीयसि त्वल्पवक्तव्ये स्थितः । क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः सहि मार्गावलोकनपरो नार्थप्रत्यार्थनोर्निपुणतो वचनमवधारयेत् अन्ये त्वदृष्टार्थतया मन्यन्ते । तपस्वि वद्वाहनादिषु विवादिषु स्थितेषु स्थित आसीनेष्वासीनः । पाणिमुद्यम्येति उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद्दसनोपव्यानमेतत् तेनायमर्थो हस्तउत्क्षेपव्यो न पुनः समीपवर्तिनि संलग्नः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेनाभिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना अनेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्यख्यापितं भवति प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयत्नवन्तो हस्तमुद्यच्छन्ति यथा सुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्राजा विचिंत्य ददाति सभ्यैर्निर्भयैर्वयं जिता इति पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थं केवलस्य हि हस्तस्य यावद्यवहारदर्शनं व्यापारणं पीडाकरं न चायमदृष्टार्थ उपदेशः । विनीतवेषाभरणइ-

ति पूर्वश्लोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोभिहितः श्वगणानांशालीनतया मुखोपसर्पणार्थउद्धृतवेषे हि रजोनिवृत्तिलक्षणया तथा विधानामप्रतिपत्तिः स्यात् अतउद्धृतवेषाभरणं कथंचित्केशवसनविन्यासादिविशेषः आभरणकर्णिकादि तत्रोद्धृतवेषऊर्ध्ववस्त्रोजवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि उद्धृताभरणोदीमिमद्गुरन्तालङ्कारोबन्हाहारश्च सस्त्रादित्येव दुर्निरीक्ष्यः सामान्यजनानांविशेषतोभियुक्तानाम् । पश्येदिति सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह पश्येद्विचक्षणः अयंच राज्ञोदर्शनापदेशोदण्डप्रणयनेयथा स्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तोभविष्यति तात्पर्यतस्यैव रक्षाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादनधिकारः सर्वेषांसंशयच्छेदमात्रं फलन्तु व्यवहारदर्शनं प्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषोब्राह्मणस्यास्त्येव उक्तं हि धर्मसंकेतेषु ब्रूयादिति तथैकवर्ग्याणांवाणिज्यकर्षकपशुपालप्रभृतीनांस्ववर्गसामायिकार्थविप्रतिपत्तावन्यस्यांवात्सुकनिर्णयादूतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः तथा हि पठितं ॥ कुलानि श्रेणयश्चैव गुणैश्चाधिकृतोनृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति ॥ तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र तास्युस्तवैतेऽधिकतरं संबन्धिन इति वदद्भिस्तु ततश्चेति निवेदितव्यं श्रेणयः समानव्यवहारजीविनोवणिक्प्रभृतयः । तेषांबन्धुभ्योधिकगुरुत्वबान्धवादिज्ञातिधर्मभयाद्विचलितं नियच्छन्ति श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मो राजपुरुषप्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविचलनार्थप्रतिभूयहणपूर्वकं विचारयन्ति य एतस्माद्विचलन्ति । परिषदि दण्डोदातव्यश्चलितुं वापि त्वया न देयमिति । गणागणशश्चारिणोगृहप्रासादादिकरामठब्राह्मणादयश्च ते स्वगणिनां व्यवहारं पश्येयुः । तत्राविचलार्थउपसदः कर्तव्याः पूर्वसमानकर्मजीविन एकाकिनोऽपीमे तु संभूयकारिण इति विशेषः । श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनोभूमिज्ञत्वात् अन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः ते हि कार्याभ्यन्तराश्रेणिकताएव निर्णेतारः त्रैविद्योविद्वानब्राह्मणस्तस्य हि धर्मसंकेतेषु प्रवक्तृत्वं विहितं तस्य पूर्वभ्योगुरुत्ववैदुष्यात् । नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वादतः स्वयं विदुषा नृपेण निर्णीते नास्त्येतद्योमन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः द्विगुणदण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति । अन्येषुकरणेष्वेतद्भवति तत्र ह्यस्ति वचनावसरोनाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचिते किंवक्ष्यतीति अर्थान्तरं नृपैरधिकृतो राजस्थानीयब्राह्मणस्तथान्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे मृहीति स्वातन्त्र्यस्मरणादण्डपर्यन्तोस्त्येव व्यवहारः सुपरीक्षितो भवति । वासनाविनम्यार्थश्रुतिप्राप्तप्रसक्तशिष्यमुताथाः ॥ अन्यत्र दण्डाच्छारीरात्पातनीयाचकर्मण इति स्वल्पेऽपराधे गृहस्थ एव राजायते महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितमित्यस्यार्थः । अतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यार्थत्वमारोप्य ब्राह्मणादीनामधिकारआशङ्कितः पुनश्च क्लेशेन समर्थतस्तदयुक्तं विषयभेदादधिकारभेदात् स्वविषयो हि राज्ञोदण्डावधिको ब्राह्मणादीनां निर्णयावधिः अधिकारोपि भिन्नो राज्ञोराज्यस्थितिप्रयोजनमितरेषांसंशयच्छेदोदरपरोपकारकत्वं अतो नो वृत्त्याशङ्कैव नास्ति कार्ष्णो विप्रतिपत्तिनिरासार्थिनां विप्रतिपन्नयोर्हि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यं नो चेत्संविदाने कोराज्ञः स्वाधिगमे निरोधः कायकशुद्धौ हि श्वानिरोधवानिति वक्ष्यामः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनाशयणः । उद्यम्य उत्तरीयोपरिकृत्वा । विनीतो योग्योवेषो देहावैकतरूपमारभणं च यस्य । अनुद्धतिः व्यञ्जकं तदुभयंकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टोलघुनि कार्ये उत्थितोपि वा । पाणिशब्दोबाहुपरः । दक्षिणबाहुमुद्यम्यानुद्धृतवेषालङ्कारः पूर्वत्र श्लोकइन्द्रियानौद्धत्ययुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तत्रासीन इति । आसीनो गुरुतरकार्ये । स्थित एव शीघ्रं समान्यपाणिमुच्येति वस्त्रादिभ्यः प्रकाशितदक्षिणपाणिः । कार्याणि व्यवहारेऽनुष्ठेयानि । पश्येत् चिन्तयेत् । कार्याणां अर्थप्रत्यर्थिनाम् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । आसीनः स्थितो वा नतु शयानः । दक्षिणां पाणिमुद्यम्य अग्रावृतदक्षिण इति यावत् । यङ्गोपवीनोत्थ-
न्ये । कार्याणि व्यवहारान् । कार्याणां व्यवहारिणाम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विंशति तत्रेति । तत्र तस्यां सभायां आसीनः कार्याणां अष्टादशविधानि कार्याणि पश्येत् । किं-
कृत्वा दक्षिणं पाणि उद्यम्य उत्तृत्य ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिंसायः कुरुते कश्चिद्देयं वा न प्रयच्छति । स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोष्टादशधा पुनः ॥ १॥]†

(१) मेधातिथिः । पूर्वाद्धेनिर्णयहेतवः कथ्यन्ते उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः । पश्येदिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते
कार्याणीति च प्रत्यहंपश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनिर्णयः कर्तव्यः । हेतुभिरिति हेतुनिर्णयसाधनं । सच द्विविधः
प्रमाणरूपो व्यवस्थारूपश्च । तत्र प्रमाणरूपोऽर्थनिर्णयहेतुः साक्ष्यादिः व्यवस्थारूपो यतोऽसत्ये वार्थनिश्चये व्यवहारः संति-
ष्ठते । यथा सत्यशपथउभयानुमतएकः साक्षी यद्यर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सभ्यैः परीक्षितोऽपि निर्णयहेतुतां प्र-
तिपद्यते । नच परीक्षितस्य पुंसो वचनादसत्यात्पूर्ववदर्थनिश्चयः प्रार्थिकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्था हेतुर्भवति । सा च
व्यवस्था द्विविधा साधारण्यसाधारणी च देशभेदाश्रयभेदात्सापि द्विविधा अविरोद्धा विरोद्धा च अविरोद्धायथा केषांचिद्वा-
क्षिणात्यानामपुत्रा स्त्रीभर्तयुपरते सभास्थाणुमुपारोहति तमुपारुढाऽधिष्ठितैरक्षपराहता कृतलक्षणा तत्सेवानन्तरं सपिण्डेषु
कृच्छ्रं लभते* । तथोदीचालभ्यमानां कन्यायाचमानाय भोजनं यदि दीयते तत इयंतुभ्यंदत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति वि-
रोद्धा च क्वचिद्देशे वसन्ते धान्यं युज्यते शरदिद्विगुणं प्रत्यादीयते तथानुज्ञातभोगाधिर्द्विगुणेऽपि तदुत्थधने प्रविष्टआमूल-
हिरण्यदानाद्भुज्यत एव एषा ह्यशीति भागं गृह्णीयात्कुसीदवृद्धिर्द्विगुण्यं नान्येतीति विरोद्धा । तत्र भेदाश्रयादेशदृष्टहे-
तुशब्देनाभिहिताः । शास्त्रदृष्टास्तु हेतवः शास्त्रे पठितास्ते च केचन शास्त्रकारैः कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावत्स्ववस्थिता
अनुदिताः तत्र कल्पितव्यवस्था यथा लेख्यं यथोपभोगः साक्षिणश्चानुमानं वस्तुनियतं यथानयत्यस्यासूतैः मृगस्य मृगयुः
पदमिति यद्यपि सर्वलौकिकं न शास्त्रकारवचनात्प्रामाण्यं भवति तथा लौकिकमेव तस्मिन् न च चिच्छास्त्रमश्रयितव्यम् ।
याचयतीदृशे चापराधइदं दिव्यं नियता च कालेन भोगः प्रमाणमिति लौकिकमपि तच्छास्त्रदृष्टमित्युक्तम् । तस्यां च व्यव-
स्थायां शास्त्रकाराणामूले संभवति । सा प्रमाणमसंभवे तन्मूला सा नादरणीया यथा लेख्यक्रमपाठः ॥ उभयाभ्यर्थितेनै-
वंमया ह्यमुकस्तुना । लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकस्तत्त्वतो लिखेदिति ॥ यस्यादावेव लेखकः स्वनाम निवेशयेदित्येनामाहम-
मुष्यपुत्रो लिखामीदमितिन कश्चिद्दोषः स्यात् स ह्येवमर्थनाम निवेशयत्यनेनेदं लिखितमिति लेख्यकमुपलिखितं यथा स्यात्
यदि ह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययितो भवति ततस्तल्लिखितं प्रमाणं यदि चासावात्मानं स्वगोत्रनाम्ना नोपलक्षयेत्ततः
कस्य प्रत्ययिता प्रमाणान्तरादन्विष्यतां अथ तु लेख्यानन्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखक इति प्रत्यभिज्ञानं स्याद-
नुपलक्षितोऽपि न कश्चिद्दोषः । तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेवतादृशं लेख्यं परिपूर्णलक्षणं एषा च लेख-
कपरीक्षा तत्रोपयुज्यते । पत्रलेखकस्य साक्षित्वान्तर्भावो न्येषां साक्षिणामल्पत्वात् यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः साक्षिणः
स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसंबन्धिनी प्रत्ययिता नोपयुज्यते तथेयमपराव्यवस्था ॥ लिखितं लिखितेनैव साक्षिमचैव

† (क)

(३) निबद्धानि = विविधानि (मेधा०)

* लभते = न लभते (आत्रा)

साक्षिभिः । साक्षिभ्योलिखितं श्रेयोलिखितेन तु साक्षिणः ॥ नास्यामपि व्यवस्थायां किंचिन्निबन्धनमस्ति तथा हि द्विविधं लेख्यं त्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च परहस्तकृतमपि द्विविधं त्वहस्तलेखकलिखितमधिकृतलेखकलिखितं तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारं साक्ष्यात्मकमेव तत्र साक्षिभ्योलिखितमिति भेदानुपपत्तेरिदं हि तस्य लक्षणं ॥ साक्षिणः स्वस्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकं । तत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते सममिति ॥ नाप्येकहस्तलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते यथैकस्य साक्षित्वं अथायं भेदहेतुसाक्षिणो हस्तारूढास्तएव लेख्यमिति नानेन विशेषेण श्रेयस्त्वं भवति प्रत्ययिततां हि श्रेयस्त्वे हेतुः साचोभयत्रापि परीक्षया तस्मादीदृशे लेख्ये साक्षिद्वैधान्यायो बहुत्वं परिगृह्णीयादिति । अधिकृतत्वमपि न विशेषः परीक्षितो धिक्क्रियत इत्येतत्तत्राधिक्यम् । न च सर्वैराजाधिकृताः सुपरीक्षिता भवन्ति यदि नु निरुपाधिस्तादृशश्चेदत्यन्तगुणयोगाद्यादुपेयादेवासावेकएव संवादकत्वं तथा हि राजाग्रहारशासनाभ्येककायस्थहस्तलिखितान्येव प्रमाणी भवन्ति । दातुस्वाहस्तकृतं स्वयमभ्युपगमः इयदस्मान्मया गृहीतमिदं चास्मै दातव्यमिति तत्र यदि पश्चाद्भूतेन गृहीतमिति तदा पूर्वनिबद्धं ब्रुवाणैर्जीयते तत्र साक्षिणामवसरएव नास्ति । ननु च तदीयाल्लेख्यादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते उत्तरकालं च स एवाह न गृहीतमिति तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वोक्तोत्तराबाध्येत न पुनरुत्तरेण पूर्वा तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तं भवेदेवं यदि तुल्यतास्यात् न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमोलोभादिनापि संभवति । न त्वगृहीत्वानुन्मत्तो गृहीतमिति ब्रूयात् तत्रापि यदि ब्रूयात्प्रतिदत्तमिति लेख्यन्तु न संपादितं असंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वान्नात्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साक्ष्यादेरवसरः । यदपि लिखितं लिखितेनेति नैषां परिभाषा वस्तुसामर्थ्यायातामवगतिं बाधितुं शक्नोति । दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यक्रमेण संशोधयन्तो न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखन्ति । अद्य तावदिदं दत्तं मातरन्यदानीयैकीकृत्योपर्यारोपयिष्यामि सर्वे वा कतिपयैरहोभिः संशोध्य लेख्यं पाठयिष्यामीति नान्यवस्तुनो संबन्धः धनिकेन चोपरुद्धस्यासंभवत्यंशमूललाभधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयंतत्प्रभवति न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तमिति । यदि चैषा परिभाषा लिखितं लिखितेनैवेति तदा बलोपाधिकृतत्वं कथं विचार्यतां न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः तेन यथात्र सत्येव लेख्ये तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरं व्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम् । यथा कश्चिदावेदयेन्नास्य प्रत्ययंगत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तः सद्यः पुण्याहेतुरकारणमिमां च धनमात्रां गृहाणाश्च न सर्वदा तास्मीत्युक्त्वा सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति तदास्त्येव न्यायकायकान्तरव्यापारणावसरः । तत्र यद्यधमर्णस्यास्मिन्प्रकारे साक्षिणः सन्ति तदाभिहिते लेख्यभासाकृते श्रवोदानमुत्तमर्णेन साधनीयम् । अथ तयोरपि रहसि परिभाषेयमभूत्तदादैव्याः क्रियाया अवसरः अथ तु तस्यामपि व्यभिचरित्वदनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या । नन्वेवं सति स्वहस्तलेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेक्षत्वादप्रमाणमेव तत्र विनापि साक्षिभिः सिध्येन्न त्वहस्तपरिचिह्नितमिति विरोधः । अनेनैव न्यायेन प्रत्यक्षं दीयमानं द्रव्यं पश्यति । केवलं तत्समं गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिदमस्मान्मया गृहीतमिति तेऽपि साक्षिणः

* प्रत्ययितता=प्रत्ययिता (आआ)

१ नत्वगृहीत्वानुन्मत्तो=तेन गृहीतत्वाच्च नुमतो (आआ)

‡ असंनिधानात्=अनुसंनिधानात् (आआ)

* नैषा=तेषां (आआ)

स्युः तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययंगत्वा प्रपन्नोहमिति उक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्वस्तुस्थितिरहन्तुं शक्यते । अपि च यत्रास्य वचनस्यावसरो नास्ति तत्प्रमाणं भविष्यति कचिन्नास्ति यत्र चिरकालं तिष्ठति धनिकहस्ते लेख्यं यदि हितेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजितमिति नहि चिरकालमपेक्षा वस्तुनीदृशेदृश्यं संभवति मिथ्यावा-
दितात्वस्यानुमीयते तथा चोक्तं ॥ सद्यस्त्रयहाद्वाकार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति । यत्र वा भोग्यबन्धो न च भोगआम्नातो-
पहारकालमूत्रविप्रतिपत्तौ विनापि साक्षिभिः स्वहस्तलेख्यं न सधमर्णावकुलं भन्ते प्रीत्या त्वयैतदुक्तं संप्रति त्यजेति । न च पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः कृतं लेख्यं ततो दास्यामीत्युक्त्वा न दत्तमिति यदि न दत्तं कथं बन्धभोगो मर्षितः । ननु चैवं सति लेख्यैः सह यो भोगः प्रमाणं स्यात् केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमामनन्ति लिखितं साक्षिणो भुक्तिरिति । किमिदं-
प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे विशिष्टकालो भोगः प्रमाणं न भोगमात्रं एवं हि पठ्यते यत्किंचिद्दशवर्षाणि तथा पश्यतो ब्रुवतो भूमे-
हानिर्विंशतिवर्षिकीति । कस्तर्हस्यार्थो लिखितं लिखिते नैवेति व्याख्यातमन्धैः कर्तृविशेषसंशयेऽने नैतल्लिखितं न चेति-
लिखितेन निश्चिततत्कर्तृकेण निश्चीयते । यत्तु साक्षिसमक्षं तत्र कृताकृतसंदेहं साक्षिभिर्हरति तएव तत्र प्रमाणं न
तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुपयुज्यते । बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयः साक्षि-
णो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा संबन्धं गच्छेयुरन्यद्वा पातकस्यासाक्षित्वे हेतुमासादयेयुः लेख्यन्त्वभियोगवत् आत्माधीन-
तया सुरक्षमिति साक्षिभ्यः श्रेयस्त्वन्तस्य एतदेवाह लिखिते न तु साक्षिण इति । स्वहस्तप्रतिष्ठेन विस्मृतमप्यर्थवृत्तमि-
ति मन्यन्ते मृतावा साक्षिणस्तद्वस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणो भवन्ति । व्याख्यानान्तराणि भर्तृयज्ञेनैव सम्यक्कृतानीति त-
तएवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमाणमूलानि स्मृतिः कारणव्यवस्था तु कर्तव्येति । न च स्मृतेरेव प्रमाणकल्पना युक्ता नहि
व्यवहारस्मृतिर्वेदमूला शक्यते वक्तुं सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यक्षाद्यवगम्यत्वाज्जयपराजयप्रकाराणाम् । सिद्धोऽस्य मर्थः एवं व्यव-
हारे जीयत इतर इतरो जयतीति यदाप्यत्र लिङ्गश्रुतिः सापि हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकाम इति वदवसेया । ईदृशेषु विधिस्वरू-
पेषु प्रत्ययेषु द्रव्यशुद्धेः ससङ्गेनार्थो विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे । अष्टादशसु मार्गेषु विषयो विवादस्य एतानर्थानुद्दिश्य-
पुरुषाः प्रायेण विवदन्ते न विद्धानि कार्याणि प्रयोजनान्यर्थसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शयिष्यामः । पृथक्पृथक् प्रा-
धान्यमेतेषामाह एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः परस्परमन्तर्भवन्ति । यथान्यानन्यत्र षड्भावादिवन्तर्भवन्ति नैव-
मेवेत्यनुसक्तानितु सहस्रशः सन्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यहं पश्येदित्यन्वयः । देशदृष्टैः शास्त्राऽविरुद्धैः देशाचारसिद्धैः हेतुभिः प्रमाणैः शास्त्रदृष्टैः-
साक्ष्यादिभिः । अष्टादशस्वर्णादानादिषु मार्गेषु कार्यनिर्गमोपायतयामार्गसदृशेषु निबद्धानि संबद्धानि कार्याणीत्यन्वयः
॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुल-
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्याणीत्युक्तं तानि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु कथं ज्ञेयानीत्यत्राह प्रत्यहमिति । देशदृष्टैः
देशजातिकुलव्यवहारावगतैः प्रत्यक्षैर्न्यायैः हेतुभिर्वा । शास्त्रदृष्टैः शास्त्रोक्तसाक्ष्यादिमीमांसनैश्च (अ) ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । हेतवः प्रमाणानि । देशदृष्टाहेतवो द्विविधा सर्वदेशव्याप्याः देशविशेषनियताश्चेति । शास्त्रदृष्टाहेतवः
समभाषादयः । अष्टादशसु मार्गेषु वक्ष्यमाणेषु विवादपदेषु निबद्धानि संबद्धानि । कार्याणि पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥

(अ) मीमांसनैश्च = मीमांसनैश्च वक्ष्यति यत्र सुविहितं कार्यं धर्मासिद्धिमभीप्सतेति ॥ (राघ० ४)

(६) रामचन्द्रः । देशदृष्टैः देशाचारैः शास्त्रदृष्टैः शास्त्राविरुद्धैः हेतुभिः साधनैः अष्टादशसुमार्गेषु अष्टादशसंज्ञेषु यत् निबद्धानि कार्याणि प्रत्यहं पश्येत् ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ संभूयच समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठक्रमापेक्षमृणादानस्याद्यत्वं प्राथम्यम् अथवा मुख्यमाद्यं अनेन हि वनवासिनोपि स्पृश्यन्ते ऋणादानानुषक्तमनृणादानमेव च यथा ऋणंते मया दत्तं शुद्धिलेख्यं प्रयच्छेत्त्यादि नैतदृणादानमनुक्तन्तु तत्रेति तद्यप्येदेश्यं- तथा ॥ ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्चेति ॥ तत्र देयमृणं स्वरुतं पितृरुतं च यस्य च ऋक्थं हरेत् अ- देयं स्वरुतं द्विगुणादधिकं पितृरुतं च द्यूतादिभागेनेति पुत्रेण भर्त्रा पित्रा चेत्यतथा ॥ न स्त्रीपतिरुतं दद्यात्पुत्ररुतं तथा । अभ्यु- पेयते रुते यत्सहपत्या रुतं भवेत् । यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतं तथापि द्यूतादिरुतं विशेषानपेक्षं स्वरूपतो देयमिदन्तु कर्तृनिय- मादिति गोबलीवर्दवद्भवन्ति चेद्देदोयावदिति द्वैगुण्यपर्यन्तं तत्रापि भेदः पूर्ववत् । यत्रेति पाठे देशकालग्रहणं यत्रैव गृहीतं त- त्रैव देयं सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि सति संभवे कालोपि शरद्वनिच्छेत्त्युक्तं ग्रैष्मे वा सत्सु सस्येषु यदावास्य धना- गममन्येतेति यथा सतिसंभवे सर्वमसति कश्चिदंशो यावत्क्रमेण संशुद्धमिति सर्वभावे परिक्षीणे न कर्मणापि सममिति- दानग्रहणधर्मादिति साक्षिलेख्यादयः पारुष्ये दण्डवाचिके इति दण्डश्च वाक्च दण्डवाचं द्वन्द्वाच्च दुषहान्तादिति समासान्तस्त- दस्यास्तीत्यत इति ठनाविति ठन् । स्त्रीपुं धर्म इति स्त्रीसहितः पुमानिति शाकपार्थिवादिवत्समासः स्त्रीचपुमांश्चेति विग्रहे स्त्री- पुंसधर्म इति स्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं प्रधानं बहुविषयं ऋणस्य नदानमदानम् । संभूयसमुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थवाणिज्याद्युद्यमः क्रियते । अनपकर्म अप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्येवाष्टादशगणयति तेषामिति । तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य स्वरू- पमुक्तं नारदेन ॥ ऋणं देयमदेयं च येन यत्र तथाच यत् । दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते ॥ ततश्च स्वधनस्यान्यस्मिन्पणरू- पो निक्षेपः । अस्वामिना च रुतो विक्रयः । संभूयवणिगादीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहण- म् कर्मकरस्य भूतेरदानम् रुतव्यवस्थाऽतिक्रमः । क्रयविक्रये च रुते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि दण्डपारुष्यं ताडनादि स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्य धन- हरणादि । स्त्रियाश्च परपुरुषसंपर्कः स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च विभागः । अक्षादिक्रीडापण- व्यवस्थापनपूर्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनमित्येवमष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समावृह्यस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानष्टादशविधान्विशदयति तेषामिति चतुर्भिः । ऋणादानम् ॥ ऋणं देयमदेयं च येन य- त्र यथाच यत् । दानग्रहणधर्मश्च तदृणादानमुच्यते इति नारदोक्तेः ॥ निक्षेपः धनस्यान्यस्मिन्पणं यथा तथा दानं च । यथादायस्तथाग्रह इति वक्षते । अस्वामिविक्रयः । सोऽपि द्विविधः प्रकाशाप्रकाशभेदेन । संभूयसमुत्थानं संहृत्य च समु- त्थानं अदानं प्रदानं वा दत्तस्यानपकर्म च संहृत्य वणिगादीनां क्रयाद्यनुष्ठानं अनपकर्म अपात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्य अपयच्छत्यनेन परस्मै धनमित्यपकर्म दानादि तद्भिन्नमनपकर्म पुनरादानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अष्टादशविवादपदान्याह तेषामाद्यमिति । तेषां कार्याणाम् । ऋणादानं ऋणस्याप्रदानम् । निक्षेपो-

निक्षेपापहरणम् । अस्वामिना परद्रव्यस्य । विक्रयोस्वामिविक्रयः । बहुभिस्संभूयकर्मकरणं संभूय समुत्थानं दत्तस्यान-
पकर्मदत्तस्याप्रदानम् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामष्टादशव्यवहाराणांसंज्ञाआह चतुर्भिः । तेषामष्टादशानामाद्यमृणादानं निक्षेपः अस्वामि-
विक्रयः संभूयच समुत्थानंअनेकैर्मिलित्वा धनाद्युद्यमः अनपकर्माप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानंसंविदश्च व्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संविदोऽनियमस्य । अनुशयः पश्चात्तापः तेन पुनर्ग्रहणप्रयत्नोलक्ष्यते । स्वामिनः पशूनां-
पालकस्य ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । वेतनस्य भूतेरादानम् संविदः अस्माभिः एतत्कर्तव्यमेतन्नेति कृतनिकृतनियमस्यातिक्रमोव्य-
वस्थात्यागः । क्रयविक्रयानुशयः तत्कृतेपि तस्मिन्पश्चात्तापात्तदादानपरित्यागौ । स्वामिपालयोः विवादोविप्रतिपत्तिः । प-
शुस्वामितत्पालयोः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । वेतनंभृतिः । तस्यादानम् । ग्रामनगरादिवासिनांसमयस्संवित् । स्वामिपालयोः पशुस्वामिपा-
लयोः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनस्यादानं संविदः समयस्य व्यतिक्रमः क्रयविक्रयस्य वस्तुनोऽनुशयः विवादः स्वामिपाल-
योः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥ स्तेयंच साहसंचैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमायांविवादधर्मः । दण्डवाचिके दण्डकृतवाक्पारुष्यइत्येकम् । स्त्रीसंग्रहणं स्त्रियाः
परपुरुषेण स्वीकारः ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमायांविवादस्तस्य धर्मोऽन्यथा निर्णयः । पारुष्ये वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंछेदा-
दि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं सहोबलं तत्कृतंशस्त्र धनहरणम् । स्त्रीहरणं स्त्रियाः परपुरुषसंपर्कादि ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । सीमा ग्रामक्षेत्रादिसीमा । पारुष्ये दण्डवाचिके दण्डपारुष्यंवाक्पारुष्यं च परगात्रेषु हस्तादिभिः
कृन्तनादिकं दण्डपारुष्यं । जातिकुलाचारादिनामाक्रोशोवाक्पारुष्यम् । साहसंबलात्कारः । स्त्रीसंग्रहणंपरदारपरामर्शः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमाविवादः पारुष्यं स्तेयम् साहसं स्त्रीसंग्रहः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूतमाव्हयएव च ॥ पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुं धर्माः अन्योन्यवृत्तिनियमस्तयोः । आकृत्यः पशुपक्षयोधनम् । आहवदिति पाठेऽप्य-
यमर्थः । पदानि स्थानानि । व्यवहारस्य विवादस्य । स्थितौ निर्णये ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुं धर्मः स्त्रीसहितपुंसो धर्मव्यवस्था । विभागः पैतृकादिधनादेः द्यूतं अक्षादिक्रीडा । आ-
व्हयः पणपूर्वकपक्षिमेषादियोधनम् । पदानि स्थानानि विषयाः विचारस्येतिशेषः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुं धर्मोऽदम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यो धर्मः । विभागः दायविभागः । आदानं प्राणिद्यूतम् । मेषकु-
क्कुटादियोधनं द्यूतम् । द्यूतमादानमित्युभयमप्येकव्यवहारास्पदमभिप्रेततयोर्द्वयोर्विजयपराजयफलत्वात् । कारणतोऽभिमे-
दीन स्वरूपइति । तथा चायमेव वक्ष्यति ॥ अप्राणिभिर्म्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविज्ञेयः समा-
ह्वइति ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीपुंघर्मः विभागे द्यूतं मेषादियुद्धक्रीडा एतानि अष्टादश पदानि स्थानानि व्यवहारस्थितौ पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ॥ धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयिष्ठग्रहणंप्राधान्यख्यापनार्थं अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति यथा निवसनार्थत्वया मे वेश्म दत्तंतत्र किमित्यर्वाग्वत्सरादन्यस्मै ददासीति नचेदंदत्तानपकर्म नस्तत्र स्वत्वनिवृत्तिरस्ति भोगानुज्ञामात्रंवसतः तथा मदी-
यस्थण्डिलाभिमुखंत्वया वेश्मनि गवाक्षंकृतमिति । धर्मंशाश्वतमाश्रित्येति अर्थकामावशाश्वतौ अथवा शाश्वतोधर्मअनि-
दं प्रथमतयाव्यवस्था ताननुपालयेद्यात्विदानींतनयीप्रवर्तिता साऽशाश्वतत्वादनादरणीया ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयिष्ठप्रायशः तेनान्यान्यपि पदानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतांमनुष्याणामनादिपारंपर्यागतत्वेन नि-
त्यंधर्ममवलंब्य कार्यनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन
नारदाद्युक्तानि अतएव नारदः ॥ न दृष्टं च पूर्वेषु सर्वतत्स्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एष्वतीवयत्नंविधत्ते एष्विति । भूयिष्ठं बाहुल्येन विवादं चरतां कुर्वताम् । भूयिष्ठमित्युक्तिरष्टा-
दशातिरिक्तसूचनार्थं तेन प्रतिज्ञादिग्रहः । अनादिपरंपरागतं तेन शाश्वतम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्विति ॥ एषुस्थानेषु अष्टादशस्थानेषु भूयिष्ठं अतिशयम् ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणंकार्यदर्शने ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ अष्टादशपदाभिज्ञं प्राद्विवाकेतिसंज्ञितं । आन्विक्षिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायणम् ॥ कुत-
श्चिदतिपादिकार्यान्तरव्यासङ्गादपाट्वाद्वा यदि स्वयंनपश्येत्तदा विद्वान्ब्राह्मणो नियोज्यः । विद्वत्ता च या व्यवहारविषयासा
तदधिकारतएवार्थगृहीता नहि योयन्न जानाति सतत्राधिकारमर्हति । धर्मशास्त्रपरिज्ञानन्तु रागद्वेषदोषेण विपरीतार्था-
वधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरपि रागद्वेषयोः शास्त्रभयेन विपर्येत्युपयोगवद्धर्मशास्त्रपरिज्ञानं व्यवहारदर्श-
नन्तु तदर्थगृहीतयेन विना न शक्यते व्यवहारनिर्णयः कर्तुं तद्विज्ञानंतदधिकाराऽऽक्षिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा क्रियते
तन्निवृत्तिरुपदेशान्तरविषया वक्षति चैवमर्थयत्नान्तरमपि वेदविदस्त्रयः राज्ञश्च प्रकृतोविद्वानिति । शास्त्रान्तरपरिज्ञानन्तु
व्यवहारेऽधिक्रियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्योविद्वान्स्यादिति पठितव्यम् । नियुञ्ज्यादिति नियुज्जित स्वराज्यतोपसृष्टा-
दिति हि क्रातीयाआत्मनेपदंस्मरंति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंनकुर्वीत कारणान्तरवशात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयंकार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तददर्शनार्थंकार्यदर्शना-
भिज्ञं ब्राह्मणंनियुज्जीत ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे स्वयमसमर्थश्चेत्प्रतिनिधिकुर्यादित्याह यदेति । ब्राह्मणमेव नियुञ्ज्यान्नान्यमितिनि-
यमः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । आपत्कल्पमाह । यदास्वयन्नेति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतिर्यदा स्वयं वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णयं नकुर्यात्तदा विद्वांसंब्राह्मणं कार्यदर्शने नियु-
ञ्ज्यात् ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ॥ सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । सभ्यैरिति जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विप्रग्रहणाब्राह्मणैः सहेति च पूर्वत्र ब्राह्मणग्रहणा-
ब्राह्मणाएव विज्ञायन्ते । त्रिग्रहणन्त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थं त्रिप्रभृतयस्त्वित्यन्तएव साक्षोप्रकरणे चैतद्वक्ष्यामः । सभामेव
प्रविश्याग्र्यामिति राजस्थानापत्या सभांप्रविश्य स्थानासनेषु तद्धर्मेषु पुनर्वचनंप्रदर्शनार्थं धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तेन राज-
स्थाने नोपविशति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सभ्यैः सभास्थैः अन्यैरपि त्रिभिर्वेदज्ञैः । सभां राज्ञः प्रविश्यैव न बहिरपि ॥ १० ॥

(३) कुट्टूकः । सब्राह्मणोऽस्य राज्ञोदृष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभि-
ज्ञैर्वृत्तस्तामेव सभांप्रविश्योपविश्य स्थितोवा नतुचक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशक्रुणादानादीनि कार्या-
णि पश्येत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य प्रतिनिधेः कृत्यप्रकारमाह सोऽस्येति । सभ्यैः सभायांसाधुभिः ब्राह्मणैः । अग्र्यां श्रेष्ठाम् ।
आसीनादि पदद्वयं । गुरुलघुकार्यपरं चक्रमणंप्रत्याचष्टे वा ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । सः ब्राह्मणः अस्य राज्ञः समैरेभिस्त्रिभिर्वृतः कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान्ब्राह्मणस्तांसभांविदुः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंसभांप्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति सभाशब्दश्च लोके गृहप्रासादविशेषे वर्तते मयेन निर्मि-
ता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति क्वचित्पुरुषविशेषसंघटिता सभेति तन्निवृत्त्यर्थं सभायालक्षणमाह । यत्र त्रयोब्राह्मणावेदविदः
सन्निधीयन्ते राज्ञश्चसंबन्धीप्रकृतोधिकृतोविद्वानिति अथवा प्रकृतोन्तरश्लोके सन्निहितः । सेह सभाभिप्रेता । ब्रह्मग्रहणं-
स्तुत्यर्थम् । यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैवेयमपीति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयोवेदविदोवेदार्थविदः एकैकवेदस्यैकैकेनाध्ययनात् । प्रकृतोधिकृतः । सभां निर्णययो-
ग्याम् ॥ ११ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मणएव प्रकृ-
तत्वादवतिष्ठते तांसभांचतुर्मुखसभा मेव मन्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । सभामित्युक्तंतल्लक्षणमाह यस्मिन्निति । वेदविदः ऋग्यजुःसामविदः । राज्ञाऽधिकृतः प्राङ्नि-
वाकः । एतांस्तौति ब्रह्मण इति प्रजापतेः । तादृशीं विदुर्मन्वादयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । सभालक्षणमाह यस्मिन्देश इति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभास्वरूपमाह यस्मिन्निति । यस्मिन्देशे स्थाने त्रयोविप्राः निषीदन्ति उपविशंतीत्यर्थः ।
राज्ञः संमताराज्ञः स्वभावानुकारी ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वत्स्वधर्मेण सभांयत्रोपतिष्ठते ॥ शल्यंचास्य नरुन्तन्ति विद्वान्स्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

(१२) नरुन्तन्तिविद्वान्स्तत्रसभासदः = निरुन्तन्तिविद्वांसोत्रसभासदः (ग)

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मः सत्यरूपः विद्वोगृहीतभेदः । अवर्मेण असत्येन । तच्छल्यमसत्यम् । न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति । विद्धाः पापविद्धाः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । भाः प्रकाशः तथा सहवर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमतः । यत्र देशे सभाविद्वत्संहतिरूपा धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्य एकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमिवाधर्मनोद्धरन्ति तदा त एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमत्तैः सभा प्रवेष्टव्येति विधास्यन्नाह धर्म इति । भा प्रकाशः कृताकृतप्रकाशकविद्वत्संगतिरूपा तथा सह वर्तमाना सभा । अतो यत्र देशे सत्याभिधानजः प्रकाशरूपो धर्मः अनृतप्रच्छादकतमोरूपाऽधर्मेण विद्धोऽभिभूतः सन् तादृशीं सभां उपतिष्ठते धर्मः । अत एव शल्यं शल्यमिवाधर्मं दुःखसामग्रीत्वात् धर्मस्य शल्यमिति वा तं न कृन्तन्ति नोद्धरन्ति । अतस्तेन सभासद एव विद्धास्तत्पापयुक्ता एवेति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । असम्यग्व्यवहारदर्शने सभ्यानां दोषमाह धर्मेति । यत्र देशेऽधर्मेण विद्धो निपीडितो धर्मस्तत्परिहारार्थं सभां सभ्यानुपतिष्ठन्ति न कृन्तन्ति न निर्हरन्ति चेत्तत्र देशे स्थिताः सभासदो निन्द्या भवन्ति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य कार्यार्थिनः शल्यं शल्यरूपं दुःखं न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति तत्र सभासदो विद्धा भवन्ति पापेन युक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥ अनुब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनार्थेन द्वयं विप्रतिषिध्यते प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपेक्षणीयं तत्रोभयथा दोषः । अनुब्रुवन्नन्येन विपरीतेनुष्ठीयमाने तूष्णीमासीनो हस्तक्षेपेण वा शास्त्रान्याविरुद्धं ब्रुवन् किल्बिषी पापभाग्भवति तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या द्वितीयः प्राङ्निवाको मिथ्यापश्यति स एव योजयत्यहं तूष्णीभूत उदासीनः किमित्यनेसा योक्ष्य इति सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकारप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते । सभा वा न प्रवेष्टव्येति व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीय इत्यर्थः । प्रतिपन्नश्चेत्समञ्जसं वक्तव्यं अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तूष्णीं भावं नेच्छन्ति तथा च नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति अथ राजपुरुषपर्यनुयोग आशङ्क्यते किमित्यनधिकृतो ब्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यं तदिदमुक्तं दुर्बलं हि सायां चाविमोचने शक्तश्चेदिति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विब्रुवन् विपरीतं ब्रुवन् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत एवमतः सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशेन कर्तव्यः पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा ब्रुवन् भयथापि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु सभावानप्रवेष्टव्या इति ऋग्वेदपठितम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं सभामिति । ज्ञात्वा न प्रवेष्टव्यं दैवात्प्रविष्टेन समञ्जसमेव वक्तव्यम् । न प्रवेष्टव्या सभावे-

* एव=एव अस्य (राघ० ४) पापी=पापी भवत्येव (राघ० ४) (१) नियुक्तो वा=पिमुक्तो वा=(आ आ)

(१३) सभां वा न प्रवेष्टव्यम् = सभावानप्रवेष्टव्या (ट, ठ, ड, थ, भ, र, न, य,)

= सभायां न प्रवेष्टव्यम् (त)

ति षाठ्यमेधातिथेः । अनुवन् लोभादिनाज्ञात्वानजानामीति तूष्णींवातिष्ठेत् । विब्रुवन् श्रुतदृष्टादन्यथानुवन् । किल्बिषीपापी ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । सभायामधिकृतो न भवेद्वा अधिकृतश्चेद्वक्तव्यः समञ्जसंन्याय्यम् । विब्रुवन् असमञ्जसंनुवन् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभेति । समञ्जसंसद्धर्मानुकूलं अनुवन्मौनं कुर्वन् विब्रुवन् अथ विरुद्धंनुवन् नरः किल्बिषी भवति ॥ १३ ॥

यत्र धर्मोऽथ धर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ हन्यते प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था सा वेदधर्मेण तद्यतिक्रमरूपेण हन्यते विनाश्यतेऽर्थिना प्रत्यर्थिना तथा सत्यमनृतेन साक्षिभिर्हन्यते प्राड्विवाकादयश्च प्रेक्षंते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हताः शवतुल्या भवन्तीति न्यते तस्मान्नार्थिप्रत्यर्थिनौ विपरीतमाचरन्तौ सभासद्भिरुपेक्ष्यौ । साक्षिणश्च धर्माधर्मग्रहणे न सत्यानृतग्रहणेन वा सिद्धं श्लोकपूरणमुभयोरुपादानमतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतएव सत्यमनृतेन हन्यतेऽतएव धर्मोऽधर्मरूपेण तत्र हन्यते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो नाश्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते । सभासदप्रेक्षमाणानां ताननादृत्य तेषां प्रतीकारक्षमान भवन्तीत्यर्थः । षष्ठीचानादरइत्यनेन षष्ठी । तत्र तएव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यंवदन्तमाहुर्धर्मवदतीति श्रुतिमाश्रित्य धर्मपदं त्वकारणं सत्यं लक्षयतीति स्पष्टयन् धर्मरक्षणं सार्थवादं विधत्ते यत्रेति चतुर्भिः । अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो नाश्यते यत्र वा सत्यं साक्षिभिरनृतेन नाश्यत इति प्रेक्षमाणानां षष्ठीचानादरइति षष्ठी । तान् प्रतीकाराक्षमान् अनादृत्येत्यर्थः । तेन पापेन हताः हतप्रायाः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । कैश्चित्सभ्यैर्द्धर्मे हन्यमाने केषांचित्सभ्यानामुपेक्षमाणानां दोषमाह यत्र धर्मो हीति यत्र हन्यते कैश्चित्सभासद्भिर्धर्मेण पीड्यते प्रेक्षमाणानां केषांचित्सभासदामनादरे षष्ठी प्रेक्षमाणास्ते सभासदो हताः स्युः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंप्रेक्ष्यमाणानां पापदर्शनां पश्यतां अधर्मेण धर्मः हन्यते तत्र सभासदः हताज्ञेयाः ॥ १४ ॥

धर्मएव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मानो धर्मो हतो वधीत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । न भयादन्यथा दर्शने कर्तव्यं यतो धर्मो व्यतिक्रान्तः स न हन्ति नो र्थतत्सहायो राजा वा तथा धर्मएव पालितः सर्वतोभयमपनुदति नापकर्तुमिथ्यारयः क्रुद्धाः शक्नुवन्ति तस्मादेवं जानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति धर्मो न हन्तव्यः यदि वयं धर्महन्मस्तदा सोऽस्मान्सर्प इव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतो धर्मो हतः सन्मास्मान्वधीदित्यात्मपरित्राणार्थं धर्मो रक्षितव्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हतो हन्यमानः । मावधीदिति पूरणीयम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्धर्मएवातिक्रान्तइष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः माऽस्मान् त्वत्सहितानतिक्रान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य संबोधनमिदम् अथवा नो निषेधेऽव्ययं नो हतो धर्मो मावधीत् न हन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्य हननाद्रक्षणमेव पथ्यमित्याह धर्मइति । धर्मो न हन्तव्योऽस्माभिः यतः नः अस्मान्

हतः अधर्मेणप्रतिबद्धः मावधीत् मार्हेस्यादित्यन्वयः । अन्यथा धर्मस्य हननाभावाद्धतोवा कथं हन्यादितिभावः ॥ १५ ॥
 (५) नन्दनः । कथं धर्मे हन्यमाने सभासदोहन्यन्तइत्याह धर्मएवहतइति यैर्धर्मोहतस्तान्धर्मोहन्त्येव । हेमहर्षयः
 मानोस्वान्धर्मोवधीत् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मएव पुरुषंहन्ति । हतोधर्मः नः अस्माकमवधीत् ॥ १५ ॥

वृषोहि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ॥ वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मं लोपयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलशब्दनिर्वचनेन मिथ्यावादीनिन्द्यते न जातिवृषलोवृषलः किंतिहं योवृषस्य कामवार्षणो-
 धर्मस्यालंकुरुते निवृत्तिवचनोलंशब्दः सवृषलइत्येतमर्थं देवाः प्रतिपन्नाः मनुष्यास्तु यदि जातिशब्देनमन्यन्ते काममन्य-
 न्ताप्रमाणतरास्तु देवास्ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दप्रयोगमन्यन्ते देवग्रहणमर्थवादः । तस्माच्छब्दकाले वृषलैर्न प्रवेष्ट-
 व्यंहन्तव्योवृषलश्चौरइत्याद्यासु क्रियासु मिथ्यादर्शा ब्राह्मणएव वृषलशब्देन ग्रहीतव्यइतिअतोवृषलत्वंमा प्रापमिति ध-
 र्मलोपयेन्ननाशयेदिति वृषलत्वाभ्यारोपोनिन्दा ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषोधर्मइष्टार्थवर्षणात् । अलं व्यर्थत्वं निषेधंवा । वृषलंतंविदुरतःसोपि शूद्रादिवृषलव-
 निन्द्यः ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कामान्वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धर्मएवाभिधीयतइति । अलंशब्दोवारणार्थः यस्माद्धर्मस्य योवा-
 रणंकरोति तंदेवावृषलंजानन्ति न जातिवृषलम् । तस्माद्धर्मनोच्छिद्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थंवृषलशब्दार्थनिर्वचन-
 म् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यारक्षणे किंस्यातत्राह वृषेति । वृषःप्रवर्षत्यर्थकाममोक्षानिति । अलंशब्दोवारणार्थः ।
 तेन धर्मस्य वारणात्तंवृषलंशूद्रं गवाशिचण्डालंवा विद्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्व्यवहारदर्शनांशूद्रसमत्वंवृषलशब्दनिर्वचनेनाह वृषोहिभगवानिति । हि हेतौ तस्माद्धर्मलो-
 पयेदिति ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य धर्मस्य यः अलं निवारणं लोपम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेऽप्यनुयाति यः ॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । भयाद्धर्मातिक्रमोनकर्तव्यइत्येतद्धर्मएव हतोहन्तीत्यनेनोपदिष्टस्नेहतोन कर्तव्यइत्यनेनोप-
 दिश्यते यतएकः सुहृद्धर्मस्तत्र स्नेहोभावनीयः अन्योहि मनुष्यः सुहृत्कार्यमपेक्ष्य जहाति जीवनं योपि स्यादित्यन्तमि-
 त्तस्यापि सौहार्दमनिधनात् । धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यतो न सुहृदपेक्षया मिथ्यादर्शननुपेक्षाकर्तव्या ॥ भार्यापुत्रोमि-
 त्तमर्थाश्चरिक्थनस्येन्त्यंतेदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुज्झत्यजसंतस्माज्ज्ञात्पुत्रदारान्धर्मम् ॥ यदन्यद्धर्माद्भार्यादि त-
 त्सर्वशरीरेण सह नाशंगच्छति धर्मादन्योमृतंन परित्रातुंक्रश्चित्समर्थइत्यर्थः । सुहृद्भान्धवानुरोधादपि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयाति नत्यजति ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । धर्मएवैकोमित्रयोमरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वभार्यापुत्रादिशरीरेणैव सहा-
 दर्शनंगच्छति तस्मात्पुत्रादिलेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

* वादी=दर्शी (आआ)

(४) राघवानन्दः । अहोसर्वप्रयत्नेनधर्मोक्षणीयइत्याह एकइति । सुहृत् प्रत्युपकारंनोपेक्षनेऽथवोपकरोति अतएव ज्ञायते । धर्मोऽनित्यः सुखदुःखेऽनित्ये इति ॥ अहोऽकष्टंयेदेतादृशंधर्मजनानपालयन्तीत्याह शरीरेणेति स्थूलेन । प्रत्यक्षंक्षेतत्सर्वधनजायादि तदुक्तम् ॥ भार्यापुत्रोभिन्नमर्थाविचित्रानश्यन्त्येतदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुद्भूतज-
संतस्माज्जज्ञात्पुत्रदारंनधर्ममिति ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च धर्मनलोपयेदित्याह एकएवेति । अनुयाति कर्तारंरक्षति । यद्यमादिति यावत् । अन्यत्पुत्र-
मित्रादिकर्म । हिशब्दोहेतौ तस्मान्नलोपयेदिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव धर्मःसुहृद्रूपः यः निधने मरणे अति नुयाति अनुपश्चाद्वृच्छति । अन्यत्तु सर्वं शरीरेण
समं नाशं गच्छति ॥ १७ ॥

पादोधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । नचैषा मनीषा कर्तव्यार्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यपङ्गीयते सएव भूम्यपहारदो-
षभाग्भविष्यति वयन्तु तदकारिणः किमितिदोषवन्तःस्यामोयतस्तस्यायंचतुर्धा विभज्यते अर्थवादश्चायं नह्यन्यरुतस्यै-
नसोन्यत्र गमनमस्ति तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते पापमिथ्यालंबनं राज्ञःस्वयमपश्यतोऽप्यधिकृतराजस्थानीयादि-
दोषाद्दोषवत्त्वं यदि राजाधिकृतोमिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितंदुष्टंनगृह्णीते नचपुनःसम्यङ्निर्णयंकरोति ततः सोपि
पापभाग्भवति । अधिकृतोपलक्षणार्थंवा राजग्रहणं यदा राजा स्वयमिथ्या पश्यति तदा दुष्यति यदा राजस्थानीयस्तदा
तस्य दोषइत्यर्थः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मस्य कृतस्य पादोयावताभवतितावद्भागः कर्तारमिथ्याशास्त्रिमृच्छति याति । एव-
मुत्तरत्र ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसंबन्धीचतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्तारंप्रत्यर्थिनंवा गच्छति परश्चतुर्थभागः
साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्व्यामोति । पादश्च राजानं ब्रजति सर्वेषांपाप-
संबन्धोभवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषपदसूचितधर्मप्रतियोगितयाऽधर्मस्यापि चतुष्पात्त्वंप्रकटयन् तत्कार्यमाह पादइति । सभां-
गच्छन्ति क्वचित्तत्रैवाधर्मेणावसीदन्तीतिवा सभासदः । सभापूर्वसदेरूपम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्व्यवहारादर्शने पररुतस्याधर्मस्यांशभागिनआह पादोधर्मस्य कर्तारमिति ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्तेच सभासदः ॥ एनोगच्छति कर्तारंनिन्दाहोयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोविपर्ययेणोच्यते यत्र दोषवान् दोषंगोपयितुं न लभते प्रकटीक्रियते तदीयोदोषस्तत्र
सर्वसाधुसंपद्यतइति । यत्र धर्मइत्यतआरभ्य मिथ्यादर्शनोपेक्षणप्रतिषेधार्थंनिन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्थाअर्थ-
वादाः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुच्यन्तेचेति चकारात्साक्षिणोपि ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दाहोऽर्थीप्रत्यर्थीवा सम्यक्न्यायदर्शनेन निन्द्यते तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारंपापमुपैति ॥ १९ ॥

(१९) एनोगच्छतिकर्तारम्=पादोधर्मस्यकर्तारम् (य)

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतीकारमाह राजेति । निन्द्यते राजसभासदैर्यस्तन्निन्दनमेव तेषांप्रायश्चित्तम् । राजा अनेनाः पापान्मुक्तः । राजेतिसाक्षिसभासदानामुपलक्षणम् । एनः पापं कर्तर्येव स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रायंपरिहारइत्याह राजेति । येमुच्यन्ते एनसा यत्र सभायाम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । न एनः यस्यास्तीअनेनाः राजा भवति । नयार्थः यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयंकुर्यान्निभिश्च मन्त्रज्ञैः तत्र मन्त्रिणाञ्जातेरविशेषितत्वाच्छूद्रा अपि सभांप्रविष्टमन्त्रित्वादनुज्ञातव्यवहारनिर्णयास्तद्गतांधर्मव्यवस्थांकथंचित्संस्कृतबुद्धयुः न च सर्वत्र व्यवहारं कृतबुद्धयो-
ब्रूयुः न च सर्वत्र व्यवहारे स्मृतिशास्त्रपरिज्ञानमुपयुज्यते येन तदभावादर्थलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेधआशङ्क्येत तथा हि जयपराजयकारणानिलौकिकप्रमाणवेद्यान्येव साक्ष्यादीनि अयं साक्षी धार्मिको न चैतस्य केन चित्संबन्धेन संबन्धी अयं त्वसाक्ष्यसकृदष्टव्यभिचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पन्नबुद्धिना स्वयमुपेक्षितुं न स्मृतिशास्त्रैकगोचरः अतः प्राप्-
तस्य प्रतिषेधोयं न च मन्त्रित्वे पुरोहितवजातिनियमः तथाहि तैः सार्धंचिन्तयेदित्युक्ता ततो ब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति तेनायमर्थोयद्यपि कथंचित्छूद्रोन्यायलेशां शर्मधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदतो मन्त्रिनिग्रहाधिकृतो वा न किंचित्प्रब्रू-
यात् । पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधः शेषतया व्याख्येयः । नहि जातिमात्रोपजीविनो वैदुष्यादिगुणरहितस्य धर्मप्रवक्तृत्वनिर्णयः-
शक्यो वक्तुं तस्यैव रूपपरीक्षायां तस्माद्विषं भक्षयमाचौ स्य गृहे भुक्त्वा इति त्वप्रतिषेधशेषभूतमिदमनुज्ञानं पुनरनुज्ञानमेव अ-
तएव काममित्याह कामशब्दप्रयोगे विधित्वं व्याहन्यते । अन्ये तु ब्रुवते । ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्यो वि-
द्वान्स्याद्ब्राह्मण इति क्षत्रियादयस्तत्रापि वर्णानिषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधो विद्वद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययो रभ्यनुज्ञाना-
र्थ इति शेषसमानं जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोवधारणे ब्राह्मणजातिमेव केवलमुपाश्रित्य जीवति नाध्ययनादीनु-
गविशेषान्निर्गुणत्वात् । ब्रुवशब्दः कुत्सायां ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणः संस्काररहितः स एव संस्कृतोऽनध्येता ब्राह्मणब्रुवः । न तु शूद्र इति ब्राह्मणब्रुवस्याप्यसंभवे क्षत्रियवैश्यावपि स्यातामित्येतदर्थम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्या-
यनिरूपणक्षमो ब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धार्थानां ब्राह्मणं ब्रवीति सवरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्वचित्कार्यदर्शने
नृपतेर्भवेन्न तु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शू-
द्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययो रभ्यनुज्ञानार्थः अतएव कात्यायनः ॥ यत्र विप्रो न विद्वान्स्थात्क्षत्रियंतत्र योजये-
त् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणवद्विप्रालाभे तादृक् शूद्रोपि सभ्यः स्यादिति मन्वानं सार्थवादं प्रत्याह जातीतिद्वि-
भ्याम् ॥ ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियंतत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् इति कात्यायनोक्तेः ॥ जा-

१ न चैतस्य=नाध्ययनवान्न न चैतस्य (आ आ) २ चा=ण (आ आ)

३ कथा=क्ता (आ आ) * यस्य संदिग्धार्थानाम्=यं संदिग्धात्मा (अ)

तिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणोननुकर्मणा । जातिसंदेहेऽपि ब्राह्मणोऽहमिति ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः । सोऽपि धर्मप्रवक्ता अनेन जितमनेन नेति विचारकः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्व्यवहारदर्शने ब्राह्मणस्याधिकारित्वंतस्यासम्यग्दर्शने दोषश्च प्रतिपादितः इदानींब्राह्मणाभावे क्षत्रियादयोव्यवहारदर्शनेऽधिकर्तव्याइतिचेत्तत्राह जातिमात्रोपजीवीविति । कथञ्चन आपद्यपि । शूद्रस्यैव निषेधात्क्षत्रियवैश्ययोरापद्यनुज्ञा गम्यते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेर्धर्मप्रवक्ता जातिमात्रोपजीवी संस्काररहितः ब्राह्मणः कामं अतिशयेन स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः संस्कारसहितोवा धर्मप्रवक्ता स्यात् । नतु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञोर्धर्मविवेचनम् ॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्केगौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादः । यस्य राज्ञः शूद्रोर्धर्मविवेचनं धर्मनिर्णयंकरोति तस्य सीदति नश्यति राष्ट्रप्रजाः कर्दमे गौरिव ‡ ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्यतोराज्ञः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् यस्येत्यादि यस्य राज्ञोर्धर्मविवेचनंशूद्रः कुरुते तस्य पश्यतएवपङ्केगौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नंभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकृते विचारे दृष्टदोषमाह यस्येति । पश्यतोराज्ञः रक्षकस्यापीत्यनादरे षष्ठी । तृणाद्यलाभेन यथा पङ्कस्था गौः सीदत्येवं शूद्रविचारजधर्मेण राज्यंनश्यतीतिभावः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राधिकारे कोनर्थइति चेत्तत्राह यस्य शूद्रःप्रकुरुतइति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य राज्ञः धर्मप्रवचनं धर्मनिर्णयं शूद्रः कुरुते ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रंशूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ॥ विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववदर्थवादएव । प्रकरणाच्च शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये तु शूद्रविषया द्रष्टव्या यत्र शूद्राभूयांसोविवादनिर्णयकारास्तद्राष्ट्रमाशु विनश्यति दुर्भिक्षव्याधिपीडाभिः राष्ट्रनाशेच राष्ट्रपतेर्नाशइत्युक्तंभवति । नास्तिकाक्रान्तमिति दृष्टान्तः यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकयतिकार्थैराक्रान्तमधिष्ठितमद्विजं नहि नास्तिकानांब्राह्मणादिभेदोयथार्थः संकीर्णत्वात् तदुक्तं वैद्यवणिग्न्यपदेशादिवद्ब्राह्मणादयः यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजा प्रमाणीक्रीयन्ते तदद्विजम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रभूयिष्ठमित्यादि त्रयं पृथक् पृथक् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलंबहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तंद्विजशून्यंतत्सर्वदुर्भिक्षरोगपीडितंतच्छीघ्रंविनश्यति अथौ प्रास्ताहुतिःसम्यगित्यस्याभावेन वृष्टिविरहात् । उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशांत्यर्थकर्मभावाच्च ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रासंगिकमाह यदिति । अद्विजं द्विजशून्यम् । शूद्रबाहुल्यतोऽपि यदि नास्तिकास्तैराक्रान्तं तथापि नश्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंव्यवहारदर्शनएव । शूद्राधिकाराद्राष्ट्रावसादः किन्तुअन्यत्रापि तदधिकारप्राधान्यादिति-
प्रसङ्गादाह यद्राष्ट्रमिति । शूद्रभूयिष्ठंशूद्राधिकारप्रधानंअतएव नास्तिकाक्रान्तमतएवाद्विजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मप्रधानंयस्मिन्नासनंभवति तद्धर्मासनं राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीक-
रोति न्यक्त्यापि धर्मं व्यवहारनिर्णये तु धर्ममेव प्रधानंश्रेयैइत्यर्थोऽन पुनरासनधर्मोनेन ज्ञाप्यते । संवीताङ्गः वस्त्रादिना
स्थगितशरीरः प्रणम्य लोकपालेभ्यश्चन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्मस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेतेत्यदृष्टार्थमेतद्वयं अङ्गसंवरणं
लोकपालप्रणामश्च । समाहितः अनन्यचित्तः कार्यदर्शने एवहिदृष्टार्थंभवति । प्रणामविशेषणंवा समाहितग्रहणंयद्यप्यत्र
किंचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि पद्यग्रन्थत्वान्नातीवपौनरुक्त्यम् । लोकपालेभ्यइति चतुर्थीसंप्रदाने कथंक्रियाग्रहणंसंप्रदा-
नसूत्रेचोदितंश्राद्धार्थं निगृह्यते पत्येशेतइत्याद्यर्थं नचक्रियाग्रहणंगृह्णात्यादिविषयमेव भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थमासनं धर्मासनम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मदर्शनार्थमासनउपविश्याऽऽच्छादितदेहोऽनन्यमनालोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति-
ष्ठेत् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । सभारूढः कथं व्यवहरेदित्याह धर्मेतिद्वाभ्याम् । धर्मासनं धर्मादिनिर्णयार्थमास्यतेऽत्रेति
सभा तां आसीनःसंस्थितइयुक्तत्वात् । समाहितोऽनन्यमनाः । कार्यमुक्ताष्टादशाख्यं तस्य दर्शनं विचारः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । इदानींव्यवहारदर्शना राज्ञा कर्तव्यमाह धर्मासनमधिष्ठायेति । उत्तरीयेण संवीताङ्गः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवीताङ्गःसंकुचिकीभवत्येव ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि

कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मावेव केवलावर्थानर्थौ न गोहिरण्यादिलाभोर्थस्तद्विपर्ययोवानर्थः किंतिहि धर्मएवार्थो-
ऽनर्थश्चाधर्मइति बुद्ध्वा त्वदि निश्चित्यकार्याणि पश्येत् अथवार्थानर्थावपि शोध्यौ धर्मावपि धर्मस्य सारता बोद्धव्यार्थस्य
फल्गुता । अथवा यत्र माहाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्योहिमहतार्थेनेषदधर्मोदानप्रायश्चित्तादिना
निराकर्तुम् । सन्निपाते च व्यवहारिणांबहूनांवर्णक्रमआश्रयितव्यः एषच दर्शने क्रमोवर्णानां यदार्थं तुल्यपीडाभवन्ति
यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यायिकंकार्यमहद्वा तदा यस्य चात्ययिकापीडेत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमंपश्येत् न क्रममाद्रीयेत
राज्यस्थित्यर्थोहि व्यवहारनिर्णयइत्युक्तमतो न यथा श्रुतमादरणीयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थःप्रयोजनंयस्यतस्यार्थित्वं अनर्थाह्लाभोयस्यतस्यप्रत्यार्थित्वं मात्राधिकोनात्रेतिबुध्वा
धार्मिकस्य कार्यप्रथमंद्रष्टव्यम् । अधर्मोधर्माभावमात्रम् । केवलावसंकीर्णौ वर्णक्रमेणेतिच ब्राह्मणस्य दृष्ट्वा ततोरेजन्य-
स्येत्यादिएतदभावे धार्मिकत्वेन व्यवस्था । तस्याप्यभावेऽर्थित्वेन ॥ २४ ॥

१ नं=नो (आ आ)
अयेत् (आ आ)

२ नं=ने (आ आ)

३ श्राद्धायनि=पश्चाद्वापि न (आ आ)

४ श्रेयः=आ-

(३) कुल्लूकः । प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ बुध्वा परलोकार्थधर्माधर्मौ केवलावनुरूप्य यथा विरोधो भवति तथा कार्यार्थानांकार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तुब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रच अर्थानर्थौ प्रजारक्षणोत्सादनात्मकौ ऐहिकामुष्मिकावर्थानर्थौवा बुध्वा । परलोकार्थधर्माधर्मावपेक्ष्य वर्णक्रमेण चातुर्वर्ण्योपस्थितविरोधे ब्राह्मणादिक्रमेण दृष्टविरोधपरित्यक्त्य ब्राह्मणादिक्रमेणधर्मपश्येदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ व्यवहारपरिभाषा तत्र युगपत्कार्यनिर्णये प्राप्ते क्रममाह अर्थानर्थविति । वर्णक्रमेण प्रथमंब्राह्मणानांकार्यपश्येत् तेष्वप्यर्थानर्थौ प्रथमंसौम्ये धर्माधर्मौ केवलौ कृत्स्नौ । ब्राह्मणकार्यदर्शनानन्तरंक्षत्रियादीनांकार्याणि क्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । केवलौ अर्थादिहीनौ ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेद्विद्वैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा चेदमाह अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणानिश्चेतव्याइति श्लोकार्थः । अतश्च स्वरादिग्रहणप्रदर्शनार्थं तेन निश्चितलिङ्गेनैव परिच्छिन्द्यादित्युक्तंभवति न पुनः स्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वात्तेषां अनुचितप्रवेशाहि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोपि स्वभावतोविक्रियन्ते प्रगल्भास्तु संवृताकाराभवन्ति स्वरश्च वर्णश्चेङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितानि तेषामाकाराः स्वरवर्णेङ्गिताकाराः आकारोविकारः स्वाभाविकानां हि स्वरादीनामन्यथात्वंतैर्विभावयेन्निश्चिनुयाद्भावमभिप्रायमन्तर्गतमनुष्याणांविवादिसाक्ष्यादीनांतत्र स्वरस्य विकारोवाचिगद्गदरुदितादि वर्णस्यगात्ररूपविपर्ययादि इङ्गितंस्वेदपथुरोमाश्चादि चक्षुषा संभ्रमक्रोधदृष्टिपातेन चेष्टितेन हस्तनिक्षेपभ्रूविक्षेपादिस्वसंवेद्यंचैतत् । यदुद्गमानमप्यभिप्रायंस्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतोलक्ष्यमाणाः यतः प्रसिद्धमेतेषांगूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभावयेत् जानीयात् । वर्णाः रक्तगौरादिः । इङ्गितमभिप्रायसूचकंदेहवैकृत्यमबुद्धिपूर्वकबाहुकम्पादि । आकारः स्वरादिः । चक्षुषा स्निग्धादिना चेष्टितेन । तदुत्थिकृतशरीरावयवशरीरयोश्चलनेन । एतच्च बाह्यप्रपञ्चनम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यार्थानामन्तर्गतमभिप्रायनिरूपयेत् । स्वरोगद्गदादिः । वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादशोमुखकालिमादिः । इङ्गितमधोनिरीक्षणादिः । आकारोदेहभवत्स्वेदरोमाश्चादिः । चेष्टाहस्तस्फालनादिः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भावंअन्तर्गतधर्माधर्मं तद्विषयाभिप्रायंवा । लिङ्गैःअनुमानैः । लिङ्गैरित्यस्य विवरणंस्वरेत्यादि । स्वरोवितथाभिधानं गद्गदादिर्वा वर्णः सहजवर्णातिरिक्तमुखकालिमादिः इङ्गितमधोनिरीक्षणादि एतैरेव मनोगतं व्यक्तं स्यादिति विभावयेन्निश्चिनुयात् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । दुष्टादुष्टपरिज्ञानो पायमाह बाह्यैर्विभावयेदिति । उत्तरार्द्धेन बाह्यानि लिङ्गान्येव व्याकरोति । आकारःस्वेदरोमाश्चकंपादियुक्तमङ्गम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यिणानृणां बाह्यैर्लिङ्गैः भावं विभावयेत् जानीयादित्यर्थः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाहि लोके दृष्टशक्तितोऽनेन श्लोकेन स्तरादीनां पूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौरुषेयं तत्राक्रियन्तेविक्रियन्तइत्याकाराङ्गितादयः इङ्गितं व्याख्यातं व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका सा प्रस्वलन्तीत्यभावतोऽन्यथाभूता भाषितं पौर्वापर्यविरुद्धं वचनं वक्त्रविकार आस्यविशेषादिः शेषपूर्वश्लोकएव व्याख्यातम् । एतैर्विरुक्तैरन्तर्गतचित्तं लोकि कैरन्यत्रापि गृह्यतइतिसमासार्थः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रयुक्तिमाह आकारैरिति । गत्या शरीरगमनेन । चेष्टया अवयवचलनेन ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आकारैरिति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निगमनेन पूर्वोक्तानां स्तरादीनां दृष्टशक्तिमाह आकारैरिति । गत्या स्खलितपदतया देशान्तरादिना । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ देशादेशान्तरं याति सृकिणी परिलेढि वा । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धं बहुभाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुज्यते ॥ त्वभावाद्भिरुतिं गच्छेद्वाङ्मनःकायकर्मभिः । अभियोगे तथा साक्ष्ये दुष्टः सपरिकीर्तितइति ॥ नोपूजयति पूर्ववन्नसत्करोति वाचा नोत्तरं दत्ते चक्षुषा दर्शनासमर्थः निर्भुजति सततं कुटिलीकरोतीति याज्ञवल्क्यवचनार्थः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शनएव बाह्यनिर्णयलिङ्गैर्भाविनिर्णयः किन्तु अन्यत्राप्येताह आकारैरिङ्गितैरिति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तर्गतं भावं हृदये स्थितं भावं जानीयात् ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ॥ यावत्सस्यात्समावृत्तोयावच्चातीतशैवः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतं तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः उच्यते विवादपदतां मेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते बालधनं च धनवत्परिपालनीयं अन्यथा पितृव्यादिबान्धवामयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवदेन न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति आशङ्क्यमानव्यवहारत्वाच्च न केवलेषु राजधर्मेषूपदिश्यते अतोऽन्यस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालोदायादौ स्य बालदायादिकं दायादः स्वाम्यत्रोच्यते बालत्वामिकं धनं तावद्राजारक्षेद्यावदसौ समावृत्तो गुरुकुलात्प्रत्यागतो यावद्वातीतशैव आसमावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्धेषां शैवात्ययः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालोदायादौ भागी यस्य तत्तथा । अनुपालयेत् त्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा यावद्भेत्यवध्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्माक् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनाथबालत्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तोऽन भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल-

* शैशव आसमा = शैशवः अतिक्रान्सबालभावः अयं च विकल्यो यो गृहशैशवो भवति तदर्थं मतीतशैशव इत्युच्यते यस्तु व्रतकः सन्निवृत्तेऽपि शैशवे आसमा (आ आ)

व समावर्तते सोऽपियावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् बालआषोडशादूर्ध्वमिति ना-
रदवचनात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रातिनिध्यं विचार्य प्राधानिकं राजकृत्यं सप्रसंगं दायविषयमाह बालेति श्लोकानां विंश-
त्या । बालदायादिकं अनाथबालस्वामिकं पितृव्यादिभ्योऽनुपालयेत् रक्षयेत् । समावृत्तोगुरुकुलाद्यावदायाति अतीतशैश-
वः शूद्रादिर्वा यावत्तावत् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । बालधनविप्रतिपत्तौ कर्तव्यमाह बालदायादिकमिति । दायमादत्तइति दायदः स्वामी । यस्य बालो-
दायादः तद्बालदायादिकं रिक्तं धनं ज्ञात्याद्यपहरतोऽनुपालयेत् । कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो विकल्पः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालस्य बन्धुरहितस्य दायदिकं रिक्तं अंशं तावत् अनुपालयेत् यावत्सबालः समावृत्तः ल-
ब्धानुज्ञो भवेत् । लब्धानुज्ञः समावृत्त इत्यमरः ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ॥ पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्नपानदेयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरक्षेत् तथा चोदाहरणमात्रं वशादय-
एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः वशा बन्ध्या अपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु च वशाप्यपुत्रैव सत्यं उभयोपादानन्तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरक्षणार्थं तस्यां ह्यधि-
विन्नायां भर्ता निरपेक्षो भवति निष्कुलाग्रहणं तासां विशेषणं यासां कश्चिद्देवरपितृव्यमातुलादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च
स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्सरिणः तासां च तदुच्यते बन्धुभिर्हि स्त्रीणां शरीरधनानि रक्षितव्यानि तदुक्तं विनियोगोऽस्ति-
रक्षासु भरणे च सदैव श्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्सर्पिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ वक्षद्वया-
वसाने तु राजा भर्ता प्रभुस्त्रियः सा तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां व्यापारोऽस्ति अतएवाह आतुरास्त्विति ।
असामर्थ्यमेतेन लक्ष्यते अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता अविधवापि भर्तुरसामर्थ्याद्वाज्ञैव रक्ष्यास्यादिति निर्मनुष्या-
णामे तत् कुलबन्धुजातं यासां नास्ति ताः निष्कुलाः अन्ये तु कुटिलानिष्कुलामाहुः तासामपि वशाद्युपार्जितं धनं राजा रक्ष्यम्
अस्मिन्पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् पतिव्रतासु विधवासु भर्तृका विधवा धवइति भर्तृनाम तद्विरहिता विधवा यावत्प-
तिव्रता भवति तदा सा रक्ष्यधना व्यभिचारे तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साहर्ताति ॥ तस्यास्तु निष्काशनं कार्यं निष्काशनं च प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनं न तु
निर्वासनमेव यतः पतितानामपि तासां गृहांतरे वा सोभक्ताच्छादनदानं च विहितम् ॥ २८ ॥

[मेधातिथिः । भेदेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः स्त्रीधनद्रव्यसर्वस्वमित्यादिषु श्रूयते एवं विधेः एव द्रष्टव्यं तेषां
पि यावद्भक्तात्सर्पणादिना किंचिदार्जितं तदहर्हृत्वे न बान्धवा अपहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिदेदं विहितं न तु स्त्री-
धनापहारः । तथा ह्यह मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिता चाधिवेत्तव्या हि सार्थज्ञो च सर्वदा ॥ अतश्च

१ व्यतया=व्यः तथा (आआ)

* यावद्भक्तात्सर्पणादिना=भक्तोपसर्पणादि (आआ)

मानवस्मृतिबलेन स्त्रीधनं न तु सार्हतीत्येषा स्मृतिरेव व्याख्यायते । अधिवेदनिकस्त्रीधनमेषानार्हति नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तमधिविन्निस्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकंसममिति तत्तु प्राग्दत्तमत्यापहर्तव्यं वयंतु ब्रूमः पुरुषद्वेषिण्याव्यभिचाररतायाश्च युक्तएवापहारः यतद्विहाप्युक्तं अतिक्रामेत्वमत्तया मत्तरोगतमेववा ॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदात् विभूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रावा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेणतयोर्यदिसिद्धिस्तावत्तद्वित्तरक्ष्यं तत्पौषणंच कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकत्वकुल्यरहिते स्यातां तदाप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनंच राज्ञा कार्यम् । एवंविधासुच पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषुवा ॥ २८ ॥

(३) कुट्टूकः । वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रेषितभर्तृकासु निष्कुलासु सपिण्डरहितासु साध्वीषु च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च यद्धनंतस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणकर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरीहारः ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वशेति । वशा वन्ध्या प्रेषितभर्तृका अपुत्रा असमर्थादिपुत्रा निष्कुला वरपितृव्यमातुलादिशून्या तासु । पतिव्रतासु असमर्थभर्तृकासु एतासु । विधवासु पतिपुत्रशून्यासु । तदुक्तम् ॥ विनियोगोस्ति रक्षासु भरणे च सईश्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ सपिण्डेष्वपिचासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाइति ॥ आतुरासु कुषाद्यभिभूतासु स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं गोबलीवर्दन्यायेन स्त्रीविविधविरोधिलक्षणयावा कुलधनं न रक्षणीयमिति भावः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा स्त्री मृतप्रजा च । अपुत्रास्त्वित्येव वशाया अपि विनियहे सिद्धे वशाग्रहणमादरार्थम् । निष्कुला निर्जातबन्धुः । पतिव्रता प्रेषितभर्तृका । आतुरा आतुरभर्तृपुत्रादिका रक्षणंरिक्थरक्षणं । एवंस्यात् बालदायादरिक्थरक्षणवत्स्यात् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वशापुत्रासु पुत्राभ्यारहितासु निष्कुलासु पतिपितृकुलरहितासु एवं रक्षणं स्यात् । च पुनः आतुरासु ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ॥ तांश्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयंचोरदण्डः तेहि बहुभिरुपायैरपहरन्ति अत्ततत्त्रैषास्त्रीकिंददाति किंभुक्ते वयमत्र स्वामिन इति चोरदण्डोविधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवादेवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तांश्छिष्यात् पृथिवीपतिर्निगृह्णीयात् । चौरदण्डोवक्ष्यमाणः ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । छेत्तव्यंतत्तदेवान्यत्तन्मनोरनुशासनमिति ॥ स्वबन्धुभ्यश्चैतद्विषयतोरक्षितव्यं चौररक्षा तु सर्वसाम्राज्यविषया विहिता ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदितु तासां वित्तसंभवति तदाह जीवन्तीनामिति ॥ २९ ॥

(३) कुट्टूकः । वयमत्रान्तराधिकारिणोरक्षयामद्धनमिन्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णन्तितान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं किंतु जीवन्तीनामिति । तद्धनं तासां धनं बान्धवादेवरादयश्चेद्धरेयुर्गृहीयुस्तान् चोरदण्डेन शिष्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधानमाह जीवन्तीनान्विति । त्वदेवरादयो बान्धवा-
स्सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्वृतास्तु बान्धवानामेव स्त्रीधने स्वामित्वंगम्यते ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा व्यब्धं निधापयेत् ॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रव्यं स्वामिनो नष्टप्रमादात्किंचित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वा रण्यपालै-
रन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा स्वारक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यं । यतः प्रदेशाल्ल-
ब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षिपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यमेवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यं तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीय-
ज्ञापयेत्तस्योद्धृतवक्ष्यमाणषड्भागादिभागकंसमर्पयितव्यं परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति । प्रनष्टः स्वामी यस्य ऋक्थस्य
तत्प्रनष्टस्वामिकं प्रनष्टोऽविज्ञातः ऋक्थंधनं त्रयाणामब्दानां समाहाररूपं त्रिवर्षवत्त्र्यब्देऽपीव भावः अब्दशब्दः संवत्सरपर्या-
यः निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दात्पूर्वत्रिभ्यो वर्षेभ्यो हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् अर्वाक्शब्दोऽवधौ दिग्देशादिकात्पूर्वानाह ।
अन्येतु नृपतिर्हरेदिति भोगानुज्ञानमपारमाहुः । नहि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो युक्तस्तस्मा-
त्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि राज्ञा भोक्तव्यं तदयं लोकः कथं व्याख्यानीयो यत्किंचिद्दशवर्षाणीति यदि च
परकीयस्यापहारो न युक्त इत्युच्यते भोगोपिन युक्तः परकीयस्य वस्त्रादिव द्रव्यमानानां व्यत्येव तत्रानपहारं वा चोरो युक्त-
रेवापहारफलस्य सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु कीदृशो भोग इति वाच्यं तस्माद्यथा श्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति हरतिश्च गृह्णात्यर्थ-
ऽसकृद्दृष्टप्रयोगः ऋक्थं हरेदित्यादौ तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं प-
रेण नृपतिर्हरेत् रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिनोद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थाप-
येत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्या गच्छति तदा स एव गृह्णीयात् तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनिर्मुञ्जीत ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रेति । प्रनष्टस्वामिसत्त्वे प्रनष्टं तत्संबन्धापरिज्ञानमात्रं न तु स्वामिनोऽभावः । निधापये-
त् स्थापयेत् । स्वामी रिक्थस्य । अर्वाक् पूर्वम् । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वं नृपतिर्हरेदित्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वम् । अब्राह्मणस्वविषयमेतत् । ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेदिति स्मृत्यन्तरानुरोधतः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रनष्टो देशान्तरगतः ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात् सो नु योज्यो यथा विधिः ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं ज्ञापयेदत आह यः कश्चिदागत्य ममेदं त्वद्रव्यमिति ब्रूया-

† यतः=पटह घोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् यतः (आ आ)

* कारणत आ=कारणमा

(आ आ)

१ स्वाचारीयुक्ते=स्वाचोयुक्ते । (आ आ)

२ सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु=शब्दायितगजतुरंगादेस्तु (आ आ)

(३१) अनुयोज्यो=अनुयुक्तो (नं)

त्सोनुर्योज्योयथाविधिः अनुयोज्यः प्रष्टव्यइत्यर्थः । कोसावनुर्योगविधिः किंद्रव्यं हारितं किंरूपं किंपरिमाणं किंसङ्ख्याकं संपतितमपतितं वायदिपतितं कस्मिन्देशे तथा कुत आगमितं त्वयेत्येवंपर्यनुयोगः कर्तव्यः स यदि संवादयति रूपसङ्ख्यादीन् रूपप्राणिवस्त्रादिविषयं शुक्लवस्त्रं गौर्वेत्यादि तथा सङ्ख्या दशगावो वायुगानि वा आदिग्रहणाद्दस्तादिप्रमाणं सुवर्णं चेत्परिमाणं प्रकीर्णं रूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदा सौ स्वामी भवति अतस्तद्रव्यमर्हति स्वीकर्तुं संवाद उच्यते यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसङ्ख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । संख्यामेकादिकाम् ॥ ३१ ॥

(३) कुट्टूकः । मदीयं धनमिति यो वदति स किंरूपं किंसंख्याकं कुत्र प्रनष्टं तद्धनमित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः ततो यदिरूपसंख्यादीन्स्तत्त्वान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् ममेति । स स्वामी अनुयोज्यः किं वर्णं किं रूपं कतिसङ्ख्यं कुत्र कथं नष्टमिति पृष्ठः संवाद्य वर्णाद्यभिधानेन प्रतीतिजनयित्वा अर्हति द्रव्यमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं ममेदमिति ब्रुवतस्तत्त्वपरिज्ञानोपायमाह ममेति । अनुयुक्तः पृष्ठः तस्य द्रव्यस्य रूपसंख्यादिकंसंख्यैः संवाद्य संख्यानां सम्यक् वेदयित्वा ॥ ३१ ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याप्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते योनज्ञापयति स्पष्टं धनस्य देशकालं चास्मिन्देशे काले वा हारितं तत्त्वतः परमार्थतो वर्णशुक्लादिकं गुणं रूपं पटीशाटकयुगं वेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वाऽवेदया नोयावति द्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवेदयन् प्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कण्टकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि ॥ ३२ ॥

(३) कुट्टूकः । नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति तथा वर्णशुक्लाद्याकारं कटकमुकुटादिपरिमाणं च यथावदजानन् नष्टद्रव्यसमं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदवेदने । दण्डमाह अवेदयान इति । अवेदयानं रूपसङ्ख्यादीनि त्यन्वयः । प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादि वा ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्य स्वामिसकाशात् पूर्वप्रनष्टं राज्ञः पश्चादधिगतम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नष्टस्य द्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अमुकसंवत्सरामुकमासपक्षदिन इति कालवर्णं रूपं प्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं अवेदयन् अकथयन् तत्समं दण्डं सोऽर्हति ॥ ३२ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ॥ दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । आददीत गृह्णीयात् षष्ठं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्परिशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे

(३२) अवेदयानो नष्टस्य = अवेदयन् प्रनष्टस्य (त, ट, ठ)

* स्पष्टं = नष्टस्य (आआ)

१ अवेदयानो = तदा तत्समम्

वर्षे द्वादशोभागोद्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ्यति । अथवा रक्षाक्लेशक्षयापेक्षोभागविकल्पः । सतांधर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेव समाचारइति जानानः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्दात्परं यदग्राहं तदाह आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षयाविकल्पः । सतांधर्म-
मिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्वैत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । देशकालादिसंवादे पुनः आददीतेति । यदेतद्वाज्ञा प्रनष्टद्रव्यंप्राप्तं तस्मात्षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादि-
निमित्तपूर्वेषां साधूनामयंधर्मइति जानन्नाजागृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षयायं षड्भागादिग्रहणविकल्पः ।
अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आददीत राजा । तृतीयाद्यवदतारतम्याद्विकल्पः तेन प्रथमावदे द्वादशभागं द्वितीये दश-
मं तृतीये षड्भागं अत उत्कंसतांधर्ममिति ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्प्रनष्टाधिगताद्रव्यात्स्वामिप्रत्यर्पणीयं समर्पयेत् । षड्भागमाददीत । स्वामिगुणापेक्षया रक्षणादिः का-
र्यापेक्षया षड्भागादिविकल्प्य व्यवस्था ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरंगतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषान् राजा षड्भागं आददीत स्वीकु-
र्यात् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ॥ यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चाद्बन्धमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् । तथा
स्थितमपि यदि केचन चौरागृह्णीयुस्तान् राजा इभेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणमदृष्टार्थम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रनष्टं चौरादिभिर्नीतं राजभृत्यैरधिगतमन्यैर्वा । युक्तैर्नियुक्तैराजभृत्यैः । तत्र तेषु गृह्यमा-
णेषु यांस्तच्चौरान् राजा प्राप्नुयात्तान् घातयेत् सुवर्णशतोपरि शताधिके वधइति स्मृतेः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सद्राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान् गृह्णी-
यात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु शतादभ्यधिके वधइति दर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे
वधमाह तन्न तत्र संधिकृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्य-
धिके वधइत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । युक्तैः संयतैः । राजा यांस्तद्धनहर्तृन् गृह्णीयात्तान् इभेन हस्तिना इभेनेति वाचनिकं वचन-
स्य नातिभारइति न्यायात् । गोविन्दराजस्तु शताधिकसुवर्णहरणे वधइति । तच्च संधिकृत्वा तु ये चौर्यमित्यादिवक्ष्यमा-
णवचनातिरिक्तविषयम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टाधिगते द्रव्ये प्रत्यर्पणात्पूर्वकर्तव्यमाह प्रनष्टाधिगतमिति । युक्तैरधिकृतैस्तिष्ठेत् यावत्स्वा-
मिदर्शनं स्थापयेत् । तत्र युक्तैरधिष्ठिते द्रव्ये । इभेन गजेन ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं द्रव्यं युक्तैरक्षकैः अधिष्ठितं रक्षितं तिष्ठेत् । तत्र यान् चौरान् राजा
गृह्णीयात्तान् इमान् इभेन गजेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

ममायमिति योन्नयान्निधिं सत्येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । निखातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते वर्षशतिकावर्षसहस्रिकाश्च निधयोभवन्ति तत्र

यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथंचित्केनचिन्निधिरासाद्यते सतु राजधनं तथा च गौतमः निध्यधिगमोराजधनमिति एतच्चा-
स्मर्यमाणनिधातृके निधौ द्रष्टव्यं तस्याख्याता षष्ठलभेतेत्युक्तं अयन्तु श्लोकोयत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषोवा पितृपिता-
महादिस्तद्विषयोद्रष्टव्यः । ममायंनिधिरिति योब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददोतषड्भागमिति निश्चिते
तत्त्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणं विकल्पश्चाऽऽख्यातृगुणापेक्षया ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निधिं स्वपित्रादिनिहितं स्वयमेवोद्धृतं परेणवोद्धृतं ममेति योब्रूयात् । षड्भागं क्षत्रियादेः ।
द्वादशं ब्राह्मणस्य विदुषः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । योमानुषः स्वयंनिधिं लब्ध्वाऽन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायंनिधिरिति वदति सत्येनप्रमाणेन च स्वसं-
बन्धबोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततोनिधानादष्टभागंद्वादशभागंवा राजा गृह्णीयात् अवशिष्टं तस्या-
पयेत् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ममेति । निधिं स्वकीयं परेण प्राप्तम् । तस्य निधेः । षट् द्वादशेति ऽ गुणवदभेदेन वि-
कल्पः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । यदिति । तस्य पुरुषस्य षड्भागंनिधेः षष्ठभागम् । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प्य व्यवस्था ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसी कलाम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु मयाऽयंनिहितोमत्पूर्वजेन चेति प्रतिज्ञानं साधयति सोन्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य
वित्तमस्ति ततोष्टमं भागंतस्यैव वाऽनिधानस्याल्पीयसीकलांमात्रांभागमित्यर्थः नतु तदेव द्रव्यंसुवर्णादिकंदापयेत्किन्तुत-
त्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यंयया धनमात्रया दण्डितोऽवसादंगच्छेद्विनयंवा ग्राह्येत अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणा-
पेक्षया च विकल्पआश्रयणीयः । आतिशायनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पोदण्डइति ज्ञापयति तेन यस्य बहु वित्तंस्वल्पोनिधि-
स्तत्र ननिध्यपेक्षा मात्रामस्याऽर्थादीनांदण्ड्यः साहस्यल्पीयसी भवति ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमोभागोयावान्भागस्तावतीमल्पीय-
सीकलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्वीयंस्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमंभागंदण्ड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागंगणयित्वा
येनावसादंन गच्छति न विषयश्च लभते तदण्ड्यः । अल्पीयसीमितीयसुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वत्सादन्योयंदण्डः । विकल्पश्च
निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषमाह अनृतमिति । स्ववित्तस्यानृतवादिनोयावद्वित्तंतस्य । तस्यैव यंनिधिंप्रति
लोभान्मिथ्याभाषी । अल्पीयसीमितिनातिपीडया । विकल्पस्तु गुणवदगुणवद्भेदेन ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अनृतंवदन् अन्यदीयंस्वकीयमिति सकलमल्पंवा वदन् । अल्पीयसीकलांस्ववित्तस्यांशं दण्ड्यः
शासितव्यः । दण्डयतेः शास्तेश्च तुल्यार्थत्वाद्विकर्मत्वम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववित्तस्य अष्टमं अंशंदण्ड्यः । वा पक्षान्तरं तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य सङ्ख्याया-
ल्पीयसीकलां तुच्छककलाम् । कलातुषोडशोभागइत्यमरः । षोडशीगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणोदृष्ट्वा पूर्वोपनिहितंनिधिम् ॥ अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥
[ब्राह्मणस्तु निधिलब्ध्वा क्षिप्रंराज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ १॥]+

(१) मेधातिथिः । यदाविद्वान्ब्राह्मणः पूर्वेः पित्रादिभिरुपहितंनिधियदा प्रामुयात्तदा सर्वमेवाददीत न राज्ञे पूर्वोक्तभागंदद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वब्राह्मणस्येदमिति एतच्चाशेषतोग्रहणंयोब्राह्मणत्वामिकए वनिधिः यस्त्वविज्ञातः* ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वैःस्वपुरुषैरुपनिहितं निधिम् । सर्वस्य कृत्स्नस्य तस्य निधेः ॥ ३७ ॥

(३) कुहूकः । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितंनिधिदृष्ट्वा सर्वगृह्णीयान्पद्मागंदद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः अतएवोक्तम् सर्वस्वब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथाच नारदः ॥ परेण निहितंलब्ध्वा राजाह्यपहरेन्निधिम् । राजगामीनिधिः सर्वःसर्वेषांब्राह्मणादृते ॥ याज्ञवल्क्योप्याह ॥ राजा लब्ध्वा निधिदद्याद्विजेभ्योर्धद्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ अतोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां ममायमिति योब्रूयादित्युक्तराजदेयार्थनिरासार्थपित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्यव्याख्यातम् तदनार्षम् नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतंस्वकल्पितम् । नमेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषाब्राह्मणेनोपलब्धस्य राजा नांशभाक् प्रत्युत निधानस्य स्वलब्धस्य दातेत्याह विद्वांस्त्वितिद्वाभ्याम् । पूर्वोपनिहितं पूर्वमेवोपसमीपे निहितं † लब्धं पश्येत् पूर्वमितिशेषः ॥ ३७ ॥

यंतु पश्येन्निधिराजा पुराणंनिहितंक्षितौ ॥ तस्माद्विजेभ्योदत्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । कोशशब्देन वित्तसंचयस्थानमुच्यते । पुराणंनिहितंक्षिताविति निधिरूपानुवादः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संपश्येत् स्वपुरुषैरन्येनचोद्धृतम् । पुराणमज्ञातनिधातृकम् ॥ ३८ ॥

(३) कुहूकः । यंपुनरस्वामिकंपुरातनंभूम्यन्तर्गतंनिधिराजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धदत्वार्धमात्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्निधेः द्विजेभ्यो ‡ विप्रेभ्यः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिके निधौ राज्ञा दृष्टे कर्तव्यमाह यन्तुपश्येन्निधिराजेति ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ॥ अर्धभाग्यक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यैरपि दृष्टस्य निधेराज्ञाभागः पूर्वोक्तोऽगृहीतव्यइत्यस्यार्थवादोयंनिधीनांहि पुराणानामिति

+ (अ, ट, ठ, ड)

* विज्ञातः=विज्ञातः । स्वामीकस्तस्मिन् विज्ञेयः ब्राह्मणदृष्टेपिअस्त्येव राज्ञोभागः यतोवक्ष्यति । निधीनांहिपुराणानामिति । (आ आ) † लब्धं= लब्धं अशेषस्त्वादनेदतः सर्वदयेत्यादि । (राघ० ४)

‡ कोश=यो राज्ञा स्वयं निधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणे भ्यो दाननियमो राज्ञः कोश (आ आ)

‡ विप्रेभ्यः =विप्रेभ्यः दानहेतुः पूर्वोक्तः भूयेवा व्रणाइत्यादिवाक्षितावित्युपलक्षणं वृक्ष कोटरादेः । (राघ० ४)

(३९) निधीनांतुपु = निधीनांहि (नं)

(३९) धातूना = सर्वेषा (ग)

धातूनामेव च क्षितावयन्त्वप्राप्तविधिः सुवर्णरूप्यादिबीजमिदं सिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिर्यः खन-
ति योवा पर्वतादिषु गैरिकादिकादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञो भागो दातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः
समासनिर्देशाद्यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः इहतु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्यैव
षड्दशद्वादशादिर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते अर्धभजतएकदेशंगृह्णातीत्यर्थः । अत्रहेतूरक्षणादिति यद्यपि क्षितौ नि-
हितस्य केनचिदज्ञानान्नराजकीयरक्षोपयुज्यते तथापि तस्य बलवतापहारः संभाव्यते अतोस्त्येव रक्षाया अर्थवत्त्वं एतदर्थं
मेवाह भूमेरधिपतिर्हिंसः प्रभूरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवोयल्लब्धं तत्र युक्तं तस्य भागदानम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्नानां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हे-
तुद्वयम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा य-
स्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वद्ब्राह्मणेतरनिधिलाभे राजांशभागित्याह निधीनामिति । हिर्हेतौ । निधीनामस्वामिकानां
पुगणानामस्वकीयानाम् । धातूनां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां च । भूमेरधिपतिरिति लिङ्गात् अर्धशब्दोऽत्र षष्ठांशवाची समा-
सनिविष्टत्वात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनावेदितविज्ञातो दाप्यस्तदण्डमेव
चेति ॥ अनावेदितविज्ञातः मया प्राप्तमित्यनुक्ते यदि राजा विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अर्धग्रहणे हेतुमाह निधीनां हीति । धातूनां हेमरूप्यादिलोहगणानां मृत्तिकाविशेषाणाम् ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राजा चौरैर्हृतं धनम् ॥ राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । चौरैर्यन्तीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत किंतिहि य एवमुषितास्तेभ्य एव
प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । चौराहृतमित्यास्मिन्पाठे चौरैर्भ्य आहृतमिति विगृह्य साधनं क-
तेति समासः पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयन्त्वत्रार्थोऽयं चौरैर्हृतमशक्यप्रत्यानयनं-
तद्राज्ञा स्वकोशाद्दातव्यम् । उत्तरश्लोकार्धेऽप्ययोजनीयः राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थत्वाद्वा धातूनामुपपूर्वोयुजिर्लक्ष-
णयाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः यो ह्यन्यस्मै ग्रामकालं धनं ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुक्ते न तदीयं तदुपयुक्तं भवतीति युक्त-
मुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषम् ॥ किल्बिषं पापं ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैर्हृतं चौरैर्भ्य आहृत्य ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राजा चौरैर्भ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयं तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जान-
श्चौरस्य पापं ग्रामोति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । चौराल्लब्धं सर्ववर्णेभ्यः धनस्वामिभ्यः दातव्यमित्याह दातव्यमिति । अन्यथा तदुपयुञ्जानो-
यथेष्टविनियोक्ता । तच्चौरकृतं किल्बिषं चौरनिष्ठजातीयं राजा स्तादशप्रायश्चित्तपरं वा ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । दातव्यं चौरैर्भ्यः प्रत्याहृत्य कोशाद्वा ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा चौरहृतं द्रव्यं उपयुञ्जानः स्वीकुर्वाणः चौरस्य किल्बिषं ग्रामोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

(१) भेदातिथिः । कुरूकापिशकाश्मीरादिदेशोनियतावधिः । जनपदं तत्र भवाधर्माजानपदाः किंचै तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेशैरनुष्ठीयन्ते । अथवा तन्निवासिनोजनास्तावन्मन्त्राः क्रोशन्तोत्यत्र जनपदशब्देनाभिधीयन्ते तेषामनुष्ठेयाजानपदाः तस्येदमितितद्धितः जातेर्जानपदाजातिजानपदाइति षष्ठीसमासः । जातिमात्रविषयदेशधर्मा राज्ञा परिपालनीयाः । समीक्ष्य विचार्य किमाम्नायैर्विरुद्धा अथ न तथा पीडाकराः कस्यचिदुत्तनएवंविचार्ययेऽविरुद्धास्तान्प्रतिपादयेदनुष्ठापयेदित्यर्थः तथाच वक्ष्यति सद्भिराचरितंयत्स्यादिति अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः जातिशब्देन च नित्यत्वंलक्ष्यते प्रशंसामात्रंचैतत् । देशधर्मा अपि शास्त्राविरुद्धानित्यास्ते नित्यवदनुष्ठेयादृष्टार्थगोप्रतिचारोदकक्षणादयः यथा-ग्राश्रणाअत्र प्रदेशे गावोन चारणीयाइति समयमाश्रयन्ति कस्य चित्कार्यस्य सिद्ध्यर्थं तत्र योव्यतिक्रामति सराज्ञादण्ड्यः । अथवा जनपदेभवाजानपदादेशनिवासिनउच्यन्ते जात्याजानपदाजातिर्जन्मोत्पत्तिरिति यावत् एतेन देशबन्धस्य पुरुषाणानित्यता लक्ष्यते ये तद्देशीयास्तद्देशाभिजनास्तन्निवासिनश्च गृह्यन्ते तेषांसर्वविशेषणावशिष्टानामनिदं प्रथमतोजाताये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते । वृद्धाच्छेतद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणेवकृतः । अथवाऽभेदोपचारात्पुरुषशब्दस्तत्संबन्धिषु धर्मेषुप्रयुक्तः एतेनायंदेशनियमोधर्माणांसएवंविधात्पुरुषात्प्रतिदृष्टव्यएते हि देशधर्मादेशानां पुनरार्याणां नहितिर्वक्समानधर्माणोन्यत्रानधिकृताः स्वसमाचारप्रसिद्धं धर्ममनुतिष्ठन्ति । मातृविवाहादिः सार्वभौमेन निवारणीयः । त्वदेशाचारवतांतेषांजातिधर्मोजननिवासाबन्धेनाभ्यानुज्ञानादाम्नाये विरोधोप्यत्र नास्ति अधिकृतानांविरोधाद्विरोधोर्नतरश्चाननु ॥ अहिंसासत्यमक्रोधः शौचमिन्द्रियसंयमइति ॥ प्रतिलोमाधिकारेणैवोक्तंम्लेच्छाश्च प्रतिलोमाएव तत्र यदि मातृविवाहे मूत्रोत्सर्गं चोदकशुद्ध्यभावेन दुष्यति कइन्द्रियसंयमः कीदृशंवाशौचमिति उक्तमेतत् । आर्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचादयः चातुर्वर्ण्यं तु तद्देशनियमोधर्माणांनास्तिकेचिददृष्टार्थादेशधर्माइतिवक्ष्यामः । एककार्यापन्नावणिक्कुरूकुसीदचातुर्विद्यादयः । तेषांधर्माः श्रेणीधर्माः यथा केचनवणिग्ग्रहत्तरावचनेन परिच्छिन्नंराज्ञा राज्ञे भागंप्रयच्छन्तीमां वणिज्यांवयमुपजीवाम एषते राजभागोत्साकंयावल्लाभोन्यूनोऽधिकोवा तत्र राज्ञाऽभ्युपगतेवणिज्येलाभातिशयार्थंराष्ट्रविरोधिर्नचेतरेतरव्यवस्थांकुर्वन्ति इदंद्रव्यमियन्तंकालमविक्रयमयंराज्ञोपदेशेनार्थोदण्डः पततिदेवतोत्सवार्थोवा तत्र यदि कश्चिद्यतिक्रामति सएवंश्रेणीधर्मव्यतिक्रमदण्ड्यः । कुलधर्माइति कुलवंशः तत्र मरुयातमहिम्नापूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितोभवति योस्मदंशजःकुतश्च न धनंलभेत सनादत्वा ब्राह्मणेभ्योन्यत्र विनियुञ्जीतेत्यादयोधर्माः तथा सति योग्यत्वे यएव पूर्वपुरुषाणांघाजकानांकन्यादिसंप्रदानभूतोवासएव कार्यात्तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापयितव्य एतेषांच सामायिकधर्माशङ्क्या पुनर्वचनंचोभयसंबन्ध्यतिक्रमइति वक्ष्यामः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जातिब्राह्मणादिः जनपदोऽनेकग्रामसमुदायः तद्वासिनोजानपदाः तत्संगतान् । श्रेणी पाण्डवणिगादिगणः कुलं वसिष्ठकुलमित्यादितन्नियतान्धर्मान् समीक्ष्य निरूप्य ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आम्नायविरुद्धान् देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गौतमस्मरणात् । श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा व्यवहारेषुतत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

* किंच=केचित् (आ आ)

१ देशधर्मा अपि=देशधर्माणां यथा जातिर्नित्याएवं देशधर्मा अपि (आ आ)

(४) राघवानन्दः । मासंगिकं जातिधर्माद्यनुशास्ति जातीति । जातिधर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियमान्याजनादीन् च जानपदांश्चनियतदेशव्यवस्थितान् । तथाचगौतमः ॥ आम्रायाविरुद्धो देशजातिकुलधर्माप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति ॥ श्रेणीधर्मान्वणिगादिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्कुलप्रतिनियतान् । कुलं वंशः ब्राह्मणादिर्मूर्धाभिषिक्तादिरिति वा । एतेषामेतदेव स्वधर्ममिति वीक्ष्य परिपालयेत्तुराजेति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । जातिधर्मो ब्राह्मणादीनां प्रतिनियतो धर्मः । जानपदो धर्मो देशधर्मः यथा दाक्षिणात्यानां मातुलमुतापरिणयनम् । श्रेणीधर्मो वणिक्कुशीलवादितर्तनिकायधर्मः यथा इयन्तकालमिन्द्रव्यविक्रेतव्यं न परमिति । कुलधर्मः पूर्वशिखापरशिखादिनियमः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेणीधर्माः पाषण्डवणिगादिधर्माः । एकजात्योपजीविनः श्रेणयः ॥ ४१ ॥

त्वानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्तोपि मानवाः ॥ प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तस्य जानपदादिधर्मस्य दृष्टादृष्टतानेन प्रदर्श्यते । त्वानिकर्माणि कुलस्थित्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्था अपि प्रियाभवन्ति सर्वस्यान्योनिकटवर्त्तसंसर्गातिशयात्प्रियो भवति स्वकर्मकारी तु दूरस्थ एव प्रियः । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिता इत्यनेन परकर्मानुष्ठानमाह ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रियाभवन्तीति श्लोकार्थः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरे देशे देशान्तरे अतो लोकाविरुद्धत्वात् स्वजात्यादिधर्म एव ग्राह्यस्तेषामित्यर्थः । स्वे स्वे धर्म इति प्रियत्वे हेतुतया पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् स्वानीत्यादि जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्मण्यनुतिष्ठन्तः स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिका द्वौ कर्मणि वर्तमानादूरेपि सन्तः सान्निध्यनिबन्धनसेहाभावेपि लोकस्य प्रियाभवन्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैवार्थवादमाह त्वानीति । स्वे स्वे नित्ये नैमित्तिके च । यथोक्तकारी हि दूरे वर्तमानलोकस्य रक्षणादौ लोकेन रक्षणसमर्थस्य राज्ञः सामान्योक्तिर्वा ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थे प्रशंसामाह त्वानिकर्माणीति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ॥ न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं चन ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यं विवादवस्तु तद्राजा स्वयं न प्रवर्तयेत् । कस्यचिद्वेष्यस्योपघातार्थं धनिनो वा धनग्रहणार्थं न तदीयमृणिकमन्यं चापराद्धमुद्वेजयेत् । एष ते धर्म इति किमिति ममाग्रतो नाकर्ष्यते न वा तावदनपराद्धं यावदहमेनं निर्घातयामीत्येवं राज्ञा न वक्तव्यं सत्यपि द्वेषे धनलोभे वा । न च प्रापितमावेदितमन्येनार्थना ग्रसेत् निगिरेन्नोपेक्षेतेति यावत् । अवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते तत्समानार्थश्च ग्रसतिः तथा च वक्तारो भवन्ति यावार्किंचिदद्योच्यते तत्सर्वं निगिरति न किंचिदयं प्रतिवक्ति । अन्ये तूत्तरं श्लोकार्द्धमेवं व्याचक्षते न च प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थं धनं ग्रसेत् स्वीकुर्यात् । यदि हि राजा स्थल्लेशो देशिकया धनदण्डे प्रवर्तते ततः परलोके दोषो द्रष्टव्यः राज्ये चोपघातः स्यात् । अथेदमपरं केषां चिच्छाख्यानं नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा साक्षादुपलभ्याप्यपकारिणां स्वयं किंचिद्व्याघस्यापराधी तेन वा तद्यवहारेण नारुहः

(४२) लोकस्य = लोकेस्मिन् (च)

परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहावसरोभवति न राजा एतच्चकरणदानादिष्वेव द्रष्टव्यं ये तुस्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तात्राजा स्वयमेवावगम्य गृह्णीयात् शेषंसमानं नाप्यस्य पुरुषइति अस्य राज्ञः पुरुषोधिकारीमनुष्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोत्पादयेदिति एतच्च ऋणादानादौ नतु साहसादावपि तत्रस्वयमप्यन्वेष्यत्वात् । प्रापितमन्येनेतिस्वयमृणादिदत्तमृणिनाऽदोषमानंराज्ञे यदा निवेद्येत तदा नयसेन्नोपेक्षेत नवाप्रापितमित्यपरःपाठः अन्येनान्यतरेण प्रापितं अनुपदर्शितप्रमाणं नयसेत् प्रासयेदन्यतरस्मै दापयेत् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति । राजा राजनियुक्तोवा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादंनोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः ॥ न राजा तु वित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयंकर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम् ॥ नचार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितंविवादंधनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह नेति । कार्यं धनलोभादिना ऋणादिविवादं नोत्पादयेन्नोत्थापयेत् अस्यराज्ञः । अनेननियुक्तः पुमान् । अन्येनोत्कोचादिना स्वयंवाग्रसेत् प्राप्तदत्तंवागृह्णीयात् अर्थग्रसित्वा कार्यार्थिनांकार्यंनोपेक्षेतेति । व्यवहारादन्येन प्रापितंवा नगृह्णीयात् राज्ञो यत्नात्प्राप्तनिध्यादेर्व्यवस्थोक्तेः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषान्तरमाह नोत्पादयेदिति । कार्यंविवादपदं दण्डदशद्वन्धाहपेक्षयास्वयन्नोत्पादयेत् । अन्येन व्यवहारवता प्रापितमावेदितंव्यवहारंन ग्रसेन्ननिर्हरेत् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा कार्यं नोत्पादयेत् । अस्य राज्ञः पुरुषः नोत्पादयेत् । च पुनः अन्येन वादिनावा प्रापितं निवेदितं अर्थं कार्यं कथंचन न ग्रसेत् नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ॥ नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदुक्तंन स्वयंदृष्टापि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृह्णीयार्धन्मर्णायेतत्संभवति कथं पुनरेतदेवगन्तव्यं किंपरिहासकृतमेतदुपक्रोधान्यनुबन्धकृतमिति यतआह अनुमानेनैतज्ज्ञातव्यं यथा मृगयुर्व्याधोवृथा मृगंदष्टिपथातिक्रान्तछिद्रनिस्तृतैरसृक्पातैःरवनिःस्यंदमानैः पदंमृगस्य नयत्यासादयत्येवं राजाऽनुमानेन परोक्षे प्रत्यक्षे वार्थकारणानिश्चिनुयात् । धर्मश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनंस्मृतिदाढ्यार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेत्यनुमानव्यवहारदर्शनस्योक्तम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदंस्थानंप्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वंनिश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । परनिष्ठाधर्मज्ञानदृष्टान्तमाह यथेति । असृक्पातैर्गात्रात्पतितैर्मृगयुना घातितस्य मृगस्य पदमवस्थितिस्थलं नयेज्जानीयात्तथा । मृगयुर्व्याधः । अनुमानेन बाह्यैर्विभावादित्युक्तेन । पदं तत्वम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंसाक्ष्यादिभिरर्थोनिर्णेतव्यः किन्त्वनुमानेनापीत्याह यथानयत्यसृक्पातैरिति पदंनिर्णयम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दृष्टान्तमाह यथेति । मृगयुः लुब्धकः । मृगस्य असृक्पातैर्यथा पदं नयति तथाऽनुमानेन हेतुना धर्मस्य पदं नृपतिः नयेत्प्रापयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ॥ देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवहारविधौ व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तोन केवलं व्यवहारानेव संपश्येद्यावेदतदपरं सत्यादि तत्र सत्यसंदर्शनं यस्याप्यर्थप्रत्यर्थनोरन्यतरेण शालीनतया परिपूर्णाक्षरनाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वानुमानादेव कथंचिदीदृशोयमर्थइति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेनोपेक्षेत । अनेनैतन्मसर्वमुक्तमिति तदुक्तं ॥ छलं निरस्य भूतेषु व्यवहारं नयेन्नृपइति । अर्थस्य दर्शनमर्थशब्दो धनवचनप्रयोजनवचनो वा तत्र यदि महान्तमर्थमासादयेत्तदा त्यक्त्वाप्यन्यानि राजकार्याणि नोद्विजेत व्यवहारेक्षणं कुर्यादेव अथवा यदि कश्चिद्भूयात्साक्षिभिरर्थएतस्माद्गृहीतोऽन्येन वा सत्येन तत्र निरूपयितव्यं यदेतद्यवहारपदं यदि स्वल्पं संभवति धनग्रहणं अर्थगुरुसभ्याः साक्षिणश्च दैन्यंगतास्तदा संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यं एतच्चात्मानं साक्षिणं कृत्वा साधनीयं एतदुक्तं भवति कण्टकशोधनन्यायेन चारैश्चारयेत् अथवात्मानं संपश्येदात्मानो व्यवस्थां संपश्येत्कोशक्षयं महाकोशतां वा अस्मिन्पक्षे साक्षिणइति स्वतंत्रपदं देशस्य दर्शनं कचिदलोप्यर्थो महत्वमासादयति । महानपि योन्यत्र सत्कविल्घुभवतीति एतद्देशस्य दर्शनमेवं कालोपि द्रष्टव्यः रूपव्यवहारस्तु स्वभावतो गुरुलघुतां पश्येदिति । अन्यैस्तु व्याख्यातं सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साक्षिणं कृत्वा एतदुक्तं भवत्यर्थात्सत्यं गुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वाद्बुभुर्लोकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यं अर्थस्त्यक्तव्योऽसारत्वात् देशः स्वर्गादिः सत्यसमाश्रयप्राप्यः कालश्चरन्तत्र वासः रूपं सुरसुंदरीणां मनोहरं एतदेव विपरीतं सत्यत्यागेन केवलार्थसमाश्रयणात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यं को भागः सत्यइति । अर्थदण्डादिसिद्धं । आत्मानं राजानं पश्येत् । ततो राजवृत्तमनुगच्छेत् तथा साक्षिणो देशादींश्च संपश्येत् प्रयत्नेनानुसंदध्यादित्यर्थः देशमत्रायमाचारइति । कालमत्रैतद्योग्यमिति । रूपमर्थप्रभृतीनामाकारम् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराराज्यं छलमपहाय सत्यं पश्येत् तथार्थं च । अर्थादित्वान्मत्वर्थयोऽच् । अर्थवन्तंगोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् न त्वहमनेनाक्षिणिकोचनेनोपहसितइत्यादित्वल्पापराधं आत्मानं च तत्त्वनिर्यायेत्स्वर्गादिफलभागिनं साक्षिणः सत्यवादिनः देशं कालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सत्यमिति । व्यवहारविधौ तत्तत्कर्मणि व्यवस्थितो नृपतिः छलमपहाय सत्यं पश्येत् अर्थं हिरण्यादिविषयकव्यवहारम् आत्मानं च तत्त्वनिर्यायेन स्वर्गादिफलभागिनम् । साक्षिणो यथा दृष्टश्रुतार्थवादिनः । देशं वाराणस्यादिकम् । कालं दुर्भिक्षादिरूपं लघुगुरुभावादिकं च । पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । सत्यं संपश्येत् अस्मिन् व्यवहारोपवादिनोः किंप्रयोजनं भविष्यतीति पश्येत् साक्षिणः पश्येत् यथोक्तगुणानामपि साक्षिणारागद्वेषौ पश्येत् । इक्षितादिभिर्देशं कालं च पश्येत् । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽयमर्थोऽयुज्यते न वेति पश्येत् । विवादविषयस्यार्थस्य रूपं च पश्येत् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थं कार्यम् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ॥ तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्तः प्रतिषिद्धवर्जकाधार्मिकाविहितानुष्ठायिनः यद्यप्येकएव शब्दउभयमर्थप्रतिपादयितुं शक्नोति तथापि भदापादानाद्विषयविभागेनैवं व्याख्यायत तैर्यदाचरितमनुपलभ्यमानश्रुतिस्मृतिवाक्यं तद्देशकुलजातीनां भक-

ल्पयेदनुष्ठापयेत् । अविरुद्धश्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिर्यदुक्तं जातिजानपदान्धर्मानित्यत्र श्लोकेदेशकुलाद्याचारस्य प्रामाण्यतस्यानेन विशेषः कथ्यते आम्नायेनाविरोधितेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकायाणि शास्त्राविरुद्धान्यादरणीयानि न विरुद्धानि यथा कश्चिदेशऋणिकआत्मानंविक्रम्यधनंदाप्यते तच्च कर्मणापि सममित्यनेन विरुद्धं अन्यत्र श्लोकेन दर्शितम् । अन्यस्य चात्वारस्य शिष्टसंन्धिधृतयैव प्रामाण्यमुक्तमाचारश्चैव साधूनामिति । नच तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते तस्माच्चनादृष्टाय तद्विषयोयमुपदेशः । अन्यस्त्वाह देशान्तरेधार्मिकैः सद्भिर्द्विजैर्यदविरुद्धं श्रुत्यास्मृत्यन्तरेण वा कार्यते तद्देशान्तरेपि राजा प्रकल्पयेत् यथोद्दिष्टभयज्ञादयउदीच्येषु प्रसिद्धास्तेप्राच्यैर्दाक्षिणात्यैःप्रतीच्यैश्चानुष्ठेयाः कुतः आचाराद्विस्मृतिरनुमातव्या स्मृतेः श्रुतिः सा च यथैवमनुमीयत उदीच्यैरप्येतत्कर्तव्यमिति तत्र तद्वितस्य बहुष्वर्थेषु स्मरणात्तत्र जातस्तत्रसंभवस्ततआगतस्तमभिप्रस्थितः शेषइति चैतस्य लक्षणविकारोभयरूपत्वादप्येवमपि प्रतिपदमनुपातेषु तद्वितस्मरणान्नास्त्युदीच्योनाम यउदीच्यशब्देन निवर्त्येत ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापतति देशसमाख्यानियतनिमित्तत्वभावेनानियामकत्वादप्येवंवाक्यमनुमीयते । उदीच्यांजातेन तद्देशवासिना वा तदपि व्यभिचारितवतोपि नान्यत्र करोति तन्निवास्यप्यन्यत्र जातो न करोत्येव । अथोद्देशाभिजनस्तन्निवासीवेत्यनित्यत्वादभिजननिवासयोस्तदपि न युक्तमेव नहि जातिगुणगोत्राणीवाभिजननिवासौ नित्यौ तस्मान्नित्यस्य नकस्यचिदनुष्ठातृणामवच्छेदकस्यानुपपत्तेः सर्वविषयाधर्मानदेशधर्मानामकेचनसन्ति अनेनैव न्यायेन कुलधर्मापि कथंतीर्हिदेशधर्माः कुलधर्माजातिधर्मादिति चस्मृतिकारैर्भेदेन व्यपदिश्यन्ते । उक्तं दृष्टार्था नियता व्यवस्था तत्र धर्मस्तस्यच नियमउपपद्यतइति उक्तम् । कुलचंगोत्रैकदेशः यस्तुरुक्स्लगोत्रधर्मोयथा न वासिष्ठवैश्वामित्रमवधीरिति सनित्यत्वाद्गोत्रव्यपदेशस्य तान्यस्येति विरम्यते ॥४६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सद्भिर्दोषरहितैर्देवादिभिः । तद्वस्तु प्रकल्पयेत् प्रकृष्टव्यवहारेषु कल्पयेत् । यदि देशाद्यविरोधि विरोधेतु तद्देशादिधर्मएव तद्देशजानाम् एवंसामान्यतोराजधर्माव्यवहाराऽनुगुणाऽऽत्ताः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यदृश्यमानशारू मनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सद्भिरिति । आचरितं शास्त्रद्वयमप्यनुष्ठितम् सद्भिरिति द्विजातीनां विशेषणं । शूद्रव्यावृत्त्यर्थम् । धार्मिकैः प्रतिषिद्धवर्जनपुरःसरं धर्मानुष्ठानृभिः । तद्देशकुलजातीनामविरुद्धमेव प्रकल्पयेत् प्रमाणं कुर्यात् कुलधर्माश्चेत्यत्रोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तदनुरूपनिर्णयोपायपरिग्रहार्थमशारीयमपि सद्भिराचरितं धर्ममनुपालयेदित्याह सद्भिराचरितं यत्स्यादिति । स्वधर्मनिरता अभ्यात्मविदः सन्तो विरुद्धं विरुद्धं चेत्प्रकल्पयेदनुपालयेत् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविरुद्धं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

अधमणार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थमधमणाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यः सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणतदुक्तं विशेषापेक्षायामिदमाह सोपचयंकालान्तरे दास्यामीति योधनमन्यस्मादृण्हाति सोधमर्णः । यस्तु सोपचयंप्रत्यादास्यामीति प्रयुङ्क्ते सोत्तमर्णः सम्बन्धिशब्दावेतौ । अधमर्णस्यार्थः अर्थो धनप्रकरणाद्यदेवोत्तमर्णाय देयंतदेवोच्यते तस्य सिद्धिरुत्तमर्णप्रतिनिर्यणं द्वितीयोर्ध्वशब्दः प्रयोजनवचनः अयंसमुदायार्थः । उत्तमर्णेन यदा राजाचोदितो ज्ञापितो भवत्यधमर्णेन योगृहीतोर्थः समेसिद्ध्यतु दापयतु भवान् राजात्वधमर्णात्तदा दापयेद्ध

निकस्यार्थम् । धनमस्यास्तीति धनिकः उत्तमर्णएव च प्रसिध्या धनिकउच्यते । दापयेदिति संबन्धाच्चतुर्थी त्यक्ता सात्व-
पूर्णत्वात्संप्रदानभावस्य न कृता यथा घृतः पृष्ठं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददातीति न ह्यत्र मुख्योददात्यर्थः इहाप्युभयोः सत्त्वस्य
भावादुभयोः स्वत्वाभावादपरिपूर्णोददातीत्यर्थः । किमुत्तमर्णवचनादेवासौ दापयितव्योनेत्याह विभावितमिति यदा निश्चि-
तेन प्रमाणेन धारयतीति प्रतिपद्यते । अथवा विभावितः स्वयंप्रतिपन्नोयतोविप्रतिपन्नस्य वक्ष्यत्यपन्हवेऽधमर्णस्येति । क-
थंपुनः स्वयंप्रतिपन्नोविभावितइत्युच्यते नैषदोषः विस्मरणे स्वहस्तलेख्यादिना स्वयंप्रतिपन्नश्च भवति विभावितश्चाप्रतिपन्न-
श्चजानानोपि मिथ्याप्रतिपन्नः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणदानमवतारयति अधमर्णेति । अधमर्णेन गृहीतोऽर्थोऽधमर्णार्थस्तस्योत्तमर्णसिद्ध्यर्थं
चोदितो राजा अधमर्णं दापयेत् । विभावितं प्रमाणेन ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्सकलव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्तंसंप्रति ऋणादानमधिकृत्याह अधमर्णेति । अधमर्ण-
ार्थसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदाप-
येत् अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति ऋणविषयकव्यवहारमाह अधमर्णेति । अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं अधमर्णादर्थस्य सिद्धि-
रुत्तमर्णेन प्राप्तिस्तदर्थं चोदितः प्रार्थितो नृपः । मयैतस्माद्धनं प्राप्यते यथेति । विभावितंसंभावितं साक्ष्यादिना धनिकस्यो-
त्तमर्णस्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमाद्यमृणादानं नाम व्यवहारपदं प्रस्तूयते । अधमर्णेति ऋणग्राहकोऽधमर्णस्तेन गृहीतार्थस्य
लाभार्थमुत्तमर्णं ऋणप्रयोक्ता ॥ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमादित्यमरः । तेनोत्तमर्णेन चोदितो राजा धनिकस्यो-
त्तमर्णस्यार्थमधमर्णेन दापयेत् । विभावितमुत्तमर्णेन लेख्यादिना साधितं वा तदर्थस्य विशेषणम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमर्णेन धनिकेन चोदितो राजा अधमर्णगृहीतस्य अर्थस्य सिद्ध्यर्थं धनिकस्यार्थसाक्ष्यले-
ख्यादिभिः स्थिरीकृतं दापयेत् ॥ ४७ ॥

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ॥ तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । नेहाप्रामाण्यादुत्तमर्णाद्वाङ्मे भागं वक्ष्यत्यधमर्णाद्दिण्डं तत्र स्वभागनृष्णया राजानमुपायान्तरेण ध-
नमार्गणं धनिकानां कारयेयुरतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । यैर्यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः स्वधनं पूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्णोऽलभेत तैस्तैरधमर्ण-
ं दापयेत् । संगृह्य स्थिरीकृत्य अनेनैवोपायेनैतस्मादेतल्लभ्यतइत्येतन्निश्चित्येत्यर्थः । अथवाऽनुकूलमुपसांत्वनं ग्रहः उत्तम-
र्णएव उत्तमर्णिकः उत्तमं च तदणंचोत्तमर्णं तदस्यास्तीत्युत्तमर्णिकः अतश्च निष्ठनाविति रूपं । एवमितरावपि सर्वधनादिषु प्र-
क्षेप्तव्यावन्वयत्र वीरपुरुषकोग्रामइति वद्ब्रूव्रीहिणैव सामानाधिकरण्यास्य मत्वर्थे चोक्तार्थाविशेषेण समासः मत्वर्थीयश्च दु-
र्लभः वृद्धिलाभार्थप्रयोगविषयं धनमृणां द्वौ च तस्य संबन्धिनो प्रयोक्तृ गृहीता च प्रयोजकस्य च तदुत्तमं भवति स्वतन्त्रो ध-
नदाने प्रत्यादाने च । इतरस्य सोपचयदानाद्वह्यायामत्वाच्चाधमत्वं व्युत्पत्तिमात्रत्वे तद्वृत्त्यैव त्वेतौ प्रयोक्तृगृहीत्रोर्वाचको
के पुनस्तत्रोपायाइत्येतत्प्रदर्शनार्थं उत्तरश्लोकः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयमेवोत्तमर्णः शक्तो यथा कुर्यात्तथाह यैर्यैरिति । संगृह्य नियम्य दापयेदुत्तमर्णः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमधमर्णमुत्तमर्णोऽलभेत तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य
तमथ दापयेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यत्रमाधत्ते यैरिति । उत्तमर्णिकः उत्तमं देयत्वेन पूर्वयदणं तेन व्यवहरतीति । गृहीतेन ऋणेनाधमर्णो निरुष्टोयस्तमधमर्णिकं धनं दापयेद्राजेशेषः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णिकइति स्वार्थे कः साधयेद्दापयेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैस्तेरुपायैः अधमर्णिकं संगृह्य नियम्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तंसाधयेदर्थपञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोकंस्तोकग्रहणमिदमद्य इदंश्वइदंपरश्वः यथाकुटुंबसंवाहोस्यैवंवयमपि तव कुटुंबभूताः संविभागयोग्याइत्यादि पठितप्रयोगो धर्मः यस्तु निःश्वसव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यं तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद्गृहीतव्यम् । यस्तु व्यवहारो राजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरीक्षयेयोज्यत्वाद्वालयहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साक्षान्न ददाति विद्यमानधनोपि स छलेन दातव्यः केनचिदपदेशेन विवाहोत्सवादिना कटकाद्याभरणगृहीत्वा न दातव्यं यावदनेन तद्धनं न दग्धम् । आचरितमभोजनगृहद्वारोपवेशनादि बलराजाधिकरणोपस्थानंतत्र राजा साम्राज्यप्रच्छन्ननिगृह्य च प्रपीड्यदापयतीति ननु स्वगृहसंबन्धिधनादि बलेयतः प्रकृतीनां बलं राजनीतिः पश्यते तस्मिन्नेव प्रसङ्गे उक्तासा अन्येतु राज्ञ एवायमुपदेशइति वर्णयन्ति राजधर्मप्रकरणात् । राजा ज्ञापितउपायैरेनं दापयेत्पराजितं स्वयंप्रतिपन्नं च नतु सहसावष्टभ्य सर्वस्वं धनिने प्रतिपादनीयः यत उभयानुग्रहो राज्ञा कर्तव्यः सर्वस्वादाने चाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्सोपि न युक्तः उक्तं हि ॥ नावसाद्यशनैर्दाप्यः काले काले यथोदयं । ब्राह्मणस्तु विशेषेण धर्मके सति राजनीति ॥ तस्मात्किंचन वृद्ध्या संदापनीयः । कुटुंबादधिकं धनं संरुचः सर्वदापनीयः । सर्वासंभवे च कर्मणापि समं कुर्यादित्यन्यस्मिन्व्याख्याने छलाचारौ राजानमज्ञापयित्वा नकार्यौ ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मेण परस्त्वानादाननियमजनितपरलोकफलादिकथनेन यथादिनियमेनेतिकेचित् । व्यवहारेण राजसन्निधौ । छलेन व्याजाद्वन्धकादियहणे । आचरितेन स्वयंप्रायोपवेशेन । बलेन गृहपतिरोधादिना ॥ ४९ ॥

(३) कुडूकः । तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थसाधयेत्तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः ॥ सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन च । प्रायेण वा ऋणीदाप्यो धर्मेष उदाहृतः ॥ देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च ववक्ष्यति अर्थपव्ययमानं त्विति । मेधातिथिस्तु निःस्वोयः सव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नं धनं तस्मात्तु गृह्णीयादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः ॥ छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्वली । अन्यादृतादिवाहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ॥ दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्थादाप्यतेऽर्थस्त्वं तदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयं वा गृह्णीयात्तत्रोपायानाह धर्मेणेति । एतान्पञ्चलक्षयति बृहस्पतिः ॥ धर्मेणेति यथा ॥ सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्नावानुनयेन च । प्रायेण वा ऋणीदाप्यो धर्मेष उदाहृतइति ॥ व्यवहारेणेति । यथायतोऽयं विनिर्णीयऋणार्थं चैव गृह्यते ॥ तन्मूल्यमुत्तमर्णेन व्यवहारइति स्मृतः ॥ छलेनेति यथा ॥ छद्मना याचितं वार्थमानीय ऋणिकाद्वनी । अन्यादृतादिवाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिरिति ॥ उपधिश्चलं । आचरितेनेति यथा ॥ दारपुत्रपशून् बध्वा

(४९) छलेनाचरितेन = स्थाने नाचरितेन (क)

कृत्या द्वारोपसेवनम् । यदणी दाप्यते स्वर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ बलेनेति यथा ॥ बध्वात्मगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तितइति बृहस्पत्युक्तधर्मादिना ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । के ते पुनरुपायास्तानाह धर्मेणेति । धर्मेणाधमर्णायधर्मप्रदर्शनेन । व्यवहारेण व्यवहारबलप्रदर्शनेन । छलेनोत्तमर्णकरिष्यमाणसहस्राहुपन्यासादिना । आचरितेन साधनेन प्रयुक्तमधमर्णस्योत्तमर्णेन प्रयुक्तमर्थसाधयेत् । एषामुपायानांपूर्वपूर्वाभावउत्तरोपग्राहः पाठक्रमात्सामर्थ्याच्च ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपायान् आह धर्मेणेति । धर्मेण धर्मश्रीतियुक्तेन वचसा धर्मोपदेशेन व्यवहारेण साक्ष्यलेख्यादिना छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन आचरितेन अभोजनेन च पुनः पञ्चमेनबलेन निगडादिबन्धेन प्रयुक्तं अर्थं दनंद्रव्यं साधयेत् ॥ ४९ ॥

यः स्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न सराज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्यैवार्थस्यस्पष्टीकरणार्थः श्लोकः न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्णोधमर्णाद्धनंसंसाधयन् राजा किञ्चिद्वक्तव्यः । मामविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादिस्वधनसंशुध्यर्थव्याजेन छान्ना गृहीत्वा किंनास्मै प्रतिप्रयच्छसीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभियोक्तव्यस्त्वयाबलंकृतमिति । स्वक्रमितिधार्यमाणार्थस्य स्वीयत्वसिद्धावेतदिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लुकः । यउत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिना साधयति सस्वीयं धनंसम्यक्साधयन् अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकंरुतवानसीति न राज्ञानिषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वयं बलात्कारकरणे राजदण्डशंका स्यात्तत्राह यइति । नाभियोक्तव्यः एनंकदर्थीकृत्य किमिति धनमस्मादृहीतमिति । तत्रहेतुः स्वकं संसाधयन्धनमिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । स्वयमेवस्वार्थसाधनमुत्तमर्णस्य शक्तौसत्यांदोषावहमित्याह यःस्वयंसाधयेदिति । अभियोक्तव्योदोषमारोपणीयः अत्र हेतुः स्वकंसंसाधयन्धनमिति संसाधयन्तीति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सउत्तमर्णः स्वकंधनंसंसाधयन् राजा नाभियोक्तव्यः त्वया बलंकृतमिति नोपालम्भनीयः ॥ ५० ॥

अर्थोऽपव्ययमानंतु करणेन विभावितम् ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशंच शक्तितः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतंयत्र करणंच न विद्यते । नचोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवीक्रिया भवेत् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । सत्यपि विभावके प्रमाणे योन स्वयंप्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः किंति हि राजैव तेन ज्ञापयितव्यस्तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽर्थं ऋणेपव्ययमानमपह्नुवानंनास्मै किञ्चनधारयामीति वदन्तंकारणेन साक्षिलेख्यभुक्त्यात्मकेन विभावितंधारयामीति प्रतिपादितंदापयेदुत्तमर्णाय धनदण्डलेशंच स्वल्पंदण्डंदण्डमात्रमित्यर्थः । अन्यत्र दशमभागंवक्ष्यति यस्तु तावद्दातुमशक्तः सोल्पमपि दशमाद्रागादण्डंदापयितव्यः । अथवा यः प्रमादात्कथंचिद्विस्मृ-

त्यापजानीतेतस्यायंयथा शक्तिदशमभागाल्पतोदण्डः । कारणंप्रमाणंत्रिविधं तदन्यैरेतद्भवतीति परिगणितं । यथाचाहुः ॥
यत्र नस्यात्कृतपत्रंसाक्षी चैव न विद्यते । नचोपलंभःपूर्वोक्तोदैवी तत्र क्रिया भवेदिति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थेविषये अपव्ययमानं संवृण्वानं निह्वानमित्यर्थः । पश्चाद्वनिकेन कारणेन विभावितमर्थदापयेद्राजा दण्डलेशंच यावता पुनरपह्वनंकुर्यात् । शक्तितोवित्तानुसारेण देयेप्रतिज्ञाते प्रथमंविवादंकृत्वा पश्चाद्राजसभायांयद्यनुमन्यते तदा शते पञ्चभागान्दण्ड्यः अथतत्राप्यपह्वनंकृत्वा व्यवहारात्तनयति तदा दशभागान् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्वानमधमर्णकरणेन लेख्यासाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदाष्येत् । दण्डलेशंच अपह्ववे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनमपिदण्डपुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अर्थेति । अपव्ययमानं न धारयामीत्यपह्वानं । करणेन लेख्यादिना विभावितं निर्णीतं दापयेदर्थम् दण्डलेशंच अपह्ववे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागादण्डान्यूनम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णेन दत्तेऽर्थे वादंकुर्वाणमधमर्णं । करणेन साधनेन लेखादिना । विभावितंसाधितं धनिकस्य कृत्स्नमर्थराजा दापयेत् । दण्डलेशंच स्वस्मैशक्तितोदण्डदापनं निर्द्धनविषयंगुणवद्विषयंवा । करणादिसाधितार्थदशमभागस्य दण्डत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थे द्रव्ये अपव्ययमानं निह्वानम् । तु पुनः करणेनसाक्ष्यादिना पत्रेणवा विभावितंप्रकटीकृतं अर्थं धनिकस्य राजा दापयेत् । च पुनः शक्तितः शक्त्यनुसारेण अधमर्णस्य दण्डलेशः कार्यः ॥ ५१ ॥

अपह्ववेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ॥ अभियोक्तादिशेद्देश्यंकरणंवान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा राज्ञा प्राङ्निवाकेन वा संसदि व्यवहाराधिकरणादिदेशोत्तमर्णाय धनमिति उक्तस्यापह्वनोपलपोपलपोधर्मेण भवति तदाभियुक्तोधनस्य प्रयोक्तोत्तमर्णाय दिशेद्देशंसाक्षिणंप्रमाणभूतंनिर्दिशेत् अन्यद्वा कारणंलेख्यादि देशशब्देन लक्षणया धनप्रयोगप्रदेशवार्तिनांसाक्षिणामुपादानात् । कारणशब्दः सामान्यशब्दोपि गोबलीवर्दवत्साक्षिव्यतिरिक्तंलेख्यादिकारणमाचष्टे ततश्च कारणंवा समुद्दिशेदिति अस्याप्ययमेवार्थः अथवायमन्यः पाठः अभियुक्तोदिशेद्देशमिति अयंचार्थः यत्राधमर्णोदेहीत्युक्तः प्रतिजानीते सत्यमेव धनंप्रतिदत्तंयदसावभियोक्ताऽऽसीत्सएवाभियुक्तः संवृतः सचाभियुक्तः संदिशेद्देशंकस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तकालं च निर्दिशेद्देशग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कारणंवासमुद्दिशेत् । अस्ति तावकंसेदुद्दिशेत्येवंब्रूयादथवा यदि समादेशानाहंसाक्ष्यादि तस्यैव प्रदर्शनंकारणंवा शब्दश्च शब्दस्य स्थाने ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधमर्णस्य देहिधनमस्मादिति सम्भ्यैरुक्तस्यापह्ववे तेन क्रियमाणेऽपलापेद्व्यर्थः । आदिशेत् ब्रूयात् देशं अत्रदेशे न त्वया गृहीतमिति । देशमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । देशेऽप्युक्ते विप्रतिपत्तौ कारणं प्रमाणं दशादन्यत् समुद्दिशेत् ब्रूयात् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्तमर्णस्य धनदेहीति सभायां प्राङ्निवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापेसति अभियोक्ताऽर्थी देश्यधनप्रयोगदेशवार्तिनांसाक्षिणंनिर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणऋणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः । अन्यद्वा कारणंपत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपह्नवेति । संसदि सभायां उत्तमर्णेन देहीत्युक्ते नोधारयामीत्यधमर्णेन निह्वीकृतैसतीत्यर्थः । अभियोक्तोत्तमर्णः । देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणः । करणं पत्रम् । अन्यत् ममधनेनेदंकीतंद्रव्यादि ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । यदाधमर्णोयुक्तार्थापह्नवकुर्वीत तदोत्तमर्णेन कर्तव्यमाह अपह्नवेऽधमर्णस्येति । ऋणरूपेण यन्मया तव दत्तं तन्मे देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्नवेऽर्थापह्नवे सत्यभियोक्तोत्तमर्णोदेशदिशेत् अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽनेन प्रकारेण मयादत्तमिति देशकालादिकं ब्रूयात् । यदि तत्राप्यधमर्णोविप्रतिपद्येत ततः करणलेखादिकंसमुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसदि सभायांच देहीत्युक्तस्य अधमर्णस्य अपह्नवेङ्गीकृते गोपिते सति अभियोक्ता उत्तमर्णः देश्यं साक्ष्यादिभ्यः आदिशेत् । च पुनः अन्यत्करणं प्रमाणान्तरं उद्दिशेद्दर्शयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नूते च यः ॥ यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमेवाधमर्णेऽपह्नुवाने धनिना राज्ञाज्ञापयितव्यः विज्ञापनाकर्तव्या अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽदं धनमियद्वेतनं मत्सकाशादृहीतं सच पृष्ठोभावयति नैतस्मिन्देशेऽहमभवंयेन धनग्रहणकाल उपदिष्टं तदा देशे दीयते । अथवा देशसाक्षिणोव्याख्यातास्तासाक्षिणो देशकालावसंभवतो निर्दिशति । निर्दिश्य देशादिकमपजानीते नैतन्मया निर्दिष्टमिति यश्चाधरोत्तरानर्थान्पौरस्त्यानौपरिष्ठांश्च विगीतान्विरुद्धानभिहितान्नावबुध्यते यद्वा पूर्वक्रमभेदं च न गतमात्मनो नानुसंधत्ते हीनः स इति निर्दिशेदिति सर्वत्र क्रियानुषङ्गो भविष्यतीति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदेशं यत्र ऋणिकगमनं संभाव्यते तथा एकान्तादि । तथा उक्ता देशादि पश्चान्नमयैतदुक्तमित्यपह्नूते । तथा अधरोत्तरान् पूर्वोत्तरवाक्यानि स्वान्येव यानि तदर्थान् विपरीतान् विरुद्धान् नबुध्यते ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अपदिश्येति असंभाष्य इति ब्रूहीत्यादि अदेश्यम् । यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थान् स्वार्थान् स्वोक्तान्विरुद्धान् वावगच्छति यश्च ममहस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्तादृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थकस्मात्त्वया राज्ञावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादिप्राद्विवाकेन पृष्ठः सन्न समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राद्विवाकेन प्रश्नेच्छेत् यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानांतरंगच्छेत् यश्च ब्रूहीत्युक्तेन किंचिद्वीति उक्तं साध्यं प्रमाणेन प्रतिपादयति पूर्वसाधनमपरं साध्यं तद्योन जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृङ्गकृतं धनुर्दयमित्यादिसाध्यत्वेन निर्दिशति सतस्मात्साध्यादर्थान्दीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अदेश्यादिषट्श्लोकैरधमोत्तमर्णयोः पराजयहेतूनाह । अदेश्यं उत्तमर्णादृणग्रहणकाले तद्देशवर्तिनमपि साक्षित्वेनोपदिशति वदत्युत्तमर्णः । तथा निर्दिश्य देशादिस्वरूपं पुनर्मया नोक्तमित्यपलपति । अर्थान् अधरोत्तरान् कितद्वस्त्विति पृष्ठः पूर्वोत्तरविकलान् विगीतान् संख्यादिना स्वोक्तविरोधान्नावबुध्यते न जानाति उत्तमर्ण इति शेषः ॥ ५३ ॥

(५३) अदेश्यं = अदेयं (न०)

(५) नन्दनः । हीनलक्षणं पञ्चभिः श्लोकैराह अदयंयश्चेति । अदयंदानादानयोरयोग्यदेशकालादिकं निर्दिश्याप-
ह्नुते नैवमयोक्तमिति निर्दिष्टापह्नुते । विगीताद्विप्रतिपन्नान् सहीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराजितस्य लक्षणमाह चतुर्भिः अदेश्यमिति । यः अधमर्णः अदेश्यं असाक्षिकं दिशति कथय-
ति । च पुनः अदेश्यं असाक्षिकं निर्दिश्य कथयित्वा अपह्नुते निह्नुते च पुनः अधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरानर्थान् कार्याणि
विगीतान् विरुद्धान् नावबुध्यते न जानाति ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ॥ सम्यक्प्रणिहितंचार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणार्थेनोक्तस्यार्थस्य निगमनमुत्तरेणानुक्तोर्थोऽप्युच्यते यदुक्तं ॥ अदेश्यंश्च दिशति निर्दि-
श्यापह्नुते च यइति ॥ स एवार्थोपदिशत्यस्याऽऽदेशेवापदेशादिशय कथयित्वा पुनः पश्चादवधावत्यपसरतिनैतौ देश-
कालौ मम निश्चितौ यावत्सुदेशकालोवधारयति तावदयंमहमिति पश्चाद्ब्रवीति सोऽपि तस्मादर्थोऽस्तीत्युच्यते सम्यक्प्रणिहितंचार्-
थमनाकुलं निश्चितमुक्तं यदा पृच्छते तदानेनोक्तं तत्र किं ब्रवीषि केन वा प्रमाणेन त्वपक्षं साधयसीति पृष्टोऽन श्रद्धयते सम्यक्-
प्रणिहितंचार्थमनाकुलं निश्चितमुक्तं कथान्तरं प्रस्तौति विचारावसानेन किल मेपराजयोभवतीति कालमुपक्षिपामीति तस्या
पिपराजयएव । अथवापदेशोव्याजस्तमपदेश्यापन्यस्य योपैत्यधुनामे महती पीडा समुत्पन्ना न शक्नोमि प्रतिवक्तुमलीका-
दिना वा प्रस्थितः सोऽपि जीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा बहुविधं अपदिश्य उक्त्वा पुनः स्वयमेवावधारणादयमेवात्र हेतुर्ग्राह्यइति । प्रणिहि-
तं विचारितम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अपेति । देश्येवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा अपधावति पलायते । पुनर्बदति मद्धस्ता-
त्सुवर्णगृहीतमित्युक्त्वा मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमिति वा सोऽपि तस्मादर्थोऽस्तीत्युच्यते इत्यनुवादः । अपिच सम्यक्प्रणिहितं कस्मा-
त्त्वयेदमपहसितमिति प्राद्विवाकेन पृष्टः सन् नाभिनन्दति न समावृत्ते प्रमाणोपन्यासपुरःसरम् † ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अपदेश्यमपदिश्य वक्तव्यमुक्त्वा तत्साधने यः पुनरपधावति अपसरति । पूर्वस्वयमुपन्यस्तंसद-
स्यैः सम्यक्प्रणिहितमवधृतमर्थैः पृष्टः सन्नाभिनन्दति न सम्यक्प्रणयानुद्धमिति वदतिसोऽपि हीयतइति संबन्धः ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपदिश्यापदेश्यं कार्याकार्यं न जानाति वाच्यावाच्यं वा न जानाति । पुनः यः पुनः धावति ।
स्थानात्स्थानान्तरंगच्छति । च पुनः सम्यक्प्रणिहितमर्थं सम्यक्प्रकारेण दत्तं द्रव्यं पृष्टः सन्नाभिनन्दति न कथयति ॥ ५४ ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभाषणार्हे देशेऽपह्नुतादौ साक्षिभिः सह संभाषतएकाकी तद्देशशङ्कया निरुच्यमानं पृच्छत्य-
मानं निरुच्यमाणं वा प्रश्नविचारवस्तुनेच्छति किंचिद्राजकार्यमुद्दिश्य राजपुत्रमान्याद्यनुग्रहेण च काललाभं करोति यश्चापि

ऽऽअहसितम् = अपहसितम् (राघ० ४)

† पुरसरं = पुरःसरं सोऽपि हीयते (राघ० ४)

१ देश्येवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा = अपदेश्यमपदिश्योक्त्वा (राघ० ४)

(५५) असंभाष्ये = असंभाष्ये (नं)

निष्पतेत् वक्ष्यमाणंचक्रियापदंसहीयतइति यदेवोक्तं पुनर्यस्त्ववधावतीति सएवार्थः यश्चापि निष्पतेदिति पुनर्वचनेप्रयो-
जकमुक्तमत्यन्तापौनरुक्त्यमाभूदिति कश्चिद्विशेषआश्रयितव्यः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंभाष्ये संभाषानर्हे देशे एकान्तादौ । स्वकीयप्रश्नं परेण निरुच्यमानमाकलय्य नेच्छे-
त्तदनिच्छाविभावकंकोलाहलादि कुर्यात् । निष्पतेत् सभातःपलायेत् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । असंभाष्ये संभाषानर्हे निर्जनादिदेशे साक्षिभिःसंभाषतेसोपि तस्मादर्थान्दीनः ।
यश्चापि निरुच्यमानं प्राद्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेदुत्तरंदातुम् । अथच निष्पतेत् नयुक्तंस्थातुमितिनिष्क्रामेत्सोपिहीनः । एतद्व-
योःसाधारणम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिभिरसंभाष्ये । मिथोदेशे रहस्यइति यावत् । निरुच्यमानंसृत्य विकल्पेनोच्यमानम् । प्रश्नपृ-
ष्ठमर्थम् । नेच्छेन्नसंवेदेत् । निष्पतेत्सदसोपसरेत् । सोपि हीयतइतिसंबन्धः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । असंभाष्येदेशे अवाच्येदेशे साक्षिभिर्मिथोयःसंभाषते । च पुनः निरुच्यमानं वाच्यमानं प्रश्न-
वानेच्छेत् न कथयति । च पुनः यः निष्पतेत् पलायते ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तंच न विभावयेत् ॥ नच पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थान्सहीयते ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थएव श्लोकोयं श्लोकान्तैरेर्दश्यते । पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तंबहुकृत्वापि पथ्यवेदितव्य-
मितिअक्षरार्थस्त्वार्थिना विश्लेषिते पूर्वपक्षे प्रतिवादी ब्रूहस्मिन्वस्तुनीति पृष्टोयदि न ब्रूयात्पुनःपुनः पृच्छ्यमानेऽपि योहि
सम्यगुत्तराभावादेव मे पराजयोभवति तूष्णींभूतस्य तु संशयएव न पराजयोभवतीत्यनया बुद्ध्या नोत्तरंदाति सोपि
जीयते वक्ष्यति चात्र कालावच्छेदनं चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयादिति सद्योह्यारुष्टस्य पूर्वपक्षार्थानवबोधोधादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तंका-
लहरणं अत्र च दिवसैः पञ्चभिर्दशभिर्द्वादशभिर्वैषद्वदत्तस्त्रिपक्षसमामिर्नित्यन्तंकालंतूष्णींभावएव यश्चातोर्धकः कालः
संस्थितोपि कच्चित्संवत्सरंप्रतीक्षेत प्रतिभावयेदिति न युक्तमादृत्यतोप्रतिभावे प्रतीक्षाकारणंसोसंवत्सरादूर्ध्वंभवतीति कि-
मित्यकारणं नचैषनियमः केन चित्प्रकारेण नावगम्यते प्रतिभानवतः संवत्सरेण प्रतिभाभवतीति तस्मात्तावन्त्येवाहान्यु-
पेक्षा युक्ता यावद्भिः पूर्वपक्षावधारणा भवत्युत्तरंच प्रतिभाति एतच्चाप्युक्तस्य मन्दधियोप्येतावन्मात्रैरहोभिर्भवतीति ना-
धिकंकालमुपेक्षणीयं पूर्वपाक्षिकस्य तु तदहरेव त्वार्थविनिवेशनंयुक्तं यतइदमेषामवधारयतीदंवानेन ममापकृतमिति
निश्चितंतस्य भवति त्वेच्छयाह्यसौ प्रवर्तते केवलंतस्मै त्वपक्षमावेदयते किमित्यनिश्चितः त्वार्थोभवति उत्तरपाक्षिकस्त्व-
विदितसंबन्धस्तदानीमेव राजपुरुषैरानीयमानः कथमिव त्वपरपक्षौ निश्चिनुयात् पक्षद्वयनिरूपणंहि तदस्य तदानीमे-
वापतति नान्यथोत्तरपाक्षिकोभवति तस्मात्पूर्वपाक्षिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहः पूर्वपक्षसमामिर्द्वादिदिवसलाभोवोभाव-
पि चैतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ तथाह्याह ॥ सुनिश्चितबलाधानः पूर्वपक्षी भवेत्सदा । दशाहंद्वादशाहंवा त्वपक्षंपरिशो-
धयेदिति ॥ तथेदमपरम् ॥ ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं ॥ या तु संवत्सरपरीक्षा सा मूलासंभवादप्रमाणं नहि व्यवहा-
रस्मृतावष्टकादिवद्वेदमूलता शक्यते वक्तुरकार्यरूपत्वादर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः । एषा पि-
तृपक्षोपेक्षा न सर्वत्र यतउक्तं ॥ साहसस्तेयपारुष्ये गोमिशपात्यये स्त्रियां । विवादयेत्सद्यएव कालोन्यत्रेच्छयास्मृतइति ॥
साहसादौ हि चिरमुपेक्षमाणे परमपरामुयात् अतः सद्योविवादोविधीयते । नचात्र स्मृत्यादयोनुक्तहेतवः संभवन्ति साह-
सादिकारणं हि तदानीमेव राजानंवेदयेत् तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति वस्त्राद्युपहारेण तदुपेक्षायां रागशङ्का भवति साक्षि-

णस्तत्र यदृच्छया संनिहिता अपि भवन्ति ते हि देशान्तरङ्गतानामजात्यादिभिर्न विज्ञायन्ते ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः किंच ऋणादानादिषु कदाचिदितरेतरसंदधते न तत्र राज्ञोऽहस्तप्रक्षेपः प्रायेण च संशुद्धौ स्मृतिर्नयुज्यते तदा कियद्दत्तमिति । साहसकारी तु राजाऽवश्यं निग्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोऽपि तस्मादृणादिषु कालहरणं साहसादिषु सद्य इति स्थितं तदुक्तं गहनत्वाद्दिवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ॥ ऋणादिषु हरेत्कालं कामंतत्त्वबुभुत्सया ॥ यदा संकुलः पूर्वपक्षो भवति तदा गहनत्वान्न शक्यते ग्रहीतुमनाकुलो विलुप्तक्रमेऽपि गृहीतप्रतिवचनं कालमहत्वान्न शक्यते सर्वेण स्मृतिमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः । उक्तं च न विभावयेत् साध्यं वस्तु निर्दिश्य न साधयति साधनस्याभावाद्दिपक्षाभावात् । न च पूर्वापरं विद्यात् उक्तमेतत् तस्मादर्थव्यवहारवस्तु न सहीयते पराजितो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न ब्रूयात् चिन्तयन्नेव तिष्ठेत् । उक्तं स्वोक्तं न विभावयेत् नव्याकुर्यात् । न च पूर्वापरं एतत्प्राग्वाच्यमेतत्पश्चादिति जानीयात् । तस्मात् प्रक्रान्तादर्थान् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । ब्रूहीत्युक्तो न ब्रूयात् । वदतोऽवश्यं पराजय इति तूष्णीं तिष्ठेत् । न विभावयेत् । पूर्वापरं साध्यं न विद्यात् यथावस्तु न विजानीयात् । अर्थात् शशशृङ्गधनुर्भक्तोऽपि साध्यत्वेन निर्दिश्य तस्मादर्थव्यवहारवस्तुतोऽहीयते पराजितो भवतीति । एतदुत्तमणस्य ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । न विभावयेत् पूर्वापरं न च विद्यात् । इदं पूर्वमुक्तमिति च न विद्यात् हीयते जीयते ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वंब्रूहीत्युक्तः सन्धो न ब्रूयात् । च पुनः उक्तं स्ववचनं न विभावयेत् । च पुनः पूर्वापरं कार्यं यो न विद्यात् स पुरुषस्तस्मादर्थव्यवहारवस्तुतोऽहीयते ॥ ५६ ॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥ धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञातारः साक्षिणः पुरुषामसन्तीत्युक्त्वा यदोच्यते । कथयतामिति तदा तूष्णीक आस्ते न तान्देशनामजातिभिर्विशेषणैः कथयति तदा एतैः प्रत्येकं पूर्वमुक्तैः कारणैरिह हीनोऽसौ द्रष्टव्यः । इति धर्मस्थो धर्माधिकरणस्थः प्राङ्निवाको निर्दिशेन्न श्रितं ब्रूयाज्जितोयमिति । तथैव विवक्षितार्थकप्रमाणवृत्त्या पराजय एव स्वपक्षे साधनादावप्यभावानिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति । ज्ञातार इति तृन्तमेव तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते । रवल्थं नृनामिति षष्ठीनिषेधात् हीनं तमिति द्वितीयान्तःपाठ इति शब्दप्रकारार्थो द्रष्टव्यः । एभिर्मुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैव विधैर्हीनं तं निर्दिशेत् यदा तु वाक्यार्थवचनमात्रं तदा हीनोऽसौ विनिपातः वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद् द्वितीयायाऽभावः । एते पराजयहेतवः नत्वाकारेङ्गितादिवद्यभिचारणाः । यो हि पुनः पुनर्विचारावसरे न सन्निधीयते संनिहितो नोत्तरं प्रतिवक्ति न तत्र निश्चितमिदं भवति नास्य जयहेतुरस्तीति । यदि च सर्वदेवानुत्तरवादिनं पराजयेद्राजा ततोऽव्यवस्थामङ्ग आपद्यते पौर्वापर्यान्वयाधस्त्वङ्गितादिवद्द्रष्टव्यः । यः सर्वकालवाग्मी प्रगल्भं प्रतिपत्तिमांस्तस्येङ्गितादयो न्यथा भवन्तः पराजयहेतौ प्रमाणान्तरेणापि निश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपोद्बलका भवन्ति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मेत्युक्तेति छान्दसः सन्धिः । धर्मस्थः धर्मासनस्थो राजादिः । कारणैरेतैः प्राशुक्तैश्च तं वादिनं हीनं पराभियोगप्राम्द ॥ ५७ ॥

* साध्यं = पूर्वसाधनं परं साध्यं (राघ० ४)

(५७) साक्षिणः = ज्ञातारः (क)

(५७) साक्षिणः सन्ति मे = सन्ति ज्ञातार इ (नं०)

(३) कुल्लूकः । साक्षिणोमम विद्यन्तइत्युक्त्वा तानिर्दिशेत्युक्तोयोननिर्दिशति तंपूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राद्वि-
वाकः पराजितंकथयेत् । ज्ञातारः सन्तिमेत्युक्त्वाइति वा पाठः । अत्रछान्दसमिकारस्य पररूपत्वम् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच साक्षिणइति । ज्ञातारइति पाठान्तरं । साक्षिणः सन्तिमे ममाप्यन्यसाक्षिणइति । मया-
नगृहीतमत्यर्थे तर्हि दिशानयेत्युक्तोनानयति । मेत्युक्तेत्यार्थः । धर्मस्थः प्राद्विवाकः कारणैरुक्तैः हीनं पराजितं निर्दिशेत्
जानीयात् । तमपीत्यपिशब्दादधमर्णमपि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानलेख्यादिसाधनेऽर्थे ज्ञातारः साक्षिणः सन्तीत्युक्त्वा तान् ज्ञातृन् । दिश दशयेति सभ्यैरु-
क्तोऽनेन साक्ष्यनुदेशाख्येन हेतुना धर्मस्थो धर्मासनस्थः । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरस्याभियोगस्याप्रतिवचने ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञातारः मे ज्ञातारः सन्ति इति उक्त्वा आदिश कथय धर्मस्थः यः उक्तः सन् नादिशेत् नकथ-
येत् एतैः कारणैस्तमपि हीनं पराजितं निर्दिशेत्कथयेत् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्ध्योदण्ड्यश्च धर्मतः ॥ न चेन्निपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मप्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभियोक्तार्थकिंचन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदं कथयति तदा निष्प्रयोजनाद्ध्योदण्ड्यः
श्च दण्डबन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवत्ताप्रत्यर्थिन आह्वानेन च हानिमपेक्ष्य कल्पनीयानि अतस्तदहरेर्वार्थिनाविवदि-
तव्यं प्रत्यर्थीतु नचेन्निपक्षाद्ब्रूयादित्यर्थस्तदा नासौ दण्ड्योबन्धयितव्योवा किंतर्हीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजितएव धर्म-
प्रति धर्मतएवायंपराजयोन छलमित्यर्थः । निपक्षादिति पात्रादिषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः अर्थतत्त्वमस्य लोकस्यास्माभिः
शङ्किरूपितम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचेद्ब्रूयात् ज्ञातृन् साक्षिणः ज्ञातृपदंप्रमाणपरम् । वध्यस्ताडनादिनाभियुक्तेनाप्रमाणे
वाच्ये विशेषमाह नचेदिति । निपक्षादर्वाङ् नचेत्साक्षिणोब्रूयात्तदा सः धर्मप्रति धर्मानपेक्ष्य पराजितोभवत्यतोवध्योद-
ण्ड्यश्चेत्यर्थाजातम् । एतच्च प्रत्यर्थिविषयम् । अर्थिना सद्यएव वाच्याः स्मृत्यन्तरात् ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्योलघुनि विषये दण्ड्य-
श्चधर्मतः स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मतएव पराजितः स्यात् नतुछलेन ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभियोक्ता अर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य राजपुरुषमानीय व्यवहारास्पदं भाषां न ब्रूयात् । वध्य-
इत्यादि विकल्पस्तु विषयगौरवाद्यपेक्षया । निपक्षात्पक्षत्रयमपि प्रत्यर्थीवा पुनर्न ब्रूयात् साक्षी वा न ब्रूयात् तदापराजित-
इति सोपिदण्डार्हः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । अभियोक्तां प्रति राज्ञः कर्तव्यमाह अभियोक्तानचेदिति । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरोभियोक्ता ततउत्तरं नचेद्ब्रू-
याद्ध्योदण्ड्यः । दण्ड्योदण्डार्हः । तदुणापेक्षया विकल्पः । तत्रकालावधिरुत्तरार्द्धेनोक्तः । धर्मशब्दौ व्यवहारवचनौ
॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभियोक्ता उत्तमर्णः न ब्रूयात् सधर्मतोवध्योदण्ड्यश्च । प्रत्यर्थीचेद्धर्मप्रति निपक्षान्न ब्रूयात्स-
पराजितोऽज्ञेयः ॥ ५८ ॥

योयावन्निह्वीतार्थमिथ्यायावतिवा वदेत् ॥ तौ नृपेण सधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणंदमम् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । येन पञ्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरानिश्चितं लेख्यादौ तु करणे देशसमारोपितानि प्रमाणान्तरसंवत्सराख्यमिति निश्चित्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रवर्तमानञ्चलव्यवहारीतिद्विगुणंदण्ड्यं यस्य तु विस्मृत्याप्यन्यथा प्रवृत्तिराशङ्क्यते तस्य दशकंशतमेवमितरस्यापि नतु सर्वापह्वे दशभागएकदेशापह्वे द्विगुणमिति किन्तुशाठ्यादन्यथा प्रतिपद्यमानौद्विगुणंदण्ड्यौ विस्मृतिदारिद्र्याभ्यांदण्डमुत्तरं योयावन्तमर्थमपह्वीतापजानीतेऽधमर्णो-मिथ्यायावति विपरीतंधनंवदेदुत्तमर्णः तावुत्तमर्णाधमर्णाविधर्मज्ञौद्विगुणंदमं तदित्यपह्व्यमानधनपरामर्शः यावदपह्वुत-ततोद्विगुणंदमोदण्डः अधर्मज्ञग्रहणाच्च लिङ्गानिश्चितञ्चलविषयोयंदण्डइत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तौ दण्डमाह योयावदिति । निह्वीत प्रत्यर्थिशोधितंमयेत्यादि । मिथ्या वदेत् महंधारयतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयत्यर्थावा यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकावपह्वुतमि-थ्योक्तधनाद्विगुणंदण्डरूपंदापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनातज्ज्ञानपूर्वापह्ववमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनापलापमि-थ्यानियोगापह्वे द्विगुणमिति शतदशमभागंवदयति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णाधमर्णयोर्दण्डप्रकारमाह यइति । यः प्रत्यर्थी यावद्धनंनिह्वीत अर्थावा यावति परिमाणे मिथ्याभाषते तद्विगुणं तौदण्ड्याविन्वत्ययः । दमं धनदण्डम् ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । विवादिनोर्मिथ्यावचने दण्डमाह योयावन्निह्वीतेति । यः प्रतिवादी यावद्यावन्तमेकदेशंरुत्संवार्थ-मपह्वीत । योवादी यावत्येकदेशे रुत्सु वार्थे मिथ्यावदेत्तद्विगुणंतिरोहितार्थाद्विगुणंदण्डंदाप्यौदण्डत्वेनदाप्यौ । अपि शब्दात्तिरोहितमर्थच ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः यावन्निह्वीतार्थं अर्थावा यावति मिथ्या वदेत्तावद्धर्मज्ञौ नृपेण तस्मात्कारणात्त-द्विगुणंदमंदाप्यौ दण्डनीयौ ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा ॥ त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यः कृतावस्थआहूतोभियुक्तोगृहीतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राद्विवाकेनान्यैर्वा पृच्छ्यते किमस्मै धारयसि नेति पृष्टः सन्पव्ययतेऽपह्वुते ह्वानोधनैषिणा स्वधनंपूर्वप्रयुक्तमात्मनःसाधयितुमिच्छता साक्षिभिर्भाव्योविप्र-तिपन्नः प्रतिपादयितव्यः । त्र्यवरैस्त्रय अवरेयेषांतेरुयवरैरवरमपचयातिशयमाह यद्यत्यन्तन्यूनास्तदा त्रयः स्युः अन्यथा त्रिभ्य ऊर्ध्वम् । नृपब्राह्मणसंनिधाविति ननु च तेषामेव धैर्यायः प्रारब्धस्तत्रतत्संनिधानएव साक्षिप्रश्नः प्राप्तः किमनेन नृपब्राह्मणसंनिधाविति नैवंप्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साक्षिप्रश्नउपपद्यतइति साक्षात्पृष्टव्यइति पुनर्वचनम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृष्टः प्राद्विवाकेन किंधारयसि नवेति । अपव्ययमानोनिह्वानः । कृतावस्थः कृताव-स्थानः । त्रयोऽवराअल्पीयांसोयेषांसाक्षिणांतैः ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृताह्वानः प्राद्विवाकेन पृष्टःसन् यदा न धारयामीत्यपह्वानो-भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षंत्र्यवरैः साक्षिभिः त्रयोवरान्यूनायेषांतैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपव्ययमानः सन् पृष्ठः प्राङ्निवाकेन कृतावस्थः राजपुरुषकृताव्धानः । च्यवरैः त्रयोऽवरान्यूनायेभ्यः साक्षिभ्यः तैर्यथावत् तैर्वक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टैः साक्षिभिः धनैषिणोत्तमर्णेन भाव्यः ऋणवत्तया संभावनीयः सक्कणं दाप्यः इत्यध्याहार्यम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । वादिप्रतिज्ञातमर्थसम्भ्यैः पृष्ठस्तमर्थमपव्ययमानोपह्वानः । कृतावस्थोयथा नापसरति तथा सम्भ्यैः कृतावस्थानः प्रतिवादी धनैषिणा वादिना च्यवरैः साक्षिभिर्भावयितव्यः । प्रतिज्ञातार्थसाधनीयः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । धनैषिणा उत्तमर्णेन पृष्ठः सन् अपव्ययमानः निह्वानः कृतावस्थः कृतपीडः नृपब्राह्मणसन्निधौ च्यवरैः साक्षिभिर्भावितव्यः ॥ ६० ॥

यादृशाधनिभिः कार्याव्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतंचतैः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिलक्षणोपन्यासः श्लोकः यादृशाः साक्षिणोयज्जातीयायदुणयुक्ताश्च धनिभिरुत्तमर्णैर्व्यवहारेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्तादृशान्वक्ष्यमाणेन कथयिष्यामि यथा च वाच्यंवक्तव्यंपृष्ठैः सद्भिस्तैः पूर्वाह्णैश्च इत्यादि तमपि प्रकारंवक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा यादृक्शपथादि कृत्वा । कृतं सत्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लुकः । धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि यथा च तैरपिसत्यंवक्तव्यंतमपि प्रकारंवक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणइत्युक्तंतल्लक्षणमाह यादृशाइति द्वाभ्याम् । व्यवहारेष्वृणादिषु साक्षित्वेन कार्याः । कृतं सत्यं वाच्यं साक्षिभिर्यथेति तंच संप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । धनिभिरव्यवहारिभिः । तैः साक्षिभिः । यथा कृतं वाच्यंतथा च वक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षित्वरूपमाह तैः साक्षिभिः यथाकृतं सत्यं वाच्यम् ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणोमौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ॥ अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतदारपरिग्रहागृहिणः । गृहशब्दोदारेषु वर्तते तेहि त्वकलत्रपरिभवभयान्नकूटमाचरन्ति । आत्मनि केचिन्निरपेक्षाअभिभवन्ति अन्यदेशान्तरगमने नात्मानं रक्षयिष्यामदहैव च कचिदुभाभविष्यामो धनं मित्रं वार्जयाम इत्यनया बुद्ध्या अनृतमपि वदन्ति कुटुम्बिनस्तु स्वकुटुम्बभयान्कवात्मानं न परिरक्षिष्याम इति दूरंकृत्वा कुटुम्बस्य सापेक्षतया राजदण्डभयान्नान्यथा प्रवर्तन्ते । पुत्रिण इति पुत्रस्नेहात्पुत्रिणोपुत्रदारश्च साक्षिप्रश्नकाले साध्वाचारोपि कदाचिन्नसंनिहितो भवति सहि नैकस्मिन्देशे आस्थानवान् भवत्येवंमौला अपि व्याख्येया मौलाजानपदास्तदेशाभिजनास्ते हि त्वजनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्यावदन्ति । मूलंप्रतिष्ठा सा येषामस्ति तेमौला अर्थकथनमेतत् तद्धितस्तु भावार्थ एव कर्तव्यः योहि यत्र भावः सौपि तत्रास्तीत्यविरुद्धम् । क्षत्रविट्शूद्रयोनयः न ब्राह्मणः सर्वदाहस्याध्ययनाध्यापने विहिते अन्वहंवाग्निहोत्रहोमस्तत्र दूरस्थे राजन्यधर्मोभाभूदित्यसौ न कर्तव्यतयोपादीयते । यदृच्छयावगतार्थस्तु साक्ष्यन्तराभावे गरीयसि कार्यं मुख्यतमः ससाक्षी तथा च ब्रूहीति ब्राह्मणंपृच्छेदिति साक्षिप्रश्नोभविष्यति योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-

* राजपुरुष=राजपुरुषद्वारा (राघ० ४)

(६२) अर्थ्युक्ताः=अव्यङ्गाः (क)

ध्यते क्षत्रियो यो निरूप्यतिः कारणमस्यासौ क्षत्रयोनिः क्षत्रियजातीय इत्यर्थः । क्षत्रयोनिर्जन्मास्येति पञ्चमीतियोगविभागा-
त्समासोप्युक्तः । अर्थिना यदोक्तं भवत्येते मम साक्षिणः साक्षिकर्मणि योग्या भवन्ति ये तु स्वयमागताः साक्ष्यं ददति न ते
साक्षिणः । अनापद्यापत्साक्ष्यन्तराभाव इति केचित् तदयुक्तं विसंवादकत्वमसाक्षित्वे कारणं तत्संबन्धेन तानपैति न वयं-
ब्रूमः प्रतिषिद्धसाक्षिभ्यो विद्यमानानृताभिधानहेतवोर्द्धसंबन्धावास्यामवस्थायां प्रतिश्रूयन्ते किं तर्हि येषां कदाचिदाहूयमा-
नानां धर्मविरोधो भवति श्रोत्रियादीनां तेषामविद्यमानेष्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं पुनरमृतानाम् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मौलास्तद्भागे परंपरयानिवसन्तः । अर्थ्युक्ताः अर्थिनोक्ताः न स्वयमेव साक्ष्येऽहमिति-
वादिनः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयो-
ग्या भवन्ति ते हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिनाविरोधाच्च नान्यथा वदन्ति न तु ये केचिद्विद्वानादिव्यवहारेषु साक्षिणः
स्युः । आपदितु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणादिषु कृत्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौलास्तद्देशजाः अर्थ्युक्ता अर्थिना उभयेनोक्ताः अत्रार्थेयूयं साक्षिण इति तादृशाः साक्ष्यमर्ह-
न्ति दातु मिति शेषः । आपत्काले वक्ष्यमाणः ॥ ६२ ॥

(५) मन्दनः । गृहिणो भार्यावन्तः । मौलाः कुलश्रेणीप्रधानभूताः । अर्थ्युक्ता अर्थिना कार्यकाले सर्वेषु वर्णेषु रक्षि-
त्वेन भाविताः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहिण इति साक्षीश्रवणाद्दर्शनाद्भवति । ते साक्षिणः कीदृशाः गृहिणः गृहस्थाः पुत्रिणः मौलाः
वंशपरंपरायाताः ग्रामनिवासिनः क्षत्रविदूश्च योनयः अर्थ्युक्ताः अर्थिना उक्ताः अनापदि साक्षित्वमर्हन्ति आपदि कदा-
चित् प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदोलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्ता अविसंवादका यथा दृष्टार्थवादिनः येषां लोको विप्रलंभकत्वं संभावयति धर्मानुष्ठानपराये
ज्ञातारः सर्वधर्मज्ञा यदाचरन्ति श्रौतस्मार्तमाचारनिरुद्धं च सर्वधर्ममिह नरकः फलमिह स्वर्ग इत्येवं निरवशेषं जानन्ति ते स्मृतता-
भिधाने नरकं पश्यन्तो बिभ्यन्ति अलुब्धा उदारसत्त्वान्स्वल्पं धनं बहु मन्यन्ते एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि साक्षि-
क्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वेषु वर्णेष्विति सर्वकार्येष्वित्यर्थः न जातिनियमोस्तीत्युक्तं भव-
ति यत्पुनर्जातिव्यवस्थावचनं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः तदेतदुक्तं भवति सर्वैः कार्यभिः सर्ववर्णायथा संभवं साक्षिणः कर्तव्याः कार्येषु-
ऋणादानादिषु यथोक्तलक्षणाः । विपरीतास्तु वर्जयेत् यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि लौकि-
कोऽयं पर्युदासः । प्रायेण हि लौकिका अन्यविषयेऽन्ये तद्विपरीतनिषेधयन्ति तथा च भवन्ति वक्तारः क्रिया हि द्रव्यं विनयति ना-
द्रव्यमिति किंचा विसंवादकमिह प्रधानं साक्षिलक्षणं तच्च न विधिमुखेन शक्यावसानं किन्तु विसंवादकरणाभावमुखेन न ह्यविसं-
वादकत्वं प्रत्यक्षदृश्यं तद्विद्यथार्थाभिधानं श्रोत्रग्राह्यं च वस्तुनि कुतः प्रत्यक्षो यथार्थनिश्चयः प्रत्यक्षत्वे हि नैव साक्ष्यवगमो-
न्विष्यते न च सर्वत्र परोक्षे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणान्तरसंभवः तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणतया दृ-
ष्टानि न भावनिश्चयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते अतस्तत्प्रदर्शनार्थं यमुपक्रमो विपरीतास्तु वर्जयेदिति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्माः यथादृष्टवादितया गृहीतसंवादाः तथा सर्वविदः अलुब्धाश्च निश्चिताः आमत्वेऽपि कार्याः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रविदूश्चद्रयोनयइत्युक्तत्वात्ततोब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानं सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथा-
र्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताः ते साक्षिणः कर्तव्याः उक्तविपरीतांश्चवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आमायथावगतवादिनः । सर्वधर्मविदोमन्वादिधर्मशास्त्रविदः । अलुब्धा इति च्छेदः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । कार्याः कार्येषु आमाधर्मनिश्चये प्रधानभूताः । अलुब्धाः रागद्वेषरहिताः । सर्वेषु धर्मेषु विद्वांसः । सर्वेषु विद्यमानावर्णविशेषानपेक्षयेति यावत् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु वर्णेषु चतुर्षु सर्वेषु कार्येषु साक्षिणः कार्याः । कीदृशाः आमाः गृहीतसंवादाः । पुनः की-
दृशाः सर्वधर्मविदः अलुब्धाः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाः क्षत्रियस्य क्षत्रियाः एवमग्रे ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनोनाम्नान सहाया न वैरिणः ॥ नदृष्टदोषाः कर्तव्यान् व्याध्यातान् दूषिताः ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीमानि संभाव्यमानमिथ्याभिधानकरणत्वेन पठ्यन्ते तत्रार्थसंबन्धिनोत्तमर्णाधमर्णाद्या-
उत्तमर्णाह्यधमर्णवचनेन पराजीयमानास्तदानीमेव रोषावेशवशिताः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमर्णमतोसौ संहितधन-
त्वाच्चित्तमनुवर्तमानः शक्यते तस्मादसौ न साक्षी उत्तमर्णोपनिर्धनेऽधमर्णे व्यवहारजयाच्च धनप्राप्तौ मह्यमयं प्रतिदास्यतीत्य-
नया बुध्या कदाचित्तत्पक्षानुगुणं वक्तुं तिस्रोप्यसाक्षी अथवार्थः प्रयोजनं यस्य साक्षिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं सा-
ध्यं तेन वा तयोः स उपकारगतेनार्थेन समानफलद्वयेवंप्रकारार्थसंबन्धिनोऽप्राप्तमित्रबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृव्य-
मातुलादयः सहायाः प्रतिभूय भृतयो वैरिणः प्रसिद्धादृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्या अन्यद्वा प्रतिषिद्धमाचरितवन्तो व्या-
ध्यातारोगपीडिताः न पुनरीषद्वेगिण इत्यार्तग्रहणं पीडितस्य हि क्रोधविस्मृत्यादयो मिथ्यावचनता च संभाव्यन्ते दूषि-
ताः पातकिनोभ्यस्तोपपातकाश्च दृष्टदोषग्रहणन्तु तेषामेव कृतनिग्रहाणां परिग्रहार्थं हि राजनि भृतदण्डायाहितविनय-
त्वान्नसंप्रतिदूषिता भवन्ति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थसंबन्धिनस्तज्जयफलभागिनः । आमाः स्निग्धाः स्वस्य परस्य वा असाधारण्येन । सहा-
याः भृत्याः वक्तुः । दृष्टदोषाः दृष्टसाक्ष्यमिथ्याभिधानाः । दूषिताः अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः आप्राप्तिमित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानान्तरावगत-
कौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनां सं-
भवात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरीतान्वर्जयेदित्युक्तं तानाह नेतिचतुर्भिः । अर्थसंबन्धिनः ऋणाद्यर्थसंबन्धिनः । आमाः
पुत्रादयः । दृष्टदोषाः कूटसाक्षिणः । नव्याध्यातार्ताः कुष्ठैश्चाक्रान्ताः । दूषिताः महापातकादिना ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अर्थसंबन्धिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतरेण कृतोपकाराः । आप्ताएकतरस्मिन्पक्षेस्मिन्धाः । सहायाः सहचारिणः । दृष्टदोषाः पूर्वकौटसाक्ष्यादिरुतदूषिताः । अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषिद्धानाह नेति । अर्थसंबन्धिनो न कार्याः । आप्ताः शक्तान् । अर्थसंबन्धिसहायान् । वैरिणः सहायानकार्याः । दृष्टदोषाः कुष्ठाद्यपस्मारसहितान् कर्तव्याः । व्याध्यार्तान् कर्तव्याः । दूषिताः अभिशस्तान् कार्याः ॥ ६४ ॥

न साक्षीनृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वमे साक्षी भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साक्षित्वे नृपतिनाभ्येषितव्यः तस्य हि साक्ष्यंददतः पक्षपातनाशङ्केरन् प्रभुत्वादतोऽन्यतरस्य कार्यनाशः न च साक्षिधर्मेण प्रष्टुं युज्यते तद्देशवासी च यद्यपि लेखादिना संवादयेत्तथापि साक्षिधर्मसर्वेन कुर्यादिति तद्देशवासिनो राज्ञः समानकरणप्रतिषेधः । कारुकादीनां स्वकार्योपरोधशङ्कया संगत्या च ते जीवन्ति स्वभावश्चैष ज्ञानपदानां यत्स्वयं निश्चितवन्तोऽपि जीवामहे वयमिति जिताः साक्षिकादिभ्योरुप्यन्ति ततश्च सार्वलौकिकीसंगतिः कारुकादीनामुच्छिद्यते किंच प्रकृतिपरिलघुत्वात्तेषां वृत्तयश्चल्यितुमपि शक्यन्ते तथा च पक्षपातं भजेरन् श्रोत्रियस्य तु साक्षित्वे कर्तव्यता प्रतिषिध्यते राजवन्पुनरप्रत्ययितता नहि श्रोत्रियत्वं प्रामाण्यं विहन्ति जनयत्येव विशेषतः नहि श्रोत्रियत्वं विसंवादहेतुतयोपलब्धमेव मुत्तरत्रापि । कारुकाः शिल्पोपजीविनः सूयकारायस्कारादयः कुशीलवानटनर्तकगायनाद्याः श्रोत्रियो वेदपाठकोयः स्वाध्यायनतत्परः स इह गृह्यते अथवा श्रोत्रियत्वं कर्मानुष्ठानोपलक्षणार्थं तेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी परिव्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवान्ताः सङ्गेभ्योविनिर्गता वेदसंन्यासिनोगृहस्थाः सङ्गोलालसतया विषयोपभोगोदृष्टार्थकमार्म्भोवा ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नृपतिः तस्य । बहुव्यासकृत्वेनाऽस्मरणात् । एवं कारुकः शिल्पी । कुशीलवोनटः । श्रोत्रियो वेदाध्ययनपरः । लिङ्गस्थः परिव्राजकादिः । संगनिर्गतः सर्वदैकान्तसेवनादिशीलः ॥ ६५ ॥

(३) कुट्टूकः । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूयकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् । प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी सङ्गनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रतरब्राह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषू न साक्षिण इत्याह नेति । कारुकुशीलवानुक्तौ । राजादीनां स्वस्वकर्मव्यग्रतया अस्थिरचित्तत्वात् । न श्रोत्रियः अध्यापनाध्ययनाग्निहोत्रव्यग्रत्वात् । संगेभ्योविनिर्गतः संन्यासीति केचित् । कुटुम्बबहिष्कृतः मण्डलाच्च बहिष्कृत इति वा लिङ्गस्थपेदनं संन्यासिनो ग्रहणात् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञः साक्षित्वे शपथादिना लाघवं संभवेदिति राज्ञः प्रतिषेधः । कारुः कर्मकरो रजकादिः । कुशीलवो गायकः । परिकरभूतत्वात्तयोर्नृपसदस्याह्वाने परकार्यविरोधः स्यादिति प्रतिषेधः । श्रोत्रियादीनां त्रयाणामाह्वाने धर्मपीडास्यादिति प्रतिषेधः । न पुनरेषामसत्यवचनत्वात् । लिङ्गस्थः संन्यासी । सङ्गेभ्योविनिर्गतो विरक्तः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतिः राजा साक्षी न कार्यः । कारुकः करकर्ता कुशीलवौ कुत्सितं शीलं यस्य सः कुशीलः । न लिङ्गस्थः ब्रह्मचारी । सङ्गेभ्योविनिर्गतः संन्यासी न कार्यः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकः ॥ न वृद्धो न शिशुर्नैकोनान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यधीनशब्दोऽत्यन्तपरतंत्रगर्भदासादौ रुढ्या वर्तते अन्ये तु तुल्यसहितत्वादध्याधीनइति पठन्ति अध्यधीनोऽन्धकीकृतोऽनुशास्यः शिष्यपुत्रादिराचार्याधीनत्वात् । अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः दस्युः श्रुतासवैतनिकः सद्युपादासयति कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः । तस्य च दिवसश्रुतत्वान्नात्यन्तपारतन्त्र्यमस्तीति पृथगुपदेशः क्रियते कर्मजीवनत्वापत्तौ तथा विधानांजीविकोच्छेदः लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययिततापि चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्दस्युग्रहणेन ग्रहणं अकठिणत्वादयोवा दस्युः क्रूरचेष्टविकर्मरुच्छास्त्रविरुद्धयः कर्मकरोति यथा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिवैश्योवेत्यादि वृद्धोऽवयः परिणामादसंस्मृतिः शिशुर्बालोऽप्राप्तव्यवहारः एवं व्यवग्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधो द्वयोः कस्यांचिदवस्थायां सभ्यनुज्ञानार्थः यथा तृहस्ताचारोपत्रे यद्यपि तत्र तृतीयलेखको भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारो न साक्षित्वइति कस्यचिदियमाशङ्कस्यात् । अन्त्योर्बर्बरचण्डालादिः स्वधर्मादन्यत्र शूद्रयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः विकलेन्द्रियोऽन्धबधिरादिः शरीरपीडयोपलब्धिविकलत्वाच्च ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यधीनोऽन्यस्य गर्भदासः । वक्तव्योदुराचारत्वादिना गर्हितः । दस्युर्घातकः । विकर्मकः सून्यादिः । नैकइति । अभावे द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्त्योऽन्त्यजः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोर्गर्भदासो न वक्तव्योऽविहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा नचौरौनापि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकः निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । नबालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकोविनाशप्रवासशङ्कया तस्य व्यवहारैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यान्साक्षीकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एते सप्तदश न साक्षिणइत्याह नेतिद्वाभ्याम् । अध्यधीनः अत्यन्तपरतन्त्रः । गर्भदासोऽविचित्तत्वात् । वक्तव्यः सर्वलोकविगर्हितः वृद्धोऽत्यन्तवयसा । अन्त्यश्चाण्डालादिः । विकलेन्द्रियः बाधिर्यादियुक्तः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रः गर्भदासइतिकेचित् । वक्तव्योऽनिन्द्यः । दस्युर्हीनजातिः । अध्यधीनादीनामसाक्षित्वे कारणसत्यवाचकनियमाभावः । पूर्वसाक्षिणां व्यवहारमुक्तं अत्रैकत्वं प्रतिषिद्धं तेनायमर्थोऽगम्यते अधिकत्वमुक्तः पक्षः । व्यवहृतं मध्यमः । द्वित्वमधमः । न कदाचिदप्येकमिति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनो न गर्भदासः अत्यन्ताधीनः वक्तव्यः शिष्यपुत्रादिर्नकार्यः । दस्युर्घातको वा विकर्मकः । न वृद्धः न श्रुतिदासः नान्त्यः अन्त्यः शूद्रचाण्डालः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृणोपपीडितः ॥ न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । आर्तोऽन्धनादिना रसेन मत्तो मद्यमत्तः क्षीबः अपस्मारगृहीतउन्मत्तपिशाचकीक्षुत्तृणोपपीडितोऽनुभुक्तापिपासाभ्यां व्यथितः श्रमः कायचेष्टाधिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः । कामः स्त्रीसङ्गा-

(६६) नाध्यधीनो=नान्याधीनो (क)

(१) वक्तव्यः सर्वलोक=वक्तव्यः विहितकर्मत्यागाल्लोकगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न तस्करः तस्य नापि तस्करइदवक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकः निषिद्धकारी । एतेषां रागद्वेषादि संभवात् । सर्वलोक (न, श.)

भिलाषस्तेनाऽऽर्तोविप्रलंभोऽत्यन्तसंयोगोद्भावपि तावत्प्रत्ययौ वित्तोपप्लवात्तत्ससाधने चविप्रलंभाशङ्कया च । क्रुद्धोन्य-
स्मिन्नपि बहुतरक्रोधः सहिक्रोधेन व्यामचित्तत्वानयावदनुभवति नाप्यनुभूतंस्मरति । तस्करश्चौरः यद्यप्यसौविकर्म-
कृत्तथापि भेदोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायोद्दृष्टव्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नार्तइति । एतेचार्तत्वादयः साक्षिकरणकाले दोषाः । आर्तःशोकादिना । मत्तोमद्यादिना ।
उन्मत्तोवातादिना । तस्करः साक्ष्यकाले दृष्टपरार्थापहारः ॥ ६७ ॥

(३) क्रुद्धूकः । आर्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तउत्क्षेपभूतावेशादिना क्षुधापिपासादिनापीडितः अ-
मार्तोवर्त्मगमनादिना स्मिन्नः कामार्तउत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्रसंबध्यते । तत्रार्तादिर्बुद्धिवैकल्यात्
चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्तोधनपुत्रादिनाशेन । मत्तोमद्यादिना । उन्मत्तोवातुलः । अमार्तोभारोद्ग्रहनादिना । तस्करः
चोरः । वृद्धादिक्रुद्धान्तानांप्रायेणस्मृतिलोपात् आर्ताद्यष्टसु स्मृतिलोपः प्रसिद्धः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । आर्तः पुत्रशोकादिपीडितः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नउन्मत्तो न ग्रहाभिभूतः ॥ ६७ ॥

स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियः कुर्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः ॥ शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र पुमांसावार्थिप्रत्यर्थिनौ तत्र स्त्रीणांसाक्ष्यं नास्ति यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्यंस्त्रीणामे-
व चेतरेतरंस्वल्पंतत्र भवन्त्येव स्त्रियः साक्षिण्यः नचायंनियमः स्त्रीणांस्त्रियएव साक्ष्यंकुर्युर्नपुमांसः केवलंयुवतिविषये व्य-
वहारे क्वचिदेव स्त्रीणांसाक्ष्यं यतोऽस्थिरत्वादिति हेतुरुपात्तः भवन्ति काश्चन स्त्रियोब्रह्मवादिन्येव सत्यवादिन्यःस्थिरबु-
द्धयश्च । द्विजानांसदृशाद्विजाः यः प्रमाणतरोद्विजः सविसदृशशङ्क्यमानप्रमाणभावमपि दिशन्साक्ष्ये न श्रद्धेयवचनो-
भवति यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूतएवदृष्टव्यः सहि तस्य सदृशः सदृशानांहि समानदेशः स्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वंच सं-
भाव्यते इतरस्य तु तत्प्रदेशसन्निधिर्यत्नेन साध्यः सदृशत्वौचित्यात्सिद्धएव एवंहीनस्य हीनगुणोपि सदृशाद्ब्रह्महीतव्यो-
नतूत्कृष्टगुणो न ग्रहीतव्यः सादृश्यंजात्या शल्यादिना वा गुणेन क्रियया चाश्रुताध्ययनादिक्रिया समानशीलतया एतच्च ना-
तिशयिनि कार्ये द्रष्टव्यम् । नहि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते अन्यानांचण्डालश्वपचादीनांतादृशाएवान्त्ययोन-
यः अन्तेभवान्त्या सायोनिरुत्पत्तिकारण्येषामिति विग्रहः प्रदर्शनंचैतत् येसमाजातिशिल्पशीलादिभिस्तेषामिहानुक्ता-
नामपि कुणिकारकुशीलवादीनांहेतोः समानत्वात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदोषविरहे चाण्डालादयोपि ग्राह्याइत्येतदर्थंस्त्रीणामित्यादिप्रतिषेधः । द्विजाब्रह्मक्षत्रवि-
शोन्योन्यंकुर्युः । सदृशाइति नोत्तमानात्यधमाइत्यर्थः । सन्तोऽसंभावितदोषाः ॥ ६८ ॥

(३) क्रुद्धूकः । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्योभवन्ति । द्विजानांब्राह्मणक्षत्रियविशांस-
दृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवंशूद्रासाधवः शूद्राणाम् । चाण्डालादीनांचाण्डालादयः साक्षिणोभवेयुः । एतच्च स-
जातीयसाक्ष्यभिधानमुत्तलक्षणसजातीयसाक्षिसंभवेऽसंभवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ य-
था जातियथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु प्रतिप्रसवतया व्यवस्थितिमाह स्त्रीणामिति । कुर्युः दद्युः । वर्णव्यवस्थितिमाह द्विजा-
नामिति । सन्तोद्विजशुश्रूषादिरताः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । बहुशुचयोपिचस्त्रियइति । जस्त्रीणांसाक्षित्वस्य वक्ष्यमाणस्यायमपवादः । सदृशाः सजातीयः ॥६८॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तानाह स्त्रीणामिति । द्विजानां सदृशाः सवर्णाः द्विजाः । अन्त्यानांअन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तुयः कश्चिकुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् ॥ अन्तर्वैश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये॥६९॥

(१) मेधातिथिः । अन्तर्वैश्मनि यः कार्यमतर्कितोपनतावाग्दण्डपारुष्यसंग्रहस्तेयंसाहसादिरूपमरण्ये वा तादृशमेव शरीरेण च पीड्यमाने तत्कालदस्युभिरन्यैर्वादाय तत्कुतश्चिद्गृहीतं योवाधननिमित्तंप्रतिभूत्वेन स्थापितोनच साक्षिणोलभ्यते तावत्कालंनप्रतिपालयन्ति । अनुभावी साक्षाद्रष्टा यः कश्चिदिति न जातिनियमः सदृशंच तदा नास्तीत्याह अन्तर्वैश्मनीति विरलजनोपलक्षणार्थतेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरलजनानि गृह्यन्ते तथाचारण्यग्रहणमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु शरीरस्यापि वात्ययइत्यन्यथा व्याख्यानयन्ति कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साक्षी यत्कार्यमनुष्ठीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानंतत्र साक्षिणांजातिलिङ्गवयः सादृश्यकसंबन्धाभावादिनियमोनास्ति । एतदेवोत्तरेणदर्शयति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुभावी येन तत्कार्यप्रसंगादप्यनुभूतम् । यःकश्चिदधमोपि । अन्तर्वैश्मन्यरण्यइत्यसंभवत्पुरुषान्तरदेशोपलक्षणम् । शरीरस्यात्यये तत्साक्ष्यकरणे तदैव यदि मृत्युस्तदापीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वातताम्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते सवादिनोरेवसाक्षीभवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादेसत्युक्तविधजनासंभवेनृमात्रंसाक्षीत्याह अनुभावीति । अन्वगन्वक्षं तत्र भावीवर्तमानः । शरीरस्यात्यये मृतौ साक्ष्यं कुर्यात् दद्यात् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तगुणसाक्ष्यभावे यः कश्चिदनुभावितापिसाक्षीत्याह अनुभाव्यपीति । अनुभावी अर्थानुसन्धायी । यः कश्चित्सजातीयोपि । अन्याये पीडायाम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःकश्चित् अनुभावीप्रसङ्गादपि येन तत्कार्यमनुभूतम् । शरीरस्यापि अत्यये नाशे उपस्थिते तस्य ॥ ६९ ॥

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुनावापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रियेतिलिङ्गव्यत्ययउक्तः । बालेन स्थविरेणवेति वयोव्यत्ययः शिष्येणेत्यादिना संबन्धिनः प्रतिप्रसवएतच्च प्रदर्शनमेवंविधानांव्यभिचाराय तेन ज्ञातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते । सुहृद्द्वैरिदोषादयस्तुनेष्यन्ते येषांकिंचिदसत्याभिधानकरणत्वंदृष्टंनपिब्यापकंतेन प्रतिप्रसूयन्ते येषान्तुबहुव्यापकंक्वचिदेव गुणातिशयंचेति व्यभिचरेत्ततः क्वचिदेव तत्साक्षिणउक्तंच ॥ एकः सहस्राल्लभ्येतनसौहार्दान्नशात्रवात् । नार्थसंबन्धतोवापि पुरुषोनृतमाचरेदिति ॥ असंभवेऽन्येषांसाक्षिणांस्त्रियापि कार्यसाक्ष्यमिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । शिष्येणेतिमौखसौवसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत् । बन्धुनेति अहार्योत्पत्तिकायानसंबन्धप्रतिप्रसवः सत्यपि संबन्धत्वे । योनातिप्रत्यासन्नः सगृह्यते तेन भ्रातृव्यमातुलश्वशुर्यादयोन साक्षिणः तथाविधे हि बन्धुशब्दोरुद्धः । दासेनेति सत्त्वामिसंबन्धउपलक्ष्यते न त्वाम्युपाध्यायोयाजकश्च सर्वविधे विषये साक्षिणः दासो-गर्भदासोभृतकोवैतनिकः ननुचासामर्थ्याद्वालादयः साक्षित्वेनिरस्ताः नह्येते साक्ष्यमवधारयितुंशक्नुवन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिर्दोषैस्तदापि प्रतिस्वमानसमञ्जसमिति नह्यपदि शक्तिरस्याविर्भवति योहि ब्रूयात्तेन वानवौदनः पक्तव्यः सत्याग्रौ तु पक्तव्यइति तादृगेतस्यात् नैषदोषएवमर्थमेवोत्तरश्लोकआरभ्यते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यप्रपञ्चः स्त्रियापीति । दासोगर्भदासः । भृतकः भृत्या परिकीतः ॥ ७० ॥

(३) कुहूकः । तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति स्त्रियापीति । अन्तर्वैश्वादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च स्त्रियेति । रूपादिसप्तभिः कार्यं देयं साक्ष्यमिति शेषः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । असंभवे यथोक्तगुणसाक्ष्यलाभे कार्यसाक्ष्यमिति शेषः । पूर्वप्रतिषिद्धानां शिष्यादीनां सह पाठादि-
हचायोग्यत्वमनुमीयते ॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ॥ जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थः नेहात्यन्ताप्रामाण्यरुद्धाभ्रान्तबुद्धयोर्बालादयोगृह्यन्ते येनानारभ्योर्थउपदिष्टः स्यात् किन्तु ये शक्नुवन्त्यवधारयितुं तदातिस्थिरचेतसस्तत्रानुज्ञायन्ते तेषां वचनमनुमाने परीक्ष्य यदि संबद्धवदन्ति नचाशङ्क्यमानदोषेण केन चित्संगतास्ततः प्रमाणतदाह तेषां मृषावदतामस्थिरां वाचं जानीयादेतदुक्तं भवति वाचोः स्थैर्येण मृषात्वं निश्चिनुयात् तत्र वाचोः स्थैर्यवचनानामितरेतरासंगतिः अस्फुटा परिपूर्णाक्षरत्वं एतच्च बालादीनामवस्थोपलक्षणार्थं ये वयसा व्याधिना वाप्यवस्थामियतींगता अन्यद्विवक्षन्तो न्यदुच्चारयन्ति तच्चाव्यक्तं तेषां साक्षिणः एतत्प्रत्यक्षवेद्यमसाक्षित्वकारणं अन्यत्तु रागद्वेषप्रबललोभादिसाधारणमनुमानतः परीक्ष्य तथाचोक्तमेव उत्सिक्तचेतसः प्रकृत्यैवोपप्लुता अधीरधियः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालादिषु कर्तव्यविशेषमाह बालेति । तत्र मिथ्याभिधानव्यभिचार्यस्थिरत्वादिकं वाचः प्रतिसन्धेयम् । तदभावे तद्वचनेनाप्यर्थनिश्चयः संभवतोत्यर्थः । उत्सिक्तमनसामस्थिरचेतसाम् ॥ ७१ ॥

(३) कुहूकः । नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह बालवृद्धेति । बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्येऽनृतवदतामस्थिरावाभवति अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् वाग्भिर्विभावयेल्लैरिति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । बालादिसाक्षिषु प्रमाणान्तरं सहायं विधत्ते बालेति । जानीयादनुमानादिना । उत्सिक्तमनसां कामाद्युपप्लुतमनसाम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । आपदिषयसाक्षिपरिग्रहे राज्ञः कर्तव्यमाह बालवृद्धातुराणान्त्विति । सत्यासत्यरूपां वाचं राजा चिन्हैर्जानीयान्नोक्तिमात्रेण परिगृह्णीयात् । संख्यानां च गुणानां च साम्येद्विजोत्तमान्परिगृह्णीयात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यं मृषा वदतां उत्सिक्तमनसां चञ्चलचित्तानां वाचमस्थिरां जानीयात् । बालः अप्रामाण्यवहारः । वृद्धः अशीतिवर्षः वृद्धग्रहणं वचनानिषिद्धानामन्येषामपि ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलंतदाश्रित्य यत्क्रियते तत्साहसं राजवल्लभेन महापक्षतया त्वशरीरबलेन बलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणंतत्साहसं यथा वरूपाटनाग्निदाहकरच्छेदाद्यन्यत्प्रसिद्धं अत्र साक्षिणो न परीक्ष्याः गृहिणः पुत्रिण इत्येवमादिरूपा परीक्षा तत्र प्रतिषिध्यते या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्क्यते रागद्वेषधनलोभादिरूपा सा कर्तव्या रुद्ध-
मूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपरीक्षेत बालत्वादिना नत्यजेत् किंनु तत्रयुक्तरीत्या स्थैर्यादि प्रतिसंधेयम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिणइत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या । स्त्रीयाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । साहसादिषु साक्षी न परीक्षणीयइत्याह साहसेष्विति । साहसेषु गृहदासादिषु । सहो बलंते-
नायंभवतीति साहसः । संग्रहणे स्त्रीभोगादौ । वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये वाक्पारुष्ये धिगाद्युक्तौ दण्डपारुष्ये ताडनादौ
साक्ष्यन्तराभावान्नपरीक्ष्येत गृहिणःपुत्रिणइत्यादिधर्मेण ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । संग्रहणंपरदारपरिग्रहः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु चतुर्विधेषु साहसेषु साक्षीकार्यः । चतुर्विधत्वमाह । मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शन-
म् । पारुष्यमुभयंचेति साहसंस्याच्चतुर्विधम् ॥ च पुनः स्तेयकर्मणि संग्रहणेषु रहसि क्रियमाणेसंग्रामे धार्यपारुष्यसाहसेषु
साक्षिणः कार्याः अत्रगुणरहितासाक्षिणोभवन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

बहुत्वंपरिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥ समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रभूमिभागादौ विप्रतिपत्तिर्द्वाभ्यां च भोगसाक्षिणोर्निर्दिष्टास्ते च केचिदर्थिनस्तत्र बहूनां-
वचनंग्राह्यं समसङ्ख्येषु तु ये गुणैरुत्कृष्टाबहुगुणाइति अथैकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणामतिशयेन युक्तगुणवतां-
समगुणानांभेदे जातिरादर्तव्या सर्वसाम्येशपथः अन्यद्वा समानं बहुत्वंपरिगृहीयाद्बहूनांवचनंप्रमाणीकुर्यात् । द्वैधंपर-
स्परविरुद्धाभिधानम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहुत्वमिति यद्यन्येऽन्यथावदन्ति तद्विरोधेऽपि बहूनांवचोग्राह्यमित्यर्थः । द्विजोत्तमान्
ब्राह्मणान् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षिणांपरस्परविरुद्धानांबहुभिर्भेदुक्तंतेदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विरुद्धार्थाभिधा-
यिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतमेव विप्रतिपत्तौद्विजोत्तमान् द्विजेषु येउत्तमाः क्रियावन्तइत्यर्थः । अतएव बृहस्प-
तिः ॥ गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताइति ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र परस्परं साक्षिणां विरुद्धभाषितया द्वैधं तत्र बहुभिरुक्तं ग्राह्यमित्याह बहुत्वमिति । समेतु
गुणोत्कृष्टान् गुणाधिकान् । द्विजोत्तमान् विशिष्टगुणवतोविप्रान् सम्यञ्चोबहवश्चेति न्यायात् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथसाक्षिद्वैधेबलाबलमाह बहुत्वमिति । विवादिनोःसाक्षित्वे द्वैधे साक्षिणांबहुत्वंपरिगृहीयात्
समेषु समसंख्येषु साक्षिषु ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराधिपःसाक्षिद्वैधे विविधे साक्षिबहुत्वं परिगृहीयात् । समेषु तुल्येषु गुणोत्कृष्टान् ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यश्रवणाच्चैव सिध्यति ॥ तत्र सत्यंब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां नहीयेत ॥ ७४ ॥

१) मेधातिथिः । ननु चानुभावीतु यः कश्चिदित्यनेनोक्तमेवैतत्कथंचान्यथा सिद्धिराशङ्क्यते येनेदमुच्यते दर्शनश्र-
वणाभ्यां साक्षिसिद्धिरिति तत्रोच्यते साक्षी व्यवहारिष्यता कर्तव्यस्त्वमस्मत्साक्षी भविष्यसीत्युक्तं तत्र यएवंनोक्तः सन
प्राप्तोत्येवमर्थमिदमुच्यते यस्तत्र संनिहितः कथंचिदनुभवितात्वं स्मर्तुमर्हस्यावयोरिममर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साक्षी
समक्षदर्शनात्साक्षादनुभवाच्छ्रवणाच्च साक्ष्यशब्दानुषङ्गः कर्तव्यः । यत्कुतश्चिदेकेन श्रूयते ततोऽन्येन तत्परंपराश्रुतंतेन परं-

पराश्रावी न साक्षी यथैतेनेदमकार्यकृतमिदमस्मैवा धारयतीति लोकप्रसिद्ध्यावगतम् । ननु प्रमाणतस्तत्र समक्षदर्शनं साक्षादनुभवनमर्थविषयमृणप्रयोगदण्डपारुष्यादि साक्षाद्दृष्टं चक्षुर्व्यापारेण वाक्पारुष्यंतथेदमस्मान्मया मृहीतमित्येवमादिविषयशब्दप्रापणं यद्यपि दृशिरुपलब्धिमात्रवचनस्तत्रापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानं श्रवणभेदेनोपात्तं एतावच्चात्र विवक्षितं प्रमाणतोयेनानुभूतं ससाक्षी समक्षदर्शनं ग्रहणं च प्रमाणमात्रोपलक्षणार्थं तेनानुमानादिनाप्यनुभूतमेव अतआप्तागमाश्च तस्य प्रत्यक्षमपि प्रमाणम् । उत्तरस्तु श्लोकार्धेनैवादेव सत्यवचनस्य विहितत्वात् असत्यवादिनो धर्मार्थहानेश्च प्रमाणान्तरावगतत्वात् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समक्षदर्शनात् प्रत्यक्षतो दर्शनात् । श्रवणादाप्तवचनसंज्ञानात् । अर्थाहानिर्दण्डाभावात् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यादित्याह समक्षेति । चक्षुर्ग्राहे साक्षा दर्शनात् श्रोत्रग्राहे श्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचेन न धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावे र्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यं हि यथा दृष्टश्रुताभिधानमिति प्रकटयन् साक्षिपदस्य यौगिकत्वमाह समक्षेति । अक्षमत्रेन्द्रियमात्रेण । तत्र श्रुत दृष्टस्पृष्टेऽर्थे । सत्यं दृष्टादिप्रतिपादकं ब्रुवन् वधादि । धर्मार्थाभ्यां धर्मतो न हीयते स्वर्गतो न हीयते अर्थतो न हीयते न श्रुतं दण्डं प्राप्नोति श्रुतादिमत्त्वात् ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिणां लक्षणं कर्तव्यं चाह समक्षदर्शनादिति ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह तत्रेति । तत्र सभायां सत्यं ब्रुवन् साक्षी स धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ॥ अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्याभिधाने साक्षिणां फलदर्शनार्थमिदं दृष्टश्रुतशब्द उपलब्धिपर्याय इत्युक्तं तस्मादन्यदनुपलब्धंतद्वीति आर्याः सभ्याः सत्कारिणस्तेषां संसदि सभायामवागधोमुखं नरकं याति यमयातनास्थानं गच्छति । प्रेत्य मृत्वा स्वर्गाच्च हीयते भ्रश्यति । यदप्यनेन स्वर्गारोहणं कर्मकृतं तदपि कौटसाक्ष्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते नतु स्वर्गस्य कर्मणः पापेनानेन नाशः स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः । ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विब्रुवन् विशेषेण ब्रुवन् । नरकानुभवान्तेऽपि सुरुतनाशात् स्वर्गाद्धीयते न स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन् धौमखोनरकं गच्छति परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूप फलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये दण्डमाह साक्षीति । विब्रुवन् सुवर्णरूपमिति विरुद्धप्रकारकं वा ब्रुवन् । आर्यसंसदि विद्वद्ब्राह्मणसभायाम् । अवाङ्मुखः सन्नरकमभ्येति । न केवलमेवमपि तु हीयते स्वर्गाच्च तज्जनकशुभादृष्ट्यनरकेण प्रत्यन्तरितत्वात् स्वर्गहेतुधर्मनाशाद्वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र दर्शनश्रवणयोर्विपर्यये दोषमाह साक्षी दृष्टश्रुतादिति स्वर्गान्पुण्यान्तराजितात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी आर्यसंसदि दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् अवाक्शिरानरकं एवैति प्रत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ॥ दृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टंयथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चोक्तंसमक्षदर्शनादित्यत्र यथावदभूतवचने नियुक्तस्यापि साक्ष्यमस्तीति तत्र किमनेन यत्रानिबद्धोपीति कोवा शेषउच्यते लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साक्षित्वंनपुनरनन्वारूढस्य आरोहणस्यानर्थक्यं प्रसङ्गादुभयोः साक्षित्वे अतएतदाशङ्कामपनोत्तुमिदमुच्यते पूर्वस्तु श्लोकोयत्रानुक्ताः साक्षिणः अयन्तु यत्र ससाक्षिकंलेख्यं अनिबद्धोलेख्यमनारूढोपीत्यर्थः ईक्षणश्रवणे व्याख्याते शेषसुबोधम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिबद्धोऽनधिकृतः । प्रसंगात्तत्रागतः ॥ ७६ ॥

(३) कुष्ठूकः । त्वमस्मिन्विषयेसाक्षी भवदित्येवमकृतोपि यत्किञ्चिद्व्यादानादि पश्यति वाक्पारुष्यादिकंवाशृणोति तत्रापि साक्षी सपृष्टःसन्त्यथोपलब्धकथयेत् । अयंत्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजाचैत्यादिना नारदादिभिः षाड्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दर्शनश्रवणमात्रं न साक्षिताप्रयोजकं किंतु तद्विशेषइत्याह यत्रेति । निबद्धस्त्वमस्मिन्विषये अवधानंकुर्वितिनियुक्तः तदभावेपि ब्रूयादेवेत्यन्वयः यथादृष्टं तमपिपृष्टःसन् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । साक्षित्वेनानिमन्त्रितोपि यादृच्छिकसाक्ष्यमर्हतीत्याह यत्रानिबद्धोऽपीति । यत्र विवादपदे अनिबद्धः साक्षित्वेनानिमन्त्रितः यादृच्छिकइति यावत् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र साक्ष्ये अनिबद्धः सन् साक्षित्वेनानधिकृतः सकिञ्चन शृणुयात् वीक्ष्येतवा तत्रापि पृष्टः सतुतत्सत्यं यथाश्रुतंयथादृष्टंब्रूयात् ॥ ७६ ॥

एकोलुब्धस्तु साक्षीस्याद्बुद्धयः शुच्योपि न स्त्रियः ॥ स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येपि ये वृताः॥७७॥

(१) मेधातिथिः । एकस्य पुनः प्रतिषेधोलोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः तेन सत्यवादितया निश्चितएकोपि साक्षी भवत्येव स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यल्पावबोधावाशुच्योपीति गुणवत्योपीत्यर्थः । अत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति प्रकृतिरेषा स्त्रीणांयद्बुद्धेश्चपलत्वंगुणास्तु यत्नोपार्जिताअपि प्रमादालस्यादिनान्यतयान्यतः स्वाभाविकमस्थैर्यतिष्ठेदेव यथाऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः । अग्रे स्थैर्यं स्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सहजामयावित्वानुवृत्तिरतो नया शङ्क्या गुणवतीष्वपि तासु नाश्वासः यत्तु स्त्रियोप्यसंभवे कार्याइति तद्यत्र तत्क्षणादेव पृच्छयन्ते यत्रेयमाशङ्कान भवति केनचिदासांचलितंमनइति यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीयमानेन कदाचिदनुकूलास्ताइति न क्वचित् साक्ष्यदोषैश्चान्येऽपि ये वृत्ताः रोगादिभिर्दोषैर्ये स्त्रीभ्योन्येऽपि पुरुषावृत्ताआक्रान्तभूयिष्ठादोषानाम उक्तं रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शङ्कामानव्यभिचारहेतवः यद्यपि केवलेन त्वशब्देनैवोक्तायेषां तथाप्यनुक्तपरिग्रहणार्थमिदमपुनरुक्तं सामान्यविशेषाभिधानं हि सर्वत्रग्रन्थकारानुमन्यन्ते । अन्येत्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोप्येकोन साक्षी किंपुनर्लुब्धइत्येवमाचक्षते तथा द्वयोरभ्यनुज्ञानंभवति शुच्यइतीकारोदुर्लभोवोतोगुणवचनादिति विधानात् । रुदिकारादिति केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोप्यलुब्धःपुमान् । शुच्योअलुब्धाअपि । दोषैश्चान्येपिपेवृताः अर्थसंबन्धित्वादिभिस्तेपि नबहवःसाक्षिणः । एकस्मिन्लुब्धे विपरीतवादिनि सति ॥ ७७ ॥

* अन्वयः=आहनिबद्धइति (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । एकोऽलुब्धइत्यत्राकारप्रश्लेषोद्गृह्यः । एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्यादिति पठितंव्याख्यातं च । लोभात्मकः एकः साक्षी न भवति एवंचालुब्धोगुणवाक्कस्यांचिद्वस्थायामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्तावद्व्योप्यस्थिरबुद्धित्वाट्टणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्येन भवन्ति अपर्यालोचिते तुस्तयवा ग्दण्डपारुष्यादौ स्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुष्वपि लोभाद्यनभिभूतः एकः साक्षीत्याह एकइति । अलुब्धइतिच्छेदः । शुच्योपि अपरपुत्रलोभान्निवृत्ता अपि तत्र हेतुः अस्थिरबुद्धिरादित्ये दोषदुष्टाः पुमांसस्ते नादरणीया इत्याह दोषैरिति । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्सदृशेषु शेषतः इति ॥ शुचिक्रियः अर्थादिव्यवहारे शुचयः क्रियाः यस्यसः । धर्मज्ञपदेन यज्ञादिसत्क्रियस्योक्तेः अनुभूतवाक् त्वंअत्र साक्षीत्यादिकानुभूता वाग्येन सदित्यया सोक्त्यर्थः । गोविन्दराजस्तु लोभाभिभूतो न साक्षीति लुब्धस्त्वसाक्षीति पाठचक्रे ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि साक्षिणानियममाह एकोबुधस्त्विति । येऽन्ये दोषैर्वृतास्तेऽप्यसाक्षिणइति वचनविपरिणामः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलुब्धः साक्षी स्यात् । शुच्योपि पावित्र्ययुक्ताः स्त्रियः बह्व्यः साक्ष्येन कार्याः । कस्मात् स्त्रीष्वेदरैरस्थिरत्वात् । च पुनः अन्येपि ये पुरुषादोषैर्वृतावेष्टिताः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्व्युस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ॥ अतो यदन्यद्विद्व्युर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिणो यत् स्वभावेन व्यावहारिकं ब्रुवन्ति तद्वाह्यं यत् स्वभावाद्विचलिता धर्मार्थं ब्रूयुस्तदपार्थक्यमप्राप्तमित्यर्थः । यद्यथा दृष्टस्यार्थस्य वचनं स्वभावतो यत्वन्यथा माभूत्तस्य वचनं सस्वभावं यस्त्वन्यथा माभूत्तस्य तत्पस्विनो मद्बचनेन तापइत्यनया बुद्ध्या तदपार्थक्यं यथा केनचिदावेदितं भवत्यनेनाह नाकुष्ठइत्यत्रापरेणापह्नते साक्षिण आहुः सत्यमाकुष्ठेन नर्मणान्तु रोषेणेति तत्राकुष्ठइत्येतत्साक्षिवचोप्राप्तं नर्मणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्ठमुक्तमपि न ग्राह्यव्यावहारिकं व्यवहारगतमपगतप्रयोजनमपार्थक्यं अन्ये व्याचक्षते यदप्रगल्भादिति स्वलितं पदमुदाहरन्ति न तावता न तदनादेयं किन्तु स्वभावेषामुपलक्षितव्योनुमानेन । अमी अप्रागल्भ्यास्त्वलन्ति उक्तं सत्यामभिधायेति तत्तु मागुक्तं चाक्षरार्थइत्यपेक्षम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वभावेनाविचार्यैव द्राक् । व्यावहारिकं व्यवहारसंपादकम् । यदन्यत् पश्चादालोचनादिना अपार्थक्यं व्यर्थम् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्व्युस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्भवन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं तर्हि स्त्रीणां वाक्यं सर्वत्राश्रयेयं तत्राह स्वभावेनेति । अन्यथा भक्षणादिव्यवहारलोपापत्तिः । तत्रापि व्यावहारिकं न सदुपदेशादि विशिष्टमपि ब्रूयुः स्त्रीबुद्धिः प्रलयं करीत्युक्तेः । अतोऽपार्थक्यं शास्त्रदृष्ट्यभावेनापगतोऽर्थो धर्मरूपो यस्मात्तदपार्थक्यमतो मिथ्यात्वादश्रयेयम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । स्वभावेन सत्येन । व्यावहारिकं व्यवहारोपयोगि । धर्मार्थव्यवहारार्थम् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वभावेनैव यत् ब्रूयुः तत् व्यावहारिकं व्यवहारप्रवर्तकं ग्राह्यम् । अतः कारणात् अन्यधर्मार्थ-
विब्रूयुः तत् अपार्थक्यव्यर्थं स्यात् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्नोति प्रत्यर्थिसन्निधौ ॥ प्राङ्निवाकोनुयुज्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । सभायामन्तः सभान्तः शौण्डादित्वात्समासः । व्यवहारदेशगता उभयोरार्थप्रत्यर्थिनोः सन्नि-
धानेऽनुयोक्तव्यावक्ष्यमाणेन विधिना सान्त्वयन् पुरुषं ब्रुवन्वाक्पारुष्येण हि प्राङ्निवाकाद्विभ्यतोऽप्रकृतिस्थानसर्वस्मरे-
युः संस्कारभ्रंशहेतुत्वाद्भयस्य प्राङ्निवाकोराज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृतोरुद्धयोच्यते । यद्यप्यत्र यथार्थो राजन्यपि संभव-
ति पृच्छति विविनक्तीति तथा च भेदेन प्रयोगदर्शनममात्यः प्राङ्निवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथेति पृच्छतीति प्राट् कि-
ञ्चिन्मच्छिन्निद्रुश्रुत्वादीर्घोऽसंप्रसारणचेति । प्राङ्निवेशणं धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवारः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि घञ्
चजोः कुधिष्यतीति कुत्वं प्राट्चासौ विवाकश्च प्राङ्निवाकः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयुज्जीत पृच्छेत् किमिदं जानीथेति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्नोति प्रत्यर्थिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण
पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कथं पृष्टव्या इत्याकांक्षायामाह सभान्तरिति । अनुयुज्जीत पृच्छेत् । अनेन वक्ष्य-
माणेन विधिना धर्मोपदेशेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ साक्षिप्रश्नविधिमाह सभान्तः साक्षिण इति । प्राङ्निवाको व्यवहारनिर्णायकः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन विधिना सभान्तः सभामध्ये अर्थप्रत्यर्थिसन्निधौ प्राप्नोति साक्षिणः सान्त्वयन् प्राङ्निवाकः
प्रकर्षेण विविनक्ति विचारयति सोनियुज्जीत आज्ञापयेत् । तत्राह ॥ विवादानुगतं दृष्ट्वा समेभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति
येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ॥ तद्वत् सर्वसत्येन युष्माकं सत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । भवतामत्र प्राप्नोत्यं युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते साक्षिभूतेस्मिन् कार्ये इति
सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुसाक्ष्यं न सामर्थ्याद्दृष्टव्यं न ह्यश्रुतविशेषाः प्रश्नविषयं वेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेत्थ जानीथ ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वयोरार्थप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीथ तत्सर्वसत्येन कथय यतो युष्मा-
कमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेव विधिमाह यदिति । अनयोर्ार्थप्रत्यर्थिनोः । वेत्थ विजानीत । अस्मिन् व्यवहारे । युष्मा-
कं यत्रार्थे साक्षिता तदर्थजातं सत्येन ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अनेन वक्ष्यमाणेन विधिमाह यद्वयोरिति । वेत्थ जानीथ । मिथः अन्योन्यम् ॥ ८० ॥

सत्यंसाक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ॥ इहचानुत्तमांकीर्त्तिवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

[विक्रयाद्योधनं किंचिद्वृद्धीयात्कुलसंनिधौ । क्रमेणसविशुद्धं हि न्यायतोलभते धनम् ॥ ११ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृतिस्त्यार्थे साक्षिणामनुयोगविधिः । सत्यंवदन् लोकान्स्वर्गादिलक्षणाननिन्दितानर्हितानभिप्रेतफलभोगहेतुनलभते साक्षी । जातिवचनोवालोकशब्दः शुभे जन्मनि जायतइत्यर्थः । अस्मिंश्च जन्मनि कीर्तिः ख्यातिरनुत्तमा यस्याअन्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तांलभते साधुसाधुवादभाजनेनास्मैदीयते वाक्सत्या सरस्वती ब्रह्मणा प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मपूजिता ब्राह्मणाऽनुमोदिता ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यंवदन्सनुत्कृष्टान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोतिपुष्कलानिहलोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिलभते यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह सत्यमिति । पुष्कलान् अप्रतिबद्धतया पूर्वादृष्टाकृष्टान् नचानेनास्य किंचित्पुण्यं परार्थे क्लिश्यन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणा सत्येन विशिष्टा यतः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । एषा वागेतत्सत्यवचनम् । ब्रह्मपूजिता वेदप्रशस्ता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतंवदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यंवदेदृतम् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणोवै मनुष्याणामादित्यस्तेजसांदिबि । शिरोवा सर्वगात्राणांधर्माणांसत्यमुत्तमम् ॥ १ ॥]^{*}

[नास्ति सत्यात्परोधर्मोऽनृतात्पातकंपरम् । साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यंविशिष्यते ॥ २ ॥]^{*}

[एकमेवाद्वितीयंतु प्रब्रुवन्नावबुध्यते । सत्यंस्वर्गस्य सोपानंपारावारस्य नौरिव ॥ ३ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण दृष्टो नृतवचनबद्धइत्यर्थः । दृष्टशुभप्रदर्शनेन साक्षिणः प्रोत्साहिताः अनेन विपरीताभिधाने दुःखीत्पत्तिदर्शनंसत्यंवचनार्थमेवैतत् । साक्षिणः कर्मसाक्ष्यंतवान्यद्ब्रुवाणोवारुणैः पाशैर्बध्यते पीड्यते भृशमत्यर्थं विवशः परतन्त्रीकृतः सर्वचेष्टासु वाक्चक्षुर्गतास्त्वपि शतंतावज्जन्मानि वारुणपाशाघोराः सर्परज्जवो जलचराणि वा एतद्दोषपरिहारार्थंसत्यंवदेदिति विधिः । आजातीरितनायंमर्यादाभिविध्योराब् तथासति पञ्चमीस्यात्तत्त्वादुपसर्गोऽयमनर्थकः प्रलंबइति यावत् द्वितीयाचेयं आवृत्तिश्चात्र गम्यते शतंजन्मान्यावर्तते उदाहरणगृहीतः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं शतसंख्याः । अज्ञातीरावृक्ष्या जन्मानि ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्साक्षी मृषावाचंकथयन्वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः जलोदरेण परतन्त्रि कृतः शतंजन्मानि यावदत्यर्थपीड्यते तस्मात्साक्ष्ये सत्यंब्रूयात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथावदनेन नरकप्राप्तिमाह साक्ष्यइति । विवशः परतन्त्रीकृतः । शतमाजातीर्जन्मशर्तु व्याप्य । कृतं यथाश्रुतदृष्टम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आप्रेत्य जायतइत्याजातिरितिजन्मकालोविवक्षितः । तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ८२ ॥

† (क)

* (अ, ट, ड,) + (ट)

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्येऽनृतं वदन्विवशः परवशः सन् शतमाजातीः शतजन्मानि भृशं वारुणैः पाशैर्बध्यते तस्मात्कारणात्साक्षी ऋतंसत्यं वदेत् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूयते शुध्यत्यन्यत्मादपि पापान्मुच्यत इति यावत् शेषंगतार्थम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूयते पूर्वकृतात्पापात् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्सत्येन पूर्वाजितादपि पापान्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकानामोतीत्युक्तं तत्र हेतुः सत्येनेति । पूयते तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकादधर्मान्मुच्यते । अतएव तद्धर्मोऽप्रतिबन्धतया स्वफलं जनयतीत्याह वर्धत इति । अत आह सर्ववर्णेष्विति । निमित्तार्था समी अवच्छेदार्था वा संकरः । सर्ववर्णां विशिष्टैः साक्षिभिरिति ॥ ८३ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ॥ मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते उत्तरेण श्लोकेन ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मा परमात्मा आत्मनः शरीरस्य जीवस्य च । साक्षी चेष्टितसाक्षात्कारी । गतिर्ज्ञानं हेतुः । मावमंस्थाः आत्मना दृष्टस्य विपरीताभिधानात् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा । आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं सृष्ट्वाभिधानेनावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मिथ्यात्वापरिज्ञानात्कथं प्रत्ययैति साक्षी तत्राह आत्मेति त्रिभिः । आत्मा जीवः मिथ्योक्तमयेत्यनुसंधत्तेऽवश्यम् गतिर्गमनसाधनं तत्पुण्यादिना तत्तल्लोकावाप्तेः । मावमंस्थाः आत्मानं कथं पश्यन्तीति मावजानीहि । उत्तमं अत्यन्तविजनेपि साक्षात् द्रष्टृत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मा परमात्मा । आत्मनः शरीरिणः । आत्मानं परमात्मानं । नृणां शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः जीवस्य आत्मैव परमात्मैव साक्षी । तथा आत्मनः जीवस्य गतिरात्मैव । तस्मात् आत्मानं मावमंस्थाः । नृणां उत्तमं साक्षिणं ज्ञेयः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति त्वस्यैवान्तरपुरुषः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । न शब्दो व्यवहितः पापकृतः कूटादिकारिण एव ज्ञानते न कश्चिदस्मान्पश्यतीति इतिकारेण मन्यते वाक्यार्थः कर्मेति प्रतिपाद्यते । न नः कश्चित्पश्यतीत्येष वाक्यार्थः तांस्तु देवावक्ष्यमाणाः पश्यन्ति त्वयंचान्तरात्मा तदुक्तमात्मैव ह्यात्मनः साक्षीति ननु कारणं पापाचारस्तस्य च कोन्यो द्रष्टा यावतात्मैव कर्ता शुभानां नवान्तरपुरुषो द्रष्टेति सत्यं तस्यैव देवतात्वमभ्यारोप्य कर्मकर्तृव्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थं देवतारूपत्वं जानीषे तात्त्विकमात्मीयमान्तररूपं

(८५) त्वस्यैवा = त्वस्यैवा (फ, ग, च,)

‡ संकर = संकरा संकर (राघ० ४)

* आत्मानं = आत्मा (राघ० ४)

शारोरं तथा बाह्यमनात्मीयमसारमेतत्पौषार्थमादुष्कृतंकार्षीरिति प्रोत्साह्यते अतोमावमंस्थाः त्वमात्मानमावज्ञासीनृणां-
साक्षिणमुत्तमम् अन्योहि साक्षी अस्मिन्नेव लोकेयन्तुमृतस्यापि साक्षदृष्टाति तस्मादेतस्माद्भेतव्यम् । असत्यवादी
कदाचिन्मन्यते आत्मान्तरं प्रतिपन्नस्य किमेषमेद्रष्टापि करिष्यतीति तन्न गतिरात्मा तथात्मनः आत्मानमन्तरेणान्या-
गतिर्नास्ति नहिद्वावात्मानावेकस्य भवतः । अन्येतुमन्यन्ते परमात्मा साक्षी संसार्यात्मानोनियोज्याइति भेदः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवा इन्द्रियस्थाः सूर्यादयः । आन्तरपुरुषः परमात्मा ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिण एवमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्न कश्चित्पश्यतीति तान्पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्व-
स्यान्तरपुरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्पापकृतः । आन्तरपुरुषः अन्तर्यामी ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृतं च नः अस्माकं न कश्चित् पश्यति इति वै मन्यन्ते ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापोऽहं दयं चन्द्राकाराग्रियमानिलाः ॥ रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनस्ते देवारहस्यतिप्रच्छन्नं पापमापन्नं पश्यन्त्यत आह दयशब्देन दद्यायतनो लि-
ङ्गपुरुष उच्यते देवादीनां दृष्टव्यं अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतांशतया चेतनान्येव तथा च
पृथिवीभारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते सर्वगतत्वात्तेषां न किंचिदप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणां वृत्तंशीलं चात्मनः
कायगतं शुभमशुभं च जानते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दयं मनः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्युलोकपृथिवीजलदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्रियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभाशुभ-
कर्मज्ञाः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्यैकत्रावस्थापिता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शन-
तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेपि द्वादशजानन्तीत्याह द्यौरिति ॥ द्युभूम्यादीनामचेतनत्वेपि तदभिमानिव्यपदेशादिति
न्यायेन तदभिमानिनां साक्षित्वात् । यतश्चित्तं दयं वृत्तं जातं पुण्यं पापं वा जानन्तीति वृत्तज्ञा एव देवाः । पश्यन्ती-
त्यनुषज्यते ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते देवा स्तानाह द्यौर्भूमिराप इति । दयं दयस्थः परमात्मा ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तज्ञाः शुभाशुभज्ञाः ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । देवादुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः । शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन् । शुचिः प्रष्टापि त-
थाविध एव स्यात् । कृतमिति श्लोकपूरणार्थमेवार्थसिद्धमनूयते ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्सर्वश्रावयित्वाऽनन्तरं साक्ष्यं पृच्छेत् । कृतं सत्यम् ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमा देवता । ब्राह्मणसान्निधाने शुचीन् द्विजातिप्रभृतीन् प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयंप्रयतः प्राद्विवाकः
पूर्वाह्णे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कुत्र किमुखान् कदाकीदृशान् कीदृशः पृच्छेदित्यपेक्षायामाह देवेति । देवादुर्गा-
दिप्रतिमाः । शुचीन्नुष्ठितस्नानाचमनादीन् । स्वयंच तथा शुचिः । कृतं श्लोकपूरणार्थम् । साक्ष्यं पृच्छेदित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । देवोदेवताप्रतिमा ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणंपृच्छेत्सत्यंब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । क पुनरिवतृतीया गोबीजकाञ्चनैरिति यदि तावत्पृच्छेदिति क्रियासंबन्धात्करणमुच्यते तदनुपपन्नं शब्दोहि तत्र करणमस्ति नैषदोषः यथागवादीनि प्रश्नकरणत्वे प्रतिपद्यतेतथाव्याख्येयम् । पातकैरित्युभयशेषोविज्ञेयः गोबीजकाञ्चनैः पातकैरिति तदयमर्थोभवति गोबीजकाञ्चनविषयैः पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति गाढत्वा हत्वा वा यत्पातकंतद्भवति तवमिथ्यावदतइति प्रश्नवाक्यंपठितव्यम् । एवंवक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रंपृच्छेत् । पातकशब्दस्त्वपातकप्रदर्शनार्थेष्वभिधानेषु द्रष्टव्योमुख्यानांप्रश्नकरणत्वाभावादित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोबीजकाञ्चनैरेतेषातेहार्नामिथ्योक्ताविति । एतैः पातकैर्वक्ष्यमाणैः ब्रह्मघ्नइत्यादिभिः । साक्षिणंप्रति कथितैः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रूहीत्येवंशब्दमुच्चार्य ब्राह्मणंपृच्छेत् । सत्यंब्रूहीति पार्थिवंक्षत्रियंपृच्छेत् । गोबीजसुवर्णापहारे यत्पापंतद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवंवैश्यम् । शूद्रंपुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसेयदि मृषावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यवस्थितप्रश्नप्रकारानाह । ब्रूहीति शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणंपृच्छेत् सत्यमिति । शब्दं पार्थिवं क्षत्रियम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनापहारेण यत्पापंतत्तव स्यादिति शपथेनेति । यतआह पातकैरिति । वक्ष्यमाणसर्वपातकयुक्तोसीति शपथेनशूद्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । पार्थिवंक्षत्रियम् । गोबीजकाञ्चनानि स्पर्शयित्वेत्यर्थः । सर्वैः पातकैः । अनृतवादिनस्तव सर्वाणि पातकानि संभवन्तीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेयत्पापं बीजापहारेयत्पापं काञ्चनापहारेयत्पापं तद्वैश्यस्य ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाये च स्त्रीबालघातिनः ॥ मित्रद्रुहः रुतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतोमृषा ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणंहत्वा ये लोकानरकादिलक्षणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिथ्यावदतस्तस्मात्सत्यंब्रूहीत्यनुयोगः । यश्च मित्रद्रुहति ब्राह्मणादीन्सर्वस्वापहरणानाशयति । यश्च रुतमुपकारंविस्मृत्य तमेवोपकारंमपकरोति यः रुतघ्नस्य दुःखंतद्वामोति ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनोबालघातिनश्च ये नरकादिलोकाङ्गभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतोभवेयुः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकानांस्वरूपसत्त्वंनानार्थाविहमिति तत्फलपर्यवसायित्वमाह ब्रह्मघ्नेति । येस्मृताः शास्त्रप्रमाणकालोका भोगभूमयः ते तव शूद्रस्य साक्ष्ये मिथ्यावदतः स्युरित्येवं श्रावयेत् । एवमुत्तरत्र सर्वमेव श्रावयेदित्यावत् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति ब्रह्मघ्नइति ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते लोकाः तेमृषा ब्रुवतस्युः भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतियत्किञ्चित्पुण्यंभद्र त्वया कृतम् ॥ तत्ते सर्वं शुनोगच्छेद्यदिब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । शुनोगच्छेन्निष्फलस्याद्भवतइत्यर्थः । अन्येषु दोषप्रदर्शनार्थं भ्रममनवचनं यथा कृच्छ्रेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमर्जयित्वा शुचिप्रवाहेत्यजेत्तादृक्सुकृतंभवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भदेति । शूद्रसंबोधने ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । हे शुभाचारयत्त्वया जन्मतआरभ्य किञ्चित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयंकुक्कुरादिकंसंक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । शपथान्तरंतस्याह जन्मेति । भद्र हे मङ्गलाश्रय । शुनोगच्छेत् ते पुण्यफलस्य श्वा भोक्तेति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अन्यथा ऽसत्यम् ॥ ९० ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याणमन्यसे ॥ नित्यं स्थितस्ते तृदयेषः पुण्यपापेक्षितामुनिः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुण्यपापयोरीक्षता द्रष्टा मुनिस्तूष्णींभूतः कः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुनिर्ज्ञानवान्परमात्मा ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्थाः यस्मादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तव तृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः । तथा च श्रुतिः ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परित्वा जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । मिथ्यात्वसर्वदेवज्ञेयत्वमनुवदन् सत्यवादिनः सर्वतीर्थगमनफलवादेन तन्निषेधरूपस्तुतिमाह एकोहमिति द्वाभ्याम् । मुनिर्मननादन्तर्यामी ईशः पुण्यपापयोर्ज्ञातैष हृदि स्थित्वात् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । यत्त्वं मन्यसे तस्य ते पुण्यपापेक्षिता पुण्यपापयोर्द्रष्टा । तदानीं मुनिर्मौनी ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हे कल्याण ते तृदये पुण्यपापेक्षकः मुनिर्मननशीलः साक्षी स्थितः ईश्वरः ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष तृदि स्थितः ॥ तेन चेद विवादस्ते मागङ्गां माकुरुन् गमः ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । कः पुनरसौ मुनिर्भयाति शयप्रदर्शनार्थमाह यथैष सर्वप्राणिनां देहधनाद्युच्छेदकारी यातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागतो भवतः सोऽयं तव तृदये वर्तते न विप्रकृष्टः सचापराधं मामेवं नयति माचैवं मनसि कथा एष आत्मा मदीयो मामुपेक्ष्यत इति न ह्येतस्य कश्चिदात्मीयस्तेन चेद विवादः सचेत्प्रसन्नः प्रत्ययिनः किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किं कुरुक्षेत्रगमने ऽस्ति प्रयोजनं तत्फलं पापक्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यं तदिहैवाविसंवादिनि परमात्मनि नहि पापकारिण आत्मा निर्विशङ्को भवति किमेतः स्यादेतेनेति नास्तिकस्यापि किंकथिका भवत्येव गङ्गानदीपावयन्ती कुरुक्षेत्रं तु देश एव पावनः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृदि स्थितः पुण्यपापेक्षणार्थम् । अविवादस्तद्दर्शनाविरुद्धवादः । कुरुन् कुरुक्षेत्रम् । तद विवादे च सर्वतीर्थफललाभ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुहूकः । सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा वैवस्वतइति दण्डधारित्वात् । देवनादेवः । यस्तवैषद्विदिति तिष्ठति तेन यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदात्वन्मनोगतमसावन्यज्जानाति त्वंचान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवंचात्र सत्याभिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योऽसि पापनिर्हरणार्थमा गङ्गांमा च कुरुक्षेत्रंयासीः । मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यंमत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतं ॥ कुरुक्षेत्रसमागंगायत्रतत्रावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रोयोयमोदक्षिणदिक्पतिलोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तवद्वये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वा द्विवादोनास्ति तदा मागङ्गांमा कुरुक्षेत्रंयासीरिति व्याचक्षते ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यमश्चासौ वैवस्वतश्च । तेन विज्ञातेनानेन विवादः संवादश्चेन्मागमः गङ्गादिकं मागच्छेत्यन्वयः । विसंवादश्चेत्पापाभीरोगङ्गादिगमनंवृथेतिस्तुतिनिन्दे ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चात्किंकरिष्यतीति चेत्तत्राह यमोवैवस्वतइति देवोयस्तवैषद्विदिति स्थितः सवैवस्वतोयमोनान्यः । यमोभूत्वा त्वांघातयतीत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैवस्वतोयमोनियन्ता तेन यमेन सहअविवादःते तव चेत्तर्हि गङ्गांस्नानार्थं मागमः कुरुक्षेत्रंमागमः मा गच्छ । आत्मैव शुद्धइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नग्नोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ॥ अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतंवेदेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कपालशरावादिपात्रैकदेशः सुबोधम् ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालेन घटादिकर्परेण । एतावद्दुःखजनकं पापं भवेदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुहूकः । यः साक्ष्यमनृतंवेदेत्सनग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतवदने दृष्टरूपं दण्डान्तरमाह नग्नइति त्रिभिः । मुण्डः कृतमुण्डनपरिभवः शत्रुगृहं भिक्षार्थी गच्छेदित्यन्वयः । य एवं दृश्यते सोऽनृतवदनफलभागित्युन्नेयः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । कपालं अलाबुपात्रम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः साक्ष्यमनृतंवेदेद्वदति सएवंविधः स्यात् नग्नोमुण्डः कपालीति ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ॥ यः प्रश्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तं पृष्टो यो वितथमसत्यं वक्ति स तेन किल्बिषेन पापेन गृहीत ऊर्ध्वपादोऽधोमुखो महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यस्मिन्स्तमसि किंचिद्दृश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्धग्रहणम् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धे अन्धताहेतौ ॥ ९४ ॥

(३) कुहूकः । यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्रूयात्स पापवान् । अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तंगच्छति ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् अवागिति । सकिल्बिषी पापी अन्धेतमसि नरके अवाक्शिरा ऊर्ध्वपादः सन्

पतेदिति । विशिष्टधर्मनिश्चये कर्तव्ये अयमेव धर्मइति अविनयमधर्मइतिवितथमधर्मब्रूते इति । सोऽपि कूटसाक्षिवदधार्मिकः उक्तनरकपातीति शेषः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । प्रश्नपृष्ठसाक्ष्ये धर्मनिश्चये व्यवहारनिर्णये ॥ ९४ ॥

अन्धोमत्स्यानिवाश्राति सनरः कण्टकैः सह ॥ योभाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवैकल्यं सत्यादपेतं भाषते यथा कण्टका असिता भक्षिता जनयन्ति न तादृशो मत्स्याः प्रीति-जनयन्ति । यदा धनलोभेन काचित्प्रीतिमात्रा भवति तथापि मोहदुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यानिवाश्राति कण्टकैरेति तत्र यथा आपाततः सुखं दुःखं तु महत्तथात्रेत्यर्थः । अर्थवैकल्यम् यथार्थयथाभवति । अप्रत्यक्षमचक्षुर्विषयम् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभांगमस्तत्त्वार्थस्यायथार्थस्याभिप्रायमनुपलब्धमुक्तोचादिसुखलेशेन कथयति सनरोऽन्धइव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महल्लभते ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धस्य कण्टकैर्विशिष्टं मत्स्याङ्गं दुःखं दुरदृष्टजमिति तद्विदः प्रसिद्धमयमपि तादृशदुःख-भागित्युन्नेयः । कोऽयमेतादृशभाषतइत्यन्वयः । अर्थवैकल्यं अर्थस्य विकलता शून्यत्वं यत्र तत् । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षेतरं वचनः अनुपलब्धत्वा ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । सभागतेऽर्थे आत्मनोऽप्रत्यक्षवैकल्यमर्थसद्भावं यो भाषते सनरइह जन्मन्यन्धो भूत्वा वृत्त्यभावात्कैवर्त्तादिवत्समुद्रादितिरवर्तिमत्स्योदरस्थैः कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्राति ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सभागतः सन्नर्थवैकल्यं अप्रत्यक्षं यथाभवति तथा अप्रत्यक्षं भाषते सनरः अन्धइव कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्राति ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभि शङ्कते ॥ तस्मिन् देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य वदतः साक्षिणो विद्वान्सत्यानृते जानानः क्षेत्रज्ञोन्तर्यामी पुरुषो नाशङ्कते किमयं सत्यं वदत्यनृते वेत्येवं नाशङ्कते निश्चितमेवैष सत्यं वक्तीति यस्यात्मा निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषान् आन्यं श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पुरुषं देवान् जानते कः पुनरयं वेदिता कश्च ततोऽन्यथा शङ्किता एकएव ह्यात्मा रुप्रपन्नद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते स एव तद्धर्म-ण किंकथं स्यादित्येवं रूपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते तत्र भेदानुपपत्तिः सत्यमेतत् काल्पनिकेन भेदेनैव मुक्तं यथा हन्त्या-त्मानमात्मनेति ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा विशङ्कते विपरीतं शङ्कते ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य वदतः सर्वज्ञोन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतेति न शङ्केत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विशङ्कः संपद्यते तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितस्तौति यस्येति । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रभासकः साक्ष्यतएव विद्वान्

(राघ० ४) चिन्हितपुस्तके ९६ । ९७ श्लोकोऽव्युत्क्रमौस्तः ।

१ आत्मनो प्रतिजानीते = आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौति यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी-किमयं सत्यं माह उतानृतेति न शङ्कते किन्तु सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ (न, श)

यस्यमिथ्यावदतः पुंसोसत्यमेववदति नाशङ्कते त्वयंवासत्यमेवोक्तमितिवा श्रेयांसंश्रेष्ठतरं भृगुर्हि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानी-
ते ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । वदतोयस्य वाक्यादिति शेषः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा न तुष्यतीति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वदतोविद्वान्नातिशङ्कते यस्य क्षेत्रज्ञोनातिशङ्कते ॥ ९६ ॥

यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतंवदन् ॥ तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

[एवंसंबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः । पशून्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथा क्रमम् ॥ १ ॥] ‡

(१) मेधातिथिः । द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः कूटसाक्षिणइत्येतत्प्रदर्शनार्थप्रकरणमारभ्यते तत्राय-
श्लोकः संबन्धोधनद्वारेणोपदिश्यमानआदरार्थः संपद्यते यदुल्लंघित्यउपदिश्यते तद्यथा कथंचिद्भवतीत्यवधारितग्रहणां
तिगुरु इदंत्वतिमहाप्रयोजनमवहितैः श्रोतव्यमिति । सौम्येति चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगावेव विवक्षितं यस्मिन्-
साक्ष्यइति व्यक्तिकरणसप्तमी यस्मिन्द्रव्यभेदभिन्ने व्यवहारे यत्साक्ष्यतत्र तन्निमित्तंयदनृतमित्येषा विषयसप्तमी अपरा यस्य
च भावनेति । अथवा द्रव्यभेदात्साक्ष्यभेदस्तत्र समानाधिकरणएव । तावतइति परिमाणे व्युत्पाद्यते तत्र यत्प्रभूतनिमित्तम-
पिपरिमाणंसंभाव्यते । शिशून्स्त्रियोवृद्धानित्यतोविशिनष्टि संक्षययेति । अनुपूर्वशइति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधोयमा-
नसुखेन प्रतीयते । आनुपूर्वाच्च सङ्ख्या गतात्राभिप्रेता तस्याएव वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चपश्वेत्यादि ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बान्धवान् पूर्वपुरुषान् हन्ति नरकेपातयति । केचित्तु तावत्पुरुषहन्तृदोषोभवतीत्यस्यार्थ-
इत्याहुः ॥ ९७ ॥

(३) कुहूकः । यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतंवदन्यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्या-
कान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधोशृणुअथवा यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति
तावत्संख्याकान् शृणु । पक्षद्वयेऽनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । शृण्वतियावतइति । यस्मिन्पश्वादिहरणनिमित्ते बान्धवान्पित्रादीन्हन्युत्तमलोकात्पातयति
तिर्यग्योनिं प्रापयतिवा आत्मनोऽनाशोक्तेः तस्मिन्साक्ष्येकर्मणि तावतोबान्धवान्संख्यया संख्याविशिष्टत्वेन ॥ ९७ ॥

पञ्चपश्वनृतेहन्ति दशहन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पशुनिमित्तमनृतं शाकपार्थिववत्समासः पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति ततश्च तेषांनरकपातनंमा-
तापितरौ जायामिथुनंचापत्यमिति पञ्च कथंपुनरन्यकृतेनैनसान्यस्य फलं संसर्गादिति ब्रूमः तैरयंपरित्यज्यतइत्युक्तंभवति
अथवा तैर्हतैर्यत्पापतदस्य भवतीत्यन्नपि हन्तीत्युच्यते अदृष्टकार्यतुल्यत्वात् अर्थवादश्चायं न तत्कार्योपदेशस्तत्कार्यो-
पदेशे हि हिंसाप्रायश्चित्तीत्यात्कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति उत्तरोत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुनर्विवक्षि-
तैव तेनोत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तंभवति । अयंपुरुषः कस्य दासइत्येवंसंशये यदनृतंतत्पुरुषानृतमुच्यते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चनृते गवाद्यन्यपश्वर्थमनृते । सहस्रं पूर्वपूर्वपुरुषानेव ॥ ९८ ॥

(३) कुहूकः । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवान् नरके योजयति पञ्चानांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति । एवंदश गो-
विषये शत मश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये संख्यागौरवंचेदंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह पञ्चेतित्रिभिः । पञ्चसङ्ख्याकान्पितृन् । एवमुत्तरत्र । हननं तिर्यग्योनित्वप्राप्तिः । पश्वनृते पश्वर्थमिथ्याभाषणे । एवंसत्यत्रपशुत्वेन गवादीनांप्राप्तत्वेपुनर्वचनंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् । पुरुषानृते मनुष्यविषयानृते ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चबान्धवानित्यनुवर्त्तते पशुरजादिः । पुरुषानृते अयंदासोदासोवात्येवमादिके हन्ति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पश्वनृते पशोःसाक्ष्येऽनृतंवदति सपञ्चपूर्वपुरुषान्हन्ति घातयति । यद्वा नरके योजयति पातयति । हनर्हिंसागत्योरित्यस्य धातोरूपम् गत्यर्थे हन्ति इति ज्ञेयम् गवानृते दशपुरुषान्हन्ति नरके पातयति । अश्वानृते शतपुरुषान्हन्ति पातयति । सहस्रपुरुषानृतेहन्ति ॥ ९८ ॥

हन्तिजातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतंवदन् ॥ सर्वभूम्यनृते हन्ति मास्मभूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ गोवद्वस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषुच ॥ अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]†

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगेनेदमुच्यते हन्ति जातानुजातांश्चेति उक्तमर्थवादोयमिति सर्वभूम्यनृतंवद मावादीः भूमिसंबन्ध्यसत्यं मावादीरित्यादरार्थमप्येतत्प्रत्यक्षंसंबोधनम् । कापुनरियंभूमिर्नाम यदेतत्पृथिवीगोलकंपर्वतावष्टंभनंसागरावधिप्रसिद्धंनत्वित्यत्याकः स्वामी कोवापहर्ता न सार्वभौमःकश्चिदस्ति तथा च गाथाभूमेः न मामर्त्यः कश्चन दातुमर्हति न कश्चित्सार्वभौमोस्तीत्यभिप्रायः । विश्वकर्मा भौवनमादिशद्विश्वकर्मभौमनेति पितृव्यपदेशेन स्वनाम्ना च राज्ञामच्चणंश्रुतंमयासौरन्तुमिच्छतीति वक्षाम्यहंसलिलस्य मध्ये मैवंसंकल्पंकृत्वैवंसंकल्पितवति सलिले मज्जामि सलिलमज्जनेन नैष्कल्यमन्नदानसंकल्पस्य गृहे यथा सलिले निक्षिप्तंनिष्फलमेवमेतदपीति मृषैवकश्यपाय सागरः तवैषसागरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानंकश्यपाय ददामीति मोक्षःबंधस्तु सर्वसाधारणार्हा । सर्वजनोपभोग्या केवलंराजानोरक्षानिर्देशमात्रभाजइत्यभिप्रायः । अतएतावत्याभूमेर्नदानोपहारसंभवइति कुतोविवादः सत्यंयथैवायंभूमिशब्दोत्रवर्तते एवंक्षेत्रग्रामस्थण्डिलादावपि तत्र च संभवत्येव स्वाम्यंप्रत्यक्षस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नं अपहारश्चास्यायादृशेन रूपेण गृहोर्देनवीरुद्विच्छेदः अतश्च यः परकीये क्षेत्रे चंक्रम्येत मृदोवा कश्चिदादद्यान्नासौ भूम्यपहारी । मीमांसकैरुक्तं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति एकदेशवचनंच भूमिशब्दमधिकृत्य भगवान्कृष्णद्वैपायनोदानधर्मेषु पठितवान् ॥ परैरन्यनुमन्तव्योदानधर्मोऽनृपैर्भुवि । अक्षयोहि निधिर्ब्राह्मोविहितोयंमहीभृतामिति ॥ कृत्स्नगोलकाभिप्रायमेव नादेयत्वंभूमेर्विश्वजिति मीमांसकैरुक्तं न भूमिःस्यात्सर्वान्प्रत्यावशिष्टत्वादिति सर्वान्पुरुषान्प्रतिचंक्रमणादिद्योग्यतयातिशिष्टा भूमिः स्वामीकर्तुमशक्या कथंदीयतइत्यर्थः । अस्मिस्तु पक्षे ग्रामनगरादिविश्वजिति दातव्यं अन्ये तु पठन्ति अन्तरेण सदःपत्नीशालंच दक्षिणानयन्तीति भूमौ गुणविधेरस्यासंभवात्क्षेत्रादेरप्यन्नदानं वदन्तिचैकवचननिर्देशाच्छृणुसौम्येति साक्षिविषयमेवैतत्संबोधनंनशिष्यविषयम् । शूद्रेभिरस्तुपातकैरित्यतआरभ्य यावन्तोमध्यमपुरुषनिर्देशास्तेसर्वेषांपातकभूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्येकवाक्यत्वाच्छूद्राऽनुयोगार्थाः । अन्धःशत्रुगृहंगच्छेदित्यतआरभ्य सर्वसाक्षिविषयाअनुयोगाः आख्यातवैरूप्येन प्रकरणस्य विच्छेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्यो गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजातान् पुत्रादीन् । अत्रापि सहस्रमित्यन्वयः । सर्वं सहस्रादप्यधिकम् ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यार्थेऽनृतवदन् जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति एषांहननफलंप्राप्नोति । भूमिविषये चानृतवदन्सर्वप्राणिनांहननफलंप्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतमावदोरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातानुत्तरकालीनान् । अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । सर्वमिति अपरिमितदेयमितिवत्सहस्रादधिकं उक्तसङ्ख्यायाअन्तर्भावात् । एवं सर्वजातादीन् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वजगत् ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यार्थे । अनृतवदन् जातानजातांश्चहन्ति नरके योजयति । सहस्रमित्यनुवर्तते । न सहस्रजातान् सहस्रमुत्पद्यमानान्हन्ति ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणांभोगे च मैथुने ॥ अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वमयेषु च ॥ १०० ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानिषु च तथाश्ववत् । गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ १] ॥+

(१) मेधातिथिः । मैथुनाख्ये केनेयंस्त्रीभुक्ता मैथुनधर्मेणेत्यञ्जेषु रत्नेषु मणयोरत्नानि मुक्ताद्याअश्वमयेषु वैदूर्यादिषु रत्नेष्विति संबध्यते । विविधान्येवरत्नानि जलजान्याश्वमनानि च । अतोरत्नग्रहणएव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादानंश्लोकपूरणार्थम् । अङ्ग्योजातान्यञ्जानि । अश्वनोविकाराअश्वमयानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिवत् भूम्यनृतवदोषः । स्त्रीणां भोगेमैथुने मैथुनरूपस्त्रीसंभोगविषयमिथ्योक्तौ अञ्जेषु रत्नेषु मुक्तादिषु । अश्वमयेषुरत्नेषुमाणिक्यादिषु ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । वैदूर्यादिष्वनृतवदतोभूमिवदोषमाहअप्स्विति । तडागकूपग्राहोदकविषयेऽनृते स्त्रीणांच मैथुनाख्योपभोगविषये अञ्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैदूर्यादिष्वनृते भूमिवदोषमाहुः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । भोगे मैथुनधर्मेण । निजस्त्रियः न जाने इतिब्रूते जानन्नपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं वस्त्वन्तरेष्वितिदिशति अप्सु अब्धिविषयेऽनृते । मैथुने भोगे मिथुनभोगविषयेऽनृते । अञ्जानि शङ्खमुक्तादिकम् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलस्यानृते भूमिवत् भूमेर्यत्पापमुक्तंजलानृतइत्यर्थः । च पुनः स्त्रीणांभोगे मिथ्योक्तौ भूमिवत्पातकम् । च पुनः अञ्जेषु मौक्तिकादिषु भूमिवत् । च पुनः सर्वेष्वश्वमयेषु माणिक्यादिषु अनृतेभूमिवत् ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊहापोहौवर्जयित्वा यथाश्रुतंचादृष्टतत्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अञ्जसाशीघ्रम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतान्सत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिवाचनमुपसंहरति एतानिति । ब्रह्मज्ञानित्यादि वेदेत्यन्तान् शूद्रायैव श्रावणीयं संदंश-
न्यायात् शूद्रवदाचरेदिति गोरक्षकादिषु शूद्रधर्मातिदेशाच्च ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अञ्जसा शीघ्रंवदेति ॥ १०१ ॥

+(च,ण,ज,ट,ड)

(१०१) सर्वम्=सत्यम् (इ)

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥ प्रेष्यान्वाहुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

[ये प्यतीताः स्वधर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमजिकांक्षन्तितांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनस्तक्षायस्कारसूपकारादयः कुशीलवानर्तकगायनाद्याः प्रेष्यान्जीविकार्थ-परस्थाज्ञाकारादासादिति प्रसिद्धाः वार्धुषिकावृष्युपजोविनः एते ब्राह्मणा अपि सन्तः प्रकरणात्साक्ष्ये शपथे च शूद्रवद-ष्टव्यानक्रियांतरे यथा शूद्रो न दानपुण्यादिना पृच्छ्यते साक्ष्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोष्यते तद्वदेषोपि शपथोपयद्यपि पूर्वत्रापकृतस्थाप्युत्तरत्रानन्तर्यादौषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वादक्ष्यमाणस्यापि प्रत्यासत्या पूर्ववद्वयोसन्निपातात् शपथेऽपितुल्यम् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोरक्षकान् पशुपालनेन जीवतः । कारुन् सूपकारादिवृत्तीन् कुशीलवान् नटवृत्त्या प्रेष्यान् ब्राह्मणस्यादास्येऽपि स्वतःप्रतिपन्नदास्यान् । वार्धुषिकान् वृद्धिजीविनः । शूद्रवत् सर्वपातकैः पृच्छेदिति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोरक्षणजीविनोवाणिज्यजीविनः सूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः नटकर्मनृत्यगी-तादेजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्यप्रकरणपठितं पंचपञ्चनृतइत्याद्यधर्मज्ञातं द्विजानामपि भवत्येव । सर्वपातकादियुक्तं निरुष्टद्विजेऽपि वाचयेदित्याह गोरक्षेति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । गोरक्षकान्विप्रान् शूद्रवदाचरेत्सर्वैः पातकैर्ब्रूहीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्प्रत्याह गोरक्षकानिति । पाशुपाल्यादिवृत्तिजीविनोविप्रान्त्साक्ष्ये शूद्रवत्पातकैः पृच्छे-त् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोर्येषु जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्वैर्वावाचंवदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तदन्यथापि वदन् स्वर्गाच्च्यवति कूटमपि वदन् दुष्यतीत्यर्थः किंसर्वदैव नेत्याह धर्मतोर्येषु धर्मेण दयादिना निमित्तेनार्येषु व्यवहारेषु । धर्मस्य च निमित्तत्वमुक्तमुत्तरश्लोके दर्शयिष्यति एतच्च न स्वमनीषिकयो-च्यते किंतुज्ञेतांवाचंवदन्ति अस्मात्पूर्वेऽविस्मर्तारः का पुनर्देवी वाग्ययास्मिन्निमित्तेऽनृतंवदितव्यमित्येषा देवानांसंबन्धि-नीवाक् तांमन्वादयः श्रुत्वा वदन्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा । अन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतयायंश्लोकोव्याख्यातस्तदेतद्वोरक्षका-दिष्वनुयोगवाक्येषु ब्राह्मणेषु भवितव्यमन्यथा ब्राह्मण एव कथंशूद्रवदनुयोगस्तथापि विद्वान्दुष्यतीति यतोमन्वादय-एवंविधांवाचंवदन्ति यथैते शूद्रवन्नाचरणीयादिति । ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणतैश्च सत्यंवदितव्यं तच्च यथाविहितं तत्र स एव धर्मोयत्रवानृतंतत्रानृताभिधानमेव धर्मइति ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्साक्ष्यं धर्मतोधर्मार्थं जानन्नप्यन्यथावदन् स्वर्गान्नच्यवते यतस्तत्रानृतापि वाग्दैव्यै-वेति वदन्ति ॥ १०३ ॥

+ (ड) । (ट) चिन्हितपुस्तकेतु येप्यपेताः स्वकर्मभ्यः परकर्मोपजीविनः ॥ द्विजाधर्मविजानन्तस्तांश्च शूद्रवदाचरेदितिपाठः ।

* पठितं=प्रमितं (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्ननुष्योधर्मेण दयादिना व्यवहरेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्भ्रश्यति यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानं तां देवसंबन्धिर्नावाचंमन्वादयोवदन्ति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्वचिदेतस्य प्रतिप्रसवमाह तद्वदन्निति द्वाभ्याम् । तत् साक्ष्यविषयभूतं सत्यं जानन्नप्यन्यथानब्रुवन्स्वर्गाच्च्यवते यतोऽसत्यामपि तांवाचं दैर्वावदन्त्येतानुद्धरिष्यामीति विजिगीषाहेतुत्वात् । धर्मतोदयादिना । अर्थेषु व्यवहारेषु ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अर्थेषु चातुर्वर्ण्यवधपर्यन्तेषु । अन्यथा जानन्नप्यन्यथा तदनृतं धर्मतोहेतोर्वदन्स्वर्गान्च्यवते । कुतः तांधर्मानुसारिणींवाचं देवीं सत्यां वदन्ति यतस्तस्माद्धर्माविरुद्धं चेदसत्यमपि साक्षिभिर्वक्तव्यं न धर्मविरुद्धं सत्यमिति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्वदन्निति सार्धेनाह । तत्साक्ष्यं धर्मतोर्थेषु वर्णिरक्षाद्यन्यतरधर्मार्थेषु जानन्नप्यन्यथावदन्नरः स्वर्गान्च्यवते ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्र तौ भवेद्वधः ॥ तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेघानिधिः । तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्य शूद्राद्विविधविषयतानेनोच्यते न पुनरनृतवदनं विधीयते तथा सति प्रतिषेधे नैकवाक्यता बाध्यते का पुनरत्र निमित्तश्रुतिस्तत्रेति तस्य वधविशेषणत्वान्न वधस्तस्याः मनोमित्रत्वानुपपत्तेरतश्च कृतेऽवधौ पश्चात्तद्विषयमतद्विषयं वानृतं वक्तव्यमित्यर्थः । आपतति तत्त्वनिष्ठं ननु च यत्रेति व्यवहारस्तुतिर्निर्दिश्यते पुनस्तत्रेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते ततश्च यस्मिन् व्यवहारे राजत्वात्क्रोधदण्डस्य चाशास्त्रीयत्वात्स्थितपरिमाणतया निश्चयाभावो न तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिरतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या गौतमीये वनृतविध्याशङ्कापि नास्ति । नानृतवदने दोषो जीवनेनैतदधीनमित्येवमादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो न हि स्यात्सर्वभूतानीति प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतप्रतिपद्यत इति युक्तिमत्वेनेदं कृतं चेदसौ पृष्ठआचष्टे न पुनर्हन्ति अग्रंश्च कथां हि सादोषेणानुषज्यते । अथ सत्यपि स्वातन्त्र्ये तद्वदनेन राज्ञाहन्यमानत्वात्तद्धेतुभावापत्त्या प्रयोजकत्वमिति चेत् न सर्वो हेतुः प्रयोजको धनेन कुलं विद्यया यश इति भवति विद्यया यशसो हेतुना प्रयोक्त्री । ननु चान्यएवायं लौकिकफलोत्पत्तिर्योग्यता हेतुलक्षणे हेतुभावोपि तु द्रव्यगुणायत्रापि क्रियाश्रूयन्तेऽग्निना पाक इति सापि स्वरूपेण सिद्धरूपाभिधानात्कृदन्तैर्भावस्य अन्यश्चायं शास्त्रीयकर्तव्यव्यापारस्य प्रयोजको हेतुर्ननु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थं यदि तावत्प्रेषणाभ्येषणे आज्ञाप्रार्थनारूपे प्रयोजकत्वं शोषयते ब्रीहीनातप इत्यादावचेतेनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ननु च परित्यक्तमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रिय इति चेतनावद्वस्तूपचारे भिक्षावासयति कारीषोऽध्यायतीति न ह्यत्र चैतन्यकृत उपकारे ऽपि तु निश्चितत्वात्तदन्यस्य प्रयोजकस्य अध्ययनं हाचार्यविधिप्रयुक्तं कुर्वाणस्य शीतादिलक्षणप्रतिबन्धकमनुवदति कारीषे प्रयोजकत्वाद्धचारोपः । प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते तच्च चैतन्यस्य वायुजलादेरग्निकाष्ठादौ सुतरां दृश्यते तदा विधिप्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गौणार्थशब्दास्युः । अथैतत्समर्थाचरणं प्रयोजकत्वं तच्च प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणं प्रेषणादिव्यतिरिक्तक्रियान्तरावरणं संविधानाख्यं संविदधान एव हि कारयतीत्युच्यते यथा बुभुक्षमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो भक्तमुपनयति कस्य चिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयन्त्यास्यो वध्यदोषाधिकरणे न वध्यं भेषक्ये वलक्षणः प्रपित्रादि रूपोद्धितः स व्यापारः

प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्यमानस्तत्समर्थाचरणपक्षे प्रयोजकः । अस्मिन्पक्षे कारीषोपाध्यायौ तुल्यौ ग्रामुतः । अत्रापि यमन्तरेण क्रियाया अनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तन्तेसमुख्यः प्रयोजकः कर्ता अध्यापयितारंचान्तरेण कारीषोन शक्नोत्यध्ययनहेतुभावंप्रतिपत्तुं आचार्यस्तु तमन्तरेणापि शक्तएवेति गुणः कारीषः यत्र च करणादिभावे निश्चितहेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गौणार्थतैव यथा कश्चित्स्वल्पोनापि प्रयोजनेन दूरंग्रामंपुनः पुनर्गतवन्तं दृष्ट्वा ब्रवीत्यश्वो गमयति देवदत्तमिति यत्र तु न कस्य चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गबहिरङ्गभावो वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः । ननु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति कोविशेषः कारीषोपाध्याययोः स्वप्रक्रियैव सा तत्र भवतांन वस्त्वाश्रया वस्त्वाश्रयौ च विधिप्रतिषेधौ इदमपि तत्र पठ्यते विवक्षातः करणकारकाणि भवन्तीति एवं च सति यत्राकर्तुरेव कर्तृत्वं कश्चिद्विशेषे तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधावापि स्यातां यथा पातकपरिगणनायामनुपठति क्रयविक्रयी संस्कर्ता चोपहर्ता चेति तस्मादन्वाख्यानसिध्यर्थानां तावकी सा व्यवस्थानवस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति अतएव व्याख्यातृभिस्तत्समर्थाचरणंचेद्वेतुमात्रे प्रसङ्गः ततश्च योपि कस्मै चिद्भोजनं ददाति सचौदरिकतया तिसौहित्येन व्यापद्येत प्रामातत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति न च तत्प्रयुक्तं भवति क्रियान्तरेण ह्यसौ निश्चितो भोजनाख्यो प्रयोजको न वधोन वैष्यादिकथंचिन्निमित्तं भवति भवतु प्रयोजकत्वाभावात् कर्तृत्वं नास्तीति ब्रूमः । यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिना पराध्येत स च तदपहारमृत्युना कथंचिन्निभ्येत किं तत्रापहर्तुरपहारदोषएवोभयवधेऽपि निमित्तिभाव इति चिन्त्यं । किमत्र चिन्त्यते अव्यभिचारावगम्यत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य न खङ्गप्रहारभोजनविच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिमित्तत्वोपपत्तिः । कोयं नियमोऽभिप्रेतः यदि ह वा केचिन्निभ्यन्ते केचिन्नेति नियतो नियमो भवति पुरुषस्वभावभेदात् तदेवौषधं श्लेष्मिकोपहितं विपरीतमन्यस्येति सर्वेषामेव च भावानां देशकालस्वभावभेदसहकारिसापेक्षा शक्त्यन्तरप्रादुर्भावस्तदेव लक्षणं पुरुषवित्तसंततिसापेक्ष्यपि पासाहेतुप्राप्यन्तरसापेक्ष्यं तद्विच्छेदहेतुरिति एवमत्यन्तामर्षिणो मन्युमतः स्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । किं तव शक्यो निमित्तभावोपपत्तुं पेशलमानसस्य तूपेक्षैव तत्र । ये पुनर्मन्युपरीता अनशनश्वभ्रपतनविषभक्षणादिना परान्द्वारमुद्दिश्य श्रियेरन्तर्वायेष एव न्यायः । ननु चान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभक्षणादेर्निमित्तस्य तत्र दर्शनान्न भूम्यादिहरणस्यापराधो हन्तृत्वमाभ्यासो नोपजनितमन्युमरणहेतोः प्रवर्तनं इति पारंपर्यन्तो निमित्तत्वमिति चेत् एवं सति पथ्योपदेशेनापि किंचिद्विजमाना आत्मानं व्यापादयन्ति ततश्च तत्रोपदेशो हन्तारः स्युः । तथा मत्सरिणः परद्रव्येष्वीर्ष्याशुष्यन्तो धनिषु दोषमाददीरन् । तथान्ये मूढमनसः प्रियान्पुत्रान्स्वामिनश्चानुश्रियन्ते तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः । अपरे च रूपवत्स्त्रीदर्शनेन परिकल्गुमनसः स्रूयन्ते भज्यमाना दद्याश्च विवेकसूत्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियो दुष्येयुः । तदेवेदमापतितमृतस्य ब्रह्महृत्येति सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशेषो न स्यात् विहितोहितोपदेशः प्रतिषिद्धं स्वहरणादि तथा चाहुः । उपकारप्रवृत्तानां कथंचिद्विपर्यये न तत्र दोषः केषांचिद्दोषजामौषधी यथा अत्र न केवलं वैद्यादेरातुरोपकारार्थिनः प्रयुक्तौषधस्य कथंचिद्विपरीततयोपपत्तावदोषः किंतु अन्यस्यापि गवादेर्हति पट्टे निमग्नस्योद्धर्तृभुजाकर्षणाय यथाश्रमेण यदि व्यापत्तिर्न तत्रोद्धर्ता दुष्येदिति कथितं भवति एवं सर्वत्र योपि कस्मिंश्चित्स्वव्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद्धति दृश्यमाने दन्दं ह्यते न तत्र प्रति कस्यचिच्छास्त्रार्थातिक्रमः निश्चितो हि निमित्ताभावः प्रतिषेधस्य विषयो भवितुमर्हति । न च प्राप्यन्तराश्रयिषु चैतसि केषु धर्मेषु प्रतिक्षणमन्यथा भवत्सु स्वभावविशेषावसायः । नहि शक्यमवसादितु मयमस्यारूपसंपदा व्यापद्यत इति न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चितविषयता न्याय्या यत्र तर्हि कथंचिद्वर्णविपर्यय शरीरशोषणादिना कुतार्किकपठिता स्यादपि निमित्तावगतिस्तत्र किं भ्रंशयितुं शीलं संयुज्यतां कामिनां भवतु वा पुरुषव्यापिनीति नैतदेवं नहीदृशी भवन्नपि

निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयविध्यन्तरविरोधात् । अस्ति ह्यत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः न वापि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे-
विषये कृतावकाशाविधयोविरोधविध्यन्तरविषयमास्कंदितुमर्हन्ति । येऽपि मन्यन्ते रागलक्षणां प्रवृत्तिशीलसंरक्षणोपदे-
शोनिषेधति न शास्त्रलक्षणां तेन ग्राह्यानुभावतया नास्य तपस्विनोजीवितुं चेच्छेदिति प्राणोजिहीर्षया मुमूर्षुणा संप्रयुज्यते
नासौ व्यभिचारप्रतिषेधमतिक्रामेत् । यत्तु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरप्रवर्ततइति नैवायंविध्यन्तरस्यविषयोरगलक्षग-
त्वात् । ननु च प्रतिवृत्तावपिनैवशास्त्रमस्ति नियोगविधाविव व्यभिचारानुज्ञानंस्मृत्यभावात् । अथाप्रवृत्तौ कामयेत मारण-
मिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्ततेसोऽपि प्रतिषेधोरागलक्षगामेव हिंसाप्रतिषेधयति नचासौ रागतो न प्रवर्ततेऽपि तु प्रतिषेधभ-
यात् या तु परोपकारतः प्रवृत्तिः सापि प्रतिषेधविषयपरिहारेण योपि किञ्चिद्यावदयमहमात्मानंहन्मीति हन्यान् तत्रा-
प्रयुक्ततोधातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रान्यथावाच्यंतदाह शूद्रेति । ऋतोक्तौ सत्योक्तौ । ब्राह्मणस्य वधाभावेऽप्युग्रदण्डाद-
धार्मिकाद्राज्ञोवधःसंभवत्येव तत्रच प्रमादस्खलितादिकृतदोषविषयम् । बुद्धिपूर्वसाहसादौतु दृष्टे वधसंभवेपि सत्यंवाच्यम् ।
तथाच गौतमः ॥ नानृतवचने दोषोजीवनंचेतदधीनं नतु पापीयसोजीवनमिति ॥ एवंचात्र विषये राज्ञा साक्षिव्यतिरिक्त-
प्रमाणेनैव तत्त्वमन्वेष्यम् ॥ १०४ ॥

(३) कुट्टुकः । कपुनस्तदसत्यंवक्तव्यमित्यतआह शूद्रेति । यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्रा-
ह्मणानांवधः संपद्यते तत्रासत्यंवक्तव्यंयस्माद्यस्मिन्विषयेऽनृतंयत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मवि-
षयत्वे नत्वत्यन्ताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये । तथा गौतमः ॥ नानृतवदने दोषोजीवनंचेतदधीनं नतु पापीयसोजी-
वनमिति । नच ॥ न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्य
म् उग्रदण्डत्वाद्राज्ञः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानंवधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । सावाकुत्रवाच्येत्यतआह यत्र ऋतोक्तौ सत्योक्तौ शूद्रविद्वक्षत्रियाणांवधोभवेत्तत्र वक्तव्यमनृ-
तं । तत्र हेतुः तद्धीति । तदनृतं । सत्येनधर्ममात्रमत्रतु विप्रादिरक्षा दृष्टार्थाऽहिंसाऽदृष्टार्थेति तद्व्ययमतोविशेषइतिभावः ।
शूद्रेतिक्रमवैपरीत्यं कूष्माण्डैरित्यापिप्रायश्चित्तचतुष्टयस्य सूचनार्थं अन्यथा तदसंभवात् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । अथ साक्षिगांकचित्सत्यवचनेऽपवादमाह शूद्रविडिति । उक्ते ऋतइति पदच्छेदः सन्धिकार्यमार्षम् ।
उक्तवार्त्तमिति वा पाठः । तत्र समानकर्तृत्वमार्षम् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्रसाक्ष्ये ऋतोक्तौ प्राणिनामनुष्याणांवधोभवेत् । तत्र योगीश्वरः ॥ प्राणिनांहि वधोयत्र तत्र
साक्ष्यनृतंवदेत् ॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिपराम् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । वाक् चासौ देवता च सा वाग्देवता तदर्थं च चरवोवाग्देवत्यास्तण्डुलानातिपक्वाश्चरवस्तैर्यजे-
रन्निति बहुवचननिर्देशात् । चरुभिरिति बहुवचनं पुनरैकैकशोबहवश्चरवोनापि संहतानांवात्यस्तोमवद्यागोदेवश्चे
द्वर्षेद्बहवोब्राह्मणायजेरन्निति तद्बहुवचनं ननु कपिञ्जलैश्च त्रिभिर्यजेरंस्तदेतद्ब्राह्मणाद्यनुग्रहार्थमनृतमुक्तंभवति अनृत-

* सूचनार्थं=शूद्रादिक्रमसूचनार्थं (राघ०४)

मेवैनः पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया यथा धर्मक्रियावतएवंसमानाधिकरणे षष्ठी येषान्तु क्रियाजन्यौ धर्माधर्मौ न क्रियैव तन्मतेऽनृतस्य यदेनइति वैय्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्वादेनोनृतमुपचारतः समानाधिकरणेएव तस्य निष्कृतिः शोधनंपावनंप्रायश्चित्तमिति यावत् । पराप्रकृष्टा । ननु च कुतोत्रपापंयावतास्मिन्निमित्तानानृतवचने दोषइत्युक्तम् । केचिदाहुर्निवृत्तिस्तुमहाफलेति । अस्माच्छास्त्रात्तु यावज्जीवमनृतंमया न वक्तव्यमिति येन संकल्पितंतस्य मिथ्यासंकल्पदोषो-
माभूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते गेहदाहवधाप्रतिषेधेऽपिनैमित्तिकंविधानमेनसोनिष्कृतिमित्यर्थवादः इदंताहि वाग्देवत्यैः स-
रस्वतीयजेरन् यदि वाग्देवत्यासरस्वतीकथमिष्यते अथवा सरस्वत्योरेकत्वेनैवंदेवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वादेवताया-
भिन्नौ चेतौ वाक्सरस्वतीशब्दौ यथाग्रये जुहोतीति चोदितेन ज्वलनाय कृशानवे वा स्वाहेति हूयते वायवे निरूप्य जुहु-
याद्वायुर्वैप्राणइत्युक्तेऽपि न प्राणायेति हूयते सत्यंवागेवदेवतासामानाधिकरण्यादेवतार्थतद्धितः । सरस्वतीद्वितीयानिर्देश्यादे-
वता कर्मणि हि द्वितीया संप्रदानंचदेवता न कर्म कथंताहि सरस्वतीपदान्वयः अर्थवादोयमग्रयेजुहोत्यग्निर्वै सर्वादेवताइति
वागेव सरस्वती तथा प्रीतया सा प्रीता भवति । योगेन देवतावगम्यते कथमग्निर्यष्टव्यस्तथाग्निजती-
त्यादि केचिदाहुर्देवतैः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यन्तेदेवतपूजावचनोत्र यजिः पूजा च पूज्यमानकार्मिका तत्र युक्त्या द्वितीया
तथा च देवतापूजनंयेत्यादिस्मर्यते एतच्च नयुक्तं अस्मिन् हि पक्षे देवतात्वंमन्यते नूनंतव यागसंप्रदानंदेवतेति स्मरण-
विरोधः एषा च स्मृतिर्बलीयसी निरपेक्षत्वात् । पूर्वादेवताउद्दिश्याभ्येयाचयस्यै देवतायै हविर्गृहीतंस्यात्तामनसा ध्याये-
दिति तत्क्रियाकर्मत्वात्कर्मण्येव द्वितीया ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभूयानेकैः साक्षिभिर्मिथ्याभिधानेपि स्वस्वाधिषु प्रत्येकमेकैकएवचरुः पृथक्पृथक्किर्वा-
प्यः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुःसारस्वतइति ॥ अत्रच सरस्वत्येव देवता वाक्पदं तदुपलक्षक-
म् ॥ १०५ ॥

(३) कुहूकः । ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टांशुर्द्विकुर्वाणाः । साक्षिबहुत्वापेक्षंचेदम् नत्वेकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेनचरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ
वाक्शब्देनैव देवतात्वंन सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्याया तत्थापि वाग्वैसरस्वतीति श्रुते
वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अत्र प्रकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानंलाघवार्थम् । तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्-
क्षत्रियब्राह्मणवधविषयानृतवादिनइत्यपि वक्तव्यंस्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतवदनस्याकर्तव्यत्वंद्रष्टयन्नेवंविधेपि प्रायश्चित्तमाह वागितिद्वाभ्याम् । चतुर्भिश्चरुभिः च-
त्वारः शूद्रादयः ते साक्षिणः अनृतस्यैनसः । अनृतजन्यस्य पापस्य निष्कर्तिं शुद्धिं कुर्वाणाः सरस्वतीयजेरन्नित्यन्व-
यः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । एवमप्यसत्यवचने प्रायश्चित्तंश्लोकद्वयेनाह वाग्देवत्यैश्चेति । ते धर्महेतोरनृतवादिनः साक्षिणोनि-
ष्कर्तिप्रायश्चित्तम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्देवत्यैः सारस्वतैर्मन्त्रैः । एनसः पापस्य ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्दृतमग्नौ यथाविधि ॥ उदित्यूचा वा वारुण्यातृचेनाद्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

(१) मेघातिथिः । कूष्माण्डानाम मन्त्रायजुर्वेदपठ्यन्ते तैर्धृतमग्नौ जुहुयात् । जुहोतिश्च देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः

आधारविशेषणे तत्रेहादावित्यधिकरणनिर्देशादनुवर्णिकी दैवता वेदितव्या येषु च मन्त्रेण देवताविशेषलिङ्गनियम्यते यथा देवरुतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिषु तत्र प्रजापतिर्देवतेति याज्ञिकाः । अथवा यस्यान्यत्र देवतात्वंदृष्टं सहसंबन्धियावत् । तथा च निरुक्तकारोपि वा सा कामदेवतास्यादिति यद्यपि यज्ञस्य हविषोदेवता सम्यक्सम्यग्भावस्तथापि यजति श्रूयते द्रव्यमन्त्राः स्वयंतन्त्राः सत्यदैवतायां जुहोतीति रूपतदुत्तरेण जुहुयादिति व्याख्येयं तच्चायुक्तं तथाभिक्षारयेदिति वक्तव्यम् वयन्तु ब्रूमोदेवरुतस्यैनसोवयजनमसीत्यत्र कर्मैवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते अतस्तद्देवतासर्वत्र चमन्त्राभिधेयं वस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदिति प्रतीके तल्लक्ष्यते । वारुणीग्रहणं चान्यस्याउत्तामंदंनुस्तोमाइत्युल्लशब्दप्रतीकायानिवृत्त्या च तत्रायनाद्देवतेन चेति तदेवदेवतैवदैवतं आपोदैवतमस्यतृचस्य तेनापोहिष्ठेत्यादिना अतश्चैकैकया भावादिकैकाहुतिः प्रत्येकशब्दवत्त्वेन समुदायाहुतिरेकेति घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः यथा विधि यादृशः शिष्टसमाचारइत्यर्थः तेन च विधिहीनत्वादप्रामाण्यामिति कर्तव्यतायां परिसमूहनपर्युक्षणावोक्षणः सुवहोमाद्येतावन्मात्रमनुजानाति । वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्वे एव ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उदित्यृचा उदुत्तमं वरुणेत्यृचा जुहुयात् घृतमेव पापोत्कर्षापेक्षया सहस्रादप्यधिकं होतव्यम् । अल्पे तु सहस्रम् । तृचेनापोहिष्ठीयेन । गुणजात्याद्युत्कर्षापेक्षया च प्रायश्चित्तचतुष्कव्यवस्था । अत्र चाग्राविति वचनात्पूर्वोक्तो वाग्दैवत्यश्चरुर्वैतानिकेष्वेवेति गम्यते ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कूष्माण्डमन्त्राय जुर्वेदिकाय देवादेव हेडनमित्येवमादयः तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात् । यथाविधि परिस्तरणादित्वात्स्वधर्मेण स्वगृहोक्तेन । उदुत्तमं वरुणपाशमित्येतया वरुणदेवताकया आपोहिष्ठा इति तृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् । घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । कूष्माण्डमन्त्राय जुर्वेदिकाः । यद्देवादेव हेडनं देवासश्चरुमावयं आदित्यास्तस्मान्मांमुञ्चतर्तस्यर्तेनमामितस्वाहा आदित्येभ्य इदं नममेत्युद्देशत्यागो न मन्त्रान्तःपाती । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । प्रयोगश्च महार्णवोक्तः । यथाविधि पर्युक्षणादिहोमधर्मेण स्वगृहोक्तेन । तदित्यृचा गायत्र्या तदादिकेत्युक्तत्वात् । उदुत्तमं वरुणपाशमित्येतया वारुण्या । अब्दैवतेन आपोहिष्ठेत्यनेन । अत्र यदि शूद्रः साक्ष्यं वक्ति सोऽपि ब्राह्मणद्वारा होमं कारयेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यं नृतं वदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति ॥ अत्र द्विजैरिति निर्देशाद्गुणमुख्यसाधारणं अन्यथा शूद्रो मिथ्यावदन्नेवं विषये न प्रत्यवेयात् । द्विजैरिति स्वरसात्तान्प्रत्येव नियमः शूद्रस्य तु दानादि ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । उदित्यृचा उदुत्तमं वरुणेत्यृचेन । आपोहिष्ठेत्यादिना द्विजानामिदं प्रायश्चित्तं । शूद्रस्य तु स्मृत्यन्तरे प्रोक्तं शूद्रस्य द्वादशकस्य यासदानम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूष्माण्डैः मन्त्रैः यद्देवादेव हेडनमित्यादि मन्त्रैः । वारुण्याऋचा तृचेनाब्दैवतेन वा आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षाद्ब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ॥ तदृणंप्रामुयात्सर्वदशबन्धंच सर्वतः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । त्रयाणां पक्षाणां समाहारो त्रिपक्षं आकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः यद्येवं त्रिपक्षी न प्राप्नोति छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । त्रीन्पक्षान्योवदतीत्ययं साक्ष्यं न गदतीत्यगदोऽपीडितशरीरस्तत्सदृशंप्रामुयादित्यर्थः । दशबन्धंच दशमञ्च भागं दण्डनीयस्तस्मादृणा-

दणादिष्वित्यादि ग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः । द्वितीयमृणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्मिन्व्यवहारे साक्ष्यमियन्तकालं भवति पराजीयमानस्य बाधोससाक्षिणोबाढमित्युक्तं भवति । गदोरोगस्तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलक्षणार्थतेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरोधाद्यापि परीक्ष्यम् । बन्धशब्दः सङ्ख्यादिपरोदण्डविषये दशभाषवचनः । नरग्रहणं सर्वतोग्रहणं च श्लोकपूरणार्थम् । अन्येत्वाहुस्तदणंप्रामुयादित्यस्यायमर्थः । ऋणोपहरणलक्षणेन पापेन युज्येत । राज्ञे वाजीयमानस्य योदण्डस्ततोदशमं शंदद्यादिति दण्डतः पुनः पृच्छ्यते ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यमवदन्धनिकाय तद्धनंदद्यात् । तथा दशबन्धं तत्धनदशमभागं राज्ञेदण्डम् । बध्यतइतिबन्धः दशानां भागानांसंबन्धीबन्धः भागस्तदेकदेशोदशबन्धः । सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयधनात् । इदं च स्मरणार्थं त्रिपक्षदानम् । यदितु व्याध्याद्यभिभवात्तावतापि न स्मर्तुयोग्यस्तदा न दोषइत्येतदर्थमगदइति ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यंतं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्वस्य ऋणस्य दशमभागं राज्ञोदण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानावार्धिकुर्वन् तदुत्तरेदण्डमाह त्रिपक्षादिति । अगदइति छेदः । तथा भूत्वा यदि त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यं न ब्रूयात् तस्मात्साक्षिणः सर्वमृणंप्रामुयात् प्रापयेदुत्तमर्णम् । दशबन्धं दशमभागं आत्मानं प्रत्यपि नृपः । सर्वतः सर्वेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । प्रामुयात् दण्डत्वेन राज्ञे देयात् । न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वतः सर्वद्रव्येषु विवादविषयादन्यत्र द्रव्यान्तरेष्वपि दशबन्धं दशभागं दण्डंप्रामुयादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी नरः ऋणादिषु साक्ष्यं जानन् अब्रुवन् न वदति तदा राज्ञा धनिने सर्वसंवृद्धिकमृणं दाप्यः । च पुनः दशबन्धंसर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयाद्धनादशमभागं च दाप्यः ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ॥ रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमंचसः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । सप्ताहादिति पञ्चमीदर्शनादर्वागित्यध्याह्रियेत सप्तानां दिवसानामन्यतमस्मिन्नहनि यस्य साक्षिणो रोगादिदृश्यते समृषावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः । रोगात्यन्तपीडाकरोऽग्निर्गोवाहनदहनः पुत्रादारादिप्रत्यासन्नज्ञातिमरणंतस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तदृष्ट्यै फलावधिरयम् । क्षुद्रेषु त्वर्वाक्चतुर्दशादित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । एतच्च तत्मागनुपजातनिमित्तकृतं ग्राह्यम् । अग्निर्गृहादिदाहः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसन्निहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमं भवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाद्दणमुत्तमर्णस्य दण्डं वा राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तसाक्षिणां दृष्टरोगादिलिङ्गेन वैतथ्ये निश्चिते दण्ड्यतामाह यस्येति । ससाक्षी उत्तमर्णस्य ऋणंदमं दशमभागं दण्डरूपं राज्ञा दाप्यइति ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिपरिज्ञानोपायमाह यस्य दृश्येतेति । अग्निः गृहादिष्वग्निदाहः । रोगादिर्यस्य सप्ताहान्तर्दृश्यते स ऋणं दाप्यः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तवाक्यस्य साक्षिणः रोगः अग्निः ज्ञातिमरणं वा दृश्येत तदा राज्ञा धनिने ऋणं धनं दाप्यः । अपुनः राज्ञा दमंचदाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतस्तत्त्यंशपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यमानाः साक्षिणोयेष्वर्थेषु व्यवहारेषु तेऽसाक्षिकाः तेषु सत्यमजानानोराजा तत्त्व-
तोलौकिकेनानुमानेनापीत्यर्थः । तत्र शपथेनापि वक्ष्यमाणेन दैवेनानुमानेन लम्भयेज्जानीयात् । श्राप्तिवचनोसामर्थ्या-
ज्जानात्यर्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शपथेनात्मशिरःस्पर्शादिनापि तत्त्वं लम्भयेत् प्रापयेत् वादिनम् ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राङ्निवाकोवक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । असाक्षिकेकथंनिश्चयस्तत्राह असाक्षिकेत्विति । अविन्दंस्तत्त्यं सत्यतामलभमानः शपथेनापि
लम्भयेदुत्तरयेत् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । शपथविमुखः रुतशपथश्च रोगाद्यभिभूतौ पराजिताविति । शपथेनापि विप्रतिपन्नार्थनिर्णयोपा-
यः । शपथोनामयदीदंमयोक्तमेतदन्यथा चेत्पातकीस्यामित्यादिवचनंयदुक्तमृषिणा यद्यादुरीयदियातुधानइति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं तत्त्वतः अविदन् अजानन् राजा शपथेन लम्भयेत् प्रापयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ॥ वसिष्ठश्चापि शपथंशेपेपैजवने नृपे ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं पूर्वोक्तस्य शपथविधेर्महर्षिभिः समर्षिप्रभृतिभिः कार्यार्थसंदिग्धकार्यनिर्णयार्थ-
शपथाः कृताः अस्मिन्नर्थे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्याख्यानमुदाहर्तव्यं विशेषेषुतेष्वपहारितेष्वितरेतरं समर्षयः शेपिरे य
स्तेऽहरति पुष्करंसङ्मापापकृतो गतिगच्छेदित्यादिदेवैरिन्द्रप्रभृतिभिरिन्द्रोऽसहिल्यां प्रत्यभिशमः शापभयाद्बहुविधं शपथं च-
कार । वसिष्ठश्चेति पृथङ्निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः शपथं कृतवानित्यर्थः । उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः करोत्यर्थमा-
त्रे वर्तते यथायज्ञं यजत इति स्वपोषं पुष्ट इति तथा शपथं शेप इति ज्ञेयम् । शेप उपलेभ इति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने
शेप इति रूपम् । पैजवनो राजा बभूवर्तास्मिन्काले विश्वामित्रेणाक्रुष्टो मण्डलमध्यगतः कामक्रोधाभ्यां संशोध्य चरणो घासुरो-
यातुधानोऽस्मीति शपथं गृहीतवान् विश्वामित्रेणोक्तस्तस्य राज्ञः समक्षमनेनैव तत्पुत्रशतमशितमेषहि रक्ष इति ततः स-
उवाच अद्यैव श्रियेयदि रक्षः स्यामित्यात्मन्यनिष्ठाशंसनमन्त्रः स शपथः पुत्रदारादिशिरस्पर्शने एतदनिष्ठाशंसनं शपथो म-
न्तव्यः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षिभिर्देवैश्च विशस्तैर्न्यादौ शपथाः कृताः । कार्यार्थं कार्यनिर्णयार्थम् । अनेन पुत्र-
शतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणोक्ते सुदासः पैजवनस्याग्रे वसिष्ठः शपथं चक्रे अद्यापुनीययदियातुधानोऽस्मीत्यादिभि-
र्ऋग्भिः ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । समर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः वसिष्ठेण्यनेन पुत्रशतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथं चकार । अनेकार्थत्वाद्भातूनां शपिरपि
करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

(१०९) स्तत्त्वतः सत्यं . . . लम्भयेत् = स्तत्त्वतो धर्मं . . . लम्भयेत् (च)

= स्तत्त्वतः कार्यं . . . लम्भयेत् (ग)

अविदं = अवदं (ट, ठ) = अविदं (त, थ, ड)

(४) राघवानन्दः । शपथे सदाचारप्रमाणयति महर्षिभिश्चेति । हेपैजवनअनेन पुत्रशतंते भक्षितमित्यभिशास्तोवि-
श्वामित्रेण वसिष्ठः । पैजवने पिजवनस्यापत्ये सुदासि । शपथं शेपे चकार ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । कार्यार्थसंदिग्धस्यनिर्णयार्थकृतवान् । नृपेसन्निधौ ॥ ११० ॥

न वृथा शपथंकुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ॥ वृथा हि शपथंकुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत् वृथान्यथाऽसत्यमिति यावत् । तत्रापह्नियमाणसुवर्णादिद्रव्यजा-
त्यपेक्षोऽनृतशपथदोषोन्यथा शपथेत्वल्पेगरीयसि तु कार्ये गौरवादधिकतरोदोषोऽस्त्येव । प्रेत्य नाशोनरकमिहमहदयशः
प्रामाण्यान्तरत्वज्ञाते राजदण्डः ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथा मिथ्या ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथंपण्डितः कुर्यात् । वृथाशपथंकुर्वन्परलोकइल्लोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्रा-
प्त्याच नाशंप्राप्नोति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पकार्ये तंनिषेधति नेति ॥ सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतोराजा
धर्मस्यार्थनिरुन्ततीति ॥ निंदाश्रवणात् शपथंनकुर्यादित्यर्थः । मिथ्याशपथकारिणोरोगादिदर्शनादैहिकानर्थः पापादामु-
ष्मिकइत्याह प्रेत्येति ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । शपथकारिणंप्रत्याह नवृथाशपथमिति । वृथाशपथंमिथ्याशपथम् । महत्त्वर्थेषु दोषातिशयः सू-
चितः । स्वल्पेप्यर्थइति शपथस्य क्वचित् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधः पण्डितः ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । कामः प्रीतिविशेषोविशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः सयासु भवति पुरुषस्य नाकामिन्योभार्यावेश्या-
दयः तत्र यः शपथः कामसिध्यर्थोयथा नाहमन्यांकामयेप्राणेश्वरीमेत्वमित्याद्योयन्तुसंप्रयुज्यशपथइदंत्वयादेयंदास्य-
इति तत्र भवत्येव दोषः शपथेविषयसममी ननिमित्तसममी तेन यस्यामेवैकाकिन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे दोषः ।
निमित्तसमम्यांतु निमित्ते परद्रव्यापहारे दोषः स्यात् । अतश्च कामादशगुणपूर्वजनमित्यादिकंकरणडिधानंन युज्यते त-
थापि सहिनिमित्तानन्तरकृतेविवादोस्त्येव वृथा शपथदोषएव । एवंसर्वत्रविवाहेषु नत्वयान्या वोढव्या । अन्यस्यापि सुहृ-
दादेर्विवाहार्थमेवविधिरनृतमदोषः न पुनः प्रेत्य बहुदोषः । गवांभक्ष्ये गवांयवससिध्यर्थमयापहर्तव्यमेवापयितव्यं-
परस्य चातत्संबन्धिभिर्युक्तस्य वृथा साक्ष्ये शपमानस्य न दोषः एवमिन्धने । ब्राह्मणानामभ्युपपत्तिरनुग्रहः सर्ववर्णानु-
ग्रहेऽनुज्ञातमेव किमिहपुनर्बचनेन केचिदाहुः शपथोब्राह्मणेऽनुज्ञायते शूद्रादिषु त्वनृतमेतच्च न हि सत्याद्विशिष्यतइति व-
चनानैतदनृतमतोन तत्रहेवमुच्यते । तत्रत्यवधात्परित्राणमुक्तंसर्ववर्णविषयं अभ्युपपत्तिस्तु ब्राह्मणस्यैव साहि धनत्या-
भादिना संभवति सर्वतश्च परसंबन्धिषु क्रियास्त्वेवविधौशुशपथाभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिध्यसंभवएव द्रष्टव्यम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामिनीषु त्वमेव मे प्रियेत्यादौ । विवाहे विवाहान्तरकरणादौ प्रकारान्तराभावे । ग-

(११२) ब्राह्मणाभ्युपपत्तौच=ब्राह्मणस्यविपत्तौच (ड)

=ब्राह्मणस्यावपत्तौच (ट, ठ)

वार्थं ग्रासमपहत्य न हतमिति वचने । एवमग्निहोत्रार्थमिन्धनमपहत्य । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति । बहुभार्यस्य नान्यामहंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्ये वंविशिष्टः सुरतलाभार्थकामिनीविषये विवाहविषये च मयान्या न वोढव्येत्यादौ । गवार्थंघासाद्युपहारे च । अग्नौ होमार्थं मिन्धनाद्युपहारे । ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कामिनीष्विति । कामिनीषु सुरतलाभार्थत्वसदृशी मम प्रेयसी नास्तीति बहुभार्यस्य तथा विवाहार्थं त्वामृते नान्या वोढव्येति अधिकरणसमर्थौ । अग्न्यर्थमिन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणार्थमङ्गीकृतधनादौ पातकंनिरुन्ततीत्यादिदोषोनास्तीत्याशयः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिप्रसवमाह कामिनीष्विति । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षणेपातकम् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामिन्यादिषु शपथे कृते पातकं नास्ति । कामिनीषु त्वमे प्रियेति तथा विवाहेषु । गवांभक्ष्ये गोयासार्थं । तथा इन्धने होमार्थं । च पुनः ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं शपथेपातकं नास्ति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च यद्यहमेवंकुर्यात्तदिदमनिष्टमामुयामिति संकीर्तनक्रियाशपथास्तत्र यः शाप्यते स एवं वाच्यते सत्येन शपे सत्यादिनिबन्धनोयधर्मोवा मे निष्फलः स्यादिति एवंचायुधानामपि करणत्वंवाहनानां च एतैरात्मानंशपतो न वा निष्फलानि स्युरिति । गोबीजकाञ्चनानिवैश्योहस्तेन स्पर्शयित्वाभिशापेदेतानि वा मेनिष्फलानि पूर्ववत् । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैर्वैश्यमाणां पातकानि मे स्युरिति शूद्रोबाध्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्येन सत्यंत्वया हतंभवति मिथ्योक्ताविति । वाहनायुधैः एतानि त्वया हतानि स्युरिति । एतच्च लघुकार्ये ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियंवाहनायुधंमम निष्फलंस्यादित्येवम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च ममनिष्फलानि स्युः । शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवंशापयेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेनापि लम्भयेदित्युक्तस्य शपथस्य चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थितिमाह सत्येनेति । सत्यशब्दोच्चारणं शापयेत् शपथंकारयेदिति । यत्सत्यं ते तन्निष्फलं भवेदिति वा । एवंवाहनादिषु साक्षिवाचनेन स्पर्शस्योक्तत्वात् । ब्रह्मप्रदित्यादिवाक्योक्तैः पातकैरेतानि पातकानि ते स्युरिति शूद्रं शापयेदित्यनुषज्यते ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अथकेन पुनः प्रकरेण वर्णानांशपथः कारयितव्यइत्याह सत्येनशापयेदिति । शापयेच्छपथंकारयेद्राजा ॥ ११३ ॥

अग्निवाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ॥ पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निवाहारयेदेनं हस्तेनाश्वत्थपर्णव्यवहितेन तयोः प्रदेशान्तरं समपदसंहितमित्यादिस्मृत्यन्तरानिपुणनत्वेऽन्वेष्ट्यं पारंपर्यप्रसिद्धेऽथैतदेवोच्यते । अप्सु जले निमज्जयेत्प्राङ्निवाकइत्यर्थः । पुत्रदारशिरांसि स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुण्याह अग्निवेति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति । अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयः पिण्डं हस्तद्वयविन्यस्त

† यत्सत्यं=सत्यंवद । धर्मचरेति श्रुतेर्यत्सत्यं (न, श)

समाश्वत्थपत्रंशूद्रादिकंसप्तपदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनंनिमज्जयेत् । अशेषेपि कर्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणांदाराणांच पृथक्शिरस्येनंस्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेन द्रव्यालाभे परोक्षणमेवोचितमित्याह अग्निमिति । अग्निं सन्निभमयः पिण्डं पञ्चाशत्पलपरिमितमष्टाङ्गुलम् । एनं अधमर्णत्वेन संभाव्यमानम् । स्पर्शयेत् तेषां शिरसि हस्तं दापयेत् । पृथगिति पदं व्यवहारस्य गुरुलघुतया विकल्पसूचनार्थम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रं सच्छूद्रमसच्छूद्रं प्रत्याह अग्निं वाहारयेदिति । अग्निवर्णं प्रतप्तमयः पिण्डम् । वृत्तापेक्षया विकल्पः ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ॥ न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । तप्ताय सपिण्डोऽनवद्यगृहीतो न दहति । आपश्च नोर्ध्वं ग्रावयन्ति सत्यशपथे केशादौ । न चार्त्तिमृच्छति पीडां न प्राप्नोति । रोगोऽग्निरित्यत्रोक्तं सशुद्धः शुचिर्निर्दोषः । क्षिप्रं चतुर्दशवाहान्यवधिः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्त्तिपुत्रादिशिरःस्पर्शकृते ॥ ११५ ॥

(३) कुडूकः । यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति आपश्च यं नोर्ध्वं नयन्ति न चार्त्तिमेव महर्त्ता प्राप्नोति सशपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथस्य परीक्षणमाह यमिति । यमुक्तशपथकर्तारम् । इद्धः उत्तेजितः । आर्त्ति रोगघनक्षयपुत्रमरणादिकाम् । क्षिप्रं त्रिपक्षाभ्यन्तरे ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र शुद्धस्य लक्षणमाह यमिद्धो न दहतीति । आर्त्तिं शरीरपुत्रदारादिपीडाम् । क्षिप्रं समाहात् । शपथेऽग्निहरणादिके ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंपुरुषं इद्धोऽग्निः स्पर्शनान्न दहति सशुचिर्ज्ञेयः । यः शपथे क्षिप्रमार्त्तिं न ऋच्छति न गच्छति सशुचिर्ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभि शस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरग्निं धक्षयति आपो नोन्मज्जयिष्यन्ति न हि महाभूतानि विपरियन्ति स्वभावतो चैतन्यादिति पर्यनुयोगमाशङ्क्यार्थवादेनोक्तमर्थदृढीकरोति । यद्यप्ययमन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्योर्थः प्रत्यक्षः शाब्दो वा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रजालवद्भ्रान्तिमहनादत्र मुखविभीषिकासञ्जनमात्रं फलशपथागोरणमिति मन्यमानो वैदिकं निदर्शनमुपन्यसेत् । भवन्ति प्रतिपत्तारोर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनादृढतां प्रतिपद्यन्ते । वत्सो नाम काण्वऋषिरभवत्सच कनीयसा वैमात्रेण भ्रात्राभि शस्त आकुष्ठेन त्वमसि ब्राह्मणः शूद्रपुत्र इति सतंप्रत्युवाच सत्येनाग्निं प्रविशामि यदि न ब्राह्मण इति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य नाग्निर्ददाह रोमापि कथंसत्येन हेतुना कथमग्निः सत्यं जानातीति चेदत आह जगतः स्पशः गूढात्मा परकीयकृताकृतज्ञः स उच्यते सच चारः प्रणधिरिति च प्रसिद्धिः । अग्निर्हि भगवान्सर्वभूतान्तरचारी कृताकृतानां वेदिता । तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगो देवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गौतममाश्रयन्ति गौतममिदं द्रव्येत्तत्र चाह इह नोभावान्स्पशश्चरत्त्वित्यादि । अर्थवाचि निदर्शनेऽपि पञ्चविंश ब्राह्मणमुदाहार्यं वत्सश्च ह वै मेधातिथिश्च काश्यपावास्तांतं वत्समेधातिथिराक्रोशदब्राह्मणोसीत्यादि तस्य हलमेव नौषदिति ननु च चौरा अपि न दहन्ते साधवोपि दह्यमाना दृश्यन्ते तत्कथं शपथे आश्वासः । उच्यते न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते । कादाचित्कत्वाद्यभिचारस्य प्रत्यक्षादिष्वपि प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारो न च

तानि न प्रमाणं अथ व्यभिचारवन्तिनैवप्रत्यक्षादिशब्दवाच्यानि यद्यभिचारितप्रत्यक्षंयत्प्रत्यक्षं न तद्यभिचरतीति वचनादि
हापि शक्यते तद्वक्तुं व्यभिचरतीत्यसौ शपथोयः शपथः सन व्यभिचरतीति कः पुनः शपथोयः समस्तेतिकर्तव्यता मात्रा-
द्यपग्रहण निरूपितकुहकःस्तंभनाभावः विपरीतोऽशपथः न तादृशस्य व्यभिचारोस्ति अथापि स्यात्तत्रापि प्राकृतस्य
कर्मणः फलविपाकोभवति निमित्तत्वाकृतापराधोपि पूर्वकृतेन गरीयसाशुभेन मुच्यते । अकृतापराधोजन्मान्तरदोषेण
निगृह्यते विचित्राहि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः सहस्रादेकोमिथ्यागृह्यते उत्सर्गतस्त्वमिथ्यात्वपुत्रेष्टिकारीर्यादिष्व
प्येतत्समानं तस्मात्साक्षिवच्छपथेऽति प्रत्येतव्यंतेऽपि हि कदाचिन्मिथ्यावदन्तो न भयप्रदर्शनमात्रमेतत् यस्यातोरुद्ध्या
शपथाउक्ताः सत्यं प्रतिष्ठतइति ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सस्य ऋषेः । शूद्रोसीति वैमात्रेयेणभ्रात्राभिशास्तस्याग्निप्रविष्टस्यस्पशश्चरः
॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रकृतमर्थवादमाह वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्यो
सीत्येवंकनीयसा वैमात्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति सयथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निःसर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः
सत्येनाहेतुना रोमैकमपि वह्निर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुतया सदाचारमाह वत्सस्येति । हि यस्मात्पुरा वत्सनामऋषेर्न ब्राह्मणस्त्वं शूद्रापत्यो-
सीतिकनीयसा वैमात्रेयेनाक्रुष्टस्याग्निं प्रविष्टस्यापि नाग्निर्ददाहेति तस्मात्सत्यं शुचिं न दहत्यग्निः अथयदितस्याकर्ताभवति-
सनदहतेऽथ मुच्यतइत्यादिश्रुतेः । जगतःसर्वस्य कृतस्यशुभाशुभकर्तव्यस्यस्पशश्चरभूतइति । लेख्यसाक्षिणोरभावेश-
पथः । यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ तुलाग्र्यापोविषंकोशोदिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥
दिव्यग्राहिणि शीर्षकस्थे विद्यमानेऽभियोक्तरि ॥ रुच्यावान्यतरंकुर्यादपरोवर्तयेच्छिरः ॥ अपरोवादी वर्तयेच्छिरः
शारीरमर्थदण्डंवाअङ्गीकुर्यात् ॥ विनापिशीर्षकंकुर्याद्राजद्रोहे च पातके । राजभिःशङ्कितानांच निर्दिष्टानांच दस्युभिः ॥ आ-
त्मशुद्धिपराणांच दिव्यंदेयंशिरोविनेति पातके ब्रह्मवधाद्यभिशास्ते । इत्यधिकारनिर्णयः ॥ सचैलंस्नानमाहूय सूर्योदयउ-
पोषितं । कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥ इति कर्तव्यता ॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्पङ्कुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्ज-
लंवा शूद्रस्य यवाःसप्तविषस्यवा ॥ इत्यधिकारिव्यवस्थितिः ॥ नासहस्राद्धरेदाग्निं नविषं नतुलां तथा । सहस्रपणान्यूने
विवादे ॥ नृपार्थेष्वभिशापेषु वहेयुः शुचयः सदा ॥ इत्यधिकारिनियमः ॥ तुलाधारणविद्वाद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रति-
मानसमीभूतोलेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ इति तुलामानम् ॥ त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्या-
णि संशयान्मां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधोनय । शुद्धश्चे द्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ ए-
होहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितोलोकपालैश्च वत्सादित्यमरुद्गणैः ॥ धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति ना-
नृतम् । क्षमा जयति न क्रोधोविष्णुर्जयति नासुराः ॥ तुलितो यदि गच्छेत्सशुद्धः स्यान्तुसंशयः । समोवा हीयमानोवा
अविशुद्धोभवेन्नरः ॥ यद्यधोयात्यशुद्धः स्यात्तुलाभङ्गे च सर्वदा । नविशीर्यति शिष्यं चेदूर्ध्वं याति विशुद्ध्यति ॥ इति
तुलापरीक्षणम् ॥ करौ सुमृदितव्रीहैर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । समाश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्रे स-
र्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इत्यग्न्यभिमन्त्रणम् ॥ तस्येत्युक्तवतोलोहं पञ्चा-
शत्पणिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ सतमादाय समैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ॥ षोडशाङ्गुलकं

ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् । त्यक्ताग्निमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ इत्यग्निपरीक्षणम् ॥ सत्येन माभिरक्षत्वं वरुणेत्यभिशान्यकम् ॥ कं जलमित्यर्थः ॥ नाभिदग्धोदकस्थस्य ग्रहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्योजवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति जलपरीक्षणम् । इन्धुक्षेपसमकालं योगतः सचेदागत्य पश्येदित्यन्वयः ॥ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वात्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥ यस्य वेगैर्विना जोर्येच्छुभंतस्य विनिर्दिशेत् ॥ इति विषपरीक्षा । वेगैर्मूर्च्छाद्युपद्रवैः ॥ देवानुग्रान्समभ्यर्च्यतत्त्वानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पावयेत्तस्माज्जलातु प्रसृतित्रयम् ॥ अर्वाक्चतुर्दशादह्नोयस्य नोराजदैविकम् ॥ व्यसनं जायते घोरं सशुद्धः स्थानसंशयः ॥ ‡ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकब्राह्म्यदासेषु कोशपानं विगर्हितम् ॥ इति कोशपरीक्षा ॥ तत्र ॥ पूर्वाह्नेग्निपरीक्षा स्यादपराह्णे घटोभवेत् ॥ मध्याह्नेतुजलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ॥ रात्रौतु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलमितिपितामहोक्तेः ॥ परीक्षाकालः । घटस्तुला ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह वत्सस्यहीति । वत्सोनामकश्चिद्विषः जगतःस्पृशःजगतश्चारः शुभानुसंधायीति यावत् । तथा चाग्निमतिमन्त्रवर्णः इहतोभगवाज्जगतश्चारोस्त्विति । एवंवदता ब्राह्मणादीनामप्यग्निकरणादिकंसूचितम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरा यवीयसा आत्रा वत्सस्यऋषेः अभिशस्तस्य शूद्रइति निन्दितस्य सः अग्निः रोमापि न ददाह ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्निवादे तु कौटसाक्ष्यंकृतंभवेत् ॥ तत्तत्कार्यनिवर्तेत कृतंचाप्यकृतंभवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मैधातिथिः । यस्मिन्व्यवहारे कूटसाक्षिभिर्व्यवहारः कृतःस्यात्सनिवर्तयितव्यः । कृतंचाप्यकृतंभवेत् गृहीतधनोन्युत्तमर्णःप्रतिपादयितव्यइतरदण्डोगृहीतोपि त्याज्योवाग्मात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्यनिवर्ततइत्युच्यतेदण्डपर्यंतकृतमपीति विशेषः । वीप्साश्लोकपूरणायाम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्कार्यं निवर्तेत पुनर्विचार्य कृतंचापि दण्डायकृतंभवेत्प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितंभवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्राद्विवाकः पुनरपि निवर्तयेत् यदपि च दण्डसमामिपर्यंततांतीतंतदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । कौटसाक्ष्यकृतमप्यकृतमित्याह यस्मिन्निति । निवर्तेतेत्यस्य विवरणं कृतमित्यादि ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिभिर्निर्णीतोप्यर्थोनिवर्ततइत्याह यस्मिन्यस्मिन्निति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्निवादे कौटसाक्ष्यं कपटेन साक्ष्यं भवेत् ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्क्रामात्क्रोधात्तथैव च ॥ अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मैधातिथिः । कौटसाक्ष्यलोभादिनिमित्तविषयकथनंदण्डविशेषभावार्थं वितथमसत्यं सर्वत्र पञ्चमीहित्वार्था ॥ ११८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । लोभोऽर्थलिप्सा । मोहोविपरीतज्ञानम् । कामः स्त्रीरागः । अज्ञानं तद्विषयस्फुटज्ञानाभावः । बालभावः साक्ष्ययोग्यवयोवस्थाभावः । वितथं मिथ्यासाक्ष्यमुच्यते लोकैः ॥ ११८ ॥

(२) कुल्लूकः । वक्ष्यमाणविशेषार्थलोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्नेहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतमप्यकृतमिति कस्मादिति तत्र हेतुन्प्रदर्शयन्साक्ष्यभावमाह लोभादिति । मोहाद्वैचित्र्यात् सच त्रिविधो रोगादिकृतो धत्तुरादिकृतः प्रमादकृतश्च । भयादस्युत्पत्तिभ्यः । कामात्तदीयरूपादिषु भोग्यज्ञानादज्ञानाददृष्टश्रुतं जानामीत्यभिधानाद्बालभावादधर्माद्यज्ञानादिति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । कौटसाक्ष्ये कारणानि दण्डतारतम्यार्थमाह लोभान्मोहादिति । बालभावः ऊनषोडशवयस्कत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् । स्त्रीरागात् अज्ञानात् स्फुटज्ञानाभावात् कृतं साक्ष्यं वितथं व्यर्थं उच्यते ॥ ११८ ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । लोभाद्यो वितथं वक्ति ससहस्रं दण्डनीय इत्येवं प्रयोजना कर्तव्या ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतमे स्थाने अन्यतमनिमित्तं प्राप्य ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति यो मिथ्यासाक्ष्यं कथयेत्तस्य दण्डविशेषाणि क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे किं स्यात्तत्राह एषामिति । लोभादीनां मध्येऽन्यतमनिमित्ते स्थाने युक्तान् दण्डविशेषान्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । स्थाने करणे ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां लोभादीनां अन्येषां वा ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वतु साहसम् ॥ भयाद्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र यः परस्माद्धनमुपादाय विपरीतं वक्ति तस्य लोभो हेतुः मोहाद्विचिन्तयतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केन चिच्चित्तसंक्षोभहेतुना प्रश्नकाले व्यारूढः सम्यक्प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वा अन्यथा ब्रूयात्समोहादित्युच्यते । भयं त्रासो यदि भयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित्ज्ञातिधनादिबाधया मां व्यापादयेदित्याशङ्कान्साहसमिति संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति पूर्वतु साहसं प्रथमं पणानान्तु द्वे शते सार्ध इत्यादौ द्वौ मध्यमौ साहसाविति विपरिणामः पूर्वचतुर्गुणं सहस्रमेवेत्यर्थः । वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रं पणाः । पूर्वं प्रथमं साहसम् । द्वौ मध्यमौ मध्यमसाहसं द्विगुणम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रं दण्ड्यः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणं भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह द्वाभ्यां लोभादिति । सहस्रं पणानामिति शेषः । पूर्वं प्रथमपरिभाषितं सपञ्चाशच्छतद्वयम् । मध्यमो मध्यमः शतानि पञ्च तेन सहस्रम् । पूर्वचतुर्गुणं सहस्रद्वयम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । लोभात्कौटसाक्ष्ये कृते ताभ्रकार्षापणानांसहस्रदण्ड्यः । पूर्वसाहसंअभ्यद्वंशतद्वयं मध्यमौ मध्य-
मसाहसौ पञ्चशतानिमध्यमः साहसः तौद्वौसहस्रत्रयम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह लोभादिति । लोभादन्यथाकारी पुरुषः सहस्रं सहस्रपणान् दण्ड्यः । तु पुनः
मोहात् अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमाणं पूर्वसाहससंज्ञं दण्ड्यः । मैभ्यात् पूर्व प्रथमसाहसं
चतुर्गुणम् । तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ साशीतिःपणसाहसोदण्डउत्तमसाहसः । तदर्धमध्यमःप्रोक्तस्तदर्धमधमःस्मृतः ॥ प-
णानांसहस्रपणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहसः अशीत्या सहवर्ततइति साशीतिः अशीत्यधिकपणसहस्रप-
रिमितदण्डोयःसउत्तमसाहससंज्ञोवेदितव्यः ॥ १२० ॥

कामादशगुणपूर्वक्रोधात्तु त्रिगुणंपरम् ॥ अज्ञानाद्वेशते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्मथः कामोयत्रस्त्रियोविवदन्ते तत्संबन्धान्यतरं कामयमानोऽनृतंवदति अर्धनृतीयानि सह-
स्राणि दण्ड्यते क्रोधान्निगुणंपरं प्रथमसाहसस्य प्रकृतत्वात्ततः परोवध्यः सर्वान्ते लौकविज्ञानादिति वा उत्तमएव परः
द्वेषः क्रोधः अज्ञानादिति योविपरीतंप्रथमंब्रूयाद्वाभ्या ननु प्रश्नकाले द्वे शते दमः प्रदर्शनमेव विपरीतंनाभिधानंबालिश-
भावः अप्रामवृद्धिस्थैर्यस्यायंबालिशोथव्यवहारतर्षदपक्रान्तबालभावस्य दण्डोन्यस्य त्वसाक्षितैव ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वं प्रथमसाहसं दशगुणम् । परमुत्तमसाहसं । द्वेशते पणानाम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन्प्रथमसाहसंदशगुणंदण्ड्यः । क्रोधेन तु परमध्यमसाहसंत्रि-
गुणंवक्ष्यमाणम् । अज्ञानत्वाद्वेशते । बालिश्यादनवधानात्पणशतमेवदण्ड्यइति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । कामेतिदशगुणं पूर्वं प्रथमसाहसं ततःपञ्चशताधिकसहस्रद्वयम् । त्रिगुणं परमुत्तमसाहसं तेन
* न सहस्रत्रयम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । बालिश्याद्बाल्यात् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् कामतः अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमितं दशगुणंदण्ड्यः ।
क्रोधात्तु त्रिगुणं उत्तमसाहसंत्रिगुणं दण्ड्यः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिधमाय च ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयप्रयोजनोदण्डइति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयत्वावशात्त्राचारत्रिरूढा व्यवस्था धर्मस्तस्याव्यभि-
चारोऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यभिचारार्थं सर्वथानिश्चयार्थम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिर्हक्ता-
नदण्डान्मन्वादयआहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मुन्यन्तरवाक्यं प्रमाणयति एतानिति । मुनिभिः प्रोक्तान्मन्वादयआहुः । तत्किम-
र्थं तत्राह धर्मस्येति । दण्डे कृते क्रीपि न स्वधर्माद्यभिचरेदित्याह । अव्यभिचारार्थमिति । अधर्मान्नियमनं निवृत्तिस्त-
स्मैच ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मस्य सत्यस्य । अधर्मनिधनायासत्यस्य निवृत्तये ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्याव्यभिचारार्थं यथा धर्मस्य व्यभिचारः धर्मव्यतिक्रमः न भवेच्च पुनः अधर्मनियमा-
य पापापनुत्तर्यम् ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तुकुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोत्पः ॥ प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । सरुदपराद्धानांपूर्वोदण्डः अभ्यासात्प्रवर्तमानानांदण्डयित्वा प्रवासनंराष्ट्रान्निष्कासनंमरणंवार्थ-
शास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्रूपत्वाच्चदण्डविधेः । ब्राह्मणन्तुविवासयेत् वाससोपहरणंविवासनंगृहाभावोवाविवासंकरोति तत्क-
रोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे रूपम् । त्रीन्वर्णानिति क्षत्रादयस्त्रयोब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रवासयेत् त्वदेशात् । विवासयेत् प्रवासयेदेव न दण्डयेत् । गोविन्दराजस्तुदण्डयित्वा
नग्रीकुर्यादित्यस्यार्थमाह ॥ १२३ ॥

(३) कुहूकः । भूयोभूयःकौटसाक्ष्यकरणेतु कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयि-
त्वा धार्मिकोराजा त्वराष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणन्तुधनदण्डव्यतिरेकेण त्वराष्ट्रान्निःसारयेत् ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्व-
वस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति ॥ धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविरन्दाजस्तु ब्राह्मणं-
पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वानग्रंकुर्यादितिव्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वंवासोपहरणंगृहभङ्गोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डोत्तरकालीनंकृत्यमाह कौटेति । विवासयेत् दण्डंविना वासयेत् त्वराज्यादन्यत्र । तथाच
वक्ष्यति ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतमिति ॥ गोविन्दराजस्तु
दण्डंकृत्वा नग्रंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु वस्त्रशून्यंगृहमिति । विवासनपदस्यान्यत्र वसतौ भूरिप्रयोगात्अनयोव्याख्या-
नमसाध्विति । कौटसाक्ष्याभ्यासपरंवक्ष्यन्निति केचित् ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणंदण्डयित्वा विवासयेत् । प्रवासनंप्रमापणम् । विवासनन्तुदेशान्तरप्रापणम् । कुर्वाणानित्यने-
नबहुशः कौटसाक्ष्यकरणंसूचितम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौटेन कपटेन । ब्राह्मणं तुविवासयेत् ॥ १२३ ॥

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतोब्राह्मणोब्रजेत् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थानशब्दोविषयपर्यायः एतैः प्रदेशैः पीडयितव्यः । प्रत्यपराधशब्देन ब्राह्मणस्य धनदण्डवि-
धानादकृतत्वोपदेशः शरीरपीडापरिहारार्थःकल्पते सत्यपि धनस्य दशसङ्ख्यान्तर्भावे । वयन्तु ब्रूमः समग्रधनमक्षतमि-
त्यत्र धनपीडापि निषिद्धैव ब्राह्मणस्य तस्माद्यः सरुत्कथंचिदपराद्धःश्रुतशोभोजनयुक्तस्तस्य धनदण्डोपि नास्ति तथा
च गौतमस्तादृशमेव ब्राह्मणमधिकृत्य द्वौ लोके वृत्तव्रतावित्युपक्रम्य षड्भिः परिहार्यश्चेत्यादि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानानि विषयान् ॥ १२४ ॥

(३) कुहूकः । हैरण्यगर्भोमनुर्दशदण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्म-
ह्यपराधेऽक्षतशरीरेदिशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डप्रसंगेन दण्डान्तरंसंख्यंवक्ष्यन्ब्राह्मणस्य तदभावमाह दशेति । अक्षतोहीनोधना-
धैः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रजेद्विवसेत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य अङ्गच्छेदरूपस्य दशस्थानानि स्युः अक्षतः अव्रणः ब्राह्मणो ब्रजेत् गच्छेत् ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनदेहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपस्थं प्रजनधर्मः स्त्रीपुंसयोरुद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्रत्र भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषो नास्मात्तस्तत्र योयेनैवाङ्गेनापराद्धः सतत्रैव पीडयितव्यः । तत्रागम्यागमन उपस्थनिग्रहः चौर्यउदरस्याहारनिवृत्यादिना वा दण्डपारुष्ये जिह्वाहस्तयोः पादबलेन व्यतिक्रामन्पादयोः विवृत्य विश्रब्धराजदारान्वीक्ष्यमाणश्चक्षुषोः अनुलेपनगन्धमाजिघ्रन्नासिकायां रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्यं पदान्तरित उपशृण्वक्कर्णयोः धने प्रसिद्धो दण्डः देहमारणं महापातकनः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपस्थादीनां लिङ्गनादिदण्डविषयत्वम् । धनस्य तु ग्रहं दण्डः । देहः कृत्स्नस्ताडनवधादिदण्डविषयः ॥ १२५ ॥

(३) कुड्मूकः । लिङ्गादीन्येतानि दशदण्डस्थानानि अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सत्यपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेव दण्डानाह उपस्थमिति । एषां विच्छित्तिः कार्येत्यर्थः ॥ धनं च ग्राह्यम् १२५ ॥

(५) नन्दनः । तान्येव दशस्थानान्याह उपस्थमुदरमिति । पञ्चमं स्थानमिति शेषः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशस्थानान्याह उपस्थेति ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ॥ सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानुक्तदण्ड्येष्वपराधेषु मातृका श्लोकोऽयं एतदर्थानुसारणेन सर्वदण्डकृमिः कर्तव्या तत्र पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरनुबन्धः प्रवृत्तिकरणं वा अनुबध्यते प्रयुज्यते येन तस्मिन्कर्मणि तं परिज्ञाय किमयमात्मकुटुम्बक्षुद्वसायेन धर्मउत सङ्गेन वा अथमद्यतूतादिशौडतया तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्ववा परप्रयुक्तस्वेच्छया वेत्यादिरनुबन्धः । देशो ग्राममारण्यग्रहजलजन्मप्रसवभूमादिः कालोनक्तं दिवादिः सुभिक्षदुर्भिक्षबाल्ययौवनादिशक्त्यशक्ती आढ्यत्वदारिद्र्ये अपराधो दृष्टादशानां पदानामन्यतमः एतत्सर्वपौर्वापर्येण निरूप्याथ दण्डं पातयेत्कुर्याद्यथास्थितिः सांसारिकी न भ्रश्यतीति ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनुबन्धं पुनः पुनः करणम् । देशं ग्रामवनादि । कालं रात्र्यादि । सारं कित्तस्य गुरुताम् । अपराधं न्यूनाधिकम् ॥ १२६ ॥

(३) कुड्मूकः । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानं रात्र्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्ड्येषु राज्ञा तावद्यत्नवता भाव्यमित्याह अनुबन्धमिति । अनुबन्धं सकृदसकृदाद्यपराधकारणम् । सारापराधौ अपराधकारिणो धनदेहादिसामर्थ्यं सारं अपराधं च लघुगुरुतया विज्ञाय । आलोच्येति क्वचित्पाठः विचार्येति ॥ १२६ ॥

(१२६) अनुबन्धं = अपराधं (नं)

(५) नन्दनः । दण्डविधाने राज्ञा बोद्धव्यमाह अपराधमिति । सारासारदण्डस्य बलाबलम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनलोके यशोघ्नकीर्तिनाशनम् ॥ अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मप्रधानदण्डनं च पूर्वोक्तमनपेक्ष्य देशास्त्रपाठमात्रेण राजेच्छया रागद्वेषादिभिर्वा तद्यशो-
नाशकं कीर्तेश्च विच्छेदकं स्वदेशे गुणख्यातिर्यशः देशान्तरे कीर्तिः जीवतो वा पुण्यशब्दो यशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशोबहुभिः परैर्गुणानां ज्ञानम् । कीर्तिस्तत्कथनम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशो-
नाशनं मृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैपरोत्ये दोषमाह अधर्मेति द्वाभ्याम् । अधर्मेण दण्डनेऽयशो जीवति मृतेऽकीर्तिरित्यनयोः क-
थंचिद्भेद इति केचित् । यशो ज्ञातिप्रशंसा कीर्तिर्जनप्रशंसेति नृसिंहतापनीयभाष्ये अस्वर्ग्यमधर्मदण्डनेन पापोत्पत्तेः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अदण्ड्यदण्डनमिति गुणवत्ताप्रसिद्धिर्यशः तत्कथनं कीर्तिः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोके अधर्मदण्डनं जीवतः यशोघ्नं मृतस्य कीर्तिनाशनम् तत् अधर्मदण्डनं परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ॥ अयशो महदामोति नरकंचैव गच्छति ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोकेऽनुबन्धादीनि निरूपणविधिविशेषः । अनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते साप-
राधानां च विधीयते । कृतार्थतां दण्डस्य मन्यमानो नुग्रहेण माहासीदिति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयशो यशोनाशम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा दण्डानर्हान् धनलोभादिना दण्डयन् दण्डार्हान् शत्रुनारोधादिनोत्सृजन् महतीं मख्यातिं प्राप्नोति
नरकंच व्रजति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्वर्ग्यमित्यनेन स्वर्गायोग्यत्वमुक्तं न केवलमेतत्प्रत्युत नरकंचैवेतीत्याह अदण्ड्यानि-
ति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्या दण्डनेऽपि राज्ञा दोषमाह अदण्ड्यानि इति । अयशोऽस्मिं लोके परस्मिन्नरकम् ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्वदण्डं तदनंतरम् ॥ तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । योगुणवानिषत्प्रथममेवापराद्धः स वाचा निर्भर्त्स्यते न साधुरुक्तवानसि मापुनरेवं कार्षीरिति
तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते कार्यदोष इति वा प्रतिजानीयात्तदा धिग्धिगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः क्षिप्यते
ततोऽप्यनिवर्तमानो यथाशास्त्रं धनेन दण्डनीयस्तदप्यगणयन् नैश्वर्यादिना हंतव्यः वधदण्डश्च तदानीमङ्गच्छेदनाद्यपि न म-
रणमेव ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डं ताडयतैनमित्युक्तं । प्रथमं कूटसाक्ष्यादौ प्रथमप्रवृत्तौ । धिग्दण्डं धिक्कमिति त-
दनन्तरं द्वितीये । तृतीये तृतीयवारकरणे । अतः परं चतुर्थवारापराधे वधदण्डमङ्गच्छेदम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । न साधुरुक्तवानसि मैवं भूयः कार्षीः इत्येवं वाङ्मिर्भर्त्सनं प्रथमापराधगुणवतः कुर्यात् तथापि
यदि नोपशम्यति तदा धिक्कालममजीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येवमादितस्य कार्यम् । तदापि यद्यसन्मार्गान् नि-

(१२७) अधर्मदण्डनं = अदण्ड्यदण्डनं (नं)

वर्त्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयंकुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परंवधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपंतस्य कुर्यान्नि
मारणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डत्वेन देहपदं वाग्दण्डं उपलक्षयतीति कृत्वाह वाग्दण्डमिति । गुणवतो हि वाग्दण्डः सचैवं
नसाधुकृतं त्वयेत्यादिः प्रथमापराधे । तथापि न शाम्यतीति चेत् धिग्जन्मा त्वमिति द्वितीयः । वधदण्डं कर्णच्छेदादि प्र-
त्येकंकुर्यात् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डनक्रममाह वाग्दण्डमिति । वाग्दण्डं परुषभाषणम् । धिग्दण्डः सदोमभ्याक्षाचानिर्भर्त्स्य निष्का-
सनम् । धनदण्डः स्वर्णादानम् । वधदण्डः शरीरपीडनम् । कुत एतदुत्तरश्लोकानुगुण्यात् । एते दण्डाः क्रमादल्पतरेऽल्पे
महति महत्तरे वापि प्रयोज्या अपराधे ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डं प्रथमंकुर्यात् । धिग्दण्डं धिक्कामित्येवंरूपं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डम् । वधदण्डं
अङ्गच्छेदरूपम् ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं शक्नुयात् ॥ तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुजीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यत आह मारणं चेद्धधः किंतदन्यद्यन्न शक्यते कथंचैनं पापं निगृणीतेत्यादि परुषवाक्यपूर्वदु-
र्विनीतेषु धनदण्डवधौ समुच्चेतव्यौ कृतेपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते ततो न कृतनिग्रह इत्युत्सृजेदपितु सवधदण्डः कर्त-
व्यः । धनवधदण्डयोश्च पुनः प्रवृत्त्यर्थोयमारम्भः वाग्दण्डमृदुत्वात्कः पृच्छति धनेन च गृहीतस्य पुनर्वधो दृष्टोद्बुल्लिग्रन्थि-
भेदस्येति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वमेवैतद्दशविधं दण्डं प्रागुक्तं वा दण्डादित्रयं च ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । यतो वक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति । व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुं शक्नुयात्तदैतेषु
सर्ववाग्दण्डादिचतुष्टयंकुर्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डेन यदा न शाम्यन्ति तदा वाग्दण्डादिचतुष्टयं संप्रयोक्तव्यमित्याह वधेनेति । एतान्
पापिनः । चतुष्टयमिति उपस्थादीनां वधदण्डत्वेन संग्रहात् ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । वधेन शरीरपीडनेन ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् तस्मात्कारणात् एषु चतुर्विधेषु दण्ड्येषु एतत्सर्वं चतुष्टयं प्रयुजीत ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थ्याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ॥ ताम्ररूप्यसुर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ताम्रादीनां लिखादयः संज्ञाभुवि प्रसिद्धाः किंशास्त्रपरिभाषया तत्र बृद्धव्यवहारोगवादिशब्दव-
दित्यत आह लोकसंव्यवहारार्थं अर्थशब्दो विषयवचनस्तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति न तश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्य-
वहारात्प्रसिद्धः किंशास्त्रोपदेशेन उच्यते नियमार्थ उपदेशो न्येषामपि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्णादीनामेताः संज्ञाः सन्ति-
तन्निवृत्त्यर्थः कचिद्देशे परिमाणे भेदोऽप्यस्ति तन्निवृत्त्यर्थश्च कचित्संबन्धतया नियम्यते । अथ चैवं संबन्धः क्रियते याः सं-
ज्ञाभुवि प्रथिता स्तालोकसंव्यवहारार्थं वक्ष्यामि सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारोऽयथा स्याद्दण्डादिनियोगस्याप्यन्य-
था प्रसिद्धिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संव्यवहारार्थं दृष्टादृष्टव्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । ताग्रूप्यसुवर्णानांयाः पणादिसंज्ञाः ऋयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थपृथिव्यां प्रसिद्धास्तादण्डाद्युपयोगार्थसाकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डस्य ताग्रपणसुवर्णादिभेदेन नानात्वात्तदण्डप्रसंगेन तत्परिमाणं प्रतिजानीते लोकेति । संज्ञाधर्मशास्त्रपरिभाषाः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । चतुष्टयंवाग्दण्डादिकं वक्ष्यमाणेषु धनदण्डादिकेष्वियत्तानियामिकामानसंज्ञा प्रस्तूयते लोकसंव्यवहारार्थमिति । संव्यवहारः ऋयविक्रयादिः ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताग्रूप्यसुवर्णानांपरिमाणमाह लोकेति । याः संज्ञाः प्रथिताः प्रसिद्धास्ताः संज्ञाः प्रवक्ष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । इमंश्लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेणौ विप्रतिपत्या तावद्गवाक्षकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये योरेणुर्दृश्यते स त्रसरेणुः । अन्तरशब्दो विवरपर्यायः । प्रथमतत्प्रमाणानामिति ॥ त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिख्यैकपरिमाणतः । ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोऽगौरसर्षपः ॥ ततोऽपचितपरिमाणाः न पुनरयं लिक्षाशब्दः स्वेदजक्षुद्रजन्तुवचनस्तास्तिस्त्रोलिक्षाएको-राजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थएवंयोजनीयम् । ततश्च व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणार्थमेते शब्दावर्तन्तइति । यथा-चोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवक्ष्यामि परिमाणमिति त्रसरेणुश्चार्थोनियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वं निश्चेयं शक्नुवन्ति च निपुणास्त्रसरेणून्सहर्तुमिति नानारम्यार्थोपदेशः । एतत्स्वर्णकाराभिमानसङ्ख्यास्मृतिरूपनिर्बाधं भवति ततएव वस्तुनिपुणतोऽवधारयितव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भानोरश्मौ । रजोऽदन्तेपुंसि । प्रमाणानां परिमाणानां मध्ये ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तद्दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । ताआह जालेतिषड्विः । जालं गवाक्षं तदन्तरगे भानौ सूर्यकरे यत्सूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मं दृश्यते तत्प्रमाणानां परिमाणपरिच्छेदानां मध्ये प्रथमं यद्रजोधूलिः त्रसरेणुं त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । भानौ रविकिरणे ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जालान्तरजः प्रमाणानां परिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैकापरिमाणतः ॥ ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोऽगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लिक्षा यूकाडिम्बं । राजसर्षपो राजिका ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैकापरिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्त्रोलिक्षाराजसर्षपो ज्ञेयः ते राजसर्षपास्त्रयोऽगौरसर्षपो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

(१) यथोक्त परिमाणार्थं = यथोक्तपरिमाणाववाद्यइति ते निरस्ता भवन्ति न ह्यिवादीनामर्थानां परिमाणं कथमेतत् तर्ह्यथोक्तपरिमाणार्थं (आ आ)

(४) राघवानन्दः । लिक्षेति संज्ञान्तरमेवमुत्तरत्र । ताः लिक्षास्तिस्रः राजसर्षपः । ते त्रयो गौरसर्षप इत्यन्वयः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टौ त्रसरेणव एका लिक्षा तास्तिस्रः लिक्षाराजसर्षपः । ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवंत्वेककृष्णलम् ॥ पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

(१) मेघातिथिः । मध्यमशब्दोऽभ्रान्तिहेतुः परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपि चितो नातिस्थूलः सर्षपपरिमाण इति मध्यग्रहणमर्थवत् संज्ञापरत्वे तु न किञ्चिन्मध्यमशब्देन यवशब्दसंज्ञात्वात् तदसत् नायंसंदर्भेयेन प्रत्ययव्यवप्रयोजनमुच्यते पद्यग्रन्थोऽयं तत्र संगमनार्थमपि वृत्तानुरोधा किञ्चिदुच्यते अस्ति चास्यान्वयः अनन्विताभिधानं हि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणं न चावगताभिधानमपि । परिमाणभेदांस्त्रसरेणुशतमानादीनाद्यन्तानपेक्ष्य मध्यपठितत्वान्मध्योऽयवाख्यः परिमाणविशेषः । पञ्चकृष्णला अस्मिन्सन्त्यत इति ठनाविति ठनृकर्तव्यः पञ्चकृष्णलिकः पञ्चकृष्णलक इति पाठे कबन्तो बहुव्रीहिः । ते कृष्णलाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यो यवो नाति सूक्ष्मो नाति महान्वा ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । गौरसर्षपाः षट् मध्योन स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति त्रिभिर्वैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडश माषाः सुवर्णः स्यात् । पुल्लिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । यवो मध्यः स्थूलसूक्ष्मभिन्नः । त्रयीयवा परिच्छेदकायस्य तदेकं कृष्णलं । ते षोडश माषाः सुवर्ण इत्यन्वयः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । संव्यवहारेषु सूक्ष्मो मध्यमस्थूल इति त्रिविधो यव उक्तः अंशद्वयमयवस्य लक्षणमुक्तं सर्षपाषड्यवो मध्य इति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षट् सर्षपाः मध्यो यवः न स्थूली न सूक्ष्मः । त्रियवं त्रयीयवाः एकं कृष्णलम् पञ्चकृष्णलको माषः । ते माषाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ॥ द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयोरौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः । पलमिति संज्ञानिर्देशः सुवर्णमिति संज्ञी चत्वारः इति विशेषणं धरणमिति संज्ञादशपलानिति संज्ञी द्वे कृष्णले इति संज्ञा रूप्यमाषक इति समुदायसंज्ञामन्यन्ते । ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशे द्वे कृष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते । प्रादेशानिश्चयः । समधृते तुलासूत्रके उन्मानादहीने यदि धार्येते प्रयोजनं मध्यमशब्दवद्यतोऽसमयाद्धार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पलानि दश सुवर्णस्य धरणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णाश्चत्वारः पलं स्यात् । पलानि दश धरणं धरणसंज्ञकं परिमाणान्तरम् रूप्यमाषमानमाह द्वे इति । समधृते समं कृत्वा तुलयाऽवधृते ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्तरार्द्धेन रूप्यमानमुच्यते । समधृते सहोन्मिते ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारःसुवर्णाः पलम् दश पलानि धरणसंज्ञं भवति । रूप्यपरिमाणमाह । द्वेरुष्णलं रूप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

ते षोडशस्याद्धरणंपुराणश्चैव राजतः ॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । षोडशरूप्यमाषकारूप्यस्य धरणंभवति पुराणइति संज्ञान्तरम् । कार्षापणइति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्य कर्षाख्यश्च शब्दोलोकेतएव प्रसिद्धार्थइहगृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्ववचनेन नरुष्णलादिवत्परिभाष्यते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतोरजतसंबन्धी । पुराणोद्धरणंचेतिमाषाः षोडश । कार्षिकः कर्षः ताम्रिकः ताम्रः । कार्षापणःपणश्चोच्यते । अत्रचानुक्ते सुवर्णमनाग्रहणात् कर्षः पलचतुर्थभागः पञ्चरुष्णलकः षोडशमाषात्मकोग्राह्यः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्ढूकः । ते षोडशरूप्यमाषकारौप्यधरणंपुराणश्च राजतोरजतसंबन्धी स्यात् । कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पणइति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागोबोद्धव्यः । अतएव पलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोरजतसंबन्धी । ते रूप्यमाषकाः षोडश धरणस्यात् राजतंधरणमस्यैव संज्ञान्तरं पुराणइति । पणमानमाह कार्षइति । कार्षिकः कर्षप्रमाणः सएव पणइति पणएव कार्षापणः । ताम्रिकःताम्रमयश्चेत्कार्षिके ताम्रिके पणइत्यभिधानात् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । ते रूप्यमाषकाः षोडशराजतंधरणम् । पुराणमनादिसिद्धं । उत्तरार्द्धेन ताम्रिकमानंसूच्यते माषषोडशकस्य कर्षइति संज्ञा लोकप्रसिद्धा कर्षेणमितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकःकर्षमिति । ताम्रीकृतःपणोत्रव्यवहारे-कार्षापणसंज्ञोज्ञेयःनतुलोकप्रसिद्धोरूप्यादिमानइत्यर्थः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषोडशमाषाः रजतः धरणं भवति । राजतः पुराणेतिसंज्ञो भवति । कर्षःस्यादशमाषिकइति निघण्टुः । पलचतुर्थांशकः कर्षकयोच्मानितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारः ताम्रिकः कर्षसंमितताम्रविकारः ढब्बूकस्यार्थः ॥ १३६ ॥

धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ चतुःसौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । शतमानइति संज्ञा दशानांधरणानां रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते तेन रूप्यसुवर्णयोरियंसंज्ञा सुवर्णस्य समानन्तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यं तथा च विशेषयिष्यति शतमानंतुराजतमिति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतःशतमानोदशभिर्धरणैः । चतुर्भिःसुवर्णैर्निष्कः । सुवर्णस्यैव स्थूलयवैः रुष्णल-परिकल्पनायांव्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः रुष्णलोभवतीति दानप्रकरणादौ व्यावहारिकी विशिष्टसंज्ञानिष्कस्य ॥ १३७ ॥

(३) कुड्ढूकः । दशरूप्यधरणानि रौप्यशतमानोज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् धरणेति । धरणानि रौप्याणि दशशतमानइति मानान्तरम् । चतुःसौवर्णिकंच-तुर्भिःसुवर्णैःपरिमितः निष्कः पलंसुवर्णाश्चत्वारइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणसंज्ञाः शतं भवन्ति राजतः रूप्यस्य दश धरणानि शतमानोज्ञेयः ॥ १३७ ॥

पणानां द्विशते साहस्रं प्रथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रं चोत्तमः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । मध्यमउत्तमइत्यत्र साहस्र पदानुषङ्गः कर्तव्यो मध्यमोत्तमशब्दावत्रकेवलावपि शास्त्रान्तर दृष्टावाभ्यां दण्डः । उत्तमइति तत्र शास्त्रसिद्ध्यासाचर्यात्साहसप्रतीयते । अवयवाः स्पष्टाः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पणानां ताम्रकर्षाणां । प्रथमसाहसइत्यस्य दण्डादिप्रकरणेषु संज्ञा । मध्यमः पञ्चपञ्चशतानि । सहस्रं पणानाम् ॥ ऋणेदेयेप्रतिज्ञातइति श्लोकमत्र केचित्पठन्ति ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसोमन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसोज्ञेयः । पणसहस्रन्तूत्तमसाहसोज्ञेयः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहात्पूर्वतुसाहसमित्यत्र प्रथमसाहसादिपरिमाणमुक्तं तत्पारिभाषिकमितिज्ञापयति पणानामिति । पञ्चाशदुत्तरशतद्वयाभ्यां प्रथमः । मध्यमः साहसः पणानांपञ्च शतानीतिशेषः । एतन्माषकादिपरिमाणंलोकाप्रसिद्धमपि शास्त्रीयत्वेन विधेयमिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । कार्षापणानामयंसंज्ञाविशेषमाह पणानामिति । कार्षापणानांसाहस्रं ऽर्धशतसहिते पञ्चाशत्सहितइत्यावत् । पञ्चशतानीतिवचनविपरिणामः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितः प्रथमसाहसः । मध्यमसाहसः पञ्चशतपरिमितः । सहस्रंचोत्तमः उत्तमसाहसोविज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकंशतमर्हति ॥ अपह्नवे तद्विगुणंतन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । योराजसभायामानीतो धर्मेण ऋणदेयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि सपञ्चकंशतमर्हति दण्डमितिशेषः । अनेन संकल्पितेन विंशतितमो भागो दण्ड्यते किमिति तत्सकाशमुत्तमर्णः प्रेषितो बहिरेव कस्मान् परितोषितइत्यतोनेन शास्त्रव्यतिक्रमेण । दण्डमर्हति यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपह्नते नाहमस्मै धारयामीति सतैः प्रतिपादितस्तद्विगुणंतत्मात्पञ्चकाद्विगुणंदशकंशतमित्यर्थः तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृतिव्यवस्थानीतिरिति यावत् । अन्ये तु तच्छब्देन देयमैव प्रत्यवमृशन्ति यावत्तस्मै देयंतद्विगुणं तेन यावदणमित्यनेनैकवाक्यं भवति अन्यथा वाक्यभेदविषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्रामोति सच न युक्तो द्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात् असत्यपि निर्देशे तस्य विषयो दर्शनंतस्य प्रत्यासन्नेषु पञ्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवमर्णो युक्तः ॥ १३९ ॥

(२) कुल्लूकः । मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्चपणाइत्येवंदण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशतादृशपणाइत्येवंदण्डमर्हतीत्येवंमनुस्मृतो दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतंदण्डमाह ऋणइति । अधमर्णोत्तमर्णप्रति देयमिति सभायांप्रतिज्ञाते यदि न ददाति तदा पणानां तच्छतंप्रतिपणंपञ्चकंदण्डमर्हतीत्यर्थः । धारयामीत्यपह्नवे तद्विगुणंदशपणम् । एवंसहस्रादिष्वपिज्ञेयम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमृणमप्रयच्छतोऽधमर्णस्य दण्डमाह ऋणेदेयइति । उत्तमर्णाभियोगानन्तरमधमर्णेन देये प्रति-

ज्ञाते । देयत्वेन संप्रतिपन्ने ऋणे सोधमर्णः पञ्चकंशतमर्हति । यस्माच्छतादेयत्वेन राज्ञे पञ्चकंदीयतेइति तत्पञ्चकं शतंत-
स्मिन्वृद्ध्यादीयते । संप्रतिपन्नादृणाद्विशतिभागदण्डइत्यर्थः । अपह्नवे ऋणस्यासंप्रतिपत्तौ तत्पञ्चकंज्ञाते ऋणदशभागद-
ण्डइति ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋणे देये पञ्चशतंग्रहीतुमर्हति । अधमर्णेनापह्नवे कृते गोपिते तत्पञ्चशताद्विगुणंग्रहीतुमर्हति
॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितांष्टद्विसृजेद्विंशतिविंशतिनीम् ॥ अशीतिभागंगृहीयान्मासाद्वार्षिकः शते ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अशीतीति विधेयनिर्देशः वसिष्ठविहितामित्यादिरर्थवादः वसिष्ठोभगवान्त्रिकालज्ञोलोभादि-
दोषरहितइति तांवृद्धिगृहीतवानतएषा प्रशस्ता धनंतया वृद्धिमुपैति नच लोभदोषोस्ति । सृजेत्प्रयुज्जीत यदा धनंतदधमर्ण-
स्य तांवृद्धिधनप्रयोगकाले निर्दिशेत् । सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरिमाणंसङ्ख्येयपरमेयादिष्वष्टगुणा
वृद्धिरित्यादिषु द्वैगुण्यापवादइति वक्ष्यामः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशीतिभागइति वसिष्ठविहिता वृद्धिः पणशतात्पञ्चकाकिण्यः । एतच्च सबन्धके स्पृ-
त्यन्तरदर्शनात् अनेनत्वेवाधाविति बन्धकावताराच्च ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । वसिष्ठेनोक्तांवृद्धिधर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरांवृद्धिजीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति शतेप्रयुक्तेऽशीति-
भागप्रतिमासंवृद्धिगृहीयात् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणप्रसंगेन तल्लभ्यपरिमाणमाह वसिष्ठेतित्रिभिः । सृजेत् गृहीयात् । अधमर्णोवा दद्यात् ।
शतइतिपणसुवर्णवस्त्रादिसाधरणधान्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वसिष्ठेत्यर्थवादोवृद्धेर्दोषापनुत्याइतिमेधातिथिः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । सृजेत्कुर्यात् । वसिष्ठविहितादिभिरुत्तरार्धेनोच्यते ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्षिकः उत्तमर्णः शते शतसङ्ख्ये द्रव्ये मासात् अशीतिभागं अशीतितमभागं गृहीयात्
॥ १४० ॥

द्विकंशतंवागृहीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ द्विकंशतंहिगृह्णानोन भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौवृद्धिरास्मिन्शते दीयते द्विशता पूर्वयाऽजीवाता बहुकुटुम्बस्यायंद्विकशतविधिः मासमनुवर्त-
ते । सतामित्यादिरत्रायमर्थवादः । सतांधर्ममिति एषापि वृद्धिः साधूनांधर्मः नैतया साधुत्वंहीयते नात्यन्तमर्थपरउच्यते
तद्दर्शयति न भवत्यर्थकिल्बिषी अन्यायेन परस्वग्रहणात्पापमर्थकिल्बिषंतदस्यास्तीत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अबन्धकेत्वाह द्विकमिति । पणानांशतात्पणद्वयमित्येतद्ब्राह्मणात् । अर्थकिल्बिषी परस्व-
ग्रहणदोषवान् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । साधूनामयंधर्मइति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयंवा प्रतिमासंगृहीयात् यस्माद्विकंशतंहि-
गृह्णानोवृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धकेशतंप्रत्यशीतिभागमेवाबन्धके द्विकमेव नाधिकमित्याह द्विकमिति । कार्यवशादपि
नभवत्यर्थकिल्बिषीयुक्तत्वात् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । संबन्धकविषयमेतदुक्तंपक्षद्वयंब्राह्मणविषयनान्यवर्णविषयमिति सूचयन्नाह द्विकमिति । द्विका-
दिषु पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १४१ ॥

द्विकंत्रिकंचतुष्कंच पञ्चकंच शतंसमम् ॥ मासस्य वृद्धिगृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां सकाशाद्विकादयश्चत्वारः कल्पयितव्या यथासङ्गत्वेन ग्राह्यतयानुज्ञायन्ते । समं पादेन वाऽर्धेन वाधिकं तदाधिकोपि सपादद्विकं सार्द्धद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशङ्कानिवारणार्थं समग्रहणं यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तर्गुणपदेशं निवर्तयति इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरस्य वा महते धर्माय गृहारम्भो राजा च नातिधार्मिकस्तत्रायं विधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति न्यायेन । समामिति पाठान्तरं संवत्सरं यावदेषा वृद्धिर्न परतोपि महत्वादिकत्वाद्वैगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेवानूद्य क्षत्रादिष्वह द्विकमिति । समं तन्न्यूनमधिकं वा ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकंत्रिकंचतुष्कंचपञ्चकंचशतंसममितोनाधिकं मासस्य संबन्धिर्नोवृद्धिगृहीयात् । नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणं गुरु कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेता । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्यानिर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते । इदन्तुवदामः सबन्धकेष्वशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा ॥ वेदान्तोद्गीतमहसोमनेर्व्याख्यानमाद्रिये । तद्विरुद्धं स्वबुद्ध्या च निबद्धमधुना तनैः ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । निबन्धके तु चतुर्णां व्यवस्थितिमाह द्विकमिति ॥ अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥ अन्यथा अबन्धक इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अतो द्विकादिकमशक्तपरमिति व्याख्यानं त्वं श्रद्धेयमिति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां द्विकम् । क्षत्रियाणां त्रिकम् । वैश्यानां चतुष्कम् । शूद्राणां पञ्चकं शूद्रात्पञ्चकं मासस्य गृहीयादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेऽधमर्गे द्विकं शतं गृहीयात् । क्षत्रिये त्रिशतं । वैश्ये चतुष्कं । शूद्रे पञ्चकं । मासि मासोति सर्वत्र संबध्यते । समं नन्यूनमधिकं । वर्णानामनुपूर्वशः क्रमेण ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीदृद्धिमा मुयात् ॥ न चाधेः कालसंरोधानि सर्गोस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुधा प्रयोगो गृहीत्वाधिमन्यथा च आधिरपि द्विविधो गोभ्यो भोग्यश्च भोग्योपि द्विविधः समयादुल्लभमानभोगः सरूपतो वा । आधिर्दोग्धी गौः पिहितसुवर्णादि तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते न त्वेवाधौ सोपकार इति विविधसोपकारः क्षीरिणीगौः क्षेत्रारामादि च तस्मिन् भुज्यमाने कुसीदे भवा कौसीदी अनन्तरोक्ता वृद्धिस्तानामुयात् आधिन्तु भुञ्जानोनान्यां वृद्धिर्लभेत गोप्येप्याधौ कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद्विगुणीभूतेऽप्यमोक्षमाणे न निसर्गोस्ति न विक्रयः । अन्यत्र च विधिनार्पणं निसर्गः । अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धत एव तथा च पठिष्यति सकृदाहतेति विक्रियः प्रसिद्धः सोपि न कर्तव्यः । किंतु स्यामवस्थायां कर्तव्यं । आधिभुञ्जीत यावद्विगुणं धनं प्रविष्टे ततो मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावदेयं भोग्यस्त्वाधिरस्य लाभं तिष्ठेद्यावद्वाधोन आगते तु बाधे कथंचिद्धनिकोदरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः सकञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धं ततो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुणमात्मनो बंधनं गृहीत्वा शेषं मध्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्यात् । ननु च ॥ आधिः प्रणश्ये द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः । प्रणाश्यत्वान्न पूर्वस्वामिनः स्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च स्वतापत्तिः यदि च निसर्गविक्रयौ नस्तः कीदृशमस्य स्वा-

म्यमुच्यते तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनप्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थव्याख्यायते वस्त्रादिविषयं वा तस्य हि भज्यमानस्य प्रणाश एव न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रच्यवमानस्य भोग्यता संभवति तेनैतत्स्मृतित्ववस्थायां व्याख्येयं गौणौ चात्र प्रणाशनिसर्गो विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव । न ह्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुं शक्यते एतदेव प्रस्तुत्य न स्यातां विक्रयाधीने इति स्मृत्यन्तरपठितमतइह निसर्गोन्यत्राधानं विक्रयसाहचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोपकारे गोप्यादिनापि प्रसंगादुपकारसिद्धौ वृद्धिर्नग्राह्या । कौसीदीं कुसीदवृत्तिसंबन्धिनीम् । कालसंरोधात् कालातिक्रमेपि द्वैगुण्योर्ध्व आधेर्बन्धकद्रव्यस्य ननिसर्गोदानमस्ति नच विक्रयोस्ति किंतु प्रतिरोधादिना धनस्यैव ग्रहणम् ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूमिगोघनादौ भोगार्थबन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तांवृद्धिमुत्तमर्णोऽनं लभते कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मैदानं नवान्यतो विक्रयः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गोऽन्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकोक्तभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धकेऽशीतिभागइत्युक्तं तत्र इव्यविशेषे तदभावमाह नेति । आधौ गोभूमिदासादौ सोपकारि भोगार्थदत्ते तत्र भोग एव वृद्धिः । कौसीदीलभ्यइतिप्रसिद्धां नमुयादित्यन्वयः । तत्रैव बन्धकस्य विशेषमाह नेति । कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेवा । विसर्गोत्र स्वच्छन्देनान्यस्मै दानम् । नापि विक्रयः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते । काले कालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति ॥ एतावताकालेन ननीयतेचेत्तदैवतदितिकालकृतस्य वचनादेव सर्वस्वत्वहानिरित्यर्थः । फलभोग्यउक्ताधिरूपः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथाधिविषये वृद्धिप्रकारमाह नत्विति । ऋणप्रदानार्थमधमर्णादुत्तमर्णेन गृहीते बन्धआधिः तस्मिन्सोपकारे सत्ये च धेन्वनडुर्हादिरूपतया भोगक्षेमे सत्यपि योभोगानुज्ञापरस्परमाधिराहितः यस्य चाननुज्ञातभोगमन्तरेण वैगुण्यप्रसङ्गः तस्मिन्नाधौ भुक्तेस्तत्प्रपीत्यर्थः । कौसीदींऋणसंबन्धिनीसंरोधात् । सकालःसमामइत्यधमर्णायदद्यात् किन्तु यावदणलाभंभुञ्जीत । नचलब्धमृणमिति । विक्रोणीयादिति ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ननुतर्के । वा पक्षान्तरे सोपकारे आधौ बन्धके कौसीदींवृद्धिमाभुयात् गृह्णीयात् विश्वासा-र्थ्यआधीयतइतिआधिरितियावत् आधेः कालसंरोधात् कालातिक्रमात् ननिसर्गोस्ति । न दानं । न विक्रयः । तथायोगीश्वरः ॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणोधनेयदिनमोच्यते । कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति ॥ क्षेत्रारामादि फलभोग्यादि कदाचिदपि न नश्यति ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योबलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत् ॥ मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च प्रागप्येतदुक्तं नत्वेवाधाविति सत्यं यत्र यावत्येव वृद्धिस्तावानेव भोगः सपूर्वस्य विषयः यत्र तु महतीवृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चेद्वलादिना भुञ्जानस्य सर्वेण सर्ववृद्धिहानिः यत्र क्षेत्रगवादिर्बन्धस्तद्भोगश्च वृद्धिसमितः चोपचितामपि वृद्धिं ददाति नच बन्धनं द्विगुणं तत्र कयाचिदतिमत्यात्यन्तमुक्तैव वृद्धिर्निश्चेतव्या यदि तु वस्त्रादिभुज्यमानं न स्यात्तत्र मूल्येन तोषयेदेनमाधातारमितरोपि वृद्धिर्लभते यतोऽन्यथा ददन्मूल्यमाधिस्तेनोभवेत् यज्जातीयमाधिभुक्तवांस्तदपहारे योदण्डः स एव दाप्यस्तेनश्चरैः । अन्ये व्याचक्षन्ते बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिर्भुञ्जीत तन्मूल्यतएव वा यदणि-

कस्य मूल्यंमूल्यहिरण्यंयत्रभुञ्जानउच्यते मा मे बन्धविजानीष्वमा भुङ्क्त्वकतिपयैरहोभिर्मोक्षयामि तथाप्युच्यमानोभुङ्क्त्व-
वंसेस्य विषयः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयनादिषु भुज्यमानेष्वव्यविनाशिषु बन्धकदात्रा यदि भोगनिषेधः कृतस्तदा नत-
द्भोक्तव्यं भोगे वृद्धित्यागः । यदातु वृद्धिरतिभूयसी तदा वृद्धिगृहीयात् । किंतु मूल्येन तोषयेत् । यावता तावद्भो-
गसिद्धिस्तद्देयम् ॥ १४४ ॥

(३) कुट्टूकः । गोप्याधिविषयंवचनमिदंस्त्रालङ्कारादिगोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्पाङ्गुल्ये-
नात्रैनंतोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वामिनंतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्या-
त् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्त्रालंकारादेराधौ विशेषमाह [नभोक्तव्यइति] । नभोक्तव्यस्त्वयाधिरितिनिषेधे कृते बलाद्भु-
ञ्जानःउत्सृजेन्न गृणीयात् । प्रत्युत मूल्येन भोगेनासारतांगते तन्मूल्येन एनं पूर्वस्वामिनम् । अन्यथा तन्मूल्यस्यादाने
आधिस्तेनः उत्तमर्णोपि गोप्यबन्धविषयः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । भुञ्जानएनमधमर्णमूल्येन भुक्तेन फलेन तोषयेत् भुक्तफलमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । अथवा यदि
न तोषयेदाधिः स्तेनोभवेत् आधिश्चोरःस्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बलादाधिर्न भोक्तव्यः । भुञ्जानःसन्वृद्धिमुत्सृजेत् । भोगेनाधौ नष्टे व्यवहाराक्षमेएनमूल्येन
तोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेनः चौरः भवेत् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ॥ अवहार्यौभवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

(१) मेघातिथिः । आधिरुक्तार्थः श्रुत्या भुज्यमानः उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवदन्तर्हितोव्याप्तः तौ चिरकालंन
स्थाप्यौ किंतर्हि प्राप्ति काले तौ मोक्षणीयौ । आधिमोक्षणकालोद्विगुणीभूतधनंतस्यातिक्रमस्तस्मिन्नपि कालेऽमोक्षः उप-
निधिरपि यावता कालेन नास्यावसरोभवति मदीयमेवैनद्भोक्ताहमिति समत्याहारकालः ततोधिकः कालः कालात्यय-
स्तन्मार्हतः सन कर्तव्यइत्यर्थः । हेतुमाह अवहार्यौभवेतान्ताविति अतोपि दीर्घकालमवस्थितावप्रत्यान्हीयमाणौ व्यव-
हार्याविति स्थितंतस्माद्विगुणीभूतधनेऽधिमोक्षणे प्रयतितव्यं सुखदुपदेशोयंतवेवाधाविति भूयसापि कालेनापहारः यतो-
वक्ष्यति आधिसीमाबालधनमिति अतस्तस्यैवायमनुवादः । अन्येत्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति योद्वेषेण द्विगुणीभूते धने
कालंक्षपति तच्चिलाभंधनंनाधिकंवर्द्धते । नचास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रयौस्तद्वह वृद्धिमयंमालभतामित्यनेन मात्सर्येण
तत्रेदमुच्यतेऽवहार्यौभवेतान्ताविति अनया बुध्याऽमोक्षयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते यस्तु कथंचिदसति धने न मोक्षयति
तस्य निसर्गविक्रयौ न स्तइति अद्यत्रापरोर्थोमुखेनोपेक्षयति परहस्तगतया शङ्क्योच्यतेऽवहार्यौभवेतामिति ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आधिग्रहणानन्तरमल्पमूल्यापतौ तत्पूरकतया यत्नेनसह स्थाप्यते सउपनिधिः । का-
लात्ययं कालातिक्रमं नाशम् । अवहार्यौ स्वामिना आनेतव्यौ ॥ १४५ ॥

(३) कुट्टूकः । आधिर्बन्धकःउपनिधीयतइत्युपनिधिः श्रुत्याभोगार्थमर्पितंद्रव्यं नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपो-
पनिधी तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्यते । एतावाभ्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः यदैव स्वामि-
ना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आधिप्रसंगेनउपनिधेःकालात्ययेऽपि दानविक्रयौ नरतइत्याह आधिरिति । आधिः बन्धकत्वेन

दत्तः उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमुपनीयमानोहारकुण्डलपात्रादिः कालेन चिरकालेनापि अत्ययं विनाशं धनिकान्नाहृतः किंच । अवहार्यौ समर्पणीयौ । स्वामिप्रार्थनेसति सुदीर्घकालेपि उपनिधिरिवाधिरपि न नश्यतीति वार्थः । नत्वेवाधा-
वित्यत्रात्ययाभावस्योक्तत्वात् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । आधिःप्रसिद्धः स्वामिनास्वीकर्त्रपेक्षामात्रेण भोगमनुज्ञाय निहितोर्थः उपनिधिः । तौ परिभाषि-
ते काले प्राप्तव्यौ न कालात्ययमर्हतः । कालोतीतश्चेत्तावपहाभ्यौ अपहाराहौ । दीर्घकालावस्थानात्परिग्रहीत्रा भुञ्जानेन
ममेदमित्यपहर्तुसुशकावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आधिश्च उपनिधिश्च उभौ कालात्ययं चिरकालं न नाशनं अर्हतः । तौ आभ्युपनिधी
दीर्घकालस्थितौ अवहार्यौ प्रयत्नेननेतव्यौ भवेताम् ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तंजानीयादुपनिधिनिक्षे-
पं गणितंविदुः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ॥ धेनुरुष्ट्रोवहन्श्वोयश्च दम्यःप्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिरेवसंप्रीतिः तया हेतुभूतयोपभुज्यन्तेबान्धवादयस्ते न नश्यन्ति पूर्वस्वामिसंबन्धहान्याभो-
क्तुः सत्त्वापत्तिर्नाशः बान्धवादीनांप्रीत्या भुज्यमानानानं भवति । ननु च सर्वस्यैवोपनिधिर्भागेनापहारोनास्ति वक्ष्यति
निक्षेपोपनिधिश्चइति कोविशेषोबन्धादीनांउच्यते यत्र दशवर्षोभोगोनच स्वरूपनाशस्तत्र यत्किंचिदिति सामान्यवचनेन
प्रामेऽपहारे उपनिधेः प्रतिषेधः बन्धादीनांतूपनिधित्वमेव नास्त्यतः प्रतिषेधस्य नायंविषयइति स्यादाशङ्कानिमित्तोहि
धेनुशब्दोयदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परतुपसर्गायदि गर्भमादध्याद्धेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं देवदत्तस्य
यतः प्रष्टौहीनभोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिर्येन स्वकैर्भोग्यं परिपाल्य पुनर्भुज्यमानंदष्टं पुनरुपनिधेरेतद्रूपंभोग्योऽपुन-
धिरसद्भावाद्भोग्यस्य च कीदृशगुणमुपनिधित्वं उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः तस्मादुपनिधिरूपातिक्रमादसति तस्मिन्प्रतिषे-
धेयत्वान्तरमुक्तम् । उष्ट्रादीनामपि दशवर्षाणि भुज्यमानामवस्थान्तरापत्तिः अतस्तत्रापि नोपनिधित्वम् । वहन्निति केचिद-
श्वविशेषणंमन्यन्ते । वृषस्यनायंविधिः अपरे तु गर्दभाश्वतरार्थमन्यन्ते । पुनरवसरोस्ति देहि मे वस्त्रंविनाशितंत्वया
तत्समेन मूल्येन संसाधयति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते दशवर्षोर्ध्वमपि न नश्यन्ति । धेनुर्दुह्यमाना गौः । वहन्नस्वोनत्ववहन् । दम्योदम-
नीयोबलीवर्दोयःस्वयंदान्तःकृत्वा प्रयुज्यते हले ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरंभोगेन स्वत्वहानिवक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् । दृश्यमानागौरुष्ट्रोश्व-
श्ववहन् दमनार्थं च प्रयुक्तोबलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्ये नतु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति प्रदर्शनार्थ-
मिदंप्रीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रमंचेदंविशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्किंचिद्दशवर्षाणीतिभोगेनवक्ष्यमाणस्वत्वहानिर्बाधकमाह संप्रीत्येति । न नश्यन्ति स्वामि-
नः सत्त्वे दशवर्षाभ्यन्तरेऽकृतेपि निषेधे भुञ्जानस्यापि स्वत्वं जायतेऽतःस्वामिप्रार्थनायांदातव्याधेन्वादयश्चत्वारः ॥ चन्द्रे
कलङ्कःसुजने दरिद्रेतेतिवन्ननश्यन्तीत्यन्वयः । दुग्धार्थंधेनुर्वाहनार्थमुष्ट्रोश्वश्च दमनार्थमन्यद्वलीवर्दादि ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । या धेनुर्दुह्यमाना गौर्वहन्नुष्ट्रोश्वोदम्योबलीवर्दः प्रयुज्यते तानिसर्वाण्याहितानि उपहितानि वा सम-
वृत्त्या भुज्यमानानि चिरकालावस्थानेऽपि नश्यन्ति परिग्रहीत्रा ममेदमिति नापहर्तुशक्यानीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संप्रीत्या अनुज्ञया धेन्वादीनि भुज्यमानानि कदाचन ॥ १४६ ॥

यत्किंचिद्वशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ॥ भुज्यमानं परैस्तूष्णीं सतल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किंचिद्भुज्यमानमित्यवस्थितेन संबन्धोधनीति सन्निधानात्सामान्यनिर्देशोऽपि पुमानत्र धनोपेक्षणे प्रतीयते । यत्किंचिदिति दासोदासासारभाण्डादि सर्वग्राहयति नहि तल्लोकेऽत्यन्तं धनमिति प्रसिद्धं गोभू-
हिरण्याद्येव महार्धधनमिति प्रसिद्धतरं तेनायमत्र वाक्यार्थः यत्किंचिद्रव्यपरेण भुज्यमानं धनी धनत्वाभि दशवर्षाणि या-
वत्प्रेक्षते न किंचिद्वक्ति नराजनि व्यवहरति न कुलसमक्षं भोक्ता रं वदति मदीयमेतत्किमिति त्वया स्वयं भुज्यत इति सदश-
भ्यो वर्षेभ्य उत्तरकालेन तल्लब्धुं स्वीकर्तुमर्हति निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत् । प्रेक्षणेन ज्ञेयता मात्रमुच्यते न प्रत्यक्षतै-
व सन्निधाविति वक्ष्यामः न ज्ञातिसंबन्धिभिः तथाच स्मृत्यन्तरं ज्ञातिसंबन्धिभिर्विनेति ॥ संबन्धिबान्धवैश्चैव भुक्त्यजा-
तिभिस्तथा । न तद्गो गो निवर्तते भोगमन्यत्र कल्पयेत् तदयुक्तं । अव्यवस्थवं सति स्यात् के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति संब-
न्धमात्रग्रहणे न किंचिद्वावर्त्य तस्माद्येनान्यदीयं भुज्यते स एव भवति किन्तु तथा सति परशब्दो नुवादमात्रमनर्थः कस्यापि न
परव्यपदेशः सति रस्यते यथा भार्या पिता पुत्राविति तत्र ह्यात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्त्यर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायाऽऽत्मा वै पुत्रना-
मासीति । तेन दम्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगा भोगौ कारणं तेषामपि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगा बाधक एव भार्या-
या अपि स्त्रीधने भर्तृसकाशाद्गृहोते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धिः साक्षात्त्यन्तपरवती नोभयोर्विभागोस्ति स्त्रीधनमपि तेनैव
तस्याः परिपालनीयं राज्ञा स्त्रीश्रोत्रियद्रव्यादन्यत्रेति च पठ्यते एवमनेन स्वामिन उपेक्षमाणस्य स्वाम्यहानिरुक्ता कस्य तर्हि
तत्संभवतीत्येवमर्थमुत्तरश्लोकः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्रव्यान्तरेष्वाह यत्किंचिदिति ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते मा भुङ्क्ष्वे-
त्यादि प्रतिषेधात्किं न रचयति नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तस्य तत्र स्वाम्यनिवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । भूम्यतिरिक्तं यत्किंचित्कालनियमार्थं दशवर्षाणि भुज्यमानं कदापि मा भुङ्क्ष्वेति न निषिद्धं सध-
नी स्वामी नामुयादित्यन्वयः । अयमर्थः । प्रतिषेधभक्तयोः समानत्वेऽपि स्वत्वानुपादकत्वम् ॥ अनागमंतु यो भुङ्क्ते बहून्-
ब्दशतान्यपि । चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरिति वचनात् ॥ आगमेन प्रमाणेन भोगीयाति विशुद्धतामितिकात्या-
यनोक्ते श्रुतिग्रहादि विना स्वत्वं नास्त्येव किंतु पूर्वभुक्तभूम्यादिफलं बहुमूल्यमपि पूर्वस्वामिना न प्राप्यते भूम्यादि प्रा-
प्यते । एवं च वक्ष्यमाणं भयं तद्व्यवहारेणेति भयं नष्टं न तद्धनं किंतु तदुत्पन्नं बहुसस्यादि नष्टमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । आहितमुपहितमिति यावत् । किंचिद्वस्तु दशवर्षाणि परैर्ग्रहीतृभिर्भुज्यमानं तूष्णीमासीनो धनी आघातो-
पानिधाता वा यः प्रेक्षते न तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ॥ भयं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्रव्यमर्हति ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । न सतल्लब्धुमर्हतीत्यस्य शेषः अजडश्चेदपोगण्डे यदि जडः अप्रतिपत्तिमान् पोगण्डो बालः प्रा-
क्षोडशाद्वालः पोगण्ड इत्युच्यते एतच्च स्वधनसंरक्षणासामर्थ्यकारणानामन्येषामप्युपलक्षणार्थं मद्यद्यूतविशक्ततादीर्घरो-
गगृहीततातपः स्वाध्यायैकपरत्वं व्यवहारेष्वनैपुण्यं वागिन्द्रियाभावो बाधिर्यं यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीये धने भोक्तु-

बहुतरेणापि कालेन स्वत्वमापद्यते विषये चास्य भुज्यते अस्येति धनिनः प्रत्यवमर्शः विषयः काश्मीराणां काश्मीरपञ्चालानां पञ्चालादि भोक्ता च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशेवसेत्तथापि शक्तिविहीनस्यायं व्यवहारः । अत्रापि व्याख्याने प्रपञ्चएवायं अजडापौगण्डग्रहणस्य प्रदर्शनव्याख्यानत्वात् तेन यस्य जानतः प्रज्ञानोपसंभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाणि भुञ्जानो भोक्तैर्वाहति तस्य तत्त्वमित्यवगन्तव्यम् । ननु च न भोगात्स्वत्वं युक्तं सत्वे सति भोगो युक्तः भोगाद्धि स्वत्वेऽव्यवस्था स्यात् । यश्चायमवधिर्दशवर्षाणीति स स्मृत्यन्तरेण न सर्वस्मिन् धन इष्यते किं तर्हि ॥ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकीति । अन्ये तु विंशतिवार्षिकेणापि भोगेन स्वाम्यमनुमन्यन्ते एवं ह्याहुः ॥ अनागमं च यो भुङ्के बहून्व्यब्दशतान्यपि । तथा ॥ संभोगो यत्र दृश्यते न दृश्येतागमः क्वचित् । आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठन्ति ॥ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ अस्यायमर्थः । आगमो दानाद्यद्यसति तस्मिन् यद्भुक्तं पितृपितामहप्रपितामहैस्तच्चतुर्थस्य सिध्यति न तु विंशत्या वर्षैस्तत्रान्यत्रोक्तं ॥ आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । अन्ते तु भुक्तिरैवैका प्रमाणस्थावरे भवेत् ॥ तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोरस्यापि न विंशतिवर्षैर्भोगप्रमाणं अन्येत्वागमरहितस्य वर्षाशतिकस्यापि भोग्यस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते तथा चाहुः ॥ अनागमं तु यो भुङ्के बहून्व्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ भोगकेवलतां यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ या तु बहून्व्यब्दशतानीति तदा भर्तृविषयमात्मीयमेव भोगम् । चिरकालत्वे हेतुमाह । तस्य पितृपितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः । कथं पुनरेकस्यानेकादशतो भोगः पुरुषस्य नैष दोषः चिरकालप्रतिपादनपरत्ववचनाः शतं सहस्रमित्यादयः शब्दा यथा शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतोन्द्र इति । एतदुक्तं भवति विंशतिवार्षिकाद्भोगादधिकं न प्रथमभोक्तुं भोगात्स्वत्वसिद्धिरर्थात्पुत्रस्यापि न सिद्ध्यतीति न यथा श्रुतमेव । नहि बहुष्वद्दशतेष्वागमस्मरणं संभवति ततश्च चिरन्तनदेवाय तनव्राह्मणमठग्रामाराजभिरपह्नयेरन् लेख्यशासनमपि राजाधिकृतलेखकलिखितमिति चिरन्तनेषु नैव प्रत्यभिज्ञायेत कूटशासनमपि संभाष्येत तस्माच्चिरन्तनो भोगः स्वत्वस्य दानाद्यारामसंभावनया ज्ञापकः भूत एव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ॥ लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमिति । न तु स्वत्वकारणमध्ये सप्तविंशतागमादिति श्रुतशौर्यतपःकन्ये त्यादौ च । अथवा यत्र बलादिभोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् । अनागममित्यादि त्वत्रैव प्रकरणे पठितम् ॥ याचितान्वाहितं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् । अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेता न्यागमं विनेति ॥ न तु चाधिः सीमेत्यनेनैवायमर्थः सिद्ध उक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषावबुद्धेः स एवार्थः । अयं तु तत उत्तरकालमपि निवृत्यर्थमारभते तथा च बहून्व्यब्दशतानीत्यत्र वचनमन्वाहितं यत्प्रकटमन्यथा प्रदर्शयन्तर्हितमन्यदवस्थाप्यते बन्धोपादत्तरात्रौ सन्धिभेदछलादिना बलावष्टब्धत्वं प्रसह्येति विशेषः । शिष्टं प्रसिद्धम् । यदि त्रिपुरुषाभुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि ॥ यदुक्तं पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकीत्यस्यार्थः केचिदाहुः कियन्तं कालं भुञ्जानस्य सति लेख्यदोषादौ सक्ताभियुक्तादिरुतत्वं क्रमाक्षरविलेपादसत्यनयाभ्यामधमर्ण उच्यते । संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता कालेन निश्चीयते । अन्येत्वाहुर्नैव तामेव भूमिरकस्य बन्धायापयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽद्यं प्रमाणपरस्य पाश्चात्यं तत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यत्वे पाश्चात्योर्विंशतिवार्षिकोभोगो बलवानेतत्त्वमुक्तं येनैव स्वीकृतो बन्धस्तथैव सः आधिस्वीकरणासिद्धिरिति वचनात् स्वीकारश्च भूमेर्भोगाभिलाषेव तेनेदं विषये स्वल्पेनापि भोगमिति कालेन बन्धसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं ॥ विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वमपि हि साक्षिणः ॥ विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तस्थिरमिति । विशेषग्रहणं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि यतस्तेनावश्यं भोग्यास्तथाहि न विज्ञो गृह्णाति कीदृशोऽस्या अतो भोगः भूमिस्तु सर्वदा फलमेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धत्वसिद्धिः ।

तत्रापि कथंचिदुपेक्ष्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकालएव यदि द्वितीयेनाऽऽधिग्राहकेण संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्य प्रमाणवतादेशविप्रकर्षात्कार्यव्यासङ्गान्स्वीकृतस्तदाविचार्यते नेयतातदसिद्धिः । यदा तु गृहीताधिरेव समनन्तरंराज्ञा प्रव्राजितोमहान्तं व्याधिमाससाद नवास्यान्योर्थरक्षाद्यधिकृतः कश्चिदस्ति सचिरेणाप्यागतः सिद्धावपि निरुपधिप्रमाणकाले लभतएव स्वीकृतमप्यन्येन । अन्ये तु भ्रातृणांन्यूनाधिकविभक्तानांपुनर्विभागः समीकरणार्थउक्तः सविंशतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वनास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः । एतावन्मात्रफलत्वे तत्रैवाभिधानमुचितं सामान्याभिधानंतु प्रकरणोत्कर्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति । अपरे तु खिलीभूता भूमिर्येन क्षेत्री कृता तत्र भूमिस्थानोपभोगउक्तः सचेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रक्षेत्रयन्त्रैश्चत्वामीभूमित्वेन सच विषयइत्येवमाहुः । इहभवन्तस्त्वाहुयौ समानदेशौ समानसामर्थ्यौ समानत्वभावौ समानधनौ तत्प्रयोजनावपरस्परसंबन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमवधिसमक्षमुपेक्षमाणस्यास्यैव स्थावरेषु त्वाम्यं किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् । सर्वेणसर्वविरुद्धेहेते स्मातीते न किमपि कल्पनमर्हतोयेनास्ति चत्वाम्यं नास्तिचेत् किंचिद्युज्यते ततएव व्यवस्था युक्ता । यद्यपि सत्वागमकारणानि बहूनि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादीनि तथाप्यनुपलभ्यमानकारणविशेषे विंशतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताभ्युपगन्तुं युक्ता चञ्चलं भोग्यंच त्वत्वंवस्त्वपचये तत्प्रत्याहन्तुलभ्यते ततश्च त्रिपुरुषाभुक्तिः सर्वस्य त्वमापादयति दानविक्रयसंभावना यावत्येव सा वार्षिकी भविष्यति विंशतिवार्षिकेषु भोगे न किंचिदनुपपन्ना । यत्रोभावप्यागममन्तरेण भोगमात्रबलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वोभोगश्चिरन्तनोपि विंशतिवर्षभोग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधिना बाध्यते । दण्डपूर्विकयात्रागतइत्यत्कालोभोगः त्रिपुरुषागतायाभुक्तेर्बाधकइत्युक्तंभवति । भग्नंतद्यवहारेणेति व्यवहारग्रहणधर्मनिवृत्त्यर्थं तेन यदि कथंचिज्जानीते तदा जीयेत तदापि त्वनेनोपधिभोगज्ञापने प्रमाणंनास्ति तेन व्यवहरतोजीयन्ते तद्धर्मोनास्ति तादृशेन भोगेनापिहतइति तिष्ठत्वेतत् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैव विशेषमाह अजडइति । अजडोविकलेन्द्रियः । अपौगण्डोबालः । विषयेतस्य पुनः पुनर्ज्ञानविषये । भग्नं विनष्टं पूर्वस्वामिनः । अन्यथातु दशवर्षोर्ध्वमपिन नश्यतीत्यर्थः । व्यवहारेणेति वचनाद्धर्मतः पूर्वस्वामिनएवेति केचित् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । जडोबुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पौगण्डः । तथा च नारदः बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितः ॥ सधनस्वामी यदि जडः पौगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये चतद्धनंभुज्यते तदा स्वामिनोव्यवहारेण नष्टंततोभोक्तरेव तद्धनंभवति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । जडादेस्तदपि सस्यादिकं न नश्यतीत्याह अजडइति । जडोबुद्धिविकलस्तेन बालोपि गृहीतः सच बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितइतिनारदोक्तलक्षणभिन्नोऽपौगण्डः । धनी प्रेक्षतइत्यन्वयः । अस्येदशधनस्वामिनोविषये दर्शनविषये । भग्नंतद्यवहारेण धनस्वामिनो व्यवहारेण प्रनष्टम् । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ पश्यतोऽनुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ॥ परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तर्थे विशेषमाह अजडश्चेदिति । आघातोपनीता ऽजडः समर्थः । अपौगण्डोऽबालश्चेत् । अस्यायातुरुपनिघातुर्विषये निवारणयोग्ये देशे यद्धुज्यते तद्धुज्यमानंव्यवहारेण भग्नंपराजितंस्यात् । तस्माद्धोक्ता तद्धनमर्हति न तु स्वामी एतदुक्तंभवति । अजडादिना सन्निधौ भोगात्सत्त्वहानिर्भवति नतु जडादीनामिति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजडः स्पष्टवाक् बुद्धिविकलो नचेत् अपौगण्डः अपगतः पौगण्डोयस्यसः अपौगण्डः । पौ-

गण्डः दशमावधि । अस्यपूर्वस्वामिनः विषयेसमोपे भुज्यते तद्वस्तु व्यवहारेण भयं नष्टं भोक्तातद्धनमर्हति ॥ १४८ ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ॥ राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

[यद्विनागममत्यन्तं भुक्तपूर्वस्त्रिभिर्भवेत् ॥ नतच्छक्यमपाहर्तुं क्रमाधिपुरुषागतम् ॥ १ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । आधीयत इत्याधिर्बन्धकद्रव्यंगोभूहिरण्याद्युच्यते यच्चोत्तमर्णाद्धनमादोयत उपनिधिः शास्त्रान्तरेणान्तर्हितो न्यास उक्तः यदप्रदर्शितरूपसंचिह्नवस्त्रादिना पिहितं निक्षिप्यते प्रीतिभोग्यन्तु युक्तमुपनिधिशब्दवाच्यतस्य निक्षेपग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा ग्रामादीनां बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेक्षा संभवति गृहादीनान्तु प्राकारपरिखादिरूपाद्विनिहस्तपरिमाणरूपा द्वयोः साधारणी याऽन्यतरे कथंचिदुपजीयमाना त्वल्पत्वाद्भोगस्य कश्चित्क्रियन्तकालमुपेक्ष्य तत्रापि दानादिसत्त्वापगमहेतुसंभावयतः अतस्तत्पुत्राः पौत्रावा रूढ्या चिन्हादिना प्रज्ञापितसीमत्वादाच्छिन्दन्त्येव । बालधनं दृष्टान्तार्थं पोगण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम् । स्त्रियोदास्यः भार्यावा । नेतरस्याधनस्यापहारउक्तोधनस्य दशवर्षकीति । ननु च नेह धनमस्ति यत्किंचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोयं नैवंधनीति संबन्धेन विषयतैव यत्किंचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते कएवमाह स्त्रियोधनमिति इत्थं विनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दो वर्तते । अथात्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलक्षणधनोपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्वीक्रियन्तएव । राजस्वं देशेश्वराराजानस्तेषांधनं तेहि महाधनत्वादुच्चत्वात् न्वयंधनमन्विच्छन्तो विरुतभेदादिभिर्निधनीक्रियन्ते तदूनोपेक्षया श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सीमा चिह्ननिर्णायिका । बालधनमिति पूर्वश्लोकव्यतिरेकः । स्त्रियोऽन्यपरिणीतादास्यश्च । आध्यादिकमबालधनमपि न नश्यतीत्येतदर्थंबालधनोक्तिः । प्रणश्यति भोक्तुः त्वं भवति ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । बन्धोग्रामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयत इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः । दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वं भजते ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थे प्रतिप्रसवमाह आधिरिति । आधिर्बन्धकत्वेन स्थापितः । आधिवनिक्षेपादिर्न नश्यतित्यन्वयः । आधेरवहार्यस्योक्तत्वात् । सीमा चतुर्विधावक्ष्यमाणा । बालधनं राजरक्षितातिरिक्तम् । निक्षेपः प्रसिद्धः । उपनिधिरत्र समुद्रं यन्निधीयते तत् । स्त्रियोदास्यादयः । राजस्वं करशुल्कादि । श्रोत्रियस्वं धनभूम्यादिमात्रम् । एषूत्पन्नं वृद्धिसस्यापत्याद्यपि न नश्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह आधिस्सीमेति । सीमाक्षेत्रादिः । बालोऽसमर्थः । निक्षेपोऽक्रणार्थं परत्र निहितोऽर्थः । स्त्रियोदास्यो न भोगेन प्रणश्यति भोगेन भोक्तृत्वं न भवतीत्यर्थः । आधुपनिद्धयोः स्वामिना प्राप्तव्यकालात्प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादोग्राहः । अन्यथा ॥ आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत ॥ इत्यनेन विरोधप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियः दास्यः ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमार्धिभुङ्क्ते विचक्षणः ॥ तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं ॥ न भोक्तव्यं बलादार्धिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वस्य हि ग्रहणमुच्यते तत्र निषिद्धोभोगे बलादार्धिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वहारयत्येव वृद्धिमनभिहितप्रतिषेधनंतस्योपभुज्यमानोभोगेन चार्धिर्नश्यति । रूपवर्णालंकारादावर्द्धवृद्धित्यागोऽनेन श्लोकेनोच्यते । यत्तु नवंमहार्धमलङ्करणवस्त्रादिपरिधीयमानं नासितं तत्र न केवलं वृद्धिहानिर्यावद्धनं नष्टं तत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्यातं न तत्र स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च तत्राप्यधीनेन बन्धोदत्तः स्वामिना च दृष्टस्तत्र धारणकेन कस्मिंश्चिदवसरेऽप्यधीनः पृष्ठः प्रयोजनं मानेन बन्धेनास्ति तत्रोपनिधिर्न्यायेन तेनानुज्ञातः कालान्तरे भुञ्जानं यदि स्वामी पश्यंस्तदनुज्ञातं बन्धं क्षपितवान् सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः तदयुक्तं यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परापेक्षः स्वामिभृत्ययोः तत्र तत्रान्यतरेणानुज्ञाते नायमनुज्ञातः प्रयुज्यते । अधर्मतः स्वामिश्च स्वार्थे स्वत्वमीदृशि विषये भवति अन्यथा बन्धयोददाती सोऽवश्यं स्वाम्येन अध्यधीनस्तु न स्वामी यद्येवंचौरस्तर्हि तस्मात्स्वामित्वाध्यारोपउपयोगे वाध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाव्यवहाराद्ब्रह्मदत्तवदतः पूर्वएवार्थः । स्वामिग्रहणं पादपूरणार्थं । भुङ्क्तेऽविचक्षण इत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टो वेदितव्यः यस्याहस्ति बुद्धिर्वृद्धिर्मास्त्येवाधिकोलाभोवस्तुभोग इति सोविचक्षणः । नहि लोके शास्त्रवियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च वृद्धिः स्यात्तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या निष्कृतिपरशुद्धिर्विनियम इति यावत् । अन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यमोक्ष्यमाणे प्रतिषेधमिममिच्छन्ति तस्य हि स्वल्पोपराध इति वदन्तः प्रथमं तावदादावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयो देयआधिः प्रणश्येदिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अननुज्ञातं अनुज्ञाविना न तु बलात् । एतच्च वृद्धेरल्पत्वे बहुत्वे तद्भोगोचितमूल्यदानं प्रतिषिद्धाधिभोगे प्रागुक्तम् ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निहवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्धयर्थमर्धवृद्धिर्भोक्तव्या बलभोगे न तु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । अननुमत्याऽऽधिनिहवेन भुक्तवतोऽर्धवृद्धित्यागप्राप्यश्चित्तमाह य इति । तेनाविचक्षणेन न भोक्तव्यो बलादाधिरित्यत्र निषेधमतिक्रम्य बलाद्भोजने सर्वावृद्धिस्त्याज्या अनिहवे अननुमत्याऽर्धमिति भेदः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अविचक्षणः वृद्धिहानिमजानन् ॥ १५० ॥

कुशीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता ॥ धान्ये सदे लवे वास्ते नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । लाभार्थो धनप्रयोगः कुशीदंतत्र वृद्धिः अथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबन्धिधनमेव कुशीदम् । यदायं स्वल्पं दत्त्वाधिकं ग्रहीष्यामीति धनदीयते तत्कुशीदंतत्र वृद्धिः सा द्विगुणत्वं नातिक्रामति तावदुत्तमर्णेन वृद्धयर्थं धनं दत्तवता ऽधमणाद्ब्रह्महीतव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् । ननु वृद्धेर्द्वैगुण्यं श्रूयते मूलेन सह त्रिगुणं प्राप्नोति नैवंगुणोऽवयव उच्यते सतावदवयविनमपेक्षते प्रकृतं च धनं अतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वैगुण्यमुक्तं भवति तथा च स्मृत्यन्तरं चिरस्थाने द्वैगुण्यप्रयोगस्य मोक्ष्यआधिः सतदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धन इति । वृद्धिश्चानेकरूपा कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापणेषु वर्द्धते क्वचित्सन्ततिः स्त्रीपशूनां वेति संततिः क्वचिदाधिभोगः गोभूम्यादेः तत्रेदं द्वैगुण्यं संरूपवृद्धिविषयं केचिदाहुः । तत्र हि मुखं वृद्धेर्द्वैगुण्यं प्रतीयते संततौ न विज्ञायते किं सङ्ख्यास्य द्वैगुण्यमुत्परिमाणेनोन्मानता वेयमतो वेत्यादिनिश्चये पशूनां मूल्यादिमहार्धत्वं हस्त्यश्वादिषु क्रयविक्रयादौ दृश्यत एव महाप्रमाणा हि महार्धा भवन्ति ।

ननु च संततौ सारूप्यमस्त्येव गोःसंततौगैरेव तत्र भेदोपन्यासो न युक्तोवृद्धिसरूपासंततिश्चेति उच्यते नैकजातीयत्वमात्रेण सारूप्यंभवति किन्तुवयः परिमाणादिसाम्येन अतोयुक्तोभेदोपन्यासः । भोगलाभेऽपि कुतोद्वैगुण्यप्रतीतिरूपकाणिजनयतु गावः प्रयुज्यन्ते । गोभूम्यादिपयोयवसादयोयथा संभवंभुज्यन्ते तत्र कीदृशद्वैगुण्यं समाचारश्च कचिदृश्यते वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते । पठति च याज्ञवल्क्यः ॥ आधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयतइति । अत्रोच्यते वृद्धिमात्रेश्रूयमाणे द्वैगुण्यंकथंविशेषवस्थाप्यते नहि स्तुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्तीविना प्रमाणेन विशेषेऽवस्थातुमर्हति । यत्तु संततावनुपपन्नद्वैगुण्यमित्यवगमेयन्नः क्रियतां मूलमर्षेण परिनिश्चितवता वृद्धिस्तत्सामान्या यतएव तज्जातानांभवति भूमिभागेऽपि यवसगोधूमादौ तत्पच्यमानस्यार्थतः शक्यतएव समत्वंनिश्चेतुं उपकारवचनोपि गुणब्दोस्ति कएवंसति समगुणोभवति कउपकारकोभवतीति गम्यते अनेन यावन्मूल्यंगोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत्तत्तत्पन्ना वृद्धिस्तदा भवति समगुणत्वे परिमाणादिसाम्याभावेऽपि यस्तु कचित्समाचारोभवतैव परिद्धतः कचिद्ग्रहणंप्रयुञ्जाने समाचारभ्रंशसंभवे स्मृतयोनिनामिकाअर्थवत्यः अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादामे सुकुमारतरादिति दृष्टवियोगत्वाद्वहुवचनमिति चारभ्यते असति विप्रयोगदर्शने प्रत्याख्यायते उपसर्गपूर्वापर्यप्रयोगसिद्धयर्थमुक्तं नहि कश्चित्पचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्कइति वचनमपि ॥ आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्नप्रदीयते ॥ यावद्दानात्तद्विगुणमप्रविष्टमित्यपि शक्यते नेतुंस्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातुं उपपादितंचैतन्निपुणतो न्यत्र । सरुदाहिता सरुदित्यनेन व्यवस्थापितोद्गीकृतः पुनःपुनः प्रयोगइति यावत् आधानंस्थापनमुच्यते वचनव्यवस्थया चनिरूपणंस्थापनमेव पुनः प्रयोगस्य द्विगुणीभूतधने आदीयमाने भवति यदाद्विगुणोहि वृद्धयर्थोत्तमर्णोधमर्णश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यंकरिष्यन्करणपरिवृत्तिकरोतीति या प्राक्तनीवृद्धिरियंवाद्यप्रभृतिवर्धतइति तदाद्विगुणभूतमपि पुनर्वर्धतएव पुरुषान्तरसंचारेण वा यदि द्विगुणीभूतधनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमर्णोऽच्यमानोन्यपुरुषंददतमर्पयति एषतइयद्भिरहोभिर्दास्यतीति तत्र स्वहस्तंदीयमानंपुनर्वर्द्धते नचायंदानंप्रति प्रति प्रतिभूः किन्तु निक्षेपा दातैव एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातं अथवा प्रागपि द्वैगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति दीनारेषु सलाभेषु द्वित्वेत्स्याबन्धस्य एषतु धर्माक्षकोबन्धस्य प्राग्बुद्धौस्थितायां तस्मादह्नः प्रभृति पुनर्द्वैगुण्यमागो- ति यदा तदीयंबन्धकंतदनुज्ञायोत्तमर्णोनान्यत्राधाय स्वधनंगृह्यते तदा वर्धतएषपुरुषान्तरसंचारः । उभयत्वाद्विगुणीभूते प्रयोक्ताधमर्णकेन प्रकारेणान्यस्माद्ग्रहणमनुज्ञाप्यते यदि वास्मादन्यद्गृह्यते ग्रहीता देशान्तरंगमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र संचारयति ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनव्रीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकांवृद्धिनेच्छति अतआह पुरुषान्तरमसंक्रान्तेपुनः क्रिया प्रयोजनंच वक्ष्यामः । ये तु व्याचक्षते या वृद्धिरुपचिता सांवत्सरी युगपत्सर्वे वा नीयन्ते तत्रायंविधिः या पुनः प्रामदानापि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादधिकग्रहणमपि तेषां शब्दोयथार्थोनाप्याहितइति । सांवत्सरीतावदुपचिता ग्राह्याद्वितीयसंवत्सरे पुनरानयनमस्त्येवेति न कचिद्वैगुण्यनियमः स्यात् । अथ योद्विगुणीभूतंसलाभंधनमानयति तत्राधिकनिषेधस्तु प्राग्द्वैगुण्यावृद्धिमात्रदायसमर्थोवृद्धिददाति मूलंतस्यापरिमितग्रहणमिति एतदपि न किंचित् । यः संवहति तस्यानुग्रहीत्याय्योनाधिकग्रहणं यस्तु राजा द्विगुणीभूतमपि कथंचिदाप्यते तस्याधिकमोक्षइत्येतदन्याय्यं नचाहितेन्यस्य शब्दस्यायमर्थः । अप्याहतेतिपाठान्तरंतथापि सरुच्छब्देन निश्चितार्थोन्यायात्तुपरित्यक्तः स्वरुतश्च पाठःस्यान्न मानवी स्मृतिरित्युक्तैव व्यवस्था न्याय्या धान्यादिषु पञ्चतांपञ्चगुणतानात्येति । स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता ॥ हिरण्यवस्त्रधान्यानांवृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणेति तत्र व्यवस्था यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता ग्रहीता च महाधनसंपन्न-

स्तेन धान्येन महान्तमर्थकृतवांस्तदा पञ्चगुणान्यथा चतुर्गुणा सा च फलंवार्ष धान्यस्य पृथगुपादानात् । मालव-
कउदीच्येषूणांविषयः प्रसिद्धः । वासोर्गर्भोष्ट्रबलीवर्दादिः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुसीदवृद्धिः कुसीदपदं वाणिज्यवृद्धिव्यवच्छेदार्थम् । सरुदाहिता मूल्यग्रहणकाल-
ग्राह्या वृद्धिः । यातु प्रत्यहप्रतिमासग्राह्या वृद्धिः सा वृद्धिर्ग्रहणानन्तरं पुनः पुनराधोयतइति न सरुदाहिता । तथा
यत्र सवृद्धिकमेव मूलधनं मूलतया स्थाप्यते सोप्येवमित्येतदुभयद्वैगुण्यमित्येव । धान्यइति एषु पञ्चगुणपर्यन्तं
याति नतु ततोधिकम् । सदे सस्ये नालिकेरादौ । लवः शराद्यस्त्रं ऊर्णति केचित् । वासे वाहनीये वृषादौ । एतच्चया
भोक्तव्यं भोगनिमित्तचैतावेतावता कालेन वर्धतइति प्रयुक्ते । अशोतिभागवृद्धितोपि यदि सौहार्दादिना न्यूनापि वृ-
द्धिः स्थापिता सा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । वृद्ध्याधनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सरुदृहीता सा द्वैगुण्यनातिक्रमति मूलवृद्धिर्द्विगुणे-
व भवति प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिः प्रयुक्ते । सदे वृक्षफलेलूयतइति लवः ऊर्णा-
लोम तस्मिन्वाहनीयेचबलीवर्दादौप्रयुक्तेचिरेणापिकालेनमूलधान्यादिनासहपञ्चगुणतांनातिक्रमेदिति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । कुसीदीवृद्धिमित्युक्तं सा मूलेनसह द्वैगुण्यं नात्येतीत्याह कुसीदितिद्वाभ्याम् । कुसीदवृद्धिः
कुसीदंलभ्यमुच्यतइति । सरुदाहता प्रतिमासमग्राह्यासतीसरुदेकदा मूल्येनसह गृह्यमाणो द्वैगुण्यं नात्येतीत्यन्वयः । ततो-
धिकेसत्यपि मूलेन सह द्विगुणादूर्ध्वं प्राप्यतइति । प्रतिमासग्रहणंतु वर्णक्रमेण द्विकादिकमेवेतिभावः । धान्यादिचतुर्षु
विशेषमाह धान्यइति । सदे वृक्षफले । लवे छेदनयोग्ये ऊर्णादिलोम्नि वासे वहनीये उक्षादौ बहुकालेपि मूल्यधान्यादि-
ना सह पञ्चगुणतांनातिवर्तते ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषे वृद्धिनियममाह कुसीदवृद्धिरिति वृद्धिकालमहत्वेऽपि द्वैगुण्यंमूल्यद्वैगुण्यंनात्येतिकु-
सीदं द्वैगुण्यात्परंवृद्ध्या न वर्धते धान्येमाषमुद्रादौ सदेतद्व्यतिरिक्ते रुषिफले इक्ष्वादौ यवव्रीहिशाल्यादौ तथाचोक्तं ॥ व्री-
हिशाल्यादिकंधान्यंश्रूयते च लवन्तुतदिति ॥ लवंक्षुमादिकमितिकेचित् । वासे बलीवर्दादौ । पञ्चतांपाञ्चगुण्यं पारिशेष्या-
दितरेषुद्वैगुण्यमवगन्तव्यम् । सरुदाहतेति विशेषणाद्विरोधनद्वैगुण्यात्ययानुज्ञा गम्यते ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुसीदवृद्धिः द्विगुणा न अत्येति नातिक्रामति । कुसीदवृद्धिजीविका द्रव्यंतुद्विगुणंस्मृतमि-
तिवाक्यात् । सरुत् आहतामूल्यग्रहणकाले गृह्याधान्ये पञ्चतांनातिक्रामति । शदोवृक्षमूलफलादि पञ्चतांपाञ्चगुणतां
नातिक्रामति नातिक्रामेत् । लवे चामरादौ पञ्चतां नातिक्रामति । वासे वाहनीये बलीवर्दादौ पञ्चतां नातिक्रामति ।
योगी ॥ वस्त्रधान्यहिरण्यानांचतुस्त्रिद्विगुणाःस्मृताः ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ॥ कुसीदपथमाहुस्तंपञ्चकंशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुसरन्त्यनुधावन्त्यनुवर्तन्ते सर्वएवार्थाएतमित्यनुसारः शास्त्रोदितः समाचारः सच विवि-
धोऽशोतिभागादिः पञ्चकशतपर्यन्तस्तस्मादधिका वृद्धिः कृता यावत्तथाधमर्णेनोत्तमर्णस्य न सिध्यति कुतोव्यतिरिक्ता
यतः शास्त्रबाह्येत्यर्थः । अर्थवादान्तरमाह कुसीदपथमाहुस्तमिति कुपुरुषायत्र सीदन्ति कुशीदंधर्मेण तद्धनिनोल्क्ष्यन्ते
कुशीदीनामयंपन्था मार्गेव्यवहारो न साधूनामिति निन्दा यस्यावश्यमधिका कर्तव्या महद्विकार्यमयंमदीयेन धनेन साध-
यतीति बुद्ध्या तदा वर्षाविभागमनपेक्ष्यंपञ्चकंशतंग्रहीतुमर्हति लिप्सेदर्थ इदमुच्यते पाठान्तरंकृतानुसारादधिकेति

यस्याकिंचनस्य सतः खल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्यानुसारादधिका क्रियमाणा न सिध्यति यः परंपञ्चकशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतानुसारात् तदनुसारात् अधिका शास्त्रीयत्वेपि न सिध्यति । एवमशीतिभागाधिकवृद्धिनियमेन ऋणं गृह्यते तदाशीतिभागादेः शास्त्रीया । आर्ततया तदधिकं शताद्यत्पञ्चकग्रहणं शूद्रउक्तं तच्चतुर्षु वर्णेषु ग्राह्यम् । नतु ततोव्यतिरिक्ता विशेषेणातिरिक्ता कृतत्वमात्रेण सिध्यति । एतच्च कुसीदपथं वृद्धिर्जीविवत्माद्दुरत्रैव वृद्धिकृतो दोष इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतानुसारादितिकृताया वृद्धिर्द्विकत्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता अतो न्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः वृद्धिदद्युरकृताऽपि वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह कुत्सितात्प्रसरत्ययंपन्थाइति कुसीदपथः अयमधमर्णोयच्छूद्रविषयोक्तंपञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवंकुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवमन्वादय आहुः । इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वबोद्धव्या । तदाह कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तंचेद्धर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वृध्येतमपि कृतानुसारादिति । अधिकाऽधिकत्वेन व्यतिरिक्ता या सा नसिध्यतीत्यन्वयः । मयैतद्देयमित्येवस्वीकृतंसिध्यतीत्यर्थः । अथवा अधिका बलात्कारेण द्विकादेकाधिकत्वेन कृतापि अतएव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन व्यतिरिक्ता शास्त्रतो न सिध्यति । शूद्रे पञ्चगुणं यल्लभ्यमुक्तं तत्सर्वेषामधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्याह कुसीदपथमिति । कुत्सितात् शूद्रादधमणात् सीदति प्रसरत्ययंपन्थाइति तम् । अतीवनिरुद्धोहितां वृद्धिददातीति । शतपणंप्रति पञ्चपणान् दद्यादित्यर्थः । अकृतापि वृद्धिरस्ति । तथाचविष्णुः । वृद्धिदद्युरकृतामपि । वर्णानुक्रमेणोद्धारविषयेयं याचनादूर्ध्वम् । तथाच कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्नप्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तंचेद्धर्धतेपञ्चकं शतमिति ॥ प्रीतिदत्तं परितोषाद्यर्थे दत्तं न वर्धते लभ्यं न यावदपियाचितम् । न दत्तंचेच्छतंप्रति पञ्चकंवर्धतइति कात्यायनवचनार्थः । १५२ ॥

(५) नन्दनः । लोकेन कृतानुसारात् । परिमाणादधिका शास्त्रोक्तादधिका च कुसीदवृद्धिरुभयानुमतेत्येतावता न सिध्यति तथाहि यत्पञ्चकः शतमर्हति तदेव कुसीदमर्हतीति तथादुराचार्याः । अनाधिकं अत्रापि पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः अनुसारात् कृतवृद्ध्यनुसारात् कृतावृद्धिः अधिका व्यतिरिक्ता पञ्चकोत्तरशतातिरिक्ता न सिध्यति ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीवृद्धिर्न चादृष्टांपुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

(*) वृद्धिः=वृद्धिर्द्विजातेरप्या (न, श)

(१५३) नचादृष्टांपुनर्हरेत् = नाभीष्टांपुनर्हरेत् (ख) = नचादिष्टांविनिर्हरेत् (क)

(१) मेधातिथिः । संवत्सरे भवा सांवत्सरी अतिक्रान्ता सांवत्सरी भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादन्तर्भूतः अथवा संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारौ छन्दस्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ येषांवृद्धिरनन्तरप्रक्रान्तपञ्चकंशतंसर्ववर्णविषया सा संवत्सरं यावद्गृहीतव्या नातीते संवत्सरे अथवा यावत्संवत्सरसंवत्सरोवर्णः न यावद्बुद्धिर्न मार्गणी अधमर्णेनापि संवत्सरादूर्ध्वनविलंबितव्यं विनिर्हरेद्विनिष्कृष्य त्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः अर्वागपि संवत्सराद्या दीयते साप्यतिक्रान्तसंवत्सरैव । अथवा मासादारभ्य संवत्सरस्य यावद्बुद्धिः परिमाणतो निरूपितव्या मासेन यद्बुद्धते संवत्सरेण वेत्येवंप्रयोगः कर्तव्येन तु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थं कदाचिच्चिरकालंप्राहयति किमे कतिपया मासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोधिकं वा गुणहासि तद्ग्रहणे एषा वेयता कालेन वृद्धिस्तत्रार्वाचीनमपि ददधमर्णे द्विसांवत्सरीयथा कालकृतांतदा दाप्येत एकांबुद्धिमनादेयानंदद्यान्नापि दापयेदिति । यथामासिकोवृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीयएवान्हि शोधयन्दाप्यते तथा यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्बुद्धतइति तदा तथैव दाप्यते ननु तदधिककालकृता । न चादृष्टां विनिर्हरेत् शास्त्रे यामदृष्टां दशैकादशिकाद्यापञ्चकादधिका न तांगृहीयात् व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्यस्यैवायमनुवादइति केचित् । इदन्तु युक्तमदृष्टामनुपचितामित्यर्थः । यावद्बहुभिर्मासैर्न संहतीभूता तावन्नगृह्या दिवसवृद्धिर्मासवृद्धिः । ननु च मासस्य वृद्धिर्गृहीयादित्युक्तं परिमाणं मासिकं तद्बुद्धेर्न तु ग्रहणंचक्रवृद्धिः कायिकान्वयानामपि न विनिर्हरेदित्यनुषङ्गः । नैवाद्याद्यास्या धमर्णस्य प्रतिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्णस्यैव द्रष्टव्यो धमर्णो ह्यतः किं करोति अथवा विनिर्हारो ग्रहणमेव तेनोत्तमर्णस्यैव शाब्दः प्रतिषेधः ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाच्चक्रवृद्ध्यादीनां प्राप्तिरेव नास्ति किंप्रतिषेधानुषङ्गेन उच्यते अप्रामः प्रतिषेधः पाक्षिकीवृद्धिमनुमापयति यथाऽऽधानेन ब्रह्मसामाभिगायेदित्यविहितं सामगानं प्रतिषेधेनास्तोति ज्ञापयति तेनैता अपि प्रतिषेधद्वारेणाभ्यनुज्ञायन्ते । केषाञ्चिद्गुणव्यवहारिणांचक्रवृद्ध्यादयोपि भवन्ति तेन स्थलपथवारिपथिकावणिजोयथोक्तं ॥ कान्तरगास्तु दशकंसामुद्राविंशकंशतं । द्युर्वा स्वरुतांवृद्धिर्न सर्वा स्तु जातिष्विति ॥ कान्तरगादीनामेव स्वरुतासर्वजातिविषयासाधारणीवृद्धिर्न त्वन्येषांचक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । अन्येतु चक्रवृद्ध्या गच्छादि तद्बुद्धिश्चक्रवृद्धिः तेषां यस्मिन्नहि चक्रं वर्तते तत्रैव वृद्धिः यदा तु नदीसंतारे महति नावाप्रयाणं तदा नास्ति वृद्धिरेव मन्येषामपि बलीवर्द्धादिवाहप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुच्यते । कालवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका । मासग्रहणमुपलक्षणार्थयाऽनुपचिता वृद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालेन प्रतीक्ष्यते अथ चैतस्मिन्काले यदि ददासि तदा द्विगुणीभवति धनमित्येकरूपा कालवृद्धिः कारिता इत्थं कृतां यावती वा परस्परोपकारापेक्षयोत्तमर्णाऽधमर्णौ कुरुतः एषापि दिग्वणिजामेव । अन्येषां तु व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्युक्तं पञ्चकंशतमर्हतीति हिरण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्ध्या गृह्यन्ते तत्राधिलक्षणं द्रव्यं सा कारिता यथा भोगलाभे न्यासरूपविषये च स्यात् कायिका कायकर्मणा संशोद्ध्या कायजीविका चैषां क्रमेलकाचैवाधिकादीनाम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ व्यवहारसिद्धा अप्यधर्महेतुतयाऽकर्तव्या वृद्धीराह नातिसंवत्सरीमिति । अतिसांवत्सरी संवत्सरमात्रेणातिक्रान्तामतिशयितां द्विगुणतांगताम् । तथा नादृष्टां सांहत्येन दर्शनायोग्यां प्रत्यहग्राह्यां विनिर्हरेत् गृहीयात् । तथा चक्रवृद्धिः वृद्धेरपिवृद्धिस्तानं गृहीयात् । कालवृद्धिः प्रतिमासं प्रदेया । कारिता द्विगुणादूर्ध्वं वृद्धिरशास्त्रीयत्वेपि तदूर्ध्वमपि मूल्यंवर्धतइति ऋणिकेनार्थितया कृता । कायिका यावन्न मूलमप्यते तावत्कायेन कलार्थं कार्यमिति । केचित्तु प्रथामान्तत्वादस्य पूर्वणानन्वयात्कर्तव्यमित्यस्यार्थस्यार्थइत्याहुः । तत्तुच्छम् । यच्छब्देनयेति पूर्वप्रक्रान्तप्रक्रियानुकर्षार्थेन त्वपास्तम् ॥ १५३ ॥

(३) कुहूकः । भूमैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वागते तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंकुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिगृहीयात् नच शास्त्राददृष्टामुक्ताधर्म्यद्विकत्रिकशताद्यधिकांगृहीयात् । अधर्मत्वबोधनार्थोनिषेधः चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां गृहीयात् । तासां स्वरूपमाह बृहस्पतिः ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता कलावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिकाचातिवाहदोहादिना कारिता ऋणिकेन याऽनापत्कालएवोत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोपिवृद्धीरशास्त्रीया न गृहीयात् । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वचक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयंपश्चाद्गर्ध्व्यंतद्विगर्हितम् ॥ कात्यायनः ॥ ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वयैकस्मिन्मासि एवंदेयं द्वितीये तृतीये च तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंगृहीयात् अतोते संवत्सरे यां संगृहीयात्साऽतिसंवत्सरी ताम् । तथा अदृष्टं शास्त्रतः पञ्चकाद्यतिरिक्तम् चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयमपि न ग्राह्यमित्याह नहरेत् नगृहीयात् । बृहस्पतिस्तांलक्षयतिस्म ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृतेति ॥ चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिका संवत्सरान्ते द्विकादिकामित्युक्तेः नातिसंवत्सरीमितिग्रहणेनाऽशास्त्रीया । कायिका च वाहदोहादिना । कारिका तु काले उत्तमर्णेन पीडया कृता अशास्त्रीया एता अपि न ग्राह्या इत्यध्याहारः । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वचक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयंपश्चाद्गर्ध्व्यंतद्विगर्हितमिति ॥ पूर्णे ऋणतुल्ये सति सोदयं ततोधिकलभ्यंगृह्यते यत्तद्विगर्हितमित्यन्वयः । कात्यायनोपि ॥ धनिकेन तु या वृद्धिरधिकां प्रकल्पिता । आपत्काले कृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ अधिकामंस्वेच्छया । अन्यथा अनापत्काले ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सरादूर्ध्वभवां वृद्धिं लोकशास्त्रयोर्दृष्टंचक्रवृद्ध्यादयो वृद्धयस्ताश्च न हरेत् न गृहीयात् । चक्रवृद्ध्यादयो बृहस्पतिना व्याख्याताः ॥ कायिका कर्मसंशोद्ध्या मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिका ऋणिना कृतेति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिसांवत्सरी वृद्धिर्न हरेत् न गृहीयात् च पुनः अभीष्टा वृद्धिर्न हरेत् न गृहीयात् च पुनः या वृद्धेरपि वृद्धिः चक्रवृद्धिः प्रतिमासं देया । कारिता द्विगुणेन मूल्यमिति कारिता च पुनः कायिका कायमूल्यमिति योगीश्वरः ॥ वृद्धिवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासंतु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणि इति ॥ १५३ ॥

ऋणं दातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ सदत्वा निर्जितां वृद्धिकरणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धिद्विगुणीभूतमृणधनपरिक्षया दातुमशक्तोयः सपुनः क्रियां कारयितव्यः करणं लेख्यसाक्ष्यादिपरिवर्तयितव्यः वृद्धितु दद्यात् निर्जितो यावतीगणनया भवतीत्यर्थः द्विगुणादधिकं न ग्राह्यमिति यदुक्तं तस्यायमपवादो जयो ह्ययं प्रयोग इति कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता यावता नेह किंचिदीदृशं वचनमस्ति वृद्धिसहितं धनं वर्द्धते मूलधनं वा केवलं पुनः क्रियाश्रूयते सा च करणं परिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता यदि न वर्धते किमर्थं तर्हि

करणपरिवर्तनं उच्यते शान्तलाभे धनेऽदीयमाने यागहत्यादिसंभावना साक्षिणश्च दीर्घं गच्छति काले विस्मरेयुर्यथोक्तं ॥ यत्र कायोभवेद्येन कृतेपक्षादशाब्दिकी । विवादस्तत्र नैकः स्यात्साहसेषु विशेषतः ॥ तथा दशवर्षोपेक्षितमृणमसाध्यमिति । तथा च पूर्वं स्म व्याचक्षते । अयंच राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुग्रहः ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणं समूलांवृद्धिम् । पुनः क्रियां कलांदत्वा मूलस्य पुनर्वृद्धिनियमम् । निर्जितां तावत्कालेन संचिताम् । करणं यत्र साक्ष्यादिव्यवस्थां परिवर्तयेत् पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियांकर्तुमिच्छेत्सन्निर्जितामुत्तमर्णः सत्यतया आत्मसात्कृतांवृद्धिं कृत्वा करणलेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणादृतेजीवितुमसमर्थः पूर्वोत्तमर्णादृणान्तरं लिप्सुरेवं कुर्यादित्याह ऋणमिति । पुनः क्रियां ऋणान्तरम् निर्जितां मासिमासि लभ्यत्वेनानीतामुत्तमर्णश्रान्यां तांसंपूर्णीदत्वा करणं क्रियते लिख्यते ऋणमत्रेति पत्रान्तरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पुनः क्रियां ऋणस्य पुनः स्वीकरणक्रियां । निर्जितामुत्तमर्णेन निर्जितामधमर्णेन तदानीं दातव्यमिति यावत् । करणमूल्यमात्रस्य ऋणस्य स्वीकरणं । परिवर्तयेत् अस्यां करणपरिवृत्तौ यावती संभवेद्दृष्टिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः निर्जितां तत्कालसञ्चितां कृतांवृद्धिं दत्वा यदन्यत् करणं यत्र साधनं परिवर्जयेत् । अन्यत्कारयेदित्यर्थः ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ॥ यावती संभवेद्दृष्टिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अदर्शयित्वा हिरण्यमदत्वा हिरण्यं अदत्वा निर्धनत्वाद्वृद्धिहिरण्यं तत्रैव पुनः करणं परिवर्तयेत् साक्षिसमक्षमेवंब्रूयादेतावन्मूलमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिरिति यत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरावृद्धिरिति तावद्ब्रूयाचक्षते पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या यावत्या वृद्ध्यानातिपीड्यते या प्रागासीत्तेतान्यूनित्यर्थः । यज्वासहायनारदीनां तु मते कार्किणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापयितव्यः येन साक्षिशक्तश्रवणमात्रे साक्षित्वं वृद्धिददाति तत्समक्षमधमर्णोर्थसंबन्धोपि प्रत्यक्षीभवति यतः श्रवणाश्रवणे च कृता भविष्यन्ति ततश्चित्ततिष्ठति धने दशवर्षोपेक्षितमित्यादिव्यपश्चरो भविष्यति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोरयति अदर्शयित्वेति । मूलभूतहिरण्यं धनिके अदर्शयित्वा अदत्वा क्रियां परिवर्तयित्वा यावती संभवेत्तावता कालेन वृद्धितामैव दातुमर्हति न तु मूलस्य पुनः स्थापनार्थमधिकं तेन देयमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं शक्नोति तदा तद्दृष्टीत्वा तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तदा तुमर्हति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णप्रत्युक्तलभ्यानासमर्थस्य लभ्यं पूर्वपत्रोपरि वर्धयेदित्याह अदर्शयित्वा आदौ लेख्यमदत्वा छेदनादिभयात् । तत्रैव लेख्ये हिरण्यं वृद्धिधनं दत्तावशिष्टं परिवर्तयेत्समारोपयेत् । अतएवाह यावतीत्यादि ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । वृद्धेर्वृद्धिरिति नवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रैव हिरण्यमदर्शयित्वा अदत्त्वा परिवर्तयेत् । तत्क्रियामितिशेषः । यावती वृद्धिः संभवेत्तावती-
वृद्धिः अधमर्णः दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिसमारूढोद्देशकालव्यवस्थितः ॥ अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवामुयात् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाराणसीयास्यामि तदीयं पुण्यं भाण्डं च हेतुरेषा च ते वृद्धिरिति तत्र यदि कान्तारन-
दीसंतरणराष्ट्रोपप्लवादिना तदेशं गतस्ततोऽर्वाग्देशात्क्रियता लाभेन प्रवृत्त्या व्यावृत्तस्तदा यथा निरूपिता वृद्धिर्न दा-
प्यते यतस्तदेशं यावद्दहतांया वृद्धिरप्रामाणांसा कथं स्यात् दीर्घमध्वानंवहतांयुग्यानामहान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्त-
कालंरुतैववृद्धिर्युग्योपकारः शीघ्रंतु प्रति निवृत्तानांस्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणंसंपद्यतएव एषएवातिक्रमः एवंकालाति-
क्रमोमासमेव हन्तुंबलीवर्द्धयती तव वृद्धिरिति तत्र यदि पक्षात्प्रत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्णःसमारूढः प्रतिपन्नोद्गी-
कृतवानितियावत् । तस्यां वृद्धौद्देशकालौ व्यवस्थितौ यत्तया पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशेषकालविशेषवा न निर्वि-
शेषणमेव कृतवान् सएवविधोधर्मस्तौ देशकालौ अतिक्रमोनप्रामुयात्तत्फलंवृद्ध्याख्यंनामुयान्भजेत नाद्यादित्यर्थः ॥१५६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि चक्रवृद्धिः कार्या तदा मयात्र देशेऽत्रकाले शोधनीयेति यत्र व्यवस्था कृता स-
यदि ततोऽन्यत्रान्यदा च याचते तदा चक्रवृद्धिर्न लभ्यते अपितु अशीतिभागादिर्धर्म्यैवेत्यर्थः । तत्फलं चक्रवृद्धिलाभम्
॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छक्रादिभररूपा वृद्धिरभिप्रेता । चक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्णोद्देशकाल
व्यवस्थितः यदि वाराणसीपर्यन्तंलवणादिशकटेन वहामि तदा ममेदंयद्दन्दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि
मासंयावद्दहामि तदा मासंयद्दन्दातव्यमितिकाल व्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्यौ देशकालौ दैवादपूरयन्-
शकटादिना वहँल्लाभरूपफलंसकलंनप्राप्नोत्यपि तु ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धिप्रसंगेन देशकालमयादया नियमिता या भूतिःतदपूरणेन सर्वानाप्नोतीत्याह चक्रवृद्धि-
मिति । चक्रवृद्धियुक्कटेन वहनीयत्वात्कायिकावृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रपदं बलीवर्द्धादेरुपलक्षणम् । देशकालव्यवस्थित-
इति वाराणसीपर्यन्तंवैतत्पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममैतद्दन्तंभूतिरूपंदेयमिति देशव्यवस्थितिः यदि मासं प्राप-
यामि तदा ममैतद्दन्दातव्यंइति कालंव्यवस्थितिरेवंसमयारूढोवाहकोद्देशकालावतिक्रामन्पूरयन् तत्फलं संपूर्णभूतिना-
प्नोति किंतु तन्निपुणैर्व्यवस्थितामेवप्राप्नोतीति भावः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन् देशे अस्मिन्कालेस्थितः सन् चक्रवृद्धिं समारूढः दातुमुद्यतः
अधमर्णः देशकालौ अतिक्रमन् तं कालं तं देशं अतिक्रामन् ग्रहीतुं नायाति मयादानन्तरं धनं धनिकः आमुयात् ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः ॥ स्थापयन्ति तु यां वृद्धिसा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः किंतत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकंशततेनेत्याह समुद्रयानग्रहणपात्रोपलक्षणार्थं स्थूलपथि-
कावारिपथिकाश्च वणिजोयांवृद्धिस्थापयन्ति सा तत्राधिगमनं प्रति निश्चयं प्रति सैव निश्चेतव्येत्यर्थः । देशकालार्थदर्शि-
नोऽस्मिन्प्रदेशइयानर्थलाभोऽस्मिन्नियानिति ये पश्यन्ति जानते नतु समुद्रयानएव च ये कुशलाः कर्णधारादयः । अन्ये
पूर्वश्लोकमेवंव्याचक्षते यदृच्छाभ्याहारेणाधमर्णेन या देशकालं चाश्रिता तांच प्राप्य तद्देशोदितंफलंलाभाख्यमन्यत्मादे-
शाद्यदि नामुयात्तदा कीदृशीतत्रवृद्धिरित्याकांक्षायामुत्तरश्लोकःचक्रवृद्धिग्रहणंकारितायाअपि प्रदर्शनार्थं लोभातिशयभा-

जावणिजांक्षयव्ययाय संविधिज्ञाः परस्परस्य यावद्विस्थापयेयुस्तांराजा प्रमाणी कुर्यात् । तत्राधिगमप्रतीति प्रतिःक-
मप्रवचनीयोधिगमस्य लक्षणत्वाल्लक्षणेत्थंभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुद्रेति । दुर्गोदेशः कालश्चाल्पोर्थस्तल्लभ्योबहुरिति जानन्तः समुद्रयानकुशलाःवर्त्म-
नोदुर्गत्वेन मूलनाशस्यापि संभवात् यामिति बहुलमपि वृद्धिकुर्वन्ति साधिगमप्रति अधिगमलाभप्रति ऋणिकेन
वाणिज्यफले प्राप्तेएव देया नान्यथा । अत्रावधिकवृद्धिग्रहणं समुद्रादौ प्रायिकींविपत्तिमनुसंधायेत्यतःसमुद्रयायिनां दै-
वाल्लाभाभावे वृद्धेरप्यदानमित्यर्थः । समुद्रेतिचैवविधाकारोदिरप्युपलक्षणम् ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलपथजलपथयाने निपुणाद्येदेशपर्यन्तमित्यत्कालपर्यन्तमूलमाने सत्यतावाँल्लाभोगृहीतुंयुक्त
इत्येवंदेशलाभधनज्ञावणिगादयोयांवृद्धितथा विषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमधनप्राप्तिप्रति प्रमा-
णम् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति वणिग्व्यवस्थितिमङ्गीकुर्वन्धर्मव्यवस्थितिमाह समुद्रेति । समुद्रयानकुशलाः स्थलप-
थजलपथगमननिपुणाः । एतावत्पर्यन्तमेतन्नयने एतावान् लाभोलब्धव्यइत्येवं यां वृद्धिं स्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था
प्रमाणं अधिगमं धनप्राप्तिप्रति ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले ऋणंगृहीष्यामीति कृतव्यवस्थश्च वृद्धिसमारूढः समा-
तत्र स्थितोत्तमर्णस्तोदेशकालावतिक्रमंतत्फलंताश्च अभियुक्तपुरुषविशेषकल्पिता वृद्धिः कचिद्युक्तेत्याह समुद्रेति । स्थापय-
न्ति तत्र देशकाले । अधिगमंस्वीकारंप्रतिसावृद्धिस्यत्तैरेवोक्तांवृद्धिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सावृत्तिश्च तत्र अधिगमं लाभं ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ॥ अदर्शयन्सतंतस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋणप्रयोगे द्विविधे विश्रंभः प्रतिभूराधिवां तत्र प्रतिभूपक्षइदमुच्यते । त्रिविधश्च प्रतिभूदर्शने-
प्रत्यये दाने च तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेदमुष्मिन्प्रदेशे मयैषतव दर्शनीयः सतथा
कुर्वन्स्वधनात्तस्य ऋणयतेत प्रयत्नंकुर्याद्वातुमिति शेषः दद्यादिति यावत् ऋणग्रहणंव्यवहारवस्तुमात्रोपलक्षणार्थं तेन
यावन्तोऽर्थविषयाव्यवहारेभूत्वानुकंपयन्ते तद्वस्तुदद्यादर्शने नान्यतरेणाभियुक्तः वाक्पारुष्यसंग्रहणादौ येन परिभाषा क-
र्तव्या यदि न दर्शितंतदेतन्मयादातव्यं अकृतायान्तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः शरीरे तुनिग्रहान्तंविऋयणं-
सुवर्णम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनायादीयमाने ऋणिकं दर्शयिष्यामीति । एतच्चोपलक्षणम् । अयमेतादृशोधनी पुत्री
आप्तश्चेत्यादिष्वर्थेषु मद्भवसा प्रत्ययः क्रियतामित्येवंप्रत्ययप्रतिभूरपि प्रत्ययविपर्यये प्रयच्छेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दर्शने
प्रत्ययेच प्रतिभूत्वनिमित्तं यद्देयं तत्प्रतिभूरेव दद्यात् नतु तद्विक्रयग्राहिणोपि पुत्रादयः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णोदर्शनीयइति सतंतस्मिन्काल-
उत्तमर्णस्यादर्शयन् तद्धनंदातुंयतेत ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लग्नकस्याधमर्णाद्यदर्शनेस्वधनादृणदानमाह यइति । यः प्रतिभूर्लग्नकः यस्याधमर्णा-
देर्दर्शनायतिष्ठेदिमंतुभ्यंदर्शयामीति सयदि तं नदर्शयेत्तदा स्वकीयधनात् ऋणादि दद्यादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रतिभूक्त्यमृणप्रसंगादाह योयस्येति । योयस्याधमर्णस्य समानवर्णस्तमधमर्णेतस्योत्तमर्णस्य ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिभूत्वरूपमाह यदिति । योमानवः यस्य प्रतिभूर्दर्शनायतिष्ठति सःप्रतिभूः तंअधमर्णमदर्शयन्-
अप्रत्यक्षीकुर्वस्तस्याधमर्णस्य ऋणं त्वधनात्प्रयच्छेत् ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यंवृथादानमाक्षिकंसौरिकंच यत् ॥ दण्डशुल्कावशेषंच न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाव्यं प्रतिभुवा यत्कर्तव्यंपरणसंशोधनादि तत्प्रातिभाव्यं अर्हता योग्य-
ता सानेन प्रतिषिध्यते तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारः प्रतिषेधः । अनधिकृतश्च न ददातीत्येवंन दातव्यमित्युक्तंभवति
सर्वत्रादृतौ क्रियापदे व्याख्यायते द्रष्टव्ये । कथंपुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्राप्तिर्हि तदणस्य पित्राऽगृहीतत्वात् नैष-
दोषः यद्येन दातव्यतयाङ्गीकृतंतदृहीतफलत्वादृहीतमेव तन्निश्चितस्वरूपत्वमापन्नाततः प्रतिषिध्यन्ते । वृथादानंपरिहा-
सादिनिमित्तंप्रतिश्रवणंकुरुकार्यमिदमपनिष्पन्नमिदंदास्यामीति निष्पादिते कार्ये पित्राऽदत्तंप्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रेण दाप्य-
ते एवंपारितोषिकादिबन्दिपरिहासादिविषयंपंचाहममुष्माद्विजएतस्ययद्दापयेदिति तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिदातुमघ-
टितेऽसंनिधानाद्विजोन्वितोऽपि कारणाद्वृत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रेण दाप्यते अक्षिनिमित्तमाक्षिकंसनिकायंयद्धार्यते ऽ-
न्यतोवा तत्प्रयोजनंयदृहीतमिति शक्यते ज्ञातुंतस्य प्रतिषेधः यः परित्यक्तबान्धवोक्षमालात्स्वेव शय्यासनविहारीप्रसिद्धः
क्रीडनकस्तदणमाक्षिकमिति मन्यन्ते ज्ञातुम् । सुरापाननिमित्तंसौरिकंसुराग्रहणंमद्योपलक्षणार्थेन यः पानशौण्डोत्यन्त-
मद्यपस्तदणप्रतिषेधः दण्डशुल्कयोरिव शेषः । यत्र पित्रा दण्डशःशुल्कशश्च कश्चिदत्तः परिपूर्णोदण्डशुल्कौ न दत्तौ ता-
दृशस्य प्रतिषेधः । यत्किंचित्पित्रादत्तंसतद्दाप्यते । स्मृत्यन्तरेऽप्यविशेषेणोक्तं प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डान पुत्रे-
ण दातव्यानभवेयुरिति तत्र विकल्पः महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः शुल्केऽप्येवं स्वल्पे तु सर्वस्य
॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथादानं चारणादिषु । आक्षिकं द्यूतहारितम् । सौरिकं तत्पीतसुरामूल्यम् । दण्डावशि-
ष्टं परिणीतकन्यादिनिमित्तदत्तशुल्कावशिष्टं दण्डशुल्कावशिष्टम् । अवशेषमित्युपलक्षणम् । सर्वमप्यदत्तमदेयमेव
॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिभूत्वेन यदेयंनंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानंपरिहासनिमित्तं पण्डादिभ्योदेयत्वेनपित्रांगीकृतंद्यूतनि-
मित्तंसुरानिमित्तंच दण्डंयदेयंदण्डंशुल्कंघट्टादिदेयंतदवशेषंच पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृप्रतिश्रुतादि पुत्रैर्देयमिति सिद्धवत्कृत्य तददेयंसंकलयति प्रातिभाव्यमिति । प्रतिभुवा लग्न-
केन पित्रा यदर्शनादि प्रतिश्रुतंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं
सुरानिमित्तं दण्डशुल्कावशेषं राजदण्डपण्यस्त्रीघट्टादिस्वीकृतशेषंच नपुत्रोदातुमर्हतीत्यन्वयः । प्रातिभाव्यमिवमधमर्णदर्श-
यामीतिप्रतिश्रुतस्यदर्शनंप्रतिभुवःपितुरदर्शनेन पुत्रस्तंनदर्शयेत् ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । तदभावे पुत्रेण देयमिति प्राप्तस्यापवादमाह प्रातिभाव्यमिति । वृथादानंधर्मरहितंगायकादिभ्योदे-
यम् । आक्षिकंद्यूतनिमित्तम् । सौरिकंसुरासंबन्धि ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्प्रातिभाव्यंदर्शनंप्रातिभाव्यंतत् । वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातंतत्वृथादानम् । च
पुनः आक्षिकंअक्षसंबन्धकृतंद्यूतकृतं । सौरिकं यत्सुरासंबन्धकृतंतत् । च पुनः दण्डशुल्कावशेषं पुत्रोदातुंनार्हति । योगी-

श्वरः॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानंतथैवेह पुत्रोदद्यान् पैतृकम् । पितृकृतमृणंपुत्रोनदद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ॥ दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोके योविधिर्मया चोदितउक्तः यथा पुत्राणां भवति पैत्रिकंप्रातिभाष्यंतद्दर्शनप्रातिभाष्ये यद्येवंप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रादाप्यन्तामतआह दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः पुत्रादाप्यन्ते नान्यस्मिन् यद्येवंप्रथमोर्द्धश्लोकोनर्थकः दानप्रतिभुवःपुत्राणांसाधनानुक्ते सामर्थ्याद्यस्य प्रतिभुवोनास्ति पुत्राणांसंबन्धइति गम्यते । अथविस्पष्टार्थमुच्यते प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमितरथाप्रतिषेधदर्शनं ग्रहणादुभयपरिभ्रष्टस्य किंविधिभूतप्रतिषेधइति संशयःस्यात् नास्ति संशयः स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोवा । न तत्पुत्राऋणंदद्युर्दद्यानाय येस्थिताइति ॥ इहापि दानप्रतिभुवन्यस्य विधित्वादन्त्यत्राप्राप्तिः दर्शनग्रहणमुपलक्षणार्थंअनुवादेचोपलक्षणत्वमदोषः किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्राश्लोकानांकृतिर्मानवी ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनेति प्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । दानप्रतिभूरेतेनादत्ते दास्यामीति नियम्यभूतः । दायादानृक्प्रतिहिणोऽनु पुत्रानेव ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । सुरानिमित्तंच यद्देयंदण्डंप्रातिभाष्यं पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वोपदेशः सददर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयोज्ञेयः दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रमृणंदापयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रातिभाष्यं पुत्रोऽदातुमर्हत्युक्तो दानप्रतिभुवि तूत्तमर्णस्य देयमिति प्रतिश्रुत्य मृतेपितरिपुत्रोपिदद्यादित्याह दायादानिति दापयेद्राजेतिशेषः । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोपि वा । नतत्पुत्राऋणं दद्युर्दद्यानाययः स्थितइति ॥ प्रात्ययिको यथा प्रत्ययोविश्वासः अस्मत्प्रत्ययेनास्मै धनं प्रयच्छतु भवाननायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोयमिति प्रत्ययार्थं भवतीति दानप्रतिभूर्यथा यद्ययं ददाति तदाहमेव दास्यामीति ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पूर्वचोदितः पुत्रेण देयमिति पूर्वश्लोकउक्तः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्शनप्रातिभाष्ये दर्शयितुंप्रतिभुवि अहंदर्शयिष्यामीत्युक्तौ पूर्वनोदितोविधिःस्यात् । दानप्रतिभुवि मयाधनंदेयमित्युक्तेसतिप्रेतेमृते सति दयादान् पुत्रानपि दापयेत् पुत्रेभ्यःदापयेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ॥ पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेन श्लोकोऽनं संदिहानः भ्रंशरुत्वोत्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुश्लोकः पदद्वयेनादातरि विज्ञातप्रकृताविति समन्वयान्तानिसमानाधिकरणानिपदानिव्याख्यायन्ते अदातरि प्रतिभुवि प्रतिज्ञातप्रकृतौ न ऋणमनुत्तमर्णः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्किंकेवलेनैवात्मव्यापारेण ततः प्रतिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति कुतः संदेहउक्तमृतोदानप्रतिभूतज्ञातस्तादृशे मृते कस्तत्पुत्राणांसंबन्धः यतस्तु खलु विज्ञातप्रकृतिर्विज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनंगृहीत्वा स्थितइत्येतन्निश्चितमतोभवति बुद्धिरस्ति तत्पुत्राणांसंबन्धोयतस्तेन ऋणसंशुध्यर्थमस्यनिमृष्टमिति । पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषमाह यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबन्ध्यन्ते यस्तर्ह्यदाता तस्मिन्मृतेदातोत्तमर्णः पश्चात्तत्तत्तत्कालमित्यर्थः । शेषव्याख्यातं परीप्सा प्राप्तीत्या ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमुपपादयति अदातरीति । प्रतिभुव्यदातरि दानार्थमभूते विज्ञातप्रकृतौ प्रथममेव

दर्शनादिनियमकरणेन निश्चितादातृत्वभावे भेदे ऋणं दातोत्तमर्णः केनहेतुना तत्पुत्रादावर्थमीप्सेत यतएव दानार्थं नासौ प्रतिभूः कृतः पित्राच देयत्वेनाङ्गोक्तमेव दायदेन देयमतोन्यथा न देयमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अदातरि दानप्रतिभूवोन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभूविप्रत्ययप्रतिभूवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केनहेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि दानप्रतिभूवदर्शनादिप्रतिभूवोपि पुत्रस्तद्व्यादित्याशङ्क्याह अदातरीति । दानप्रतिभूवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभूवि प्रत्ययप्रतिभूविवापुनर्नष्टेभूते विज्ञातप्रकृतौ विज्ञाता प्रकृतिः प्रतिश्रुतप्रातिभाव्यकारणमपि दर्शयामीत्यादियस्यतस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः परीप्सेत्केनहेतुना प्राप्नुमिच्छेत् । दर्शनादिप्रतिभूवो मृतत्वाददानप्रतिभूपुत्रेवचनाभावात् । विज्ञातप्रकृतेरिति कचित्पाठस्तदा दर्शयामीत्यादिप्रतिभूत्वेन विज्ञातः प्रकृतिः पितायेनतस्मात्तत्पुत्रात्केन हेतुना प्राप्नुयादित्यन्वयः । समासः स एव ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । पुनरितिवाक्योपन्यासे अधमर्णे ऋणदातरि सति विज्ञातप्रकृतौ दातोत्तमर्णः केन हेतुना धनं परीप्सेत्कस्माद्धनंलभेतेति महर्षिप्रश्रसद्भावेनस्वयमुपन्यासोऽयं हेमहर्षयः एवंपृच्छतिचेदित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र प्रश्नमाह अदातरीति । दाता उत्तमर्णः दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवि दानप्रतिभूव्यतिरिक्तेभेदेसति पुनः अदातृत्वेनविज्ञातात् नियतत्वेन पश्चात्प्रकृतरूपात् अधमर्णात् ऋणकेनहेतुना परीप्सेत् इच्छेत् ॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलं धनः ॥ स्वधनादेव तद्व्यान्निरादिष्टइति स्थितिः १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरादिष्टंनिसृष्टंस्वधनादर्पितंभवलग्नकइदंते धनंमत्तस्त्वया संशोधनीयं यद्यहंन दद्यामभवतः पर्याप्तधनं । यावद्धनमुत्तमर्णाय दातव्यंतावत्परिपूर्णंनिसृष्टं स्वल्पेतु निसृष्टे बहुनिसंशोधये न दापयितव्यः । पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं यद्यपि न दानप्रतिभूवश्च निरादिष्टस्तत्तत्पुत्रोदाप्यते स्वधनादेव तद्योनिरादिष्टपुत्रइति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् साक्षात्प्रतिभूवस्तुप्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति चेन्मैवं निरादेशने नइति स्थितिरेषा शास्त्रमर्यादा विचारदेवावलंबनइति सिद्धयन्निरादिष्टोऽलंबनइति चैवमभिधानंतत्पद्यग्रन्थानुरोधेन ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्किमेवंसर्वत्रेत्याह निरादिष्टेति । दर्शनप्रत्ययप्रातिभाव्यकालएव संप्रत्ययार्थं यदि प्रतिभूर्द्धारिणिकेन निरादिष्टधनोदत्तधनः स्यात् । तच्च दत्तं तस्मै धनं धार्यमाणशोधनायालंपर्याप्तं यस्य सोऽलं धनः । तदा निरादिष्टोदत्तधनः सतस्मिन्द्रव्ये व्ययितेऽपि स्वधनादेवारुण्यदद्यात् । तथाच तद्व्यादेरपि तदेयमेवेत्यर्थः । अलं धनमिति सर्वदानमपेक्ष्य अल्पेतु स्थापिते तावदेव शोधनीयं न सर्वधनंदेयम् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिभूवोमृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह निरादिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवा यदिनिरादिष्टधनोऽधमर्णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोत्र निरादिष्ट धनपुत्रोऽलक्षणयोच्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अधमर्णादिवामधनस्य पितुर्मरणेपि पुत्रः समर्थश्चेत्तद्व्यं दद्यादित्याह निरादिष्टेति । अधमर्णेन निरादिष्टं समर्पितं मरणादिकाले किंचिद्धनंयस्मै सनिरादिष्टधनः दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवा अलं धनश्च पर्याप्तधनः यावति धने ऋणपरिशोधनंस्यात्तावद्धनः स्वधनाद्व्यं दद्यादिति । निरादिष्टधनइति प्रतिभूपुत्रोऽलक्षणाया । इति स्थितिः शास्त्र-

मर्यादान्तु बलात्कारः । अलंघनइति विशेषणात्परीप्सेत्केनहेतुनेतिन्यायाभावस्योक्तत्वात् च विज्ञातप्रकृतित्वेन धनलाभस्य सूचितत्वाच्चप्रकरणाद्यामादानपि दापयेतइत्यत्र दानप्रतिभूदायादस्यैववाग्रहणम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोत्तरत्वेनेदमाह निरादिष्टधनइति । निरादिष्टधनः पुत्रः परत्रवासंक्रामितधनः प्रतिभूर्मरणेन तिरोधानेन वाऽलक्षितोयदि स्यात्सनिरादिष्टः । प्रतिभूर्धनग्राही पुत्रावरोवा स्वधनदेव तद्वत्प्रमुक्तमर्णयि दद्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रोत्तरमाह निरादिष्टेति । प्रतिभूर्निरादिष्टधनः अधमर्णेनदत्तधनश्चेत्तर्हि अलंघनः उत्तमर्णाय दातुं गृहीतसंपूर्णधनस्यसनस्यात्सप्रतिभूःस्वधनाद्देयंतद्वत्तदद्यात् ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यर्धनैर्बालेन स्थविरेण वा ॥ असंवद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यपर्यायोव्यवहारशब्दः यत्किंचिद्दानाधानविक्रयादिकार्यलेख्यादि च प्रमाणमेतैः कृतं तन्न सिध्यति कृतमप्यकृतं भवति । मत्तोन्मत्तौ विख्यातौ आर्त्ताधनबन्धुनाशादिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च । यौगिकत्वाच्चत्तादिशब्दानां यावन्मदादियुक्तास्तावत्तत्प्रमाणमावस्थिकोयंप्रतिषेधः मदर्शनार्थंचैतदप्रकृतिस्यत्वमात्रस्य यथोक्तं कुर्यादप्रतिकर्तितगतः तदाप्रकृतमस्याद्भुरस्वतत्त्रेसहेतुतइति । अप्रकृतिस्यश्चोच्यते उपप्लुतबुद्धिस्वकार्यविवेचने असमर्थः उक्तंच ॥ कामक्रोधाभियुक्तार्थोभयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपराश्चेति ज्ञेयास्त्वप्रकृतिगताइति ॥ कामादीनां द्वन्द्वकृत्वा पीडितशब्देनैतः पीडिताइति साधनंकृतेति तृतीयासमासः तेन पीडितस्य प्रतिषेधः सचायंसंप्रति मन्मथाधिष्ठस्त्रीपरिरम्भणादिपरीप्समानोभवति अभियुक्ताद्युतादिक्रियान्तरे दत्तावधानाः एते हि तत्र संसृजन्तः स्वामिनोपि स्वइत्यस्य प्रातिभावादिप्रक्रिया निश्चयस्यानवधानान्न प्रमाणं यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छ्यमाना इदमस्मै दीयतामङ्गीकृत्वा प्रातिभाव्यमियति वस्तुनीदृशेऽनेन च प्रकरेणोच्यतइत्येवमादि निष्पुणतानावधारयन्ति प्रकृतिक्रियाविघ्नोवा माभूदस्मिन्निहस्थइत्यभिप्रायमभ्युपगच्छन्ति गच्छ त्वयद्ब्रवीषि तत्सर्वमनुष्ठीयतइति पारतन्त्र्यंवाङ्गीकुर्वन्ति तदुक्तं स्वतत्त्रसहेतुतइति येन हेतुनाऽस्वतत्त्रोऽप्रमाणसोस्य स्वतत्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते यथाऽस्वतत्त्रः स्वमपि न विनियुक्ते एवमयमपि कामादिवशीकृतमर्थविवेककार्याणांच गुणदोषौ क्रियमाणावनधिगच्छन्स्वतत्त्रेण तुल्योभवति । आर्त्तोव्याख्यातः अभियुक्तविशब्दौ च धर्मवचनौ लक्षणया धर्मिपरौ विज्ञेयौ अभियोगोऽभियुक्तआतुरइति । व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थितानि शृगयादीनि अभियुक्तव्यसन्यपि काश्चित्क्रियांतात्पर्येण कुर्वन्तुच्यते अव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्याख्यानरतः । अथवा कामक्रोधशब्दौ कामिनिक्रोधवतिवर्तेते अत्र पक्षेभयव्यसनशब्दौ कृतद्वन्द्वौ पीडितशब्देन संबध्यते अन्येतु स्वतत्त्राएव रागद्वेषाभ्यांपरीताव्यापारागः क्वचिदात्मीयेष्वभिषङ्गात्मात्मीयतया परिगृहीतस्य चित्संबन्धिनापि ध्यायतोवाभिषेतसिद्धौ मनसः परितोषोरागस्तद्विपरीतोद्वेषविषयः परिपथिन्यनात्मीयतया परिगृहीते तदस्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिवृत्तिरित्येवमादिरूपौ रागद्वेषौ सर्वथास्य भावबुद्धिश्चलिता क्षणमपिविवक्षितेकार्ये नावतिष्ठते अन्यद्वदन्तोऽन्यदाचरन्ति एवंप्रकृतिस्यः अन्यथा सर्वएव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजोर्णाक्षिशिरोरोगार्त्तमत्ताः प्रकृतिस्थाः स्युर्नचैवमभ्यधीनोर्गर्भदासः पुत्रशिष्यौ भार्या च यदापि रुद्ध्या गर्भदासएवाध्यधीनस्तथाप्यस्वतत्त्रोपलक्षणार्थत्वात्सर्वएव ते गृह्यन्ते । स्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तत्सिध्यति तथाच नारदः ॥ यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतत्त्रकृतंच यत् ॥ अकृतंतदिति प्राहुरिति ॥ अस्वतत्त्रः स्मृतः शिष्यआचार्येतु स्वतत्त्रता । अस्वतत्त्राः स्त्रियः पुत्रादासाद्यश्च परिग्रहः ॥ स्वतत्त्रस्तुगृही यस्यतस्य तत्स्यात्क्रमगतम् ॥ ननु यदि न स्वातन्त्र्यंस्त्रीणामुच्यते पुंसश्च स्वातन्त्र्यमेतदनुपपन्नं यतः साधारणं धनंकथमेकाकीमनुष्योभार्ययाऽननुज्ञातोदानविक्रयादिभ्यः प्रभवेदतइत्युक्तं ॥ स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि का-

र्याण्याहुरनापदीति ॥ तथा कुले ज्येष्ठइत्युपक्रम्य तत्कृतः स्यात्कार्यज्ञातविक्रीतमिति धनसाधारणं हि पुरुषेऽपि स्त्रीवदस्वत-
 त्तयच्छब्दे स्वाम्यं पारतन्त्र्यं चेति तद्विरुद्धमिव स्वामित्वस्येत्याश्व व्यवस्थेति योज्यं भवति । पारतन्त्र्यं परिविधेयताछादि-
 वार्तित्वं यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं न लभते कीदृशमन्यस्वाम्यस्य अथ दानाधानविक्रये यत्र प्रकृतत्वाद-
 नीशाः स्वशरीरे परिभोगादौ यावदिच्छंस्वधर्मो विनियोज्यते परतन्त्रमहाधानानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां योनात्मोपभोगो भवेद्दाल-
 स्यस्वाम्यं पारतन्त्र्ये उपपन्नो यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा शिष्यते एव पुत्रादावपि स्त्रियास्तु न कदाचिदपारतन्त्र्यं ॥ बालया वा
 युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वतन्त्रेण कर्तव्यं कार्यं किंचिदिति स्थितिः ॥ स्वाम्यं पारतन्त्र्ये स्त्रीणामसमावेश उच्य-
 ते न पारतन्त्र्यवचनेन स्त्रीणां स्वधनविनियोगनिषेधः क्रियते किंतु स्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते परतन्त्रास्तैरासां स्था-
 ने निरूपणे येन हिताः स्वयं विवेक्तुमलमेष पात्रमर्हति । भूमिहरण्यादिप्रतिग्रहमनेन कन्यासंबन्धं कुर्यात् इदं द्रव्यमस्मात्कर्तुं
 विक्रेतुं वार्हसीत्येवमादितया ज्ञातव्यं अतो लेख्यादिकाले भर्त्राद्यनुमतिरुपयुज्यते केवलकृते कार्ये नाहं किंचिद्विज्ञाते त्व-
 या विप्रलब्धास्तीति वचनस्यावसरत्वात् । भर्त्राद्यनुमतौ तु किंवक्ष्यति तदुक्तं ॥ एतान्यपि प्रमाणानि भर्त्राद्यनुमन्यते । पु-
 त्रः पत्युरभावे वा राजाधिपतिपुत्रयोः ॥ अतिस्वातन्त्र्यमपि नियमितं ॥ अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता ॥ अपिबु-
 द्धिपूर्वबालस्वलिते स्वामिना पत्न्यादयोनियोज्या अनुबन्धादिना ननु तैः स्वाम्यं विसर्गेऽपि ॥ सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्वजे-
 द्वाकुलसंनिधाविति ॥ स्त्रीणामेव न पुंसः पारतन्त्र्यं पतितस्याप्याप्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीक्षणोपदेशो तो विक्रयोपि दासादीनां ग-
 रीयस्यामापदि कुत्रचिदस्ति तेषु स्वामिन इत्येतदपेक्ष्य भार्या शिष्यदासीनां यथास्वं पारतन्त्र्यं धनसाधारण्यात् न भर्तुरनुज्ञा-
 प्यभार्यायायागादौ कचिदधिकार इति स्थितं यच्चेदपुत्राणां भर्तरि भ्रते वशोत्तिष्ठतु तथा ॥ जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि सम-
 न्वितः । तयोरपि पिता श्रेयो न भोवावीजिने मत इति पुत्राणां पारतन्त्र्यम् । ननु चान्योन्यव्याहृता मतिनास्ति व्याघातः
 अनधिकारिणि पुत्रे बाले मातृ परतन्त्रता मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यं मातृ धनरक्षणं चोरादिदोषेभ्यः पुत्रस्यापि यत्पितरि पारत-
 त्त्र्यं तदपृथक् तस्य तदग्रहे निवसेत् यदा तु पितृविभक्तधनं स्वयमर्पितवांस्तदा ॥ ऊर्ध्वन्तुषोडशाद्वर्षात्पुत्रं मित्रवदाचरेदिति ॥
 स्वातन्त्र्यमेव बालोऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक् स्थविरो लुप्तस्मृतिनिराभिभूतो भीतव्यवहारः । यद्यप्ययं कस्यांचिद्वेला-
 यां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणं प्रयात् यस्य तु भर्तुः स्त्री जनानां कार्यप्रतिबन्धेन वर्तते तथानुज्ञातमेतद्भव-
 ति असंबन्धः कृतः परार्थमनियुक्तो व्यवहार इति न भ्राता न पिता देवदत्ताय शतं धारयतीत्येवमादिवक्तुं न लभ्यते ।
 येतु भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवहारिणस्तेषामन्यतरेणापि गोपश्वादिविक्रयोगृहादिवन्धनप्रयोगादिच क्रियमाणं सि-
 ष्यति संबन्धित्वाय व्यवहारशब्दः सर्वव्यवहारग्रहणार्थः प्रकरणादणव्यवहार एव स्यात् ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्तः शोकादिना । अधीनो भृत्यः । अधिपदमीश्वरे वर्तते । बालेन षोडशवर्षेण । स्थ-
 विरेण लुप्तस्मृत्यादिना । कृत इत्यनुषङ्गः । असंबन्धेन स्वाम्यग्रहितेन परेण । व्यवहारः ऋणादानादिः । न सिष्यति न ल-
 भ्यो धनिकस्य ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यादिना मत्तः उन्मत्तो व्याध्यादिपीडितोपहतास्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्य-
 तिरेकेण कृतः ऋणादानव्यवहारो न सिष्यति ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतोऽपि व्यवहारः कचिदसिद्ध इत्याह मत्त इति । मत्तो मद्यादिना उन्मत्तो वातादिना आर्तो रो-
 गादिना आभ्यधीनः कामादिपीडितः अभ्यधीनः सेवको वा स्थविरोऽत्यन्तवृद्धस्तैः कृतः । असंबन्धकृतः असंबन्धेन पित्रा
 ऽवविनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारः ऋणादिविषयकः । मत्तादिभिः संबन्धिभिः कृतो न सिष्यतीति वार्तः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । कचित्कृतस्य निवर्तनीयत्वं त्रिभिः श्लोकैराह मतेति । आर्त्ताऽप्रतिक्रियपीडायुक्तः । असंबद्धो-
गृहक्षेत्रादिरहितः । आगन्तुकस्तेन कृतसंबन्धः । ऋणदानक्रयविक्रयादिकंसंव्यवहारो व्यवहारः । आर्त्तादिभिः सहकृतो-
संबन्धकृतश्च व्यवहारो न सिध्यतीति वर्तते ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनैः नित्यपराधीनैः । असंबद्धः स्वाम्यरहितः । एतैर्मत्तादिभिः कृतो व्यवहारो न सिध्य-
ति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ॥ बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्यचिदनुष्ठेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोभाषा सामान्येन भवति योर्थस्तथा प्रतिपाद्यते
सोनुष्ठेयः किं सर्वाविभाषा न सत्या नेत्याह बहिश्चेद्द्वर्गधर्मवाच्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धं पञ्चकादिकावृद्धिः भार्या-
मृत्यविक्रयादिरन्वयिनः सर्वस्तदानीमित्येवमादि यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिताः पत्रलिखिताः प्रतिभुत्रोवा दत्तास्तथापि न सिध्य-
न्ति । व्यावहारिको धर्मो आचारनिरुद्धो नित्यतोऽनादिर्नैदानीतनः पूर्वशेषश्चेतत् । अस्वतन्त्राप्रकृतिस्यैः कृतं दानाद्यनिश्चित-
मिति न प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भाषा परिभाषा कलादिनियमस्य लेखादौ निरूढा न सत्या भवति व्यर्थं भवति यद्यपि
साक्ष्यादिमत्तया प्रतिष्ठिता दृढा स्यात्तथापि । यदि धर्माद्विहिर्भाष्यते तच्च । नियताद्यावहारिकात् देशादिव्यवहारसिद्धा-
दाचारात् ॥ १६४ ॥

(३) कुट्टूकः । इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका भाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यान्सद्यवहारा
च्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थो नानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । भाषामात्रं न वस्तुसाधकमित्याह सत्येति । इदं मयानुष्ठेयमित्येवं स्थिरीकृतापि भाषा शास्त्रनि-
यमात्पारंपर्यान्सत्यव्यवहाराद्वा बहिर्भूता स्वतन्त्रा तदाऽसिद्धैवेति पद्यस्यार्थः । तथाच ॥ प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथा चो-
दितमर्थिना । समामासतदर्थो होनामजात्यादिचिन्हितमिति ॥ भाषारूपमेतद्बहिर्भूतोऽशास्त्रीयः । तत्र लेख्यप्रकारे याज्ञव-
ल्क्यः ॥ यः कश्चिदर्थो निर्णीतः त्वरुच्या तु परस्परम् । लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ समामासतदर्थो-
हर्नामजातित्वगोचरैः । सत्रह्यचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम् ॥ समामेऽर्थे ऋणी नाम त्वहस्तेन निवेशयेत् । म-
तं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ॥ साक्षिणश्च त्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षो लिखेयुरिति ते
समाः ॥ ते सङ्ख्यातो गुणतश्च समाः कार्या इत्यर्थः ॥ अलिपिज्ञः ऋणी यः स्यात्लेखयेत्त्वमतं तु सः । साक्षी चेत्साक्षिणान्येन
सर्वसाक्षिसमीपगः ॥ साक्ष्यम्यलिपिज्ञश्चेत्सोपि सर्वसाक्षिसमीपगः सन् त्वनाम लेखयेदित्यर्थः ॥ उभयानुमतेनैतन्मयाहममुक-
मनुना । लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥ विनापि साक्षिभिरलेख्यं त्वहस्तलिखितं तु यत् ॥ तत्प्रमाणं स्मृ-
तं सर्वं बलोपधिरुतादते ॥ ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च ॥ त्रिभिरित्यनेन प्रपौत्रादीनां न दानार्हत्वम् ॥ आधिस्तु
भुज्यते तावत्तयावत्तन्प्रदीयते ॥ न प्रदीयते बन्धकधनमित्यनेन बन्धकभूम्यादीनां प्रपौत्रादेरपि ग्राह्यतेत्यर्थः ॥ देशान्त-
रस्थे दुर्लेख्ये नष्टेऽपि लिखेत्तथा । भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् । दुर्लेख्ये उक्तवैपरीत्येऽपि लिखेत्
शोलुमे भिन्ने द्वैधीभूते छिन्नेऽवयवश इति भेदः । किंच ॥ संदिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्त्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्रा-
प्तिक्रियाचिन्हसंबन्धागमहेतुभिः । युक्तिरित्यादेरयमर्थः । धनवतोऽस्मादयं ग्रहीतुं योग्यः निर्धनत्वादिति युक्तिः । प्राप्ति-
रतावत् त्वत्तः प्राप्तम् क्रिया मद्धनेन वाटीयं क्रीता मद्धनेन मठोयं दत्त इति । चिन्हं मद्धनेन दुहितृविवाहः कारितः । आ-
गमो मयात्मान् तद्धनं प्रगृहीतं दत्तं च । तुभ्यमित्येतैर्हेतुभिः लेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । किंच ॥ लेख्यस्य पृष्ठेऽपि लिखेद्-

त्वाद्वर्णिकोधनं । धनी वोपगतं दद्यात् त्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ दत्तवर्णं पाठयेत्लेख्यं शुल्भ्यै वान्यन्तु कारयेत् । साक्षि-
मच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति याज्ञवल्कीयवचनजातम् ॥ १६४ ॥

(८) नन्दनः । परस्परकृतसमयोभाषा । प्रतिष्ठिता साक्ष्यलेख्यादिरूपा यदि स्याद्धर्माद्धर्मशास्त्रभावात् । व्याव-
हारिकालोकव्यवहारभावाच्च । नियमात्समयात् बहिर्भाष्यते चेत्सत्यानुचिता कार्यनिष्पादनीसा न भवति । तस्य सत्य-
त्वं निवर्तनीयमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाषा परिभाषा सत्या न भवति यद्यपि प्रतिष्ठिता स्यात् लेख्यानिश्चिता लेख्यसाक्ष्यादिना-
स्यात् नियताद्यावहारिकात् चेत् धर्मादपेतातद्वहिः भाष्यते ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ॥ यत्र वाप्युपार्धपश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगः छद्म तेन यदावापकबन्धकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते असत्यकार्येण कृतं तद्राजा विनिव-
र्तयेत् कश्चिद्धनिकेनोपरुध्यमान आह न किञ्चिदस्तीति ननु क्षेत्रे स्थाण्डिलेवासोस्ति तदर्पयेत्यनया शङ्कया सुहृत्स्वज-
नायकस्मै चिदसावाधानी करोति तत आह तदन्यस्य मया बाधकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते सत्यपि प्रकाशलेख्ये तस्य-
आधानृतायोगात् । यदि हि परमार्थतया धित्वेन कृतं कथमाधानैव भुङ्क्ते इति एवंविधयोगावापनप्रमाणीकृत्य धनिने क्षे-
त्रादि दापयितव्योऽधमर्णः यस्य चान्येनागमेन स्वाम्यधनदानकालागमन्तरेण करणं करोति तदपि योगावापनं तत्रा-
धमर्णायस्य वानेनागमेन स्वाम्यधनदण्डितः सत्यमागमकारयितव्यः एवं विक्रयादि योयेन महार्धज्ञो विक्रीणीति नैव मूल्ये
क्रेतुरादत्ते यच्चात्र तेह विक्रीतं मया तवेदमिति स उत्तरकालं विक्रीतं त्वया ममेदमिति न लभते वक्तुं न चायं विक्रयानुशयो-
दशाहात्परेणापि निवर्तयेदिति यावामेन काययति पूर्वोक्ते पञ्चम्याङ्कनिमित्ते सति निमित्तान्तरे वा सति विक्रीतेन च
रूपादिभिः क्रयोपहर्तव्यव्यवहारे न दृश्यते न च रूपकादिसंचयशील इत्यादिना योगविक्रयाधिगमो योगदानप्रतिग्रहं य-
द्यपि दानप्रतिग्रहक्रिययोरन्यतरोपादानेनैवेतराक्षेपोऽन्यथा स्वरूपासिद्धेः तथापि क्रियाद्वयोपादानं वृत्तपूरणार्थम् । अथ वै-
कक्रियोपादाने तत्कारिण एव दण्डः स्यात् द्वितीयस्य सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानादतोदातुः प्रतिग्रहीतुर्द्वयोर्दण्डा-
र्थभेदेनोपादानं तथा सति योगवन्न विक्रीतमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयक्रियोपादानं कर्तव्यं स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यशास्त्रा-
द्दानुपादाने पिण्डः स्यात् । यच्चाप्युपार्धपश्येदिति यदुभयस्वामिकमन्यतरे प्रतिग्रहीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमा-
दियोगदानप्रतिग्रहदानं च प्रतिग्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वैकव्यवहारः । उपधिः छद्मनमन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपधिर्विधर्मः
यथा कश्चिद्धनिकेनोपयावदियद्भिरहोभिर्दातव्यमिति प्रतिभुवं स्थापयसि तावत्त्वांन्त्यक्ष्यामीति तस्मिन्विषये कश्चि-
दुत्तमर्णेन सह संविदं करोति मासस्य प्रतिभुवं गृहाण यावदेनमुपपीडयामि बद्धेन ममापकृतं अहमस्य पीडार्थ एव प्रतिभूर्न
मया किञ्चिद्दातव्यमिति तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह यद्यस्यास्ते प्रतिभूर्नास्ति कर्मादिकं न प्रार्थयसे नूनं जिहीर्षितं ते धनं समी-
हितः प्रत्याह नैतेन सह मम दृश्यो व्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति प्रतिभूः पुनराह भवानितवाहं प्रतिभूः सो निच्छन्पीडोपरोधादाहं
वणिज्याशिल्पारम्भादिक्रियैतद्यतिरेकिणो दर्शनीया उदाहरणमात्रं दानमेवायं न विक्रयः तदेतद्योगकृतं कार्यं यावत्किञ्चन त-
त्सर्वं राजा निवर्तयेद्राजाकृतमन्यकृतमादिशेन् प्रमाणीकुर्यात् कर्तारं कारयितारं च दण्डयेत् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगः छद्म तेन कृतं आधमनमाधिस्थापनं तथा छद्मकृता विक्रयदानप्रतिग्रहाः । अ-
न्यत्र वा यत्रार्णग्रहणक्रयोपनिध्यादावप्युपार्धल्लपश्येत्तत्र कृतं लेख्यादिकमपि निवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(३) कुट्टुकः । योगशब्दश्छलवाची छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छलजानीयात् वस्तुतोनिक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तेत ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । छलादिविषयेऽप्यसिद्धिमाह योगेति । योगशब्दोऽयमत्र छलपर्यायोऽधमनोवञ्चकैस्तेन बन्धकादिचतुष्टयंकृतं निवर्तयेत् । अत्र निक्षेपादावुपाधि छल वा पश्येजानीयात्तदपि निवर्तयेत् । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः यथा ममेदं हिरण्यं हिरण्यत्वात् मद्धस्तगतहिरण्यवदिति तत्र त्वक्रीतत्वाद्युपाधिरूपं पश्येत्तदपि निवर्तयेन्मिथ्येति कृत्वा ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आधमनविक्रयादिप्रयोजनेभ्योलोकसिद्धेभ्यः प्रयोजनान्तरसंबन्धोऽयोगस्तदभिसंबन्धकृतमाधनयोगाधमनं यथा ज्ञातिभीतस्य गृहक्षेत्रादिकाधमनं एवंयोगविक्रययोगदानयोगप्रतिग्रहं यत्र पश्येदुपहितं च विनिवर्तयेद्वाजा ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः गाधपरछलकारणं पश्येत् अनविक्रीतं अधिस्थानं योगदानप्रतिग्रहं योगः उपधिः दानं प्रतिग्रहः तं यत्रयोगेयत्रदानं यत्र प्रतिग्रहे उपधिपश्येत् यत्र कार्ये उपाधिकं परं पश्येत्तत्कार्यविनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययः ॥ दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं येन गृहीतमृणं तेन प्रतिदातव्यं तदभावे पुत्रपौत्रस्तदभावे तद्व्यवहारी तत्तद्यतिरेकेनान्यस्य दानं प्रामाण्यतेऽत्र कचिद्विषये तदर्थमिदमुच्यते यद्गृहीतं धनं संचेन्नष्टो मृतो देशान्तरंगतो वा कुटुम्बेन च कृताव्ययो दातव्यं बान्धवैस्तद्भातृपुत्रपितृव्यादिभिः प्रविभक्तैर्विभक्तधनैरपि स्वतः स्वधनादित्यर्थः । यत्तावद्भातरहमिति तेषां यदणमुप जातं तद्गृहमध्यादेव दीयते । तद्विष्टेऽस्य विभागः यथोक्तं ॥ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदणंकृतं । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्षित इति ॥ अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुटुम्बार्थमृणंकृतं तद्भातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्न त्वकुटुम्बार्थमित्यर्थः अविभक्तग्रहणात्तेषामेव तथा विधमृणंसंभवेत् प्रायः नहि प्रविभक्तात्परकीयकुटुम्बकरणार्थमृणंगृह्णन्तो दृश्यन्ते प्रविभक्तिरपीत्याह अपिशब्दादविभक्तैश्च यदि श्रेष्ठभातृणां विभक्तानां स्वकुटुम्बभरणात्समकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्त्वतया तदीयकुटुम्बं विभ्रतीयास्तत्र विभक्तेनापि भ्रात्रा पितृव्येण यदणंकृतं तदितरो दद्यादेव देशान्तरागतः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभक्तेनाविभक्तेन वा भ्रात्रादिना कुटुम्बार्थं यः कृतोऽव्ययः स तत्र मृते तिष्ठद्भिर्दायादैर्देय इत्यर्थः । स्वतो धनात् मृतसंबन्धिनः स्वीयाद्वा ॥ १६६ ॥

(३) कुट्टुकः । ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंवर्द्धनार्थं तदणव्ययः कृतस्तदा तदणविभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । यदि ग्रहीता ऋणादेर्मृतस्तदा कागतिस्तत्राह ग्रहीतेति । ग्रहीताधमणो ज्येष्ठभ्रात्रादिः । कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययस्तदणव्ययितम् । तदा स्वतः स्वकीयाद्धस्तात् । नष्टपदं प्रव्रज्याद्युपलक्षणम् ॥ पितरि श्रोषिते प्रेते व्यसनादियुतेषु वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निन्दुवे साक्षिभाषितमितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पितृपदं ज्येष्ठाद्युपलक्षणम् । बान्धवैः पुत्राद्यैः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ऋणस्य ग्रहीता नष्टो मृतस्तिरोहितो यदि स्यात् कुटुम्बे च ऋणस्य तस्य व्ययस्तेन कृतो यदि स्यात् बान्धवैर्भ्रातृभिर्देयस्तदणमविभक्तैर्भुक्तं पश्चात्प्रविभक्तैरपितैः स्वीकार्यादर्थान्तदणमुत्तमर्णाय दातव्यं स्यात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि ग्रहीता स्वामीनष्टः स्यात् च पुनः कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः तत्क्रणं बान्धवैः दातव्यम् विभक्तैः बान्धवैः स्वत्वधनान् दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् विचालयेत् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तु तावद्वात्रादयः कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि तु गृहक्रमभृत्योऽपि व्यवहारं ते वस्त्रादिविक्रयक्षेत्रस्थण्डिलादिप्रयोगकर्षणाय क्रग्व्यवहारं वा यमाचरेत् स्वदेशे वा सन्निहितस्य प्रेषितस्य च तं ज्ञात्वा गृहस्वामी न विचालयेदविचार्यैव साधु कृतमन्ये नुमन्यन्ते । अन्येतु पूर्वशेषोयमर्थवादो न विधिरित्याहुः तदुक्तं । न ह्यर्थवादताबीजं किंचिदस्ति विभज्यमानं शाकं क्षेत्रं यत्तच्छब्दाभिसंबन्धम् । अथ मत्तोन्मत्ता र्त्ताध्यधीनैस्वातन्त्र्यादध्यधीनस्य तत्कृतप्रमाणमिति । अकुटुम्बार्थे सन्निहिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुं अन्यथा कुटुम्बावसादस्यादतस्तद्भरणान्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवाध्यधीनः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यधीनो भृत्यः । विदेशे स्वपरोक्षे । ज्यायानधिकृतः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोऽपि यदृणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्नुमन्येत ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कुटुम्बपोषणाय कनिष्ठादिग्रहीतमपि ज्यायसा देयमित्याह कुटुम्बेति । अध्यधीनः कनिष्ठादिः न विचालयेत् । न ददातीति न ब्रूयात् ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । यस्य व्यवहारमाणादिप्रयोगो ज्यायान् स्वतंत्रो गृही न विचारयेत् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनः गर्भदासः कुटुम्बार्थेऽप्यवहारं क्रणं आचरेत् करोति स्वदेशे वा तं क्रणं ज्यायान् ज्येष्ठः न विचारयेत् अन्यथा न कुर्यात् ॥ १६७ ॥

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ॥ सर्वान्बलकृतानर्थान् कृतान् मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा न बालः स्वतन्त्राप्रकृतिस्थौ पधिकृतं प्रमाणं तद्वद्बलकृतमपि सर्वान्बलकृतानर्थान् निवर्त्या नित्येव विधिः । भुक्तं दत्तं लेख्यं लेखितमित्युदाहरणमात्रं तत्र बलाद्दत्तं यदनुपयुज्यमानं क्षेत्रारामादि वाहनाय दीयते वृद्धिकामो वा यद्धनं देवादारोपयति वारवाहनमनिच्छतां गृहेषु मुख्यार्पणं पण्यमश्रुते लिखितमात्रकारणं सर्वानित्यन्यानप्येवं विधानार्थान् कार्याणीत्यर्थः । योगावापनमित्यत्र निपुणं दर्शितमत्रापि श्लोके समस्य योगबलशक्त्ये प्रक्षेपं पृथक् श्लोकद्वयकरणं विचित्रा श्लोकस्य कृतिर्मनोर्मत्तोन्मत्ताध्यधीनैर्बालवृद्धिर्वा बलात्कृतोऽसंविधिना योगो व्यवहारो न सिध्यतीति सिद्धयत्येव न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलात् बन्धनताडनादिना तद्भयेन वा । सर्वान् क्रयादीन् । अकृतान् निवर्तनीयान् ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । बलाद्दत्तमप्रतिग्राह्यादि बलाद्भुक्तं भूम्यादि बलाद्विखितं च वृद्धिपत्रादि प्रदर्शनं चैतत्सर्वान्बलकृतान्व्यवहारान् निवर्तनीयान् मनुराह ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बलादिति । बलादावश्यकर्तव्यतातिरेकात् दत्तं व्ययितं अप्रतिग्राह्यादि राजादिसहायाद्वा दत्तं दापितम् । भुक्तं निषिध्यमानं भूम्यादि । लेखितं च वृद्ध्यादिपत्रम् सर्वान् । क्रयविक्रयादीन् अकृतान् मनुरब्रवीदित्यन्वयः । मत्ताद्यतिरिक्तविषयम् तदसिद्धस्योक्तत्वात् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रमाणादिकंकुर्व्यादेव बलरुतंसर्वनिवर्तनीयमित्याह बलादितमिति । तदप्यरुतमनुरब्रवीत् । सर्वा-
नुक्तव्यतिरिक्तान्योऽर्थश्चास्मिन्प्रकरणे साक्षिप्रतिभुवोः परार्थेऽप्युक्तः । दण्डदशबन्धादिनाराज्ञोवृद्धिश्चोक्ता ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योव

णिङ्कृतपः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । परेणार्थ्यमाने साक्ष्यंप्रातिभाव्यं व्यवहारेणक्षणं च कर्तव्यं कुलादिभिर्नित्यमुपेत्य ह्यतः । अतः
स्वयंकुर्वन्तो न प्रमाणी भवन्ति अथवा परस्यार्थंकुर्वन्तः क्लेशमाप्नुवन्ति न ह्येषां त्वार्थगन्धोस्त्यतो बलान्नकारयितव्याः ।
कुलंवृद्ध युषाः परेण वार्य्यमाना विप्रादय उपचीयन्ते अतो न ह्येतां निच्छन्विप्रं प्रतिग्रहीतव्याः । अथवा परसंबन्धिनोऽर्था-
योपचयो विप्रस्यातः स्वार्थप्रवृत्तिर्न परार्थेव तेन विप्रेण न बलात्तदनादाने प्रवर्तनीयं हतबलसाध्यदानमिति लोकप्रवादो न
दापयन्तं निषेधति तदिच्छन्तं दापयेत् याज्या तु बलं एवमाढ्यः कुशीदवृत्तिर्धनवानिव न प्रयोजनीयः किमिति कुशीदव्यव-
हारेऽन्यस्मै ददाति न महीति । अथवा तेन बलवतो न्यस्मिन्नेच्छन्ति तद्ययंकुर्वन् नमारोपयितव्यं यतः परेणार्थ्यमान उ-
पचीयते न बलान्नयुञ्जानः शास्त्रनिषेधात् एवं विप्रीकुसीदो धनवृद्धिं कामयन् व्यवहारयति वणिक्पण्यजीवी नृपो राजापि
प्रयुक्तराजदण्डमाददान उपचीयते न तु बलादिप्रोत्साहनेन व्यवहारयन् तदुक्तं नोत्साहायेत्स्वयं कार्यमिति विप्रादीनां वि-
धिरनुवादो राजोदृष्टान्तार्थः । अथवा सर्वस्योदाहरणप्रपञ्चस्तथाप्येतनोऽपि ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलमविभक्ताज्ञातयोमृतस्य ज्ञातेरस्वस्याप्यृणं शोधयन्तः । अतः साक्षित्वप्रतिभूत्वानाङ्गी-
कारेण कुलत्वं च विभागे निवर्तनीयमित्यर्थः । व्यवहारेण तद्दर्शनेन । चत्वारः उपचीयन्ते परधनं लभन्ते विप्रः प्राङ्घ्रि-
वाकः राज्ञः सकाशाद्धनप्राप्त्या । आढ्यो धनिको वृद्ध्या जीवनेन । वणिक् वाणिज्येन । नृपो राजा दण्डादिप्राप्त्या ॥ १६९ ॥

(३) कुङ्कूकः । साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यवहारद्रष्टा त्रय एते परार्थेऽप्युक्तमनुभवन्ति तस्मात्त्वनेन साक्ष्यं
प्रातिभाव्यं व्यवहारैर्क्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः पदार्थदानफलोपादानः कृण्वन्त्या
र्पणविक्रयव्यवहारैर्क्षणरूपं कुर्वाणानोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारमाढ्योऽधमर्णवणिक् क्रेतारं राजा व्यवहर्तारं बलेन
न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । बान्धवानपि दापयेदिति प्रसंगेन समानां परतः यथासंभवं क्लेशवृद्धीराह त्रय इति । तत्र
साक्षिप्रतिभूकुलानि क्लेशभाजि । तत्र साक्षिणां सत्योक्तौ न किञ्चित् अनृतोक्तौ कुलनाशायुक्तम् । प्रतिभूवः प्राति-
भाव्यदर्शनादौ न किञ्चित् तद्दर्शनादौ त्वधनव्ययैः । एवं कुलस्य कुपुत्रेण नाशः तस्मात् परतः क्लेशभाजस्तेन बला-
न्प्रवर्तनीया इति भावः । प्रतिभूपदं निक्षेपधाद्युपलक्षकम् सोऽपि परार्थेऽप्युक्लियति निक्षेपधारणेन किञ्चित् तन्नाशे चा-
प्रतिष्ठा तद्दानमिति । परेभ्यो विप्रादीनां चतुर्णां प्रतिग्रहाणां दानानर्धविक्रियकरादिग्रहैरुपचय इति । तस्मात् विप्रेण दाता
आढ्येनाधमर्णः वणिजा क्रेता नृपेण कार्यार्थी च न बलात्प्रेरणीय इति भावः ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र बलात्कारमाशङ्क्य परिहरति त्रय इति । कुलशब्देन कुलीनोभिप्रेतः तस्योपन्यासोदृष्टान्तार्थः ।
यथा कुलीनः परार्थे यतमानः क्लिश्यति एवं साक्षिप्रतिभुवाविति तस्मान्नात्र बलात्कारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । चत्वारः
परार्थ उपचीयन्ते वर्द्धन्ते । विप्रस्योपचयः परार्थेऽप्युक्तमनुभवन्ति तस्मात्त्वनेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारैर्क्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः पदार्थदानफलोपादानः कृण्वन्त्या
र्पणविक्रयव्यवहारैर्क्षणरूपं कुर्वाणानोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारमाढ्योऽधमर्णवणिक् क्रेतारं राजा व्यवहर्तारं बलेन
न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

नात्मार्यः । प्रजावृद्धयर्थत्वात् । यथा विप्रादयः प्रजार्थमुपचीयन्तएवंनृपोऽपि परार्थमुपचीयतेनत्मादेतदर्थत्वात्प्रमंनव-
लादित्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलं अविभक्ताज्ञातयः । चत्वारः उपनीयन्ते जीवन्ति । विप्रः प्राङ्निवाकः । श्लाघ्यः दाना-
दिव्यवहारेण । नृपः राजा विवदमानानामितियोगीश्वरः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ॥ न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थं नोत्सृजेत् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । करदण्डशुल्कादिशास्त्रविहितं वर्जयित्वान्यत्पौरधनमनादेयं राज्ञा क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्र-
न्यायागतरक्षानिर्वेशधनं तत्सूक्ष्मं काषापणमात्रमपि न त्यजेत् तदुक्तं ॥ वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धितुकारयेदिति ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोयत्कर्तव्यं नृपेण तदाह अनादेयमिति । यतो धर्मतोऽपि परवित्तग्रहणेनोपचीयते नृ-
पस्तस्मादनादेयमशास्त्रीयं नाददीत ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृहीयात् समृद्धोऽपि त्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजासेहेन राजा करादिनव्यापादयेदितिसार्थवादमाह अनादेयमिति चतुर्भिः । अनादेयमन्या-
योपात्तं नाददीतैव । आदेयं न्यायोपात्तं सूक्ष्मं रजोमात्रं नोत्सृजेत् न त्यजेत् । परिक्षीणो धनादिभिः तैः समृद्धो वा ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवं बलात्कृतं सर्वराज्ञानिवर्तनीयमित्युक्तं अधुना स्वयमपि राज्ञा बलात्कारो नकार्य इत्याह अनादे-
यमिति । परिक्षीणोऽप्यसमृद्धोऽपि अनादेयमदण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नाददीत । समृद्धोऽपि दण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नो
त्सृजेत् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनादेयमिति । परिक्षीणोऽपि पार्थिवः अनादेयमग्राह्यद्वयं नाददीत न गृहीयात् ।
च पुनः समृद्धोऽपि राजा सूक्ष्ममपि अर्थं अदेयम् अर्थं नोत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ॥ दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनादानाहमनादेयं अर्हेकृत्यस्तच्च दर्शितं दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरत्माभिरत्मान्दण्डयति स्ते-
नाटविकसामन्तादीन् शक्तो विजेतुमिति परे स्वशक्तिं प्रथयन्ति राष्ट्रे या अतस्तैरभिषेज्यमानो विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति आदा-
नादिहप्रेत्य वा धर्मदण्डनात् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनादेयादानाद्विद्रोयमिति लोकेऽख्यातिरधर्मश्च दौर्बल्यहेतुर्जायतेऽतः प्रेत्येह च नाशः ।
एवमादेयवर्जनादशक्तोऽयमित्यपकीर्तिः प्रजानामधर्मचरणेनाऽधर्मश्च ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात् राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते ततश्च
सप्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह अनादेयस्येति । ज्ञानतो वर्जनात् च धनस्य दौर्बल्यं ख्याप्यते गृह्यते । अयम-
र्थः । नीतिशास्त्रानभिज्ञोऽयं यतोऽनादेयमादत्तेऽपरिपूर्णधनोऽयमित्याक्रमणीयः यत आदेयमपि नादत्ते आदातुमसमर्थो वे-
ति । अनादेयस्यादानात्प्रेत्य नश्यति ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थाननुष्ठाने च दोषमाह अनादेयस्य चेति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनादेयस्य अग्राह्यस्य आदानात्स्वीकारात् आदेयस्य स्वीकरणीयस्य चवर्जनात् परित्यागात् तस्य राज्ञोर्दोषल्यंस्थाप्यते । सः राजा प्रेत्यद्दहलोके नश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गाच्चबलानांच रक्षणात् ॥ बलंसंजायते राज्ञः सप्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानंशोभनंवाऽऽदानं भव्यमेवशोभनंवर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्णसंसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्वर्णानांप्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवे संसर्गानासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेश्यंशक्यते । कश्चित्तुन कारं पठति वर्णसंसर्गादिति सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादोऽयं दुर्बलानांबलवद्विद्वद्भिरभिभूयमानानां स्वैभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञेबलसंजायते सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यं धर्मदण्डनंच न कर्तव्यमित्येतद्विशेषाः । पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानादुचितदण्डादियद्गृहणाद्धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनात् दुर्लभरक्षणाच्च धर्मबलम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसंजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात् यद्वा वर्णसंसर्गाद्वर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयंप्रजानांदुर्बलानांबलवद्भ्योपिरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदानादिति । आदानात्धर्मसंसर्गादिति हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धेः प्रेत्य वृद्धिः । इहापि वृद्धिः कीर्तिधनाभ्यां वर्णसंसर्गादितिकचित्पाठस्तदाऽऽदानादिह वृद्धिर्वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयपरिपालनेन प्रेत्य वृद्धिः । रक्षणाद्वलं चतुरङ्गबलवान्हि रक्षितुंसमर्थोजायते ज्ञायतेवा ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह स्वादानादिति । स्वादानात्स्वस्य प्राप्तद्रव्यस्यादानाद्गृहणात् । वर्णसंश्लेषात्त्वर्णैः सह शीत्येति यावत् ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वंद्रव्यंतस्य आदानात् उपहितदण्डादियद्गृहणात् । वर्णसंसर्गात्सांकर्यराहित्यात् ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमइव स्वामी स्वयंहित्वा प्रियाप्रिये ॥ वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचैतदेवप्रपञ्चयति अयंसेवकआत्मीयोऽतः प्रियः न केवलंराष्ट्रासी यस्यैव राष्ट्रंमेवावतिष्ठतेऽतोऽप्रियः तद्वदित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् ईदृशीहि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा यमस्येत्यणोबाधकं तत्रौपसंख्यानिकंयकारामल्लन्ति कः पुनर्यमतुल्यतांभजति जितक्रोधोजितेन्द्रियः रागद्वेषौ जयेत्प्रसङ्गाख्यानेन ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे । याम्यया वृत्त्या कर्मानुरूपसुखदुःखदाने । जितेन्द्रियोजितेन्द्रियजकामलोभः ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवंतस्माद्यमेति । तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधोजितेन्द्रियः त्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति तस्मादिति । स्वामी राजा यमोहि यथाऽदृष्टानुरूपेण दण्डानुग्रहौ करोति न प्रत्यवैत्येवंराजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविर्वाजितोदृष्टापराधानुसारेण वर्तेतेत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । याम्यया समवर्त्ती ही यमः ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् स्वामी राजा प्रियाप्रिये त्वयि हित्वा याम्ययावृत्त्या सकललोकसमदृष्ट्या मित्रमित्रेति हित्वा वर्तते । यथा यमः वर्तते ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ॥ अचिरात्तंदुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मे यः कार्याणि कुरुते समोहादेवेह व्यामूढो धर्मजज्ञात् तस्येदं धर्मजफलं विरक्तप्रकृतितया वशे कुर्वन्ति शत्रवः विरक्ता हि प्रकृतयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्येरस्ततश्च बहुकृत्यवशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बन्धन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येषवशीकारः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मोहाद्धर्मो नास्तीति भ्रमात् ॥ १७४ ॥

(३) कुहूकः । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तंदुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह यस्त्विति । अधर्मेण अयथाशास्त्रेण तत्र हेतुर्मोहात्कार्याणि दण्डशुल्कादीनि । सामन्ताद्यैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यानि वर्तितव्यमिति भावः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अधर्मेणासमवृत्त्या ॥ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो महीपतिः मोही नास्तीति भ्रमात् अधर्मेण कार्याणि कुर्यात् शत्रवः तं राजानं अचिराद्वशे कुर्वन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । सिन्धवो नद्यो यथा समुद्रमाश्रय्य न्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मय्यो वसन्ति न ततो निवर्तन्ते एवं कामक्रोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मयः संपद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थमर्थसाधनं व्यवहारादि ॥ १७५ ॥

(३) कुहूकः । यो राजा रागद्वेषौ धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः ता अपि तस्मान् नृपादनुवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । जितक्रोधइत्यर्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं दुरवग्राहत्वादयो राज्ञः समुद्रमित्यनेन सूचितं । तत्र दृष्टान्तमाह कामेति । कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अयस्तम् । सिन्धवः स्यन्दनात् नद्यः गाम्भीर्याचलमर्यादत्त्वबोधरत्नाकरत्वम् ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । अनुवर्तन्ते न भि ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो राजा धर्मे नि व्यवहारान् पश्यति ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्द्विषे ॥ सराज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । छन्द इच्छा तथा भूतं वा राजपुत्रैराह्वयनेनार्हतराण्डापयितव्यः । यावत्तस्मै धारयति तत्र सर्वमृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः । एवं पञ्चविंशतिः न त्वियं भ्रान्तिः कर्तव्या शतं तस्य धनिकस्य धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नार्णिकः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साधयन्तं स्वेच्छन्देन स्वेच्छयाऽप्रतिरोधादिना राज्ञि वेदयेत् ज्ञापयेत् । देयधनचतुर्थ-
भागं ऋणचतुर्थभागं दण्ड्योधनिकाय धनं दाप्यः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णो राजवल्लभो ह्यमिति गर्वाद् उत्तमर्णस्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्थभा-
गं दण्ड्यः तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह यदिति । योऽधमर्णः छन्देन इच्छया तस्मात्स्वधनं साधयन्तं राजवल्लभो ह्यमि-
ति गर्वान् नृपे निवेदयेत् सराज्ञा चतुर्थांशं दण्ड्यः । धनिकस्यापि तद्धनं दापनीयम् प्रयुक्तं साधयेदर्थमित्यत्रोक्तो भियोगाभा-
वाद्दण्डइह तु दण्डइति पौनरुक्त्यम् ॥ १७६ ॥

(५) मन्दनः । प्रासङ्गिकं बलात्कारवर्जनं परिसमाप्य प्रकृतमेव ऋणदापनमुपक्रम्याह यः साधयन्तमिति । राजन्य-
निवेद्य छन्देन स्वेच्छया । स्वमर्थसंरोधनादिना साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णमधमर्णो नृपे निवेदयेत् असावयमेवंमांवाधतइ-
ति सराज्ञा ऋणचतुर्भागं तस्मै दण्डं दाप्यः । तस्योत्तमर्णस्य तद्धनमृणं च दाप्यः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः छन्देन स्वेच्छया साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णो नृपे वेदयेत् सः राज्ञा ऋणचतुर्भा-
गं दण्डं तस्य उत्तमर्णस्य तद्धनं च दाप्यः ॥ १७६ ॥

कर्मणापि संकुर्व्याद्विनिकायाधमर्णिकः ॥ समो ब्रह्मजः ॥ दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥

(१) मेघातिथिः । निर्धनोधनेन निर्धनत्वान्मुच्यते किंति हि कर्मकारयितव्यः प्रेष्यत्वं ब्रजेत् यावता धनेन त-
त्कर्मकर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं संपद्यपि कर्तव्यं कर्मकुर्वतश्च सलाभधने प्रविष्टे दास्याच्चोक्षः संकुर्व्यादुत्तमर्णो नान्त-
शुद्धे धनेनोत्तमाधमव्यवहारइत्यप्येके उत्तमर्णोऽपरीधमर्ण एतच्च कार्यते वर्जः समः समानजातीयोऽब्रह्मजातिर्हीनजातीयः
श्रेयांस्तुत्तमजातीयगुणाधिकी वा शनैः क्रमेण यथोत्पादं दद्यात् भारदे पथेति ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणो शनैर्दीर्घो यथा दश-
मिति ॥ अतो राज्ञा धनिकधनसंशुद्ध्यर्थं परिक्षीणो ब्राह्मणो न पीडयितव्यः उत्तमर्णश्च रक्षणीयः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरपुरुषजातिश्चाधमर्णो धनाभाके स वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि संकुर्व्यात् निवृ-
त्तौत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्व्यात् । समजातिरब्र-
ह्मस्तु दापयेदिति कात्यायनेन विशेषितत्वात् । श्रेयान्मुनिरुत्कृष्टजातिर्न
दद्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्यधमर्णो दातुमसमर्थस्तबकागतिस्तबाह-
जातिर्वाऽधमर्णिकः कर्मणा स्वजात्यनुरूपेण वेतनकृत्यादिना सममृण-
हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थकर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्द-
र्धनमेव दद्यात् न तु कर्मणा लौकिकेन संकुर्व्यात् विप्रस्य लौकिककर्मकर-
दोषः हीनजातिमित्यनेन क्षत्रियो वैश्यस्य शनैर्दद्यात् न तु कर्मकुर्व्यात् इत्ये-
क्षकं तेषां दद्युस्तेन न प्रकृतविरोधः ॥ १७७ ॥

(५) मन्दनः । ऋणप्रदानाशक्तस्याधमर्णस्य जातितारतम्यवशेन न
तिरपुरुषजातिश्चाधमर्णिको धनिका योत्तमर्णाय कर्मणापि संकुर्व्यात् ऋण-
स्तद्वगं शनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

यः समः । उत्तमर्णतुल्यजातिः ततोऽपुरुष-
र्यात् श्रेयांस्तु विप्रश्चित् शनैर्दद्यात् एवं ॥
गोदयमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शनैः शनै-
स्य वक्ष्यमाणत्वात् । आर्विज्यादौ तु न-
। ब्राह्मणपदं राजसेवकगुणवत्त्वाद्युपल-

हरणमाह कर्मणापीति । समः समानजा-
तिः कर्मकुर्व्यादित्यर्थः । श्रेयान्मुनिरुत्कृष्टजाति-

(६) रामचन्द्रः । अधमर्णः कर्मणापि धनिकाय समं अनृणं कुर्यात् समः अन्योन्यसमः अवकृष्टजातिः हीन-
जातिश्च श्रेयांस्तु श्रेष्ठः तद्धनंशनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ॥ साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतांनयेत् ॥ १७८ ॥

(१) मेघातिथिः । अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययमर्शः विधिना प्रकारेण साक्षिप्रत्ययः सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि
संबध्यते साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि प्रत्ययः । अनुमानदैवी वा क्रिया कार्याणि न केवलमृणादानमन्यदपि समतंन
यदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमपाकुर्या दैक्यमन्यतउत्पादयेत् । उपसंहृतमृणादानंसमामोव्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणा-
मेवंरूपत्वात् । नहि साक्ष्यादिभ्यः कृते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तं केवलदंडविशेषस्तत्स्वरूपंच वक्तव्यमित्यु-
त्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोस्वामिविक्रयः कीदृशोनुशयइति स्वरूपव्यवस्थाम्यते ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्षिभिः प्रत्ययैः शपथैश्च सिद्धानि । समतां अविवादम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादिममाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि
विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विवादाद् इति दिशति अनेनेति । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि साक्षी प्रत्ययश्च लेख्यपूर्वकप्रतिग्रह
क्रयदिश्व ताभ्यां सिद्धानि निर्णीतानि समतामविवादं उक्तप्रकारेण ऋणादिशोधनं वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानोपसंहारमाह अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रत्ययशपथहेतुभिर्वा कार्याणि व्यवहारान्समतान्-
येद्विप्रतिपत्तिरहिताम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षिप्रत्ययः शपथः सिद्धानि कार्याणि समतां व्यवहारराहित्यं नयेत् प्रापयेत् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रख्यातोभजनः कुलचयस्य पितृपितामहाविद्वांसो धार्मिकमहापरिग्रहाः स्वकुलांशानि गृहीत्वा
नाकार्ये प्रवर्तते स हि स्वल्पामपि गर्हणां सोढुमसमर्थः नितरां च निन्दन्ति जनाः वृत्तं शीलमाचारो जनापवादभीरुता स्वा-
भाविकं संपन्नं तद्युक्तः धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणोतिहासाभ्याससंजाततदर्थविबोधः सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येष्वदृष्टाकार्ये सं-
भाव्यमानो वृत्ताभिधानः महापक्षः सुदृढत्वजनराजामात्याद्यनुग्रहीतमहिमहत्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणां गम्यो न भवति धनी-
स्वधनरक्षार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहारणे वर्तते अस्ति मे पर्याप्तधनं किं परकीयेन कथंचिज्ज्ञाते दण्ड्यः स्यामिति आ-
र्यो धर्मानुष्ठायी ऋजुप्रकृतिर्वा निक्षिप्यमाणं सुवर्णादिद्रव्यं कर्मसाधनेन धनोच्यते निक्षिपेद्रक्षार्थं स्थापयेद्बुधः एवं निक्षिप-
न्नाज्ञो भवति अन्यथा मूर्खः संपद्यते । सुदृढबुधोपदिशति दृष्टनायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः ईदृशि पुरुषे निक्षिप्तस्य न वि-
प्रत्ययो भवत्येव विधेन निक्षिप्तमनेनेति शङ्कान भवति यस्तु न अकितवपानशौण्डादिः स केनचिदाकृष्टोऽपि सत्पित्रास्य
हस्ते निक्षिप्तमया चेति न शङ्कास्पदं सुवर्णादिर्महतो धनस्य निक्षेपधारकइति काकणी मामिकेति युन्यमानो भवत्ये-
व ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणादानम् निक्षेपमुपक्रमते कुलजइति । वृत्तमाचारः । महापक्षे बहुबन्धौ । आर्ये
उत्तमदेशजाते ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि सत्याभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावानिक्षेपंस्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपइत्युक्तं तद्विषयकमाह अष्टादशभिः तत्रादौ तदुचितस्थलमाहकुलजइति वृत्तसंपन्नेवृत्तं स्वाध्यायाचारादि तद्युक्ते महापक्षे पुत्रपौत्राद्युपेते आर्यैस्त्वच्छप्रकृतौ धनिनि स्थाप्यधनादधिकधनवति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलजे महापक्षे मातृपितृभ्यां शुद्धपक्षे एतादृशे निक्षेपं बुधोनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थ्यस्य मानवः ॥ सतथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । यथेति यादृशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रंससाक्षिकमित्येवमादिसतथैवेति सौर्थोनिक्षिपस्तथैव ग्रहीतव्योयथा दायोदीयते निक्षिप्यते तथा गृह्यते यत्रैतन्निश्चितंभवति सर्वकालमेवास्यहस्ते समुद्रयित्वा स्थापयति तत्र विप्रतिपत्तावमुद्रिते लब्धे धारणकांयदि ब्रवीति नैषमुद्रयति निक्षिप्य मे बलाद्रच्छति तत्रैवंशङ्कनस्पदंजीयते प्रमाणान्तरात्प्रायशोमुद्रणमन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारितमिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरं व्यापारणीयं राज्ञापह्णवादेव सामान्यदण्डेन दण्डनीयः निक्षेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चिते द्वितीयः । ननुच सर्वापह्णवएवविभागितोजितएव युक्तः सत्यं यत्राविनाभावसिद्धयथा मुषिते ग्रामे देवदत्तो नियुज्यते त्वयान्यैश्चौरैः सद्धं मुष्मिन्लहनि संग्रामोहतइति सआह नैव तस्मिन्लहनि तंग्राममहमगमस्तत्र साक्षिभिरुक्तं दृष्टं तस्मिन्लहनि तत्र यन्मुष्टं तत्तु न दृष्टं तत्र देवदत्तेन मेषीप्यपह्णुतस्तदहग्रामसन्निधानसिद्धेः स्फुटे च कारणान्तरे सन्निधावनुपलभ्यमाने सन्निधानादेशदेशाच्चौरत्वमपि युक्तमनुमातुं इहतुप्रमादनष्टानानराणां मुद्रितनिक्षिपममुद्रितमेव नीयते । यथादायस्तथाग्रहः कोमेऽभियोगावसरइत्यनया बुद्ध्या संभवत्यपह्णवः नहि शक्नोत्यनुमातुं यथापि कथंचिदनुमापयेत्परिमाणन्तु न विना प्रमाणान्तरं निक्षिपवचनादेव सिध्यतीति युक्तोदिव्योदितोनिश्चयः सर्वथा यएकदेशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजितइतिनिश्चयः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथानिक्षिपेत् मुद्रितममुद्रितं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्यादि । यथादायइति पुनरस्यार्थस्य । कथनं लोकसिद्धिहेतुतया ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्येयेन प्रकारेण मुद्रारहितंसमुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्निक्षेप्ता स्वयमेव मुद्रांभित्वा यदा वदति ममेदंतुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानंदण्डाद्यर्थम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । तद्ग्रहणोपायमाह यदिति । योनिक्षेप्तायथायेन प्रकारेण मुद्रया संख्यया वा यमर्थं सुवर्णादिस्वरूपं यस्यहस्ते तत्र हेतुः यथादायः यथासमर्पणं तथाग्रहस्तथैव ग्रहणम् ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । यथारूपोयोऽर्थः सतथा रूपस्य हस्तात्तेन ग्राह्यः तथा हि यथा दायः स्थितस्तथा ग्राह्यः यथा दानंतथा ग्रहणं निक्षिपद्वयं अविकृतंदद्यादित्यर्थः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दायः अंशः तथा ग्रहः गृहीतुं योग्योग्रहः निक्षेपः ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानो निक्षेपमुर्न प्रयच्छति ॥ सयाच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेपमुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) मेघातिथिः । याच्यइति एवमुपायोयुक्तस्तथाह्यर्थसङ्गतिर्भवति साक्ष्यभावाद्दिव्येषु प्राप्तेषु वचनमिदं यथाचर्णादानादिषु साक्ष्यभावसमनन्तरमेव दिव्यानि दीयन्ते नतद्वदत्र किंतिर्हि चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत् तत्र यदि पुनश्चार्थ-

माणोन कचिद्वृत्तेस्खलति तदा न शपथैरदर्शनीयः अथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निक्षेपहरणसंभावनापि युक्तैव तदा च दिव्यैः परिशोधनी न पुनरनेकनिक्षेपहरणेनापरनिक्षेपहरणसिध्यति कदाचिद्वरीयसा प्रयोजनेनैकमपदतंरुताप्रयोजनउत्पन्नानु- शयोवान्यस्य समर्पयति अतोयंश्लोकसंघातोऽज्ञातिनिक्षेपधारणकस्य शपथनिवृत्त्यर्थो न पुनः प्रमाणोपन्यासः नच प्रा- द्विवाकनिक्षेपहरणे राजदण्डवदनिश्चितापरनिक्षेपहरणोपि प्रथमाभियोक्तुर्दापयितुंयुक्तः अनिश्चितेहि हरणे दाप्येत यदि शा- स्त्रेण तदा निर्णयार्थव्यवहारशास्त्रस्यात् । ततश्चहेतुभिर्निर्णयः कर्तव्यइति विकल्पितस्तस्मान्न शास्त्रीयोयमर्थोनच लौकिको व्यवस्थितिः साक्ष्यभावइत्याद्युक्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नप्रयच्छति मथमं लोभात् । निक्षेपसन्निधौ याच्यः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । अः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हि रण्यं यदि द्रव्यमित्येवं निक्षेपत्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेपत्रा ज्ञापिते प्राद्विवाकेन तस्य निक्षेपसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्योद्धरणप्रकारमाह यो निक्षेपमिति । स निक्षेपधारी प्राद्विवाकेन राजस्थापितेन पुंसा याच्योऽ- स्मैतदेहीति । असन्निधौ स्थलान्तरे ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । असाक्षिकेषु निक्षेपेषु निक्षेपहारित्वेन शङ्किते प्रयोक्तव्यविधिंश्लोकद्वयेनाह यो निक्षेपमिति । प्रश्न- विविच्य ब्रुवतीति प्राद्विवाकः प्रधानसभ्यः ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स प्राद्विवाकेन निक्षेपसंनिधौ तं निक्षेपं वाच्यः कथनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ॥ अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यंतस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः स प्राद्विवाकेन तन्निक्षेपसंनिधौ येन रहसि स्थापितं साक्षिष्व- सत्सु निक्षेपा तस्य याचमानस्य धारणकीयमपह्नुते तत्त्वया किंचिन्निक्षिप्तमिति ततो निक्षेपा राजाज्ञापितो न निक्षेपधा- रिणोऽकारं दर्शयेत् किं तर्हि कुर्यात्प्रणिधिभिश्च हिरण्यमात्मीयं सुवर्णरूप्यं वा अन्यस्य निक्षिप्य याचितव्योर्थनीयः प्राद्विवाकेन प्राद्विवाकग्रहणं निर्णयाधिकृतपुरुषोपलक्षणार्थम् किं साक्षादेव याचितव्योनेत्याह प्रणिधिनां मुखेन यैरेव न्यस्तं वयोरूपसमन्वितैः वयसामन्विता येन बालान् भवन्ति तेषां हि परैः प्रेरितानां मद्भ्रान्तार्थोन्यासइति संभाव्यैत परिणतवयैभ्यस्तु नाशको भवति एवंप्रसमन्वयोरव्याख्येयः रूपमेव कस्य तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव चापलं प्रतिभाति तथाच रूपमेतद्याचष्टे भगवन्वी- तरागतामिति तेनैव तदुक्तं भवति तादृशाः प्रणिधयः कर्तव्या येषां मद्भ्रान्तार्थो यमुपक्रमइति नाशङ्कते धारणकः अपदेशैः सव्याजैर्निक्षेपकारः राज्ञोपद्रवग्रामगमनादिभिरनेन हेतुना त्वयि संप्रति निक्षिपामीत्यनृतसंभवात्कारणकथनमपदेशः एत- च्च सर्वप्राद्विक्षेपसंनिधौ कर्तव्यम् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपविषयवदृष्टप्रमाणाभावात्कृत्स्नस्य निक्षेपानभ्युषगमादाह साक्ष्यभावइति । प्रणिधि- भिश्चरैः स्वीयैः वयसा वृद्धत्वादिना रूपेणच पालित्यादिना प्रामाणिकत्वाचितेनान्वितैः । प्राद्विवाकस्तस्य निक्षेपानभ्यु- पगमेतु निक्षेपान्तरं निदध्यात् । अपदेशैर्नास्य धनस्य रक्षकोत्साकं विद्यतइत्यादिव्याजोक्तिभिः । तत्त्वतो यथानिक्षेपः संप- द्यते तथेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । किं कृत्वा किं याचनीयइत्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्त- बाल्यैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्रा- द्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तमुवर्णयाच्यः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राङ्निवाकस्यापि प्रार्थनयाऽलब्धेऽप्युपायान्तरमाह साक्ष्यभावइतिद्विभ्याम् । प्रणिधिभिन्न-
रैः वयोरूपसमन्वितैः अतिक्रान्तशैशवसौम्याकृतिनिक्षेपधारिसमानवयः प्रभृतिभिः तेषुहि सख्यादिवशादतिगोच्यमपि
प्रकाश्यतइति । अपदेशैः राजामांहनिष्यति दण्डयिष्यतीत्यादिराजोपद्रवव्याजाभिधायिभिः । तत्त्वतोवस्तुतोहिरण्यं स-
न्यस्य निक्षेपयित्वा ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । वयोरूपसमन्वितैः पूर्वनिक्षेपुर्वयोरूपसदृशैः प्रणिधिभिः करणैस्तत्कालोचितसंबन्धोवयोरूपसाद-
श्योपहेत्वन्तरेण निक्षेपप्रतिपादनशङ्कापरिहारार्थः । अपदेशोनिक्षेपनिधानार्थानुज्ञानार्थः । हिरण्यग्रहणं पूर्वनिक्षिप्तसजा-
तीयद्रव्योपलक्षणार्थम् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः चारैः अपदेशैः व्याजैः संन्यस्य निक्षिप्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

सयदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तं यथा कृतम् ॥ न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । एतेनात्माकोनः साक्ष्यभावान्निक्षेपोपहूयतइति यथा न्यस्तं यथा कृतमिति गूढागूढचिह्नकृतेन
भेदः अथवा गृहीतनिक्षेपुर्व्यापारभेदेन भेदः । यथाकृतं यथागृहीतं निर्विकल्पमवलंबं च गृहीतं तथैव प्रतिदातव्यं
प्रतिदाने यत्र कालग्रहणे न क्रियतइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदित्वया ततोपदत्तं तद्गतमेव धनं त्वयात्माभिश्च ग्राह्यमित्युक्तः सयदि प्रतिपद्येत सं-
मतः स्यात् । यथा मुद्रादिना न्यस्तं तथाकृतं कण्टकादि । निक्षेपत्रोक्तं न तत्र विद्यतइति यदि तस्मिन्प्रत्यार्पितेपि परोममैतन्यू-
नमित्यभियुक्ते तदभियोगादिकं तत्र न विद्यते तावतैव तच्छोधनमुक्तं मुद्रादेर्भावात् । नतु दण्डो नास्ति सापराधत्वात्
॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सनिक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत स-
त्यमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेपत्रा प्राङ्निवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्चात्सयाच्यमानः निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रमसमुद्रं वा यथाकृतं यथाकारं कटका-
दिरूपं तद्विन्नं वा प्रतिपद्येत दातुमन्यते यदि तदा परैः पूर्वनिक्षेपैः यदभियुज्यते तन्न भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । सनिक्षेपहारित्वेन शङ्कितः । परैः पूर्वनिक्षेपैः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपुरुषः यत्र स्थापितः यदि प्रतिपद्येत अङ्गीकुर्यात् यथान्यस्तं यथाकृतं तत्र किंचिन्न विद्यते यत्
अन्यैर्निक्षिपेत् परैरभियुज्यते आरोप्यते ॥ १८३ ॥

तेषां दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथा विधि ॥ उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

(१) मेघातिथिः । तेषांप्राङ्निवाकप्रयुक्तनिक्षेपमृणायदि द्रव्यं निक्षिप्तं न दद्याद्यथाविधीति यथाकृतपदेन व्याख्यातं स-
धारणकोऽवष्टब्धस्य राजपुरुषैर्भयमर्थिने राजनिक्षेपं च दाप्यतइति धर्मस्य साधारणा व्यवस्था तात्पर्यमत्र व्याख्या-
तम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां प्रणिधीनां अर्थनानन्तरं यदि न दद्यात्तद्विरण्यं तदोभयं निक्षेपद्वयं सनिगृह्य गृही-
त्वादाप्योदण्डमित्यर्थः । यदितु प्रणिधिदत्तं प्रत्यर्पयेत्तदा निश्चयानुत्पत्तेर्दिव्या क्रियेत्यर्थोत्तिष्ठम् ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांचारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं विरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबन्धिनौ

संपीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा निश्चयः । यो निक्षेपमित्यादि श्लोकचतुष्टयस्य चेदृश एव पाठक्रमो-
मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविन्दराजेन तु साक्ष्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्त एव पठितः तदा च नार्थसङ्कतिः
न वा वृद्धाभ्यासादरः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अपदेशैः स्थापितस्यापह्नवेदण्डमाह तेषामिति । तेषां प्रणिधीनां यथाविधि यथात्वरूपं यथा-
स्थापितं च न दद्यात्तदोभौ निक्षेपौ निक्षेपधारोदाप्यः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां निक्षेपमृणां यद्विरण्यं तद्यथाविधि न दद्यात्तदा उभौ निक्षेपनिक्षेपारौ निगृह्य दाप्यइति
धर्मस्य धारणा मर्यादा ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं देयौ प्रत्यनन्तरे ॥ नश्यतो विनिपाते ताव निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पत्यनन्तर उच्यते निक्षेपः पुत्रो भ्राता भार्या वा यस्य निक्षेपमुद्रं व्ये स्वाम्यमस्ति भार्याया-
स्तावत्स्वाम्यमुक्तमेव पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुश्चैकधनस्य तत्र तेषां कश्चिदावनिक्षेपसंनिहिते देहिनाऽस्माकीनमेतदिति
तत्र कश्चिदनया बुद्ध्या दद्यात्साधारणमेतदेकेन निक्षेपमपरेण नीतमिति कोदोषइति अत उच्यते न देयौ निक्षेपोपनिधी
प्रत्यनन्तरे । अत्रैवार्थवादं हेतुसरूपमाह नश्यतो विनिपातेतौ विनिपातोऽन्यथात्वं प्रत्यनन्तरस्य देशान्तरगमनादि तस्मिन्-
सति तौ ह्येते यदि तेन नीत्वा निक्षेपं दत्तं तदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुत्तरं तदीयेन अत्रैतद्धनं साधारण-
स्वामिना नीतमिति नैतदुत्तरं यथा दायस्तथा ग्रहइत्युक्तं येनैव निक्षेपस्वामिनाऽस्वामिना वा तस्मा एव देयंतस्यैवाय-
प्रपञ्चः यदि तु प्रत्यनन्तरो विक्रियां गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न दोषस्तदाह अनिपाते त्वनाशिनौ तत्र हस्त्युत्तरं मानशत-
स्मादर्पयामि प्रत्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निक्षेपमृयाचमानायस्वधनं दातव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनिधिर्भाडादिस्थः समुद्रः । निक्षेपो निक्षेपस्त्वमुद्रः । उपनिधिपदं चायाचिताद्युपलक्षणम् ।
प्रत्यनन्तरे देशान्तरादिगते निक्षेपरि तत्पुत्रादौ । नश्यतः पुनर्देयौ भवतः । विनिपाते तस्य पुत्रादेर्मरणादिना निक्षेपनि-
क्षेपधनाप्रामौ । अनिपाते तत्प्रामौ अनाशिनौ प्रत्यर्षणीयौ केवलं त्वपुत्रे दत्तमिति विभाव्यमेव ॥ १८५ ॥

(३) कुम्भूकः । निक्षिप्यतइति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदे-
शभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपर्युपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्
निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे-
समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपवदुपनिधेरप्युद्धरणबोधयन् तत्र कार्यान्तरं विधत्ते निक्षेपइति । निक्षिप्यते परस्मिन् यत्
तन्निक्षेपोद्रव्यमात्रं अङ्कितमगणितं वा । पुटस्थमुपनिधिः प्रत्ययार्थनिक्षेपोऽबन्धकइति भेदः । किंच निक्षेपरि अनिपाते
जीवति प्रत्यनन्तरे तत्पुत्रपौत्रादौ न देयौ तत्र हेतुर्नश्यतइति । कदाचिदैवात्पुत्रस्यान्यथाभावे निधेरसमर्पणाद्वा दत्तौ
नाशंगच्छतः । अतो निक्षेपधारिणा न देयौ । विनिपाते तु निक्षेपस्थापकेषु पुनस्तत्पुत्रादावधिकारिणि देयौ न तदाऽवि-
नाशिनावित्यन्वयः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । प्रत्यनन्तरे निक्षेपः प्रत्यासन्ने पुत्रादौ अत्र हेतुः नश्यतो विनिपाते ताविति । प्रत्यनन्तरस्य वि-

निपातेतौ निक्षेपोपनिधी अपिनश्येतां ततश्च निक्षेपः पुनरपि प्रतीपदेयौ स्यातां तस्मान्देयौ तौ प्रत्यनन्तरस्यविनिपातेऽनाशिनौ तस्मादादाय पुनरपि निक्षेपमिति प्रतिप्रदातुं शक्यौ ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ निक्षेपोपनिधीप्रत्यनन्तरे पुत्रादौ नदेयौ तौविनिपाते यद्धस्तेदत्तं तन्परणे नश्यतः पुनर्देयौ भवतः अपाते अमरणे अनाशिनौ अदेयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न सराज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवतस्तस्मान्निक्षेपः प्रत्यनन्तरदानं नास्तीत्युक्तं मृतस्य तु यस्तद्धनमस्तीत्यविजानते स्वयंदद्यान् सव्यवहारलेखनादिक्लेशनीयोऽन्यदप्यस्ति न यदि तस्याभविष्यत्किमपि अत्राप्याशङ्क्य यदि न निवर्तेत महाधनोऽसावभून्चान्येन समंभुज्यते प्रमाणान्तरविचारणीयं विषादिभिः शपथैर्नार्दनीयः धत्कोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते विनाशकरोयः साक्ष्यभावः सद्वितीयोन्यासः सद्वापि द्रष्टव्यः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृते तु दातर्याह स्वयमिति । असाक्षिकं निक्षेपं पुत्रादिभिरज्ञातं यः स्वयं पुत्रादौ दद्यान्नासौ राज्ञा पुत्रादिनावा न्यूनत्वादिशङ्क्याऽभियोज्यः । न्यूनत्वादिनिश्चये त्वभियोज्य एव ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपमृतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति सराज्ञा निक्षेपः पुत्रादिभिर्वा न्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह स्वयमिति । स्वयमेव दद्याच्चेत्ततोऽन्यदस्तीति नाभियोक्तव्यः बन्धुभिश्च ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । नाभियोक्तव्यः निक्षिप्तद्रव्यपरिमाणनं द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा सननियोक्तव्यः अधिकं नारोपणीयः । निक्षेपः स्वबन्धुभिः न अभियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्रैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदाच निक्षेपस्तत्र संभावितो न च स्वयं तेन दत्तस्तदाह अच्छलेनेति । तदीयप्रतिपन्नद्रव्यादेश्छादिना ग्रहणेन तद्द्वारार्थनयनितव्यम् । प्रीतिपूर्वकं भैर्यादिकरणपूर्वकं अन्विच्छेदनुसंदध्यात् । तथा तस्य वृत्तं चेष्टितं निक्षेपहरणानुरूपं अतिव्यग्राद्यापि तद्ग्रहणनियतं विचार्य तमेव साम्रा याचेत् । दण्डादिना तु साधने कथंचिन्मिथ्याभियोगे दण्डापातः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति । तत्रस्थे घनान्तरसद्भावलक्षणवाच्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयात् न तु झटिति दिव्यादिदानेन तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेन निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपमुनिक्षेपग्रहणे नियममाह अच्छलेनेति । अच्छलेन ऋजुमार्गेण तमर्थं स्थापितमर्थम् साम्रा स्वयमेव राजतः परिसाधने ग्रहणे अन्यथाधारिणः स्वतोलाभाद्यभावात्कोपि निक्षेपधारी न स्यादिति भावः ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । निक्षेपप्रत्यादानविधिमाह अच्छलेनेति तमर्थनिक्षेपं प्रीतिपूर्वकं सौमनस्यपूर्वकम् । तस्य निक्षेपहर्तुः । वृत्तं शुभमशुभंवेति विचार्य साम्राप्रियाप्रियभाषणेन ॥ १८७ ॥

(१८६) न सराज्ञानियोक्तव्यो = सराज्ञानाभियोक्तव्यो (नं०)

(६) रामचन्द्रः । तमर्थं प्रीतिपूर्वकमच्छलेनान्विच्छेत् । तस्य वृत्तं अतिव्ययादिकं विचार्यसाग्रेव ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्त्वरिसाधने ॥ समुद्रे नामुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपेषूपचयमानेष्वनन्तरोक्तोविधिः साक्ष्यभावइत्यादिः परमसाधनार्थोविज्ञेयः । निक्षेपेण दाप्येऽस्मिन्नाप्रयान्निक्षेपधारी तत्र धारणकस्य एवमूषकादिनाशेद्रष्टव्यं यदिदारुमये भाण्डे वस्त्रादिस्थापितंतीक्ष्णदशनैर्मूष-
कैर्दारुभित्वाभक्षेत न निक्षेपधारिणोदोषः । तत्रापि वासनपरिवेष्टितःस्थूलपोटलकोमुद्रितोयदि निक्षिप्येत यदा तदा येदारु-
भाण्डेनैवमान्ति तदा बहिर्मूषकादिभक्षितेऽपि हि न दोषः । यदि चैतन्निक्षेपमुज्जानंभवति धारकेण परिभाषितंन मम भाण्ड-
मन्यदस्ति चरित्रज्ञोवास्य निक्षेप्ता कदाचित्प्रत्यासन्नोभवति ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपेषु निक्षेपेषु याचितान्वाहितनिक्षेपादिषु । समुद्रे मुद्रासहिते प्रत्यर्पिते नामुयात्
किंचिदपहरणशङ्कादि । तथा अमुद्रेपि यदि तस्मात्किंचित् नसंहरेत् नसंगृह्णीयात् ग्रहणव्यभिचारिभाण्डफलत्वादि न
कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेषसाक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्त-
स्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नापि तेन किदूषणंप्रामुयात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारव्याजेनावशिष्टंज्ञापयति निक्षेपेति । विधिः सामाद्यव्याजरूपः । समुद्रेप्रतिमुद्रादिधारी-
ततः स्थापितधनार्त्किंचिन्नाहरेत्तदा नदोषमवामुयादितिभावः ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषु नीचादिविषयेष्वपि एषः पूर्वोक्तः ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु सर्वेषु निक्षेपेषु समुद्रे मुद्रासहिते किंचित् अपहारणशङ्कादि नामुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतंजलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्सन संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चौरास्तुवेदिताअवेदितावा सुरङ्गभिदादिना यदि मुष्णीयुः कृतरक्षासंविधाने धारणिके
स्वामिनएव नाशः । जलेनोढमुदकेन देशान्तरंनीतम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैरित्यादिराजैवोपघातोपलक्षणम् । किंचन अल्पमपियद्यसौ नसंहरति नगृह्णा-
ति । एतेनाल्पस्यापिहरणे निक्षेपो दैवादिनष्टोपि देयइत्युक्तम् । अत्रच यथाशक्तिरक्षणे क्रियमाणे दोषाभावउक्तोनत्व-
क्रियमाणेपीत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । चौरैर्मुषितं उदकेनदेशान्तरंप्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपनिक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयंतस्मा-
न्नकिंचिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं चौरैरिति जलेनोढम् जलौघादिना स्थानान्तरंप्रापितम् । सनिक्षेपधारी नदद्यादेव ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चौरैः हृतं जलेन ऊढं प्रवाहितं देशान्तरंप्रापितं अग्निना दग्धं नदद्यात् यदि तस्मात् द्रव्यात्
किंचिन्न संहरति न गृह्णाति । गृह्णाति चेत्तर्हि दद्यात् ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तामेव च ॥ सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । हरति योनिक्षिप्तमसाक्षिकंयोप्यपनीयनीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत् अन्वेषणा तत्त्वपरिज्ञान-

यत्नः । सर्वप्रमाणव्यापारेणोपायाः प्रमाणान सामादयोवा तेन चलितवृत्तस्याप्रतिपाद्यमानस्य ताडनबन्धनाद्यपि महति धने चौरवत्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थप्रयोज्यं न तत्त्वानिश्चये निग्रहः । वैदिकग्रहणंस्तुत्यर्थम् ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिक्षेमारमनिक्षिप्ययाचमानम् । उपायैश्चरादिभिः । अन्विच्छेत् जिज्ञासेत् । वैदिकैः वेदोक्तैरग्न्यादिभिः । श्रुतौहि सोनृतेनात्मानमबुद्धा यस्तमंपरशृंगुह्णाति सदस्यतइत्यादावग्नीनांतत्वप्राप्त्युपायता गम्यते ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिः उपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृपोनिरूपयेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच असाक्षिके निक्षेपे तयोरपि शपथपर्यन्तं व्यापारमाह निक्षेपस्येति । अनिक्षेमारमनिक्षिप्यैव निक्षेमास्मीतियोब्रूयात्तम् । सर्वैः सामभेददानदण्डैः । तत्र साम तस्मिन् तत्स्त्रीपुत्रादिषुवा धर्मोपदेशपुरःसरं स्तुत्युक्तिः । भेदः त्वम्येवास्यनिक्षेपोनिक्षिप्तौस्तीति अन्यैरपि ज्ञायते कथंनदीयतेदानं तदर्धदातव्यमित्यादि । रूपादियद्यप्येवंसंभाषणीयं । दण्डः एतद्धनंचेनदीयतेतदातवच्छेदंविभास्यामि । शपथैरुक्तरूपैश्चान्विच्छेदित्यन्वयः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । अनिक्षेमारं अनिक्षिप्तयाचितारम् । सर्वैरुक्तादन्यैः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । उपायैःसर्वैः अन्विच्छेत् परीप्सेत् ॥ १९० ॥

योनिक्षेपंनार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ॥ तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समंदमम् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षिप्तमपह्नवानस्य निक्षिप्तयाचमानस्य दण्डोयं यावति धने मिथ्याप्रवर्तते तावदण्ड्यते ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरवच्छास्यौ साङ्गच्छेदादिना रत्नाद्यमहारे अल्पेत् दाप्यौचेति ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षिप्तधनंयौन समर्पयति यश्चानिक्षिप्तमंभार्जयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवदण्ड्यौ । स्वल्पविषये तावदादौ तत्समंदण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । मिथ्यात्वेनिर्णति तयोर्दण्डमाह यइति । विप्रादन्यौचैश्चौरवत्कायेन दण्डोपि विप्रौचैदाप्यावेव तत्समं यावतिनिक्षेपधने विवादस्तत्तुल्यम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । दाप्यौ दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो निक्षेपं न अर्पयति न ददाति यश्चानिक्षिप्य याचते तौ चौरवच्छास्यौ तत्समंदाप्यौ दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापह्नारितत्समंदापयेद्दमम् ॥ तथोपनिधिहृत्तरिमन्निशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । चौरवच्छिष्टिः पूर्वोक्तौ तथा च शरीरनिग्रहस्तत्समधनं वैकल्पिके जातिभेदेन ब्राह्मणादन्यत्र प्रदेशउक्तोनेन निवर्त्यते मुनिविधानेन चौरवच्छिष्टिर्वाग्दण्डधिद्रण्डादिरूपैव समुच्चीयते धनदण्डेन नाङ्गच्छेदादिरूपा नच ब्राह्मणस्यापि वैकल्पिके पूर्वेण शरीरदण्डे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थपुनर्वचनंयुक्तंसामान्येन ब्राह्मणस्य शरीरदण्डप्रतिषेधात् न जातुब्राह्मणंहन्यादिति । उपनिधिः प्रीत्या यद्गुज्यतेऽविशेषेण द्रव्यजातिच नापेक्षते । अन्यैस्तुपनिधिः परिभाषितः सतत्रै-

व नेह परिभाषायाअकरणाछौकार्यएव ग्रहीतुंन्याय्यः वक्ष्यति च प्रतीन्योपनिहितस्य चेति ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रच वर्णविशेषेण दण्डविशेषाशङ्कां निवारयति निक्षेपस्येति । उपनिधिपदं पूर्ववदुपलक्षणम् । अविशेषेण वर्णाविशेषेण ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपापहारिणनिक्षिप्तसमधनंदण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः म हृत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्रामौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्तं चान्यासे चौरोक्तमहासाहसादि धनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मुद्रादिचिह्नितनिहितधनम् तस्यापहर्तारंकार्यतविशेषणंराजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपहर्तुर्दण्डं दृष्टान्तीकृत्योपनिधिहर्तुस्तमाह निक्षेपस्येति । तत्समं निक्षेपधनसमम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अविशेषेण वर्णविभागेन ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा उपनिधिहर्तारं उपनिधिपदेन अन्वाहितयाचिते विवक्षिते ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नरः ॥ ससहायः सहंतव्यः प्रकाशंविधैर्वधैः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपधाव्याजंछन्देत्यनर्थान्तरं तच्चानेकविधद्रव्यपरिवर्तकुंकुमदर्शयित्वा कुसुंभादिदानं तुलादिमानपरिवर्त्ताद्यास्तत्र चान्यविधिवक्ष्यतिनान्येन संसृष्टमित्यादि इहतु चित्रासमन्तरान्यतउपकारदर्शनंकन्यानुरागकथनमित्येवमादिगृह्यन्ते चौरास्त्वांमुष्णन्ति यद्यहंत्वांन रक्षामि राजा तवात्यन्तंकुपितोमया तु बहुसमाहितंराजतस्तेनगराधिकारंदापय मे मुख्यवोपकारंकरोमि पुत्रमित्रदुहितान्वयात्यन्तमनुरागिणीमद्वस्त्वदमुपायनंप्रेषितवतीत्येवमाद्यनृतमुक्ताऽऽत्मीयमुपायनमासज्य बहुप्रतिनयन्ति तत्समक्षयंच राजनि तत्समेवाकार्यान्तरमुपांशुनिवेद्य कथयन्ति त्वदीयकार्यमुपक्रान्तमित्येवमाद्युपाधिभिः परद्रव्यंचभुञ्जते तेषामयंराजमार्गप्रकाशंविधैःकुठारशूलारोपणहस्तिपदमर्दनाद्यनेकोपायसाधनोवधउच्यते । अन्येतु प्रकरणानिनिक्षेपविषयमेवमाहुः तत्र हि प्रतिपद्यान्यत्र मयानिहितंसच न संनिहितःश्वआगच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिप्रसिद्धनिक्षेपाच्छलेनापहारमाह उपधाभिरिति । ननिक्षिप्तमित्यादिछल्लोक्या निक्षेपादिपरद्रव्यंयोहरेत् । प्रकाशं लोकसाक्षिकं विविधैरङ्गछेदादिभिःसर्वैरेव । एतच्च भूयःकरणे ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वारक्षामि मम धनंदेहि । धनधान्यादिलोभोपकरणंवाऽनृतमभिधायछन्दभिर्यःपरद्रव्यंगृह्णाति सछन्दधनसहकारिसहितोबहुजनसमक्षंकरचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायैः राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकं परद्रव्याभिलाषितया मिथ्याभिलाषिणे दण्डमाह उपधाभिरिति । उपधाहि राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात् त्वारक्षिष्यामि महमेतदेहीति धनकन्यादिलाभार्थमभिधानमुपधातैःयःपरद्रव्यं हरेत्सः ससहायः सत्यंअयंवक्तीति मिथ्याभिधानेन साहाय्यंगते न सह प्रकाशं बहुजनसमक्षंविधैः शिरश्छेदादिनानाप्रकारैः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । उपधाभिः पञ्चविधाभिः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःकश्चिन्नरः परद्रव्यं उपधाभिः उपायैर्व्याजैर्हरेत् ॥ १९३ ॥

निक्षेपोयः कृतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ ॥ तावानेव सविज्ञेयोविब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदिति निक्षिप्यमाणद्रव्यनिर्देशः यावानिति परिमाणस्य यथाह सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निक्षिप्तकांस्यं ददाति शतं च स्थापितमर्घं ददाति सपृच्छ्यते किं रहस्युत कस्य चित्समक्षमिति भवेदाह कुलसंनिधौ कुलं साक्षिणस्तत्र ते पृष्टाय दाह्यस्ते देवसत्यं विब्रुवन्विरुद्धं ब्रुवाणो दण्ड्यते तत्रापि यदि ब्रूयात्साक्षिसमक्षं कथं तौ विनान्यत्स्थापितमिति अस्त्यत्र प्रमाणान्तरव्यापारणावसरः अयमपि श्लोको नाधिकविध्यर्थः ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सकृत्करणेन तूक्तम् । निक्षेपो निक्षेपादिः । कुलस्य ज्ञात्यादेः । यः सुवर्णादिः । विब्रुवन् मह्यमत्र रक्षणभागे देय इति वदन् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सुवर्णादिर्यावत्परिमितोयेन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिकुर्वन्प्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाम्यः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन् तत्र विशेषमाह निक्षेप इति । यदिति स्वरूपतः यावानिति सङ्ख्यातः कुलसंनिधौ स्थापनकाल यावन्तः साक्ष्यादयस्तावतां सन्निधौ विज्ञेय इति शेषः । तथोक्तेऽपि साक्षिभिः स्वयंसङ्ख्यायां विब्रुवन् विप्रतिपद्यमानो निक्षेपा दण्डमर्हतीत्यन्यः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । कृतः निक्षिप्तः । यावान् यत्परिमाणः । कुलसन्निधौ कुलीनाभिज्ञाने ब्रुवन् अयथा वदन् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् स दण्डं अर्हति ॥ १९४ ॥

मिथोदायः कृतोयेन गृहीतो मिथ एव वा ॥ मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यो यथा निक्षिपेदित्यनेन निक्षिप्तविधिरयमुक्तोऽन्येषु कार्येष्वनेन प्रतिपद्यते ऋणादानोपनिधिविक्रयाद्यपि येन यादृशेन प्रकारेण कृतं तादृशेनैव प्रत्यर्पणीयं रहसि कृतस्य राजकुलं शमार्गणादिना प्रकाशनं कर्तव्यं तेन स्वहस्ते लेख्येन ऋणे गृहीते न राजकुलं शं दाम्यते उत्तमर्णधनं क्षपणीयं अनेनैव निक्षेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनं नित्यार्थं तेन निक्षेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्या शङ्कायां प्रकाशप्रतिदानं कदाचिदस्ति । अथ वेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशीकरणं निषिध्यते तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्र इत्यादि तेनापौनरुक्त्यं मिथः शब्दो रहसि विज्ञेयः अथवा परस्परं मिथः सर्वकार्यद्वाभ्यां संख्यादानादिपरमेव क्रियत इति पुनर्वचनं तृतीयप्रतिषेधार्थं दायशब्दः सामान्यशब्दो निक्षेपादन्या नपि विक्रयादीनाह ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलसंनिधावसाक्षिकमाह मिथ इति । मिथ एकान्ते । दायो निक्षेपदानम् । मिथो गृहीतो गृहीत्वापि न ज्ञापितो ग्रहीत्रा मिथ एव न साक्ष्यादिसंनिधौ । एतेन ग्रहणे साक्ष्यभावे प्रत्यर्पणेऽपि साक्षिणो नानुसंधेया इत्युक्तम् । यथा दायस्तथेति तु ससाक्षिके ससाक्षिक एवेति ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । रहसि येन निक्षेपोऽपि तो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा यस्याद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽयं नियमविधिः । यो यथा निक्षिपेदस्त इति तु निक्षेपुर्नियमार्थं ग्रहीतव्य इति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपधारिणो नियममाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यं निक्षेपधारिणो रहसि निक्षेपः कृतश्चेद्रहस्येव याचितव्यो वा यथा दायः स्थापनं तथा ग्रहस्तेनैव प्रकारेणादानम् न तत्र साक्ष्यपेक्षेति भावः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । दायसमर्पणमिथः रहसिअसाक्षिक मितियावत् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा ग्रहः गृह्णातीतिग्रहः मिथएव ग्रहः ग्रहीतव्यः येन पुंसा मिथः एकांते दायः निक्षेपदानंरु-
तः यथा दायः तथा ग्रहः ग्रहणीयः ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवंप्रीत्योपनिहितस्य च ॥ राजा विनिर्णयंकुर्यादक्षिण्वन्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकरणोपसंहारोऽनेन क्रियते प्रीत्योपनिहितस्य लेहेन किंचित्कालंभोगार्थं दत्तस्य न्यासोनिक्षे-
पस्तस्य धारणकोयथान पीड्यते तथानिर्णयः कर्तव्यइति । अक्षिण्वनपीडयन् द्वित्रश्लोकानिक्षेपकरणे विध्यर्थाः सर्व-
मन्यदन्त्यतः सिद्धंश्लोकार्द्धेनोक्तम् ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिप्तस्येति याचिताद्युपलक्षणम् । प्रीत्योपनिहितस्य यावदस्मदागमनं तावत्त्वया क्षी-
राद्यस्यागृह्णतामिति गवादेर्बन्धुत्वेन रक्षणार्थंस्थापितस्य । अक्षिण्वन प्रथमतएव दण्डेनार्हिसन् निक्षेपः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वीषनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालंभोगा
र्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्ननिर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । नृपतेर्नियममाह निक्षिप्तस्येति । प्रीत्योपनिहितस्य प्रीत्यर्थं किंचित्कालं दत्तस्य अक्षिण्वन-
पीडयन् न्यासधारिणं साक्षीमैवं विधइतिभावः । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति निक्षिप्तस्येति । विनिर्णयंप्रतिदानम् विवादपदंसमाप्तम् ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्या निक्षिप्तस्य च पुनः उपनिहितस्य राजा विनिर्णयं कुर्यात् न्यासधारिणं अक्षिण्वन
अपीडयन् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ॥ न तंनयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्वामिविक्रयाख्यविवादपदमिदमनुक्रान्तं परस्य यद्व्यादिस्वंतच्चेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्यो-
वा विक्रीणीते स्वामिनाननुज्ञातस्तंस्तेनचौरविद्यात् यद्यपि यस्तस्मात्क्रीणाति सतमस्तेनमन्यते नतंनयेत साक्ष्यन्तु तंपुरु-
षंनयेत न प्रापयेत्साक्ष्यंनकारयेत्साक्षिकरणे ननियोक्तव्यइत्यर्थः । यथा चौरस्तादृशएवासौ स्तेनत्वाच्च न साक्षित्व-
एव प्रतिषेधः किंतर्हि सर्वासुसाधुजनसाध्यासु क्रियासु परस्वमनुज्ञातेन विक्रोतंकेतुर्नस्वंभवतीति सिद्धेसाक्षिकर्मनिषे-
धद्वारेण प्रतिषेधोवैचित्र्यार्थः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीतइति । न तं साक्ष्यन्तंनयेत् साक्षिसमीपंनयेत् तद्वचना-
द्विनैव निर्धारणासंभवे । एतेन महापराधत्वमस्य कथयति ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्वामी यः स्वामिना नाननुगतः परकीयंद्रव्यविक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानमन्यमानं
तंसाक्षित्वं नकारयेन्नकुत्रचिदपि प्रमाणी कुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थमनुवदति विक्रीणीतइति । अस्वामी स्वाम्यसंमतश्च वस्तुतःस्तेनं तं साक्ष्यं साक्ष्य-
क्तिविषयं ननयेत । तदर्थं साक्ष्यनादरइतिभावः ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीतेपरस्येति । स्वाम्यसंमतः स्वामिनावनुज्ञातः । तंसाक्ष्यं नयेत
ससाक्षित्वयोग्यो न भवेत् । एवंनिन्योसावस्वामिविक्रयी तस्मादस्वामिविक्रयं कुर्यादिति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्वामी परस्व त्वं द्रव्यं स्वाम्यसंमतः तं साक्ष्यं न नयेत् । अस्तेनमानिनंस्तेनङ्गेयम् ॥ १९७ ॥
अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतदमम् ॥ निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण साधुजनकर्तृकासु क्रियासु साक्ष्यादिवपि स्वामिक्रियकारिणामनर्हतोक्ता अनेन षट्-
शतोदण्ड उच्यते षट्कार्षापणशतान्यवहार्योदापयितव्योदण्ड इति यावत् । सान्वयोऽन्वयोऽनुगमनसंबन्धः सयस्यास्ति पु-
त्रभ्रात्रादिस्वामिनोनुगतसान्वयः सहस्रनुज्ञातोऽपि विक्रीणानोनस्फुटचोरोयतस्तस्यबुद्धिर्मदीयमवैतद्यत्पितुरिति तंप्रतीयमपि
संभावनाभवति तस्यैव विक्रीयमूल्यं ददाति यस्त्वत्यन्तासंबन्धः सनिरन्वयः । चौरकिल्बिषं निग्रहंऽनिःसंशयं प्राप्तः । अनप-
सरोयदि तद्रहंतस्य नापमृतं भवति तदाऽनपसरश्चौरवदण्ड्यः यदि तु यद्रहादेव केनचिद्वत्तं विक्रीतं वा तस्य तेन वाऽङ्गत्वा-
त्प्रतिगृहीतं प्रकाशनस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः अपसरः क्रयादन्यः प्रतिग्रहादिरागमः एतदुक्तं भवति यदिति न तन्-
कुतश्च न क्रीतं नापि प्रतिगृहादिना लब्धं तदा चौरः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवहार्योदण्ड्यः । सान्वयस्तद्रव्ययोग्यसंबन्धाभासवान् तथा तस्मिन् जीवति विभक्त-
ज्ञात्रादिः । निरन्वयोत्यन्तोदासीनः संबन्धाभासेनापिरहितः । तथा सान्वयोऽप्यनवसरोऽकालेऽदेशे च विक्रयंकुर्वन् चो-
रकिल्बिषं चौरापराधं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

(३) कुम्भकः । एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट्पणशतान्यवहा-
र्योदण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यनेनास्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रति-
ग्रहक्रयादिः सयस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादिः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति तद्रदण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेव दण्डमप्याह अवेति । एष परस्वापहारी अवहार्योदण्डनीयः । सान्वयः स्वामिनो-
भ्रात्रादिरूपेण संबन्धी तदा षट्शतं । निरन्वयश्चेच्चौरकिल्बिषं सहस्रं दण्ड्य इत्यन्वयः । अनपसर इति विशेषणम् अप-
सरत्यनेन स्वामिनो धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयपिण्डादिः सयस्य संबन्धी नास्ति सोऽनपसरः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयी सान्वयः ससहायः पणानां षट्शतमपहार्यः । किल्बिषं दण्डम् । नावसरः अनुग्र-
हावसररहितः । निर्दयमेव चोरदण्डोदण्ड्य इति यावत् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषः सान्वयः विभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अवहार्यः दण्ड्यः निरन्वयः अविभक्तभ्रात्रादिसं-
बन्धवान् अनवसरः चौरकिल्बिषं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतोयस्तु दायो विक्रय एव वा ॥ अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन् स्वामिविक्रयम् । अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चौरवदण्डमर्हति ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । न केवलमस्वामिसकाशाच्चक्रीतं तन्निश्चयति किंतर्हि प्रतिगृहीतमपि प्रतिग्रहेण प्रीत्या वा
दानं दायः सोऽपि न निश्चयति विक्रीणीते परस्येत्यनेन विज्ञेनुः प्रतिग्रहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते । स्वामीरिव क्रयेत्यादिना
स्वाम्याशङ्कायां प्राप्तायां प्रतिषेधव्यवहार एव स्थितिर्नातिक्रमणीया ॥ १९९ ॥

(१९८) अनपसरः = अनवसरः (ख, ग) अवहार्यो भवेच्चैव = अपहार्यः स तु भवेत् (नं)

(१९९) दायो विक्रय एव वा = क्रयो विक्रय एव (ज, झ, ञ, ट, ड,)

१ (क, ख, ग, च, ण, ज, झ, ञ, ट, ड, ड, र, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रयोपि त्वाम्यसंमत्या त्वाम्यर्थकृतोनिवर्त्यः । एवंविक्रयोप्यकृतो न त्वत्त्वनाशकः । यथा-
व्यवहारे स्थितिः सेयमुक्तेति शेषः ॥ १९९ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । एषच सर्वोऽज्ञानकृतविषयोऽज्ञानेत्वन्यथेत्याह अनेनविधिनेति ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । अस्वामिना यत्कृतं यद्दत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न
भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयाद्यसिद्धिमप्याह अस्वामिनेति । स्वत्वरहितेनद्रव्येण अन्यायोपात्तेन परद्रव्येण वा यः
क्रयःकृतः सोऽप्यस्वामिनाकृतः स्यादेव । तथावस्तुतोऽस्वाम्यास्पदीभूतस्य विक्रयइत्यप्यविरोधः । व्यवहारे यथा
मर्यादा तथाकृतं नभवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । क्रयविक्रयग्रहणं दानादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १९९ ॥

[नन्दनः । एतदेवविशदयति अनेनविधिनेति । अनेनविधिना षट्शतेन दण्डेन ॥ १ ॥]

(६) रामचन्द्रः । सः अकृतः विज्ञेयः व्यवहारे यथास्थितिः ॥ १९९ ॥

[रामचन्द्रः । अनेनेति । अनेन विधिनाऽस्वामिविक्रयकुर्वन्ज्ञानविज्ञानपूर्वकं वा शास्ता चौरवद्वधमर्हति ॥ १ ॥]

संभोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥ आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्षेत्रादावन्यस्य भोगोदृश्यते अन्यस्य च रिक्थप्रतिग्रहादिराग-
मः त्वाम्यापादकस्तत्रागमोबलवत्संभोगोभोगएवसंभोगकारणं त्वाम्येतत्रेतिस्थितिः एवमनादिव्यवस्थाभोगमात्रेण स्वत्वं
यादृशेन च स्वत्वंतत्पुरस्ताद्याख्यातं । यत्किंचिद्दशवर्षाणीति वानेन विरोधस्तत्रैव परिहृतः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकस्य भोगोदृश्यते आगमश्च लेख्यादिर्नदृश्यते इतरस्यच आगमोदृश्यते तत्र यस्याग-
मस्तस्यैकनभोगिनइत्याह संभोगइति ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्वस्तुनि संभोगोविद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमोनास्ति तत्रप्रथमपुरुषगोचर आगमएव प्रमाणं न
संभोगइति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । आधिःसीमेत्यादिना पूर्वोक्ताध्यादीनामष्टानांभोगेन न स्वत्वमित्युक्तं तर्हि केन स्यादित्याश-
ङ्कयामाह संभोगइति । आगमः प्रतिग्रह क्रयादिः कारणं तद्वत् दशवर्षोत्तरंभोगमात्रात्स्वत्वासिद्धेः भुक्त्यसत्त्वे आगमो न
प्रमाणं किंतूभयम् । तथाहयाज्ञवल्क्यः ॥ आगमोभ्यधिकोभुक्तेर्विनापूर्वक्रमागतात् । आगमोबलवान्नैव भुक्तिस्तोकापि
यत्रनो इतिपूर्वक्रमात् पित्रादित्रयभोगात् । अतएव नारदः ॥ आगमेनविशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो-
भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छतीति आगमेन प्रतिग्रहादिनास्तोकापीति रहसि प्रतिग्रहे कृते साक्षिरहिते । प्रतिग्रहीतरि मृते-
त्वमृतेवा स्तोकभोगरहितं पुत्रादयः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । नाष्टिकविप्रतिपत्तौ बलाबलमाह संभोगोयत्रेति । यत्र अस्वामिना विक्रीतेर्थे एकस्य संभोगोदृश्य-
ते तत्रागमः कारणंप्रमाणं न संभोगः अस्वामिविक्रयसाधर्म्यात् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र संभोगोदृश्येत आगमः साक्ष्यलेख्यप्रामिर्नदृश्येत ॥ २०० ॥

* इत्यप्य = इत्यन्यथा (राघ० २) = इत्यन्वया (न, श)

विक्रयाद्योधनं किंचिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ॥ क्रयेण सविशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यादृशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तदर्थयति विक्रीणतेऽस्मिन् व्यवहारिण इति विक्रय आपणभूमिस्त-
तो यो गृहीयाद्धनं गवादिक्रीयमाणद्रव्यमूल्यं वा सलभते न्यायतः क्रयउचितेन मूल्येनासंभाव्य पापपुरुषमेलककारपुरुष-
समूहस्य समक्षे गृहीतं लभते नापहारयति । अन्यथा स्वामिना तद्द्रव्यं प्रतिनीयतेऽस्य न्यायतो विक्रये किन्तु मूल्यं-
लभते तस्माद्यस्तस्य विक्रयी अन्यायतः क्रयेण तु दण्ड्यते मूल्यं च हारयति एतदुक्तं ॥ विक्रेतुर्दर्शनालुब्धः स्वामीद्रव्यं नृ-
पोदमं । क्रेतामूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ एष एवार्थस्तेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलं संघः सच स्वर्णकारादिर्माध्यस्थः । क्रयेण विशुद्धं विक्रेतरि संभाव्य तावद्वस्तुसं-
ज्ञावं तथा अमूल्यत्वादेशकालत्वादिक्रयाविशुद्धिरहितम् । अन्यथा स्वाम्यदर्शनेऽपि राज्ञ एव तदित्यर्थः ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततो यत्क्रेयधनं किंचिद्यवहर्तुसमूहसमक्षं क्रीयतेऽनेनति क्र-
यो मूल्यं तेन यस्माद्गृहीयात् अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयादिस्वत्वापादकमिति सनियममाह विक्रयादिति । विक्रयाद्विक्रेतुः धनं क्रेयम् क्रयेण
द्रव्येण क्रीणात्यनेनेति । कुलसन्निधौ हृद्वादिस्थितबहुजनसन्निधौ यो गृहीयात्तन् न्यायतो विशुद्धं धनं क्रेयद्रव्यं लभते विप्र-
तिपत्तावपि मूल्यं विक्रेतृसकाशालुभत इति भावः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयमजानतः क्रेतुः दोषो नास्तीत्याह विक्रयाद्यदिति । यः क्रेता धनक्षेत्रादिकं क्रयेण
हेतुना विक्रेतुः सकाशाद्धनं मूल्यं लभते ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलसन्निधौ यः किंचिद्यदि गृहीयात्तसः क्रयेण विशुद्धं देशकालोचितमूल्यं न्यायतो धनं ल-
भेत ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यप्रकाशक्रयशोधितः ॥ अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभाव्यपापात्तु पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रयउक्तः स चेद्विक्रेता शक्य आहर्तुतदा पूर्वोक्तो वि-
धिः स्वामीद्रव्यमित्यादि अथ सविक्रयीगतोनेन क्रीतं स्वामिना चिन्हीकृतं तेन च मूलं विक्रेता पुरुष आहर्तुन शक्यते प्रका-
शजनसमक्षं प्रसिद्धये विक्रयभुवः क्रीतमतर्द्दृशेन क्रयेण शोधिते द्रव्यशुद्धः । क्रेताऽदण्ड्यो मुच्यते धनन्तु नाष्टिकं स्वामी-
ज्ञापितस्त्वं वा लभते । नष्टमन्वेषते नाष्टिकः नष्टमस्यास्तीत्येव वदन्निरुते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणकृतव्यः नष्टप्रयोजनमस्येति
वा तेनायं संक्षेपतः क्रये प्रकाशक्रयेतुदण्डो न स्याद्धननाशस्तु स्थित एव ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्वामिविक्रये तद्धनस्य मूलं विक्रेता यद्याहार्यस्तदा तमाहूय क्रेता शुच्यति । तदा-
हरणासंभवे तु प्रकाशक्रयेणोचितदेशकालससाक्षिकक्रयेण राज्ञा नदण्ड्यः । धनं तु मूल्यमदत्तैव नाष्टिको नष्टमूलद्रव्यो ल-
भेत । क्रयप्रकाशाभावे दण्डोऽपि ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणादेशांतरादिगमनादिनावाहर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चि-
तस्तदा दण्डानर्ह एव क्रेता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं तत्क्रेतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोर्ध-
मूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यम् । तदाह बृहस्पतिः ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाता श्रयात्क्रीतं-

विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्तार्धमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपहतंतत्र स्याद्यवहारतः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलसन्निधौ क्रीतस्यापि नष्टधनस्वामिनोविप्रतिपत्तौ विशेषमाह अथेति । मूलं विक्रेतृरूपं अनाहार्यं देशादेशान्तरगमनात्साक्षात्कर्तुमशक्यं यदि तदा नाष्टिकः नास्ति कं धनं यस्य सनष्टधनः स्वीयधनं गृहीयात् केतात्वदण्ड्योयतः प्रकाशकयशोधितः प्रकाशे बहुजनसन्निधौ क्रीतत्वेन चोरत्वाद्याशङ्कानुत्पत्तेरिति पद्यार्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ स्वलभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीनेच तस्करइति ॥ हीनादस्वामिनः । अन्युक्तिकंबहुमूल्यं निरुष्टाद्वाप्येतेषु केता तस्कर इवदण्ड्यइतियाज्ञवल्क्यार्थः । एवंकेतातु बृहस्पत्युक्तितोऽ अर्धमूल्यं प्राप्नोति । तथाच ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातराजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्तार्धमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपि दहतंतत्र स्याद्यवहारतइति ॥ द्वयोः केतृस्वामिनोः दहतं नष्टमित्यर्थः । मूलमाहार्यचेतत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । केता मूल्यमवामोति तस्माद्यस्तस्य विक्रीयति ॥ तस्य परधनस्येत्यर्थः । यत्र भूम्यादौ प्रतिग्रहीत्रोः पौर्वापर्यं तत्र पूर्वएव प्राप्नोति पूर्वा तुबलवत्तेरेति याज्ञवल्क्योक्तेः । पूर्वा प्रतिग्रहक्रियेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यशब्दोयदर्थः । मूलमनाहार्यविक्रेतुः सकाशान्नष्टं लभते ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाष्टिकः नष्टमूलद्रव्यः धनं लभते ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संस्पृष्टरूपं विक्रयमर्हति ॥ नचासारं न च न्यूनं दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि विक्रये धर्मउच्यते नान्यकुंकुमादिद्रव्यंकुद्रव्येण तदाभासेन कुसुंभादिना संस्पृष्टविक्रेयं यत्वावचंचिरकालं भडिवस्थितत्वात् । प्राप्तविभावं जीर्णमजीर्णाभासं वस्त्रादि नचन्यूनंतुलामानादिना । दूरस्थितंग्रामे ममविद्यन्तेवासांसि गुडादिवा द्रव्यं तिरोहितं स्थगितं वस्त्रादिनांतर्हितं यस्य वा स्वरूपं केनचिद्द्रव्यरागेणान्तर्द्धयिते । पुराणं नववत्प्रतिभाति तत्तिरोहितं न विक्रेतव्यं इदं द्रव्यमीदृशं च प्रदर्श्य विक्रयः कर्त्तव्यः । अन्यथा कृतस्तु न कृतोदशाहादूर्ध्वमपि प्रत्यर्पणे न दोषः । अस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वादुपधाभिरित्येष एव दण्डः प्रकरणभेदेन पठितत्वात् अस्वामिविक्रयदण्डइत्यन्ये ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विक्रयप्रसंगागतमन्यदपि प्रदर्शयति नान्यदिति । नान्यदन्येन विजातीयेन संस्पृष्टरूपं नाणकं विक्रयमर्हति विक्रीतमपि निवर्त्यमित्यर्थः । रूपपदं विक्रीतमात्रोपलक्षणम् । सावचं दुष्टमदुष्टमिति विक्रीतं । न्यूनं धरणलक्षणा समतां नीतम् । न दूरे दर्शनायोपस्थाने स्थितम् । न तत्रैव स्थितमपि वस्त्रादिति तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(३) कुड्डूकः । कुंकुमादिद्रव्यंकुसुंभादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं नचासारं सारमित्यभिधाय नच तुलादिना न्यूनं परोक्षावस्थितं नरागादिना स्थगितरूपं अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रये दण्डएव स्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रयप्रसंगेन द्रव्यान्तरमिश्रितं विक्रयमपि प्राप्तं तन्निषेधति नान्यदिति । रूपं कुड्डूमादि अन्येन कुसुंभादिना संस्पृष्टं मिश्रीकृतम् सावचं सारमित्युक्ताऽसारमन्यूनं परिमाणेन तत् । दूरे गृहं गत्वा ददामीति परोक्षावस्थितम् । तिरोहितं रागादिना । अत्राप्यर्धमूल्यं दण्डः । अविज्ञाताश्रयादिति पदेन सूचितत्वात् आश्रयपदस्य नानार्थत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अन्येन संस्पृष्टमन्यद्रव्यवस्तु कुंकुमादीनि विक्रयमर्हति । सावचं जरादिदोषदुष्टं वस्त्रादिकं न्यूनं परि-

भाषितेन परिमाणेन हीनम् । दूरेदुर्गमे देशान्तरे स्थिताः क्षेत्रादिकम् । तिरोहितनिस्त्रननापरीक्षं वर्णादीनिविक्रयमर्हति ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यद्रव्यं अन्येन विजातीयद्रव्येण संस्पृष्टमिलितरूपं न विक्रयमर्हति । न सावद्यं नचन्यूनं दूरे वर्तमानं । तिरोहितं विक्रयनार्हति ॥ २०३ ॥

अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्यावोदुः कन्या प्रदीयते ॥ उभे तएकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । विक्रयप्रकारत्वाच्छुल्कादेर्यौयत्कन्याया अस्मिन्नवधौ धर्मउच्यते शुल्ककाले रूपवतीं दर्शयित्वा गृहीतशुल्कोस्यां रूपहीनां ददाति वयोहीनां च तस्योभेऽपि शुल्कदेनैकेन शुल्केन हर्तव्या कन्यानामेवायं धर्मो गवाश्वादिद्रव्याणान्त्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्योविधिवर्क्ष्यते ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदीयते शुल्केनानेनेति उन्मत्तादिदोषवत्यपि । प्रथमं दोषकथने दण्डो नास्ति नापि निवृत्तिः । एतच्च द्रव्यान्तरेपि द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् कन्यापदस्योपलक्षणत्वात् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वराय दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये ते नैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्कग्रहणपूर्वककन्यायादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणा स्यात्त्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षेयादिविवाहेषु कन्यायाः शुल्कं प्राप्तमनूय तत्र विशेषमाह अन्यांचेति । वोदुः विवाहोद्यतस्य । उभेते कन्ये । एकशुल्केन एकस्यायच्छुल्कं मूल्यं तेन । मनुब्रवीत् शास्त्रमर्यादेति ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । अभिरूपां कन्यां शुल्ककृमिकाले दर्शयित्वाया कन्या तत्पित्रादिना वोदुः परिणेतुः प्रदीयते चेदेकशुल्केनाभिरूपा विषयपरिणितेन शुल्केन ते द्वेऽपि कन्ये सहोद्वहेदुपयच्छेत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ कन्यानिमित्तं किंचिदुच्यते अन्यांचेति । वोदुः परिणेतुः अन्यां दर्शयित्वा अन्या वाकन्या प्रदीयते ते कन्ये एकशुल्केन उद्वहेत् परिणयेत् इति मनुब्रवीत् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ता या न कुष्ठिन्या न चया स्पृष्टमैथुना ॥ पूर्वदोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उन्मत्तादिदोषान्कथयित्वा ददतोदण्डो नास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतोदण्डमाह नकेवलं शुल्के देयाया अन्यस्यापि ब्राह्मादिविवाहेन विवाहविष्यमाणाय दत्ताऽप्यदत्ता भवति दण्डश्च प्रामुष्याच्चौरकिल्बिषमिति जानानस्य अजानतः प्रकृतत्वात् । उन्मत्तया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मत्तादयः या च स्पृष्टमैथुना तस्याश्च यो दोषो मैथुनस्पर्शस्तान्दोषान्पूर्ववाक्प्रदानेनाख्याप्य प्रकाशयैतद्दोषाकन्येत्येवमुक्त्वा ददतो नास्ति दण्डइति पदयोजना ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । या स्पृष्टमैथुना लब्धपुंयोया तस्यादाता । अभिख्याप्य प्रकाशय । अस्वामिविक्रयः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्चरस्य कथयित्वा दण्डाहो न भवति तेनाकथने दण्डइति गम्यते । अस्तु दोषवतीं कन्यामिति ब्रह्मयति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याप्रसंगेन ज्ञाततद्दोषाकथने दण्डइत्याह नेति । या स्पृष्टमैथुना स्पृष्टमनुभूतं मैथुनमुखं यथा स्मादिति शेषः । तासां पूर्वदोषान् अनभिख्याप्य अकथयित्वा तथा दाता चेदण्डं वक्ष्यमाणवति पणानर्हतीत्यन्वयः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । दोषवत्याः कन्यायादोषप्रकाशय प्रदातुर्न दण्डइत्याह नोन्मत्तायाइति । कुष्ठिन्याश्च या स्पृष्टमैथुना तस्याश्च दोषानभिख्याप्य पूर्वप्रदानात्प्राक् । प्रदाता दण्डनार्हति । अनभिख्याप्य प्रदानादण्डमर्हतीत्यर्थः । सिद्धिमुन्मत्ता-
दिग्रहणंसर्वदोषाणां सर्वासामप्युपलक्षणार्थम् । अत्वामिविक्रयःसमाप्तः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्ता या कुष्ठिन्या या स्पृष्टमैथुनापूर्वदोषान् अविख्याप्य अकथयित्वा एवंयःकन्यादाता सःदण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि दतोयज्ञे स्वकर्मपरिहापयेत् ॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

(१) मेघातिथिः । संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोयं तत्र वैदिकंतावत्संभूयकार्यमुदाहरति यज्ञोज्योतिष्टोमादिः तत्र यागरूपानेकाङ्ककर्मनिर्वर्तनार्थमृत्विग्वृतस्त्वया ममेदंहौत्रं कर्तव्यमाध्वर्यवमौद्गात्रं चेति श्रौतेन विधिनानुश्रेयमित्युपगम
श्च प्रवर्तितः कथंचिदपाटवादिना सामिकृतांयत्परिहापयेत्यजेत्तदानींतस्य देयोदक्षिणांशः कर्मानुरूपेण यावतीतस्मि
न्कृतौ दक्षिणा तानिरूप्य चतुर्थेभागे कर्मणःकृते चतुर्थतृतीयइत्येतदारूप्यंसहकर्तृभिः कर्त्तातत्पुरुषाप्रधानात्त्वैजांहोत्र
द्गात्रादीनांप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रभृतयः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । परिहापयेत् व्याध्यादिना नसमापयेत् । सहकर्तृभिरन्यै-
स्तत्स्थानपूरणायस्थितैः ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । अथसंभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । यज्ञे कृतवरणऋत्विग्यदि किंचित्कर्मकृत्वा व्याध्यादिना
कर्मत्यजति तदा तस्येतरऋत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशोदेयः ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूय च समुत्थानमातिदेशिकंभविष्यतीतिकृत्वा दत्तस्थानपकर्माह ऋत्विगितिद्वादशभिः ।
तत्रादौ दक्षिणायादृष्टार्थतया भृतिरूपत्वंप्रकटयन्नाह ऋत्विगिति । स्वकर्माध्वर्यवादिकं हापयेत् त्यजेत् वृतः वरणं
नानतः व्याध्यादिना कर्तृभिःसह संमन्त्र्य तैस्तदीयकर्मसमापयद्भिःकर्मानुरूपोऽशोदेयः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । अथसंभूयसमुत्थानंप्रस्तौति ऋत्विग्यदीति । कर्मानुरूपेणांशोदेयः कर्मचतुर्थेऽंशे कृते दक्षिणाया-
श्चतुर्थोऽशोदेयइत्यादि । सहकर्तृभिः सहकारिभिः ऋत्विग्भिः ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि ऋत्विग्यज्ञे वृतः स्वकर्म व्याध्यादिना परिहापयेत् त्यजेत् तस्यअन्यकर्तृभिःसहअन्य-
त्विग्भिःसह । तस्य कर्मानुरूपेण अंशोदेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्मपरिहापयन् ॥ कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव चकारयेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेघातिथिः । माध्यन्दिने सवने दक्षिणादीयन्तइति तदपरिष्ठात्कर्मत्यजतामप्रत्याहरणीयालभेत न प्रतीकं-
त्याजयेदित्यर्थः अन्यांभृतिदत्त्वाअन्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ऋत्विग्भिः कर्त्तव्यंवरणाच्च ऋत्विजोभवति
तच्च नियतकाले प्राक्कर्मणआरंभादतः ऋतुक्रियमाणंविगुणंभवति समाप्तिश्चापि कर्त्तव्येति विगुणंचैत्समापनीयमंगान्येव
तदन्यकर्तृकाणिकरिष्यामीति बुद्धिनिवृत्त्यर्थमुक्तमन्येनैवेति तावदेवविगुणंयदशक्यंशक्यंतु सर्वकर्त्तव्यं केचित्कारयेदिति
ऋत्विजौपि संबन्धमाहुः गृहीत्वा दक्षिणांवाधिकांदद्यात्त्वयंमशङ्कुवन्प्राग्दक्षिणाभ्यः शेषकर्मसमापने यजमानएवाऽ-
पिक्रियते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनैव कारयेद्विक्त्वाकार्यशेषम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । माध्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्मपरित्यजन्तु शाख्यान् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागं लभेत कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैवामदक्षिणस्य विशेषमाह दक्षिणास्त्विति । स्वयं परित्यज्यान्त्येन कारयेच्चैकृत्स्नं लभेतान्यथा न संपूर्णं लभेतेतिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह दक्षिणास्त्विति परिहापयन् त्यजन् प्रतिदद्यात् । अन्येन स्ववर्ज्यपुरुषेण स्वकर्मकारयेत् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृत्स्नमेव अंशं लभेत । च पुनः अन्येन कर्म कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ॥ स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरंप्रकृतोपयोगिवैदिकं कथ्यते वैदिकं कर्मणि सामस्त्येन दक्षिणा सा यत्नेन प्रतिपुरुषे विभागेन तस्य द्वादशशतदक्षिणेति तच्चातिदेशेन ऋत्विजानां तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति तत्रासूयादीनि तत्र च केषुचिद्वर्ज्यकर्मसु प्रतिपदमन्यादक्षिणाऽऽम्नाता पुरुषविशेषसंयोगेन हिरण्मये प्रकाशवदवयवइत्यादि ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः संपद्यन्ते किमध्वर्योश्चातुर्विधावादिकवद्ददातिसंबन्धः सर्वेषामृत्विजां दक्षिणाध्वर्यस्तु द्वारमात्रं उतताश्चैव सामान्याऽन्येषां प्रकृत-
एवांशः संशयोपन्यासार्थः श्लोकः । प्रतिपदं पुरुषविशेषाश्रयाऽङ्केषु दक्षिणाः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । अथवा वीप्सायां प्रत्यङ्ग-
शब्दः अङ्गमङ्गमाश्रिताः प्रत्यङ्गाः स एषता आददीत मुख्य एव पुरुषस्य ददातिना संयोगे उत्तरकर्तृत्वाविशेषादन्येऽपि भजे-
रंलभेत् । प्रधानदक्षिणाया इव ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यङ्गदक्षिणाः प्रतिस्वकर्मणां दक्षिणाः । स एव आददीत यमृत्विजं प्रति यथोच्यते । सर्वं भजे-
रन् यत्रात्विग्विशेषानुक्तिः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्कर्मण्याधानादावङ्गमङ्गप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्भागमात्रं सर्वं विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणाप्रसंगेन तद्विभागमाह यस्मिन्निति द्वान्याम् । आधानादौ प्रत्यङ्गदक्षिणाः अङ्गमङ्ग-
प्रतियामिन्नभिन्नकारिकादक्षिणायत्संबन्धेन श्रुताहौत्रमित्यादिना समाख्याताः स एवार्त्विक् ताः सर्वाः प्रामुयादुत सर्वे
वेतिसंशये । स एवेति तु पूर्वपक्षे ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । स एव तस्य कर्मणः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्कर्मणि याः प्रत्यङ्गकर्मदक्षिणा उक्ताः स्युस्तादक्षिणाः स एव पुरुष आददीत । सर्व एव वा भजे-
रन्वा ॥ २०८ ॥

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषविशेषमुक्तास्तदर्थ एवेति निर्णयः एवं ददाति मुख्यार्थो भवति पुरुषसंयोगश्च नादृष्टार्थः रथ-
मध्वर्युराधाने हरेद्ब्रह्माच वाजिनं वेगवन्तमश्वं होता वा कासु चिच्छाखात्वाधान एतादक्षिणा अतः सोमक्रये यच्छ कटंतदुद्रातु-
स्तत्र शकटेऽन्यतरोऽनङ्गान्युक्तः स्यादन्यतरो वियुक्त इत्यपि पठ्यते तेन च सोमः क्रीत उपाह्रियते अन्येत्वपूर्वमन आहुर्न

सोमोपाहरणार्थेन हि क्रयेण शक्यते विशेषयितुं एवंतावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामद्वदक्षिणानांविधिरुक्तः ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यमुदाहरति रथमिति । आधाने अग्न्याधाने । अश्वंहोता ज्योतिष्टोमे । क्रये सोम-
क्रये ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र सिद्धांतमाह रथमिति । केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथोदेयत्वेनाग्रायते । ब्रह्मणे वेगवा-
नश्वः होत्रे चाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतोव्यवस्थाम्नासामर्थ्याद्यादक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते सएव तामाद-
दीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवस्थामाह रथमिति । आधाने कर्मणि । अनः शकटम् क्रये सोमक्रयार्थं यदनः वाजीभू-
त्वादेवानवहदिति श्रुतेरश्वविशेषवाजिनम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रैवास्यविकल्पस्यापवादमाह । रथंहरेदिति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्वर्युः रथं हरेत गृण्हीयात् । आधाने अग्न्याधाने ब्रह्मा वाजिनं हरेत् । होता ज्योतिष्टोमे अ-
श्वंहरेत् । च पुनः उद्गाता क्रये सोमक्रये अनः हरेत् । अनः शकटे मातारिश्वेत्यमरः ॥ २०९ ॥

सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धेनार्द्धिनोपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रधानदक्षिणानां सामान्यतः श्रुतानामिदानीं विभागमाह सर्वेषामृत्विजांये मुख्यास्तेऽर्धिनः या-
वतीतस्मिन्कतौ सामस्त्येन दक्षिणाग्राता तस्यास्तेऽर्द्धिनोऽर्द्धहराः सोमयागेषु हि षोडशार्त्विजस्तत्र चत्वारो मुख्याहोताध्व-
र्युर्ब्रह्मोद्गातेति तेषामर्धं तस्य द्वादशशतदक्षिणेति ततोर्ध्वषट्पञ्चाशन्तर्धिनोष्टाविंशत्यार्धिनस्तद्वन्तोऽपरे येषांतोनन्तरं वर-
णमाग्रातं मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतास्तृतीयेन तृतीयांशाः अंशशब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धशब्दस्त्वना-
वश्यंसमप्रविभागएव किंचिन्न्यूनोऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तन्ते तेन तृतीयोभागः षट्पञ्चाशतः षोडशगृह्यन्ते एकैकस्य चत-
स्रोभवन्ति । समतृतीयं भागं प्रयच्छन्ति षट्पञ्चाशततृतीयं च होतुरच्छावाकोध्वर्यो नष्टाब्रह्मणोऽग्नीदुद्गातुः प्रतिहर्ता ये च पा-
दिनस्ते चतुर्थभागकर्मणः कुर्वन्तीति पादिनः चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते चतुर्थीशाद्वादशसमुदाये पूर्ववत् एवंत-
शतेन दीक्षेन्महतीतत्रापि कृमिः कर्तव्यार्धिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीत्येवमादिभिः शब्दैः तत्र द्वादशक्रमविधिरेवान्य-
त्र श्रुतो व्यवहार इहापि तथैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वितीयमुदाहरति सर्वेषामिति । शतंगावोऽग्निष्टोमे दक्षिणा तत्र यदर्धं तद्भागिनः सर्वेषां मुख्याः
होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः । अर्धमिति किंचिन्न्यूनं ग्राह्यं अष्टाचत्वारिंशद्वि वस्तुतोभवन्ति । अपरे चत्वारो मैत्रावरुणाद्या-
स्तद्भागार्धेऽर्धिनोऽर्धभागाः । तृतीयिनस्तृतीयास्तृतीयस्थाना अच्छावाकादयस्तृतीयिनो मुख्यदक्षिणास्तृतीयांशिनः ।
चतुर्थीशाश्चतुर्थस्थानभागिनो ग्रावस्तुदादयः पादिनः पादभागाः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशाना
मृत्विजांमध्ये ये मुख्याकृत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्धहराः । अष्टचत्वारिंशद्भोजोभवन्ति अतएव
कात्यायनेन यद्वादशाद्येभ्य इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यद्यपि शतस्यार्धपञ्चाशद्भवति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापी
मेऽर्धिन उच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरुणयोः प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यार्विगृहीतदक्षिणार्धग्रहणे
नार्धिन उच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाङ्गोऽग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते मुख्यार्विगृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादिनस्तु ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसु-

ब्रह्मण्याएते मुख्यार्विक्कृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते एतच्च षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्चतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तंशतेन दीक्षयन्तीत्यादिसंख्याश्रवणे विभागविशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेतिगवामितिशेषः सर्वेषां षोडशानामृत्विजां ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः ते अर्धिनोऽष्टचत्वारिंशद्भागभागिनः अपरैर्मैत्रावरुणप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धिनः मुख्यार्विक्कृहीताष्टचत्वारिंशदर्थं । ततएवार्धिनश्चतुर्विंशतिभागभागिनः । तृतीयिनोच्छावाकनेष्टाअग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तु मुख्यार्विक्कृहीततृतीयांशभागिनः । अतएव षोडशभागभाजः पादिनः ग्रावस्तुनेतृपोतृसुरापास्ते मुख्यार्विक्कचतुर्थांशः । अतएव द्वादशभागभाजः । इतिप्रत्येकं द्वादश मुख्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्र इतरेभ्य इति कात्यायनसूत्रेणैव तत्स्पष्टीकृतम् । दक्षिणायाभृतिरूपत्वं दीक्षितमदीक्षितादक्षिणाभिः परिक्रीताऋत्विजोयाजयेयुरिति श्रुतिसिद्धम् गावोऽत्र स्त्रियः गावोवै देवमातर इति श्रुतेः । एवंसहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादावपि विभागउन्नेयः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां षोडशानामृत्विजांमध्येहोताध्वर्युरुद्गातारब्रह्मेत्येते मुखसंज्ञाश्चत्वारः समस्तायाः ऋतुदक्षिणायाद्विनोर्द्धभाजः स्युः । मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसीत्यपरेऽर्धिसंज्ञाश्चत्वारस्तदूर्ध्वेन मुख्यार्विक्कभागार्द्धेन भागिनः स्युः । अच्छावाकोनेष्टाप्रतिहताग्नीध्र इत्येते तृतीयसंज्ञाश्चत्वारस्तृतीयांशामुख्यभागतृतीयभागभाजः स्युः । ग्रावस्तुदुन्नेता सुब्रह्मण्यः पोतेत्येते पादिनः संज्ञाश्चत्वारश्चतुर्थांशभाजः स्युः । तद्यथा दक्षिणांपञ्चविंशतिधा विभज्य प्रथमस्य चतुष्टयस्य द्वादशभागाः स्युः । द्वितीयस्य षट् । तृतीयस्य चत्वारः । चतुर्थस्य तृतीय इति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्रामौ तस्यामपि यद्वादशभागकल्पना चतुष्टयानामन्येषां भागकल्पना या दुःशकतामाभूदिति सर्वेषामर्द्धिनोमुख्या इत्यत्रार्द्धिशब्दः । किञ्चिन्मन्यूनार्थवाचीमन्तव्य इति ॥ २१० ॥

संभूय स्थानिकर्माणि कुर्वद्भिरिहमानवैः ॥ अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा यज्ञे बहूनि कर्माणि कायक्लेशकरैर्विदधदतिशयसाध्ये च नियुक्तोभूयसीदक्षिणांलभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वल्लौकिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संदृत्य वर्षकिंस्थपतिसूत्रधारादिषु स्वसमयप्रसिद्धोयावानंशः सूत्रधारस्ययावान्स्थपतेस्तत्रानेन विधियोगेन विधिर्वैदिकोर्थस्तत्प्रसिद्धाव्यवस्था विधियोगवैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः । एवंनाटकादिप्रेक्षायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रकृप्तिः यद्यपि सर्वे विद्वांसः सर्वकर्मानुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येण भागोन पुरुषानुरूप्येणेति संभूयसमुत्थानम् ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानिकर्माणि वाणिज्यादीनि । अनेन क्रमयोगेन विधिप्रकारसंबन्धेन श्रमानुरूपधनविभागेन मूलसाम्येपि तल्लाभविभागस्तदार्जनश्रमानुरूप एवेति । संभूयोत्थानम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूयच समुत्थानमित्युक्तं तत्रातिदिशति समिति । इह लौकिके स्वार्ते च कर्मणि । एतद्दक्षिणाविभागः स्थपतिसूत्रधारादिभिः । अनेन मुख्यामुख्यानुरूपविभागेनेत्यन्वयः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । एवमुक्तवैदिकीविषमांशकल्पनांलोकेऽन्यतिदिशति संभूयस्वामिकर्माणीति । वाणिज्यादिषु भागवैषम्यकल्पनंमूल्यप्रयत्नगुरुलाघवापेक्षया कल्पनीयमिति । इति संभूयसमुत्थानं समाप्तम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वानिकर्माणि वाणिज्यादीनि कुर्वद्भिः मानवैःसंभूय मिलित्वा ॥ २११ ॥

धर्मार्थयेन दत्तंस्यात्कस्मै चिद्याचते धनम् ॥ पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्नदेयंतस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदाह सान्तानिकोहंयियक्षुर्वा देहि मे किंचिदिति तस्मै यदि दत्तंभवेन विवाहकर्मणि प्रवर्तेत तद्धनंघृतेन वेश्याभिर्वा क्षपयेदित्यत्र वादिनि युज्जीत वृद्धिलाभकृष्यादौ न देयंतस्य तद्धत्तस्य दानप्रतिषेधो नोपपद्यते अतः प्रत्याहरणीयमिति वाक्यार्थः । अथवा नष्टान्तो गौणोव्याख्येयोदत्तप्रतिश्रुतंनदेयंतथाच गौतमः ॥ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् किंपुनरत्र युक्तमुभयमित्याह दत्तस्य प्रत्याहरणं प्रतिश्रुत्य वा दानं तथाच स्मृत्यन्तरउभयं पठितं आहेह नारदः ॥ कर्त्ताहमेतत्कर्मेति ॥ यद्धत्तंस्यादविज्ञातमदत्तं तदपि स्मृतमिति ॥ प्रयोजनविशेषोद्देशेन यद्धत्तं तस्मिन्निवर्त्यमाने स्ववस्थितमपि प्रतिग्रहीतृगृहादाहर्त्तव्यं दानस्योपक्रममात्रं तदानीं समर्पणं समाप्तिस्तु निर्वर्तप्रयोजनेति नारदस्य मतम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । धर्मार्थं स्वधर्मसिद्ध्यर्थम् । न तथा धर्मार्थं भवति दानानर्हत्वादिना प्रतिग्रहीतुः । केचित्तु यागादिधर्मार्थं याचमानाय दत्तं तथा न भवति यदि तेन यागादि न करोतीति व्याचक्षते ॥ २१२ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं दत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन यागादिकर्मार्थकस्मै चिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतंवा पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थं न विनियुज्जीत तदा तद्धत्तमपि धनं ग्राह्यं प्रतिश्रुतं न देयं । यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तवेदं यज्ञादिकर्म करिष्यामीति कृत्वा याचते यद्धत्तं प्रतिश्रुतंवा सचेत्तत्कर्म न करोति पुनस्तद्ग्राह्यमित्याह धर्मार्थमिति । न तथा तत्स्यादत्तं न स्यात् अपितु दानस्यौपाधिकत्वात् उपाध्यभावेन स्वत्वापादनादित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तानपकर्मात्मकं विवादपदं श्लोकद्वयेनाह धर्मार्थयेनेति । कस्मै चिद्याचते धर्मार्थयेन धनं दत्तं स्यात्पश्चाच्चेन तथा तद्धर्मार्थं मया दत्तमिति प्रदातानुशयादभियुक्तं चेदित्यर्थः तस्मै प्रदात्रे तेन प्रतिग्रहीत्रा तद्धनं न देयं प्रदात्रानापहार्यमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्मैचित्प्रभिक्षुकाय धनं याचते धर्मार्थं दत्तं स्यात् पश्चाद्दत्तानन्तरं तद्धनं न तथा तत्स्यात् तस्य स्वामिनः न देयं पूर्वस्वामिना तस्य ग्रहीतुः तद्भवेत् विवादपरम् ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । संसाधनं राजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणं स्वीकृतस्य प्रतियाध्यमानस्य राजनिवेदनं अयं महदत्वा प्रतिजिहीर्षतीति सिद्धस्य दृढीकरणं संसाधनमेतदेतदर्पाल्लोभेनेति कारणानुवादः । एवं कुर्वतो दण्डः सुवर्णः स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरिति चौरदण्डमाशङ्कमानं सुवर्णविषय आचौरशङ्कादि दत्तं किल तेन तस्मै न स्वयंदत्तं कथमयं चौरः स्यादिति शङ्कानिवर्तयितुं स्तेयशब्दः प्रयुक्तः सत्यपि चौरत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवद्यवर्तव्यः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णं दाप्यः शतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णदण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति । संसाधयेत् प्रतिश्रुतं गृह्णीयात् । दत्तं न दद्याद्वा । अदाने हेतुः । दर्पेति । दर्पो राजपुत्रादि बलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्य स्वामिनो धनं दापनीयम् । राज्ञा समुवर्णो दण्डत्वेन ग्राह्येत्यर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । संसाधयेदनुतिष्ठेत् । तत्प्रतिग्रहणकाले प्रदात्रे निवेदितं धर्मविवाहयज्ञादिकं मानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णप्रतिभाषितं पञ्चरुष्णालिको माषस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति तद्वाप्यो दण्डरूपेण । अपद्वतार्थे प्रतिपादनमर्थग्राममेव । इति दत्तानपाकर्मसमाप्तम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पाद्धोभेन वा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृती राज्ञा सुवर्णं दाप्यः स्यात् दापनीयः स्यात् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथा वदनपक्रिया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वणार्धेन पूर्वविवादोपसंहारउत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमो दत्तस्यैवानपक्रियोदिता अपक्रियाक्रियापायस्तस्य न जाप्रतिषेधस्तदैवमुदितं भवति एषैव दाने स्थितिरिति यावत् । धर्मादनपेता धर्म्या कथं प्रतिश्रुत्याऽदीयमानो धर्मो न पश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या एष एवात्र धर्मो यन्न दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते । उदिता उक्ता यथावच्छब्दसमुदाय एव यथातथ्ये वर्तते सम्यङ्गिरूपितेत्यर्थः । अथ च यथाशब्दो योग्यतायां वर्तते तामर्हतीति वितिः कर्तव्यः । वेतनं श्रुतिस्तस्यानपक्रिया वेतनेन स्वकर्मकुर्वतां यो धर्मः सद्दानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्या न्याय्या । दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादपेक्षितं तदुक्तं अतोऽनन्तरं श्रुतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकश्रुतेरनपक्रियाप्रतिज्ञानीते दत्तस्येति । अपगच्छति धनमन्यं प्रत्येनेनेति अपक्रिया दानंतदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । अथ वेतनप्रदानमाह दत्तस्येष इति । अनपक्रिया अनपाकरणं प्रदानमिति यावत् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दत्तस्य यथावद्वत्तस्य अनपआदानंतस्य क्रिया उदिता ॥ २१४ ॥

भृतो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ सदण्ड्यः रुष्णलान्यष्टौ न देयंचास्य बेनतम् ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्दिष्टेन मूल्येनोद्दिष्टं कर्म करोति सद्दह भृतोभिप्रेतः श्रुत्यकर्मविशेषेण स्वीकृतो भृत्यादेहि मे पञ्चरूपकाणीदन्ते कर्मकर्तास्मीयता कालेनेत्याभाष्यमविष्टः सचेत्कर्मनसमापयति रुष्णलानि सौवर्णानि ताम्ररजतयोर्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धानि च ज्ञात्वा दण्ड्यते तानि रूपकाणि वेतनार्थकल्पितानि न लभेत यद्यनात्तो दर्पान्न करोति यथोदितकर्म व्याध्यादिनाऽपीडितस्मिन् दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनमतः स एव वक्तुं न लभते यावन्मयायासः कृतस्तदानुरूप्येण देहीति ऋत्विजामप्येवं दण्डकेचिदिच्छन्ति त्वेच्छया त्यजतां तदयुक्तं अत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिकृत्ये यजमानेऽतो दण्डो महानत्रयुक्तः यजमानस्य च यत्नघ्नं दद्यापनीयं दीक्षोपसंवेत्तैः शरीरापचये समुत्थातव्यम् । अन्योऽयं शिल्पी कञ्चनकर्मणि प्रवर्तयति तडागखनने देवस्य गृहकरणेऽहन्ते समापयिता प्रवर्तकत्वेनेति पश्चान्नापसरेयतेन

त्वामिनः क्षयायासाः सर्वैसंवोढव्याभाण्डवाहवणिग्यायेन एषहि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः भाण्डवाहकदोषेणव-
णिजोयदिद्रव्यंनश्येत्तद्भाण्डवाहकोवेहेत् योप्यन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावर्ध्यार्धतोनिवर्तेतेति कात्यायनीये सूत्रे धनमा-
वर्ध्याऽऽसज्य धनव्ययंकारयित्वा यद्यर्द्धरुते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः एवं योपि षाण्मास्यः सांवत्सरोवा यथो-
पपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येषएव न्यायः । आह च नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्योदत्त्वा भूतिबलात् ।
भूतिगृह्णातिकुर्वाणोद्विगुणंभूतिमावहेत् ॥ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मभूतिनाशनमर्हति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ वेतनानपकर्म । भृतइति । भृतःसन्ननार्तः पीडारहितोपि । वेतनं नदेयं रुतस्या-
प्येकदेशस्य यच्चदत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । योभूतिपरिक्रीतोव्याध्यपीडितोयथानिरूपितकर्महंकारान्न कुर्यात्सकर्मनुरूपेण सुवर्णादिरुष्णला-
न्यष्टौ दण्डनोयः वेतनंचास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह भृतइति । भूतिर्वेतनं तथा क्रीतोभृतः अनार्तोपि यदि नकुर्यात् । अष्टौरुष्णलानि
सभृत्योराज्ञादण्ड्यः । न तद्देयं नदापनीयं वेतनमिति च ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । भृतोवेतनग्राही । अनार्तो व्याधिरहितः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्तःभृतःसन्दर्पाद्यथोदितकर्म योनिकुर्याद्यथोदितम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्नयथाभाषितमादितः ॥ सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

(१) मेघातिथिः । अनार्त्तस्य दण्डउक्तोभूतिहरणमार्त्तस्येदानीमुच्यते आर्च्याभृतोर्द्धरुतकर्म यदि हित्वा गच्छे-
त्स्वस्थः सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ ततः कुर्यात् बहुनापि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः रुतकर्मशेषउपलभेतच वेत-
नम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःसन्न तत्कर्म कुर्यात् । सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिका-
लेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्न्यादृग्भाषितंतादृक्कर्म कुर्यात् वेतनंच चिरकालाद-
पि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्त्तश्चेत्तस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति । तेन यथा भाषितं तादृक्कु-
र्यात् । आदितः आदौ । तद्वृत्तिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वआर्त्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितंकुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्त्तः सुस्थोवा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनंदेयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

(१) मेघातिथिः । अथवा त्वामिनोधारयत्यनेन च तत्कर्मकारितंस्यात्त्वांभूतिदत्त्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कार-
यितव्यः अथापि त्वामी ब्रूयान्नमे किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रापि रुतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्रम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तमार्त्तं स्वस्थे वा यः प्रकारउक्तः । वेतनादानम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्मयथाभाषितंपीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थोवा न कुर्यान्नापिकारयेत् तस्य किंचिच्छेषस्यापि
रुतस्य कर्मणोवेतनं देयम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राजा स्वर्णदण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति । संसाधयेत् प्रतिश्रुतं गृह्णीयात् । दत्तं न दद्याद्वा । अदाने हेतुः । दर्पेति । दर्पो राजपुत्रादि बलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्य स्वामिनो धनं दापनीयम् । राज्ञा ससुवर्णो दण्डत्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । संसाधयेदनुतिष्ठेत् । तत्प्रतिग्रहणकाले प्रदात्रे निवेदितं धर्मविवाहयज्ञादिकं मानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णप्रतिभाषितं पञ्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति तद्वाप्यो दण्डरूपेण । अपद्व्युत्तरार्थे प्रतिपादनमर्थप्राप्तमेव । इति दत्तानपाकर्मसमाप्तम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पाद्भोभेन वा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृती राज्ञा सुवर्णं दाप्यः स्यात् दापनीयः स्यात् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथा वदनपक्रिया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वणार्धेन पूर्वविवादोपसंहारउत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमो दत्तस्यैवानपक्रियोदिता अपक्रियाक्रियापायस्तस्य नञाप्रतिषेधस्तदैवमुदितं भवति एषैव दाने स्थितिरिति यावत् । धर्मादानपेता धर्म्या कथं प्रतिश्रुत्याऽदीयमानो धर्मो न पश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या एष एवात्र धर्मो यन्न दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते । उदिता उक्ता यथावच्छब्दसमुदाय एव याथातथ्ये वर्तते सम्यङ्कुरूपितेत्यर्थः । अथ च यथाशब्दो योग्यतायां वर्तते तामर्हतीति व्रतिः कर्तव्यः । वेतनं श्रुतिस्तस्यानपक्रिया वेतनेन स्वकर्मकुर्वतां यो धर्मः सद्दानानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्या न्याय्या । दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादपेतं तदुक्तं अतोऽनन्तरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकभूतेरनपक्रियाप्रतिज्ञानीते दत्तस्येति । अपगच्छति धनमन्यं प्रत्येनेनेति अपक्रिया दानं तदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । अथ वेतनप्रदानमाह दत्तस्येष इति । अनपक्रिया अनपाकरणं प्रदानमिति यावत् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दत्तस्य यथावद्वत्तस्य अनपआदानं तस्य क्रिया उदिता ॥ २१४ ॥

भृतो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ सदण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेनतम् ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्दिष्टेन मूलभेनोद्दिष्टकर्म करोति सद्दह भृतोभिप्रेतः भृत्यकर्मविशेषेण स्वीकृतो भृत्यादेहि मे पञ्चरूपकाणीदन्ते कर्मकर्तास्मीयता कालेनेत्याभाष्यप्रविष्टः स चेत्कर्मनसमापयति कृष्णलानि सौवर्णानि तान्भरजतयोर्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धानि च ज्ञात्वा दण्ड्यते तानि रूपकाणि वेतनार्थकल्पितानि न लभेत यद्यनार्तो दर्पान्न करोति यथोदितकर्म व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनमतः स एव वक्तुं न लभते यावन्मयायासः कृतस्तदानुरूप्येण देहीति ऋत्विजामप्येवं दण्डकेचिद्विच्छन्ति स्वेच्छया त्यजतां तदयुक्तं अत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिकृत्ये यजमानेऽतो दण्डो महानत्रयुक्तः यजमानस्य च यन्नष्टं दद्यापनीयं दीक्षोपसद्देवव्रतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम् । अन्योऽयं शिल्पी कञ्चन कर्मणि प्रवर्तयति तडागखनने देवस्य गृहकरणेऽहन्ते समापयिता प्रवर्तकत्वेनेति पश्चालापसरेयं तेन

स्वामिनः क्षयायासाः सर्वैसंवोढव्याभाण्डवाहवणिग्ध्यायेन एषहि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः भाण्डवाहकदोषेणव-
णिजोयदिद्रव्यं नश्येत्तद्भाण्डवाहकोवहेत् योप्यन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावर्ध्यार्धतोनिवर्तेतेति कात्यायनीये सूत्रे धनमा-
वध्याऽऽसज्य धनव्ययंकारयित्वा यद्यर्द्धकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः एवं योपि षाण्मास्यः सांवत्सरोवा यथो-
पपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येषएव न्यायः । आह च नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यादत्वा भृतिबलात् ।
भृतिगृह्णातिकुर्वाणोद्विगुणभृतिमावहेत् ॥ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मभृतिनाशनमर्हति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ वेतनानपकर्म । भृतइति । भृतःसन्ननार्तः पीडारहितोपि । वेतनं नदेयं कृतस्या-
प्येकदेशस्य यच्चदत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । योभृतिपरिक्रीतोव्याध्यपीडितोयथानिरूपितं कर्माहंकारान्न कुर्यात्सकर्मनुरूपेण सुवर्णादिकृष्णला-
न्यद्यौ दण्डनीयः वेतनंचास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह भृतइति । भृतिर्वेतनं तथा क्रीतोभृतः अनार्तोपि यदि नकुर्यात् । अष्टौकृष्णलानि
सभृत्योराज्ञादण्ड्यः । न तदेयं नदापनीयं वेतनमिति च ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । भृतोवेतनग्राही । अनार्तो व्याधिरहितः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्तःभृतःसन्दर्पाद्यथोदितं कर्म योनकुर्याद्यथोदितम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ॥ सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्त्तस्य दण्डउक्तोभृतिहरणमार्त्तस्येदानीमुच्यते आर्त्त्याभृतोर्द्धकृतं कर्म यदि हित्वा गच्छे-
त्स्वस्थः सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ ततः कुर्यात् बहुनापि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषउपलभेतच वेत-
नम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःसन् तत्कर्म कुर्यात् । सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिका-
लेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्याहंभाषितं तादृकर्म कुर्यात् वेतनंच चिरकालाद-
पि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्त्तश्चेत्तस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति । तेन यथा भाषितं तादृक्कु-
र्यात् । आदितः आदौ । तद्भृतिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वआर्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितंकुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्त्तः सुस्थोवा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । अथवा स्वामिनोधारयत्यनेन च तत्कर्मकारितं स्यात्त्वांभृतिदत्त्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कार-
यितव्यः अथापि स्वामी ब्रूयान्मे किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रापि कृतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्रम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तमार्त्तं स्वस्थे वा यः प्रकारउक्तः । वेतनादानम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्म यथाभाषितं पीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थोवा न कुर्यान्नापि कारयेत् तस्य किंचिच्छेषस्यापि
कृतस्य कर्मणोवेतनं देयम् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वीकृतासंपूरणेपि यथोक्तं वेतनं न देयमित्याह यथेति । अल्पोनस्याल्पन्यूनस्यापि कर्मणः । स्वस्थोपि न वा कुर्यान्न संपूरये न्नवाकारयेदन्येन ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणः वेतनंतस्य न देयमित्यन्वयः । इति वेतनानपक्रियोक्ता ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्तः स्वस्थोवायः यथोक्तं कर्म न कारयेत् अल्पोनस्य अल्पन्यूनस्य कर्मणः तस्य पुंसः वेतनं देयं ॥ २१७ ॥

एषधर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मसमयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । वेतनादानकर्मण इति विवादपरस्यास्य नामधेयमेतत्तेन न चोद्यमेतत् । कथं वेतनस्यादानकर्मोक्त्यावता दानकर्माप्युक्तं तल्लभेतेव वेतनमिति नाम्नोहि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामता न विरुद्धा न हि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते तथाचाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नामप्रवर्तत एव । तदुक्तं तत्रैवं स्थूणादर्शयाचसमानीचास्यादिति समयसिद्धिः संज्ञेतद्दयावता ममुते निश्चितकर्तव्यमित्यभ्युपगमस्तं भिन्दन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः । संविदश्च व्यतिक्रम इति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते पूर्वेणाद्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेणोद्दिष्टप्रकरणसूचनम् २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समयभेदनमवतारयति एष इति । समयभेदिनां धर्मं नियतं दण्डम् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेणोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणं दण्डादिव्यवस्थां विद्व्यामि ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिमुपसंहरन् सविदश्च व्यतिक्रमं प्रतिजानीते एष इति । धर्मं दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनामिदमस्माभिः परिहर्तव्यमिति निश्चयकारिणाम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दमः । अथ संविद्यतिक्रममाह एषधर्मोऽखिलेनेति । समयभेदिनां संविद्यतिक्रमिणाम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनादानकर्मणः वेतनस्य आदानं स्वीकारः तस्य कर्मणः एषधर्मः अखिलेन उपायेन उक्तः तेषां समयभेदिनां धर्मं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ॥ २१८ ॥

यो यामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ॥ विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । शालासमुदायो यामस्तन्निवासिनो मनुष्या गृह्यन्ते तेषामेव संविदः संभवात् एवं यामसमुदायो देशसंघ एकधर्मानुगतानां नानादेशवासिनां नानाजातीयानामपि प्राणिनां समूहः यथा भिक्षूणां संघो वणिजां संघश्चातुर्विद्यानां संघ इति । यामादीनां यत्कार्यं यथा पारिग्रामिकैर्ग्रामो नोपहतः प्राय आत्माकीने गोप्रचारे गाश्चारयन्ति उदकं च भित्त्वा नयन्ति तद्यदिवोमतं दग्ध एव दोषान्कर्तुं न दध्य एवंः प्रतिब्रजतां यदि तैः सह दण्डादण्डिर्भवति राजकुले वा व्यवहारसूत्रे सर्वे वयमेककार्या नो चेदुपेक्षामाह । तत्र ये संविदस्ते वेदकमिति प्राक्तनीयामस्थितिस्ते व्यतिक्रम्येत्येवं प्रोत्साह्य विसंवदेद्व्यल्लसैः सह सङ्गच्छेत् तत्त्वेषु बाह्याभ्यन्तरः स्यात्सराज्ञा त्वराष्ट्रान्निर्वासितव्यो निष्कासयितव्यः । स्वविषयेऽस्य वस्तुन देयमेवं वणिग्भवब्राह्मणादिकार्य ईदृशे कृतसंविदत्वेन नातिक्रामितव्यमन्यत्कार्यं यामाद्युपकारकं शास्त्राचारप्रसिद्धं पुराष्ट्राविरोधितत्संविद्यतिक्रमे दण्डोऽयं लोभादिति त्वेनोपकारगन्धेन परग्रामणीकृतेनास्वातन्त्र्यलोभः । अज्ञानात्तु विसंवादे मान्यस्य कल्पः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यामाणां यामस्थानाम् । संविदत्रयामे एवं कर्तव्यमिति एवं देशविशेषमादाय । तथा संघानां बौद्धादिसंघानाम् ॥ २१९ ॥

३) कुङ्कुमः । ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्भासिनो लक्ष्यन्ते । संघो वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कर्त्तव्यपरिहार्यतामित्येवं रूपसंकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये योनरोलोभादिना निष्क्रामेत्तराजा राष्ट्रांनिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह यदितिद्वाभ्याम् । ग्रामदेशेति तत्रस्थयोर्ग्रहणम् । संघेति वणिगादिसमूहः । संविदं उक्तसंकेतम् । विसंवदेदतिक्रामेत् । विप्रवासयेद्दण्डपुरःसरम् । ब्राह्मणस्य न दण्डः केवलं ग्रामत्यागइति ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । यो ग्रामदेशसंघानामिति त्रयस्परम् । संविद्यतिक्रमउक्तः ॥ २१९-२२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः ग्रामदेशसङ्घानां ग्रामाणां देशानां सङ्घानां समूहानां सत्येन शपथेन संविदं समयं । मर्यादां कृत्वा नरः लोभादिसंवदेदन्यथारदेत्तराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ॥ चतुः सुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानंच राजतम् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । निगृह्यावष्टभ्य पीडयित्वा काललाभमकारयित्वा दण्ड्यः । चत्वारिसुवर्णानियेषानिष्काणां परिमाणंते चतुःसुवर्णानिष्काः यद्यपि चतुःसुवर्णकोनिष्कइत्यत्रोक्तंतथापि शास्त्रान्तराच्छाब्दशतंसुवर्णानानिष्कमाहुर्महाधियइत्येवमादिपरिमाणान्तरंप्रयेत् विशिष्टे संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव लभ्यतइतिचेत् पद्यग्रन्थत्वान्न दोषः । अन्येतुसहार्थे बहुव्रीहिर्कृत्वा त्रीनदण्डानाहुः । चतुर्भिः सुवर्णैः सह षण्णिष्कादण्डनीयोदशनिष्काः प्रतिपादिताभवन्ति । बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थसहार्थैकर्थचिन्मत्वर्थोयोजितव्यः नहि चित्राभिर्गोभिः सहितश्चित्रगुर्वेददत्तइति भवति । एते च त्रयोदण्डायदि च त्रिभिरेकइति कार्यापेक्षया योजनं निर्वासनदण्डेन विकल्पते दण्डोयम् ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्भिः सुवर्णैर्योनिष्कस्तान् षट्पलानीत्यर्थः । एतच्च दीनारादिनिष्कव्यवच्छेदार्थविशेषणम् । शतमानमेकम् ॥ २२० ॥

(३) कुङ्कुमः । अथ चैनंसंविद्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान् षण्णिष्कान् प्रत्येकंचतुः सुवर्णपरिमितान् राजतंच शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितंव्यस्तं वाराजादण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डसंख्यामाह नीति । निगृह्य कारागारं प्रापयित्वा चतुःसौवर्णिकोनिष्कइत्युक्तेः चतुःसुवर्णानिति तु निष्कपदस्याभरणार्थव्यावृत्त्यर्थेन पशुमालभेत्याद्येकत्वस्येव षडित्युपादेयविशेषणमतः प्रत्येकं षण्णिष्कानांदण्डइति । शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयं समस्तं व्यस्तंवा कार्यगौरवलाघवापेक्षया ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं समयव्यभिचारिणं समयभेत्तारं निगृह्य दण्डं दापयेत् । दण्डमाह चतुःसुवर्णान्वा दण्डयेत् । षण्णिष्कान् निष्कंसुवर्णांश्चत्वारः इति षट्पलानि अथवा राजतः रूप्यस्य शतमानः । द्वात्रिंशत्कृष्णालं धरणं भवेत् धरणानि दश ज्ञेयः शतमान एवं कृष्णालाभवन्ति अष्टगुंजात्मको माषः तेषांचत्वारिंशत् माषप्रमाणं भवति ॥ २२० ॥

एतद्वण्डविधिं कुर्याद्भार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

(१) मेघातिथिः । जातिसमूहेषु च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संघेषु तद्विषयो व्यभिचारो येषामित्यर्थः । प्रकरणोपसंहारः ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डविधिं दण्डप्रकारम् । जातिर्ब्राह्मणादिः ॥ २२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यतिक्रमकारिणामेतद्वण्डविधिधर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डविधिमन्यत्रातिदिशति एतमिति । ग्रामजातिसमूहेषु ग्रामस्य ब्राह्मणादिषु जातिसमूहेषु वणिगादिषु च ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं धार्मिकः पृथिवीपतिः दण्डविधिं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्यस्येहानुशयोभवेत् ॥ सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यन्दद्याच्चैवाददीतवा ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रव्यप्रचुरक्रयविक्रयव्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूलतश्चनापचीयते त्रपुताभ्रभाण्डादिस्थिरार्घतादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्यआदानप्रत्यर्पणे यस्तु विरलक्रेतुरनुशयनं मया साधुरुक्तं यद्विक्रीतमिति तदा क्रेता तस्मैप्रतिपादयितव्यः एकस्थानवासिनांचैषकालोदेशान्तरवासिनां तात्कालिकीप्रतिनिवृत्तिः । केचिद्गोभूम्यादिविषयविधिमिममिच्छन्ति न वस्त्रादौ स्मृत्यन्तरे हि वणिक्पणने योविधिराम्नायते एवंहि नारदः पठति ॥ क्रीत्वामूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतमिति मन्यते । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतमिति ॥ द्वितीयेऽह्नि ददक्रेता मूल्यात्त्यंशांशमावहेत् । द्विगुणतत्तृतीयेऽह्नि परतःक्रेतुरेव तत् ॥ विक्रयार्थं यद्रव्यं तत्पण्यं यद्विक्रीयतदुत्पन्नेनद्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषोव्यवहरति जीविकाधनमर्जयितुं तथा पणभूमौ प्रसारितं च भवति वणिजा तत्रेह पण्यग्रहणात्कश्चिद्विशेषोविवक्षितइतरथा क्रीत्वा मूल्येन इत्येतावदवजातं कः पुनरसौ विशेषः उच्यते यक्रीतमपि पण्यत्वमजहद्वणिग्भिः क्रियते तर्हि विक्रयार्थमेव क्रीणन्ति तेषां वणिजामितरेतरक्रीणतां च नारदीयोविधिरन्येषां मानवइतिकेचित् किंपुनरत्र युक्तं पण्यधर्मादेर्व्यवस्थावानुसरणीया तथाचाश्वानांबलसंचारोहस्तिनामङ्कुशारोहणविक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवति । अविवक्षितमविनष्टमुपनिध्यादौ वस्त्रादेर्यावन्नात्र नाशस्तावतोमूल्यमुपनिधात्रे दीयते द्रव्यन्तु गृह्णातीह त्वीषन्नाशे सर्वमूल्यं देयंक्रेतुः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वेति । अनुशयः पश्चात्तापः ॥ २२२ ॥

(३) कुङ्कुमः । क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्रव्यम् विनश्वररूपं स्थिरार्घभूमिताभ्रपट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापो जायते न साधु मया क्रीतमिति सक्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतं वा गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयविक्रयानुशयइत्युक्तं तत्र क्रेतुविक्रेतोः पश्चात्तापाद्युत्पत्तौ दशाहभ्यन्तरे निवर्त्ययोग्यतास्तीत्याह क्रीत्वेति । साधु मया न कृतमित्यनुतापोनुशयः । क्रीतं दद्याद्विक्रीतं च गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथक्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वा विक्रीयवेति । तद्रव्यं यन्मूल्यत्वेन क्रेत्रादत्तम् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । किञ्चिद्वस्तु क्रीत्वा विक्रीय वा इह यस्य अनुशयः पश्चात्तापः भवेत्सः अन्तर्दशाहात्तद्व्यन्दद्यात् आददीत स्वीकुर्यात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

[स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे । पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादिति पातिनि ॥ १ ॥]

[क्रीत्वा विक्रीयवा पण्यमगृह्णन् ददतस्तथा । पणाद्वादशदाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ २ ॥]

[पणाद्वादशदाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् । पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । दशाहात्परतो न क्रेता यावतानुशयश्चापि विक्रेता यदि राजनिनिवेदयेत्ततः षट्शतानि दण्ड्यः

नद्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेधः किंतिहि ज्ञायते स्थितिरीदृशी अन्विच्छेत्क्रेता दशाहादूर्ध्वनत्याजनीयोनापि विक्रेता ग्राह्यितव्यः अतश्च यदि साम्प्रोभयेच्छायां दानादानेस्यातां तत्र न कश्चिदोषः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्यपरेणेति बीजविषयम् । वस्त्रवासरत्नदोषपुरुषस्त्रीषु एकपञ्चसमन्यहमासार्धमासानामवधीनां स्मृत्यन्तरे उक्तत्वात् । नाददीत विक्रीतं वस्त्वादातुं न यतेत । शतानि पणानाम् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाहादूर्ध्वक्रीतं न त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रयिकोबलेन दापयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन्परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि पणानदण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादाधिक्ये तदुभयमनुचितमित्याह परेणेति शतानीति ताभिकपणानामिति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । आददानोबलादृणहन्तददच्च षट्शतानि कार्षापणानां दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाराज्ञा षट्शतानि पणान्नि दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवर्तिपणान् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । या कन्या दोषैर्युक्ता सा च दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाशयत एवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो विदिते राज्ञा कार्यः । स्वयं ग्रहणमादार्थम् । कन्यादोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविघातहेतवः । क्षयोव्याधिर्मेथुनसंबन्धश्च नोन्मत्तयेत्येतत्प्रकरणोक्तोदण्डोऽयं वा ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्विति पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्डसामान्यस्य विशेषोक्तिरियमत्र तस्य संगतिसंभवात् । कुर्यात् दण्डम् । अर्थात् कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वोक्तशुल्कं वरोन दद्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । नोन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवती कन्यां वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवर्तिपणान्दण्डंकुर्यात् । अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोन्मत्ताया इत्यत्रोक्तदण्डस्य संख्यामाह यस्त्विति । दोषवतीमुक्तोन्मत्तादिदोषत्रययुक्ताम् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात् कन्याप्रदानविषयं विवादमाह यस्तु दोषवतीमिति स्वयंकन्या भर्त्रादिभिरनिवेदितोऽपि ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षण्णवर्तिपणान् नृपः स्वयंदण्डंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ॥ स शतं प्रामुयाद्दण्डं तस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अकन्यावृत्तमेथुनसंबन्धेति यो वेदेत्तच्च दोषं न भावयेत्तदा शतं कार्षापणं दण्ड्यः । अन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाद्दण्डस्य महत्वाच्चक्रोशस्येति करणस्य च पदार्थविपर्यासकृत्वेन दर्शनादकन्येति शब्दस्वरूपविवक्षितं अकन्येयमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशेत्तस्य शतंदण्डः कः पुनरत्र विशेषः उच्यते सद्दंवादी पृच्छ्यते कथमियमकन्येति सचेद्ब्रूयान्निर्लज्जा नृशंसाश्लीलवादिनी नैषकन्यानां धर्मएतच्च न साधयेत्तदा यंदण्डः कन्यागुणनिषेधोक्ते सति । अथवा कन्याशब्दप्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोक्षे कस्यचित्स्वल्पा * वृद्धादत्ता यदि राजानं ज्ञापयेदभिरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमाना-

* स्वल्पावृद्धादत्ता = दर्शयमानस्य ब्रूयात्कृता वल्पासौ स्वल्पावृद्धाबालावाकन्यादत्ता (आआ)

ऽनेन तस्यामभिलाषएवमुक्ताथ पराजितस्तत्र ग्रामकालायां यद्येवमुक्तंतदा पराजितस्यायंदण्डः ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्याचेयं स्त्री किंतु क्लीबमिति ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । नेयंकन्या क्षतयोनिरियमिति योमनुष्योद्वेषेण ब्रूयात्तस्याउक्तदोषमविभावयन्पणशतराजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचादूषितकन्यस्य दण्डमाह । अकन्येयं कन्या केनापि क्षतयोनित्वादिति योब्रूयात् । दोषं क्षतयोनित्वादिकमदर्शयन्पणशतंदण्डमाभूयादित्यन्वयः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । अकन्या क्षतयोनिः । शतंपणानाम् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः द्वेषेण कन्यां अकन्याइति ब्रूयात्तसः पणशतंदण्डंभूयात् । किंकुर्वाणः तस्याःदोषं अदर्शयन् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्त्वेव प्रतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु कचिन्नृणांलुप्तधर्मक्रियाहिताः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणंविवाहोदारमन्त्राणांतत्र विद्यमानत्वात्सचाग्रिमयक्षतेत्येताभ्यां संबन्धेनासांविवाहे कर्तृत्वंदर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ कन्यामुपयच्छेदिति विहितं तादृशमेवार्थमन्त्राभिवदन्ति न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानांविवाहमन्त्राणामविधायकत्वात् । एषएवार्थस्तद्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते कन्यासु कचिन्नृणां । नकस्यांचिद्देवशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयोविवाहः श्रुतः । लुप्तक्रियाः यासांधर्मैऽग्निहोत्रादावपत्योत्पादनविधौ चाधिकारोनास्त्यतस्तानविवाहाः अतः कन्यामकन्येति वदन्महता दण्डेन योजनीयइतिपूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते अप्राप्तमैथुनास्त्री कन्योच्यते ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्यातु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा त्याज्यैवेत्युपपादयति पाणिग्रहणिकाइति । कन्यास्त्वेव कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु क्लीबेषु ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । युक्तश्चास्याकन्येति वादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति अर्यमणंदेवंकन्याऽग्रिमयक्षतेत्येवमादयोत्रैवाहिकामनुष्याणामन्त्राः । कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्त्वेव व्यवस्थितातानाकन्याविषये कचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्ध्ये व्यवस्थिताअसमवेतार्थत्वात् अतएवाह ताःक्षतयोनयोवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्योभवन्ति नासौ धर्म्योविवाहइत्यर्थः नतु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् या गर्भिणीसंस्क्रियते तथा वोढुः कन्या समुद्भवमिति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्रोपगमनपूर्वकोऽपि भवतितस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वंमनुनोक्तं । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोयंक्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कन्यात्वक्षतौ किंस्यात्तत्राह पाणीति । अर्यमणंनुदेवं कन्याअग्रिमयक्षतेति मन्त्रलिङ्गमाश्रित्यावधारणमाह कन्यास्त्वेति । लुप्तधर्माक्रियाः अपगतविवाहादिक्रियाइति निन्दामात्रम् । अष्टवर्षा भवेत्कन्येति तत्कालावच्छिन्नकन्यादानतात्पर्यमन्यथा या गर्भिणीसंस्क्रियते तथा वोढुःसुतमिति क्षतयोन्यधिकृता न स्यात् । अपिच गान्धर्वाभिरपैशाचानां क्षतयोनेरावश्यकत्वात् ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेना-

ग्रिसाक्षिकइति होममन्त्रविधेर्देवलोक्तत्वात् । अतएव गोत्रत्वप्राप्तिः । तदुक्तम् । एकत्वमागता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतै-
रिति ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्रहणविवाहस्तत्र भवाः पाणिग्रहणिकाः विवाहसाधनभूताइति यावत् ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकन्यासु क्वचित् लुप्तधर्मक्रिया नृणां हितान् ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतंदारलक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । दारा भार्या तस्यालक्षणनिमित्तं विवाहमन्त्रास्तैस्तत्र प्रयुक्तैर्विवाहाख्यः संस्कारो निर्वर्तते द्विजा-
तीनां पुनर्मन्त्रास्तत्र शूद्रस्य दारमसङ्कोनहि तस्य मन्त्राः सन्ति मन्त्रवर्जसर्वाण्येति कर्तव्यतास्ति अतो विवाहाख्यसंस्कारोप-
लक्षणं मन्त्रास्तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमे पदे विज्ञेया लाजहोममभिनिर्यत्यं त्रिःप्रदक्षिणमग्निमावर्त्य सप्तपदानि स्त्री प्रक्र-
म्यते इष एकपदी भवेत्यादियावत्सखासप्तपदी भवेति तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोदुर्वानुशयो नास्ति उन्मादवत्यपि
भार्यैव न त्याज्या मैथुनवत्यास्तु नैवासौ विवाहः सत्यपि लाजहोमादाविति कर्तव्यतास्वरूपे न भार्यासा अतस्तत्र द्रव्या-
न्तरवदनुशयः यथाच शूद्रकर्तृकेणाधानेनाहवनीयो भवति सपिण्डायाश्च रुतेऽप्यग्निः संस्कारे विवाहत्वरूपत्वं तत्र तु प्रसिद्धम् ॥
संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान् । कन्या चान्यस्याप्यविवाहा वसिष्ठवचनात् । यदि प्रजनविधातारोगगृहीतामूढा
नत्यजति का तर्हि गतिः प्रत्यधिकारे अन्यामुद्वाहयिष्यति सद्यस्त्वग्निवादिनीतिवत् रुते तु जातपुत्रायामाधाने यदि
क्षयो व्याधिः स्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदनिमित्तानां परिगणनात् तत्रापि यदि कामतस्तु प्रवृत्तानामित्येतत्प्रयोजकमिष्य-
ते न निवारयामस्तेनैव संक्षेपतः कन्यायां धर्मो यथान्येषां द्रव्याणां दशाहादूर्ध्वमपि साम्रा प्रत्यर्पणं नैव कन्यानां रुतवि-
वाहानां शुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्द्रव्यान्तरधर्मः । या तु धर्माय दीयते तस्यानैवानुशयइति वचनात् तत्रापि ॥ दत्तामपि
हरेत्कन्यां ज्यायां श्रेष्ठरआत्रजेदित्यस्त्येवापहारआसप्तमपदात् सप्तमे तु पदे वरे दानानिवृत्तेर्गवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपहारः अथै-
व केन चित्कस्मै चिद्विदत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयानुशयो दानादाने दानस्य तदानीमेव निवृत्तत्वात् । प्रतिगृहीतं चेद्वात्रे पुनः
मयच्छेत्तद्दानोत्तरमेव तस्यात्तत्पूर्वदाननिवृत्तिः । एवं सगुणयोः कन्यावरयोर्नान्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति प्रागपि विवाहात् विवाहे
तु रुते दोषवत्या अपि नास्ति त्यागः कन्यायाः । स्पृष्टमैथुना या तु कन्यैव न भवत्यतोऽसौ त्यज्यते कन्यायायतो-
विवाहो विहितो विवाहश्चोपयोगस्थानीयो यथा परिभुक्तं वस्त्रमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽर्प्यते तथैव कन्या रुतविवाहा
पुनश्चायमर्थो निर्णेष्यते सकृत्कन्याप्रदीयत इत्यत्रान्तरे ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंच सप्तपदी गमनात्प्राग्दोषदर्शने कन्याया अशुल्काया अपि त्यागइत्युपपादयति पाणिग्र-
हणिकाइति । दारलक्षणं दारहेतुः । निष्ठा अनिवर्तमानोचिता समाप्तिः ॥ २२७ ॥

(३) कुम्भूकः । वैवाहिकामन्त्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तं मन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषां तु मन्त्रा-
णां सखा सप्तपदी भवेति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः । शास्त्रज्ञैः निष्पत्तिर्विज्ञेया एवंच सप्तपदी दाना-
त्प्राग्भार्यात्वनिष्पत्तेः सत्यनुशये जज्ञानोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणिग्रहस्य दृष्टतया तन्मन्त्राणां कोपयोगस्तत्राह पाणिग्रहेति । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः
सप्तमे पदे सप्तमपदगमनेन कन्यायाः । अन्यथा विधितो दारत्वासिद्धेः सर्वधर्मलोपापत्तिरिति । एतेन सखासप्तपदी भवेति
मन्त्रेण कन्यायाः सप्तमपदगमनेन भार्यात्वस्यावधिकथनात्तदभ्यन्तरेऽनुशये सति त्याज्यत्वं सूचितम् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायादारत्वे नियामकः पाणिग्रहणमन्त्रैः संस्कारस्तेषां निष्ठा तैर्मन्त्रैः संस्कारसंपत्तिः सममे पदे न प्रागिति । पाणिग्रहणमन्त्रसंस्कारोक्षतयोनीनामेव नान्यासामिति पाणिग्रहणिकादित्युक्तविशेषणम् ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां मन्त्राणां निष्ठा अवस्था वर्तनोचितासमाप्तिः सममे पदे विद्वद्भिर्विज्ञेया ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ॥ तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं वणिजां पण्यधर्मो यं दशाहिको नुशयः किं तर्हि वेतनसंविद्वृद्धिप्रयोगादिषु यस्मिन्यस्मिन्नेति वीप्सयाऽऽशेषकार्यपरिग्रहोऽनेन विधानेन दशाहिकेन विधिना । धर्मादनपेतो धर्म्यः पन्थामार्गः निवेशयेत्स्थापयेद्वाजा । अतिदेशो यंकृते कार्ये इति प्रक्रान्ते पुनः सर्वेण सर्वनिवृत्तेः तत्र ह्यनुशयो भावः । सच निरूपिते स्थापिते बान्तरेऽनुशमस्य दशाहप्रतीक्षणम् । यत्र पुनर्वृद्धयर्थं धनं नीतमृत्विक्कादृत्तो वेतनं च यदुत्तरुत समये विरोध आरब्धस्तत्र नायं धर्मः इति केचिन्निहि कृतमकृतं भवत्येतच्च न कृतं निवृत्तमुच्यते न प्रक्रान्तं न ह्ययमादिकर्मणि कीनहि मुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति यत्कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव यथा भुक्तं वा तमिति लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्थाकेषु शास्त्रतएव निवृत्त्यनिवृत्ती विज्ञेये अथापि वृत्ताः पदार्थास्तथापि प्रत्याहरणं विधीयते निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे स्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात् क्षयव्यययोः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वीढव्यास्तथाच गृहोत्तमात्रेषु मासिकीं वृद्धिमिच्छन्ति यत्रैवं बन्धेषु भोक्तव्यं यन्तं कालमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशयो निवर्त्यते । ऋत्विजान्तु वरणं विवाह इव कन्यानां संविदे दशाहादूर्ध्वं प्रवर्तितव्यमस्मिन् शास्त्रे सति ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमन्येष्वपि द्वयेषु दोषदर्शनान्निवर्तनमूहमिति दिशति यस्मिन्निति । धर्मे पथि निवेशयेत् क्रयप्रत्यावर्तनेन राजा ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । न केवलं क्रय एव अन्यत्रापि यस्मिन् यस्मिन् संबन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापी जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेतो मार्गो नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रीत्वेत्यत्रोक्तं गृहीतस्य त्यागमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह यस्मिन्निति । धर्म्यं दशाहाभ्यन्तरे सम्प्रदाभ्यन्तरे कन्यामपि निवेशयेत् पूर्वस्वामिन्यर्पयेदिति भावः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः इह कार्ये अनुशयः पश्चात्तापः भवेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ॥ विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानां च गोपालादीनां यो विवादो गौस्त्वया मे नाशित्वा तां मे देहीति पालोपि विप्रतिपद्यते मदीयो दोषो नाभवदित्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वयादशी व्यवस्था तां यथावन्निपुणतो वक्ष्यामीत्यवधानार्थः पिण्डीकृतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वामिपालविवादप्रक्रमते पशुष्विति । पशुषु विषयेषु ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वामिपालयोस्ति युक्तं तमनुसरति पशुष्विति । यथावद्धर्मतत्त्वतः यथा तथा व्यवस्थितयोः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । अथत्वामिपालयोर्वैवादमाह पशुषु त्वामिनांचैवेति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनां त्वामिनां च पुनः पालानां गोपानां व्यतिक्रमे अपराधे यथा वद्वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ त्वामिनि तद्गृहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथाचेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

(१) मेघातिथिः । दिवा पशूनां योगक्षेमे दोषउत्पन्ने नष्टविनष्टमित्यादिके वक्ष्यमाणे पाले वक्तव्यता कुत्सनीयता तेन सदोषो निबोद्धव्यः । रात्रौ त्वामिनो दोषउद्धन्धनादि मृतानां गृहे त्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति अन्यथाचेत्तु यदि रात्रावपि पालेन न प्रवेशितोऽरण्यएव वर्तते तदा पालो दोषभाक् स्यात् एतदुक्तं भवति पालहस्तगता गावो यदा क्षेत्रे कस्यचित्सस्यं भक्षयन्ति केनचिद्वा हन्यन्ते तदा पालस्य अथ पालेन समर्पितास्तदा त्वामिनः । अयोगक्षेमे योगशब्दप्रयुक्तो लक्षणया यथान्वे चक्षुष्मानिति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्तव्यता पशूनामक्षेमे तत्कृतापचयवत्ता । तद्गृहे तद्गृहावस्थाने पशूनाम् । योगक्षेमे पशूनामप्रामाणांप्रापणं ग्रामरक्षणं च यदित्वन्यथा दिवारात्रौ च पालएवार्पितं तदा पालदोषः ॥ २३० ॥

(३) कुहूकः । दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां त्वामिगृहस्थितानां त्वामिनो दोषोऽन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोषउत्पन्ने पालएव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह दिवेति । वक्तव्यता गर्हणीयता योगक्षेमविषये योगोप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः ग्रामस्य परिपालनं तस्य न सति तद्गृह पालेन समर्पितत्वे अन्यथा पालेना समर्पितत्वे पालएव वक्तव्यः प्रायश्चित्ताद्यन्वितत्वेन इत्यन्वयः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । वक्तव्यताऽपराधः । योगोयवसपानीयादिदानरूपः क्षेमोऽनिष्टनिवारणरूपः ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाचेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालः वक्तव्यतां दोषभावितां इयात् ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु सदुह्या दशतो वराम् ॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

(१) मेघातिथिः । कोसौ योगक्षेमः अतः प्रपञ्चयति गांपाति गोपः गोपालकः सकदाचिद्भक्तादिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण तत्र क्षीरभृतो दशभ्यो वरान् श्रेष्ठान् अवरान्वा संहितायामकारप्रश्लेषाद्रक्षायामनुरूपकता यस्य नान्यदन्तं स एकस्या गोः क्षीरमादद्यात् । अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या । एवं दोह्यादोह्यधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे कचिन्निर्भागः क्षीरस्य कचिच्चतुर्भागः त्वामिभिः कल्पयितव्यः दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं श्लोकोयं । देशव्यवस्थात्वाश्रयणीया भृतिरित्युच्यते । ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन त्वामिनमननुज्ञाप्य दशमोगौर्दोह्येति भक्तभृतोऽपि क्षीरेण विनिमयस्येति बुद्ध्या दुहीत तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं गोस्वाम्यमनुमतइति त्वामिनोऽनुमतिमन्तरेण प्रवर्तमानो दण्ड्यः सानन्तरोक्ता अभृते भृतिर्भवेत् । क्षीरभृतएषा वृत्तिः भृत्यो भरणार्थं धर्माय प्रवृत्तोरक्षायामथवा स्वेच्छया दशम्या गोः क्षीरमाददानश्चोरः स्यात् अस्मिन्स्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः अत्रापि त्वामिनोऽनुमत्या दोषएवेति चेत्सत्यंतस्य तावता दण्डमात्रं नचौरो भवत्यास्मिन्स्तु चौरो निक्षेपहारी वा स्यात् । अयं श्लोक आदौ वक्तव्यः अतो नंतरः कचित्पद्यते ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनो योगोपालः सदुह्यादात्मा र्थम् । दशतो दशसु गोषु रक्षितासु तन्म-

(२३१) दुह्यात्=दद्यात् (रामचन्द्रः) गोस्वाम्यनुमते=गोस्वामिनिभृते (रामचन्द्रः)

ध्यतोवरामुत्तमाम् । गोत्वाम्यनुमतइति तदननुमत्या । मृत्यवष्टम्भेन दोहे दण्ड्यइत्यर्थः । क्षीरंदुहादिति च तत्तत्पशु-
विकारोपयोगोपलक्षणम् । तेनमेषादावूर्णादियहणेपि तत्पालकस्यायंभागक्रमइत्याह सास्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । योगोपालाख्योभृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना त्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितोगोभ्यः श्रेष्ठामेकांगांभृत्यर्थदुहा-
त्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवंचैकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । गवांपालस्य भृतिमाह गोपइति । गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां
दुहात् त्वभृतितया । अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्यात्त्वार्थं दुहमानायादुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः । दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्योदोसहेतुभूताभ्यः अवराभेकां-
गांगोत्वामिनानुज्ञातोदुहात् । जातस्य दशगोरक्षकस्य भृतिः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोत्वामिनिमृते सःभृत्यःदद्यात् दशगवांमध्ये
वरां श्रेष्ठां अभृते । अकृतवेतनेपाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

नष्टंविनष्टंरुमिभिः श्वहृतंविषमे मृतम् ॥ हीनंपुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । नष्टंदृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते कगतम् । विनष्टं रुमिभिः आरोहकनामानः रुमयोगवांप्रजनवर्त्म-
नानुमविश्य नाशयन्ति । त्वहृतंप्रदर्शनार्थमेतत् तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थितिः । विषमेश्वभ्रदरीशिलादिसंकटा-
दौ मृतंप्रदद्यात्पालएव । हीनंपुरुषकारेण पुरुषव्यापारचपलस्य तघ्नसंनिधानात् वृकनिवारणे दण्डादिना प्रवृत्तिस्तेनापेतं-
यदिस्यान्निग्रयमाणोव्याघ्रादिवारणे नैव समर्थःसहसैवोत्पत्य कश्चित्पशुर्वेगेन श्वभ्रंगच्छेदनुगच्छतापिनशक्यः प्रत्यावर्तयि-
तुं पालेदोषः ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नष्टमदर्शनगतं रुमिभिर्विनष्टंविनाशितं विषमेमृतंनिम्नपातादिना यत्रतु पुरुषकारसंभवे
तदकरणं तत्पुरुषकारहीनं तं पालोदद्यात् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । नष्टंदृष्टिपथातीतंरुमिभिर्नाशितंश्वभिःखादितंदृतंविवरादिपातमृतंप्रदर्शनंचैतत्पालसंबन्धिरक्षकाख्य-
पुरुषव्यापाररहितंमृतंपलायितंगवादि पशुपालएव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृतिभुजः पालस्य दण्डमाह नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपथातीतं रुमिभिः सर्पादिभिर्विनष्टं मृतं
पुरुषकारेणहीनं चोरादिना क्लियमाणं नरक्षितं तादृशंपशुं दद्यात् ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । नष्टमदृष्टंपशुमितिशेषः ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषकारेण हीनं नष्टं पुरुषकरिसति यदितंनकरोति तंहि पालएव प्रदद्यात् ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु तृतंचौरैर्न पालोदातुमर्हति ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । विघुष्याऽऽघुष्य पटहांश्रौरैर्दृतंपशुपालो न दाप्यते निघोषकरणंच पालस्याशक्त्युपलक्षणार्थम् ।
यदि बहवश्चोराः प्रसह्यच मुष्णन्ति तदा पालोमुच्यते सोपि यदि ग्रामकालंतस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति देशे य-
च स्वामी संनिहितः कथंविज्ञातस्तव अथवा निवासदेशे स्वामी न तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तत्स्थानी-
योभवति यो राजानमधिकारिणंवा ज्ञापयित्वा चौरानभिद्रवति । त्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थं त्वौहि स्वामीत्वद्रव्यमोक्षणे
यत्कुरुते न तथा पालज्ञापितोराज्ञा दुष्करा च राजज्ञापनापालस्य अथ मुषित्वा गतेषु ज्ञापयेदुष्येदेव ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत् । देशे समीपदेशे काले दिवसादौवा शंसति दूरदेशविषमकालादौत्वकथनेऽप्यदोषइत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(३) कुङ्कुकः । चौरैः पुनः पटहादिविधुष्य दत्तपालोदातुं नार्हति । विधुष्येति चौराणांबहुत्वं प्रबलत्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकर्मा पालोन दद्यादित्याह विधुष्येति । तेषां प्राबल्ये सतीत्यर्थः । यदीति देशकालनिश्चयार्थम् । देशे नदीतीरादौ काले प्रातरादौ हरणकालानन्तरमेव स्वस्य गवादेर्वृत्तं स्वामिनः प्रति शंसति कथयति स्वस्य युद्धादिकमिति वा ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । विधुष्य ह्रियमाणं विख्याप्य दत्तं बलाद्धृतमिति यावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि देशे यस्मिन्देशे चौरैर्दत्तं अस्मिन्काले स्वामिनः स्वस्य द्रव्यस्य गवादेः हरणे सति सः न दातुं अर्हति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्मचाम्बालांश्च बस्तिस्त्रायुंच रोचनाम् ॥ पशुषु स्वामिनांदद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुषः क्षयान्मृतेषु पशुषु स्वामिनः पर्णाद्यर्पणीयं गोरोचनांगवांश्चक्षुषु चूर्णं भवति बस्तिरङ्गविशेषः अङ्गाः कर्णादयः स्वामिविशेषज्ञानार्थं चिन्हानि तानपि दर्शयेत् । एवंपालस्य शुद्धिः । अङ्गदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञाभवत्ययं स पशुरिति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंमृतेत्वाह कर्णाविति । बस्तिमूत्रपुटं । एतेषामन्यतमंदद्यात् । शृङ्गाणि च दर्शयेदिति विकल्पः । मृतेष्वङ्गानीति पाठे अङ्गान्यङ्गरूपाणि अङ्गान्तराणीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुङ्कुकः । स्वयंमृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्त्रायुरोचनाः स्वामिनांदद्यात् अन्यानि च चिन्हानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंमृतेषु पशुस्वामिने तदीयानेतान्प्रदर्शयन् दण्डभागित्याह कर्णाविति । बस्तिमधोदेशम् । अंगान्युक्तरिक्तानि शृङ्गखुरादीनि ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । गवांमरणे गोपालेन कर्त्तव्यमाह कर्णौ चर्मैति । मृतेषु पशुष्वङ्गान्युक्तान्येव दर्शयेत्स्वामिने ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशौमृते पशोः अंगानि कर्णादीनि दर्शयेत् गोरोचनं तिलकादि ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ॥ यांप्रसह्य वृकोह्न्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजा चाविका चाजाविकेऽविरेवाविकैडका एते वृकैः शृगालप्रभृतिभिः संरुद्धे अवष्टब्धे प्रथमपातएव हते अस्मिन्श्चान्तरे सत्याभोक्षणेऽहतत्वान्न च पालआयति मोक्षयितुमनायत्यनागच्छति पाले यत्तत्र प्रसह्य बलेनाभिभूय वृकोह्न्यात्पालस्य सदीषः स्वामिनोदापयितव्यः प्रायश्चित्तंचरेत् । गोर्महत्वाद्रोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविके इत्युच्यते न पुनस्तद्रूपमतश्च बालानांगोब्रत्सानामेष एव न्यायः ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजाविक इति वृकघातयोग्यतया गवागवादेस्तु व्याघ्रादेरेव भयं तत्र च पालस्य रक्षणाशर्केर्न दीषः । वृकैः संरुद्धे तदा च पालेऽन्यव्यासक्त्या तत्रागत्य क्षेममकुर्वति । किल्बिषमपराधः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अजाश्राविकाश्राजाविकं गवाश्वप्रभृतौनिचेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्जाविके वृकैः परिवृते सति पाले नागच्छति यामजामेडकांवा वने वृकोहन्यात्सपालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । गोविषयकमुक्ताऽजादिविषयकमाह अजेतिद्वाभ्याम् । वृकैर्व्याघ्रैर्हन्तुंरुद्धे अनायति अनागच्छतिसतिदण्डोबहिःप्रायश्चित्तार्थम् । किल्बिषमिति तद्वधपापंपालस्येत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । वृकग्रहणंव्याघ्रादीनामप्युपलक्षणार्थं अनायत्यनागच्छति । यामजामविवा । अजाविकेति पुसांपूर्वलक्षणमेतत् । तत्किल्बिषंतस्यवधोपराधः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजःछागःआविकःअनायतिसति अनागच्छतिसति वृकःयान्प्रसह्य हन्यात् तत्किल्बिषंपाल भवेत् ॥ २३५ ॥

तासांचेदवरुद्धानांचरंतीनामिथोवने ॥ यामुत्प्लुत्य वृकोहन्यान् पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अजाविकोपूर्वश्लोके जात्यपेक्षं द्विवचनं पशुशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः इह तु तासामिति व्यक्त्यपेक्षेण बहुवचने परामर्शः । अवरुद्धानां मिथेकत्रप्रदेशे स्थापितानांसंहतीभूतानांदिग्भ्योविदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वनेचरन्तीनां दृष्टिगोचराणांयदि कुतश्चनकुआत्संचारणोत्पातानात्तुक्रमेण निष्क्रम्य वृकोहन्यान्पालोदोषभाक् अशक्यंरूपेणैकवृक्षक्षुपशरवल्लोगहनंवनंनिर्विवरीकर्तुंछिद्रानुसारिणश्च वृकाः मिथोग्रहणाच्चातिदूरविप्रकृष्टासु वधेदोषएव पालहस्तगताःपशवस्तदुपेक्षायां यदि दोषमामुयुः सपालेनैव समाधेयइति एषप्रपञ्चः सुखावबोधार्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरुद्धानामेकस्थानीकृत्य पालेन रक्ष्यमाणानाम् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तासामजाविकानांपालेन नियमितानांसंधीभूय वनेचरन्तीनाम् यवाद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्प्लुत्यालक्षितोयांकांचिद्वन्यान्पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अवरुद्धानांपालेनप्राकारादिना रक्षार्थमागतेतुनदोषइत्याह तासामिति । यामिति लिङ्गमविवक्षितम् । तत्र तादृशे हते नकिल्बिषी दण्डं प्रायश्चित्तंवा नार्हति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तासामजावीनामद्वये मिथोवने वनगहने ॥ २३६ ॥

धनुः शतंपरीहारोयामस्यस्यात्समन्ततः ॥ शम्यापातास्त्रयोवापि त्रिगुणोनगरस्य तु ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्हस्तंधनुस्तेषांशतंचत्वारिहस्तशतानि समंततश्चतसृषु दिक्षु यामस्य परीहारः कर्तव्यः । अनुमसस्या भूमिः पशूनांसुखप्रचारार्था कर्तव्या । दण्डयष्टिःसा बहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतति ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पातयितव्या यावच्चिस्तस्य परिमाणोवा शम्यापातः परीहारः । त्रिगुणोनगरस्य ग्रामनगरे प्रसिद्धे शम्यायाः पाताः प्रेरितायविगसंस्कारक्षयोभूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनुर्हस्तचतुष्कं तच्चतुःशतं महाग्रामस्य परीणाहेवेष्टनेन त्याज्या भूमिः । परीहारइति कचित्पाठः । शम्यापाताः क्षिमाःशम्यायावतितेत्रयस्तत्रिगुणोदेशः क्षुद्रग्रामस्य । एतयोर्द्वयोस्त्रैगुण्यं नगरस्य बृहत्क्षुद्रत्वापेक्षया विकल्पेन ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्हस्तोधनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः प्रक्षेपोग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारिहस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थंसस्यवपनादिसंरोधपरीहारः कार्यः । नगरसमीपे पुनरयंत्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामनगरयोर्निकटवर्तिनि सस्ये पशुभिर्भुक्तेपि पालोनदण्डभागनवरुद्धत्वात्सस्यस्येत्याह धनुरितिद्वाम्याम् । चतुर्हस्तोधनुः । शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्याः आपातः प्रक्षेपः तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान्याप्योदेशस्तावतः परिहारः त्यागः सस्यशून्यतया कर्तव्यः । नगरस्यतु त्रिगुणः परिहारः कार्यइत्यन्वयः ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अथगोप्रचारभूमिपरिमाणमाह धनुःशतमिति । धनुःशतेनपरिमाणेनपरिवार्यतइति धनुःशतपरिवार्य-कोदेशः । शम्यास्मिन्पात्यतइति शम्यापातोदेशः त्रिगुणेधनुःशतत्रयपरिमाणानि । शम्यापातनवकपरिमाणोवा । क्षुद्रत्वम-हत्त्वापेक्षया विकल्पः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामस्य समन्ततोधनुःशतं धनुः चतुर्हस्तं परिणाहः अनुमसस्या भूमिः स्यात् यष्टिः यादण्डयष्टिः पातास्त्रयः दण्डः प्रक्षेपेण यत्र पतति तावन्नयंवा परिणाहः । तु पुनः नगरस्य त्रिगुणः परिणाहः नसस्यं विद्यते यस्यांसा असस्याभूमिः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ॥ न तत्र प्रणयेद्वण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र परीहारस्थाने क्षेत्रं कर्तव्यमथकृतं कृताऽत्रक्षेत्रिण एवापराध्यन्ति न पशुपा-द्याः नहि पालकैकं पशुं हस्तबन्धेन नेतुं शक्नोति नच पशूनामन्यो निर्गमोस्ति ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र परिणाहे । धान्यमिति पशुभक्ष्योपलक्षणम् विहिंस्युर्भक्षयेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केन चिददत्तावृतिकं धान्यमुप्येततच्चैत्पशवोभक्षेयुस्तत्र पशुपालानां नृ-पोदण्डं कुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । अपावृतेतु नदण्डइत्याह तत्रेति । विहिंस्युर्भक्षयेयुर्विमर्दयेयुर्वा ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । तत्र गोप्रचारदेशे अपरिवृतं वृतिरहितम् । तत्र वान्यहिंसाविषये ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे अपरिवृतं अवैष्टितं धान्यं पशवो यदि विहिंस्युस्तत्रापराधेनृपतिः पशुरक्षिणां दण्डं प्रणयेत् ॥ २३८ ॥

वृत्तितत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रोन विलोकयेत् ॥ छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कटकशाखादीनां प्रकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः क्षेत्रारामादीनां वृतिरुच्यते याक्वचित्पार्णिके-तिप्रसिद्धावारणावृतिः । तस्याउन्नतिरियतीकर्तव्या ययोष्ट्रोनावलोकयति किमियं द्वितीया तृतीयार्थं यामुष्ट्रइति नेति ब्रूमः कथं तर्हि वृत्तिमुष्ट्रोन पश्यति महोत्सेधायाद्वितीयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टैव वृतिः । छिद्रं च विवरमावारयेत्सर्वम् । श्वसूकरमुखेन यदनुगम्यते तन्मुखं परिमाणं तथा कुर्याद्यथाश्वमुखं नमाति तन्मुखादप्यल्पछिद्रमित्यर्थः तथा कृतायां वृत्तौ ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकुर्वीत धान्यस्वामो यामुष्ट्रइत्युच्चतोक्ता । श्वसूकरमुखं यन्नानुगच्छति तादृक्छिद्रं वारयेत् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमयी तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उष्ट्रीन विलो-कयेत्तस्यांच यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपरिवृतमित्युक्तं तत्र किंरूपा वृतिर्देयेत्यपेक्षायामाह वृत्तिमिति । उष्ट्रावलोकपर्यन्तामुच्छ्रि-तां वृत्तिं कुर्यादिति । श्वदेर्मुखं यावत्प्रविशति तावदपि छिद्रं निरुन्ध्यादिति । अनेन खेटस्वर्वत्वादीनामप्यावृतत्वं सूचित-म् ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । श्वसूकरमुखानुगं श्वसूकरमुखैरनुगम्यमुप्रवेशम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे वृत्ति कण्टकवेष्टनं । यां वृत्तिमुष्टेनविलोकयेत् न पश्येत् । वापातान्तरं श्वशूकरमुखानुगं छिदं सर्ववारयेत् यत्र छिद्रे शुनः शूकरस्यतयोः मुखप्रवेशयोग्यं छिद्रस्यमुद्रणं कुर्यात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ॥ सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । परिवृते पथि क्षेत्रे ग्रामसमीपवर्तिनि च परीहारमध्यगते अन्तशब्दः समीपवचनो यदि भक्षयेत्पशुः सपालश्च स्यात्सन्निहिते पालः शतदण्डार्हः पशोर्दण्डासंभवात् पालेऽसन्निहितेऽपि गृहे यदा नाप्यसौ पालः प्रसिद्धो न पुनस्तत्प्रेषितो वारिकोरूपमात्रचेतनः विपालः पशवो वारयितव्या दण्डादिना न तु दण्डनीयाः विपालाश्चोत्सृष्टवृषादयः अन्येषां न तु विपालानां स्वामिनो दण्डोऽथवा परिवृत इति प्रश्लेषक्षेत्रसंबन्धाच्च गम्यमानः स्वामी सपाल इत्यन्यपदार्थतया संबध्यते सहपालेन क्षेत्रको दण्ड्य उभौ दण्ड्यौ पालः क्षेत्रिकश्च क्षेत्रिकस्तावत्किंलकमिति पथि क्षेत्रे वर्तते कृतवान् पालेनापि वृत्तौ च सत्यां किं क्षेत्रं स्वादयितव्यं पालप्रमादादपि तौ वारयेत् तथा गौतमः ॥ पथिक्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोरिति । २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पथि परिवृते तथा क्षेत्रे तथा ग्रामान्तीये प्रागुक्तग्रामान्तरपरिणाहे च परिवृते । ग्रामपदं नगरस्याप्युपलक्षणम् । सपालः पशुः शतं पणान् दण्ड्यः । पशोर्दण्डः पालस्यैवार्थात् । विपालान् देवादिपशून् स्वयमेव क्षेत्रस्वामी चारयेत् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान् पुनर्भक्षणप्रवृत्तान् क्षेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । परिवृतसस्यभोजिनां पालस्य भावाभावावाश्रित्याह पथीति । सपालः पशुः पालेन रक्षितः स्तत्रापि पालस्यैव दण्डेन पशोः । वारयेत् भक्ष्ये प्रवृत्तान् विपालानिति शेषः ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । परिवृते वृत्तियुक्ते धान्यविहिंस्यः पशवो यदीत्यनुषङ्गः । शतं पणशतं । विपालं गोपरहितं पशुक्षेत्रस्वामी वारयेत् । न तत्र दोषः ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पथि क्षेत्रे मार्गसमीपक्षेत्रे कंटकैः परिकृते विपालान् चारयेत् तर्हि सपालः शतदण्डार्हः । वा पुनः ग्रामान्तीये ग्रामसमीपे पशून् चारयेत् सदण्डार्हः ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादपणमर्हति ॥ सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पथिक्षेत्रग्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि क्षेत्राणि तद्भक्षणे सपादपणो दण्डः ननु चात्र स्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं पातप्रमादासन्निहिते क्षेत्रे यन्तु पन्थानमतिक्रम्य क्षेत्रं वा हि ग्रामं च तत्र महादण्डो युक्तः किमिति गवां पालोगन्तुं तत्र ददाति नैषदोषः यद्यत्र महादण्डो नोच्यते तदा प्रत्यहंप्रवेशनिर्गमैर्गवां भक्षयन्तीनां ग्रामान्तक्षेत्राण्युत्सीदेयुर्दण्डात्तु महतो बिभ्यतो यत्नेन रक्षन्ति अन्यत्र क्षेत्रिणो विशेषार्था कथंचिन्नयति स्वल्पो दण्डः अत्रापि विपालानां वारणमेव सर्वत्र क्षेत्रस्वामिनो गतफलदेये च ते परिमाणे कल्पिते । क्षेत्रमस्यास्तीति व्रीह्यादित्वाङ्क् इति धारणैष निश्चय इत्यर्थः । सर्वत्र ग्रहणाच्च विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य गतलाभः । यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो मह्यजात्युष्णगर्दभादिषु वर्तते तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद्गोष्वयं दण्ड इति मन्यते तथा च गौतमः ॥ दशमहिषीष्वजाविषु द्वावित्याद्यन्यत्र कल्पना ॥ २४१ ॥

* विपालानिति=विपालान् क्षेत्रपालकेति (न, श,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रेभ्यन्येषुनावृतेषु ग्रामदूरस्थक्षेत्रेषु । अयंच राजदण्डः । नष्टस्तु सदः सस्यं क्षेत्रिकस्य सर्वत्र पशुकृतापराधे देयः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुभक्षयन्सपादंपणदण्डमर्हति अत्रापि पालएव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितफलंस्वामिने पालेन स्वामिनावा यथापराधंदातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु दण्डन्यूनतामाह क्षेत्रेष्विति । एवंविधे पशुः पशुपालः पणं मूल्यं पणस्यपादंवासपादं माषचतुष्काधिकताम्रतोऽकद्वयंसर्वत्र सपालैर्विपालैर्वाभक्षितसस्याय । क्षेत्रिगे सदः मूल्यं स्वा-
मिना पालेनवोक्तानुसारेण देयइति धारणा नियमः । नियमविशेषोयाज्ञवल्क्यात् ज्ञेयः । तथाहि ॥ माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्विगुणोदमः । सममेषां-
विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ यावत्सस्यं विनश्येत् तावत्क्षेत्री फलंलभेत् । गोपस्ताड्यस्तु गोमोतु पूर्वोक्तं दण्डमर्ह-
तोति ॥ विवीते वननिकटे । सपालेपि । धारणा नियमः ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अन्येषु क्षेत्रेषु वृतिरहितेषु गोप्रचारदेशव्यतिरिक्तेषु । पशुर्हिंस्यादित्यनुषज्यते वचनविपरिणामे न । सर्वत्र ग्रामान्तादौ । सदःकृषिफलं क्षेत्रिकाय क्षेत्रस्वामिने ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु क्षेत्रेषु सपादंपणदण्डं अर्हति । तु पुनः सर्वत्र सदः अन्नं क्षेत्रिकस्य देयः इति धारणा मर्यादा ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहांगं सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापवादः गोग्रहणान्मनुष्यादिषु दोषः वृषाःसत्कारैर्देवपशवोदेवयागार्थंयजमानेन कल्पिताः प्रत्यासन्नयागाअथवेष्टकादिकूटस्थापिताहरिहरादीनांप्रकृतयोवोच्यन्ते तेषांपशवस्तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टास्तदाहस्य देवानांपशूनांच स्वस्वामिसंबंधस्य संभवात् देवायतनमण्डनानांचैषधर्मः नतु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थये देवगृहेषु धार्यन्ते यतः पालकाएव तेषांदेवानामर्थंविनियुज्यते अतस्तत्र पालकाएवस्वामिनोऽतोयुक्तः स्वामिनामन्येषांयोधर्मः सतत्राऽऽयतन-
मण्डनस्थः परिगृहीताऽव्यवधानेन देवपशुशुद्धिमुत्पादयन्ति । वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टावृषाःकैश्चित्परिगृह्यन्ते ततः सपा-
लाअथागृहीत्वा विपालाउभयेषामयदण्डः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्दशाहां सूतां तस्याश्चारयितव्यत्वादुन्मत्ततया रक्षणाशक्तेश्च सपालत्वेपि न दोषः । वृषानुत्सृष्टान् देवपशून् देवसंबन्धिनश्छागादीन् विपालानप्तेतान्दण्डयेत् देवस्वग्रहणपर्यवसानात् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूतांगमनिर्गतदशाहांतथा च चक्रशूर्लांकितोत्सृष्टवृषान् हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपशून्पालसहि-
तान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थंगोकुले पालैर्द्धारणात्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । सपालेपि ग्रामदण्डाभावमाह अनिर्दशेति । वृषान् बद्धीषु गोषु रेतःसेकसमर्थान् । देवपशून् देवोद्देशेनोत्सृष्टान् । अत्र सदोपि न वाक्यभेदात् ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशाहामनतीतदशाहां न दण्ड्यान्दण्ड्यान् ॥ २४२ ॥

* सपालेपि=तत्र (न, श, राघ० २)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्यापवादमाह । गां अनिर्दशाहां सूतां प्रसूतां वृषान् वृषाउत्सृष्टपशवः तथा देवतोद्देशेन-
त्यक्तान् सपालान्वा अपालान्वा नदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डोभागादशगुणोभवेत् ॥ ततोऽर्धदण्डोभृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रत्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोपराधोयदि भवेत्स्वरुतेऽकालेवापनंनिदानमयोग्यबीज-
वापः स्वपशुभिर्भक्षगंगिरणंवा विदितफलके प्रायशःइत्यादि तदा राज्ञोयावान्भागःआगच्छति तदशगुणदण्डनीयः अथ
तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानि युक्तैर्वाऽपराद्धतदार्धदण्डोभृत्यानामत्यये क्षेत्रकस्य दण्डइति संबन्धः । क्षेत्रप्रस-
ङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञोप्राप्तत्वभागादशगुणोऽन्योपि भागोदण्ड-
त्वेन ग्राह्यः । क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यत्वभागात्पञ्चगुणोभागोभृत्यानांपालानांदण्डः । भृत्येनच क्षेत्रि-
काय सदोदेयस्तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४३ ॥

(३) कुड्डूकः । क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालंवपनादौ वाऽपराधे सति यावतोरज्यभागस्य तेन हानिः
कृता ततोदशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेद-
मुक्तम् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रदण्डप्रसंगेन कालापराधादौ दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्यये कृषियोग्यकालात्यये
राजकीयभागस्य दशगुणः क्षेत्रिकस्य कृषिकस्य दण्डस्ततोर्धदण्डः पञ्चगुणः । क्षेत्रिकस्य क्षेत्रकर्मणः कृष्यादेः अज्ञानात्
भृत्यानाम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिकस्याक्रमे दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्ययेऽतिक्रमे क्षेत्रिकनिमित्ते सस्य घातइतियावत् ।
तस्य त्रिनष्टाद्भागादशगुणोदण्डोभवेत् । क्षेत्रस्याज्ञानादनुमत्या भृत्यानांसंबन्धिनामत्यये दशगुणार्धदण्डः पञ्चगुणदण्डो-
भवेत् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रिकस्य अत्यये क्षेत्राधिपते रेव पशुभिः क्षेत्रनाशे कृते भागात् राजग्राह्यात् दशगुणःदण्डः
भवेत् राज्ञा ग्रहीतव्यः । क्षेत्रिकस्यतुअज्ञानात् । भृत्यानां पालानां ततोर्धदशभागार्धदण्डः ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ स्वामिनांच पशूनांच पालानांच व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । सुबोधोयंश्लोकः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनांपशुभिर्व्यतिक्रमे तत्त्वामिनां तत्पालानांच विधानं दण्डप्रकारविशेषम् ॥ २४४ ॥

(३) कुड्डूकः । स्वामिनांपालानांचारक्षणादपराधे पशूनांच सस्यभक्षणरूपेव्यतिक्रमे धर्ममघानोभूपतिरेतत्पूर्वो-
क्तकर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । व्यतिक्रमे सस्यभक्षणादौ ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । एतदुक्तंविधानम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिकःपृथिवीपतिः एतद्विधानं आतिष्ठेत् कुर्यात् ॥ २४४ ॥

सीमांप्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमांसुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सीमांप्रतिविवादे सीमानिमित्ते लक्षणेत्यभूतेति प्रतेःकर्मवचनीयत्वात् द्वितीयानिमित्तमपि लक्षणमिति शक्यते वक्तुं सीमा मर्यादा ग्रामादीनां विभागः परिमाणमियत्ता परिच्छेदनमिति यावत् ज्येष्ठे मासि नयेन्निर्णयः कर्तव्यः । मासविशेषनिर्णये हेतुमाह संप्रकाशेषु सेतवः सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि लोष्ठपाषाणविशेषजातीयसीमादाह-
तृगुंजादीनि प्रागस्मात्कालादनुस्थितेषु तृणेषु लोष्ठपाषाणयोरन्यस्याश्च भूमेर्न विशेषोलक्षितोयदा तत्र तृणानि न ज्ञाय-
न्ते तदा सीमेति निश्चीयते । एवंवल्लीस्थानादिष्वपि प्राग्वसंताद्वासंतिके दाहविशेषेन लक्ष्यते हत्वाभिधानात्तस्मिन्देशे
यदा व्ययते ततोमासात्कालहरणं कर्तुं नादेयमन्यदा तु लिङ्गाज्ञानार्थं कालापेक्षापि भवतीत्येतत्तात्पर्येषु ग्रहणे ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथसीमा ॥ सीमांप्रतीति । नयेदुन्नयेत् । संप्रकाशेषु प्रकटेषु ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिविप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु
सीमालिङ्गेषु राजा सीमानिश्चिनयात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाविवादधर्मस्येत्युक्तं तन्निर्णयमाह सीमेत्यादिभिर्द्वाविंशत्या । तत्र सीमा चतुर्धा देशग्राम-
क्षेत्रगृहभेदेन तत्र तदुचितकालमाह सीमामिति । सेतुषु भेदकेषु सुप्रकाशेषूक्तस्थले तृणादीनां शोषदाहाम्याम् ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । सीमाविवादमाह सीमामिति नयेत्प्रापयेत् । ज्येष्ठमासे सीमानयनविधेः कारणंतस्मिन्कालेसीमावि-
वादनिर्णयहेतवः सेतवः सुप्रकाशाभवन्तीति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठे मासि संप्रकाशेषु सेतुषु सीमां ग्रामयोः सीमां नयेत्प्रापयेत् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीतन्यग्रोधोऽथकिंशुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव
पादपान् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पादपावृक्षाः क्षीरिणोर्कोदुंबरप्रभृतयः । एवंहि चिरस्थायित्वात्सीमादेशएव रोपयितव्यान ग्राम-
ममध्ये सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणान निश्चायकाः स्युः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यैरुहेतदभिधानाय सीमाचिह्नकरणप्रकारमाह सीमावृक्षानिति । सीमावृक्षान् सीमालि-
ङ्गवृक्षान् ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणउदुम्बरादीन् चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाज्ञप्ते तदुचितवृक्षानाह सीमेतिद्वाभ्याम् । न्यग्रोधोवटः । किंशुकः पलाशः । क्षीरिणः
उदुम्बरादीन् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । किंशुकान्पलाशान् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंशुकान्पलाशान् च पुनः क्षीरिणः पादपान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ॥ शरान्कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न
नश्यति ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपच्छन्नानि चान्यानि कारयेत् शरान्मुक्तकुञ्जगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति । संहतप्रका-
ण्डावोरुधोगुल्मानि वेणवआरग्वधादयः बहुत्वाच्च विविधग्रहणं वल्योव्रततयः । दीर्घाकुरास्तृणजातयः रुत्रिमा शाङ्गलादि-

पिण्डिका कुब्जकस्य गुल्मत्वात्पृथगुपदेशआदरार्थः । करीषंशुष्कगोमयं अङ्गाराअग्निदग्धाः काशावयवाः पाषाणकठिना मृदः शर्करा कपालिकाशकलैकदेशः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् बीजपूराद्यान् । शर्मी वृक्षविशेषम् । वल्ली चिरस्थायिनीं करञ्जादिलताम् । स्थलं च मृदादिना । कुब्जकगुल्मान् कुब्जकषण्डान् ॥ २४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । गुल्मान्काण्डरहितान्वेणुंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्लीलताः स्थानानि रुत्रिमोन्नतभूभागान् शरान्कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराऽल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् । एवंरुते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुल्मान् बहुमूललताकारान् शतमूल्यादीन् । वल्ली लता । स्थलानि रुत्रिमोच्छ्रितभूमयः अत्यादरार्थं पुनर्गुल्मांश्चेति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुल्मान् बीजपूरादीन् वल्ली करञ्जादिलता । स्थलानि सत्कूटादीनि ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥ सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

(१) मैधातिथिः । मह्यंभांसितडागानि वाप्यः पुष्करिण्युदपानानि कूपप्रभृतीनि प्रस्रवणान्युदकस्यन्दाईषत्सवदुदकाभूप्रदेशाः । देवतायतनानि यक्षगृहकादीन्येतानि प्रकाशकानि नक्षेतानि त्वल्पेनायासेन नाशयितुंशक्यन्ते नाशयमानेषु च महान्प्रत्यवायोभवति । सर्वस्य चोदकार्थिनोदेवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणांसीमासन्धिर्भवति अन्यानिप्रच्छन्नानिकरीषादीनि भवन्ति कारयेद्वाजा नवग्रामसंनिवेशे कृते निर्णयं एवंसीमा न कदाचिन्नश्यति अन्यथा तंप्रदेशंकश्चित्कर्षणेन नाशयेत् ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागानि पुष्करिण्यः । उदपानानि कूपाः । वाप्यः क्षुद्रपुष्करिण्यः । प्रस्रवणानि बहत्वातानि ॥ २४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्त्तव्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूदकार्थिजनाअपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणीभवन्ति ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यांतु महत्यां तडागाद्यपि कार्यमित्यादि तडागानीति । उदपानानि कूपाः । देवतायतनानि मण्डपादीनि । बहुजनप्रसिद्धता फलम् । तच्च देशसीम्नि तडागः कार्यः । ग्रामसीम्नि वापी । क्षेत्रसीम्नि कूपः । गृहसीमायां प्रस्रवणम् । जलसंचरणार्थमर्थतो व्यवस्था । तत्र ॥ पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्तातु वापिका । पुष्करिण्यस्तदर्धेनुयावद्धनुःशतद्वयम् ॥ तडागोष्टशतः प्रोक्तः सरस्तु चतुरस्रकम् इत्यधिकसंख्यावच्छेदार्थम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । कुल्यगुल्मान् (इरण्डानात्तु) * वाप्यः दीर्घिकाः । प्रस्रवणानि (केणीकळ) * देवतायतनानि दुर्गाविनायकादिस्थानानि ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रस्रवणानि बहुत्वामितानि ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने नृणांवीक्ष्य नित्यंलोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपच्छन्नानि मृन्मध्यनिहितानि ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । सीमानिर्णयेसर्वदाऽस्मिंल्लोके मनुष्याणांविभ्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणा
नि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रयत्नतोऽप्युद्धरणासमर्थानि स्थायीनि गूढान्यपि कुर्युरित्याह उपेति । उपच्छन्नानि
गूढान्यपि कुर्युरिति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानि चिह्नकरणे प्रयोजनमुत्तरार्द्धेनोच्यते विपर्ययविसंवादवीक्ष्य विगणय्य तत्परिहारार्थं
कारयेदिति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपच्छन्नानि घृत्कूटवेष्टितानि लोके नित्यं विपर्ययं अन्यत्वं वक्ष्य सीमालिङ्गानि कार-
येत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्टकांगारांश्छर्करावालु

कास्तथा ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिकाघटादिकर्परान् । शर्करागङ्गेष्टकाः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । प्रस्तरास्थिगोवालुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाऽङ्गारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रका-
राणि कालाञ्जनकर्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां भक्षि-
प्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पतिवचनात् । स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ-
निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपच्छन्नानीत्यस्य विवरणं अश्मनइतिद्वाभ्याम् । करीषं शुष्कगोमयम् । शर्कराः पाषाणक-
णिकाः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । तान्येवच्छिन्नानि चिह्नान्याह अश्मनोस्थीनीति ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्नभक्षयेत् ॥ तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थोऽन्ये परिसंख्यार्थः खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करा हि गुल्मादि-
कैवंप्रकारता अतआह कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् भूमेर्भक्षणमुपमया त्वरूपोपादानं यथा भक्षितंभेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भू-
मिसादादपत्रमिव तादृशंकुर्यात् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वत्रहेतुः कालादित्यादिः ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यानि प्रकाराणि भूमिर्नकालान्तरे भक्षयेत् तानि सीमायासन्धिषु अप्रकाशानि कार-
येत् ॥ २५१ ॥

इतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमांराजा विवदमानयोः ॥ पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयोर्ग्रामयोः शून्यात्तल्लिङ्गैर्निर्णयः वसतः पूर्वभुक्त्या सततमविलिखन्त्याऽस्मर्यमाणावधिकया
नहि त्रिपुरुषभोगेन सहस्रत्र प्रतिषिद्धप्रामाण्यआधिःसीमेत्यत्र संभवति हि तत्रोपेक्षा बहुसाधारण्यात्सीमायाः यत्तु तत्र
सीमशब्दपठन्ति तेषांभुक्तैःसिद्धमेव प्रामाण्यं लिङ्गानांप्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तरनिवृत्तिराशङ्क्यतेति । पुनः कोयमुद

कागमः प्रामाण्येनोच्यते यथान्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्देवोदकप्रवाहोपि कर्तव्यः । अथवा ययोर्ग्रामयोः प्रदेशान्तरे स एवोदकागमो विभागहेतुः प्रदेशान्तरे च विप्रतिपत्तिस्तत्र स एव प्रमाणं अथवा महाग्रामविषयमेतत् नद्या अपर एकोवा वार एकग्रामस्तत्र न पारवारिणो वक्तव्यं अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यत इति यदि नामान्यतरशून्यत्वादति क्रम्य न दातुस्तमपि तथापि न भोगः प्रमाणविभागः हेतुः स्वल्पेऽपहारे ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकस्यागमेन यत्र ग्रामद्वयोदकमूर्च्छति तेनेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरैतैरुक्तचिन्हैराजा सीमामुनयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयेन तु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमानिश्चिन्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयः प्रायशो राजकृत्य इत्याह एतैरिति । पूर्वभुक्त्याऽनवच्छिन्नभुक्त्या । उदकस्यागमेन न ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्लिङ्गाभावपूर्वभुक्तयोदकस्यागमेनोदकस्यागमनमार्गेण ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्लिङ्गैः राजा सीमां नयेत् निर्द्धारयेत् च पुनः उदकस्यागमेन निम्नजलप्रवाहमार्गेण सीमा नेया ॥ २५२ ॥

यदिसंशय एव स्याद्विज्ञानामपि दर्शने ॥ साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनचित्कथंचिदागम्य प्रच्छन्नमन्यत्र नीयेरन्नत्रैव निश्चयः स्यात् येऽपि प्रकाश्यान्यग्रोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव रोहन्त्यन्यत्रापि जायन्तेऽतः संदेह आभासत्वात् यत्र पुनरियं संभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेव लिङ्गानि साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः साक्षिणः प्रत्ययो यत्रेति विनिश्चये तत्त्वाधिगमलिङ्गेवा सीमाविवादसाक्ष्यहेतुको निर्णय इति तात्पर्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लिङ्गानां लिङ्गतयोक्तानां वृक्षादीनां संशय एव वृक्षाद्यन्तरदर्शनादिना । साक्षिप्रत्ययः साक्षिकारणकः ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नांगारतुषादिकुम्भाअमी स्थानान्तरं नीत्वा निखातानायंसीमा तरुर्न्यग्रोधः सनष्ट इत्यादि समस्त एव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादिनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कृतेपि संशये सति विधानान्तरमाह यदीति । लिङ्गानां वृक्षादीनां आधुनिका एते स्थानश्रष्टाश्चेति संशये साक्षिप्रत्ययः साक्षिप्रमाणकः सीमावादिनिर्णयः सीमा योवादो विप्रतिपत्तिः तस्य निर्णयो यस्मात् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानां वृक्षाद्युदकागमान्तानां साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीमां साक्षिणः ॥ प्रष्टव्याः सीमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यन्यसंख्यातपुरुषकोग्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्ग्रामयोर्भवतस्तयोः समक्षमन्येषां च ग्रामेयककुलानां च ग्रामणिपुरुषसमूहानां समक्षं सीमां साक्षिणः प्रष्टव्याः साक्षिप्रश्नकाले सर्वे ग्रामीणैर्व्यवहारएकैरपि संनिहितैर्भवितव्यं नार्थिप्रत्यार्थनोरन्यतरो वक्तुं भते एवं विमृष्टार्थे विवादे किमेते संनिधीयन्ते अथवा येऽन्ये सामन्तेभ्यो ग्रामेभ्यः

केचिद्वृद्धतमाः साक्ष्ये समुद्दिष्टास्तद्वामीणैरन्यैः संनिहितैर्भवितव्यं यतस्तैर्वृद्धेभ्यः श्रुतं भवति तत्समक्षं पृच्छयमानान विपर्ययन्ति
वृद्धाः सीमालिङ्गानि यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र वृद्धेभ्यस्तानि निश्चित्य सीमन्येव साक्ष्यं पृच्छते कात्र सीमेति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रामेयककुलानां ग्रामीणसमूहानां । विरुद्धानेकसीमलिङ्गदर्शनेन सीमलिङ्गानि प्रष्टव्याः
कान्यत्र सीमालिङ्गानीति । विवादिनोः समक्षमित्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे
लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नोचितदेशमाह ग्रामेति । ग्रामेयककुलानां ग्रामीणजनसमूहानां कुलानां विप्र-
णांचेति वा तयोः सीमद्वयसंबन्धिनोः समक्षं प्रष्टव्या इत्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामीयकुलानां ग्रामवासिनांकुलानां तयोर्विवादिनोश्च समक्षम् ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीमि निश्चयम् ॥ निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तान्श्चैव
नामतः २५५ ॥

(१) मेघातिथिः । ते साक्षिणो यथा यादृशं निश्चयं ब्रूयुः समस्ताः सर्व एव न पुनर्वाक्यभेदो न्याय्यो द्वैधे च बहूना-
मिति । निबध्नीयात्तत्र साक्षिणश्च नामविभागे साक्षिमात्रेण ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तान्तु व्यस्ताः । तान्श्च निबन्धीयादेतत्साक्षिकैषासीमेति ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् द्वैधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थपत्रे
सीमालिखेत् तान्श्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नाननु पुनः सीमाः कार्या इत्याह तदिति । समस्ता मिलिताः सर्वैकमत्येनेति यावत् ।
तथैव सीमाताम्रपट्टेषु लेख्येत्याह । निबध्नीयात् नामतः साक्षिणानामभिः सह ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । निबध्नीयाच्छिलादिषु लिखेदमुनैव मुक्तममुनैव मुक्तमिति । सर्वांस्तान्श्च नामतो निबध्नीयात् ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नामतः नामग्रहणात् । समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीस्रग्विणोरक्तवाससः ॥ सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समं
जसम् ॥ २५६ ॥

(१) मेघातिथिः । मूर्ध्नोर्वीपृथ्वीमृल्लोष्टकान् गृहीत्वा साक्षिणः स्रग्विणो यथासंभवं माल्यधरारक्तवर्णकुसुमधरार-
क्तवाससोलोहिताच्छादनायद्यस्य शुक्लस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रज्ज्वर्तते भूयास्तु लोहितप्रयोगोरक्तो गौर्लोहित इति भयं भ-
ज्जनार्थंचैतत् लोहितवाससश्च सशूका भवन्ति । यदस्माकं सुकृतं किंचिदार्जितमस्ति तन्निरूपकमस्त्विति वाच्यं स्वैः स्वैरिति
लिप्सया विशेषनामाभियुक्तं तं कथयेयुस्तत्कस्यादानं तीर्थस्नानं चेत्यादि समंजसं क्रियाविशेषणं सत्यादनपेतं ऋजुधार्मिको-
यो मार्गस्तेन नयेयुः । समंजसमृजुस्पष्टमित्येकोऽर्थः सत्यव्यवहारश्च स्पष्टइत्युक्तं समंजसमिति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उर्वीं वृत्तिकाखण्डम् । स्रग्विणोरक्तवाससः । एतच्च वास्तु पुरुषरूपमिति तद्रूपधारिभिः सी-
मानयनमुक्तम् । समंजसं यथार्थम् ॥ २५६ ॥

(३) कुड्मूकः । ते साक्षिणइति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वाससः सीमानयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनादुक्तपुष्पमालाधारिणोलोहितवाससोमस्तके मृत्लोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकंसुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तांसीमांयथाशक्तिनिर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानप्रकारमाह शिरोभिरिति । शिरोभिर्भूलोष्टादिति गृहीत्वा स्रग्विणः रक्तपुष्पस्रग्विणः रक्तवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । सुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवंप्रकारैरिति केचित् । वस्तुतस्तु ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरित्यत्रोक्तैः अन्यथा स्वैस्त्वैरित्यनुपपत्तिः । समञ्जसं सत्यम् ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । उर्वीमृदम् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वैःस्वैःशपथैः ॥ सत्येन शापयेत् विप्रंक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ते शिरोभिः ऊर्वीं गृहीत्वा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः स्रग्विणस्तेसमंजसंयथार्थं नयेयुः सीमांप्रापयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतंनयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाणान्तरलिङ्गेभ्योन्यथासंभवभ्यः प्रत्ययितरपुरुषेभ्योमिध्यात्वे बध्यते प्रत्येकं द्विशतोदण्ड एकैकस्य साक्षित्वात्साक्षिणांचदण्डयत्वात् नहि व्यासज्जवदन्ति साक्षात्सत्यप्रधानाः साक्षिणः सत्यसाक्षिणः पूयन्ते अनृनाभिधानेन पापेन न संबध्यन्तइति । यथोक्तेन याथातथ्येन नहि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन लक्ष्यते अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् शास्त्रे हि सत्यंवक्तव्यमित्येवमुक्तमतोयथोक्तेन सत्येनेत्युक्तंभवति ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विपरीतंनयन्तः पश्चाल्लिङ्गान्तरेण समाहान्तर्बन्धुमरणादिनाच तद्विपर्ययनिश्चये द्विशतंपणान् प्रत्येकम् ॥ २५७ ॥

(३) कुड्मूकः । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्थानिष्पापाभवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकंपणशतद्वयंदण्डंदाप्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादं प्रदर्शयन्विपरीते दण्डमाह यथेति । तात्रिकंपणशतद्वयं प्रत्येकमिति शेषः ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तेन मार्गेण । सेतुंसीमानयन्तः स्थापयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्रोगाद्यभावे पूयन्ते । विपरीतंनयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्रोगादिदर्शनात् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विपरीतंनयन्तः अनयेन प्रापयन्तः द्विशतं दमं दण्डंदाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारोग्रामाः सामन्तवासिनः ॥ सीमाविनिर्णयंकुर्युः प्रयताराजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः तेषांवचने निश्चयंकुर्यात् प्रयता साक्षिधर्मेण शास्त्रान्तरेण । राजसन्निधाविति श्लोकपूरणं नतुसामन्ताःस्वेच्छया राजवन्निश्चिन्वन्ति ॥ २५८ ॥

(२५८) ग्रामाः सामन्तवासिनः=ग्रामसीमान्तवासिनः (ग, ण,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमान्तवासिनोमध्यभूतविवादविषयग्रामयोःपर्यन्तेषु निरन्तरवासिनः । प्रयातानियमिताः । साक्ष्युक्तप्रकारेणैव ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशंसमन्तभावाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षंसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यभावे प्रकारान्तरमाह साक्ष्यभावइति ग्रामाः ग्रामस्थाः सामन्तवासिनः समन्तएव सामन्तः तत्र वासिनश्चतुर्दिशंवर्तमानाः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । समन्ताद्भवोदेवःसामन्तः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानांसीमि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सामन्तानांमौलानामिति विशेषणविशेष्यभावस्तुत्यर्थः ग्रामप्रविष्टास्तत्काले भवाउत्पत्तिसह-भुवोमौलाउच्यन्ते ते च सामन्तानित्यानित्यसंनिहितत्वात्तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात्तदास्तमेति तदेमानपि वक्ष्यमाणानपृच्छेत् अथवा मौलाअनुभाविनः सामन्ताव्याख्याताव्यवहर्तव्याः मौलानांपूर्वोक्तानांसद्भावे सामन्ताः प्रमाणंतदभावेवनगोचरान्विनियुज्जीत निपुणतः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामन्तानामभावे तथा मौलानां मूलभूतानां साक्षिणामभावे । इमान् वक्ष्यमाणान् । एतच्च वनसमीपग्रामविषयम् ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतांग्रामवासिनांग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानांपुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानांसीमासाक्षिणामभावइमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तानामभावे साक्ष्यन्तरमाह सामन्तानामिति । मौलानां ग्रामारम्भप्रभृतिपुत्रपौत्रतया तत्रैव कृतवसतीनां सामन्तानां मौलेत्यादिविशेषणद्वयम् । इमान्वक्ष्यमाणान् । जलारण्यवासिनः ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । मौलानांप्रोक्तानांतदानीन्तनानां वा च्छेदरहितानामिमान्वक्ष्यमाणाननुयुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामन्तानांअभावे तु मौलाःमूले भवामौलाः तेषां सीमि साक्षिणांअभावेइमान् वनगोचरान् अपि साक्ष्येनियुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधांश्लोकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ॥ व्यालयाहानुञ्छवत्तीनन्यांश्च

वनचारिणः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एते हि ग्रामवासिनस्तत्र वनानि भ्राम्यन्ति ग्राममध्ये नगच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्तंविद्युस्तेहि तेन पथा गच्छन्तोविवादास्पदंप्रदेशंपूर्वकार्कांश्चतुर्ष्वपुरुषान्कृषतोदृष्ट्वा पृच्छेयुः कोयंग्रामोयोभवद्भिः कृष्यतइति एवमादिना संभवति पूर्वानुभवः व्याधाभृगया जीविनस्तेषामपि वनाद्भृगुमनुधावतांभवति ग्रामसंबन्धः एवंशाकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनस्तदन्वेषणे ये सर्वान्ग्रामानागोचरयन्ति गोपानांगवांतृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिभ्राम्यन्ति कैवर्तादाशास्तडागखननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति क्रात्माकीनंकर्मोपयुज्यते मूलंवृक्षादेः खनयन्ति स्थूलकाशादेः व्यालग्रहाः सर्पग्राहिणः

(२५९) वनगोचरान्=धर्मगोचरान् (च)

जीविकार्थतेपि सर्पास्तन्तप्रदेशमन्विच्छन्त्यतः तेषामपि पारिग्रामिकैर्बहुभिः संबन्धः उञ्छवृत्तयोपि दरिद्राअनेकग्रामपर्य-
टनेन यात्रामात्रं निर्वर्तयन्ति अन्यांश्च फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्याधान् मृगवेधिनः । शाकुनिकाः शकुनघातजीविनः । गोपान् गोपालान् प्रायोये वन-
गताएव । मूलखानकान् मूलमुत्पाद्य विक्रीय जीवतः । उञ्छवृत्तीन् शिलोञ्छवृत्त्या वर्तमानान्द्विजान् तेषांप्रायः क्षेत्र-
वनगोचरत्वात् । अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

(३) कुङ्कुमः । लुब्धकान्पक्षिवधजीविनः गोपालान्मत्स्यजीविनोमूलोत्पादनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोञ्छवृत्ती-
नान्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थंवनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एतेहि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनंगच्छेयुस्तद्ग्रामसीमा-
भिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । तानवाहे व्याधानिति । व्याधान् लुब्धकान् । मूलखानकान् मूराणादिमूलोत्पादनेन जीविनः ।
व्यालग्राहान् सर्पान्वेषिणः । एतेहि मूलमृगालाद्यर्थं ग्रामाद्ग्रामं संचरन्तस्तद्ग्रामस्थैर्निवारिताः सीमां जानन्तीतिभावः ।
अन्यान्वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु वनमत्र जलं सीमावधितडागादि जलचारिणः शम्बूकजलपुष्पाद्य-
र्थम् ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकुनिकान् पक्षिवधजीविनः । उञ्छवृत्तीन् अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तेधर्मेणपृष्टादिति योजना सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः ग्रामद्वयसंयोगः सन्धिः सच
सीमैव लक्षणंज्ञापकम् ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदमेवलक्षणं युक्तं नेदमिति यथा ब्रूयुः ॥ २६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ते व्याधादयःपृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिन्हंब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्राम-
योः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवादोयं तदिति ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वयोःमध्ये स्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आरामउद्यानभूमिः शाकवाटश्च सामन्तप्रमाणकत्वंनिश्चयः व्याधादिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते सी-
मासेतुः सीमाबन्धः सीमाविभावनार्थयथाबध्यते स्थाप्यते ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूपस्य सीमाकूपस्य परितस्त्याज्योयोदेशस्तस्य सीमा । एवंतडागादौ । सामन्तप्रत्ययः
सामन्ताः समन्तवासिनः तद्धेतुकः सीमानिर्णयइतिशेषः । तथा सीमासुयेसेतवस्तेषामपि सीमानिर्णये कर्तव्ये ॥ २६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणांसीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणकएव । मर्यादा-
चिन्हनिश्चयोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामसीमायामुक्तनिर्णयप्रकारमन्यत्रातिदिशति क्षेत्रेति । तडागाद्युक्तलक्षणम् । आरामः

*परकीय=पूर्वभ्यःसामन्तानामधिकोदण्डः पृथक्पृथगित्यनुवादः उक्तत्वान्यायस्य क्षेत्रादिप्रातिवेश्याअवश्यंज्ञाता-
रोभवन्ति एषांदण्डमहत्त्वं सामन्तानान्तुपरकीय (आआ)

उपवनम् । सामन्तप्रत्ययः समन्ततोवर्त्मप्रद[र्श]नेनाहरन्पञ्चशतानुपतिदण्डयः सइत्यन्वयएवं मानानां ज्ञानपुरःसरं वा-
क्यमेव प्रमाणमित्यर्थः । न तु व्याधादीनां तत्र युक्त्यन्तरापेक्षणात् ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । एवंग्रामयोः सीमाविनिर्णयमुक्ताक्षेत्रादीनामाह क्षेत्रकूपतटानामिति । सामन्ताः समन्ताद्वासिनः ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रादि सीमासेत्विति विनिश्चयः । सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सामन्तादिभिर्यदुक्तं तत्प्रायोज्ञेयः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ॥ सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पैरकीयसीमावेदनंनावश्यमिति द्विशतोदमोनुवर्त्यः तेन ग्रामसीमायां द्रष्टृणांसामन्तानांच
विशतः ये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य ग्रामक्षेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वानुल्लङ्घनदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेक्षणीयाः ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेतावित्युपलक्षणं क्षेत्रादावपि ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । सीमाचिन्हनिमित्तविवदमानानांमनुष्याणांयदि सामन्तादेशवासिनोमिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं-
राज्ञा मध्यमसाहसदण्डनीयाः एवंचासामन्तरूपाणांपूर्वोक्तद्विशतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामिथ्याभाषित्वे दण्डमाह सामन्ताइति । मध्यमसाहसं पणानां पञ्चशतानि । सेतावित्यु-
पलक्षणं कूपादिचतुर्णाम् । सेतुर्मर्यादा सीमेतिपर्यायाः ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । सेतौ सीमाविषये ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथा ब्रूयुःते सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसदण्ड्याः ॥ २६३ ॥

गृहतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषया हरन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रादि प्रसङ्गादिदमुच्यते सीमाग्रहणनिमित्तोपलक्षणार्थं अस्यैवैतन्निश्चितमित्येवंज्ञानतोहर-
तः पञ्चशतोदण्डः मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतग्रहणनिमित्तभेदे न्यूनाधिकदण्डार्थपूर्वत्र वा संख्यामेव विवक्षितामन्यन्ते
तेन व्यवहारंलेखयामि चौरैर्दोषयामीति भयप्रदर्शनेन हरति तस्यां दण्डोनिमित्तान्तरानुकल्पः ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भीषया भयोपदर्शनेन हरन् तत्सीमांलङ्घयन् । भीषयेति ज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणम् ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतममारणंबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्चपणशतानि दण्डनी-
यः स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरतोद्वि शतोदमः ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहादीनां निर्णयप्रसंगेन तेषां हरणेपि दण्डमाह गृहमिति । भीषया भयप्रदर्शनेन । सचे-
द्विप्रःस्यादण्डार्हो नवधारः एतदर्थम् । उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नरइत्यत्र वधउक्तोत्र दण्डविशेषइतिभेदः
॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहादिषु अन्यथा वदन् पञ्चशतानि दण्डयः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषस्यायां स्वयंराजैव धर्मवित् ॥ प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १ ॥]†

(१) मेधातिथिः । अविषस्या निश्चेतुमशक्या लिङ्गसाक्ष्यभावात् राजैव स्वेच्छया भूमिप्रदिशेद्दद्यादियंवोभूमिरियं-

वइति धर्मवित्पक्षपातो नैव कस्य चित्कर्तव्यइति एतदाह उपकाराद्धेतोर्यया सीमया द्वावपि ग्रामौ समकरौ भवतः तेन यदि न्यूनापि कस्यचिद्भूमिः स्यात्क्षेत्रे चेतुस्रगुणं बहुत्पत्तिकंतदपेक्षः प्रदेशः ल्यब्लोपे पंचमी उपकारमपेक्ष्य । अथवैकेषां प्रदेशोदपरेषामनिश्चितामपहरेत् यदि विवादमत्तांसीमांयावद्वक्तुं न शक्ययादितरे च शक्तास्तदन्येभ्यः प्रदेशेन एवमात्मनो बहूनां च ग्रामीणानामुपकृतं भवति ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविषहायां सर्वथा निर्णेतुमशक्यायाम् । प्रदिशेत् भूमिं उपकारात् तयायस्योपकारातिशयस्तस्मै ग्रामाय दद्यादित्यर्थः ॥ सीमानिर्णयः ॥ २६५ ॥

(३) कुल्लूकः । लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितोग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति तद्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तोपायैर्यदा सीमाया अपरिच्छेद्यकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थेन राजैव तत्कर्तव्यं तस्य भूमित्वादित्याह सीमायामिति । अविषहायां विचारं सोढुमशक्यायाम् । तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तेः । ननु स्वतन्त्रो राजा कथं प्रवर्तते तत्राह प्रदिशेदिति । विवादसमाप्ते स्तेषामहानुपकारः स्यात् । स्थितिः पुण्यं परोपकारेणेति शास्त्रमर्यादा ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमायां अविषहायां सर्वोपायैर्निश्चेत्तुमशक्यायां एतेषां स्वयं राजैव प्रदिशेत् निर्णाय प्रदद्यात् । योगीश्वरः । राजासीम्नः प्रवर्तिता ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोपसंहारसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थे दण्डवाचिक इत्युक्त्वा क्रमभेदोलाघवाद्वाक्पारुष्यस्यात्ततो दण्डव्यापारद्वन्द्वे चेतरेतरयोगाद्बलक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरैकस्थोभयार्थः प्रतिपादनादण्डशब्देन वार्थोप्युपात्तइति कः क्रमभेदः तथा च यथा यथासंख्यसूत्रारंभो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एष इति वाक्पारुष्यं पश्चादुक्तमपिलघुत्वादेवाभिधातुमत ऊर्ध्वमिति ॥ २६६ ॥

(३) कुल्लूकः । एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमश्रुत्यान्तु पारुष्ये दण्डवाचिकइति दण्डशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयमुपसंहरन् पारुष्ये दण्डवाचिक इत्युक्तं तत्र वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रतिजानीते एष इति ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । अथ वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रस्तौति एषोऽखिलेनेति । नचात्रोद्देशक्रमत्यागः शङ्क्यः दण्डवाचिके इत्यत्र दण्डशब्दप्राथम्यस्याल्पाक्षरत्वप्रयुक्तपूर्वनिबन्धनत्वेनार्थक्रमस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष सीमाविनिर्णयः धर्मः अखिलेन उपायेन अभिहितः उक्तः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ॥ वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषवचनमाक्रोशः सबहुधाभृशं साश्लीलभाषणं तेन भणितो योऽभिशापः अकरणहन्ता वृषलभूयाः असदुःखोत्पादनं कन्याते गर्भिणीति तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियावैश्ययोरयं दण्डः । अन्यत्र ॥ पतनीयेकृते क्षेपेदण्डो मध्यमसाहस इत्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । तस्य च वधताडने जिह्वाच्छेदनमारणादि सर्वआक्रोशभेदावेदितव्याः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आक्रुश्य त्वं पापिष्ठोसीत्यादिना । अभ्यर्धशतं सार्धशतमल्पाक्षेपे । द्वेवेत्यतिशयिते । एते

सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् ॥ २६७ ॥

(३) कुम्भूकः । द्विजस्य चौरैत्याक्षेपरूपंपरुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतंदण्डमर्हति । एवंसार्द्धशतंद्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवंब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपंवधमर्हति ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यमतेत्वनुवदंस्तदुचितदण्डमाह शतमिति द्वादशभिः । अध्यर्धशतं अधि अधि-कमर्ध शतं यत्र तेन सार्धशतम् । द्वेतिगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं हुंकाराद्यल्पाक्रोशे उत्तरत्र जिह्वाछे-दस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । द्वे शते वा गुणदोषापेक्षा विकल्पः ॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजमाक्रुश्यवैश्योऽपप्यर्धशतंद्वेवा । शूद्रस्तु वधं ताडनं अर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशंसनं सर्वप्रकारआक्रोशः पतनीयादन्यत्र सूत्रेदण्डान्तरविधानात् निमित्तसप्तमीचैषा वै-श्यइति दण्डविषयसप्तमी ब्राह्मणस्याक्रोशुराक्रुश्यमानस्य च दण्डउक्तः । क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयं । तथा च गौतमः ब्राह्मणराजन्ययोः क्षत्रियवैश्ययोः परस्पराक्रोशे क्षत्रियश्चैक्ष्यमाक्रोशेत्पञ्चाशतंदण्ड्यः वैश्यः क्षत्रियंशतं एवं-क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत्पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः वैश्यः पञ्चाशतं शूद्रस्य तु तदा क्रोशे गुणापेक्षिकोदण्डोवक्ष्यते ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशंसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवंशूद्रइत्यत्रापि ॥ २६८ ॥

(३) कुम्भूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्च-विंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमतयोक्ताऽनुलोमतयाह पञ्चाशदिति । अभिशंसने स वैश्ये आक्रुष्टे । एवं शूद्रे ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । अर्द्धपञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्योदण्डो राजन्यवैश्ययोः ॥ वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ १ ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पना ॥ राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । द्विजातिग्रहणमत्र समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे दण्डः स च जातिचित्तबन्धुवयः कर्मविद्याभिर्विशेषानुपदेशात् तत्र समानजातीये चित्ताधिके द्विगुणं तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं यावत्सर्वगुणानिर्गुण-स्य षड्गुणं वादा आक्रोशा अवचनीया अत्यन्तनृशंसामातृभगिनीभार्यादिगताः तदेव द्विगुणंदण्डपरिमाणं नपुंसकलिङ्गात्सर्व-शेषोऽयं समवर्णविषयएव अथवा तदेवशतमिति योजनं लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् अतोऽवचनीये-षु समवर्णेष्वपि द्विशतोदमः लिङ्गोपपत्यर्थपरिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यं शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्षइति । क्षत्रादीनामपि त्वावरवर्णेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकृमरित्यर्थः । द्विजाती-नां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लेषु त्वं त्वसृगामीत्यादिष्वाक्रोशमात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु ॥ २६९ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनांसमानजातिविषये यथोक्तोक्तोशे कृते द्वादशपणोदण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादिषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतब्राह्मणमाकुशयेत्यादिद्युक्तं तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समिति । समवर्णे तुल्यजातीये व्यतिक्रमे यदि विप्रोविप्रमाक्षिपति । एवमुत्तरत्र । वा-
दिषु विशेषमाह वादिष्विति । अवचनीयेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलेषु क्रोधावेशपुरःसरेषु ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये ॥ यदिदं द्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः व्य-
तिक्रमे द्वादशैव पणान्दण्ड्यः । व्यतिक्रमे द्विगुणं चतुर्विंशतिः पणाः ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं जघन्यप्रभ
वोहि सः ॥ २७० ॥

(१) मेधातिथिः । एकजातिः शूद्रः सत्रैर्वर्णिकान्क्षिपन्नाक्रोशनदारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरू-
पया जिह्वाच्छेदं भते जघन्यप्रभव इति पादाभ्यां ब्राह्मणउत्पन्न इति हेत्वभिधानं प्रातिलोमानामपि ग्रहणार्थं तेन जघन्य-
प्रभवाएव नास्ति पञ्चम इति वर्णान्तरनिषेधात् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातिः शूद्रः । दारुणया अवचनीयया । जघन्यप्रभवोन्त्यजन्मा ॥ २७० ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रो द्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाकुशय जिह्वाच्छेदं भेतु यस्मादसौ पादाख्यान्निरुष्टाङ्गाजा-
तः ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकर्तृकत्रैर्वर्णिकाक्रोशे विशेषमाह एकेतिचतुर्भिः । एकजातिः शूद्रः एकैव जातिर्जन्मरू-
पा यस्येतिव्युत्पत्तेः । वाचादारुणयेति कस्त्वं रेयज्ञदत्तेत्यादिरूपया । जिह्वाच्छेदे हेतुः जघन्यप्रभवः पद्भ्यां शूद्रो अजायते-
तिपादजः ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । एकजातिरुपनयनानर्हः शूद्र इति यावत् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातिः शूद्रः द्विजातिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दारुणया वाचा क्षिपन् जिह्वायाः छेदं प्रामुयात् ।
सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुज्वलन्नास्येदशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिद्रोहआक्रोशः कुत्साबुद्धिर्ब्राह्मणक त्वमा मया स्पृद्धिष्ठा एवमन्यदपियोज्यं ग्रहणं ग्रहः नि-
रुपपदं नामगृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा देवदत्तकेति अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः निक्षेप्यः प्रक्षेप्यः शङ्कुः कीलकः
ज्वलन्निग्निना दीप्यमानोऽयोमयो लोहमयः ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नामग्रहं मैत्र इति । जातिग्रहं ब्राह्मण इति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य ।
ज्वलन्निगतमः ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । अभिद्रोहआक्रोशः ब्राह्मणादीनां रे त्वं यज्ञदत्तब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्व-
तो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेषु क्षेमव्यः ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणापसदइत्याद्याक्रोशेदण्डान्तरमाह नामेति । शङ्कुर्लोहकीलकंज्वलन्निग्निदीपः निखेयः प्रवेशनीयः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । नामजात्योर्ग्रहणं हेयज्ञशर्मन्ब्राह्मणेत्यादिकं एषां द्विजातीनां कुर्वत एकजातेः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुकनामासित्वं अमुकजातिस्त्वं । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयः शङ्कुः दशाङ्गुलः ज्वलन्स्थाप्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ ते स्वधर्मइयंवात्रेति कर्तव्यता मैवंकार्षीः छांदसोसीत्येवमादिव्याकरणलेशज्ञानतया दुन्दुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति तेषामेषदण्डः यस्तु ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथंचिद्देशकालविभागं स्मारयेत्पूर्वाह्नकालं नातिक्रामयेति क्रियतां देवकर्मदेवांस्तर्पयौपवीतीभव माप्राचीनावीतं कार्षीरिति न दोषः । तप्तमग्निसंबन्धात्पीडाकरं आसेचयेत्क्षारयेत् युक्तं वक्त्रे मुखेनोपदेशकत्वात् श्रोत्रस्य कोपराधः प्रागसत्कर्तादिश्रवणम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मोपदेशं प्रायश्चित्ताद्युपदेशम् । अस्य शूद्रस्य ॥ २७२ ॥

(३) कुट्टूकः । कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायंते धर्मोपदेशे इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव धर्मवक्तृत्वे दण्डान्तरमाह धर्मइति । दर्पेण धनविद्यादिजेन विप्राणां धर्मोपदेशं कुर्वतोऽस्य शूद्रस्य । तं धर्मं स्वयं श्रुत्वाऽनुज्ञास्यतीति कृत्वा श्रोत्रे ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । अस्यैकजातेरित्येव ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां धर्मोपदेशं दर्पेण कुर्वतः अस्य शूद्रस्य वक्त्रे तप्ततैलं । च पुनः श्रोत्रे आसेचयेत्पार्थिवः ॥ २७२ ॥

श्रुतदेशं च जातिं च कर्मशारीरमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्येन श्रुतेनैतदनेन सम्यक्श्रुतं इत्याह श्रुतमेव वा क्षिपति नैतत्संस्कारकं यदनेन श्रुतमिति ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं वा ह्यकोयमित्याह एवंजात्यं ब्राह्मणं क्षत्रियोयमित्याह क्षत्रियं वा बान्धवतया ब्राह्मणइति कर्म स्नातकइति शरीरावयवे शारीरेऽव्यङ्गं दुश्चर्म इति वितथेन वितथमनृतं प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया । अथवायधर्मोवैतथ्यं तस्य वाच्यं प्रति कारणता युक्तैव । मदात्परावज्ञानं दर्पः अज्ञानात्परिहासतो वा न दोषः कस्यपुनरयं दण्डः सर्वेषामिति ब्रूमः शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे । द्विजातिविषये वैतथ्ये ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारीरं कर्म भारवहनादि वितथेन ब्रुवन् नत्वश्रुतादि । दर्पादभिमानात् । अश्रुताद्यभिमानेन ब्रुवन् द्विज एव दण्ड्यो न तु शूद्रस्तस्य तु वध एव ॥ २७३ ॥

(३) कुट्टूकः । समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवं न तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । नत्वयैतच्छ्रुतं भवान् तद्देशजातो न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्मकृतमित्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तृतीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । समवर्णे आह श्रुतमिति । नत्वं द्विजातिर्न तवायमुचितो देश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन् शूद्रः-

शूद्रस्यैव ब्रुवन् । प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानमिति तृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्यावदं चूडोदण्डनीयइत्याह श्रुतमिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं मम मध्यदेशेव सति रतीव कुलीनो ह मतीव सत्कर्मास्मि ममातीव चूडादिसंस्कारो वृत्तइति । अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह श्रुतदेशं चेति । देशं जन्मभूम्यादिकं । कर्मयज्ञादिकं । शारीरमुपनयनादिकं । वितथेनैतथ्येन ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तव श्रुतं तव देशं तव जातिं तव शारीरकर्म भारवाहनादिकर्म वितथेन विथितत्वेन दर्पात् ब्रुवन् द्विशतं दमं दाप्यः स्यात् ॥ २७३ ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ॥ तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेनाक्षणाविकलः काणः खञ्जः पादविकलः तथाविधं कुर्णिविटपंतथ्येन नासत्येनापि शब्दाद्वितथेन अकाणं च काणइत्युक्ते कार्षापणो वरोदण्डः अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथंचिदनुग्राह्यतया युक्ते तदा कार्षापणो वरोदण्डः अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्चवा पुरुषविशेषापेक्षयापि दण्ड्यः शूद्रः सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रुवन् काणस्त्वमित्यादिकमभिमानात् कार्षापणोऽत्यन्तावरो यत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवे तु ततोपि किंचिदधिकं दाप्यइत्यर्थः ॥ २७४ ॥

(६) कुहूकः । एकाक्षिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन् अत्यन्ताल्पं तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् वस्तुतोद्गहीनस्य तथावदने दण्डमाह काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्येनापीत्यत्रापरवधारणार्थत्वात्परिहासवारणाय । कार्षापणावरं पणादपि न्यूनं पुनः प्रसंगवारणाय ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । तथाविधं विकलाङ्गशक्त्यपेक्षया परिणामनीयम् ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काणादिकं तथ्येन ब्रुवन् कार्षापणां अवरं दण्डं दाप्यः कर्षपणं कार्षापणं अवरं तुच्छं ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ॥ आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आक्षारणं भेदनमनृतेन एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्तवृष्णावती कनकमयमङ्गुलीयकरं हसि तस्मै दत्तवतीत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति एवं पिता पुत्रौ जायापती भ्रातृगुरुशिष्यौ तनयग्रहणं द्वितीयसंबन्धप्रदर्शनार्थं । अन्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राद्विन्दतोदण्डः स्यान् पुत्रं मातुः यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदयितव्यइति व्यवहारः । तत्रासति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थं यदैव मातरमाह तेनैष ते पुत्रोऽभक्तो दुःशीलश्चेत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान् पुत्रं दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः प्रवक्ष्यामि धनं श्रुतं वा र्जायतुं तीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी वृष्णया पीडा भवति तथा न कर्तव्यं । यावद्गुरुस्ते जीवेयुस्तावन्नाम्यं समाचरेन्तैरननुज्ञातइति च । यत्तु विद्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्मुच्यते प्रतिरोद्धागुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य । जायाया अनुकूलायाः पुत्रवत्याः करोत्यन्यं विवाहमित्येतदक्षारणं एवं गुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणं गुरोः सर्वप्रकारं पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षारयन् लग्न्यमैथुनेनाभिशांसन् । जायासंनिधेर्जायाया एव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम् । तेनात्र जायां प्रति तव माता त्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ॥ २७५ ॥

(३) कुष्ठूकः । आक्षारितः क्षारितोऽभिषमइत्याभिधानिकाः मात्रादीन्पातकादिनाऽभिषपगुरोश्च पन्थानमत्यजन्-
दण्ड्यः । भार्यादीनांगुरुलघुपापाभिषापेन दण्डसाम्यंसमाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणंभेदनमित्युक्ता मातृपुत्रपित्रादी-
नांपरस्परभेदनकर्तुरयंदण्डविधिरितिव्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । मात्राद्यभिषमस्तुदण्डमाह मातरमिति । आक्षारयन् पातकादिना अभिषस्तंकुर्वन् शतं दा-
प्यः । तथा गुरोराचार्यस्य पन्थानमददन्नोदण्ड्यः । क्षारणमेतेषामन्योन्यवैमत्यं तत्कर्तुर्दण्डइतिमेधातिथिः ॥ २७५ ॥

(५) नन्दनः । आक्षारयन्वाक्पारुष्येण क्रोधयन्मातापितृगुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सरुक्कृतेऽन्येषामसरुक्कृते दण्डः
अतुल्यकक्षित्वात् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातरंवा पितरंवा जायांवा जायाशब्दसन्निधानात्तस्याएव पितरौ ग्राह्यौ भ्रातरं तनयं गुरुं
वाऽऽक्षारयन् अगम्यागमनेन निन्दन् सः शतंदाप्यः च पुनः गुरोःपन्थानं अददत् शतंदाप्यः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डः कार्योविजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरयंदण्डइत्येवमध्याहारेण योजना तादर्थ्यंचतुर्थी
वा तद्धिनयाय दण्डः कर्तव्यः पातकस्याक्रोशे कृते अयंदण्डोदुःखोत्पादनरूपे ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यमाक्षारणे ॥ २७६ ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परपतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः दण्डमेव विशेषे-
णाह ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशेऽपि प्रथमसाहसः कार्योब्राह्मणाक्रोशेऽपि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यपतनीयाक्रोशे कृते दण्डमाह ब्राह्मणेति । विजानता दण्डशास्त्र-
ज्ञेन राज्ञा दण्डःकार्यः । तयोर्व्यवस्थानमाह । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशेऽपि पूर्वः सार्धशतत्रयम् । विप्राक्रोशिनिराजनि मध्य-
मः पञ्चशतानि ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । वर्णानांस्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डंश्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्त्विति । विजा-
नता राज्ञा । ब्राह्मण क्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयोर्दण्डौकार्यावित्यर्थः । तावत्तरार्द्धेनोक्तौ ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्याक्षारणे पतनीये कृतः विजानता पुंसा दण्डःकार्यःपूर्वसाहसःप्रथम-
साहसः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रतिपत्तिः ॥ छेदवर्जप्रणयनंदण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितंपतितेत्युक्ता चौरंचौरैति वापुनः । वचनान्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विदोषतां व्रजेत् ॥ १ ॥]†

(१) मेधातिथिः । एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः शूद्रस्य
वैश्याक्रोशे मध्यमः छेदवर्जदण्डस्य प्रणयनमिति । एकजातिर्द्विजातिमित्यनेन जिह्वाछेदंभ्रातृनिवर्तयति स्वजातिप्रतीतिः
नैवमन्तव्यंसमानजातीयप्रतीतिः किंतिह यात्रजातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणश्लोकाभिप्रायं परस्पराक्रोशेयावत्स्व-

जातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयं प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राक्षारणे प्रथमाहसाहसः एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्पः ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विदुःशूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु स्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तज्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद्ब्राह्मणक्षत्रियाक्षारणे छेदएवेत्यर्थः ॥ २७७ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । पतितमिति । पतितं पातकिनम् । उक्ता आक्रोशबुद्ध्या तुल्यदोषोऽतस्तुल्योदण्डः । एवं द्विर्दोषतां द्विगुणदोषतामित्यादि ॥ वाक्पारुष्यम् ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवं रूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः एवं चेकजातिर्द्विजातींस्त्विति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिप्रतिपतितेऽन्यस्य जातिर्यदनन्तरं तत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाकुशय प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाकुशय शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा समवर्णे द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदविना । अतो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिप्रतिवाक्पारुष्यइति शेषः । अपराद्धेऽपि स्वजातिप्रतीत्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषयइति ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रजातिप्रतिपतितत्त्वतः क्षेपेण वर्जयेत् । प्रणयनपरिहासवर्जं प्रणयनं दण्डस्य इति विनिश्चयः दण्डः कार्यः ॥ २७७ ॥

[रामचन्द्रः । पतितमिति । पतितं प्रति त्वंपतित इत्युक्त्वा चौरं प्रति त्वंचोर इत्युक्त्वा वाचनान्तस्तुल्यदोषः स्यात् ॥ १ ॥]

एषदण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पादनं यथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एव पीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगस्तत्र निर्णयो दण्डविशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्त्वतो धर्मतः ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्डविधिरुक्तोऽनन्तरं ताडनोर्दिदं दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यदण्डमुपसंहरन्कायकृतहिंसने तं प्रतिजानीते एषइति ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्त्यजः ॥ छेत्तव्यं तत्ते देवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः तंचेद्विद्विदङ्गेन केनचित्साक्षादङ्गद्वयादिप्रहरणव्यवधानेन वा तदङ्गस्य छेत्तव्यं हिंसाया क्रोधेन प्रहरणं ताडनमिच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनं मारणमेव तत्त-

दिति वीप्सा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षामातिज्ञापितेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशोपनुरुक्तैषा मर्यादा अनुशासनग्रहणंकारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् पीडयेत् । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्त्यजः शूद्रोयेनकेनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षादण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरूपदेशः मनुग्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह येनेति द्वाविंशत्या । केनचित् पाण्याद्यन्यतमेन । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । अथदण्डवाक्पारुष्यमाह येनकेनचिदिति । श्रेयांसंस्वस्यपूर्ववर्णं अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येनकेनचित् अंगेन हिंस्यात् करेणपादेनवा तत्तदेव अंगमस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं तन्मनोऽनुशासनम् ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डंवा पाणिच्छेदनमर्हति ॥ पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यम्योत्क्षिप्यच कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयतोऽस्यपाणिः छेत्तव्यः दण्डग्रहणंसमानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थतेन मृदुशफादावन्योदण्डः । पादेन प्रहरन्निति अत्राप्युद्यम्येत्यपेक्षितव्यं अवगुरतोप्येष्वेव ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यममात्रेत्वाह पाणिमिति । प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमं कुर्वन् प्रहरंश्च ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः पाणिमिति प्रहर्तुं पाणिं दण्डंवाद्यम्य पाणिच्छेदं लभते पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते तदभावे वाग्दण्डादिः ॥ २८० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थचतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणिमुद्यम्येति पादेन प्रहरन्पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्येत्यर्थः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिं हस्तंवा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणिच्छेदनं अर्हति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यांकुताङ्गो निर्वास्यः स्फिचंवास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टो ब्राह्मणो जातितोदौःशील्यादवकृष्टोऽपीतरेवर्णा औत्तरार्धेण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाः स्वावकृष्टाश्च तत्राहावकृष्टजइति जनिना जन्मचोत्कर्षोपात्ततत्संनिधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव जन्मना चनिरपेक्षोत्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः तेन शूद्रस्यायं ब्राह्मणेन सहैकमासनमारुढवतोदण्डः । कटिः श्रोणी तत्र कृतचिह्नः अङ्गविधौ च सुधाकुम्कुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि अयन्तु दण्डः रव्यापनार्थः । अतिक्रमाद्विभिद्युरिति तेन देशान्तरे यदनपायितच्चिह्नमायसोलेखनादुपदिश्यते तथाच वक्ष्यति उद्वेजनकरे दण्डे चिह्नयित्वेति राष्ट्राच्च निष्कास्यः स्फिक् श्रोण्येकदेशः सव्योदक्षिणश्च तंचावकर्तयेत् चिह्नेन विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः अभिप्रेप्सुरितिव नेच्छामात्रेण किं तर्हि प्राप्तवतएव इच्छाया शक्यापह्नवत्वादण्डस्य च महत्त्वात् ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः । कल्यामिति क्षत्रविशोः शूद्रस्यच तदुभय-
स्य हास्येच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणहासेच्छायाम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कल्यां तमलोहकृतचिन्होपदेशोनिर्वासनीयः स्फिचंवास्य यथा
न भ्रियते तथाछेदयेत् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । सहासनं सहोपवेशनम् । उत्कृष्टस्य द्विजातेः । रुताङ्गः रुतचिन्हः । निर्वास्योदेशादेव ।
स्फिचं कटिं यथा न भ्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । गुणोदोषवशाद्विकल्पः ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकृष्टजः शूद्रः उत्कृष्टस्य महासनं अभिप्रेप्सुः ईप्सुः इच्छेत्सः शूद्रः कल्यां कटिप्रदेशे रुताङ्गः क-
तलाञ्छनः निर्वास्यः निष्कासनीयः । च पुनः अस्य स्फिचं अवकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्पुनः ॥ अवमूत्रयतोमेढ्रमवशार्धयतोगुदम् ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथिः । मूत्रेणावसिंचतोऽभिमुखं वातदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपिसंस्पर्शेऽवमनयति मूत्रेणेति । निष्कर्तव्यः
समानफलत्वादितस्यापि दण्डोऽयं निष्ठीवनं नासिकास्य श्रावस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः येनाङ्गेनेत्युक्तत्वात् । शार्धनं कु-
त्सितोगुदशब्दः दर्पान् प्रमादात् ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरिनिष्ठीवतः । एवमत्र मूत्रमुपरिमूत्रणम् । अवशार्धनं कुत्सितगु-
दशब्दकरणंतदुपरि ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतोमेढ्रं
शार्धनं कुत्सितोगुदशब्दः तेनावमानयतोदर्पान् प्रमादाद्दुद्वेष्टयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अवनिष्ठीवतो द्विजादौ कफादीन्यस्यतः ओष्ठौ छेदयेदेव । मेढ्रं लिङ्गम् । अवशार्धनं
कुत्सितोगुदशब्दस्तत्कुर्वतः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पात् अवनिष्ठीवतः द्विजोपरि निष्ठीवनं कुर्वतः द्वावोष्ठौ छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ॥ पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

(१) मेघातिथिः । दर्पादित्यनुवर्तते परिभवबुध्याकेशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेना-
पि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकरउभयच्छेदनैकस्यैव दाढिकाश्मश्रु अन्यदपि यदङ्गं गृह्णमाणं ग्रीवादितुल्यपीडाकरतत्र सर्वथाप्यय-
मेव दण्डः अविचारयन्पीडाकियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती त्वल्पावेति एतदनुबन्धश्लोकप्राप्तं विवरणं विचार्यते ग्रहण-
मात्रे दण्डः ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाढिकायां श्मश्रुणि । एतत्सर्वमुत्तमेऽधमेन क्रियमाणम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पादित्यनुवर्ततेऽहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् ह-
स्तौ छेदयेत् पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे चार्हिसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच केशेष्वाति । दाढिकायां श्मश्रुणि । हिंसार्थं पादादिचतुष्टये नरं गृह्यतोऽस्तौ छेदयेदित्यन्वयः । वृषणं फलकद्वयम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । पादयोरित्यादिषु गृह्यतइत्येव ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतदण्ड्योलोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्व

स्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामयं परस्परपराधे शूद्रस्य तु शूद्रपराधे मन्यते यः केवलमेव त्वचं भिन्त्याद्विदारयेन्न लोहितदर्शयेत्तस्य शतदण्डः तावदेव लोहितदर्शने यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचननियमार्थं अन्येतु कर्णनासिकादेरपि स्रवतिशोणितं बहिस्त्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तं अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डोयुक्तस्तस्माद्यत्रेषत्स्रवतिशोणितं तत्र शतं शिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तं प्रवास्योऽस्यां भेदकस्तत्प्रयोजक इति घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः अस्थिभेदक इति प्रवासनसमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणं निर्वासनं वा दण्डविधौ स्वार्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते तथाहि दशवस्त्रसंबन्धमिति बार्हस्पत्यौशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वग्भेदक इत्यादिसमावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षट् निष्कान् दीनारान् । प्रवास्यो देशान् निर्वास्यो गृहीतसर्वस्वः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्ममात्रभेदकस्तमानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतदण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्ड्यः मांसभेदी षण्णिष्कान् दाप्यः अस्थिभेदकस्तु देशान् निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वग्भेदक इत्ययं श्लोकः शूद्रस्य समानजातिविषयो दण्डस्य लाघवादिति ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । एवतावदसमजातिविषये दण्डमाह त्वग्भेदक इति । शतं पणानाम् ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वक्भेदको द्विजः शतदण्ड्यः । च पुनः शोणितस्य च दर्शकः दण्ड्यः । एषां संभेत्ता दण्ड्यः अस्तिभेदको गृहीतसर्वस्वः प्रवास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थं फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशमाह समध्यमस्य मध्यमो निरुष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति फलानामपि विशेषो महार्घतादुष्प्रापता तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः सीम्ना चतुष्पथे तपोवन इति ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपभोगो यथाधिकः कस्यचिच्छायामात्रेणान्यस्य पुष्पैरप्याग्नादेः फलैरपीत्यादि ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेणोपभोगः फलपुष्पपत्रादिनोत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिदण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूतमसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकं कार्पापणं च पण एव मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । नृकायदण्डप्रसंगेन स्थावरस्यापि ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थानुमन्ये

संयन्तीति श्रुतेः ॥ तस्मात्पश्यन्ति पादपादितिस्मृतेस्तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्तत्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डोज्ञेयइत्याह वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुमच्छेत्तातूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं तृणच्छेद्येकपणमिति । छेद्यत्र हिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतीनां स्थावराणां हिंसायामुपभोगगुरुलाघवापेक्षया दण्डः कल्प्यः ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसायां छेदनेन इति सर्वत्र धारणा मर्यादा ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रवृत्ते सति ॥ यथायथामहदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयं असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रा हिंसाविषयत्वेऽथ श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदं यथा यथा महदुःखमिति स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वं प्रहारस्य शतादूनोऽपि दण्डमर्हति शतादभ्यधिकोऽपि अन्येतु महदुणा न्महतिदुःखे दण्डवृद्धयर्थं नाल्पेऽपचयार्थं यथा श्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रवृत्ते दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारे प्रमादस्तु न वृद्धिः अनुबन्धः परिज्ञायते तस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्ग्या व्याख्येयम् ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुःखाय न मरणाय ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतं दण्ड इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यादीनामपि दुःखतारतम्या दण्डतारतम्यमाह मनुष्याणामिति । प्रवृत्ते प्रहारे कृते ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणां पशूनां च मध्ये कस्मिंश्चिदुःखाय प्रवृत्ते सति दुःखतारतम्येन दण्डं कुर्यात् ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गानामवपीडना दृढरज्वादिग्रहणसंबन्धिविश्लेषणादिना तत्र याचितधने पथ्यभिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदपीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयो रवपीडनानामिति समस्तमपियोज्यं अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययं दाप्य इति संबन्धः सामर्थ्यापचितयोरिति लभ्यते समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः प्राणोबलं प्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्षाद्युपपत्तौ बलमपचीयते तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बलाभस्तावत्तदुपयोगे यत्किंचिद्दृत्ते तैलादिदापनीयं एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्बुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः न चेत्तद्द्रव्यमिति तदा तच्च दण्डं परिपिण्ड्य सर्वराज्ञे दद्यात् ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गावपीडनमङ्गमङ्गः । व्रणोमांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणं । तद्यावता भवति भग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो दापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित्पश्यते तत्र प्राणोबलं तस्य समुत्थानं प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वदण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेतिसमुच्चये ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्था-

(२८७) व्रणशोणितयोस्तथा=प्राणशोणितयो (ट, ठ, ड, त, थ)

प्राप्तिः समुत्थानसंबन्धोभवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययोभवति तमसौ दापनीयः अथ तंव्ययंपीडोत्पादको-
न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययोयश्च दण्डस्तमेनंदण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह अङ्गेति अङ्गानां कर्चरणादीनाम् । प्राणे निश्वा-
सावरोधने रुते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुनेच्छति तावदेवासौ दाप्यः त्वग्भेदकःशत-
मित्यनेनोक्तं सर्वतावदभावे सर्वस्वं देयमित्याह सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्रइति पूर्वस्माद्भेदः ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थाननामावृत्यावर्तितंतदर्थं व्ययंसमुत्थानव्य-
यमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः अपि च सर्वदण्डम् । अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयंदण्डात्मकंद्रव्यंता-
वत्पीडितायापि पीडकोदाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ॥ सतस्योत्पादयेत्तुष्टिराज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वानुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोलूखलघटस्थालीपिठरादीनि तेषां-
हिंसाप्राग्रूपनाशः सत्यपि कार्यक्षमात्वे ज्ञानतोऽज्ञानतइति प्रमादकृतेबुद्धिपूर्वचाविशेषेणाहिंसता तस्य द्रव्यस्वामिनोजन-
येत्परितोषतद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वाराज्ञे तु द्रव्यमूल्यंद्रव्यंवादद्यात्अस्यक्वचिदपवादः ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचापि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यंदण्डम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्थमित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । तुष्ट्युत्पादनेतु न विशेषइति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानतइत्युक्तम् ॥ २८८ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि योयस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्सतस्य द्र-
व्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमंदण्डंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यनाशोपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनोमूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्ड-
मर्हतीत्याह द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समंनाशितद्रव्यमूल्यसमंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणि वस्त्रादीनि तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं अज्ञानतोहिंसायां-
तुष्टिज्ञानतोहिंसायांतुष्टिश्चराज्ञेतत्समंद्रव्यदानंच ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्याणि वस्तूनि योयस्य हिंस्यात् ज्ञानतः पूर्णदण्डः कार्यः । अज्ञानतः अज्ञानपूर्वके नाशे
अर्धदण्डः ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ॥ मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमा-
संकृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः चर्मविकाराच्चार्यिकाणि भाण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि चर्माण्यविरुतानि गवादीनांअथवा चर्म-
भाण्डानि केवलचर्ममयानि चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि काष्ठमयभाण्डान्युलूखलमुसलफलकादीनि लोष्ठोष्ठद्विकारः पाषाणा-
कृतिः पिण्डीभूता मृत्तन्मयानि त्वल्पपाकाधानादीनि तन्नाशने मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डस्तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितै-
व ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वोक्तापवादस्थानमाह चर्मेति । चर्म स्वरूपतः । चार्मिकं चर्मनिर्मितंभाण्डम् । काष्ठ-
भाण्डेषु लोष्ठेन मृदा कृतेषुच भाण्डेषु नाशितेषु द्रव्यवतेमूल्यंदाप्यः । तथा मूल्यात्पञ्चगुणोत्पादय ॥ २८९ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठवृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डोराज्ञोदेयः स्वामिनश्च तुष्टिरूपादनीयैव ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे तद्भेदमाह चर्मेति । चर्मणि तन्निर्मितेषु लोष्टोत्र मृत् तन्निर्मितेषु घटादिषु एतेषु नाशितेषु । स्वामिनस्तुष्ट्युत्पादोनुवर्तते ॥ २८९ ॥

(५) नन्दनः । चार्मिकभाण्डादिषु हिंसितेष्विति विपरिणामः । लोष्टमृत्पिण्डः चर्मादिभ्योन्यत्र पूर्वोक्तस्तत्समोदण्डः ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मोस्यायंचार्मिकः मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यपञ्चगुणोदेयम् ॥ २८९ ॥

यानस्य चैवयातुश्च यानस्वामिनएव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि हिंसायां कचिद्दोषोनास्तीत्येनदनेन प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानंगच्छ्यादि यदारुह्य यान्ति पन्थानंतच्च गच्छ्यादिबलीवर्दगर्दभमहिषादिवाहंतएव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्यायानानि । याता तदारुहः सारथ्यादिः यानस्वामीयस्य तत्त्वयानंतत्रैषांचक्रवेगादिभीरथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्यचिद्रव्यस्य नाशोभरणंवा तत्र पशुस्वामियानव्यतिक्रमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिदुभयोः कदाचिन्नकस्यचिदपीति योविशेषस्तत्र नोक्तइहैवेप्यते सउच्यते अतिक्रम्य हिंसादण्डंवर्तते नात्र दण्डोस्ति दण्डनिमित्तानि नभवन्तीति यावत् शेषेदण्डउक्तेभ्योनिमित्तेभ्यः । अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यति ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानस्य यद्यपि पश्वादेर्नदण्डस्तथापि शिबिकावाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यानुर्यापयितुर्नैतुःसारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य । वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्थानानि । अभिवर्तनानीति कचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं निवर्तनं विरोधनंनास्तीत्यर्थः ॥ २९० ॥

(३) कुल्लूकः । यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानंतेषां छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनांदण्डोन भवतीति मन्वादयआहुः । एतद्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रतिप्रसवमाह यानस्येति । यानस्य रथशकटादेः । छिन्ननास्यादिदशनिमित्तिकान्दण्डानतिक्रामन्तीत्यतिवर्तनानि । नैतेषु निमित्तेषु दण्डः यातुः सारथ्येः तदारुहस्य यानस्वामिनश्च न स्यात् । तथा च वक्ष्यमाणानि दशनिमित्तानि वर्जयित्वा शेषे दण्डइत्यन्वयः ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । यानस्यशकटादेः यातुःसारथ्येः यानस्वामिनोयानारुहस्य च दशातिवर्तनान्याहुः दण्डविधानरहितानि दशातिक्रमणान्याहुरित्यर्थः । शेषइति वर्तने दण्डोविधीयते न तेषु दशस्त्विति ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादिकानां भग्नेसति दशातिवर्तनान्याहुः शेषस्थानेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते ॥ अक्षभङ्गेच यानस्य चक्रभङ्गेतथैव च ॥ २९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्याह छिन्ननास्यइति । वाहकाक्षादिरज्जुच्छेदे भङ्गे युगकाष्ठस्य दैवादभिघातादिना तिर्यग्गते याने तथा प्रतिमुखागते प्रत्यावृत्त्यागते ॥ २९१ ॥

(३) कुल्लूकः । नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् । साचेहबलीवर्दनासासंबन्धिनीरज्जुः छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके भग्नयुगाख्येकाष्टे रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनंवा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गयन्त्राणां चर्मबन्धनामांछेदने योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जौ रश्मिः प्रहरणस्य छेदनेऽपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोःकृतयोः सारथ्यादेर्दण्डोनास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्येवाह छिन्नेतिद्वाभ्याम् । छिन्ननास्ये नासायैतत्संबन्धिरज्जुद्रव्यं तस्मिन्बलीवर्दादिना छिन्ने । भग्नयुगे युगाख्ये रथकाष्टे भग्ने । तिर्यक्प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यात्प्रतीचीनआगते । अक्षभङ्गे चक्रान्तःकाष्ठभक्षम् ॥ २९१ ॥

(५) नन्दनः । तान्येवातिवर्त्तनानि श्लोकद्वयेनाह छिन्ननास्यइति । छिन्ननास्येछिन्ननासिकारज्जौ याने सति यन्तारमतिक्रम्य तिर्यगागते प्रतिमुखमागते च ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह छिन्ननास्यइति ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ॥ आक्रन्देचाप्यपेहीति न दण्डमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रनास्ति दोषस्तानितावदाह नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् नासिकापुठसंयोगिनी बलीवर्दानारज्जुरश्वानांखलीनंहस्तिनामङ्कुशस्तस्मिंछिन्ने वृद्धिते युगे चभग्ने रथाङ्गकाष्ठयुगंछिन्ननास्यमस्येतिबहुव्रीहिणा रथउच्यते पशुर्वा उभयोरपि साक्षात्पारंपर्येण संबन्धात् तिर्यक्प्रतिमुखागते याने तिरश्चीनंवा प्रतीचीनंवा कथंचिद्ब्रूवैषम्यात्पशुत्रासाद्वा यानाङ्गत्वे कंचिदपराध्येनदुष्येत् प्राजकोहि संमुखीनाञ्छक्तोरक्षितुं तिर्यक्प्रत्यवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथंरक्षितुंप्रतिमुखागतंप्रत्यगावृत्तिः । अन्येतु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येनयानेन दोषमाहुः प्रतिमुखंचाभिमुखमन्यन्ते अभिमुखागतः किमिति चक्रिणंदष्टापन्थानंन ददाति । अक्षचक्रे रथाङ्गेप्रसिद्धे यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानां योक्त्रपशुग्रीवाकाष्ठरश्मिः प्रग्रहोहस्तवभ्रियुग्यानांसंचरणनियमनार्थः आक्रन्दउच्चैः शब्दोऽपेहीत्यपसरेत्यर्थः ।
* अविधेयेषु युग्येष्वपसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथोनातिक्रामन्यदिर्हिंस्यान् दोषः ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्राणां काष्ठसन्धिघटनानाम् । योक्त्रं युगादिबन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वापकर्षणरज्जुः । आक्रन्दे सारथिनान्येनवाक्रुष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वेसतीदम् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यन्त्राणां चर्मबन्धानाम् । योक्त्ररश्म्योः योक्त्रस्य पशुग्रीवास्थरज्जोः रश्मिः प्रग्रहस्यच छेदने । आक्रन्दे सारथ्यादिना अपेहीत्युक्ते । एतैर्हि प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोःसत्त्वेपि सारथ्यादेर्न दण्डइतिमनुरब्रवीदित्यन्वयः ॥ २९२ ॥

(५) नन्दनः । योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यान्त्वामिनोयानारुढानांवा दण्डमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्ररश्म्योःयुगबन्धनरज्जुः आक्रन्देतत्पृष्ठेइति अपेहि ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युगमवैगुण्यात्प्राजकस्य तु ॥ तत्र स्वामी भवेद्वृण्व्योर्हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राजकोयानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं ननु प्रमादः प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनेन दो-

* अविधेयेषु=इतिकरणोभाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थोन्वयमेवशब्दप्रयोक्तव्यः अविधेयेषु (आभा)

षः तस्माद्धेतोर्यदि युग्यसहसापवर्तते स्पष्टमार्गहित्वा तिर्यक्पश्चाद्वा गच्छेद्वांचार्किचिन्नाशयेत्तत्र स्वामीदण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । मनुष्यमारणेश्वरमित्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्विशत-
इतिविवक्षति दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थतत्त्वादुत्तरत्र न कश्चिदन्योर्थः श्रूयते येन वाक्यतत्र संख्याविधायकमित्युच्यते ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपवर्तते व्यावर्ततेयुग्यरथादि । वैगुण्यादज्ञानात् । स्वामीदण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्गभङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतं पणान्दण्ड्यो नान्यथा ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदन्यत्र दण्डमाह यत्रेति । प्राजकस्य सारथेर्वैगुण्यादकौशलात् । युग्यरथशकटादि । तन्निमित्तार्हिंसायां स्वामीद्विशतं दण्ड्य इत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दनः । यत्र निमित्ते युग्ययानरथादिकंप्राजकस्य वैगुण्यात्सारथेरसामर्थ्यादपवर्तते विषमंप्रवर्तते तत्र निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतं दण्डं स्वामी दण्ड्यो भवेदनामप्राजकनियोगात् प्राजकस्य मनुष्यमारणे क्षिप्रवंचोरवदित्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणसर्वजनसामान्येति एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ यत्र स्थानात् युग्यरथं ॥ युग्यपत्रंच धोरणं इत्यमरः ॥ प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अपवर्तते तत्स्वामी दण्ड्यः भवेत् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदामः प्राजकोदण्डमर्हति ॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनामे सर्वेदण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमोविज्ञः प्राजकोदण्ड्यः स्वाम्यपराधाभावात् । तत्रानामेअज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथिपक्षपूरकतया विज्ञाताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः । अनः स्वामी तेचसर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेषोक्तद्विशतं दण्डं वक्ष्यमाणं च मनुष्यमारणइत्यादिकंदण्डमर्हति न स्वामी अकुशलैतु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता अन्येपि यानारुढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वेप्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विधानान्तरमाह प्राजकश्चेति । आमोनिपुणो नैपुण्येत् प्राजकस्य । सर्वे स्वामिसारथि युग्यस्था अपि दण्डभाजः । युग्यं शकटादि । अकुशलसारथ्येनोढत्वात् शतं शतं प्रत्येकम् ॥ २९४ ॥

(५) नन्दनः । प्राजकआमश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजकएवंदण्डमर्हति न स्वामी प्राजके त्वनामै न केवलं स्वाम्येव दण्ड्यः किन्तु युग्यस्थारथादिस्थाः सर्वेपिशतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजकः सारथिश्चेत् आमः निपुणः । युग्यस्थाः सारथिपक्षपूरकाः प्राजकेअनामेसति अनिपुणे सतिते सर्वेशतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

सचेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तो हिंसायां दण्डस्तत्र विशेषं वक्तुमिदमाह सप्राजकः पथिसंरुद्धोऽयजघनावसर्पिणा संरुद्धो निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनाक्षितित्वात्प्रमादाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटोरयस्तेन च तस्य वेगनिरोधेक-

ते यदि पुरोरथस्थविगपातात्पशुभिरयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनोमनुष्यादीन्मारयेत् ततोदण्डस्य विचारोनास्ति स्थितएव दण्डः अथवाजव्रोत्पत्तिताश्वाः पथिसंरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तियंग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयाः प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डोविचारितोनास्ति प्राजके दोषाभावात् । अथवापथितोन स्थितोवर्तमानः संरुद्धोविधियमाणोऽथवा विचारितोविशेषेण विहितोविशेषितइति ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशक्यविषयेतु हिंसायामाह सचेदिति । सयुग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं-चैतत् । प्रपातगमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनापीत्यशक्यप्रतीकारागन्तुनिमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितोननिर्णीतोमुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । सचेत्प्राजकःसंमुखागतैः प्रचुरगवादिभीरथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्सम-पणाक्षमःसंकटेपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्तुरगैरथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनोव्यापादयति तत्राविचारितोदण्डः कर्त्तव्यएव ॥ २९५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण दण्डमाह सचेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेणवा बद्धोगन्तुमशक्तःसम्परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्तपाश्चात्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलोभूत्वा लोभायतो यतःप्रवृत्तः अतोदण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारोन कृतः केवलं किंतु दण्डोऽस्तीति ॥ २९५ ॥

(५) नन्दनः । योयंस्वामिप्राजकरथस्थानांदण्डउक्तस्तत्र प्राजकंप्रति नियममाह सचेत्त्विति । सआमोनोमोवा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथवाहिभिर्बलीवर्द्धादिभीरथेन वा प्राणभृतः प्रमापयतिचेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः पुनस्तद्गयात्पथोपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुकेप्रमापन्नइति ॥ २९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुभिः सःयुग्यादिना रथंपशुभिःपथि संरुद्धः प्राणभृतः प्रमापयेत् हन्यात् तत्र दण्डः अविचारितः मुनिभिः ॥ २९५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रंचौरवत्किल्बिषंभवेत् ॥ प्राणभृत्सुमहत्स्वर्धंगोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मानुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषंवादण्डः । यद्यपि चौरस्य वधः सर्वस्वहरणादयोदण्डास्तथापीह दण्डएव गृह्यते नवधः महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् सचोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतोयतश्चक्षतेद्विशतोदमोऽतः प्रथमस्थानांमुख्यानामुत्तमोयुक्तइति प्राणभृतः प्राणवन्तोमनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः । महत्सु महत्त्वंगवांप्रभावतोहस्त्यादीनांप्रमाणतः आदिग्रहणाद्गर्दभाश्वतरव्याघ्रादयश्च कथंचित्परिगृह्यन्ते वयन्तुक्रमः सहस्रमित्येवमवक्ष्यन् यद्यद्येवारवदण्डानामभिप्रेताअभविष्यन् तस्मादर्धग्रहणाद्विधामाभूद्धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वेचौरोक्ताः पुरुषापेक्षयातिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्यमारणेकस्य चौरदण्डःस्यादितिव्यतिदेशोयुक्तः सप्रतिपदमनुष्यहनने विहितः सच पुरुषाणांकुलीनानामिति वधएव तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधिर्नैव व्याख्यायते वरमर्धस्यैव गुणितः कदाचिद्वृत्तिराश्रीयतां सत्ययद्धर्मशब्दोमारणेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्यते नच चौरवदित्यस्यानुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २९६ ॥

(१) चक्षते=क्षुद्रकपशूनांतृतीयस्थानप्राप्तानां (आआ)

(२) मुख्यानां=मनुष्याणां (आआ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ लुगुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह मनुष्यमारणइति । प्राणभृत्सु महत्सु गवा-
दिषु अर्धं यस्य चौर्यं यावान्दण्डो धनरुतस्तदधम ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । सरुदपराधेकीदृशइत्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन रुतं शीघ्रमेव
चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेन्नतु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्त्वर्द्धमिति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषूत्तमसाह
सस्यार्द्धपञ्चशतपणोदण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तादण्डव्यवस्थामाह मनुष्येतित्रिभिः । चौरवत् चोरश्चोत्तमसाहसं इत्युक्तेः । गवित्यादिचतुष्ट-
यविशेषणं प्राणभृतादेरर्धपञ्चशतानि ॥ २९६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयानेन प्रमाणे दण्डउक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्वदिमारणे दण्डंश्लोकत्रयेणाह मनुष्यमार-
णइति । किल्बिषंदण्डः सचार्थविषयएव अर्थविषयसामर्थ्यात् चोरकिल्बिषमुत्तमसाहसः गवादीनांप्रभावतोमहत्त्वम् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः ॥ पञ्चाशत्तु भवेद्वण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अपठितपरिमाणाः क्षुद्रकास्तेच केचिद्व्यस्ते वत्सकिशोरककलभादयः केचिज्जातित्वभावतो-
ऽजैडकादयः तत्राजाविकानांपञ्चमाषान्वक्ष्यति परिशेषाणांगवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् । अशुभाः काकोलूकश्च
शृगालादयः पशुशब्दश्चतुष्पाजातिवचनः हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति न प्रकृतया न विधिहेतुंजुवते तत्र दण्डोविचारि-
तइत्यनेनैव यानप्रकरणव्यवच्छिन्नं विचारितः समामविचारइत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्षमुच्यतइति एवन्तु प्राण-
भृत्सु महत्त्वर्धमिति हस्तादिच्छेदो न मारणमित्यर्धशब्दोनेयः स्मृत्यन्तरात् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुद्रपशूनां मृगपश्यादीनां द्विशतइत्युत्तमदण्डोपदर्शनमेतत् । तत्रतत्रतु क्षुद्रत्वे ह्यासः क्रमे-
णोक्तः । एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेत्याह पञ्चाशत्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षुद्रकाणांपशूनांजातितोविशेषापदिष्टेतेषांनचरादीनांवयसा च किशोरादीनांमारणे द्विशतोदण्डः
स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुषृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्वण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षुद्रकाणामित्यल्परार्थं कः रुरुषृषतादीनाम् । शुभेषु हंसपारावतसारसादिषु कृष्णसारादिषु द्वि-
शतोदमोन्यथाव्याधादीनामवृत्तिः स्यात् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । क्षुद्राणांमार्जारादीनां मृगपक्षिर्हिंसितेषु ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेद्वण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चमाषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः माषस्य च द्रव्यजातेरनुपादनाच्चमकल्पनाया-
श्च न्याय्यत्वादौप्यस्य निर्देशोयमित्याहुः । हिरण्यन्तु युक्तमेवंतत्सममिति नापि बाधिकं भवति अनुबन्धाद्यपेक्षया तुद्रव्य-
जातिः कल्पयेति सिद्धान्तः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्योमाषकः सुवर्णमाषकः तन्निष्पाद्याः । सूक-
रोयाम्यः । वराहेत्वधिकम् ॥ २९८ ॥

* सरुदपराधे = रथसंकटापराधे (अ)

* अशुभाः = शुभामृगान्तपृष्ठादयः आकारतोऽलक्षणतश्च पक्षिणोहंसशुक्रसारिकादयः । अशुभाः ।

(३) कुल्लूकः । गर्दभछागेडकादीनांपुनर्मरणे पञ्चरूप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् । नचात्र हेरण्यामाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणेषु पुनारौप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गर्दभेति । अविर्मेघः । पञ्चमाषिकः पञ्च रूप्यमाषपरिमाणस्य दण्डस्य सतथा ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । गर्दभाजाविकानानिपातने ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अच्छागः अविकः रूप्यदण्डः ॥ २९८ ॥

भार्यापुत्रश्च दासश्च प्रेष्योभ्राता च सोदरः ॥ प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राप्तापराधंप्राप्तापराधाअपराधोव्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः सयदा तैः कृतोभवति तदा ताडयितव्याः ताडनमपि हिंसेत्युक्तंसा च न हिंस्याद्भूतानीति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनांप्रतिप्रसूयते संबन्धिशब्दाश्चेते यस्य भार्या यस्य यस्य दासः सतेनानुशासनीयः मार्गस्थापनोपायविधिः परश्चायंन ताडनविधिरेव वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यं अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् सोदरस्थाने कनीयान्पठितव्यः भ्राता तथानुजः सहि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः वैमात्रे-योपि गुणवज्ज्येष्ठतत्त्वश्च सोप्युन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः । वेणुदलंवंशत्वक् एतदप्युपलक्षणंतथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिष्यादीनाम् ॥ २९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्राता कनीयान् ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापुत्रादयः कृतापराधारज्वा वातिलघुवेणुशलाकया ताड्याभवेयुः शिक्षार्थंताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननुपितरमित्यभिशास्ति निषेधता । भार्यादीनामपराधे ताडनमपि निरस्तमतस्तेषां स्वातन्त्र्ये प्राप्ते ताडनसाधनं तदुचितस्थलान्यावेदयन्ताड्यत्वमाह भार्येति सार्धेन । तत्रत्यं तनयपदं भार्याद्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात् । वेणुदलेन वेणोरेकांशेन ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशंसने दण्डविधानार्थमाह भार्यापुत्रश्चेति ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यादयः प्राप्तापराधाः रज्ज्वा वेणुदलेनवा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरःभ्राताचअन्यमातृजोन ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गेकथंचन ॥ अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकित्विषम् ॥ ३०० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तताडनसाधनाभ्यामनेन प्रकारेण घ्नन्क्षादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं न प्राप्नोति निन्दैषा नत्वयमेव दण्डः योन्यत्र हिंसायादण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तंभवति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरकित्विषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डोमरणेतु भूयस्त्वमूहमित्यर्थः ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणोवाग्दण्डधन-दण्डरूपश्चौरदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

(२९९) वा=च (क)

(२९९) प्रेष्यो = शिष्यो (ज, झ, अ, ड)

(३००) कथंचन = नवक्षसि (ट, ड,)

(४) राघवानन्दः । उक्तातिक्रमे दोषमाह अतइति । अतोऽन्यथापृष्टादन्यत्र ॥ ३०० ॥

(५) नन्दनः । ताडनस्थानमाह पृष्ठतस्त्विति । अन्यथाऽनुशासने दण्डउत्तरार्द्धे नोच्यतइति दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितोदण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिदण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषनिःशेषेणोक्तोदण्डपारुष्यनिर्णयोदण्डव्यवस्था दण्डशब्दोहि साधनोपलक्षकतयाविनयदाने-
विवक्षितार्थः नामधेयपूर्वपदंस्तेनस्य चौरस्य दण्डभेदानतः परंवक्ष्यामीत्युपसंहारोपन्यासार्थःश्लोकः ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषइति । स्तेनस्य स्तेनदोषे ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । एषदण्डपारुष्यनिर्णयोनिःशेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वंचौरदण्डविनिर्णये विधानंवक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । कायदण्डमुपसंहरंस्तेनदण्डप्रतिजानीते एषइति । दण्डविनिर्णये दण्डार्थम् ॥ ३०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्तेयनिर्णयप्रस्तौति एषोऽखिलोनेति अतः परंस्तेयसाहसयोरर्थहिंसात्मकत्वेनापृथग्भावमाश-
ङ्क्यभेदोपन्यासेनपरिहरति तस्मात्साहसन्त्वनवयवप्रसभं कर्म यत्कृतं । निरन्वयं भवेत्स्तेयंकृत्वापव्ययते च यत् । अन्वयो-
नुसारोऽनुमतिरिति यावत् तद्युक्तमन्वयवत् यत्कर्मकृतं तां योपहारः कृतस्तत्साहसं स्यात् येन केन चिदुपायेन स्वामिनोऽनुम-
तिमासाद्य परद्रव्यापहरणं साहसं स्यादित्यर्थः प्रसभं प्रसह्य यत्कृतं तच्च साहसं स्यात् अनुमतमपि यत्कर्मकृत्वापव्ययतेऽपह्नुते
पुरुषस्तच्च स्तेयं भवेदिति ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ॥ स्तेनानां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चित्करुणावान्कूरं हिंसाकर्मेति मन्यमानो न प्रवर्तते अतस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्तेननिग्रहस्तुत्यर्थवा-
दः प्रक्रम्यते नात्र हिंसा दोषोऽस्ति प्रत्युत दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी वेदतुल्यतांच ख्यापयितुमर्थादाभूयांस-
स्तत्र हि प्रायेण सर्वार्थवादकाविध्युद्देशादिति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थइति प्रसिद्धिः । भवन्ति केचित्प्रतिपत्तारो-
ये स्तुतिभिरितितरांप्रवर्तन्ते परमं यत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यमाश्रयेच्चैरश्वारयेन साक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः
निग्रहोऽनियमनवधबन्धनादि एवं कृते यशः ख्यातिर्भवति निरुपद्रवोऽस्य राज्ञोऽदेशस्तेनानाभिभवन्ति निशादिवातुल्यात्तत्रे-
ति सर्वत्र स्थितं भवति राष्ट्रं वर्धते राष्ट्रजनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते श्रीभिः प्रमोदमाना बहुपर्यन्ते
देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते ततो वर्धते ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निग्रहे दण्डने ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं कुर्यात् यस्मात्चौरनिग्रहाद्वाङ्गः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं च-
वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनो राज्ञः ततो निवृत्तिमाशंक्य दृष्टफलैः प्रलोभयन् तत्र यत्नाधिक्यं नो-
परममिति पञ्चभिः । तत्र सततं नृपइत्यन्तं दृष्टफलतः परमदृष्टफलम् अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञास्तेन निग्रहोऽवश्यः कार्यइत्यष्टभिः श्लोकैराह परमं यत्नमिति । अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि योदाता स पूज्यः सततं नृपः ॥ सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभयंचौरादिभ्योधिकृतेभ्यश्चासदण्डनिवारणेन योददाति ससर्वदैव पूज्यो भवति त्वैरकथास्वपि-

राज्याच्युतोवनस्थोपि । सत्रं क्रतुविशेषो गवामयनादि तदस्य वर्धते निष्पद्यते सर्वाङ्गमुत्पन्नमेव गुणमित्येव तद्धर्त इत्यनेनाहरहः सत्रफलप्राप्नोतीत्यर्थः । अभयदक्षिणा अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति इदन्तु सर्वेभ्योपि विशिष्टं यद्दक्षिणया वत्सगवाश्वादिभिर्येषु सन्ति तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावद्येहरन्ति दक्षिणाविलक्षणेन्यथवान्सत्रव्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स एव पूज्यो न त्वन्यादृशः । सत्रं प्रजारक्षणरूपो यज्ञः । वर्धतेऽधिकफलतया ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरवधारणे चौराणां नियमनेन योनृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति । सत्रं गवायनादिक्रतुविशेषः यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैवतस्य वृद्धिमेति अन्यद्धि नियतकालीनं नियतदक्षिणं च एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभयदक्षिणं साधूनामभयं दक्षिणात्वेन निरूपितं यत्र तादृशं सत्रम् । अर्थादस्युवधः पशुसोमादिः ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । अभयस्य स्तेननिग्रहरूपस्य ॥ ३०३ ॥

(६) रामचनन्द्रः । यः नृपः अभयस्य दाता स सततं पूज्यः । सदैव तस्य अभयदक्षिणं सत्रं प्रजा । रक्षणरूपो यज्ञः प्रवर्तते ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागे राज्ञो भवति रक्षतः ॥ अधर्मादपि षड्भागे भवत्यस्य हरक्षतः ॥ ३०४ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः स्वरुताकृतधर्मषड्भागे राजालभते एवमधर्मादपि चौरैः प्रच्छन्नकृतद्राज्ञः षड्भागे भवति न केवलं स्तेनैर्येषु मुच्यन्ते तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावद्ये हरन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयस्तदंशेनापि राजानः संबध्यन्ते तानि गृह्णन्ति अदृष्टदोषनिवारणमपि रक्षाणां रक्षैव तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्रस्यत्रायः । ननु नृपतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम् उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः परिपूर्णस्वधर्मपालनेकानुपपत्तिः ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मषड्भागः प्रजाभिः क्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठो भागस्तावान् धर्म इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रजारक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागे भवति अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । न च भृतिक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् भृत्या धर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वत इति । रक्षतो रक्षां कुर्वाणस्य प्रजाभिरनुष्ठिताद्धर्मात् षड्भागः षष्ठांशो राज्ञः स्यादेव । अरक्षतोऽधर्मांशः ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ॥ तस्य षड्भागभायाजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

(१) मेघातिथिः । यदुक्तं सर्वत इति तस्य च प्रपंचोऽयं अध्ययनादयो धर्मार्थतयान्यत्र प्रसिद्धरूपाश्च अर्चनं देवगुरुणां पूजनं तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयं क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् षड्भाग इति यच्च कर्तुः पञ्चकर्मफलांशात् षष्ठो नृपतेः समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुं रवगतत्वात् अपि तु सम्यग्रहणात्त्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः फलमुत्पद्यत इति नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनं नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधीते लोकः । यदर्चति पुष्पादिनदिवादीन् ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः कश्चिजपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागंप्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मैत्युक्तं तमेवाह यदिति । यदधीते वेदादि यद्यजते यज्ञादि करोति यददाति यदर्चति पूजयति तस्याभ्ययनादिचतुष्टयस्य फलभाष्यक्षणाद्भवति राजेत्यन्वयः ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थप्रपञ्चयति यदधीतइति । अधीते कश्चिद्विषयवासीति शेषः तस्याभ्ययनादेर्धर्मस्य ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ॥ यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्म्योरक्षन्वध्याश्च शास्त्रतोवधार्हास्तांश्च घातयेत् सहस्रशतदक्षिणानांपौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यजेत बहुदक्षिणे यागफललाभात् ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथा शास्त्रं दण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षवध्यांश्च स्तेनादीन्ताडयन्प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते तज्जन्यपुण्यंप्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रक्षन्निति । वध्यान्वधार्हाश्चोरादीन् । यज्ञैर्यज्ञवदृष्टादृष्टफलसाधनत्वाद्भक्ष्याः ॥ ३०६ ॥

(५) नन्दनः । भूतानि न्यायवर्तीनि ॥ ३०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं रक्षादि कुर्वन् राजा अहरहः यज्ञैर्यजते वा कीदृशैः । सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ॥ प्रतिभागं च दण्डं च ससद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदे सूत्रे माणवकवत्प्रसिद्धानि तत्र बलिर्धान्यादेः षष्ठो भागः करोद्रव्यादानं शुल्कं वणिक्प्राप्त्यभागः प्रतिभागफलभरणिकाद्युपायनं राजैतद्ब्रूहि चौरैर्म्योन रक्षति ससद्य आयुः क्षयान्नरकं गच्छेत् गृहीत्वा राजभारं रक्षा कर्तव्या नरकायुः क्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलिं धान्यादिभागम् । करं तद्द्विर्भूमिनियतं देयं हिरण्यम् । शुल्कं तरादिदेयम् । प्रतिभोगं फलाद्युपायनमुपदौकितम् । प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः । तत्र प्रीत्योपदौकितं फलादीत्यर्थः । दण्डमपराधनिमित्तग्राह्यम् ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा रक्षामकुर्वन्बलिधान्यादेः षड्भागंप्राप्त्यभासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितैर्म्योनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागफलकुसुमशाकनृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति समृतः सन्सद्यैव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्वधर्मस्याकरणे दोषमाह यदिति त्रिभिः । बलिं धान्यादेः षड्भागम् । करं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासिकशुल्कं वणिगादेर्हृद्वृषट्पादिनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यत् ग्राह्यं तत् । प्रीतिभोगं पुष्पशाकाद्युपायनं प्रतिदिनं ग्राह्यम् । दण्डं व्यवहारादौ यतः ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षन्निति पदं रत्नहारित्वेन यद्वाष्ट्रात्पशुधान्यादिकं विशिष्टमाच्छाद्य राज्ञा भुज्यते वस्तु तद्वलिरित्युच्यते शुल्कं पथिकैर्वणिगादिभिर्देयं प्रीतिभोगमुपायनादिकम् ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः राजा अरक्षन् बलिं धान्यादिषड्भागं आदत्ते यः करं गुल्मं दायादिकं आदत्ते यः शुल्कं तुरा-

(३०७) प्रतिभागं=प्रतिभोगं (क, च, घ, ण)

दिकं आदत्ते यः प्रीतिभोगं आदत्ते यः दण्डं फलहरणाद्युपायनं शिष्यै न्यायदण्डग्रहणं । अरक्षन् एवं आदत्ते सः सद्यः-
नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् ॥ तमाहुः सर्वलोकस्य समयमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य शेषोयमर्थवादः न रक्षति आत्तोपजीविता प्रजानां राजभागग्रहणेन एतदेव स्पष्टयति
बलिषद्भागहारिणं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्याः सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समयं बलं पापं तस्य हारकं त्वीकतारं सर्वेण
प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्तारमतिशयितकरग्रहेण खादकमिव । राजानमिति क्वचित्पाठः । सोऽनाकरः । बलिरूपो-
यो धान्यादेः षड्भागः षष्ठे भागस्तद्धारिणम् । मलं पापं पूर्वमरक्षणात्पापषष्ठभागित्वमुक्तम् । अत्र त्वत्त्वेनाधिकेन सर्वपा-
पग्रहणमिति । सर्वत्र चात्र तावत्पापान्तरकर्मान्तरोत्पत्तौ तात्पर्यं न तु तत्पापधर्मयोरेव प्रतिसंक्रमइत्यर्थो ग्राह्यः ॥ ३०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वा-
दयमाहुः ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तबल्यादिगृहीत्वाऽप्यरक्षितारं समयमलहारकं मन्वादयस्तमाहु रित्यन्वयः । अग्रं फलं तेन
सह वर्तते समयं फलदानोन्मुखस्य मलस्य हर्तारं सर्वेषां पापहर्तारं तथावानलसेनवक्षितव्यं आत्मनो हितं कुर्वतेत्यन्वयः
॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र बलिशब्दः करवचनः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ॥ अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरूढा धर्मव्यवस्था या साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन नास्ति पर-
लोको नास्ति दत्तं नास्ति हुतमिति नास्तिकः प्रथमोरागादिना त्यक्तधर्मो वस्तुविपरीतोऽतिनिश्चयः विलुम्पति हरति । धा-
न्यान्यसदृशैः प्रजानां तुल्योऽरक्षिता तमधोगतिं विद्यान् रकपतितमधोगतिं विद्यान् रकपतितमेवाचिरात् पाठांतरमसत्यं च
नृपंत्यजेत् अन्यदुक्तान्यत्करोति यस्तंत्यजेत्तद्विषयेनासीत् ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मर्यादा धर्माधर्मव्यवस्था । नास्तिकं परलोकनास्तिकताज्ञानवन्तं । विप्रलुम्पकं विप्रा-
णां लोपकमपचयहेतुम् ॥ ३०९ ॥

(३) कुल्लूकः । लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षिता-
रं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अनपेक्षितमर्यादं उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादं विप्रलुम्पकं विप्रादपि धनहारिणं लुण्ठाकं अ-
त्तारं केवलं अधोगतिं नरकस्थमेव तं विद्यादित्यन्वयः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रलुम्पकं ब्राह्मणपरित्यागिनम् ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवेक्षिता मर्यादा येन तं अनवेक्षितमर्यादं पुनः कीदृशं नृपं विप्रलुम्पकं असद्वादादिना धना-

(३०९) नृपं विद्यादधोगतिं = असत्यं च नृपंत्यजेत् (मेधा) । धान्यानि = धनानि (आआ)

नालुम्पकं पुनःकीदृशं अन्तारं करादेर्भक्षितारं एतादृशं नृपमधोगतिविद्यात् । अधः नरके गतिर्यस्य सः अधागेति ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधमिदानीं प्रस्तौति अधार्मिकप्रकरणाच्चौरतंत्रिभिर्नियमनप्रकारैर्निगृहीयानियच्छेत् न्यायोनियामकः निरोधनं राजदुर्गे बन्धनागारे चरणबन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिः स्वातन्त्र्योत्पादनं विविधो-
ब्रधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिभिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां-
परिग्रहणार्थं तेन तप्ततैलसेकादयोऽपि परिगृहीता भवन्ति ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न्यायैः नियमैः । निरोधनेन कारागारे ॥ ३१० ॥

(३) कुल्लूकः । अधार्मिकचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत्तानाह कारागारप्रवेशनेन
निगडादिबन्धनेन करचरणछेदनादिना प्रकारहिंसेन ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं स्तौति अधार्मिकमिति द्वाभ्याम् । तत्र निरोधः
कारागारप्रवेशः । बन्धनं निगडः ॥ ३१० ॥

(५) नन्दनः । एवंस्तेन निग्रहस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपाद्य तन्निग्रहप्रकारमाह अधार्मिकमिति । विविधेन तत्तत्स्तेया-
नुरूपेण ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकपुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः सामदानादिभेदैः च पुनः केन उपायेन निरोधनेन नितरां-
रोधनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ द्विजातयइवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । [पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः तेषां निग्रहः पूर्वोक्त्यथाशास्त्रवद्वर्तिनः साधवस्तेषां सङ्ग्रहो यथाश-
क्त्युपकारः तेन पूर्ववद्विपाप्मानो भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः । '] अपरोर्थवादोऽष्टकं पापानुत्पत्तिरेव पूतत्वं ब्राह्मणा इव
सततमिज्याभिः नित्यैर्महायज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजातयोविशः ॥ ३११ ॥

(३) कुल्लूकः । पापशालिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्री भव-
न्ति तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधून् श्वानुगृहीयात् ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह । पापानां पापिनां निग्रहेण साधूनां परिपालनेन । द्विजातयः विप्रोत्तमाः
सर्वदा यज्वानो वानृपस्योभयसंभवेन दार्ष्टान्तिकत्वासिद्धिः ॥ ३११ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनहिंसाराज्ज एव धर्मो नान्यस्येत्याह निग्रहेण चेति ॥ ३११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं निग्रहादिना नृपाः सततं पूयन्ते इज्यादिभिः द्विजा इव ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्थिणान् नृणाम् ॥ बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्थिणोऽर्थप्रत्यर्था ज्ञातिसुहृदः कस्मिंश्चिद्व्यमाने यदि न सतांभावो वा राजा नापेक्षितुमि-
च्छेद्वा तदा क्षमायां बालादीनां कार्थिणामेव मात्मने हितं कृतं भवति क्षन्तव्यमित्येतद्विधमेवात्महितम् ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुणा शक्तेनापि । कार्यिणां कार्यासिद्धेः । क्षिपतामप्रियंवदतांबालादीनामकार्यिणामपि ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनांदुःखेनाक्षेपोक्तिरचयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतांवक्ष्यमाण-
मात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः स्वतन्त्रस्यापि कार्यविशेषे अस्वातन्त्र्यं सार्थवादमाह क्षन्तव्यमिति द्वाभ्याम् । प्रभुणा
प्रतीकारसमर्थेनापि राज्ञा क्षिपतामाक्षेपंकुर्वतां कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां तथा बालादीनांच क्षन्तव्यमात्मनोहितंकुर्वतेत्य-
न्वयः । तेषामाक्षेपसहनमेवहितमिति भावः ॥ ३१२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनापहतद्रव्यैस्तद्रव्यप्रत्यानयनकालात्ययादिवतैर्जनैर्यत्पारुष्यमुच्यते तद्राज्ञाक्षन्तव्यमित्यभि-
प्रायेणाह क्षन्तव्यंप्रभुणेति । प्रभुणा क्षिपतांतेषां निग्रहाय प्रभुणापि ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यिणां कार्यार्थिनानृणां क्षिपतां अप्रियंवदतां प्रभुणा क्षन्तव्यं बालादीनांहितं आत्मनःहितं-
कुर्वता ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तोमर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यान् क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । आर्त्तैर्दण्ड्यमानतत्संबन्धिभिरधिक्षिप्तआक्रुष्टोयन्मर्षयति नक्रुध्यति तेन क्षमणेन स्वर्गे महीयते
कण्डादिरयं महत्त्वंप्राप्नोति स्वर्गोकोपेन तर्हि क्षमाकर्तव्या । अकामिनोयथाम्यतआह यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते
तेन नरकंप्राप्नोति । आर्त्तग्रहणंबालवृद्धयोरपि प्रदर्शनार्थंपूर्वशेषत्वादस्य ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यःसतेन स्वर्गलोकेपूजांलभते प्रभुत्वदर्पान्न सहते यःसतेन नरकंग-
च्छति ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । हितंव्यनक्ति यदिति । आर्त्तैः दुःखादिभिःपीडितैः आक्षिप्तोपि मर्षयति क्षमते तेन तितिक्षारू-
पेण स्वर्गे महीयतेऽक्षमायां नरकगच्छतीत्यन्वयः ॥ ३१३ ॥

(५) नन्दनः । तेन क्षेपणेन क्षान्तेन ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः क्षिप्तः तिरस्कृतःसन् मर्षयति क्षमापयति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गंतव्योमुक्तकेशेन धावता ॥ आचक्षाणेन तस्तेयमेवकर्मास्मि शाधिमाम् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनोदृष्टव्यः तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् न वेदनमागमन-
परंविधिशाल्मदण्डविधित्वात् । उक्तंहि स्तेनःस्यात्प्रवक्ष्यामि विधिदण्डनिर्णयइति अतोनुवादमगमस्यात्रराजसकाशंसुवर्ण-
चौरेण गंतव्यं मुक्तकेशेन धीमता वीर्यवता धावतेति पाठान्तरं आचक्षाणेन कथयता पृथि तत्पातकमेवंकर्मास्मि ब्राह्मण-
स्यमयेषत्सुवर्णद्वतमिति कुरु निग्रहमे ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजास्तेनेनेत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणवाच्यार्थभिधानं । वधावश्यकर्तव्यतारूपराजधर्मकथ-
नार्थम् । स्तेनेन ब्राह्मणस्वर्णहारकेण । मुक्तकेशेनेतिधावनेतिचनियतंमरणरूपप्रायश्चित्ताङ्गम् । एवमुत्तराण्यपि । शीघ्रग-
त्या गच्छता धावता ॥ ३१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्यपि सुवर्णस्तेयरुद्धिप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनंप्रति राजदण्डरूप-
तामस्य दंडप्रकरणे दर्शयितुं पाठः ब्राह्मणसुवर्णस्य चौराणां मुक्तकेशेन वेगाद्रच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहतमिति ख्यापय-
तामुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शार्ङ्गलोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपंगच्छेत्ततो ब्राह्मणसुवर्ण-
हार्यहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तुतिनिन्दाभ्यां राजानमभिमुखीकृत्य स्तेनस्य कृत्यमाह राजेति त्रिभिः । आशु शुद्धि-
मिच्छता स्तेनेनाचक्षणेन स्तेयकर्मतिशेषः ॥ ३१४ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनंप्रत्याह राजास्तेनेनेति । शाधिमाभित्यत्रेति करणंदृष्टव्यं इत्याचक्षणेनेति तस्यान्वयः ब्राह्मण-
सुवर्णापहरणविषयमेतत् ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनेन सुवर्णस्तेनेन चौराणां समीपे गन्तव्यं । कीदृशेन स्तेनेन तत्स्तेयं राज्ञः आचक्षणेन
कथकेन एवं कर्माणां शाधि ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम् ॥ शार्ङ्गचोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १ ॥] :

(१) मेधातिथिः । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते तदयुक्तं वा शब्दोऽनं समर्थितः स्यात् । नच
ब्राह्मणस्येदंप्रायश्चित्तमिच्छन्ति तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खादिरजातिर्लगुडएव न मुसलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लगुडं दण्डं । उभयतस्तीक्ष्णां लोहभागखड्गधाराद्यवयववतीम् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वप्रहारीचितं दण्डाद्यादायैव गन्तव्यमित्याह स्कन्धेनेति । शार्ङ्गं सदण्डं क्षुरिकाकारां ती-
क्ष्णां क्षुरधारोपमाम् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । उभयतस्तीक्ष्णां उभयाग्रकृतधारामादाय गन्तव्यइति सर्वेण संबन्धः ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्कन्धेनेति द्वाभ्यामाह । मुसलादिकंगृहीत्वा आत्मानं घातयेत् ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्यामोति

क्विल्विषम् ॥ ३१६ ॥

(१) मेधातिथिः । शासनान्मुसलादिभिः प्रहरणात्क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते विमोक्षादुत्सर्गाद्रच्छान्तमिति ब्राह्म-
णस्तपसैवेति वधतपसी विहिते तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति तपस्तु प्रायश्चित्तं नच तपश्छातो राजाभिगमनमस्ति तस्मा-
त्क्षत्रियादीनामेषां विमोक्षः । सच धनदण्डंगृहीत्वा । यत आह आशासित्वेत्यादि नच विमोक्षणशुद्धौ सत्यां राज्ञस्तदशासनादोषो-
पपत्तिः नच शासनमपि विहितं मोक्षोपि विहितस्तत्र यस्मिन्पक्षे शासनंतदपेक्षदोषवचनं पाक्षिकं हि तथा कल्पनं च वच-
नमनित्यवच्छ्रुतं पाक्षिकं युक्तकल्पयितुं । तथाच सामान्येन वसिष्ठादय आहुः । अधमेन स्वीयेन कच्छति राजानमुत्सृजन्तं
सक्विल्विषन्तं चेज्याद्यतो राजाऽघ्नन्धर्मेण न दुष्यति नायंकल्पोयुक्तः कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा । नाहं स्याद्भूतानीति रागादिना-
पुरुषार्थतया प्राप्ता कचिद्विहिता क्रत्वर्थत्वेन यो दीक्षितो यदधीषोमीयमिति इयन्तु शासनविमोक्षणवञ्चना नहि नामप्रतिष-

द्वाद्युक्तौसति विधौ कथं प्रतिषेधो न हि स्यात्तूतानीति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बंधितुं । अथोच्यते नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिकर्मार्थता शक्यावगन्तुं लोकतइति चेन्न लौकिकीवृत्तिः कथं तर्हि प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् ननु प्रदाने प्रवृत्तिर्निरूप्यतां यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि ततएव एका हि प्रवृत्तिरन्तरङ्गप्रधानयोः अथ लिप्सातोङ्गेपितत्र प्रवृत्तिः सुतरां तर्हि हिंसेयं लौकिकी जीविकार्थिनो हि प्रजापोषणाधिकारनियमोन विधिस्तेनेयमङ्गस्थापि हिंसा मुख्येन तुल्यत्वात् प्रतिषेधविषयः । नच लौकिकमस्यानियतमङ्गत्वं नो हिंसा मन्तरेण प्रजापालनमशक्यं निरोधनादिनापि शक्यत्वात् नैष नियमः एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्यान्नाश्रीषोमीययोरनेङ्गविशेषः स्यादतो लिप्सालक्षणे पिधानेऽहं विधिलक्षणमभ्युपेतव्यं नचैष हिंसाविधिः लक्षणा शक्याभ्युपगन्तुं स्वरूपकार्यलौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च अथ विधिलक्षणा षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा अन्येतुमन्यन्ते द्वेष्टे वाक्ये शासनादिति स्तेनस्य बुद्धिरुच्यते । परेणार्धेन राज्ञस्तदशासने दोषः । तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मीयमङ्गीकृत्य मुंचमुंचेतैवैनसः ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः लक्षंशास्त्रभृतामिति वचनात् शारीरोऽब्राह्मणदण्डः इति न राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्याद्ब्राह्मणः शुभ्येदेव अशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते ॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शासनात् तदन्यतरेणाभिधातात् । विमोक्षान् शासिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागात् । एतच्च क्षत्रियादीनामेव ब्राह्मणस्य तु प्रकारन्तरेणात्महननम् ॥ ३१६ ॥

(३) कुट्टूकः । सकृन्मुसलादिग्रहारेण प्राणपरित्याजेनानृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागाद्वा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ मृतकल्पः प्रहारार्त्तो जीवन्पि विशुध्यतीति । तंपुनः स्तेनं कर्णुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा मामोति ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः कि एवं शासनान्मृतो जीवन्वा उभयथा शुद्धः इत्याह शासनाद्वेति । स्तेयात् स्तेयजपात् । अशासित्वा तैर्दण्डादिभिरहत्वा किल्बिषं पापं सहस्रदंडं वा ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । शासनात्तेनानीतमुसलादिना ताडनरूपात् विमोक्षान्त्वाहं गच्छेत्यनुज्ञारूपात् स्तेयादोषात्तस्य शासनाद्वाजास्तेनस्यामोति किल्बिषं तस्मात्सः शासितव्यइति ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनाद्वा तमाशिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागाद्विमोक्षाद्वा स्तेनश्चौरः स्तेयात् कृतपापात् विमुच्यते । एतत्क्षत्रियाणामेव ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भूणहमार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनौ राजनि किल्बिम् ॥ ३१७ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्नमत्तीत्यन्नादो भूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिन् ब्रह्महत्यापापं मार्ष्टि निरस्य श्लेषयति यथा मलिनं वरुमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रामत्येवं अर्थवादश्चायं तस्य तत्पापमुत्पद्यते न पुनर्ब्रह्महणो विश्लेषः । पत्यौ भर्तारि भार्यापचारिणी जारिणी सचेत्क्षमते अत्रापि भर्तुं रूपाद्यते पापं तस्या अपैति गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्यतु गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्रक्षपति एवं याज्येयाजकः सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजकग्रहणं कृतं एवं चौरौ राजनि नच द्राज्ञा निगृह्यते याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमुपक्रामति चेद्याजकवचनैनावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य ताडनादिशिष्यवत्कर्तव्यं । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नाबुद्धिरतोर्थवादोऽयम् ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नादे तदीयान्नभोक्तरि भ्रूणहा ब्रह्महा मार्ष्टि शोधयति । भ्रूणघ्नस्तेनपापस्यक्षयात्पापोत्पादाच्च । एवं पत्यौ भार्या व्यभिचारिणी संगृह्यमाणगुरावभ्यापकत्विजोः शिष्ययाज्यौ पापिष्ठौ । स्तेनोराजनीतितु प्रकृतम् ॥ ३१५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महा यस्तत्संबन्धियोन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापसंक्रामयति भ्रूणहान्नभोक्तुः पापंभवतीति एतदत्र विवक्षितं नतु ब्रह्मघ्नः पापंनश्यति तथा भार्या व्यभिचारिणीजारपार्तिक्षममाणे भर्त्तरि पापसंश्लेषयति शिष्यश्च संभ्याग्निकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमानेन्यस्यति याज्यश्चविधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापनिःक्षिपति स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे पापसमर्पयति तस्माद्वाङ्मा स्तेनोनिगृहीतव्यः ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान्भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनाऽन्येषामपि परपापवत्त्वमाह अन्नादइति । अन्नादेतदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तंतमपि । अतएवोक्तं निःश्वासाद्वात्रसंस्पर्शादित्यादिः । याज्यश्च याजकेतिशेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्यं विवक्षितम् नतु पापिनः पापनाशइति केचित् । तत्रदानेनाकार्यकारिणे नेतिवचनात् शुद्ध्यन्त्येव ते सर्वदा अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रार्याश्चत्तादौ तादृशे कोपिनप्रवर्तेत अतएव योयस्यान्नसमश्नाति सतस्याश्नाति किल्बिषमितिसंगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यम् भार्यादिकंच शासनीयमितिभावः ॥ ३१७ ॥

(५) ननन्दः । उक्तमेवार्थदृष्टान्तेन द्रढयति । अन्नादेभ्रूणहेति योभ्रूणघ्नोन्नमत्ति तस्मिन्भ्रूणहा स्वकिल्बिषं शोधयति अपचारिणी व्यभिचारिणी एवंशासितरिराजनि किल्बिषंस्तेनोमार्ष्टि यतएवंतस्माद्वाङ्मा स्तेनः शासितव्यइति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नादेअन्नभोक्तरि भ्रूणहापापंमार्ष्टि । मृजुशुद्धौइत्यस्य धातोरूपम् । अपचारिणी मर्यादाव्यभिचारिणी भार्या पत्यौ उपपार्तिक्षममाणे पापंमार्ष्टि । याज्योशिष्यः गुरौ पापंमार्ष्टि । अशास्तरि राजनि चौरःकिल्बिषम् राजनि ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः

सुकृतिनोयथा ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं पापकारिणोनिग्रहणे कर्मकृतोर्क्षन्तइति तत्स्फुटयति । वृत्तोविनिपातिते दण्डोयेषांराजभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापाराजनिग्रहेण निर्मलानिरस्तपापाभवन्ति । अपगते च पापे यदेषांस्वर्गारोहिकंकर्म तेन स्वर्गप्राप्नुवन्ति महद्भिपापंशुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकं सुकृतिनोनित्यंसुकृतकर्मकारिणः यथा सत्री धार्मिकस्तद्वदसतामधर्मेनैवोत्पद्यतएषामुत्पन्नोनिग्रहणेन विना स्थितइति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषोमानवग्रहणानुप्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शरीरनिग्रहविषयो नहि प्रकरणमतिक्रामति धनदण्डोहि राजार्थः वृत्तिर्हि या राज्ञः शारीरे तु दण्डेदण्ड्यमानार्थता शक्यतेनिहोतुं त्वक्संस्कारोर्हिंसा अथेयंबुद्धिः पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते तत्स्वराजार्थमिति कुतोऽर्थमाणांर्थता मारणस्य अथ किंपालनपाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नयते नहि तद्विषयमुपादेयंराज्ञेव स्वरक्षार्थकरमुद्दिश्यभृत्याउपादीयन्ते अतः सुतरांरक्षोपयोगित्वे हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः कथंवाहिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदव-

मर्थनिगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तयिष्यते तन्निबोधनादपि शक्यते नियंतुं अथ तानि गृहीत्वा तान्दृष्ट्वा भयादनेन प्रवर्तयिष्यतइति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखमपितु हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंस्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंसा रक्षासती हिंस्यमानसंस्कारइति मन्तव्यं अतश्च कारणादिछेदने नियमोहस्त्यादिविधिश्रेदलपेष्वेवाद्यष्टमाधास्यति राजार्थो भविष्यति तस्माच्छरीरदण्डेपापान्मुक्तिर्न धनदण्डइति स्थितं । तथा च महापातकिनां दत्तसर्वस्वानामसुप्रबेधितदण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि बन्धनदण्डेन शुभ्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् अत्र त्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषोयस्तेन एव विशेषो भवत्वित्दंसर्वं शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्वापापानि धृतदण्डादित्यन्वयः । त्वर्गमायान्तिपापक्षयेपूर्वोपात्तधर्मेण ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभिर्विहितदण्डामनुष्याः संतः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुरुतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति एवं प्रायश्चित्तवदण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डेन न केवलं पापान्मुक्तिरपितु स्वर्गाद्यपीत्याह राजभिरिति । पापनिर्मुक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्वर्गावामिस्तु पूर्वकृतसुरुतकर्मणः दुरदृष्टप्रतिबन्धरहितात् । न च पापिनः कुतः सुरुतमिति वाच्यम् । कदाचित्सुरुतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति स्मृतेरनारब्धफलकर्मणः सत्त्वप्रतीतिः ॥ ३१८ ॥

(५) नन्दनः । पापकृतामपि श्रेयस्करो राजदण्डः तेनाप्यवश्यते दण्ड्या इत्याह राजभिर्धृतदण्डास्त्विति । न केवलं निर्मलत्वमेव किन्तु स्वर्गमायान्ति च ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटंकूपाद्वरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ॥ सदण्डंप्राप्नुयान्माषंतच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । जलाधारस्थावस्थानं द्रवतजलनिधानं वा माषस्य जातिर्न निर्दिष्टा समरुजाङ्गलानुपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादिसमाहरेद्भिद्यात्तस्मिन्स्थाने न राजनि ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रपां जलशालां भिन्द्यात् तत्काष्ठादिहरेत् । माषं सुवर्णस्य । तस्मिन् कूपादौ तद्रज्ज्वादि ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः । कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धारणाय धृतयोरज्जुघटं वा हरेत् यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णमाषंदण्डंप्राप्नुयात् । अनिर्दिष्टं तु सौवर्णमाषंतत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादितस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतं पुनर्दण्डमाह यस्त्विति । केनापि पुण्यवता कूपसमीपे स्थापितौ रज्जुघटौ कृतप्रपां वा हरेद्भानाशयेत् ससौवर्णमाषं दण्डं प्राप्नुयादित्यर्थः । तच्च रज्ज्वादिकं समाहरेत् । संपाद्य दद्यादिति ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यान्तराणां चोरयितारंप्रत्याह यस्तुरज्जुघटमिति । रज्जुघटश्च रज्जुघटं हरेन्मुष्णीयात्ततश्च तस्मिन्कूपे कूपसमीपे समाहरेत्पुनरास्थापयेत्तस्मिन्स्थाने प्रतिसमादध्यादिति ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । माषं सुवर्णस्य । तच्च रज्जुघटादि तस्मिन् कूपादिस्थाने समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । कुंभशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विंशतिप्रस्थान्क्वचिद्वाविंशद्वाविंशतिरिति

* दित्यर्थः । तच्च = दित्यर्थः । तथाच कात्यायनः अनिर्दिष्टं तु सौवर्णमाषं तत्र प्रकल्पयेदिति (न, श)

देशभेदाद्यवस्था । दशभ्योधिकंहरतोवधविधिरुक्तार्थोऽनुबन्धादिना नियम्यते शेषेषु दशसु प्राकृतस्तत्तएकादशगुणोदण्डः त-
तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यं । धान्यं ब्रीहियवादिषमदशानीतिसम्यते ॥ ३२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्मणादिद्रव्येत्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततःप्राक् त-
स्य तद्धनं दाप्यद्वयुभयत्र ॥ ३२० ॥

(३) कुङ्कुमः । द्विपलशतंद्रोणोर्विंशतिद्रोणश्च कुम्भोदशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकंधान्यंहरतोवधः सच हर्तृस्वामि-
गुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मकोज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः
स्वामिनश्चापहतं दाप्यः ॥ ३२० ॥

(४) राघवानन्दः । धान्यहरणे दण्डमाह धान्यमिति । कुम्भेभ्यः द्विपलशतं द्रोणोर्विंशतिद्रोणश्च कुम्भः तेभ्यो-
धिकं हरतोवधः हर्तृगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मकः हिंसामात्रवाचित्वाद्वधस्य । शेषे दशकुम्भाभ्यन्तरे
एकादशगुणं तद्व्यापेक्षया । तस्य धान्यस्वामिनंतद्धनं तावद्धान्यम् ॥ ३२० ॥

(५) नन्दनः । कुसूलात्किञ्चिन्न्यूनं धान्यभाजनं कुम्भः दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं पुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-
धान्यग्रहणं ततोभ्यधिके हरणे दण्डः स्यात् । दशभ्यः कुम्भेभ्योऽन्यूनं हरणे तदादेकादशगुणं धान्यं हर्त्रा दण्डत्वेन दाप्यः ।
धान्यस्वामिने तद्धनं धान्यं च दाप्यं । ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डोऽवगन्तव्यः ॥ ३२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । एतद्विषयम् क्षत्रियादावङ्गच्छेदइत्यर्थः । शेषेपि ततोऽन्यून-
राज्ञे एकादशगुणं दण्डं तस्य स्वामिनः तद्धनम् ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

(१) मेधातिथिः । धरणं धरिमं तुला तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिममेयानि घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमे-
यतास्तीति कठिनानां परिमेयता भवतीति तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनां आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तुल्यग्रह-
णार्थात्पवालादीनि गृह्यन्ते न तुताभ्रलोहादीनि तेषां शतादूर्ध्वहरणे वधः । किंपुनरेतच्छतं पलानामुत्तमानां च वाससां कौशेयपट्टादीनामिति । नन्वत्र विशेषो हन्तुरस्ति तस्माद्यस्मिन्देशधरिममानकाले यथासंख्यया व्यवहारः । श्रुत-
मिदं सुवर्णस्य क्वचित्तोलके क्वचित्पलेषु यथा देशव्यवस्था । उत्तमानां च वाससां कौशेयपट्टादीनामिति । नन्वत्र विशेषहेतुरस्ति
तस्मिन्यस्मिन् शतादभ्यधिके वधइत्यनुषङ्गः । अत्रापि शाकटिकयुगमेकमिति संख्यायते पुष्पपटाद्युपबर्हणन्त्वेकमेवेति
ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेयग्रहणमनर्थकं कर्पूराङ्कुरादीनां महार्घाणां ग्रहणार्थं । आदिग्रहणाद्धितै-
जसानि गृह्यन्ते । निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा नहि कर्पूरादीनां कर्षादिव्यपदेशोऽस्ति यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या
तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोपि युक्तो विषमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतोयावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावदित्युक्ते गृहीते वधः
कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या ॥ ३२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धरिमं तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां शतात् निष्कशतात् । एतच्च
षोडशमाषकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम् । अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि । सुवर्णे-
ति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वधएवेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा धान्येन वधउक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां पट्टादीनां पल-

शताधिकेऽपहतेवधः कर्त्तव्यएव विषयसमीकरणंचात्र देशकालापहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति तथेतिद्वाभ्याम् । धरिमेति धरणंतुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादि-दिद्रव्याणां पलशताधिके अपहते वधः । तत्रापि देशकालहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया ताडनाङ्गछेदनमारणादि ज्ञे-यम् ॥ ३२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धरधटनाभ्रादीनांतुलामेयानां शतातृनिष्कात् अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । सुवर्णादि हरतः अल्पानांहरणे वधः ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥ शेषे त्वेकादशगुणंमूल्याद्वण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः । सुबोधोयं मूल्यादिति नापहते द्रव्यंदेयं कचित्तज्जातीयनैव प्राप्यते अतोरूपकैर्धान्यादित्या-दिना वा निमेषम् ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चाशतइतिताभ्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशतऊने ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानांपञ्चाशदूर्ध्वशतंयावदपहारे कृते हस्तच्छेदनंमन्वादिभिरभिहितं शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारेऽपहृतधनादेकादशगुणदण्डंदाप्यः ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तानां सुवर्णादीनां तोलकानां पञ्चाशत्पर्यन्तमपहृतस्य मूल्यादेकादशगुणो दण्डः पञ्चाशतोऽधिके हस्तछेदः ॥ ३२२ ॥

(५) नन्दनः । त्वर्णानां पञ्चाशतोभ्यधिके हरणे शेषे पञ्चाशतोन्यूने ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशतस्तु अधिके ताभ्रादि पञ्चाशतन्यूनेन ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणांकुलीनानानारीणां च विशेषतः ॥ मुख्यानांचैव रत्नानांहरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्कुले जाताविद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः नारीणांच विशेषतोगुणरूपसौभाग्यतः संपन्नाना-मित्यर्थः । चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेक्षाणि नारीणांविशेषणानि मुख्यानि रत्नानि वज्रवैडूर्यमरकतप्रभृतीनि अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यमन्यथोत्तमत्वमापेक्षकमिति दण्डोन व्यवतिष्ठेत वधमर्हत्यनुवधाद्यपेक्षया सर्वत्रार्ह-त्यर्थोयोजनीयः । अकुलीनानामर्वाशिष्टानाममुख्यानांच विशेषे त्वेकादशगुणइत्येव ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । महाकुलजातानांमनुष्याणांविशेषेण स्त्रीणांमहाकुलप्रसूतानांश्रेष्ठानांच रत्नानांवज्रवैडूर्यादीनामप-हारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यरत्नविशेषयोरपहृतेअवश्यंवधइत्याह पुरुषाणामिति । नारीणां विशेषताकुलजानाम् । कर्पञ्जलानितिवञ्चित्वं विवक्षितम् । मुख्यानां वज्रवैडूर्यादीनां रत्नानाम् ॥ ३२३ ॥

(५) नन्दनः । क्रियमाणहरणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपोमारणरूपोवा ॥ ३२३ ॥

* अपहते=अपहृते (राघ २)

महापशूनांहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यंच दण्डंराजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेधातिथिः । महापशवोहस्त्यश्वादयस्तेषांहरणे कालकार्यापेक्षा दण्डप्रकृप्तिः ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेक्षोक्ता तथा च कालदेशवयशक्तोश्चिन्तयेद्दण्डकर्माणीति सत्यं विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः यथा वधविधौ ताडनमारणादिकल्पनापेक्षया इहात्यन्तविलक्षणोदण्डः तथा हि विंशतिपणोपि खड्गशान्नोरुद्यतशस्त्रस्य सन्निधौ यदि ह्रियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणंदण्डः अन्यदा द्विगुणएकादशगुणोवा तथौषधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनंतदुपयोगवेलायां ह्रियते लभ्यमानमपि काथाद्यपेक्षंकालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखंजनयतीति तत्र महान्दण्डः अन्यदा तु स्वल्पइति नयनान्तरमन्तरेणेदृशवैषम्यंलभ्यते अन्यथा सएवैकश्लोकोदण्डविधौ पठितव्यःस्यात् तस्माद्वक्तव्यमिदंविग्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेक्षोदण्डः शस्त्राणाराजोपयोगिनांकदाचित्क्षमा कदाचिन्महान्दण्डः गोमहिष्यादीनांतु प्रजासंबन्धिनाराज्ञा कर्तव्यंकार्याएव यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेक्षाविग्रहोपि यदि पर्वतादौ भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनंभवन्त्येव दण्डादयः कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य दण्डंकल्पयेत्सएवात्र भवति नशास्त्रम् ॥ ३२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महापशूनामश्वादीनां हरणेवधः । शस्त्राणामौषधस्यच हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्पत्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे ततोद्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

(३) कुट्टूकः । महतांपशूनांहस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनांतथा खड्गादीनांशस्त्राणांकल्याणघृतादेशौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपंकालंकार्यप्रयोजनंच सदसद्दिनियोगरूपंनिरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपंदण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्वादीनामपहारेऽङ्गच्छेदनादिदण्डमात्रमित्याह महेति । महापशूनां हस्त्यश्वानाम् । शस्त्राणां खड्गादीनाम् । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं सुभिक्षदुर्भिक्षरूपम् । कार्यमासन्त्युद्धरोगादि । आसाद्य विचार्य ॥ ३२४ ॥

(५) नन्दनः । महापशूनांहस्त्यश्वानां कालं दुर्भिक्षसुभिक्षादिकं कार्यमाह पशुभिरिदंकार्यंशस्त्रैरिदंकार्यमित्यादिकं आसाद्य निरूप्य दण्डं वधमेकादशगुणंवा राजा कल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापशूनां अश्वादीनांहरणे कालं युद्धादिसमयं आसाद्य कार्ययुद्धादिरूपंप्रकल्पयेत् च पुनः राजा दण्डं वाप्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु क्षूरिकायाश्च भेदने ॥ पशूनांहरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकास्तासांहरणे षष्ठ्यर्थे सममी । पशूनांचाजैडकादीनां बहुवचनंसर्वत्रात्र विवक्षितं सद्यस्तत्क्षणादिविचार्य पादस्यार्धमर्धपादंतदस्यास्तीत्यर्धपादिकः तच्च संततंयदि पादार्धतेन छिद्यते तेनार्धपादच्छेदनंकर्तव्यमिति वाक्यार्थः खरिका ययागोरक्षैक्षेत्रादौ वाह्यते बलीवर्दः भेदने वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनंभेदनंवाहानामुपलक्षणार्थव्याचक्षते पूर्वोऽवश्यंवाहयन्दुःखयति अवश्यमयंदण्डइत्येवान्ये पठन्ति अन्येतु पश्चाद्भागंचतुर्थंखरिकामाहुः खरिकेति या प्रसिद्धा पलायनशीला या पालोर्धपादिकः कार्यः अन्ये त्वधिकरणसमर्पितत्वा गोसंस्थदध्यादीन्यव्याहरन्ति तदयुक्तं श्रुतपदसंबन्धसंभवे कृतोव्याहारः ॥ ३२५ ॥

(३२५) क्षूरिका=खरिका (मे०) =स्थूरिका (सर्वज्ञ०, राघ०, नंदनः,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरपृष्ठेनभारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्याभेदने पाठयित्वा तद्वतधान्यादेरपहारइत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् । अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः ॥ ३२५ ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणसंबन्धिनीनांगवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थनासाछेदने पशूनांचाजैडकानांदण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानांहरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेअर्धपादछेदोदण्डःस्यादित्याह गोष्विति । ब्राह्मणसंस्थासु तत्संबन्धिनीषु हरणइतिशेषः । भेदनेस्थूरिकायाः वन्ध्यागोर्वाहनार्थं नासिकायां । पशूनां अजाव्यादीनाम् ॥ ३२५ ॥

(५) नन्दनः । स्थूरिकानामपार्श्वेऽथतुरङ्गुलादूर्ध्वःप्रदेशः । ब्राह्मणगोस्थूरिकाभेदने च इतरेषांपशूनांहरणे च भेत्ता हर्त्तार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसंस्थासु संबन्धिनीषु गोषु पृष्ठे भारयोः प्रच्छूरिकायाःभेदने च पुनः पशूनां हरणे अर्धपादिकः दमःछिन्नार्धद्विपादिकःदमःकार्यः अर्धदण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानांगोमयस्य गुडस्य च ॥ दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूत्रमूर्णासिणादि लवणानि सैधवविडलवणादीनि यच्चान्यत्पशुसंभवमामिषादिति अन्येषामपूपमोदकादीनां आदिशब्दःप्रकारे प्रकारःसादृश्यंतुल्यता सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा तथा च सर्पिमण्डेभुखण्डशर्करा किलाट्कूर्चिकाद्याअपूपागृह्यन्ते पशुसंभवंराङ्गवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृतिर्विकृतिरपि प्रकृतियच्चोभयोपादानंदध्नः क्षीरस्य चेति तदुदाहरणार्थं एवंसूत्रग्रहणेन सूत्रमयंवासोपि गृह्यते नलिकादीनांसत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वउत्तमत्वादुत्तमानांचेत्त्वयमपवादविषयः प्रकृत्यन्तरे तैलशब्दः स्नेहवाचो न तिलविकारएव तेनातसीप्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैलादयोपि गृह्यन्ते ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किण्वं मद्यबीजम् ॥ ३२६ ॥

(३) कुष्ठूकः । ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभांडादीनांयदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गाद्यन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणांमनःशिलादीनांमद्यानांद्वादशानांपक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदकादीनांच कार्पासादिशब्दार्थानांप्रसिद्धानांचापहारेकृतमूल्याद्विगुणोदण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषेषु तद्रव्यमूल्याद्विगुणं दण्डं दापयितुं षड्विंशतिं द्रव्यविशेषाननुवदति सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां सुराबीजानाम् । पानीयस्य पानार्थं संस्कृतस्य ॥ ३२६ ॥

(५) नन्दनः । किण्वंसुराप्रकृतिद्रव्यम् ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूत्रादीनांहरणेदण्डमाह सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां मद्यबीजानाम् ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानालवणानांतथैव च ॥ मृन्मयानांच हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेणुभाण्डानां तथा वैदलभाण्डानां विदलीकृतान्यकाष्ठभाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदलभाण्डानां स्थूलवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणादिसमर्थानाम् । भस्मनः कदलीक्षारदेः ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैदल्वेत्रमयं भाण्डमुपकरणम् ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृन्मयानां भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानांपक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुसंभवं रोचनादि ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुसंभवं चर्मचामरवर्मरज्जुगोरोचनाशृङ्गास्थिनिर्मितसंपुटकखट्वाभरणादिकम् । तस्यापि हरण-
इत्यनुषज्यते ॥ ३२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुसंभवं दुग्धादि ॥ ३२८ ॥

अन्येषांचैव मादीनामद्यानामोदनस्य च ॥ पक्वानानांच सर्वेषांतन्मूल्याद्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमादीनां पक्वानानां व्यञ्जनानाम् । सर्वत्रात्र द्रव्यवते द्रव्यमूल्यमधिकं देयम् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमादीनां एवंविधानां पानकादिद्वादशानाम् । पक्वानानामोदनेतरशक्कुल्यादीनाम् ॥ ३२९ ॥

(५) नन्दनः । आद्यानां भक्ष्याणाम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषां अजादीनां अद्यानां अदनीयानां च पुनः ओदनस्य भक्तस्य तन्मूल्यात् तद्वस्तुमूल्यात्
द्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चरुष्णलः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । नवमालिकादीनि पुष्पाणि हरन्ति धान्यक्षेत्रस्थं नगावृक्षाः अन्येष्वपरिपूतेषु बहुवचनात्प-
रिपवनाय च धान्यक्षेत्रेष्वेव तुषपलालादिविमोक्षरूपयोः संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकुर्यते । गुल्मादीनांहि सत्य-
पि पलाशे नापि सत्वे पुष्पाणांच परिपूतव्यवहारः । समी हरणापेक्षा तत्त्वंपूर्वस्मादनुवर्तते अत्रपञ्चरुष्णलोदण्डः
रुष्णलानाद्रव्यजाः अल्पत्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा सुवर्णस्येति पूर्वे ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरिते माषादौ शमीधान्ये धान्येशूकधान्ये । एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतबुसेषु
॥ ३३० ॥

(३) कुङ्कुमः । पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु तृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चरुष्ण-
लमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । पुष्पादिद्रव्यविशेषापरहरणे पञ्चरुष्णलकं दण्डं विदधदपि तान्यनुब्रूयति पुष्पेष्विति । हरिते
क्षेत्रस्थधान्ये गृहधान्येषूक्तत्वात् । अपरिपूतेष्वनुत्सादिततुषादिषु । सुवर्णमाषः पञ्चरुष्णलकोमाषइत्युक्तेः नतु रूप्यमाषकः
॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः । धरिमतुला तेन मेयानामुन्मानयोग्यानांस्वर्णादीनामुत्तमवाससांहरणे पुष्पेषु हरितेनवेधान्येचपरि-
पूतेष्वशोधितपांसुषु धान्येष्वित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयम् ॥ ३३० ॥

* पानकादि = मद्य [१] नांपानकादि (राघ० २) = मनःशिलादीनां एवंविधानांमद्य [१] नांपानकादि (न, श)

३३०) अन्येष्व० = अल्पेष्व (क, ख, ग, च, ण, र)

(६) रामचन्द्रः । हरितेधान्ये माषादौ नगेषु वृक्षेषु अपरिपूतेषु अदूरीकृतबुसेषु ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये शतदण्डः सान्वयेऽर्धशतदमः ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । मूलमिक्षुद्राक्षादि । निरन्वयेद्रव्यहरणे अन्वयोऽनुनयः त्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः यत्त्वदीयं-
तन्मदीयमेवेत्यनया बुध्याहंप्रवृत्तोनचेदेवंतद्ग्राहणेत्येवमादिवचनंतद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयं साहसप्रकारवादिकोदण्डः
अन्वयेनसहसान्वयः येन सह कश्चिदपि संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्ततः शतदण्ड्यः खलस्थेषु धान्येष्वयंदण्डः तत्र हि
परिपूयते गृहस्थेषुत्वेकादशगुणः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहुमूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्रव्यसंबन्ध-
योग्यतापादकज्ञानोपाधिकोन्वयोयस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् ॥ ३३१ ॥

(३) कुड्डूकः । निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापद्धतेषु अन्वयोद्रव्यत्वामिनांसंबन्धः येनसहकश्चिदपि
संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतदण्ड्यः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदेयः खलस्थेषु च धान्येष्वयंदण्डस्तत्र हि परिपूर्यते
गृहस्थेकादशगुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शतमर्धशतंवा दमं दापयन् तान् उद्दिशति परीति ।
परिपूतेषु यज्ञार्थसंस्कृतेषु अपसारिततुषेषुवा । निरन्वये संपूर्णद्वे द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासादिसंबन्धइतिकेचित्
॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । अपद्धतेष्वित्येव निरन्वये निःशेषापहारेर्द्धशतम् ॥ ३३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूतेषु धान्येषु दूरीकृतबुसेषु निरन्वये अनारक्षे निर्मले सान्वये रक्षासहिते वंशजे ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसंत्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयंभवेत्स्तेयंत्तत्त्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । परद्रव्यापहरणंस्तेयमुच्यते धात्वर्थप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता स्तेनः इहतु विशेषेणायंव्यवहार-
इष्यते तदर्थोयंश्लोकः नपरद्रव्यादानमात्रमृणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयंदण्डप्रसङ्गात् संज्ञाभेदोदण्डभेदार्थः अपहृत्ययत्नेन
मया कृतमित्याह कर्मयत्कृतं परपीडाकरं वस्तूपाठनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणां नास्ति तथापि-
चौर्यमेव रहसि करणादपह्नवाच्चमन्यन्ते चौर्यैर्हि द्रव्यविशेषाश्रयोदण्डः सोत्र नस्यात् एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणं-
स्तेयंप्रसभं कर्मेति कर्मग्रहणाद्रव्यापहारादन्यदप्येवंकृतंयुक्तंसाहसमेव कस्तर्ह्यग्निदाहादावप्रसभंकृते दण्डः कण्टकशुद्धौ-
वक्ष्यामः अतएवमन्विच्छेदसत्यपिद्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौदण्डमामनन्ति अन्यथाएवंवक्ष्यते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपकृमानि भोजनादिप्रयोजनार्थसञ्चितानि । आद्यं प्रथमसाहसं । अग्निं त्रेताग्निमाधाना-
दिसंस्कृतम् ॥ ३३२ ॥

(३) कुड्डूकः । यद्धान्यापहारादिकंकर्मद्रव्यस्वामिसमक्षंबलाद्धृतं तत्साहसं स्यात्सहोबलं तद्भवंसाहसमतइह स्तेयद-
ण्डोन कार्यः एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्यपाठः । यत्पुनः त्वामिपरोक्षापद्धतं तत्स्तेयं भवेत् यच्चद्वत्त्वाऽपहृते तदपि स्तेय-
मेव ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयात्साहसंभिन्दन्नाह स्यादिति । साहसं सहोबलं तेन कृतम् । प्रसभं प्रभोः समक्षम् ।
अन्वयवत् पणानांशतार्थं दण्डः संख्यान्तरानुक्तेः । स्तेयं प्रभोःपरोक्षं दत्तंतन्निरन्वयंभवेत् तन्निरन्वयवत् शतदण्डार्हम् ।
दत्त्वा अपव्ययते अपहृते यत्र तत्र शतं दण्डइति ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसभं कर्म प्रत्यक्षापहाररूपं कर्म निरन्वयं आरक्षवर्जितम् ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृमानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥ तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतानि सूत्रादीन्युपकृमानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि अथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि तथा तदेव सूत्रंतन्तुवायहस्ते वायनार्थदत्तं किंचित्परिवर्त्यते एवं दधिमन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतं क्षारगृहमित्यादिसंस्कारस्तत्र शतदण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नीन्धनपरिगृहीतं शालाग्निहोत्रेत्यादिकं हेमन्ते वा सीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणीतमध्यग्रेरूपकल्पनं पाककालः सीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकालोऽविशेषेणायमग्रेदण्डः स्वल्पस्य बहोरूपकृमस्य च सत्यापि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्रेस्तन्मूल्यादिसंभवति क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः यावतावेन्धनेनाग्निरपहतपरिमाणोत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्तन्मूल्याद्विगुणोदण्डः संभवति शक्यते व्यपदेशुं तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ तावदग्निमते दातव्यः अतोयमग्रेदण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव स्वल्पत्वात् त्रेतायां तु तन्मूल्याद्विगुण इति तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वन्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपङ्क्तिममाणेषु कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यादिति शङ्कः । अग्निषु तु भूतेष्वधिकार एव निवर्तते तत्र कथं महादण्डो न स्यात् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र साहसं सहसा अविचिच्य दोषगुणौ यदि कृतं तदा स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कं प्रसंगादपनयति स्यादिति । नैवतावन्मात्रं साहसं किंतु प्रसभं हठात्त्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र न तद्रोष्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकालनिह्वयत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव निह्ववाय यतते तद्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धादिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं निह्वयप्रयत्नवतातु यत्परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा अनिह्ववेन चायतकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते तदण्डपारुष्यमित्युक्तम् ॥ ३३३ ॥

(३) कुट्टूकः । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत् यश्च त्रेताग्निगृह्णाग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तराजा प्रथमं साहसं दण्डयेदग्निस्वामिनश्चाधानोपक्षयोदातव्यः । गोविन्दराजस्तुलौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह तदयुक्तमल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रत्युक्तसूत्रादिद्रव्यापहारे प्रकारविशेषमुपक्षिपन्प्राथमिकं दण्डमाह यस्त्विति । उपकृमानि उपयोगार्थं कृतसंस्काराणि स्तेनयेत् चौर्यं कुर्यात् । तेषामाद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं गार्हपत्याग्निम् । गृहादग्निगृहात् ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । एतानि सूत्रकार्पासकिण्वादीनि उपकृमानि महाभोगार्थं स्तुतानि ॥ ३३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्युपकृमानि सूत्रादीनि द्रव्याण्यो नरः स्तेनयेत् चौर्येण गृहीयात् तंपुरुषं आद्यं प्रथमसाहसं राजादण्डयेत् च पुनः यः अग्निं वैतानाग्निं गृहीयात् चौर्येण नयेत्सोपि प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः यो धनेन दण्डितोपि न मार्गेऽवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्यानवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः सन्विच्छेदाद्यनपेक्षचौर्यक्रियामसावाश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनचौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य हरेच्छिन्द्यात् यथाकश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते नमामनुगंतुं कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः अन्यः प्रसिद्धिभेदज्ञो हंतस्य हस्तच्छेदः प्रत्यादेशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय स्वावष्टभेन साभिमानं

सक्रोधंसावज्ञान्यकरणंवा प्रत्यादेशोयएवंकरोति तस्य तस्याहमेवंकर्तेति व्याख्यानं प्रत्यादेशः ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचेष्टते विरुद्धं चेष्टते द्रव्यं हरति । हरेदपनयेदतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । येन येन अङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरौमनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । येनाङ्गविशेषेण द्रव्यस्वामिनमनुरुन्धानोस्तेन येन तस्य तत्तदवयवच्छिन्नादित्याह येनेति । यथा यथावत् । अस्य चोरस्य । प्रत्यादेशाय पुनः प्रसंगवारणाय ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । अर्थदण्डे पुनरपि स्तेनयन्तं प्रत्याह येन येन यथेति । विचेष्टते स्तेनयति हरेच्छिन्नात् प्रत्यादेशाय प्रतिषेधाय अपुनरपराधयेतियावत् ॥ ३३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्थिवः प्रत्यादेशाय चौर्यनिराकरणाय एतस्य तदेव वस्तु हरेत् ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्योनामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वकातनुरात्मीयं शरीरं कः पुनरात्मनोदण्डः प्रायश्चित्ततपोधनदानादिविचलितो धर्मः स्वकान्योयः स्वधर्मान्ननुतिष्ठति ससर्वोदण्डः ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितेत्यादि येषां हिंसायां पापतिशयस्तेषामपि दण्ड्यान्तरवदण्डने न दोष इत्यर्थः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात् स्वधर्मे योनावतिष्ठते सराज्ञोऽदण्डनीयो नास्त्यपि तु दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वपित्रादेस्तेयादिकर्तृत्वे राज्ञः कागतिस्तत्राह पितेत्यादि । स्वधर्मे न तिष्ठति स्वधर्मा द्युतः सोप्यवश्यं दण्ड्यः ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिष्वप्यपराधिषु राज्ञा दण्डोधारयितव्यः किं पुनरन्येष्वित्यभिप्रायेणाह पिताचार्य इति ॥ ३३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदण्डानाह पितेति ॥ ३३५ ॥

कार्षापणं भवेदण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतोजनः ॥ तत्र राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राकृतोजनः सामान्यपुरुषो यो नातिगुणसंयुक्तस्तस्य यत्र यस्मिन्पराधेयावान्दण्डस्तत्सहस्रगुणो-राज्ञः कार्षापणग्रहणस्य दण्डपरिमाणोपलक्षणार्थत्वात् दण्डस्य चात्मानमपि नियम्य परोनियन्तुं शक्यत इति युक्तं प्रत्यपराधे दण्डार्हत्वं महाधनत्वादल्पदण्डं विगणयेत् राजाधिकृतानां मन्त्रिपुरोहितादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः धनदण्डश्च ब्राह्मणेभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुणाय वा योनावद्भक्ष्यति राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ३३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंबहुनाऽऽत्मापि दण्ड्य एवेत्याह कार्षापणमिति । तच्च द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो देयमिति ता-

(३३५) भार्यापुत्रः = भ्रातापुत्रः (च)

त्पर्यम् । प्राकृतः अधनइतिवाच्ये प्राकृतइत्यैश्वर्यापेक्षया राजामात्यादीनामप्यधिकदण्डत्वमुक्तम् । धारणा निश्चयः ॥ ३३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तोजनः कार्षापणंदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रदण्डनीयइति निश्चयः स्वार्थदण्डत्वप्सुप्रवेशेद्ब्राह्मणेभ्योवा दद्यात् ईशोदण्डस्य वारुणइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु नृपतेर्दण्डोनास्ति चेत्प्राप्तव्यभिचारादिवमस्तिचेत्कथंदण्ड्यस्तत्राह कार्षेति । यत्रापराधे प्राकृतः कार्षापणं दण्डमर्हतितस्मिन्नराजा सहस्रपणानां ब्राह्मणाय दद्यात् विद्वान्सर्वस्वमर्हतीत्युक्तेः ॥ ३३६ ॥

(५) नन्दनः । अथशक्तितारम्यतोदण्डतारतम्यमाह कार्षापणंभवेदिति । यत्रापराधे राजशब्दोयमाढ्यवचनः ॥ ३३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा उपलक्षणंधनिकस्य ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

(१) मेघातिथिः । तद्दोषगुणविद्धिसइति हेत्वभिधानाद्विदुषांदण्डोयंयत्र खलजनएकंकार्षापणंदाप्यते तत्राविद्वान् शूद्रोऽष्टगुणामष्टभिः आपाद्यते संबध्यते । यत्किल्बिषपापंतदेवमुच्यते अष्टभिर्वाऽऽपाद्यतआह्न्यते गुण्यतइति यावदुभयथाप्यष्टगुणस्य वाचकोष्टापद्यशब्दएव तदेव द्विगुणंवैश्यस्य सहि साक्षादध्ययनज्ञानयोरपि कृतशूद्रस्तु कथंचिद्ब्राह्मणापात्रिततत्सङ्ख्या कियदपि ज्ञास्यति क्षत्रियस्तु रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्वे ततोपि द्विगुणंदण्ड्यते ब्राह्मणे तु दण्डविधौ ननृप्यति चतुःषष्टिशतमष्टविंशंवा शतमिति तस्यहि प्रवचनमुपदेष्टृत्वाधिकंच रक्षा ततोभवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्यापराधः अविद्वांसोऽगुणदोषानभिज्ञाअकार्ये प्रवर्तन्ते विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत हन्तहन्तजगत् तृतीयस्य शिक्षितुरभावाच्चतुक्तं द्वौ लोकौ धृतव्रतोराजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतइति राज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्याधिक्यमात्राविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयंवायंचेति नच विकल्पोयुक्तोव्यवस्थाहेतुत्वाभावात् तुल्यबलस्यैव विषयस्यानुपपत्तेः कोहि राजा द्विजगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिंहीन्यति यदि परमदृष्टार्थोदण्डे विकल्पउपपद्यते नचादृष्टार्थोयमित्युक्तं तथा च गौतमोविदुषोतिक्रमदण्डभूयस्त्वमित्याह तस्मादनवस्था विधित्वंव्याहन्ति । नचगुणापेक्षोविकल्पोयुक्तोऽनष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्रविध्यगतिः सचाधिक्यविधौ लब्धालंबनइति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अष्टापाद्यमष्टगुणं यदपहृतंद्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितोदण्डोप्राप्तइत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियतदण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेणकिंविषयस्यापराधस्याष्टगुणत्वं अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ॥ ३३७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्दोषगुणविद्धि सइति सर्वत्र संबध्यते यस्मिन्स्तेये योदण्डउक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यतइत्यष्टगुणः कर्तव्यः षोडशगुणोऽगुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणोऽगुणदोषविदुषोब्राह्मणस्य शतगुणोवाऽष्टाविंशत्यधिकशतगुणोवा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तेयदोषानभिज्ञेषु चतुर्षु वर्णेषु साधारणं दण्डमुक्त्वा तद्विज्ञेषु तद्विशेषमाह अष्टेतिद्वाभ्याम् । अष्टापाद्यं अष्टाभिरापाद्यतेगुण्यतइत्यष्टापाद्यं यस्मिन् स्तेये योदण्डउक्तोमूर्खस्य शूद्रस्य तद्दोषज्ञस्यतदष्टगुणं किल्बिषं दण्डरूपम् । एवं षोडशद्वात्रिंशद्वैश्यक्षत्रिययोः ॥ ३३७ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यंश्लोकद्वयेनाह अष्टापाद्यन्तिवति । स्तेयेकृते आपाद्यमापादयितव्यंकि-

लिखं दण्डः शूद्रस्याष्टभवत्यपत्तद्व्याष्टगुणं भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् । क्षत्रियस्य द्वा-
त्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ॥ ३३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य अष्टभिर्भागो ग्राह्यः भवति । वैश्यस्य षोडशभागः हरेत् किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम्
॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णवापि शतं भवेत् ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदतिगुणापेक्षया । अतएव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्वविशेषणम् तथाच तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः एवं क्षत्रियादेरपीत्या-
हुः । अन्येतु शूद्रादिपदानि राजसेवकशूद्रादिपराण्यत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षया षष्टगुणत्वादित्याहुः ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपो विद्यादिक्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतु-
स्तद्दोषेत्यादि । अन्येषां तद्वत्त्वं विमोपदेशादिति भावः । विदुषि विप्रे चतुःषष्टिं तपोयुक्ते तस्मिन् शतं तपोम्रियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम् ॥ ३३८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् । ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णवापीत्यादि
तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणंदोषोऽकरणंगुणइत्येवंवेत्ति । यद्वा गुणआवर्चनमुत्तरोत्तराधिक्यं वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि-
यस्मात्सब्राह्मणस्तस्मात्तस्य दण्डो देयइति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्यप्रयुक्तो दण्डवैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्प-
नीयः । अन्येत्वाहुः । किल्बिषेशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्डवचनः तत्र हेतुर्वाग्दण्डपारुष्ययोजात्युत्कर्षवशेन दण्डलाघवव-
चनमिति ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्र्यर्थं तथैव च ॥ तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थं मस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतएव वानस्पत्यंवृक्षाः स्वार्थे प्रत्ययः ग्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशांकुरादिमूलफलं वनस्प-
तीनामन्यद्विससस्यादिसूत्रादिगणेऽग्रासार्थं मूलफलाहरणे दण्डोक्तः अस्तेयवचनंग्रासार्थमात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि कथंचिज्जा-
तलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्त्वापरिवृत्तेश्च दण्डः । तथा च गौतमः पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति दोषा-
र्थमाहिताग्रेरसंनिहिते वनस्पताबुद्ध्याग्रौ तद्धारणार्थं काष्ठमदोषं पालशीर्वा समिधोदध्यात् अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं-
स्यादित्यादिगृह्येरेन्न दोषः तृणं च गोभ्यः तादर्थ्यं चतुर्थी गोग्रहणात्प्रस्तारार्थं दोषएव येतु ग्रासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमि-
च्छन्ति तेषां गोभ्यइति नोपपद्यते षष्ठीहि तत्प्रयुक्ता ॥ ३३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्वचम् । तेनैषधीमात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं अपरि-
वृत्तानामिति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिगृहीताऽन्नेष्टा । अग्र्यर्थं वैतानिकाग्र्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृ-
हाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि स्तेन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् ॥ ३३९ ॥

(३) कुल्लूकः । वीरुद्धनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति गौतमवचनात् अपरिवृत्तवानस्पत्या-
दीनां मूलफलं होमीयाग्र्यर्थं च दारु गोग्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

(३३८) गुणविद्धि सः = गुणवेदिनः (क)

(४) राघवानन्दः । उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञोमहत्कार्यदण्डमित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह वानस्पत्यमिति । वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । ग्राम्येच्छया गोप्रचारोभूमीराजवशेनवा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः गोप्रचारः गोचरणार्थाभूमिः । स्ववदात्मयवत् । तथा गौतमोपि वीरुद्धनस्पतीनांच पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानिचानृतानामिति ॥ ३३९ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतयोवृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्योमूलफलादिरहितइतिशेषः अश्वर्थं गोभ्योगवाम् ॥ ३३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारुकाष्ठंअश्वर्थं अस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

योदत्तादायिनोहस्तालिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ॥ याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदेशोयं योब्राह्मणश्चौरानुपजीवति सचौरवदण्ड्यो याजनाध्यापनेनापि अपिः क्रियान्तरसूचकः स्तेनंप्रतिगृह्णतांक्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादित्वकर्मणा चोरंगृह्णतां ब्राह्मणग्रहणन्तु मया किलधर्मैर्णार्जितंयाजयतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थं अदत्तमादत्तेगृह्णातीत्यदत्तादायीचोरः लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः ॥ ३४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनाद्याजनादिना द्रव्यग्रहणेपि स्तेनवदण्ड्येदित्याह यइति ॥ ३४० ॥

(३) कुल्लूकः । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्योब्राह्मणोयजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनंज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्सचौरवच्चौरतुल्योज्ञेयः अतः सइव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाद्युपायैरपि चोराद्धनमिच्छंस्तेनोभवतीत्याह यइति । अदत्तमादातुंशील्यस्य सोऽदत्तादायी तस्य यज्ञाद्यर्थधनस्वत्वानुत्पत्तेरितिभावः ॥ ३४० ॥

(५) नन्दनः । अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणं हस्तात्सकाशान्केवलंप्रतिग्रहणं किन्तुयाजनाध्यापनेनापीति यथा स्तेनस्तथैव सः सोऽपि स्तेनवदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ३४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्राह्मणः अदत्तादायिनः स्तेनस्यहस्तात् धनंलिप्सेत याजनाध्यापनेन वा स्तेनान् लब्धधनद्विजःयथा स्तेनः चौरः तथैव स ब्राह्मणः । चौरद्रव्यस्य संग्रहात्संसर्गदोषीभवति ॥ ३४० ॥

द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षूद्रे च मूलके ॥ आददानः परक्षेत्रान्न दण्डंदातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजग्रहणंशूद्रप्रतिषेधार्थं अध्वगोनैकग्रामवासी तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः द्वाविक्षूदण्डौ मूलके प्रदर्शनार्थंचैतत्परिमितहरीतकमुद्रादिशमीधान्यानां तथाच शमीत्रपुसयुग्यघासेषु चनाप्रतिषेधइति स्मृत्यन्तरं परक्षेत्रात्परकीयस्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि ॥ ३४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आददानो अनुक्तापि ॥ ३४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षूदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्रादृह्णदण्डदानयोग्योऽन भवति ॥ ३४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षीणवृत्तिपथिकद्विजातिर्द्रव्यविशेषे दण्डाभावमाह द्विजइति । मूलके मूलकं प्रसिद्धम् ॥ ३४१ ॥

(५) नन्दनः । इक्षुमूल्योर्ग्रहणंप्राणधारणार्थानां फलादीनामन्युपलक्षणार्थम् ॥ ३४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । इक्षुक्षेच पुनः द्वेमूलके ॥ ३४१ ॥

असन्दितानांसंदातासन्दितानांच मोक्षकः ॥ दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तःस्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पश्वादयोविमुक्तश्चङ्खलादिबन्धनामुस्तादियवभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते ततश्चेन्निद्रायति त्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्दानवतः कुर्यात् । नूनंनिनीषत्यसाविति शङ्क्या चौरवदण्डयः यस्तुत्वामिगृहच्युतंयूथभ्रंशागतंवा रक्षितुमेव वा बध्नीयान् तस्य दोषएवंगवादीनामपि गले दामादि संजातएषएव दमः ये च संदिताः पादस्थश्चङ्खलादिना तेषामोक्षकः दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्तदासादीनपहरत्यहन्ते बहुददामि किमेतंभजसइति कुलीनानांहरणे वधउक्तः पुरुषाणामित्यत्रानेन दासामुच्यन्ते यद्येवतत्रैव कुलीनमुक्तमेवंप्रोत्साह्य नयनग्रहणं कर्तव्यं तत्प्रबलादिनाचौर्येणवेति अश्वरथहर्तेति अश्वानांरथानांच महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनोऽश्वाइमे तुजनपदानांराजेच्छया दण्डः इह तु नियतोवधः । यद्यपि बह्वश्वोरदण्डास्तथापि स्मृत्यन्तरे ॥ बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणांच हारिणः ॥ प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेत्तरानिति ॥ इहापि सामान्यतोयेन येनेत्युपक्रम्य तत्तदेव हरेदिति । अन्येत्वश्वयुक्तोरथइति सामान्यमन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनां तत्र केवलानामश्वानांरथस्य च दण्डश्चिन्त्यः स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानांचौरदण्डस्योक्तत्वात् यद्यप्ययुक्तानामपि सिद्धोयेतु प्रोत्साह्यनयनंहरणमन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारोलक्ष्यते रथकर्तेति सच सर्वशिल्पार्थशिल्पिनांहरणे चौरदण्डः अश्वानामपि प्रोत्साहनंवड्वादर्शनेन ॥ ३४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असन्दितानामबद्धानां अत्त्वामिकतयोत्सृष्टानां संवाहनादिकर्ता सन्दाता । सन्दितामन्यपशूनां तद्विरोधाचरणबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथंचित्पतारणादिना तैःस्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेपि तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः ॥ ३४२ ॥

(३) कुल्लूकः । अबद्धानामश्ववादीनांपरकीयानांयोदर्पेण बन्धयिता बद्धानांमन्दुरादौ मोचयिता योदासाश्वरथापहारी सचौरदण्डंप्राप्नुयात् सच गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपोबोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्तेयेष्वपि दण्डार्थं स्तेयमाह असन्दितानामिति । अनागस्वेनाऽवरोधानर्हपरकीयपशूनां दर्पात्सन्दाताऽवरोद्धा रुतागस्वेनाऽवरुद्धानां मोक्षयितेत्यन्वयः । दासादित्रयहर्ताच पणानांसहसंदण्डयः ॥ ३४२ ॥

(५) नन्दनः । असन्दितानां सन्धाता ॥ ३४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । असन्दितानां अबद्धानां संदाता बंधकः च पुनः सन्दितानांमोक्षकः शृत्यहर्ता अश्वस्यहर्तासः चौरकिल्बिषं चौरस्येव किल्बिषं दण्डार्हःस्यात् ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणःस्तेन निग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्यचानुत्तमं
सुखम् ॥ ३४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनान्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहंकुर्वाणोयशः सकलजनसाधुवादोस्मिल्लोके यावज्जीवंप्रेत्य मृतस्यानुत्तमंस्वर्गाख्यंसुखमश्रुतइति प्रकरणोपसंहारोयम् ॥ ३४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयम् ॥ ३४३ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनंकुर्वाणइहलोके ख्यातिपरलोके चोत्कृष्टसुखंप्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयनिग्रहाद्युपसंहरत्राजानं फलेन तत्रावर्जयति अनेनेति । सुखं प्रजारक्षणपुण्येन ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रंस्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकंनरम् ॥ ३४४ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलंतेन वर्तते साहिकः दृष्टादृष्टदोषानपरिगणय्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयहिंसासंग्रहणादि-परपीडाकरेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः तदुक्तंस्यात्साहसमिति नस्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरंसाहसंकिन्तु प्रसह्य-करणान्येव साहसानिभवन्ति यद्यप्यग्निदाहवस्त्रपाठनादि सापि द्रव्यनाशात्मकत्वात्सिद्धैवेति तस्य निग्रहोनापेक्षते न विलंबेक्षणमपि यदागृहीतस्तदैव निगृहीतव्यः इन्द्रत्वामिकंस्थानंस्वर्गाख्यमैन्द्रंतदाभिमुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । अथवास्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिवगच्छन्विविचालित्वसामान्यं निग्राह्यनिग्रहेण हि प्रतापानुग्रहाभ्यां प्रजाअनुप्रवर्तन्ते तदुक्तं समुद्रमिवसि-न्धवइति यशोक्षयमव्ययं च द्वैधविशेष्यविशेषणे स्थानमव्ययंयशोक्षयमिति अथोभयेनापि यशोविशिष्यते क्षयोमात्रापच-यः व्ययोनिरन्वयविनाशः उभयमपि तत्रास्ति न मलिनीभवति यशोनकदाचिद्विच्छिद्यते भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥ ३४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साहसं प्रक्रमते ऐन्द्रमिति । अक्षयमनाशि । अव्ययमन्यूनम् ॥ ३४४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणपदंख्यातिंचाविनाशिनीमनुपक्षयांचातिशयेन प्राप्नु-मिच्छन् राजाबलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

(४) राघवानन्दः । रुतलक्षणंसाहसिकं दण्डयितुं दृष्टादृष्टफलेन राजानं तत्रावर्जयति । ऐन्द्रमिति अक्षयंस्थानं कल्पादिवर्ति । अव्ययं यशइति ॥ ३४४ ॥

(५) नन्दनः । अथसाहसदण्डनविधिप्रस्तौति ऐन्द्रस्थानमिति । अक्षय्यं स्वरूपेण अव्ययं फलेन सहोबलन्तेन युक्तंसाहसं तस्य कर्त्ता साहसिकः परेषांप्रमापकइत्यर्थः तंनोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ॥ साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपराधवादीनिग्रहविधिः स्तुत्यर्थः वाचादुष्टोवाग्दुष्टस्तस्करश्चौरदण्डेनैव दण्ड्यःपारुष्य-कृत् दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थःत्रिभ्यएतेभ्योऽनन्तरातिक्रान्तेभ्यःपापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दुष्टोवाक्पारुष्यकृत् । दण्डेन हिंसकोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३४५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाक्पारुष्यकृताचोराच्च दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकमनुष्योऽतिशयेन पापकारी बो-द्धव्यः ॥ ३४५ ॥

(४) राघवानन्दः । पारुष्यादिकर्तृभ्यस्त्रिभ्योपि पापकृदयमिति नोपेक्षणीयइत्याह वागिति । तस्करात् चोरात् । योदण्डेन हिंसकस्तस्मादपि ॥ ३४५ ॥

(५) नन्दनः । अस्य दूषणमाह वाग्दुष्टादिति । वाग्दुष्टस्तस्करश्च दण्डेन हिंसकश्च पापकृत्तः तेभ्यः साहसस्य कर्त्ता पापकृत्तमः तस्मात्तंनोपेक्षेतेति ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्तमानन्तु योमर्षयति पार्थिवः ॥ सविनाशं ब्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादः साहसेस्थितंपुरुषंयोमर्षयति प्रकृत्यर्थेऽयंणिच्योमृष्यतिक्षमते सविनाशंप्रामो-ति द्वेष्यतां च प्रजासुप्रामोति द्वेष्यैश्चाभिभूयते ॥ ३४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनाशं साहसकारिणएव सकाशात् । विद्वेषं प्रजासु ॥ ३४६ ॥

(३) कुहूकः । योराजा साहसे प्रवर्तमानंक्षमते सपापकृत्यमुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥ ३४६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञस्तत्त्यागोदृष्टानर्थावहश्चेत्याह साहसइति । विद्वेषं प्रजाभिः सह ॥ ३४६ ॥

(५) नन्दनः । उपेक्षणे दोषमाह साहसेवर्त्तमानन्विति । विनाशंक्षीणकोशादित्वं विद्वेषलोकगर्हाम् ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ॥ समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अतआह पार्श्वतीयस्य कस्यचित्स्नेहहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानोन मृष्येत् अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नापेक्षत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्तिसाहसिकाः अयमप्यर्थवादः ॥ ३४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रकारणादेषमित्रं भविष्यतीति ॥ ३४७ ॥

(३) कुहूकः । मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिनाऽप्येते न क्षन्तव्या इत्याह नेति । अयमित्रं भवतु मां नापकरोतु प्रत्यपकरिष्यतीति वा विपुलात्प्रचुरात् धनागमाद्धनलाभात् तान्विशिर्ष्य सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम् ॥ ३४७ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं निगमयति न मित्रकारणाद्राजेति ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ॥ द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

(१) मेधातिथिः । वैणवीं धारयेद्यष्टिमिति विधानादनुदितशस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः सबलाविष्टं भवति च साहसिके बलातिशयधायी वशस्त्रमतः साहसिकत्वाच्छक्त्या शस्त्रग्रहणमप्राप्तं विधीयते शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति एतावता वाक्यं विच्छिद्यते अवशिष्टं तु धर्मोऽप्यनेनाभिसंबध्यत इत्यतोऽप्येते वाक्ये ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनताततायीमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः नहि तेशस्त्रग्रहणतस्य प्रतिपालयन्ति अथैवं व्याख्यायते धर्मो यत्रोपरुध्यते विप्लवे कालकारिते राजानि व्यतिक्रान्ते संस्थायां प्रवृत्तायां शस्त्रग्राह्यं अन्यदा तु सौराज्ये राजैर्वरक्षतीति नहि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितुं शक्नोति भवन्ति केचिदुरात्मानो ये राजपुरुषानपि शूरतमाभियुक्तान् बाधन्ते शस्त्रवतस्तु बिभ्यतीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तं किंपुनर्ग्रहणमात्रं विभीषिकाजनेन मात्रं नेत्याह धर्मोऽप्यनेन दुष्यतीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः यत्त्वापस्तंबेनोक्तं न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीतेति असति यथाभिहते निमित्त आकर्षणस्य प्रतिषेधोऽन्यग्रहणस्य विकोशाहिपरीक्ष्यन्ते धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्क्रियते वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसंकरादि कार्यकालतरे राजमरणादौ तत्र स्वधनकुटुंबरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्ये तु परार्थमप्यात्मन वसरे तथा च गौतमः दुर्बलं हिंसायां च विमोचने शक्तश्चेदिति उक्तं यज्ञविनासं करिष्यतीति शस्त्रग्रहणं निमित्तान्तरमाह आत्मनश्च परित्राणे परिः सर्वतो भावेशरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं धर्मो न दुष्यति दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः यद्ययज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपह्नयेरंस्तदा तन्निमित्तं योद्धव्यं अन्यत्वेवमभिसंबध्नाति दक्षिणानां हेतोः संगरे यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मोऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगर इति विशेषाणामभ्यवपत्तिपरिभवः । यत्र स्त्रियः साध्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा एवं ब्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते तत्र धनं खड्गादिना न दुष्यति हिंसाप्रतिषेधातिक्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुध्यायमानेन दुर्बलं हिंसायां विमोचने शक्तश्चेदित्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यं अथ प्रतिहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यपेक्षा ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यम् किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने ।

द्विजातीनां विप्लवउत्तमायास्त्रियाअधमेन योगात्संकरे कालकारिते नतु देशरुते । तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात् ॥ ३४८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधंगृहीतव्यं यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणांच साहसकारादि-
भिर्धर्मः कर्तुं दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते तथात्मरक्षार्थद-
क्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान्हिसन्न दोषभाग्भवति परमार-
णेप्यत्र साहसदण्डेन कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं राजाऽनुपेक्षणीयोऽयमपितु प्रजाभिरपीत्याह शस्त्रमिति । धर्मोयागादिः साहसिकै-
र्धनाद्यपहारनिमित्तं उपरुध्यते नश्यति विप्लवे परचक्राद्यागमननिमित्तस्त्रीव्यतिकरादौ च कालकारिते दुर्भिक्षादिकाले द-
स्युनिमित्ते विप्लवेवा एतेषु रक्षणार्थं द्विजातिभिरपि शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः ॥ ३४८ ॥

(५) नन्दनः । क्वचित्साहसिकत्वस्यापवादमाह शस्त्रद्विजातिभिरिति । यत्र विषये धर्मोपरुद्धयते तत्र शस्त्रद्विजन्मा-
दिभिर्घातं । शस्त्रेण द्विजातिभिर्धर्मोपरोधिवधः कर्तव्यो न तेन तेषांसाहसिकत्वमित्यभिप्रायः । विप्लवे मर्यादाभङ्गे कालका-
रितेदुर्भिक्षादियुक्तेन कालेन कारिते ॥ ३४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्लवे उत्तमस्त्रीणामधमपुंसःसंसर्गे ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानांच सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मधर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनःपरित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं । तदपहारे केनचित्क्रियमाणे । संग-
रे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वस्मिन् श्लोके तस्यावरोधेन रक्षामात्रं विवक्षितमत्रतु तद्वधेनाप्यात्मादीनां रक्षणं सूचित
मित्याह आत्मनश्चेति । दक्षिणानां दक्षिणाद्यर्थेवा हरणनिमित्ते संगरे संग्रामे अभ्युपपत्तौ स्त्रीणां रक्षार्थं तान् व्रत
नाशयन्पि धर्मेण न दुष्यति न पापीस्यादिति ॥ ३४९ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनोदक्षिणानांच परित्राणे परित्राणार्थं संगरे युद्धेऽभ्यवपत्तौ रक्षणार्थधर्मेण हेतुना व्रतार्था-
र्थं न दुष्यति न साहसिकोभवतीत्यभिप्रायः ॥ ३४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां विप्रस्य अभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायातंहन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षड्देते ह्याततायिनः ॥ १ ॥]⁺

[उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ॥ आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २ ॥][‡]

[भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ ३ ॥]^{*}

(१) मेधातिथिः । आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यंतदनुदर्शयति आतताय्यद्यतोयः शरीरधनदारपुत्रनाशे

(३४९) स्त्रीविप्रा=स्त्रीबाला (ग)

+ (क, ण) ‡ (क, ट, ठ) * (क, ट)

सर्वप्रकारमुद्यततममविधारयन्विचारयन्हन्यात् गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेपि हन्तव्याः किमुतान्यइति एतेषां त्वाततायि-
त्वेपि वधो नास्ति आचार्यच प्रवक्तारमित्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः गुरुमाततायिनमिति शक्यः संबन्धस्त-
था सत्याततायिविशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् अथनातता-
यिवधे दोषइत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति तदपि न विधिरश्रवणात् पूर्वशेषतयार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वा-
दिह भवतां स्त्वाद्गुर्यद्यथाततायिनमित्येव विधिरवशिष्टोर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतो न्यदपकारित्वमन्यदातता-
यित्वं यो ह्यन्यांकांचनपोडां करोति न सर्वेण शरीरादिना स्तेयकारीतस्त्वाततायी । तथाच पठ्यते ॥ उद्यतासि विषाग्निभ्यां-
शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्यातिक्रमकारीच रन्धान्वेषणतत्परः । एवमाद्या-
न्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमभिधावन्दारान्वाजिहीर्षन्हन्तव्यः कृते तु दोषे किमन्य-
त्करिष्यतीत्युपेक्षा इति ब्रुवते तदयुक्तं यतः प्रकाशमप्रकाशे चेति वक्ष्यति समानौ सेतौ करिष्यन्कृतवांश्च सृष्टश्चेदिति तस्मादा-
यान्तमित्यनुवादः कर्तुमागतं कृत्वा वागतमिति आततायित्वाच्चासौ हन्यते न च कृतवचनआतयित्वमुपैति नास्यात्मनोर-
क्षार्थएव वधआत्मनश्च परित्राणइति नेक्तम् ॥ ३५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रात्मनः परित्राणे शस्त्रग्रहणमुक्तं तत्प्रपञ्चयति । आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्ग-
छेदादिरुपघातेन न त्वत्यन्तं अन्यत्रगोब्राह्मणादिति गौतमस्मृतेः । आततायी तु ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनइत्यादिना स्मृत्यन्तरउक्तम् । शस्त्रपाणिः शस्त्रेण घातयितुमायातः । यदभावे वृत्त्युच्छे-
दस्तेयौ । हिरण्यादिधनधान्याद्युत्पत्तिभूम्योर्धनक्षेत्रपदाभ्यां ग्रहणम् ॥ ३५० ॥

(३) कुट्टूकः । गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिर-
पिस्वनिस्तरणाशक्तौ निर्वाचनं हन्यात् । अतएवोशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्ले-
खेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् ॥ आततायिनिचोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः ॥ वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने
वधो भृगुः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविभ्राभ्युपपत्तौ च धन्धर्मेण न दुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः गुर्वादिकमपि
हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥ ३५० ॥

(४) राघवानन्दः । एवमपि साहसिकतया गुर्वाद्युपस्थितौ किं कार्यं तत्राह गुरुवेति । स्वापेक्षया बहुश्रुतं बहु-
विध्यम् आततायिनम् ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनइत्युक्तलक्षणम्
॥ ३५० ॥

(५) नन्दनः । अत्राततायिशब्देन धर्मोपरोधकादयो विवक्षिताः स्मृत्यन्तरेऽग्निदोगरदइत्यादय उक्तास्तेऽपि परमा-
र्थतएवं संपद्यन्ते ॥ ३५० ॥

(६) रामचन्द्रः । आततायित्वरूपमाह ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनः ॥
अन्यच्च ॥ उद्यतासि विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यातिक्रमकारीच छिद्रान्वे-
षणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ अविचारयन्गुर्वादीन् हन्यात् त्यागं कुर्यात् न तु हिंसां कुर्यात् । हन
हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता न हिंसार्थम् ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवतिकश्च न ॥ प्रकाशंवाऽप्रकाशंवा मन्युस्तमन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

(१) मेधातिथिः । नकश्चनेति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति प्रकाशंजनसमक्षमप्रकाशंविषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन मन्युः क्रोधाभिमानिदेवतासौमन्युमृच्छति । नात्रहन्तृहन्तव्यभावोस्ति पुरुषयोरर्थआततायिक्रोधइतरेण हन्यतइत्यर्थवादोयं यथाप्रतिग्रहकामः कोमहंदादातु नाहंप्रतिग्रहीता नत्वंदाताततश्चकृतः प्रतिग्रहदोषोमामेवमत्रापीह साहसिकेदण्डोनाम्नातः सदण्डपारुष्येच द्रष्टव्यः इह त्वधिकतरोयतउक्तंविज्ञेयः पापकृतइति ॥ ३५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हन्तुर्वधकर्तुः । नकश्चन दोषोभवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति । तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम् । प्रकाशं युद्धेन अप्रकाशमभिचारेण । मन्युः क्रोधः तज्जन्या हिंसोपलक्ष्यते । हन्तुर्हिंसा आततायिनोर्हिंसांप्रति ऋच्छति तत्परितुद्धा न फलंप्रसूते । तन्न कर्तरि पापंजनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम् ॥ साहसम् ॥ ३५१ ॥

(३) कुड्मूकः । जनसमक्षंरहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्योदोषोभवति यस्माद्धन्तृगतोमन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतंक्रोधंविवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनग्रहणादयोदण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकृते प्रायश्चितीनस्यात्तत्राह नेति । प्रकाशं जनानांसमक्षम् । अप्रकाशं रहसि । अदोषे महेतुर्मन्युरित्यादि मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता मृत्युं हन्यमानगतं क्रोधंऋच्छति । निवर्तयतीति अन्यायवधोहि क्रोधेनैव भवतीति क्रोधस्यैव कारणत्वं नहन्तुरितिभावः । अत्राप्यपराधलाघवगौरवाद्यपेक्षया पापस्य मारणताडनधनाद्यपहारादि । पलायनेऽसमर्थस्य ब्राह्मणस्यैवायं विधिः त्वपरवधे ब्रह्महत्यायास्तुल्यत्वात् । अतआहउशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनंहत्वा न दोषइति ॥ अतः कात्यायनः ॥ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधोभृगुरित्यादिइतिकेचित् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौतु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन् धर्मेण नदुष्यतीति ॥ अस्थैवार्थवादरूपं श्लोकद्वयमित्याहुः । युक्तंचैतत् ॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधकधर्मशास्त्रात् स्थेनवन्तीति शास्त्रं रागोपाधीति प्रतीकारसत्वे न कर्तव्योवधः । अतः धर्मशास्त्रादर्थशास्त्रं दुर्बलमित्याहुः ॥ ३५१ ॥

(५) नन्दनः । प्रकाशवधोयुद्धे शस्त्रादिकृतः अप्रकाशोविषाभिचारादिकृतः मन्युर्हन्तुर्मन्युः ॥ ३५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रकाशं युद्धादिना । प्रकटवापक्षान्तरे । अप्रकाशं अभिचारादिना । अप्रकटमन्युः तं मन्युं आततायिनं यस्य हिंसा ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३५१ ॥

परदाराभिर्मर्शेषु प्रवृत्तान्मृन्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(१) मेधातिथिः । विवाहसंस्कृतायांस्त्रियांदारशब्दोवर्तते आत्मनोन्यः परः अभिमर्शः संभोगआलिङ्गनारभ्य आलिङ्गनंजनद्वयसमवायभोगजन्यायाः प्रीतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तनिवृत्त्यर्थदूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनं अथच संग्रहणमभिमर्शनंप्रचक्षते यमर्थपरभायागिमाने प्रवृत्तंपुरुषंज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णायैः शक्तिशूलादिभिरङ्कुयित्वा नासाछेदादिभिर्विवासयेत् सर्वत्रात्रविशेषदण्डस्योक्तत्वादस्यविषयभावोनसामान्यदण्डोयंकिंतर्हि पुनःपुनः प्रवृत्तौ । इदन्तु युक्तमलभ्यमानस्य विषयान्तरंप्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयस्तथादर्शयिष्यामः ॥ ३५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डैः शिशुच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

(३) कुम्भकः । इदानींस्त्रीसंग्रहणमाह परदारेति । परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाराभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशता श्लोकैः परदारोति । नृनिति विशेषणाद्देवतिर्यञ्चनदोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः सर्वत्र । ब्राह्मणंतु विवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(५) नन्दनः । दण्डैः शिशुच्छेदभगादिभिः ॥ ३५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः परदाराभिमर्शं प्रवृत्तान्पुरुषान् हन्यात् । चपुनः दण्डैः शिशुच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थोहिलोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारागमनात्संकरोवान्तरवर्णरूपोजायते येनजातेनाधर्मोमूलस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तांहरत्यधर्मः धर्मेहि सत्यादित्याज्जायते वृष्टिः नचसंकरेसत्यपि कारीरीयागोनापिपात्रेदानमतोदानयागहोमानांसस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थोभवति तस्मात्परदारिकाधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादितिसस्यादिनिष्पत्तिमूलांवावृष्टिरक्षन्प्रवासयेत् ॥ ३५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलहरोमूलभूतधर्महार्यधर्मः ॥ ३५३ ॥

(३) कुम्भकः । यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतोवर्णस्य संकरः संपद्यते येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमानाभावात् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्यस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मोऽजगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तद्व्यस्य तथैवस्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह तदिति । वर्णसंकरोश्चद्वादिमिश्रणं । संकरोपि किं स्यात्तत्राह येनेति । अग्नौप्रास्ताहुतिभिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाइतिप्रजोत्पत्तिहेतुराहुतिः । साच संकरजेन हुतानफलतीतिमूलहरोऽधर्मः । तथाच भगवद्गीता ॥ स्त्रीषु दुष्टासुवार्ण्यं जायते वर्णसंकरः । संकरोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरोक्षेपां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादि । मूलं ब्राह्मण्यादिवा ॥ ३५३ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रकर्षे हेतुमाह तत्समुत्थोहीति । तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः येन वर्णसंकरेणाधर्मइतिपदं मूलहरेर्धर्मस्य मूलहरः ॥ ३५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसङ्करेण मूलधर्मः तस्यहरः अधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्यापुरुषः संभाषांयोजयन्नहः ॥ पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्रामुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

(१) मेधातिथिः । संभाषः संभाषणंतमालपितुं कुर्वन्संग्रहणाद्देषितस्त्रीप्रार्थनादितिपूर्वमाक्षारितोऽभिसंभवामेव पत्न्यातस्यामुत्रादृष्टदोषः चपलउद्धातादौ निषिद्धसंभाषणइति केचित् कारणादन्यन्यपत्न्यासंभाषणंकुर्वन्प्रथमसाहसंदण्डप्राप्तिमुयादापयितव्यइत्यर्थः योस्वनाक्षारितोपि भाषेत कारणान् दोषंप्रामुयात्किंचित् नहितस्यव्यतिक्रमः पूर्वस्यप्रत्युदारणमेतत् ॥ ३५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभाषांयोजयन् सत्यपि कारणे । पूर्वमाक्षारितः परपत्नीगमनेनाभिशास्तोयः संभावितपरदारगमनइत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टदोषमुक्त्वा दृष्टदोषनिवृत्त्यै दण्डमाह परस्येति । संभाषां मैथुनाङ्गतया परिहासादिरूपा । तदुक्तम् ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽव्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । इत्यङ्गानि । एतैर्दोषैः पूर्वमपि यः आक्षारितोऽनभिशास्तः स पूर्वसाहसं पणानां सार्धशतद्वयं प्राप्नुयात् दण्डं दद्यात् ॥ ३५४ ॥

(५) नन्दनः । आक्षारितः मैथुनप्रत्याकृष्टेः ॥ ३५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः परस्य पत्न्यासह संभाषां रहोयोजयन् । पूर्वं आक्षारितः अभिशास्तः पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ॥ न दोषंप्राप्नुयात्किञ्चिन्नहि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अनाक्षारितोऽप्यकारणात्संभाषयन्मिश्रयन्पूर्वदण्डभाक् ॥ ३५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाक्षारितइत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम् । सोऽपि करणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथातु पूर्ववदण्ड्यः ॥ ३५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः पूर्वतत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः । केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान् स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषंप्राप्नुयात्तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

(४) राघवानन्दः । संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह यस्त्विति । कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ॥ ३५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पूर्वं अनाक्षारितः अनभिशास्तः कारणात्परस्त्रियमभिभाषेत सार्कचिदोषं न प्राप्नुयात् । तस्य व्यतिक्रमः दण्डेन कार्यइत्यर्थः ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं यो भिषेदतीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ॥ नदीनां वापि संभेदे ससंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्यपत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थं नहि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्यातीर्थमुच्यते । येन मार्गेण नदीतडागादिभ्योजलमानेतुमवतरन्ति सह विजनप्रायो भवति नानुदकार्थं न तत्र संनिधीयते सङ्केतस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमानो नाशंक्यो भविष्यामीति उदकार्थं दिवा शौचाचारं वा करिष्यन्प्रतिपालयन्ति जनान् संस्यन्ते प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थं प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजने देशे गुल्मवृक्षलतादिगहनो वनवृक्षसंततो नदीनां संभेदः समागमः सोऽपि हि सङ्केतस्थानं ससंग्रहणं स्मृतं येन किञ्चित्संबन्धेन संबन्धितस्यावलम्ब्यमात्रादिदानेनोपकारकरणं तद्वात्रोपक्रान्तं भोजनपानादिना केलिपरिहासो वक्रभणितानां प्राप्नुयात् परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति अनाक्षारि-

(३५६) ऽरण्ये=गृहे (ट)

(३५६) वनेपि वा=गृहेपि वा (ल)

तस्यापि सत्यपि कारणेऽयंप्रतिषेधः । यत्त्वापस्तंबेनोक्तनासंभाष्यस्त्रियमतिव्रजेदिति तदन्येषुसंनिहितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाशयेत्तच्छास्त्रं भगिनीनमस्तेइत्याद्यभिवादनमविलंबमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवदेत् संभाषेत । तीर्थे जलावतारस्थाने । अरण्ये निर्जने एतच्च सर्वविशेषणम् । वनेऽटव्याम् । संभेदः संगमः एतच्च रमणीयैकान्तमात्रोपलक्षणम् । अत्रानाक्षारितस्यापि कारणादपि संभाषणे दण्डः । संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रियआत्मीयताकरणं तत्र यउक्तोदण्डः । परस्यपत्न्येत्यत्र प्रथमसाहसस्तं प्राभुयादित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

(३) कुड्डूकः । तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रं यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्वह्निगुल्मलताकीर्णे निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनांसङ्गमे पूर्वमनाक्षारितोपि कारणादपि संभाषेत ससंग्रहणंसहस्रपणदण्डवक्ष्यमाणंप्राभुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाषइति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थलविशेषेपि संभाषणं दण्डावहमित्याह परस्त्रियमिति । तीर्थे उदकाहरणादौ । अरण्ये महति । तदतिरिक्तविजने वने जले वा । गृहइति कचित्पाठः । तदा गोप्यस्थले । संभेदे संगमे नदीवेगकृतगव्हरेवा । संग्रहणं वक्ष्यमाणं संग्रहणोचितदण्डम् ॥ ३५६ ॥

(५) नन्दनः । अथस्त्रीसंग्रहणं प्रथमंतावत्तस्य लक्षणमाह परस्त्रीयोऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे वने उपवने ॥ ३५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः स्त्रियं तीर्थे उदकावतरणमार्गे अभिवदेत् । नदीनांसंभेदे संगमे सपुरुषः संग्रहणं सम्यक् परस्त्रीग्रहणनिमित्तं दण्डः स्मृतः कथितः ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोभूषणवाससाम् ॥ सहस्वद्व्यासनंचैव सर्वसंग्रहणंस्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(१) मेधातिथिः । भूषणंहारकटकादि तदङ्गलभंतदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृश्यते एकस्यांखट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनंसर्वमेतत्तुल्यदण्डम् ॥ ३५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपचारक्रिया उद्धर्तनादि । भूषणवाससामङ्गस्थानाम् । संग्रहणं तावदण्डविषयः । अत्र तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्म्यम् ॥ ३५७ ॥

(३) कुड्डूकः । स्रग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणांस्पर्शनमेकखट्वासनमित्येतत्सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संग्रहणान्याह उपचारेतिद्वाभ्याम् । उपचारक्रिया सक् सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलिस्तदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससांस्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम् । सर्व संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनति परस्त्रीषु संभोगाभिलाषइति ॥ ३५७ ॥

(५) नन्दनः । केलिर्नर्मक्रिया ॥ ३५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपचारादि सर्व संग्रहणं दण्ड्यंदण्डार्हं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियंस्पृशेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ॥ परस्परस्यानुमते सर्वसंग्रहणंस्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनीयातुनरंस्वयमुपव्रजेत् । राज्ञादास्येनियोज्यासाकृत्वातद्वोषघोषणम् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । प्रदेशस्पर्शस्य यत्र विनैव तत्स्पर्शानंगमनागमनादिसंस्थितिः महाजनसंकुले न दोषः यथा शरीरावयवोपि देशस्तत्र हस्तस्कंधस्पृष्टभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न दोषः ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितोयदिकस्तत्सहतेभेदन्नकार्षीरित्यादिना प्रतिषेधति परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतत्तस्मिन्कृते न दोषोयं न पुनः कर्मादौ खलंपुरुषकण्ठेऽवलंबतेपुरुषोवास्तनान्तरे स्त्रियंतद्धस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्ताशुल्केपतिष्यामीति कर्दमे पततीति निवेदनस्यापि नदुष्यताम् ॥ ३५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदेशे स्तनश्रोण्यादौ । स्पृष्टस्तयाऽदेशे । परस्परस्यानुमते नत्वज्ञानेपि ॥ ३५८ ॥

(३) कुट्टुकः । यः स्मृष्टमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियंस्पृष्टेत्या वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽन्योन्याङ्गीकरणे सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अदेशे स्तनजघनादिदेशे । तयास्पृष्टो वृषणादिदेशे यदि तमर्षयेत् क्षमेत । तंवा सापि तदभिरुचिः । तदुभयमनुमते संभोगाभिलाषग्रहणं परिभाषितमिदंवा ॥ ३५८ ॥

(५) नन्दनः । अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौवा । अनुमते अनुज्ञायां परस्त्रीमिति संभेदे संगमे तीर्थादौ परस्त्रीसंभाषणं संग्रहणमित्यस्यार्थः ॥ ३५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अदेशे स्तनकठ्यादौ स्त्रियंस्पृष्टे एतत्सर्वसंग्रहणंस्पृष्टं दण्डस्यग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तदण्डमर्हति ॥ चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तसंग्रहस्वरूपदण्डइदानीमत्रोच्यते अब्राह्मणः क्षत्रियादिसंग्रहणे कृते चतुर्णामपि वर्णानांहीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य प्राणान्तप्राणत्याजने मारणे पर्यवसितंदण्डमर्हति कथंपुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च संगृहीतस्य समोदण्डः । अत्र हेतुःस्वरूपमर्थमाह दारारक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्ब्राह्मणा दाराधनशरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्ये हि सङ्गरे शूद्रस्यापि कुलनाशः एतदुक्तंभवति वाचनिकोयमर्थोत्रहेतुर्वक्तव्यः कोसौ अत्र पूर्वव्याचख्युर्नसर्वस्मिन्संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोयंकिंतिहि मुख्ये स्पर्शविशेषे जन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने कथं हि तीर्थादिष्वपि वदनंगमनंच समदण्डात्तूपपद्येयातां तस्मादब्राह्मणः शूद्रोऽधिजातिगमने ब्राह्मणे छेदाहो नान्यः नहि विषमसर्माकरणंन्याय्यमतःस्वप्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डःकल्प्यः । यत्रैवंनिश्चितंगमनार्थेवायमुपकारः क्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्डेव युक्तो न ह्यत्र वैषम्यमस्ति दृष्टचैतदप्यहत्वापीति यथेदमुक्तंयद्यत्राद्यंदण्डोमुख्ये संग्रहणे किंकरिष्यतीति नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोवधृतोयेन परश्वदस्वनुकारादौ प्रयुक्तइत्येवमस्यैवायंचाभवन्मुख्यसंग्रहणमन्यते । तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धपरस्त्रीगमनंशास्त्रमपयद्योज्यमितिचेत् उपकारादावपि प्रतिषेधवत् प्रतिषेधवद्भिः प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्कानामेयमनिष्ठापतिः किन्तु प्रसज्येत यदासंग्रहणशब्देन तदुच्यते सिक्ते हि रेतसि गन्धेनाद्यभिधानंयत्र यादृशोदण्डस्तत्र तत्समानंदुःखंप्राममतीस्मिन्विपर्ययेरेतःसेकनिमित्तंतच्छब्देनाभिधानात् । उपकारादिभिरादौकल्प्यंयदि च संलापादौ स्वल्पोदण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन् तत्परस्त्रीसंलापादिभूतेनान्येनाभिवसता व्यादीपितमन्मथा स्मरशराकृष्यमाणा शरीरनिरपेक्षा राज्ञिन्यग्रहं गणयेयुःराज्यापोहानामेवतु निवृत्तौ गृहमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यंनिराकरणं तस्मात्परस्त्रीमुपजापतामेव महान्दण्डोयुक्तः इहृन्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यं न ह्यसत्यवादवन्नोभवति प्राणोऽन्तोयस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्योयावत्माणेषु पतति न सर्वस्वग्रहणात् अङ्गछेदाद्यप्युक्तंभवति एकैकस्य च दण्डत्वमन्यत्र ज्ञातंसमु-

दायेदण्डआम्नातस्तेषु समहानन्यायोन्यजातीयः स्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य युक्तैव कल्पना न सर्वत्र तत्र कुलस्त्रीभिरनिच्छन्ती-
भिः सह रमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणं सजातीयाभिरपि ॥ ३५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संग्रहणे परदारमैथुने नतु संभाषादौ । ब्राह्मणस्यतु दण्डनमेवेत्यर्थः ॥ ३५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रः दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छंत्यामुत्तमसंग्रहणंप्राणान्तदण्डंप्राप्नोति चतु-
र्णामपि ब्राह्मणादीनांवर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्व-
वर्णैर्भार्यारक्षणीया ॥ ३५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदुचितं दण्डमाह अब्राह्मणइति । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रोऽतिदण्डनात् । तेन हि संगता ब्राह्मणी
ब्राह्मण्यं जहातीति प्रायश्चित्तगौरवश्रवणात् । यतोहि सर्वैरेव परस्त्री काम्यते पुमात्रदूषकत्वादतः सारक्षणीयेत्याह चतुर्णा-
मिति । यतःश्रुतिः अप्रमत्तारक्षततन्तुमेनमिति स्त्रियंशिक्षयताम् ॥ ३५९ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे उत्तरोत्तरवर्णस्त्रीसंग्रहणे किमेवब्राह्मणस्य स्त्रीसंग्रहणमात्रेणापि
प्राणान्तिकोदण्डविधिरित्याशंकायामुक्तमुत्तरार्द्धं परस्त्रीसंभाषायामर्हानर्हदण्डविधानार्थम् ॥ ३५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्राह्मणः परस्त्रियः संग्रहणे मैथुनादौ प्राणान्तदण्डंसः अर्हति अतिशयेनरक्ष्याः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकाबन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणंसहस्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षुकाभिक्षाजीविनोभिक्षायाचनारूपसंसंभाषणमवारितः कुर्युर्यदि त्वामिना न निषिद्धाः अ-
थवा नैते वारयितव्याः । बन्दिनःस्तावकाः दीक्षितायज्ञे भूतिवननार्थसंभाषेरन् । कारवः सूपकारादयस्ते तीर्थादिष्वपि
न निवार्याः ॥ ३६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीक्षिताः व्रतादिमध्यस्थाः ॥ ३६० ॥

(३) कुल्लूकः । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थकृतदीक्षकाः सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थगृहिस्त्रीभिः
सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः एवंचैषांसंग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

(४) राघवानन्दः । केषांचित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह भिक्षुका-
इति । भिक्षवोब्रह्मचारिसंन्यासिनः भवति भिक्षादेहीति तद्विना भिक्षाऽलब्धेः । भूतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः वदान्या त्वमसि
कमलनयने विष्णुमित्रस्यपुत्रीत्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्रान्नादि प्रार्थयमानाः । दीक्षितायज्ञेवृताकृत्वजः हविष्कदेही-
त्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कृद्यजमानपत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः ॥ ३६० ॥

(५) नन्दनः । अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् ॥ ३६० ॥

(६) रामचन्द्रः । भिक्षुकादयःस्त्रीभिःसह प्रतिवारिताःसंभाषणंकुर्युः । दीक्षिताब्रह्मचारीव्रतस्थाः ॥ ३६० ॥

न संभाषांपरस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णदण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिद्भिक्षुकादीनांनिवारितानांसंभाषणे दण्डोयमिति मन्यन्ते तदसत् नैव ते निवार्याइत्युक्तं
कुतश्च भिक्षुकाणांसुवर्णोदण्डः तस्मात्कोपि प्रकाशमानाक्षारितोपि कथंविनिषिद्धगोत्वामिना समाचरन्सुवर्णदण्ड्यः ॥ ३६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ॥ ३६१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्ण-
दानयोग्योभवति ॥ ३६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रतिवारिताइत्युक्तं प्रतिवारणोत्तर संभाषणे तेषामपि दण्डमाह नेति सुवर्णं ॥ ३६१ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धः स्त्रीबन्धुभिः ॥ ३६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिभिः अन्यः ॥ ३६१ ॥

नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः संभाषणप्रतिषेधउपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैषश्चारणदारेषु स्यात् चारणानटगायनाद्याः प्रेक्षण-
कारिणः तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवत्सु ये दाराअथवाऽऽत्मजायैवार्धोहवाएषआत्मेति तांयउपजीवन्ति उत्कृष्टमाकारं-
सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्मापणभूमौ प्रतिष्ठते गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्योभिद्यन्ते
वारयन्ति च तामैथुनं प्रवर्तयन्ति नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुज्ञानां सज्जनं वारणं संप्रयोगएव अथ-
वा स्वानारी जयति अन्त्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्ति प्रवर्तयन्ति वैश्यात्वं कुट्टिनीत्वं च सुराणां कारयन्तीत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणानटदयः । ते चारणाः नारीः स्वदारान् निरूढानि ह्युत नटभार्यात्वादिस्वरूपाः चारय-
न्ति भ्रामयन्ति तत्र तत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषां तद्वृत्तित्वान्न दोषः ॥ ३६२ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्या पुत्रः स्वका-
तनुरित्युक्तत्वात् भार्यैवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्याजारं क्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्ये-
वं निषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यासंश्लेषयन्ते स्वयमागतांश्च परपुरुषान्प्र-
च्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डभावमाह नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु
परदारेषु चारणानटगायनादि आत्मोपजीविषु आत्माऽत्र आत्मभार्यातां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र दृष्टार्थतामाह सज्ज-
यन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति चारयन्ति स्वागतान् पुरुषान् निगूढाः स्वयं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं
विभावयन्तो मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह ॥ ३६२ ॥

(५) नन्दनः । चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु संभाषितेष्विति विपरिणामः एष पूर्वोक्तसवर्णदण्डविधिर्न स्यात्
आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्य चिद्धारत्वेन स्थितास्वित्यर्थः । ते चारणानारीः पुरुषेषु सज्जयन्त्यभिसारय-
न्ति । एवं तेषां शोलं तस्मान्नैष दण्डविधिरिति ॥ ३६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु नटादिस्त्रीषु न कर्तव्यः ॥ ३६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषांताभिराचरन् ॥ प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः संभाषं कुर्वन् किञ्चित्सुवर्णाद्यत्यन्तालपं सन्निशद्भागिकं जा-
तिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः यतो न परिपूर्णता सुवेशात्वं भर्तृभिरनुज्ञाताभिर्हि प्रणयन्ते तत्र भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवह-
र्तव्यं न तु साक्षात्ताभिरस्वतन्त्रत्वात् प्रकाशन्तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वा भिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्न-
द्वारं संभाषणमनिषिद्धं प्रैष्यादास्यः समभिर्दासयोनिभिरुपनतता एकं भजन्ते एकभक्ता एके नावरुद्धा तत्रान्योप्यस्ति दण्डले-

शः किंपुनरयंदासीशब्दः संबन्धिशब्दोयएवयस्याः स्वामी तस्यैव दासीदासागृह्यन्ते साचेन्नावरुद्धान दोषः संग्रहणे अवरु-
द्ध्यामनेन दण्डउक्तः विभागेचैतन्निपुणंचालिङ्गिप्रच्छन्म ॥ ३६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंचिद्दाप्यः शक्त्यनुरूपम् । रहःसंभाषमाचरन्तित्यन्वयः । एकभक्तास्वेकेन केनचिदवरु-
द्धासु । प्रव्रजितासु भिक्षुकीप्रभृतिषु ॥ ३६३ ॥

(३) कुल्लूकः । निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविसत्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि परदार-
त्वात् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषणं कुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिः सह व्यवहरन्पि किंचिद्दाप्यइत्याह किंचिदिति । स्त्रीपणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय
तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दासीषु प्राकारावरुद्धासु । एकभक्तासु । भुजिष्यासु तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अवरुद्धासु
दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमं इति ॥ प्रव्रजितासु बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु
नित्यं व्रजनशीलासु कुलयासु वा ॥ ३६३ ॥

(५) नन्दनः । ताभिश्चारणदारादिभिः सह रहस्संभाषामाचरन्तास्वेकपुरुषसक्तासु प्रेष्यासु पृच्छिप्रवर्तितासु च
संभाषामाचरन्किंचिद्दाप्यः ॥ ३६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकभक्तासु पुनः प्रव्रजिताः बौद्धावृत्तिचारिण्यः ताभिः रहः संभाषां आचरन्किंचिदेव तु दाप्यः
स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यांससद्योवधमर्हति ॥ सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधंप्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकमिदं तुल्यः समानजातीयः सो निच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभो-
गेन सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यविलंबं हन्तव्यः सकामाया दूषणं नास्ति कुतो वधप्राप्तिः यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्य-
वधइत्यवधेः श्रुतं वधेऽपि जात्यपेक्षायामवश्यं भाविन्यां प्रत्यासत्या संबध्यते ॥ ३६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूषयेच्चैथुनेन । एतच्च सजातिवैपि । तुल्यः सजातीयः न वधंप्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुया-
देव ॥ ३६४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणे तरोलिङ्गच्छेदनादिकं वधमर्हति
इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधाहोमनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

(४) राघवानन्दः । पंचबाणोन्मथितातिप्रसंगेन कन्यायाः अकामसकामाभ्यां दण्डं तदभावावाह यइति । वधं लिङ्ग-
च्छेदेन दूषणमत्र मैथुनपर्यन्तं । विप्रस्य वधाप्रसक्तेः । ब्राह्मणेतरतुल्यं तुल्यजातिः ॥ ३६४ ॥

(५) नन्दनः । यः सवर्णस्तुल्यवर्णः ॥ ३६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुल्यः सजातीयः ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं किंचिदपि दापयेत् ॥ जघन्यं सेवमानां तु संयतां वा सयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिघनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां किंचिद्दण्डयेत् क-
न्यायाः स्वातन्त्र्याभावात्तदक्षाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जात्यादिभिर्हीनं सेवमानां मैथुनायोत्कल्य-

न्ती संयतानिवृत्तक्रीडाविहारांकञ्चुकिभिरधिष्ठितांपितृगृहएव वासयेद्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता अथ हीनजातीये निवृत्तप्रीतिविशेषा तदा आन्व्योछ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् ॥ ३६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नदापयेत् कन्यां पुरुषं च । संयतां बद्धाम् ॥ ३६५ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यासंभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषंसेवमानांस्त्वल्पमपि दण्डंनदापयेत् हीनजातिपुनः सेवमानांयत्ना-
त्स्थापयेत् यथा वा निवृत्तकामास्यात् ॥ ३६५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याकर्तृकगमने उत्कृष्टतया दण्डाभावमाह कन्यामिति । उत्कृष्टाय तस्मै तांचेदद्यादित्यपे-
रर्थः । जघन्यं जातिन्यूनं सेवमानां संयतां वासयेत् गृहमानीय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३६५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टमुत्कृष्टवर्णं जघन्यमपकृष्टवर्णम् ॥ ३६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कृष्टंउत्तमं विप्रपुरुषंभजन्तीं कन्यां किंचिद्दमपिनदापयेत् । जघन्यंशूद्रंसेवमानांकन्यां
संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ॥ ३६५ ॥

उत्तमांसेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति ॥ शुल्कंदद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अकामायादूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानांवधएव दण्डइत्युक्तं सकामायादूषणे त्वि-
दमाहुः उत्तमारूपयौवनजात्याभिः जघन्योत्यन्तनिकृष्टोनातिसाम्येपि गुणैर्वध्यः सामांतु गच्छन्सकामांसशुल्कमासुरविवाह-
इव पित्रे दद्यात् नचेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डंतावतंतदनुचगान्धर्वौयंविवाहइति तत्र न युक्तोदण्डः केनोक्तंगान्धर्वे ना-
स्तिदण्डः अतएव नायंसतीधर्मः नचार्यविवाहः संस्कराभावात् यदपि शाकुन्तले व्यासवचनममत्त्रकमनग्रिकर्मिति तदुः-
खंतेन कामपीडितेनैवंकृतं नचेच्छासंयोगमात्रंविवाहः स्वीकरणोपायभेदादष्टौविवाहानपुनर्विवाहभेदात् वृत्तवरणंतत्र पुनः
कर्तव्यमेवमिति । अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालंगान्धर्वः प्रागृतोः शुल्कोदण्डोवा । अथकन्यायाः काप्रतिपत्तिः तस्माएवदेया
निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपद्या शुल्कग्रहणंचात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थमस्त्येव वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषोहठाद्वाह-
यितव्यः ॥ ३६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यंदद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमि-
च्छेत् अनिच्छयात्वन्यस्मैकन्यां दद्यात् ॥ ३६६ ॥

(३) कुल्लूकः । हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तींवागच्छत्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकंवधमर्हतिसमानजा-
तीयांपुनरिच्छन्तींगच्छन्त्यदिपितामन्यतेतदापितुःशुल्कानुरूपमर्थवादद्यान्नचदंड्यःसाचकन्यातेनैववोढव्या ॥ ३६६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुंनृकेत्वाह उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्टजातिं जघन्योजातितोन्यूनःशूद्रोवधमङ्ग-
च्छेदनमारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कंदद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह इ-
च्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थंवा । जघन्यांगृह्णीयादेव पितुरिच्छया । यद्व्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागोदृष्ट्यः अन्यथा
तत्कर्मणोरागंविनानुपपत्तेः ॥ ३६६ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमामुत्कृष्टवर्णांसेवमानः शुल्कंदद्यात् कन्यापिता शुल्कमिच्छेद्यदि ॥ ३६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समां सवर्णांकन्यां सेवमानः यदि पिता शुल्कमिच्छेत्तर्हि दद्यात् ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यांकुर्याद्वर्षेण मानवः ॥ तस्याशु कर्त्येऽङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सकामा कन्या पित्रायस्तुतस्याः सन्निहितास्ताननिच्छतोऽभिषह्याभिभूय वर्षेण बले-
न कः किंकर्तुमे शक्तः कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यांकुर्याद्वर्षेण अनेकार्थः करोतिः तस्याशुकन्याः च्छेतव्या अर्धाङ्गुलयः
षट्शतानि वादण्ड्यः अन्ये तु योऽकामान्दूषयेदित्यस्यैववध्यर्थस्योपसंहारोयम् ॥ ३६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिषह्य प्रसह्य कन्यांकुर्यात् योनावङ्गुलोपक्षेपेण विवृतयोर्निकुर्यात् । कल्ये कर्त्ये ।
एतच्चाधमजातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह दण्डमिति । चकारोवकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे ॥ ३६७ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्यः प्रसह्यबलात्कारेण समानजातीयांगमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य
शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चायंदण्ड्यः स्यात् ॥ ३६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतेमैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपंदण्डमाह अभिषज्येति । अभिषज्य प्रसह्य क-
न्यामात्रं धनादेर्पादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव कन्यां क्षतयोर्न कुर्यादित्यर्थः । कन्यांकुर्यादिकुर्यादिति
मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ ॥ ३६७ ॥

(५) नन्दनः । अविषह्याभार्यत्वेन सोढुमशक्यां अक्षतयोनिमिति यावत् अङ्गुल्योश्छेदनं योनिक्षतकरणत्वात्
॥ ३६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमानवः अभिषह्य ह्यशु दर्वेण कन्यांकुर्यात् अङ्गुल्यादिना योनिविदारणंकुर्यात् तस्याशु
अङ्गुल्यौ कर्तनीये । वाषट्शतं दण्डं अर्हति ॥ ३६७ ॥

सकामांदूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ॥ द्विशतन्तुदमंदाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ताडनात्प्रभृतिमारणयावद्वध्यर्थस्तत्रेमान्निरुष्टजातीयाश्चदूषयन्मार्थतेऽपित्वङ्गुलीद्वयस्यच्छे-
दः पूर्वस्यापिसकामविषयत्वात् अभिषह्यकरणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशंचौर्यवद्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः अथकस्मिंश्चित्पुरुषेऽनुराग-
वतीकन्या तेनसंयुज्यमानाकन्यात्वनिवृत्तौ सकामा येन विकृतीक्रियतेतस्यायंदण्डः । अथहस्तस्पर्शमात्रमिहदूषणं-
प्रार्थनीयायाः कन्यायाहस्तस्पर्शः मयास्पृष्टांज्ञात्वान्यएतामर्थद्व्यतेन्यस्मिन्ननुरागिणीमन्यमानः ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अन्यत्राह सकामामिति । दूषयन्ङ्गुलीप्रक्षेपेण । तुल्यः सजातिः ॥ ३६८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरिच्छन्तीकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमामोति किंत्वतिप्रसक्ति-
निवारणाय द्विशतंदण्डंदाप्यः ॥ ३६८ ॥

(४) राघवानन्दः । रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्तीं दूषयन्दण्डभागिन्याह सकामामिति । प्रसंगविनिवृत्तये पुनःप्रस-
क्तिवारणाय तेनैव तामनुरज्य यःसंभोगस्तन्निवृत्तयेच प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलिप्रक्षेपाद्यैरधि-
कदूषणाभावात् ॥ ३६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्तनाय ॥ ३६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकामां कन्यां दूषयमाणः अङ्गुलिच्छेदं नाप्नुयात् ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्याया कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ॥ शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चै-
वामुयादश ॥ ३६९ ॥

(१) मेधातिथिः । बालभावाद्रूपादिद्वेषाद्वा कन्यैव कन्यानां नाशयेत्साद्विशतं दद्यात् शुल्कश्च त्रिगुणः किंपुनः शुल्कस्य परिमाणमेवामन्यद्रूपसौंदर्याद्यपेक्षं सौभाग्यापेक्षं च शिफारज्जुलताप्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्या स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अङ्गुलीप्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताश-
ङ्क्याऽन्येनापरिणयनात् । शिफावृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(३) कुल्लूकः । या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्य विशतोदण्डः स्यात् कन्याशुल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्द-
द्यात् शिफाप्रहारांश्च दश प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यान्तरकृताङ्गुलिप्रक्षेपेपि दण्डमाह कन्यैवेति । कन्यां कुर्यात् कन्यात्वनाशन्यायस्यापि तु-
ल्यत्वात् । शुल्कं संवननमूल्यम् । पुंसः प्रीतिविशेषसंभवेपि कन्यायास्तदभावात्सान्निध्यविशेषाद्विश्वसनीयत्वाच्च दण्डवि-
शेषः । शिफाः शिखाप्रहागः ॥ ३६९ ॥

(५) नन्दनः । कुर्यादविषह्यामित्यनुवर्तते । येन शुल्केन तांपितादास्यति तन्निगुणं । दशशिखाश्चामुयात्तस्याः शि-
रसि दशशिखाश्चकारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा ॥ ३६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या कन्यैव कन्यासंभोगेन कुर्यात्तस्याद्विशतोदमः स्यात् । शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्पित्रे कन्यामूल्यं-
स्पृष्टमैथुना कन्यापरिणयत्वात् । शिफाश्चैवामुयादश दशामुयात् । चमुनः दशशिफाः आमुयादेव शिरसि दशशिफाः का-
र्या इत्यर्थः । शाखाशाले शिफाजडे इत्यमरः ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रियां कन्यानां कन्यालिङ्गनाशयन्त्यां मौण्ड्यं केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा खरेणोद्वहनं केश-
च्छेदपक्षे कन्याजात्यादिभेदान्नियाम्यभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिभिरुपेक्षितं दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति तेषां भा-
वादुपेक्षणीयाः ॥ ३७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्वहनं क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलीच्छेदम् ॥ ३७० ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्रीनाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेवच्छे-
दनं गर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

(४) राघवानन्दः । योषित्कर्तृके ऽपितस्मिन्दण्डमाह यात्विति । श्लीषदमत्रक्रीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पू-
र्वेन कन्यापदं गोबलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनम् । विकल्पच्छेदतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वो-
क्ताहेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम् ॥ ३७० ॥

(५) नन्दनः । प्रकुर्यादविषह्यामित्येव ॥ ३७० ॥

(६) रामचन्द्रः । या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः मौ-
ण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्वहनम् च पुनः अङ्गुल्योऽच्छेदनं कर्तनम् ॥ ३७० ॥

भर्तारंलङ्घयेद्यातुस्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ॥ तांश्वभिः स्वादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

(१) मेधातिथिः । लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्त्रगमनंतच्चेत्स्वीकरोति दर्पेण बहवोभेजातयोबलिनोद्रविणसंगन्नाः स्त्रीगुणोरूपसौभाग्यातिशयसंपन्न किमनेनाशीलरूपेणेत्येवदर्पेण ताःश्वभिःस्वादयेद्यावन्मृता । संस्थानदेशः बहवःसंस्थिता-
यत्रजनाश्चत्वरौ ॥ ३७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणांगुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः
तत्रापि बलं गुणएव । संस्थाने सभायां बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् ॥ ३७१ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेणसौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिपुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तारा-
जा बहुजनाकीर्णं देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीसंगेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह । भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन
त्यजेन्नाशयेद्वा । ननुतत्त्यागे जीवनं कुतइत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कृतप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः गुणः सौन्दर्यं पुञ्जोषणादि
ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्वभिरेव स्वादयेत् । संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णं
तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरितिभावः ॥ ३७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीणांव्यभिचारे दण्डमाह भर्तारंलङ्घयेदिति लङ्घयेद्यभिचरेत् ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन
पित्रादिसकाशाल्लङ्घयन्नीधनादिगौरवेण स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थितेबहुभिर्जनैर्बृते संस्थाने व-
ध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैरारुढे ऊरुमूलप्रदेशे ॥ ३७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुसंस्थिते स्थानेतांश्वभिः स्वादयेद्राजा ॥ ३७१ ॥

पुमांसंदाहयेत्पापंशयने तप्तआयसे ॥ अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

(१) मेधातिथिः । योसौपत्न्याजारःसआयसे लोहशयने तमेऽग्निसमेकृते दाहयितव्यः तत्रच शयनस्थितस्य का-
ष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरपरिक्षिपेयुः यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिभयनतापेनच मृतः ॥ ३७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुमांसं तस्याव्यभिचारप्रतियोगिनम् ॥ ३७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनन्तरोक्तंजारंपापकारिणंपुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः
काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यउपपत्तेर्दण्डमाह पुमांसमिति । पापं पापिनमितिवक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् ।
शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धोनपलायतेतथा कुर्यादित्याह अभ्यादध्युरिति । तस्माद्देहो अ-
ब्राह्मणचेत् । ब्राह्मणंचेद्विवासयेदेव नजातु ब्राह्मणं हन्यादिति उदर्कनिषेधान् ॥ ३७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्याःशूद्रगमनेऽयंदण्डः ब्राह्मण्यांदूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह पुमांसंदाहयेदिति । पुमांसंशूद्रंदाह-
येद्देहेतभस्मीक्रियेत ॥ ३७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अर्वांसिचेत् तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः ॥ ब्राह्मण्या सहसंवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशस्तस्तत्पापकारीत्यभिशाब्दितः योयस्यां स्त्रियांसंगृहीतस्सोऽभिशास्तोदण्डितः सचेत्संव-

त्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकवारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणोदण्डः संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथंचिद्योजना ब्रात्यया सह संवासे तावदेव पुनर्दुष्टस्य नेति ब्रूमः तत्राप्युक्तमाधममध्यमानामनेकविधोदण्डः तत्रकोसाविह द्विगुणइति न ज्ञायते किंतिहि चण्डाल्यासंवासे यावदेव तावदेव ब्रात्ययेति सहसन्त्वन्त्यजस्तेयमिति ब्रातः पूगःसंधस्तेन चरितं पुंश्चलीकर्तव्यं अथब्रातमर्हतिब्रात्येत्यस्तेयकारांदण्डादिः काच शतमर्हति याऽनेकपुरुषोपभोग्या पुंश्चली सा हि पुरुषब्रातमर्हति अथवाऽनेकपुरुषस्वामिका ग्रामस्यदास्यसत्रमेव दास्यश्च ब्रात्याये तद्वदहीनाब्रात्यामन्यन्ते तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः अयं हि ब्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रो पतितेषु प्रयुक्तः नच स्त्रीणांतत्संभवः अथ स्त्रीणांविवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्ब्रात्यागौस्तर्हि नमुख्यः यदिनामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहीनोब्रात्यइत्युक्तेन विवाहहीनइति प्रतीयते यथाऽसिंहोयंदेशइत्युक्तेन सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वंप्रतीयते अस्ति तत्र मुख्य इहासंभवइति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गौणी प्रती तः किंतिहि संबन्धमपरमुपेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दोविवाहे गौणः ब्रात्यशब्दस्तु गौणइति कोहेतुः गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धनइति निरूपपदब्रात्यजापि काकाज्जातः काकः श्वेनाज्जातः श्वेनइति ब्रात्येति शङ्क्यते बहुसंबन्धप्रत्यासत्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः ब्रात्यभार्या तु सत्यपि संबन्धेन ब्रात्यशब्देन शक्याभिधातुं सोयमित्यभिसंबन्धे हि पुंयोगादाख्यायमिति तथा भवितव्यं तावतश्चायंभेदविवक्षायां तद्धितेनेति तस्माद्यदि गौणोब्रात्यशब्दोऽहीतव्यस्तज्जाताप्रत्येया अथशब्दार्थे ब्रातमर्हतीति विवाहश्रष्टातु न मुख्या न गौणीति नच विवाहकालः स्त्रीणानियतोयत्कालाद्ब्रष्टाब्रात्यास्युर्यदपि प्रागृतोर्विवाहा तदपि स्वयं वरस्य ऋतुमत्याविनातत् परेणाभ्यनुज्ञातएवकाममामरणांतचेदृहे कन्या ॥ ३७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वस्तुतोदुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सरपर्यन्तं तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्विगुणोदमः । ब्रात्यया योषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्रात्यया सकृत्संबन्धमात्रेण तज्जातोयगमनदण्डाद्विगुणोदण्डइत्यपेक्षितम् । नतु संवत्सराभिशास्तस्येत्यत्राप्यन्वयः । प्रायश्चित्तंतु पृथगेवाचरणीयम् । एवंचाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति यावान्ब्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितोद्विगुणीभूतोदण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तंत्वन्त्यजदेवेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्विगुणोदमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने योदण्डः परिरूपितः चाण्डाल्यासह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डालीगमने योदण्डः सहसंत्वन्त्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव ब्रात्यजायांतामेवचाण्डालींपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयंब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदंडप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्विगुणोदण्डोबोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोऽन्यत्र दण्डमात्रमेतस्यांपुनर्धृतस्यास्यापि संवत्सरान्ते गमने द्विगुणोदमइत्याहं समिति । कस्य गुण्यमित्यपेक्षायामाह ब्रात्ययेति । सहसंत्वन्त्यजस्त्रियमिति वचनाच्चाण्डाल्या गमने यत्राप्यश्रितं दण्डं तावदेव तु ब्रात्यागमने तद्वैगुण्यं पुनर्गमनइतिभावः ॥ ३७३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सराभिशास्तस्य अस्यां संवत्सरंगूढवर्त्तमानस्य पश्चात्परिज्ञातस्य दुष्टस्य पापकृतमस्य द्विगुणोदमउक्तेभ्यः स्त्रीसंग्रहणदण्डेभ्यः ब्रात्यया चण्डाल्या सह संवासे संगमे तावदेव द्वैगुण्यमेव दण्डस्य ॥ ३७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवत्सरपर्यन्तं पापशोधनमकुर्वतः अभिशास्तस्योक्तदण्डाद्विगुणोदमः संवत्सरानन्तरं पुनर-

भिशस्तस्य पूर्वदृष्टस्य दण्डिनस्य द्विगुणोदण्डः ब्राह्म्यासहसंवासे अतिक्रान्तविवाहकाला प्रवृत्तरजा ब्राह्म्या तया सह संवासे संवत्सरेतुपुनः चाण्डाल्या सह संवासेतावानेवदण्डः ॥ ३७३ ॥

शूद्रोगुप्तमगुप्तंवा द्वैजातवर्णमावसन् ॥ अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्राचाण्डालात् गुप्तवर्णद्वैजातद्विजातीनांस्त्रियः आवसन्मैथुनेन गच्छन्रक्षिता भर्तादिभिः स्व-
नियमेन दण्ड्यः कोदण्डइतिचेदगुप्तांचेद्विजसर्वस्वी हीयते अङ्गं च सर्वस्वतद्वत् केनहीयते प्रकृतत्वात्ताभ्यामेवान्यस्यानि-
देशाद्विशेषस्यानुपादानादपराधानन्तरमेवाङ्गगुप्तं चेद्वच्छति सर्वेण हीयते नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि हान्युद्देशेनाङ्गच्छेद-
नसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः तथाचगौतमः रूपाभिमनेलिङ्कोद्धारं सर्वस्वहरणंचगुप्तां-
चेत् ॥ ३७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वैजातवर्णद्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते बाह्याद्येकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणंचेत्येकाङ्गसर्व-
स्वं तद्वानगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ॥ ३७४ ॥

(३) कुट्टुकः । भर्तादिभोरक्षितामरक्षितांवा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितारक्षारहितांगच्छन् लिङ्गसर्व-
स्वाभ्यांवियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽप्यार्यरूपाभिमने लिङ्कोद्धारः सर्वस्वहरणंगुप्तांचेद्वधोऽधिकइति गौतमवचना-
ल्लिङ्गच्छेदः रक्षितांतु गच्छच्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गुप्ता गुप्तस्त्री भेदेन परदण्डं वदन्नादौ शूद्रविषयकं तमेवाह शूद्रइति । गुप्तं भर्तादिभोरक्षितं
भक्षणाच्छादनस्वगृहाद्यैः नरक्षितमगुप्तं द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिवर्णस्त्रीरूपै ॥ ३७४ ॥

(५) नन्दनः । द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिनं वर्णमावसन् रक्षायुक्तांद्विजातिस्त्रियंगच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षारहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते एकांगेनहस्तादिना
सर्वस्वेनचहीयतेअगुप्तैकाङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते च्छन्दोनुसाराद्यकारलोपस्यासिद्धेत्वमनादृत्य वृद्धिविधा-
नं गुप्ते रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ॥ ३७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रः द्विजातं क्षत्रियां वैश्यांवा गुप्तंअगुप्तंवा आवसन् अगुप्तं एकाङ्गच्छेदनं लिङ्गच्छेदनं सर्व-
स्वहरणं कार्यम् गुप्ते सर्वेण सर्वाङ्गच्छेदनं सर्वस्वेन हीयते एतत् ब्राह्मणीतरगुप्तासु क्षत्रियासु ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ॥ सहस्रं क्षत्रियोदण्ड्योमौण्ड्यंमूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य सर्वस्वदण्डउक्तः इहतु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे नवैश्यस्यसमानजातीयागमेद-
ण्ड्योर्किं तर्हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव एवंक्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने सहस्रंमौण्ड्यंचमूत्रेणोदकस्थानेगर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम् । अ-
न्ये व्याचक्षते अन्यस्यानुपादानात्समानजातीयएव संवत्सरनिरोधनेन दण्डाधिक्यं यदिसंवत्सरमवरुद्धं करोति ततोयंद-
ण्डः आद्यमेव तुव्याख्यानंन्याय्यं नचसमहीनोत्तमानांकथंसमदण्डत्वमितिवाच्यं यतउक्तंसर्वेषामेववर्णानांदारारक्ष्यतमाः
सदेति ॥ ३७५ ॥

(३७४) अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः=अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैः (न०)

* स्त्रीरूप = स्त्रीरूपमगुप्तमावसन् मैथुनेनोपभुञ्जानः अङ्गसर्वस्व प्रति हीयते । अङ्गमत्रलिङ्गम् । गुप्तमावसन् सर्वेण
शरीरेण धनेन च (राघ० २)

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरनिरोधः संवत्सरबन्धनारेतस्य स्थापनंकृत्वा सर्वत्वंदण्ड्यइत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणीतरगुप्तागमने वैश्यस्य । मूत्रेणमुण्डनं नरमूत्रेणाद्रिशिरःकृत्वा मुण्डनम् ॥ ३७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यस्यगुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपोदण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तुवैश्य-श्च क्षत्रियामिति वक्ष्यति क्षत्रियोगुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रदण्डनीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनंकर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यक्षत्रिययोगुप्तब्राह्मणीविषयकमाह वैश्य इति । अगुप्तामित्युत्तरस्वरसादुपगच्छेदित्यव-हार्यम् । संवत्सरबन्धनानन्तरं सर्वत्वं दण्ड्यो वैश्यः । क्षत्रियस्तु मूत्रेण श्वमूत्रेण सहस्रपणदण्डपुरःसरं मुण्डनमर्हतीत्य-न्वयः ॥ ३७५ ॥

(५) नन्दनः । निरोधतः कारागृहनिरुद्धः । इच्छन्त्यांब्राह्मण्यांवर्त्तमानयोरयंदण्डः ॥ ३७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः संवत्सरनिरोधतः संवत्सरे कारागृहेनिरोध्यः सर्वत्वंदण्ड्यः सहस्रक्षत्रियः दंड्यः । च-पुनः नरस्य मूत्रेण मौड्यं मुण्डनंअर्हति ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीयद्यगुप्तान्तु गच्छेतांवैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

(१) मेधातिथिः । अगुप्ता व्याख्याता भ्रष्टशीलाऽनाथा च तद्रामने वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात् करोतिः प्रकरणादण्डने वर्तते दण्ड्येदित्यर्थः । पञ्चशतान्यस्येति पञ्चशतः बहुब्रीहिर्मत्वर्थीयः तथा कर्तव्यंयथापञ्चाशतान्यस्य भवन्ति कियद-धिकंतत्तस्यापहर्तव्यमित्यथनेति क्रमः तथा सति यस्य पञ्चवै शतानिधनंवान्यूनंतस्यदण्डोन कश्चिदुक्तः स्यात् कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतंकुर्यादिति दण्डाधिकारादण्डंपञ्चशतसंबन्धिनंकुर्यादेवंसहस्रिणक्षत्रियमिति सहस्रमस्यास्ति दण्डोनगृहेधनम-ङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथाकर्तव्यंयथाङ्गसर्वत्वंच तस्य दण्डोभवति क्षत्रियस्याधिकोदण्डोरक्षाधिकृतोरक्षति तत्पुनः सएवापराध्यति ॥ ३७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चशतंदण्डम् । क्षत्रियंसहस्रिणमिति । तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिकोदण्डः । अन्येतु पञ्च-शतं पञ्चशतमात्रशेषवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमित्याहुः ॥ ३७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितान्तुब्राह्मणीयदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यंपञ्चशतदण्ड्युक्तंकुर्यात्क्षत्रियंपुनः सहद-ण्डोपेतं वैश्ये चायंपञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिनानिर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणीगमने वैश्य-स्यापि सहस्रदण्डएव ॥ ३७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुप्ताविषयकमाह ब्राह्मणीमिति । पञ्चशतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीतितादृशं वैश्यं कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौक्षत्रियभुक्तामन्यथा न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-त्वादतोगच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिणमितिमेधातिथिः । शूद्राभ्रमादितिपञ्चशतमितिकुल्लूकः । धनदण्डमा-त्रमत्र ॥ ३७६ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चशतंकुर्यात्पञ्चशतपणदण्ड्युक्तंकुर्यात् । क्षत्रिये दण्डभूयस्त्वंरक्षकत्वधर्मपरित्यागात् ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥ विष्णुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिना ॥ ३७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विष्णुतौ कृतमैथुनौमैथुनप्रवृत्तावेवविप्रशूद्रवदण्ड्यौ

गुमे सर्वेणहीयतइति । दग्धव्योवाकटाग्निना वाशब्दोवधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे नहि शूद्रगुमे वधादन्योदण्ड-
आम्नातः ॥ ३७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम् । कटाग्निना शवाग्निना ॥ ३७७ ॥

(३) कुल्लूकः । तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण हीयेतइति दण्ड्यौ
यद्वाकटे नावेष्ट्य दग्धव्यौ तत्र वैश्यंलोहितदर्भैः क्षत्रियंशरपत्रैर्वा वेष्ट्यइति वसिष्ठोक्तोविशेषोग्राह्यः पूर्वसहस्रक्षत्रियोद-
ण्ड्योवैश्यः सर्व स्वमित्युक्तत्वादयंप्राणांतिकदण्डोगुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयोबोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुमायांतु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवदण्डेन विकल्पमाह उभावपीति । विष्णुतौ कृतमैथुनौ । शू-
द्रवच्छरीरसर्वत्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमितिभेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयकोदण्डः दाहस्तु गुणवत् ब्राह्मणीविषयः ।
कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैरितिवसिष्ठोक्तेः ॥ ३७७ ॥

(५) नन्दनः । विष्णुतौ व्यभिचारितौ ॥ ३७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ वैश्यक्षत्रियौ विष्णुतौ कृताभिमानौ तावेव ब्राह्मण्या गुमया सह श्मशाने कटाग्निना उभौ
दग्धव्यौ ॥ ३७७ ॥

सहस्रब्राह्मणोदण्ड्योगुमांविप्रांबलाद्वज्रं ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादिच्छन्त्यासहसङ्गतः ॥ ३७८ ॥

(१) मेधातिथिः । गुमा भ्रष्टशीलापि यदि केनचिदक्ष्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तांहठाद्रच्छन्सहस्रब्राह्मणोदाप्यः
गुमा शीलवतीचेत्प्रवासनाह्वानेनाधिके अथापि शीलवत्यपि गुमशब्देनोच्यते तथापि सहस्रमात्राब्राह्मणोमुच्यते । अङ्कन-
प्रवासने सर्वत्रमुखीक्रियेते परदाराभिर्मर्शे ॥ ३७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गुणगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया दण्डद्वयम् । बलादनिच्छन्तीम् । इच्छन्त्या गुमयैव ॥ ३७८ ॥

(३) कुल्लूकः । रक्षितांविप्रांब्राह्मणोबलेनोपगच्छन्सहस्रदण्ड्यः स्यात् इच्छन्त्या पुनः सरुचैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयोभवेत् ॥ ३७८ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशापराधे विप्रस्य दण्डमाह सहस्रमिति । बलादनिच्छतः । इच्छन्त्या ब्राह्मण्या ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यंप्राणान्तिकोदण्डोब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषान्तु वर्णानांदण्डः प्राणान्तिकोभवेत् ॥ ३७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र क्षत्रियादीनांवधउक्तस्तत्रब्राह्मणस्य मौढ्यंयथाऽब्राह्मणः संग्रहणात्प्राणान्तदण्डमर्हति
तथातु पुमांसंदाहयेदिति प्राणानामन्तङ्गच्छति प्राणान्तंवा करोति प्राणान्तकः अन्येष्वपिदृश्यतइतिदण्डः । अन्ये तुप्राणान्ति-
कइतिपाठान्तरप्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अध्यात्मादित्वाष्टञ् इतरेषांब्राह्मणादन्येषांक्षत्रियादीनांवर्णानांप्राणान्तिकएव
श्रुतंमारणादिपूर्वमेव तदनन्तरमिदमुच्यते उच्यमानंमौण्ड्यंतच्छेषतया सहस्रदण्डोविधीयतइतिमन्यन्ते अन्यथा ब्राह्मणस्य
प्राणांतदण्डविधानात्कः प्रसङ्गोब्राह्मणस्य येनैवमुच्यतेमौढ्यंप्राणान्तिकइति पुमांसंदाहयेदिति सामान्यविधानप्रशक्त-
मिति चेत्तत्रैव कर्तव्यस्यात्तथाहिस्फुटंतद्विषयत्वंप्रतीयते ॥ ३७९ ॥

(३७८) दिच्छन्त्यासह=अगुमांसह (ख)

(३७९) प्राणान्तिकोभवेत्=प्राणान्तकोभवेत् (मेधा०)

=प्राणान्तगोभवेत् (मेधा०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणान्तिकदण्डस्थाने मुण्डनमेव कार्यमित्यर्थः ॥ ३७९ ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनदण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनांपुनरुक्तेन घातेन दण्डोभवति ॥ ३७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य मौण्ड्यविधत्ते मौण्ड्यमिति । जात्यन्तरस्य प्राणान्तिकोऽपराधे यत्रदण्डस्तत्र विप्रस्य मौण्ड्यमात्रमितिसार्वत्रिकः ॥ ३७९ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य च वधाहं दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः इतरेषांवधएवेति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वपापेष्विति प्रकरणविधौ न केवलसंग्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदन्येष्वप्यपराधेषु । अपिशब्दोयुगपत्सर्वपापकार्यपिब्राह्मणो न जातुकदाचिद्धन्तव्यः किंतिह तस्य पापकारिणः कर्तव्यं राष्ट्रादेनंविषयाद्ब्राह्मणंबहिः कुर्यान्निर्वासयेत् समग्रधनंसर्वस्वसहितं अक्षतमक्षतशरीरंधनमप्यस्यनापहर्तव्यं कथंतिह दण्डोब्राह्मणस्य केचिदाहुर्निर्वासनेत्वाधीयमानंसधनंनिर्वास्य धनदण्डंप्रतिषेधति । अन्येतुसमग्रधनंदतसर्वस्वंकृत्वा निर्वास्यतइति मन्यन्ते ॥ ३८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षतमच्छिन्नाङ्गम् ॥ ३८० ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणंसर्वपापकारिणमपि कदाचिन् हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरंराष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति मौण्ड्यं तत्राह नेति । समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् बहिर्निःसारणेधनं नयाहम् तदभावे धनं क्वचित् सहसंब्राह्मणइत्यत्रोक्तम् । अक्षतमित्यनुवादोऽक्षतशरीरमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

(५) नन्दनः । न केवलंस्त्रीसंग्रहणएव किन्तु ब्रह्महत्यादिष्वपीत्युक्तंसर्वपापेष्वपीति ॥ ३८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतं अव्याहतम् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयाधर्मोविद्यते भुवि ॥ तस्मादस्य वधंराजामनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः नब्राह्मणवधादन्योबहुतरोऽधर्मोदुःखफलोस्ति । अन्यशब्दाध्याहारेण पञ्चमी तस्माद्धेतोरस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेदंवा मनसापि नेच्छेत् ॥ ३८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयानातिशयितः ॥ ३८१ ॥

(३) कुष्ठूकः । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मोनास्ति तस्माद्राजा सर्वपापकारिणोब्राह्मणस्य मनसापि वधंन चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादः नेति । भूयोनंधर्मो न विद्यते ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां परंपुण्यपापयोरित्युक्तेः ॥ योब्राह्मणायावगुरित्यादिश्रुतेः । राजास्तेनेन गन्तव्यमिदमपि । विप्रातिरिक्तविषयम् ॥ ३८१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेऽर्थे हेतुमाह नब्राह्मणवधादिति ॥ ३८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणवधाद्भूयान् अधर्मः क्वचित् नविद्यते ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेक्षत्रियांगुमांवैश्यांवा क्षत्रियोव्रजेत् ॥ योब्राह्मण्यामगुमायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

[क्षत्रियांचैववैश्यांचगुमांतुब्राह्मणोव्रजन् । नमूत्रमुण्डः कर्तव्योदाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ १ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । अगुमायाब्राह्मण्यागमने वैश्यः पञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियंसहस्रिणमिति तत्र वैश्यस्य पञ्चशतोयएव परिपालयति सएव चेन्नाशयति युक्तंतस्य दण्डमहत्त्वम् ॥ ३८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योब्राह्मण्यामगुमायां दण्डः पञ्चशतानि वैश्यस्य सहस्रं क्षत्रियस्य ॥ ३८२ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । नमूत्रमुण्डइति । मौण्ड्यमत्रविधेयं तद्विधौ च क्षत्रियवन्मूत्रेणतन्माभूदित्येतदर्थममूत्ररूपविशेषणनिषेधः । तथाच मूत्राद्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य निषेधोमुण्डना तु कर्तव्यैव ॥ १ ॥]

(३) कुहूकः । रक्षिताक्षत्रियां यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितवैश्यांतदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुमायां गमने यौदण्डावुक्तौ वैश्यपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रियोर्भवतः । अयंच वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपोदण्डोलघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतोयुक्तः सहस्रदण्डः ॥ ३८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजन्यवैश्ययोः परस्परस्य गुप्तस्त्रीगमने अगुमब्राह्मणीगमनवदण्डमाह वैश्यश्चेति । यो वैश्यः पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियंतु सहस्रिणमित्यनेनोक्तः संख्याविशिष्टोदण्डस्तं विद्वानन्यावर्हति इत्यन्वयः । अत्रतु वैश्यस्या गुणवतोक्षत्रियत्वमात्रोपेतागमने लघुदण्डस्य शूद्राभ्रान्त्यागमनेन वा ॥ ३८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः दण्डः ब्राह्मण्यामगुमायां उक्तस्तमेव तावुभौ वैश्यक्षत्रियौ दण्डं अर्हतः ॥ ३८२ ॥

[रामचन्द्रः । क्षत्रियमिति । मूत्रदण्डः न कर्तव्यः मूत्रेण मुण्डनं कार्यं किंतु उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ १ ॥]

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुप्ते तु ते व्रजन् ॥ शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्धमः ॥ ३८३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुप्ते क्षत्रियवैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रदण्ड्यः प्रवासनाङ्कने स्थिते एव शूद्रायागमने क्षत्रियवैश्ययोः साहसोदण्डः सहस्रमेव साहसं स्वार्थिकोण् सहस्रं वादण्डेऽस्ति साहसोदण्डोत्रपदार्थः । मत्वर्थीयोण् ॥ ३८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुप्ते तु ते व्रजन्निति अगुप्ते व्रजन् दाप्य एव न मुण्डनीय इत्यर्थः । शूद्रायां गुप्तायामगुमायां वा । वैश्यराजन्ये वैश्यां राजन्यांच पूर्वं तयोर्ब्राह्मणस्य सहस्रदण्डतोक्ता । एतत्तु शूद्रतुल्यवृत्तयोः योगेवेति ज्ञेयम् ॥ ३८३ ॥

(३) कुहूकः । क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन् सहस्रदण्डं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वक्षत्रिययोरक्षिततज्जातीये स्त्रियौ ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रमित्याह सहस्रमित्यर्थेन । ते विद्वक्षत्रिययोषिते । वैश्यक्षत्रिययोरपि रक्षितशूद्रागमने सहस्रदण्डइत्याह शूद्रायामिति । गमनइति शेषः । तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने साहसः सहस्रपणनियतः ॥ ३८३ ॥

(५) नन्दनः । ते गुप्ते क्षत्रियवैश्यस्त्रियौ शूद्रायां गुप्तायामिति विपरिणामः ॥ ३८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते क्षत्रियवैश्ये व्रजन् गुप्ते ब्राह्मणः सहस्रं दण्डं दाप्यः शूद्रायां गच्छतोः क्षत्रियविशोः साहसो दमः वैभवेत् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुमायां वैश्ये पञ्चशतंदमः ॥ मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत् क्षत्रियोदण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः अगुमांच क्षत्रियां गच्छति क्षत्रियस्य सएव यदि वा मौण्ड्यमुण्डनमृच्छेत्प्राप्त्याद्दममूत्रेण एष एव वैश्यागमनउभयोर्दण्डः ॥ ३८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमा मुयात् ॥ ३८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरगुमक्षत्रियाविषये व्यवस्थितदण्डमाह क्षत्रियायामिति । वैश्ये पञ्चशतं दण्डः । मौण्ड्यमन्विच्छेत्क्षत्रियो दण्डमेव वा । वाशब्दात् मौण्ड्यं नान्विच्छेद्वा ॥ ३८४ ॥

(५) नन्दनः । व्रजतीति विपरिणामः ॥ ३८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायां मूत्रेण मौण्ड्यं कृच्छेत् वापक्षान्तरं दण्डमेव गच्छेत् ॥ ३८४ ॥

अगुमे क्षत्रियावैश्ये शूद्रांब्राह्मणो व्रजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

[शूद्रोत्पन्नां शपापीयान्नवं मुच्येत किल्बिषात् । तेभ्यो दण्डात् तद्व्यंनकोशे संप्रवेशयेत् ॥ १ ॥

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद्भूतकवेतनम् ॥ यथा दण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तुलं भयेत् ॥ २ ॥

भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्येतद्विधा द्विजाः ॥ ३ ॥] +

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुमास्त्रीगमनउभयोर्दण्डः । अन्त्यजश्चण्डालश्च पचादिस्तत्र सहस्रं तत्रायं सहस्रपणदण्डसंग्रहः । ब्राह्मणस्य चतुर्विंशति वर्णेषु गुमागमने सहस्रं श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने अन्यत्र प्रवासनमेव श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्वादेव कल्प्यते गुमागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने यद्यप्यगुमापरदाराव्यपदेशो भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि त्वैरिणीभर्तृत्वतामतिक्रान्ता अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुमागमने दण्डो बलात् सकामागमने साहसो दण्डः प्रवासनाङ्के गुमागमने वैश्यपञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं सहस्रिणमिति ॥ ३८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यजात्यः । रजकचर्मरुन्धुर्दुर्बुद्धकैवर्तमेदभिष्टाः स्मृत्यन्तरोक्ताः ॥ एवं स्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं उत्तरेचाध्याये शेषं वाच्यम् ॥ ३८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षिताक्षत्रियावैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन् पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्त्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियंगच्छन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुमतिमृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह अगुमइति । अन्त्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति अन्त्यजगुमागुमसाधारणविषयं चतुर्णां सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् ॥ ३८५ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रां च अगुमिं च विपरिणामः ॥ ३८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजस्त्रियं ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डघ्नौ सराजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चैरो नास्ति स शक्रस्येन्द्रस्य लोकं स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति । नान्यस्त्रीगमनमन्यस्य या स्त्री भार्यावरुद्धा पुनर्भूवा स्त्रीग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थं दुष्टवाक्त्रिविधस्याः क्रोशस्य कर्ता साहसिकउक्तः दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यरुन् शक्रलोकभागिति सर्वत्रानुषङ्गः स्तेनादीनां शरीरसंग्रहशेषोयमर्थवादः ॥ ३८६ ॥

+ (ट, ठ)

(३८६) शक्रलोक=सत्यलोक (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरा उच्चावचाननूक्तान्कांश्चिद्राजधर्मान्प्रसंगादाह यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्य-
कृत् । दण्डघोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३८६ ॥

(३) कुहूकः । यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादिसाहसकारी दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति
सराजा शक्रपुरंयाति ॥ ३८६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजावश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरोभवेदित्येतच्छक्यमाविष्कुर्वन्नाह यस्येतिद्वाभ्याम् । अ-
न्यस्त्रीगः पारदारिकः । सशक्रलोकभाक् मृत्वेतिशेषः ॥ ३८६ ॥

(५) नन्दनः । यएते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीसंग्रहणरूपाः पञ्चदोषाउक्तास्तेषु प्रवर्तमानानानिग्र-
हेण राज्ञां फलमाह यस्यस्तेनइति । यस्य पुरे स्तेनोनास्ति दण्डभयाद्यस्य विषयेचोरोनास्ति । दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः
दण्डपारुष्यकृत् । पुरइति राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३८६ ॥

एतेषानिग्रहोराज्ञःपञ्चानांविषये स्वके ॥ साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

(१) मेधातिथिः । साम्राज्यपरः प्राणयितात्वात्तृयं सजातेषु समानस्यार्द्धिनोराजानःसजात्याअभिप्रेतास्तेषु मू-
र्द्धन्यधितिष्ठति तस्याज्ञाकराः संभवन्तीत्यर्थः लोके च यशस्करइत्युत्पादयन्ति उभयत्रापि निग्रहएव कर्ता हेतुत्वात् ज-
नमारकोयंक्रोधनइति वदन्त्यपि तुस्तुवन्ति ॥ ३८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साम्राज्यं समीचीनंराज्यम् । त्वजात्येषु मध्ये ॥ ३८७ ॥

(३) कुहूकः । एतेषांस्तेनादीनांपञ्चानांस्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके
च यशस्करोभवति ॥ ३८७ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । त्वजात्येषु राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवंकुर्वन् चक्रवर्ती
स्यादितिभावः । यशस्करः लोके त्वानुरूपं यशोधत्ते ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजंयस्यजेद्याज्योयाज्यंचात्विजंयजेद्यदि ॥ शक्तंकर्मण्यदुष्टंच तयोर्दण्डः शतंशतम् ॥ ३८८ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञे कर्मकरऋत्विग्वोतोद्गात्रादिः यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोगसमामेस्तद्विपदेशस्तथाप्यत्र
कर्मणोरितरेतरत्यागे विधिरयं किंतीर्हा प्राग्वरणात् । भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः यः प्रयोगान्तरेवृत्तः सएवशक्तः प्रयोगा-
न्तरेऽपि वरितव्यः न केवलंपूर्ववृत्तस्यायमन्यायः किंतीर्हि तत्पित्रादिभिरपि तथाहि पूर्वोऽनुष्ठः स्वयंवृतइति नारदः नचाय-
मैकपुरुषिकोनियमः किंतीर्हि कुलधर्मोयं तथाच महाभारते संवत्समरुत्तीयेषु अपञ्चितंतेन यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विजोवृ-
तास्तएव वरीतव्याः । याजनकानामप्येषएवविधितैरपि ते योजनीयाः ऋत्विजंकृतात्विज्यंतत्कुलीनंवाऽन्यंयोनवृणीत
यियक्षुरपि त्वन्ययाजकमर्थयेत् शक्तंकर्मणि यज्ञे प्रयोगज्ञमदुष्टमभिशंसनाद्वैकल्यादिभिर्दोषैरयुक्तमेवमीदृशएवविग्वर्थ-
मानोयदिनाङ्गीकुर्याद्याजकत्वं अदुष्टमेभिरेवदोषैरनाक्रान्तंयाज्यंशक्तंविद्वत्तया च तादृशे त्यागे तयोः शतंदण्डः ऋत्विक्श-
तंदाप्योयाज्यंत्यजन्याज्यऋत्विजं नकेवलमयमृत्विग्याज्यधर्मः शिष्याचार्ययोरपि । तथाच गौतमः । अथयाजकावृत्विगा-
चार्यौ पतनीयसेवायां चहेयावन्यत्र हानात्पततीति दातृसंप्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद्धर्ममिममिच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋत्विजमित्यादिसंविद्यतिक्रमशेषभूतमन्यत्र राज्ञाप्यृत्विङ्गत्याज्यइतिदर्शयितुंराजधर्मेभू-
क्तम् । ऋत्विजं परंपरयायातम् । शतं पणाः । पुनश्च पूर्ववत्परिग्रहइत्यपि ग्राह्यम् ॥ ३८८ ॥

(३) कुल्लूकः । योज्याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन् दण्डार्थमनुवदति ऋत्विजमिति । याज्यो यजमानः शक्तं कर्मानुष्ठानदक्षिणादानयोः । अदुष्टपातकादिना । एतद्वयं याज्ययाजकयोर्विशेषणम् । शतमिति कर्तृभेदविवक्षया वीप्सा ॥ ३८८ ॥

(५) नन्दनः । प्रकीर्णकारण्यमनुद्विष्टमपि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं व्यवहारपदं प्रस्तौति ऋत्विजं यस्त्यजेदिति । कर्मणि यज्ञ-कर्मणि शक्तमिति ऋत्विग्विशेषणम् । अदुष्टमिति याज्यविशेषणम् ॥ ३८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । याज्यो यजमानः कर्मणि शक्तं अदुष्टं ऋत्विजं त्यजेत् च पुनः यदि ऋत्विक् कर्मणि शक्तं कर्मस्थं याज्यं त्यजेत् तयोः ऋत्विक् याज्ययोः दण्डः शतं शतम् ॥ ३८८ ॥

न मातानपिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ॥ त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

(१) मेधातिथिः । माता न त्यागमर्हति न त्याज्या त्यागः स्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः सक्ताया उपकारस्योपक्रियाया-मुदितायामकारणे एवं पित्रादीनामपि व्याख्येयं संबन्धे साहचर्यात् स्त्रीभार्येवाभिप्रेता । अपतितानामेषां त्यागो नास्ति । मातुस्तु न मातापुत्रं प्रतिपततीत्येक इति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागः संभोगे गृहकार्यनिषेधः भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषिध्यते योषित्सु पतितास्तपि ॥ वस्त्रान्मानदेयं च वसेयुः स्वगृहान्तिक इति पठ्यते ॥ ३८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री भार्या ॥ ३८९ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति तस्मादेतान्पातकादिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

(४) राघवानन्दः । रुयन्तरादिवशस्यापतितमात्रादेस्त्यक्तुर्दण्डमाह नेति । षट्शतानि पणानामित्यनुवर्तते ॥ ३८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपतितान् मात्रादीन् त्यजन् राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ॥ न विब्रूयान् नृपो धर्मचिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

(१) मेधातिथिः । वानप्रस्थादीनामश्रमवासिनाश्रमेषु कार्यधर्मसंकटरूपमयं शास्त्रार्थो नायमिति इतरेतरं विवदमानान् धर्मव्यवस्थां सहसा विब्रूयात्प्रभृतया निर्णयमन्येषामिव न कुर्यात्कथं तर्हि वक्ष्यमाणेन प्रकारेण एवमात्मने हितं कृतं भवति शास्त्रार्थत्यागो न भवतीत्यर्थः गृहस्थानां चाश्रमत्वेऽपि यथोक्त एव निर्णयप्रकारः कार्यधर्मसंशयात्मकविवादपदं आश्रमग्रहणाच्च विशिष्टविषयता व्याख्यायते ॥ ३९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्रमेष्वश्रममध्ये कार्ये कर्तव्ये आश्रमधर्म इत्यर्थः । न विब्रूयात् न धर्मविपरीतमर्थं स्थापेक्षया स्थापयेत् ॥ ३९० ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति परस्परं जातविवादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन पारिव्रिकमयं स्मारयन् नृपं शिक्षयति आश्रमेऽपि तद्विद्वाभ्याम् । कार्ये गार्हस्थ्याश्रमधर्मविषये विवदतामयं शास्त्रार्थो नायमिति विपर्यासेऽयमेवेति विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(५) नन्दनः । आश्रमेषु तपोवनेषु द्विजातीनां वानप्रस्थानाम् ॥ ३९० ॥

(६) रामचन्द्रः । आश्रमेषु चतुर्षु द्विजातीनां विवदतां सतामात्मनो हितचिकीर्षन्तृपो न विब्रूयात् विपरीतं वदेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतान् अभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मप्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

(१) मेधातिथिः । यथातत्कर्तव्यं तथेदानीमाह योयादृशीं पूजामर्हति गुणानुरूपेण तंतथैवाभ्यर्च्य ब्राह्मणैर्मन्त्रिपु-
रोहितादिभिः आचार्यसाहित्यधर्मप्रवचने वा तदा च ब्राह्मणाः सत्याविज्ञेयास्तैः सह स्वधर्मन्याय्यमर्थबोधयेत् सिद्धेमहत्त्वे
सभ्येभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थस्तान्पुरस्कुर्यात् तथाहि न राज्ञः क्रुध्यन्ति शास्त्रेण प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रथममप्यव्यपनी-
तक्रोधान्कृत्वा ततो ब्रूयात् ॥ ३९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणैः स्वकीयधर्मासनस्थैः । सान्त्वेन प्रशमय्य विवादं त्याजयित्वा स्वधर्मं तैरेव विचारं-
कारयित्वा प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत् ॥ ३९१ ॥

(३) कुट्टूकः । योयादृशीं पूजामर्हति तंतथा पूजयित्वाऽन्यै ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्याऽपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः
स्वधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि किं कार्यमिति तत्राह यथेति । यथार्हं योयादृशीं पूजामर्हति तामनतिक्रम्याभ्यर्च्य कथमे-
वं विवदन्त इति सान्त्वेनेन प्रशमय्य गतकोपान्कृत्वा तेषां यः स्वधर्मस्तं ब्राह्मणैः सह प्रतिपादयेत् बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(५) नन्दनः । एतान्वानप्रस्थान् ब्राह्मणैः स्वपुरोहितादिभिः सान्त्वेन प्रशमय्य न दण्डेन स्वधर्ममविवादमविवा-
दोहितेषां स्वधर्मः ॥ ३९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पार्थिवः एतान् आश्रमादीन् ब्राह्मणैः सह सान्त्वयन् अभ्यर्च्य प्रशमय्य आदौ स्वधर्मं
स्वस्वधर्मं प्रतिपादयेत् स्वस्वाश्रमधर्मं स्थापयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ अर्हावभोजयन्विप्रोदण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विशन्त्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तत्प्रतिगतः प्रातिवेश्यः पृष्ठगृहाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः प्राग्दी-
र्घपठे स्वार्थिकोण एव भुवनवेश्यः पृष्ठतो वसन्तौ चेन्न भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विंशतिमात्राय त्र-
द्विजाअन्ये भोज्यन्ते तदा माषकं सुवर्णं दण्डं दाप्यो हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवे-
श्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ ॥ ३९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तदनन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशति ब्राह्मणाय-
त्र भोज्यन्ते तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्र इति वचनात्क्षत्रियस्य तादृग्ब्राह्मणभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य
॥ ३९२ ॥

(३) कुट्टूकः । निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदनन्तरगृहवास्यनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते
तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मण उत्तरत्र
हैरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणान् दापिनो द्विजस्येतद्विशेषाभोजने दण्डमाह प्रातिवेश्येति । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ स्वगृह-
निकटोपनिक्कटवासिनौ अर्हौ कुष्ठश्वित्रोपपातकाद्यदुष्टौ । कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययनेना । विंशतिद्विजे द्विजानां विंशतिर्भौ-

जनीयत्वेन यत्र तस्मिन् माषकं रौप्यमितिकेचित् । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन ह्यैरण्यमिति तु तत्रत्वंउत्तरवाक्यै-
ह्यैरण्यमिति श्रवणात् । विंशतिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । विप्रपदं चातुवर्ण्योपलक्षणम् ॥ ३९२ ॥

(५) नन्दनः । त्वगृहस्याभिमुखंगृहप्रतिवेशः अभितः समीपस्थंगृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विंश-
तिद्विजे विंशतिद्विजभोजनयुक्ते कल्याणे उत्सवे ॥ ३९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यः पार्श्वगृहवर्ती अनुवेश्यः तत्पार्श्वगृहवर्ती तावहौ कल्याणे उत्स-
वे विंशतिब्राह्मणभोजने एतादृशे समये अहौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विप्रः । अभोजयन् चेन्नभोजयेत्सः माषकं सुवर्णमा-
षकं दण्डं अर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियंसाधुंभूतिकृत्येष्वभोजयन् ॥ तदन्नंद्विगुणंदाप्योहिरण्यंचैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रातिवेश्यार्थोयमारंभःसब्रह्मचारिणामयंनियमः श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियंगुणवन्तंभूति-
कृत्येषुभूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु विभवे धनसंपत्तौयानिक्रियन्तेगोष्ठीभोजनादीनि अथवाभूतिग्रहणंकृत्यविशेषणंभूति-
मन्तियानि कृत्यानि प्राचुर्येणप्रभूतयाविवाहादीनि क्रियन्तेयत्र विंशतेरधिकनरा भोज्यन्ते तादृशेषूत्सवेषु अभोजयंस्तदर्थ-
मन्नंभूतिकृत्येषु भोक्तव्यंतावद्विगुणंतस्मैदापयेद्वाज्ञेवा उभयंहिरण्यंमाषकोवा ॥ ३९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियमेकग्रामीणं भूतिकृत्येषु कल्याणेषु । तदर्थं दाम्यःश्रोत्रियाय माषकं राज्ञा
॥ ३९३ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवांस्तथाविधमेव शुणवन्तंविभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावेव
भोजयन् तदन्नंभोजिताद्विगुणमन्नंदाप्योहिरण्यमाषकंच राज्ञः ॥ ३९३ ॥

(४) राघवानन्दः । कदर्याय नदेर्यामित्यतःसाधोरदाने दण्डमाह श्रोत्रियइति । भूतिकृत्येषु विवाहादिषु श्रोत्रियं
दैवादुपनतं अभोजयन् नदत्तंतदन्नं तदपराधापनुत्तये तस्मैभोजननिर्वाहकद्रव्यद्विगुणं दाम्यः । राजातु हैममाषिकं गृह्णी-
यादित्यर्थः । साधुमित्यधिकारित्वद्योतनाय विशेषणम् । तस्मादात्मज्ञंज्ञार्चयेद्भूतिकामइतिश्रुतेः । साधुपदमात्मज्ञपरं वा
॥ ३९३ ॥

(५) नन्दनः । तदन्नंश्रोत्रियान्नं राज्ञा श्रोत्रियाय दाम्यं माषकंत्वस्मैदण्डत्वेनापेक्ष्यमाणं श्रोत्रियप्रत्याख्यानविष-
योयंदण्डविधिः ॥ ३९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतिकृत्येषु मङ्गलकार्येषु श्रोत्रियः श्रोत्रियमभोजयन् तदन्नंद्विगुणंदाप्यः । च पुनः अतिशया-
र्थं हिरण्यंमाषकंदाप्यः ॥ ३९३ ॥

अन्धोजडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केन चित्करमा॥३९४॥

(१) मेधातिथिः । सप्तत्यास्थविरःप्रकृत्याविरूपइतिवत्तृतीया सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्यसएवमुच्यते । श्रोत्रि-
येषुवेदाध्यायिषूपकुर्वन्पादशुश्रूषादिनाकारुण्यमणावा एतेनकर्मवत्कारुण्यलिपिनोमासिमासीत्यादिदाप्याः क्षीणकोशेनापि दा-
तव्याइतिकेनचिद्ग्रहणम् ॥ ३९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन्स्वप्नः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिच-
र्यापरःशूद्रादिः । करं निवासनिमित्तकम् ॥ ३९४ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्धोबधिरः पङ्गुः संपूर्णसप्ततिवर्षः समत्येति प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमिति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपिक्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वग्राह्याकरंनदापनीयाः ॥ ३९४ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन करादानं बुद्धिस्थं कचिन्निवर्तयति अन्धइति । जडोबधिरः पीठसर्पी पङ्गुः परायत्त गमनेन पीठवत्सर्पुशीलमस्येति समत्यास्थविरः समत्युत्तरवयाः एतांचतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन्करंनदाप्यइत्यन्वयः । श्रोत्रियेष्विति विषयसममी । केनचित्तराज्ञा करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् ॥ ३९४ ॥

(५) नन्दनः । पीठसर्पी पङ्गुः समत्या वयसासमत्या अब्राह्मणाअप्येते करंनदाप्याः ॥ ३९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पीठसर्पी पीठद्वयं कराभ्यामादाय गच्छन् । समत्या वयसा स्थविरः । च पुनः यः श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् उपकारं करोति तेन केन चित् क्षीणकोशेनापि । करं निवासनिमित्तकम् दाप्याः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियंव्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावर्किचनम् ॥ महाकुलीनमार्थ्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(१) मेधातिथिः । संपूजनमनुग्रहः अनेकार्थत्वाद्धातूनां नहिबालादीनामन्यापूजोपपद्यते श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मणएवेति स्मरन्ति आर्त्तः प्रियवियोगादिना अर्किचनोदुर्गतः महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणकुलेजातोमहाकुलीनः आर्य-
ऋजुप्रकृतिरवक्रः एतेषां दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः केचिदार्किचनमहाकुलीनविशेषणंव्याचक्षते ॥ ३९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तं शोकेन । अकिञ्चनं दरिद्रं । आर्यं आर्यप्रधानं । संपूजयेदर्थदानेन ॥ ३९५ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवन्तंब्राह्मणरोगिणंपुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमनादानं यदि ते निस्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह श्रोत्रियइति । आर्त्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेपि ॥ ३९५ ॥

(५) नन्दनः । आर्त्तः पुत्रमरणादिना पुनर्वृद्धग्रहणमादरातिशयार्थं संपूजयेत्करंनदाद्यात् ॥ ३९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्याधितः व्याधियुक्तः आर्त्तोऽज्वरादिना बालवृद्धौ बालान् वृद्धान् अकिञ्चनं निःस्वं आर्यं एतान् राजा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ॥ न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन् च
वासयेत् ॥ ३९६ ॥

(१) मेधातिथिः । शाल्मलीनामवृक्षस्तद्विकारे फलके सहिप्रकृत्यैव दृढो भवति न च वाससोपि पातैरवयवाअस्य-
व्यवन्ते तेहि च्युतावासः पाटयेयुः न चायं जातिनियमो दृष्टो येनान्यदपि यत्काष्ठमेवंस्वभावंतत्फलकेन दोषः श्लक्ष्णेऽपरु-
षे च वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैर्वासोभिर्निर्हरेत् बन्धोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रक्षालयितुं नयेत् बन्धनाद्वाससां विनाशोभाभूत्
अधिकंहि तानि पीडितानि भवन्ति न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै प्रयच्छन्वसनार्थं न दद्यात् एतद्विवासनं वस्ते-
ऽपरस्तरं रजकोवासयति अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमाषकयोजना कर्तव्या ॥ ३९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरं स्थाप-
येत् ॥ ३९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासोभिः प्रक्षालयेन्परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि
नयेत् न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थरजकतन्तुवायौ शिष्ययन्नाह शाल्मलीतिद्वय्याम् । फलके काष्ठमये श्लक्ष्णे मृदुनि-
नेनिज्यात् क्षालयेत् तत्रापि शनैर्ननिर्हरेत् न नयेत् । वासोभिः क्षाल्यमानैर्नवासयेदाच्छादयेदन्यं त्वं वा ॥ ३९६ ॥

(५) नन्दनः । वासोभिर्निर्हरेद्वासोभिर्निबध्यनिर्हरेत् । नचवासयेत्परान्नाच्छादयेत् ॥ ३९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेजकः वस्त्रप्रक्षालकः शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षस्य फलके पीठे श्लक्ष्णे वासांसि
शनैःशनैर्ननिज्यात्प्रक्षालयेत् । च पुनः वासोभिर्वासांसि न निर्हरेत् न परिवर्तयेत् च पुनः न वासयेत् न चिरंस्थापयेत् ।
अन्यस्मै परिधानाय भृतकेन नदद्यात् स्वयंच न परिदध्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायोदशपलंदद्यादेकपलाधिकम् ॥ अतोऽन्यथा वर्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् ॥ ३९७ ॥

(१) मेधातिथिः । तन्तून्वयति तन्तुवायः कुविन्दः शाकटकादेः पटस्य कर्ता ससूत्रपलानि दशगृहीत्वा शाटकं-
यनैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् अनया वृद्ध्या सर्वदद्यात् स्थूलसूक्ष्मादिवाससांरोमवतांच कल्पना कर्तव्या अन्यथा द्वादशप-
णोदण्डः वृद्धिदानेऽयदण्डोमूलच्छेदे तु सूत्राणि गणोक्तः एवंविंशति पलं यदि न ददाति वृद्धितदा द्विगुणोदण्डः एवंकल्पना-
कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि अन्येतु दण्डं राजभागमित्याहुः ॥ ३९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तूनां दशपलगृहीतमेकपलाधिकं संमाय स्वामिने पटादीन्लतान्ययच्छेत् । एवं गणनयैव
सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(३) कुहूकः । तन्तुवायोवस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलवस्त्रं दद्याद्यदि त-
तोऽन्यूनं दद्यात्तदा द्वादशपणान् राजा दाप्यः स्वामिनश्चतुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

(४) राघवानन्दः । पटाद्यर्थतन्तूनां दशपलग्रहणे एकादशपलपरिमितं वस्त्रं दद्यात् मण्डादिनाऽधिकांशस्य संभा-
व्यमानत्वात् । तदपि दानं स्वामितुष्टिपुरःसरम् । अन्यथा वर्तमानोऽदत्त पणानां द्वादश देयाराज्ञे स्वामिनि एकादशपलं च ।
अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपलामता ॥ अधिका
ग्राह्यत्वेन ॥ कार्मिके रोमवद्धेतु त्रिंशद्भागः क्षयोमतः । नेदयः शिल्पिना ॥ न क्षयोनच वृद्धिस्तुकौशेये वाल्कलेषु च ॥
अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजतेशते ॥ अष्टौ तु त्रिपुसीसेषु ताम्रे पञ्चदशानितु ॥ एतद्विकारग्रहणकाले न्यूनं ग्राह्यम् ॥ ३९७ ॥

(५) नन्दनः । पटकतदशपलाद्दशभ्योलाभेभ्यः एकपलाधिकमेकमधिकं लभं राज्ञोदद्यात् द्वादशकं फलद्वादशभा-
गम् ॥ ३९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्तुवायायुतं नुसमार्पितं सूत्रं दशपलं सः तन्तुवायः एकाधिकं एकादशपलप्रमाणं पुनः दद्यात्
॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥ कुर्युरर्थयथापण्यंततोर्विशंतपोहरेत् ॥ ३९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि च राजभिर्वणिग्भिः स्वप्रतिदेशनियतानि क-
ल्पितानि येषु स्थानेषु ये कुशलाः शौक्तिकाः ये धूर्तेर्न च शक्यन्ते वंचयितुं तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्रयविक्रयसारसा-
दिविधिज्ञाविचक्षणास्तेर्भाण्डस्यागतस्यान्यदेशान्तरानीयमानस्य वार्धक्युर्युस्ततोर्विशतिभागं राजा गृह्णीयात् किंपुनर्धक-
रणेनैतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विंशतिभागमिति सत्यं यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा न गृह्णाति स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते साट्कादीनि
विंशतिविंशतिभागः प्राग्विशतेर्नष्टमन्तरेणोपपद्यत इत्येवमर्थमर्धकरणमविक्रेयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति शुल्क इति

ज्ञापितुं यथापण्यएव कालानुरूप्येण न सर्वपण्यंसर्वदा विक्रीयतएकरूपेणार्धेण अतोदेशकालापेक्षया पण्यानामर्ध-
व्यवस्था न नियतोर्ध्वइति ॥ ३९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्घ्यं मूल्यं कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं
विंशतिभागैकभागं हरेदर्धकरणनिमित्तम् ॥ ३९८ ॥

(३) कुड्डूकः । स्थलजलपथव्यवहारतोरजग्रासोभागः शुल्कंतस्याऽवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानांसा-
रासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्धमूल्यमनुरूपंकुर्युः ततोलाभधनाद्विंशतिभागंराजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं राजकीय दण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वाच्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह ।
शुल्केति क्रयस्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्योग्रासोभागः शुल्कः । अयंतु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाःत-
त्सारासारज्ञाः । अर्धमूल्यम् । यथापण्यं पण्यं विक्रयद्रव्यं तदनुरूपम् । ततोलाभधनात् विंशतिभागंहरेदित्यन्वयः ॥ ३९८ ॥

(५) नन्दनः । विचक्षणाः क्रयविक्रयविधौविर्वेकिनः यथा पण्यविक्रेयद्रव्यानुरूपमूल्यंकुर्युः कल्पयेयुः ततोविं-
शतिभागंनृपोहरेत् विक्रयार्थमापणमध्यआहृतंद्रव्यंसर्वदण्डत्वेनापहरेत् ॥ ३९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थाने मौल्यस्थाने ततः लाभेसति विंशांशं नृपः हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतोलोभात्सर्वहारंहरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञःसंबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि राजोपयोगितया यथाहस्तिनः काश्मीरेषु कुं-
कुमप्रायेषु पट्टोर्णादीनि प्रतीच्येष्वश्वादाक्षिणात्येषु मणिमुक्तादीनि यद्यस्यराज्ञोविषये सुलभमन्यत्र दुर्लभंतत्र तस्य प्रक्षा-
लनंभवति तेन हि राजानइतरेतरंसंदधते प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीयादेशान्नैतदन्यत्रनेयं अत्रैववाविक्रेयंयथा दुर्भिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि लोभान्निर्हरतोदेशान्तरनयतोविक्रीणानस्य वा सर्वहारंहरेत्सर्वहरणंसर्वहारः अयंधनलोभान्नयतो-
दण्डः राजान्तरोपायनार्थत्वधिकतरः शारीरोपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राज्ञोयोग्यान्येतानीति प्रसिद्धानि सिंहासनादीनि प्रतिषिद्धानि अन्यत्र विक्रेतुंराज्ञा ।
निर्हरतोऽन्यत्र नयतोवाणिजकस्य लोभादुचितमूल्याधिकेच्छया । सर्वहारं मूलमदत्वा तस्य सर्वस्वहरणं यथा स्यात्
॥ ३९९ ॥

(३) कुड्डूकः । राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशो-
द्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यदेशान्तरं नयमिति तानि लोभादेशान्तरंनयतोवाणिजः सर्वहरणंराजा
कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् राज्ञइति । प्रख्यातभाण्डानि राजयोग्यानिहस्त्यश्वमणिमुक्तादीनि प्रतिषिद्धानि
त्वयैतानि न विक्रेयाणीति तानि देशान्तरं नेतुः क्रेतुर्विक्रेतुर्वा मूल्यमदत्तैव सर्वहारंयथास्यात्तथा हरेदित्यन्वयः ॥ ३९९ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि राज्ञेवोपभोक्तव्यत्वेन प्रख्यातद्रव्याणि प्रतिषिद्धानि शास्त्रेऽन्यत्वेन
प्रतिषिद्धानि च निर्हरतोविक्रयार्थमाहरतःसकाशात्सर्वहारंहरेत् ॥ ३९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रख्यातभाण्डानि बहुमूल्यत्वे सति राजयोग्यानि । राजयोग्यानि तानिभाण्डानि लोभात् हरतः
गृह्णीतः ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

(१) मेधातिथिः । क्रयविक्रयीवाणिज्यउच्यते शुल्कस्थानं परिहरन्नुत्पथेन गच्छन्काले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु गतेषु संख्याने मिथ्यावादीन्यूनकथयति गणनायां उपलक्षणं चैतत्संख्यानं तेन प्रच्छादनेऽप्येषां विधिः दाप्योऽष्टगुणमत्ययं दण्डोऽयमपह्नते तावदष्टगुणं यावान्वातस्यापह्नतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणं दाप्यः आद्यमेव युक्तं अत्ययशब्दो हि तत्र समंजसः तद्धेतुत्वाद्वाच्ये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयइति संबन्धं कुर्वन्ति अकालश्चागृहीते शुल्के रहसि वा प्रतिषेधोऽयम् ॥ ४०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कं क्रयविक्रयराजग्राहोभागः । परिहरन् वत्सगमनादिना । अकाले राज्यादौ । शुल्कापचयार्थं मिथ्यावाद्यल्पतावादी । संख्याने विक्रेयद्रव्यसंख्यायां विषये । अत्ययं राज्ञोपचितं शुल्कम् ॥ ४०० ॥

(३) कुड्डूकः । शुल्कमोषणाद्योत्पथेन गच्छति अकाले राज्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुल्कखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्याऽल्पां संख्यां वक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् शुल्केति । शुल्कस्थानं हृदपट्टादिकं परिहरन् निह्वनन् क्रयाधिकारी अकाले क्रयविक्रयी मिथ्यावादी च संख्याने मूल्यसंख्यायां राजशुल्कादत्ययं अतिक्रम्यापन्नैरित्यपलपितं यावत्तदष्टगुणं सदाप्यत्ययः ॥ ४०० ॥

(५) नन्दनः । परिहरन् परिहृत्यान्यमार्गेण गच्छन्त्यदेयमतिक्रान्तं यदकाले विक्रीतं वा यावच्चक्रयविक्रये वञ्चितं यच्च संख्याने हतं तदत्ययमष्टगुणं दाप्यः ॥ ४०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थानं मौल्यस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयं करोति च पुनः मूलसंख्यायां मिथ्यावादी अष्टगुणं शुल्कं कतिदूरादागतं कतिदूरागच्छन्त्यमिति दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

(१) मेधातिथिः । आपणभूमौ ये विक्रेतास्ते न त्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरनापि राजाक्रीणीयात्स्वरुचिरुतेन मूल्येन कथं तर्हीदमिदं निरूप्य आगमं किंप्रत्यागच्छति देशान्तरादुत्तनतथेयतो दूरादागच्छति एवं निर्गमस्थाने किंसंप्रत्येव विक्रयत उत तिष्ठति । संप्रति निष्क्रामतोऽव्यस्य स्वल्पोपि लाभो महाफलस्तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण पुनर्लाभो स्थानात् वृद्धिक्षयोऽप्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षयइत्येतत्सर्वपरीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् यथा न वणिजां पीडा भवति नापि क्रैतूणां तथार्थव्यवस्थापयेत् ॥ ४०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रैति । एवं निर्गमश्च कारात् स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृद्धिमेतावद्वर्धतइति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचयइतस्ततः पातैर्न ॥ ४०१ ॥

(३) कुड्डूकः । क्रयतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं क्रयदूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं क्रयत्कालस्थितं क्रयमूल्यं लभतइति स्थितं तथा क्रयतो वृद्धिरित्येव कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना क्रयानपक्षयइत्येवं विचार्य तथा वणिजां क्रैतूणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रेतुरनुग्रहार्थमाह आगममिति । आगमं विदूरादानीतं निर्गमं स्वदेशाद्विदेशे नयनं स्थानं द्रव्यावस्थितकालवशात्परिमाणक्षयादि वृद्धिक्षयौ लाभालाभौ विचार्योक्तं ज्ञात्वा क्रयविक्रयौ कारयेद्राजेशेषः ॥ ४०१ ॥

(५) नन्दनः । आगममागमनमार्गं निर्गमं निर्गमनकालं उपक्षयरूपेण वणिजो हस्ताद्रव्यसंवासः स्थानम् ॥ ४०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वपण्यानां आगमं आगमस्थानं स्थापनस्थानंच तथा उभौ वृद्धिक्षयौ विचार्यक्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवागते ॥ कुर्वीत चैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

(१) मेधातिथिः । आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्धस्यानेकरूपौ ततोर्घसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्येन सरुत्कृतं मन्तव्यं नापि वणिजो विश्वसितव्याः किं तर्ही स्वयंप्रतिजागरणीयं यद्द्रव्यचिरेण निष्कामति तत्र पक्षेऽर्घगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् ॥ ४०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमात्मगोचरम् । कालविकल्पः शङ्काल्पत्वाधिक्यापेक्षया ॥ ४०२ ॥

(३) कुल्लूकः । आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्घादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरप्रायार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदांप्रत्यक्षं नृपतिरामपुरुषैर्व्यवस्थांकुर्यात् ॥ ४०२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञा क्रयादावपि तत्परेण भाव्यमित्याह पञ्चेति । स्थिरास्थिरार्थभेदेन पञ्चरात्रइत्यादिविकल्पः । तेषां वणिजामर्घस्थापनं तत्स्थानंप्रत्यक्षमामपुरुषैः कुर्यात् । यथाते विक्रीय न पलायन्तेऽपहुवते वा ॥ ४०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्घसंस्थापनम् ॥ ४०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पण्यवस्तूनां सर्वसंस्थापनं प्रत्यक्षं आत्मनः पुरतः नृपः कुर्वीत ॥ ४०२ ॥

तुलामानंप्रतीमानंसर्वंच स्यात्सुलक्षितम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तुला प्रसिद्धमानंप्रस्थोद्गोणइत्यादि प्रतीमानंसुवर्णादीनांपरिच्छेदार्थयत्क्रियते सर्वतोभागे तत्सुलक्षितं राजचिन्हैरङ्कितं कार्यं स्वयंप्रत्यक्षेण परिच्छिद्य त्वमुद्रया परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदामैरधिकारिभिर्यथान विचालयन्तिकेचित् ॥ ४०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तुलामानं कार्पासादितुलारूपमानम् । प्रतिमानं माषकादिप्रतिकृत्प्रमाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रितम् ॥ ४०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तुलामानंसुवर्णादीनांपरिच्छेदार्थयत्क्रियते प्रतिमानंप्रस्थोद्गोणादि तत्सर्वस्वनिरूपितं यथास्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वसम्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रापि राज्ञा सावधानेन भाव्यमित्याह तुलेति । तुला कार्पासलवणादिपरिच्छेदिका मानं प्रस्थोद्गोणादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थयन्निरूपितं सर्वं तत् सुलक्षितं त्वमुद्रामुद्रितं तुलादि धूर्तवणिजः कदाचित् न्यूनाधिकं कुर्वन्तीति कृत्वा परीक्षयेद्भग्न्यादिकं त्यक्त्वा पुनर्मुद्रयेत् षट्सु षट्सु इति वीप्साप्रत्यक्षाभिप्राया ॥ ४०३ ॥

(५) नन्दनः । मानंप्रस्थादिलक्षितं राजनामाङ्कनादिना ॥ ४०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुलामानं तुलयामीयते तत् तुलामानं प्रतीमानं सुवर्णमानं सुलक्षितं स्यात् राज्ञोमुद्रादिनाऽङ्कितम् ॥ ४०३ ॥

पणं यानंतरे दाप्यंपौरुषोऽर्घपणंतरे ॥ पादंपशुश्च योषिञ्च पादार्धरिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नदीतीरे यानंगच्छीशकयादि तरेण पादं दाप्यं । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डानां यानानां यानद्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः । पौरुषवाहो भारोद्रव्यानयनार्थमानीयमानोर्घपणं दाप्यः । पशुगौमहिष्यादिः

पादंस्त्रीचरिक्तकोन किंचिद्योगृहीतवान्भारंसपुमान्पादार्थदाप्यः रिक्तस्य पुंसोनदीलङ्घनसामर्थ्यासंभावनया लाघवादल्पमादानं स्त्रीअशक्तत्वात्स्वयंतरेण बहुदाप्यते तरे तरनिमित्तं ॥ ४०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानं शकटादि । पौरुषं पुरुषहार्योभारः । पादं पणस्य । पशुश्छागोमेघइत्यादिः । रिक्तकोभारशून्यः ॥ ४०४ ॥

(३) कुहूकः । भाण्डपूर्णानि यानानीतिवक्ष्यति तेन रिक्तशकटादियानन्तरविषये पणंदाप्यं एवंपुरुषभारोर्धपणंतरपण्यंदाप्यः । पशुश्च गवादिः पणचतुर्थभागं भाररहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥

(४) राघवानन्दः । नद्याद्युत्तरणे दाशादिद्वारा शुल्कविभागमाह पणमिति । तरे नद्याद्युत्तरणे कार्ये यानं रिक्तकंशकटादि प्रति पणं तरशुल्कं दाप्यमित्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । पौरुषोमनुष्यवाह्यभारः तत्रार्धपणः । पशुयोषितोभारवहनाप्रसिद्धेः प्रसिद्धौवा तस्मात्रमेव वचनबलात् । रिक्तकोवाह्यरहितः ॥ ४०४ ॥

(५) नन्दनः । यानंशकटादिकं तरे नावि पणंपणमितिकथंदाप्यंरिक्तथंशुल्कं पौरुषः पौरुषवाह्यभारःभारोऽर्द्धपणमित्तरिक्तथंदाप्यं पशुश्चयोषिच्चपादंपणपादंदाप्ये पुष्पान्पुरुषोनिर्भरः पादार्द्धपणपादार्द्धमित्तरिक्तथंदाप्यमितियावत् ॥ ४०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाहनस्य नद्यां तरे तरणार्थं पणोदाप्यः पौरुषेतरेऽर्धपणोदाप्यः । पशुर्योषिच्च पादम् । रिक्तकः वस्तुशून्यः पुमान्पादार्धम् । पणस्वरूपमाह ॥ वराटकानांशकद्वयं च सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ॥ वराटकानामश्रोतिः ८० पणइति लीलावत्याम् ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थदाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यार्त्किचित्पुमांसश्चापरि

च्छदाः ॥ ४०५ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डद्रव्यं वस्त्रब्रीह्यादितेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्थतारार्थदाप्यानि यदि महाध्वंस्त्रादि तत्र बह्वारोपितंतदा बहुदाप्यानि अथ ब्रीह्यादिनानातिचारेण तदालं एवंनद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यार्त्किचित्पणपादानि भाण्डशब्दोत्रधनवचनः ये च परिच्छदाकोशतोऽपरिच्छेदास्ते न पादार्धमपि तु यार्त्किचित्तोधिकंन्यनंवा अत्रन शक्योनियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरशून्याः । अत्र यानादीनांदापनंतन्नेतृपुरुषदापनपरम् ॥ ४०५ ॥

(३) कुहूकः । पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षयाऽऽतरंदाप्यानि द्रव्यरहितानिच गोनीकंबलादीनि यार्त्किचित्स्वरूपंतार्थदाप्यानि अपरिच्छदादरिद्राउक्तपदार्थदानापेक्षया यार्त्किचिदपनीयाः ॥ ४०५ ॥

(४) राघवानन्दः । भाण्डपूर्णानि विक्रयद्रव्यैःपूर्णानि भाण्डानि येषुतानि यानानि शकटादीनि । तार्थं तरशुल्कं पणद्वयादिकम् । सारतः द्रव्यस्य सारासारतः । रिक्तभाण्डानि घटादिशून्यत्वतन्त्राणि शून्ययानंप्रतिपणमात्रस्योक्तत्वात् । अपरिच्छदादरिद्राः प्रदानेऽप्यशक्ताः किंचिदाप्याइति ॥ ४०५ ॥

(५) नन्दनः । सारतः तार्थभाण्डसारुध्येण तार्थन्तरः भाण्डानि भाररहितानि यानानियार्त्किचिद्रव्यंतत्कालसन्निहितंतार्थदाप्यानि परिहितयार्त्किचित्ताम्बूलादिकंतार्थदाप्याः ॥ ४०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि यानानि तार्थं तरणार्थं सारतःवरुन्नुसारतः दाप्यानि । रिक्त-

भाण्डानि यत्किञ्चिद्वत्किमपि देयं च पुनः अपरिच्छदाः वस्तुशून्याः पुमांसः यत्किञ्चिदाप्याः दानुयोग्या अर्हाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशंयथाकालंतरोभवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

(१) मेधातिथिः । पारावारोत्तारणे पूर्वदानं अयंनवाग्रामान्तरगमने दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेनागन्तव्ये यथादेशयस्मिन्देशे यत्तरिदानंनाविकैः स्थापितंतेदेव यथाकालंकालेवर्षादिबहूदकस्तत्रान्यन्मूल्यं त्वल्पोदकायां सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधिकतरायासवतामधिकमूल्यं त्रमूल्ये कारणे कार्यशब्दस्तरेभवेदिति यावद्यावद्दीर्घोदेश-स्तावत्तरपणोवर्धते एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरेनास्ति तरलक्षणं नशक्यतेलक्षयितुंकतियोजनानि नौर्व्यूढा येन तदनुसारेण मूल्यंकल्पन्तेनदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयंपन्था योजनमात्रो द्वियोजनइति तत्र हि तत्रग्रामाः परिमाणचिन्हंत-त्रैकयोजने ऽध्वनि यन्मूल्यंद्विगुणंतद्वियोजने समुद्रे तु बहुवाह्या नौ नच सुष्टुशक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्तुमतएवोक्तं-समुद्रे नास्ति लक्षणमिति ॥ ४०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण । यथाकालमल्पवर्त्मत्वेऽपि स्रोतसा विलम्बादिना नदीतीरेषु तद्व्यादादिति । एतद्व्यं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । नास्ति लक्षणं नियामकं तत्र विलम्बादि न नियन्तुं शक्य-
मतस्तत्तरेऽधिकग्रहोऽपि न दोषाय ॥ ४०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वपारावारि तरणार्थमुक्तमिदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशयी-
ष्मवर्षादिकालापेक्षया त्रमूल्यंकल्पनीयं । एतच्च नदीतीरे बौद्धव्यं । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरप-
ण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्वियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च दीर्घंति । यथादेशं नौकया यदि दूरदेशं गच्छति कालंवा वर्षवातादियुक्तं तत्र तदनु-
रूपस्तरोदियः । समुद्रे देशपरिमाणभावात् सर्वदा वाताक्रान्तत्वेन तदधीनगमनत्वाच्च नास्ति लक्षणम् योजनादिनियमितं
तार्यमित्यतउचितमेव नौयायिभिः स्थापितं ग्राह्यमिति ॥ ४०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घाध्वनि दीर्घमार्गे यथादेशं क्रोशमात्रनदी यात्रानुसारेण यथाकालं तरो भवेत् । सोऽत्रकृत-
विलम्बानुसारेण नदीतीरेषु नद्याः तरणेषु तरणं तरणप्रकारं ज्ञेयं । समुद्रे समुद्रतरणे लक्षणं नियमः नास्ति ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितोमुनिः ॥ ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकंतेरे ॥ ४०७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भास्त्रीभवति तस्यानुग्राह्यत्वात्तरपणोन ग्राह्यः । प्रव्रजितश्चतुर्थाश्रमी मुनिस्तापसः ब्राह्मणालिङ्गिनोब्रह्मचारिणोब्राह्मणग्रहणंविशेषणंतेन बाह्यप्रव्रज्यालिङ्गधारिणानैषविधिः तरप्रयोजनंतरिकंपणादि तरनिमित्तंनदाप्याः वृत्तानुरीधात्तारिकमिति सिद्धे तरग्रहणम् ॥ ४०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुनिर्वनस्थः । लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः । तारिकं तरशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयाद्ध्वं तथाप्रव्रजितोभिर्भुर्मुनिर्वानप्रस्थोब्राह्मणाश्च लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः
तरमूल्यंतरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

(४) राघवानन्दः । रिक्तपुरुषयोषितोस्तार्यत्वमुक्तं तद्विशेषे तन्निषेधति गर्भिणीति । द्विमासादिः विदितगर्भा । मु-
निर्वानप्रस्थः । लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः प्रव्रजितपदेन संन्यासिनोग्रहणात् ॥ ४०७ ॥

(५) नन्दनः । दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन तरःशुल्कंपणंयानमित्यादिनोक्तस्य विषयमुत्त-

राद्धेन नियच्छति लक्षणं शुल्कनिर्णयम् । मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिन्स्तीर्थयात्रादिपराः ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य क्वचित्स्मृत्यन्तरे सन्यासो भवेदिति तारिकतरः शुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनोगैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मौल्यं न दाप्याः । न दातुं योग्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वर्तोशतः ॥ ४०८ ॥

(१) मेधातिथिः । नाव्यारोपितभाण्डंतरणिकायां यदि दाशानां नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वातस्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनजलप्रवेशमकुर्वतां व्यादिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवातां यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव दातव्यं स्वर्तोशतः स्वराजान्नभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः ॥ ४०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाशानामपराधत इति किञ्चिद्दण्डजो विशीर्येत नश्येत । स्वर्तोशतः स्वधनात् न राजधनात् ॥ ४०८ ॥

(३) कुल्लूकः । नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टद्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथा भागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

(४) राघवानन्दः । नौयायिनां द्रव्यनाशे दाशानां दण्डमाह यदिति । दाशानामपराधतः पथिकस्य विशीर्येत नाशंगच्छति वस्त्रादिकं समागम्य मिलित्वा त्वांशतः स्वत्वांशैः दातव्यमित्यन्वयः ॥ ४०८ ॥

(५) नन्दनः । विशीर्येत जले पतेत् । समागम्य संहृत्य तद्दातव्यं विशीर्णद्रव्यप्रत्यर्पणम् ॥ ४०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किञ्चित्सद्वस्तु दासानां कैवर्तानां अपराधतः नाविनौ कायां विशीर्येत जरयेद्वस्तु दासैरेव दातव्यं किं कृत्वा त्वतः अंशतः समागम्य संगृह्य ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ॥ दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

(१) मेधातिथिः । नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेषविधिरुक्तो यथा दाशापराधाद्वत्तभ्रष्टमुदके तद्द्युर्दैविके दोषउत्पाते वातादिना नौभक्ते नास्ति नाविकानां द्रव्यनाशे निग्रहः एषस्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः यद्यप्रमादेन प्रक्रामति भारिको गृहीतदण्डावलंबनो दृढबन्धोपरि भागो कस्माद्दृष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् ॥ ४०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहो तद्द्रव्यग्रहः ॥ ४०९ ॥

(३) कुल्लूकः । नाविकापराधाद्युदके नष्टतन्नाविकैरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति निग्रह इति विधातुं नौयायिनामेव व्यवहारस्य निर्णयउक्तः । दैवोपजातवातादिना नौभक्तेन धनादिनाशे नाविकानां दण्डः ॥ ४०९ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्व्यनाशे दाशोन दण्डभागित्याह एष इति । नौयायिनां नौकयागंतुशीलानाम् । निग्रहो दण्डादिः ॥ ४०९ ॥

(५) नन्दनः । एषः पूर्वोक्तश्लोकोक्तः दैविके क्रीतेऽपराधे निग्रहो नास्ति न प्रत्यर्पणम् ॥ ४०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैविके वात्यादिकृतेनाशे निग्रहः दण्डः नास्ति ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यंकुसीदं कृषिमेव च ॥ पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

(१) मेधातिथिः । इह केचिद्वाचक्षते अनिच्छन्तावपि वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारयितव्यौ यतः पतयोः

स्वधर्मोऽयं सत्यपि दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वादेवं च सति ब्राह्मणोऽपि हठात्प्रतिग्राहयितव्य इत्यापतति पक्ष-
एव दोषत्वेनायमुक्त इति चेदत्राप्येष एव पक्षस्तदयुक्तं सत्याधर्मार्थितायां शास्त्रतोऽनियमः न तु विधिबन्धनैव प्रवृत्तिर्यत्र स्वयं प्रयोज-
कमस्ति तत्र विधिः प्रयोक्तृत्वं नियमांशे तु विधेर्व्यापारः स चेदीदृशोऽनियमः वैश्यमेव कारयेद्वाणिज्यमन्यकुर्वाणमसत्यामापादिद-
ण्डयेत् एवं ब्राह्मणमेव प्रतिग्रहं तथा च प्रतिग्रहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्यादित्यापद्यते यदपि श्रूयतेऽनिच्छतावपीति सौम्यवादः
शूद्रमेव दास्यमित्येवं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या ॥ ४१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदं वृद्धिजीवनम् । दास्यं मलोच्छिष्टापनयनादिकर्म ॥ ४१० ॥

(३) कुड्डूकः । वाणिज्यकुसीदरुषिपशुरक्षणानि वैश्यं कारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणौ
वैश्यशूद्रौ राज्ञोदण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि धर्मस्य कारणमिति ज्ञापयंस्तस्य वैश्यादीनां स्वस्वधर्मप्रवर्तकत्वमाह वाणिज्य-
मिति । कुसीदं ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिबन्धक इत्याद्युक्तलभ्यम् । शूद्रं दास्यं सेवां कारयेदित्यर्थः ॥ ४१० ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४१० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रं द्विजानां ऋणार्थं राजा दास्यं कारयेत् ॥ ४१० ॥

क्षत्रियंचैव वैश्यंच ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ॥ बिभृयादानृशंस्येन त्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य च वृत्त्याकर्षितौ ब्राह्मणो बिभृयादन्नदानादिना क्षत्रियवैश्ययोर्भरणं कुर्यादानृशं-
स्येनानुकम्पया त्वानि कर्माणि कारयेत् । ब्राह्मणस्य यानि त्वानि समित्कुशोदकुंभाहरणादीनि अथवा क्षत्रियवैश्ययो-
र्यानि त्वानि क्षत्रियोग्रामरक्षादौ नियोक्तव्यो वैश्यः त्वरुषिपशुपाल्यादौ महाधनो यो ब्राह्मणो महापरिषच्च सामर्थ्यात्तस्यैष वि-
धिः त्वानि कर्माणीति वचनात् दास्यं कारयितव्यो गार्होतीच्छिष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वानि कर्माण्यस्त्रधारणरुष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(३) कुड्डूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया त्वानि कर्माणि रक्षणरुष्यादीनि कारयन्त्या-
साच्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणस्तावुपगतावबिभ्रन् राजा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्भ्रम्यते ॥ ४११ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यानृशंस्यं वदन् विदुः क्षत्रिययोस्तत्पोष्यतामाह क्षत्रियमिति । त्वानि विप्रसंबन्धिरु-
ष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(५) नन्दनः । त्वानि कर्माणि कारयन्तु दासकर्माणि तानि कारयतो दण्डविधानार्थोऽयमारम्भः ॥ ४११ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ क्षत्रियवैश्यौ आनृशंस्येन बिभृयात् त्वानि अस्त्रधारणरुष्यादीनि का-
रयेत् ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृताद्विजान् ॥ अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः

शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्कृता उपनीता यद्यपि द्विजग्रहणादेवैतल्लभ्यते तथापि त्रैवर्णिकजात्युपलक्षणार्थं न विज्ञायीति
यो ब्राह्मणः समानजातीयान् दास्यं पादधावनोच्छिष्टावकरणं संमार्जनादिकं रूपमनिच्छतः प्रभवतो वाचः प्राभवत्यं प्रभुत्वं शक्त्य-
तिशयोगतो बलादिना यः कारयति षष्टशतानि दण्डयः लोभादेतद्वेषादिभिस्त्वधिको दण्ड्यः । शत्रन्तस्य भवतेर्भावप्रत्य-

ये प्राभवत्यादिति रूपं प्रभुत्वेनेति वचनादुरोर्नदोषः अनिच्छतइति वचनादिच्छतामन्योदण्डः ॥ ४१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुत्वेन शक्तत्वेन । प्राभवत्यादितिकचित्पाठस्तत्रापि प्रभुत्वार्थत्वेन तन्नेयम् ॥ ४१२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः । कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद्दास्यकर्मपाद-
धावनादिकारयन्प्रशतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यमनिच्छतोब्राह्मणस्य तत्कारणेदण्डमाह दास्यमिति । लोभात्कर्मदाक्षिण्यादिज्ञानस्यसं-
स्कृतानिति ब्राह्मणादीनां दास्यत्वे न दोषः । प्राभवत्यात् भवणेश्वर्यात् प्रभोर्भावः प्राभवत्यं तस्माद्दास्यं कारयन् ब्राह्मणान्
ब्राह्मणोपिदण्ड्यइति ॥ ४१२ ॥

(५) नन्दनः । एतान्क्षत्रियवैश्यान् । प्राभवत्वात्प्रभावेन समृद्ध्या ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ॥ दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रीतमक्रीतं भक्ताद्युपनतवंक्ष्यमाणस्य विधेरनुवादोयं दास्यायैवेत्यर्थवादः ॥ ४१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्रीतं भक्तादिभृतम् ॥ ४१३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥
॥ ४१३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु भृतिदानादाने दासएवेत्याह शूद्रत्विति । असौ शूद्रस्त्रैर्वर्णिकस्य दास्याय दासोचित-
कर्मणे सृष्टोविशेषतोब्राह्मणस्यातस्तंदास्यंकारयेदेव ॥ ४१३ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियंचैव वैश्यंचेत्यादिश्लोकत्रये ब्राह्मणशब्दस्त्रैर्वर्णिकोपलक्षणार्थः ॥ ४१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यायैव दासस्यभावो दास्यम् ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रोदास्याद्विमुच्यते ॥ निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

(१) मेधातिथिः । यमाश्रितः समभिः दाशयोनिभिस्तेन निसृष्टोपि दास्यायैवेत्यर्थवादः न स्वामिनानिसृष्टोपि
किन्तुनिसर्गजंसहजंजातिसहभाविकंतस्माच्छूद्रोदास्यमपोहत्यपनयति यथा शूद्रजातिर्नतस्यापनेतुंशक्यैवंदास्यमपि अर्थ-
वादोयंयतोवक्ष्यति निमित्तविशेषे शूद्रस्य वादास्यान्मोक्षः ॥ ४१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निसृष्टोदास्यान्मोचितः । दास्यात् दासकर्मकरणात् ॥ ४१४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादसौ ध्वजादृतत्वादिना दासत्वगतः सतेन त्यक्तः त्वदास्याभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्या-
न्विमुच्यते तस्माद्दास्यंशूद्रस्य सहजंकः शूद्रत्वजातिमिवदास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यंशूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषा-
कर्तव्येत्येवपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकंस्यात् ॥ ४१४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वामिना त्यक्तस्य शूद्रस्य दास्यमस्ति न वा नास्तिचेत्प्राप्तं स्वातन्त्र्यं तत्राह नेति । निसृ-
ष्टोपि त्यक्तोपिदास्याविमुक्तौहेतुः निसर्गजमिति । अग्रेहृष्मप्रकाशवत्स्वाभाविकं तेनानर्घ्यादौ बलादपि शूद्राद्धनं ग्राह्यमि-
तिभावः ॥ ४१४ ॥

(५) नन्दनः । तस्य तद्दास्यंनिसर्गजं हि तद्दास्यंतस्मात् ॥ ४१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वामिना निसृष्टः आज्ञमःशूद्रः दास्यात् दासभावान्न विमुच्यते । तत् दास्यं तस्य निसर्गजम् ।
तस्माद्दास्यभावात्तंशूद्रं कः पुरुषः अपोहति ॥ ४१४ ॥

ध्वजादतोभक्तदासोगृहजः क्रीतदत्रिमौ ॥ पैत्रिकोदण्डदासश्च समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्वजग्रहणंवाहनोपलक्षणार्थं ध्वजिनीसेनोच्यते ततआदृतः संग्रामे जितः सन्दासीकृतः किं-
पुनरिदंक्षत्रियस्य वचनंयुद्धेजितः क्षत्रियोदासीभवति नेति ब्रूमः शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात् दास्यायैवहिमृष्टोसाविति स्वामिनं-
जित्वा तदीयोदासआदृतः आहर्तुर्दास्यंप्रतिपद्यते ननुशूद्रस्य विशेषेणैव दास्यमुक्तंनिसर्गजंतत्तस्येति नैव तथासत्यव्यव-
स्थास्यात्कस्यासौ दासइति न विज्ञायते सर्वे हि त्रैवर्णिकास्तस्य दासाः पूर्वापरनरवतश्चानियमोऽविधित्वात् तस्य तु न
ते सर्वएवोत्तरेपरिचरेयुरिति क्षत्रियादीनामपिदास्यमस्ति तदसत् अन्यदास्यमन्यापरिचर्या निरुष्टकर्मकारित्वमप्यज्ञातस्य
दास्यंसर्वस्याप्रेषितस्याप्रतिबन्धः परिचर्यातु शरीरसंवाहनमर्थदारादिना नारदेनचैतत्प्रपञ्चितं । भक्तलाभार्थंदास्यंप्रतिपन्नो-
भक्तदासः । गृहे जातो गृहजोदास्यामुत्पन्नो गर्भदासः । क्रीतो मूल्येन स्वामिनः सकाशात् । दत्रिमः प्रीत्याऽदृष्टार्थं वा दत्तः । क्रमा-
गतः पैत्रिकः । अथ गृहजस्यास्य च कोविशेषो गृहजस्तदीयायामेव दास्यांजातः इतरस्तु क्रमागतः । दण्डदासो राज्ञे दण्डं दातु-
मशक्तो दासो क्रियते कर्मणापि समं कुर्यादित्यवर्णस्यापि दास्यमिच्छन्ति तदयुक्तं अन्यदास्यमन्यच्च तत्कर्मकारित्वं न चायं-
दण्डो येनान्तर्भवेत् न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं केवलं कर्मणापीति तथा दासकर्माप्यस्ति ननु च धर्मोपनतोपि शूद्रो दासइ-
ष्यते तत्र कथं समदासयोनयः नैषदोषः न तस्योत्पत्तिकं दासत्वमिच्छाधीनत्वाद्धर्मार्थिनो न हि तस्य दानाधानक्रियायुज्यन्ते
क्रीतगृहजादिदासवत् एवं ह्युक्तं यथायथा हि सद्गुणमिति तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति न तस्य नित्यं दास्यां किं तर्हि फलविशे-
षार्थिनः ततश्चानिच्छतो दास्यमस्ति अतो यदि शूद्रो विद्यमानधनं स्वातन्त्र्येण जीवेद्वाङ्मनाद्यनपाश्रितत्वेन जातु दुष्येत् ॥ ४१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ध्वजादतो युद्धजित इति कश्चित् । ध्वजलिङ्गं तेनादृतो वडवादृतापरनामा दासीसंबन्धाद्दा-
स्यं प्राप्नोति यावदिति तु युक्तम् । भक्तदासो दुर्भिक्ष्य भक्तदानेन दासीकृतः । गृहजो दासांजातः । दत्रिमो दत्तः केनचित् । पै-
त्रिकः पितृतोदायभागादागतः । दण्डदासो दण्डदेयस्य शोधनार्थं दास्यं यातः । प्रज्यावसितो राज्ञो दास इत्येवं रूपो वा । दण्डार्थ-
दास्यादण्डदासः । दासरूपायोनयो जातयः ॥ ४१५ ॥

(३) कुल्लूकः । संग्रामस्वामिसकाशाज्जितो भक्तलोभाभ्युपगतदास्यो भक्तदासः तथा दासीपुत्रः मूल्येन क्रीतोऽन्येन
दत्तः पित्रादिक्रमागतो दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदास्यभाव इत्येतानि समध्वजादृतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र कतिविधा दासा इत्यपेक्षायामाह ध्वजेति । ध्वजादृतः संग्रामे स्वामिसकाशाजितः ।
भक्तादिलोभेन दासत्वं गतो भक्तदासः । गृहजो दास्यांजातः । दत्रिमः अन्येन दत्तः । दण्डदासः दण्डादिधनशुद्ध्यै दास्यंग-
तः । दासयोनयः दासो दास्यं तस्य योनिः निमित्तं संग्रामजित्वादियेषु ते तथा ॥ ४१५ ॥

(५) नन्दनः । दास्यप्रसङ्गाद्दासभेदानाह ध्वजादृत इति । ध्वजशब्देनात्र युद्धमुपचर्यते ध्वजादृतो युद्धनिर्जितः । भ-
क्तदासोऽन्जदानेन स्वीकृतः । गृहजो दासीपुत्रः । क्रीतदत्रिमौ क्रयदानस्वीकृतौ । पैत्रिकः क्रमागतः दण्डदासः प्रज्यावसितः
दासत्वं हि तस्य दण्डः धनाभावे न दण्डद्रव्यार्थं पित्रादिना दास्यप्रवेशितः स्वयं वा प्रविष्ट इति केचित् ध्वजादृतादयो भाव-
प्रधानानिर्देशाः । एते ध्वजादृतत्वादयो दस्युयोनयः स्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ध्वजादृतः युद्धजितः १ भक्तदासः २ गृहजः ३ क्रीतः ४ दत्तः ५ पैत्रिकः ६ पितृपितामहादा-
गतः दण्डदासः ७ समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते त्रयोऽर्जितधनाअप्यधनाः स्वामिनो धनं यत्किञ्चित्ते धनमर्जयन्ति तद्धनं तस्य त्वयस्य ते सत्वमापन्नाः भार्याधनं भर्तुः पितुः पुत्रस्य स्वामिनो दासस्य ननु च यद्येते निर्धनाः कथमेषां कर्मभिरधिकारस्तत्रेदं नोपपद्यते पुत्रौ चेदाहिताग्नौ स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र इति दम्पत्योरपि सहजधर्मश्चरितव्यः । धर्मचार्ये च कामे च नातिचरितव्यात्वयेति । यदि च निर्धनः कोन्यार्थेऽनतिचारः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेति निर्धनत्वे विरुध्यते त्वच्छन्दः शूद्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत् अस्ति तावद्दासानां त्वधने त्वाम्ययदा त्वधनमिति व्यपदिश्यते न ह्यसति संबन्धे व्यपदेशः अर्जनं च स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धं तस्माद्विरुद्धमिदं यत्ते समधिगच्छन्ति न तत्तेषां स्वामिनि यथा कश्चिद्ब्रूयाद्यस्या अहं पुत्रः सा मम जननीति तादृगेतत् असति वा स्त्रीणां स्वाम्ये पत्न्यैवानुगमनं क्रियते पत्नीवैपारिणस्येश इत्यादि श्रुतयो निरालम्बनाः स्युः अत्रोच्यते पारतन्त्र्यविधानमेतत् असत्यां भर्तुरनुज्ञायां न स्त्रीभिः स्वातन्त्र्येण यत्र क्वचिद्धनं विनियोक्तव्यं । अन्ये तु मन्यन्ते भार्यापुत्रग्रहणदासार्थं तस्य चैतद्धनमुत्तरार्थं आपदितासां धनग्रहणेन विचिकित्सितव्यं भर्तुरेव हि तत्स्वम् ॥ ४१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधिगच्छन्ति परकर्मकरणादिनापि ॥ ४१६ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थं परमध्यग्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धनसाध्यादष्टार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

(४) राघवानन्दः । दासप्रसंगेनान्ययोरपि धनात्स्वामित्वमाह भार्येति । एते त्रयो यत्समधिगच्छन्त्यर्जयन्ति यस्य संबन्धिनस्ते तस्यैव तेषां धनं तेन तस्मिन् जीवति तदनुज्ञां विना धनव्ययेनाधिकारः अनीशास्ते हि जीवतो रित्युक्तेः । पुत्रं प्रति स्वत्वं च पितुरुर्ध्वं हरेद्धनमित्युक्तेः । स्त्रियं प्रति तु स्वत्वं अध्यग्यध्यावाहनिकमित्यादिषट्प्रकारजं स्त्रीपुंसोर्मध्यगंधनमित्यादिसिद्धं न स्त्रीत्वात् तन्मर्हतीत्यनधिकारात् । दासस्यापि जीवेत्कारुण्यकर्मभिरित्यादि वक्ष्यमाणं स्वत्वहेतुर्न कार्यो धनसंग्रह इत्यादि निषेधबलाच्च त्रयाणाम् स्वातन्त्र्यम् अस्वातन्त्र्यम् ॥ ४१६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र भार्यापुत्रयोरधनत्वप्रसङ्गादुपन्यासः भार्यापुत्रदासभर्तृपितृस्वामिषु जीवत्वधनाः अजीवत्सु सधनाः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् यतएवंततः ॥ ४१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्व्यन्ते भार्यादयः समधिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४१६ ॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्रव्योपादानमाचरेत् ॥ न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाच कश्चिदाह धर्मोपगतशूद्रविषयमिदं तदुक्तं विशेषप्रमाणाभावात् तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैव प्रतिग्राह्यत्वमुच्यते विश्रब्धनिःशङ्कशूद्रधनकथं प्रतिगृह्णीयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शङ्का कर्तव्या यतो न तस्य किञ्चिदर्थो यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति स्वामी न ह्रियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनं स्वामी हीयतेऽतो विश्रब्धद्रव्योपादानद्रव्यग्रहणं कुर्यात्तेनोपनीयमानपि स्वगृहस्थमिव विनियुज्यते सति प्रयोजन एतद्युक्तं भवति अविद्यमानधनस्य दासाच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीत इति दोषः ॥ ४१७ ॥

(१) योक्तव्यं = योक्तव्यं एवं पुत्रदास्यो रपि द्रष्टव्यम् (आआ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतःशूद्रादासात् विस्रब्धं निःशङ्कं द्रव्यादानमाचरेत् । नतु शूद्रधनादिशङ्कया तद्धनत्यागः ॥ ४१७ ॥

(३) कुड्डूकः । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राद्धनग्रहणंकुर्यात् ब्राह्मणोयतस्तस्य किञ्चिदपि त्वंनास्ति यस्माद्भर्तृप्राप्तधनोऽसौ एवंचापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणोधनंगृह्णन् राज्ञादण्डनीयइत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह विस्रब्धमिति । विस्रब्धं कृतविश्वासं यथा स्यात्तथा शूद्रात्समविधदासात् द्रव्योपादानं द्रव्यादानं तमाचरेत् तत्र हेतुः भर्तृहार्यधनोहिसइति । भर्त्रर्थमेवाहार्यं जीवेत्कारुककर्मभिरित्यादिनोक्तं धनं यस्य सइत्यर्थः ॥ ४१७ ॥

(५) नन्दनः । विस्रब्धः शूद्रप्रतिग्रहः भयरहितब्राह्मणस्त्रैर्वर्णिकः ॥ ४१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्रब्धं निःशङ्कं तस्य शूद्रस्य किञ्चित्त्वं द्रव्यं नास्ति ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदंजगत् ॥ ४१८ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मव्यतिक्रामन्तः क्षोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगदस्ते प्रयत्नेन स्वकर्मभ्यश्चावयेदनल्पएवातिक्रामेभूयसा दण्डेन योजनीया वैश्याअपि बन्धनंनास्त्यपि धनशक्यः स्वधर्मः ॥ ४१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

(३) कुड्डूकः । वैश्यंरुष्यादीनि शूद्रंच द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतोराजा कारयेद्यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

(४) राघवानन्दः । विदूशूद्रौ स्वानिकर्माणि स्वामिनोः विप्रराजन्ययोः कर्माणि रुषिशुश्रूषादीनि कारयेद्राजा ब्राह्मणोवा स्वानीति कचित्पाठः । अन्यथादोषमाह तौहीति । स्वकर्मभ्यश्च्युतौ जगदिदं क्षोभयेताम् । वैश्यशूद्रौ धनवत्तया विप्रानधीनौ प्रचुरधनरुचितया गोरक्षारुष्याद्यकरणाजगन्नाशयेद्वैश्यः । शूद्रोपि शुश्रूषाद्यकरणेन विप्रकृतधर्मादावनुकूलत्वाजगन्नाशहेतुरिति ॥ ४१८ ॥

(५) नन्दनः । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ॥ आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

(१) मेधातिथिः । राजधर्माणामनुसन्धानार्थकर्मान्ताः रुषिशुल्कस्थानादपवाहनम् हस्त्याद्यायव्ययमिदमस्यप्रविष्टमिदंनिर्यातमित्येवसततंगवेषणीयं आकराधातवःसुवर्णाद्युत्पादेभवन्ति भूमयः कोशोद्रव्यनिश्चलस्थानम् ॥ ४१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि ॥ ४१९ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रत्यहंतदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणानिष्पत्तिनृपतिर्निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किमप्यप्रविष्टंकिञ्चिन्मृतमिति सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि भाण्डागारंचावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

(४) राघवानन्दः । राजधर्मान्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्याध्यायद्वयसमाप्यं सार्थवादमुपसंहरति अहन्यहनीतिद्वाम्याम् ।

कर्मान्तिं प्रारब्धकर्मसमाप्तिं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि कोशं धनागारं अवेक्षेत रक्ष-
णार्थमीक्षेत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

(५) नन्दनः । कर्मान्तान्कर्मनिष्पत्तिं नियतौ राजशास्त्रसिद्धौ ॥ ४१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि राजा आयव्ययौ नियतौ आकरान् उत्पत्तिस्थानानि च पुनः कोशमेव वीक्षेत
पश्येत् ॥ ४१९ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावावर्धदीपिकायां न्यायप्रकरणे व्यवहारोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७३ ॥

एवंसर्वानिमान्त्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥ व्यपोह्य किल्बिषंसर्वंप्राप्नोति परमांगतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां [राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्यव्यवहारो नाम] †

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तेनप्रकारेणव्यवहारानृणादीन्समापयन्निर्णयावसानंकुर्वन्त्यत्किञ्चित्तत्सर्वमविज्ञातदोषतत्स-
र्वं व्यपोह्यापनुद्यपापं परमां गतिं मभिप्रेतां स्वर्गापवर्गभूमिंप्राप्नोति लभते ॥ ४२० ॥ इतिभट्टमेधातिथिस्वामिरुतेमनुभाष्ये-
ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतःपरमध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घतास्यादित्यपर्यवसितएव
प्रतिज्ञानार्थेऽध्यायमुपसंहरति एवमिति । समापयन् संस्थानयन् व्यपोह्य निरुह्य । परमांगतिं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणांमिति॥४२०॥
श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्ननुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यते ॥ इति मन्वर्थनिबन्धे सर्वज्ञश्रीनारा-
यणकृतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तश्चायंव्यवहारक्षमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारान् तत्त्वतोनिर्णयेनान्तंनयन्पापंसर्वमपहाय स्वर्गादि-
प्राप्तिरूपांमुक्तृष्टांगतिंलभते ॥ ४२० ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । एव मुक्तानृणादिकानष्टादश समापयन् । समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठन् । अतएवावश्य
कस्य करणात् । किल्बिषमननुष्ठानजं सर्वपापं व्यपोह्य त्यक्त्वा परमांगतिमवाप्नोतीत्यन्वयः ॥ ४२० ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । इमानुक्तान्यवहारानृणादानादीन्समापयन्त्यथाशास्त्रेनयन्निर्णयन्ब्रह्मलोके हरिश्चन्द्रानिवासस्थाने
॥ ४२० ॥ इतिमानवव्याख्याने नन्दनकृतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

[अथशक्तिविहीनः स्यात्कृणीकालविपर्ययात् ॥ प्रेक्ष्यश्वतमृणंदाप्यःकालेदेशेयथोदयं ॥१॥] †

[मेधातिथिः—यद्यधर्मणोदैवदोषान्निर्धनीभूतस्तदा न दुर्गाधानादिना राज्ञोपपीडयितव्यः किंतिर्हि कर्तव्यंयदास्य
कर्तव्यचिद्धनंभवेत्तदा यथासंभवंशनैर्दापयितव्यः । प्रेक्ष्यशक्तिधनवृत्तायुज्यतइत्यर्थः । दाप्यः उचितस्य वक्ष्यति कर्मणापि
समः कुर्यादिति । तस्मात्कारणपरिवृत्तौयदेवोक्तमस्माभिस्तदैवप्रयोजनम् ॥ १ ॥]

† (क)

(+) अयंक्षेपकः १५३ श्लोकनन्तरं पठितव्यः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीसंग्रहणानन्तरं विवादपदनिर्देशः स्त्रीपुंभर्मोविभागश्चेति तदिदानीमुच्यते अत्यन्त [२० अक्षराणि] द्युपमृष्टेन भर्त्री कथंचिदपि बाध्यमानया तेन सह राजनि विवदितव्यमिति [२० अ०] विधेयव्यायानुवर्तिनि नद्वेषमत्सरादिमतिभार्यायां तथाच विशील [२१ अ०] ति तथाविधस्य पत्युरुपचर्योक्ता नभार्याप्रतिप्रभुत्वं उपचारश्च भृत्यवच्छुश्रूषापादसंवाहनादि [१० अ०] स्त्रीपुरुषशब्दौ च यद्यपि लिङ्गविशेषावच्छिन्नमनुष्यजातिवचनौ तथापीह संबन्धिनिजायापत्या [९ अ०] अस्त्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशमिति स्वग्रहणेन संबन्धितांलक्षयति वर्तमानप्रतिज्ञावचन [१ अ०] प्रयोजन [६ अ०] भर्तुः स्त्रियाश्च जायायाः संयोगएकत्रसंबन्धिनिधाने तथा विप्रयोगे प्रवासप्रायेण [५ अ०] धर्मे या वृत्तिः प्रसाधनंशरीररक्षा हि [२७ अ०] तान्वक्ष्यामि शाश्वतग्रहणश्रुतिः धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोरनुवादोऽन्याम्यः धर्मशास्त्राचारनिरुद्धो मार्गः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमप्राप्तस्त्रीपुंभर्ममवतारयति पुरुषस्येति । संयोगे गार्हस्थ्यकाले । विप्रयोगे पतिप्रवासवैधव्यादौ ॥ १ ॥

(३) कुड्मूकः । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि तेऽन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दंपत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि त्वंधर्मव्यवस्थानंराज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसौर्धर्मप्रतिजानीते पुरुषस्येति ॥ स्त्रीपुंभर्मोविभागश्च द्यूतमाव्हयमेवचइति व्यवहारमध्यपातित्वाद्राजकृत्येन संगतिरस्याध्यायस्य । धर्म्ये धर्मजनके धर्मादनपेतेवा वर्त्मनि धर्मोपाये । संयोगे त्वदेशस्थयोः । विप्रयोगे देशान्तरस्थयोः मृतौ वा । शाश्वतान् । वेदोक्तान् ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । अथस्त्रीपुंसधर्मप्रस्तौति पुरुषस्येति । धर्मेऽन्योन्यव्यभिचाररहिते ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः दम्पत्योः ॥ १ ॥

अस्त्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥ विषयेषु च संज्जन्त्यः संस्थाप्या आ

त्मनोवशे ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वेच्छया स्त्रीणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुं न देयं यत्किंचन धनं धर्मादौ विनियुज्यते तत्र यथावयः स्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः स्वपुरुषारक्षाधिगताः पितारक्षतीत्यादिनिर्दिष्टाः विषयेषु हिंगीतादिष्वन्यतः प्रसङ्गकुर्व-

न्त्यआत्मनोवशे स्थाप्यास्ततोनिवारणीयाः यद्यप्यस्वतत्त्वाइत्यनेनैव सर्वक्रियाविषयास्वातन्त्र्यनिवृत्तिरुपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिरुपदिष्टा भवति वचनं यत्नतः परिहारार्थमाविज्ञायी यत्नेभ्यएव परपुरुषसंपर्कादिभ्योनिवारणीयाः । गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्तानदुप्यन्ति चशब्देन तावदयं धर्मः पुरुषाणामुक्तः स्वातन्त्र्यं स्त्रीणां तावन्नदेयमर्थात् ताभिरपि स्वतत्त्वाभिर्न भवितव्यमित्युक्तं भवति । एवं च पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति च शब्दइतरेतरविषययोर्ये स्त्रीपुंसयोर्धर्मास्तएवोच्यन्ते नतु यागादय इति समन्वयो भवति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुरुषैः पतिभिः । विषयेषु गीतादिषु । आत्मनोवशे स्थाप्याः यथा न सज्जन्ते ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीयैर्भर्त्रादिभिः सदास्त्रियः स्वाधीनाः कार्या अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ताप्यात्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधति अस्वतत्त्वाइति पंचभिः । पितृभ्रातृपुत्रादिभिः विषयेषु पुरुषान्तरस्पर्शसंभोगशब्दादिषु रसायनादिषु च संस्थयावशेरुत्वा दिवागृहकृत्येषु रात्रौ तु त्वनिकटे शयनादौ ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रैः पुरुषैः दिवानिशं अस्वतत्त्वाः स्त्रियः कार्याः । पुनः विषयेषु नृत्यगीतादिषु सज्जन्त्यः आसक्तिकुर्वन्त्यः स्त्रियः आत्मनोवशे च हि संस्थाप्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ रक्षन्ति स्थविरे पुत्रान् स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षानामानर्थप्रतीघातः अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेण चान्यायतो धनहरणादिना परिभवस्तस्य प्रतीघातो निवारणं तत्पित्रादिभिः कर्तव्यं । रक्षतीति भवन्ति लिङ्गार्थे छान्दसत्वात्ततो रक्षेदिति विधेयप्रत्ययः । वयोविभागश्रवणं वाधिकतरदोषार्थं सर्वएव तु सर्वदा रक्षार्थमधिक्रियन्ते कौमारग्रहणं दानात्पूर्वकालोपलक्षणार्थं एवं यौवनं जीवद्भर्तृकायाः प्रदर्शनं अतश्च नित्यानुवाद एवायं यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यं रक्षितव्या । तथा च जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्य चाधिकारस्तथा दर्शितमानवे सर्वएते सर्वदा तत्संरक्षणमकुर्वतः कथ्यमानन्तु ग्रन्थगौरवं करोति ननु च बालया वा युवत्या वेत्यनेनोक्तमेवैतत् मैवमन्यदेव स्वातन्त्र्यमन्या च रक्षा तत्र च स्वातन्त्र्यमुपदिष्टमिह तु रक्षोच्यते तेन सर्वक्रियाविषयं अन्यतत्त्वाया अपि शक्योनेनार्थः प्रतिहन्तुं ननु चेहापि पठ्यते ॥ न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्युच्यते । नानेन सर्वक्रियाविषयमस्वातन्त्र्यं विधीयते । किं तर्हि नास्वतत्त्वान्यमनस्कता रवात्मसंरक्षणाय प्रभवति शक्तिविकलत्वात्स्वतः पञ्चमे तु वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्तरस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितारक्षति कन्यादूषणादेः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । पिता विवाहात्पूर्वस्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः तस्मान्न स्त्री कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यं भजेत् । भर्ता रक्षति यौवनइत्यादिप्रायिकमभर्तृपुत्रायाः सन्निहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृव्यवस्थितिमाह पितेति । स्वातन्त्र्यं रक्षितृरहितत्वम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । रक्षति रक्षेत् स्थाविरेवाङ्गके ॥ ३ ॥

काले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

(४) वाच्यः = व्याप्यः (क, च)

(१) मेधातिथिः । दानकाले प्राप्ते यदि पिता न ददाति [८ अ०] यः कः पुनः कन्यायादानकालः अष्टमादृषा-
त्प्रभृतिप्रागृतोरिति स्मर्यते इहापि लिङ्गमस्ति [१८ अ०] तिः । अनुपगच्छन्नरमयन्भार्याभिर्निन्नः उपगमने कालश्च-
रितुंसद्रतस्यपर्ववर्ज्यमित्युक्तः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदाता योग्याय । अनुपनयन् वाग्दत्तामपि परिणयनेनासंस्तुवन् । वाच्योगर्हया । उ-
च्यइतिपाठे देहीत्यादि राज्ञा नियोज्यः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रदानकालेपिता तामददन्गर्ह्योभवति प्रदानप्रागृतोरिति गोतमवचनात् । ऋतोः प्राक्प्रदानकालः
पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयोभवति पत्यौ मृते मातरमरक्षन्पुत्रोनिन्द्यः स्यात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृणां तदकरणे गर्हतामाह कालइति । अदातेतिच्छेदः । वाच्यः गर्हणीयः । अनुपयन्-
तावृतावगच्छन् । अरक्षिता रक्षणंप्रत्यकर्ता ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अदातेतिपदच्छेदः याप्यः कुत्सितोदण्ड्यइति यावत् । अनुपयन्तुकालेऽनुपगच्छन् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काले दशवर्षाभ्यन्तरेऽदाता पिता वाच्यः निन्द्यः । च पुनः पतिः अनुपयन् स्त्रियम अगच्छन्
वाच्योनिन्द्यः । मृते भर्तरि मातुररक्षिता पुत्रोवाच्योनिन्द्यः ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियारक्ष्याविशेषतः ॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गः कुसंपर्कोयया कयाचिदविज्ञातशीलया [८ अ०] ण बालेन वा गृहद्वारावस्थाना-
दिनोज्वलवेषपुरुषदर्शनशीलयेत्येवमादयउच्यन्तेऽर्थाच्चित्तचलने [९ अ०] क्षयत्वं चैषानैते क्लिप्ताक्षादोषरूपाः नहि
साक्षात्स्त्रीसंपर्कः स्त्रियोदोषरूपाः [१२ अ०] सूक्ष्मादित्युच्यते ततोरक्ष्याः निवारणीयाः विशेषतःप्रयत्नेन निवारणे
दारदः [१७ अ०] तश्च सर्वैस्तत्कुलीनैर्भ्रातृपितृव्यदेवराद्यैरक्षितव्याइति सिद्धंभवति न तत्रा [१४ अ०] ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसङ्गेभ्यः परपुरुषभाषणादिभ्यः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्योदौःशील्यसंपादकेभ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादु-
पेक्षितरक्षणाद्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापंदापयेयुः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोपि स्त्रियोरक्ष्याइत्याह सूक्ष्मेभ्यइति । प्रसङ्गेभ्यः दौःशील्यसंपादकेभ्योनृत्तगीतपरगृहया-
नादिभ्यः । कुलयोः पतिपितृसंबन्धिनोः । शोकं जारादिदोषेण ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । सूक्ष्मेभ्योपिशुश्रूषादिभ्योपि ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णानांपश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ॥ यतन्ते रक्षितुं भार्याभर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चातुर्वर्ण्यस्य एष उत्तमो [१६ अ०] पश्यन्तो जानानाः दुर्बला अपि भर्तारो भार्यारक्षितुं य-
तेरन्ययत्नं कुर्युः लिङ्गर्थे भवन्तीयत [१५ अ०] वस्त्वनिजगुप्तोतमतरेयत्तत्रमणापरिवृत्तं बहिराविरोद्धिजातं वधूवपुरहो-
रतयेति रागात् । अ [१० अ०] क्षाभाय कियंचिन्नियमेन वतिद्युमानाराजकुलममाश्रयादिनारक्षितव्या ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इमं भार्यारक्षणरूपम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणधर्मवक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्वधर्मैभ्य उत्कृष्टं जानन्तोऽन्धपङ्गुदयोपि भार्यारक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धपङ्गुक्लीबदरिद्रादिभिर्दुर्बलैरपि रक्षणोयास्ताइत्याह इममिति । पश्यन्तो जानन्तः । धर्म उत्तमं तत्प्रसूतत्वाद्ब्राह्मण्याद्युत्तमत्रयस्य ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । इमं धर्मं भार्यापरिरक्षणलक्षणम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं भार्यारक्षणरूपधर्मम् ॥ ६ ॥

स्यांप्रसूतिंचरित्रंच कुलमात्मानमेव च ॥ स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायारक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं शास्त्रोपदेशादेव स्त्रीरक्षा कर्तव्या यावदिमानि बहूनि प्रयोजनानि प्रसूतिरपत्यं पुत्रदुहितृलक्षणं संकरोन भवतीत्यर्थः । चरित्रं शिष्टसमाचारः । कुलं पूर्वोक्तं कस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां सर्वकुलमुपतिष्ठतीति न साध्यं स्वीयमेतेषामिति अथवा पितृपितामहादीनां संततिशुद्ध्यभावादौर्ध्वदेहिकस्यानिवृत्ते रक्षा स्यात् आत्मानं प्रसिद्धात्मनोपपतिनावश्यं हन्यते भार्ययैव वा विषादिना स्वं च धर्मव्यभिचारिण्या धर्मानधिकारात् अतो जायारक्षिता सर्वमेतद्भवति ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूतिं पुत्रादि । चरित्रमाचारं । कुलं कुलस्थितिं । स्वधर्मं गार्हस्थ्यनियतम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्भार्यारक्षितोरक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन त्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानविशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्रक्षणे अन्येपि सुरक्षिता इत्याह स्वामिति । प्रसूतिं सन्ततिं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन चरित्रं कुलपरंपरागतमाचारं न्यायोपात्तचित्तेन यच्चरितं श्राद्धतिथ्यादितस्त्रीतएव कुलं इति आत्मानं विशुद्धसंतानोत्पत्तौ नरकादेः स्वधर्मं अग्निहोत्रादिधर्मं च रक्षतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः सन्तानपरिवारादिः चरित्रमाचारः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरित्रमाचारं । स्वं धर्मं आश्रमधर्मम् ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यासंप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ॥ जायायास्तद्विजायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं न च प्रत्या [५ अ०] वेशदर्शनं अतः शरीरभारभूतशुक्रद्वारेण गुणवादतः प्रवेशो यमुच्यते । आत्मा वै पुत्रनामासीति एतदेव जायाशब्द [२ अ०] यवचनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं यतोऽस्यां पतिर्जायते अपत्यजन्मनिमित्ते जायाशब्दे जायस्यापि जायोच्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिर्जायते शुक्रजननात् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिः शुक्ररूपेण भार्यासंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः आत्मा वै पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते तथा च बह्वचब्राह्मणं पतिर्भार्यासंप्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ततश्चासौरक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । जायापदं व्युत्पादयंस्तद्रक्षणेऽतीव यत्नमाविष्करोति पतिरितिद्वाभ्याम् । गर्भोभूत्वा तस्या-
आहुतेर्गर्भःसंभवति । तथा ॥ पतिर्जायांप्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जा-
याजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ॥ पतिःपतीरेतोवच्छिन्नलिङ्गशरीरपरिवेष्टितं चैतन्यं भूतपञ्चकसहितं स्त्रीरजो-
युक्तं गर्भतामापद्यापत्यतया जायतइति । अत्र श्रुत्यन्तरम् ॥ सोऽकामयत् जाया मे स्यादथ प्रजायेयेति ॥ तथा ॥ अङ्गा-
दङ्गात्संभवसीति ॥ तथा ॥ आत्मा वै जायते पुत्रइत्यत्रचात्मपदं देहारम्भकभूतसाररेतःपरं लिङ्गदेहात्मनोरनादित्वेन ज-
न्मासंभवात् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिः यस्मात् अस्यांजायायांपुनः जायते ॥ ८ ॥

यादृशंभजते हि स्त्री सुतंसूते तथाविधम् ॥ तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियंरक्षेत्ययत्नतः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वांप्रसूतिमिति यदुक्तं दर्शयति नचैवंमन्तव्यं यादृशं द्वितीयं पुरुषसेवेत सुतंसूते पुत्रंजनयति
तथाविधजातीयं नापि गुणसादृश्यमभिप्रेतयतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातिंच [२ अ०] मानजातीयजातस्या-
पिनैवतज्जातीयत्वं पत्नीष्वक्षतयोनिष्विति वचनात् गुणसादृश्येपि विशीलदरिद्रपतिकायाउत्कृ [२ अ०] नमनुज्ञातस्यात्
यदात्वयमर्थवादस्तदा यादृशं तथाविधमित्यकुलानुरूपमिति नीयते ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भजते संप्रयोगकाले न मनसा ध्यायति रक्षेन्नोव्यभिचारात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्यादृशंपुरुषशास्त्रेण विहितंप्रतिषिद्धंवा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टंनिषिद्धपुरुषसेवनेन च
निकृष्टंपुत्रंजनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थंपत्नीयत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । यादृशं शास्त्रविहितं निषिद्धंवा पतिं भजते तथाविधं तज्जातिमेव । नहि मनुष्याद्वैः शूद्रा-
द्विप्रः । अतः प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेदित्यन्वयः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशं पुरुषं स्त्री ऋतुस्नानकालेभजते मनसापिसंगच्छेत् तादृशंसुतं सूते जनयति सूप्रसवणे ॥ ९ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ॥ एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणोपायप्रशंसार्थः श्लोकः प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शुद्धान्नावरोधादिना परपुरुषाधिध्या-
नादिना नशक्यारक्षितुं किंत्वैतैरुपाययोगैः शक्याः योगाः प्रयोगाउपायैः प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसह्य बलात् । एतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । कथंरक्षणीयेत्यतआहनेति । कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुं न शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्श-
नात् किंत्वैतैर्वक्ष्यमाणैरक्षणोपायप्रयोगैस्तारक्षयितुंसमर्थाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । उपायाभावात्तद्रक्षणमशक्यमित्याशङ्क्याशक्यत्वंस्वीकुर्वन्निवोपायमाह नेतिद्वाभ्याम् । प्र-
सह्य बलात् । एतैः औत्तरैः संग्रहणाद्यैः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । प्रसह्य परिरक्षितुमामपुरुषादिभिर्गृहाभ्यन्तरनिरोधनादिना रक्षितुमेतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः वक्ष्यमाणैरुपाययोगैः तु शक्याः ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनांव्यये चैव नियोजयेत् ॥ शौचे धर्मेऽन्नपक्त्त्यां च पारिणास्यस्य चेक्षणे ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थो धनं तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छिद्यरक्षार्थवैश्वमनि निधानं रज्ज्वायसबन्धादिना सं-
यम्यस्थापनं मुद्राङ्कमित्येवमादि व्ययो विसर्गस्तस्यैव इदमेतावद्भक्तार्थमिदं च सूपाथमेतावच्छाकार्थमिति शौचं दर्पिष्ठरादिशु-
द्धिर्भूमिलेपनादिश्च धर्मआचमनोदकत्तर्पणादिदानं स्त्रीवासगृहकादौ बलिकुसुमविकारैर्देवार्चनं अन्नपक्तिः प्रसिद्धा पारिण-
स्यस्यासंदीखद्वादि तत्प्रत्यवेक्षणे नियोक्तव्या ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शौचे गृहादिशोधने । धर्मे सायंबलिदानादौ । अन्नपक्त्त्यामन्नपाके । पारिणम्यमौपासना-
ग्नेः । पारीणस्य इति पाठे पारीणहोगृहबन्धहेतुः स एव पारिणहोगृहपरिकरस्तस्य तद्भाण्डादेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुपायानाह अर्थेति । धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्त्रग्निशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने
पारिणास्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षण एनानि नियोजयेत् वेक्षणे अवआदिलोपः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थस्य संग्रहणे रक्षणे व्ययेशास्त्राविरुद्धे शौचे द्रव्यशरीरादेः धर्मे आतिथ्यादिके अन्नपक्त्त्यां
तत्पाके पारिणास्यस्य गृहोपस्करणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेः ईक्षणे एतांस्त्रियं नियोजयेदित्यन्वयः । एतेषु परं व्यग्रचि-
त्तायाः परपुरुषाद्यभिलाषानुत्पत्तेः ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ॥ तेन त्वारद नारीणां सतीत्वमुप-
जायते इति पञ्चचूडोक्तेः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तानेवोपाययोगान्दर्शयति अर्थस्य संग्रहे चैनामिति । परितोनस्तत इति पारिणस्य तत्र भवं पारिणस्य प्राप्त-
नशयनादिकं अर्थसंग्रहणादिषु नियुक्ताः स्त्रियस्तदधिकारभ्रंशभयादात्मनाऽऽरक्षन्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांस्त्रियं अर्थस्य संग्रहे नियोजयेत् व्यये शौचे गृहशौचधनादौ धर्मे सायंबलिदानादौ च पुनः
अन्नपक्त्त्यां गृहस्य भाण्डादेः उपस्करस्य पारिणास्य औप [स] नाग्ने एतेषां अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्तप्राप्तकाले तं कुर्वन्त्याप्तकारिणोऽवधानवन्त उच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिणः कश्चुकेन त्वे गृहे
रुद्धाश्चास्वतन्त्रीकृता यथेष्टविहारनिषेधेन रक्ष्यमाणानरक्षिता भवन्ति किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रक्षन्ति ताः कथं रक्षन्ति यद्ये-
तेषु कार्येषु नियुज्यन्ते उक्तोपायप्रशंसा नोपायान्तरनिषेधः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निरौधं कृत्वा यारक्ष्यन्ते ता अरक्षिताः । आप्तकारिभिः यथार्थकारिभिः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । आप्तश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धाऽप्यरक्षिता भवन्ति यादुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति
यास्तु धर्मज्ञतयाऽऽत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासांसंयमः
कार्य इति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतैरपि तद्रक्षणाशक्तिं स्वीकुर्वन्निवृत्तास्तेव रक्षणधुरं निक्षिपति अरक्षिता इति । आप्तका-
रिभिः आप्तश्च ते कार्यकारिणश्च तैः रक्षिता अपि अरक्षिता इति स्वयं रक्षिताश्चेदात्मानं प्रति सुरक्षिता एवेति भावः ॥ १२ ॥

(११) संग्रहे = रक्षणे (च)

(११) व्यये चैव नियोजयेत् = गृहे कर्मणि योजयेत् (ग)

(११) पारिणास्यस्य = पारिणस्यस्य (च) = पारिणम्यस्य (सर्वज्ञ १)

(५) नन्दनः । एष एवोपाययोगो ननु बलात्कारइत्याह अरक्षिता इति । गृहे रुद्धा गृहान्तरे गुमा अरक्षिता भवन्ति रक्षितान भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पानंदुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ॥ स्वमोन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अटनमापणभूमिषु शस्त्रशाकादिक्रयार्थं देवतायतनेषु च ज्ञातिकुले बहून्यवस्थानमन्यगेहवासः नारीसंदूषणानि स्त्रीणामेते चित्तसंक्षोभहेतवः एते हि स्वशुरादिभयंजनापवादभयं च त्यजन्ति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पानं मद्यस्य । दुर्जनैरसतीभिः संसर्गं । अटनमितस्ततो भ्रमणं । स्वमः सातत्येन तेन हि जागरादौ बुद्धिर्विपरिवर्तते ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यपानमसत्पुरुषसंसर्गः भर्त्रा सह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणमकालत्वापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्स्त्रियाव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्या एतारक्षणीयाः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिरपि स्वरक्षणार्थं पानादिषट्कं वर्जनीयमित्याह पानमिति । पानं मद्यदेः । दुर्जनसंसर्गः पारदारिकसंसर्गः । पतिदेशात्स्थानान्तरावस्थानेन शयनादिना वियोगः विरहः । अटनं परगृहादौ । स्वमोऽकाले अहनि वा ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्पानादिभ्यः स्त्रियोरक्ष्या इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानं उत्सवादिदर्शननिमित्तंगमनं दुर्जनसंसर्गः व्यभिचारिणीसंसर्गः पत्या विरहः भर्तृविरहः अटनं परिभ्रमणं अङ्गेत्त्वमः शयनं अन्यगेहवासः एतानि षट् नारीणां दूषणानि ॥ १३ ॥

नैतारूपंपरीक्षन्ते नासांवयसि संस्थितिः ॥ सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमभिमानो बोद्धव्यः सुभगः स्वारुतिस्तर्गुणो हं मां हित्वा कथमन्यं कामयिष्यते यतो नैतादर्शनीयोयं पुरुषारुतिरयमित्येव विचारयन्ति पुमानयमित्येतावतैव भुञ्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति किन्तु सुरूपंकुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिः परपुरुषालोकनमपि न कार्यमित्याह नैता इति । रूपमङ्गसौष्टवम् वयः पञ्चविंशतिवर्षादिपुंसः । आसां च षोडशवर्षादि । तत्र हेतुः पुमानिति । भुञ्जते भोगायाभिमुखाः स्युः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीणां दुःस्वभावमवश्यं रक्षणार्थं मष्टभिः श्लोकैराह नैता इति । रूपपुंसः कान्तिः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताः स्त्रियः रूपं न परीक्षन्ते ॥ १४ ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्त्रेह्यश्च स्वभावतः ॥ रक्षिताय ततोऽपीह भर्तृष्वेताविकुर्वते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्कास्मिंश्चपुंसि दृष्टे धैर्याच्चलनं कथमनेन संप्रयुज्येयेति रेतसो विकारः स्त्रीणां तत्पौंश्चल्यं अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता चलचित्तत्वात् यएव द्वेष्ट्यः सएव स्पृहति इति भ्रातृपुत्रादिर्यो दृष्टस्तस्मा एव कामुकत्वेन स्पृहयन्ति स्नेहो रागस्तृष्णा च भर्तरि पुत्रादौ मानविबद्धदया भवन्ति एतैर्दीर्घैर्योगाद्विकुर्वते विक्रिया भर्तृषु गच्छति तस्मात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पौश्वल्यात्पुरुषेच्छुत्वात् चालचित्यात् अस्थिरबुद्धित्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । पुंसोदर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्चैतायत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्योव्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ॥ विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चेति न्यायेन स्वरक्षणीयाइतिस्मरयन्नाह पौश्व-
ल्याचेति । पुंमात्रदर्शनेन मैथुनेच्छुत्वं तद्वत्तत्त्वनिस्नेहत्वानांस्वभावत्वात् । ननु मात्रादिशिक्षितामहोपापीयसो सृष्टि
रित्याह भर्तृष्विति । पुरुषान्तराभिलाषितया विकुर्वते मारणादिविक्रियांकुर्वते ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । पुंश्वलन्तीति पुंश्वल्यः तद्भावः पौश्वल्यं परिचितपुंसः परित्यज्य नूतनां भजन्तइति यावत् । पौश्व-
ल्यादिति प्रत्येकसंबध्यते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौश्वल्यात् पुंश्वल्याभावः पौश्वल्यं तस्माच्चलचित्तस्य भावः चालचैत्यं तस्मात् चालचैत्यात् नि-
स्नेहस्वभावः नैस्नेह्यं तस्माद्ध्येतस्मात्स्वभावतः ॥ १५ ॥

एवंस्वभावंज्ञात्वासांप्रजापतिनिसर्गजम् ॥ परमंयत्नमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणंप्रति ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तदीयेनिसर्गउत्पत्तिकाले जातं शिष्टंस्पष्टम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिनिसर्गः प्रजापतिनाताद्वस्वभावस्य दानम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंश्लोकद्वयोक्तमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितंज्ञात्वा रक्षणार्थंप्रकटयन्पुरुषः कुर्यात् ॥
॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तारक्षणीयाइत्याह एवमिति । प्रजापतिनिसर्गजं प्रजापतिसृष्टिकालीनमनादिम् । अत-
स्तासारक्षणंप्रति यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । प्रजापतिनिसर्गजंत्वायंभुवमनुप्राणजातम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां स्त्रीणाम् निसर्गजं विधातृसृष्टिकम् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारकामंक्रोधमनार्जवं ॥ द्रोहभावंकुचर्यांच स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याशयनंस्वप्नशीलत्वं । आसनमनभ्युत्थानशीलता । अलङ्कारः शीलमण्डनं । कामंपुरुषोपभोग-
स्वृहा । क्रोधोद्विषः । अनार्यतांस्निग्धेऽपि द्वेषोद्विष्टेऽपि स्नेहः आकारसंवरणनिर्द्धर्मताद्रोग्धृभावोद्रोग्धृत्वं भर्तृपित्रादेःपुरुषव्यस-
नीतयाऽधर्मात्मकत्वं भर्त्रादीनां । द्रोहःकर्त्तरितृचाभावशब्देन समासः । कुचर्या नीचपुरुषसेवनं । एषः स्वभावः स्त्रीणामनुना-
सर्गादौकल्पितः शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोर्दृष्टान्तत्वेनोपदीयन्ते यथैते पदार्थाः स्वभावभूताअविचालिताएवंकुच-
र्यादयोपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यां उत्तमशयनम् । आसनं सततोपवेशनम् । अलङ्कारमलङ्कियाम् । अनार्यतामनु-
जुताम् । द्रोहभावं हिंसात्वम् । कुचर्यामिसदाचारम् । मनुरकल्पयदितिप्रजापतिनिसर्गविवरणम् ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । शयनोपवेशनालङ्कारणशीलत्वंकामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानिसर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः
कल्पितवान् तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

(१७) अनार्जवम्=अनार्यताम् (ल, य, न, ब, र, भ)

(४) राघवानन्दः । ताश्च दानमानाभ्यां स्ववशमायान्तीत्येतन्मनुनैव प्रकाशितमित्याह शङ्घेति । कामोभैथुनेच्छा सोप्यष्टगुणः स्मृतः । द्रोहभावं स्वभर्तुरपि द्रोहाद्युपक्रमम् । कुचर्यां कुत्सितेकर्मणि रतिम् । एतावद्दानिसर्गजम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । शय्यां सुप्तिं आसनमुपवेशनं अलंकारमलंक्रियां द्रोहभावद्रोहक्रियां मनुः स्वायं भुवः स्त्रीभ्य आ-
दावकल्पयत ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शय्या शयनार्थं आसनम् ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रियास्त्वमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमि-

तिस्थितिः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिदेवं मन्यन्ते सत्यपि प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जपेन रहस्यप्रायश्चित्तादिना शुद्धिमाप्स्य-
न्ति ततो नास्ति दोष इति तन्न नहि स्त्रीणां मन्त्रैः क्रियाजपोप्यस्ति येन वृत्तव्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वतएव वैदुष्याच्छुद्धि-
मामुवन्ति तस्माद्यत्नतोरक्ष्या इत्येतच्छेषमेवैतत् अतो ये केचिद्विहितमन्त्रे मन्त्रप्रतिषेधोयमिति वर्णयन्ति ततश्च यत्र स्त्रियः
कर्तृतया संबध्यन्ते सायं बलिहरणादौ तथा संस्कार्यतया चूडादिषु संप्रदानतया आद्धादौ तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्र-
कं स्त्रीणां आद्धादिकार्यमिति ते ते युक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्यार्थवादितया यदस्ति तदालम्बनन्यायेन विहितप्रतिषेधम-
न्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेक्षं व्याख्येयमेतत् अध्ययनाभावाच्च प्रायश्चित्तमन्त्रजपाभावः मेक्षया निरिन्द्रिया इन्द्रियवीर्य-
धैर्यप्रज्ञाबलादि तासां नास्त्यतो निच्छन्त्योपि कदाचित्पापाचारैर्बलेनाक्रम्यन्ते ततोरक्षितुं युक्ताः स्त्रियो वृत्तमिति शीलस्ने-
हत्वाऽस्थिरत्वादप्यद्वचनेन निन्द्यते ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रिया परिणयनप्राक्कालीनः संस्कारो गर्भाधानादिः । मन्त्रवत्संस्कारयोग्यतानिमित्तमन्त्रप्र-
काश्यपुल्लिङ्गरहिताः । अतएवामन्त्राः । स्थितिर्मर्यादा ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणा-
भावान्न निष्पापान्तःकरणा इन्द्रियप्रमाणधर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वान्न
जातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमा अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां तु दौःशील्यं नानुयोज्यं चाण्डालादेरिव मन्त्रेण संस्काराभावादित्याह नास्तीति । क्रिया
नामकरणादिका विवाहस्तु समन्त्रक इत्युक्तेः । निरिन्द्रियाः इन्द्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहिताः । अनृतवदशुभाः
नित्यमनृतवादिन्योवा सूनृतवैदिकशब्दप्रयोक्तृत्वाभावात् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । निरिन्द्रियाः ज्ञानरहिता इत्यर्थः अमन्त्रा अध्ययनबाह्याः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिन्द्रियाः समन्त्रसंस्कारयोग्यतारहिताः ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्व्योनिगीतानि गमेष्वपि ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावतोऽशुद्धहृदयाः स्त्रिय इत्यस्मिन्नर्थे वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साक्षित्वेनो-
पन्यस्यति । तथाच यथामयोक्तं स्त्रियोऽनृतमिति तथैव निगमेषु वेदेषु श्रुतयः सन्ति । निगमशब्दो वेदपर्यायः दृष्टप्रयोगश्च ब-
भूथा ततन्थेत्यादि निगमे वेदार्थव्याख्यानाद्वचनोप्यस्ति निगमनिर्दृक्तव्याकरणान्यङ्गानीति निरुक्ते हि प्रयोगो निगमा-

इमेभवन्तीति तस्येहश्रुतिग्रहणाद्वा वक्ष्यमाणोदाहरणाच्च संभवो ऽतोवेदवचनोनिगमशब्द इहगृह्यते समुदायावयवभेदा-
च्चाधाराधेयभावः तेषु निगमेषु श्रुतयएकादशभूतानि वाक्यानि निगीताअधीताः संशब्दिताः पठ्यन्तइति यावत् नित्यम-
वृत्ते च कालाविभागादिनिरुक्तः पाठान्तरनिगदाइति निगदामन्त्रविशेषाः श्रुतयोब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चाय-
मर्थोदर्शितोयदनृतास्त्रियइति ब्रह्मस्ताः सतीत्यस्मिन्पक्षेऽध्याहारस्तासांश्रुतीनांयानिष्कतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूता-
स्ताःशृणुत किमर्थमुदाह्रियन्तइति चेत्स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं स्वलक्षणंनित्यसंनिहितस्वभावस्तत्पतिपादनार्थमङ्गदकुण्डला-
दिलक्षणंतत्परिभूतमिदंस्वलक्षणंस्वभावइत्यर्थः एतदासीस्वलक्षण्यंयदव्यभिचारात्मकम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतयः श्रुतिभागाः । निगमेषु वेदेषु । स्वालक्षण्यस्य स्त्रीणांपौश्रल्यादिस्वभावस्य परी-
क्षार्थं निश्चयार्थम् । तथाहि । इन्द्राद्वरंप्रार्थयमानाअपिकामनाविजनितोःसंभवामेत्याप्रसवंपुरुषसंसर्गमेव वृत्तवत्यइतिश्रु-
तिः । यद्येवंयत्नतोरक्षणेपि मनोव्यभिचारसंभवस्तस्य तर्हि कथंनिष्कतिरतआह । तासांस्त्रीणां निष्कृतिं तद्दोषशान्त्युपायं
शृणुत ॥ १९ ॥

(३) कुट्टूकः । व्यभिचारशीलत्वंस्त्रीणांस्वभावइत्युक्तंतत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यति तथा ब्रह्मण्यः श्रुतयोब्रह्मूनि
श्रुतिवाक्यानि नचैतद्विद्वोब्राह्मणास्मोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनिनिगमेषुस्वालक्ष्यण्यंयदव्यभिचारशीलत्वंतत्परिज्ञानार्थंपठितानि
तासांश्रुतीनामध्येयानिष्कतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताःश्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिशृणुतेत्यर्थः ।
सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति स्त्रीणां व्यभिचारित्वादित्वारसिकं ब्रूत मात्रादिशिक्षतं कथंनस्यात् इति चेन्न
अनादिप्रवृत्तश्रुतिसिद्धनिष्कृतिकथनेन तस्याप्यनादित्वसिद्धिरित्याह यथाचेति । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारित्वज्ञापना-
र्थम् । योब्राह्मणाचेत्येवमादयःश्रुतयस्तासां श्रुतीनां मध्ये निष्कर्तानिष्कृतिसाधने श्रुतिं शृणुत ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । यथैतदुक्तंतथाच निगमेषु वेदेषु गदिताः श्रुतयोवाक्यानि स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं सुशब्दोऽत्रबहुलवचनः
अलक्षणमलक्षणत्वंदुःस्वभावत्वंदोषबाहुल्यमिति यावत् परीक्षार्थंपरीक्षांकर्तुं तासांश्रुतीनामाकृतिसंनिवेशं । शृणुत ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं पौश्रल्यादित्वपरिज्ञानार्थनिष्कृतीः शृणुत ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ॥ तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । इति कारणान्तेन पादत्रयेण मन्त्रैकदेशोनुक्तः यन्मेमाताअपतिव्रतापत्युरन्यपुरुषे न कामश्चे-
तसापीति यस्याव्रतंनियमः सा पतिव्रता तद्विपरीताऽपतिव्रता विचरन्ती परगृहान्गच्छन्ती तत्रोज्वलवेष्टंष्ट्वा प्रलुलुभे लो-
भंस्पृहामन्यपुरुषंप्रतिकृतवती तत्पापंममोत्पत्त्या वा तत्पितुः संबन्धयद्देतः शुक्रंतद्वृक्कामपनुदतु तद्देतसा सदोषोऽपमृज्यतां रे-
तइति षष्ठीस्थाने प्रथमा व्यत्ययेन अथवा रेतएव पितृत्वेन परिकल्पते अपरित्यक्तस्वल्लिङ्गएव रेतसा सामानाधिकरण्य-
मनुभवति द्यौर्मपितेति यथा अथवा मातृबीज [मप्युच्यते तद्देतःपिताजनकोवृक्काशोधयतां दोषसपाद्यत्वंपितृबीज] प्रभावे-
न मातृदोषोपनुद्यतामित्यर्थः । अस्य व्याभचारात्मकस्यैतन्निर्दर्शनंदृष्टान्तः सर्वे जपमानाएतंमन्त्रमुच्चारयन्ति यदि च सर्वाः
स्त्रियोदुष्टस्वभावास्ततोमन्त्रस्यनित्यवत्प्रयोगोपपत्तिरितरथा पाक्षिकःस्याच्चातुर्मास्येष्वयंमन्त्रोविनियुक्तः पाद्यानुमन्त्रणे च
श्राद्धे ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्योक्तस्यार्थस्य निष्कर्तेर्निर्दर्शनं निश्चितं दर्शनं श्रुतौ कथमित्यत आह ध्यायतीति । पाणिग्राहस्यानिष्टं पुरुषान्तरयोगम् । तस्य व्यभिचारस्य मानसस्य निह्वोपनयः । श्राद्धे पुत्रेणानेन होमं कुर्वतोच्यते प्रा-
थ्यते तस्य निवृत्तिर्भवत्विति ॥ यन्मे मातेति मन्त्रश्चानुष्टुबनुरोधात्किंचिदन्यथाकृत्वा पठितः । तथाहि । यन्मे माता प्रलुलोभ-
विचरन्त्यननुव्रता । तन्मेरेतः पिता वृद्धा मातुरन्यौवपद्यतामिति मन्त्रपाठः । तस्य चार्थो यन्मइति यत् मे मम मातुः पत्यननुव्र-
तं चरन्त्याः कुर्वत्यालोभात् रेतोरजोरूपं स्कन्तं तन्ममपितैव भजतां व्यभिचारदोषो माभूदित्यर्थः । यस्तु तन्मनाः सन्मातुर-
भिभवितान्यः पत्युः सोवपद्यतामधः पतत्विति ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) कुल्लुकः । कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं न काम-
यते सा पतिव्रता ततोऽन्याऽपतिव्रता मम माताऽपतिव्रता सती परगृहान्गच्छन्तीत्यलुलुभे परपुरुषं प्रतिसंजातलोभाऽभूत्तत्पुरु-
षसंकल्पदुष्टं मातुरजोरूपेरेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदिति करणान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकं
अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह यदिति । यदित्यादि वृद्धा मित्यन्ता श्रुतिः । अस्या अर्थः । कश्चित्पुत्रो ब्रूते पतिं पाणि-
ग्राहं विना नान्यं वृणे इति व्रतं नियमो यस्य सा पतिव्रता तद्भिन्नाऽपतिव्रता मे माता विचरन्ती व्यवहरन्ती यत्पुरुषान्तरं
लुलुभे चकमे तेन कामेन यदुष्टं रेतो मातूरेतः पितामेतत् वृत्तां शोधयत्विति । अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेषा श्रुतिः निर्दर्शनं
मानमिति पद्यार्थः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिमेकामुदाहरणार्थमाह यन्मे मातेति । पतिमननुव्रता चरती मे माता अन्यस्मात्पुंसो यद्रेतः प्रलुलोभ-
आदृतादधार तद्रेतो मे पिता वृत्तमातुः पाणिग्राहकः स्वीकरोतु मम पितैव तद्रेत आहितमस्त्वित्यर्थः । अथवा यच्छब्दो-
वृत्त्यर्थः ततो नयन्तः अस्य स्त्रीणां त्वालक्षण्यस्यैतद्वचनं निर्दर्शनं प्रमाणं एष मन्त्र उदाहरणमिति यावत् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मे मातेति मन्त्रेण श्राद्धे होमं कुर्वाणे नोच्यते प्रकथ्यते अपतिव्रता मे माता यत् प्रचरन्ती
प्रलुलुभे तन्मेरेतः लोभाद्गौरुपं यद्रेतः स्कन्तं तद्रेतो मे पिता भजताम् ॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टं यात्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यैष व्यभिचारस्य निह्वः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्राहो भर्ता तस्य चेतसा यदनिष्टमप्रियं परपुरुषसंपर्कादिकं स्त्रीचिन्तयति तस्य मानसस्य
व्यभिचारस्य निह्वः शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्ते नोच्यते । प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितं । यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्ग-
मन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादौ विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थताम्युच्यते ॥ २१ ॥

(३) कुल्लुकः । संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह ध्यायेति । भर्तुरप्रियं यात्किंचित्पुरुषान्तरग-
मनं स्त्रीमनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक्शोधनो मन्वादिभिरुच्यते मातेति श्रवणात्पु-
त्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । श्लोकद्वयार्थं संकलयन्नाह ध्यायतीति । यत्पुरुषान्तरेण सहभोगं ध्यायति चेतसा तदेव
पाणिग्राहस्य त्वभर्तुरनिष्टम् तस्यैव व्यभिचारस्यानिष्टस्य एष मन्त्रपाठः पुत्रस्यायं निह्वः प्रायश्चित्तं गम्यते मातुरित्यन्वयः
॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । एषमन्त्रः निहवस्तिरस्करणमन्यथाकरणं प्रायश्चित्तमितियावत् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । निहवः अपहवः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथा विधि ॥ तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यासंरक्षणकामेन दौःशील्यादात्मा रक्षितव्योनाप्येतयैव केवलया पापतोदुःशीलस्य भार्यापि तथाविधैर्भवति गुणवतःशीलवती यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुज्यमाना क्षारोदका भवति मधुररसापि सती ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृग्गुणेनपत्या परिणेत्रा । अतोनाधमायदेहीत्यर्थः । समुद्रेण निम्नगा क्षारोदतां यथा याति ॥ २२ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण संयुज्यमानानदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते भर्तुरात्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरो देशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःशीलाय सुशीला न देया सुशीलायतु दुःशीलाऽपि देयेत्यत्र दृष्टार्थं सदृष्टान्तमाह यादृगितिद्विध्याम् । यादृग्गुणेन साधुना असाधुनाभर्त्रा स्त्री संयुज्यते साऽपि स्त्री तादृग्गुणा सासाध्वी असाध्वीवा भवति । तत्र दृष्टान्तः निम्नगास्वादूदकापिगंगाद्याः क्षारोदेन समुद्रेण संगतास्तादृशादृष्टाः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिनियतत्वभावाअपिस्त्रियः स्वगुणानुसारेण दंड्याः कर्तुंशक्याइत्याह यादृग्गुणेनेति ॥ २२ ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥ शारङ्गीमन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनजातीयाप्यक्षमाला वसिष्ठभार्यातत्संयोगादभ्यर्हणीयतांप्राप्ता शार्ङ्गीतिर्यज्जातिःचट्कामन्दपालेन मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्याअतोहीनजातीयाः कनीयस्थोपि भूयोभर्तृवत्पूज्यास्तथाचोक्तं वयसिस्त्रियइति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षमाला अरुंधती वसिष्ठेन महर्षिणा सम्यग्योगंगता । अधमयोनिजा चतुर्वर्णैतरकुलजा । शारङ्गीपक्षिणी । शार्ङ्गीति क्वचित्पाठः ॥ २३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाहअक्षेति अक्षमालाख्यानिरुष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता तथा चट्का मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतांगता ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासं प्रमाणयति अक्षेति । अधमयोनिजा चण्डाली अक्षमाला ऋषीणामनुरोधेनोढा वसिष्ठश्चण्डालीमुपयेमइतिश्रुतेः । शारङ्गी चट्का मन्दपालेन ऋषिणोढा अभ्यर्हणीयतां पूज्यताम् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह अक्षमालेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षमाला अरुंधती । शार्ङ्गपक्षिणी मन्दपालेन ऋषिणा संगता अभ्यर्हणीयतांजगामइति महाभारते आदि पर्वणि ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ॥ उत्कर्षयोषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टा निरुष्टा प्रसूतिरुत्पत्तिर्यासांताअवकृष्टप्रसूतयः अन्याश्च गङ्गाकालीप्रभृतयः द्वयोः प्रकृतत्वादेताइति बहुवचनं च शब्देन तृतीयामाक्षिप्य द्विवचनंवा एते च ॥ २४ ॥

(२३) शारङ्गी=शार्ङ्गीच (क, ख, ग, च) = शार्ङ्गीव (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादिति पूज्यताभिप्रायेण बहुवचनम् । अन्याः सत्यवत्याद्याः । अत्रच पञ्चमाध्यायस्त्री-
धर्मोक्तस्य शब्दतोर्थतश्च पुनरुक्तिः पुरुषकार्यतया तत्रात्रतु स्त्रीकार्यं तत्परिग्राह्यम् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वैतादिति बहुवचनं कृतं एताश्चान्याश्च सत्यवत्याद-
द्योनिकृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोकउत्कृष्टतांप्राप्ताः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतादिति । अवकृष्टप्रसूतयः निष्कृष्टयोनयः उत्कर्षं जातितः ख्यातितो पति-
तश्च स्वैर्भर्तृगुणैरेव प्राप्ताइत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपकृष्टप्रसूतयः निकृष्टजातयः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रानित्यंस्त्रीपुंसयोः शुभा ॥ प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । लोकयात्रा लोकवृत्तलोकाचारोलोकसिद्धमेतत् नायंविधिलक्षणोर्थोयदेवंशक्यते रक्षितुं नान्य-
थेति अपरिक्षिताभिश्च ताभिः प्रसूत्यादिदोषेभवतीति । इदानीं प्रजाधर्मान्निबोधत । कस्य प्रजा बीजिनोवाक्षेत्रिणोवेति
उदर्कआगाभीकालः ससुखोयेषांसर्वेहि वस्त्ववसाने विरमन्ते तेतु नैवमिति प्रशंसा ननुच का सुखोदकता प्रजाधर्मस्य
या च प्रजास्याधीना स्त्रियश्च बहुभिर्दोषैरावृतत्वत्यागार्हाः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजाधर्मान् प्रजोत्पादनार्थं धर्मान् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषलोकाचारोजायापतिविषयः सदाशुभउक्तः इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून्
किंक्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीणां स्वाभाविकौपाधिकधर्मानुपसंहरन् तत्कार्यप्रजनप्रकारमाह एषेति । लोकयात्रा लो-
काचारपरंपरा । सुखोदकान् इह दृष्टसुखमुत्तरकालेपि तत्कृतसुकृतजं सुखं येभ्यस्तान् प्रजाधर्मान् प्रजैव धर्मस्तानुपव्रेणा-
यंलोकः ॥ दशपूर्वापरान्वंश्यानात्मानंचैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत्यारयेत् । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योधर्महेतुत्वश्रवणा-
त्प्रजायाः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । गार्हस्थ्यस्य स्त्रीनिबन्धनत्वात्स्त्रीणांसंमानेन रक्षणंकार्य्यनावमानेनेत्यभिप्रायेणाह एषोदितेति ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्रा चर्या ॥ २५ ॥

प्रजनार्थमहाभागाः पूजार्हागृहदीपयः ॥ स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्च न ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । नहि गृहे सर्वान्विभृयादित्येतन्निवृत्त्यर्थमाह । शक्यप्रतिविधानत्वाद्दोषाणांपूजार्हाः यदेतद्दोषप्र-
योजनंतन्नावज्ञानार्थपरिवर्जनार्थवाभिशस्तपतितादिच किंतर्हि रक्षार्थदोषाणां नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थालीनाधिश्रियते
नचभृगाःसन्तीति यवानोप्यन्तइति प्रयोजनं गर्भग्रहणात्प्रभृत्यपत्यपरिपोषणपर्यन्तोव्यापारोऽभिप्रेतः तथाच वक्ष्येति ॥ उत्पा-
दनमपत्यस्य जातस्य परिपालनमिति । गृहेदीपयइव नहि गृहे सेवा स्त्रिभिर्विना काचिदस्तीति सुप्रसिद्धमेतत् सत्यपि
श्रीविभवे भार्यायामसत्यांसुद्वत्त्वजनादिष्वागत्येषु नगृहस्थाः प्रतिपुरुषंभोजनादिभिरावर्जयितुंसमर्थाः यथा दरिद्रे नभवति
शक्तिरतः स्त्रियाःश्रियश्च न विशेषोगृहेष्विति ॥ २६ ॥

(२४) अपकृष्ट = अवकृष्ट (मे०) (२६ गृहदीपयः=मेधिनः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं संतानार्थम् । महाभागामहाभाग्याः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यप्यासारक्षणार्थं दोषाउक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिदोषाभावः । एतास्त्रियोमहोपकारा-
गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन समानार्हाः स्वगृहेशोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपा-
नानयोर्विशेषो विद्यते यथानिःश्रीकगृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन मातागरीयसीति मानयन् स्त्रियं स्तौति प्रजनार्थमिति त्रिभिः । प्रजना-
र्थं प्रजनमपत्यं तस्मै । गृहदीप्तयः गृहस्य दीप्तिः शोभा याभ्यस्ता । स्त्रिय एव श्रियः श्रीहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । नविशेषोस्ति स्त्रीणां श्रीणाञ्च ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजनार्थं संतानार्थम् गेहेषु स्त्रियः श्रियः लक्ष्मीरूपाः पूजायोग्याः ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्थानीयस्य पूर्वश्लोकस्य भाष्यस्थाविमौ श्लोकौ स्त्रीनिबन्धननिमित्तमपत्योत्पादना-
दौ प्रत्यक्षमेतत् । लोकयात्रागृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि । अस्य प्रत्यर्थं सर्वस्मिन्नर्थे स्त्रीनिधनं ।
प्रत्यहमिति पाठः । प्रत्यक्षशब्दोन्तरङ्गवचनः अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पादनमुत्पत्तेः कारणं स्त्री । परिपालनं रक्षा कारणभूता । प्रीत्यर्थं या लोकस्य या-
त्रा व्यवहारः संभोगस्तस्य निबन्धनं स्त्री प्रत्यक्षं न तु पक्षो धर्मादिवत् । प्रत्यर्थमिति पाठे प्रतिविषयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच उत्पादेति अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यव-
हारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह उदिति । लोकयात्रायाः अतिथिबन्धुमित्रभोजनादेर्व्यवहारस्य स्त्रीनिबन्धनं स्त्रीहेतु-
रिति प्रत्यक्षम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्यर्थं लोकयात्रा प्रियोक्तिसंभोगरूपलोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनं निमित्तम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्दर्शितार्थोऽयं श्लोकः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूषोपचारः । रतिः कामसुखम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि परिच-
र्योत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मकार्याणि बल्यग्निहोत्रादीनि शुश्रूषा तिथ्यादीनां । रतिः स्त्रीसंपर्कजा प्रीतिः । स्वर्गे य-
त्कर्तव्यं तदनयासहेति श्रुतेः एतत्सर्वं दाराधीनमिति द्योतीहकारः ॥ २८ ॥

पतिर्या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चमे श्लोकाविमौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

(२७) प्रत्यहम् = प्रीत्यर्थम् (ब, ल) = प्रत्यर्थं (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिचरति मनोवाग्देहसंयतेति मनःप्रभृतिभिर्नव्यभिचरतीत्यर्थः । वाग्व्यभिचारः पर-
पुरुषादिप्रशंसा । कायेन तद्दीक्षणस्पर्शादि ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा
सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानामोति इहलोके विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तां दृष्टादृष्टफलेन प्रलोभयन्निव व्यभिचारान्निवर्तयति पतिमिति । या वाङ्मनोदेहेषुसंयता
सती नातिक्रमते सा भर्तृलोकं स्वर्गादिकं प्राप्नोति साध्वी चेहोच्यते इतिशेषः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एवंस्त्रीषुपुरुषाणांकर्तव्यमुक्तमिदानींपुरुषेषुस्त्रीणामाह पतिमिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकर्मभिः वाग्दण्डसंयता ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तुभर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ॥ सृगालयोर्निचामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सृगालयोनिमिति महापातकभोग्यनरकाद्युपलक्षणम् । तदन्ते सृगालयोनिगमनात् पाप-
रोगैः क्षयादिभिः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतांजन्मान्तरे च सृगालज्जातिंप्राप्नोति पापरोगादिभिश्च पीड्यते ।
पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मउक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयंसदपत्यसंपत्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेदण्डमाह व्यभिचारादिति । व्यभिचारात् स्वभर्तारं व्यतीत्याभिमुख्येनान्यत्र मनोवाग्दे-
हानांचरणात् गतैः पापरोगैः कुष्ठादिभिः पीड्यते पीडितास्यात् ॥ ३० ॥

पुत्रंप्रत्युदितंसद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥ विश्वजन्यमिमंपुण्यमुपन्यासंनिबोधत ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपन्यासोविचार्यवस्तुप्रक्षेपः विचारोवा तंनिबोधत । पुत्रंप्रतिपुत्रमधिकृत्योदितमुक्तं सद्भिर्विद्व-
द्भिर्महर्षिभिश्च [विश्वजन्यं] ' सर्वेभ्योजनेभ्योहितं पुण्यंकल्याणकरं स्त्रीस्तुत्याव्यवधानात् प्रजाधर्मनिबोधतेत्यस्यार्थ-
स्यापि पुनरादरार्थमुपन्यासः उपन्यासंनिबोधतेति ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंस्त्रीणांनियते यत्र कचिद्वैवाद्यभिचारस्तत्र यःपुत्रंप्रति बीजिनोऽपत्यंक्षेत्रिणोवेत्यपत्या-
र्थः उपन्यासस्तं शृणुत । सद्भिर्वर्तमानैः पूर्वजैरतीतैः । विश्वजन्यं विश्वजनहितम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभिहितमिमंवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंविचारंशृ-
णुत ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजननार्थमित्युक्तं तदेवाह पुत्रमिति । पुत्रमुद्दिश्योपन्यासं विचारं निबोधत शृणुत । विश्व-
जन्यं विश्वस्मै सर्वस्मैजनाय हितं पुण्यं पुण्यफलदम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानींबीजिनः किंपुत्रःक्षेत्रिणोवेत्येतन्निरूपयितुंप्रक्रमते पुत्रंप्रत्युदितमिति । विश्वजन्यंविश्वजन-
हितं । इमंवक्ष्यमाणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वजन्यं सकलजनहितम् । उपन्यासं व्याख्यानम् ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तारि ॥ आहु रूपादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भर्तोद्बोधा विवाहसंस्कारेण संस्कृतोयेन या नारी तस्यां यस्तस्मादेव जातस्तं पुत्रं तस्य विजानन्त्यभ्युपगच्छन्ति सर्वे एव विद्वांसो नात्र विप्रतिपत्तिः सिद्धांतो यम् । श्रुतिद्वैधं तु कर्तारि यः कर्तेव केवलमुत्पादयिताऽन्यदीयक्षेत्रे न तूद्बोधा तत्र श्रुतिद्वैधमतभेदस्तदर्शयति आहुरूपादकमपत्यवन्तर्काचत् अपरे क्षेत्रिणो यस्य सा भार्या तस्यामनुत्पादकमपि एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्भार्यावतः पाणिग्राहस्य पुत्रं सर्वं विजानन्ति । केचित्तु बीजिनः । श्रुतेद्वैधं श्रुतौ बीजिनः पुत्रइति दर्शनात् श्रुतिकृतं द्वैधं सन्देहः । तथाहि । न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्तीत्यादिश्रुतैः । शेषः पुत्रः अन्येन जनितः पुत्रो नास्तीत्यस्या अर्थः । एतेन न क्षेत्रिणः किंतु जनकस्यैवेति गम्यते अतएव दर्शनात् केचिदुत्पादकमाहुरन्येतु न्यायवत्त्वात् क्षेत्रिणमिति ॥ ३२ ॥

(३) कुड्मूकः । भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तारि द्विः प्रकारा श्रुतिर्वर्तते केचिदुत्पादकमवोदामपि भर्तारितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्येतु वोदामर्भारिरमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारमेवाह भर्तुरिति । तत्र भर्तृत्वं द्विविधं श्रुतिद्वैविध्याद्बोद्धृत्वाऽबोद्धृत्वभेदात् । तत्राबोद्धृत्वेनापत्योत्पादकमपि भर्तारमाहुः । गर्भधारणात्पुत्रस्यानुत्पादकत्वेऽपि बोद्धृत्वेन तत्र वोदुः क्षेत्रसंबन्धात्पुत्रो भवेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः संभवेत्सुतइति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । भर्तृशब्दः स्वामिवचनः भर्तारि श्रुतिद्वैविध्यं कर्तरीति पाठेऽप्ययमेवार्थः उत्तरार्धेन द्वैविध्यमेवोच्यते उत्पादकं बीजिनं कर्तारं केचिदाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रमिव क्षेत्रभूता नारी ब्रह्मादेरुत्पत्तिस्थानं भूमिभागः क्षेत्रंतत्तुल्या नारी यथा क्षेत्रे बीजमुमतं च विधियमाणं जायते एवं नार्यामपि निषिक्ते रेतो बीजभूत एव पुमान् अत्रापि भूतशब्द उपमायां तदीयं रेतो बीजं साक्षात्पुमान् तदधिकरणत्वात् तथा वक्ष्यपदिश्यते समायोगः संबन्धआधाराधेयलक्षणस्ततः संभवउत्पत्तिः सर्वदेहिनां शरीरिणांचतुर्विधस्य भूतग्रामस्य स्वेदज्ञानामन्याकारशः क्षेत्रं बीजं त्वेदोऽतो युक्तः संशयः उभयमन्तरेण संभवानुपपत्तेः अपत्योत्पत्तौ उभयोर्व्यापारः विनिगमनाद्यावद्धेतुभावात्कस्य तदुभयोः अन्यथान्यतरस्येति सन्देहः सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थो नानुमानपरिच्छेदोऽपत्यापत्यवद्भावः तथाच विभागश्लोके वक्ष्यामः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं च क्षेत्रसंबन्धात् क्षेत्रिणो बीजसंबन्धाद्बीजिन इत्युभयोरपि प्राप्तम् ॥ ३३ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्रह्माद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रंतत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता पुरुषश्च ब्रह्मादिबीजतुल्यः स्मृतः यद्यपि रेतो बीजंतथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः कियत्संबन्धि क्षेत्रंतस्यापत्यमुत यदीयं बीजंतस्येति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रिणमिति प्रसंगेन क्षेत्रबीजे व्याकुर्वंस्तयोः कृत्यमाह क्षेत्रेति । क्षेत्रवदुत्पादनपरिपालन कर्तृत्वात् क्षेत्रभूता । बीजं रेतः तदाश्रयत्वाद्बीजभूतः तत्र चेतनस्य रजोरेतः संयोगाच्चेतनस्य भूबीजसंयोगात् संभवः उत्पत्तिः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । द्वैविध्यैयुक्तिमाह क्षेत्रभूतास्पृतेति तस्माद्युक्तद्वैविध्यमिति ॥ ३३ ॥

विशिष्टंकुत्रचिद्वीजंस्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ॥ उभयन्तुसमंयत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासक्रण्यशृङ्गादीनामहर्षीणां दृष्टं स्त्रीयोनिष्वेव क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु ब्राह्मणाज्जाता अपि मातृजातयः क्षत्रियास्ते उभयंतुसमं एकत्वात्मिकमेकजातीयंसमंसा प्रसूतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यभावात् तदुक्तमेतद्भर्तुः पुत्रं विजानन्तीति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्त्यन्तरमाह विशिष्टमिति । बीजं बीजी पुरुषः विशिष्टं ब्राह्मण्यादिगुणवत् । अन्यतरविशिष्टत्वेन प्रजा विशिष्टा न भवति किंतु यत्रोभयं विशिष्टं स एव प्रसवः शस्यते उभयोः प्राधान्यात् । अतः क्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणोप्यपत्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्वचिद्वीजं प्रधानं जातायेत्वनियुक्तायामिति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य तथा व्यासक्रण्यशृङ्गादयो बीजिनामेव सृताः । क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथायंतुलपजः प्रमीतस्येति वक्ष्यति । अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोऽन्योः साम्यं तत्र बोद्धेव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्रधान्यापेक्षंतावदाहुः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र तयोः प्राधान्यं भिन्दानः समे कार्ये प्रशंसति विशिष्टमिति । बीजस्य प्राधान्यं व्यासक्रण्यशृङ्गादौ तेनैषां ब्राह्मण्यमेवोत्कृष्टता । क्षेत्रस्य प्राधान्यं धृतराष्ट्रविदुरादौ क्षत्रियक्षेत्रत्वे । उभयं बीजयोऽन्यात्मकमनूढासजाती यपरिणयेन समं यत्र प्रसूतौ सा प्रसूतिरत्यंतं प्रशस्यत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । स्वमतमाह विशिष्टंकुत्रचिदिति कुत्रचित्प्रसूतौ बीजं विशिष्टं न सर्वत्र । प्रसूतिः शिष्टा एवं स्थित उभयत्र समं एकजातीयम् ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमुपपादिते संशये बीजप्राधान्यपक्षं पूर्वपरिगृह्णाति तत्प्राधान्याद्यस्य बीजंतस्यापत्यंतस्य च प्राधान्यं ब्रह्मादेर्द्वैविध्यस्य क्षित्याद्यनेककारणत्वेऽपि तद्धर्मानुविधानदर्शनात् अतश्च स्फुटमदृष्टबीजानुविधानस्यापत्यस्य कार्यत्वाद्ब्रह्मादीनामिव तद्धर्मानुविधायित्वं युक्तमभ्युपगंतुं तथाहि सर्वत्र कार्ये एकरूप्यं न त्यक्तं भवति तथाच बीजे प्राधान्यं तद्दर्शयति सर्वभूतप्रसूतिर्हि सर्वेषां भूतानां प्रसूतिरुत्पत्तिर्बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य यल्लक्षणं रूपवर्णसंस्थानादि तेन लक्षिता चिह्निता तद्रूपानुविधायिनी नियावत् ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पूर्वपक्षमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजजातिप्रयुक्तनियतजातिः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानां मुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिह्नैरुपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भेदफलमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य लक्षणानि रूपसंस्थानार्थक्रियास्तैर्लक्षिता विशिष्टा दृश्यन्ते अतएवोपरिचरवसोरपत्यं मत्स्योदरी सत्यवती नाम ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथ बीजमेव विशिष्टं षड्भिः श्लोकैराहु बीजस्य चैवेति । बीजस्य योन्याश्च द्वयोर्मध्ये बीजलक्षणलक्षिता बीजगुणेनैव दृष्टा ॥ ३५ ॥

यादृशंतूप्यते बीजक्षेत्रे कालोपपादिते ॥ तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजंस्वैर्व्यञ्जितंगुणैः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्यैवार्थविस्तरत्वेन श्लोकोयंवत्कान्वयप्रदर्शनेन यादृशंशब्दस्यार्थव्याख्यास्यति ब्रीहयः शाल्यइत्यादिना कालोपपादिते कालेवर्षादौ वपनकालउत्पादिते रुष्टसमीक्षणादिना संस्कृते तादृग्रोहति जायते स्वैर्गुणैर्वर्णसंस्थानरसवीर्यादिभिर्गुणैर्व्यञ्जितं परिदृश्यरूपम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालोपपादिते कालेनयुक्ते । एतेन कालवत्क्षेत्रस्यापि गुणतैवेत्युक्तम् । स्वैरसाधारणैर्गुणैरूपादिभिः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्जातीयं बीजं ब्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्र उप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयैर्वर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव प्रत्यक्षयति यादृशमिति । कालोपपादिते तत्तत्सस्योचितकालयुक्ते । रोहत्यङ्कुरः संपद्यते तस्मिन्ङ्कुरे तादृशबीजावयवत्वल्पङ्कुरपत्रकाण्डादिपरंपरया । पुनस्तादृशं बीजं व्यञ्जितं स्वैर्गुणैः शाल्यादिगन्धरसैः जनयति भूर्न ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति यादृशंतूप्यतइति । कालोपपादितकालेन संयोजितमपि महतापिकालेनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ॥ न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुण्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वोक्तो अनेन क्षेत्रगुणानामभावमाह एषा भूमिर्भूतानां स्थावराणामोषधी-तृणगुल्मलतानां योनिः क्षेत्रमुच्यते न च तद्गुणास्तेषु भूतेषु केचन दृश्यन्ते नष्टदः पांसवो वा तत्रोपलभ्यन्ते बीजं पुष्पंति पुष्टिषु बीजशब्देनाङ्कुरनिर्गतब्रीह्यादिवचनो न मूलवचनस्तदपि हि पुनरुपभुक्तशेषमुप्यमानमपरस्मिन्वत्सरे भवत्येव बीजं तच्च पुण्यति नानुवर्तते पुष्ट्यङ्गं भूतायामनुवृत्तौ पुण्यतिर्वर्तमानः सकर्मकत्वं द्वितीयानिमित्तं योनिर्गुणान्प्राप्यति वा भजते पुष्टिषु तदवयवेषु निमित्तं पुण्यतिनानुवर्तते यदि पुण्यङ्काऽनुवृत्तिराख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वित्यन्यार्थकं तस्मादेनेकार्थत्वाद्धातूनामन्यवचनमात्रएवाख्यातेनानुव्याख्येयः श्लोकपूरणार्थवापुष्टिष्विति कथंचित्पौनरुक्त्यं परिहार्यं सामान्यविशेषभावेन वान्वयोवक्तव्यः स्वपोषं पुष्टइति यथा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुष्टिष्वङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह इयमिति । हिरवधारणे इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणक्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वाद्बीजं स्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते भजत्यर्थत्वात्पुण्यतेः सकर्मता तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावा-न्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव व्यनक्ति इयमिति । इयं प्रत्यक्षापि शाश्वती नित्या योनिरपि न स्वगुणान्पुण्यति । समर्पयति । पुष्टिषु वृक्षादिषु । बीजंतु त्वानुरूपाणि मरोहकाण्डपत्रपुष्पफलरसगन्धादीनि पुष्णाति पोषणेन प्रकटयति ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति इयं भूमिर्हि भूतानामिति । शाश्वती चिरन्तनी । एतावता चिरेण कालेन भूमिगुणः किञ्चिद्बीजं न हि पुण्यति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभूतिर्हिभूतानामितिपाठः । पुष्टिषु अङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कालोमानि कृषीवलैः ॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरोक्तोर्थउदाहरणाद्याक्रियते एककेदारेऽपि परत्रयोजनीयः एकस्मिन्नपि क्षेत्रे भूमेः काले यस्यबीजस्य योवैककालस्तस्मिन्नुपनिर्गच्छैर्भिन्नरूपाणि जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः । यदि च क्षेत्रे प्राधान्यस्यात्क्षेत्रस्यैकत्वात्सर्वान्यैकरूपाणि स्युः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिगुणपोषणमुक्त्वा बीजगुणपुष्टिमाह भूमाविति । एककेदारइत्यत्यन्तमनुप्रयोगकथनम् । स्वभावतः त्वस्य योभावो धर्मः शालित्वादिस्तेन सदृशम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिचभूमाविति भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोमानि ब्रीहिमुद्रादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादिकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव दृष्टान्तेन स्वहस्तयति भूमावितिद्वाम्याम् । केदारे क्षेत्रे कृषीवलैः कर्षकैः कालोमानि तत्तद्बीजप्ररोहकालउमानि नानारूपाणि यवशाल्यादीनि जायन्ते कार्याकारेण परिणमन्ति । स्वभावतो बीजस्वभावेन ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । बीजानां भूमिगुणपोषणे हेतुर्देशकालवैषम्यविरुद्धइति चेत्तत्राह भूमावपीति । एककेदारे समानेस्थाने संस्कृतक्षेत्रेऽपि । कालोमानि नानारूपाणि भिन्नजातीयानि स्वभावतः प्रकृत्यैव । इहास्मिँल्लोके जायन्ते एकमपि बीजस्वभावतो न व्यभिचरतीत्येतद्दर्शयितुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

ब्रीहयः शालयोमुद्रास्तिलामाषास्तथा यवाः ॥ यथाबीजंप्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति । यथावा बीजस्वभावाभिपत्या सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शालयोहेमन्तपक्वधान्यानि । ब्रीहयस्तेभ्योऽन्यानि धान्यानि । लशुनीक्षवइति निन्दिता-निन्दितयोरुदाहरणम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि ब्रीहीति । ब्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः तथामुद्रादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्रीहयइति । ब्रीहयः षष्टिकाद्याः । शालयः कलमाद्याः । लशुनानि स्थूलकन्ददुर्गन्धीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । नानाबीजानां नानारूपत्वमेवोदाहरति ब्रीहयःशालयइति ॥ ३९ ॥

अन्यदुमंजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उप्यते यद्धि यद्बीजंतत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते अन्यदुमंजातमन्यदित्यनेनोपपद्यते यद्धि यद्बीजंतदेव प्ररोहति मुद्गेषु ब्रीहयो जायन्तइत्येतन्नास्ति प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते यद्धि यद्बीजम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदन्यजातीयम् । अतो बीजिन एव प्रजा न क्षेत्रिण इति समुदायार्थः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । एवं च सति अन्यदिति । ब्रीहिरुमोमुद्रादिर्जायतइत्येतन्न संभवति यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायतएव बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तेश्च ब्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयन्माह अन्यदिति । अन्यत् शाल्यादिबीजमुमं न यवाद्याकारेण स्यादिति व्यतिरेकः । अन्वयमाह यद्यदेवेति तत्तदेव शालिपरंपरायायदिनिश्चितमेव ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थनिगमयति अन्यदुपमिति । प्ररोहति प्रत्यक्षतः प्ररोहति । तस्मादुमादन्यद्रोहतोत्येतन्नोपपद्यतइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यत् उमंअन्यत्जातंतएतत्कर्म नउपपद्यते न संघटते । अन्यद्रुक्तंअन्यद्वान्तमितिन्यायो न संघटते ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आयुष्कामेन वप्तव्यं जातुपरयोषिति ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंपूर्वपक्षेसिद्धान्तमाह क्षेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते ननुच नात्रक्षेत्रप्राधान्याभिधायकंकिंचित्पदमस्ति केवलंपरक्षेत्रोपगमननिषेधःश्रूयते । वप्तव्यं जातुपरयोषिति परदारेषु बीजनिषेकोनकर्तव्यइत्यस्यार्थः । न पुनर्यस्य क्षेत्रंतस्यापत्यमित्यनेनोक्तंभवति सत्यं तथानश्यति वैक्षिप्तंबीजंपरपरिग्रहइत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्यापहारलक्षणदोषनिमित्तोयंप्रतिषेधोनादृष्टार्थउपगमनप्रतिषेधः । सहि चतुर्थे विहतएव नहीदृशमनायुष्यमित्यादिना तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेणैकवाक्यत्वादसतित्वात्तद्वे युक्ता क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता प्राज्ञेन सहजया प्रज्ञया विनीतेन पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानविज्ञानवेदिना करणसाधनौज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञानवेदाङ्गशास्त्राणि विज्ञानंतर्ककलादिविषयं । एतद्रुक्तंभवति यस्य काचिद्बुद्धिर्विद्यते तेनैवं कर्तव्यंयतः सर्वशास्त्रेष्वेवास्थितिः । यस्तु मूर्खस्तिर्यक्पण्यः सोत्रनाधिकृतएवेत्यनुवादोयं । आयुष्कामेनेति चातुर्थिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत्तत्तश्च पृथक्प्रतिषेधशङ्कानिरस्ता भवति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । एवं पूर्वपक्षे उक्तीरुक्ता यद्यप्येवं तथापि लोके क्षेत्रिणएव फलसंबन्धदर्शनात् [स्वक्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणएव प्रजेत्याह तत्प्राज्ञेनेति । तद्वीजं । प्राज्ञेन स्वतोबुद्धिमता । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । ज्ञानं धर्मविषयाधीः] विज्ञानंलोकविषया तद्वेदी तत्रत्यभावात् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति तद्वीजंसहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानवेदः एवंविज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्वेदिनाऽऽयुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टान्तजातस्य दार्ष्टान्तिके फलितमाह तदिति । तस्मादर्थेज्ञानविज्ञानवेदिना श्रुतिस्मृतिविदा । नवप्तव्यं रेतइतिशेषः । परयोषिति नियुक्तायामपि न वप्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । एवं बीजप्राधान्यमुक्तमधुनाक्षेत्रप्राधान्यंचतुर्भिः श्लोकैराह तत्प्राज्ञेनेति । तद्वीजं । ज्ञानंलौकिकं । विज्ञानं शास्त्रजंप्रधानमितिकृत्वा परक्षेत्रेवप्तव्यं क्षेत्रस्वामित्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । विज्ञानवेदिना ज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं लोकविषयं तयोर्वेदिना ॥ ४१ ॥

अत्र गाथावायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ यथा बीजं वप्तव्यंपुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । गाथाशब्दोवृत्तविशेषवचनः यथोक्तंपिङ्गलेन अत्रासिद्धंगाथेति अविगीताः परंपरागताः श्लोकाअन्युच्यंते तदेषापियङ्गगाथागीयतइत्युक्ता श्लोकाउत्तरत्रवेदे पठ्यन्ते यदस्यपूर्वमपरंतदस्येति वायुनागीताः पठिताः वायुभोक्ता पुराविदः पुराणकल्पान्तरवेदिनः परपरिग्रहेपरक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माभूदायुष्कामस्य कर्तव्यं किं ततोऽतआह अत्रेति ॥ ४२ ॥

(३) कुड्मूकः । अतीतकालज्ञास्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाः छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजेन वसव्यमिति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सतांवाक्यं प्रमाणयति अत्रेति । गाथाः विगीतश्लोकाः । परपरिग्रहे परगृहीतदार-
रूपे ॥ ४२ ॥

(५) ननन्दनः । यथा येन हेतुना ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परपरिग्रहे परस्त्रियां यथा न वसव्यम् ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः स्वे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशनीगाथादर्शयति इषुः शरः सनश्यति खेच्छिद्रे अन्येनेष्वासेन विद्धंमृगमनुविध्यतः
[पूर्वस्य वेधकस्यात्रस्वाम्यं अथवाऽऽकाशे शरः क्षिमोलक्ष्यमन्तरेण नश्यति निष्फलो भवति विद्धं चानुविध्यतः]
एवंपरस्त्रियंतेजोनिःक्षिप्तस्य बीजिनः क्षेत्रस्वामिनोपत्यं भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन विद्धमनु पश्चाद्विध्यतः वृथाविध्यतः क्षिमोपीषुर्नश्यति । अन्येन पूर्वविद्धत्वेन
स्वीकृतत्वादिषु विद्धत्वेपि पक्षिणो मांसलाभोत्र पूर्वपरिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । नश्यति निःफलं भवति ॥ ४३ ॥

(३) कुड्मूकः । यथान्येन विद्धंमृगरुणसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिप्तः शरो निष्फलो
भवति पूर्वहृत्तैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् एवंपरपत्न्यामुर्मबीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः-
फललाभात् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । परक्षेत्रे बीजस्योर्मिर्वमुः फलाय न पर्यामेति दृष्टान्तगाथामाह नश्यतीति । विद्धं मृगमन्येन ।
स्वे तत्कर्तृच्छिद्रे । खमित्युपलक्षणम् । अनुविध्यतः पश्चात्ताडयतः इषुः शरो नश्यति मृगलाभायापर्याप्तः यतः पूर्वहन्तरे-
व सः शरमृगस्य विद्यमानत्वाद्धिद्रेषुर्नश्यति । पाश्चात्येन यथा सपशुर्न लभ्यते एवं गर्भो बीजिना न लभ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । तामेव गाथामाह नश्यतीषुर्यथेति । खेविद्धं खेसंबद्धं वायुमिति यावत् वायुं लक्ष्मीकृत्य विद्धोयुक्तः
इषुर्विध्यतः प्रहरतः पुरुषस्य यथा नश्यति निष्फलो भवति तथा नश्यति तत्फलं बीजिनो न भवति क्षेत्रिणो भवतीत्यर्थः ।
क्षेत्रं प्रथमपरिग्रहीतुरेवेति ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाक्षिप्तइषुर्बाणः खे अकाशे नश्यति निराधारत्वात् कीदृशः इषुर्विद्धं लक्षं अनुविध्यतः ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ॥ स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ईदृशोऽयं पुराणकृतो जायापतिलक्षणसंबन्धो यद्भिन्नावपि तावेकीकृताविव दर्शयति तथाहि
अनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसंबन्धामही तेनैव व्यपदिश्यते पृथिवीति तस्मादन्यापि स्त्री यस्य भार्या तस्य पुत्रोऽनेनापि जा-
तः स्थाणुच्छेदस्य केदारं त्वमाहुः संबन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसंबन्धषष्ठीप्रतिपादयति स्थाणुर्गुच्छगुल्मलतादिप्ररूढो-
यत्र भवति तच्छिनत्ति यः स स्थाणुच्छेदः तस्य तत्क्षेत्रं येन प्ररूढगुल्मलतावीरुधः छित्त्वा भूमिः क्षेत्री कृता तत्र कर्षणवपः

नजातं फलं तस्यैव शल्यवतो मृगमाहु रित्यनुषज्यते बहूनां मृगमनुधावतामाखेदकार्यं यस्यैव संबन्धिशरशल्यं मृगे दृश्यते तस्य तमाहुः । प्रथमवेद्धश्च स भवतीत्युक्तं नश्यतीषुरित्यत्र ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथा पृथोः परिग्रहानन्तरमनेकराजपरिग्रहीतार्थमपि पृथिवीं प्रथमपरिग्रहीतृत्वात् पृथो-स्तस्यैव नाम्ना पृथिवीति व्यपदिशन्ति तथा प्रथमपरिग्रहीतुरेव भार्याऽतो नन्तरं परिग्रहाद्वीजिन एव क्षेत्रं किं तस्या-दित्यपि नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्थाणुच्छेदस्य यः प्रथमं खिलभङ्गार्थं क्षेत्रे स्थाणुमुत्पादयति तस्य न द्वितीयपरिग्रहीतुः । केदारं क्षेत्रम् । शल्यवतो यस्य तोयेन विद्धो ननु तदनन्तरं मृगग्रहीतुः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । इमामपि पृथ्वीपृथुना पूर्वपरिग्रहीतृत्वात् अनेकराजसंबन्धेषु पृथो भार्यामित्यतीतज्ञानान्ति तस्मात् स्थाणुच्छिन्दन्ति स्थाणुच्छेदः कर्मण्यण्येन स्थाणुमुत्पादय क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति तथा शरादिशल्यं येन पूर्वमृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगमाहुः एवंच पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्दोदुरेवापत्यं भवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे पुरावृत्तं स्फुटयन्परयोषिति पुत्रार्थमाशासानस्य पुत्राशावैकल्यमाह पृथोरिति । अने-कराजसंबन्धित्वे भूमेः भुवः पृथ्वीति समाख्याबलात् । पृथोरेव भार्यामाहुः भुवः स्थाणुच्छेदस्य प्रथमतदुच्छेदकस्य के-दारं क्षेत्रं एवं शल्यवतः अग्रे मृगप्रतिशरं योजयितुः दृष्टान्तत्रये क्षेत्रिण एवापत्यम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । तेन तत्र क्षिप्तमन्येन बीजं नश्यति तस्येत्यभिप्रायेणाह पृथोरपीमामिति । पूर्वविदः प्रथमं लब्धवतः पृथोरिमां पृथिवीमपि भार्यां विदुः । पूर्वविदइति स्थाणुच्छेदशल्यवतोरपि विशेषणं स्थाणुच्छेदः खिलीकृतक्षेत्रसंस्कृतां जायापत्योरभेदश्चायम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थाणुच्छेदस्य केदारं । भूमिस्थवृक्षच्छेदस्य क्षेत्रम् । च पुनः शल्यकर्तुः मृगं मृगयायां इति आहुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ॥ विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तंच यस्य भार्या तस्यापत्यं यत्माद्भार्याया भर्तृश्रैकत्वमेव प्रजाप्यात्मभूतैव कथं वान्य-स्यात्मासोन्यस्य भवेत् एतावद्वृष्टमेतल्लोके शास्त्रज्ञाप्येवमेव विप्राः प्राहुरिति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतावानेव तत्रयमेलकः परिणामः । तत्र प्रजातीपि जायान्तरङ्गमित्याह यो भर्तेति । प्रजा-वयवभूता जायाचात्मैवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्या स्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिणाम एव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्म-णम् ॥ अर्द्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जायां न विदते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति अथ यदैव जायां विदतेऽथ प्रजायते त-हिं सर्वो भवति । तथा चैतद्देवद्विदो विभावदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृतेति एवंच तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति यतश्च-दपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मैवेदमग्र आसीत् एकमेव सो कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय अर्द्धो ह वा एष आत्मनो-यज्जाया आत्मा वै पुत्रनामास इत्यादिश्रुतेरात्मन एव जायापत्यपतिव्रितय रूपत्वेन पूर्णत्वात्पुरुषत्वमित्याह एतावानिति । त्रिभिर्मिलित्वा यतः पुरुषत्वमतोपत्यंदंष्ट्येरेव । एतदेवाह तथेति । भर्तुरेवापत्याकारेण परिणामो जायोपादानकः । अङ्गा-य पुत्रार्थमानीयत इत्यङ्गना ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । जायाजातस्य भर्तुरपत्यत्वप्रतिपादनार्थमाह एतावानेवेति । आत्मास्वयंपुरुषः जाया प्रजा इति च यदेतावानेव पुरुषः अत्र प्रमाणं माहुः विप्राइत्यादि इतरयोरुपन्यासोदष्टान्तार्थः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तासातस्य अङ्गनास्मृताभर्तेव अङ्गनेति एतावानेवपुरुषः त्रितयसमुदायरूपः यत्तयस्मात्कारणात्-जायास्त्री आत्मा प्रजा इति त्रयं तथाचपुनः विप्राएतत् आहुः ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥ एवं धर्मविजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ मन्येत धनादिदानेन क्रीत्वा स्वीयाः करिष्यन्ते परभार्यायांततोविनिवृत्ते दुःस्वाम्येतज्जा-
तोजनयितुः पुत्रोभवतीत्येतन्नयतो न शक्याभार्यात्वेन निष्कसहस्रैरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुं नापि भर्ता त्यक्ता प्रहीणद्र-
व्यतया प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमापद्यते यतउद्देहेतेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयादात्मनेपदाङ्घ्रिङ्गान्त्वान्येव संस्कृताऽन्यस्य
भार्या भवति यथानाहवनीयादयथाधातुरन्यस्य क्रियादिनाऽऽहवनीयादिव्यपदेश्या निष्क्रयोविक्रयोविनिमयश्च विसर्ग-
स्त्यागस्ताभ्यां न मुच्यतेनभार्यात्वमस्यापैति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निष्क्रयोविक्रयविनिमयौ । विसर्गः दानं । न मुच्यते पुनर्मूल्यं दत्त्वाग्रहीतुं लभ्यतइत्यर्थः
॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्क्रयोविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवंपूर्वप्रजापतिना स्मृतं नित्यं धर्म-
मन्यामहे । एवं च क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न बीजिनः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोविक्रयपरित्यागयोरपि भार्यात्वं नापैतीत्याह नेति । अस्यादानं विक्रयोवानास्ति अभि-
नत्वात्तस्याः । आत्मनोर्धं पत्नीनामेति श्रुतेरेवं युक्तत्वमपि नापैति । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्वित्युक्ते भार्या
पुत्रदानविक्रयस्मरणं राजादौ तदुद्भूतसेवादपरम् । प्रजापतिविनिर्मितमिति तत्र प्रमाणम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निष्क्रयविसर्गाभ्यां विक्रयदानाभ्यां भर्तुः सकाशात् भार्या न मुच्यते ॥ ४६ ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतांसकृत् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः विभागकाले हि समविषमांशभागिभः समविषमांशभागकेषु
परिकल्प्य विभागः कर्तव्यः तत्र कृते योविप्रतिपद्येततस्य प्रतिषेधार्थमिदं तत्रापि यद्यसावयथार्थतां कस्यचिदंशस्य प्रज्ञा-
पयेत्तदास्यैव पुनर्विभागः अथ बहुना कालेनायथाकृततां ब्रूयाद्यावदितः स्वेषु स्वेषु भागकेष्वन्यनिवेशशीर्णप्रतिसंस्कारा-
दिकृतं भवेद्वस्त्रहिरण्यादिचोपयुक्तं स्यात्तदा समतामात्रकरणे प्रभवति न पुनः सर्वसमवापविभागं अन्येतु क्लीबादीनामनर्हि-
तविभागकानां पश्चादभागहरत्वनिमित्तकलीबत्वादिपरिज्ञानान्तास्ति भागोपहारइति सकृन्निपातप्रयोजनं वदन्ति । एवं द्वित्रिचतु-
र्भागहराणां यदृच्छ्या ये समतांप्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयात्तात्प्राक्तनं व्यवस्थानमतिक्रम्यापहर्तुं भेरन् पतितस्य तु लब्धभा-
गस्याप्यपहारं वक्ष्यामि । सकृत्कन्याप्रदीयते यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालंप्रागपि विवाहाद्भर्तुः स्वतोच्यते तथापि द-
त्तामपि हरेत्कन्यातिषांतुनिष्ठाविज्ञेयाविद्वद्भिः समभेदइत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव सा च व्याख्याता । सकृदा-
ह ददामीति गवाद्योहियेनैव रूपेणात्मनः स्वतेनैवान्यस्मा आपद्यन्ते कन्यातु दुहितृत्वेन स्वंसती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसंब-
न्धा दीयतइति पृथगुपन्यासः ननु चानिवर्तमाने पितुः स्वसंबन्धः कथं कन्यादानेन निवर्तते एतद्विदानस्य रूपं यदेकस्य संबन्धो-
निवर्ततेऽन्यस्योपजायतइति नैषदोषः द्वावत्रसंबन्धावपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसंबन्धश्च तत्रापत्यापत्यवद्भावो न निव-
र्तते इतरस्तु निवर्तते तथाच बाल्येपितुर्वशेतिष्ठेदिति पितुश्चात्र स्वाम्यनिवृत्तिमाह पाणिग्राहस्येति भर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अंशोदायादानांविभक्त्यर्थः सकृत्पतति सकृदेवनियम्यते यएकदानियतः सएवेति यथा तथा । सकृदेव कन्या प्रदीयते प्रकर्षेणहस्तोदकेनदीयते । किंबहुना कन्याददानीति वाङ्मात्रेणापि सकृदेवाह । वाग्दानमपियत्रादौ कृतं तस्यैव भार्या नतु दोषाभावे स्वेच्छयाऽनन्तरपित्राऽन्यस्मै प्रदाने तस्य भवतीत्यर्थः । केचित्सकृदाहदानीतिद्रव्यान्तरविषयमाहुः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिधनविभागोभ्रातृणांधर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियतइति तथा कन्यापित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते एवंचान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्स्यायामपि जनितमपत्यंन बीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्पि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयतइति त्रीण्येतानि साधूनांसकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणंप्रकृतोपयुक्तंतथापि प्रसङ्गादंशादानयोरपि सकृत्ताभिधानंसकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह सकृदिति । अंशोविभागः सच भ्रातृणामेकवारमात्रं विभागाद्यनुष्ठानं न पुनरनुष्ठानं शास्त्रप्रमाणकमेवं कन्यादानं प्रतिश्रुतं चोत्सर्गतः । अन्यथा संसृष्टविभागे वाग्दत्ताया देवरपरिग्रहे दानोद्देश्यमृतावतिप्रसंगः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् एकवारम् । अंशः विभक्तदायभागः पतति सकृद्ददाति इति आह सतां एतानि त्रीणि सकृत् सकृत् ॥ ४७ ॥

यथा गोश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ॥ नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यस्वामिकपश्वादिष्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा गवादिषु परकीयेस्वात्मवृषभादिकेनियुज्य वत्सोत्पादकोन तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागो भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु परयोषिति बीजवापिनएव फलं स्याद्वीजसारूप्यदर्शनादितिचैल लोके तथाऽदृष्टचरत्वादित्याह यथेति । उत्पादकः स्वामी परगवादिषट्सु स्ववृषादिकं नियोज्यापि न प्रजाभागी एवमन्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादकं क्षेत्रिणएव पुत्रो न बीजिनइत्येतान्दर्शनरूपपादयति यथागोश्वोष्ट्रदासीष्विति । अन्यगोश्वन्यदीयासु तथैवान्याङ्गनास्वपीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणोबीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ॥ ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धमेवैतत् अक्षेत्रिणोबीजवन्तोव्रीह्यादिबीजस्वामिनः सस्यस्य मुद्रमाषादेर्जातस्य नलभन्तेफलं परक्षेत्रेचेदुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः । केवलं बीजवमारः । परक्षेत्रइति प्रवापिणइति दृष्टान्तः । यथेति पूरणीयम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षेत्रस्वामिनोयेन भवन्ति अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजंवपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादिः फलंक्वचिदपि देशे न लभन्तइति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । निगमयति । यइति अक्षेत्रिणइतिच्छेदः । येऽक्षेत्रिणः परदाररतास्तै सस्य- बीजानुरूप- तोनिर्णीतस्यापि फलं पिण्डादि न लभन्ते स्म ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रिणइतिपदम् ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभोवत्सानां जनयेच्छतम् ॥ गोमिनामेव तेवत्सामोघंस्कंदितमार्षभम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदितोज्ञापितोवा अनेन तिर्यक्षु परिगृहीतेषु गवादिषु निदर्श्य-
ते अन्यदीयोवृषभोयद्यन्यगवीषु वत्सान्बहूनपि जनयेन्नवृषभस्वाम्येकमपि वृषभंलभेत सर्वएव ते वत्सागोमिनांगो-
स्वामिनां आर्षभमृषभसंबन्धिस्कंदितंबीजनिषेकोमोघंवृथानिष्फलम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिनां गोगवीमताम् । मोघं वृथा । वृषभस्य स्पन्दितं चेष्टितं मैथुनार्थं ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । यदन्यदीयगवीषु वृषभोवत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनोभवन्त्येव न वृषभत्वा-
मिनः वृषभस्य यच्छुक्रसेचनंतद्वृषभस्वामिनोनिष्फलमेव भवति यथा गोश्वोष्टेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्ये-
तत्परत्वेन दृष्टान्तोक्तः अयन्तुक्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वंभवतीत्येतत्परत्वेनातो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव दृष्टान्तान्तरेण दृढयति यदिति । गोमिनां स्त्रीगोस्वामिनाम् । गोपदमपश्वाद्युपल-
क्षकम् । स्कन्दितं शुक्रसेचनम् । आर्षभमृषभस्येदम् । मोघं स्वस्वामिफलाजनकम् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यगोषु अन्यदीयगोषु ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमिनां गोस्वामिनाम् आर्षभंक्षुभभागामिदमार्षभं स्कन्दितं सदेतः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणोबीजंपरक्षेत्रप्रवापिणः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यनिर्देशोयं यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवंमनुष्येष्वपि कुर्वन्ति क्षेत्रस्वामिनामर्थं प्रयोजन-
बीजकार्यं संपादयन्ति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृते योजयति तथैवेति । बीजमिति विभक्तिव्यत्ययः बीजस्य परक्षेत्रे वापिणोवमारो-
क्षेत्रिणः । क्षेत्रिणां भार्यावतां । अर्थं फलम् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजंवपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामे-
वापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति बीजसेक्ता त्वपत्याख्यंफलं लभते ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र परीपकारमात्रंकृतइत्यत आह अर्थमिति । सपतिकायां स्त्रियां स्कन्दनं सन्दिग्धो
गर्भोऽसन्दिग्धोऽतिगूढोत्पन्नोपि क्षेत्रिणएवेतिभावः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । तथैव वृषभवत्फलं क्षेत्रिणोबीजवन्तः ॥ ५१ ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनांतथा ॥ प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्यो निर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेणोक्तं क्षेत्रिणां फलं न बीजिनस्तस्यावशिष्टविषयत्वमाह अनभिसंधायेति अभिसंधानं-
बीजक्षेत्रिणोरितरेतरसंविद्यवस्थापनं नष्टाश्वदग्धरथवत् उभयोरावयोः फलमस्त्विति यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र
क्षेत्रिणएव प्रत्यक्षोर्थो निश्चितफलप्रत्यक्षशब्देन निःसंदिग्धतामाह यतो बीजाद्यो निर्बलीयसी क्षेत्रमधिकबलं सत्यां तु
संविदि ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमनभिसंधायावयोस्तुल्यं फलमिति समयमकृत्वा बीजिनः प्रवृत्तौ क्षेत्रिणामेवार्थः फ-
लमिति प्रत्यक्षं लोकसिद्धम् । गरीयसी त्वत्त्वहेतुः ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यंतदावयोरुभयोरिवैवंयत्र नियमोन कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यं उक्तरीत्या बीजाक्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु न ते परोपकारार्थं यतन्ते किंतु कामात् सत्यं आर्थिकः स इत्याह फलमिति । अनभिसंधाय एतदपत्यमुभयोरित्यनियमे । बीजिनोरागमात्रोपाधिकत्वात् किंचयोनिर्गरीयसीत्युक्तम् । निगमयति योनिर्गरीयसीति । स्वक्षेत्रे बीजस्योत्कृष्टत्वेऽपि परक्षेत्रे स्कन्दनेऽतिवृत्ते तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः क्षेत्रत्वेन सर्वत्रानुगमात्क्षेत्रस्यैव कारणत्वनिश्चितिरिति भावः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिणामित्यफलं बीजिनमित्यफलमित्यभिसंधाय परक्षेत्रप्रवापिण इत्यनुकर्षणं क्षेत्रिणामर्थं कुर्वन्तीति चास्यानुकर्षः प्रत्यक्षलोके कृषीवलैः क्रियमाणं दृश्यते तेन बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलं अनभिसंधाय आवयोः समफलमिति समयमकृत्वा बीजात् योनिः गरीयसी ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ॥ तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनभिसंधाय क्षेत्रिणः फलमुक्तमभिसंधाने किंबीजिनोभयोरिति संशयउभयोरित्याह क्रियाया अभ्युपगमोद्गीकरणमेवमेवैतदित्योनिश्चयः संविलक्षणः सा क्रियाभिप्रेता तामभ्युपगम्य बीजार्थं बीजकार्यफलनिष्पत्त्यर्थं यत्प्रदीयते सामर्थ्याद्बीजमिति गम्यते तस्येह द्वावपि भागिनौ ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रिया नियमस्तुल्यमावयोः फलमिति तामभ्युपगम्य यत्क्षेत्रं परस्मै दीयते बीजार्थं बीजवपनार्थम् ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनभिसंधायेत्युक्तं तत्राभिसंधानपूर्वकंचेदुभयोरपीत्याह क्रियेति । क्रिया समयः यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयो रूभयोर्भवेदिति नियम्यतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । क्रियाभ्युपगमाद्बीजनिक्षेपक्रियाप्रतिक्षेत्रिणो बीजिनोनुज्ञानाद्यो बीजार्थो बीजरूपोऽर्थः प्रदीयते निक्षिप्यते तस्य बीजिक्षेत्रिकश्चेहलोके कृष्यारम्भफलभागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियाभ्युपगमात् समयकारणात् एतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजिक्षेत्री एव च ॥ ५३ ॥

ओघवाताद्धतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । परक्षेत्रे वपुर्बीजवापउक्तस्तत्र मन्येत पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारो नूनमतः क्षेत्रं जिहीर्षति नो चेत्किमिति परक्षेत्रे वपतीति येन तु स्वक्षेत्रे व्युत्पन्नो घवाताभ्यामन्यत्र नीतं तस्य कोपराधो यदि स्वं द्रव्यं हारयति तदर्थमाह ओघवाताद्धतं बीजं सर्वक्षेत्रप्राधान्यमित्यर्थः ओघोजलनिषेकः तेन वायुना चाद्धतं तस्य क्षेत्रे प्ररोहति तस्यैव तद्भवति एतेनैव सिद्धविशिष्टार्थेन बीजी लभते फलमिति ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमितिमागुक्तं लोकव्यवहारं दर्शयति ओघेति । ओघेनदीरयः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्वीजं भवति न तु येन बीजमुत्सृतं फलं लभते एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने ममायं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकृत्यादिभिर्निश्चयेऽपि नियमविना फलं क्षेत्रिकस्यैवेत्याह ओघेति । ओघेन स्रोतसा वातेन प्रबलेन वाहतेन प्रापितं बीजं प्ररोहति अङ्कुरयति । तद्वीजं बीजजं फलं ज्ञेयं मानतः । न्यायोऽत्र गर्भधारणपोषणादिबाहुल्यम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानायां मिथः संविदिक्षेत्रिण एव फलमिति दृष्टान्तेनोपपादयति ओघवाताहतमिति । यस्य बीजमित्यन्वयः तद्वीजं क्षेत्रिकस्यैव । वमा बीजी ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ओघः नदीप्रवाहः तेन हतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवंप्रति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्याधिकारात्तद्विषयतैव माविज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणं यदि वा बीजफलव्यवहारस्य सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तन्निवृत्त्यर्थमाह द्विपदांचतुष्पदां पक्षिणां स्थावराणां च सर्वत्रैषधर्मः एष इति । द्वयंप्रत्यवमृश्यते अनभिसंधाने यस्य क्षेत्रंतस्य फलमभिसंधाने चोभयोः उदाहरणार्थवानुगवाश्वादिग्रहणस्य श्वमार्जारादिष्वप्ययमेव न्यायस्तर्हि किमर्थं यद्यन्यगोष्विति प्रायेण गावः पुरुषाणां भवन्ति न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादोऽसौ । दास्यः समभिर्दास्योनिभिरुपगताः प्रसवः कायजन्म तंप्रति तत्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसवंप्रति प्रसवविषये ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिप्रतिज्ञास्येत्याह यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादैः संततिस्वामी न तु वृषभादिस्वामी नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथागोश्चेत्याद्युक्तमुपसंहरति एष इति । विहङ्गः पक्षी । प्रसवमपत्यम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । एवं गवाश्वादिष्वपीत्याह एषधर्म इति धर्मो न्यायः ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । सारः प्रधानं फल्गुसारं उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणसूचनं आपञ्जीवनस्थितिहेतुभूतभोजनाच्छादनाभावः संतानविच्छेदश्च ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्तु नान्यज्जातः पुत्रोऽस्तीति परबीजप्रभवस्य सुतस्य परलोकानुपयोगित्वपरा न तु संबन्धाभावपरिति सारत्वं योनेः फल्गुत्वं बीजस्य । आपदि भर्तुरभावे सति त्वपतिजन्यसंतानासंभवे ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्ययुष्माकमुक्तं अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । बीजक्षेत्रयोः प्राधान्याप्राधान्यमुपसंहरन् पुत्रशून्यायाः स्त्रियः स्वकुल्यादप्यपत्यमुत्पाद्यमित्याह एतदिति । सारफल्गुत्वं प्राधान्याप्राधान्यम् । आपदि पुत्रानुत्पत्तिदशायाम् । अन्यथा ॥ पतन्ति पितरीक्षेष्वां लुमपिण्डोदकक्रिया इति स्मृतिः प्रत्यवायः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । आपत्सन्तानपरिक्षयः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फल्गुत्वं निःसारत्वम् आपदि भर्त्रभावे ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायागुरुपत्न्यनुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदन्नापदिनियोगविधातुं ज्येष्ठोऽप्येजातः अनुजः पश्चाज्जातः कनीयान्यवीयाननुजएव ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्नुषा स्नुषावद्यवहर्तव्या ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नीभवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषामुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवाविष्कुर्वन्वर्ज्यावर्ज्यत्वमाह भ्रातुरिति । यवीयसः कनिष्ठस्य गुरुपत्नी मातैव ज्येष्ठभ्राता समः पितुरित्युक्तेः । स्नुषा पुत्रपत्नीति ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । वक्ष्यमाण आपद्धर्मोऽनापदि न कर्तव्यइति श्लोकद्वयेनाह भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति । गुरुपत्नी ज्येष्ठस्य पितृसमत्वात् । स्नुषायवीयसः पुत्रसमत्वात् ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीयवीयसोभार्यायवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ॥ पतितौ भवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपिनियोगे ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियुक्तौ गुरुभिः । अनापदि संतत्यन्तरसंभवे ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यागत्वा संतानाभावाविना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह पतिताविति । पतिभोगवन्मैथुन्यभोगेच्छया नियुक्तावपि भवतः । अनापदि संभवत्पुत्रदशायाम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । यतएव मतआह ज्येष्ठइति । पतितौ स्नुषागमनादुरुतल्पगमनाच्च । नियुक्तौ गुरुभिर्नियुक्तौ अनापदिसन्तानापरिक्षये ॥ ५८ ॥

देवराट्वा सर्पिडाट्वा स्त्रियासमम्यङ्गियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्यपरिक्षये ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगोविधीयते संतानस्य परिक्षये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक्प्रजोत्पादयितव्या यदुक्तं योषितांधर्ममापदीति सेयमापत्सन्तानपरिक्षयः संतानशब्देन पुत्रउच्यते दुहिता च पुत्रिका सा हि पितृवंशंतनोति नान्या तस्य परिक्षयोऽनुत्पत्तिरुत्पन्ननाशोवा पुत्रिकायाश्च करणं नहिस्त्रियाः केवलायांपुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकारइति वक्ष्यामः नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञातया गुरुभिः कुतः पुनः गुरुभिरिति स्मृत्यन्तरनिदर्शनात् अथवा नियोगशब्दादेव नियोगे हि गुरुसंबन्धीलोकोप्युच्यते नहि विशेषेण नियुक्तोऽध्यापयतीत्युच्यते आचार्येण नियुक्तः करोत्यनुवदति गुरवश्च श्वश्रूश्चशुरदेवरादयो भर्तृसंगोत्राद्रष्टव्याः न पित्रादयः । एतेनापत्येनापत्यवन्तस्तउच्यन्ते तर्हि विशेषेण येषांचोपकारस्तत्कृतऔर्ध्वदेहिकोभवति यद्येवंमातामहस्यापि दौहित्रोपकारोस्ति ततः पित्रा दुहिता नियोक्तव्येत्यापन्नं उक्तं येनापत्यवन्तउच्यन्ते देवरसपिण्डग्रहणत्वेन तद्वोत्राएव हृदयमागच्छन्ति महाभारतेच तत्र तत्र नियोक्तभावो भर्तृपक्षणामेवर्दिशतः अतएव भ्रातृपुत्रे सति ननियोगः कर्तव्यः । ये हि नियुक्तास्तेषामेव संतानोपकारः पुत्रजनिते

स्नेहे पत्योपकारमर्थयमाना अधिक्रियन्ते न मृतस्याधिकारोऽस्ति कथं तर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते कथंचित्पिण्डदाने स उपकरोति वचनादिति च ब्रूमः न ह्यपत्यमुत्पादयितव्यमित्येष विधिस्तेनानुष्ठित इति तथापि तदीये क्षेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादिकर्तव्यमिति शास्त्रार्थः ततश्च तस्योपकारकमवगतं यथा चैतत्तथापुरस्तान्निपुणं वक्ष्यामः । देवरः पतिभ्राता स-
पिण्डः पत्यन्वयः स एव स्त्रियां स्मृत्यन्तरे जातिमात्राच्चेत्युक्तं भवति सम्यगिति घृताक्तादिनियमं वक्ष्यमाणमनुवदति प्रजे-
प्सिताधिगन्तव्याविधौ कृत्य ईप्सितशब्देन कार्याक्षमतामाह ततो दुहितर्यन्धबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगो नुष्ठेयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवरात्पत्युः सोदरभ्रातुः तदभावे सपिण्डात् सपिण्डमात्रदेवरात्पतिसापत्नभ्रातुः मातुल-
पुत्रादेः सम्यक् घृताभ्यङ्गादि कृत्वा नियुक्त्या पत्या गुरुभिर्वा प्रजेप्सिता पुत्ररूपा नतु स्त्रीक्रीवरूपा । ततश्च पुत्रानुत्प-
त्तौ पुनः पुत्रार्थप्रवर्तनमुक्तम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । संतानाभावे स्त्रियापत्यादिगुरुनियुक्त्या देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डाद्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरु-
षगमनेनेष्टाः प्रजाउत्पादयितव्याः । ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्देश्यं समर्थयति देवराद्वेति । सम्यगव्याजेन ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो-
वा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तकृतावियात् ॥ आगर्भसंभवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेदिति याज्ञवल्क्यवचनादेकापत्यजननप-
र्यन्तं गन्तव्या । ईप्सितेति विशेषणात् षण्डादिव्यावृत्तिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अथ तमेवापद्धर्ममाह देवराद्वेति । नियुक्त्या गुरुभिः सन्तानस्य परिक्षये भर्तुरपुत्रत्वे ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतो निशि ॥ एकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयं कथंच न ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । विधवाग्रहणमतत्तङ्क्रीबादिनियोगोजीवत्पत्याअप्येष एव विधिः । यतो वक्ष्यति नियुक्तां यो विधि-
हित्वेति एतदेव तस्य प्रयोजनं नियमोत्रविषयाणां न नियमानामन्यथा विज्ञायेत प्रकृतत्वाद्विधवाया एव स्युः निशिप्रदी-
पाद्यालोकनिवृत्त्यर्थमेतत् वचनान्तरेण दिवोपगमनप्रतिषेधात् । अन्येत्वाहुः पुरुषार्थोसौ प्रतिषेधः कर्मार्थस्त्वयं तेनाह्निग-
मनेन क्षेत्रजमेकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधवायां प्रजोत्पादनसमर्थधवहीनायां प्रमीतस्य क्रीबस्य व्याधितस्य वेति स्मृतेः । न द्वि-
तीयमिति केषांचिन्मतम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदं जीवत्यपि पत्यावयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृ-
ताक्तसर्वगात्रोमौनीरात्रावेकपुत्रं जनयेन्न कथंचिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रेति कर्तव्यतामाह विधवायामिति । विधवा धवोऽत्रोभयलोकशोधकतयापतिः । तद्रहिताऽ-
तोऽधवंपदमपत्यजनकयोग्यपत्यभावपरं गुर्वनुज्ञातश्चत्वरसाद्वचनस्यापत्यतात्पर्यकत्वादतः षण्डस्य भार्याद्वारा पुत्रवत्ता
संगता । अनुज्ञापदं तादृशपुत्ररागोपलक्षणपरं अन्यथा गुर्वभावे संतानक्षतिः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । व्यर्थं धवा च विधवा वैयर्थ्यं च पुत्रानुत्पादकत्वम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवायां स्मृत्या क्लेशेन व्याधितत्वेन वा प्रजोत्पादनार्थं अयोग्यभर्तृसहितायां यथा कुन्ती
पाण्डोः सभर्तृका ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनंमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्वृतंनियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिप्रसवः । द्वितीयः पुत्रइत्येकेषामंतं तद्विदः क्षेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः अनिवृत्तंनियोगार्थं पश्यतो नियुक्तया प्रजोत्पाद [यितव्येत्य]^१ स्य विधिरेकस्योत्पादनेन संपात्तिमन्यन्ते । कस्तेषामभिप्रायः एकवचनमविवक्षितंमन्यन्ते द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणोगुणाभावादविवक्षाग्रहैकत्ववत् ननु चानुपात्तोपदेशेसत्यपि द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवक्षा स्थितैव उद्बहेत द्विजोभार्यामिति लिङ्गादपत्यविधावेकत्वसंख्यातिक्रमोदशास्यां पुत्रानाधेहीति यदेवंनद्वित्वेवावस्थानं अस्यामेवाशङ्क्याद्वितीयइति वचनंअन्यनिवृत्त्यर्थमर्थवता तस्याप्ययमभिप्रायः औरसे न लिङ्गविवाहप्रकरणे तु मन्त्रपाठान्न इहत्वेकत्वातिक्रमः अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादात् अथवाऽस्याएव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुतिकल्पनात् धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेषामंतमाह द्वितीयमिति । धर्मतो धर्मनिमित्तं यो नियोगस्तस्यार्थं नियोगप्रयोजनमनिर्वृत्तमनिष्पन्नं पश्यन्तः एकस्य पुत्रस्य बह्वपत्तितयाऽसत्कल्पत्वात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञाश्चपुत्रएकपुत्रइतिशिष्टप्रवादादनिष्पन्नंनियोगप्रयोजनंमन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनाद्वितीयं धर्मतोमन्यन्ते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मतभेदमाह द्वितीय मिति । नियोगः पुत्रोत्पादना । अनिवृत्तं अपुत्रएकपुत्रइति नियोगार्थं ननिर्वृत्तमिति मन्यमाना इति । तयोः नियुक्तयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । तद्विद आपद्धर्मविदः अनिवृत्तमसंपूर्णं नियोगार्थं नियोगप्रयोजनम् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिवृत्तं अनिष्पन्नम् । धर्मतः धर्मनिमित्तम् ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थं निर्वृते तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [इहतुनियोगविषयोयत्रनियुज्यते]^१ सच संप्रयोगाभिर्मर्पर्यवसानउपगमनलक्षणस्तस्मिन्निवृत्ते पूर्वैव वृत्तिगुरुवत्स्नुषावज्ज्येष्ठस्य भार्यायां गुरुवद्यवीयसस्तुषावत्परस्परग्रहणात् स्नुषावद्वर्तेतस्त्री पुरुषे ज्येष्ठे देवरे गुरुवत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत्पत्युज्ज्येष्ठः यदितु देवरः कनिष्ठस्तदापि गुरुवद्वर्तेत । भर्तृभार्येतियोज्यम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथा शास्त्रसंपन्ने सति ज्येष्ठोभ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परंगुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रोत्पादनानन्तरं पुनरुभयत्र न गन्तव्यमित्याह विधवायामिति । नियोगार्थं गर्भे जाते गुरुवत् ज्येष्ठोभ्राता स्यात् । तेन तद्भार्यायांकनीयसा न गन्तव्यमिति भावः । कनिष्ठभार्या च स्नुषावच्च स्यात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । गुरुवद्रुरूपत्वायामिव स्नुषायामिव कनिष्ठज्येष्ठौ परस्परमेकैकं वर्तेयातामाचरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिहित्वा वर्तेयातान्तुक्रामतः ॥ तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिघृताक्तइत्यादिस्तदतिक्रमेपातित्यं । नियुक्तोज्येष्ठस्नुषागः पुमान्गुरुतल्पगः कनीयान् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिं वाग्यवचनादिनियमम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लुकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानंत्यक्त्वा स्वेच्छातोवर्तेयातां तौ सुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नियुक्तयोर्विधिमुक्त्वा कामतोगमनं निषेधति नियुक्ताविति । गुरुतल्पगाविति अनियुक्तद-
शायां ज्येष्ठकनिष्ठयोः अतिपातकित्वमहापातकित्वख्यापनंतदुचितप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । यद्यप्यावश्यकत्वेनेतिकर्तव्य-
तापेक्षा तथाप्यत्र सैव विधेया तदकरणे रोधः पातित्यहेतुः पुत्रोत्पादनस्य रागावरोधात् । अतएव देवरपदं भ्रातृमात्रोप-
लक्षकं तथाच ज्येष्ठस्यापि व्यासस्य विचित्रवीर्यभार्यागमनं निदर्शनं संगच्छते । सपिण्डपदं तूत्कृष्टजातिपरं तेनेन्द्रादि-
भ्यः पाण्डवाद्युत्पत्तिः ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डोवा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तक्रतावियात् ॥ आगर्भं
संभवाद्गच्छेदन्यथा पतितो भवेदिति संकलितोयाज्ञवल्क्येन पञ्चश्लोकार्थः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ विधिघृताभ्यक्तत्वादिकम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौ स्त्रीपुरुषौ नियुक्तौ विधिहित्वा घृताभ्यक्तादिविधानंहित्वा कामतोवर्तेयातां सुषागुरुतल्प-
गामी ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥ अन्यस्मिन् हि नियुज्जानाधर्महन्तुः
सनातनम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणविहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोयं तत्र केचिद्विधवाग्रहणान्मृतभर्तृकायाः प्रतिषेधः क्लीबे-
नतुपत्यादनियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौविभक्तविषयाविति प्रतिपन्नाः । अन्येतु विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रव-
णात्तस्य च क्लीबव्याधितयोर्भृतस्याप्युपपत्तिभेदः नचविध्यभावप्रतिषेधोप्यविशिष्टएव अपेतधवसंबन्धाविधवेत्युच्यते त-
त्तुल्यमुभयत्रापि अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमितरथा घृताभ्यक्तादिनियमोपि क्लीबेन नियुज्यमानायानस्यात् तत्रापिह्यामनन्तिवि-
धवायांनियुक्तश्च घृताक्तइति तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधोप्यविशिष्टः । अतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधयोर्विकल्पः अ-
यंच नित्योऽपत्योत्पादनविधिर्नविकल्पएवकल्पते ग्रहणाग्रहणवत् यदांतु पुत्रेण जयतीत्येवमादिफलोत्पादनविधिस्तदाऽ-
सत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्ध्वदेहिकस्योपकारस्याभावाद्भिन्नफलयोः [कुतोविकल्पः समानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थं विकल्पेते ।
षोडशीग्रहणाग्रहणयो] रिति केचित् । उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं प्रधानकार्यसिद्धौत्वविशेषः तस्मादस्मिन्पक्षे पुत्रोपकारा-
भावमाह उपकारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनतुल्यता इदंत्वत्र निरूप्यंयोसौ नियुज्यते सकिमिति प्र[वर्त-
ते] नहि तस्यविधिरस्ति नियुक्तेनगन्तव्यमिति स्त्रियापुनर्विद्यते सम्यक्स्त्रियानियुक्तयेति नतु देवरदिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया-
नियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामपि वृद्धिस्तद्विधिना क्षेत्रजईप्सितइति वाच्यं । यतोरगतः प्रवृत्तिरुच्यते घृताक्तादिनियमविधान-
मनर्थकमितिचेन्नानर्थकंतथानियमैरुत्पन्नेक्षेत्रजव्यपदेशोनान्यइति । यदपि गुरुवचनंकर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमा-
हुः । एवमिति सुरापानादिष्वपि गुर्विच्छयाप्रवृत्तिः प्राप्नोति नचासौ गुरुकार्येयः प्रवर्तयति ॥ गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यम-
जानतः । उत्पत्त्यप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयतइति स्मरणात् ॥ परित्यागश्च गुरुकार्यान्निवृत्तिः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तंयन्नियमा-
तिक्रमपातित्यवचनंनियमपूर्विकांवृत्तिमनुजानाति तावुभौ पतितौ स्यातामिति । इतरथा सर्वप्रकारङ्गच्छतः पातित्यमिति वि-
शेषपातित्यमनुपपन्नं यतस्तन्नकेवलस्य पुंसः [श्रूयते] किंतर्हि स्त्रियाइति तस्याश्च पुत्रार्थिन्यानियोगोविहितस्तदपेक्ष्यंहव्य-
तिक्रमे पतितवचनंतावुभौ पतितौ स्यातामिति । असति व्यतिक्रमएकः पतितः पुमानेवातिक्रमे तु द्वावपीत्येवमपि लिङ्गा-

निगच्छन्त्येव तस्मादेवरादिविधिलक्षणः प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यं । उच्यते व्यासादिदर्शनेनापत्यपिण्डदानइव क्षेत्रज्ञोपन्य-
र्थसपिण्डानांगुरुनियोगापेक्षा तदानापगमेनस्तुतिरस्तीत्यनुमन्तव्यं नहिमहात्मनारागलक्षणंप्रवृत्तिरभ्युपगन्तुंन्याय्या । य-
च्चोक्तंनियमातिक्रमे पतित [त्ववचनं]' लिङ्गमिति तदयुक्तं यतः पुंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनम-
र्थकतस्मादस्तिदेवरादिविधेराभासोयम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नान्यस्मिन् परिसोदरसपिण्डभ्रातृभ्याम् ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंनियोगमविधाय दूषयितुमाह नान्येति । ब्राह्मणादिर्भाविधवास्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियो-
जनीया । स्त्रियमन्यस्मिन्युज्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धनाशयेयुः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु विधवायां नियुक्तइति लिङ्गाद्विधवायाः पुनर्विवाहोपि स्यात् भोग्यतासंपादकत्वस्य तु-
ल्यन्यायत्वात् तत्राह नेतिपञ्चभिः । नान्यस्मिन्नुक्ततिरिक्तेननियोक्तव्या । कुतस्तत्राह अन्यस्मिन्निति । नियुज्जानाः
यथावत् पाणिग्रहमन्त्रविधिना तज्ज्ञेयं अन्यथा विधिनिषेधयोः परस्परविरोधःधर्ममेकपतित्वम् [द्रौपदीन्वर्जुनस्यैवसती-
कायव्यूहेनान्यान्यभोजयतीतिभट्टोक्तं]' सनातनं वेदोक्त्यादौ ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । योऽयंनियोगोक्तः सोर्वाचीनैर्दुरनुष्ठानस्तस्मात्सनानुष्ठेयइति श्लोकपञ्चकेनाह नान्यस्मिन्विधवेति ।
अन्यस्मिन् भर्तुरन्यस्मिन् नियुज्जाना द्विजातयः सनातनं वेदविहितं अनन्यनियोगरूपं धर्मं हन्युः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः विधवानारी अन्यस्मिन्नियोगानधिकारिणि सपिण्डादौ ननियोक्तव्या ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥ न विवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्वाहनंकर्म तत्र ये मन्त्राःप्रयुज्यन्ते अर्यमणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षेतेत्यादयस्तथान्येपि तत्सं-
बन्धाः मयापत्याजरदष्टिरिति मयापत्याप्रजावतीति तत्र सर्वत्र वोढुर्वरयितुः स्वापत्यंभवतीत्याहुः । न तत्र श्रूयते मयाय-
त्रनियुज्यसे ततोजनयेति मन्त्रग्रहणेनैतदर्शयति मन्त्रार्थवादाअपि नैवंविधाः सन्ति । दूरतएव तदर्शयति नविवाहविधा-
वुक्तंविधवावेदनंपुनः आवेदनंगमनमभिप्रेतमन्त्रे अथ विवाहएवेयंवा संयुज्यते विवाहयिष्यन्ति देवरोभ्रातृजायांततोऽयंनि-
योगोविवाहविहितएव नत्वत्र विवाहविधाविति पूर्वशेषोयमर्थवादः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमेवत्सर्वमृष्यन्तरमतमुक्त्वा स्वमतमाह नेति । नकीर्त्यते नमन्त्रलिङ्गाद्रम्यते । विवाह-
विधौ ब्राह्मणभागे ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्यमणंनुदेवमित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शाखायां न नियोगः कथ्यते
नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सहपुनर्विवाहोक्तः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नोद्वाहिकेष्विति । मन्त्रेषु अर्यमणंनुदेवमित्यादिषु विवाहविधौ ब्राह्मोदैवइत्यादौ ।
वेदनं विवाहः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । कुतः पुनः सनातनधर्मस्यवधोनियोगस्य वेदविहितत्वादित्याह नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति । विवाह-
विधौ विवाहविधायके मन्त्रब्राह्मणे विधवावेदनं विधवायाः पतिलाभः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवावेदनं विवाहः । विवाहविधौ विवाहप्रतिपादक ब्राह्मणभागेपुनः न उक्तम् ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः ये ऽविद्वांसः सम्यक्शास्त्रं न जानते तत्र व्यवहारिणो-
ल्लिङ्गाद्यन्वयपरत्वं च न जानते तैरयं पशुधर्मः सचात्यन्तगर्हितो मनुष्याणामपि प्रोक्तः प्रवर्तितः सचेदानीं तन आदिवेनेरा-
ज्नि प्रशासति राष्ट्रपालयति ननु च लिङ्गानि नैव सन्तीत्युक्तं नैव मुद्राहं केषु मन्त्रेषु तु सन्तीत्युक्तं । अन्यत्र तु दृश्यते कोवास
पुत्रो विधवे देवरं मयानुदोषो कणुते सधस्थ आइत्यादि । यथा विधवास्त्री देवरपतिं मनुष्यं कुरुते समानशयन एव कोवामन-
स्त्विनौ कुरुते येन नागच्छतः को विशेषेण विवाहमन्त्रेषु सक्रिमपत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यभिप्रायः । अन्यैर्विद्वद्भिरिति
पठितं गर्हितो मनुष्याणां प्रोक्तः पशूनामेषधर्मो भ्रातृस्त्रीगमनं नाम सच प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपि न विधवायावेदनं भर्तृलाभः पुनरित्युक्तं तर्हि कथं देवरोपगमाचारस्मृती इत्यत-
आह अयमिति । द्विजैर्बहुभिः गर्हितः पशुधर्मः पशूनामेव धर्मो गुरुस्त्रीसुषागमनं मनुष्याणामपि धर्मेण कैश्चिन्मुनिभिः
प्रोक्तो वेने पृथोऽपि तत्र पापकर्मप्रवर्तके राजनि ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निन्दितः योयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं
कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः अतो वेनादरभ्य प्रवृत्तो यमादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु विवाहफलं भोगो दृश्यत इति तत्राह अयमिति । पशुधर्मः पुनर्विवाहः मन्त्रविनारागतस्त-
त्संभोगदर्शनेपि न शास्त्रीयः स इति । वेने राज्यं प्रशासतीत्यर्थवादमात्रम् एकमुत्पादयेत्पुत्रमिति विधिविरोधात् ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवञ्चेत्किमुपज्ञोऽयं नियोगविधिरित्यत्राह अयं द्विजैर्हि ॥ पशुधर्मः तिर्यग्योनिभिरनुष्ठितोऽन्यायो
नियोगाख्यः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं पशुधर्मः ॥ ६६ ॥

समहीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥ वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । भुञ्जन्पालयन् कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवरः उक्तं महीमखिलां भुनक्त्यः महाराज-
त्वात्कामिन रागादलक्षणेनोपहता नाशिता चेतना चित्तस्थैर्ययस्य सः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजर्षिप्रवरो राजर्षीणां प्रवरो मूलभूतः । वर्णानां संकरमधर्म्यमैशुनम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । सवेनो महीमग्रं पूर्वपालयन् अतएव राजर्षिभ्रंशेन तु धार्मिकत्वात् कामोपहतबुद्धिर्भ्रातृभार्यागमन-
रूपं वर्णसंकरं प्रवर्तयत् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । सवेनः संकरत्वे हेतुः कामोपहतचेतनः । त्वयं सापत्यामपि नियुक्तवानिति विशेषः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । संकरं नियोगाख्यम् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥ नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मष्टार्थोऽर्थवादः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदा प्रभृति नियोजयतीति तदा प्रभृति तु न गर्हन्तीति तं साधवो विगर्हन्ति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निय-

तंगर्हयन्ते । अयंच स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह बृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशकयोयंकर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्ते ऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः ॥ अतोयद्वोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावं नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्या विरोधान्नाद्रियामहे । प्रायशोमनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि नापराध्योस्मि विदुषांकाहंसर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतोर्हि सितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमिति शेषः । योनियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषुवेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्याग्निधेतइत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्याइत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहोनिषिद्धो नत्वपत्यार्थेनियोगइति । यत्तुबृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगहासादशकयोयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्ते ऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैरिति ॥ तदन्यथा सिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्निषोमीयपशोरिवकचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत् । पुत्रमिति नियोगविधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हि स्यात्सर्वाभूतानीतिवत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथासंतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ॥ अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥ तदनमूलम् । समूलत्वेवा लाभाख्यात्यादिरागिनां निवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेतिदिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधवइत्यन्ते ग्रन्थे षोडशग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययंश्लोकोऽर्थवादएवेति ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । नियोगनिन्दा च तदाप्रभृत्येवासीदित्याह तदा प्रभृतीति । सप्रकारसापवादश्च नियोगः पुनरेव प्रतिषिद्धः । तत्र मनोरयमभिप्रायइति बृहस्पतिना व्याख्यातं ॥ नियोगमुक्त्वा मनुनानिषिद्धः स्वयमेव तु ॥ युगहासादशकयोयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगेनराः ॥ द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता । अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः ॥ न शक्यन्ते ऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैरिति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतभर्तृकांप्रत्याह तदेति । प्रमीतपतिकां मृतभर्तृकाम् ॥ ६८ ॥

यस्याग्निधेत कन्यायावांचा सत्ये कृते पतिः ॥ तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात्कन्यागतोयंधर्मउच्यते वाचासत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ताऽपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरोदेवरोविन्देत विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वदैव कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनांव्यवस्थेत्यतआह यस्याइति । वाग्दत्ताविषयमेव । परिणीतविषयतैय तद्धान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्यवचनेन सत्यंमयादातव्येयमिति सत्याङ्गीकारइत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरोदेवरोविन्देत ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतंविशेषमाह यस्याइति । यस्याः कन्यायावाग्दाने कृते सति भर्ता प्रियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्रातापरिणयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव वाग्दत्ताविधितोदेवरैवग्राह्यत्वमाह यस्याइतिद्विभ्याम् । सत्येकृतेवा अमुकस्य पौत्रा-

यामुकस्य पौत्रीमित्यादिवंशमुच्चार्यमांदातुं प्रतिजानइति प्रतिश्रुतेऽनेन वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अथ वाग्दत्तायां फ्र्यौ मृते कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यस्याग्निधेतेति । अनेन वक्ष्यमाणेन निजः पत्युस्सोदरः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दानदत्ताप्रत्याह यस्येति । अनेनविधानेन विवाहविधानेन निजोदेवरःविन्देन विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ॥ मिथोभजेताप्रसवात्सरुत्सरुदृतादृतौ ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । यथाविधियथाशास्त्रवैवाह्योविधिस्तथा विवाहवाचनिकोयविवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवा व्यूढापि सती [भार्या] भवति केवलंपरार्थोस्यावाचनिकोविवाहः । तथा च दर्शयति नदत्वा कस्य चित्कन्यांपुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयतइत्यर्थः । अदत्ताचास्वभूताकथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रानियमोगमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोयमिष्यते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्लवस्त्रां न रक्तवस्त्राम् । शुचिब्रतां सच्चरित्रवतीम् । आप्रसवात् प्रसवानन्तरं निवर्तेत । एतदपत्यं क्षेत्रिण एव तदपेक्षया च क्षेत्रिणोऽपत्यं देवराजातइति स्मृतिबुध्यतइति समुदायार्थः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । सदेवरोविवाहविधिनैनां स्त्रीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीभागभयहणाद्रहसि ऋतावृतावैकैकवारंगच्छेत् । एवं कन्यायानियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि विवाहविधिमतिक्रम्य । शुचिब्रतां कायवाङ्मनोभिरनन्यपराम् । मिथोभजेतां ऋतावृतां मैथुनेनेति शेषः । आप्रसवादितिलिङ्गादपत्यं यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव न पुनर्देवरस्येति । ततः परं न गम्या सेतिभावः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अधिगम्य उदूह्य ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुचिब्रतां सुचरिताम् ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यांपुनर्दद्याद्विचक्षणः ॥ दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदइति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोयं । विशिष्टेतु पुनर्वचनं तथाविधायाः पुनर्भूरुक्ता नान्यस्मै दत्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै दद्यात्तथा कुर्वन्प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्यहरणे यत्पापं तस्य भवति ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्वा ददानीत्युक्त्वा न दद्यादन्यस्मै । पुरुषानृतं पुरुषविषयानृतताभिधानम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्वा यस्मै इदं पुरुषानृतं सहस्रमित्युक्तदोषं प्राप्नोति समपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहरन् विषये दोषमाह न दत्त्वेति । वाग्दानेदानं भाक्तं दत्त्वाददत् प्राप्नोति पुरुषानृतं सहस्रं पुरुषानृतइत्युक्तत्वात् । अतएव दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रैयांश्चेद्देव आग्रजेदित्यविधिना वाचा दत्ता दानाशंका ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । अस्य देवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह न दत्वा कस्यचिदिति । पुरुषविषयेऽयं दत्तो दत्तः क्रीतो क्रीतइ-

त्यादौ विवादे प्रोक्तमनृतं पुरुषानृतं पुरुषाणां सहस्रं पुरुषानृते हन्तीति पूर्वोक्तदोषप्रामोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्य चिद्वरायकन्यादत्त्वा ददामीत्युक्ता पुनः अन्यस्मै न दद्यात् पुरुषानृतं पापं आप्नोति ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यांविगर्हिताम् ॥ व्याधितांविप्रदुष्टांवा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिशाल्त्रं हर्हतीति विधीवत् यादृशः शास्त्रेण विधिरुक्तोद्भिरेव द्विजाग्र्याणामिति सच कैश्चिदुदकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यांप्राग्विवाहाद्विगर्हितां दुर्लक्षामदृष्टपूर्वाप्रतिगृहीतां मनोज्ञामपि तथा निर्लज्जां बहुपुरुषभाषिणीं व्याधितां क्षयव्याधिगृहीतां प्रदुष्टारोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावीचत्यजेत् । क्षतयोनिं विप्रदुष्टां व्याचक्षते न ते सम्यङ्मन्यन्ते यदि तावत्पुरुषानुपभुक्तास्त्रीकन्यादिविकृता तदा नैव दुष्यति । अथ पुरुषसंयुक्ता तदा कन्यैव न भवति तत्र त्यजेत्कन्यामिति सामानाधिकारण्यानुपपत्तिः । उक्तश्च तस्यास्त्यागः छद्मना चोपपादितां न्यूनाधिकाङ्गीयाहेतुनियुक्ताऽकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणापि त्याज्यैव ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगर्हितां दुष्कुलत्वादिना । व्याधितामसाध्यव्याधिम् । विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम् । छद्मना श्वित्रादिदुष्टाभेव दोषं वस्त्रादिनावृत्य उपपादितां दत्ताम् । पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोषउक्तोन्नत्यक्तुर्दोषाभावः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अद्भिरेव द्विजाग्र्याणामित्येवमादिविधिना प्रतिगृह्णापि कन्यावैधव्यलक्षणोपेतारोगिणीक्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्क्षादिगोपनच्छद्मोपपादितां समपदीकरणात्प्राक्ज्ञातां त्यजेत्ततश्च तस्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं न तु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दातुर्नियममभिधाय स्वीकर्तृनियमं संकोचयति विधिवदिति । विधिः शास्त्रं तत्पुरःसरं प्रतिगृह्णापि कन्यां विगर्हितां वैधव्यादिलक्षणोपेतां विप्रदुष्टां क्षतयोनित्वादिति शापवतीं छद्मनोपपादितां अधिकां गादि प्रच्छाद्य दत्तां समपदीगमनात्प्राक् त्यजेदूर्ध्वनत्यागः किंतु वस्त्राच्छादनादिना भर्तव्या ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः इति ॥ तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पद इत्युक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । विगर्हितलक्षणां विप्रदुष्टां क्षतयोनिम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । निन्दितां प्रत्याह विधिवदिति । विगर्हितां दुष्कुलां व्याधितां अचिकित्स्यव्याधितां विप्रदुष्टां पुरुषान्तरसंसृष्टां छद्मना कुष्टादि व्याध्याच्छादनेन उपपादितां प्राप्ताम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ॥ तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । कन्यादोषा उक्तास्ताननाख्यायानुक्ता प्रयच्छति ददाति तस्य तद्दानं वितथं निष्फलं कुर्यात्प्रत्यर्पणेन उक्तएवायमर्थः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दानं वितथं गृहीतस्य पुनरग्रहणात् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दातुर्दोषप्रकटयन् त्यक्तुर्दोषाभावमाह यस्त्विति । अनाख्याय दोषमिति शेषः । वितथं प्रत्यर्पणेन व्यर्थम् । तेन त्यागे दोषो नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । वितथं विरुतं कुर्यात् पाणिग्राहकमनाख्यायेति विशेषणाद्दोषज्ञापितमभ्युपगम्य परिग्रहीना न परित्याज्येति सूचितम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् दानरूपं कार्यं वितथं निष्फलं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥ अट्टिकर्षिताहि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदा प्रवसेत्तदा भार्यायावृत्तिविधाय प्रवसेदिति [कृत्स्न]^१ विधिं विधायेत्येवमर्थदृष्टव्यं प्रवसन्भार्यायावृत्तिविदधीतेति तथा कुर्याद्यथास्यायावत्ववासंवृत्तिर्भवति शरीरस्थितिहेतुभोजनाच्छादनगृहोपकरणादि तां विधाय प्रवसेत्त्वदेशादेशान्तरंगच्छेत्कार्यवान्कार्यपुरुषार्थोदष्टोदष्टश्च अपृष्टो धर्मोदष्टावर्थकामौ । तथावक्ष्यति प्रोषितो धर्मकार्यार्थइत्यादिना अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्याहित्वा प्रवासो निषिध्यते । अवृत्तिकर्षिताहि दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः अवृत्त्या दरिद्रेण कर्षिता पीडिता प्रदुष्टे पुरुषान्तरसंपर्कादिना स्थितिमत्यपि स्थितिः कुलाचारस्तत्संपन्ना क्षुधावसरे दीना दोषमवामुयादयं भर्तारमाश्रित्य जीवतीति भाव्यतएतत् । संभावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिं प्राणवर्तनोपायम् । कार्यवान् प्रयोजनवान् । प्रदुष्येत धनलोभात्परपुरुषेण संयुज्येत । स्थितिमती वृत्तवती ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्याग्रासाच्छादनादिप्रकल्प्य देशान्तरंगच्छेत् यस्माद्ग्रासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीप्रसंगेन परलोकभीरुणा सर्वदा पत्नी पोष्येत्याह विधायेति । तत्र हेतुरवृत्तिकर्षितेति प्रदुष्येद्वस्त्रान्नलोभादिना परपुरुषं व्यभिचरेत् । अस्य दग्धोदरस्यार्थं कोन कुर्यादसांप्रतमितिन्यायात् स्थितिमती स्थिरा सापि प्रदुष्यतीति कैमुतिकम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधायेति प्रवासार्थमाह अवृत्तिकर्षिता स्त्री जीवनोपायरहिता ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिजीवेन्नियममास्थिता ॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

(१) मेघातिथिः । नियमो यथा निहते भर्तरि परिग्रहप्रयाणादिनिषेधएवंप्रोषितेपि आस्थिता आश्रिता गृहीतवती अकृत्वा तु वृत्तिप्रोषिते शिल्पैर्जीवेतेति कर्तनजालिकाकरणादिना गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि एषएव विधवादीनां निजश्रमजन्योवृत्त्युपायः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियमं मनोवाक्कायनियमम् । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः । अगर्हितैर्देशान्तरभ्रमणाद्यसाध्यैः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ताच्छादनादिदत्त्वा पत्यौ देशान्तरंगते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् अदत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तिमतीं शिक्षयन् तद्गहितायावृत्त्यन्तरमाह विधायेति । प्रोषिते विद्याद्यर्थे । नियमं परगृहोत्सवाद्यदर्शनम् । अविधाय वृत्तिमित्यनुषङ्गः । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रोषिते भर्तरि स्त्रियाकर्तव्यमाह विधायप्रोषितेति । प्रोषिते भर्तरि पत्यौ शिल्पैरगर्हितैः कर्त-
नावघातादिभिः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिविधाय भर्तरि प्रोषिते गते सति नियममास्थिता जीवेत् । वृत्तिअविधायैव प्रोषिते भर्तरि-
अगर्हितैः शिल्पैःसूत्रकर्तनादिभिःजीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थप्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ॥ विद्यार्थेष्व्यशोऽर्थवा कामार्थत्रास्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं कार्यवान्प्रवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति तद्विशेषेण प्रतीक्षाकालभेदः परतस्त्विदं-
तया कर्तव्यमिति चोक्तं तत्र केचिदाहुः प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति तदयुक्तं प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयां किंभियतां ह्यस्या-
आत्मत्यागइष्यते पुंसि च प्रतिषिद्धत्वात् तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीक्षणविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्ति गर्हितैर्जीवेत् । अन्ये व्यभि-
चारमिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे ॥ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लोबे च पतिते पतौ ॥ पञ्चत्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ अन्ये-
प्याहुः । नास्याज्ञाने ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते स्त्रीधर्मेषु हि तदस्याविहितं तनुनामापि गृहीयात्पत्यैः प्रेते परस्य त्विति । मृते भर्त-
रि नास्ति व्यभिचारः किमङ्गप्रोषिते पतिशब्दो हि पालनक्रियानिमित्तको ग्रामपतिः सेनायाः पतिरिति अतश्चास्मादबाधनैषा
भर्तृपरतंत्रा स्यात् अपित्वात्मनोजीवनार्थसैरधीकरणादिकर्मवदन्यमाश्रयेत तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्या वा क-
स्मिंश्चिदाश्रिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानीं तां चेद्वशीकुर्याद्वशीकर्तुं शक्यतां सत्यजत्वं भार्यामिति यावद्भवतिकालो न पूर्वः प्राक्पत्युरेव सा
पंचमेवावितमन्यत् । अन्येऽप्यर्थमिममाहुः पुर्वेतु पुनर्भूवत्तमिच्छन्ति या पत्या वा परित्यक्ता भवति यस्याः किल पतिरित्यन्तं-
कालं निहितवृत्तिको नागच्छति सा तेन त्यक्तैव भवति ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मेणान्येनोदा भवेत्तदा भर्ताऽभ्यागतो न किंचि
द्व्याप्तुनर्भवस्येयं भार्येति तदयुक्तं न निष्क्रयविसर्गाभ्यामिति तस्य श्लोकस्यार्थवत्त्वं दर्शयिष्यामः । धर्मश्च तत्कार्यचधर्म-
कार्यसोऽर्थः प्रयोजनप्रवासस्येति धर्मकार्यार्थकृतः न गृहस्थस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः अवश्यं ह्यस्य स्तेन परिचरणीयाः
पांचयज्ञिकमनुष्ठेयं । कुतो गन्तव्यं वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यष्टव्यमिति तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधीन्यनुष्ठेया-
न्यसंविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति येनोच्यते संविधायापि प्रवासः अपर्वणः स्वयंपर्वणि जुहुयादृत्विजामेकतरकालइति-
युक्तं । अनाहिताग्नेस्तीर्थयात्रायां पांचयज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यासहितस्योपपत्तेः न तत्त्यागे तीर्थगमनं युक्तं सु-
च्यते गुरुवचनेन यंगुरवोधमार्जने राजोपसेवारायां वा सुकार्याय प्रेषयन्ति सधर्मार्थप्रवासः । प्रायश्चित्तं वा तपो वनदेशभ्रमणे-
न अथवा भार्जनार्थमेव धर्मकार्यार्थमभिप्रेतं दरिद्रौ हुंकुतश्चिद्धनमर्जयिष्ये विद्यार्थं ननु स्नातस्य च भार्याधिगमः कृतविद्य-
स्य च स्नानं तत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यार्थिता दर्शितमेतत् ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिक्रियते । निश्चिते स्नानादौ नैतद्यु-
क्तं । कृतायां धर्मजिज्ञासायां स्नानजिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदननिश्चितार्था सत्यं नायं विधिर्विद्यार्थितायाः तथा च
सति धर्मकार्यार्थमित्यनेनैवावगता स्यात् उत्पन्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थविशेषार्थचान्यासु विद्यासु क्षि-
प्रंशौर्यशः ख्यापनार्थं ब्रह्मिः सविशेषविद्यात्वख्यापनार्थं । देशान्तरप्रवसने यशोहेतुः प्रवासः कामार्थरूपाजीवानुगमोऽभिप्रे-
ततरां भार्यामुद्घेदुं स्मृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्यते तथा च विष्णुः अष्टौ विप्रसूताः षड्राजन्याः चतुरो वैश्या-
दिगुणं प्रसूतेति ॥ नशूद्राद्याः कालनियमः स्यात्संवत्सरमित्येकइति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मकार्यार्थं तीर्थयात्रादिधर्मप्रतिग्रहादिकार्यार्थम् । प्रतीक्ष्यस्तदृहावस्थानादिना । तदु-
र्ध्वं तु पत्युः संनिकर्षमेव गच्छेत् ऊर्ध्वं भर्तुः सकाशं गच्छेदिति विसिद्धस्मरणान् । यशोर्थमुद्राहादिना दिग्विजयाद्यर्थगतः । का-
मार्थं रूप्यन्तरप्राप्त्यर्थम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । गुर्वाज्ञासेपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वपतिसन्निधि-
गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नीपञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपतिसकाशंगच्छेदिति । विद्यार्थप्रोषितः षड्वर्षाणि प्रतीक्ष्यः
निजविद्याविभाजनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थगतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रोषितप्रसंगेन प्रयोजनं प्रदर्शयंस्तदुचितकालनियममाह प्रोषितइति । धर्मकार्यार्थं तीर्थाटनं
गुर्वाद्याज्ञार्थम् । प्रतीक्ष्यः स्त्रिया नरः पतिः तदूर्ध्वं पतिसमीपंगच्छेत् । समाः वत्सरान् । तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नी प-
ञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपञ्चभ्योभर्तुः सकाशंगच्छेदिति । अत्र पञ्चपदं न्यूनाधिकसंख्योपलक्षणार्थम् । कामार्थं पत्न्यन्तर-
निकटस्थितये ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतीक्ष्योभार्ययेति शेषः ऊर्ध्वं भर्त्रन्तरपरिग्रहेन दोषोस्तीन्यभिप्रायः यत्तुभृतभर्तृकाणां ब्रह्मचर्यवच-
नं तत्फलतिशयकामानानान्यासामित्यविरोधः ॥ ७६ ॥

संवत्सरंप्रतीक्षेत द्विषन्तीयोषितंपतिः ॥ ऊर्ध्वसंवत्सरात्त्वेनांदायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वेयः पतिर्यस्यास्तां द्विषाणां एतेन तु सनिष्कासनंकुर्यात् समपूर्वस्य वसेरेनामिति च द्विती-
यानुपपत्तेर्वासयेदिति निर्भर्त्सयेत् पातकेऽपि तस्यानिष्कासनं नास्ति निरुन्ध्यादेकवेशमनीति वचनात् । प्रायश्चित्तेऽप्यस्मिन्नि-
मित्ते विनयाधानार्थोपहारइष्यते न सर्वेण सर्वआत्यन्तिकआच्छेदः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत । द्विषन्ती संभोगाद्यर्थमनुपस्थायिनीम् । दायं स्त्रीधनं त्वयंदत्तं संगृह्य
गृहीत्वा न संवसेत् त्यजेत् । जीवनंतु देयमेव ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिर्विषयसंजातद्वेषांस्त्रियंवर्षयावत्प्रतीक्षेततत ऊर्ध्वमपि द्विषन्तींस्वदत्तमलङ्कारादिधनं हत्वा नोपग-
च्छेत् ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयमेव ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । संवत्सरादूर्ध्वमपि पतिं त्वरसतो द्विषत्याभरणमात्रं न भोगइत्याह संवत्सरमिति । दायं स्वद-
त्तमलंकारादिकं हत्वा ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात् न संवसेत् । नोपगच्छेत् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत दायं भूषणादिकं न संवसेन्न संगच्छेत्तयासहेति शेषः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायं त्वयंदत्तं हत्वा न संवसेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ॥ सात्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिक्रमस्तदुपचर्यावज्ञानं पथ्यौषधादिष्वतत्परता न पुरुषान्तरसंचारः मासत्रयंपरित्यागश्च
संभोगस्यैव पूर्वत्वादेव हेतोः हारकठकादिविभूषणैर्वियुक्ताकर्तव्या अपरिच्छदापरिग्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदानेन च
॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिक्रामेत् तच्छासनं लङ्घयेत् ननु व्यभिचरेदित्यस्यार्थः । प्रमत्तं द्यूताद्यालुष्टमनसम् ।
मद्येन मत्तं । भूषणपरिच्छदादिना विरहिततत्त्वमापाद्य त्रीन्मासान्परित्याज्या तदूर्ध्वमुपादेया ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तमदजनकपानादिना मत्तंव्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणे नावजानाति सा वि-
गतालङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान् नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । भर्तृशुश्रूषाद्यकरणे कंचित्कालं परित्यजेदित्याह अतीति । प्रमत्तं मानादिना । मत्तं मद्येन ।

(७७) द्विषन्ती=द्विषाणां (मे०)

रोगार्त्तं कुषाद्युपहतम् । साऽतिक्रामन्ती । अविभूषणेत्यादिच्छेदः । अतिक्रमणमत्र शुश्रूषाद्यकरणम् जारादिनातिक्रान्ता-
यावधाद्युक्तेः । तदुत्तरं स्वीकार्येतिशेषः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उत्क्रामत्यतिवर्तते विभूषणपरिच्छेदा विगतभूषणादिपरिवर्हा त्रीन्मासान्परित्याज्या संगमादौ नो-
र्ध्वमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिक्रामेत् आङ्गातिक्रमेण । प्रमत्तं द्यूतासक्तम् । मत्तं मद्यपानेन ॥ ७८ ॥

उन्मत्तंपतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ॥ न त्यागोऽस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेघातिथिः । क्लीबबीजशब्दौ नपुंसकमाहतुः भेदस्तु वातरेता अप्रवृत्तेन्द्रियोपरः यादृशयोद्वेष्टि तस्य नास्ति
निग्रहः पूर्वोक्तअपवर्तमानमपहारः प्रोषितप्रतिषिद्धानादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उन्मत्तं वातादिना क्लीबं जन्मना अबीजमन्तरानष्टबीजं पापरोगाअपस्माराद्यास्तदाक्रान्तं
पतिं द्विषन्त्यानार्यान्त्यागोत्यन्तत्यागः नचदायापवर्तनं दायस्य स्त्रीधनस्यापहरणं नास्ति । तत्कालद्वेषिण्यपि सुस्थं न
परिग्राह्येत्यर्थः । द्विषाणायइतिक्वचित्पाठः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । वातादिक्षौभादप्रकृतिस्थंपतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणंनपुंसकमबीजंवाध्यरेतस्त्वादिना बीजर-
हितंकुषाद्युपेतंच पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागोन करणीयोनच धनग्रहणंकरणीयम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अचिकित्सितव्याध्यादौ पतिं द्विषाणाद्यान त्यागादीत्याह उन्मत्तमिति । अबीजं शुक्रहीनम् ।
एतादृशं पतिं द्विषन्त्याअपि नत्यागोनापि दायापवर्तनं ततोधनाद्यादानम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादविधिमाह उन्मत्तंपतितमिति । अबीजमशुल्कमपवर्तनमपहरणम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्तंवातादिना । अबीजं द्विषन्ती या अपचरन्ती । दायापवर्तनं न स्त्रीधनं ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूलला च या भवेत् ॥ व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

(१) मेघातिथिः । मद्यपासौ मद्यपानरता पत्तिः संस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था तत्परिजागरया सा परिवेदनाया-
मर्हति । या तु गुरुभिः प्रतिषेधमापद्यमाना तस्यादण्डंवक्ष्यति प्रतिषिद्धां पिबेदिति त्वयंनियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रम-
वत्प्रायश्चित्तेन प्रत्यापत्तिर्युक्ता पुनरधिवेदनंच तथाच धर्मानुष्ठानप्रजोत्पत्तिगृहकार्योपघातनिमित्तान्यधिवेदननिमित्तानि
पठ्यन्ते । प्रतिकूलव्याधितार्थघ्नीति । ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्ततः पानप्रायश्चित्तमेव भूयः अतिप्रवृत्तौ पा-
तित्यंतुभ्रूणहन्त्रि हीनसेवायांस्त्रीपततीति परिसंख्यानान्मद्यपानेपातित्यमिति । तदेकादशे वक्ष्यामः । उक्तंच पञ्चमे असत्य
वृत्ताऽसाध्वाचारा भृत्येष्वसत्परुषवाक् बलिकर्मणां प्रागेवभुङ्क्ते दैवपिण्डयोर्ब्राह्मणभोजनादौ नश्रद्धावती अतिव्ययशीला
[भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति अनल्पमूल्येन क्रीणाति हिंसानाकुलशङ्क्यास्यादैवातिताडणशीला] : ऽच्चाहिकस्य व्यय-
स्यापहन्त्री अधिवेदनं तस्याउपर्यन्याविवाहः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असत्यवृत्ता सदामिथ्यावादिनी प्रतिकूला प्रतिकूलचेष्टा हिंसा ताडनादिना सदाभृत्यादि-
हिंसाकारिणी अर्थघ्नी अप्रयोजकव्ययपरा अधिवेत्तव्या अधिवेदनं द्वितीयभार्यासंबन्धस्तेन प्रतियोगेनासंबन्धनीया ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । निषिद्धमद्यपानरता असाध्वाचारा भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला कुषादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडन-
शीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या । तस्यां सत्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । रुयन्तरसत्त्वेऽपि रुयन्तरमुद्देदित्याह मद्यपेतिद्वाभ्याम् । मद्यपा निषिद्धमद्यपा । असत्प्रवृत्ता असदाचारा असत्यभाषिणीवा । अधिवेत्तव्या सत्यामपि तस्याम् अधिवेदनं पूर्वामधितस्याउपरि रुयन्तरस्वपरिग्रहः तेन पूर्वोक्तसपत्निकास्यादतः ॥ रुतसापत्निकाभ्यूढाऽधिविनेत्यमरः ॥ हिंसा श्रुत्यादिताडनशोला । अर्थग्री अतिव्ययशीला व्ययेचामुक्तहस्तयेत्युक्तत्वात् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथाधिवेत्तव्यामाह मद्यपेति यस्यां विद्यमानायामेवाधिकं अपरा वोढव्या भवति साधिवेत्तव्या ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांत्यागे कारणमाह । मद्यपेति । मद्यपा असत्प्रवृत्ता सदाशृषावादिनी हिंसा ताडनादिहिंसाकारिणी व्याधिता अधिवेत्तव्या आसामुपरि अन्या विवाहितुं योग्या सदोषत्वात् ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यासामप्यधिवेदनमाह तत्रवन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतप्रजा नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्विवन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात् अपत्योत्पत्तिविधिराधानविधिश्च नापुत्रेह्याधानं श्रूयते एवंमृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः अप्रियवादिन्यास्तु दोषाभावेन नाधिवेदनेन सत्यां क्षमायां श्रमनियमः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वन्ध्याष्टमद्वितीयोऽप्युक्ततायामष्टवर्षोपरि गर्भग्रहणाभावे प्रायशोगर्भग्रहणं नास्तीत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धत्वभावनियमापेक्षयोक्तम् । एवंद्वादशाब्दानन्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ । एकादशोर्ध्वेच स्त्रीजन्यानुवृत्तौ । मृतप्रजात्वं स्त्रीप्रसूतिश्च न निवर्ततेति शास्त्रान्तरादेव सिद्धम् । सद्यइति तया गृहिण्या सद्यएव गृहकार्यासिद्धेः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमक्रतुमारभ्याविद्यमानप्रसूताऽष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया मृतापत्यादशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे अप्रियवादिनी सद्यएव । यद्यपुत्राभवति पुत्रवत्यान्तुतस्यां धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यांकुर्वीतान्यतरापायेतु कुर्वीतेत्यापस्तंबनिषेधादधिवेदनं कार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वन्ध्येति । अष्टमे षोडशवर्षादिप्रसूतियोग्यकालापेक्षया । मृतप्रजा म्रियते प्रजामात्रं यस्याः सा । स्त्रीजननीरूपपत्यमात्रं यस्याः सा । सद्यस्त्वप्रियवादिनीति धर्मप्रजासुसंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेत्याद्यापस्तंम्भवचनादप्रियवादित्वं धर्मपुत्रशून्याविषयम् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अष्टमेऽब्दे युक्तान्प्रसवकालादारभ्याष्टमेऽब्दे ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टमे अब्दे अधिवेद्या अन्याविवाहा ॥ ८१ ॥

या रोगिणीस्यान्तु हिता संपन्ना चैवशीलतः ॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । भर्त्से हिता परिचर्यापरानुज्ञापनावमानयोरिह विधानयोः पूर्वासाभेतद्भावात् रोगिणीग्रहणं वन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति प्रकृतत्वाविशेषादवमाननिमित्ताभावाच्च कर्हिचित्कदाचिदवमाननं शिष्यार्थपरिभाषणादि ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य यद्यन्यनुमन्यते अननुमतौत्वननुज्ञाप्यैव ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनर्व्याधिता सती पत्युस्नुकूला भवति शीघ्रवती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्योविबाहः कार्यः । कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । साचेदनुकूलातदा तवैव सर्वमित्यादिस्तुत्या ततोधिवेदनार्थमनुमतिर्ग्राह्येत्याह येति । हिता हितैषिणी । शीलतश्चरित्रेण ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यारोहिणीस्यात् अष्टवर्षां च रोहिणीसा अनुज्ञाप्य अधिवेत्तव्या न अवमान्या ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्गृहिता गृहात् ॥ सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा
कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्यागसन्निरोधौ विकल्पतोविधीयेतेननुयथोपपन्नहेतुना भोजनाच्छादनाभिताडनादिना तत्र मीत्या क्रोधावमार्जनंश्चश्रूभिः श्वशुरादिभिर्वापरिभाषणसन्निरोधोरक्षिपुरुषाधिष्ठानं त्यागोव्याख्यातः असंभोगः सहशय्यावर्जनं कुलंज्ञातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गच्छेत् गृहान्तरंगच्छेत् । सन्निरोद्धव्या बन्धनेन । कुलस्य तत्पितृकुलस्य सन्निधौ ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कृताधिवेदनास्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वात्याज्या ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतसपत्नीत्वज्ञानेन रुष्टांप्रत्याह अधिविन्नेति ॥ कृतसापत्निकाध्युद्धाऽधिविन्नेत्यमरः ॥ सन्निरोद्धव्या बन्धनादिना कुलसन्निधौ जनसमूहःकुलं ज्ञातिर्वा देशकालापेक्षया विकल्पः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । त्याज्या दुर्निरोधाचेत्यागविधानात् श्रौतस्मार्तकर्मणां तथा विनानुष्ठाने नास्ति विरोधः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या आधिविन्ना नारी रुषिता क्रोधयुक्ता सासद्यः सन्निरोद्धव्या आकोपनिवृत्तेः त्याज्या । कुलसन्निधौ तत्पित्रेवा ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ॥ प्रेक्षासमाजंगच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधे गुरुसंबन्धिव्ययंदण्डः क्षत्रियादिस्त्रीणां न शास्त्रीयो ब्राह्मणीनां नहि तत्र दण्डमात्रेण मोक्षः किर्तर्हिमहता नच तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का अप्रतिषिद्धमद्यानांतु नियमेनोत्सवसमागतानामादरवतीप्रवृत्तिर्दृश्यते । यांसम्यङ्निषेधत्यभ्युदयेष्वपीति दण्डश्चायं भर्त्रादीयते सत्यपि राजवृत्तित्वे स्त्रीणां भर्ताप्रभुरिति विज्ञायते अन्येषामपि परिग्रहवतांभृत्यादिविषये कियतिदण्डः स्वातन्त्र्येऽभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादयउत्सवाः प्रेक्षानयादिदर्शनं समाजो नितान्तमपि जनसमूहः तत्र कुतूहलिन्याअयंदण्डः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मद्यं सुराव्यतिरिक्तम् । अभ्युदयेषूत्सवेषु । क्षत्रियादयो मद्यं पिबन्ति । प्रेक्षा नृत्यादिदर्शनस्थानं समाजः सभा ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिबेत् नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट्स्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अकार्यं निषिद्धायाः पुनः प्रवृत्तौ दण्डमाह प्रतिषिद्धेति । अपि कामोद्बोधसंभावनार्थम् । प्रेक्षासमाजौ नृत्यादिदिदृक्षुजनसमूहः प्रेक्षा । समाजः उत्सवार्थजनता तौ चेद्गच्छेत्तदा दण्ड्या राज्ञेति शेषः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषेद्धेति विशेषणादप्रतिषिद्धायां मद्यपानेऽल्पदोषः अपि शब्दग्रहणादभ्युदयेऽल्पतरः अभ्युदयउत्सवः अनभ्युदये प्रतिषिद्धायां भूयस्तरः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्ता प्रतिषिद्धा या स्त्री क्षत्रियादिका मद्यं सुराव्यतिरिक्तं अभ्युदयेपित्रेत् प्रेक्षासमाजे नृत्यस्थ-
लसभायांगच्छेत् सादण्ड्या कृष्णलानि गुंजाषट्परिमितं रजतम् ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्चै व विन्देरन्योषितो द्विजाः ॥ तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च विन्देरन्विवाहयेयुस्तासां वर्णक्रमेण जात्यनुरूपं ज्यैष्ठ्यं
न वयस्तोनच विवाहक्रमतः फलादि^१दाननिमित्ते पूजा प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रियावैश्ययोरित्येष वर्णक्रमः वेश्म प्रधानं-
गृहं तद्ब्राह्मण्याः सवर्णानां विवाहक्रमो निश्चलः^२ स्मृतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाः स्वजातीयाः । अवरा अधमजातीयाः । द्विजाविप्रादयः । वर्णक्रमेण न वयसा । ज्यै-
ष्ठ्यं ज्येष्ठासाध्यकर्मसंबन्धः । वेश्म सोत्कर्षम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्धहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्समानदायविभागो-
त्कर्षार्थं ज्यैष्ठ्यं पूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीप्रसंगेन समानाऽसमानजातीयानामपि समानजातीयाया एव पूजा वेश्मनी इति सहेतु-
माह यदीति । यदीत्यनुमितौ । स्वाः सजातीयाः अपराः विजातीयाः अनुविन्देरन् उद्धहेरन् । ज्यैष्ठ्यम् पूर्वं विप्रस्य वि-
प्रोद्धाहः तथा प्रथमं पूजा प्रधानं वेश्म एव क्षत्रियवैश्ययोरिति वर्णक्रमः हेतुरत्र विवाहनो ज्यैष्ठ्यम् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । स्वाः सवर्णाः अपरा असवर्णाः द्विजास्त्रैर्वर्षिकाः वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यान्विवाहक्रमेण क्रमतस्तु
प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वरा इत्युक्तस्य क्रमस्थापवादादिना कृते भद्वेऽसत्ययमुपदेशः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्वाः सवर्णाः अपराश्चैव असवर्णाः द्विजाः योषितः विन्देरन् प्रामुष्यः तासां स्त्रीणां वर्णक्रमेण
ज्यैष्ठ्यं पूज्या पूजार्हा । वेश्मगृहादिकम् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ॥ स्याच्चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंच न ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरशुश्रूषा भर्तृरुपयोगिपाकादिलक्षणा दानभोजनप्रतिजारणं स्वास्मैव कुर्यात् पृष्ठपादसंवाह-
ननिर्गोचनादौ त्वनियमः युगपत्संनिधौ तु शरीरावयवक्रमो वर्णक्रमेण नैत्यकं धर्मकार्यं सायं त्वन्नस्येत्यादि अग्निशरणोपले-
पनाचमनोदकतर्पणदानादि अस्यानिन्दार्थवादः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मकार्यं यज्ञादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यं श्राद्धादि । नास्वजातिः स्वजातिसंभवे ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्मकार्यं च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमोयद्रव्योपकल्पनादि
प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञादिसहकारित्वान्नादिपाकशुश्रूषादावपि सजातीयाया एवाधिकारइत्याह भर्तुरिति । स्वा-
स्मैति वीप्सा । नैत्यकमिति विशेषणात्काम्येन्यासामपि प्रवेशः बहुसाध्यत्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मकार्यं अपिशरणालेपनादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वर्णानां स्वाः स्वाः नैत्यकं नित्यं कर्म कुर्युः असजातिः अन्यजातिः न कथंचन ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सप्तः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतत्कर्माऽन्ययाऽसमानजातीययाकारयेत्सजातीयायां स्थितायां ब्राह्मणएव सचण्डालः पूर्वस्माद्दृष्टः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फुटयति यस्त्विति । दृष्टपूर्वः पुराणे श्रुतः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्याकारयेत्सयथा ब्राह्मण्यां । शूद्राजातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । असवर्णागुणमोहितप्रत्याह यस्त्विति । तत् शुश्रूषादिकं स्थितिरप्रयोजिकास्थितया सुस्थ-
या अन्ययाऽसजात्या । ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेपि सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः स इत्यर्थवादः । पूर्वदृष्टः
पूर्वैर्मन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । तच्छरीरशुश्रूषादिकं स्वजात्यास्थितया स्वजातेरन्यथा ब्राह्मणचाण्डालः कृच्छ्रलब्धायां ब्राह्मणजातौ
तिष्ठन्नेव कर्मणा चण्डालः स्याद्यथा तथैव च पूर्वदृष्टः पूर्वैर्विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पुरुषः सजात्या स्थितया स्त्रिया मोहात् अन्यया गृहकार्यं नैतिकं सहकारयेत्सः । ब्रा-
ह्मणः यथा चाण्डालः तथैवेति पूर्वदृष्टः प्राक्तनैर्मुनिभिर्दृष्टः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ॥ अप्राप्तमपि तांतस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

[प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ॥ ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनोदातारमृच्छति ॥ ९ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः उत्कृष्टायाभिरूपतराय इत्यर्थः अथोत्कृष्टाय
जात्यादिभिरभिरूपायेति पृथग्विशेषणं रूपमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्नोति रूपस्वभाववचनोवा स्वभावः विद्वानप्यभिरूपउ-
च्यते सदृशयजात्यादिभिर्वरोवोढा जामाताऽप्राप्तमप्ययोग्यामपि कामवशत्वेन वालामप्राप्तकौमारवयः स्मृत्यन्तरे नग्न-
केत्युच्यते कामस्पृहायस्यानोत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षावा नत्वत्यन्तबालैव तथाहि लिङ्गामष्टवर्षामिति इदमेव लिङ्गध-
र्मयुक्ते तामपि विवाहस्येति अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुतोप्राप्तायाविवाहइत्याहुस्तदयुक्तं धनार्थिनोऽपि बालान्वि-
वाहयन्ति नाशाल्मीयैव सर्वा प्रयुक्तिस्तृतीयेनिरूपिता ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टायोत्तमजातीयाय । अप्राप्तमष्टवर्षन्यूनवयसमपि ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालमपि विवाहयेदष्टवर्षामेवंधर्मो-
नहीयतइति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रदेरभ्यर्हितत्वेन च तत्प्रसंगमवलम्ब्य यादृग्गुणेनेत्युक्तं संस्मारयंस्त-
त्रैव नियमान्तरमाह उत्कृष्टायेति द्वाभ्याम् । कुलसौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्युक्तायेति भावः । अप्राप्तां कन्यात्वमि-
तिशेषः अष्टवर्षाभवेद्वैरीत्युक्तेः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । अथकन्याप्रदानमाह उत्कृष्टायेति । अप्राप्तमपि वयोरूपादिभिरसदृशमपि ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशयवराय प्राप्तां अष्टवर्षन्यूनवयस्कान्तांतस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणान्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥ न चैवैनांप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागृतोः कन्यायान दानं ऋतुदर्शनेपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरोनप्राप्तः । गुणोविद्याशौर्यातिशयः [शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशास्त्रनिषिद्धपरिवर्जनंकन्यायामनुरागइत्यादिः] ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋतुलङ्घनेनापि गुणवतएव देयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यंतं पितृगृहे तिष्ठन्पुनरेनांविद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतुमती स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणान्यतरहीनाय न देयेत्युक्तदृष्टवरे तात्पर्यात् । अन्यथा अप्रयच्छन्समामोति भ्रूणहत्यामृतावृतावितियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां गुणहीनाय न प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ॥ ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशंपतिम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । रेतः ऋतुकालंतद्वन्यपि त्रीणिवर्षाणितद्गृहे आसीत् । अतः परममुत्कृष्टाभावे सदृशंसमानजातीयं स्वयंवृणुयात् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत न ततःप्राक्स्वयंवरणमस्तीत्यर्थः । उपासीतेति क्वचित्पाठः । विन्देत स्वयन्नेनैव । सदृशमित्यधमव्यवच्छेदार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिर्गुणवद्वारायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयाः पुनरुर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणंवरंस्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । दातृणामेवाभावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह त्रीणीति । उदीक्षेत सद्वरं दातारंवा प्रतीक्षेत । एतस्माद्वर्षत्रयात् । सदृशं सजार्तिं विन्देत वृणुयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । विन्देत स्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतुमती सती कुमारी त्रीणि वर्षाणि उदीक्षेत । एतस्मात्कालात् ऊर्ध्वं सदृशं बन्धूनामभावे वर्णयोग्यं पतिं विन्देत प्राप्नुयात् ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिदवामोति नच यंसाऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षत्रयादूर्ध्वमदीयमाना यंभर्तारंवृणुते तस्य दोषोन कन्यायाः । पूर्वैर्नैव दोषाभावउक्ते त्रियमाणस्य दोषार्थमिदं ऋतुदर्शनं चद्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैनः पापं पित्राननुमतिकृतं यंसाधिगच्छति सोपि नैनोरजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारंस्वयंवृणुते तदा सा न किंचित्पापंप्राप्नोति नच तत्पतिः पापंप्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्येच्छया पाणिग्रहणे कन्यातत्पत्योर्न पापाशङ्केन्याह अदीयमानेति । अदीयमाना पित्रादिभिः । पतिं निकृष्टमुत्कृष्टं । सापि यं गच्छति सोपि पापदण्डं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । यंसाधिगच्छति सच नैनः प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदीयमाना बन्धुहीना यदि स्वयंभर्तारमधिगच्छेत्स्वयंवरंकुर्यात्सा एनःपार्पाकिंचित्नआमो-
ति ॥ ९१ ॥

अलङ्कारंनाददीत पित्र्यंकन्या स्वयंवरा ॥ मातृकंभ्रातृदत्तंवा स्तेना स्याद्यदि तंहरेत् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रात्रादिभिर्यदादौ दत्तंस्वयंवरणाभिप्रायं तस्या अजानद्भिस्तदलङ्कारणतेषामेव प्रत्यर्पयेत्
यदि तु तथाविधायाएकंददाति तदा न त्यागः तेनास्मैनवयमेनांदास्यामद्वयेवमभिप्रायं दूषणं तस्मिन्नन्यथात्वमापन्ने यु-
क्तं स्तेनः स्यादिति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरं वरस्य चौरत्वमाहुस्तस्मात्तेन पित्रा नालङ्कारस्त्याजयितव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यं परिणयनात्प्राग्दत्तम् । एवं भ्रातृकं भ्रातृदत्तं ॥ ९२ ॥

(३) कुट्टुकः । स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वपितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारंतेभ्यः समर्पयेत् । यदानांपर्ये-
त्तदा चौरास्यात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंवरातु पूर्वं पितृभ्रातृभ्यामलङ्घ्यमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह अलंकारमिति । पित्र्यं
मातृकमिति भूतपूर्वगत्या । तमलंकारम् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह स्तेनेति । ग्रहणे स्तेनत्वं यतः स्वयंवरा त्वदेहमात्रमा-
दाय वरं पतिं वृणीतेतस्याः पित्रादिधने नाधिकारः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तं मातृभ्रातृदत्तं हरिंसा स्वयंवरकन्या स्तेना चौराया स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतमृतीहरन् ॥ सहि स्वाम्यादतिक्रामेदतूनांप्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुल्कदेयायाऋतुमत्याः शुल्कनिरोधोयं सच स्वाम्यादतिक्रामेत् । बाल्ये पितुर्वशेतिष्ठेदित्युक्तं ।
वयोन्तरप्राप्तौ वेदयितुः पितुः स्वाम्यंनास्ति शुल्कदेयायाअपि हेतोः समानत्वान्पितुःस्वाम्यनिवृत्तिः अषक्रमणंनिवृत्तिः
प्रतिरोधनंप्रतिरोधे ऽपत्योत्पत्तिकार्यं केचिदाहुः अमानवोयंलोकः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋतुमतीं पित्रादीयमानामपि । अत्रहेतुः सचेति । सपिता स्वाम्याच्छुल्कहेतोरतिक्रामे-
दपगच्छेत् । ऋतूनांप्रतिरोधनादिति गर्भनिरोधनकृतंपापमपेक्षितम् ॥ ९३ ॥

(३) कुट्टुकः । ऋतुयुक्तांकन्यांवरः परिणयन्पित्रे शुल्कंन दद्यात् यस्मात्सपिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्क-
न्यायाः स्वाभित्वाद्धीयते ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षे गोमिश्रुनं ब्रिहितमपि ऋतुमत्यां निषेधमि पितृदत्तम् । सहि पिता स्वाम्यादतिक्रामे-
त्स्वाम्यात्प्रच्युतः । ऋतूनांप्रतिरोधनात् ऋतुजापत्यप्रतिरोधात् । ऋतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वंच यतः स्वयं-
वरा त्वदेहमात्रमादाय वरंवरयतीतिपित्राद्यनधीनत्वंबाल्ये पितुर्निर्देशेतिष्ठेदित्युक्तेर्दशवर्षादिकालस्य स्वत्वनिवर्तकत्वेवदतु-
कालस्यापि स्वत्वनिवर्तकत्वात् । [अष्टवर्षाभवेत्कन्यानव वर्षातुरोहिणी । दशवर्षाभवेद्वैरोअत ऊर्ध्वंरजस्वलेत्युक्तेः]*
॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । सः पिता ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पिता ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोद्धहेत्कन्यां तृयां द्वादशवार्षिकीम् ॥ अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । इयता कालेन यवीयसी कन्यावोढव्या न पुनरेतावद्वयसएवविवाहइत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव किंतिहि बहुना कालेनयवीयसी वोढव्या नहेतद्विवाहप्रकरणे श्रुतं येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गं दशादिवर्षांपञ्चविंशत्यादिवर्षं च निवर्तयेत ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिर्भवत्येव सत्यमिह प्रकरणोत्कर्षेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते तथाशिष्टसमाचारः सुतस्य च पुनर्दारक्रियायां नैषकालः संभवतीति पुनर्दारक्रियांकुर्यादिति नोपपद्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिंशद्वर्षइत्येतद्ब्रह्माण्तिकव्रतचरणपक्षे । धर्मे स्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्दीभवतीति त्वराहेतुरुक्तः ॥ ९४ ॥

(३) कुड्मूकः । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्धहेत् । चतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षागार्हस्थ्यधर्मेवसादंगच्छति त्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदोभवति त्रिभागवयस्का च कन्या बोध्यूनोयोग्येति गृहीतवेदश्चोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलंबेति सत्वरइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मादिविवाहे वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पेनाह त्रिंशदिति । वहेदुद्धहेत् अष्टवर्षः उत्कटरागापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मापेक्षया वा । अतएवाह धर्मेसीदतीति । उद्धहेत्सदृशो भार्यामित्यस्य शेषोयम् स्थानभ्रष्टः । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रौताधानस्यापत्योत्तरकालीनत्वादधर्मोत्रावसध्याख्याग्निसाध्यः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः धर्मेसीदतिसत्वरः अन्यकन्यांवहेत् ब्रह्मचर्यविप्लवसंभावनायां वयोवस्थानियमोनादरणीयइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेसीदतिसति रजोदर्शने समुपागतेसति सत्वरोभवेत् ॥ ९४ ॥

देवदत्तांपतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तां सार्धं बिभृथान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । सार्धं भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदोषयुक्तापि भर्त्रा न त्याज्येति श्लोकार्थः । अवशिष्टप्रशंसा यान्तुनिरुध्यादेकवेरमनीत्यसाध्याऽपि विहितं तत्सकृद्यभिचारे अभ्यासेतु त्यागएव नान्यथा तां सार्धं बिभृथान्नित्येन किंचित्कृतं स्यात् । यदपि ॥ तृताधिकारामलिनांपिण्डमात्रोपजीविनां ॥ परिभूतामधःशम्यां वासयेद्यभिचारिणीं ॥ तच्च सत्यांशकौ पत्युरिच्छासा अनिच्छायां तु त्यागएव यच्चेदर्पितात्त्वपि वस्त्रान्नदानंदेयचेत्यादिवक्ष्यति तद्ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चित्तेषु भैक्ष्यभोजनारम्भेनिवासप्रामौ प्रतिषेधवचनमिति वक्ष्यामः सर्वथा तु पुनर्व्याभिचारिण्याभरणंनास्ति नचात्र त्यागः श्रुतोयेन संभोगविषयतया कल्पेत सोमोददित्यादि मन्त्रार्थवादेभ्यो देवतानां दातृत्वं प्रतीयते । अथवा विवाहे देवताभार्या भवत्यत उच्यते देवदत्तामिति विन्देत नात्मन इच्छया यथान्यद्गोहिरण्याद्यापणभूमौ लभ्यते नेयं भार्या । अत उच्यते नेच्छयात्मन इति देवेभ्यो हितं त्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादिक्रियानिमित्ते नास्ति देवहितं अतस्तां द्विषाणां द्विषतीमपि बिभृथात् पातित्ये तामधिकारप्रामां पतिर्विन्देत ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवदत्तां देवेनाग्निना दत्ताम् । रयिचपुत्रांश्चादादग्निर्मस्यमथोद्गममिति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मूकः । भगोर्यमा सविता पुरंधिर्मसंत्वा दुर्गार्हपत्याय देवा इत्यादिमन्त्रलिङ्गाद्यादेवैर्दत्ता भार्या तांपतिर्लभते नतु त्वेच्छया तांसतीं देवानां प्रियंकुर्वन् यासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भगोर्यमादेवः सविता पुरंधिर्मसंत्वा दुर्गार्हपत्याय देवा इति मन्त्रलिङ्गात् भार्यायादेवदत्तात्वं

ख्यापयन्नुपस्थितायां श्रद्धातिशयविधत्ते देवदत्तामिति । विवाहोजन्ममरणंयदा यत्र च येन चेतिस्मारयन्नाह नेच्छयेति । द्वेषादिमत्यपि साध्वीति कृत्वा वस्त्रान्नादिना पोषयेदिति श्लोकार्थः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अतोस्यावृत्तिर्विधातव्येत्याह देवदत्तामिति । देवदत्तां सोमगन्धर्वाग्निभिर्दत्तां प्रियमाचरन्प्रियाचरणहेतोः धर्मसाधारण्याच्च ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदत्तां सोमादिभोगकाले दत्तां अथवा विवाहे देवदत्ता भार्या भवेति वा सोमोददद्रन्धर्वाय गन्धर्वोदददग्रयइति श्रुतेः ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थंस्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मात्सारधाणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजनं गर्भग्रहणं सन्तानो गर्भाधानं तस्माद्धेतोरपत्योत्पत्तेरुभयाधीनत्वाद्देहे स्त्रीपुंसयोः साधारणो धर्मः पत्न्यासहपुंसउक्तः अतः केवलस्याधिकाराभावात् । स्त्रियोद्वेष्ट्या अपि न त्याज्याः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं गर्भप्रसवार्थम् । संतानार्थं बीजनिक्षेपेण संतानसिद्ध्यर्थं मानवाः ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्गर्भग्रहणार्थंस्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्गर्भोत्पादनमेवानयोरग्न्याधानादिरपि धर्मः पत्न्यासह साधारणः । क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादिवेदेऽभिहितस्तस्माद्भार्याविभूयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धातिशयस्य प्रजोजनमाह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं प्रजनं प्रजन्यतेनेनेति प्रजनं कामः तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मशकार्थो धूमइतिवत् । संतानार्थं गर्भाधानार्थं मानवाः पुमांसश्च सृष्टाः मनुष्याणामेवमन्त्रतो गर्भाधानमिति सूचनार्थम् । क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादिश्रुत्युदितः पत्न्यासह साधारणो धर्मइत्यन्वयः । मानवाइति हे कृषयइतिवा ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । भर्तव्येत्याह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं गर्भधारणार्थं सन्तानार्थं बीजनिक्षेपणार्थं मानवाः पुरुषाः ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां भ्रियेत यदि शुल्कदः ॥ देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं च दत्ता केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता अत्रान्तरे सचेन्नियेत तदाऽन्यद्रव्यवद्देवरेषु प्रजार्थेषु वा युधिष्ठिरादिवत् तदभावे सपिण्डेष्वतो विशेषार्थमिदमुच्यते देवराय प्रदातव्येति न सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्योनापि सपिण्डेभ्यः कितर्हिकस्मै देवरायैव तत्रापि कन्याया अनुमतौ सत्यां अथासत्यां कन्यायाः शुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा शुल्कं कन्यापितृपक्षाणामेव अथपत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं शुल्कं त्यक्त्वा अन्यस्मादादाय दीयते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुरुषार्थयद्यनुमन्यते अननुमते तु नान्यस्मै देया किंतु कन्यैव तिष्ठेदिति फलिष्यति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदोषरो भ्रियते तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याभ्रियतइति प्रागुक्तं नियोगरूपं इदन्तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्याभ्रियेत कन्याया इत्यस्माद्विशेषं वक्तुमाह कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा भेदः । तथाच तस्याः स्वत्वनिवृत्तेरनुमतौ स्वयंवरा स्यान्तु बलाद्दानुं शक्येत्याहयदीति ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया सकृत्कन्यामदीयतइत्यस्यायमपवादः ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कंदुहितरंददन् ॥ शुल्कंहि गृह्णन्कुरुते छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । इच्छातः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः कस्य चित्ततएवाशङ्कस्याददोषं शुल्कग्रहणं शास्त्रे गृहीतशुल्काया विशेषउक्तोयतोतदमामाशङ्कामपनेनुमाह आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कमिति इच्छातः प्रवृत्तौ शास्त्रीयोनियमो ननुशास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यतोक्ता यथामद्यपीतस्य प्रायश्चित्ते मद्यपानंशास्त्रेणानुज्ञातंभवति शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तं गृह्णन् हि शुल्कंलोभेनेति । येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौप्रदर्शितएव ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगादर्थान्तरमाह आददीतेति । छन्नमपिशुल्कं प्रतिग्रहादिरूपेणापि छन्नना कन्याभिसंधिनाशुल्कंगृह्णन्दुहितृविक्रयंकुरुते ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीददच्छुल्कं गृहीयार्त्तिकपुनः शास्त्रविद्विजातिः यस्माच्छुल्कंगृह्णन्गुमंदुहितृविक्रयंकुरुते न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणंकन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायांपुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुल्कदइत्यनेन कन्याशुल्कं परमते प्रतिषेधति आददीतेति । सर्वांशी सर्वविक्रयीति सर्वविक्रयिणः शूद्रग्रहणमत्यन्तपातकसूचनार्थं तंदेशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्रविक्रयीतिस्मरणान् । छन्नं गुमं पापमावश्यकमितिभावः ॥ ९८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तदुक्तंगृहीते शुल्केन कन्येच्छायां सत्यां मृतेतु शुल्कदेऽस्याअन्यत्रदानमिति तन्निषेधति । यदन्यस्य शुल्कदस्यानुज्ञया पुनरन्यस्मै दीयते पुनःशुल्कंगृहीत्वेति वरंस्वयंवरंतु कारयेत्कन्या एषएवार्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोदेवरंप्रत्यननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै सा देया । सोदरस्तु आतात्मैवेति गृहीतस्य शुल्कस्य तद्धनत्वात्तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभावइति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेनान्यस्मै प्रतिपद्य ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्पुनः पूर्वं शिष्टान कदाचित्कृतवन्तोनाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयतइति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्य चित्कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्शुल्काभ्यांअस्मै प्रदाय देवरादन्यस्मै प्रदानं साधुकृत्याप्रसिद्धमित्याह एतदिति । अनपरे पूर्वे । देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । परे पुरातनाः अपरे नूतनाः अभ्यनुज्ञायप्रतिश्रुत्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तुया कन्या अन्यस्य अभ्यनुज्ञाय दास्यामीति उक्त्वा पुनः अन्यस्मै दीयते ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुमजात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । न कुतश्चिदस्माभिः श्रुतं पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्नशुल्कग्रहेण दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचारविरोधं दर्शयति नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषु जन्मसु लोकजन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम किंपुनः स्पष्टम् ॥ १०० ॥

(९८) ददन्=ददत् (अ)

‡ अनपरे पूर्वे=अपरे वर्तमानकालीनाःपरेपूर्वे (न)

(३) कुल्लूकः । पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं श्रुतवन्तोयच्छुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गुण्ड-
हितृविक्रयमकार्षादिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं कृत्यविषयमपितु श्रवणपथं नावतीर्णमित्याह नेति । पूर्वेषुजन्मसु कल्पेषु मनोज्ञा-
तिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः कामबाणप्रपीडितायास्तादृश्याददीयमानायाभर्तारमधिगच्छेदिति गतिरुक्ता ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । जन्मसु सृष्टिकालान्तरेष्वितियावत् ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारोभवेदामरणान्तिकः ॥ एषधर्मःसमासेनज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण वचनवित्या सर्वक्रियास्त्वव्यभिचारः । तथाचापस्तम्बः ॥ धर्मैचार्यं च कामे च नाभि-
चरितव्येति एतावच्च श्रेयोधर्मोर्थः कामः । तथाचोक्तं त्रिवर्गइति तुस्थितिरिति यच्चाहुरपरित्यागोऽत्राव्याभिचारइतरथा
स्त्रीवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिणयनस्यात्तदयुक्तं । अस्तिपुरुषे वचनं कामतस्तुप्रवृत्तानां तथाबन्धाष्टमेऽधिवेत्तव्याइति नतु
स्त्रियाः तथाच लिङ्गान्तरस्यादेकस्य बह्वोजायाभवन्ति नैकस्याबहवः सहपतयइति । आमरणान्ते भव आमरणान्ति-
कः अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्तोस्तीत्यर्थः । एषसंक्षेपेण स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टोर्धर्मोवेदितव्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणान्तिकोयावदुभयोर्मरणम् । परउत्तमः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापत्योर्मरणान्तंयावद्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो-
र्धर्मोज्ञातव्यस्तथा च सति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसयोरामरणं नक्वापि वियोगोयुक्तइति द्रढयन्नाह अन्योन्यस्येतिद्वाभ्याम् । एषोवक्ष्य-
माणः । परः उत्कृष्टो यतोव्यभिचारे ॥ संकरोनरकार्यैवेत्युक्तम् ॥ १०१ ॥

तथा नित्यंयतेयातांस्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥ यथा नाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । यतेयातां प्रयत्नवन्तोतथास्यातां यथेतेतरंपरस्परंनातिचरेतां अतिचारोऽतिक्रमः धर्मार्थका-
मेष्वसहभावः कृतक्रियौ कृतविवाहादिसंस्कारौनियुक्तौ ततः परोपसंहारः श्लोकोयंनानुक्तार्थोपदेशकः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतक्रियौ कृतनियमौ नातिचरेयातामिति । पुरुषोपि यथा परस्त्रियं न गच्छेदित्यर्थः
॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नंकुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परं व्यभिचरे-
ताम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह तथेति । यतक्रियौ यतचित्तौ ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियौ यतेयातांक्रियाभिर्यतेयातामित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तौ धर्मार्थकामनियुक्तौ ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तोर्धर्मोवोरतिसंहितः ॥ आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

(१०२) वियुक्तौ=नियुक्तौ (राम०) (१०२) कृतक्रियौ=यतक्रियौ (राघ०)

(१०३) दायभागम्=दायधर्मम् (ज, झ, ञ, ट, ड, ढ, त)

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धश्लोकोऽयं उक्तेषु स्त्रीपुंसयोश्चापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभाग-
स्यावसरः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ विभागवत्कुमारभते एषइति । रतिसंहितोरतिसंबन्धी रतेरपि न विरोधी । दायधर्मा-
न् दायमधिकृत्य विभागादिधर्मान् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषभार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मोऽयुष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्रामिश्रुता इदानीं दीयत-
इति दायः पित्रादिधनंतस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एषइति । रतिसंहितः परस्परानुरागयुक्तः । आपद्यपत्यप्रामिश्रत्वसुताभावे देवरा-
देरप्यपत्यावामिश्र । दायभागं दीयतइति दायः पित्रादिधनं तस्य भागो व्यवस्था ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यपत्यप्रामिर्देवरादिनियोगः । दायधर्मरिक्थपरिग्रहम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऐषतिसार्धेनाह । आपदि अपत्यप्रामिर्न पुनः दायधर्मन्निबोधत ॥ १०३ ॥

ऊर्ध्वपितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥ भजेरन्यैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । भजेरनिति ग्रामकालतायां लिङ् तथा पञ्चमे प्रपञ्चितं अथवा यस्मिन् शयने संक्रामति ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिता माता च पितरौ तयोः रिक्थं पैतृकम् । ऊर्ध्वं मरणात् । पितुर्मरणादूर्ध्वं पितुर्धनं
विभजनीयं मातुरुर्ध्वं मातृकमिति विभज्य ध्येयं स्मृत्यन्तरदर्शनात् । तत्र च मातृधनं दुहितृभाव एव पुत्रैर्याप्तम् । समे-
त्यैकत्र स्थित्वा । समं नतु मातृपितृधनयोर्विभागे अन्योन्यं विशेषः । अनीशाः विभागेऽस्वतन्त्राः तेन पित्रोरनुमत्या
जीवतोरपि तयोर्विभागइति लभ्यते ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातरोर्मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वपैतृकं मातृमरणादूर्ध्वमातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
तथोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातृर्युद्धारमनिच्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वविभागहेतुमाह यस्मान्ने
पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो भवन्ति मातुरपि प्रकृतत्वात् पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं । अयं च पितृमर-
णानन्तरं विभागोजीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन् विभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ विभाग-
चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह ऊर्ध्वमिति । त्रिपञ्चाशता । ऊर्ध्वं मातापित्रोर्मरणात् । विभागे हेतुः अनीशाः । अस्वा-
मिनः जीवतोर्मातापित्रोः । तयोर्मरणं स्वत्वस्योत्पादकं व्यञ्जकं चोभयथापि ऊर्ध्वपदमुपलक्षणं पातित्यप्रव्रज्यादेः । स्व-
त्वध्वंसकत्वसाम्यात् । समं समभागं कुर्यादित्यपि पितुरिच्छापक्षे ॥ विभागचेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ ज्येष्ठ-
वाश्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेस्तदिच्छैव कारणं न ज्यैष्ठ्यादिकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । समेत्य एकशोभूत्वा पैतृकं पितृसंबन्धि पितुरुर्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरन् विभजेरन् मातुरुर्ध्वं मातृकं
जीवतोः पित्रोः ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवतोर्मातापित्रोः ते पुत्राः अनीशाः ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरंतथा ॥ १०५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ एव त्विति एतज्ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे अन्येषां च हीनवत्त्वे ॥ १०५ ॥

(३) कुट्टूकः । यदापुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठेति । ज्येष्ठएव पितृसंबन्धिधनं गृहीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ता-
च्छादनाद्यर्थं पितरमिवोपजीवेयुः एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धार्मिकज्येष्ठसत्त्वेत्वाह ज्येष्ठइति षड्विः । शेषाः कनीयांसः । अन्नाच्छादनाद्यर्थं पुत्रायथा पित-
रमुपजीवेयुस्तथेत्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह ज्येष्ठएवेति ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव सतस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृणामनृणस्तेनैव तदृणापगमात् । अयं पूर्वस्यार्थवादः ॥ १०६ ॥

(३) कुट्टूकः । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति-
श्रुतेः । पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति । तथा प्रजयापितृभ्य इति श्रुतेः । पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सइति अतो-
ज्येष्ठएव सर्वधनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्रा वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्य सर्वधनभुक्तौ हेतुमाह ज्येष्ठेनेति । अनृणः निस्तीर्णः ॥ जायमानौ वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवाजायतइति श्रुतेः पितुर्ऋणवतः श्रवणात् ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह ज्येष्ठेनेति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठेनेति । सः पिता तस्मात्पुत्रात् अनृणः भवति च पुनः सर्वं अर्हति ॥ १०६ ॥

यस्मिन् नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्रुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरानित्यर्थवादोऽयं यथाश्रुतितात्पर्यं श्रुतिग्रहणादिकनीयसामभागार्हतैव स्यात् । ततश्च
वक्ष्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनन्त्यममृतत्वं उत्पादितपुत्रस्यैव मोक्षाश्रमाधिकारात् । धर्मजो धर्मार्थमुत्पादितः ।
कामजान् एकेनैव धर्मस्य सिद्धेः ॥ १०७ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मिन्नाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुत्पन्नयत्यमृत-
त्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमिति स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेनैव ऋणा-
पनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् इतरांस्तु कामजान्मुनयोजानन्ति । ततश्च सर्वधनं गृहीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह यस्मिन्निति । यस्मिन् । प्रथमजे संनयति स्वर्णं समर्पयति ध्ययति । तथाच श्रु-
तिः ॥ ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमिति ॥ धर्मजो धर्मार्थं जातइति ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । क्वचित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनः कनिष्ठो गुणवान् दृश्यते तत्र किं प्रवर्त्तितव्यमित्यपेक्षायामाह यस्मिन्-
णमिति । ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं संनयति निक्षिपति येन यशस्विना संतानकरेणानन्त्यं मरणराहित्यमश्रुते स एव
पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः ज्येष्ठइत्यर्थः । इतरान्निर्गुणान् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपितृभ्यः संनयति समार्पितयति । धर्मतः धर्मार्थं जातः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रवत्पालनीयान्तु बाला इति धनादिना गर्हणीयास्तदाह पुत्रवच्चापि वर्तेरन्निति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पालयेदन्वस्त्रादिदानेन । धर्मतो धर्मापेक्षया ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावेऽनुजान्भ्रातृभक्ताच्छादनादिभिः पितेव विभूयात् । अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्येतेषु वृत्तिं सदृष्टान्तां शिक्षयति पितेति । पालयेत् धर्मतो ज्येष्ठो ज्येष्ठधर्मेण । कनिष्ठधर्मेण च ते ज्येष्ठे वर्तेरन् यवीयांस इति शेषः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । वर्तेरन् यवीयांसः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठान् । ज्येष्ठे भ्रातरि कनिष्ठाः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरा प्रशंसा य एव गुणज्येष्ठः स वर्धयति कुलं अयमेव निर्गुणस्तत्कुलं विनाशयति शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोऽपि तथा वर्तन्ते तेऽपि गुणहीनाविवदन्ति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ इति तस्मिन् सम्यग्वृत्तावितरेषामन्यथा त्वेऽपि कुलं वर्धत एवेत्यर्थः । पूज्यतमः कनिष्ठैः । सद्भिः शिष्टैः कनिष्ठैर्गर्हितो न गर्हणीयः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वर्द्धिनयति यद्यधार्मिको भवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वा ज्येष्ठः कुलं नाशयति । तथा गुणवाङ्मयेऽलोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्राप्यर्थवादमाह ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठो हि धार्मिकतयाऽन्यानपि धर्मशिक्षया कुलं वर्धयति । एवमधार्मिकोऽपि नाशयत्यधर्मोपसेवनेन ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठ उक्तलक्षणः कुलं वर्द्धयतीति तरो नाशयति तस्मात्लोके पूज्यतमः सद्भिर्गर्हितश्च तथाविधो ज्येष्ठो नान्यः ॥ १०९ ॥

योज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव सपितेव सः ॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे च स्नेहः कनीयांसोऽपि तथैव वर्तन्तेति पालनं शरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुपेक्षाऽकार्येभ्यो निवर्तनं यस्त्वन्यथा वर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवाद नैर्मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्यान्यकरणविधेयतानुवृत्तिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दर्शयति य इति । ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठोचितपोषणादिकारी ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्भर्तेत सपितेव मातेवागर्हणीयो भवति यः पुनस्तथा न वर्तेत समातुलादिबन्धुवददर्शनीयः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्यैव पालकत्वतदभावाभ्यां पूजायां दृष्टान्तद्वयमाह य इति । ज्येष्ठवृत्तिर्ज्येष्ठस्यैव वृत्तिः पालनादिर्यस्य सज्येष्ठवृत्तिः समातृपितृवत्पूज्य इत्यनुषज्यते । तद्विन्नोयः सः बन्धुवत् मातुलादिवत् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठवृत्तिः पितृवत्पालनम् ॥ ११० ॥

एवंसह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवर्धतेधर्मस्तस्माद्धर्म्यापृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वेच्छानियोज्यत्वाभावान्निरपेक्ष्यस्य द्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तत्सिद्धयर्थोयंन्या-
यप्राप्तोविभागउच्यते पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरविभागादधर्मोविभागएवाग्निहोत्रादिवद्धर्मः ननु च धर्मानुष्ठानप्रतिब-
न्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य नैषदोषः अधिकृतस्याननुष्ठानेप्रत्यवायः नचाविभक्तधनस्याधिकारोऽग्निमत्वाभावाद्भिभा-
गकालएवाग्निपरिग्रहस्य विहितत्वात् यस्तुजीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृह्यताग्निस्तस्याधिकृतत्वान्नैवावि-
भागः सोपि यदि विच्युतः परिग्रहादन्यतोवा विहितानुष्ठानपर्याप्तधनस्तदा नैव सहवसन्प्रत्यवेयात् नहि विभागाविभाग-
योर्धर्मार्धतत्त्वरूपेणास्तीत्युक्तं ननु च भ्रातृणामभिभक्तधनानामेकोधर्मः प्रवर्ततइति वचनादपत्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्वि-
भागादस्त्येव धर्म व्यक्तः साधारण्याद्व्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति नैतदग्निहोत्राद्याहवनीयादिषुस्रग्निहोत्रादयः सं-
स्कारनिमित्ताश्चाहवनीयादयआत्मनेपददर्शनादन्यतरस्य संबन्धितांप्रतिपद्यन्ते परकीयेवाग्नौजुह्वतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति
नान्यस्याग्निषु यजतेति न स्मार्तेष्वपि गृहेऽग्नौ विधानं गृहशब्दस्य विशिष्टोपादानादश्विचनत्वादेशएवन्त्यायः अतिथ्या-
दिभोजनदाने महायज्ञमभ्यपाठात् ॥ वैवाहिकेग्नौकुर्वतिगृहसंकर्मयथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानंचेति गृह्यतएवाधिकारस्तेनैतद्व-
चनमेकोधर्मइतिश्रद्धपूर्तान्नादिमात्रंविज्ञेयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथग्वेति यदि धर्मोचिताभवन्ति । पृथग्विवर्धतइति भूयान्भवतीत्यर्थः । धर्म्या धर्म-
वती ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमविभक्ताभ्रातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मात्पृथ-
गवस्थाने सति पृथक्पृथक्पञ्चमहायज्ञानुष्ठानधर्मस्तेषांवर्धते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः ॥ एकपा-
केन वसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्रूहे गृहे ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पितरुर्ध्वं सहवसतिमुक्त्वा सर्वेषां धार्मिकत्वे विभागमाह एवमिति पृथक्क्रिया विभाग-
क्रियाधर्म्या धर्मार्था न स्वातन्त्र्यार्था । अतआह धर्मकाम्यया [इति ॥ एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्वि-
भक्तानांतदेवस्याद्रूहेगृहेइतिबृहस्पतिः]⁺ ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । वसेयुर्भ्रातरः ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥ ततोऽर्धमध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तुयवीयसः ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमुद्धारनियोगस्मृतिरतिक्रान्तकालविषया मत्वद्यत्वेनुष्ठेयं नियतकालत्वात्स्मृतोनामिति
केचित् । अनुष्ठेयत्वव्यपदेशोदीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युदयोयथास्यादिति नहि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणादृश्यन्ते अधी-
यते तु तदुपदेशं ब्राह्मणाः तथाचान्ये कलियुगे धर्मादित्युक्तंतेन देशनियमवत्कालनियमोपि धर्माणांद्रष्टव्यः नह्युदितोष-
र्मः सर्वत्रदेशेऽनुष्ठीयते तथाहि देशधर्मानियतदेशव्यवस्थिताउच्यन्ते अन्यथा सर्वानुष्ठाने नदेशव्यपदेश्यता धर्माणां तथाच
पठति अयं द्विजैर्हिर्विद्वद्विरित्यादि तस्मादुद्धारनियोगगोवधस्मृतयउपदिष्टानानुष्ठेयास्तदेतदपेशलं नह्येवंविधः कालनियमः
कचिदपि श्रूयते सायंप्रातपर्वदिनियमादन्यत्र यच्चान्ये कृतयुगे धर्मादिति तत्प्रथमएवध्याख्यातं । नह्युगभेदेन धर्मव्यव-
स्थाहेतुदेशनियमोपि प्राचीनप्रवणादिव्यतिरेकेण मध्यदेशः सर्वदेशकृतोनैवास्तीत्युक्तं । निजान् जनपदधर्मान्सद्विराचरि-

तानित्यत्र दीर्घसत्रैष्वद्यत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथमएवदर्शितः । यत्तुनाद्यत्वे केचिदनुतिष्ठन्तोद्दश्यन्तइति उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्त्याफलानिच्छया वा नास्तिकतया वा यत्तुवेने राज्यं प्रशासति तदा प्रभृतिकं महापौर्वकालिकमनुष्ठानदर्शयतीत्यर्थवादोसौ न कालोपदेशः । ज्येष्ठस्य विंशः ज्येष्ठस्य मध्यद्रव्याद्वा विंशतितमोभागउद्धृत्य दातव्यएव मध्यमस्य तदर्धचत्वारिंशत्तमोभागः एवंकनिष्ठस्य तुरीयोऽज्येष्ठपेक्षयाऽशीतितमोभागः । एवमुद्धृते परिशिष्टं त्रिधाकर्तव्यंतत्र सर्वेभ्योद्रव्येभ्योयद्वरं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठस्यैव अथवा द्रव्येष्वपि परंवरमिति पाठः । उत्तमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति [ततस्त] स्माद्यदेकं श्रेष्ठं तत्तस्यैव तदुक्तं भवति । यत्र गावोऽश्वावासन्ति एकः श्रेष्ठो ज्येष्ठस्य दातव्यो नद्रव्यान्तरेण मूल्यान वा स्वीकर्तव्यः त्रयाणां सर्वेषां गुणिनामयमुद्धारविधिगुणवतामुद्धारदर्शनात् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठस्येति मध्यकाद्धनाद्विंशतितमं भागं कृत्वोद्धृत्योद्धारवाशिष्टमध्योत्तमं किंचिदेव द्रव्यसहितं ज्येष्ठयाद्यमुद्धारमन्यौतु द्वौ तदनन्तरजाभ्यां क्रमाद्वत्वा शेषं समं कृत्वा विभाज्यमित्यर्थः । एतत्समगुणत्वे सर्वेषां भ्रातृणां च त्रित्वे ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्धृत्य तदुद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमोभागो दातव्यः अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । सति ज्येष्ठे विभागप्रकारमावेदयति ज्येष्ठस्येति । विंशउद्धारः उद्धृत्यादौ दीयते ज्येष्ठप्रत्युद्धारः अविभक्तधेनभ्योर्विशोभागएवमुत्तरत्र सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठं द्रव्यंचोद्धृत्य मध्यमं प्रति चत्वारिंशद्भागंचोद्धृत्य कनिष्ठप्रत्यशीतिभागमुद्धृत्य शेषं समं विभजेयुः । विभज्यमाने द्रव्ये योग्ये ज्येष्ठः श्रेष्ठं गृह्णीयादिति भावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । विभागपक्षे कर्तव्यमाह ज्येष्ठस्य विंशइति । सर्वद्रव्याद्विशो विंशतिभाग उद्धारो ज्येष्ठस्य स्यात् सर्वद्रव्याच्च यद्वरं तस्योद्धारः स्यात् । मध्यमस्य ततोर्धः परिशिष्टेभ्योऽकोनविंशतिभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणादर्थपरिमाण उद्धारः स्यात् । यवीयसस्ततस्तुरीयं परिशिष्टेभ्योऽर्धाष्टादशभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणस्तुरीयपरिमाण उद्धारः स्यात् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य वंशउद्धारः । च पुनः सर्वद्रव्याच्च यत्परं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठेनैव ग्राह्यम् । यवीयसः कनिष्ठस्य तुरीयं चतुर्थांशम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ॥ येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिभ्योधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतो यथोक्तमुद्धृत्य बहूनामपि मध्यममध्यमानां गुणवतो मध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तो नन्तरश्लोकैर्बहुभिरपि मध्यमैः संविभजनीयः समगुणानां तु मध्यमानां सर्वेषामेकैकस्य पूर्ववचनाच्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तउद्धार्यस्तेषां स्यान्मध्यमं धनमिति उभयथा वचनं व्यज्यते मध्यमधनं यदनन्तरश्लोकैर्निर्दिष्टं तत्सर्वेषां समवायेन दातव्यं यदिवा प्रत्येकमेव ज्येष्ठकनिष्ठतामपेक्ष्य तत्र प्रथमपक्षोर्निर्गुणेषु युक्तस्तेन बहुधनार्हो द्वितीयो गुणवत्त्वेव ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रानेके मध्यमाभ्रातरस्तत्राह ज्येष्ठइति । कनिष्ठः सर्वकनिष्ठः । संहरेतां गृह्णीयाताम् । तेषां स्यान्मध्यमं प्रत्येकं मध्यमस्य यदुक्तमुद्धारधनं तन्मध्यमाभ्रातृणां प्रत्येकमुद्धृत्योद्धृत्य देयमनेकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(३) कुट्टूकः । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारंगृहीयातां ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ताये मध्यमास्तेषामेवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागेवैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां त्रित्वे विभागमुक्त्वा चतुष्टयादौ तद्विशेषमाह ज्येष्ठश्चेति । यथोदितं विंशत्यशीतिभागौ संहरतां गृणीयाताम् । मध्यमं धनमिति स्वरसात्तयोर्मध्यवर्तिनां समतया देयमिति । तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता नास्तीति भावः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । मध्यमानां बहुत्वे कथमुद्धारइत्यत्राह ज्येष्ठश्चैवेति । संहरतां लभेयातां तेषां मध्यमानां मध्यमं ज्येष्ठकनिष्ठयोर्मध्यं एतदुक्तं भवति यथैकस्य मध्यमस्योद्धारपरिमाणमुक्तं तथा बहूनामपि प्रत्येकं स्यादिति ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ये मध्यमाः तेषां मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ॥ यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चामुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येनार्धश्लोकेन सर्वद्रव्याच्चयद्वरमित्युक्तमनुवदति जातशब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो वा । अग्रजो ज्येष्ठः अग्र्यं श्रेष्ठं यच्च सातिशयमेकमपि वरूढमलङ्कारं वा दशतोदशावयवाद्वा न लभते वर्गे दशशब्दः अन्येतु त्वार्थे तसिंचाचक्ष्यते दशैव दशतोवरानिति बहुवचनं पठन्ति दशवरानाददीत अन्यस्तद्विशिष्टान्स्मरति दशतः पशूनामेकशफद्विपदानामिति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठस्यातिशयितगुणत्वमाह सर्वेषामिति । विभक्तेषु भागेषु मध्ये यः श्रेष्ठतमः सर्वेषामग्र्योभिरुचितो भागस्तज्येष्ठो गृहीयात् । तथा सर्वेषु विभागेषु यत्किंचिदेकं सातिशयं तद्गृहीयात् । तथा दशसु पशुषु विभजनीयेषु मध्ये एकउत्कृष्टः पशुः स्वभागाद्विहिर्याहः दशतश्च पशूनामिति गौतमस्मृतेः । एतच्चातिबहुगुणज्येष्ठातिहीनगुणकनिष्ठविषयम् ॥ ११४ ॥

(३) कुट्टूकः । सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याद्यच्छ्रेष्ठं धनं ज्येष्ठस्तद्धनं गृहीयात् सर्वद्रव्याच्च यद्वरमित्युक्तमनूदितसमुच्चयबोधनाय यच्चैकमपि प्रकृष्टद्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृहीयात् तथा दशतः पशूनामिति गौतमस्मरणात् । दशभ्योगवादिपशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते इदंच यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयं सर्वेषां समगुणत्वेतु ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्वरमित्युक्तं तद्गुणवत् ज्येष्ठविषये विशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेषां विभाज्यानाम् । दशतः दशभ्योगवादिपशुभ्य इति दशतः पशूनामिति गौतमोक्तेः संभवद्विषयम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । तुल्यगुणभ्रातृविषयो यमुद्धारउक्तः अथ गुणविशिष्टज्येष्ठभ्रातृविषयउच्यते सर्वेषामिति सर्वेषां धनजातानां गोभूहिरण्यादीनामग्र्यमग्रजः आददीत सातिशयमुत्कर्षयुक्तं यत्किञ्चिद्भिभागानर्हं देवतादीनां प्रतिमादि तच्चाददीत ततो दशसु वरश्चामुयात् सर्वेषु दशधाकृतेष्वेकं भागमात्मनोऽश्वत्वेन प्रामुयादित्यर्थः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां धनपातानां भागानां अग्र्यं श्रेष्ठं अग्रजः दशतः दशपशुभ्यः वरम् ॥ ११४ ॥

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ॥ यत्किंचिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दशसु पशुषु यः पूर्वत्रोद्धारउच्यते सनास्ति ये भ्रातरः स्वकर्मसु श्रुताध्ययनादिषु संपन्नाविशेषतो दशस्विति चोपलक्षणं व्याख्यानयन्ति दशसु यत्र श्लोकउद्धारउक्तः स सर्व एव नास्ति कर्मसंबन्धात् किंतु तैरपि यत्किंचिदेवाधिकमुपानविधिमानवर्धनं पूजाकरं ज्येष्ठाय देयम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकाधिकमंशद्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृहीयात् अधिकमर्थयत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो-

गृहीयात् कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशंगृहीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः इदन्तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यं ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह एकेति । एकाधिकं अंशद्वयं अध्यर्धं सार्धैकमंशं ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिभिर्ज्येष्ठत्वे कनीयसांविगुणत्वे ज्ञेयं तुल्यत्वे तूक्तं ततोनुजः ज्येष्ठादव्यवहितः ताभ्यामन्ये यावन्तः शेषाः पुत्रास्तावन्तः समभागाः स्युरिति ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । एकाधिकं एकांशाधिकमंशद्वयमिति यावत् । ततोनुजः अध्यर्धमंशं अंशमंशमेकैकमंशं यवीयांसोऽहरेयुः गुणवत्तरज्येष्ठविषयमेतत् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाधिकं द्वावंशौ । ततोऽनुजः अर्धम । यवीयांसः अंशमंशम ॥ ११७ ॥
स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागंपतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । कन्याशब्दः प्रायोऽनुदासु प्रयुज्यते कानीनपुत्रः स्मृत्यन्तरेचोपात्तानामिति पठ्यते अतोऽनुदायामयं भाग उच्यते स्वाभ्यः प्रजाभ्य इत्यपेक्षया स्वाभ्यो भ्रातरः कन्याभ्यश्चतुर्भागमंशं दद्युः स्वादंशात् । यत्र बन्धः कन्याः सन्ति तत्र समानजातीयभ्रातृपेक्षया चतुर्थांशे कल्पना कर्तव्या । तथाचायमर्थः त्रीनंशान्पुत्राददीत चतुर्थकन्येति यदपि कैश्चिदुक्तं महानुपकारः पितृकरणं कन्यानामदत्तानां येन जीवति पितरि तदिच्छया मूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्ते मृतेष्वंशहरा इति तत्पुत्रेऽपि तुल्यवाचनिके चार्थे केयं नोदना अथाभिप्रायसमाचार उद्धारमात्रप्रयोजनं दानमित्याचारो दुर्बलः स्मृतेरिति । नवैकान्तिकः अनैकान्तिकत्वे च स्मृतितोयं नियमो युक्तः यदपीदं केनचिदुक्तमुद्धारमात्रप्रयोजनं देयं चतुर्थो भागो यथाश्रुतमिति च इदं वाच्यो नोद्वाहे परिमितधनदानमस्ति तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वत् केवलमाच्छाद्यालकृतां विवाहयेत् सौदायिकं वा स्यादद्यादिति श्रूयते अलङ्कारत्वं सुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकधाभिन्नमिति तत्र न ज्ञायते कियद्वा त्व्यं धनं कीदृशोवालङ्कार इत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदं युक्तं स्वादंशाच्चतुर्भागमिति न चास्मिन्नर्थे शास्त्रविरोधो युक्तिविरोधावा स्मृत्यन्तराण्येवमेव पक्षमुपोद्बलयन्ति ॥ असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तुरीयकमिति तथा ॥ आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिरिति । अस्यायमर्थः यत्र त्वल्पं धनमस्ति भ्रातुर्भगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्यायाभरणं भवति तत्र समभागं कन्याहरेदासंस्कारात् । परतस्तु स्मृत्यन्तराच्चतुर्भागं गृहीयात्स्वल्पमपि कथं तर्हि भरणमात्रं कुर्यादत उक्तं परतो बिभृयात्पतिरिति भ्रातृग्रहणं सोदर्यार्थं व्याचक्षते कोभिप्रायः भ्रातृशब्दो निरुपपदसोदर्य एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते पृथक्त्वचनं च लिङ्गस्य स्यात्तु हि सौदर्यो नास्ति तस्या अयं दायः सौदायिकस्य प्राप्नोति वैमात्रेयो दास्यतीति चेन्नासति वचनान्तरे ददात्ययं भ्रातृशब्दा एकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते । पैतृष्वसेयादिषु तूपचाराद्वर्तत इति युक्तं एवमेकशब्दस्यानेकार्थत्वं नाभ्युपगतं भवति स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान् तत्र हि पठ्यते यच्छिष्टपितृदायेभ्यः प्रदानिकमिति नात्र भगिनीशब्दो भ्रातृशब्दो वा श्रूयते यत इयमाशङ्का स्यात् यत्तु पृथगिति तदैकैकस्यैव समूहः भागः सर्वाभ्य इत्येवमपि युज्यते यदप्युच्यते अददतां प्रत्यवायान्तु हृष्टाद्याप्यन्ते यत उच्यते पतिता स्युरदित्सव इति योहि यत्र यावत्त्यंशे स्वामी सहरेदित्युच्यते न पुनरनेनास्मै दातव्यमिति यथा वोच्यते भ्राता भ्रात्रे दद्यादिति चोच्यते न पुनरस्वामिभ्यः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः । ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायाँ क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्यायाँ इति क्रमेण स्वत्वांशचतुर्थभागं दत्त्वा भागत्रयं गृहीयुः । अत्र च कन्या बहुत्वेऽपि तदेव विभजनीयम् । बहुत्वे तु भ्रातृणां कन्यायाँ वैकत्वे एकस्य भ्रातुर्भागाच्चतुर्थो भागो यावांस्तावद्धनं स्वत्वांशेभ्य आरुण्य देयम् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारोऽभ्रातरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोऽंशान्हरेद्विप्रइत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्योभागेभ्यः आत्मीयात्मीयाद्भागाच्चतुर्थभागं पृथक्कन्याभ्योऽनूढाभ्योभगिनीभ्यः या यस्य सोदर्या भगिनी सतस्या-
एव संस्कारार्थमिति एवंदद्युः सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपकृष्टैरपि संस्कार्येव । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ असंस्कृतास्तु-
संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांशान्तु तुरीयकम् ॥ यदिभगिनीसंस्कारार्थंचतुर्भागंदातुनेच्छंति
तदा पतिताभवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुहितृसत्त्वे तु व्यवस्थामाह स्वेभ्य इति । त्वांशात्तुरीयोभागः स्वजातिस्वभगिनीनां संस्कारा-
र्थेदेयः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ असंस्कृताश्च संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांशान्तु तुरीयकम् ॥
विधा विभक्तये चतुर्भागास्तेषामेकं भ्रातरः पृथक्पृथग्भ्रातरइत्यर्थः । इदंत्वेनेकमातृकाणांवक्ष्यमाणानाम् । तददाने
दण्डमाह पतिताइति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । विभक्ता भ्रातरः कन्याभ्यो वृत्ताभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्योऽंशेभ्यः पृथक् प्रदद्युः कियता परिमाणेन
चतुर्भागं कुतएतत्त्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागनियमात् अदित्सवः पतिताः स्युरिति प्रत्यवायदर्शनाच्च ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याप्रत्याह भ्रातरः स्वेभ्यःस्वेभ्योऽंशेभ्यः पृथक्पृथक् । कन्याभ्यः चतुर्भागंप्रदद्युः । पतिता-
भ्रातरः अदित्सवः अभागार्हाः ॥ ११८ ॥

अजाविकंसैकशफंन जातु विषमंभजेत् ॥ अजाविकन्तु विषमंज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । एकशफमश्वाश्वतरगर्दभादयः विभागकाले समसंख्यया यद्विभक्तुमजाविकंन शक्यते ज्येष्ठस्यै-
वस्यान्तदन्त्यद्रव्यांशपतेन समतांनयेद्विक्रीतंवा ततस्तन्मूल्यंदापयेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वावधावेकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमं तावद्भ्योभ्रातृभ्यः एकैकत्वेन विभजनीयापर्याप्तं विक्रयादिना पदार्थान्तरीकृत्य
नविभजेत् किंतु ज्येष्ठस्यैव । अजाविकंतुविषममित्येकशफस्याप्यश्वादेरुपलक्षणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एकशफाअश्वादयः छागमेषादि एकाशफसहितंविभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यंतन्न वि-
भजेत्किन्तु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान्तु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यंविभजेत् । अजाविकमिति पशु-
द्वन्द्वादिभाषैकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुषु गुणवज्ज्येष्ठस्यैव विषमंभागं विदधत्तदन्येषां तदभावमाह अजेति । अजाविकं अजा-
श्वावयश्च तत्सैकशफं एकशफाअश्वगर्दभादयः तैःसहवर्तमानं यावन्तःपुत्रास्तैरुक्तपशुषु समतया गृहीतेषु अधिकमूल्यं
कृत्वानविभजनीयम् । सज्येष्ठस्यैवेतिभावः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । एकाधिकं हरेज्येष्ठइत्यादिनोक्तस्य विषमविभागस्य कचिद्विषयेऽपवादं श्लोकद्वयेनाह अजाविक-
मिति । एकशफमभिन्नखुरमश्वादिकं न विषमं भजेद्विभजेत्किन्तु सममेव विभजेत् विषमसंख्ययाविभक्तुमशक्यं यथा त्र-
याणां भ्रातृणामेकं द्वेचत्वारोत्यादि संख्याया ज्येष्ठस्यैव विधीयते । कालतोविभज्य भोगेन वा विक्रीयमूल्यं विभज्य वां-
शस्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

यवायाञ्जैष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोव्यवस्थितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृव [त्सोदरेऽतिदे] 'शे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । समस्तत्र विभागः स्या-
त् नचोद्धारंनचैवाधिकंहरेज्येष्ठइति नापि यत्किंचिदेव देयमिति समः स्यात्केनोत्पादकेन पितृव्यकेण कनीयसा अनियु-

क्तासुतस्य त्वभागाहंतैव वक्ष्यते इदं च लिङ्गं भ्रातरिसहिते सत्यपि भ्रातृशब्दे भ्रातृपुत्रेणाप्यसति भ्रातरि [सह]^१ विभागः-
कर्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तत्र पितृद्वारा । तस्मान्नापि देवरजाय समो भागो देयोनतु पितृव्यैः सह तस्य वि-
भागे तस्य पितृव्यैश्चाज्येष्ठोद्धारः । एतेन यवीयसो भार्यायां ज्येष्ठेनापत्योत्पादने भागान्यूनतेत्यर्थादुक्तम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य
समो विभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्य
भ्रातरः सममित्युक्तं तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वक्ष्यमाणदशविधपुत्रेष्वौरसानां विभागमुक्त्वा क्षेत्रजे विशेषमाह यवीयानिति । ज्येष्ठभार्यायां
ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याम् । समस्तत्र विभागइत्येव धर्मः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । पुत्रमिति जातावेकवचनं पुत्राविति पाठः । गुरुनियोगादुत्पादयेदिति व्याख्येयम् । इतरोनाशइति
वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नियोगोत्पादिते ज्येष्ठे समो विभागः स्यात् ॥ १२० ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥ पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसर्जनमप्रधानक्षेत्रक्षेत्रजस्य प्रधानस्यौरसस्य तुल्यइत्येतद्वाश्रित्य तद्धर्मतः शास्त्रतो न यु-
ज्यते औरसः किल पितृव्येष्ठांशं कृत्स्नं लभते अयंतु क्षेत्रजोऽप्रधानं तस्माद्धर्मेण तं भजेत् धर्मः पूर्वोक्ता भागकल्पना ननु चा-
यमपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति किमत्यौरसवत् लभतेऽत आह पिता प्रधानं प्रजने । पिता जनकोत्राभिप्रेतः सप्रधानमपत्योत्पाद-
ने अयंचा प्रधानः कनीयसा जनितः उपसर्जनप्रधानस्य सममित्येवाहृत्य श्लोको गम्यते अर्थवादोऽयं पूर्वस्य ज्येष्ठांशनि-
षेधस्यार्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दोऽर्थवत्किंचिदालम्बनामाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या । अन्ये पठन्ति तस्माद्धर्मेण तं-
त्यजेदिति तदयुक्तं सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् अर्थवादत्वाच्चास्य न विनिकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रधानस्य भ्रातृमध्ये ज्येष्ठस्य पितुः स्थाने उपसर्जनममुख्यः पुत्रो नोपपद्यते न युज्यते अ-
तो न ज्येष्ठोद्धारः । नचैवं भागो न देयो यस्मात् प्रजने संताने तत्र तत्पितैव ज्येष्ठतया प्रधानं तथा च तस्यानुकल्पिकः पुत्रः
संततिमध्ये साम्यसहायेऽतस्तमपि धर्मेण युक्तेन क्रमेण समभागेन भजेन्नन्यूनम् । तेन यत्र पितुरप्राधान्यं तत्र न्यून-
तापीति पूर्वोक्तशेषः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोपि पितेव सोद्धारविभागी युक्तइतीमांशङ्कानिराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रढयति ।
अप्रधानक्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्यो-
त्पादने प्रधानं तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येण सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुरपेत्यादि । अयमर्थः । प्रधानस्य ज्येष्ठभ्रातुः । यद्यप्युद्धारो नोपसर्जनता तस्मादवश्य-
मुद्धारो देयस्तथापि तस्य मरणादौ तत्क्षेत्रे कनिष्ठस्य यस्मादुपसर्जनत्वमेव पितुरेव जनने प्राधान्यात्तस्य चात्र कनिष्ठत्वा-
दतएव नोद्धारभागः पितुः समभागः पितृव्यैः सहेति तं क्षेत्रजं धर्मेणोत्पादकपित्ररूपेण नतु मात्ररूपेण ज्येष्ठता नास्ति हि
स्त्रियाइति वक्ष्यमाणो हेतुरिति भावः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह उपसर्जनमिति कनिष्ठप्रभावत्वादुपसर्जनमप्रधानं सपुत्रः प्रधानधर्मभाजनं न

(१) मे० ८, आ आ.

भवतीत्यर्थः । पिता प्रधानं प्रजने न माता तेन मातुः ज्येष्ठतया तस्य ज्यैष्ठ्यं नायाति तस्मात्पितुः प्राधान्याद्धर्मेण पूर्वश्लोकोक्तेन विधिना समं विभागं कनिष्ठप्रभवो भजेन ज्यैष्ठ्येन मातुरधिकम् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपसर्जनं गौणम् ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठा प्रथमोद्भा पश्चाद्बद्धा कनिष्ठा तयोर्जातानां किमातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यात्त्वजन्मक्रमेणेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कनिष्ठोऽल्पवयाः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि प्रथमोद्भायां कनीयान्पुत्रो जातः पश्चाद्बद्धायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किमातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत्त्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुमातृकाणां पुत्राणां मातृविवाहक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यम् उत सुतजन्मक्रमेणेति संदिग्धे पुत्र इति पूर्वजो ज्येष्ठ इति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । यत्र विषये ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां ज्येष्ठः पुत्रः कथं तत्र विभागः स्यात्किमातृज्यैष्ठ्येन विभागः किमपत्यजन्मना वेति संशयश्चेन्नोत्तरं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठायां स्त्रियां कनिष्ठः पुत्रः च पुनः कनिष्ठायां स्त्रियां पूर्वजः ज्येष्ठः पुत्रः भवेत् । यद्वा ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये ब्राह्मणी क्षत्रिया चेति ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां क्षत्रियायां च पूर्वजः ज्येष्ठो भवेत् । ततो वैश्यायां क्षत्रियादिपुत्राणां स्वजातितः त्रिंशद्वेकभागाः स्युः इतियोगीश्वरः ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः ॥ ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान् ततो वृषादन्ये ये वृषभा अज्येष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः अतश्च ज्यैष्ठिनेयस्यैतावदुक्तमधिकं यच्छ्रेष्ठो वृषो गुणमात्रेणाधिक्यं संख्यया तदूनानां तस्मात्पूर्वजादूनानां कियतामित्याह स्वमातृतः पुनर्मुख्यत्वोद्धत्वात्तेनात्र मातृज्यैष्ठ्यमाश्रितं भवति न जन्मतः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकं श्रेष्ठं उद्धारमधिकं स पूर्वजः कनिष्ठः पुत्रः । ततोऽन्ये ज्येष्ठवृषा ज्येष्ठग्राह्यवृषास्ते तदूनानां कनिष्ठिनेयाद्धीनवयसाम् । स्वमातृतः स्वमातृज्येष्ठत्वानुरूपेण यस्य माता ज्येष्ठा तस्याप्येको वृष उद्धारः किंतु पूर्ववृषाद्धीनः । एवं तद्धीनोऽन्येषां तस्मात्कनिष्ठासुतानामिति क्रमेणोद्धृत्य शेषं समांशं विभाज्यमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः इत्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति च्छत्वम् । सकनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषादन्ये ये संत्यग्याः श्रेष्ठवृषास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृतऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्निर्णयमाह एकमिति । पूर्वस्यां जातः इत्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति च्छत्वः । अपरे ये पुत्रास्ते ज्येष्ठवृषान्यूनानां वृषास्ते भागत्वेन येषां सन्ति ते ज्येष्ठवृषाः एकैकशः । तत्र हेतुः तदुत्पन्नानां स्वस्वमातुरुत्तरकालोद्वाहेन तेषां न्यूनत्वात्कनिष्ठत्वमिति ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वजः कनिष्ठायां प्रथमजातः संहरेल्लभेत न परे तस्माद्वृषभादन्ये ये ज्येष्ठवृषास्ते ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने-
यस्य वृषस्य बहुवचनाच्चवरास्तदूनानां ज्येष्ठान्मातृभ्योन्यूनानां त्वमातृतोऽशकल्पना न्यूनान्यूनतरा चेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपूर्वजः पूर्वस्यांजातः कनिष्ठापुत्रोवा ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ॥ ततः स्वमातृतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्धारान्तरैकल्पिकमेषामुच्यते अज्येष्ठायां ज्येष्ठोजातः पंचदशगाहरेत् षोडशोवृषभोवृषभसं-
बन्धाद्वाबोलभ्यन्ते यथास्य गोर्द्धतीये नार्थइति अन्ये शेषागाहरेरन्त्वमातृतः यथैवैषांमातागरीयसी कनीयसीमाहरेत्
अथवा ज्यैष्ठिनेयस्यायमुद्धारोधिकउच्यते पूर्वस्तु स्थितएव नात्रानडुत्पश्लेषः शेषाःकनीयांसःत्वमातृतोहरेरन् त्वमातृतइति
विविच्यते श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वान्न विवेके यत्नः उपक्रममात्रमेतत् सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठायां प्रथमोढायाम् । षोडशोवृषभोयासां पञ्चदशानां गवां तासांसंघं वृषभषोडशम् ।
ततइति ततोऽन्ये त्वमातृज्यैष्ठ्यक्रमेणैकैकंवृषभमुत्तममहीनक्रमेणगृह्णीयुः ॥ १२४ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रथमोढायां पुनर्योजातोजन्मना च भ्रातृभ्योज्येष्ठः सवृषभः षोडशोयासांगवांतागृह्णीयात्पञ्चदश-
गाएकंवृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तर्येऽन्ये बह्वीभ्योजातास्ते त्वमातृभागतऊढज्येष्ठापेक्षया शेषाभागादिविभजेरन्निति निश्च-
यः ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठायां जन्मतोपि ज्येष्ठस्तु वृषभैकोत्तराः पञ्चदश गाः प्रामुयादित्याह ज्येष्ठस्त्विति । त्वमा-
तृतः मातृद्वाहक्रमेण शेषाः कनिष्ठायां जाताः सवार्णायां भजेरन् भागमितिशेषः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । वृषभषोडशं वृषभषोडशकं धारणीयः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षोडशवृषभः षोडशी ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानांपुत्राणामविशेषतः ॥ न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सदृशः समानजातीयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनार्थक्रियांप्रतिविशेषमाह सदृशेति । वयोज्येष्ठएवाभिवादनदिविषयइत्यर्थः
॥ १२५ ॥

(३) कुड्डूकः । समानजातीयस्त्रीषु जातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते
जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएव विंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः । एवंच मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहण-
वद्विकल्पः सच्च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणांगुलघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽन्यंशंदायादवामुयादिति
बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमिति मन्दगुणस्य वृषभषोडशाइति मातृज्यै-
ष्ठ्याऽन्येणोद्धारोबोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधिं त्वनुवादमेधातिथिरवदत् । गोविंदराजस्त्वन्यमतंजगौ । न केवलंविभागे
जन्मज्यैष्ठ्यंकिन्तु ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रःकनिष्ठइत्यादिश्लोकत्रयेणैकदेशिमतेविभागमुक्त्वा स्वमते तूक्तविभागान्वक्तुं पुत्राणां

* जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः=किन्तु जन्मक्रमेणैवातः कनिष्ठजोपि पूर्वोक्तमेव
विंशभागद्वंशादिकंगृह्णीयात् (अ)

जन्मतएव ज्यैष्ठ्यमाह सदशस्त्रीष्विति । लाघवात्सदशस्त्रीषु जन्मोत्कर्षउद्धारप्रयोजकोनतूद्वाहस्य यौगपद्यं क्रमिकत्वंचेति । मातृज्येष्ठत्वविधिनिषेधयोः पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिरिति कुड्मूकः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह । वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । इदंमातृतो ज्यैष्ठ्यं विभागविधावेव नान्यत्रेति श्लोकाभ्यामाह सदशस्त्रीष्विति । सदशस्त्रीषु सवर्णस्त्रीषु ॥ २५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ॥ यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति सुब्रह्मण्यानाममन्त्रोज्योतिष्टोमेच्छन्दोगैः प्रयुज्यत इन्द्राह्वनाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्रागच्छेत्यादिप्रयोगे बहुत्वाद्बहुवचनं तत्रेदमुच्यते प्रथमपुत्रेण पितरंव्यपदिश्यहूयते देवदत्तस्य पिता यजते जन्मनोज्यैष्ठ्यं मुख्यं अन्यत्र तु मातृविवाहसंबन्धादौर्गं यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मतोज्यैष्ठ्यम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रौतेषिकर्मण्येवमाह जन्मज्येष्ठेनेति । अमुकशर्मणः पिता यजत इत्याकारमाह्वानम् । जन्मतोज्येष्ठतेति युक्तिप्राप्तस्यैवानुवादः ॥ १२६ ॥

(३) कुड्मूकः । सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रोज्योतिष्टोम इति इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते तत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते अमुकपिता यजत इत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तच्च श्रुतिसिद्धमित्याह जन्मेति सुब्रह्मण्यासु ज्योतिष्टोमे इन्द्राह्वानार्थं सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रोऽस्ति तत्र प्रथमजपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते अमुकपिता यजत इति । अतएव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठतामाह यमेति । गर्भेषु जन्यत इति वचनान्निषेककाले प्रथमार्त्तास्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणापेक्षया तु कनिष्ठत्वेऽपि । अन्यथा गर्भेष्विति व्यर्थं बहुवचनं स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया तेन मन्त्रद्वयं गर्भद्वयं यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता नतु देवादष्टमासादिजातस्येति भावः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्याह्वाने एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ कोयजति अमुकशर्मणः प्रपौत्रोयजति । च पुनः कः अमुकशर्मणः पौत्रोयजति । च पुनः अमुकशर्मणः पुत्रः प्रपुत्रः यजति च पुनः अमुकशर्मा यजति । च पुनः एवंविधक्रियासु जन्मज्येष्ठेन आह्वानं स्मृतं यतः सुब्रह्मण्यवेदाभ्यायिनां घोषाएवं भवन्ति । यमयोः निषिक्तयोः गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरं ॥ १२७ ॥

[अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलं कृतां । अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । यदपत्यमस्यां जायेत तन्मेमहं स्वधाकरमौर्ध्वदेहिकस्य श्राद्धादिपुत्रकार्यलक्षणार्थः स्वधा शब्दो न त्वयमेवोच्चार्यः तथाच गौतमः पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निप्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति संवादाद्यभिसंबन्धमात्रा-

दियोगेन विनापि भवति पुत्रिका ननु संवादभावेन यद्यप्यभिसंबन्धे तद्व्यात्कृतमुच्यते सुतवचनेन यावन्नज्ञापितस्ताव-
जामाताविप्रतिपद्येत कुर्वीत पुत्रिकामेषतस्याव्यपदेशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन वक्ष्यमाणेन । यदपत्यमित्यादिअभिधाय दद्यादिति शेषः । स्वधाकरं पुत्रकार्य-
श्राद्धादिपरम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यंजायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककरंस्यादिति कन्यादानकाले जामा-
त्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरंपुत्रिकांकुर्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकापुत्रस्य भागं विधास्यन् तत्प्रकारमाह अपुत्रइति । उत्पन्नपुत्रेण भागयोग्या पुत्रिका ।
स्वधाकरं पिण्डादिदातृ । पुत्रिकापुत्रस्यत्वष्टकाश्राद्धे विशेषोयतोमातामहस्य मातामहादिश्राद्धं नास्ति दौहित्रस्यास्ती-
ति ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथपुत्रिकायाः पुत्रस्य च दायप्राप्तिं विवक्षन्पुत्रिकाविधिंतावदाह अपुत्रोनेनेति । अनेनोत्तरार्द्धेन
वक्ष्यमाणेन विधिना संविद्वाक्येन पुत्रिकामिवार्थेकप्रत्ययः पुत्रानुकारिणीमित्यर्थः । स्वधाकरं पिण्डोदकप्रदानादिकरं
इति शब्दोन्ते द्रष्टव्यः ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेथ पुत्रिकाः ॥ विद्वद्व्यर्थस्ववंशस्य स्वयंदक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजोत्पादनविधिज्ञः प्रजापतिर्दक्षः स एवोदाह्रियतेऽर्थवादोयंपरकृतिर्नाम ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्ववंशस्य स्वसपिण्डधारायाः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्धयर्थमने-
नोक्तविधानेन कृत्स्नादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः स्वयंकृतवान् । कात्स्न्येऽथशब्दः ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य निर्मूलत्वंधुनीते अनेनेति ॥ ॥

(५) नन्दनः । अस्यार्थवादंपरकृतिरूपं च श्लोकाभ्यामुदाहरति अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रजाविज्ञोहि प्रजापतिः
सोप्येव स्वयंचक्रे इति ॥ १२८ ॥

ददौ सदश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्कृत्येति तदत्र विधीयते दशेत्यादिलिङ्गादानेकपुत्रिकाकरणमपीच्छन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दश पुत्रिकाः । प्रीतात्मा पुत्रजन्तुष्टिमान् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । सदक्षोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दशपुत्रिकाधर्माय त्रयोदशकश्यपाय
सप्तविंशतिचन्द्राय द्विजानामोषधीनांचराज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । दशेत्यादिच बह्वी-
नामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव पुरावृत्तं कथयति ददाविति । प्रीतात्मासदितिसर्वचानुषज्जते ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथापुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यदपत्यं भवेदस्यांतन्ममस्यादित्युक्तं अपत्यमृक्त्थभाक् अतः पितरि मृते पुत्रिकायाअनु-
त्पन्नपुत्रायाधनहरत्वमप्राप्तविधीयतेऽर्थवादेन तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठन्त्या [मेवधनं न पुत्रोत्पत्तिस्तस्मादाय युज्य-

ते अथवातस्यामात्मभूतायांपितृरूपायामिति] : पुत्रेण दुहितासमेति सामान्यवचनोदुहितृशब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविष-
योविज्ञेयः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाच सैव पुत्रिकाऽपुत्रस्य धनंहरति नान्यइत्याह यथेति ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मस्थानीयः पुत्रआत्मावैपुत्रनामासीति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता तस्याअप्यङ्गेभ्यउत्पाद-
नात् अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनंपुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्योहरेत् ॥
॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किंनत्राह यथेति । तस्यामात्मनीति सामानाधिकरण्ये समम्यौ । आत्मावै जायते पुत्र
इतिश्रुतेर्दुहिताप्यात्मा तेन अपुत्रस्य पितुः पुत्रिका धनभाक् । तत्पुत्रश्च पौत्रस्थानीयः । अन्योऽज्ञात्यादिः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । अथप्रकृतमेव दायविभागविधिमाह यथैवात्मेति । दुहिता पुत्रिका आत्मन्यात्मभूतायामन्योन्या-
त्मभूतोभ्रात्रादिर्धनं हरेल्लभेत ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकंयत्स्यात्कुमारीभागएव सः ॥ दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलंधनम् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यौतकशब्दःपृथग्भावेन च स्त्रीधने तत्र हि तस्याएव केवलायाः स्वाम्यं अन्येतु सौदायक-
मेव तत्संबन्धस्त्रीधनंतत्रहि तस्याः स्वातन्त्र्यम् ॥ सौदायिकंधनप्राप्त्य स्त्रीणांस्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ नभक्तभूषाद्युपयोगिनः आ-
न्वाहिकाद्भर्तृदत्ताद्धनादुपयुक्तशेषमेव युवत्या स्वीकृतंयौतकमाहुः । कुमारीभागएव कुमारीग्रहणा [दूनो]' स्ति एव-
कारस्यचप्रसिद्धानुवादकत्वात्प्रकरणबाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमपियौतकं । एवंचगौतमः स्त्रीधनंतदपत्याना-
मित्युक्ताह दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठितानांचेति । तत्राप्रतिष्ठितायाऊढा अनपत्या निधानाभर्तृगृहे याभिः प्रतिष्ठा नलब्धा
दौहित्रएवच हरेदपुत्रस्यानौरसपुत्रस्याखिलंधनंहरेत् सतित्वौरसे यावानंशस्तंवक्ष्यति अत्रापि पुत्रिकापुत्रएव दौहित्रोन
सर्वत्र पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्वएव प्रमाणसंभवात् ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यौतकं स्त्रीधनम् । कुमारीभागोऽपुत्रकन्याभागः सत्यपिपुत्रे सत्यामपिपुत्रिकायां तत्पुत्रे-
च । दौहित्रइति दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । अपुत्रस्य मातामहस्य अखिलम् । सतु ततः कुमारीभागकर्म । एतेनपुत्रिका-
विषयादन्यत्रापि मातुः स्त्रीधनं कुमारीणामेव तस्मिन्संगृहीते पितृवित्तात् स्वस्वांशचतुर्थभागदानंतासां न कर्तव्यम् । याज्ञ-
वल्क्यस्मृतौ चतुर्थांशदानस्य भगिनीसंस्कारत्वेन श्रवणात् तस्यच मातृयौतकेनैव सिद्धेरितियाहम् । पुत्रिकायांत्वकृता-
यामपुत्रस्य धनंपत्न्यभावएव दुहितृदौहित्रगामि ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुर्यद्धनंततस्यां मृतायां कुमारीभागएव स्यान्न पुत्राणांतत्र भागः । कुमारी चानूढाभिप्रेता । त-
थागौतमः ॥ स्त्रीधनंदुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानांच अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्रएव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रंधनं
गृह्णीयात् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मातामहेन स्वभार्यायै यद्वत् तत्कुमार्या पर्याप्तं तन्मातुरुर्ध्वतत्पुत्रएव तद्धरेदित्याह मातु-
स्त्विति । ननु पारितोषिके धने दातुः स्वत्वापरित्यागात्कथं तत्पुत्रस्तद्धरेत्तत्राह कुमारीभागइति । स्त्रीधनंतदपत्यानामि-
तिगौतमोक्तेः । नकेवलमेवमपितु मातामहस्यापि धनभागित्याह अपुत्रस्येति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । यौतकं मातुः पितृकुलप्राप्तं धनमसत्यपि पुत्रिका पुत्रे कुमार्या यौतकप्रामिरेव कारणसूचिता अपुत्रस्य पुत्रिकाकरणोत्तरकालंजातपुत्रस्य मातामहस्याखिलंधनं दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएव हरेन्नपुत्रिका ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौतकं स्त्रीधनम् ॥ १३१ ॥

दौहित्रोऽखिलंरिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत् ॥ सएव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रमातामहप्रमातामहाय पूर्वैणैव पौत्रिकेयदौहित्रस्याऽखिलंरिक्थहरत्वमुक्तमतोऽयंभ्लो-
कस्तदनुवादेन पिण्डदानविधानार्थं इतिकैश्चिद्वाख्यातं । हरेद्यदीति च ते पठन्ति यस्मिन्पक्षे सर्वहरेत्तस्मिन्नेव पक्षे दद्या-
द्मातुः समस्तत्र विभागः स्यादिति पक्षस्तदा दद्यादन्यथा योयतआददीत सतस्मै दद्यादित्यनेवैव पिण्डदानेन सिद्धे पुन-
र्वचनमनर्थकं अखिलरिक्थग्रहणानुवादश्चानर्थकएव तदयुक्तं । अपुत्रस्य पितुर्हरेदित्ययमेवार्थोवगीतश्चिरन्तनपाठः । पितृ-
शब्दश्च जनके प्रसिद्धतरोन मातामहे । अतश्च पुत्रिकायाभर्ता नतु तदन्यभार्यापुत्रपुत्रिका च पुत्रवती तदाऽनेनैव पुत्रेण
जातेन पिता पितामहश्चोभावपि पुत्रवन्तौ वेदितव्यौ । यदातु बीजीतरासु जातःपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामू-
ढायांजातोपि नैव बीजिनोरिक्थंहरेन्नापि पिण्डं दद्यात् अन्योहि जन्यजनकभावोन्यश्चापत्यापत्यवत्संबन्धः । अजनका-
अपि क्षेत्रजादिभिरपत्यवन्तोजनकाश्च विक्रीतापविद्धादिपितरोनीवाजीगर्तादयःपुत्रवन्तस्तथाचौरसलक्षणः स्वक्षेत्रइति
स्वग्रहणक्षेत्रंच पुत्रिकापितुरेव भर्ताहि तस्य चानुविधेयवरइति मातृकुलेस्वामी तस्मादिवंतद्वक्तव्यं यस्मिन्पक्षे विद्यमाना-
न्यपुत्रपुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यहारी तस्मिन्पक्षे अञ्जसाअयंप्रयुङ्क्तेति रुढायाअपि माथमिकात्संप्रयोगादनपग-
तमेवानुषज्येत । प्रायेण ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुमांसंप्रयोगमाचष्टे अर्थसंस्कारहीनेति तदपि न यतः प्रथममेव वचनमे-
वंस्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि प्रमाणान्तरवशाल्लक्षणया हिताइत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं ॥ पाणिग्रहणकामन्त्राः कन्यास्वे-
व प्रतिष्ठिताः । ताः कन्यास्वपितृणांहियाहिताइति । अत्र धर्मलोपवचनलङ्घात्पुरुषोपभुक्ताऽकन्येत्युच्यते तद्विपर्ययेणानुपभु-
क्ता कन्येति सर्वत्रैवमुख्यार्थमनुरूप्यक्रियमाणाधर्मालक्ष्यन्ते तेच न सर्वे किंतिहि यावतांप्रमाणमस्ति । तथाहि कानीनइति
पितुः स्वतासंस्काराभावश्च प्रतीयते केवले हि संस्काराभावेचोढा स्वैरिणी पुत्राः कानीनाः केवलायां च पितृस्वतालक्षणायां
पुत्रिकापुत्रोपि कानीनइति व्यपदिश्यते । तथोक्तेस्वदारतस्तुनियमातिक्रमः प्रामोतीति नह्यस्यायमर्थः स्वदारेभ्योन्यागन्त-
व्येति परस्त्रियंचकामयते नचापरां दारांस्तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदारप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्किंतिहि स्वदारेषु रतिर्धारयि-
तव्या रतिभावनयाऽभ्यासात्प्रीत्यतिशयोत्पत्तेः [अक्षराणि ?] स्त्रियंच न कामयते नचापरान्दारांस्तथासति धर्मेभ्यो-
नहीयतइत्यनुवादोयं । अथवा स्वदारनिरतोपि पर्ववर्जनमेनांब्रजेयुरसौ सुषुभ्यैवमपत्यशेषएव परदाराप्रतिषेधोपि नास्ति ।
अनूढत्वात्केनचिद्धारव्यपदेशाभावात् किंपुनरपुत्रयुक्तमविवाहेति अष्टौहिविवाहास्ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभे-
दंप्रतिपद्यन्ते नचास्यास्वकरणंभर्तुरस्ति पितुरेव स्वत्वानतिवृत्तेः अभ्रातृकायां च विवाहप्रतिषेधे पुत्रिकामविवाहसंदर्श-
यति यथा नाभ्रातृकामुपयच्छेत् तोकंस्त्रस्य तद्भवतीति प्राकरणिकश्चायंप्रतिषेधस्तदप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूत्क्रवात्प्रकरणा-
धीनोपि संस्कारत्वमपनुदति । तथाच शिष्टादर्शनीयकन्याभावे कपिलादिरूपामुपयच्छन्ति । तथाच स्वधर्मानुष्ठानमाचरन्ति
क्षतयोन्यन्यपूर्वाभावोत्र समानप्रवरादिकयोढयापि कथंचिन्नपत्नीकार्यैकुर्वन्ति एतदर्थमेव कैश्चिन्नोद्धेहेकपिलामित्यत्र
दृष्टदोषोपवर्णनंप्राकरणिकत्वेपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकरूप्यंमाविज्ञायीति कथंपुनः स्पृष्टिप्रतिषेधोभ्रातृकामुपयच्छेत्त-
स्मिन्नोद्धारशङ्का उच्यते अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्रूयतेऽपत्यंस्त्रस्य तद्भवतीति अनेन ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिका
नभार्या धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेवसहाधिकारइति भवत्यपरिहारस्तु स्वकरणाभवादविवाहः ननु तस्मिन्पक्षे कानीनएव

पुत्रिकापुत्रः स्यान्नृसौ पितुः त्वस्यादसंस्कृतयोश्चापत्यमिति संस्कारपक्षे तु पितृसुतासंस्कारभावो न धर्मलक्षणप्रत्ययादन्य-
तरधर्माभावे कानीनाद्भिद्यत इत्युक्तं अत्रोच्यते नवयंपुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लक्षणतदस्य नास्तीति ब्रूमः इदं हितस्य
लक्षणं ॥ पितृवेश्मनिकन्यातुयंपुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं कानीनं वदेनाम्नावोदुः कन्यासमुद्भवमिति ॥ अस्य चार्थः य एवं लक्षणः
स इह शास्त्रे कानीनग्रहणे बु ग्रहीतव्यः । स च कस्यापत्यमित्यपेक्षायां वोदुः कन्यासमुद्भवमिति द्वितीयं वाक्यं । अथवा नेह
पदार्थो लक्ष्यते किं तर्हि संबन्धिता नियम्यते य एवं विधः कानीनस्तं वोदुः संबन्धिनं वदेदित्येकवाक्यतैव संबन्धिता च
पदार्थभेदे चाप्युपाधिभेदाद्भिद्यत एव रहः प्रकाशभेदेन चैव मातामहस्य अन्ये चाद्भुरिति पदार्थस्तु तदा कानीनशब्दस्य
शब्दार्थसंबन्धोऽवधित एवावगन्तव्यः ते चेदपत्यमात्रे कानीनं स्मरन्ति । भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः । अन्ये तु स्मृतिमेव
विशेषनिष्ठा माहुः नहि कन्यापत्यमात्रे सर्वकानीनशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि मानवस्मृतिर्लक्ष्यते एतदप्यनुमन्यामहे निश्चिते
प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरणेऽपि पुण्यसिद्ध्यादितद्विशेषावगतिः प्रयोगतो न्याय्यैव ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न केवलं मातामहस्य धनं हरेदपि तु पितुः बीजिनः स्वमातृभर्तुरप्यपुत्रस्य पुत्रान्तरशून्य-
स्य दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो धनं हरेत् तद्बीजप्रभवत्वादस्य ज्ञात्यन्तरापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । पुत्रिकापुत्रनियमे च समे पुत्रइ-
त्यभिधानस्य न ममैव पुत्रइतीतरपुत्रत्वव्यवच्छेदने तात्पर्यं किंतु स्वपुत्रतायाम् । यदा सा वृक्थहरस्तदा स एव मातामहा-
य यथैकोद्दिष्टं तत्पितृपितामहौ चादाय पार्वणं यथा करोति तथा स्वबीजिनेऽपि कुर्यात् । पिण्डद्वयदानविधिः श्राद्धद्वय-
विधिपरः । घामुष्यायणस्य श्राद्धविधानं श्रुतौ श्रुतम् ॥ १३२ ॥

(३) कुट्टूकः । दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनग्रहणं च पिण्डदाना-
र्थो यमारंभः पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रधनं गृह्णीयात् स एव
पितृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थं पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरा-
सार्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह दौहित्रेति अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य त्वपितुर्मातामहस्य वा । अ-
त आह स इति । नास्य पितृमातामहपक्षे पिण्डदातृत्वं मातामहमातृपक्षे तु पिण्डदातृत्वमिति भावः । पितुः पुत्रान्तरासत्वे
त्वपितुर्धनस्य न्यायसिद्धत्वात् पिण्डदातृत्वं विधेयम् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दौहित्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः सन्नपि अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य पितुः त्वजनकस्य रिक्थं हरेत् कस्मा-
द्द्विक्थहारित्वात् पिण्डं पित्रे त्वजनकाया पुत्राय पितामहाय च स एव दद्यात् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः कथमविशेषस्तयोर्हि मातापितराविति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पुत्रिकायां कृतायां पुत्रो जायते मातामहस्य तदा दुहितृपेक्षया पुत्रस्याभ्याहितत्वा-
दधिकभागतास्थित्या शङ्कानिवारयति पौत्रेति । मातापितरौ पिताचमाताचेत्यर्थः । अत्र च दुहितुः पुत्रस्थानीयत्वात्त-
स्याश्च स्त्रीत्वेन बहिरङ्गत्वात्त्वाम्योक्त्यसंभवात्पौत्रदौहित्रोपादानम् । तेन पुत्रतुल्यत्वात्पौत्रस्य तुल्यत्वाच्च दौहित्रस्य
पुत्रेण साम्यमित्युक्तम् ॥ १३३ ॥

(३) कुट्टूकः । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति
पूर्वस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पौत्रेति । लोके धर्मकृत्ये धर्मतः शास्त्रानुसारेण तयोः पौत्रदौहित्रयोर्नविशेषोस्ति यतः तस्य पितुः देहतोमातापितरौतयोः संभूताविति समाधिकारितेतिभावः ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकायाः पुत्रस्य मातामहपिण्डप्रदत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह पौत्रदौहित्रयोरिति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः कार्य इहामुत्रच कर्तव्ये धर्मतोऽन्यायतः एवंन्यायउत्तरार्द्धेनोच्यते तस्य पुत्रदुहितृपितुर्देहतः तयोः पौत्रदौहित्रयोः मातापितरौ संजातौ पौत्रस्य पिता संभूतो दौहित्रस्य माता हि यस्मात्तस्मादविशेषोस्तीति ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पौत्रदौहित्रयोः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । समस्तत्रतुल्योविभागोजातेन पुत्रेण ज्येष्ठांशनिषेधः ज्येष्ठतानास्तिहिस्त्रियाः रिक्थभागएव ज्येष्ठता निषिध्यते नत्वस्यांगुरुवृत्तौ ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्येवंज्येष्ठत्वात्पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागोदेयइत्यतआह पुत्रिकामिति । पुत्रोऽनुजायते मातामहस्य । ज्येष्ठता गुणविशेरुता विद्यादिगुणाभावान्नास्ति तद्वारातु पुत्रिकापुत्रस्यापि न ज्येष्ठताऽस्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरंजायते तदा तयोर्विभागकाले समोविभागोभवेत् नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्येष्ठयाअपि तस्याउद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतपुत्रिकोत्तरकालोत्पन्नपुत्रस्यापि तत्समविभागं वदन् तस्याज्येष्ठत्वनिषेधेनोद्धारभावमाह पुत्रिकायामिति । तस्यामातुर्ज्येष्ठत्वाभावेन तदौपाधिकपुत्रज्येष्ठत्वाभावादुद्धारभावः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अनुजायते पुत्रिकाकरणात्पश्चाज्जायते स्त्रीग्रहणान्तदपत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथंच न ॥ धनंतत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्वामिकान्यास्तुपुत्रिकायाभर्तुरप्राप्तधनसंबन्धउच्यते । अथ किं पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते । उताहोन किंचन यदिसंस्क्रियते भार्येवासौभवति भार्याकरणोहि विवाहः । ततश्च तद्धनं [अ० ?] नसंस्तूयते कन्यागमनंप्राप्नोति स्वदारनिरतः सदेति नियमातिक्रमश्च यथेच्छसितथास्तु [अ० ?] ननुचास्मिन्पक्षे श्लोकोयमनर्थकः । नैष-
दोषः अपरिपूर्णत्वायार्थवत्त्वस्य यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थोयुक्तएव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवा-
दिनोमानवाः श्लोकाः अथवा पुनरस्तु न संस्क्रियतइति । न तु चास्मिन्पक्षे कन्यागमनं प्राप्नोति किंकृतं तथा विधायां जातोमातामहस्य पुत्रइतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थतिक्रमनिरूपणेन प्राकरणिकं नच तानि नामानि न पतनीयानि [अ० ३] किं पुनर्भावंकन्याशब्दार्थमत्वा चोदयति कन्याग्रहणं प्राप्नोतीति त्रिधाहि कन्याएकातावदप्रवृत्तपुंप्रयोगात्तथा [अ० ?] देव-
हिताः प्रथमे वयसि वर्तमानाच तत्र यदितावत्पुंसां संप्रयुक्ता येन कार्यमतः पिण्डदानं यदा तु बीजी सपुत्रः संपद्यते तदा सपुत्रिकापुत्रो नैवबीजिने पिण्डं दद्यात् नतु दौहित्र इत्युच्यते पौत्रिकेयइत्यर्थः यथा मातामहपक्षे पितुरपि योहरेत्तत्रापि सच दद्यादिति श्रूयते न पुनः पक्षान्तरेपि निषेधमनुमापयति पित्रे पितामहाय चेत्युभयोरप्रातत्वात् द्योतनं परिसङ्ख्येति अनुद्यमाने द्योतनमन्यस्माएवदद्यात्तद्युगपदुभाभ्यामनेनायमनुवादः यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रपितामहाय च तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं तथा जीवतोमृतस्य वा स्वपितुः प्राप्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंच न मृतायां तदीयधनंतद्भर्तृवाविचारयन्गृहीयात्पुत्रिकायाः पुत्रसम-
त्वेनानपत्यस्य पत्नोरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौतन्निवारणार्थमिदंवचनम् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातपुत्रा पुत्रिका भ्रियेतचेद्धनं तद्भर्तुरेवेत्याह अपुत्रायामिति । अविचारयन् पुत्रिकापुत्र-
स्य मातामहसंबन्धित्ववत्तद्धनंतस्येत्यनभिशङ्कः । पुत्रस्यैवान्यार्थत्वं नतु पत्न्याः अतोऽस्यतद्धनत्वत्वमितिभावः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रिकं भर्तृवाहरेण पुत्रिकापितृव्यादयः ॥ १३५ ॥

अकृतावा कृतावा पि यंविदेत्सदृशात्सुतम् ॥ पौत्रीमाताहस्तेन दद्यात्पिण्डंहरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अधस्तनोपरितनवाक्यपर्यालोचनयापुत्रिकापुत्रविषयएवायमतिशयोक्त्या प्रतीयते । अकृताया
अपि दुहितुः पुत्रो मातामहधनभागित्युक्तं । किंपुनः कृतायाइत्येवमन्यशेषत्वात्पुत्रिकायाविधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गान्नदौहित्र-
स्य रिक्थप्राप्त्यर्थः । ननु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य दानाधिकारः श्रूयते मातामहानामप्येवमिति । इहापि करणंहित्वा
श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रविषयतैव प्रतिपत्तुंन्याय्या दद्यात्पिण्डंहरेद्धनमिति । [तथापरमुक्तंदौहित्रोह्यखिलंरिक्थमि-
त्यादि अत्रोच्यते यदुक्तंमातामहानामिति] तद्वद्वचनं किं व्यक्त्यपेक्ष्यमुतलक्षणया प्रमातामहाद्यभिप्रायेणव्यक्तिपक्ष
एकस्यैव मातामहस्य प्रामोति श्राद्धादिवत् तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धं एवंस्त्राहुरतऊर्ध्वत्रिभ्योदद्यादिति । अथापि
पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेव न करिष्यत इत्युच्यते तदपि निषेधाभावान्न लक्षणयोः सन्निकर्षोविशेषाभावाल्लक्षणविशेषाप
रिज्ञानेऽनवगमत्वमेव स्मृत्यादिबलेन च कारणत्यागस्येति विरोधप्रसङ्गस्तन्निवेशोहि पदार्थप्रकरणादुत्कृष्यते द्वादशो
पसदोहीनस्येतिवत् । अकृतावेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तं । तस्मात्पौत्रिकेयविषयमेतत् ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृता पुत्रिकात्वेनापरिभाषिता । सदृशात् नोत्तमादधमाद्वा । कृतापुत्रोदद्यात्प्रथमपिण्डं-
सर्वदा सएव धनं हरेत्सदैव । अकृतापुत्रस्य पुत्रपत्नीदुहित्रभावएव ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतावाकृतावेति पुत्रिकायाएव द्वैविध्यंतत्र यदपत्यंभवेदस्यां तन्ममस्यात्त्वधाकरमित्यभिधा-
य कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसन्धिमात्रकृतावाग्व्यवहारेण न कृता । तथा गौतमः अभिसन्धि-
मात्रात्पुत्रिकामे केषामिति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रागविवाहत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृतावा पुत्रंसमानजाती-
याद्वोदरुपादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डंदद्यात् । गोविन्दराज-
स्त्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रिकेयइव मातामहादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह । तन्न पुत्रिकायाः
पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । दौहित्रस्य धनहरणादौ पुत्रिकाकरणमुपलक्षणमित्याह अकृतेति । सदृशात् सजातीयान् भर्तुः
सुतंविन्देदुत्पादयेत् तेन मातामहः पौत्री त्वपुत्राभावेइतिशेषः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकात्वेनाकृताया दुहिता तेन पौत्रीस्यादितिशेषः । पुनःसन्तानहीनाय मातामहाय पिण्डंदद्या-
त्तस्य धनंहरेत् ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रेण जातेन तत्कृतेनोपकारेण लोकान्त्वर्गादीन्दशविशोकान् जयतिप्रामोति । तत्रोत्पद्यतइ-
तियावत् एवंपौत्रेणानन्त्यंतेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानंलभते । पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्य विष्टपमादित्यलोकंप्रामोति ।
प्राकाश्यमश्नुते न केनचित्तमसा त्रियते ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानस्वर्गम् । आनन्त्यं तदेव चिरस्थितम् । ब्रध्नस्य हिरण्यगर्भात्मनः सूर्यस्य । वि-
ष्टपं लोकम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्रामोतीति पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते तदनन्तरंपुत्रस्य पौत्रे-
णादित्यलोकंप्रामोति । अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानंपितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवंपुत्रसंता-
नाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादीनां त्रयाणां जन्ममात्रतः फलभेदमाह पुत्रेणेति । पुत्रेणायंलोकइतिश्रुतेः । आनन्त्यं
पुत्रतः ग्रामलोकेष्वेव चिरकालावस्थानम् । ततएव ब्रध्नस्य रवेः विष्टपं लोकं प्रपौत्रेणाप्रामोतीत्यन्वयः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । अरुतायाः पुत्रस्य मातामहरिकथहरणेन पौत्रस्य तुल्यतामुपपादयिष्यन्निदन्तावच्छृणुतेत्याह
पुत्रेणेति । आनन्त्यंनशरहितत्वम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकं आमोति ॥ भास्कराहस्करब्रध्नैत्यमरः ॥ १३७ ॥

पुनश्चोन्नरकाद्यस्मान्नायते पितरंसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्योत्पादनविधिशेषोयमर्थवादः । पुंनामनरकंचतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यांव्यपदिश्यते तत-
स्त्रायते पुत्रोजातः देवयोनौ जातइत्यर्थः तस्माद्धेतोः पुत्रइति व्यपदिश्यते ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंनामोयत्रापुत्रैर्गन्तव्यम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्पुंनामधेयनरकात्सुतः पितरंत्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्रइति प्रोक्तः । तस्मा-
न्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तंतदीयपुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदाढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रपदस्यान्वर्थफलमाह पुमिति । स्वतः पुत्रपौत्रानपेक्षया सचकार्यविशेषः पुत्रस्यैवप्रोक्तः
स्वयंभुवेति तद्वचनमेवात्र प्रमाणमितिभावः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । नरकोदुःखंतस्य पुदिति नाम्नस्तस्मात्पितरं त्रायतइति पुत्रइति ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकेविशेषोनोपपद्यते ॥ दौहित्रोपि सपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएवविज्ञेयः । दौहित्रोपि सपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् । अयमप्यर्थ-
वादएवविहितत्वादर्थस्य एतयोर्विशेषोनास्ति । एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता तस्मादौहित्रोप्यमुत्रलोक एनंप्रेत-
सन्तंसततंसंतारयति नरकात्पूर्वस्मान् ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवं दौहित्रेण पुंनामनरकत्राणं नस्यादित्यतआह पौत्रेति । पौत्रवत् लोकानन्त्य-
हेतुतया ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषोन संभाव्यते यस्मादौहित्रोपि मातामहंप-

रलोके पौत्रवन्निस्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणान्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्य-
भागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रदौहित्रयोर्लोकइत्यत्रापूर्तिपूरयति पौत्रेति । संतारयतीति पूर्तिः । पौत्रेण पितामहान्तेभ्यो-
दीयते पिण्डादि तथाऽयमपि ददातीति भावः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । यथा पुत्रादिभिः पितुरभ्युदयस्तथा दौहित्रेणापीत्याह पौत्रदौहित्रयोरिति । यतएवमतोस्य माताम-
हरिक्थहारित्वमुपपन्नमिति प्रासङ्गिकम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयंतत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । स एव दद्यात्पिण्डं च पित्रे मातामहाय चेत्यत्र पुत्रिकापुत्रपिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तं । तस्माद-
यमपरः क्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयन्तु तस्या एवेत्यनुमन्तव्यं येतु पठ-
न्ति पितुस्तस्येति तत्प्रथमं पुत्रिकायै निरूप्य जनकाय निर्वपन्ति । न पितुः पितुरिति च जनकस्यैव पित्रे तृतीयमस्मिन्तु-
पक्षे मातामहाय पिण्डदानं नोक्तं स्यात् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र श्राद्धक्रममाह मातुरिति । मातुः प्रथमपिण्डस्ततो मातुः पितुस्ततो मातुः पितामहस्ये-
ति । एवं कृते यदि पितुरपि पुत्रान्तरं नास्ति तदा पितृपितामहतत्पितृणां दद्यादिति प्रागेवोक्तम् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं । द्वितीयं मातुः पित्रे । तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनां तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकासुतस्यापूर्वपिण्डदानक्रममाह मातुरिति । तस्यामातुरित्युभयत्रान्वयः । तेन तस्याः
पितुः पितुः पितुः प्रमातामहस्य मातृतः पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दद्यादिति । पुत्रिकाकरणपक्षे मातामहस्य मातामहादित्रि-
भ्यो दद्यादन्वष्टकायामपि तथैवेति विशेषः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अकृतावाकृतावेति दुहितृपुत्रस्य दायं परिसमाप्य प्रकृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य कर्तव्यमाह मातुः प्रथ-
मतइति । प्रथमतः प्रथमं पितुः तस्या इत्येव । मातुः पितामहस्येति यावत् ॥ १४० ॥

उपपन्नोगुणैः सर्वैः पुत्रोयस्य तु दन्निमः ॥ सहरेतैव तद्विक्रयं संप्राप्नोप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ न भ्रातरो न पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरिति । सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तं । सति त्वौरसे
प्रजीवनमात्रभाक्क्षेत्रजादीनां ॥ एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थप्रदद्यात्तुप्रजीवनमिति ॥
अतोस्ति सिद्धमेव दन्निमस्य रिक्थहरत्वं । इदन्तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियते कियांस्तु तस्य
भागइति विंशदंशाभावात्समऔरसेनेति केचित् । तदयुक्तं साम्येह्यभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाप्रकरणे पठितमेवमत्राप्यपठि-
ष्यत् समस्तत्रविभागः स्यादिति तस्मात्क्षेत्रजवत्षष्ठाष्टमादिभागकल्पना कार्येत्युच्यते । अत्राप्यस्ति वक्तव्यं यथैव भागवि-
शेषोक्तः क्षेत्रजस्य षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति तथैव कृत्रिमेवक्ष्यति तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यं । उपाध्यायस्त्वाहा
पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच्च क्षेत्रजान्यूनं कल्पना युक्ता न त्वभागता नापि समभागता न क्षेत्रजतुल्यतेति ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दन्निमो मातापितृदत्तः । यदि सर्वपुत्रगुणयुक्तस्तदागोत्रान्तरे तद्विक्रयं पितृधनभागमन्य-
था सर्वमृकथं गृह्णीयात् । तेनामुख्यपुत्रोप्यतिशयितगुणवत्तायामुख्यपुत्रवत् भागहरइत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रारिक्थहराः पितुरेवेति द्वादशपुत्राणामेव ऋक्थहरत्वं वक्ष्यति दशापरे तु क्रमशइति औरसक्षे-

व्रजाभावे दत्तस्य पितृरिक्थहरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनं । यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृह्णीयात् अत्रैकैवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम् । गोविन्दराजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत्तन् । कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपलितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रारिक्थहराः पितुरिति द्वादशसुतानां वक्ष्यमाणानामेव रिक्थहरत्वमनुवदन् दन्निमस्य तदाह उपपन्न इति । अप्यन्यगोत्रत इत्यत्रापि शब्दात्त्वगोत्रतश्च । गुणैः विद्याविनयपितृश्रद्धादिपुत्रगुणैः । वक्ष्यमाणो दन्निमश्चौरसक्षेत्रजाभावे रिक्थं संहरत् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तपुत्रस्य दायमाह उपपन्न इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपन्न इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । यस्मै दत्तो येन दत्तस्तयोरपि गोत्ररिक्थे हरेत्पुत्रोऽन्यगोत्रजोऽपि जनयितुः गोत्ररिक्थानपहारित्वे अन्यगोत्रकृत्थानुगः पिण्डोजनयितुर्ददतः स्वधा व्यपैति उभयपितुः श्राद्धं दूरीकरोति । उभावैकस्मिन्पित्रभेद इति साङ्गव्यायनसूत्रेण प्रतिग्रहीतृजनयित्रोः पिण्डयोर्विधानात् ततश्चोभयगोत्ररिक्थहरणपूर्वकं पिण्डद्वयं देयमित्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दन्निमः कश्चित् ॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतश्च भागहरत्वं दन्निमस्य तूक्तं यतो जनयितुः सकाशाद्गोत्रधनं न हरति वंशादपेतत्वात् गोत्ररिक्थग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्रे न ददाति गोत्ररिक्थानुगा हि पिण्डो गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति यदीये गोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डो दकदानादौर्ध्वदेहिकक्रियते व्यपैत तस्मान्निवर्तते स्वधाकारसाधनं पिण्डश्राद्धादित्क्षयते तद्देते योन्यस्मिन्त्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीनां सहोदापविद्ध्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वं अन्यैतु न हरेन्नहरयेदित्यन्तर्भावितव्यर्थव्याचक्षते तेनोभयस्यापि द्यामुष्यायणवदुपकर्तव्यमित्याहुः । उत्तरस्तूपकारोपक्रमः तमेवंगमयन्ति यदि गोत्ररिक्थे न हरेत्पुत्रस्तदा तु व्याख्येयं न चैतदुक्तं न ह्यर्थान्तरभावे प्रमाणवत्कव्यम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । अत्र दन्निमस्य बीजधनसंबन्धीन कथंचिदित्याह गोत्रेति । अतएव नासौ द्यामुष्यायणः प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात् । किन्तु देवरजपुत्रिकासुतावेव द्विपितृकत्वात् । गोत्ररिक्थानुगो गोत्रैकत्वे रिक्थहरणे च पिण्डदानमित्यर्थः । पुत्रं ददतस्तेन पुत्रेण कार्या स्वधा श्राद्धमपैति ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तकोन कदाचित्प्रामुष्यात् पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव सपिण्डो दीयते तस्मात्पुत्रं ददती जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । दन्निमः किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसंबन्धी न वेति संशये सत्याह गोत्रेति । गोत्ररिक्थे वसुनिरिक्थमृक्थधनं वस्त्वित्यमरः । ते न प्राप्नोत्यतस्तद्वत्पिण्डोऽपि पितरं न गच्छति । तत्र हेतुः गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो गोत्ररिक्थनिमित्तः । ददती जनयितुः स्वधाऽवेति । स्वधेत्युपलक्षणं त्रिष्वप्यनधिकारीति भावः ॥ औरसक्षेत्रजाभावे दशपुत्राः प्रकीर्तिता इत्युक्तेस्तयोरभावे दन्निमो धनभागिति गोविन्दः । तयोः सत्वेऽपि धनभागदन्निमः । अन्यथा उपपन्न इत्यादिव्यर्थविशेषणम् । अत आह मेधातिथिरिदं वचनं सत्यौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियत इति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । दत्त्रिमोजनयितुरिति दत्त्रिमोजनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेन्न स्त्रीकुर्यात् किन्तु स्वयं यस्मै दत्तस्तस्य गोत्ररिक्थे हरेत् अत्र हेतुरपरार्द्धेनोच्यते गोत्ररिक्थेऽनुगच्छतीति । गोत्ररिक्थानुगः सगोत्ररिक्थहारी च पिण्डदोनान्य इत्यर्थः अतो ददतो जनयितुः स्वधापिण्डप्रदानादिकं व्यपैति ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ॥ उभौ तौ नार्हतोभागंजारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने स्त्रियागुरुनियोगोपेक्षितव्यइत्युक्तंतस्यैवायमनुवादः । यागुरुभिरनियुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत् क्षत्रंकिलाहंभर्तुः क्षेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहरइत्यनया भ्रान्त्या सतस्यांसमुत्पन्नोनरिक्थहरः । यद्यपि क्षेत्रजादिविशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे क्षेत्रजव्यपदेशात् नैवचास्य क्षेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्रवार्यते पिण्डदानंतु ननिषिध्यते । यद्यपि पतितोत्पन्नोभवति । नारदस्तु विशेषंस्मरति ॥ जातायेत्वनियुक्तयामेकेन बहुभिस्तथा । अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेवतेसुताः ॥ दद्युस्तेबीजिनेपिण्डमाताचेच्छुल्कतोद्धता । अशुल्कोपनतायांतुपिण्डदावोदुरेव नइति ॥ सुतवचनात्कृत्रिमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्येचापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानांच बीजजाः प्रजीवनमात्रभागानरिक्थहराः यतोऽविशेषेण सर्वपुत्राणांभर्तरिभेतेस्मर्यते ऊर्ध्वमपि पितुःपुत्रोपकर्तव्यशिशृष्यधनस्य विभाज्यत्वाल्लभेरन्नेव प्रजीवनं एवमेवौरसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाःकर्तव्याः । रिक्थहरत्वंतु नास्ति परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेनाश्रवणात् उक्तंचैतत् उक्तानांयद्येकरिक्थनौस्यातामिति । अत्रानेन चतुर्दशेनानियुक्तासूतादयइतरत्रानंशत्वाद्बीजिनोरिक्थंलभेरन्निति रिक्थंप्रजीवनपर्याप्तमेतद्विज्ञेयं उक्तत्वादस्याभागार्थएव दासीव भण्यते या समैतादासयोनयइति निरूपिता यासांप्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते तस्यांजातीनदासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्यापि तज्जाब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः । अन्यस्त्वाह नियतकर्मकराअपि दासाभवन्ति यथास्नापकः प्रसाधकः पाचकः पावकइति एवंकामतोप्यवरुद्धाभक्ताच्छादनेन पोष्यमाणादास्येभवन्ति । एवंपुत्रिण्याविद्यमाने पुत्र आमोदेवरान्नियुक्त्यापि कथंपुनः पुत्रवत्याभियोगः देवरएव कामार्थनियुक्तः पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेत्यभिप्रायः जारजातकत्वमुभयोः कामजत्वन्तु पुत्रवत्यां जातस्य आद्यार्थायांपुत्रार्थेव प्रवृत्तिर्न कामतोयेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियोगापदोर्मिलितस्य देवरजस्य पुत्रत्वे निमित्तमाह अनियुक्तेति । असत्यपिपुत्रेनियोगादेवगुर्वादीनांप्रवर्तितव्यम् । एवं नियोगे सत्यपि स्वभृजे सुतेऽसत्येव सैवचापदित्युच्यते । जारजातककामजौ इत्युभयत्र । कामजः काममात्रोत्पादितः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । योगुर्वादिनियोगंविना जातीयश्च सपुत्राणानियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागंनार्हतः ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेधप्रसंगेनान्यार्वापि भागित्वेन निषेधति अनियुक्तेति । अनियुक्ता अपुत्रा सती नियुक्तावांपुत्रवती । तत्र हेतुः जरिति । जारादुपपत्तेर्जातंजन्म यस्य सजारजातकः । कामाज्जातः कामजः पुत्रवत्यामातुःका माजातः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्षेत्रजानपि कांश्चिद्द्वयानर्हान् श्लोकत्रयेणाह अनियुक्तासुतइति । गुरुभिरनियुक्तायां देवराज्जातः सुतः नियुक्तया तु पुत्रिण्या देवरादामश्च यथा संख्यं जारजातकामजातौ भागन्नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्याक्षातोऽधिधानतः ॥ नैवार्हः पैतृकरिक्थंपतितोत्पादितोहि सः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अविधानतः शुक्लवस्त्रादनियमत्यागोविधानाभावः सनार्हति रिक्थंनासौक्षेत्रजइत्यर्थः नियम-

त्यागेन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तपतितत्वं शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुज्ञानात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं घृताभ्यङ्गादिनियमं विना पैतृकक्षेत्रिणो बीजिनो वा धनम् ॥ १४४ ॥

(३) कुड्मूकः । नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः सक्षेत्रिकस्य पितुर्द्धनं लब्धुनार्हति यस्मादसौ पतितेनोत्पादितो नियुक्तौ यौ विधिहित्वेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृताभ्यक्तेति कर्तव्यताशून्येन विनियुक्तोत्पन्नोऽपि रिक्त्वा नर्हइत्याह नियुक्तायामपीति । नार्या स्त्रियाम् । अविधानत इति च्छेदः । पतितोत्पादितः विध्यतिक्रमेण पतितेन देवरेणोत्पन्नः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अविधानतः घृताभ्यक्तत्वादिविधिरहित्येन ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं क्षेत्रिकपितृसंबन्धि । सः नार्या विधानतः घृताभ्यक्तजातः ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायाञ्जातः पुत्रोऽथौरसः ॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । यथौरसइत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशप्राप्त्यर्थमन्यदा नोच्यते अनेन विधानेन ज्येष्ठांशउद्धारक्षेत्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्याजातस्यातश्च यत्पुत्रसमांशभाक्कमुपसर्जनं प्रधानस्येत्यनेन तस्यायमपवादः । उभयस्य च प्रामाण्यात् विकल्पितस्य च गुणापेक्षया व्यवस्थानेऽन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति । प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रस्वामिनस्तद्बीजं तत्कार्यकरणत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते । अतएवाह धर्मतः धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया तत्र प्रमाणान्तरं दृश्येत रूपेण प्रसवः अपत्यार्थवादः श्लोकः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु यथोक्तविधिना जनितः क्षेत्रजस्तदाह । हरेद्धनम् । यथौरसइति समभागसिद्ध्यर्थम् । तच्च क्षेत्रिकस्यैव यतो भ्रातृबीजमपि तस्यैव तद्बीजं विनियोगादतएव तस्यैव प्रसवोऽपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

(३) कुड्मूकः । तत्र नियुक्तायां योजातः क्षेत्रजः पुत्रऔरसइव धनं हरेत् यस्मात्तत्तस्य कारणभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वामिनएव तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तद्यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्यौरसवत्त्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । विधितः क्षेत्रजस्य धनहारित्वं सदृष्टान्तमाह हरेदिति । धर्मतोऽन्यायतः भूम्यादौ तथा निर्णीतत्वात् । क्षेत्रिकस्य तद्बीजं क्षेत्रान्तर्गतत्वात् । अतः प्रसवः पुत्रश्च ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तायां विधिपूर्वकमुत्पन्नः ॥ १४५ ॥

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ॥ सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते पूर्वस्तु सहवसतएतावान्पूर्वोत्तरयोर्विध्योर्विशेषः सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य नियोगधर्मेणेति व्याख्येयं न दद्यात्तस्यैव न पुनस्तदीयायै च मात्रे अनेनैव च दर्शेन स्त्रियो भरणार्हा न तु पतिधनैश्चर्यइति अन्यथैव वक्ष्यमाणत्वात्तस्यवचनं दद्यादिति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिभृयात् रक्षेत् । उत्पाद्योक्तविधिना दद्यात्तस्यैव न तु स्वयमप्यंशहरः ॥ १४६ ॥

(३) कुड्मूकः । यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमधनं पत्न्यारक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात् सनियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एतच्च धनं यो बिभृयाद्भ्रातुरित्यभिधानाद्बिभक्तभ्रातृविषयं यवीया ज्येष्ठभार्यायामिति समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपत्यार्थे विनियुक्तविधवापत्यस्य धनहारित्वमाह धनमिति । चेति धनापेक्षया समुच्चये ।

तद्धनं विभक्तभ्रातुर्धनम् । अपत्याभावे तु साभर्तव्या न तु धनभाक् । ऋक्थं हरेतेत्यत्र श्लोके सह वसतो भ्रातुर्धनमौरसव
त्क्षेत्रजोपि प्रामुयादिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तद्धनं तस्य मृतस्य भ्रातुर्धनम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः मृतस्य भ्रातुः स्त्रियं धनं विभृयात् सः भ्रातुः क्षेत्रे अपत्यमुत्पाद्य तस्यैव । पुत्रस्य तद्धनं
भ्रातृसंबन्धि धनं दद्यात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रदेवराद्वाप्यवामुयात् ॥ तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनियुक्तेन च प्रश्लेषोद्गृह्यः । पूर्वोक्तेन च विरोधे यतस्तथासत्यनर्थक इति चेदुक्तः पौन-
रुक्त्यपरिहारस्तत्र तु पूर्वानुमतमिच्छन्ति ततश्चेयं व्याख्या नियुक्तायामपि जातः पैतृकं रिक्थं नार्हति जारजमिति । यत्तु
उत्तरउच्यते यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामात्तथापि तत्र कामोवश्यभाव्युच्यते तं कामजमिति मिथ्योत्पन्नं यदर्थमु-
त्पादितस्तत्कार्यानर्हत्वादेवमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तस्य भागार्हत्वस्य प्रतिषेधो यमतश्च विकल्पितं पाठे पुनः पाठान्न संगच्छे-
ततरामित्युपाध्यायः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । या अनियुक्तेति विभाव्यभावोपलक्षणम् । यथान्यतो जातो जारजस्तथा देवरादपि जा-
त इति विशेषाभिधानार्थं पुनर्वचनम् । तेन देवरजन्यत्वमात्रेण विशेषेण शङ्कनीय इति तात्पर्यम् । मिथ्योत्पन्नं व्यर्थजातं
धर्मानधिकारिणमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सर्पिडात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भवति तदा तम-
रिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च व्याहृतो नारदेन ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ।
कुले तदवशेषे च संतानार्थं न कामत इति ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनियुक्तासु तद्व्यस्योक्तदोषोयं मेति । अनियुक्तेति छेदः । अरिक्थीयं रिक्थसंबन्धिभिन्नम् ।
अकामजस्तु नारदवचनात् ज्ञेयः । तथा हि ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च संतानार्थं न
कामत इति ॥ तल्लक्षणानाक्रान्तः कामज इति ध्येयम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गुरुभिर्नियुक्ता देवरादन्यतोऽदेवराद्वा हरेत् तन्त्विति तन्त्वरिक्थं नियुक्तायां देवरे सपिण्डे वा
॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । या अनियुक्ता अरिक्थीयमभागार्होत्पन्नं वृथा जातम् ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥ बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकयोनिषु एकजातीयजानां सर्वहरत्वमेव नानास्त्रीषु नानाजातीयास्विदानीं व्याचक्षते । बह्वी-
ष्वित्यनुवादः । अन्ये तु विवक्षितं मन्यन्तेऽनेन नानाजातीयायां जातानां सर्वहरत्वमेव ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकयोनिषु सर्ववर्णस्त्रीमात्रजनितेषु । एकजातानां एकेन जनितानां नानास्त्रीषु भर्तृभिन्ना-
वर्णस्त्रीषु जातानाम् । बह्वीष्वित्युपलक्षणम् द्वयोरपि यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिययोः पुत्रेष्विति ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयासु भार्यास्वेकेन भर्ता जातानामेषां विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु
बह्वीषून्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एकजातीयस्त्रीजातानां विभागमुपसंहरन्विजातीयस्त्रीजातानां विभागं प्रतिजानीते एतदिति । एकयोनिषु समानजातीयाहु । एकजातानामेकपितृकाणाम् । नानास्त्रीषु विजातीयास्त्वित्यनुषज्यते ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । एकयोनिष्वेकवर्णेषु एकजातानामेकेन पित्रा जातानां नानास्त्रीषु नानावर्णास्त्रीषु ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकयोनिषु सवर्णासु । बह्वीषु भिन्नवर्णासु एकजातानां एकेन जातानाम् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ॥ तासांपुत्रेषु जातेषु विभागेऽयंविधिस्मृतः ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुपूर्वग्रहणंवृत्तीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः अयमपि वक्ष्यमाणसंक्षेपप्रतिज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रोभार्याभवेयुस्तदा तासांपुत्रेषूपन्नेष्वयंवक्ष्यमाणोविभागविधिर्मन्वादिभिर्भुक्तः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्राह्मणविषयकमाह ब्राह्मणस्येति । शूद्रायामननुमतिं सूचयति यदीति । विभागे कर्तव्ये अयंवक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोवृषोयानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विप्रस्यौद्धारिकंदेयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । एकस्यां तु विजातीयायां कदर्थेऽपिप्रयुज्यते । तस्येहासंभवादग्रहणं तथाच मन्त्रः इन्द्रासीत्सुरपतिः कीनाशाआसन्मरुतः यथासुतंकीनाशाअभियंतुवाहैरिति । यानंगच्छादिः । अलङ्कारः पितृधृताङ्गुलीयकादिः । वेश्म प्रधानं एकांशश्च यावन्तोऽशास्त्रतएकः प्रधानभूतस्तस्य दातव्यः । एतन्मध्यकादुद्धृत्य ज्येष्ठस्य शिष्टंवक्ष्यमाणकल्पनया विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषोगोषु रेतःसेकयोग्योक्तः । यानमेकं किंचिद्रथादि । अलङ्कारः पितुस्तस्यैव । वेश्मच । विप्रस्य विप्रपुत्रस्य । औद्धारिकमुद्धारः । तथा एकांशोयावानस्य विभज्यभागस्य त्र्यंशइत्यादिना वक्ष्यमाणस्य तृतीयांशस्तावानेकउद्धारभागः । प्रधानतोमुख्यधनादुत्क्रष्टादित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । कीनाशः कर्षकोगवांसक्तोगोवृषोयानमश्वाद्यलङ्काराङ्गुलीयकादिवेश्मगृहं च प्रधानंयावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोऽशइत्येतत् ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थदेयमवशिष्टंवक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठैर्कोशोब्राह्मण्यपत्याय देयइत्याह कीनाशइति । कीनाशः हालिकः । गोवृषः गोषु सेक्ता उक्षेति यावत् । यानमश्वादि । वेश्म प्रधानम् प्रधानतस्तस्यैव सर्वधर्मेषु प्राधान्यात् । औद्धारिकमुद्दारेण जयति । संभवद्विषयम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । कीनाशः कर्षकः एकांशश्च प्रधानद्रव्याणां संख्यासमं विभज्य तेष्वेकांशश्च विभज्य विप्रस्यौद्धारिकंदेयम् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषः गवांसेक्ता । अलङ्कारः पितुः । औद्धारिकः उद्धारः । विप्रस्य विप्रासु तस्यसर्वद्रव्यादुद्धृत्यैकांशःप्रधानतोदेयः ॥ १५० ॥

त्र्यंशंदायाद्धरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येकत्वश्रवणाद्विबहुष्वपि समांशेष्वेव कल्पना दर्शिता विषमसंख्येष्वकल्पना ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरत्सर्व सार्धसप्तभागां कृत्वाऽनया व्यवस्थया विभज्यमित्यर्थः । अभ्यर्थमेकमर्धाधिकम् । एतच्च यद्येकैकएव ब्राह्मण्यादिषु पुत्रस्तदा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनादृक्कीयात् द्वौ क्षत्रियापुत्रः सार्धवैश्यापुत्रः अंशंशूद्रासुतः । एवंच यत्र ब्राह्मणी-क्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयोभागाब्राह्मणस्य द्वौक्षत्रियापुत्रस्य अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहु पुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनन्तरं सर्वद्रव्यं विभजनीयमित्यत्र प्रकारमाह त्र्यंशमिति । दायाद्विभजनीयद्रव्यात् । अभ्यर्थे अर्धाधिकमंशम् ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । एवमुद्धरे च दत्ते परिशिष्टस्य विभागमाह त्र्यंशंदायाद्धरेदिति ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः विप्रासुतः ॥ १५१ ॥

सर्वंवा रिक्थजातंतद्वशधा परिकल्प्य च ॥ धर्म्यविभागंकुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋक्थजातंधनरूपं धर्मप्रवचनाद्धर्म्यपूर्वोक्तं नानुमन्यते वक्ष्यमाणप्रतिज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदातु सर्वासामनेके सुतास्तदाह सर्ववेति । अत्रपक्षे नोद्धारः । एतच्च समानेकपुत्रतायाम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा सर्वरिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारंदशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विकल्पमाह सर्वचेतिद्वाभ्याम् । धर्म्ये । धर्मादनपेतम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह सर्वंवा रिक्थजातमिति । अनेन वक्ष्यमाणेन धर्मविदितिविशेषणेनास्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेनविधिना वक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ १५२ ॥

चतुरोशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ॥ वैश्यापुत्रोहरेत् त्र्यंशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । इह विशेषेणापि क्षत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टायागमायाष्टमो भागविशेषः श्रूयते ॥ न प्रतिग्रहभूदेयाक्षत्रियासुतायवै । यद्यप्येषांपितादद्यान्मृतेविप्रासुतोहरेदिति ॥ प्रतिग्रहोपात्ताप्रतिग्रहभूः क्रयाद्युपात्तायाननिषेधस्तथान्यत्रपठ्यते ॥ शूद्रायांतु द्विजाज्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति ॥ भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः । एतच्च यत्रान्यद्धनमस्ति तद्विषयंद्रष्टव्यं । अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत् धनान्तराभावे च जीविकैव न स्यात् । अहन्तु ब्रुवे भागदानंतु निषिध्यते प्रजीवनाथत्वं चोपकल्पनमनिवारितमेव । कोविशेष इति चेत् तद्भागपक्षे सर्वेण सर्वस्वरिक्थोत्पत्तौ दानविक्रयादिष्वपि युज्यते । इतरत्र नृपजीवनंतदुत्पन्नस्य ब्रीहोदनंच प्रजीवनं ब्राह्मणीपुत्रादेव शूद्रोलभ्यते । किंभूमिभागकल्पनया तथाचोक्तं लभतेतद्वत्तिमूलमतेवासिविधिनेति सत्यं पितृधननिमित्तंतु तस्य प्रजीवनंकल्पयितव्यं । भागकाले च यदि न कल्पेत तदा द्विजातयोश्चात

रः कदाचिदसद्वृत्तयोनिमित्तान्तरतोवादानविक्रयादिनाऽपहरेयुः उच्छिद्येत । तदास्य जीवनविकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्तरेण लभतेऽन्यत्रनियुक्तम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्थं शूद्रासुतानां पादइति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरेवापत्यानि तदा समांशतां कृत्वा चतुरोशानित्यादि । यदातु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु समांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्युक्तम् । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयोद्वावेकांशइति षडंशादित्यादिव्यवस्थोहनीया ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुरोभागान्ब्राह्मणोगृह्णीयात् त्रीन्क्षत्रियापुत्रोद्वावैश्यापुत्रः एकंशूद्राजः । अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे समधाधने कृते चत्वारोभागाब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवंब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विवहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिमेवाह चतुरइति । एवं चतुर्णां विभागे जाते तत्र यस्य सजातीया बहवोद्वित्रावा भ्रातरः सतेभ्यः समतया विभजेदिति भावः [विकल्पस्याष्टदोषत्वादुणवद्ब्राह्मणीपुत्रभेदेनैव वा व्यवस्थेति] ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो दसत्पुत्रोपि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

(१) मेघानिधिः । सपुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्रएव वा विद्यमानो विषक्षितो न द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे पुत्रपदेनोक्तइत्याहुः । अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषधनं इयन्तुद्रष्टव्यवस्था बहुवचनयोगक्षेमे तदा दशमांशहरेच्छौद्रः । अथ कतिपयजनजीवनपर्याप्ततदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभावजातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दाशितः ॥ क्षत्रजास्त्रिद्वेकभागा विड्जाः स्युर्द्वेकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण ज्यादिभागहराः तदा तेन त्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं लभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्ये त्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय यदा ददाति तदानेन धनं सङ्कल्प्य दशोशोदातव्यो न तदधिकः सत्यपि त्वातद्धये । यथावश्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथायस्य सदसत्पुत्रः । पिता सदद्यादिति संबन्धो दुश्श्लिष्टः स्यात् । सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसर्पिडादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ नस्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशमएवांशः किंतु ह्यत्यल्पनाधिकतरं धनं लभते यत्र दशगावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शूद्रस्य पञ्चक्षत्रियवैश्ययोः । यदातौ नस्तः तदा पञ्चगावस्तथैव कल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मणआद्यान् चान्चांशहरः स्यान् चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना । शूद्रस्यापि दशमोशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्ष्वेभ्योर्भागाधिक्यम् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सपुत्रइत्युत्तमस्त्रीजातपुत्रवान् पिता अपुत्रइतरवर्णपुत्ररहितः । नाधिकइति शूद्रापुत्राय दशमं भागं दत्त्वा शेषं पत्न्यादिभिर्याज्ञमितरपुत्राभावेपीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधिकारीयस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरिच्छया विभागेऽपि शूद्रापत्याय दशमोभागोदेयइति नियमयति यद्यपीति । सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः ब्राह्मण्यादिचतसृष्वपि यस्य ससत्पुत्रः । तास्वेवाविद्यमानः पुत्रोयस्य सोऽपुत्रइति । धर्ममनुरुध्य दशमांशादधिकं न दद्यादितिनियमः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥ क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विड्जा-स्युर्ध्वेकभागिन इति ॥ अत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणा ब्राह्मण्यादिचतसृषु जाताः एवं क्षत्रजादिष्वित्यन्वयः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः यद्यपि स्यात् । सपुत्रस्त्विति सम्यक्पाठः । नाधिकमंशं दशमांशाच्छूद्रापुत्राय दद्यात् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्पुत्रः विद्यमानब्राह्मणपुत्रः ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । न रिक्थभागद्विजातीनां शूद्रापुत्रः किंसदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य पित्रा दशमांश-कल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यल्लभते । तत्रापि शङ्केनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्यात् विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येवं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किञ्चिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यं । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं भ्रातृभिः किञ्चिद्दातव्यं । यथा गौतमः शूद्रापुत्र प्रकरण एवाह अपरिग्रहीतास्वपि शुश्रूषा चेच्छभेत् वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां भतेक्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जातारिक्थह-राः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढग्रहणं न लिङ्गवचनं वास्ति । एक एव रैसः पुत्र इति धर्मपत्नीष्वोरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्ता सुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजाया विषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहतेऽनियुक्ता सुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेऽपि तस्मात्प-रस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्ता सु ताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृदत्तं त्वधिकमपि लभ्यत एवेत्याह ब्राह्मणेति । न रिक्थभागदशमांशाधिकरिक्थभा-क् । तदेव धनमधिकं लभ्यम् ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न भवति किन्तु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः सच गुणवद्गुणापेक्षः । अथवाऽनूढशूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकर्तृकविभागे तु गुणहीनः शूद्रापुत्रो न दायभागित्याह ब्राह्मणेति । पितृतः प्राप्तधनस्य तस्य नांशोऽन्यथैकांश इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इत्याद्युक्तगुणवद्विषयम् ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । किमयं दशमोऽंशः शूद्रापुत्राय देयो नेत्याह ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति अंशभाक् ब्राह्मणः पुत्रः निर्गुणः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्राद्विजन्मनाम् ॥ उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाशब्दो द्वितीयं विकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेक्ष्य निराकाङ्क्षो भवति । समवर्णास्वस-मवर्णासु वाशब्दस्यैव सर्वधनहरत्वं निषेधाद्विजातिविषयमेव विज्ञायते तेन ब्राह्मणस्यासति ब्राह्मणीपुत्रेक्षत्रियादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति । एवं क्षत्रियावैश्यापुत्रः न त्वयमर्थः । उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा सर्वेऽसवर्णा जाताः समं सवर्णापुत्रैर्भ-

जेरन् प्रागुक्तैकांशापचयविरोधात् यद्यप्युक्तं निर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवत्स्वितरेषु युक्तमेव साम्यं । तथाप्युक्तं सवर्णापुत्रोऽन्यायवृत्तो न लभते केषामिति तदेतदसत् [जातेरत्यन्तमान्यत्वात्]^१ उत्पन्नोवार्थत्वाभ्यामन्याचार्या इति तेनेयमत्र व्याख्या । असत्सु सवर्णेष्वपि येयातास्तेपि जायांशमुद्धारेण सवर्णाद्विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समेति समवर्णमात्रपुत्रत्वे उद्धारोद्धारणं ज्येष्ठस्य विंशउद्धारइत्यादि नान्यथेत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्राजातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारं दत्त्वाऽवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्येविभजेरन् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । अयं त्वगुणवद्विषयइत्याह समेति । उद्धारं किंचिच्छ्रेष्ठद्रव्यम् ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । अथपितृतोऽसवर्णानां मातृसवर्णानां विभागमाह समवर्णास्त्विति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सर्वद्रव्यात्वरं ज्यायसे वर्णश्रेष्ठाय उद्धारमुद्धृत्य दत्त्वा पश्चादितरे भ्रातरः समं भजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्याविधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमाविवाहः शूद्रस्य नेष्यते उक्तानुवादोऽयं तस्यां जाताः समांशाः स्युरिति । पञ्चमस्य जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तं सवर्णैव तस्य भार्या नान्यास्तीति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समांशाः स्युर्नतूद्धारइत्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टाऽवकृष्टा वा तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागाएव भवेयुस्तेनोद्धारः कस्यचिन् देयः ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्यासवर्णाभावमनुवदंस्तत्पुत्राणां समएव विभागइत्याह शूद्रस्येति । पुत्रशतं भवेदिति केमुक्त्यम् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समांशाः स्युः सममंशगृह्णीयुः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादशयानाहृणान्स्वायं भुवौ मनुः ॥ तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणसूत्रस्थानमेतत् बन्धुशब्दो बान्धवपर्यायः गोत्रहरादायहराश्च षडितरे विपरीताः यद्व तत्तन्तदुपरिष्ठान्निदर्शयिष्यते ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धुदायादाः बन्धूनां पितृव्यादीनां पुत्रपत्नीदुहित्राद्यभावे दायस्य तद्धनस्यादातारः । उत्तरे तु न दायदादायग्राहकाः पितृव्यादीनां किंतु पुत्रपत्न्यादिविरहेपि तेषां गोत्रजादय एव धनहरानमी बन्धवस्तूदकदानाद्यधिकारिणो भवन्ति । अदायादाऽबान्धवा एवेत्यस्यार्थः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यान्द्वादशपुत्रान् ह्यैरण्यगर्भो मनुराह तेषां मध्यादायाः षड्बान्धवा गोत्रदायादाश्च तस्माद्बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादिकुर्वन्त्यनतराभावे च गोत्रदायंगृह्णन्ति । पितृरिक्थभाक्तस्य पुत्ररिक्थहराः पितुरिति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादिकुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा इत्याद्युत्तरषड्भ्यसादायत्वमबान्धवत्वं चाह तन्न । बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् । तदाह ॥ कानीनं च सहोदं च क्रीतपौनर्भवंतथा ॥ त्वयंदन्तिनषाद च गोत्रभाजः प्रचक्षते । १५८ ॥

(१) आ आ

(४) राघवानन्दः । ते पुत्राः कतिविधेत्यपेक्षायांपूरयन् तेषु दायभाजमाह पुत्रानिति । बन्धुदायादाः गोत्रपिण्डोदकदानधनग्रहणप्रयोजनाः । अदायादबान्धवाः दायमंशं न लभन्तेऽथच बन्धुवदुदकदानेनोपकुर्वन्ति उदकमात्रप्रयोजनाइतिभावः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । एवमौरसानां सवर्णानां समवाये विभागउक्तइदानीमौरसानां क्षेत्रजादीनाश्च समवाये विभागविवक्षन्पुत्राणां द्वैविध्यन्तावदाह पुत्रानद्वादशयानिति । बन्धवोदायादश्च बन्धुदायादाः पिण्डप्रदाः सगोत्रबान्धवाः । अदायादबान्धवा इत्यत्र दायदत्तं बन्धुत्वश्च निषिध्यते नञ्जातिर्निषिध्यते दायदत्तमेवेति केचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांयद्वबन्धुदायादाः बन्धुकृत्योदकदानादिकारिणः बन्धुदायादाः । षट् दायदबान्धवाः ॥ १५८ ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ॥ गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशोवर्गद्वयप्रदर्शनार्थः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरसकानीनइति श्लोकावेतौ द्विभागार्थौ । अत्र पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यतया पृथगभिधानम् ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादयोवक्ष्यमाणाः षट् रिक्थभाजोबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां द्वादशत्वं विभजन्दायादानाह औरसइतिद्व्याभ्याम् । एषां लक्षणानि वक्ष्यमाणानि । अत्रापि पूर्वषट्काभावे उत्तरोत्तरोगोत्ररिक्थभाक् । तथाच बौधायनः ॥ कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ॥ स्वयं दत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षतइति ॥ अत्र गोत्रपदं रिक्थाद्युपलक्षणम् गोत्ररिक्थहराःपितुरित्येकवाक्यनिर्दिष्टत्वात् ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतुल्यतया पुत्रैश्चनुपादानं क्षेत्रजशब्देन संगृहीतत्वाच्चेति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह औरसेति । औरसः १ क्षेत्रजः २ दत्तः ३ कृत्रिमः ४ गूढोत्पन्नः ५ अपविद्धः ६ ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ॥ स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । कानीनादयोवक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरान् भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । कानीनः ७ सहोढः ८ क्रीतः ९ पौनर्भवः १० स्वयंदत्तः ११ शूद्रायामुत्पन्नः शौद्रः १२ षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

यादृशंफलमाप्नोति कुप्लवैः संतरञ्जलम् ॥ तादृशंफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रजादीनामौरसेन सहोपदेशात्तु नाशङ्का तन्निषेधार्थमिदं नतुल्यमौरसेनोपकारं कर्तुं शक्ताः कुपुत्राः क्षेत्रजादयः असत्यपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्वादेवं व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु कुपुत्रानभियुक्तास्तु तान्मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति नैतेषु सत्सु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानं मन्यन्ते किंतु औरसोत्पादने पुनरपियज्वता भवितव्यंतमपारलौकिकंकंदु-
ष्कृतकं मज्जंदुःखमृणापाकरणनिमित्तंसप्रजयापितृभ्यइति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुप्लवैर्दूरप्लवनासमर्थैः प्लवैः गुणं पारगमनरूपं क्लेशेनाप्नोति । कुपुत्रैरमुख्यत्रैः तमोनरकं संतरता । एतेन नात्यन्तफलापेक्षेत्युक्तम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वाद्वाङ्मातन्त्रिरासार्थमाह यादशमिति । तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकंतरन्यथाविधं फलं प्राप्नोति तथा विधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोतीत्यनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यैरसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्पुत्रेष्वेव यतितव्यमित्यर्थवादेन द्रढयति यादशमिति । कुल्लूकैस्तृणादिनिर्मितैः । फलं शीतादिकं दुःखं प्राप्नुवन्पि तीर्णो भवत्येवम् । तमः पिण्डोदकाद्यदानकृतनरकम् । कुपुत्रैर्दत्तं मुख्यं न भवतीति भावः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । कुपुत्राणां पित्रापकारित्वं दायादत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह यादशं फलमिति । कुपुत्रैर्निर्गुणैरनियुक्तापुत्रादिभिश्च तमोनरकम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुल्लूकैः कुत्सितप्लवैर्जलसंतरन्यादशंगुणं दुःखमामोति तादशंगुणं कुपुत्रैः तमः नरकं संतरन् तादशं गुणं दुःखं आमोति ॥ उडुपंतु प्लवः कोलइत्यमरः ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ॥ यस्य यत्पैतृकरिक्थं सतद्ब्रह्मीत नेतरः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लीबस्य प्रागुपात्ते क्षेत्रजे यत्तत्पजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादौषधे कथंचित्क्लीबत्वनिवृत्तौ संभवति तदीयमेवासौ रिक्थं लभेतेति जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपि जनको हेतुः तस्मादपि पुत्रः सुतोयमुपचारात्क्षेत्रजइत्युक्तस्तत्रौरसे बाले मातृधने गृहीते कथंचिदपचारिणः पुत्रमपत्यमुत्पादितं भवतीति न च तदा यत्तमेव प्रीत्यादिना धनं कृतं न चास्य सपिण्डाः सन्ति अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते लिङ्गमनियुक्ता सुतादयोऽसत्सु सपिण्डेषु जनयितूरिक्थहरा भवतीति । अन्येतु व्याचक्षते सतिदायदेसमुत्पन्नः क्षेत्रजः स जनयितुर्लभते रिक्थं क्षेत्रिकात्सत्यौरसे उक्तश्च तस्य सत्यौरसे भागः औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितूरिक्थस्य भागिनाविति । तथा षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति एकहस्तस्थधनौ यथा च तौ भवतस्तथा दर्शयति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अविभक्ते भ्रातरि मृते तद्धनं गृहीत्वा तत्पत्न्यां देवरेण पुत्रउत्पादिते तस्यापि सपुत्रत्वे पश्चात्तस्मिन्मृते विभागे क्रियमाणे क्षेत्रजस्य क्षेत्राधिपस्य पितुर्भागमात्रं न तु बीजिधनादपि भागोस्तीत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्योक्तविषये । यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थाहौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धिते देव सगृहीत्यान् क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति ॥ षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभजन्दायमिति तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्ये मंश्लोकं व्याचक्षाते तन् । अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्ता सुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधाद्यद्येकरिक्थिनावित्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यस्य विधितः क्षेत्रजादूर्ध्वमौरसो जातस्तस्य धनमौरस एव प्राप्नोतीत्याह यदीति । एक-
रिक्थिनावेकस्य पितुः नेतरः क्षेत्रजः । यस्तु ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्यवचनात्तदौरसाभावविषयम् । भावे तु क्षेत्रिणः स्वभौरसो हरेत् । बीजिनः त्वं क्षेत्रज इति आह यस्य यदीति । यदि बीजिनो धनमस्ति न चेदौरसमनियुक्तापुत्रयोर्नियुक्तापुत्रस्य षष्ठांशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति गोविन्दराजमेधतिथी ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । एकरिक्थिनाविभक्तधनौ यत्र कुले भ्रात्रोरेकस्यौरसः पुत्रोऽपरस्य क्षेत्रजस्तौच भ्रातरौ विभक्तधनौ मृतौ विभक्तधनयोरपि मृतयोः पश्चात्पितामहोमृतस्तद्विषयमेतद्वचनम् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकस्य रिक्थिनौ सुतौ स्यातां औरसक्षेत्रजयोः यस्यौरसस्य यत्पैतृकरिक्थं अंशः तत्स गृहीयात् नेतरः इतरः क्षेत्रजो न गृहीयात् ॥ १६२ ॥

एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ॥ शेषाणामानृशंस्यार्थप्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यौरसे क्षेत्रजादन्ये सर्वेऽदायादाः प्रजीवनमौरसाल्लभेरन् । आनृशंस्यमपापं अददत्पापमामोति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकएवेति इदमनेकविधपुत्रसद्भावे ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरसउत्पन्ने सतीदमुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठ्यांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव द्रव्यन्नन्येषामपि क्षेत्रजं विना दत्तादीनां ग्रासाच्छादनमात्रमाह एकइति । वसुनो धनस्य । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनः । प्रजीवनं ग्रासाच्छादनादि ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । एवन्तावत्पितृभेदे क्षेत्रजस्यापि दायमामिरुक्ता तदभेदे त्वौरसस्यैव दायप्रामिर्नान्येषामित्याह एकएवौरसः पुत्रइति । जीवनमेव प्रजीवनं अन्यतो लब्धवृत्तिना जीवना प्रदानेन दोषइति सूचितम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएवौरसः पित्र्यस्य वसुनो द्रव्यस्य प्रभुः । शेषाणां क्षेत्रजादीनामानृशंस्यार्थं पापयोगपरिहारार्थप्रदद्यात् ॥ १६३ ॥

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे ग्रामे क्षेत्रजस्य भागविकल्पोयमुच्यते सच गुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा त्वैकस्यां भार्यायामज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अन्याच पत्नी पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता पुत्रमलभत पूर्वस्यांचौरसः पुत्रो जातस्तदा विभागमाह षष्ठंत्विति । षष्ठमनिर्गुणवत्त्वे गुणवत्त्वे तु पञ्चममिति ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां परस्परं विभागे कर्तव्ये क्षेत्रजस्याप्यंशमाह षष्ठंत्विति । गुणवदगुणवद्भेदेन विकल्पः । एतन्तु बीजधनाग्रामौ तत्प्राप्तौ तु नांशभागित्युक्तं यद्यस्य पैतृकमित्यत्र ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । आनृशंस्यार्थमिति सत्यौरसेयोयं शेषाणामभागउक्तस्तस्य क्षेत्रजविषयेऽपवादमाह षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति । विकल्पो गुणापेक्षः एवं क्षेत्रजस्य देयोंशउक्तः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसः पित्र्यं दायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठं वा पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१६४) पित्र्यं=षष्ठं (ख, ग)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ॥ दशापरे तु क्रमशोगोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योयंश्लोकः पूर्वोक्तविध्यनुवादएव पुनर्विध्यन्तरमौरसेन साम्यक्षेत्रजस्य नेष्यते गोत्रभागिनोरिक्थांशभागिनश्च रिक्थांशः प्रजोवनसंमितइत्युक्तः । दत्तके च क्षेत्रजवत् । स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति क्रमशः औरसक्षेत्रजौ युगपद्भागहरावन्येषांतु पूर्वाभावउत्तरस्य भागहरत्वं यद्येषांषट्दायादाः षड्दायादाइति वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादायादयोरनयोरिक्थवचनमनुपपन्नं । सत्यौरसेऽदायादाइति आद्याः षण्महोपकारादितरेषट् न्यूनाइति । आद्याऔरसादन्ये समानाफ लाएवमुत्तरेषट् ततोऽन्यूनाअवान्तरपेक्षयातुल्याएव न पूर्वोत्तरपठितानांभेदोस्ति ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृक्रक्थस्य पित्रार्जितधनस्य । अत्रौरसत्वेनपुत्रिकापुत्रोपि गृहीतः । दशापरइति गोत्ररिक्थं पितामहाद्युपात्तं ततोऽंशभागिनः नतु पित्रा स्वयमार्जितादंशदंशहारिणः । केचित्तु पितृक्रक्थस्य कृत्स्नस्य गोत्रभागिनः पितृगोत्रक्रक्थांशभागिनः स्वजीवमात्रोचितपितृक्रक्थांशभागिनइत्यर्थमाहुः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरा स्यातामन्ये पुनर्दशदत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजोभवन्ति । पूर्वाभावे परः परइत्येवंक्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरुक्तप्रकारेण धनभाक्तमनुवदन् तयोरभावेऽन्येष्वपि दशसु पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोधनभागित्याह औरसेति । क्रमशः पूर्वपूर्वाभावे परःपरइति ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तकृत्रिमादीनामंशमाह औरसक्षेत्रजौपुत्राविति । पुत्राविति दशापरे दत्तकृत्रिमादयो-गोत्ररिक्थांशभागिनः गोत्रभागिनो रिक्थभागिनश्च रिक्थांशोजीवनमात्रं अन्येत्वाहुः पूर्वार्धेन क्षेत्रजस्यौरसतुल्यत्वं प्रतिपादितांशप्राप्त्यर्थं प्रतिपादितं उत्तरार्धेन दत्तादीनां रिक्थैकदेशभाक्त्वमिति ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेदशपुत्रादत्तकादयः क्रमशः गोरिक्थांशभागिनः पूर्वपूर्वाभावे परःपरोरिक्थभागी स्यात् ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् ॥ तमौरसंविजानीयात्पुत्रप्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मीयवचनः स्वशब्देन समानजातीयतामाह । एतेन स्वयंसंस्कृतायां जातऔरसइतरथाऽसंस्कृतार्यानिवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते । ततश्चान्येन संस्कृतायामन्यऔरसः स्यात् उक्तार्थे च स्वशब्दे क्षत्रियादिपुत्रा अप्यौरसाभवन्ति तेषामन्यपुत्रलक्षणमस्ति अन्येतु प्राथमकल्पिकमौरसविशेषणंचतुरः । क्षत्रियापुत्रानौरसान्संपूर्णलक्षणा-न्मन्यन्ते । एवंतु व्याख्याने यथा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामसंपूर्णलक्षणऔरसस्तच्चस्वेऽसंस्कृतायांप्राप्नोति किंपुनः क्षत्रियादीना-मौरसत्वेन पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च । अथोच्यते असत्यौरसक्षेत्रजादिलक्षणे द्वादशसंख्यानियमात्कथंपुत्रत्वमिति । अत्रोच्यते किमुलक्षणेन लोकतोव्यवहारप्रसिद्धेः तथाहि योयतोजातः सतस्य पुत्रइति लौकिकाव्यवहरन्ति । तथा च जनके कश्चित्पितृव्यवहारंकुर्वन्नन्यो नेति बोध्यते नैषते पिता नहित्वमनेन जातइत्यन्वयव्यातिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्रइत्येतदवगम्यते । विशेषव्यपदेशार्थस्तु लक्षणारम्भः येतुक्षेत्रजादिजनके वा पुत्रत्वमिति तत्कार्यनिबन्धनमप्युत्तरस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वं पुत्रत्वस्य तन्निषेधान्नजातत्वमिति । तथाचैते प्रतिनिधयउच्यन्ते तैरत्रायंजन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे औरसपुनर्भवनियुक्तासुतानांविशेषेन स्याज्जन्मनस्तुल्यत्वात् किंच पुत्रकार्यकारणानैवकश्चिदपुत्रः स्यात् यस्तु लौकिकोव्यवहारः असौजनकेऽपि पितृव्यवहारादर्शनाह्यभिचारी तेन सत्यपि प्रयोगइन्द्रादिशब्दवल्लोकतोर्थातिशयाच्छा-स्त्रे चोत्पत्तिविधानाद्भार्यादिव्यवहारवत्पुत्रव्यवहारोवगन्तव्यः । तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनंतत्र व्यवहारो-

वगन्तव्यः न व्यवहारे किंतुपकारेपि पितरूपकारेण दृष्टेयथौरसोभूयांसंशक्रीत्यपकर्तुमितिज्ञापयति । उपकारापचयोहि प्रायश्चित्तप्रतिनिधिव्यवहारः नक्षेप्रातिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोद्घोषचारप्रतिनिधेर्नच पुत्रकर्मणिमोऽपत्योत्पादनकर्मणोगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव क्षेत्रजेप्रतिनिधित्ववचनमौरसत्वप्रशंसार्थं । यथाऽपशवोवाऽन्येगोऽश्वेभ्यः पशवोगोऽश्वानिति पशूनामपशुत्ववचनंगवा [श्वानां] प्रशंसितुं यदा च योयदीयाद्विजाज्जातः सतस्य पुत्रइति तथा च दर्शितमहाभारते । द्वैपायनाज्जाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयोनेते व्यासपुत्रा इति व्यपदिश्यन्ते । अथस्वयंप्रयोजनंक्षत्रियादिपुत्राणामौरसत्वंतथोपपादितं । अथक्षत्रियापुत्रिकापुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेकआमोति भवतु कोदोषः त्रयोदशोयंपुत्रोस्तुऔरसेन तुल्यफलत्वात् तद्गृहणमतस्तत्सान्ध्याच्च । तथाच स्मृत्यन्तरं ॥ तत्समः पुत्रिकासुतइति ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तपुत्राणालक्षणान्याह स्वक्षेत्रइति । स्वक्षेत्रे स्वसवर्णक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयंपरिणीतायाम् । प्राथमकल्पिकं मुख्यम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वभाषायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यत्स्वयमुत्पादयेत्तपुत्रमौरसमुख्यंविद्यात् सवर्णायांसंस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रंविद्यादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितऔरसोऽज्ञेयः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रइतिचतुर्दशभिः । स्वयमुद्वाहितायामुरःसंश्लेषणजातत्वादौ रसः । क्षेत्रजेतदभावनारदेनोक्तोगात्रैर्गात्राप्यसंस्पृशन्नित्यादिना ॥ सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं जानीयादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयोत्पन्नः औरसः । अत्र सवर्णापदं द्विजत्वादिजातिपरं अन्यथा क्षत्रियावैश्याशूद्रासुजातानां विप्रादित्रयपितृकाणामौरसत्वाभावेनापुत्रत्वापत्तिरिति । तत्र परं सजातीये मुख्यमौरसत्वमन्येषां गौणमितिभावः । स्वक्षेत्रइति क्षेत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गता । प्राथमक कल्पिकं उत्सर्गतः सर्वत्राधिकारिणम् ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अथौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्त्विति । प्रथमकल्पितंप्रधानत्वेन कल्पितम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसादीनांद्वादशानामुत्पत्तिमाह त्वेति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामूढायांस्वयमुत्पादयेत् द्विजंतऔरसपुत्रं प्रथमकल्पितं पुत्रमुख्यंविजानीयात् ॥ १६६ ॥

यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याधितस्याप्रतीकारराजयक्ष्मादिव्याधितस्यअवशिष्टंस्पष्टम् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्पुत्रं भार्या तस्यां सवर्णाद्वा देवराद्वा सपिण्डाद्वा जातः । स्वधर्मेण क्षेत्रजोत्पत्तिधर्मेण घृताभ्यङ्गादिना स्वपुत्रःक्षेत्रजः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । योषुतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिर्व्याध्युपेतस्यवा भार्यायां घृताक्तवत्त्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः सक्षेत्रजः पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रजं लक्षयति यइति । प्रमीतस्येति पतिताद्युपलक्षणम् स्त्रीवस्येत्यपत्यजनकत्वाभावपरं तेन पाण्डवाः संगताः । अत्रतु प्रयाजादिवत्प्राक्कर्मोविवक्षितस्तेन पूर्वपूर्वाभावे उत्तरीत्तरस्यैवाधिकारिता । क्षेत्रजः क्षेत्रमत्र पत्नी तत्रजातः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । तत्पुत्रस्तत्पुत्रेषु दारेषु जातः नियुक्तायामित्युक्तत्वादन्येन देवरेण सपिण्डेन वा जनितः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः तत्पुत्रः भार्यायांजातः स्वधर्मेण घृताभ्यङ्गेन नियुक्तायांसपुत्रः क्षेत्रजःस्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ॥ सदृशंप्रीतिसंयुक्तंसज्ञेयोदत्रिमः सुतः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । चशब्दः पठितुंवायुक्तोमातापिताचेति ननुभयोरपत्यमन्यतरानिच्छांदातुंयुक्तं । अथापि वाशब्दः पठ्यते । तथाचोक्तं माता पिता वा दद्यात्तयोरपि पिताश्रेयानिति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत् ननु सत्त्वापत्तौ मातुःस्वमिति पितरिपुत्रंप्रतिदानृत्वंसत्यंपितृवृत्तिवचने अभावे बीजिनामितियोगविशेषविषयत्वात्सदृशमित्युक्तं । आह च वसिष्ठः न स्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति ॥ सदृशं ज्ञातितः किंतिर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तकोयुज्यते प्रीतियह्णलोभादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माता पितर्यसति । अद्विरुदकपूर्वम् । आपदि स्वतस्तस्य रक्षणाशक्तौ ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शुक्रशोणितसंभवः पुरुषोमातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतइति वसिष्ठस्मरणात् । माता पिता वा परस्परानुज्ञया यंपुत्रंपरिग्रहीतुः समानजातीयंतस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तंनतुभयादिनोदकपूर्वंदद्यात्सदत्रिमाख्यः पुत्रोविज्ञेयः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दत्रिमस्य रुत्रिमस्यच लक्षणमाह मातेतिद्वाभ्याम् । अद्विरित्यवश्यम् । आपदीति ग्रहीतुः संतानक्षयपरं दुर्भिक्ष्यादिपरंवादातुः । सदृशं जात्या प्रीतिसंयुक्तं न बलोपाधिकृतम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । सदृशं सवर्णं आपदीति विशेषणादनापदि दत्तस्य न्यूनत्वं प्रीतिसंयुक्तमिति विशेषणाद्भयादिना दत्तस्य न्यूनताग्राह्या आपदत्र संतानपरिक्षयः प्रतिग्रहीतुः ॥ १६८ ॥

सदृशान्तु प्रकुर्याद्यंगुणदोषविचक्षणम् ॥ पुत्रपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयश्च रुत्रिमः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि सदृशोगुणतएवविज्ञेयः सतु सदृशंसवर्णव्याचक्षते । तेषांसजातीयइति एषपाठोयुक्तो यद्ययमर्थोभिप्रेतः ननुजात्यासादृश्यमपि तुक्तमेव गुणदोषविचक्षणंकेचिदाहुस्तावन्न क्रियते यावन्मग्नमव्यवहारः नस्यसौ गुणदोषानूजानाति तथात्वेवंजानाति जातोयेन च संप्रति पुत्रतया भरणमे क्रियते तस्याप्यहंपुत्रइत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तथैव ग्रहीतव्योऽपित्वन्यतरत्वे विशेषोनास्ति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदृशं सवर्णं गुणदोषविचक्षणं नतु बालं कुर्यात् त्वंमपुत्रइतिनियम्य । पुत्रगुणैर्वयोल्पत्वादिभिः । गुणदोषविचक्षणइतिक्वचित्पाठः तत्र कर्तुर्गुणदोषज्ञानोक्त्या पतितादित्वेन ज्ञात्वा यदि पुत्रं कुरुते तदा नासौ पुत्रइति विवक्षितम् ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यंपुनः समानजातीयंपित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवतइत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तंपुत्रंकुर्यात्सरुत्रिमाख्यः पुत्रोवाच्यः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणदोषविचक्षणं अस्यैवाहइतिगुणादोषोजनैकपथयातितेति । पुत्रगुणैर्विधाविनय श्राद्धश्राद्धाद्यैः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यं गुणदोषविचारक्षमं पुत्रं पुत्रगुणैः पित्रादिशुश्रूषादिकैर्युक्तं । योगी रुत्रिमस्यात्स्वयंकृतइति ॥ १६९ ॥
उत्पद्यतेगृहे यस्य नच ज्ञायेत कस्य सः ॥ सगृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । नच ज्ञायेत माता यद्युद्गाह्या बहुशोगता वा तदा नज्ञायते का पूनस्तस्य जातिर्यतः पुर्वै-

क्तं अविज्ञातबीजिनो मातुः एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्कानास्ति तदा शङ्कायां हि प्रतिलोमसंभवः प्रतिलोमत्वान्न कचि-
त्पुरुषकार्याधिकारिणः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहे पाणिग्राहस्य सवर्णैरनेकैर्ऋतुकाले संसर्गो निश्चितोऽपि व्यक्तिविशेषानिश्चयात्कस्या-
यं गर्भइत्यनिश्चयः । नत्वधमवर्णगमनसंदेहेऽपि । यस्य तल्पजो भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्रोत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पुरुषविशेषा-
ज्जातोऽसाविति न ज्ञायते सगृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । गूढोत्पन्नं लक्षयति उदिति । तस्मिन्जीवति गोलकइति बहुकालवशाद्यभिचारिण्यापल्यामाक-
त्यादिलिङ्गकोन्योत्पन्नः अयं त्वव्यक्तलिङ्गको गूढोत्पन्नइति भेदः गृहे भार्यायां स्वपत्न्याम् । सवालः गृहे गूढं रहस्युत्पन्नः
यस्य तल्पजस्तस्यैवसः [तल्पोऽत्रपतिः] ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । कस्यचिदन्वैतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य तल्पजः भार्यायां जातः सतस्य स्यात् । योगी गृहे प्रच्छन्नोत्पन्नो गूढजः सुतः
स्मृतः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ॥ यंपुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रजातया भरणसमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वादोषयोगेन मातापितृभक्तिहीनत्वादिना न
पुनः प्रत्यक्षत्वेन तस्य न कचिदेव पुत्रकार्यधिकारइति दर्शितं । अन्यत्वमप्यन्यतरेणोत्सर्गः परिग्रहः पुत्रसुद्धत्या न तु
तज्जीवितेच्छया च ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सृष्टमन्यस्माददत्त्वा त्वरादिना परित्यक्तं तत्काले च तस्यापरिग्रहे रक्षणं संभवत्ये-
वेति निश्चित्य गृह्णीयात् । अयमपि सर्वएव ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापितृभ्यां त्यक्तं तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात्सोऽपविद्धाख्यः पुत्र उच्यते
॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपविद्धं लक्षयति मातेति । ताभ्यामुत्सृष्टत्वादपविद्धत्वम् ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अयमपि सर्वएव ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतरेणापि पुंसां तयोर्मातापित्रोः सकाशात् उत्सृष्टं यंपुत्रं परिगृह्णीयात्सोऽपविद्ध उच्यते ।
योगी उत्सृष्टो गृह्णीते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यंपुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ॥ तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं श्लोकः प्राक्स्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु अस्य च भागकल्पना प्राक्निरूपिता । प्रतिग्रहभूमिनि-
षेधश्च सत्यस्मिन्धनेन तावत् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वोढुः विवाहयितुः पुत्रं तथा मातामहस्याप्यसौ सुतान्तराभावे ऋक्थहरः मातामहसुतो-
मतइति याज्ञवल्क्यवचनात् । एतदपि सवर्णोत्तमवर्णजनितस्य ज्ञाने ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृगृहे कन्यायंपुत्रमप्रकाशं जनयेत्तंकन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । कानीनमाह पितृति । वोढुः कन्याकाल एव जनितपुत्रामुद्वाहकस्य । कानीनः कन्यकाजा तोमातामहसुतोमतइति मातामहस्य पुत्राभावे तद्धनाद्यधिकारित्वपरमित्यन्यभेदं मनुवाक्यं विरुध्यते । यतो अरुता वारुतावेत्यनेनोद्वाहितासु तस्य धनहारित्वमिति भेदः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । वोढुस्तंपुत्रं विदुः न कन्यापितुः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं कन्यासमुद्भवं पुत्रं वोढुः विवाहकर्तुः ज्ञेयं । योगी कानीनः कन्यकाजातः ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ॥ वोढुः सगर्भो भवति सहोदर इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञाता गर्भिणीत्वेन । इदमपि पूर्ववत् ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । या गर्भवती अज्ञातगर्भाज्ञातगर्भा वा परिणीयते सगर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोदर इति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । सहोदरं लक्षयति येति । ज्ञाता ज्ञातोवोगर्भिणीत्वेन सं संस्क्रियते पाणिग्रहणमन्त्रैः । अतः संस्क्रियमाणया कन्यया सहोदः प्राप्त इति सहोदः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । संस्क्रियते परिणीयते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या कन्या गर्भिणी संस्क्रियते विवाहादि संस्काराः क्रियन्ते ज्ञाताज्ञातापि वा सती सगर्भो वोढुः भवति सहोदर इत्युच्यते । योगी गर्भे विनः सहोदरः ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थमातापित्रो र्यमन्तिकात् ॥ सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदृशोऽसदृशः सवर्णो धर्मवर्णो वेत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुत्रार्थमातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात् सक्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति । क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो हीनो भवेत् तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्येन । सर्वेषां भवे पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रीतं लक्षयति क्रीणीयादिति । यद्यस्मात् । सदृशोऽसदृश इति गुणवानगुणवान्वा न तु विजातीयः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिर्येति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अन्तिकात् सकाशात् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सक्रीतकः सुतस्तस्य मूल्यदातुः पुत्रः । सदृशः गुणैः सदृशोऽसदृशोपि वा क्रीतश्च ताभ्यां वि- क्रीतः ॥ १७४ ॥

यापत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥ उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा सपौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनर्भूत्वान्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । या भर्त्रा परित्यक्ता वृत्तभर्तृका वा स्वेच्छयाऽन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत् स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन उच्यते ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । पौनर्भवं लक्षयति येति । स्वेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वापुनर्वोदुर्भूत्वा विधवाभूत्वा यंपुत्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवः उत्पादकस्येतिशेषः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्भूत्वा पुनः कस्यचिद्भार्याभूत्वा ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा पुत्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवउच्यते । योगी अक्षतायांक्ष-
तायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्रतप्रत्यागतापि वा ॥ पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पुनर्भूसंस्कारमाह साचेदिति । अक्षतयोनिः पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्राप्त-
वैधव्यावा । गतप्रत्यागतातु पित्राऽन्यस्मादङ्गीकृता स्वेच्छया परिणयार्थमन्यंप्रति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रभि-
मतंवरंप्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यंगत्वा विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारंसार्हति । एतेन या क्षत-
योनिः पुनर्भूतसंस्कारार्हेत्युक्तम् । पुनर्भूतं तु उभयथापि । एतासूतपन्नः पौनर्भवोबीजिनः सुतः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यंसंस्कारमर्हति । यद्वा
कौमारं प्रतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यंसंस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमाह साचेति । यंबालं विहाय गता पुनर्यौवने तमेव प्रत्यागताऽपिवायं प्रतिगता
वोभयोरपि पुनर्भवभर्तृत्वाद्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति विवाहो चितम् । वाशब्दात्क्षतयोनिरपि क्षता क्षतजयुक्ता योनि र्य-
स्याः । ऋतुमती ॥ अक्षताच क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः । स्त्रैरिणी यापति हित्वा सवर्णं कामतः श्रेयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ ज्ञातिधनगर्वात्स्वपतित्यागे श्वभक्षणं नतु कामतस्त्यागेकामस्य त्वाभाविकत्वाद्देनेन पूर्वापराविरोधः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । अक्षतयोन्याः पुनः संस्कारानर्हत्वं प्रसङ्गेनाह साचेदक्षतयोनिः स्यादिति । भर्तृगृहाद्रताप्रत्यागता
सत्यप्यक्षतयोनिश्चेत्पौनर्भवेन पुनर्भूपुत्रेण केनचिद्वरेण ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सा पुनर्भूः । अक्षतयोनिः स्यात्गतप्रत्यागतापिवा परिणेतृगृहेगतातेनाक्षतयोनिः वासापौनर्भ-
वेन भर्त्रा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ॥ आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तुसंस्मृतः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अकारणात्पातित्यादित्यागकारणेषुअसत्सु । स्पर्शयेद्द्यात् तच्चोदकपूर्वमत्र । रुन्निमे-
तु तेन परियहमात्रमस्य सान्तत्येनेतिविशेषः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽमृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणंविना द्वेषादिना ताभ्यांत्यक्तोवाऽऽत्मानंयस्मै ददाति सत्स्व-
यंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंदत्तं लक्षयति मातेति । अकारणात् पातित्याद्यहेतोः । स्पर्शयेद्द्यात् । त्यक्तः पितृभ्या-
मितिशेषः । यस्मात्तात्मानं स्पर्शयेत्तस्यैव पुत्रःसइतिस्मृतः ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेद्द्यात् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातापितृविहीनः यः अकारणात्त्यक्तःयस्मैआत्मानं स्पर्शयेद्द्यात्सः स्वयंदत्तः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यंब्राह्मणस्तु शूद्रायांकामादुत्पादयेत्सुतम् ॥ सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामादिति शूद्राभिगमस्यकाममात्रपरत्वादुक्तम् । ब्राह्मणइति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । वैश्यस्य शूद्रापुत्रोपि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियापुत्रः स्ववर्णसदृशएव । पारयन्नेव कर्मणे शक्तएवसन् शवोऽनधिकारी । एतेन ज्ञात्यन्तरासत्वेपि तस्य न पित्र्यधनहारित्वं किंतु संबन्धिनोपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । विनास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थपुत्रंजनयेत्सजीवन्नेव शवतुल्यइति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययंपित्रुपकारार्थंश्राद्धादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्चव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । शौद्रं लक्षयति यमिति । शूद्रायां यथाविब्यूढायां । सपारयन् जीवन्नेव शवतुल्यत्वात्पारशवः । शूद्रापत्यस्य निन्दितत्वं सूचयति कामादिति । असंपूर्णोपकारत्वाद्वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । पारयजीवयन् शवोमृतप्रायः पारशवोनाम निर्वचनमेतत् बीजगुणस्य श्रेष्ठ्येपि क्षेत्रदोषात्सजीवन्मृतकल्पइत्यर्थः कर्मानधिकारात् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंसुतं शूद्रायांउत्पादयेत्कामतःसः पारयन्नेव कर्मसु शवएवशवः शवकल्पः तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ॥ सोनुज्ञातोहरेदंशमिति धर्मोव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुतएव । एवंयद्यपि दासस्य दासीत्यर्थेपि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासस्वामिनः सोनुज्ञातःपित्रा सममंशमौरसेन हरेज्जीवितभागे क्रियमाणे अन्यथावा यदि ब्रूयादेषवः समां शइति यदा तु पिता नानुजानाति । तत्स्मृत्यंतरे पठितं ॥ जातोपि दास्यां शूद्रेण कामर्तोऽहरोभवेत् । कामतोयावन्तमंशंपि तानुजानाति ॥ मृतेपितरि कुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्धभागिनं ॥ तंकुर्युः स्वांशापेक्षया आत्मनाद्वौद्वौ परिगृह्णीयुर्भागौ तस्यैकं दद्यात् । अत्रा तृकोहरेत्सर्वं असत्स्वौरसेषु सर्वैरिक्थंसएव हरेद्यदिदौहित्रो न स्यात् । सति तस्मिन्नौरसवत्कल्पना । दौहित्रस्यान्यस्याश्रुतत्वात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात् ब्राह्मणादीनांतु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजोनरिक्थभाजइति स्थितिः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दास्यां शूद्रस्यानूढायां तथा शूद्रस्य योदासस्तस्यदास्यांप्रधानशूद्रेणोत्पादितोऽस्यापि शूद्रेभागेदयइति । तेनपित्राऽनुज्ञातोहरेदंशंनत्वननुज्ञातस्तुजीवनमात्रंहरेदिति । एतेन शूद्रस्य शूद्रायामपरिणीतायामप्युत्पन्नस्तस्यांयथाकथंचित्त्वाम्येसति पुत्रोभवति नतु परपरिग्रहेऽपीतिदर्शितंभवति । अतएव दास्यांदासदास्यावेत्युक्तम् ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते सपित्राऽनुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समोशभागोभवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागंलभतइति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यां ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणाया तथाविधदासस्य भार्यायां वा दासदास्या अनुज्ञातःजीवतापित्रा परिणीताशूद्रापुत्रैःसममंशं हरेदितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ न्यूनाधिकविभागानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतइति याज्ञवल्क्यो-

क्तेः ॥ पितरि ब्राह्मणे मृते तु शूद्रापुत्रो न रिक्थभागित्युक्तेः । जीवत्यपि नाधिकं दशमादद्यात् शूद्रापुत्राय धर्मत इति मनुक्तेः । दशमोऽथैव दौहित्रान्तरस्याभावे मातृको हरेत्सर्वमित्युक्तेः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । अनुज्ञातः पित्रा अनुज्ञात इति विशेषणादननुज्ञातो न हरेत् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यां शूद्रायामूढायां वा दासदास्यां वा शूद्रस्य यो दासः तस्य या दासी तस्यां सपुत्रोऽनुज्ञातः अंशं हरेत् ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन् सुताने तानेकादशयथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीषिणः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्याभावे प्रतिनिधिः अतो सत्यौरस एते कर्तव्या इत्युक्तं भवति । एतेषां स्मृत्यन्तरेऽन्यादशः क्रम उक्तः । यथा गूढोत्पन्नः कैश्चित्पंचमोऽपरैः षष्ठ इति । तत्र पाठक्रमो नात्राङ्गमत एवानियमपाठप्रयोजनं चोत्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्यामः । क्रियालोपाद्धेतोः क्रियतेऽपत्यमुत्पादयितव्यमित्यस्य विधिलोपो माभूदिति नित्योत्सर्गविधिः स यथा कथंचिद्गृहस्थेन संपाद्यस्तत्र मुख्यः कल्प औरसस्तदसंपत्तावेते कल्पा आश्रयितव्याः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रजादीन् तु पुत्रिकापुत्रमपि । क्रियालोपादौर्ध्वदेहिकक्रियालोपो माभूदिति बुध्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लुकः । एतान् क्षेत्रजादीनेकादशपुत्रान्पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्रद्धादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थपुत्रप्रतिष्ठान्दकान्मुनय आहुः ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वहरेदिति खले वालीन्यायेनौरसातिरिक्तपुत्राणां प्रतिनिधित्वमाह क्षेत्रजादीनिति ॥ पुंसि मेदिः खले वाली न्यस्तं यत्पशुबन्धन इति स यथा अष्टाश्रीकरणरहितः पशुबन्धने नियुज्यत एवं पारशवादीनां पुत्रकार्ये नियोगेऽपि नोपनयनादिरितिन्यायार्थः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अथौरसस्य श्रेष्ठ्यं श्लोकद्वयेनाह क्षेत्रजादीन् सुतानिति । पुत्रप्रतिनिधीनाहुर्न मुख्यान् क्रियालोपादुत्पादकक्रियाया अभावात् मुख्ये संभवत्यौरसे तत्प्रतिनिधिभिस्तत्कार्यं न कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । येति प्रसङ्गात् औरसपुत्रप्रसङ्गात् एते पुत्रा अन्यबीजजा अभिहिताः ते पुत्रायस्य बीजिनो भवन्ति तु पुनः इतरस्य ते सुताः क्षेत्रजादिवत्पुत्राः भवन्ति ॥ १८१ ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ॥ यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोर्यामिति व्याचक्षते । य एते औरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतया उक्तास्ते न कर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैव ते पुत्रानेतरस्य येन क्रियन्ते तस्य तेन भवन्तीत्यर्थः । अतश्च पूर्वेण विधिरनेन प्रतिषेध इति विकल्पः स च व्यवस्थितोरिक्थग्रहणे कानीनसहोदपुनर्भवगूढोत्पन्नान रिक्थभाजः दत्तकादयस्तु रिक्थभाजः असत्यौरसे कानीनादयश्च सत्यप्यौरसे न पितृधनहराः ग्रासाच्छादनभाजः । केवलसत्यसति चौरसे यत उक्तं ॥ सर्वेषामपि च न्याय्यं दातुं शक्यामनीषिणः । ग्रासाच्छादनमत्यन्तपतितो ह्यददद्भवेत् ॥ सर्वेषामपि क्लीबादीनां च प्रकृतत्वेन दर्शितमिति अत्यन्तयावजीवमित्यर्थः । शरीरधारणार्थत्वाद्ग्रासाच्छादनस्य शृत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वेतनदानं विज्ञेयं न ह्यन्धादेः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः । येषां दारकरणं मतं तेषां स भार्याणां भरणं दातव्यं शक्नोति धनानुरूपेण भोजनवस्त्रादिदेयं पतित इत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते क्षेत्रजादयः प्रसंगादौरसपुत्रप्रसंगादुक्ताः यस्य बीजतोजातास्तस्य ते न भवन्ति । किञ्चित्तरस्ययस्य क्षेत्रं येनवा ऋयणादिकृतं तस्यैव भवन्तीत्यर्थः । केचित्तु यएते दत्त्रिमादयउक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे तेभ्योन्यस्माज्जातास्तदा दात्रादिभिर्दत्ता अपि न प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राः किंतु बीजिनएवेत्यस्यार्थइत्याहुः ॥१८१॥

(३) कुल्लूकः । यएते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राऔरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्वीजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्राभवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्याइत्येवंपरमिदमन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्षणात्त्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौन कर्तव्यौ । अतएव बृद्धबृहस्पतिः॥ आज्यंविना यथा तैलंसद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ॥ तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तेषां पुत्रा इति कथं प्रतिनिधित्वं तत्राह यइति । अशास्त्रीयस्य प्रतिनिधित्वाभावं द्योतयितुं तेषां पुत्रोक्तिर्नतु ते वस्तुतः पुत्राभवन्ति कार्यातिदेशंविना न्यस्यान्यभावानुपपत्तेरितिभावः । अतएवाह यस्यत इत्यनेन जनकानां पुत्राभावे तएव श्राद्धादिकर्तारः । पौनर्भवशूद्रापत्ययोः स्वजातत्वेपि न मुख्यत्वम् । तथाच बृहस्पतिः ॥ आज्यंविना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ॥ तथैकादशपुत्रास्युःपुत्रिकौरसयोर्विनेति ॥ एकादशत्वंतु पुत्रिकापुत्रमादायपुत्रिकापुत्रोपि समयबन्धान्मातृद्वारौरसोन्यबीजजश्च । अतएवानयोरभावे उक्तदशपुत्राअर्थाधिकारिणइतिकुल्लूकः ॥ याज्ञवल्क्यस्तु ॥ पिण्डदोशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपर इत्युपक्रम्य पत्न्यादिकमाह तेन गौणमुख्यपुत्राभावे पत्न्यादीनामधिकारइतिसुष्ठु ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । उत्पादकत्वं प्रतिपुत्रत्वं मुख्यमित्यतआह यएतइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातानां एकेनैकस्यांजनितानाम् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वांस्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातानामिति एकेन जनितानां सापत्नानामपि । एवंच यदि भ्रातुरपत्योत्पादनशक्तिरस्ति तदा तत्पुत्रेणैवेतरस्य पुत्रवत्त्वाद्देवरगमनेन क्षेत्रजपुत्रकरणमयुक्तमनापदीति निषेधाद्युक्तंभवति ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणामेकमातापितृकाणामध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तैर्नैकपुत्रेण सर्वाभ्रातृन्सपुत्रान्मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयोन् कर्तव्याः । सएव पिण्डदोशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं । एतच्च पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुताइति याज्ञवल्क्यवचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रातृपुत्रसत्त्वेक्षेत्रजादयः प्रतिनिधयोः कार्याइत्याह भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृजातानाम् ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतश्चेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ भ्रातृपुत्रपर्यन्ताभावे प्रतिनिधिः कर्तुं योग्यइतिभावः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथद्वयेन पुत्रमतिदिशति भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृमातृकाणां पुत्रवानौरसवान्सति भ्रातृपुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ सर्वांस्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमेकस्यां सपत्न्यां पुत्रवत्यामन्यस्यामनपत्ययामपि नियोगेन कार्यइत्याह सर्वासामिति ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनु-
राह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमेकपतिकानां मध्ये कस्याश्चित्पुत्रवत्त्वे दत्तकादिनान्यतमया कर्तव्यमिति नियमयितुमाह
सर्वासामिति । पुत्रवती पुत्रकार्यवती ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिणी औरसपुत्रिणी पुत्रत्वातिदेशस्य प्रयोजनसत्त्वपि सोदरादिषु पूर्वोपदिष्टैरेव पुत्रैः सकलपु-
त्रकार्यलाभः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वासां एकपत्नीनां एकस्य भार्याणां मध्ये एका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥ बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयानुत्तमः । पापीयानपक्वतमः । तन्निषेधश्च औरसपुत्रिकाजक्षेत्रजगूढजकानीनपौन-
र्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहजोदजापविद्धानुक्रमेण परिगण्य याज्ञवल्क्येन पिण्डदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परइ-
ति विशेषतो विधानात्तद्वचनानुसारेण कर्तव्यः । अत्र तु क्रमपाठेन पूर्वपूर्वोत्कर्षइति आपादनार्थः क्रमपाठोत्त्वबन्धुदायाद-
बान्धवविवेकपरत्वादिति । सदृशा औरसा एव दत्तम एव त्वित्यादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः सचा-
न्यान्विभृयादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पुर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति पुर्वसद्भावे परसंवर्द्धनस एव कुर्यात्
एवंच सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्त्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः अन्यथा तु क्षत्रियावै-
श्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेपि धनं लभेत् पुर्वस्य परसंवर्द्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकपुत्रयोः
पञ्चमं षष्ठं वा भागमौरसोदद्यादिति विहितत्वात् । यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य
रिक्थं गृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां मध्ये पुर्वः पुर्वः श्रेयस्तया ज्ञेयइत्याह श्रेयसइति । त्वजात्यपेक्षया श्रेयसः औरसादेः
तदलाभे तदभावे । पापीयान् क्षेत्रजादिः ॥ पिण्डदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतो विष्णुरप्याह ॥
औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति ॥ पुर्वसद्भावे परस्य संवर्द्धनं स एव कुर्यादिति । संवर्द्धनं पोषणम् ।
बहवश्चेत्सदृशा ब्राह्मणत्वादिजात्या रिक्थस्य भागिनः पिण्डदाश्च । यदेकादशपुत्रेषु शूद्रापुत्रस्य औरसत्वेपि गणना जीर्वात्पितृद-
त्तदशमांशातिरिक्तांशाभावार्थाय देवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति दशमांशोपलक्षणम् । तथाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय
विशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभागित्युक्तिः संगता । अन्यथा विप्रजक्षत्रियावैश्यापुत्रयोस्तेषु गणना प्रसक्तिः स्यात् धनाहारित्वसत्त्वा
विशेषात् । अतएव शूद्रापत्यस्यांशाहारित्वं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोरपि मुख्येन षष्ठांशादिदानमपि संगच्छते वचनादेव नात्र-
तर्कइति श्रेयसइत्यादावेकवचनमविवक्षितम् । तेषां पौनर्भवादीनां बहुत्वेपि भागहारित्वन्यायस्य तुल्यत्वमित्याह बहवश्चै-
दिति ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं पुत्राणामुक्तसंख्यानां दायप्राप्तिक्रममाह श्रेयसः श्रेयसोऽलाभइति श्रेयसो मुख्यस्य पापी-
यान्गौणपुत्रः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य श्रेयसोऽलाभे पापीयान् गुणादिनिरुष्टः रिक्थं भागं अर्हति । बहवश्चेत्सदृशाः समानवर्णाः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थंभ्रातरएव च ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्राऔरसादयोद्विजातिजनितशूद्रापुत्रादन्ये । पिता हरेदविभक्तस्य । भ्रातरएववा पित्रनुमत्या । विभक्तत्वेतु पत्न्येव तदभावेतु दुहित्रादेर्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । न सोदरभ्रातरोन पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृक्थहराभवन्तीत्यनेनोच्यते औरसस्य त्वेकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनंगृह्णीयात्तेषामातुश्चाभावे भ्रातरोधनंगृह्णीयुः एतच्चानन्तरंप्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसपुत्रिकापुत्रादीनामेव धनहारित्वं व्यतिरेकेणद्रव्यति नेति । उक्तपुत्राएव रिक्थहराः स्मृताः न भ्रातरोनपितरइत्यन्वयः । पुत्राभावेपितेत्याह पितेति । पितृपदं पत्न्याद्युपलक्षणम् । पुत्रादिति श्रुतेः ॥ प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः क्रिया कार्या प्रयत्नतइति शूलपाण्युक्तेः ॥ अस्वर्ग्या स्नाहुतिः सा स्याच्छूद्रसंसर्गदूषिता ॥ विप्राद्यभावे शूद्राजोप्यधिकारीति ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ पत्नीदुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरइति । अत्र च पाठएव क्रमःप्रयाजवद्विर्क्षितः । येषांपत्न्यादीनामध्ये पूर्वस्य पत्नीरूपस्याभावे परोदुहितेत्येवमन्वयः । बन्धुपदमाचार्योपलक्षकम् । यत्तु नपत्न्याधनहारित्वं स्त्रीणांतु जीवनंदद्यादितितत्तु दुःशीलाधार्मिकासत्त्विकायौवनस्थाविषयम् । अन्यथा ॥ अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् चेतिबृहन्मनुवचनविरोधः ॥ यतिवानप्रस्थयोर्धनंतु ॥ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ॥ क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनइत्यत्र प्रतिलोभेनान्वयः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । दिष्टेषुच पुत्रेषु सत्सु न भ्रातरोन पितरोरिक्थहराः पुत्राएव पितृरिक्थहराः पिता हरेदपुत्रस्येति अपुत्रस्योपदिष्टपुत्ररहितस्य भ्रातरः सोदराः एवशब्देनापुत्रस्य रिक्थहरणे भ्रातृणां पितृतोविशिष्टत्वं सूचितम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिताहरेत्अपुत्रस्यरिक्थं ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकंकार्यंत्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ॥ चतुर्थः संप्रदातैषांपञ्चमोनोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामहश्च ताः सर्वामातृकल्याः प्रकीर्तिताः ॥ १८६ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणामिति पितृतत्पितृतत्पितृणां उदकंकार्यं नियमेन तथा पिण्डःपिण्डदानम् । पञ्चमोनोपपद्यतइत्यवश्यमुदकंपिण्डंच दाप्यम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींक्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारंदर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणांपित्रादीनामुदकदानंकार्यंत्रिभ्यएव च तेभ्यः पिण्डोदेयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्रसमन्धोनास्ति । तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहइतिधने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । पितामहधनेऽप्येवमित्याह त्रयाणामिति । पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः । कार्यदशविधैः पुत्रैः

त्रिषु पितृषु देयत्वेन पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः पुत्रादिः संप्रदाता पिण्डोदकयोः पञ्चमस्य पिण्डादिदातृत्वेन शास्त्राबोधितत्वान्नास्तिपञ्चमोनापि तस्य धनहारितेति । अनेन पितामहप्रपितामहयोरपि धनहारित्वं गौणपुत्राणामभावे इत्यसूचि ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमसति । पुत्रे भ्रात्रादीनां रिक्थहरत्वं किन्तु सतोश्च पौत्रप्रपौत्रयोः पुत्रतुल्यकर्मकर्तव्यत्वात्तयोरित्यभिप्रायेणाह त्रयाणामुदकमिति । त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानामुदककर्त्तव्यं न ततोधिकानां त्रिषु पिण्डश्च प्रवर्तते विधीयते नाधिकेषु । एषां त्रयाणां पिण्डोदकयोः संप्रदाता चतुर्थः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रलक्षणं प्रपितामहादारभ्यतस्य चतुर्थत्वं पञ्चमः संप्रदाता नोपपद्यते न शास्त्रेषु विधीयते । प्रेतस्य धनिनः पुत्रः पौत्रप्रपौत्रज्ञात्यन्तरेष्वप्युपकारकतमः तेन तेष्वसत्त्वेव भ्रात्रादयोरिक्थहरान्तु सत्सु ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानां उदकं तर्पणं कार्यम् त्रिषु पितामहप्रपितामहादिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्रदाता । एषामध्ये पञ्चमो नोपपद्यते । लेपभाजश्चतुर्था द्याः ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

[हरेरनृत्विजोवापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषामध्ये सपिण्डानां मतो यो नन्तरो यथा पुत्रस्य पिता तस्य तत्पितेत्यादि । तस्य तस्य-तुतद्धनम् । असतितु पितरि पितामहस्य तदभावे तत्पितुरपि । अत्र च पितामहापेक्षया भ्रातृभ्रातृपुत्रस्य च सन्निकृष्टत्वात्पित्रभावे भ्राता तदभावे तत्सुतस्तदभावे पितामहादिर्योऽयः सन्निकृष्टस्तदभावे च समनोदकः सगोत्रो मातुलादिबन्धुरितिक्रमात्पूर्वपूर्वाभावे । एवं पितामहे वृत्ते तद्धनं पुत्रस्यैव धनं न पौत्रस्याधिकारः । यत्तु तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यमिति तत्पुत्रेच्छया विभजनीयं तदित्येतत्परम् । सकुल्यो मातुलादिबन्धुः । तदभावे चाचार्योऽपि शिष्यो वा यस्तदा प्रत्यासन्न इत्यर्थः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्तत्श्रानुक्तपक्ष्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम् । सपिण्डमध्यात्सन्निकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमानस्त्री वा तस्य मृतधनं भवति । तत्रैकैवोरसः पुत्रइत्युक्तत्वात्सा एव मृतधने स्वाधिकारी क्षेत्रजगुणवद्भक्तयोस्तु यथोक्तपञ्चमं भवत्वा भागं दद्यात् । कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनमित्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितस्तदभावे क्षेत्रजादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी नाधिकं दशमाद्याच्छूद्रापुत्रायेत्याद्युक्तत्वादशमभागावशिष्टं धनं सन्निकृष्टसपिण्डो गृह्णीयात्त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी । यदा हया-ज्ञवल्क्यः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतोगोत्रजो बन्धुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभ्रगुत्तरोत्तरः ॥ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ बृहस्पतिरप्याह ॥ आम्नाये स्मृतितत्त्रे च लौकाचारे च च सूरिभिः ॥ शरीरार्थं स्मृता जाया पुण्या पुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ॥ जीवत्यर्थं शरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्गाह्यारिणी ॥ पूर्वप्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मेषु सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावरं हेमकुप्यं धान्यमथांबरम् ॥ आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृत्वस्त्रीयमातुलान् ॥ पुजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां बृहन्नप्य-

तिथीस्त्रियः ॥ तत्सपिण्डाबान्धवावा ये तस्याः परिपन्थिनः ॥ हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ वृद्धमनुः ॥ अपुत्राशयनंभर्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तपिण्डंकुत्समर्थलभेत् च ॥ यदुक्तम् स्त्रीणान्तु जीवन्दद्यादिति संवर्धनमात्रवचनं तद्दुःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयं । अतोयन्मेधातिथिना पत्नोनामंशभागित्वंनिषिद्धमुक्तंतद-संबद्धम् पत्नीनामंशभागित्वंबृहस्पत्यादिसंमतम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन्प्रीणाति सतांमनः । पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिकादुहिता तदभावेपिता माता च तयोरभावे सोदर्यभ्राता तदभावे तत्सुतः । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनमितिवक्ष्यमाणत्वा-त्पितृमाता तदभावेऽन्योपि सन्निकृष्टसपिण्डोमृतधनंगृह्णीयात् । तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतानएव तदप्युक्तम् अत ऊर्ध्वंसपिण्डसन्तानाभावे समानोदकआचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनंगृह्णीयात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुपसंहरन् सकुल्योर्धनहारित्वमाह अनन्तरेति । सपिण्डाद्याऔरसदुहितृजादनन्तराः प-त्नीप्रभृतयः पञ्च । तत्रापि ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमोतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ पूर्वप्रमो-ताऽग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मएव सनातनइतिबृहस्पत्युक्तेः । प्रथमतः पत्नीति । सकुल्यपदं ब-न्धोरप्युपलक्षणम् । शिष्यपदंतु तीर्थानाम् । सकुल्योर्हतीत्यध्याहार्यमेवमुत्तरत्रापि ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । नच पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां सत्यपि तुल्ये प्रेतोपकरणत्वे तुल्यवद्वायत्वं संभवेन्नापि तेषामभावे सपि-ण्डान्तराणां किन्तु पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणैवेत्याह अनन्तरः सपिण्डादिति । प्रेतवचनोऽयं पिण्डशब्दस्तयोरभेदोपचारात् पि-ण्डादनन्तरः प्रत्यासन्नोयः सपिण्डस्तस्य धनं देयं भवेत् । द्विर्वचनं क्रमप्राप्त्यर्थं अत ऊर्ध्वमेभ्यः सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं सपिण्डा-भावइतियावत् । सकुल्यः समानोदकोरिक्थहरइत्यनुकर्षः तेषामभावआचार्यः तस्याभावे शिष्योरिक्थहरः स्यात् ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डात् अनन्तरः सन्निकृष्टः तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ॥ त्रैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणास्तद्ग्रामवासिनः । त्रैविद्यास्त्रयीवेदिनः । शुचयः स्वाचाराः । दान्ताः नियते-न्द्रियाः । एतच्च ब्राह्मणधनविषयमितरधनं राजगामि ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं । सर्वेषामभावे ब्राह्मणावेदप्रयाध्यायिनोबाह्यान्तरशौचयुक्ताजितेन्द्रियाधनहारिणोभवन्ति तएवच पिण्डदाः तथासति धनिनोमृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामभावेऽप्याह सर्वेषामिति । ब्राह्मणान्बिभिनष्टि त्रैविद्याइति । धर्मो न हीयते तैर्विभैः श्राद्धादिनिर्वाहात् । विधिप्रसंगतुल्यत्वाद्नुवादोऽयं ब्राह्मणधनहारित्वं नृपतेस्तदन्यधनहारित्वमर्थं अयमप्यनुवादस्तेनैव गतत्वादिति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां पुंसां स्त्रीणाञ्च यथा कथञ्चित्संबन्धवताम् ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्येति । तथा राज्ञां धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

अहार्यब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ॥ इतरेषांतु वर्णानां सर्वभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

(३) सर्वज्ञनारायणः । तदेतदाह अहार्यमिति । सर्वाभावे शिष्यपर्यन्ताभावे ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसंबन्धधनं राज्ञा कदाचिद्ब्राह्मणमिति शास्त्रमर्यादा । किन्तूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योपिदेयं । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरीकथहराभावे राजा गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणधनं ब्राह्मणब्रुवेपि देयमित्याह अहार्यमिति । ब्राह्मणे धर्मतोऽधर्मतोवा साम्यस्त्वरसात् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह इतरेति । इतरेषां तु वर्णानां क्षत्रियादीनाम् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्वक्तव्यजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादये ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सगोत्राद्यदि तन्तुसन्तानमाहरेदनियुक्तापि स्त्री तदा गोलकत्वेपि तस्य ज्ञात्यन्तराभावे क्षेत्रपतिधनहारित्वमित्यर्थः । एतच्च शूद्रांप्रत्येवोच्यतइतिकेचित् । अतएव तन्मते गूढजकानीनसहोढजा अपि शूद्रस्यैव पुत्राभवन्ति नतु विमादीनामिति ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् देवराद्वार्षादिपिडाद्वैद्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जस्यचक्रकथभागित्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । देवराद्वार्षादिपिडाद्वैद्युक्तमनुवदन्विधवाधनमुत्तरकालीनायापत्याय दापयन्नाह संस्थितस्येति । आहरेद्विधवाभूत्वा जनयेत् । तत्र अनपत्ये पतौ धनं योविधूयादित्यस्यैवानुवादोऽयं न्यायस्य तुल्यत्वात् । तत्र जनकोदद्यादत्र जननीदद्यादिति वा भेदः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । एवमनपत्यधनस्य भ्रातृगामित्वमुक्तमधुना पक्षान्तरमाह संस्थितस्यानपत्यस्येति । अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्रादेवरादेस्तं पुत्रमाहरेत्पुत्रमुत्पादयेत् पत्नीगुरुयोगादिति शेषः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्रात् तद्विधं आहरेत् । तत्रयत् रिक्त्यजातं स्यात् तत्तस्मै ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ॥ तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्सगृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकः स्वभर्तृजोऽन्योगोलकः पौनर्भवीवा उभयोश्च पत्योर्धनं मातरि स्थितं तदा स्वबोजिधनव्यवस्थया ग्राह्यमित्यर्थः । स्त्रियाजातौ धनेपित्र्ये विवदेयातामित्यर्थः । नेतरत् स्वमातृपत्यन्तरधनम् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्येकरिक्त्यनौ स्यातामित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तमिदं त्वौरसपौनर्भवविषयं यदोत्पन्नौरसभर्तुर्मृतत्वात् बालापन्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवेभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वाद्विधवाहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदा तयोर्यस्य यज्जनकस्य धनं सतदेव गृह्णीयान्त्वन्यपितृजन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिवासापत्या मृतभर्तृका धनमादाय पौनर्भवेन पुत्रान्तरं जनयित्वा यद्युभयोर्धनमादाय तिष्ठेत्तदा कस्य किं धनमित्यपेक्षायामाह द्वाविति । द्वावौरसपौनर्भवौ विवदेयातां धनमावाभ्यां ग्राहं पोषणतेकायै -

(१९०) सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्=सगोत्रोवित्तमाहरेत् (क)

=त्वगोत्रस्तुहरेद्धनम् (ग)

मिति । नेतरः अन्यपैतृकमन्योन गृहीयादितिभावः । अथवा अभ्यावह्निकादिस्त्रीधनमात्रविषयम् अतएव स्त्रिया धनमिति समाख्या संगच्छते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां या सपुत्रा सधना भूत्वा पश्चात्पुनर्भूयपरस्मादपि पुत्रं जनयति तस्याः पुत्रयोरयं विभागः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विपितृकस्य व्यवहारमाह द्वाविति । स्त्रियाधने स्त्रीधननिमित्तेयौ विवदेयातां कीदृशौ द्वौ द्वाभ्यां पितृभ्यां जातौ तयोः मातापित्रोः यत्पितृभ्यां तत्तस्य विद्यमानपितुः पुत्रः गृहीत इतरः पूर्वभर्तृजन्यः न गृहीत ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समंसर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकरिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं नज्येष्टोद्धारेण । मातृकं मातुःस्त्रीधनव्यतिरिक्तधनम् । भगिन्योऽपुत्राः । सनाभयः सोदराः । केचित्तु स्त्रीधनेपि भ्रातृविभागमिच्छन्ति ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ॥ अप्रत्ताचेत्समूढा तु लाभसं- मानमात्रकमिति बृहस्पतिवचनात् । एवंचाप्रत्ताया भ्रातृभिः सह तुल्यविभागः । इतरस्यास्तु संमानमात्रदेयमिति । एतत्प- रमेव च स्त्रीधनं दुहितृगामीत्यादि ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अनुदामातृधनं समं कृत्वा गृहीयुः । ऊढास्तु धनानु- रूपसंमानं लभन्ते । तदाह बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ॥ अपुत्राचेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ ततश्चानूढानां पितृधनं दौहितानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागो देयः ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । मातृसत्त्वे व्यवस्थोक्ता दैवादविभक्तदशायां सा मृताचेत्तदा कथं व्यवस्था तत्राह जनन्या- मिति । संस्थितायां मृतायाम् । सनाभयः नाभिरत्र कुक्षिः एकनाभिजाः । अनुदाम्यस्तु स्वांशेत्यत्र पितृसंबन्धिभ्रातृधने तुरीयांशभागित्वमनूढानां मातृधने तु समांशभाक्त्वमिति भेदः । अतएव बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदं शिनीति ॥ अप्रत्ताचेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । एवं पैतृकस्य धनस्य विभागोक्तः इदानीं मातृकस्य धनस्याह जनन्यां संस्थितायामिति । सनाभ- यः सोदर्याः । भजेरन्संविभजेरन् । उद्धारो विषमविभागः स्यात् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगिन्यश्च सनाभयः साक्षात्त्वमातृदुहितरः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ॥ मातामह्याधनार्त्तिकचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्तास्तु मृतास्तु ताभ्यः संमानार्थं यदेयं तत्तदुहितृभ्यः स्वेच्छया मातुर्लैर्देयमित्याह या- स्तामिति । प्रीतिपूर्वकं स्वेच्छया ॥ १९३ ॥

(२) कुल्लूकः । तासां दुहितृणां या अनुदामदुहितरस्ताभ्योपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किं- चिद्दातव्यम् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां दुहितृभ्योपि किंचिद्देयमित्याह याइति । प्रीतिपूर्वकं प्रीत्यर्थं न बलादिति ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । तासां भगिनीनां किंचित्प्रदेयम् प्रीतिपूर्वकमिति वचनादवश्यं देयमिति सूचितम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासां दुहितरः स्युः तासां दौहित्रीणां यथार्हतो भागः ॥ १९३ ॥

अध्यग्र्याध्यावाहनिकंदत्तंच प्रीतिकर्माणि ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यग्नि होमविवाहकाले लब्धं यतःकुतश्चित् । तथा व्यावहारिकं पतिगृहनयनसमये-
लब्धम् । प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तम् । तत्स्त्रीधनमित्युक्तम् । भ्रात्रादिभिस्तु यदाकदापि दत्तं स्त्रीधनम् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्यग्नीत्यव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः विवाहकालेऽग्निसन्निधौ
यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्निसत्रीधनं । तदाह कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयते त्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निरुतंसद्भिः
स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्तु पितृगृहाद्भर्तृगृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनिकं । तथा च कात्यायनः ॥ यत्पुनर्लभते नारी
नीयमाना तु पैतृकात् ॥ अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥ यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा
पित्रा च समयान्तरे यदत्तं एवंपट्टप्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्त्रीधनविभागोऽनुपपन्नस्तस्यान्यायोपात्तधनाभावादिति तत्राह अध्यग्नीति । अध्यग्नि-
विवाहकालेऽग्निसमीपे पित्रायदत्तं तत् । तथाच कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयते ह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निरु-
तंसद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ तेनैवोक्तम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ॥ अध्यावाहनिकं नाम स्त्री-
धनं परिकीर्तितम् ॥ दत्तं भर्त्रा प्रीतिकर्मणि रत्युत्सवादौ ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीधनलक्षणमाह अध्यग्र्याध्यावाहनिकमिति । अध्यग्निविवाहाग्निसमीपे यद्धनं स्त्रिया कुत-
श्चित् लभ्यते तदध्यग्नि आहावनं पितृकुलाद्भर्तृकुलप्राप्तिः । आहवनसमयोपलब्धमाध्यावाहनिकं विभक्त्यर्थावधिषड्विधं प्रीति-
कर्मणि नमस्कारादौ श्वशुराभ्यान्दत्तं । तथाच कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयते ह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निरुतंस-
म्यक् स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमानापि पैतृकात् ॥ तन्नाम्नाध्यावाहनिकं स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥ प्रीति-
दत्तं हियत्किञ्चिद्भ्रूवा वा श्वशुरेणवा ॥ पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ॥ इति षड्विधा तत्स्त्रीधनादन्यत्स्त्रिया य-
ल्लब्धं भर्तृधनमेव नतु स्त्रीधनमित्यभिप्रायः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निमधि अध्यग्नि विवाहहोमकाले लब्धं यत्किञ्चित् अध्यावाहनिकं प्रतिग्रहाय समयेय लब्धं च
पुनः प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तं ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यद्वत्तंपत्या प्रीतेन चैव यत् ॥ पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्वाधेयं विवाहादुपरि भर्तृबन्धुभिर्दत्तम् । पत्याप्रीतेन रतिकालादन्यदा तदुभयं स्त्री-
धनत्वाभावेपि पत्यौ जीवति मृतायां अपत्यस्यैव । विशेषस्तु स्त्रीधनास्त्रीधनयोः स्त्रीधने दानादिस्वाम्यं स्त्रियानत्वन्यत्रे-
ति ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं तदुक्तं तु
सर्वबन्धुकुले तथा ॥ विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं यदध्यग्र्यादिपूर्वश्लोकउक्तं तद्भ-
र्तरि जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानां भवति ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि स्त्रीधनापहारोऽपत्यानां प्राप्त इति चेन्न अपत्यानां स्त्रीधनस्य वाचनिकत्वादित्याह अन्वा-
धेयेति । अन्वाधेयं ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुलेतथेतिकात्यायनो-
क्तम् ॥ पत्यौ सति वृत्तायां भ्रातरोतिशेषः । प्रजायाः पुत्रादेः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । विवाहादनन्तरं भर्तुकुलाद्बन्धुकुलाद्वा आधीयते आदीयते तदन्वाधेयं । रूपसौन्दर्यादिप्रीतेन च भर्ता यदत्तं धनं जीवति पत्यौ वृत्तायां मृतायां प्रजायाः पुत्रस्य दुहितुर्वाभवेत् । अत्र कात्यायनः ॥ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुकुलात्स्त्रिया ॥ अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्वाधेयं भर्तुकुलेपुनर्लब्धं च पुनः भर्ताप्रीतेनयत्यस्मात्कारणात् यद्वस्तुदत्तरतिकालादन्यत्रप्रीतेन पत्या दत्तं वृत्तायाः मृतायाः मातुः प्रजाया दुहितृणां तद्धनंभवेत् ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ॥ अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मादिविवाहेनोढाययद्धनं स्त्रीधनास्त्रीधनरूपं अप्रजायामनपत्यायांवृत्तायांभर्तुरेव प्रजायांतु सत्यां प्रजायाएव ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यायास्तु धनं भर्तुरेवेत्याह ब्राह्मइति । उक्तब्राह्मविवाहादिपञ्चसु पित्रादिभ्योलब्धं भर्तुगामि ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषु यद्धनं स्त्रियै दत्तमितिशेषः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्म (२) दैव (३) गान्धर्व (४) प्राजापत्येषु यद्धनंलब्धंअतीतायां मृतायां तद्धनंभर्तुरेवेष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहे आसुरादिषु ॥ अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मातापित्रोर्नभर्तुः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा आसुरादिविवाहसंबन्धिधनंतु तत्पित्रोरेवेत्याह यदिति । अतीतायां मृतायामपि । एषु वचनस्य नातिभारइतिन्यायः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् आसुरादिषु विवाहेषु लब्धं तत्कन्यायाः मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियान्तु यद्वेद्विद्वत्पित्रा दत्तं कथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रादत्तं स्त्रियाः पित्रा तद्ब्राह्मणीकन्या हरेन्तु भ्रातृणां विभागः । तदभावे तस्याः स्त्रिया अपत्यस्य । कन्येति दुहितृमात्रपरम् । एवं च ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाधनमपि तत्पितृदत्तं ब्राह्मणकन्याया एवेत्युक्तं भवति ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्धनंभवेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणपरिगृहीतानां क्षत्रियादितिसृणामनपत्यपतिकानां मृतानां ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्यैव गृह्णीयात् तदभावे तदपत्यं तदभावे ब्राह्मणमात्रं न्यायस्य तुल्यत्वादित्याह न केस्त्रियास्त्विति । स्त्रीपदं विप्रपरिणता-विजातीयापरं सजातीयानां व्यवस्थोक्तेः । तदपत्यस्य ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । कथञ्चनयेन केन चित्यकारेण ब्राह्मणी हरेन्क्षत्रियादिः ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियामितिसापत्न्यपुत्रः हीनजातिस्तं प्रत्याह । स्त्रियाः क्षत्रियादिस्त्रियाः यद्वित्तं कथञ्चन विवाहे पित्रादत्तं तद्धनं ब्राह्मणकन्या या पूर्वं ब्राह्मणी विवाहिता हरेत् गृह्णीयात् । वापक्षान्तरम् । तस्या अपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निर्हारिस्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात् ॥ स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्हारं स्वयमाकुर्यव्ययम् । कुटुम्बात् कुटुम्बपोषणार्थात् । बहुमध्यगात् बहुसाधारणधनात् । स्वकात् स्वस्यासाधारणधनादपि स्त्रीधनव्यतिरिक्तात् पत्यनुमतिविना न कुर्युः ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुम्बधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभिरबालङ्काराद्यर्थधनसंचयनं कर्तव्यं नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकातिरिक्तं धनं स्त्रियानेति वक्तुं साधारणधनेषु स्वाच्छन्धं निषेधति नेति । निर्हारं अलंकाराद्यर्थसंचयम् । बहुमध्यगात् देवरादिसाधारणात् । स्वभर्तुरनुज्ञां विना स्वकाद्भर्तृसंबन्धिधनादपि न संचिनुयादिति नैतादृशं स्त्रीधनमिति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीधनकृत्यमाह न निर्हारिस्त्रिय इति । पूर्वार्धोपन्यासोदष्टान्तार्थः । बहुमध्यगाद्बहुजनभोग्यात्कुटुम्बात् कुटुम्बशब्देन कुटुम्बार्थं भर्तृधनमभिप्रेतं निर्हारव्ययं यथा भर्तुरनाज्ञयाऽऽज्ञया विना न कुर्युः । तथा स्वकादपि च वित्तादिति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुटुम्बात् मध्यगात् एकत्राविभक्तकुटुम्बात् स्त्रियः निर्हारं व्ययं स्वस्वभर्तुः अननुज्ञया न कुर्युः ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोद्धृतो भवेत् ॥ न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्यौ जीवति धृतः पत्या तासां भूषणमात्रार्थं दत्तो वाऽदत्तस्तमपि तस्यां जीवन्त्यां न पुत्रा भजेरन् धृतायां तु भजेरन्नेव ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलङ्कारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्धृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अलंकारार्थं पत्या दत्तं तन्मृतौ देवरादयो विभजन्तः पापिनः स्युरित्याह पत्याविति । तमपि किञ्चिन्यूनाधिकनिमिच्चं गृह्णीयुरिति भावः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । अलङ्कारस्य स्त्रीधनेष्वनुपदिष्टत्वाद्भर्तृधनत्वेन भर्त्राभावे दायादानां प्राप्पपवादार्थोऽयमारंभः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीभिः दायादाः पुत्राः । तं अलंकारम् । ते पुत्राः ॥ २०० ॥

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धर्बाधरौ तथा ॥ उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिकित्स्यः क्लीबः । पतितो महापातकी प्रायश्चित्तात्पूर्वम् । बधिरोपि जात्या । उन्मत्तादयोऽचिकित्स्याः । जडोऽस्त्ववशकर्मेन्द्रियः । निरिन्द्रियाः स्पर्शग्रहणादिरहिताः कुणिमभृतयश्च ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपङ्कवाद्योविकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरान् भवन्ति किन्तुग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दद्यात्पिण्डं हरेर्द्धनमित्यादिषु पिण्डदातृत्वेन धनहारित्वस्य सामानाधिकरण्यश्रवणादन्धादेः कागतिरिति चेन्नब्राह्मणं अनंशाविति द्वाभ्याम् जडो धर्मापितो निरुत्साहः । निरिन्द्रियाहस्तादिरहिताः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पङ्कवाद्योनिर्वार्याश्च ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनंशाविति अभाज्यानाह । अनंशौ अंशानामनर्हौ जात्यन्धबधिरौ । उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसंनिपातकैर्ग्रहावेशलक्षणैः कम्पाद्यैरभिभूतः । जडः विकलान्तः करणोहितावधारणाक्षमः । च पुनः ये केचिन्निरिन्द्रियाः व्याध्यादिना निर्गतंन्द्रियं येषांते ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्तमददत्सर्वथाऽददत्पतितो भवेदित्यन्वयः ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रेण ऋक्थहारिणा यावज्जीवं शक्त्या ग्रासाच्छादनं देयं । अददः पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्टौ भर्तव्याः । विपक्षेत्वाह अददत्पतितो भवेदिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ क्लीबोऽथ पतिस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोचिकित्स्यरोगार्तो भर्तव्याश्च निरंशका इत्यादि ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां क्लीबादीनाम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां क्लीबादीनां ग्रासाच्छादनमत्यन्तमददत्पतितो भवेत् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ॥ तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

(१) मेघातिथिः । अर्थितासंप्रयोगेच्छारतिनिमित्तं तस्यां सत्यां विवहेत् तत्रोत्पन्नसंतानानामपत्यं पुत्रोद्बुद्धिः वा दायं रिक्थविभागमर्हति । दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः वान्तरेतास्तु यः क्लीबस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा कुतः पुनस्तस्य जंतूत्पत्तिः उक्तंच तस्य यस्तल्पजः न प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्येति रागप्रयुक्तता वा तेन श्लोकेन विवाहस्य दर्शिता । धर्मप्रयुक्तत्वे ह्यनधिकृतानां कर्मसु कुतस्तेषां विवाहः आदिग्रहणंचोक्तविषये चरितार्थः । यदिहि आदिग्रहणासामर्थ्यात्सर्वेऽपि गृह्येऽन्यतः पतितोऽपि गृह्ये तस्य सर्वेऽपि गृह्येऽन्यतः पतितोऽपि स्मृतिविरोधेनेष्टं अथवा कृताध्ययनानां कृतविवाहानामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेशविज्ञेयः । ननु च कृतविवाहानां यद्यर्थिता तु दारैरिति नोपपद्यते नैतदेवं कृतविवाहानां जायार्थितायाः संभवात् पूर्वैस्तु धर्म्येऽपि विवाहेऽस्य प्रयोजनं दृष्टं ततश्च क्लीबस्य स्वार्तेष्वधिकारात्तदर्थो विवाहोऽसत्यामप्यर्थितायां युक्त एव । श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानात्क्लीबस्य नाधिकारः यस्मिन् च प्रयोजकत्वं युक्तं तद्वर्धयितव्यम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थितेच्छा तेन दारसंबन्धलक्षयति । क्लीबादीनामित्यतः पुण्यसंविज्ञानो बह्वुव्रीहिः । तत्र पतितस्यापि दारकर्मणामनर्हत्वादग्रहणं तेन जात्यन्धादीनां ग्रहणम् । तेषामुत्पन्नजन्तूनां उत्पन्नापत्यानाम् । तेन पूर्वधर्मैरपि भ्रातृभिः स्वभागादाकृष्य तत्पितृभागो देयः । क्लीबपतितयोः पूर्वपरिगृहीतदारत्वे तत्रच क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तौ तस्य विभागप्रामिरिति प्रागेव सिद्धम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंचनेत्यभिधानात्क्लीबाद्यो विवाहानर्ह इति सूचितं यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रजउत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागमवति ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्लीबादेरपत्योत्पत्तौ कागतिस्तत्राह यदीति । दारैःकृत्वा अर्धिता पुत्रादौ तदर्थं दारसंग्रहः । उत्पन्नतंतूनां प्राणधारणार्थं केवलमुत्पन्नानाम् । उत्पन्नजन्तूनामिति पाठे नियुक्तक्षेत्रादिना जनितपुत्राणाम् । एषां क्षेत्रजाद्यपत्यं दायमर्हतीत्यन्वयः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । उत्पन्नानां त्वयं क्लीबानामपि क्षेत्रोत्पन्नापत्यानाम् ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्गुणसंविज्ञानोबहुब्रोहिः । क्लीबआदिर्येषांतेषांक्लीबादीनांदारैःस्त्रीभिर्यदि कथंचनार्धिता चेत् यदि तेषांक्लीबादीनामुत्पन्नतंतूनां पुत्राणाम् । क्लीबस्य क्षेत्रजःसंभवत्येव अन्येषांऔरसाअपि ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनंज्येष्ठोधिगच्छति ॥ भागोयवीयासांतत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेर्वाक्षेत्राद्वाकयाचिद्युक्तयाऽधिकोत्पत्तिजनयेत्तत्सर्वेषां साधारणं नैवमन्तव्यं । मयैतद्बुद्ध्या पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतल्लब्धंममैवैतदिति विद्यानुपालिनइति वचनाद्विद्याजीविनांशिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिर्वैद्यनटगायनादीनाम् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठोविभक्तः त्वयं विद्याप्रकर्षेणापि लब्धे धने ज्येष्ठोभागंदद्यात् । विद्यानुपालिनस्तद्विद्यानुकूलकुटुम्बावश्चर्चाकारिणः । ज्येष्ठइतिवचनात्कनिष्ठाजितेप्येवंभूतेषु न ज्येष्ठस्याधिकारइति दर्शितम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तोज्येष्ठः किंचित्त्वेन पौरुषेण धनंलभते ततोधनाद्विद्याभ्यासवतांकनिष्ठभ्रातृणांभागोभवतिनेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । मृते पितरि त्वपौरुषेणाविभक्तोज्येष्ठोयदामुयात्तत्रापि कनीयसोभागिनइत्याह यदिति । ते यदि विद्यानुपालिनः विद्याभ्यासिनः । विद्यानुपालिनामितिकचित्पाठः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । धनस्य विद्यार्जितस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यन् तस्य पुरस्तादपवादमाह यत्किंचिदिति । धनमत्रविद्यार्जितं विवक्षितं यदि विद्यानुपालिनइति लिङ्गादुत्तरश्लोकानुगुण्याच्च कनिष्ठाविद्याधिगते विद्या धने विद्यानुपालिनामपि ज्येष्ठानां न भागः । ज्येष्ठग्रहणाद्यवीयसामिति वचनाच्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितरि प्रेते यत्किंचिद्धनंज्येष्ठः अधिगच्छति अविभक्तः सन्प्रामोति यदिविद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥
अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनंभवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादपिच्यइति धारणा ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविचारुषिवाणिज्याराजोपसेवादि तत्र ईषञ्चूनाधिकभावोनगणयितव्यः तत्रापि यदि केनचिदपि बह्वर्जितं तदाऽस्त्येव विभागता ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थंवचनं ईषदाधिक्ये तु सर्वेषांसमांशकल्पना अपिच्येऽपि हेतुवचनादनपत्यधनस्याप्येषएव विधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि सर्वएव निर्विद्याः ईहातइतस्ततोगमनेन पितृधनक्षतिविना धनमर्जितवन्तःअविद्यानामिति । यदिसर्वएवनिर्विद्याः यदितु पितृधनेन वाणिज्यादिनार्जितधनं तदा ज्येष्ठोद्गारोऽदेयइत्याह अपिच्यइति ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांभ्रातृणांरुषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पिच्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वार्जिते समोविभागः स्यान्तद्वारः अपिच्यइतिनिश्चयः ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्ग्रहितानामपि धनाद्यर्थमीहमानानां समोभागइत्याह अविद्यानांचेति । अपिच्ये पितृधनाति

रिक्ते तस्मिंस्तु सोद्धारादिविषमविभागउक्तइति । धारणा शास्त्रमर्यादा । तेन विद्वानभ्यासिनामनीहमानानांच न तादृग्धने भागइतिभावः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । ईहातः कृष्यादिचेष्टातः सर्वेऽपि यथासामर्थ्यहरन्ति चेत्सर्वोहि विभागः स्यान्नान्यथेति अपिष्येऽपितृकृते पितृकृतस्य तु विभागवैषम्यमभ्यनुज्ञातमेष अत्रईशनस्य धनस्य समविभागवचनात्पूर्वस्मिन् श्लोके यवीयसां विद्याधनेषु समन्वयमात्रमभिहितं नस्वाम्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्यानांसर्वेषां ईहातोवाणिज्यादिना चेद्धनंभवेत् समस्तत्र विभागःस्यात् अपिष्यइतिधारणा ॥ २०५ ॥

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनंभवेत् ॥ मैत्र्यमौद्वाहिकंचैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्यायाअभ्यापनादिना शिल्पकौशलेन वा तथा मित्रादर्जितमौद्वाहिकंचैव माधुपर्किकमार्तिव्ययेन यदाप्येतदपि विद्याधनंभवति तथापि जायमानेन निमित्तेनोपादीयमानत्वाद्देन व्यपदिश्यते श्वशुरगृहलब्धमौद्वाहिकमपरे उद्वाहनिमित्तेन यतस्तल्लभ्यते ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याधनं विद्ययाधनं एतच्च भ्रातृणां विद्यानुपालिनः तद्विद्यानुकूलपालित्वेपिज्येष्ठस्य कनिष्ठेनविद्यया लब्धे । मैत्रं मित्रात्प्राप्तम् । औद्वाहिकं भार्याबन्धुभ्योलब्धम् । माधुपर्किकं स्नातकत्वादिनार्हणार्थदक्षान्माधुपर्काल्लब्धम् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यामैत्रीविवाहार्जितमाधुपर्किकमधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धतस्यैवतस्याद्यार्त्तिकचित्पितरीत्युक्ताऽयमपवादः । विद्याधनंच व्यावृत्तकृत्यायनेन ॥ परभक्तप्रदानेन ग्रामाविद्यायदान्यतः । तथा प्राप्तंच विधिना विद्याप्राप्तंतदुच्यते ॥ उपन्यस्ते च यल्लब्धंविद्यया षण्पूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥ शिष्यादार्तिव्ययतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धंभाष्ययनाच्च यत् ॥ विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥ अतोयन्मेधातिथिगीविन्दराजाभ्यां माधुपर्किकमार्तिव्ययधनं व्याख्यातंतदयुक्तम् विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अविभक्तैरपि विद्याद्युपार्जितं धनं न विभजनीयमित्याह विद्याधनमिति । शिष्यादार्तिव्ययतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ॥ अज्ञातशंसनाद्वादाल्लब्धंभाष्ययनाच्च यत् ॥ विद्याधनंतु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यतइतिकान्यायनोक्तेः ॥ विद्याधनंसप्तधाआर्तिव्ययतः आर्तिव्ययं कृत्वा । प्रश्नात्प्रश्नेन परितोष्य । अज्ञानशंसनात् खण्डनादज्ञानस्य । प्राष्ययनाद्विद्यार्जितगुणविशेषादित्यर्थः । मैत्रमित्रतो लब्धम् । माधुपर्किकं तत्संबन्धि राजतपात्रादि । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ॥ मैत्रमौद्वाहिकंचापिदायादानां न तद्भवेत् ॥ पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्यायमर्थः पित्राशरीरमात्रोद्धरितः सत्यद्धनं संचिनोति तत्कस्मैचिन्न देयं । नतुपितृद्रव्यमुपजीव्ययदर्जितमिति ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । विद्याधनं प्रवचनशिल्पार्जितं । मैत्र्यं मित्रतो लब्धं । औद्वाहिकं विवाहकाले लब्धं । माधुपर्किकं मर्ककालेलब्धम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्र्यं मित्रात्प्राप्तम् । औद्वाहिकं परिवर्द्धम् । माधुपर्किकं मधुपर्ककाले प्राप्तम् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणांयस्तु नेहेत धनशक्तः स्वकर्मणा ॥ सनिर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्वत्पोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ये भ्रातरः सहवसन्तिविद्यमानपितृधनाश्च कृष्यादिना व्यवहरन्ति तेषांयद्येकोनव्यवहरेत्तस्येधनिर्भाज्यतापठ्यते सनिर्भाज्यः स्वकादंशादिति भागान्नेतव्योऽपसारयितव्यः स्वकादंशाद्यावदधिकंतदीयाद्धनाद्यवहारे-

णोत्पन्नतत्तस्य न दातव्यं नतुमूलधनस्य पैतृकस्यनिषेधः तत्रापि न सर्वेण सर्वनिर्भाज्यं किञ्चिदन्योपजीवनं क्लेशफलमात्मनोगृहीत्वा शिष्टमस्मैदातव्यम् । अथवानिर्भाज्यः पृथक्कार्यःसहवस्तुं नचेयंकदाचिदुत्तरकालशक्तिसाधारण्येन धनेनार्जितत्वात्समांशता तत्र भागकल्पना नारदेनदर्शिता तत्रवचनेनाद्वैतस्य निर्गतस्य भूयान्भागोगृह्यतेऽनुक्तस्य स्वल्पइति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातृणांमध्ये योनेहेतु नेच्छेत् दत्तं पित्र्यधनादंशउपजीवनंधनार्किकिञ्चित्वा निर्भाज्योविभक्तःकर्तव्योभ्रातृभिः स्वधनात् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । राजानुगमनादिकर्मणा योधनमर्जितुंशक्तोभ्रातृणांसाधारणंधननेच्छति सस्वीयादंशार्किकिदुपजीवनंदत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्तुप्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तोयदि नेहेतु नांशमिच्छेत्तस्मै किञ्चिद्वत्वा विभजेदित्याह भ्रातृणामिति । निर्भाज्यः [निर्गतभागःउपजीवनं तदपेक्षितम् ।] दानंतु तत्पुत्रादिदायनिवृत्त्यर्थमितिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । निर्भाज्योऽभागः ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृणामितियोत्रस्वाधिकारीअलोभान्जिघृक्षतितंभ्रत्याह । भ्रातृणां सकाशात् यः भ्राताधनंनईहेतु न स्वीकुर्यात् सः स्वकादंशात् निर्भाज्यः नितान्तंभाज्यःदापनीयः किञ्चिद्वत्त्वोपजीवनंकिञ्चित् असारंतस्मैदत्वा सः विभक्तःकर्तव्यः कीदृशः यः स्वकर्मणा । उद्यमोपार्जितद्रव्येण शक्तः पूर्णः ॥ २०७ ॥

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेण यदुपार्जितम् ॥ स्वयमीहितलब्धंतन्नाकामोदातुमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । विद्यानिमित्तस्य स्वयमर्जितस्यादानमुक्तं अनेन व्यतिरिक्तस्य रुष्यादिलब्धस्यादातव्यतोच्यते ननुचायमेव श्लोकोनवक्तव्यः स्वयमीहितेन स्वयंचेष्टया यल्लब्धंतन्नाकामोदातुमर्हतीति किंविद्याधनादिश्लोकेन उच्यते मन्त्रेविवाहादौ न सर्वस्य स्वयमीहोपपत्तिरितिभेदेन व्यपदेशः ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रमेणातिश्रमजन्यकर्मणा स्वयमीहितेन स्वमात्रोद्यमेन लब्धं नाकामोदातुमर्हति यात्रदिच्छति तावत्किञ्चिद्व्याप्तुसमभागनियमः श्रमेणेत्युक्तत्वात् । अश्रमार्जिते प्रागुक्तः समभागः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृधनानुपघातेन अरुष्यादिक्लेशादर्जयेत्तत्स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन्भ्रातृभ्योदातुंनार्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मदद्युरित्याह अनुपघ्नन्ति । अनुपघ्नन् अनुपजीवन् । ईहितलब्धं विद्ययाप्राप्तं । तत्तुव्याख्यातं पूर्वयाज्ञवल्क्यव्याख्याकाले ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । अनुपघ्नन्हिंसननपाश्रयन्निति वा श्रमेण रुष्यादिकर्मणा पूर्वत्र सर्वेषु यथासामर्थ्यमीहमानेषु भ्रातृषु समविभागउक्तइत्यत्राविरोधोनुसंधेयः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृद्रव्यंअनुपघ्नन्अव्ययंकुर्वन् स्वयमीहितलब्धं स्वव्यापारेण लब्धं यत् तत् अकामःसन् दातुंनार्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकन्तु पिताद्रव्यमनवाप्तंयदामुयात् ॥ न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

(१) मेघातिथिः । ग्रहणादन्यदर्थयन्पित्रा स्वयमर्जितं तदाकामो विभजनीयोऽधिकारप्राप्तैरपि पुत्रैः कःपुनर्जीव-

ति पितरि पुत्राणांविभागकालउच्यते यदा तावत्स्वयंपिता पुत्रान्विभजते तदीकं मातुर्निवृत्तेरजसीति जीवतिचेच्छतीति तथा पितर्यगतस्पृहे निवृत्ते वापिरमणइति अन्यथा तु यदैवप्राप्ताःपुत्राभवन्ति यतस्ते पितामहधनस्येशते । तथाचोक्तं ॥ भूर्यापितामहोपात्तानिबन्धोद्रव्यमेववा । तत्र स्यात्सदृशंस्वाम्यंपितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ॥ सत्यपि च पुत्रस्य स्वाम्ये[यावद-प्राप्तास्तावत्] सर्वथा विशेषाभावात्सर्वेपितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य बन्धक्यादिक्रियासु पितृधनंजातपुत्रेण नियोक्तव्यं योगकुटुंबभरणादौ तु विनियोगोदर्शितः । आचारे सत्यपि चास्यामवस्थायांपुत्राणांस्वाम्ये पुत्रकामेन वाविभक्ताविति निन्दादर्शनाद्विभाजयन्तः पापाइत्यनुमीयते यथाऽसकृत्प्रतिग्रहेणभवतिस्वाम्यं दोषस्तु पुरुषस्य तेनान्वयागतमितीदृशमशुद्धमेव अतः संभवत्युपायान्तरे नपितार्थनीयः अधर्मोहि तथास्यात् । स्वयमर्जितमपि धनमधिकारप्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तमेव । उक्तंच वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठश्रेष्ठानेतरान्समैरंशैरिति । नचैतत्पितामहधनविषयं । नहि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति तुल्यत्वादुभयोः स्वाम्यस्य यत्विदं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानांधर्म्यः पितृकृतःस्मृतइति ॥ तत्पितामहेपिस्वल्पया मात्रयेच्छन्ति यत्र न परिपूर्णभागद्वयंगृहीतंस्वयमर्जितविषये ह्यपवादएव स्यात् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैतृकं स्वपितृसंबन्धि अनवामं स्वोद्यमेनापि स्वपित्रा । प्रामुयात् महतायत्नेन । अकामो नविभजेन्विभजेत् । एवंच स्वयमतिप्रयत्नाऽनुपार्जितं पितृद्रव्यं पुत्राणामिच्छयापि विभजेदित्युक्तम् । ततःपरंच तत्र स्यात्सदृशंस्वाम्यमितियाज्ञवल्क्यवचनम् ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः पितृसंबन्धिधनंतेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवामं पुत्रःस्वशक्त्या प्रामुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्धनं पितृपितामहादिसंबन्धि अथ केनापि बलवता न लब्धं पश्चात्पित्रालब्धं स्वयमर्जितं तदेव तदकामः पिता न पुत्रेभ्योविभजेदित्याह पैतृकमिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ ऋमादभ्यागतं वित्तं दत्तमभ्युद्धरेत्तु यः ॥ दायादेभ्योन तद्दद्याद्विषया लब्धमेव च ॥ एतत्पुत्राणां समुत्थानकृतविभागे । स्वयंकृतविभागेतु ॥ विभागंचेत्पिता कुर्याद्विच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ दायादेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अनवाममन्यैरपद्धतत्वात्स्वयंपित्रा पूर्वप्रत्युत्पन्नं स्वयमापुयात्प्रत्यापद्यतभजेत् स्वयमर्जितत्वादित्यर्थः । एवंवदता पितामहादिधनस्य विभागकाले पित्रा पुत्रैः सह सममेवावश्यं विभाज्यमित्यर्थादुक्तंभवति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं द्रव्यंपिता यत् अनवामंस्वपित्र्यंस्वपुत्रादिभिः अनवामं यत् आमुयात्स्वयमर्जितं अकामः सनतपुत्रैःसार्धेन भजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सहजीवन्तोविभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागस्याज्यैश्च्यंतत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

(१) मेघातिथिः । स्पष्टार्थः श्लोकः विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थस्वपित्र्यइति धारणेति वचनात् पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः इहतु भूतः सर्वगत्या पित्र्यनास्तीत्याशङ्क्यावचनम् ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभक्ताः पूर्वं पुनर्धनंसंगृह्य जीवन्तोयदि पुनर्विभागंकुर्युः । समोनतु ज्येष्ठोद्धारदानम् । ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठलभ्यउद्धारः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वसोद्धारनिरुद्धारंवा विभक्ताभ्रातरः पश्चादेकोक्त्य धनसहजीवन्तो यदि पुनर्विभागकुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रथमं पितृकृतविभागांस्तदुत्तरमेकीभूतान् संसृष्टिनः पुनरपि भागेच्छन्प्रत्याह विभक्ता इति । ज्येष्ठ्याभावतात्पर्यकमिति ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । अथ संसृष्टीनां विभागे विशेषमाह विभक्ताः सहजीवन्त इति विभजेरन्संसृष्टिभिः पुनरार्जितद्रव्यं ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठेन दत्तो विभागातिशयः एवं वदता प्रथमविभागे ज्येष्ठस्य भागातिशयपक्ष एवादरणीय इति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वविभक्ताः पश्चात्सहमिलित्वा जीवन्तो यदि पुनर्विभजेरन् ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ॥ श्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । येषां भ्रातृणां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्रातांशप्रदानाद्धीयते अंशप्रदानं विभागकालः हीयते पादेत्याद्य विभागार्थं च हेतुमासादयेत् श्रियेत वा तस्यां भागो न लुप्यते तस्येयं प्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीयेत विभागानन्तरोत्पन्नक्लेशादिना श्रियेतान्यतरो विभागानन्तरं तस्य भागोऽयः पूर्वव्यवस्थितः स न लुप्यते न सर्वोर्विभज्यलोप्यः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले म्रज्यादिना त्वांशाद्धीयेन्मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा विधेषु यदि कश्चित्प्रज्जेन्श्रियेत वा तदंशं सर्वं सहोदरा विभज्य गृह्णीयुरित्याह येषां मिति ह्याभ्याम् । न लुप्यते किंतु यथायोगं विभज्यत इत्याह सोदर्या इति । अनूढभगिन्याः अस्य तात्पर्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥ दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ तत्रापि ॥ अन्यौदर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यो धनं हरेदिति ॥ संसृष्टी तु ॥ विभक्तोऽयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥ पितृव्येनाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यत इत्युक्तः । भगिन्योऽनूाश्रेणस्य पुत्रपत्नीदुहितृपितृमात्रभावे ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अंशप्रदानतो वा हीयेत दूरं प्रेषितत्वात् पतितो वा स्यात् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषां भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा अंशः प्रदानतः हीयेत सन्यस्य यत्किंवादिना स्वयं भागं नामोति शुद्धो वा अन्यतरः मध्यमः श्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

सोदर्या विभजेरन्तस्ते समेत्य सहिताः समम् ॥ भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । सोदर्या भ्रातरो येषां संसृष्टार्थं गृह्णीयुः । भगिन्यश्च सनाभयः सोदर्या अपुत्रास्ता हि सनाभिव्यपदेश्याः प्रवृत्ताः पुनः प्रतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न भ्रातृणां सनाभयः ये च संसृष्टा इति च शब्दो भगिनीं समुच्चिनोति त्वियमाशङ्ककर्तव्या । सोदर्या गृह्णीयुर्यश्च भ्रातरः संसृष्टा इति तथा सत्यसोदर्याणामपि संसृष्टानां भागः प्रसज्येत सन्येव सोदर्या असंसृष्टाः संसृष्टाश्च सोदर्या यत्र सन्ति तत्रोभयोरपि विभागेन विभागं गृह्णीयुः न चेदं विरुध्येत ॥ अन्यौदर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यं धनं हरेत् । असंसृष्टोपि वा दद्यात्सोदर्यो नान्यमात्रिकः ॥ अस्यायमर्थः सापत्नो भ्राता सत्यपि संसृष्टित्वेन गृह्णाति यदा सोदर्योऽसंसृष्टोऽपि विच्यते सोदर्याणां मध्याद्येन संसृष्टः स एव नान्यः सत्यपि सोदर्यत्वे । तदुक्तं ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदर इति ॥ यदा तु सोदरानैव सन्ति तदा धरेव सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृह्णीयुर्न त्वितरे । सोदर्यविभक्तानां सहवसतां महानिकटमावसत्यपि सा-

न्निध्यं विशेषकार्यसामान्योत्थविभक्तानामपि विज्ञायतइत्याहुः तेन विभक्तानामप्यन्यतरप्रमेयसोदर्यएव गृह्योयान्नास्य भागः परिलुप्यते नचैतच्चोदनीयनैवास्य तदानीं भागउत्थितः परलोकोवा चिन्त्यते यतउक्तं समुत्पन्ने वाच्यः स्वामीति । अनीशास्ते हि जीवतोरिति ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्कार्यतदाह सोदर्याइति । संसृष्टिनः सोदराः सापत्न्यावा । सनाभयः सोदराः । तत्रच संसृष्टिसोदरसद्भावे तस्यैवतत् । तदभावेसापत्न्यापि संसृष्टिनः तदभावे भगिनीनां सोदर्याणां तदभावे तद्भातृभ्रातृपुत्राणां तदभावेत्वसोदरादेरपि । एतच्च सर्वं पुत्रपत्नीदुहितृमातृपित्रभावे तत्सद्भावेतु तेषामेव । केचित्तु वचनद्वयमेतदप्राप्तविभागस्य क्षीरादेर्विभागाद्वाप्रागेव मृतस्य विभागकाले भागमाकुर्य सोदरादिभिर्ग्राह्यमित्येतत्परंव्याचक्षते । अपरेतु विभक्ताएव यदि पुनः संसृष्टास्तन्मध्ये एकस्य भ्रातुर्मरणे तद्भागव्यवस्था श्लोकद्वयेन दर्शितेत्याहुः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । किन्तु सोदर्याभ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशंसमंकृत्वा विभजेरन्सोदर्याणांसापत्न्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समंसर्वसोदर्यासपत्न्यावा एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । सोदर्याभ्रातरोविभागकाले सहिताभूत्वा समेत्यैकमत्यमुपागम्यतं प्रेषितप्रव्राजितादिभ्रातृभागं संविभजेरन् सोदराभावे संसृष्टास्तदभावेसनाभयोभगिन्यः समविभागविषयत्वादेवास्य संसृष्टिविभागोन्तरमुक्तः न पुनः संसृष्टिविषयत्वेन अपुत्रभ्रातृविभागविषयं चैतत्सम्यन्तरानुगुण्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोदर्याः सहिताः समेत्यसमं भजेरन् येच सापत्नभ्रातरः संसृष्टाः चपुनःभगिन्यश्च सनाभयः सहोदरभगिन्यः समम् ॥ २१२ ॥

योज्येष्टोविनिकुर्वीत लोभाद्भातृन्यवीयसः ॥ योज्येष्टः स्यादभागश्चनियंतव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र पितुरुर्ध्वसमन्तरमेव पुत्राणांस्वाम्यंदर्शयति विनिकारोराजपूजादिष्ववज्ञा परेधनेन वंचनं अज्येष्टोबन्धुवत्पूज्यइत्युक्तं न सर्वेण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधोऽभागकत्वंच ज्येष्ठांशनिर्हृत्वनियन्तव्यमविशेषोपदेशात् वाग्दण्डधिग्दण्डाभ्यां धनंचार्थानुरूपेऽपराधे ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विनिकुर्वीत लुप्तभागानल्पगान्वाकर्तुंयतेत । अज्येष्टोऽज्येष्टोचिताभिवादानाद्यनर्हः । एवंच ज्येष्ठइत्यभिधानान्नकनिष्ठानांलुब्धत्वकरणेऽभागत्वमितिग्राह्यम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्टोभ्राता लोभात्कनीयसोभ्रातृत्वंचयेत्सज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिना ज्येष्ठस्य कनीयस्यग्रे राजदण्डमाह यइति । विनिकुर्वीत निःसारयेत् । अज्येष्ठः ज्येष्ठत्वेन या पूजा तच्छून्यः । अभागः पितृधनाद्यपात्रम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । एवंज्येष्ठस्य संसर्गादिविषये समविभागत्वमुक्तेदानींतस्य कचिद्विषयेऽभागत्वमाह योज्येष्टोविनिकुर्वीतेति । विनिकुर्वीत निराकुर्वीतेति ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । योज्येष्टोलोभाद्यवीयसोभ्रातृन् विनिकुर्वीत परिभवेत् सोऽज्येष्टोऽज्येष्ठवत्पूजार्हो न भवति । च पुनः अभागः अधिकांशहरो ॥ २१३ ॥

सर्वएवविकर्मस्थानार्हन्ति भ्रातरोधनम् ॥ नचादत्वा कनिष्ठेभ्योज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धाचरणाः कुटुंबार्थं चानुतिष्ठमानानां तेषामन्येषां भ्रातृणां संबन्धुपविष्टस्था-
पयेद्यत्तेवक्ष्यन्ते कुतस्तद्वर्धनमिति तदा मूलदर्शयिष्यामीति तादृशवृद्धिसहितमपि सर्वेषामपि दापयेत् । यदि तु तस्मिन्नेव
काले भ्रातृणां दर्शयेदमधिकं दृश्यते तद्यथांशं गृहीताहमिति स्वतस्तत्पृथक्कृत्य वृद्धिनेष्यामीति तदा नास्ति तेषां भागस्त-
स्यैव न यौतकम् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकर्मस्थाः ब्राह्मणाः सन्तो गोरक्षणशूद्रसेवादिकुवृत्तिपराः । नचेति । यौतकं पित्रर्था-
दन्यत्कृतं पृथग्भूतं स्वार्थव्ययं पितृधनात्कनिष्ठेभ्यस्तावदत्त्वा न कुर्वीत । ज्येष्ठ इति तत्कुटुम्बव्ययचिन्ताकारिपरम्
॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते ऋक्थनार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननु-
कल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मा र्थमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विकर्मस्थानां जीवनमात्रं नांश इत्याह सर्व इति । विकर्मस्थाः । द्यूतपानाद्यासक्ता [द्यूते सं-
बन्धिने कथनमस्येति यौतकं सर्वसाधारणधनादात्मा र्थमसाधारणकरणमिति] ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । विकर्मस्था विप्रतिषिद्धकर्मप्रधानाः कनिष्ठेभ्यो भागं दत्वा ज्येष्ठः स्वदुहितुः स्त्रीधनं न कुर्वीत । न
दद्यादशेषपितृधनग्राहिणा कनिष्ठेन समविभक्तेन ज्येष्ठेन भ्रातृसाधारणाद्धनात् दुहितृयौतकं देयं विभज्यत्वादंशदेवमिति
भावः ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातरोधनविभागं नार्हन्ति । ज्येष्ठो यौतकं पित्रर्थात्पृथग्भूतं कनिष्ठेभ्योऽदत्त्वा न कुर्वीत ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ॥ न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तेभ्योऽस्मिन्विषये प्रतिषेधः सहोत्थानं-
सर्वएव धनमर्जयन्तीत्यर्थः । कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिग्रहेण कश्चित्सेवया कश्चित्प्राप्ततन्परिरक्षति यथोपयोगमसंनिहि-
तेषु विनियुक्ते तत्सर्वमेकीकृत्य समं विभजनीयं न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राधिकं देयम् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहोत्थानं संभूय वाणिज्यादिना वित्ताद्यर्जनम् । पिता अधिकायासादिकं ॥
देकस्य दृष्ट्वाऽधिकं न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सहधनार्जनार्थमुत्थानं भवेन्नदा विभागकाले न
कस्य चित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिद्दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति अस्यापवादकमाह भ्रातृणामिति । उत्थानं ध-
नादानं प्रतीच्छा । पितृकृत इति स्वयं यदा पुत्रान्विभजेत्तदा न्यूनाधिक्यमिति भावः ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । सहोत्थानं संभूयार्जनं विषमं ज्येष्ठानामधिभागप्रदानेन विषमम् ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि उत्थानं सह मिलित्वा धनार्जनं भवेत् पिता विषमं पुत्रभागं कथंचन न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(२१५) यदुत्थानं = सहोत्थानं (नं)

१ (राघ० २)

ऊर्ध्वविभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संसृष्टास्तेन वा येस्युर्विभजेत सतैःसह ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभागोत्तरकालंपित्रायद्विभागेद्वयंगृहीतंद्वावंशौप्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यं । पितुरुर्ध्वं वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययंद्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समंच स्वसमोस्य भाग-
उद्धर्तव्यः पितुरुर्ध्वंसंसृष्टास्तेषामेव सपैतृकोशस्तदुत्थंदद्यादपरेषांत्वांशं जातस्यचमृतस्यचेति जातस्य संसृष्टिनएव दद्युः
पितुरुर्ध्वतदीयमंशंच तएवमेव विभक्ताःसहइत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्याआप्रसवान्नैव विभागोस्तीतिवसिष्ठेन दर्शितम्
॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यमेव पितृभागमेव । एतेन विभागकाले पितुरपि भागोदर्शितः । यदितु विभागादूर्ध्वमर्धनेकेषां जन्म तदापि सएव भागोविभज्य तैर्ग्राह्यः । संसृष्टाइति यदिपुनः संसृष्टास्तेन सह कचिद्भातरःस्युस्तदा तद्धनान्तर्भावेन पितृधनं संसृष्टैः सह विभज्य ग्राह्यमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वजातः पुत्रः पितरि मृते पितृक्रकथमेव गृह्णीयात् येकृतविभागाः पित्रा सहपुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहासौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां पितृकृतविभागे तदुत्तरकालीनापत्यान्तरोत्पत्तौ कागतिस्तत्राह ऊर्ध्वमिति । मृतेपितरि पित्र्यं विभजनकाले यत्पितृभागं जीवतितु इच्छायाअनियतत्वेन येतेन पित्रासह संसृष्टास्तैः सह समंतं सपिता विभजेतेत्यन्वयः । तत्रच स्पष्टगर्भायां मातरि पितृभागाभावे मृते पितरि विभक्तैरप्यंशोदेयः । अस्पष्टगर्भायांतु प्रसूतिपर्यन्तं विभागाभावः । एवं पितामहधनं पौत्रे प्रतिषिद्धं पितुः स्वातन्त्र्यादितिष्येयंबृहस्पतिनोक्तेः ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । पित्र्यमेवहरेत् पुनर्विभक्तं भ्रातृधनमंशसाम्याय विभज्य हरेत् । अस्यापवादउत्तरार्धेनोच्यते तेन पित्रा यैर्विभक्ताः संसृष्टास्तैः समंवा विभजेत् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन पित्रा सह ये संसृष्टाः स्युः भवेयुः तैः संसृष्टैःसह सः पिता विभजेत् ॥ २१६ ॥

पितृव्यस्यपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याख्यातोयंश्लोकः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारयणः । पत्नीदुहितृभावे पुत्रस्य धनं पितृगामीति प्राक्सूचितं तत्र विशेषमाह अनपत्यस्येति । मातर्यपि वृत्तायां पश्चात्पितरि तद्गृहीतरि वृत्ते भ्रातृतत्सुतेष्वसत्सु तस्य वित्तान्तरोपार्जनासंभवेचायमनुग्रहउक्तः ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनंमाता गृह्णीयात्पूर्वपिता हरेदपुत्रस्य क्रकथमित्युक्तत्वात् । इह माता हरेदित्यादियाज्ञवल्क्येन पितरावित्येकशेषकरणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य धनंपत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामीत्येकशेषस्यैव कृतत्वान्मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायांपत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनंगृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यस्य सूनोर्मृतस्य मातुर्धनमित्याह अनपत्यस्येति । माताहरेदिति गर्भधारणपोषाभ्यां नेभ्यो माता गरीयसीतिन्यायात् । मातरिमृतायांतु पितामही हरेत् पिता रिक्थंहरेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः । मातापितामहौ गृ-

मातर्यपि=पुत्रपत्नीदुहितृरहितोपलक्षणमिदम् । मातैवाभ्यान्पिता मात्रभावएवतुपितेत्यर्थः । मातर्यपोति मातर्यपि (सर्व०२)

ह्नीयातामित्युक्तंमनुना विष्णुनाच । अपुत्रस्य धनंपण्यभिगामितदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीतिवचनजातविरोधा द्विभज्य पितरौ गृह्णीयातामितिकुल्लूकः । मातापित्रोरयोगव्यवच्छेदमात्रं पत्नीगामित्वेपि संगतं त्रयाणां सत्त्वे त्रितयमधिकारीति । अन्याभावसहकृतविकल्पस्याभावादितितु तत्त्वम् । वृत्तायां मृतायाम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । अनपत्यस्येत्युपलक्षणं पुत्रपौत्रप्रपौत्रभार्यादु हनुरहितस्येत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनपत्यस्य पुत्रस्य पत्नी दुहिता वा माता पितरि सत्यपि दायमामुयात् ॥ मातर्यपिच वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ॥ पश्चादृश्येतयत्किंचित्तत्सर्वसमतांनयेत् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । अविज्ञानान्यूनमधिकंवा विभक्तं परतो ज्ञातं समांशकीकर्तव्यं किंच विभागोत्तरकालं लब्धे नास्ति ज्येष्ठस्योद्धार इति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्चादृश्येत पूर्वनिहृतं यत्किंचिदणवा तत्सर्वं समं विभाज्यं नतु निह्ववकर्तुरपराधाद्भागाभावः । ऋणइत्यभिधानेनच ऋणमप्यर्थविभागकाले अर्थाभावेवा ऋणमात्रमपि विभजनीयम् । तत्रच ज्येष्ठत्वादिना विशेषेनास्तीत्यर्थात्कथितम् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्पश्चात्प्रविभक्ते सति पश्चादयत्किंचित्पैतृकमृणं धनंवा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यं ग्राह्यं नवा ज्येष्ठस्योद्धारोदेयः ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । यदि पित्रादिकृतमादेयं देयवर्णमस्ति तदा कथं विभागस्तत्राह ऋण इति । अं देये वा सति सर्वस्मिन्धनेच विभक्ते यदि पश्चादणपरिज्ञातं तत्सर्वं समतामुपशमतां नयेच्छोधयेत् । सर्वमधमर्णं देयिः पृथगंसमं कृत्वा नयेदिति । दुहितरि धनान्वयत्वेपि न ऋणायान्वयः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ विभजरेन्मुताः पित्र सर्वमव्ययं समम् ॥ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः क्रतेऽन्वय इति ॥ मातुर्धनं तु दुहितरः ऋणादृते भजेरन्नित्यर्थः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । यत्किञ्चित्कुत्रचित् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं समतां समानतांनयेत् प्रापयेत् ॥ २१८ ॥

वस्त्रपत्रमलंकारं कृतान्मुदकं स्त्रियः ॥ योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । वस्त्रपत्रालङ्कारकृतान्मुदकानामेकत्वं विवक्षितं पत्रं वाहनं गच्छीशकटादिअलङ्कारोद्गुलीयकादि वस्त्रं सममूल्यं नतु महार्धं । उदकं कूपवाप्यादि स्त्रियोदास्योयोगक्षेमं यतोयोगे क्षेमो भवति मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धावास्तुचारादिभ्यस्तत्तोरक्षा भवति । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते वास्तुनिविभागो न विद्यते । प्रचारं यत्र गावश्चरन्ति प्रवेत्तव्याह तेन यत्पैतृकनोक्तं न ह्यत्र धर्मातिक्रमः कश्चिदस्तीति तदनुपपन्नं दर्शयति अदृष्टासुहिते प्रतिषेधास्तदतिक्रमादधर्मो न स्यात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वस्त्रं तेन तेन परिहितमधिकत्वेनापि दृश्यमानम् । पत्रं वाहनं अश्वादि तेन तेन परिगृहीतम् । एवमलंकारोद्गुलीयादिः । कृतान् तत्तदुद्देशेन यत्सिद्धमन्नं विषयमपि । उदकं कूपादि । स्त्रियोभार्या एकस्यैका अन्यस्य द्वे एवं वैषम्येपि । योगक्षेमं योगो राजादिलभ्योनिबन्धादिः स्वयमुपात्तः क्षेमः रक्षोपायः प्राकारेष्टकादिः । प्रचारो वर्त्म । यत्तु ॥ कृतान् च कृतान्तेन परिवर्त्य विभज्यत इत्याद्युक्तं बृहस्पतिना तदतिप्रचुरकृतान्तादेरपि तन्मात्रधनैर्विभागः कार्य इत्येतत् ॥ २१९ ॥

(२१९) पत्रमलंकार=पात्रमलंकार (नं)

(३) कुल्लूकः । वस्त्रंवाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यं । एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव विक्रीयवस्त्राभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनं । कृतान्नमोदनसक्तादितन् विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्तादितावन्मात्रमूल्यधनेन ॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यत इति बृहस्पतिवचनाद्विभाजनीयमेव । उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियोदास्याद्यास्तुल्यभागान् भवन्ति तान् विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्मकारयितव्याः । योगक्षेममन्त्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वात् । प्रचारोगवादीनां प्रचारमार्गः । एतत्सर्वमन्त्रादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकमूल्याभावे तु पित्रादिदत्तं यद्येन भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थतयाह वस्त्रमिति । पत्रमश्वदि । कृतान्नं अविभागकाले यद्येन भुक्तम् । उदकं कूपतडागादिस्थम् । स्त्रियोदास्यः । योगोऽलब्धलाभः लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः तयोः प्रचारं प्रचर्यते निर्वाह्यते येनेति तद्धेतुमन्त्रिपुरोहितादिः । एतान्यपि दत्तानि विभजनीयानि अत्यन्तमूल्ये विभजनीयानि विक्रीय वस्त्राभरणमिति बृहस्पत्युक्तेः दासदास्यस्तु समं कर्म कार्या इति भावः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । अथाविभाज्यमाह वस्त्रं पात्रमलङ्कारमिति । पात्रं उदपात्रं वस्त्रादीनि च त्वार्यभागवेलायां येन परिगृहीतानि विभागवेलायामुद्धारंतानि तस्मै देयानि द्रव्यान्तरे चोद्दिभज्यानि । उदकं कूपादिस्थं दायादैः सर्वैरुपभोज्यं न विभाज्यं । स्त्रियोभार्यात्वेन परिगृहीतादास्यादयस्तासां त्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्वमुच्यते । ऋणं वा धनं वा विभागात्पश्चात्कुत्रचिदृश्येतोभयमपि सर्वे विभक्ताः संविभजेरन्नित्यर्थः । योगक्षेम इति अप्राप्तप्रापणयोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः अत्र योगक्षेमशब्देन हेतवो विवक्षिताः योगहेतवो याज्याः शिष्यादयः क्षेमहेतवो द्वारग्रामपालादयः उभयहेतवो ग्रामपत्तनाधिपादयः । एवं देवस्थानमीशान विभाज्याः । प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्यो मार्गः सोऽपि सर्वैः प्रचरितव्योऽनुभावायितव्येन विभ. ॥ २१९ ॥

(६) चन्द्रः । अविभाज्यमाह वस्त्रमिति । वस्त्रं पत्रं वाहनं अलंकारं मातुः कृतान्नं पक्वान्नं उदकं कूपादि स्त्रियः दास्यः । क्षेमौ अलब्धलाभयोगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः प्रचारं मार्गं जलवाहार्दि विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मनिबोधत ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतवस्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण । द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एषदायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीते अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः मिण्डदानं च ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विभागानन्तरं द्यूतधर्मान् निबोधत शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति द्यूतमिति ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ द्वौषौ राज्ञां राज्यविनाश-
कारिणौ ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह द्यूतमिति द्वाभ्याम् । राज्यान्तकरणौ राज्यनाशकौ ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र तावद्वाङ्मः कर्तव्यमाह द्यूतं समाह्वयश्चैवेति द्यूतं प्राणिद्यूतं कुकुटमेषादि ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यूतं समाह्वयं प्राणिद्यूतं राजा राष्ट्रात् निवारयेत् ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्स्कर्यं यद्देवनसमाह्वयो ॥ तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमनिहृतम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकटमेतच्चौर्यं यत् द्यूतसमाह्वयौ तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाव्यमिति विवक्षन् दृष्टार्थवादमाह प्रकाशमिति । प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्र
हृत्सर्वजनसमक्षं तात्स्कर्यं चौर्यम् । अतस्तयोस्तत्कर्त्रोः प्रतीघाते नाशे ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तात्स्कर्यं चौर्यम् । यद्देवनसमाह्वयौ नृपतिः तयोः प्रतीघाते नाशाय यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ प्राणिभिः क्रियते यस्तु सविज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते पण्येन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेषादिभिर्युद्धकर-
णेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्व-
कं क्रियते तत्समाह्वयज्ञेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोर्लक्षणमाह अप्राणिभिरिति । अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते तत् द्यूतम् । प्राणिभि-
र्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमिति शेषः ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतसमाह्वययोः करणतएव भेदेन स्वरूपतइत्यभिप्रायेणाह अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्तशा-
र्ङ्गदारवर्मात्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेषमहिषवर्त्यादिभिः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिः श्रूयते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिर्यस्तु क्रियते सः द्यूतः
समाह्वयः ॥ २२३ ॥

द्यूतसमाह्वयंचैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ॥ तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गीपवीतादिधरान् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् योवा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात्
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तमनुवदनैमित्तिकमाह द्यूतमिति । कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण ह-
स्तच्छेदं कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रास्तान् हन्यात् द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमनुपेक्ष्यतया दे-
शान्निःसारणीया इति भावः ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजलिङ्गिनः शूद्रान् राजा घातयेत् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ॥ विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च क्षिप्रं
निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान् नटान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पाषण्डान् बौद्धादीन् । विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्यजादीन् । शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । नवासयेत् बहिरेव वासयेत् ॥ २२५ ॥

(३) कुञ्जुकः । द्यूतादिसेविनोर्नर्तकगायकान्वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान्क्षिप्रंराजा राष्ट्रांनिर्वासयेदिति कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । कितवान्दृष्टान्तीकृत्य प्रसंगेनान्यानपि संकलयति कितवानिति । कुशीलवान् नृत्यजीविनः । केरान्गायकान् । पाषण्डान् पाषण्डलिङ्गतद्भूतान् वेदविद्विषः विकर्मस्थान् । अनापद्यपि परधर्मरतान् । शौण्डिकान् तेहि मद्यस्त्रीप्रदानेन धर्मप्रणाशात् सर्वानर्थकारिणः । मानवानिति तादृशानन्यानपि यद्वा कुशीलवादिदोषोमनुष्येष्वेव नगन्ध-
र्वादिष्वितिद्योतितम् ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । कितवान्द्यूतवृत्तीन् । कुशीलवान्गायनवृत्तीन् । कैलान्कैलिशीलान् । शौण्डिकान्मद्यपान् । पुरशब्दोरा-
ष्ट्रस्याप्युपलक्षणार्थः । कितवसधर्मत्वात् कुशीलवादीनामुपन्यासः प्रासङ्गिकः ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कितवान् द्यूतवेदिनः । कुशीलवान् विषयशीलान् । चौरान् वक्रचेष्टान् । विकर्मस्थान् अधर्म-
स्थान् । हेतुकर्तृन् पानासक्तान् । एतान्किञ्चवादीन् पुरात्क्षिप्रं निर्वासयेत् ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करावेषान्तरधराश्चौराविकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यू-
तादिक्रियाप्रवर्तनेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्गताः । अत्र कितवप्रसंगादप्युक्तम् ॥ २२६ ॥

(३) कुञ्जुकः । अत्रहेतुमाह एते इति । एते कितवादयोगूढचौराराज्ञोराष्ट्रेवसन्तो नित्यं वंचनात्मकक्रियया सज्जना-
न्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति एतदिति वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विक-
र्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमय्यस्वदोषैस्तान्द्रूषयन्तीतिभावः । भद्रिकाभद्रेण सा-
धुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भद्रिकाः सद्गताः प्रजाः विकर्मक्रियया वंचनादिक्रिया एते बाधन्ते ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ॥ तस्माद्यूतं सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुराकल्पे पुराणकथासु ॥ २२७ ॥

(२२५) क्रूरान्=चौरान् (ण, राम०) =कैलान् (नं) = केरान् (सर्व०)

* धर्मप्रणाशात् = धनग्रहणात् (राघ० २)

(३) कुट्टूकः । नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टमतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतस्यानर्थाविहत्वमैतिह्येनाह द्यूतमिति । पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्रयुधिष्ठिरदुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं समाह्वयोपलक्षकम् धनत्कारित्ववैरकत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतस्य दोषमाह स्वयमपि राज्ञा द्यूतनकार्यमिति चाह द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे पूर्वस्मिन्काले वैरकरं दृष्टं नलयुधिष्ठिरादिषु ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः ॥ तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । विविधः कल्पो विकल्पः समएव राज्ञोच्यते द्यूतधर्मनिबोधतेति तत आरभ्य द्वित्राः श्लोकाविधायकाः सर्वोप्यर्थवादः ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य यथेच्छतिनृपस्तस्य तथा कार्योदण्डभेदः । नत्वत्र शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुट्टूकः । योमनुष्यस्तत् द्यूतगूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधोदण्डो भवति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह प्रच्छन्नमिति । तत् द्यूतसमाह्वयप्रच्छन्नं । यथा स्यात्प्रकाशं वा स्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो विधेवेत्यन्वयः । यद्वा पणो सहस्रं नृपतेरित्युक्तम् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्डविकल्पः दण्डभेदोर्थहरणादिलक्षणः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथावादण्डः ॥ २२८ ॥

क्षत्रविदृशूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ॥ आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादयो निर्धनान् संबन्धेनावसादयितव्याः किंतिहि कर्मणा यद्यस्योचितं कर्म राजोपयोगि तेन दण्डधनसंशोधयितव्याः । ब्राह्मणस्तु कुटुंबानामविरोधेन शनैर्दान्यो बन्धताडनकर्मणि तस्य निषिध्यते । धनिकविषयः प्रागुक्तः श्लोकः दण्डविषयो यमपौनरुक्त्यम् ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनृण्यं दण्डापक्रियाम् । कर्मणा गृहादिकर्मकरणेन ॥ २२९ ॥

(३) कुट्टूकः । इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह क्षत्रेति । क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनः यथा लाभक्रमेण दद्यान् कर्मकारयितव्यः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डं संकलयति क्षत्रेति षड्विंशतिः । ऋणदानासमर्थस्यैव दण्डस्य आनृण्यं शोधनं कर्मणा चेतनादिना गच्छेत्कुर्यात् । विप्रसु दद्यादेव तच्चापि शनैः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रः शनैरर्थं दद्यान्तु दण्डानृण्यं कर्मणा गच्छेत् ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृणस्य भावं आनृण्यं कर्मण्या कर्मकरणेन विप्रः शनैः शनैर्दद्यात् ॥ २२९ ॥

सोनुशिष्टस्तु साक्षिभिर्यः प्रकीर्तितइति यत्रकचन राजसभाया अन्यत्रापि तीरितं चानुशिष्टं च व्यवहारपददण्डदशबन्धा-
द्यर्थं ननिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्णीतं शास्त्रविषयेनिर्धारितं धर्मतोनिर्णीतंच पुनः अनुशिष्टं कृतदण्डं च कार्यं दण्डपर्यन्तनीतं
यत्र कचन यद्भवेत्तत्कृतधर्मतोविद्यात् भूयस्तन्निर्णीतं न निवर्तयेत् न प्रवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ॥ तत्स्वयंनृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रंच
दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अर्थतस्तु निमित्तान्तरेण प्रज्ञादिनाऽमात्योराजस्थानीयादि-
स्तंसहस्रंच दण्डयेत् । गर्गशतदण्डनवत्समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यः सेनापत्यादिः । अन्यथाकुर्युरुत्कोचादिना । कुर्याद्यवस्थापयेत् । सहस्रमि-
त्यल्पविषये सहस्रपणविवादे । अधिकैत्वधिकम् ॥ २३४ ॥

(३) कुहूकः । राजामात्याः प्राड्विवाकोवा व्यवहारक्षणे नियुक्तोयदसम्यग्यवहारनिर्णयंकुर्युस्तत्स्वयंराजा कुर्या-
त्पणसहस्रंच तान्दण्डयेत् । इदंचोत्कोचधनग्रहणेतरविषयं उत्कोचग्रहणे ये नियुक्तास्त्वित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वरुतमनिवर्तयन्परकृतं निवर्तयेदेवेत्याह अमात्यइति । अन्यथाप्रमादमोहादिना । राज्ञा
नियुक्ताः अमात्यः प्राड्विवाकोवा । प्रत्येकं पणसहस्रम् । दण्डः उत्कोचादिग्रहणनिमित्तः ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । कुर्यान्निरूपयेत्सहस्रं पणानाम् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राड्विवाकः विवादानुगतपृच्छेत् सभ्यांस्तान् प्रतिवर्तते । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तु-
स्मृतः । अन्यथा कार्यं यः कुर्यात्तमन्यथाकारिणम् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ एते सर्वे पृथक्ज्ञेयामहापातकिनोनराः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापोब्राह्मणएव महापातकी । तस्करोब्राह्मणसुवर्णापहारी । नराः कथिताः उक्तार्थकथनमुत्तरा-
र्थम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापः पैथीपाता क्षत्रियोवैश्यश्च विप्रोगौडीपैथीमाध्वीपाता । तस्करोब्राह्मणस्वर्णहर्ता ।
पृथगैकैकशः ॥ २३५ ॥

(३) कुहूकः । योमनुष्योब्राह्मणंहतवान्सब्रह्महा । सुरापोद्विजातिः पैथ्याः पाता ब्राह्मणश्च पैथी माध्वी गौडीनां ।
तस्करोब्राह्मणसुवर्णहारीमनुष्यः । यश्च कश्चिद्रूपत्नीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकमहापातकिनोबोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनिमित्ताधिकारिणोदेहादिदण्डार्थमनुवदति ब्रह्महेति । ब्राह्मणजात्यव-
च्छिन्नस्य हन्ता । सुरापः [गौडीमाध्वी] पैथीनां पाता विप्रः । तस्करोत्र ब्राह्मणसुवर्णहारीसाहचर्यात् । गुरुतल्पगः गुरो-
स्तल्पवदधस्तनत्वात्पत्नी तां गन्तुं शीलः । मनुष्याधिकारकंशास्त्रमित्याह एतेयदि नरास्तदा महापातकिनः नान्ये अतएव
देवादीनां पापंतव्यायश्चित्तभूतभाव्यर्थवादत्वेननयेनतु देवत्वतिर्यक्तदशायां ते स्तइतिभावः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अथ महापातकिनोदण्डविवक्षयाह ब्रह्महाचेति । नरोब्राह्मणस्वर्णचोरः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेयी विप्रसुवर्णस्तेयी ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषांप्रायश्चित्तमकुर्वताम् ॥ शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च सुरापो ब्राह्मण एव पातकी तस्य च शारीरसंयुक्तो गृह्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि चतुःसंख्या साम-
र्थ्यात् अन्ये त्वं किनः शरीरमुक्तमित्याहुः तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति अन्ये त्वपि शब्दात्पश्चानामयं दण्ड इत्याहुः चतुर्णामप्यपि-
शब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणो ब्राह्मणस्य वधे पूर्वशरीरदण्ड उक्त एव स्त्री बाल ब्राह्मणघ्नांश्च हन्यादिति । अनेनान्तरशरीरात्समा-
ङ्कनमेवोच्यते धर्म्यमित्यपराधानुरूपेण गुरुतरलाघवं कार्यमित्यर्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरयुक्तमङ्कनादि । धनसंयुक्तं सर्वस्वादानादि । नाङ्क्याराज्ञा ललाटेऽदितिललाटेऽप्राप्ताङ्कन-
निषेधात्तत्रैवाङ्कनम् ॥ २३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । चतुर्णामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरं धनग्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण
धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्णामेषामपि प्रत्येकं संसर्गात्पातकी पञ्चमदतिशेषः नैमित्तिकमाह शारीरमिति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । संसर्गिणः पञ्चमस्य तत्तुल्यदण्डत्वाच्चतुर्णामित्युक्तम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां चतुर्णां प्रायश्चित्तं अकुर्वतां शरीरं धनसंयुक्तं धर्मं समानरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । ललाटेऽङ्कनमप्रतिषेधविधौ नाङ्क्याराज्ञा ललाटेऽपि तच्छ्रवणात् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भगो भगाकृतिः । सुराध्वजः सुराचिह्नस्यूतशौण्डिकगृहध्वजाकृतिः । अब्रह्मण्ये ब्रह्मह-
त्यायां अशिराः कबन्धः । ब्रह्महण्यशिरा इति क्वचित्पाठः ॥ २३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । नाङ्क्याराज्ञा ललाटेऽस्युः इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटेऽप्यङ्कनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने
यावज्जीवस्थायितमलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं । सुवर्णपहारे
सत्यपहर्तुः कुङ्कुरपादरूपं कार्यं । ब्रह्महणि कबन्धः पुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ शारीरं दण्डमाह गुरुतल्पे भग इति । भगः गुरुतल्पस्य ललाटे भगाकृतिचिह्नं याव-
ज्जीवस्थायि कुर्यात्तमेन लोहेन । एवमुत्तरत्र । सुराध्वजः तस्मात्तु दीर्घा ध्वजाकारा रेखा श्वपदं शुनः पदाकारं । अ-
शिराः कबन्धः तदाकाररेखा ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अत्र भगादय एकरूपा विज्ञेयाः सुराध्वजः सुराकलशः अशिराः पुमान्कबन्धः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगः भगाकारः । सुराध्वजः सुराध्वजरूपः । स्तेये श्वपदं पदसदृशम् । ब्रह्महणि अशिराः
पुमान् शिरः शून्यः पुमान्कार्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्या विवाहिनः ॥ चरेयुः पृथिवीदीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

(२३८) ह्यसंयाज्यः = ह्यसंयोज्याः (नं भ०)

(२३८) असंपाठ्याः = असंपोष्याः (मे०)

(२३८) विवाहिनः = विवादिनः (नं) विगर्हिताः (मे०)

(२३८) असंभोज्याः = असंपङ्क्याः (राम०)

(१) मेधातिथिः । सर्वधर्मग्रहणादेवासंभोजनादीनांसिद्धे प्रतिषेधे दोषगुरुत्वख्यापनार्थमेषामुपादानं । संभोगएकत्र-
ग्रसनंगीतादिश्रवणंच । संयोजनतेषामेवयोजनंवा एवंसंपाठोपिद्रष्टव्यः असंपाठ्याविगर्हिताइति असंपाठ्याश्च अविगर्हिना-
श्चेति द्वन्द्वः । दीनाइति सत्यपि स्वरत्वे तत्संबन्धिभिक्षादिभोजनेनपरयाऽवज्ञयाचवस्त्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंभोज्याएकपङ्क्तिभोजनानर्हाः । असंयज्याअयाज्याः । असंपाठ्याअध्यापनसंबन्धा-
नर्हाः । अविवाहिनोविवाहसंबन्धानर्हाः । चरेयुर्नैकत्र वसेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिकनैते भोजयितव्याः नचैते याजनीयाः नाप्येतेऽध्यापनीयाः नाप्येतैः कन्यादानसं-
बन्धः कर्तव्यः एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीपर्यट्टेयुः ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवमन्यदपीत्याह असंभोज्याइतिद्विभ्याम् । असंभोज्या सहभोजनाय नार्हन्त्येते ।
एवं असंयज्यायाजनायनार्हाएते । एवं असंपाठ्याःपाठनायनार्हन्ति । अविवाहिनः विवाहोवैवाहिकोयौनसंबन्धस्तद्र-
हिताः । सर्वधर्मबहिष्कृताः त्वत्वाश्रमधर्मरहिताः ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । असंभोज्या भोजनानर्हाः असंयज्याःस्थानासनशयनादिषु सामीप्यानर्हाः असंपाठ्याः सहाध्यय-
नानर्हाः विवादिनः सहभाषणानर्हाः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पगादयः सर्वधर्मबहिष्कृताः पृथिवीचरेयुः । असंपङ्क्त्यापङ्क्त्यनर्हाअसंयज्याः यष्टुं अर्हान्
॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निर्दयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतलक्षणाइतिनिश्चिते तत्कार्यकरत्वमित्यर्थः । व्याध्यादियोगेष्वेभु दया न कर्तव्या । ज्येष्ठा-
दिगुणदोषेपि चनैतेनमस्कार्याःप्रत्युत्थानादिभिः एषएववचनसामर्थ्याद्धर्मोविज्ञेयः ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतलक्षणाः कृताङ्गनाः । निर्दयाः दयायाअविषयाः । निर्नमस्काराअनमस्काराः
॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञातिभिः संबन्धिभिर्मानुलचैरेते कृताङ्गास्त्यजनीयाः नचैषांदयाकार्या नाप्येतै नमस्कार्याइती-
यमनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । [किंचज्ञातीति] कृतलक्षणाः [भगादिचिन्हाःनिर्दयाअहोब्रह्मणइतिरुत्वा] ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । निर्दयानिर्नमस्काराः दयानमस्कारयोरविषयभूताः ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते ज्ञातिसंबन्धिभिः कृतलक्षणाः कृतचिन्हाः त्यक्तव्याः । निर्दयाः निर्गता दया येषांति । निर्न-
मस्काराः निर्गतानमस्कारायेषांति ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तन्तुकुर्वाणाःसर्ववर्णायथोदितम् ॥ नाङ्ग्याराज्ञा ललाटे स्युर्दप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादावन्यपूर्ववर्णास्तेषांप्रायश्चित्तंकुर्वतामङ्कनंनस्ति दण्डस्तूत्तमसाहसंपणसहसंदाप्यते ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वे प्रागुक्ताः क्षत्रादिवर्णास्त्रयः । दाप्याउत्तमसाहसं प्रायश्चित्ते कृतेऽपि ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रविहितंप्रायश्चित्तंपुनः कुर्वाणाब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाराज्ञा ललाटेऽङ्कनीयान भवेयुः उत्तमसाह-
संपुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । [प्रायश्चित्तमकुर्वतामित्युक्तं तत्करणे तु न चिन्हादिकं कार्यमित्याह प्रायश्चित्तमिति । यथोदितमत्र वक्ष्यमाणत्वेन वेदोक्तं यथा]^१ भवत्येव वेदमूलत्वात्स्मृतेः । धनसंयुक्तमित्युक्तं तदाहोत्तमसाहसमिति । दण्डोत्रपुनःप्रसक्तिवारणाय ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । पूर्ववर्णास्त्रैर्वर्णिकाः अनेन ज्ञायते ललाटे कर्तव्यमङ्गनमिति ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्ववर्णाश्चत्वारोगुरुतल्पगादयः यथोदितं कुर्वाणाराज्ञा ललाटे नांक्र्याः स्युः नरुतचिन्हा भवेयुः । क्षत्रियादिविषयं ॥ २४० ॥

आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ॥ विवास्योवा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणा इत्येतदत्र नापेक्षते एतेषु ब्राह्मणहत्यादिष्वपराधेषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः । अकामत इत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते दण्डयित्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यः सपरिच्छदः गुणवतो ब्राह्मणस्यानुग्राहस्यैतत् अकामं वाऽनिर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकिनो मध्यमसाहसः कृतप्रायश्चित्तस्य ब्राह्मणस्य । अकृतप्रायश्चित्तस्तु निर्वास्यः । द्रव्यं धनं परिच्छेदो रथादिः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरे कृतवन्तस्त्वित्युत्तरश्लोके श्रूयमाणमकामत इति चात्रापि योजनीयं तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । पूर्वोक्तस्तूतमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छेदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । विगुणेषु चतुर्षूतमसाहसमुक्त्वा गुणवत्त्वच्छानिच्छाभ्यां व्यवस्थापयन्नादौ ब्राह्मणस्य तदाह आगस्त्विति । आगस्तु पापेषु । मध्यमसाहसोऽकामतस्तदितरतो निर्वास्यः । तस्य तृणमात्रं न ग्राह्यमित्याह सपरिच्छद इति ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ महापातकिनामकृतप्रायश्चित्तानामङ्कितानामेव निमित्तविशेषं श्लोकद्वयेनाह आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्य इति । आगस्तु पापेषु । अकामकृतविषयो मध्यमसाहसः कामकृतविषयं विवासनमिति व्याख्यातमुत्तरश्लोकानुगुण्यात् ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु आगस्तु गुरुतल्पगाद्यपराधेषु ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसः दण्डः कार्यः । वा राष्ट्राद्वा विवास्यः निष्कास्यः सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहरमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरे क्षत्रियादयो वर्णा एतानि पापानि महापातकान्यकामतोऽनिच्छया कृतवन्तः सर्वस्वहरणाः कार्याः केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतदण्डपूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति कामतस्तेषां वधोक्तः शूद्रस्याकामतोऽङ्गनसर्वस्वहरणे कामतो वधः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरे क्षत्रादयः अकामतः कृतवन्तः प्रायश्चित्ताकरणे सर्वस्वहरणमात्रम् । कामतः कृते तूक्तप्रकारं प्रवासनमङ्गनादिसहितम् । एतच्चापारम्भविषयं आरम्भमहत्वेतु हन्यादित्युक्तम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति । इदं च सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोर्हति ॥ प्रवासनं परासनं निमूदनं निर्हसनमिति । वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियादीनां त्वाह इतर इति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि । कृतवतां सर्वस्वहारं सर्वस्वहरणमिदं मुत्तमसाहसेन सह विकल्पः ॥ प्रवासनं परासनं निमूदनं निर्हसनमिति वधपर्याय इति केचित् । तन्न राजकृतं दण्डचिह्नस्यापि द्वादशवार्षिकादिब्रतोपदेशान्मरणे तदसंभवादेवं विधे धनहारः प्रवासनं चेति ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । इतरे क्षत्रियादयः ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरे क्षत्रियादयः एतानि पापानि अकामतः कृतवन्तः सर्वस्वहारं अर्हन्ति । तु पुनः कामतः प्रवासनं प्रवासमेव मारणं अर्हन्ति ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ॥ आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु धनेन दण्डनं राज्ञो वृत्तिरिति स्थापितं कथमिह तद्धनस्याग्रहणं उक्तं राजनिर्धूतदण्डादित्यत्रान्तरे ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धनं दण्डरूपमपि ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । धार्मिको राजा महापातकसंबन्धिधनं दण्डरूपं न गृह्णीयात् । लोभात्पुनः स्तद्वृत्त्यमहापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । साधुराजा दण्डधनमेषां नात्मसात्कुर्यादित्याह नेति । दोषेण तत्तुल्यप्रायश्चित्तेन परलोकनाशेन वा लिप्यते संबध्यते पापेनेति क्वचित्पाठः ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । धनदण्डरूपेण प्राप्तं नाददीत न स्वीकुर्यात् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं विद्वाननुशासतु नेति । नृपः साधुर्यथामहापातकिनः सकाशाद्धनं दण्डधनं न आददीत कोशे न प्रवेशयेत् । तद्दण्डधनं लोभात् आददानः ॥ २४३ ॥

अप्सु प्रवेशयेत्तदण्डं वरुणायोपपादयेत् ॥ श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वरुणायोपपादयेत् मनसा ध्यायन् अप्सु दद्यादप्सु निक्षिपेत् ब्राह्मणाय वा विद्याशीलसंपन्नाय दद्यात् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपपादयेत् दद्यात् । वृत्तमाचारः ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्त्तिकं दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अप्स्विति । तद्दण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्याच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि तर्त्तिककार्यमित्याह अप्स्विति ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । तं दण्डं दण्डधनम् ॥ २४४ ॥

ईशोदण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयं महापातकिनं दण्डस्य वरुण ईष्टे यतो राज्ञां स दण्डधरो नेता ईशितेति यावत् एवं ब्राह्मणोऽपि तद्धनस्येशोनेन ग्राह्यः ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञामपि दण्डधरः शास्तायतः ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्राज्ञामपि दण्डधारित्वात्प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवे-
दाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धनस्य ब्राह्मणार्पणे ब्रीहियववद्विकल्पद्योतकार्थवादमाह ईशइति । वस्तुनस्तु वरुणाय
संकल्पविप्रायोपपादयेत् अतएव तद्धनस्वीकर्तुर्विप्रस्य प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी
मतेति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह ईशोदण्डस्य वरुणोराज्ञामिति दण्डधरइत्येतद्ब्राह्मणेऽपि योजनीयं तस्मात्तद्धनराज्ञा
न स्वीकार्यं तयोरन्यतरस्मै तद्देयमिति ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्ध्योधनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्तेमानवादीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धाविमावप्यर्थवादश्लोकौ कालेन जायन्तइति वर्तमानजन्म विवक्षितंजातंजनिष्यमाणश्च
विकृतिःकर्णाक्षविहानम् ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालेन संपूर्णे गर्भे ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेप्रकृतंमहापातकिधनंराजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्याउत्पद्यन्ते दीर्घायु-
षश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादि सस्यान्युमानि तथैव पृथक्प्रथक्जायन्ते अकाले न बालाभ्रियन्ते दीर्घजीविनइ-
त्युक्तेऽप्यादरार्थंबालानांपुनर्वचनंव्यङ्ग्यं च किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पापिनांधनस्यराज्ञामनात्मसात्करणे हेतुतयाऽर्थवादमाह यत्रेतिद्वाभ्याम् । वर्जयते नगृह्णी-
यात् । दीर्घजीविनः शतोर्ध्वजीविनः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डधनवर्जने राज्ञः फलं श्लोकद्वयेनाह यत्र वर्जयते राजेति । धनागमोदण्डधनस्वीकारः
॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृद्ध्यः सकाशात् धनागमम् यत्र राजानं नवर्तयते ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोमानि विशांपृथक् ॥ बालाश्च न प्रमीयन्तेविकृतं च जायते ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालानमीयन्तइति दीर्घजीवित्वस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् । बालपदं गर्भपरमित्यन्ये । वि-
कृतं अन्धत्वपङ्कत्वादि ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्पद्यन्ते उत्पद्यन्ते । विशांवैश्यानाम् । नप्रमीयन्ते नभ्रियन्ते । विकृतं ॥ अतिवृष्टिर्
नावृष्टिः शलभामूषिकाः खगाः ॥ प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेते ईतयः स्मृताइति ॥ ईतयोदुर्भिक्षादिवा ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । निष्पद्यन्ते फलन्ति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिति । तत्र राज्ञे देशे निष्पद्यन्ते ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ॥ हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवरवर्णजः शूद्रः बाधनंधनाद्याहरणंशिरश्छेदोऽङ्कल्पनं खड्गप्रहारकर्तृकाइत्याद्याः उद्वे-
जनकरैर्दीर्घकालपीडाकरैः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाधमानमत्यन्तदुःखोत्पादनेन । अवरवर्णजं शूद्रम् । चित्रैर्नानाविधैर्हस्तपादच्छेदादिभिः
॥ २४८ ॥

(३) कुट्टूकः । शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातोब्राह्मणान्बाधमानंछेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात् ॥
॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ईशःसर्वस्य जगतइत्यनेन ब्राह्मणानां श्रेष्ठ्यमुक्तं । ते यैः शरीरधनादिभिःपीड्यन्तेतेहन्तव्या
इत्याह ब्राह्मणानिति । चित्रैर्वधोपायैः तिलशोहस्तच्छेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यान्तरमाह ब्राह्मणान्बाधमानन्त्विति । अवरवर्णजंशूद्रम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्बाधमानं बाध्यमानं नृप उद्वेजनकरैः वधोपायैः मुण्डनादिभिः उपायैः हन्यात्
ताडयेत् हर्षसागत्योरित्यस्यधातोरूपं । अवरजवर्णजं क्षत्रियादिवर्णजं चित्रैःविविधोपायैर्हन्यात् करचरणच्छेदनादिभिः
उपायैःनृपःहन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥ अधर्मोऽनृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अवध्यवधेयोदोषस्तत्तुल्योवध्यमोक्षणे राज्ञोऽप्रयुक्तेषु । अथ भागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यव-
रोधेन वश्यंभवितव्यंकुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः । यस्त्वयं धर्मस्तुविनियच्छति एवमादिधर्मप्रवादः सर्वोसौत्वर्मानुष्ठाना-
नुशांसार्थोऽर्थवादः नियहोपसंस्कारार्थस्त्वयंवधोपदेशोऽतोयथाश्रुतिचित्रवधोपायैः कर्तव्यः । इष्टार्थेषु राज्यतत्त्वसिद्ध्यर्थमु-
पदेशेषु प्रवचनंयथादमंयोधांश्चहन्यादितियुक्तं तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य न नियतोवधः । एवंच सत्युपायांतरेणापि व-
न्धनादिना विनियच्छतोदोषः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनियच्छतोदण्डयतोदण्ड्यम् ॥ २४९ ॥

(३) कुट्टूकः । अवध्यस्य वधे यावानधर्मोऽनृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेपि यथा शास्त्रंदण्डन्तुकु-
र्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तंकुर्यात् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वध्यस्योवधे दोषं सदृष्टान्तं कथयंस्तत्रयत्नमाधत्ते यावानिति । यावान् दृष्टादृष्टरूपः । दृष्टः
श्रुत्यादिभिः प्रमोतो वध्यस्य वधार्हस्यरक्षणे । विनियच्छतःयथाशास्त्रंदण्डयतः धर्मस्तावान्दृष्टइत्यन्वयः ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डस्योपेक्षणे दोषगौरवमाह यावानवध्यस्य वधइति । अवध्यस्य ब्राह्मणस्य यावान्धर्मः । वि-
नियच्छतोदण्डयतः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेः यावानवध्यस्य वधेऽधर्मोऽदृष्टस्तावान्वध्यस्य वधार्हस्य मोक्षणेअधर्मोऽदृष्टः । तुपुनः
विनियच्छतः विनयं कुर्वतः ॥ २४९ ॥

उदितोयंविस्तरशोमिथोविवदमानयोः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादमुपसंहरति उदितइति ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टादशक्रणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोयं विस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अष्टादशव्यवहारानुपसंहरन् राजधर्मस्य परिशिष्टानाह उदितइति । उदितोऽष्टमाध्यायमारभ्य नियच्छतइत्यन्तैः । विवदमानयोरित्युपलक्षणव्यवहारमात्रस्य द्वित्रिसाध्यत्वात् मार्गेषु अतीवान्वेषणीयविषयेषु ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति उदितोऽयं विस्तरशइति ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरशः विस्तरः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक् कुर्वन्महीपतिः ॥ देशानलब्धान् लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अलब्धान् लिप्सेतेति संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकृत्यशेषमाह एवमिति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान्यवहारानिर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धा देशान् लब्धुमिच्छेद् लब्धांश्च सम्यक्पालयेदेवं सम्यगव्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्तिर्भवत्युक्तम् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । महीपतित्वं द्योतयति देशानिति ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । कुर्वन् लिप्सेत नाकुर्वन् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत ॥ २५१ ॥

सम्यङ् निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गं च शास्त्रतः ॥ कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनिवेशो दुर्गकरणं यत्सममाध्याये उक्तं तत्कृत्यं कण्टकोद्धरणं तेनापि राष्ट्ररक्षाक्रियते कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निविष्टदेशो जनाभ्युषितदेशः । शास्त्रतः शास्त्रोक्तविधिना कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीनामुद्धरणे ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । जाङ्गलसस्यसंपन्नमित्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सममाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गं चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टयत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । जाङ्गलसस्यसंपन्नमित्याद्युक्तरीत्या सम्यङ् निविष्टदेशः धन्वदुर्गमित्यादिशास्त्रतः शास्त्रानुसारेण कृतदुर्गं च कण्टकाद्यूतसुवर्णकारादयस्तेषामुद्धरणमुन्मूलनं तत्र यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ कण्टकशोधनमाह सम्यङ् निविष्टदेशस्त्विति । सतां बाधकाः कण्टकाः । उद्धरणं निराकरणम् ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् प्रकारेण निविष्टदेशः त्वस्य देशः कण्टकस्य उद्धरणे नित्यमुत्तमं यत्नं आतिष्ठेत् ॥ २५२ ॥ रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिव्यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेव दर्शयति आर्यवृत्तं शास्त्रनोदितं कर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधस्तद्वृत्तं येषामुत्तरपदलोपी समासः ते च

दीनानाथश्रोत्रियाअकरशुल्कदागृह्यन्ते तद्रक्षणान्निविदिवगमनंयुक्तं । अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायोयथो-
त्तरत्रवक्ष्यति स्वर्गाच्च परिहीयतइति रक्षानुवृत्तिनिष्कयणेन प्रत्यवायाभावमात्रेण तु स्वर्गः अथवा वृत्तिनियमापेक्षंत्रि-
दिवप्राप्तिवचनंयथोक्तंप्राक् अन्येषां तु दर्शनमर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनं अवृत्तिदपरिपालनेपि वृत्तिप्रयुक्तंस्वराजभागस्था-
नीयस्य तद्राज्ञोयथैव च शिल्पिजीविनः शिल्पिनोमासिमास्येकैककाम्यंकुर्युरिति वृत्त्यर्थशिल्पंकुर्वाणाराज्ञा कर्मकार्यन्ते-
करग्रहणाय एवराजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौनित्यकर्मवदनार्यपरिपालनंकार्यते । शास्त्रेण यथैव हि कामश्रुतितोऽ-
भ्याहितो नित्यानुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय नहि तानि फलार्थतया नोदितानि अथ च क्रियन्ते तद्वेदतद्विषयं अथोयावती
काचित्फलश्रुतिः सा सर्वार्थवादइति कोवरविष्णुत्वामी । यदत्र तत्त्वतदर्शितमधस्तात् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शोधनादनुसंधानात् ॥ २५३ ॥

(३) कुहूकः । यस्मात्साध्वाचाराणांरक्षणाच्चोरादीनांच शासनात्प्रजापालनोद्युक्तराजानः स्वर्गगच्छन्ति तस्मात्क-
ण्टकोद्धरणे यत्नेंकुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन किं तत्राह रक्षणादिति । आर्यवृत्तानां सद्नुष्ठिताचाराणां रक्षणाद्रत्नभूमिदानादिना ।
कण्टकादीनां चोरादीनां शोधनान्निरसनात्ताभ्यांयःपुण्यराशिस्तेनदिवस्वर्गयान्ति ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र फलमाह रक्षणादार्यवृत्तानामिति ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्यवृत्तानां साधूनाम् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्कारान्यस्तु बलिगृह्णाति पार्थिवः ॥ तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रंस्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । शासनंयथाशास्त्रंयथादिदण्डमन्तरेणतस्कराणांनिग्रहरक्षा नशक्यते अतोवृत्तिगृहीत्वा यस्त-
स्करवधाज्जुगुप्सते तस्योभयोदोषः इहराष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतोदोष-
वत्ता ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रक्षुभ्यते द्वेषवद्भवति ॥ २५४ ॥

(३) कुहूकः । यथा पुनर्नृपतिश्चोरादीननिराकुर्वन्षट्पागाद्युक्तंकरं गृह्णाति तस्मैराष्ट्रासिनोजनाः कुप्यन्ति । कर्मान्त-
रार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषांप्रजानांपालनेनसतः उक्ताकरणे दोषमाह अशेति । अशासदनिगृह्णन् । बलिंकरशु-
ल्कादि । परिहीयते नृपतिः पापप्रतिबन्धात् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेदोषमाह अशासंस्तस्कारान्यस्त्विति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशासन् अरक्षन् ॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वर्धते नित्यं सिद्ध्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनूद्यते ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्भयं कण्टकभयशून्यम् ॥ २५५ ॥

(२५५) निर्भयन्तु भवेद्यस्य=निर्भयं यस्यवसति (नं)

(३) कुङ्कुमः । यस्य राज्ञोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तर्ह्यङ्गिगच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निरिति । राष्ट्रं राष्ट्रस्थाः प्रजाः । यस्य बाहुबलाश्रितं सदित्यन्वयः ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । कण्टकशोधने दृष्टफलं भूयिष्ठमित्याह निर्भयं यस्य वसतीति । वसति जीवति ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चाराः प्रच्छन्नाराष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते चक्षुषी इव यस्य सचारचक्षुः । प्राकाशस्तस्कराणां नातितस्करव्यवहारो यथालोकेऽन्येषामटवीरात्रिचराणामामस्तैः सामान्योपादानं तद्वन्निग्रहार्थं क्रियते ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परद्रव्यापहारिणस्तस्करांस्तस्करसंज्ञान् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । चार एव चोरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारान्यायेन परधनग्राहिणो जानीयात् ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पालनेन जलस्थानीयेन सिध्यमानमिव प्रकाशवं चकाः । समक्षं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृत्य दुग्धघृततैलादिव्यवहारिणः । अप्रकाशा इत्यस्य व्याख्या ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनः कण्टकास्तानाह द्विविधांस्तस्करानिति । चारचक्षुषा जानीयात् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विधान् प्रकाशान् वणिक्प्रभृतीन् राजा विद्यात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ॥ प्रच्छन्नवञ्चकास्ते ये स्तेनादविकादयः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र ये ऋयार्थमानतुलादिना मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेक्षार्थं कुर्वन्ति ते प्रकाशकाः [जवनिकाप्रच्छन्नायेरात्रेऽनुहरन्ति ते स्तेना आदविका] विजने प्रदेशे वसन्ति अपरे तु प्रसह्य हारिणो न केवलमेत एव कितर्हीमे चान्ये यान् धूर्ववक्ष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नानापण्योपजीविनो मूल्यादिवञ्चनेन वञ्चका हेमकारादयः । तथोत्कोचिकादयो वक्ष्यमाणस्तेनाः संध्यादिकर्तारः । अटव्या आदविकाः अटव्यां गहनादौ द्रव्यापहर्तारः ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्येतुलाप्रतिमानोपचयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः । परधनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवंचकाः स्तेनाश्चौराः सदिच्छेदादिना गुप्ताऽटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवंचकाः ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रच्छन्नवञ्चका इति । स्तेना आदविकादयः स्तेनाः चौराः । अटव्यां चरतीत्यादविकोदस्युस्तदादयः । सन्धिरार्षः । क्वचित् स्तेना आदविकादय इति पाठः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये स्तेनाः आदविकादयः अटवीं भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशादुत्ताश्वभद्राश्चेक्षणीकैः सह ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कोचकार्येण कस्यचित्कार्येण कस्यचिद्राजामात्यादेः प्रवृत्तो ग्रहणातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तते औपधिकाः छत्रव्यवहारिणः अन्यद्रुवन्नन्यदाचरन्ति प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा हठोपकारे वर्तन्ते विनाप्यर्थग्रहणेन निमि-

त्तान्तरतः अन्यतोपरस्य कार्यसिद्धिमवश्यंविज्ञाय मयातवैतत्क्रियत इति परंगृह्णन्ति भीषिकाप्रदर्शनंवा उपधावनग्रहणार्थं सदादेविनइत्यर्थः । पृथगर्थेवा पादवञ्चकाविप्रलम्बकाः इदंकार्यवयमेवकरिष्यामस्तव नान्यत्रस्थाइत्युक्त्वा न कुर्वत उपेत्य नानाकारणनानाविधैरुपायैर्ग्रामिणान्मुञ्चन्ति शिवमाधवादयः शिवमादित्यंजीवन्ति मङ्गलादेशवृत्तायान्त्युपदेशिकाज्योतिषिकादयः अथवाएतांदेवतां त्वदर्थेनाहंभीणयामि दुर्गामार्तण्डंचेति तथाऽऽख्यानांधनमुपजीवन्ति अथवामङ्गले तथास्त्विति वादिनः आदेशवृत्ताः सर्वस्य करवर्धने अभद्राभद्राप्रेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कोचिकाउत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधेनछलेन गृह्णन्तः । वञ्चकवेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्यदातारः । कितवाद्यूतकृतः । मङ्गलादेशोमङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्रात्वरूपतामात्मनोविधाय रूपादिव्यामोहकाः । ईक्षणीकाः प्रेक्षणीयकर्तारोनयदयः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच उत्कोचकाइति असम्यगिति उत्कोचकाये कार्यभ्योधनंगृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति औपधिकाभयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति वञ्चकाये सुवर्णादिद्रव्यंगृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवाद्यूतसमाह्वयवेदिनः धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापाये धनग्राहिणः ईक्षणिकाहस्तरखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः असम्यक्कारिणइति महामात्रचिकित्सकविशेषणं शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनस्तेप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनंगृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाइत्येवमादीन्प्रकाशंलोकवंचकान् चारैर्जानीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणोधनग्राहिणोजानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतेति प्रकाशवञ्चकाइत्याह उदितिद्वाम्याम् । उत्कोचका कार्यभ्योधनंगृहीत्वाऽयुक्तकारिणः । औपधिका उपधिर्भयादिप्रदर्शनं तेनोपजीविनः । वञ्चकाः रसविद्धताम्रादि रजतादिरूपेण दर्शयित्वा सुवर्णादिकं ये गृह्णन्ति ते । कितवाः ये द्यूतसमाह्वयवेदिनः । मङ्गलादेशवृत्ताः धनपुत्रादिलाभसूचयन्तोधनग्राहिणः । भद्राः धनार्थं कल्याणाचरणेन प्रच्छन्नपापाः । ईक्षणिकाहस्तादिरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलशंसिनः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । उत्कोचका उत्कोचकजीविनः । औपधिकाः कूटतुलामानजीविनः । वञ्चकामायिनः । मङ्गलादेशवृत्तयोमङ्गलोपदेशपराः भद्राभद्रवेषधारिणः शुभाशुभवत्वेक्षणेन ये जीवन्ति त एैक्षणिकाः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कोचकाः भयादिप्रदर्शनेन धनोपजीवकाः । आकरे ग्राहकाः औपधिकाः तुलादिकृतेनोपाधिना छलेन गृह्णन्तः । वंचकाः भ्रममुत्पाद्य गृह्णन्तः । कितवाद्यूतवेदिनः मङ्गलादेशवृत्ताश्चमङ्गलोपदेशकाः । भद्राकल्पनकाराः । प्रच्छन्नपापाः । प्रेक्षणिकैः हस्तादिप्रेक्षकैः ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥ शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । महामात्रामन्त्रिपुरोहितादयोराजनिकटिकास्तेचेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सकावैद्याः शिल्पोपचारयुक्ताः चित्रपत्रलेदरूपकारादयः उपचारउपायनमनुपयुज्यमानस्त्वशिल्पकौशलंदर्शयित्वानुष्ठायधनंनयन्ति । एवंपण्ययोषितो निपुणाश्चापकरिणासत्प्रीतिदर्शनेन असम्यक्कारिणइति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महामात्राः अमात्याः राज्ञः तथा चिकित्सकाः भिषजः । असम्यक्कारिणोऽनुक्तकारि-

णः । शिल्पेयुक्ताश्चित्रकारादयः । उपकारयुक्ताः केशादिसंस्कर्तारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितोवेश्याः ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः । महामात्रचिकित्सयोर्विशेषणमसम्यक्कारिणइति । ते हि गजा-
देरोगादिमत्त्रादिना संपाद्याऽसाध्यमित्याख्याप्य पुनःसाधयन्ति । शिल्पोपचारयुक्ताः विचित्रपत्रछेदादिनिपुणास्तेनैवबा-
लान्प्रोत्साहयन्तो धनं गृह्णन्ति । पण्ययोषितः स्तनजघनादिचालनेन काममुद्भाव्य पुंनशीकरणकुशलाः दूत्योवेश्यावा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । असम्यक्कारिणइति महामात्राणांचिकित्सकानांच विशेषणं शिल्पोपकारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युप-
कारकारिणः ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महामात्राः हस्तिशिक्षकाः । वैद्याः । निपुणाः परपुरुषवशीकरणकुशलाः । पण्ययोषितः पण्यस्त्री
गृहं ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ॥ निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एवमाद्यान शक्यन्ते धूर्तानांपरद्रव्यापहाराणांप्रकारान्संख्यातुमित्याद्यग्रहणंतथाह्यशक्यंकथय-
न्ति अवधारयन्तीमनुरागिणीतयाभृत्योभृत्यवदात्मानंदर्शयित्वा न यदिहिरण्यमृजुप्रकृतेर्नचार्थभृतस्त्वंब्रह्मात्वंबृहस्पतिरि-
त्युक्ता मूर्खाद्यान्त्यजन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरोभवति प्रियवाद्यप्रियवादिसं-
पद्यते निगूढचारणस्तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वयेतत्कर्मकृतवन्तः अथवासंप्रत्येवतत्कर्मकार्यन्ते अन्तर्भावसिद्ध्यर्थंलब्धान्त-
राआगत्य कथयिष्यन्ति ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजानीयात् किमन्याम्यंकुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षंग्रहीतृन् । निगूढकारि-
णोर्निह्वेनाहर्तृन् । आर्यलिङ्गिनोर्ब्रह्मचर्यादिवेषान् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । लोककण्टकान् कण्टकवदुःखहेतून् । आर्यलिङ्गिनः सन्यासादिवेषधारिणः ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यान् आर्यलिङ्गिनः विजानीयात् ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ॥ चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाद्यैरपिचारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः तत्कर्मकारिभिश्चोर्त्वेन तेष्व्वात्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चारैरने-
कसंस्थानैरनेकवेशैः प्रोत्साद्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत् गृह्णीयात् ॥ २६१ ॥

(३) कुड्डूकः । तानुक्तान्वञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांस्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरे-
तद्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेकसंस्थानैः सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिभिः । प्रोत्साद्यउत्साहंजनयित्वा । एषा वृत्ति-
स्त्याज्या रुषिवाणिज्यादिना धनोपार्जनं कुरुष्वमिति धनलोभेन सद्दत्तिनयेदितिभावः ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । अनेकसंस्थानैर्नानावेषैः ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानिति अनेकसंस्थानः नामरूपैः ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वेत्ये कर्मणि तत्त्वतः ॥ कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् स्तेयादीनभिख्याप्य लोके लोकानुद्वेगार्थम् । स्वेत्येकर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते । सारापराधत इति मुषितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सादृश्याच्चौरापराधं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य तद्वतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षया पराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वेत्ये कर्मणि ये दोषास्तान् लोके प्रचारं कृत्वाऽनुशासनं कुर्यादित्याह तेषामिति । सारापराधतः अपराधस्य सारः उत्कृष्टता कर्तृगतधनादिसामर्थ्यवा तदनुरूपं शासनं कुर्वीतेत्यन्वयः ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । सारापराधतः सारतश्चापराधतश्च ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां मिति सापराधतः ज्ञात्वा ज्ञातापराधतः अपराधानुसारेण ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पापविनिग्रहः पापान्निवृत्तिः स्तेनानाम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । नन्वेषां किमिति दण्डोपदेशः उपदेशेनैव विशिष्टत्वं स्यात्तत्राह नहीति । पापविनिग्रहः पापिनां विनिग्रहः । तत्र हेतुः पापबुद्धीनां पापरुचीनां अतएव निभृतं निहृत्य चरतां तत्तत्कारिणाम् ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । पापविनिग्रहः पापात्कर्मणः प्रतिषेधः ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नहीति । दण्डावकृते पापविनिग्रहः कर्तुं न हि शक्यः क्षितौ निभृतं गूढचरितं ॥ २६३ ॥

सभा प्रपापूपशालावेशमद्यान्विक्रयाः ॥ चतुष्पथ्याश्चैत्यवृक्षाः समाजा प्रेक्षाणानि च ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सभा मण्डपः । प्रपाजलशालाः । अपूपशालाः पूपविक्रयशालाः । वेशोवेश्याश्रयः । मद्यान्विक्रयाः तद्विक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाग्रामादिप्रधानवृक्षाः । समाजोलोकमेलकः । प्रेक्ष्यां रङ्गः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । सभाग्रामनगरादौ नियतजनसमूहस्थानं प्रपाजलदानगृहमपूपविक्रयवेशमपण्यस्त्रीगृहमद्यान्विक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसमूहस्थानानि जीर्णवाटिकाश्रमवृक्षाः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाण्यान्नादिवनानि वृक्षमोद्यानानि एवं प्रकारान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारीस्तस्करनिवारणार्थं चारयेत्प्रायेणैवं विधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्राद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते तर्हि क चरन्तीत्यपेक्षायामाह सभेतिद्वाभ्याम् । [प्रमावद्गुप्युद्दिश्य प्रचुरतरन्त्यस्थलं ।] अपूपशालातद्देशम् । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । चैत्यवृक्षाः प्रख्यातवृक्षमूलानि । समाजाः जनसमूहस्थानानि प्रेक्षणं नृत्यगीतस्थानानि ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । अथाप्रकाशतस्करपरिज्ञानोपायं प्रपञ्चयति सभाप्रपाऽपूपशालेति । अपूपशाला अपूपविक्रयशाला । मध्ययत्रप्रदेशे विक्रीयते समद्यविक्रयः एवमन्वविक्रयः प्रेक्षणानि वृत्तस्थानानि ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह सभेति । वेशः पण्यस्त्रोगृहम् । मद्यान्वविक्रयाः चैत्यवृक्षाः ग्रामेप्रख्यातवृक्षाः । मूल-प्रेक्षणानि ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरण्यानि महाठव्यः । कारुकावेशनानिचित्रकारगृहाणि । वनं क्षुद्रारण्यम् । उपवनं गृहोद्यानम् ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीर्णत्वानोपसर्पन्तिकेचन कारुकावेशनानिच कारुकानां पण्यस्थानानि तत्र स्थित्वा घनादि छिद्रानुसारिणश्चोराः स्युरितिभावः । अगाराणि गृहाणि । वनानिजलाहरणस्थलानि । उपवनानि रुत्रिमवनानि ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । अरण्यानी महारण्यं । कारुकावेशनानि कर्मकरशिल्पकरणशालाः ॥ आवेशनं शिल्पशालेत्यमरः ॥ २६५ ॥

एवंविधान्नृपोदेशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मैर्निरोधेन रक्षकैः । स्थावरैः खातादिभिः । अनुचारयेत् लक्षयेत् ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथमन्वेषणीयास्तत्राह एवमिति । गुल्मैः पत्तिभिः स्थावरैः स्थिरतरैः जङ्गमैः सर्वदा चरद्भिः चारैः कापटिकादिभिः अनुचारयेदहर्निशंचरेत् ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । गुल्मैः व्यूहैः सैन्यकैः ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपः एवंविधान्देशान् । गुल्मैः पत्तिसमूहैः स्थावरजंगमैः नियतदेशस्थैर्भ्रमणशीलैः तस्करप्रतिषेधार्थं एवंविधैः चारैः अनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ॥ विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतांगतैः । सम्यक्तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवेदिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरितिकचित्पाठः । उत्साहयेच्चौर्यकुर्मइत्युक्त्वा उद्यमंकारयेत् । पूर्वतस्करैः अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसाहाय्यं प्रतिपाद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चारमायानिपुणैस्तस्कराज्जानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथं ज्ञेयास्तत्राह तत्सहायैरिति । तत्सहायैः तेषांसाहाय्यंगतैः समक्षं कदाचित्परद्रव्यहरणरूपैस्तैस्तैः साहसैर्वा नानाकर्मप्रवेदिभिः एवं भित्तिच्छेदः एवंप्रकारकच्छेदइत्येतदुपदेष्टृभिः पूर्वतस्करैः पूर्वतस्कराभूत्वा राज्ञश्चाररूपेण व्यवहरन्ति तैः विद्यात्तस्करानुत्साहयित्वाचोरत्वेनजानीयादितिभावः ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । त्वानुगतैः आत्मवशैः पूर्वतस्करैः पूर्वस्मिन्काले वृत्तिकर्षिकत्वादिति स्युस्ततोमुष्णन्तोजीवन्तैः

(२६७) उत्सादयेत्=उत्साहयेत् (सर्व०)

(२६७) अरण्यानि=अरण्यानी (नं०)

(२६७) रनुगतैः=त्वानुगतैः (नं०)

कदाचिदारक्षपुरुषैर्गृहीतार्थवादिनःसामर्थ्यातिशयदर्शनेन राज्ञा कल्पितवेतनाश्वारकर्मणि नियुक्तायुक्तकारिणः ग्रामवि-
श्वासाः पुरुषाः पूर्वतस्करास्तैस्तांगूढतस्करान्विद्यात् । अहिरेवाहेः पादान्वेत्तीति न्यायेन उत्साहयेःसमवेतान्कर्तुम् ॥
॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यात् एतैः लक्षणैः जानीयात् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ॥ शौर्यकर्मपदेशैश्च कुर्युस्तेषांसमागमम् ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौराविधाराप्रस्थापननयनोपायमाह भक्ष्येति । अत्र गत्वा भक्षयामइत्यादिछलैः । ब्रा-
ह्मणानां दर्शनैः ब्राह्मणदर्शयामीतिव्याजेनारण्याद्ग्रामनयनेन । शौर्यं ममेदंशयुद्धकौशलं कर्मचेदंशनाट्यादि करिण्यामि-
यामगत्वा तदागच्छेत्येतादृशैर्व्यपदेशैःसमागतंकुर्यात् । ग्रामादौ तत्रच गृह्णीयात् ॥ २६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ते पूर्वचौराश्वरभूताआगच्छतास्मदृहङ्गच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्रीमइत्येवंभक्ष्यभोज्यव्याजे-
नास्माकंदेशे ब्राह्मणोस्ति सोभिलषितार्थसिद्धिजानाति तंपश्यामइत्येवंब्राह्मणानांदर्शनैः कश्चिदेकएव बहुभिः सहयोत्स्यते
तंपश्यामइत्येवंशौर्यकर्मव्याजेन तेषांचौराणाराज्ञोदण्डधारकपुरुषाः समागमंकुर्युः ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भक्ष्येति । भक्ष्यभोज्यापदेशैः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं लेह्यं पेयं चोष्यंच तेषांअ-
नायासेन प्राप्तिव्यपदेशैरस्मदृहमागच्छाम एतान्यश्रीमइत्येवंव्यपदेशैः ब्राह्मणानांचदर्शनैरैरमुकस्मिन्देशे सर्वज्ञादिगुणसंप-
न्नोद्विजोस्ति तं दर्शयामीति शौर्यकर्मपदेशैश्च एकोभूत्वा बहुभिर्योत्स्येऽहमित्येवमादिव्यपदेशैश्च समागतानतिषां दण्ड-
धारकराजपुरुषैः समागमंकुर्युः संगृह्णीयुः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । तान्पुनः केनोपायेन समवेतान्कुर्युरित्यत्राह भक्ष्यभोज्यापदेशैश्चेति । दर्शनैर्दर्शनापदेशैः कुर्युः पूर्व-
तस्कराः तेषांगूढतस्कराणां समागमे राजपुरुषैर्यहणयोग्ये देशे ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणानां सर्वोपायज्ञानां दर्शनैः ग्रामगत्वागच्छेतादृशैर्व्याजैःसमागमंकुर्यात् ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ॥ तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोपसर्पेयुर्जातशङ्कः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्रस्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्रगत्वा
बलात् ॥ २६९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे
प्रणिहिताः सावधानभूताःतैः सहसङ्कर्तिभजन्ते तांश्चौरांस्तेभ्यएव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बला-
दाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । ये तत्र नोपसर्पेयुः भक्ष्यभोज्यलोभेनापि । मूलप्रणिहिताः राजनियुक्तचौरैषु सावधानाःमूलतैः
रुतविमतयः ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र समागमे ये यदृच्छयानोपसर्पेयुरिति प्रणिहिताप्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । अभक्ष्यभोज्या-
पदेशेनात्मवधंज्ञानन्तइति यावत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये तत्र समागमनोपसर्पेयुः येमूलप्रणिहिताराजनियुक्ताः पुराणचौरवर्गप्रणिहिताःत्रिभिराह स्व-
मित्रादीन् एतादृशान् नृपः प्रसह्य हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरंघातयेद्धारमिकोत्पः ॥ सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहोढेन चोरितद्रव्येण दृष्टेन विनेत्यर्थः । एतेन चौर्यादिव्यभिचारिलिङ्गदर्शनमुपलभ्यते । न घातयेत् ग्रहमात्रेण । सहोढं चोरितद्रव्यवत्तया दृष्टम् । उपकरणं चौर्यसाहसादेः छुरिकादि । अविचारयन् अविलम्बेन ॥ २७० ॥

(३) कुल्लूकः । धार्मिको राजा तत्तद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं घातयेत्किन्तु तत्तद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । होढेनापहतद्रव्येण विशिष्टं सहोढं तत्संयुक्तमितियावत् । सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् । अविचारयन् विलम्बमानः तत्क्षणादेवेति ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । होढेनापहतद्रव्येण सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । होढेन चौर्यचिह्नेन विना चौरं न हन्यात् । सहोढं सोपकरणं संधिच्छेदशस्त्रसहितम् ॥ २७० ॥ ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ॥ भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञाने सति ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ग्रामेष्विति । भक्तदायकाः चोरा इति ज्ञात्वापि । भाण्डावकाशदाः चौरैः परधनहरणार्थं भाण्डमपहतद्रव्यस्थलं तदायिनः । तानप्यविलम्बेन घातयेत् ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तदायकाः भाण्डावकाशदाः एतान् सर्वान् घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ॥ अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिवद्भुतम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतौ सामन्तान् समीपवासिनः । चोदितानाहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु । मध्यस्थानुदासीनतया स्थितान् ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताये च सीमान्तवासिनोऽक्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति ताश्चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षको यत्र भक्षक इति न्यायमाश्रित्याह राष्ट्रेष्विति । यथोदितान् सामन्तानपि चोराणां भाण्डावकाशदायिनः अभ्याघातेषु चोरादपहतद्रव्येषु चोरघातकेषु वा मध्यस्थान् चोरोपि न चोरोयमिति वादिनः द्रुतं शीघ्रं शिष्यान् दण्डादिना ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । अभ्याघातेषु चोरादविकादिहिंसासु मध्यस्थानुपेक्षकान् ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह राष्ट्रेष्विति । उदितान् समृद्धान् समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ संत्यक्तकास्तु सामन्तास्तत्सं-सक्तस्तथोत्तराः । आघातेषु आक्रोशेषु ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ॥ दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मजीवनो ब्राह्मणो धर्मसमयात् च्युतः स्वकर्तव्यभ्रष्टः दण्डेनैव तमप्योषेत् दण्डेन विवासनादिना तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । याजनप्रतिग्रहादिनापरस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः । सोऽपि यो धर्ममर्थादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टदण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वयं धर्माचरणहीनः धर्मजीवनः याजनादिनापरस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति तं स्वधर्मात्परिच्युतं चोषेत् शोषयेत् धनहान्यादिनापि ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमयाद्धर्माधिकारात् धर्माधिकत्वख्यापनेन योजीवति स धर्मजीवनः । ओषेच्छिष्यात् । तस्य दण्डत्वे हेतुरुक्तः स्वकाद्धर्माद्धिविच्युतमिति । धर्मात्प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवंश्चोरेतुल्यइत्यभिप्रायः ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मसमयात् यः प्रच्युतः धर्मजीवनः यः प्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पादयति दण्डेनैव तमपि ओषेत् दहेत् । उषदाहे ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथिमोषाभिदर्शने ॥ शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शक्तौ सत्यामालस्यादिना ते निर्वास्याः ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्वव्रवधउक्तो घातयेदिति । परिच्छदोगवाश्वादिः तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति क्वचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने ॥ २७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते क्षेत्रोत्पन्नसस्य नाशने वृत्तिभङ्गे चेति मेधातिथिः । पथिचौरदर्शने तन्निष्कर्तव्यमिति नैयथा शक्तितो ये रक्षां कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहितादेशान् निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान् ग्रामान्निःसारयेदित्याह ग्रामेति । ग्रामघाते ग्रामस्य लुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे । हिताभङ्गे जलसेतु भङ्गे सपरिच्छदाः गवाश्वादिपरिच्छदसहिताः । तेषामनिरासे तान्दृष्ट्वाऽन्येषां तथाभूतत्वेन लोकस्य सर्वनाशः स्यादिति भावः ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । शक्ताग्रामघातसेतुभङ्गादिपरिहारेऽनभिधावन्तः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामघाते लुण्ठने । हिताभङ्गे उदकसेतुभङ्गे वृत्तिभङ्गे वा । पथि मोषाभिमर्शने मार्गे चौर्याभिमर्शने चौर्यस्वहरणे ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ॥ घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कोशो राज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारोद्रव्यज्ञातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभमाजनेयाश्वादि प्राच्यानामुदीच्यानां कलिङ्गदेशीन्द्राहस्त्यादि

तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते तथायानि मित्राणि तानिशत्रून्कुर्वते कृत्वाशत्रुभिः संयोजयन्ति अरीणामुपजापका प्रोत्सा-
हकास्तान्धातयेत् स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यंधातनमित्युक्तम् ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिकूलेषु कर्मसु स्थितान् उद्युक्तान् । अरीणांसंवन्धिन उपजापकान् स्वप्रकृतिभेदकान् ॥ २७५ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञोधनगृहाद्धनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याधातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सहवैरिवृद्धिकारिणोऽप-
राधापेक्षया करचरणजिह्वाछेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्धातयेत् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान्धातयेदेवेत्याह राज्ञ इति कोशापहर्तृन् धनगृहाद्धनापहारिणः । प्रतिकूलेष्ववस्थिता-
न् राज्ञ इति शेषः । उपजापकान् तत्पक्षपातिनोभूत्वा राज्ञश्छिद्रप्रकटकान् ॥ २७५ ॥

(५) नन्दनः । अरीणामुपजमृन्मित्राण्यरयोयथा भवेयुस्तथा भेदकानित्यर्थः कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानि-
तिवा ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपयाजकान् शत्रूणाम् ॥ २७५ ॥

सन्धिच्छित्त्वा तु ये चौर्यरात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥ तेषांछित्त्वा नृपोहस्तौ तीक्ष्णे शूले
निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सन्धिः गृहवास्तुगर्भः ॥ २७६ ॥

(२) कुल्लूकः । ये रात्रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करामुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयंछित्त्वा तीक्ष्णे शूलेतानारोप-
येत् ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । एषां शूलार्पणमेवेत्याह सन्धिमिति । सन्धिं भित्तिच्छेदम् । निवेशयेदारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । सन्धिः कपाटयन्त्रादिकम् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥ द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रन्थिं भिनत्तीति ग्रन्थिभेदः भेदनं मोक्षोग्रन्थेर्वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः यद्वा यद्व्यंगृहीतं तत्केन चि-
च्छलेन ग्रन्थिमवमोच्येनेति निषन्ति ते ग्रन्थिभेदाः तेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयो-
स्तृतीयस्यां मारणम् ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थिविरुद्धस्य सुवर्णादिहरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे ।
एवं द्वितीय इत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ २७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति सग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणेऽङ्गुली-
च्छेदयेत्तेचाङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेद-
येत्तृतीये ग्रहणे वधार्हो भवति ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अङ्गुलीति । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति
याज्ञवल्क्योक्तेः । ग्रन्थिभेदस्य पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिद्रव्यं ग्रन्थिमोक्षणेन हरतः । प्रथमे ग्रहे एकवारं द्रव्यग्रहणे व्य-
वस्थितविकल्पः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गुला तर्जनीमध्यमे । ग्रन्थिभेदस्य सन्धिच्छेदकस्य । ग्रहे चौर्यइति यावत् । तृतीयादिषु कर्तव्यपूर्वोक्तं शूलारोपणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रन्थिभेदस्यग्रन्थच्छेदस्यप्रथमेऽपराधे अङ्गुलीं छेदयेत् ॥ २७७ ॥

अग्निदानभक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ॥ संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सीतापनोदनाद्यर्थेऽग्निददति शस्त्रं कर्तारिकादि मोक्षस्य सन्निधातारः कर्तारः सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः शस्त्रावकाशदग्रहणंप्रागुक्तमन्युपसंहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निदानं गृहदाहाद्यर्थततः करिष्यतीति ज्ञात्वापि । संनिधातृन् मोषस्थानसमीपेनेतृन् । मोषस्य चोरस्य ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यतइति मोषश्चौरधनंतस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृहीयात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्निदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तंगरादादिदातृन् । शस्त्रावकाशदान् शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदातृन् तच्छेदकान् । संनिधातृन् मोषस्य मुष्टस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वरइत्यनेन समर्थः । सामन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् ॥ २७८ ॥

(५) नन्दनः । मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः सन्निधातृन् समीपवर्तिनः ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकंहन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ॥ यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याद्वाप्यस्तूक्ष्मसाहसम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणमुपलक्षणार्थं नद्युदकहरणेऽप्ययं दोषइतिकेचित् । तदयुक्तं महान्हितडागभेदेनेऽपराधः त्वल्पीनदीभेदेनै तडागस्य हि वप्रभेदेनेनोदकेऽप्ययमेव विधिः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरश्छेदेन । यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिकोवधः सोतिदुःखहेतुत्वादशुद्धवधः । एतत्कामतः । अकामेत्वाह तच्चापीति । तत्तडागादिविगुणीकृतं सम्यक्कृत्वोत्तमसाहसंदण्डं दद्यात् ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । यः स्नानदानादिना जनोपकारकंतडागं सैतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागंपुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसंदण्डः ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तडागेति । अप्सु निमज्जनेन मारणम् । शुद्धवधः शिरश्छेदः । तदाद्यपेक्षया वाशब्दः । अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्द्वार्हः । प्रतिसंस्क्रुर्यात् पुनः संपादयेत् । यदि वा प्रतिसंस्क्रुर्यात् विषादिना द्रव्येन दूषयेत्तदा संस्क्रुर्यादिति । पणानां सहस्रमुत्तमोदण्डः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । शुद्धवधेन शस्त्रवधेन वधशब्देन नात्राङ्गुलीदोविवक्षितस्तद्भिन्नस्थानं प्रतिसंस्क्रुर्यात्प्रतिसमादध्यात् तदाकभेदकदोषतारतम्यापेक्षया विकल्पः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्चापि तत्तडागमपि प्रतिसंस्क्रुर्यात् संस्कारंतडागबन्धनरूपंकुर्यात् ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कोष्ठागारं राजगृहम् ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजसंज्ञविधान्यादि धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्ह-
स्त्यश्वरथस्य चापहर्तृन शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डंवक्ष्यति सोऽस्मादेवदेवता-
गारभेदकस्य वधविधानान्मन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेऽवश्यं हन्तव्या इत्याह कोष्ठेति । कोष्ठागारं धनगृहं । भेदकान्केनापि प्रकारेण नाश-
कान् । अविचारयन्नित्यनेन सदस्यपि प्रश्नोत्तरकार्यः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ॥ आगमं वाप्यपांभिद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरेत् त्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं तडागेजलागमं रुन्ध्यात् । आगमं वाप्यपांभिद्या-
दिति कचित्पाठः । सदाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः प्रजार्थपूर्वकेनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागु-
क्तस्तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्त्विति । पूर्वनिविष्टस्य सर्वपाणि साधारणस्य । कृतमुदकं स्वधान्याद्यर्थं हरेत् । आग-
ममागम्यतेऽनेनोदकमिति जलपूरणनिःसारणयोर्मार्गं भिद्यादोषयेद्वा । पूर्वसाहसं सार्धपणशतद्वयम् ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वनिविष्टस्य स्नापनार्थं पूर्वस्मिन्काले कल्पितस्य उदकं हरेत् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपां जलानां आगमं स्त्रीकारं त्वंकीयत्वं पारंपर्यागतं यः भिन्द्यात् क्षेत्रादिसिञ्चनार्थसः पूर्वसाहसं
प्रतिसंस्कारानन्तरं दाप्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥ स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजमार्गे ग्रामनगरे रथ्यायाममेध्यं मूत्रपुरीषं समुत्सृजेदन्यतो वाऽऽनीय चण्डालादिर्निक्षिपेत् अ-
नापदि आपद्देगेनात्यर्थमुक्तं भवति चण्डालादेर्मूल्यं दत्त्वाऽपासयेत् त्वयं वाऽन्यासं भवे ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनापदि व्याध्याद्यभावे ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनार्तः सन्यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चापमेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समुत्सृजेदिति । अनापदि व्याघ्रादिभयानुपस्थितौ आरोग्ये वा । कार्षापणौ ताभिक-
पणद्वयम् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ॥ परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्गतः पूर्वोक्तः । वृद्धादयो मे बहिर्गमनं निर्गन्तुमशक्ता गृहस्थान् शोणितमपि कर्तुमित्याशंकयन्ते
मेध्यमपि व्यपदेष्टुं पुनरेवं कर्तव्यं पुनः करणे राजतोमहान्प्रत्यवायो भवति । क्रोधगर्भमीदृशवचनं परिभाषणं तच्च शोध्यमि-
ति राज उपदेशः यद्युत्सृष्टारो न ज्ञायन्ते तथाच रथ्याचण्डालादिभिरप्रासनीया ॥ २८३ ॥

(२८१) भिद्यात्=रुन्ध्यात् (सर्व०)

(२८२) दद्यात्=दण्ड्यः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिभाषणं भर्त्सनम् । तच्चाभेध्यं शोध्यमपनेयम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याधितवृद्धगर्भिणीबालान दण्डनीयाः । किंतु ते पुनः किंरुतमिति परिभाषणीयाः तच्चाभेध्यंशो-
धनीयाइति शारुमर्यादा ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु भर्त्स्याइत्याह आपदिति । परिभाषणं पुनर्माकुर्विति । तच्चाभेध्यम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषणं गर्हणं न द्वौ कार्षापणाविति ॥ २८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते वृद्धादयः । परिभाषणं पुनः कार्यं इति ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ॥ अमानुषेषु प्रथमोमानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । चिकित्सकाभिषजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणामौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्र-
योगतयाशास्त्रे परिचितेऽपि वाऽनन्यरतयाऽर्थलिप्सयाऽमानुषेषु गवाश्वहस्त्यादिषु प्रथमः साहसशब्दोनुषक्तव्यः । एवंमानु-
षेषु तु मध्यमइति तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मिथ्याप्रचरतामज्ञात्वोपचरताम् । अमानेषु गवादिषु । एतच्च तन्मरणाभावे तत्र दण्ड-
धिक्रियात् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां कायशल्य्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्त्तव्यस्तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसदण्डोमानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । चिकित्सकानां कायशल्यरसायनादिभिर्दुर्भिषजाममिथ्याप्रचरतां क्षणप्रतीकारं कुर्वताम् ।
अमानुषेषु गवाश्वादिषु प्रथमः साहसः पणानां सार्धशतद्वयम् । मध्यमः पञ्चशतानि ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । दमोऽमानुषेष्वश्वादिषु प्रथमः प्रथमसाहसः ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मिथ्याउपचरतां अमानुषेप्रथमः पूर्वसाहसः दण्डः कार्यः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ॥ प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वपञ्चदद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोपस्पर्शादिना निमित्तेन शुभ्रवासः संक्रमध्वजचिन्हं राजा-
मात्यादीनां देवायतनेषु च यष्टिः ईदृशे च प्रतिमानमिति व्याख्यातं । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिनयेत् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताकायष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिरुतीनां । देव-
प्रतिमास्तु तु वधस्तदायतनभेदएव वधोक्तेः ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्रमोजलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपो ध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्च
शुद्धाष्टम्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितं सर्वपुनर्नवंकुर्यात् ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संक्रमेति । संक्रमः जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिभिर्निर्मितं वर्त्म प्रतिमानांष्टम्यादि
शुद्धाणां स्थिरप्रतिमाभङ्गेवधस्योक्तत्वात् । ध्वजश्चिन्हं नृपद्वारादौ स्थितम् । यष्टिः पुष्करिण्यादौ स्थापिता काष्ठादिमयो ।
प्रतिकुर्यात् तच्चतुष्टयं नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संक्रमः सोपानादिमार्गः । ध्वजयष्टीनां ध्वजः देवस्य राज्ञोवा चिन्हं यष्टिः इन्द्रदण्डयष्टिः तेषां
भेदकः च पुनः प्रतिमानां पूजारहितानां भेदकः । च पुनः तत्सर्वपूर्ववत्प्रतिकुर्यात् च पञ्चशतानि दद्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ॥ मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यानि त्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थं दूषयति तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृण-
बुसैर्योजयति कुंकुमादेश्च तेन कुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकोकरणं मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणं । अत्र वेधति भेदने विद्यते
अनेकार्थत्वाद्भातूनां विधे रूपा मेतत् । मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या मध्यमेषु मध्यम उत्त-
मेषूत्तमः ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदूषितानां कुंकुमादीनां दूषणे ओषधादिना नाशेन भेदने । रत्नादेः असम्यक् वेधनेन ना-
शने ॥ २८६ ॥

(३) कुड्डूकः । अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानां विदारणे वेध्यानामपि मु-
क्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना त्वामितुष्टिः कार्या ॥
॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतन्निषु प्रत्येकं सार्धशतद्वयं दण्डइत्याह अदूषितानामिति । दूषणे अपद्रव्यप्रक्षेपणे ।
भेदने अभिन्नानां विदारणे । मणीनां मुक्तादीनां अपवेधे अस्थाने रन्ध्रकरणे ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । अदूषितानां कांस्यादीनां चण्डालभोजनादिना दूषणे अपवेधेऽस्थानवेधे ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोपि वा ॥ समामुयाद्दमपूर्वनरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा तिलाधान्येन तत्सम इति । तत्र यदि विषममाचरति
व्यवहारार्थं तिलं दत्त्वा बहुधान्यं ब्रीह्यादिगृह्णीयादसति वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ब्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शाटकास्तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तर उप-
युज्यन्ते उपबर्हणेन च ते सममूलास्तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति स उच्यते समैर्विषमं चर-
ति मूल्येन तयोः केतुर्विक्रेतुश्च तौ दण्डौ चरति मूल्यत इत्येकार्थस्तथैव वाशब्दोत्प्लिप्तपक्षे पादपूरण एव प्रथममध्यमोक्तौ
क्रयविक्रयौ विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समैर्ऋजुशीलैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीया-
त् । व्यवहारमात्रे पूर्वदमम् । मूल्यतो मध्यमम् ॥ २८७ ॥

(३) कुड्डूकः । समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यं वहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा यः क-
स्यचिद् बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नु-
यात् ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समैरिति । समैः सममूल्यदातृभिः विषमं न्यूनपरिमाणं दद्यात् मूल्यतो वाल्पं द्रव्यं प्रति
बहुमूल्यं गृह्णाति बहुमूल्यं वा त्वल्पमूल्येन गृह्णाति गृहीत्वा बहुमूल्येन तदेव विक्रीणीते तदा प्रथमं साहसं न्यूनमूल्येन
क्रयणे तु मध्यमं विकल्पः द्रव्यस्य सारासारापेक्षया वा ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत् यो वा मूल्यतो विषमं चरेत् पूर्वदमं प्रथमं साहसम् ॥ २८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समैः ऋजुभिः विषमं कुर्यात् वैनिश्चयेन मूल्यतोपि वा विषमं अन्यथा मूल्यं कुर्यात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ॥ दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि संनिवेशयेत्कुर्यात् दुःखितायत्र दृश्येरन्वित्यन्यत्रापि संनिवेशनंतत्प्रदेशभ्रमणंदर्शयति एतेनान्या अपि बन्धसंस्थानां पीडाः कर्तव्या इत्याह शरीरात्यन्तकार्शायवस्थांतरापत्या-
विकृताअभोजनेनेषद्भोजनादिना शेषस्पष्टम् ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धनानि बन्धनस्थानानि ॥ २८८ ॥

(३) कुट्टूकः । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूतादीर्घकेश-
नखश्मश्रवः रुशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकंत-
दीयानामेव परिखाणांपूरयितारंतद्रतानांद्वाराणां भञ्जकं शोभमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैव राज्ञा कार्यमित्याह बन्धनानांति । बन्धनानि निगडादीनि असत्कार्यिणां भयप्रदर्श-
नार्थम् । यत्र येषु । दुःखिताः क्षुधाद्यार्ताः विकृताः हस्तादिच्छेददीर्घकेशलोमनखश्मश्रवः दृश्येरन् साधुचरितैरपि ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । पापकर्मणांपापनिवृत्त्युपायकारणमाह बन्धनानि च सर्वाणीति । बन्धनानि शृंखलादीनि यत्र बन्धना-
दिषु निमित्तेषु विकृताः ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बन्धनानि बन्धनगृहाणि । यत्र राजमार्गे दुःखिताः दृश्येरन् विकृताकाराः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारंपरिखाणांच पूरकम् ॥ द्वाराणांचैव भङ्गारंक्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

[एतेनैवतुकर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणन्तुपुरुषंस्त्रीनिषेवते ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । दुर्गतानांप्राकारादीनां विनाशने प्रवासनंदण्डः । परिखाभूभागाः स्वाताः ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वाराणां द्वारगंलादीनाम् ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्राकारस्येति । परिखाः परितः सजलखाताः । ते चेत्स्थास्यन्ति पुनः करिष्यन्तीति कृ-
त्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाराणां प्राकारादीनां ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्योद्विशतोदमः ॥ मूलकर्मणि चानाम्नेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारस्तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयं अन-
भिवारणीयाभिचारेषु नैतावतामुच्यते तत्र मनुष्यमारणदण्डः सविज्ञेयः सर्वग्रहणलौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थः । वैदि-
काश्वेनादयः लौकिकाः पदपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः मूलकर्मवशीकरणादि आमाः पौत्रभायदियस्ततोऽन्धेनामाः कृत्या-
अभिचारप्रकाराएव मन्त्रादिशक्त्या उच्चाटनसुत्तद्धनुकुलादिविचित्रीकरणादिहेतवोभूताद्याधराः प्रसिद्धाः ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनादिषु । अनाम्ने असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सूनादिप्रयो-
गरूपवशीकरणकर्मणि । भत्रादौतु संबन्धिनि वशीकरणे कृते नदोषः । अनामैरिति पाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु रो-
गाद्युत्पत्तिमातृग्रहाद्युत्थापने ॥ २९० ॥

(२८९) अयंश्लोकः २८९ स्य प्रथमार्धस्य पश्चात् (८) चिह्नितपुस्तके दृश्यते । (१) भूताद्या=भूतविद्या (मे०८)

(३) कुङ्कुमः । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुग्रहणादिकृतेष्वनुत्प-
न्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपोदण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवंमातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्वा-
मोक्ष धनग्रहणाद्यर्थवशीकरणे । तथा कृत्यासूच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणानु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्डएव क-
र्तव्यः ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिचारेषु अभिचारहोमेषु श्येनसंशानादिषु । मूलकर्मणि वशीकरणाख्ये । अनामैरनिपुणैः
कृतेषु फलानुदयेतत्कृतृणां दण्डइतिवाक्यार्थः । कृत्यासूच्चाटनादिषु ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । अनामैऽनामविषये वशीकरणे कृत्यासु उच्चरादिप्रक्रियासु ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । दमः मरणात् प्राक् मूलकर्मणि वशीकरणे सूनादिप्रयोगरूपवशीकर्मणि । अनामैःमातापितृभा-
र्याव्यतिरिक्तैः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोक्तृष्टातथैव च ॥ मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बद्धम् ॥ २९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अबीजं बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूपलोपेन धान्यशाकादीनां बिजानि चिरप्रोषितानि क्षेत्रे-
प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति क्षेत्रात्तु बीजं यत्कर्षति शोभनं यद्बीजं क्षिप्रं प्ररोहति तदुत्कृष्य तदा भासं प्रति धान्या-
दिक्षिप्त्वा विक्रीणीते । अथवा न्युमं बीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति । मर्यादा शास्त्रदेशाचारानिरुद्धा स्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् ॥ २९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्योक्तृष्टा बीजकाले महर्घताकामोत्कर्षकारी ।
मर्यादायाग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं ब्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते तथाप्युष्टमेव कतिपयो-
त्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णा-
दिरूपवधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपिचैते वधार्हा इत्याह अबीजेति द्वाभ्याम् । अबीजविक्रयी मूषिकाग्रातादिना दूषितान्यपि
बीजानि प्रशस्तानीति विख्याप्य विक्रयी । बीजोक्तृष्टा अपरुष्टं कतिचित्ततोत्कृष्टं प्रक्षिप्य विक्रयी । मर्यादाभेदकः मर्या-
दा ग्रामचतुष्टयावच्छेदिकासीमा तन्नाशकः । विकृतं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(५) नन्दनः । अबीजविक्रयी बीजाभासविक्रयी बीजोक्तृष्टोत्तमानां बीजानामुद्धर्ता ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजमेतदित्युक्त्वाऽबीजविक्रयी । तथैव बीजोक्तृष्टा अन्यद्रव्यमेलकः बीजमहार्घकर्ता ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्प्लवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्णकारः यदि निर्धारणे षष्ठी कथं न निर्धा-
रणइति समासाभावः । तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत्तणुसोत्पत्तिर्ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकमतस्तम-
न्याये प्रवर्तमानं छेदयेत्प्लवशः परिवर्तननुलान्तरतापच्छेदादिभिः । अपहरन्ति गृह्णते न चान्नह्रियमाणद्रव्यपरिमाणोऽपेक्षा
न स्वामिजात्यपेक्षा अभ्यासस्त्वपेक्ष्यतइति महत्त्वादण्डस्या । न्यायेतु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसत्वच्छेदो विनिमातव्यः ।
शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम ॥ २९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वकण्टकानांमध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्यैः प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाद्वाविशेषेण सर्वदेहंवा खण्डशश्छेदयेत् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वकण्टकानांमध्येऽतिशयेन पापतमं हेमकारं हेम्ना व्यवहर्तुंशीलमस्य । अन्याये चौर्यापद्रव्यादिमिश्रणे । लवशोलवंलवंकृत्वा ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेम्नः तुलार्थं लोहस्यकण्टकं तस्मिन्कण्टके माषकण्टके माषकृष्णलमन्यथाकारीतिपापिष्ठं हेमकारं त्वर्णकारं एवंअन्याये वर्तमानं लवशः खण्डशः क्षुरैः छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्यमाणाभूमिः सीता तद्रव्याणि लाङ्गलकुट्टालकादीनि । तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किं दृच्छयैव नेत्याह कालमासाद्य कार्यं च कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान्दण्डः । अरुष्टे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदाभूयानेव आसाद्याऽऽसन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यज्ञानाद्यनुरूपः एवंशस्त्राणां च खड्गादीनां युद्धकाले औषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले तेन चौषधेन तृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायतेऽन्यच्च । तस्मिन्काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाधकादिसंस्कारापेक्षया चिरणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राजदण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणाराजोपकरणानां । अन्यथापि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्किनस्तदामहादण्डः त्वस्ते त्वल्पः ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीताद्रव्यंहलादि । शस्त्राणां औषधद्रव्याणाम् । शस्त्राणामिति क्वचित् । कालं कृषिसमयादि कार्यं दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतास्तम्यं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लूकः । कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुट्टालादीनामपहरणे खड्गादीनां च शस्त्राणामौषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्यैः सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच केषुचिद्रव्येषु दण्डमात्रमित्याह सीतेति । सीताद्रव्यापहरणे लाङ्गलादीनां हरणे । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं अपहतद्रव्याग्रामिकाले दुर्भिक्षादौ दुर्भिक्षादौ न दण्ड इति भावः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दनः । सीताद्रव्याणि हल्युगयोग्यफालादीनि आसाद्य बुद्ध्वा कार्यं च गुर्विदमिति ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीताद्रव्यापहरणे हलादिद्रव्यापहारे शस्त्राणां औषधस्य अपहरणे कालं वर्षाकालं आसाद्य प्राप्य च पुनः कार्यं औषधस्य आसाद्य शस्त्रस्य कार्यं आसाद्य राजा दण्डयेत् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ॥ समप्रकृतयोद्धेताः समाङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(१) मेधातिथिः । समामायां कण्टकशुद्धौ केवलं राज्यतन्त्रोपयोगी राजधर्म उच्यते यथैतस्मिन्नुष्णीयमाने सज्यानाशः । एवं व्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धौ वाक्रियमाणायां तुल्योराज्यानाशः । किंच महिषीकुमारराजवल्लभसेनाध्यक्षाश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकास्तान्कदाचिदनया बुद्ध्या नोद्धरेत् प्रकृतक्षोभशङ्कानां महत्तमप्रयोजनं । सेनाध्यक्षेण सामन्तेन च किमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना तदर्थमुच्यते । तुल्यं राष्ट्रं स्वाम्यादिति राज्यप्रकृतित्वेन तत्परिहर्तव्यं राष्ट्रततो दुर्बलान्केन चिदुपायेन वा योधयित्वा कण्टकशुद्धिकरिष्यामीति न सहसा प्रवर्तितव्यं अतः सममाध्यायोपदेशतोऽप्युक्त्यास्मिन्निवधा-

(२९३) शस्त्राणां = शष्पाणां (सर्वे)

बुध्यते । स्वामी राजैव अमात्योमन्त्रिपुरोहितः सेनानी पुरनिवासनगरं राष्ट्रजनपदाः कोशोरूप्यसुवर्णरूपकादिधनसंचयः
हस्त्यश्वरथपादातदण्डः धर्मदंडादिव सुहृत्समानकार्यः यथोक्तं मित्रतस्मादनन्तरमिति एताराज्यस्य प्रकृतयः कारणमव-
यवायथाघटस्य कापालिनि । स्वभाववचनोवा प्रकृतिशब्दः एवं तदात्मकमेव राज्यसमस्तंक्षिप्तं अस्यैव भेदोविस्तारोद्भासम-
तिस्तत्रापि योज्योभेदः सउक्तएव ॥ २९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वामी राजा । अमात्यामन्त्र्यादयः । पुरं दुर्गाभूतमात्मनःशिविरम् । राष्ट्रं जानपदोज-
नः । कोषोधनं । दण्डोदण्डप्रणयनजंतेजः । सन्मित्रं । प्रकृतयोवयवतया तत्समुदायरूपस्य राज्यस्योत्पादनादिसमस्तं
मिलितं अवयविस्थानीयं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वामी राजा । अमात्योमन्त्र्यादिः । पुरंराज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं । राष्ट्रदेशः । कोशोवित्तनिचयः ।
दण्डोहस्त्यश्वरथपादातं । मित्रंत्रिविधंसप्तमाभ्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदंराज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतिसंपन्नइत्यादौ कतिप्रकृतयइत्यपेक्षां पूरयन्नाह स्वामीति । स्वामी राजा । अमात्याः
प्रकृतयः । पुरं राजाधिवसतिः । राष्ट्रं देशः । कोषोधनम् । दण्डोहस्त्यश्वरथपादातमिति । अथवोत्तमसाहसादि हस्त्या-
दीनां राजन्यन्तर्गतत्वात् तंविना राजत्वानुपपत्तेः । सुहृत्सप्तमाभ्यायोक्तस्त्रिविधः दूतोवा ॥ २९४ ॥

(५) नन्दनः । एवंकण्टकशोधनमुक्तं । अथराजधर्मानुक्तशिष्टान्वक्तुमुपक्रमते स्वाम्यमात्याविति ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वामीमहोत्साहइत्युक्तलक्षणोमहीपतिः अमात्यामन्त्रिपुरोहितादयः पुरं समृद्धं राष्ट्रं दुर्गं धन्व-
दुर्गादि कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः दण्डः हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणंचतुरङ्गबलं सुहृन्मित्राणि एताः सप्त प्रकृतयोराज्यस्य
अथवा समस्तं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

समानांप्रकृतीनांतु राज्यस्यासांयथाक्रमम् ॥ पूर्वपूर्वगुरुतरंजानीयाद्यसनंमहत् ॥ २९५ ॥

(१) भेधातिथिः । मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनंगरीयः सुवर्णसंपन्नोहिशक्नोति मित्रमनुगृह्णीयात् एवंदण्डः कोशना
शेहि दण्डोपि नश्यत्येव एवंकोशराष्ट्रं राष्ट्रनाशेहि कुतः कोशोत्पत्तिः पुनः राष्ट्राविनाशकार्यं पुरंयत्ततोरक्षितव्यं तत्रहि
सर्वावयवसाधनादिसंभवति पुरादमात्यप्रधानं प्रधानादमात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सप्तमानांप्रकृतीनां द्वयोस्तिसृणांवा व्यसने पूर्वपूर्वं [प्रथमतश्चिकित्स्यं गुरुत्वादित्यर्थः]
॥ २९५ ॥

(३) कुल्लूकः । ततःकिमित्याह समेति । आसाराज्यप्रकृतीनांसमानांक्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याःपूर्व-
स्याविनाशविषये गरीयोव्यसनंजानीयात् । तथा हि मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनंगरीयः संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यं ।
एवंबलात्कोशोगरीयान्कोशनाशे बलस्यापि नाशात्कोशाद्राष्ट्रंगरीयोराष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः एवंराष्ट्रादुर्गनाशोपि दुर्गादे-
वयवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः दुर्गादमात्योगरीयान्प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् अमात्यादप्यात्मा सर्वस्या-
त्मात्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वयत्ततोरक्षेत् ॥ २९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भवतु राज्यंततःकितत्राह समेति । आसां प्रकृतीनां मध्ये सुहृद्यसनादण्डव्यसनं गरीमइ-
त्येवं पूर्वपूर्वं स्वाम्यन्तं बोद्धव्यम् ॥ २९५ ॥

(५) नन्दनः । व्यसनं वैकल्यं पुर्वं पूर्वं गुरुतरं सुहृद्यसनादण्डव्यसनं गुरुतरमित्यादि ॥ २९५ ॥

समाङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचदृष्टान्तः विश्रब्धस्य त्रिदण्डवदित्यवष्टब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेनैतदेवाह अन्योन्यगुणवैशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकभावेनैकैकस्य विशेषोपपत्तिर्भूमिबीजोदकसामग्र्योवकुञ्जरजनने तस्मात्सर्वेषां पूज्यताऽब्रवीच्यते । अस्त्येवात्र गुरुलघुभावः यत्तु न किञ्चिदतिरिच्यतइति तदनादरेण मित्रादिरक्षायां वर्तितव्यमित्येवंपरमेतत् । मित्रनाशोऽचिरेण राज्यनाशोयदा बलवतोपरोधोनतदानीमेवेत्यालंबनलघोयस्तया ॥ २९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । [नचैवं तत्तदुत्तरप्रकृतिव्यसने नप्रतिकर्तव्यमेव त्वकार्ये सर्वप्राधान्यादित्याह समाङ्गस्येति । विष्टब्ध]^१ स्यान्न्योन्याधारतया । त्रिदण्डवदन्योन्यावष्टम्भगृहादिदण्डत्रयवत् । अन्योन्यगुणवैशिष्ट्यात् त्वस्त्वगुणेन सर्वासां वैशिष्ट्यात् नकिञ्चिद्व्यसनमतिरिच्यते अतितुच्छताजातिचारानर्हत्वंभवतीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तसमाङ्गवतोलोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणान् किञ्चिदङ्गमधिकंभवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपकारमन्यदङ्गकर्तुं न शक्तिरितिस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरीयमाधिक्यनिषेधः अत्र प्रसिद्धयतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुरङ्गुलगोवालवष्टनादन्योन्यसंबन्धं नच तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिदण्डोधिकोभवति ॥ २९६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च सप्तेति । सप्तत्वान्यादयोङ्गपरस्परसहकारि यस्य तस्य समाङ्गस्यविष्टब्धस्य विष्टम्भनरूपस्य अन्योन्यगुणवैशेष्यात् । अन्योन्येन गुणानां त्वाम्यादीनां परस्परुपकारितालक्षणगुणवैशेष्यात् राज्यं स्यात् त्वाम्यासङ्ग्ये तु नकिञ्चित्सिद्ध्येत् । यद्यप्यत्र पूर्वपूर्वं गुरुतरमित्युक्तं तथापि राज्यलक्षणकार्येन कस्यापि प्राधान्यमिति । अतएव दृष्टान्तः त्रिदण्डवत् तैहि भ्रम्यादौत्वतच्चापि घटधारणादौ न कस्यापि स्वातन्त्र्यमितिभावः ॥ २९६ ॥

(५) मन्दनः । त्रिदण्डवद्विष्टब्धस्य दण्डत्रयवदन्योन्यापाश्रयेणास्थितस्य नकिञ्चिदङ्गमतिरिच्यते सर्वाण्यङ्गानि तुल्यगुणानीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विष्टब्धस्य अन्योन्यसापेक्षस्य त्रिदण्डवत् अन्योन्याधारभूतदण्डत्रयवत् राज्यस्य समानांप्रकृतोनां यथाक्रमंअन्योन्यगुणवैशिष्ट्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गंविशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कार्यतत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

(१) मेधातिथिः । नास्ति तद्वस्तु यद्राज्ञोपयुज्यते भवति तत्कार्ययन्निरुद्धेन साध्यते न महता तस्मात्सर्वाः प्रकृतयोयन्ततः पालनीयाः । असद्वण्डादिना न राष्ट्रं कर्तव्यं चोराद्युपद्रवेष्वथ यत्नतोरक्ष्यमिति तात्पर्यार्थः । अतः कण्टकशुद्धिशेषोयम् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह तेषुतेष्विति । तत्तन्मात्रसंपाद्येष्वित्यर्थः । येनयदिति पूर्वार्थार्थस्यैव स्फुटार्थप्रपञ्चनम् ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयोभवति तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः एवंच येनाङ्गेन कार्यसंपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव क्षितिसलिलबीजन्यायमाह तेष्विति । कृत्येषु साध्येषु विशिष्यते । प्रधानतयेतिशेषः ।

साधनायत्तत्वात्साध्यस्य तद्यथा अङ्कुरस्य बीजावयवंतूपादानमेवंराजा सर्वत्र प्रधानम् । यथा क्षितिर्ङ्कुरधारणे एवं पुरम् । सलिलं यथा तदुच्छूनतायामेव दण्डोरक्षाहेतुः । यथा पवनः परिणामहेतुतया वृद्धेर्हेतुरेवंकोशः । यथा तत्र तेजः परिपाकहेतुरेवमेवामात्यः एवमन्यत् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह तेषुतेषुचेति तदङ्गतस्मिन्कार्ये ॥ २९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । येनाङ्गेनयत्कार्यसाध्यते तदङ्गतस्मिन्कार्ये श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ॥ स्वशक्तिपरशक्तिच नित्यंविद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्यात्मनश्च नित्यंशक्तिविद्यात् किमयन्नास्ति किंचमयिकर्तुंशक्तंकिंचाहमस्मिन्निति एतन्नित्यंवेदितव्यं । कथंचैतच्छक्यते वेदितुंचारेणसममाध्यायोक्तेन उत्साहयोगेन दानादिपरितोषिताउत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्चक्रिययैव च कर्मणा कर्माणि वा निवेशादीनि तदारभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते तानि स्वार्थसंपत्कराणि ततः सामर्थ्योत्पत्तेः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परात्मनोः शत्रोःस्वस्यच स्वशक्तिं स्वामिगतांशक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजां परशक्तिममात्यादिषडङ्गशक्तिं गताम् । चारेण चरेण । उत्साहयोगेनोद्यमदर्शनेन । कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन कर्मणांफलान्तरदर्शनरूपेणच विद्यात् अहमशक्तोऽन्योवेति ॥ २९८ ॥

(३) कुहूकः । सममाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणांच हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन ज्ञातांशत्रोरात्मनश्च शक्तिराजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति चारस्य कृत्यमाह चारेणेति । चारेणोत्साहयोगेन चाराणाम् कृतकार्याणां वस्त्रालंकारादिप्रसादेनोत्साहः तेषामेवच कार्यार्थं पुनःसंयोगश्चतेनपरशक्तिजानीयात् स्वशक्तितुल्यकर्मणां हस्तिबन्धशत्रुवशीकारादीनां क्रिययाऽनुष्ठानेन ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च स्वशक्तिं स्वपरिकरशक्तिं परस्यान्यस्य मित्रादेः शक्तिच चारेणोत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन कर्मणा क्रियया विद्यात् चारेणेत्यामवचनमत्रविवक्षितं उत्साहयोगेनेति प्रत्यक्षकर्मणां क्रिययेत्यनुमानम् ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारेण चारस्य प्रेषणेन उत्साहयोगेन उद्यमदर्शनेन पदातीनां क्रिययैव चपुनः कर्मणां वणिक्पथादीनां स्वशक्तिं पूर्वं पूर्वं अस्य राज्यस्य समानां प्रकृतीनां अवयवानां यथाक्रमं एवंपरात्मनः परः शत्रुः तस्य आत्मनः शक्तिं नित्यं विद्यात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥ आरभेत ततः कार्यसंचिन्त्यगुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

(१) मेधातिथिः । पीडनानि नरकदुर्भिक्षपतादीनि । तथाऽवर्षादिवर्षपर्ययमूषिकशलभाशनिप्रभृतयः व्यसनानि कामक्रोधस्वपुत्रसंप्राप्तद्वैवविघटनयोपन्यासेन वा तथापि ननित्यमुत्साहेन भवितव्यं अथवानसंतोषिणा भवितव्यं । अथत्वावत्साङ्गुण्यचिन्ता अन्वाहिक्यै चायव्ययौ कया चिन्मात्रया गतौ च राष्ट्रवृत्तं प्रकृतिसमहीतंचरमुखादवधूतम् ॥ २९९ ॥

(२९८) विद्यान्महीपतिः=विद्यात्परात्मनोः (सर्व०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीडनानि परपुरोपरोधनादीनि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपजापादीनि परस्य विद्यात् । गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे संचित्य कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषांच गुरुलघुभावंपर्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पीडनानीति । पीडनानि परराष्ट्रे दुर्भिक्षमारणानि । व्यसनानि प्रकृतिक्रोधजादीनि । कार्यं सन्धिविग्रहादि बलवति शत्रौ सन्धिगुरुरप्यनुष्ठेयः स्वरक्षाहेतुत्वात् । क्षीणे तस्मिन्नानुष्ठेयः आपन्नकालत्वात् ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । पीडनान्यात्मनः परकृतानि व्यसनानि द्यूतादीनि विद्यादित्यनुकुर्यते गुरुलाघवतः गौरवेण लाघवेन च विविच्य कर्तव्यंकुर्यात् ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरोपरोधादीनि सर्वाणि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपायादीनि तथैव जानीयात् । ततः कार्यं सन्धिविग्रहादि गुरुलाघवं संचिन्त्य आरभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ॥ कर्माण्यारभमाणंहि पुरुषंश्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

(१) मेधातिथिः । गीतादिविषयेषु भावेन व्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि पुरुषग्रहणंतिष्ठतुतावद्राजानोपि जनपदउद्योगश्रियोपचीयन्ते एतदुक्तमामृत्योः श्रियमन्विच्छेदिति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्माणि राज्यरक्षादीनि ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदंसंजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव यस्मात्कर्माणि सृज्यमानंपुरुषंश्रीर्नितरांसेवते तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तोति प्ररोहितापि शोषमेति नच युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम् ॥ ३०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृपोन कृतार्थमन्यः स्यादित्याह आरभेतिति । श्रान्तः संजातफलोपि श्रान्तः खिन्नः असंपूर्णमिवात्मानंमन्यमानः । एवंविधं नृपतिं श्रीर्लक्ष्मीः निषेवते नितरांसेवते ॥ उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मोरिति न्यायात् ॥ ३०० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रान्तः कर्मकरणेन ॥ ३०० ॥

कृतत्रेतायुगंचैव द्वापरंकलिरेव च ॥ राज्ञोवृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इतश्च कर्मरंभपरेण भवितव्यं अनारंभीकलिः स्यात्सचमहान्दोषः नचैवंमन्तव्यंराज्ञा कलिर्नामविशेषतइतिहासप्रसिद्धेः कथमहंस्यामिति यतोराज्ञोवृत्तादितदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोवृत्तानि राजचरितान्येवैतानि ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः कृतमिति । कृतत्रेताद्वापरकलयोराज्ञएव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः । तस्माद्वाजैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । राजाहि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्तकत्वेन तद्रूपमित्याह कृतमिति ॥ ३०१ ॥

(३००) श्रान्तः श्रान्तः=दान्तः शान्तः (ग)

(५) नन्दनः । राज्ञः कर्मणामारंभविशेषेणयुगविशेषोपीत्याह कृतं त्रेतायुगं चैवेति । राज्ञो वृत्तानि । राज्ञः संबन्धीनि वृत्तानि ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्व्यापारं युगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुष्ठानशीलः प्रसुप्तः कलिर्भवति । जानानश्चोत्कर्षाभ्युपायानातिष्ठन्स जाग्रद्व्यापारं भवति । व्यवसितकर्मप्रयोगस्त्रेतायुगं भवति । विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपादाकृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथं तदित्यत आह कलिरिति । प्रसुप्तोऽनवेक्षितराज्यः तदा कलिदोषप्रवृत्तेः । जाग्रत् प्रतिसंधानमात्रं कुर्वत् । अभ्युदित उद्यतः । विचरन्निष्पादनार्थं कर्मणाम् । प्रत्वापादीनां कल्यादियुगतुल्यत्वात् प्रसुप्तादेस्तत्त्वमुक्तं ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह कलिरिति । अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् यदा ज्ञानं नपि नानुतिष्ठति तदा ह्यापरम् यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता यथा शास्त्रं पुनः कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगं तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमिति । अत्र तात्पर्यं न तु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे ॥ ३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव विवृणोति कलिरिति । प्रसुप्तः स्वापंगतः राजनि सुप्ते दुष्टानां भयात्कर्माद्यनुपस्थितिः । तस्मिन् जाग्रति साधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः तद्वापरम् । कर्मकर्तव्यम् । स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता । विचरन् स्वराज्ये कण्टकाघातनाय पर्यटन् कृतं सत्यं ध्यानास्पदं सर्वत्र निर्भयाद्व्यानं कृत इत्युक्तेः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । प्रसुप्तो निष्कर्मा राजा लोकस्य कलिर्भवति जाग्रत्कर्माण्यारब्धव्यानीत्यवगच्छन्कर्मस्वभ्युद्यतः कर्मसूक्तो व्यवसित इति यावत् । विचरन्कर्माणि कुर्वन् ॥ ३०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसुप्तः अनवेक्षितराज्यः कलिर्भवति । स जाग्रत् प्रतिसन्धिमात्रपरः ह्यापरं भवति । कर्मसु अभ्युद्यतं उद्यमयुक्तं त्रेतायुगं भवति । विचरंस्तु व्यवहारं पश्यन् कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तेजः शुक्रं कार्यसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्तिं प्रागुक्तामपि वीवरीतुमनुवदति इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तमिति तेजोबलं यथावृत्तं चरितम् ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रादिसंबन्धिनो वीर्यस्यानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं किन्तु इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं तत्तदीयां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । तेजः प्रभावस्तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽग्निप्रवर्षति ॥ तथा भिवर्षेत्स्वराष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिप्रेतः केवलं चतुर्षु मासेषु सन्ततवर्षा पर्जन्यो भवति अतः सन्ततं स-

(३०३) तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् = तेषां वृत्तं नृपो हरेत् (च)

र्वकालंस्वराष्ट्रकामैः पूरयेदित्युक्तंभवति तथा कर्तव्यंयथा स्वराष्ट्रियाअनुरक्ताभवन्ति ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामैरपेक्षितदानैः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकेति । ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते यथा श्रावणादी-
श्वतुरोमासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षन्त्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन्राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह वार्षिकानित्यष्टभिः । कामैर्दानमानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(५) नन्दनः । कामैरपेक्षितभोगैः इन्द्रव्रतं चरन्निन्द्रव्रतमेतदित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयंहरति रश्मिभिः ॥ तथा हरेत्करंराष्ट्रानित्यमर्कव्रतंहि तत् ॥ ३०५ ॥

(१) मेघातिथिः । [स्तोकंस्तोकमपिरसमीपत्तापेनादत्तेयथादित्यस्तथाकरमादद्यादित्येषउपमार्थः] ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाहरेत्करं क्रमेण ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सूर्योमार्गशीर्षाद्यष्टमासात्रश्मिभिस्तोकंस्तोकंरसमीपत्तापेनादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरानपी-
डया सदा राष्ट्रादृक्लीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । रश्मिस्थानीयैः करग्राहकचराद्यैः । हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । अष्टौ मासाः कार्तिकादयः ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथाचारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारैश्चरद्वारा प्रवेष्टव्यं परराष्ट्रे ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणाख्योवायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवंचारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षिता-
र्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतंचरितम् ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । चारैः उक्तकापटिकादिपञ्चविधैः । प्रवेष्टव्यं भद्राभद्रं ज्ञातव्यम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि

यमव्रम् ॥ ३०७ ॥

(१) मेघातिथिः । अपराधेन प्रियद्वेष्ययोर्निग्रहसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियन्तव्याः प्राप्तेकाले ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे नस्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले
तुल्यवन्नियमयत्येवंराज्ञाऽपराधकालेरागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः यस्मादेतदस्य याम्यव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाकृतानुरूपेण नियच्छति दण्डादि करोत्येवमसौ ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेप्रियद्वेष्याः ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राप्ते काले मरणकाले । नियच्छति नियमयति ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्धएवाभिदृश्यते ॥ तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेघातिथिः । अवशद्विन्ताएव कार्यकारिणोनियहीतव्यायथा न पलायन्ते ॥ ३०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बद्धएवदृश्यते ननु बन्धनप्रामिकाले ज्ञायते ॥ ३०८ ॥

(३) कुक्षूकः । योवरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः सद्यथा तेनाविशङ्कितः पार्श्वैर्बद्धएव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽ-
विशङ्कितानेव यावन् पारयन्तेतावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा वारुणैः पार्श्वैर्बद्धोनरकस्थः एवं साहसकादिभिर्गडैर्बद्धोदृश्येतेति ॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । गृहीयान्निबन्धीयात् ॥ ३०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा पापं पापकारणं । निगृहीत गृहीयात् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णयथा चन्द्रं दृष्ट्वा तृप्यन्ति मानवाः ॥ तथा प्रकृतयोयस्मिन्सचान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्रोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रहृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यं । निर्वाता आपन्नपरिता-
पाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतयोयस्मिन्परिपूर्णे तृप्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ३०९ ॥

(३) कुक्षूकः । यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयत्येवमात्यादयोयस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति सचन्द्राचार-
चारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन् राजनि दृष्टे प्रकृतयो तृप्यन्ति सराजा चान्द्रव्रतिकः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतय इत्यमात्यादयः ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा समाङ्गेन पूर्णराजानं दृष्ट्वा प्रकृतयो तृप्यन्ति ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तर्हिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । भृशमुद्वेजनीयो दुष्टइत्याग्नेयव्रतं । सामन्ता अमात्या एव बहुसाधनयुक्ताः ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतापयुक्तः तापकारी । तेजस्वी अधृष्यः । यथा दुष्टदिव्येऽग्निर्हिंस्ति तथा दुष्टानां सा-
मन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः ॥ ३१० ॥

(३) कुक्षूकः । पापकारिषु सदादण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यर्हिंसनशीलो भवेत् तदस्याग्नि-
सन्धिब्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत् दुष्टसामन्तेषु हिंस्रो-
पि ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दुष्टसामन्तः संसक्तकास्तु सामन्ताः ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । धरा पृथ्वी तद्वद्दीनानाथाश्च वंशाश्च भरणीयाः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं धारयेत् न त्वेकं परित्यज्यैकमेव । बिभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

(३) कुक्षूकः । यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वद्दिन्द्र-
निकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धिब्रतं भ-
वति ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । समं भूतानि प्रजाः बिभ्रतः पुष्पतो राज्ञः पार्थिवं व्रतं ज्ञेयम् ॥ ३११ ॥

(४) रामचन्द्रः । यथासर्वाणिभूतानि प्रदानादिनाबिभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥ स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः श्लोकः । एतैर्देवव्रतैरन्यैर्लौकिकतो वगम्यैः ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः । स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान् । परएव च परराष्ट्रादागतान् ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन्स्वराष्ट्रे ये चौरावसन्ति ये च परराष्ट्रे-
वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति तानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात् । सौऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वं इह
तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्युपनृक्तिः ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतैरिति । परे परराष्ट्रे जयादिनात्मसात्कृते तत्रत्यानपि स्तेनान्निगृह्णीयादित्यन्व-
यः ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनान् चौरान् स्वराष्ट्रे स्थितान् परएव वा परराष्ट्रस्थितान् परराष्ट्रे स्थितान् गत्वा मुष्णतः
॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्नो ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ॥ तैस्तेनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । यः क्षीणकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यं न चाव-
ज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न प्रकोपयेदर्थग्रहणादिना ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशक्षयादिना प्रकृष्टमप्यापदं प्राप्नो राजा ब्राह्मणान् प्रकोपयेद्यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्यएव
शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंविधस्यापि नृपते ब्राह्मणाधीनत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य नियहानुग्रहसामर्थ्यमाह परामित्या-
दिना ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हि निश्चयेन । ते ब्राह्मणाः एवं राजानम् ॥ ३१३ ॥

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सौमः कौन नश्येत्पकौप्य तान् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मणमाहात्म्यं इति हासं लोकप्रसिद्धमनुवदति एष्वर्थेष्वारुग्रानानि महाभार-
तादवगमयितव्यानि ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभक्ष्योऽग्निर्भृगुणा कृतः । वड्वामुखो नामर्षिस्तेन मेरौ तपःकुर्वता समुद्राहूतो नाग-
तस्तेन क्रोधादात्मगात्रोष्मणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः प्रत्वेदप्रस्यन्दसदृशश्चास्य लवणभावोज्जितउक्तश्चापेयो भविष्य-
सीति भारते मोक्षधर्मोक्तम् । क्षयीकृत्वापश्चादाप्यायनेनोपायकथनेनाप्यायितश्चन्द्रोदक्षेपः ॥ ३१४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि यैरिति । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्चन्द्रश्च क्षययुक्तः प-
श्चात्पूरितस्तांकोपयित्वा कौन नश्येत् ॥ ३१४ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोः पत्नीयमित्युक्तेऽग्निनाऽसुरस्तां जहार तत्कृत्वा भृगुणा शमोऽग्निः सर्वभक्षो भवेदिति ।

तथा मोक्षधर्मे नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखोनामार्षः पुरा बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्रआहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्रगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलःकृतः त्वेदस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावोजनितउक्त-
श्चापेयोभविष्यस्येवं त्वत्तोयंवडवामुखेयोऽग्निस्तेन पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयोमहोदधिः समुद्रः । क्षयी यक्ष्मणायुक्तः ।
आप्यायितः पूरितः ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैर्ब्राह्मणैः सोमः क्षयी आप्यायितः पूर्णतांप्रापितः तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिप्वंस्तान्स

मृधुयात् ॥ ३१५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षिणोति छादयति तदविशेषात्सृजतीनां क्षिप्वन्हि संक्षेपोऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डिवे
विक्षिप्ते व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानन्यानि विश्वामित्रचरितम् । लोकपालानिति इन्द्रांतरसृष्ट्याद्युद्यमेन गरुडंसृजतां
वालखिल्यानां चरितम् । देवान्देवानिति वाय्वादीनांवृत्तम् । क्षिप्वन् दुःखजननदेव ॥ ३१५ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच लोकानामिति । येस्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते देवांश्च शापेन
मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिप्राप्नुयात् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लोकेति । सृजेयुः विश्वामित्रादयः एवं देवानित्यपि माण्डव्यशापेन यमोपि विदुरतां-
गतः । क्षिप्वन् पीडयन् । समृधुयात् समृद्धिगच्छेत् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । एतत्पद्यत्रयं राज्ञां वर्ज्यतमत्वकथनं लोकानन्यान्सृजेयुर्यदिति । क्षिप्वन्बाधमानः समृधुयात्सदीप-
येत् ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये ब्राह्मणाः देवान् अदेवान् देवकार्यरहितान् कुर्युः । क्षिप्वन् पीडयन् ॥ ३१५ ॥

यानुपाश्रित्यतिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्मचैव धनंयेषांकोर्हिस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोकास्त्रयः पृथिव्यादयः देवाआहुतिक्षरेण ब्राह्मणोपाश्रिताः अध्यापनाधिक्येन कर्मबहु-
त्वेन ब्राह्मणोदेवानामाश्रयोन तथा क्षत्रियवैश्यौ ॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यांत्समाश्रित्य यत्साध्यान्यज्ञानाश्रित्य । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच यानित्यादि । यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्याश्रौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन पृथि-
व्यादिलोकादेवाश्च स्थितिलभन्ते वेदएवच येषामभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च ताञ्जीवितुमि-
च्छन्कोर्हिस्यात् ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यानिति । याजनाध्यापनकुशलान्ब्राह्मणानाश्रित्यैवापूर्वद्वारालोकांश्चतुर्दशभुवन्नानि
देवाइन्द्रादयश्च स्युरितिभावः ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान् ब्राह्मणान् । येषां ब्राह्मणानाम् । ब्रह्म वेदः धनं ॥ ३१६ ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणोदैवतंमहत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतंमहत् ॥ ३१७ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिमात्राश्रयाणामनवज्ञानं नविद्वत्तामपेक्षेत नादिक्रियास्त्रिव यथाचैतन्नपादतः कुर्यादित्यग्नौ ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविद्वानपि नतुविद्वानेव । प्रणीतोऽग्निः होमार्थमुद्धृतः ॥ ३१७ ॥

(३) कुट्टुकः । एवन्तां हि विद्वांसंब्राह्मणसेवेतेत्यत आह अविद्वानिति । यथाहितोऽनाहितोवाग्निर्महती देवतैवमूर्खोविद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोर्किंवक्तव्यमित्याह अविद्वानिति । दैवतं देवतावृन्दम् । प्रणीतः आहितः तद्भिन्नोऽप्रणीतः ॥ ३१७ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तहीनोपि ब्राह्मणोन गर्हणीयइति श्लोकद्वयेनाह अविद्वांश्चैवविद्वांश्चेति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रणीतः होमार्थमुद्धृतः समृद्धःकृतः । अप्रणीतः लौकिकः अनाहितः ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावकोनैवदुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूयएवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थोयंदुराचारोप्यविज्ञेयइत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानेष्वपिनदुष्यति नपापेयुज्यते यतःतज्जातीययज्ञेहूयमानोवर्धते नक्षत्रिस्ततोऽन्यस्ततोऽन्यत्र एकत्वाद्देवतायाः ॥ ३१८ ॥

(३) कुट्टुकः । यथाग्निर्महातेजाः श्मशानेशवदहन्कार्येपि नैव दुष्टोभवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैवदुष्यति ऋग्यादमग्निमित्यादिमन्त्रलिङ्गकादृष्टदोषेपि दृष्टदोषाभावान्नाहि तदग्निर्दाहप्रकाशहीनः । हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणोऽदृष्टदोषपरिहृत्य फलजनकतया वर्धतइतिभावः ॥ ३१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतिभिः ॥ ३१८ ॥

एवंयद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्रह्मणाः पूज्याः परमदैवतंहितत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाष्टदूपक्रमैर्यथाशास्त्रंदण्डव्यानसहसाऽऽक्रम्य वर्णान्तरवत् ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टेषु लोकविद्विष्टेषु ॥ ३१९ ॥

(३) कुट्टुकः । एवंकुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात्प्रकृष्टं तदैवतं स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनोयः ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । अनिष्टेषु कुत्सितकर्मसु देववृन्दादपि परमं दृष्टशापानुग्रहहेतुत्वात् धनमानादिना ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । अनिष्टेषु सतामसंमतेषु सर्वकर्मस्वितरजनकर्मसु ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विजाःपरमं दैवतम् ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः ॥ ब्रह्मैव सन्नियंतृस्यात्क्षत्रंहिब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रतिबाधितुंप्रवृत्तस्य ब्राह्मणाएव सन्नियन्तारः श्रीमदावलिमावस्थाभङ्गेन

वर्तमानाः क्षत्रियाजपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैर्मार्गे व्यवस्थाप्यन्ते अत्र हेतुः क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणजातेः सकाशात्क्षत्रियाणांसंभवः अत्रार्थवादएवायं ननु योयस्योत्पत्तिहेतुर्नासौ तस्य नाशकः ॥ ३२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणान्प्रतिप्रवृद्धस्यात्मनाभिभवितुंविप्रमिच्छतः ॥ ३२० ॥

(३) कुल्लुकः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणाएव शापाभिचारादिना सम्यङ्प्रवृत्त्यन्तारः यस्मात्क्षत्रियोब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणान्प्रति अतिवृद्धस्य क्षत्रियस्यापि ब्रह्मैव नियन्तु इत्यन्वयः । तत्र हेतुः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नोजीवः ततः संभवं सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्वल्लेति श्रुतेः । तदुत्तरभाविवाद्वा क्षत्रियस्य ॥ ३२० ॥

(५) नन्दनः । इतरैश्च ब्राह्मणोनातिक्रमणीयइत्याह क्षत्रस्येति अतिप्रवृत्तस्य लङ्घितशालूमर्यादस्य सन्नियन्तृस्यान्नियन्तुं शक्नुयात् कुतः क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव ब्राह्मणः संनियन्तु स्यात् क्षत्रस्य संनियन्ता स्यात् । क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणात् संभवो यस्यतं ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितम् ॥ तेषांसर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनैवं अद्भ्योऽपोषधिवनस्पतिभ्यएव जायतइत्येवमग्निरद्भ्यएवउत्पन्नस्तस्य सर्वगन्तेजः सर्वदाहं दहति तेजसाऽभिभवति अपः प्राप्य तदस्य तेजः शाम्यति अश्मनोलोहं खड्गादि तेन सर्वविदार्यते अश्मसंपातात्स्फुटति एवंक्षत्रियाः सर्वजिगीषवो विजयन्ते ब्राह्मणेषु चेदौद्भत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति ॥ ३२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्भ्योऽग्निरप्यन्तत्वात् । ब्रह्मतःक्षत्रं क्षत्रक्षयानन्तरं ब्राह्मणैः सह संभूय क्षत्रियाभिः पुत्राणां जननात् । अश्मन आकरस्थपाषाणकणेभ्यः । शाम्यति भाः प्राप्य संघर्षणे नश्यति ॥ ३२१ ॥

(३) कुल्लुकः । तथाच अद्भ्यइति । जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषांसंबन्धितेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थककार्यं करोति स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मककार्यं करोति ॥ ३२१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह अद्भ्यइति । अयमर्थः । अग्न्यर्थमिन्धनं हि मथ्यमानं रसक्षयेऽग्निमभिव्यनक्ति ॥ अथार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन् भसिर्माथते । रुष्णवर्त्मा समभवत् विभुर्वैश्वानरोऽविमान् ॥ इत्यब्जोऽग्निः पौष्करेश्रुतः । विद्युद्भवाग्नेः प्रत्यक्षजलजत्वम् । पाषाणोलोहबीजगर्भोऽभ्यायमानोलोहं व्यनक्ति तत्रासऽत्वे न ततः स्यादतोऽभिव्यक्त्यपेक्षयाश्मजत्वम् । क्षत्रियत्वानन्तर्यापेक्षया ब्राह्मणस्य मुखमासीद्वाहूराजन्यः कृतइति श्रुतेश्च ततः किंतवाह एषामिति । सर्वत्रगं सर्वद्रव्येषु दाहच्छेददण्डादिकर्तृत्वेन वर्तमानं तेजोऽग्नेर्दग्धत्वं लोहस्य तैक्ष्ण्यं राज्ञोदण्डनंच स्वासु योनिषु जलहीरकविप्रेषुन विकरोति किंतु शाम्यति ब्राह्मणस्त्वक्षतो ब्रजेदित्युक्तेः ॥ ३२१ ॥

(५) ननन्दः । एतदेवोपपादयति अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमिति । अद्भ्योऽग्निरिति च पौराणिकाः ब्रह्मतो ब्राह्मणतः ब्राह्मणाहि दक्षमरीच्यादयः स्रष्टारः तेषां मन्वादीनां सर्वत्र गन्तुं शक्तं तेजः शक्तिः स्वासु योनिषु शाम्यति क्षरते एतदुक्तं भवति अग्निः सर्वं दग्धुमीष्टे नापः क्षत्रियः सन्नियन्तुमीष्टे न ब्राह्मणं लोहं लोहं सर्वच्छेत्तुमीष्टे अग्निलोहयोरुपन्यासोदष्टान्तार्थः ॥ ३२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्भ्यः जलेभ्यः अग्निर्भवति । ब्रह्मतः क्षत्रं जातम् अश्मनः लोहम् । तेषां ब्रह्मादीनां ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्मक्षत्रमधोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्क्षत्रियब्राह्मणरहितं राज्यं मन्त्रिपुरोहितादयो यत्र न ब्राह्मणास्तत्र कुतः समृद्धिः एवं ब्राह्मणा अपि राजोपाश्रिताः कुतः संपात्तिलभन्ते उभौ युक्तौ जगज्जयतः ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रियजातिवचनौ ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संपृक्ते परस्परविरुद्धे वर्धते अवश्योद्भव्यरणोपस्थितौ ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिर्न याति शान्तिकपौष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितोपि ब्राह्मणो न वर्तते रक्षाविना यागादिकर्मानिष्पत्तेः किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थ-
काममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चैयं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठ इत्याह नेति । याजनाद्याशंसाकर्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य क्षत्रियस्य तत् न ऋधोति वृद्धिर्न गच्छति । नाक्षत्रं न विद्यते क्षत्रं याज्यपालकादितया यस्य तत् । संपृक्तं परस्पर-
कांक्षया संयुक्तम् ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रह्म क्षत्रं न ऋधोति न वृद्धियाति । अक्षत्रं ब्रह्म न वर्धते । तस्माद्ब्रह्मक्षत्रं संप्रयुक्तं इह लोके
अमुत्र परलोके ॥ ३२२ ॥

दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ॥ पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा तु रजसाभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतं ब्राह्मणे-
भ्यो दद्यात् । महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तं न राज्ञा तद्गृहीतव्यं अन्यत्तु दण्डधनं राज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्थवादाद्बहुधन-
मस्ति प्रयाणकालश्च तदा सर्वस्यायं विनियोगः । अन्येतु दण्डग्रहणं करशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थं व्याचक्षते तथा सति सर्व-
स्वदद्यादित्युक्तं भवति वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वदातव्यं एवंतु व्याख्याने पुत्रे राज्यं समासाद्येति न घटते न हितस्य कोश-
स्य राजकरणसंभवः कुर्वीत प्रायणं रणे आत्मत्यागे संग्रामं कुर्यात् यदि कथंचिदन्त्यावस्थायां रणं नोपलभेत तदाभ्युदका
दिना शरीरं जहात् फलातिशयसंपत्तिस्तु रणे समासंजनमारोपणम् ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रणे प्रायणमन्यथा तुदैवकृतैरेव रोगादिभिरुभयथापि दत्त्वा धनमित्यादि तुल्यम् । प्राय-
णमात्रधर्मत्वात् ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्सव्याधिना वाऽऽसन्नमृत्युर्भवति तदा दत्त्वेति । महापातकिधनव्यति-
रिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पुत्रे राज्यं समर्प्याऽसन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात्
संग्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियस्य वीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं विधत्ते दत्त्वेति । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति ।
वने इति क्वचित्पाठस्तदा वनवासं कुर्यादिति ॥ ३२३ ॥

(५) नन्दनः । अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्य इति । प्रायणं मरणम् ॥ ३२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनं महापातकादिव्यतिरिक्तं सर्वदण्डसमन्वितं व्युत्थितं प्रायणं प्रयाणम् ॥ ३२३ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ॥ हितेषु चैवलोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं चरन् विहरन् राजधर्मेषु शास्त्रोपदिष्टेषु तदायुक्तस्तत्परः लोकेभ्यस्तत्परः लोकेभ्यः त्वराष्ट्री-
येभ्यो हितेषु सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु ॥ ३२४ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणोराजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रासमर्थस्य वृत्त्यन्तरं प्रदर्शयन्वैश्यशूद्रयोः कर्माह एवमिति द्वाभ्याम् । भृत्यान्मात्यान् । पार्थिव इति जात्यन्तरं चेत्पृथिवीपालकः । उक्तधर्मानुष्ठानमावश्यकं तस्यापि ॥ ३२४ ॥

(५) नन्दनः । युक्तो वहितः भृत्यान्धिकारिणः ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तोराज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधिविद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येनानेन शूद्रेण कण्ठकशुद्धिपर्यन्तो राजधर्म उपसंह्रियते द्वितीयेन वैश्यशूद्रयोरुपचारे चेत्युक्तमनुस्मारयन्ति ॥ ३२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मानुपसंहृत्य वैश्यशूद्रयोर्धर्मावसाधारणौ क्रमप्राप्तावतारयति एष इति । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तं इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

(५) नन्दनः । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतसंस्कार उपनीतः कृतविवाहश्च वार्तायां वक्ष्यमाणकालसमुदायो वार्ता तत्र नियुक्तः स्यात् यथा बार्हस्पत्ये वार्तासमुपदिष्टा ॥ ३२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्तायां कृषौ ॥ ३२६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यार्थं पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ वैश्यवृत्तीराह वैश्यस्त्विति ॥ ३२६ ॥

(५) नन्दनः । संस्काराजातकर्मादयोगोदानव्रतान्ताः वार्तायां कृषिगोरक्षवाणिज्यवार्धुष्येषु ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यस्तु वार्तायां कृष्यादौ नित्ययुक्तः स्यात् ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिदेदे पशून् ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिदेदे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पशुरक्षणं वैश्यस्य न केवलं जीविका यैर्यावद्धर्माय प्रीतिं दर्शयत्यर्थवादेन । कथं पुनर्दृष्टे सत्यदृष्टमुक्तं प्रजापालनं नान्यमात्परिपालनीयं त्वयेति नियोगपरिदानं क्षत्रियस्य प्रजापालनेऽधिकारो निरूपितः ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिना च आदित्याज्जायते वृष्टिरिति सर्वाधिकारः दृष्टान्तार्थं चैतत् तथैव धर्म एव वैश्यस्य पशुरक्षणादिः ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिददौ रक्षणाय ददौ । ब्राह्मणाय पारलौकिकसिद्धयर्थम् ॥ ३२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्माद्रह्मापशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थवैश्याय दत्तवानतोवैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थदत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुरक्षणहेतुः प्रजापतिरिति । ब्राह्मणायेत्यादिनियतरक्षणे दृष्टान्तार्थः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धर्म-
स्थोक्तत्वात् ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैश्येनावश्यं रक्षणीयाः पशव इत्याह प्रजापतिर्हिवैश्यायेति । परिदानं निक्षेपः उत्तरार्धोपन्यासो दृष्टा-
न्तार्थः ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यान्पशून् रक्षणाय ददे दत्तवान् । ब्राह्मणाय उपदेशार्थम् । राज्ञे क्षत्रियाय सर्वाः प्रजाः रक्षा-
र्थं ददे ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्नरक्षेयं पशूनि ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंच न ॥ ३२८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु कोजीवितार्थकामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव भोजने प्राङ्मुखतायामेव तत्र कथंचिदिदमुच्यते न च वैश्यस्य कामस्यादिति न ह्यबुद्ध्यमाणः प्रत्येवैति सत्यमेवं कृष्टाविकृष्टपाशुपाल्यमिति ज्ञापयितुं । क-
श्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति तत्र तुल्यफलत्वे च पक्षेऽकामोपि स्यात्कर्मान्तरकामयमानस्य-
यदा त्वन्येभ्योगुणवत्तरो यदा तदा तु तेनाजीवेन्न कर्मन्तरे प्रकृतिः अतएव तदालंबनोजीवेत् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामः स्यादीदृगुद्यमः स्यात् । वैश्ये चेच्छत्युद्यमं कुर्वति नान्येन वर्णेन रक्ष्यास्तदभावे न
शूद्रेण रक्ष्या इत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुरक्षणं करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या अतः कृष्यादिवृत्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं
करणीयं । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्यावश्यकत्वमनुवदन् अनापद्धर्ममाह न चेति ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तांतवस्य च ॥ गंधानां च रसानां च विद्यादर्धबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

(१) मेधातिथिः । लोहशब्देन ताम्रायस्कां स्यान्त्याह अर्धबलाबलं न्यूनताऽर्धस्य न्यूनताधिक्ये देशकालापेक्षे
कस्मिन्देशे इदं महार्धकस्मिन्वाऽपचितार्धमेवं कालेऽपि ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणिरश्ममणिर्माणिक्यादिः । लोहानां हिरण्यादीनाम् । तान्तर्यं कौशेयादेः । अर्ध-
बलाबलं मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गन्धानां कूर्पूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्यमा-
नां देशकालापेक्षायामूल्योत्कर्षापकर्षवैश्यः जानीयात् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं पशुसंरक्षणमेव वैश्यस्यान्यदपीत्याह मणीति । मणिमुक्तादीनाम् लोहानां सुवर्ण-
रजतादीनाम् । तान्तवस्य वस्त्रादेः । गन्धानां चन्दनकुङ्कुमादीनाम् । रसानां तैलादीनाम् । अर्धबलाबलं देशकालापे-
क्षं न्यूनाधिकमूल्यम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्तवस्य ॥ ३२९ ॥

बीजानामुमिविचस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ॥ मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । इदं बीजं विस्तृतमुच्यत इदं संहतमुच्यत इत्येनामुमिविद्यात् इदं बीजमस्मिन्क्षेत्रे प्ररोहतीदं इदं च बलवत्फलति एवमादयोगुणदोषाः द्रोणशूर्पाढकादयो मानविशेषास्तेषां योगाये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उमिविचस्यात् वापनकलादिविचस्यात् । क्षेत्रदोषगुणस्य वेदिता । मानयोगान् द्रोणादीन् । तुलायोगान् पलादीन् । योगपदेन यत्र यादृशमासनं बन्धस्तद्विद्यादित्युक्तम् ॥ ३३० ॥

(३) कुल्लूकः । बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोमं प्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् यथान्योन वञ्चयति ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यदपि तत्कृत्यमाह बीजानामिति चतुर्भिः । उमिविद्वपनकालवित् इदं बीजमिदानीं प्ररोहति नेदमिदानीमिति ऊषरानूषरादि क्षेत्रदोषगुणयोर्ज्ञातेशेषः । मानयोगांश्च प्रस्थद्रोणाढकादीन् मानानि यैः परिमाणप्रकारैर्युज्यन्ते संभवन्ति तान्मानोपायान् । तदुक्तं सममेऽष्टमुष्टिरित्यादि । तुलायोगान् त्रसरेण्वादिपलान्तान् ॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रबीजगुणस्य वेत्ता स्यादिति विपरिणामः ॥ ३३० ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजानां उमिविचस्यात् वपनवित् मानयोगांश्च जानीयात् प्रस्थादींश्च प्रस्थाढकादयः ॥ ३३० ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ॥ लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डशब्देन विक्रेयं वस्त्राजिना न्युच्यन्ते तत्र सारासारता यत्कालान्तरे स्थितं च न नश्यति तत्सारं तदितरदसारं अस्मिन्देशे ब्रीहयोभूयांसेऽस्मिन्काले यवा अस्मिन्नोदश आचार ईदृशो जानपदानां स्वभाव एवमादयो देशे गुणागुणाः अनेन च यवसेनेदृशेन चलवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशवो वर्धन्त इति ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डानां विक्रयद्रव्याणाम् । देशानां देशान्तसणाम् । गुणागुणं लाभालाभहेतुत्वम् । लाभालाभं कालान्तरेण ॥ ३३१ ॥

(३) कुल्लूकः । इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क्व किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत विक्रेयद्रव्याणां चेतया कालेनेयानपचयोपचयोवेति विद्यात्तथाऽस्मिन्देशे कालेऽनेन च तृणोदक्यवादिना पशवो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सारेति पक्कनिबिडादितारतम्येन स्थायित्वास्थायित्वे भाण्डानां मृन्मयादीनां एकजातीयानामपि । गुणागुणं लवणादिरसोत्पत्तिनिम्नोन्नतादिसत्त्वेन गौडादिदेशानाम् । पशूनां विवर्धनं वटकण्टकमाषतृणादिभक्षणीयद्रव्यम् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डानां द्रव्याणां देशानां क्षेत्रादीनाम् ॥ ३३१ ॥

श्रुत्यानां च श्रुतिविद्याद्वाषाश्च विविधानृणाम् ॥ द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुत्यादासाः प्रेय्यादयः गोपालजपालमहामात्राद्यास्तेषां च क्रियतीवृत्तिरिति विद्यान् मालव-

कमगधद्रविडादिदेशभाषाः एतद्देशास्मिन्नर्थेदृशमुच्चारयन्ति इदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतएवंसंवर्ततएवमान्नियतेऽनेन योज्यत इयताविक्रीयते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृत्यानांभृतिमेतयाभृत्यैतत्कर्ममासंकार्यमिति । भाषा दाक्षिणात्यादिभाषाभेदान् । द्रव्याणांस्थानयोगानत्रैतदुत्पद्यतइति । क्रयविक्रयमन्त्रास्यक्रयविक्रयाविति ॥ ३३२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोपालमहीषपालादीनामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपवेतनंजानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनांच मनुष्याणानानाप्रकाराभाषाविक्रयाद्यर्थविद्यात्तथेदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तचिरंतिष्ठतीति बुध्येत तथेदंद्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयतइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृत्यानां कर्मकुर्वताम् । भाषाश्च क्रयविक्रयार्थं लङ्पाभ्यंगतैलादिरूपाः । नृणामुत्कलादिस्थानाम् । नृणामिति विशेषणाद्वेदस्मृत्यादावन्येषामप्यधिकारइति । स्थानयोगांश्च पूगलवङ्गादीनां स्थापनोचिनाद्रूक्षादीनि स्थानानि सुवर्णाद्याकरान्वा ॥ ३३२ ॥

(५) नन्दनः । स्थानयोगान्निधानोपायान् ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृत्यानां भृतिवेतनं विद्यात् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च अत्रैदंवस्तूत्पद्यतइति ३३२ ॥

श्रीरामचन्द्र भट्टविरचितायां मनुभावावर्धदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहु अन्नंदातव्यमित्यर्थः अन्यथा राज्ञादण्ड्यः एवमर्थमत्रोच्यते महाधनस्यचैतत् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नमेवदद्यात् दद्यादेवान्नं रुषीवलतया बह्वन्तत्वात् ॥ ३३३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टयत्नं कुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यानमेव प्राणिभ्योविशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । धर्मेण अशीतिभागौवृद्धिः स्यादित्यनेन धनवृद्धौयत्नंकुर्यात् । सर्वभूतानां क्षुधातानां रुष्यादिसंचितमन्नं दद्यात् । न तेषु क्लिश्यमानेषु अधिकलाभार्थं [अधमर्णस्यसुवर्णादिकं]^१ स्थापयेदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वभूतानांशूद्रादीनां दद्यादेवेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥

विप्राणांवेदविदुषांगृहस्थानांयशस्विनाम् ॥ शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । यशस्विनामिति साध्वाचारोलक्ष्यते शुश्रूषापरिचर्यैव तस्य धर्मः परंश्रेयआवहति ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रधर्माह विप्राणामिति । गृहस्थानामित्यन्यैर्भरणासंभवादित्युक्तम् । नैःश्रेयसोनिःश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनर्वेदविदांगृहस्थानांत्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानांयापरिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारव्याजेन शूद्रवृत्तिं क्रथयति विप्राणामिति द्वाभ्याम् । गृहस्थानामिति विशेषणादा-

१ एवमेवमूले । राघ० २ चिन्हितपुस्तके च ।

* विक्रयादिना=द्विकशतादिना (अ)

(२) राघ० ३

श्रमान्तरेषु शुद्रापेक्षानिषेधः स्वयंदासास्तपस्विनइतिन्यायात् । तत्रापि न तपस्विनामितिभावः । यशस्विनां यशोर्थिनाम् ।
कदर्यशुश्रूषा भृत्यदुःखकरी नतु सुखकरी उदकेपि भक्ष्यालाभद्वेषादिना दुरदृष्टजदुःखरूपफलत्वात् ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । नैश्रेयसः निश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्भृदुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टांजातिमश्रुते ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिभृद्दारिशुभ्येन्द्रियसंयमनेन च उत्कृष्टात्रैवर्णिकान् शुश्रूषुर्भृदुवाङ्मतर्कादिशास्त्रगन्धितयापरु-
षभाषी उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमामोतीत्यर्थः स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं पुनर्ब्राह्मणापाश्रयग्रहणात् अन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रू-
षकस्यैतदविरोधेन धर्मएव ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचिरान्तरबाह्यशौचवान् । उत्कृष्टस्य ब्राह्मणस्य शुश्रूषुः ब्राह्मणायाश्रयः कंचिदेकं-
ब्राह्मणमाश्रित्यस्थितः । जातिमुल्लिखतां जन्मान्तरे वैश्यादिजातिताम् । उत्कर्षजातिनइतिकचित्पाठः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधा-
न्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोपि स्वजातितत्कृष्टांजातिमामोति ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टशुश्रूषुः उत्कृष्टानां द्विजानां शुश्रूषुः । उच्छिर्ति सच्छूद्रताम् ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टशुश्रूषा पूर्वपूर्ववर्णपूजनम् ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ॥ आपद्यपि हि यस्तेषांक्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टमुक्तंप्रयोजनं च ॥ ३३६ ॥

इतिभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्वेषांक्रमक्रमोवृत्तिक्रमश्च क्रमशोनिबोधत मध्येप्रसंगागतंकिंचिदुक्ताऽजीवंस्तुयथोक्ते-
नेत्यादिना वक्ष्यमाणः ॥ ३३६ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञोक्तंमन्वर्थनिबन्धनम् । वीक्ष्य धर्मान्वराब्रूत वेद्यंसर्वकृतेकृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तोऽयं समस्तव्यवहारणामापदांच निस्तारक-
न्नामाध्यायः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषवर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मोक्तः आपद्यपि यस्तेषांधर्मस्तंसंकीर्णश्रवणादूर्ध्व-
क्रमेणशृणुत ॥ ३३६ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संबन्धार्थमनापदधर्ममुपसंहरन्नापदधर्मं प्रतिजानीते एषइति
॥ ३३६ ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एतद्वितीयादिभिरष्टाभिरध्यायैरुक्तं पूर्वयः कश्चिदापदधर्मोक्तः सोऽल्पकइत्यभिप्रेत्याह अनापदीति ।
शास्त्रानुक्रमान्युद्देशेनक्रमशोनिबोधत आपदधर्मतः पश्चाद्वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ३३६ ॥

इतिमानवधर्मानुशासनव्याख्याने श्रीनन्दनकृते नवमोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

अधीयीरस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्थाद्विजातयः ॥ प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषानेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रहणार्थत्रैवर्णिकानां स्वाध्यायविधिरुक्तो गृहीतस्य [वेदस्य वा]^१ विस्मरणमप्युक्तं सर्वाश्रमिणां स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्तथा नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत शास्त्रं प्रमुख्यया वृत्त्यैव शासनाद्विशास्त्रं प्रमाणान्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेदएवेति तदेव शास्त्रमन्यत्र ग्रन्थसंदर्भसामान्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः तथा नियतो वेदमभ्यसेत् ब्रह्मोद्भूता वेदनिदेति । यस्तु ब्रह्मयज्ञः स एकेनापि सूक्तेन सामानुवाकेन खण्डेन कण्डिकाया वैक्यैव यावज्जीवमधीतया सिध्यति न तेन ब्रह्मस्मरणमाक्षिप्यते तदेव निर्विषयत्वादस्य विधेरनुवादार्थतैव प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषानेतराविति क्षत्रियवैश्ययोः प्रवचननिवर्तयितुम् । ननु चाध्यायनं ब्राह्मणस्येत्यादिना तयोस्तदप्रामेयम् । नैष दोषः वृत्तिकरणस्याश्रुतत्वात्तदर्थेव निवृत्तिः संभाव्यते धर्मार्थान्तु विद्यादानं तयोरेव स्येवेत्याशङ्कानिवर्तयति अथास्ति सामान्येन निषेधः एवं तर्हि ज्ञातिलक्षणप्रसङ्गजननार्थसिद्धमेवोच्यते एवं च कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धो न हातव्योयमिति भविष्यति वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवइति कश्चिदाह अध्यापनं शब्दोच्चारणशिक्षणं प्रवचनं तु तदर्थव्याख्यानमपि अतो भिन्नत्वान्नाध्यापननिवृत्त्या तदर्थव्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः । ननु च नात्र वेदशब्दोऽस्ति कुतस्तत्कर्मता अध्ययनक्रियया ऽलौकिकगद्यपद्यविषयमपीदमध्ययनमुच्यते तथा सत्यदृष्टार्थो विधिः स्यात् यतश्चाधिकारकल्पना प्रसज्येत मूलकल्पना च स्यात् तथा तु व्याख्यातं उपलब्धमूलैवेयं स्मृतिर्भवतीति नादृष्टमूलकल्पना प्रसङ्गः द्विजातयइति सिद्धे त्रयोवर्णाइति पादपूरणमेव स्वकर्मस्थाइति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीमहागणपतये नमः । चत्वारो वर्णा उक्तास्तद्धर्माश्च अथ क्रमप्राप्तं संकीर्णानां स्वरूपं तद्वृत्तयश्च वाच्याः तद्वृत्तिप्रसंगाच्च वर्णानामपि वृत्तिवक्ष्यते तत्र संकीर्णानामध्ययननिषेधार्थं वर्णत्रयस्यापि स्थितमध्ययनमाचक्षाणः प्रसंगादध्यापकमपि नियमयति अधीयीरन्निति । त्रित्वं शूद्रेण सह माभूदित्यत उक्तं द्विजातयइति । विकर्मस्थानां शौद्रवृत्त्या जीवतां माभूदित्यत उक्तं स्वकर्मस्थाइति । आपदि तु क्षत्रवैश्यकर्मापि विप्रस्य स्वकर्मैवेति ग्राह्यम् । अस्य निषेधार्थतां प्रवचननिषेधे दर्शयति नेतराविति ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रधर्मानन्तरं संकीर्णानां च संभवमिति प्रतिज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठानतारोविदं पठेयुः । एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान् क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः पुनस्त्वेवामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरेवाध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ आपद्धर्मं वक्तुमनापद्धर्मान्स्मारयति अधीयीरन्नितिषङ्गिः । स्वकर्मस्थाअग्निहोत्राद्य-
नुष्ठानेच्छवः एवाधीयीरन्तेनाध्ययनाख्यंसंस्कारसंस्कृतवेदार्थावबोधोनुष्ठानाङ्गवाध्ययनमात्रमितिभावः । तेषांमध्येब्राह्म-
णएव प्रब्रूयाद्धर्ममितिशेषः । इतरौ क्षत्रियवैश्यौ ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । अथ शास्त्रानुक्रमण्युद्देशक्रमेण संकीर्णानां संभवंवक्ष्यंस्तत्प्रकृतिभूतानां चतुर्णां वर्णानामुत्कर्षापकर्षौ
तावदाह अधीयीरन्निति । निर्णयः अयमभिप्रायः द्विजातित्वाद्विधिविहितधर्मानुष्ठायित्वादध्ययनयोगाच्च त्रयोवर्णाः शूद्रा-
दुत्कृष्टाः ब्राह्मणस्त्वाचार्यत्वात्क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्कृष्टइति ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयोवर्णाः अधीयीरन् पठेयुः । तेषां वर्णत्रयाणांब्राह्मणःप्रब्रूयात् न इतरौ नृपवैश्यौ न ॥१ ॥

सर्वेषांब्राह्मणोविद्यावृत्युपायान्यथाविधि ॥ प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयंचैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । नचास्योपदिशेद्धर्ममिति नकश्चिद्धर्मोपदेशः शूद्रस्य कर्तव्यइत्युक्तंवृत्तिधर्माउपदेष्टव्याइति
तस्यापवादः वृत्तिः शरीरकुटुम्बस्थितिस्तदर्थोउपायास्तान्विद्यात् । प्रब्रूयात्सर्वेभ्य इतरेभ्यइति बहुवचनंशूद्रावरोधार्थस्वयंच
तथा भवेद्यथोपदिष्टावृत्तिनियमाअनुष्ठेयाइत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणोवृत्युपायान् धर्म्यान् जीवनोपायानध्यापनादीन् विद्यादिति ब्राह्मणस्य नियम्य-
ते नत्वन्यस्य निषिध्यते । तथाभवेत् तथाविहितवृत्त्या जीवेत् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच सर्वेति । सर्वेषांवर्णानांजीवनोपायंयथाशास्त्रंब्राह्मणोजानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत्स्वयंच यथोक्त-
वन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्युपायान्जीवनोपायान् । दण्डशुल्करुषिवाणिज्यादीन् । नकेवलमेवमित्याह स्वयंचेति ।
तथा स्वधर्मेण याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्जीवीतस्यादिति ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणउत्कृष्टइत्याह सर्वेषांब्राह्मणोविद्यादिति । सर्वेषांवर्णानांशास्त्रेषु विहितान्वृत्युपाया-
न्ब्राह्मणोविद्यादितरेभ्यश्च प्रब्रूयादुपदिशेत् तथा स्वयंच शास्त्रोक्तमाचरेन्नेतरः । तेनोत्कृष्टइतिभावः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः सर्वेषां वृत्युपायान् विद्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् तथा स्वयं वैभवेत् ॥ २ ॥
वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ॥ संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानांब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनः कारणंब्राह्मणएव प्रकृतत्वेनाऽधिक्रियते न पुनः क्षत्रियादयोपि यतएतच्छेषतया प्ररो-
चनंपठति वैशेष्याद्विशिष्टत्वादित्यर्थः गुणाधिक्यादिति यावत् तदिदानीमाधिक्यमाह प्रकृतिश्रैष्ठ्यादुत्तमाङ्गोद्भवाददमुक्तं ।
प्रकृतिः कारणं नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेव नियमोऽभिप्रेतः स्नातकव्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मण-
स्यैव संस्कारस्य च विशेषोद्दयङ्गमाभिरित्यादि [ग्रामएव]' नियमोभिप्रेतः स्नातकव्रतानिच विशेषोद्दयङ्गमाभिरित्या-
देरुपनयनादेर्वाबालस्यैवविधानात् क्षत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवयोरेकादशतोऽतोहेतोर्वर्णानांब्राह्मणः प्रभुःशासिता ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैशेष्यात् जातवैशिष्ट्यात् प्रकृतेर्ब्रह्ममुखरूपोपादानस्य श्रैष्ठ्यात् । नियमस्य स्नातकव्र-
तादेः । संस्कारस्योपनयनादेरतिबाल्यकृतत्वादिना विशेषात् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रानुवादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणंहिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षान्नियम्य-
तेऽनेनेति नियमोवेदस्तस्या अध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणस्यैव धारणादिति साति-

शयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षउक्तः । गोविन्दराजस्तुस्नातकव्रतानांधारणादिति व्याख्यातवान् तन्न क्षत्रियादिसाधारण्या-
त्संस्कारस्योपनयनाव्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षयाप्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदेशोब्राह्मणएवैश्वरः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव धर्मवदने जात्युत्कर्षब्रह्ममुखजत्ववेदाध्यापकत्वसोमपातृत्वानि चत्वारि हेत-
वइत्याह वैशेष्यादिति । वैशेष्यात् । ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मवाइदमयआसीदिति श्रुतेः । प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् प्रकृतिरुत्पत्तिस्थलम् ब्राह्म-
णोस्यमुखमासीदिति श्रुतेः । नियमस्य स्नातकव्रतकलापादेः । संस्कारस्य सोमपातृत्वसंन्यासित्वस्य ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । अन्यानपि हेतून्ब्राह्मणोत्कर्षसाधकानाह वैशेष्यादिति । प्रकृतिश्रैष्ठ्याद्ब्राह्मणउत्तमाद्ब्राह्मणस्य प्र-
कृतिः । तस्याः क्षत्रियादिप्रकृतिभ्योबाह्यादिभ्यः श्रैष्ठ्यात् । धारणादक्षणात् चतुर्षु हेतुषु प्रथमैव स्वरूपतउत्कर्षउक्तः द्वितीयेन
कारणतः तृतीयचतुर्थाभ्यां कर्मतइत्यनुसंधातव्यमिति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् नियमस्य व्रतानां वेदस्य धारणात्
संस्कारस्य विशेषात् अतिबाल्ये उपनयनादि संस्कारविशेषात् ब्राह्मणोवर्णानांप्रभुः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ चतुर्थएकजातिस्तु शूद्रोनास्ति तुपञ्चमः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । केपुनरमी वर्णानामनुष्यजातिवचनोद्वर्णशब्देनेत्याह चत्वारोवर्णाब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः
अन्येतु ब्रह्मरकैवर्तादयः संकीर्णयोऽनयोयथा वक्ष्यन्ते । तत्र चतुर्णां त्रयोद्विजातयउपनयनस्य तेषांविहितत्वात् एकजातिः
शूद्रोऽनहितस्योपनयनमस्ति उपनयनविधौ ब्राह्मणादिवर्णविशेषसंयोगात् । अष्टमे ब्राह्मणमुपनयतीतैकादशे राजन्यंद्वादशे
वैश्यमिति नकारास्मिन्काले शूद्रपठन्ति । ननु कालविशेषानुपादानादनियतकालंशूद्रोपनयनमस्तु भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्ये-
नोपनयनस्योत्पत्तिः स्यादेवस्त्ववर्णकालविशेषयुक्तोनिमित्तार्थः स्तुतयः स्युः नतु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति तत्कस्य प्रमाणस्य
सामर्थ्येनास्योपनयनमनियतकालंक्रियतां यद्येवांकितर्हनेनचतुर्थएकजातिरिति सत्यं आशङ्कामात्रनिवारणार्थमत्रवर्जतदु-
च्यतइति अमत्तकस्य नियतकालस्य प्राप्तिराशङ्क्यते । ननु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यंतत्सन्निधौ श्रवणात्तत्रकृतार्थाना-
न्यत्र भवितुमर्हति अतएवाशङ्कामात्रमित्युक्तं परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थमयंश्लोकः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेद्विजातयोद्विजातिशब्दवाच्याः सावित्रीतोद्विजातिजन्मलाभात् । तथा चतुर्थोवर्ण-
एकजातिरेकमेवास्य जन्म मातुःसकाशात् पञ्चमोवर्णोनास्ति संकरजानामवर्णत्वात् । एतच्च तेषांवर्णप्राप्तिर्माभूदित्येतदर्थ-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाद्विजास्तेषामुपनयनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्थोवर्णएकजातिरुपनयनाभावा-
त्पञ्चमः पुनर्वर्णोनास्ति । संकीर्णजातीनांत्वश्वतरवच्चातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वं । अयंच जात्यन्तरो-
पदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु चतुर्थएकजातिरित्यन्वयः । पञ्चमोऽनुलोमजोनास्तीति ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यइति । क्रमोपादानं ब्राह्मणाद्विजातेरपि क्षत्रियः किंचिदप-
कृष्टः क्षत्रियाद्वैश्यइति ज्ञापनार्थं शूद्रस्यैवजातित्वग्रहणं पृथगुपादानं चापकृष्टतमत्वख्यापनार्थं पञ्चमोनास्ति चत्वारएव
वर्णाइत्यर्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्थएकजातिःशूद्रस्तु पुनः पञ्चमःनास्ति ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ॥ आनुलोम्येन संभूताजात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनरमी ब्राह्मणादयोनाम नक्षेषांपरस्परभेदः शक्यो वसातुं व्यक्त्यधीनाधिगमाहि जात-
योनच व्यक्तयः स्वावयवसन्निवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासांभेदमावेदयितुं नच ब्राह्मणक्षत्रियादीनांगवाश्वस्येव
वाऽऽकारभेदोस्ति येन रूपिसमवायाच्चाक्षुष्यः स्युः नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः नापि शौचा-
चारपिङ्गलकेशत्वादिभिर्धर्मैः शक्यंभेदावसानास्तेषांसर्वत्र संकरोपलब्धेः व्यवहारश्च पुरुषाधीनोविप्रलंभभूयिष्ठत्वाच्च पुरुषा-
णांनान्ततोवस्तुसिद्धिरित्यतोजातिलक्षणमुच्यते सर्ववर्णेष्वेतल्लक्षणंजातेर्यत्तुल्यासु समानजातीयासु भर्तृसंभूतासु पत्नीषुढासु
जातास्तएव जात्याज्ञेयाः प्रायेण मातापित्रोर्यां जातिः सैवापत्यस्योढायां जातस्य वेदितव्या संबन्धिशब्दत्वात्पत्नीग्रहणा-
स्यातोवोढापिता लभ्यते तेन येनैवोढा तनयस्तस्यामेव जातस्तदा तज्जातीयोभवति । अक्षतयोनिग्रहणंपुनर्विवाहसंस्का-
रेण पत्नीत्वमाशङ्कमानंनिवर्तयति । सहोढकानीनमातृणांच ननुच नैवैतासांविवाहसंस्कारोस्तिपाणिग्रहणिकामत्ताःकन्या-
स्त्विति वचनात् यद्यपि वोढुः सगर्भोभवतीति विवाहश्रवणेनशास्त्रीयसंस्कारप्रतिपत्तिः ग्रामिमात्रवचनत्वात्तस्य नविहितव-
चनीयंप्रत्यभिज्ञानमस्ति तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वर्तते स्वीकर्तुरित्यर्थः पित्रादीन्वचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भव-
ति ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः । पुनर्भूसंस्काराभावात् सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति पठ्यते । गतप्रत्यागतायामपि पुनःपुनः
शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्धेतुरुक्ता नच ताभिः सहाभिः सहाधिकारोस्ति यज्ञसंयोगेस्ति पत्नीशब्दः अतोक्षतयोनिशब्दोऽतिरिच्य-
ते अत्र पूर्वेपत्नीशब्दमपसार्यनारीष्विति पठन्ति तदपि न किंचित् केवले ह्यक्षतयोनिशब्देत्वसंस्कृतात्पि जातास्तज्जाती-
याः स्युः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेण विधिनाया संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते । यांस्तु कुमार्यण्वोपगम्यन्ते भव-
न्ति ताअक्षतयोनयोनतुपत्न्यः तस्मादक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनंवाच्यं उच्यते यत्तावदुक्तंनताः पत्न्योयज्ञसंयोगाभावादिति
यदि विवाहेरनुसएव यज्ञः स्यात्तत्रापिपूषवरुणार्यम्णामस्त्येवयागः समानार्थौ च यागयज्ञशब्दौ तस्मात्स्युरेवपत्न्यः अक-
न्यात्वादविवाह्यतयैव न पत्न्यइति युक्तंअतश्चानर्थक्येऽक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । दृश्यते लक्षणयाऽस्त्यपियज्ञसंयोगे
पत्नीशब्दः प्रयुज्यमानोलेकेरजकस्य पत्नी यथान्यत्रावरुद्धासु स्त्रीषु गृहिणी शब्दः सोपि भार्यावचनएव केनचिद्धर्मसाम्ये-
न तत्रापि प्रयुज्यते यद्यपि सतिमुख्ये लक्षणा न न्याम्या तथापि मन्दाधियांसुदृढूत्वाशङ्कामात्रंनिवर्तयति किंनाम नाश-
ङ्क्यते मूढमतिभिः । आनुलोम्य ग्रहणमुत्तरार्थेऽपि तएवतइति पठन्ति तेषामपि सएवार्थस्तज्जातीयाइति । अत्रोच्यते किंप्र-
माण [मूलमेतत्स्मृतिकाराणांस्मरणमकार्यरूपत्वान्नधर्माधर्मोपदेशतुल्यंप्रमाणंतैरेवनास्तीत्युक्तंस्मृत्यन्तर] मूलत्वेऽन्धपरंपरा-
प्रसङ्गः प्रमाणश्लोकैर्दर्शितः । उच्यते वृद्धव्यवहारोमूलंसाधुत्वस्मृतिवत् ननु च पुरुषापराधोसावित्युक्तं अतएव नियामकाः
स्मृतयः फलवत्यः अभियुक्तस्मरणमन्यथेति न शक्यते वक्तुं शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः संभवतिच तेषामनादिव्यव-
हारोमूलं एतत्स्मृतिसंस्कृतानांवावगताभिजनजातीयानांप्रत्यक्षमभ्युपपद्यतइति । केषांचिद्दर्शनं एतत्स्मृतिविवेके प्रपंचितं
ननु च स्मृत्यन्तरे नायंविशेषोस्ति ॥ सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ अनिन्देभु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्ध-
नाइति ॥ आद्येनार्धेनजातिर्लक्ष्यते उच्यते हि ब्राह्मादिविवाहजातानांसंतानवचनत्वात्तत्र सवर्णेभ्यः सवर्णास्त्विति नात्र
पत्नीशब्दोस्ति कथंनास्ति यावता विन्नास्त्वैषविधिः स्मृतइति मा वा भूदविशेषस्मृतेर्विशेषस्मृतिर्बलीयसी यद्दर्शनादर्शनं
बलीयोयतः केन विशेषेन दृष्टोऽपरेण दृष्टइतिसंभवत्येतत् अतोभियुक्तस्मरणंसंभवन्मूलतया प्रमाणं ननुचाव्याप्तेरलक्षणमेतत् ।
नहि सहोढकानीनपौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यंभवतिकुण्डगोलकयोः । क्षेत्रजस्य च अनभिप्रेतमेव तत्तेषामिति चेत्का त-

हितेषांजातिः कुण्डगोलकयोश्च असति ब्राह्मण्ये श्राद्धेष्टास्यभावादनर्थकोनिर्षेधः स्यात्स्मृत्यन्तरविरोधश्च ॥ सजातीयेष्वयं-
 प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ॥ किंच यदेवलक्षणतदेवलक्ष्यमनिर्ज्ञातलक्ष्यंभवति निर्ज्ञातलक्षणं । यथा कोदेवदत्तइति संश-
 येऽद्भदी कुण्डली व्यूढोरस्कोवृत्तबाहुः । इह तु यथाकश्चित्ब्रूयात्कः काकइत्युक्ते काकाज्जातइत्युत्तरंतादगेव कौब्राह्मणो
 योब्राह्मणाज्जातइति जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव न्यायविरोधश्च सजातीयात्सजातीयायां जातः सलोके सजाती-
 योभवति यथागोर्गवि गारश्वद्विडवायामश्वः अत्रोच्यतेयत्तावदुक्तंकातेषांजातिरिति किमन्यथा जात्या मनुष्यास्तावद्भव-
 न्ति पुरुषधर्मेष्टाधिक्रियतेऽनुपात्तजातिविशेषैः पुत्रत्वाच्छ्राद्धादिभिश्च दाने च सर्वेषामधिकारः ननु च विशेषस्थोपदेशेन
 विनाव्यवहारो न सिध्यति सर्वसाधारणत्वान्मनुष्यजातेःअसदेतत्सर्वस्यैव स्वसंज्ञाविशेषोविद्यते । प्रतिपुरुषदेवदत्तोयज्ञदत्तइति
 अथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्यइति कानीनः सहोदइत्येतदुपदिश्यते सोपि चातुर्वर्ण्यं सद्भावात्सामान्यरूपएवेतिचेदेवदत्त-
 स्य कानीनइत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते । तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति एवंहि सर्वएव धर्मा-
 श्चातुर्वर्ण्यप्रतिबोध्यन्ते अन्तरे प्रभवानां च तत्र बहुत्वंब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयं नचैतेषामप्येकजातिः सर्वजातिष्वे-
 तस्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः । यथैव ब्राह्मणादूढायां ब्राह्मण्यांजातोब्राह्मणएवंक्षत्रियादयोपिसमजातीयमातृपितृजाताः सर्ववि-
 शेषाभावे च कुतः सामान्यं नहि शिशपादिसर्वविशेषाभावेवृक्षत्वसंभवः अन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमास्तत्रानुलोमामातृ-
 जातीयाः प्रतिलोमास्तुधर्महीनाअन्यत्राहिंसादिभ्यस्ते सर्वैस्वसंज्ञाभिर्विशेषतो निर्दिष्टाः नचैषांनामापि तत्रास्ति तत्र
 कतमे ते धर्माः [अमीअधिक्रियेरन् कचतद्वचनंयदेतानधिकुर्वीत । नहिकश्चिज्जातिविशेषःस्त्रीयोधर्म] विधिरस्ति सर्ववर्णा-
 नामन्तरभावानांचेति शास्त्रादधिकृतत्वाच्च उच्यते यत्तावदाहिंसादिषुचातुर्वर्ण्यवचनंतन्मन्त्रोपलक्षणार्थमेव । सत्यपि
 प्रतिलोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः प्रत्युतसहचारिजात्यन्तरेण त्रित्वमेवलक्षयितुंक्षमंनान्तरावस्थातुमर्हति तत्रैव च वक्ष्यामः
 इदंचास्ति ॥ शूद्राणांतु सधर्माणः सर्वेष्वंसजाःस्मृताइति । अपध्वंसोऽसंस्कारः सचाष्टविधः व्यभिचारेण वर्णानामित्या-
 दिनोक्तः । व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु अन्यद्वक्ष्यामस्तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिकएव तेषामधिकारः । क्षत्रिय-
 स्य तु मातृजातीयत्वमेव लिङ्गदर्शनान् पुत्रोद्यामुष्यायणस्यसंविधानादितिकर्तव्यताविशेषः श्रुतः अन्येष्वपि श्रौतेषु तस्य
 विधानान्तरं दृश्यते तस्मादेव ब्राह्मणादिजातीयएव समभागः स्वपितृव्येण तस्माद्धर्मेण तंभजेदिति नच यथोक्ते विधौ तदु-
 क्तं तदाहयंशूद्रधर्मा धनस्य यज्ञार्थतायामुक्तायांकुतस्तस्य तावद्भागः । कुण्डगोलकौ क्षेत्रजावेव शिष्टसमाचारश्चैवमेव पा-
 ण्डुधृतराष्ट्रविदुराः क्षेत्रजाः सन्तोमातृजातीयाःअतोयुक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः । किंच पतितोऽपि तत्र प्रतिषिद्धोयस्य सर्वधर्मब-
 हिष्कृतत्वात्प्राप्ताशङ्कैव नास्ति यत्तु सजातीयेष्वपि स्मृत्यन्तरंतदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवंव्याख्येयं कार्यपुत्रविषयतयावा-
 यच्च निर्ज्ञातलक्षणंभवति । तत्किंब्राह्मणार्थो नैवलोकप्रसिद्धः यत्र ब्राह्मणादिशब्दः प्रयुज्यतएवापध्वंसनिवृत्त्यर्थं च सच
 मातापित्रोरेतदेव जातिलक्षणं नचानवस्थानादित्वात्संसारस्य प्रस्तुतन्यायविरोधस्तु साक्षात्प्राप्तसायगम्यत्वआसांजाती-
 नांस्यात्तासु स्मृतिलक्षणायथास्मरणंभवितुमर्हन्ति । यथा वा वसिष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवाद्यत्वंधर्ममनवच्छिन्नस्मृतिपारंप-
 र्यैकैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यते भवन्ति व्यवहारहेतवोवसिष्ठब्राह्मणावासिष्ठाः शृण्वंतीति तद्वदेतद्विष्टव्यं । यथा समाने ब्राह्मण-
 त्वे केचिद्गवोवत्साभारद्वाजाइत्यादिविशेषःस्मृत्येकप्रमाणः । तथैव समाने पुरुषत्वेऽमी ब्राह्मणाक्षत्रियाइत्यादिरूपपूजो-
 व्यवहारः । यैरपि लिङ्गदर्शनत्वे जाबालश्रुतिरुक्ता सत्यकामोजाबालोमातरमपृच्छात्किंगोत्रोहमस्मीति सैवंप्रत्यब्रवीत् बह्वहं-

चरन्तीपरिचारिणीयौवने त्वामालभे नाहंतद्वेदेति स एवमुपश्रुत्य हारिद्रुमंतंगौतममियाय तंहोवाचब्रह्मचर्यंभवतोविवत्स्या-
मि स एवमुवाच किंगोत्रस्त्वमसीति सप्रत्युवाचापृच्छंमातरं सामाताप्रत्यब्रवीत् यौवनेत्वामित्यादि गौतमो न चैतद्ब्राह्मणो-
वक्तुमर्हति समिधंसोम्याहरोपत्वानेष्ये । अस्यायमर्थः बहुभिरहंयौवने पुंभिः संगताभूवं जाने केन जातोसीति । गौतम-
स्तुसत्यवचनान्निश्चिकाय ब्राह्मणेनार्यंजातस्त्वतस्तमुपनिन्येऽतोमन्यामहे स्वैरिणीष्वप्यनूदासु समानजातीयाज्जातासु
तज्जातीयाभवन्ति तदेतन्नाकंचिद्यतेयौवने त्वामालभे यौवने किलनस्मृतिर्द्वीभवत्युत्कलिकाबहुलत्वाद्यौवने चेतसः । किंच
परिचारिणीपरिचारिकाहेतोः क्षुधापीडिता बहुविचरन्ती नैकस्मिंस्थाने ततोमे नस्मृतिरस्तिभर्तुः किंगोत्रमिति अतः स्तिमे-
तत्समानजातीयोदायां जातास्तज्जातीयाइति । गौतमस्यापि नततोवचनाद्ब्राह्मणोयमित्यवगमः प्रागेवासौ तंब्राह्मणइति वेद
• गोत्रंतु न वेद गोत्रप्रश्नेन चरणप्रश्नोवेदितव्यस्तत्रोपनयनभेदोऽस्तिननु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनं । ननु यथा केचिदाहुः
जातिप्रश्नोयमाभिजात्याद्गोत्रेवजातिमवगमिष्यामि साक्षाज्जाति प्रश्ने हि मुखरता स्यात् ॥ ५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वर्णेष्वित्युपलक्षणं संकीर्णेष्वपि । तुल्यासु सवर्णासु मूर्धावसिक्तत्वादिजातिसजातीयासु-
वा । पत्नीषु परिणीतासु नत्वेवमेवगृहीतासु । अतएव याज्ञवल्क्योविन्नावेषविधिरित्युपसंहारमाह । एतेन कुण्डगोलक-
योर्वर्णबाह्यतोक्ता । अतएव बौधायनः ॥ एतानर्थस्यविवाहानाहुरेतैः संस्कृताभिरुत्पन्नास्तज्जातीयाभवन्ति नान्यइति ।
व्यासश्च ॥ भार्याजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतो न्यथेति । देवलश्च ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववा-
टइतिख्यातः शूद्रजन्मा सजातितः । व्रतहीनाअसंस्कार्याः सवर्णास्त्वपि ये सुताः । उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्मणइति ब-
हिष्कृताः ॥ शूद्रजन्मेति त्रैवर्णाप्रवेश्यत्वाभिप्रायेणोक्तम् । शूद्रस्यनु जातोपि दास्यांशूद्रेणांशहरइत्यभिधानादनूढोत्पन्नो-
पि परिणीतभार्योत्पन्नसमएवातएवसशूद्रः । नच कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे ततएव श्राद्धाधिकाराच्छ्राद्धप्रकरणे त-
न्निषेधवैयर्थ्यमेवं स्यात् पंक्तिदूषकतया हि तेषां तत्राभिधानं तच्च ब्राह्मणभ्रमस्य तत्रसंभवात्प्रवेशे पंक्तेरेव दूषणा-
च्छ्राद्धवैयर्थ्यंभवतीत्येतदर्थमुक्तम् । तुल्यासुअक्षतयोनिषु परिणेतुरव्येनासंस्पृष्टासु । एतेन पौनर्भवस्याप्यब्राह्मण्यमुक्तम् ।
आनुलोम्येन वयसआनुलोम्येन वरापेक्षयाऽल्पवयसि कन्यायामुत्पन्नइत्यर्थः । तेनाधिकवयसः परिणीतायाः सवर्णाया-
अपि पुत्रेण ब्राह्मणइत्युक्तम् । अतएव यज्जातीयौ यज्जातापितरौ तज्जातीयाएव ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्षि समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन
ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मानापित्रोर्जात्यायुक्तास्तज्जातीयाएव ज्ञातव्याः ।
आनुलोम्यग्रहणंचात्र मन्दोपयुक्तमुत्तरलोकउपयोक्ष्यते गवाश्वादिवदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकत्वाभा-
वादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां ब्राह्मणादिजातित्वम् । तथाचदेवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववाटइति ख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीनानां संस्कार्याः स्वतत्त्वास्त्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्मणइव बहिष्कृताः ॥ व्यासः ॥ येतु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतो न्यथा ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥
सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ इत्यभिधाय विन्नावेषविधिः स्मृतइति ब्रुवाणः स्वपत्न्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा-
दिजातित्वं निश्चिकाय ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षतयोनिष्वितिविशेषणात् कानीनोदोद्विजत्वं गौणम् । आनुलोम्येन ब्राह्मण्यांब्राह्मणा-
ज्जातः तथैव ब्राह्मणत्वजात्याविशिष्टः । एवं क्षत्रियविद्विशूद्रेषु ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अथवर्णानां लक्षणमाह सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति । तुल्यासु अर्हासुसापिण्ड्यदोषरहितास्वि-

त्यर्थः । अक्षतयोनिष्वनन्यपूर्वासु आनुलोम्यमनिद्याविवाहास्तेषु संभूताये वर्णास्तेजात्यन्तराएव ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतयोनिषु संभोगान्क्षतायोनयोयासांता अक्षतयोनयस्तासु आनुलोम्येन संभूताः वयसः आनुलोम्येन वरापेक्षयाहीनवयसि कन्यायां जाताः ते अनुलोमजाः ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ॥ सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरास्वव्यवहितास्वानुलोम्येन यउत्पन्नाः पुत्रास्ते सदृशज्ञेयाः नतु तज्जातीयाः यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां क्षत्रियाद्वैश्यायां तेन सदृशाः नतु तएव । अत्र हेतुः मातृदोषविगर्हितान् तत्सदृशग्रहणान्मातृतउत्कृष्टान्पितृतोनिर्कृष्टान् । द्विजैरिति बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येष्वेतत्संभवति प्रातिलोम्ये पितृतोयहणेन मातृतः पितुर्निर्कृष्टजातीयत्वात् । अतआनुलोम्यग्रहणपूर्वश्लोके यदुक्तमंतरार्थमिति तदिहानर्थकमतः परेषु श्लोकेषूपदिश्यते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरजातासु ब्राह्मणस्यक्षत्रियायां क्षत्रियस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । द्विजैरित्यनुवादस्तेषामेवानन्तरजसंभवात् । सदृशान् पितुर्मातृश्व नतु सजातीयान् क्रमात्सृष्ट्यन्तरोक्तमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणसंज्ञान् । पितृमातृसादृश्याभिधानं ब्रह्मक्षत्रियवैश्याजातान् श्रेष्ठ्यार्थम् । मातृदोषेण मातृभिन्नजातीयत्वेन विगर्हितान् वर्णमध्यबहिष्कृतान् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितान्पितृसदृशान्तु पितृसजातीयान्मन्वादयः आहुः । पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितोनिर्कृष्टाज्ञेयाः एतेषांच नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः हस्त्यश्वरथशिक्षाअस्त्रधारणंच मूर्द्धाभिषिक्तानां नृत्यगीतनक्षत्रजीवनंसस्यरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवादुर्गातःपुररक्षा च पारशवोयकरणानामिति ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वजातीयाव्यवहितजातीयासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादितत्वान् ते द्विजातयइत्याह स्त्रीष्वितिसार्धेन । सदृशान् तद्भिन्नत्वेसति तद्वत्भूयोधर्मशालिनः । अतआह मातृदोषविगर्हितान् मातुर्हीनजातित्वेन जात्यन्तरकर्मन्तरयुक्तत्वेन निन्दितान् मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानितिशेषः ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । अथवर्णसंकरजातानाह स्त्रीष्वनन्तरजातास्त्विति । अनन्तरजातास्वनन्तरवर्णजातासु द्विजैरुत्पादितान्ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रयाश्चोत्पादितान्सुतान् सदृशान् एवकारोजात्यन्तरभ्रमनिवृत्त्यर्थः । भ्रमप्राप्तौ कारणत्वेनोक्तं मातृदोषविगर्हितानिति विशेषणं तथापि सदृशानित्यर्थः ऊढासुतविषयमेतन्मातृदोषमात्रस्यैवोपन्यासादनुद्वाहस्योभयदोषवत्त्वात् ॥ ६ ॥

अनन्तरासुजातानांविधिरेषसनातनः ॥ द्वेकान्तरासु जातानांधर्म्यविद्यादिमंविधिम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येनार्धश्लोकेनोक्तमर्थमनुवदति द्वितीयेन वक्ष्यमाणसंक्षेपः द्वेकान्तरा द्यन्तरा ब्राह्मणस्य शूद्रा एकान्तरा वैश्या नातीवश्लोकः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यन्तरासु त्वद्वितीयान्तरितासु त्वस्यानन्तरवर्णव्यतिरिक्तवर्णस्त्रीष्वितियावत् ब्राह्मण-

(७) द्वेकान्तरासु जातानां=द्यन्तरासु च जातानाम् (ख, च)

स्य वैश्यायांशूद्रायांच क्षत्रस्य शूद्रायाम् । धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं प्रकारम् । यद्यप्यग्रे संज्ञामात्रमुक्तं तथापि तत्संज्ञानुवादेनान्यत्रोक्तान्धर्मानभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एषपारंपर्यागततया नित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन द्वाभ्यांच वर्णाभ्यां व्यवहितासूत्पन्नानां । यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिवक्ष्यमाणंधर्मादनपेतंविधिजानीयात् ॥७॥

(४) राघवानन्दः । अम्बष्ठादीनामुत्पत्तिमाह द्वीति । द्विश्चैकाचेति छेदः । ताम्यामेतासु जातानां विधिमुत्पत्ति इमं वक्ष्यमाणम् । तेनात्र विप्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तामपेक्ष्य वैश्या द्यन्तरा तांचापेक्ष्य शूद्रा च्यन्तरा इतितिस्रः । क्षत्रिया तु वैश्याद्यन्तरामपेक्ष्यैकान्तराशूद्राएवद्वे अतएव वक्ष्यति विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वित्यादि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एषविधिः पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तोविधिः । द्यन्तरासु स्वानन्तरजातिभ्यां व्यवहितासु ब्राह्मणस्य वैश्यासु क्षत्रियस्य शूद्रास्त्वित्यर्थः । ब्राह्मणस्य रुयन्तरायाः शूद्रायाअप्युपलक्षणमेतत् इमंविधिंवक्ष्यमाणं वर्णातत्त्वंद्यन्तरच्यन्तरयोः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यन्तरासु ब्राह्मण [त] वैश्यायां शूद्रायांच । नृपकन्यायां वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अम्बष्ठौ भवतः । आत्मा विज्ञायते पुत्रइति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठोनामजायते ॥ निषादःशूद्रकन्यायांयः पारशवउच्यते ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या तत्र जातोऽबधः । स्मृत्यन्तरे शृङ्गकण्ठइत्युक्तः । द्यन्तरायां शूद्रकन्यायां निषादः पारशवश्च निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते । कन्याग्रहणस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमिति व्याचक्षते वैश्यस्त्रियामित्यर्थः । एवंसर्वत्रद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादसंज्ञायां मत्स्यघातकर्मता माभूदित्यस्य निषादान्तरत्वंद्योतयितुं पारशवसंज्ञानुवादः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याग्रहणादत्रोढायामित्यभ्याहार्यं विनास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामंबष्ठाख्योजायते । शूद्रकन्यायामूढायां निषादउत्पद्यते यतः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रयोर्नास्त्येव द्यन्तरजातिरित्याह ब्राह्मणादिति । यइति नवमाध्यायोक्तानुवादः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य संभूतावाह ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामिति । पारशवउच्यते पारशवनामा चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रकन्यायां ब्राह्मणाज्जातोनिषादः यःपारशवइतिनामाउच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुयोनामप्रजायते ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आचारविहारौ कायचेष्टावाग्यापारश्च तावस्यक्रूरौ भवतः स्वभावानुवादोयं वपुः शब्दः स्वभाववचनएव उभयजातिसंभूतत्वाद्दुभयधर्माभवति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रूरोहिंसआचारोवृत्तं तेन विहारःक्रीडा यस्य ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभावउद्याख्यः पुत्रोजायते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियात्तूयजातेरुत्पत्तिरित्याह क्षत्रियादिति । शूद्रवपुः क्षत्रियः पिता शूद्रामाता ताभ्यां वपुर्यस्य सः ॥ विमान्मूर्धावसिक्तोहि क्षत्रियायांविशःस्त्रियाम् ॥ जातोऽबधस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोपि वा ॥ वैश्याशू-

द्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौस्मृतौसुतौ ॥ वैश्यास्तु करणः शूद्रायां विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति । याज्ञवल्क्योक्तेर्मूर्धा-
भिषिक्तमाहिष्यकरणानां क्षत्रविट्शूद्रकन्यासु विधिवद्भासु यथाक्रममन्तर्भावोच्चेयः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य द्यन्तरायां जातमाह क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामिति । क्षत्रियोत्पन्ननिमित्तैः क्रूराचारैः वि-
हारः कालक्षेपोयस्यास्ति सक्रूराचारविहारवान् ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्पडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रत्रिषाद्यनुवादः चतुर्थस्तु पादोऽपसदाभिधानार्थः । एते त्रैवर्णिकानामेकान्तरद्यन्तरस्त्रीजा-
ताअपसदाएते वेदितव्याः । सदा पुत्रार्थफलदाअपशीर्णाः समानजातीयपुत्रापेक्षाया भिद्यन्ते ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षडेते अनन्तरद्यन्तरजाः प्रागुक्ताः । अपसदाः सदः सस्यं प्रजारूपं सापकृष्टानेनेत्यप-
सदइति नाम कृतम् ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिव्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्र-
याणामेतेषु षट्पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षयाऽपसदाअवसन्नानिकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह विप्रस्येति । नृपतेर्द्वयोः वैश्याशूद्रयोः एकस्मिन् शूद्ररूपे शूद्रायां वैश्यात्करणाख्यः ।
अपसदाः निकृष्टजाः सवर्णापेक्षया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ तासु तेभ्यश्चौर्यतोजातानाह विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्विति । त्रिषु क्षत्रियादिषु । द्वयोर्वैश्यशूद्रयोः ।
एकस्मिन् शूद्रे । वर्णशब्देन वर्णस्त्रियोविवक्षिताः । सदशब्देन फलमुच्यते अपगतसदाअपसदाः सवर्णानन्तरापुत्रकार्यही-
नाइत्यर्थः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य कन्यायां त्रिषु [क्षत्रिय] वैश्यशूद्रेषु जातेषु सत्सु नृपतेः क्षत्रियस्य कन्यायां वर्णयोः
वैश्यशूद्रयोः नृपकन्यायां चैवं वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अपसदौ आत्माविज्ञायते पुत्र इति वैश्यस्यकन्यायां
वर्ण एकस्मिन् शूद्रे उत्पन्ने सति ॥ १० ॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतोभवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । आनुलोम्ये पूर्वोविधिः प्रतिलोम्ये नत्वयमुच्यते कन्याग्रहणमुक्तार्थं वैश्यान्मागधवैदेहौ
यथासंख्येन राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुलोमजानुक्ता प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादिति । राजाङ्गना क्षत्रस्त्री ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमनुलोमानुक्ताप्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम्
अत्रैवं श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्यासूतनामा संजायते वैश्याद्यथाक्रमंक्षत्रियाब्राह्मण्योर्माग-
धवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषांच वृत्तयोमनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादितिद्वाभ्याम् । कन्याग्रहणं योषिन्मात्रपरम् ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियस्यसू-
तोवैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्राज्जातस्तु चाण्डालःसर्वधर्मबाह्यकृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्राक्षत्तारमेव च ॥ शूद्रादा-
योगवं वैश्याज्जनयामास वै सुतमिति ॥ याज्ञवल्क्यवचनमेवानयोर्व्याख्यानमिति विरम्यते । अङ्गेन त्वभोगायनीयतइत्य-
ङ्गना ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । एवमनुलोमजाउक्ताः अथप्रतिलोमजानाह क्षत्रियाद्विप्रकन्यायामिति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायांजातः सूतः । वैश्याद्वाजकन्यायां मागधः वैतालिकोभवति । वैश्याद्विप्रकन्यायां वैदेहोनाम भवति ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोऽनृणाम् ॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि यथासंख्यमेव वैश्यराजन्यइति निर्देशे जातिपरेपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः । मृगक्षीरंकुक्कुट्याण्डइति यथा वृत्तानुरोधात्स्त्रीप्रत्ययोनकृतः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यराजन्यविप्रासु तज्जातीयस्त्रीषु क्रमादायोगवादयस्त्रयः । एषांच प्रतिलोमपरिणयनासंभवादपरिणीतास्तेव जन्म ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानांसंकरोधेषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकराजायन्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्राद्वैश्यक्षत्रियविप्रकन्यासुयथाक्रममायोगवक्षत्तृचण्डालाः स्युरितिभावः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यशब्दे छन्दोनुरोधात् स्त्रीप्रत्ययोनियुक्तः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राद्वैश्यायामायोगवः । शूद्रात्क्षत्रियायांक्षत्ता । शूद्राद्ब्राह्मण्यांजातश्चाण्डालः । सर्वधर्मबहिष्कृतावैश्यराजन्यविप्रास्तेववर्णसंकराजायन्ते । विप्रान्मूर्धाभिषिक्तोहि क्षत्रियायां विशस्त्रियां । शूद्र्यानिषादोजातः । पाराशर्योपिवायोगी ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकःस्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः । क्षत्रिया मागधंवैश्यात् ॥ शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्याच्चाहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्र्यांविनास्वेषविधिःस्मृतः ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्ठोग्रौ यथास्मृतौ ॥ क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । एकान्तरे वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः एतावानुलोम्येन एवमेकान्तरे प्रातिलोम्येन शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः तौ तुल्यौ भवनादिक्रियासु नत्वध्ययनादिषु । चण्डालएकः प्रतिलोमोऽस्पृश्यः यथा च दिवाकिर्तिरलोकेतत्स्पर्शएवंस्नानान्येषु प्रतिलोमेषु सूतमागधायोगवानामनन्तरजातानांचण्डालदण्डापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंबन्धः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राद्वैश्यायां यथाम्बष्ठोयथावा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः पुत्रानुलोम्येन जातोऽप्यनन्तरस्त्रीजातपुत्रापेक्षया निन्दितस्तथा वैश्याद्विप्रायांजातोवैदेहः शूद्रात्क्षत्रियायां जातश्च क्षत्ता । अनन्तरप्रतिलोमजातापेक्षयैकान्तरितजातत्वान्निन्दितइत्यर्थः । यथास्मृतौ निन्दितावतिशेषः ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकान्तरेपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथास्पर्शाद्यहौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानांसूतमागधायोगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । अतश्चाण्डालएवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्तृवैदेहयोः स्पृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह एकान्तरइति । त्वत्त्वजातितोभिन्नैकाजातिरन्तरा व्यवधानं यस्य जन्मनस्तस्मिन्नेकान्तरे जन्मनि यथानुलोमजावम्बष्ठोग्रौस्पृश्यावेवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मणीजोवै-

देहश्च तुल्यौ स्पृश्यत्वादिना स्मृतावित्यन्वयः । वर्णसंकराणां मातृजातीयसंस्कारं प्रापयितुं तेषामनुवादः ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति एकान्तरेत्वानुलोम्यादिति । आनुलोम्यादेकान्तरे जन्मनि यथा ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबष्ठः यथाक्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः यथा प्रतिलोम्येनैकान्तरे जन्मनि शूद्राक्षत्रियायां क्षता तथा वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहकः आयोगवश्च क्षताचण्डालश्चेतिप्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षता ब्राह्मण्यां चण्डालइत्यर्थः वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्यर्थः परेऽन्ये एतेष्वपसदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेन अन्तरे आनुलोम्यात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठः । तु पुनः शूद्रात् वैश्यायां आयोगवः । शूद्राक्षत्रियायां क्षता । शूद्राद्ब्राह्मण्यां अधमः एकेन अन्तरे राजन्यात् शूद्रायां जातः उग्रः अम्बष्ठोऽग्रीयथास्मृतौ भाषण-
स्पर्शयोग्यौक्षत्तृवैदेहिकौ प्रतिलोमेन जन्मनि तद्वत् भाषण स्पर्शयोग्यौ । क्षत्रियायां शूद्रात् क्षतारं जनयति ब्राह्मण्यां वै-
श्यात् वैदेहकः ॥ १३ ॥

पुत्रायेऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ताद्विजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा ब्राह्मणाक्षत्रियायां वैश्यायां च एवंक्षत्रियादुभयोस्ताननन्तरनाम्नः प्रचक्षते । अनन्तरा-
ऽनुलोमा या जातिः समाना तेषामातृजातीयाइत्यर्थः । अनन्तरग्रहणमविवक्षितमतएवाह मातृदोषादिति पितृजात्युत्कर्षेण
नोदुष्यन्ते । अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः संस्कारास्तेषु कर्तव्याइत्युक्तं भवति तर्हि वद्वचनमन्तरेण
क्षत्रियादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते अश्वतरवजात्यन्तरत्वात् वचनेन तु मातृजातावुक्तायामदोषाः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरस्त्रीजाः विप्रस्यक्षत्रियायां क्षत्रस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । अनन्तरनाम्नः
क्षत्रियादिनाम्नः प्रचक्षते मातृदोषात् । क्षत्रियादिमातृकत्वान्मातृजातिसाधारणो धर्मस्तेषामित्यर्थः । अनन्तरनाम्नइति ना-
मग्रहणान्नाममात्रं नजातिरिति दर्शितम् ॥ १४ ॥

(३) कुड्डूकः । मातृदोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्यन्तरप्रदर्शनार्थं ये द्विजातीनाम-
नन्तरैकान्तरद्यन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते ।
मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातिव्यपदेशकथनमातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनःस्पृश्यत्वार्थमनुलोमजात्यन्तरत्रयमाह पुत्राइति । द्विजन्मनामनन्तरासु स्त्रीषु उग्राम्ब-
ष्ठायोगवजातीयासु विप्राचैः पुत्राजायन्ते ते अनन्तरनाम्नः आवृतादिनामकजातियोगिनः । तत्संज्ञामातृजातिसंस्कारार्थं
तिमेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पुत्रायेनन्तरस्त्रीजाइति । अनन्तरनाम्नोन्तरवर्णनाम्नः क्रमेण क्षत्रियवैश्यशूद्रनाम्नः
मातृजातीयानित्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनन्तरस्त्रीजाये पुत्राअम्बष्ठोऽक्षत्तृवैदेहकायोगवाः एते पुत्राः अनन्तरस्त्रीजाता अनन्तरना-
मानः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामातृतोनाम जायते ॥ आभीरोंऽबष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयं निषादोऽस्मिंल्लोकेन शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातोयः प्रागुक्तः किं तर्हि यः प्रतिलोमोवक्ष्यमाणः

(१४) नाम्नस्तु=जातास्तु (य)

प्रतिलोमाधिकाराप्रतिलोमादिपुल्कसाजातिः प्रसिद्धा । एवंशूद्रानिषाद्यांकुक्कुटकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणादिति अनुलोमविलोमसंकरस्त्रीभूतमवर्णजनितमेतत्कुलम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोऽया उया चासौ कन्याचेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अंबषा तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्योजायते शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नाऽऽयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धि-
ग्वणोजायते ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । ते एवावृताभीरधिग्वणजातयइत्याह ब्राह्मणादिति ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यान्सङ्करजातानाह ब्राह्मणादुग्रकन्यायामिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आवृतोहस्तिपः । अम्बषकन्यायां विप्रात् आभीरः । आब्राह्मणात् आयोगव्याधिग्वणः ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमोऽनृणाम् ॥ प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयोगवइतिप्रागुक्तमातृकर्मणाधमःसर्वसंकरजेभ्योऽप्यधमः । शूद्राज्जाताएतइत्यर्थः । अयोगव्यांयोजातः कैवर्ताख्यः सोऽत्रनिषादजत्वानिषादः एवंवैश्यादित्यत्रापि ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमइत्येते त्रयोव्युक्तमेण वैश्याक्ष त्रयाब्राह्मणीषु पुत्र-
कार्यादपगतास्त्रयः शूद्राजायन्ते । पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषांपुनर्वचनं एवमुत्तरश्लोकउक्तानामपि ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकार्यविच्छेदाय षण्णां प्राप्तमपसदत्वमनुवदति आयोगवश्चेतिद्वाभ्याम् । अपत्यकार्यात्सी-
दन्तीत्यपसदाः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूतएव तु ॥ प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेप्यपरे त्रयोऽपसदाअत्यन्तापकृष्टाइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाब्राह्मण्योमागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्येवंप्रातिलोम्येनापरेपि त्रयः पुत्रकार्यादप-
जायन्ते ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतीपंप्रातिकूल्यम् । संकरोनरकार्यैवेत्युक्तेःप्रातिलोम्यमेवात्रहेतुः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यात्क्षत्रियायां मागधः । वैश्यात् विप्रकन्यायां वैदेहः । क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतः भव-
ति । एते प्रतीपं विपरीतं जायन्ते ॥ १७ ॥

जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यान्तु सवै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादात् ब्राह्मणशूद्रापुत्रात् । एवंनिषाद्यामित्यपि ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादाच्छूद्रायां जातोजात्या पुक्कसोभवति । निषाद्यां पुनः शूद्राद्योजातः सकुक्कुटकनामा स्मृतः
॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यानपितथाविधानाह जातइतिद्वाभ्याम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायांनिषादाज्जातो जात्या पुल्कसः भवति । निषाद्यांशूद्राज्जातःकुक्कुटकःस्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाकइति कीर्त्यते ॥ वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नोवेण उच्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलोमाः स्त्रियः प्रतिलोमाः पुमांसस्तयोः संभवे श्वपाकवेनौ प्रतिलोमजातीयौ ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्तुजातइति पितृदोषात् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्रा तेन तस्यां जातः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहकेनांबष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेणइति कथ्यते ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेणोबुरुडः ॥ १९ ॥

(५) रामचन्द्रः । उग्रायां उग्रजात्यांक्षत्तुजातः श्वपाकः । आंबष्ठ्यांवैदेहकेन जातः वेणइति उच्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । नैते प्रतिलोमवर्णसंकरास्युरतोस्मिन्विधाबुच्यते द्विजातयोयान्सवर्णासु जनयन्ति ते वेदव्रताभवन्ति । अब्रह्मचारिणः सावित्रीपरिभ्रष्टाउपनयनहीनाश्च तदा ब्रात्याइति तान्निर्दिशेत् । अब्रताअनयन्तीति नायंसंबन्धः नहि व्रतिनोऽव्रतावा जन्यन्ते जातानामुपनयनसंस्कारविधानात् उक्तब्रात्यलक्षणानुवादउत्तरविवक्षया यस्त्वयंपाठोऽव्रतायाअनयन्ति तान्ब्रात्यान्विनिर्दिशेत्तदसत् उक्तब्रात्यलक्षणविरोधात् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सावित्रीपरिभ्रष्टाननुपदेश्यसावित्रीकान् । ब्रात्यनाम्नोवर्णब्राह्मणान् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोपनयनान्ब्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वत्रयोप्येतइत्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणंप्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वंप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यानामिवतज्जानामपिपुत्रकार्यनिवृत्त्यर्थं ब्रात्यत्वमाह द्विजातयइति । तेस्वयमव्रताः कालेऽप्राप्तोपनयनाःअनुलोमेनोद्वाहितास्वक्षतयोनिषुसवर्णास्त्वपिजनयन्तियान् तान् सावित्रीभ्रष्टत्वेनाव्रतानितिकृत्वा ब्रात्यान्निर्दिशेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथत्रैवर्णिकानामनुपनीतानां जात्यन्तरत्वमाह द्विजातयस्सवर्णास्त्विति । यान्सुताअनयन्ति तान्ब्रतानुपनीतान् अतएव सावित्रीपरिभ्रष्टान् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रतान् अकृतयज्ञोपवीतान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्रात्यान् इति अभिनिर्दिशेत् कथयेत् ॥ २० ॥

ब्रात्यान्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ॥ आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव च ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्ववर्णास्त्वपि पूर्वश्लोकादनुवर्त्यते इह स्त्रीजातेरनुपादानादवश्यंभावाच्च तदपेक्षायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोभृजकण्टकः स्मर्यते अतोविशिनष्टि । पापात्मेति सहानुलोमत्वान्नपापात्मा अयंचासंस्कृतात्मनोब्रात्याज्जातोनाधिकारित्वाद्युक्तंयन्निन्द्यते नच पर्यायशब्दादेशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः पूर्वैस्तुव्याख्यातंतत्पुत्रपौत्राणामेताआख्याभृजकण्टकोब्राह्मण्यां जातआवन्त्यश्चावन्त्यां तस्यामेव वाटधानो वाटधानात्पुष्पशेखरएवमुत्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्याद्विप्रात् ब्रात्यायामेव विप्रायां सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेः तत्र भूर्जकण्टकः सवर्णयोरप-

(२१) पुष्पधःशैख=पुष्पशेखर (मे०)

त्यम् । भूर्जकण्टकस्त्रियां विप्राद्वात्यादावन्त्यः । आवन्त्यांवाढइत्यादिपूर्ववज्जातिस्त्रीषु ब्रात्येन विप्रेण जनिताविप्रजाः । ऋणादिष्वपि ब्रात्यक्षत्रियादिजनितेषु सुधन्वाचार्यादिषु च ब्रात्यवैश्यजनितेषूत्तमम् । आद्यस्य तज्जातीयस्त्रियामुत्तरेषां तु पूर्वपूर्वजातिस्त्रियां जन्मेति । पापात्मेतिविशेषणं निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुट्टूकः । ब्रात्याद्ब्राह्मणात्सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथाऽऽवन्त्यवाढधानपुष्पधशैखाजायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । ते तु ब्रात्यास्त्रयस्तज्जातानाह ब्रात्यार्विततित्रिभिः । तत्र तथाविधब्राह्मणजाः पञ्च भूर्जकण्टकादयः । झल्लादयः सप्त क्षत्रियजाः । पञ्चवैश्यजाः । पञ्चेतिदेशसंज्ञाभिरेते प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । देशभेदेनैकैकस्य नामानीतिकुट्टूकः अन्यथैकजात्यावर्णद्वयानुपपत्तेः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । विप्रादिति विशेषणंब्रात्यत्वेऽप्यस्य विप्रत्वमूलच्छेदो नास्तीति सूचयितुं । असंस्कृतपितृजातः पापतर इत्यभिप्रायेणोक्तं पापात्मेति । पञ्चैते सजातिषूढासु स्त्रीषु जाता अपि संस्कारविप्रकर्षादुत्तरोत्तरमपकृष्टावृत्तितो देशतो वा भिन्नसंज्ञाविज्ञेयाः षष्ठादीनामवचनन्तु जात्यन्तरत्वेनाप्रसिद्धेः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीनां ब्रात्यजातिर्भवति उपनयनाभावात् । ब्रात्याद्विप्राद्विप्रकन्यायां भूर्जकण्टको नाम जातिर्जायते । भूर्जकण्टकः स्मृतः कण्टको ज्ञेयः आवन्त्यः ॥ २१ ॥

झल्लोमल्लश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च ॥ नटश्च करणश्चैव खसोद्रविडएव च ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एव जातीयावेदितव्याः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । और्णादयः सप्त राजन्याद्वात्यात् ॥ २२ ॥

(३) कुट्टूकः । क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव नामानि ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । श्लोकद्वयमनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजन्याद्वात्यात्क्षत्रियायां जातः झल्लनिच्छवः नटः करणः खसः द्रविडः ॥ २२ ॥

वैश्यात्तु जायते ब्रात्यात्सुधन्वाचार्यएव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुधन्वाचार्यादयः पञ्चवैश्याद्वात्यात् ॥ २३ ॥

(३) कुट्टूकः । वैश्यात्पुनर्ब्रात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्याद्वात्याद्वैश्यायां जाताः सुधन्वादिसात्वतान्ताः ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ॥ स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यभिचारः परस्त्रीगमनं तत्समानजातीयासु परकीयात्वनुलोमप्रतिलोमासूढात्वनूदासु च तात्स्यं अवेद्यावेदनमविवाहाविवाहः अविवाहाः त्वसृन्प्रादयस्तद्योन्यः । स्वकर्मणां त्यागउपनयनवेदग्रहणादीनां क्षत्रवृत्त्यादयोऽपि पुत्रपौत्रान्वयिन एवमुक्ताः केचित् ॥ २४ ॥

(३) सर्वज्ञनारायणः । व्यभिचारेण सवर्णायामेव परभार्यायां व्यभिचारेण कुण्डगोलकपौनर्भवाः । असवर्णा-

यांच यथा ब्राह्मण्याक्षत्रियस्य व्यभिचारात्सूतइति । अवेद्यावेदनेनाविवाहानामसवर्णानांसवर्णानामपिसगोत्रादीनांविवा-
हेमूर्धावसिक्तचाण्डालाद्याः । स्वकर्मणामुपनयनव्रतानां त्यागात् व्रात्यजाः । वर्णसंकराश्चातुर्वर्ण्यबाह्याः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन सगोत्रादिविवाहेनोपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम
जायते अतोयुक्तमस्मिन्करणे व्रात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणापि वर्णसंकरोभवतीति संक्षिप्याह व्यभिचारेणेति । विहाय विन्नास्वपतिमा-
भिमुख्येन कामुकम् । चरतीति स्वतन्त्रा या सा स्मृता व्यभिचारिणीतिव्यभिचारेण वर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेनेति दृष्टान्तार्थः ।
व्यतिषङ्गेनेतिमेधातिथिः । नियुक्तातिरिक्तपरस्त्रीगमनेनेत्यर्थः । अवेद्याः सगोत्राः सवर्णावा तासां विवाहेन । स्वकर्मणां
संध्यादीनां त्यागेन स्वकालाग्राप्तोपनयनैर्व्रात्यानां संकरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । यदीदंस्काराभावे जात्यन्तरत्वमुक्तं तदनुपपन्नमित्याशङ्क्यदृष्टान्तेन स्थापयति व्यभिचारेण वर्णा-
नामिति । अवेद्याअविवाह्याः पुनर्भवादयस्तासांवेदनेन विवाहेन संकरोभातापित्रोरविद्याजातिप्राप्तिः । व्यभिचारेण वर्णाना-
मिति प्रसिद्धव्यभिचारोदृष्टान्तार्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानांव्यभिचारेण च पुनः अवेद्यावेदनेन च अविवाह्याविवाहेन स्वकर्मणामुपनयनादीनांत्यागेन
वर्णसंकाराजायन्ते ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयोये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यतिषङ्गः संबन्धइतरेतरमनुलोमानामनुलोमैः प्रतिलोमैश्चैवंप्रतिलोमानामन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च
वक्ष्यमाणसंज्ञायैवचनम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यउक्ताः प्रतिलोमानुलोमजास्तेपि यदा अन्योन्यं संकीर्णैरेव व्यवतिष्ठन्ते व्यभिचरन्ति ।
व्यतिषङ्गजत्वाद्यतिषक्ताव्रात्याः । तत्र ये जायन्ते तान्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनश्च सूतादीनां चण्डालातिरिक्तपञ्चानामनुलोमजत्वाद्यर्थमाह संकीर्णैतित्रिभिः । अनुलोम
जाइतिदृष्टान्तार्थम् । अन्योन्यव्यतिषक्ताः अन्योन्योन्यं परस्त्रीपुंभ्यः कामतोव्यतिषक्तेभ्योजाताः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवंसंकीर्णपितृमातृकाः प्रायशः प्रतिलोमानुलोमाउक्ताइदानींसंकीर्णपितृमातृकान्प्रतिलोमजानुलो-
मजान्वक्ष्यामीत्याह संकीसंकीर्णयोनयइति । संकीर्णयोनयः संकीर्णभ्योजाताअन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमजैः सं-
बन्धाः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये प्रतिलोमानुलोमजाः प्रतिलोमजानाह सूतवैदेहचाण्डालाः अनुलोमजाअम्बष्ठनिषादमाहिभ्यो-
धकरणाः षट् अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमानांपरस्परव्यभिचारयुक्ताः तान् ॥ २५ ॥

सूतवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥ मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगवएवच ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तलक्षणाएते प्रतिलोमाउत्तरार्धपुनरुपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सूतादयः प्रागुक्ताः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्धमनूयन्ते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजादपि नराधमः शुद्धस्यब्राह्मणीगमने महापातकित्वात्तस्याअपि तथात्वान् । चण्डालग्रहणं निवीतमनुष्याणामितिवद्यतिरेकमुखेन स्तुत्यर्थः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रतिलोमजैभ्यः प्रसूतान्वक्तुं प्रतिलोमजानुक्तंस्तावदनुक्रामति सूतोवैदेहकश्चैवेति । सूतोविप्रायां क्षत्रियाज्जातः वैदेहकस्तस्यामेव वैश्यात् चण्डालस्तस्यामेव शुद्रात् मागधः क्षत्रियायां वैश्यात् क्षत्ताजातिस्तस्यामेव शुद्रात् आयोगवोवैश्यायां शुद्राज्जातइति पूर्वमुक्तंहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूतइति द्वाभ्यामाह । ततः सूतः वैदेहकः चाण्डालःनराधमाः ज्ञेयाः मागधः क्षत्ता अयोगवएते षट् सदृशान्वर्णान् प्रतिलोमानुलोमयोनिषुजनयन्ति । प्रवरासु उत्तमासु चकारात् क्षत्रियपुत्रोमागधोब्राह्मण्यां अपरुष्टासु योनिषुमातृजात्यामातृसमानजातीयाः ॥ २६ ॥ २७ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्यांप्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । एते सूतादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिसदृशान् जनयन्ति तज्जातीयानित्यर्थः । तद्यथा सूतः सूतायां सूतमेव जनयति एवंचण्डालः चण्डालायां येच मातृजात्याः प्रसूयन्तेऽनुलोमामातृजातीयाये पूर्वमुक्तास्तानन्तरानाम्प्र-
इति तेऽपि स्वयोनिषु सदृशानेव जनयन्ति यथा ऽम्बष्ठोऽम्बष्ठांतथा वैश्यायामात्मनोहीनावैश्याञ्जनयन्ति मातृजातिवत्स्वो-
क्तत्वात् । अन्ये पुनः पठन्ति मातृजातौ प्रसूयन्ते अर्थश्चायं वर्णयोनिषु आम्बष्ठदौ मातृजातौ च वैश्यायां सदृशानेव जन-
यन्ति । यद्यपि शुद्धवैश्येभ्यउत्क्रष्टाऽम्बष्ठदयस्तथापि साम्यमुच्यते वैश्यधर्मउभयेषामधिकारात् अनुलोमग्रहणंमातृजा-
ति [पदसामर्थ्याल्लिभ्यतेसत्यपिप्रतिलोमप्रत्यक्षमर्थकत्वेप्रसज्यतइति । प्रवरासुचयोनि]' षु प्रतिलोमागच्छन्तोऽजनयन्तिही-
नतरमित्येवंज्ञेयंक्षयमाणपर्यालोचनया दृष्टमयोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिताअयोगवादिव्यपदेशंलभन्ते सदृशग्रहणंतु
प्रातिलोम्यंच सामान्येन हीनतरत्वंचावान्तरविशेषमनपेक्ष्य प्रयुक्तेनायमत्र वाक्यार्थः प्रतिलोमेभ्यः समानजातीयासूक्रष्ट-
जातीयासु च प्रतिलोमाएव भवन्ति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयोनिषु सूतादिजातीयासु स्त्रीषु सदृशान् स्वसदृशधर्मणः । तथा मातृजात्यांसूतादिमा-
तृसमजातीयायां ब्राह्मण्यादिरूपायाम् । तथा मातृजातिषु प्रवरासुत्तमासु यथा क्षत्रियापुत्रोमागधोब्राह्मण्यामिति । स्व-
जातीयस्वमातृजातितदुत्क्रष्टजातियोगाच्चिविधोव्यभिचारः ॥ २७ ॥

(३) कुड्डूकः । एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिकुर्वन्ति । यथा शुद्धेण वैश्यायां जातआयोगवः
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु चकारादपरुष्टायामपि शुद्धजातौ सर्वत्र सदृशान्वर्णा-
ञ्जनयन्ति सदृशत्वंच न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्त-
त्सदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितास्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदैवाप्रामत्वाद्नेन विधीयते । किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु
जनितत्वात्क्रियादुष्टाआयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे
ब्रह्महृत्त्रनन्तरजनितोब्रह्महन्तृमातापितृजनितवदधिकदुष्टएव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातोयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजाती-
यायां जनितः पितृतुल्यएवोचितोऽनु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एते षट् सूतादयः स्वयोनिषु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु सदृशान् सजातीयान् । एतदेव नि-
गमव्याजेन हेतून्दर्शयन्नाह मातृजात्यामिति । प्रवरासु स्वयोनिषु तत्तन्मातृजात्यवच्छिन्नासु प्रसूयन्ते यतः अतएव प्र-

तिलोमजास्तुकर्महीनाइतिगौतमवचनम् । अतएव मातृवद्वर्णसंस्कारइत्यपि संगच्छते । यथा शूद्रात् वैश्यायामायोगवएव मायोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरायामायोगवः यंसुतं जनयेत्सुतोवैश्यजात्युक्तसंस्कारार्हः । एवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता क्षत्रियायां क्षत्रजातौयंजनयेत्सः क्षत्रियसंस्कारार्हः । वैश्यात्क्षत्रियाजोमागधः सच क्षत्रियायां यंजनयेत्सोपि क्षत्रियसंस्कारार्हः । एवं सूतवैदेहयोरपि । प्रवरास्वितिविशेषणाच्चण्डालस्यनसंस्कारइमिमेधातिथिः । पितृताधिकगर्हतांस्वजातावपि जनयन्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति कुल्लूकः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमित्यपेक्षायामाह एतेषडिति । एते सूतादयः षट्सदृशान्सजातीयान्वर्णान् योनिषु सूतवैदेहिनीचण्डालीप्रभृतिषु जनयन्ति वर्णशब्दोमनुष्यावान्तरजातिमात्रवचनः मातृजात्यां स्वमातृजातिसदृशानेव जनयन्ति सूतवैदेहकचण्डालानां मातृजातिब्राह्मणजातिः मागधक्षत्रोर्मातृजातिः क्षत्रियजातिः आयोगवस्य मातृजातिर्वैश्यजातिः तासु जातिषु सदृशानेव जनयन्तीत्यर्थः किञ्चित्प्रवरासु च योनिष्वात्मनः प्रवरासु मातृजातिव्यतिरिक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु च सदृशानेव प्रसूयन्ते जनयन्ति । अनेन श्लोकेनैतदुक्तंभवति सूतः सूत्यां सूतमेव जनयति नान्यं एवंमातृजात्यां च ब्राह्मण्यां सूतमेव तदितरासु क्षत्रियवैश्यस्त्रीषु च सूतमेव एवंवैदेहकादयोपीति ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणांवर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य ब्राह्मणस्य त्रयाणांवर्णानामात्माजायते द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वंजायते तथास्वयोनौ एवंत्रयाणांवर्णानांब्राह्मणोद्विजान् जनयति एवंबाह्येष्वपि प्रतिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मणोरात्माद्विजत्वंभवति सति च द्विजत्वे उपनयनकर्तव्यं वक्ष्यन्ति च एते षट्द्विजधर्माणइति एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमतामातृजात्यामातृजातीया स्तुतिमात्रमिदं वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनन्तर्यादनन्तरवर्णे आत्मजातिसदृशजातिमूर्धावसिक्तादिः । स्वयोन्यां स्ववर्णेचात्मजातीयएव । तथा बाह्येष्वपि । तथाहि मूर्धावसिक्तान्मूर्धावसिक्तायां तज्जातीयएव । ततएवत्वावन्त्यामात्मसदृशइत्यादिः । पारशव्यांतु ततोपि हीनजातिरेवमनुलोमजानपेक्ष्य प्रतिलोमजानामतिहीनत्वात्तेषां प्रतिलोमजानां स्वजातीयायामन्तरायां सदृशव्यवहितायां हीनतरमपत्यमिति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा त्रयाणांवर्णानांक्षत्रियवैश्यशूद्राणामभ्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्यात् द्विजउत्पद्यते सजातीयायां च द्विजो जायते एवंबाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातेषूक्तर्षापक्रमोभवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषांवचनमुपनयनार्थमित्याह तन्न प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाइति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामुत्कृष्टत्वं सदृष्टान्तं निगमयति यथेति । त्रयाणां विप्रादीनां मध्ये यथास्यब्राह्मणस्य स्वयोन्यामिवानुलोम्येन द्वयोः क्षत्रियावैश्ययोः आत्माद्विजउत्पद्यते एवंवैबाह्येषु वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योरात्मा द्विजउत्पद्यते एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । तेषु आयोगवादितिसृष्वपिब्राह्मण्यादिषु ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवस्थापयति यथा त्रयाणां वर्णानामिति । त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां अनन्तर्याऽनन्तरजातया स्वयोन्यां द्वयोरात्मा त्वस्ववर्णोयथा जायते तथा बाह्येष्वपि क्रमः प्रतिलोमानामपि तथा प्रकारः । एतदुक्तंभवति यथा वैदेहकः त्वस्यां ब्राह्मण्यां च वैदेहकं आयोगवः त्वस्यां क्षत्रियायां चायोगवं क्षत्ता त्वस्यां चण्डाल्यां च क्षत्तारंजनयतीति अनेन सिद्धवदनुदितेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेतिदृष्टान्तः । यथा त्रयाणां क्षत्रियादीनां स्वयोन्यामानन्तर्यात् द्वयोःक्षत्रियवैश्ययोरात्मैव जायते तद्यथा क्षत्रियात्क्षत्रियायां वैश्याद्वैश्यायां उत्तमासु योनिषु आत्मैव जायते पुत्रइति श्रुतेः । शूद्रायांइतितथा बाह्येषु आयोगवादिषु प्रतिलोमजेषु क्रमः ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहून्स्ततोप्यधिकदूषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । तेचाप्ययोगवादयः षट्बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति तद्यथायोगवः [क्षत्रियायांक्षत्रा-
योगव्यांपरस्परमात्मापेक्षयागर्हितान् जनयन्ति तद्यथायोगवःक्षत्रियाया]^१ मात्मनोबाह्यतरंजनयति ततोपि बाह्यतरं च-
ण्डालाभ्यः एवंसर्वत्र ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेदेतदाह ततोभ्यधिकदूषितानिति ॥ २९ ॥

(३) कुड्मूकः । ते चायोगवादयः षट्परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूता-
जनयन्ति । तद्यथाआयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनोहीनतरंजनयति तथा क्षत्ताभ्यायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयति एवम-
न्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्योपि संकरजातीन्वक्तुमाह तइति । आयोगवादयस्ते अधिकदूषितान् पूर्वभ्योपिनिरु-
ष्टान् ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अनन्तरासु जातानां पितृवर्णत्वमपि पक्षान्तरमिति तेचापि बाह्यानिति । ते सूतादिभ्यः प्रसूता अपि
ततोभ्यधिकदूषितान्स्वेभ्योहीनतमानतएव विगर्हितान्सुबहून्परस्परस्य दारेषु जनयन्ति स्वयोनिषु स्वानेव जनयन्ति पर-
स्परस्य दारेष्विव ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते अयोगवादयः बाह्यान् वर्णबाह्यान् विगर्हितान् परस्परदारेषुजनयन्ति ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रोब्राह्मण्यां बाह्यंजन्तुंप्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरंबाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । एवंपरस्परगमने स्त्रीप्रतिलोमानांपूर्वेण बाह्यतरेण बाह्याजाताः । इदानींचातुर्वर्ण्यकथ्यते सूय-
तिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोत्र प्रकरणे प्रयुक्तः प्रसूयते जनयतीत्यर्थः । तदुत्तर श्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा बाह्यतरं चाण्डालतोऽप्यधमम् । बाह्यात् चाण्डालात् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्ण्या स्त्री
प्रसूयते ॥ ३० ॥

(३) कुड्मूकः । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टचलण्डालाख्यंप्राणिनंप्रसूयते जनयत्येवंबाह्यश्चण्डालादिवर्णचतुष्टये च-
ण्डालादिभ्योप्यपकृष्टपुत्रंप्रसूयते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । बाह्यं बहिरेव वर्तमानं जन्तुं जन्ममरणमात्रशालिनम् । बाह्यश्चा-
ण्डालादिः धर्मादावनधिकारित्वात् ततोपिभिन्नसंकरान्तरम् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । वर्णजातानांसूतादिप्रतिलोमजानांच परस्परसङ्करउक्तः प्रतिलोमजप्रसूतानांजनकेभ्यः प्रतिलोम-
जेभ्योन्यूनतमत्वमुदाहरणविशेषेणव्यनक्ति यथैव शूद्रोब्राह्मण्यामिति । बाह्यजन्तुं चण्डालं बाह्यः सूतादिः चातुर्वर्ण्येचतुर्व-
र्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं निकृष्टं चाण्डालं प्रसूयते तथा बाह्यः आयोगवः बाह्यतरं अत्यन्तनिकृष्टं चतुर्वर्णेषु सृजते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमानबाह्याबाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाहीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्य तु वर्णस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति कस्यचिदनुलोमाः कस्यचित्प्रतिलोमाः कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः । ब्राह्मणस्यानुलोमाशूद्रस्य प्रतिलोमा एव क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाः क्षत्रियस्य द्वावनुलोमौ एकः प्रतिलोमो वैश्यस्यैकोनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ एवमेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमा एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो भेदा भवन्ति ते च केचिद्धीना बाह्यतरास्तु सर्वे एव बाह्यतरत्वं मातापितृजातेर्विप्रकर्षः कर्मभ्यो हीनत्वात्तदेतदुदाहरणैः स्फुटीक्रियते । प्रतिलोमांस्तावद्ब्रूहि त्वा वक्ष्यामः । अयोगवो वैश्यायां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतुरोजनयति सौयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं क्षत्रियचण्डाला अपि एवं शूद्रास्त्रयः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति । एवं वैश्याप्रभवौ द्वौ प्रतिलोमौ क्षत्रियायां मागधो ब्राह्मण्यां वैदेहकः शूद्रायामनुलोमस्तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वर्ण्यं जनयति तदैष एव प्रकारः स यदा शूद्रांगच्छति तदा हीनतरो वर्णो जायते तदपेक्षया । एवं वैश्यांगच्छन् हीनतरं जनयति । एवं क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जातोत्कृष्टा एवमित्यपेक्षा वशाद्धीनांश्चाहीनांश्च एवं क्षत्रिये ब्राह्मणे च दृष्टव्यं ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषोऽनुलोमा एव तस्य भवन्ति एवं चतुर्वर्णान्प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्टिः संपद्यन्तो मुख्याश्चत्वारो वर्णाः साचतुः षष्टिर्भवति । परस्परसंपर्कात्तेषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति । तदुक्तं तेचापि बाह्यांस्तु बहूनि प्रति कूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण वर्तमाना मिथुनी भवन्ति हीनाहीनानित्येकं पदं अथवा हीनाः सन्तोऽहीनान्प्रसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः वर्णान्पञ्चदशैवेति नास्ति तु पंचम इति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशस्तु वर्णत्वमुपचाराद्दृष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्प्रपञ्चयति प्रतिकूलमिति । बाह्यावर्णबाह्यास्तादृशानेव तथा हीना अत्यधमा हीनान्त्यधमानेव प्रसूयन्ते । शूद्रात् ब्राह्मण्यादिषु चण्डालक्षत्रायोगवाख्यास्त्रयोहीना अधमा बाह्यवर्णाव्रात्याश्च प्रतिकूलं प्रतिलोमं वर्तमानाः शूद्रादिस्त्रीषु चतसृषु हीनान्ववान्यान्प्रसूयन्त इति प्रत्येकं चाण्डालादिभ्यश्चत्वारश्चत्वार इति तथा द्वादश । तथा त्वजातीयास्तु त्रीनि पञ्चदश बाह्यान् जनयन्ति । वर्णान्वर्णरूपतया न वस्तुतस्तदृशान् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव विस्तारयति प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानं चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्यं गच्छन्त आत्मनो हीनतरान्परस्परापेक्षया प्रकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति । एवं वैश्यायां ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता उत्कृष्टं जनयति ततोपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता उत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्रायोगवा अपि चातुर्वर्ण्यं चतुरश्वतुरोऽजनयत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाङ्गनयन्तीति नैतन्मनोहरं । पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लोके प्रतिकूलं वर्त्तमाना इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानुलोमजविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते न च संभवात्रेणैवेयं षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवा योगवक्षत्तु चण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदशगर्हिता इति वाच्यं । यतो वै-

(३१) पञ्चदशैव तु = पञ्चदशैव ते (नं)

श्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमतउत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वाच्चैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गृहितत्वस्य संभवात्तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् । युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरितिसर्वथैवाप्रकृतम् । नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णान्पञ्चदशप्रसूयन्त इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्ता ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदशसंपादयन्तीति न संगच्छते असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसंपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलवर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याद्विजप्रतिलोमजेभ्यो निरुद्धत्वात् । शूद्रप्रभवा योगवक्षतृचण्डालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये त्वजातावेते षट्सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतोर्गृहितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यांतरान्प्रत्येकं पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निरुद्धान्पञ्चपुत्राञ्जनयन्ति एवंक्षत्तृचण्डालावपि प्रत्येकं पञ्चपुत्राञ्जनयत इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तथानुलोमजेभ्यो हीनावैश्यक्षत्रियप्रभवामागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्चपुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति । अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्यश्चण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट्यथोत्तरमुत्कर्षान्प्रतिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा चण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु क्षत्तायोगव्यादिषु चतसृष्वयोगववैदेहादिसृषु वैदेहो मागधीसूत्योः मागधः सूत्यांसूतस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रतिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चण्डालान्ताः षड्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्त्येवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । ते बाह्याः कति इत्यपेक्षां पूरयति प्रेति । प्रतिकूलं प्रतिलोम्यम् बाह्याः सूतादयः षडेव हीनाः स्वयं हीनान् नव बाह्यतरान् । जनयन्तीति वर्णान् पञ्चदशैतेषु वर्णपदमुपचारात् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिकूलं वर्तमाना असजातीयस्त्रीषु वर्तमानाः । हीना अनुलोमजेभ्योऽपकृष्टाः । बाह्याः प्रतिलोमजाः षट्सूतादयः हीनानात्मनोऽपकृष्टान् बाह्यतरान्बाह्यतरनाम्नः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ते बाह्यन्तरवर्णाः संकरजातयः प्रत्येकं सूतादिभिरुत्पादिताः पञ्चदशैव नाधिकाः असजातीयानां जनयितृणां पञ्चदशत्वात्तत्प्रसूतानां वर्णानां पञ्चदशत्वं ब्राह्मणप्रभृतयश्चतस्रः अनुलोमजास्त्रयः षट्प्रतिलोमजाश्च एवं षोडशजातिषु स्त्रीषूत्पादिताः सजातीयाः पञ्चदशैवेति सूतादयस्तावदासु षोडशस्त्रीषु त्वस्त्रीमन्तरेणासु पञ्चदशसु पञ्चदशवर्णाञ्जनयन्ति एवं वैदेहकादयोपि प्रत्येकमिति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिकूलं वर्तमानात् आनुलोम्येन वर्तमानान् बाह्यान्तरान्पुनः प्रसूयन्ते । हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान् वर्णभवत्वात् । वर्णान् पञ्चदशैवतु द्विजात्युत्पन्नशूद्रपुरुषजातानां त्रयाणां चातुर्वर्ण्यसंबन्धे द्वादश रूपतश्च त्रय इति पञ्चदश ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् ॥ सैरिन्ध्रवागुरावृत्तिसूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसाधनं मण्डनमुपचारोऽनुवृत्तिः केशरचनाकंकुमचन्दनादिनाऽनुलेपनविच्छित्तिः पाणिपादविमर्दनं ग्रामिलाभकर्मकार्यक्षिप्रकारिताकार्याणामवसरमित्यादिविधिज्ञ एवमुच्यते । अदासंदास्यजीवनं वत्सरभृत्या [षण्मासभृत्या] च कंचनसेवते अथवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय [मता] वागुरावृत्तिर्द्वितीयोऽयं वृत्त्युपायः वागु-

रारण्यपशुर्हिंसनं तच्चार्याणादैवपिच्यर्थं भुधार्थं च नतु व्याधवत्पशून्हत्वा मांसविक्रयेण जीवनं राजनियोगाद्बहुप्राणिवधोजी-
विकार्थः सैरन्ध्रनामानसूते उत्पादयति वर्णकः दस्युर्नामवक्ष्यमाणः अयोगवे जातिविशेषे सामर्थ्यात्स्त्रीत्वलाभः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यानपि कांश्चिदुपलक्षणतया संकीर्णजान्ब्रूत्यासह दर्शयति प्रसाधनेति । प्रसाधनम-
लंकरणं । उपचारोगात्रसंवाहनादिः । अदासं दास्यानर्हं शूद्रस्यैवतदर्हत्वात् । दास्यजीवनं दासयोग्येन कर्मणा जीवन-
म् । सैरन्ध्रनामानम् । वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिम् । दस्युः प्रागुक्तपञ्चदशविधसंकरजात्यन्तरः । अयोगवेअयोगवस्त्रि-
याम् जातिवाचित्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदास-
कर्मजीवनं पाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनंसौरिन्ध्रनामानं मुखबाहूरुपजानामिति श्लोके वक्ष्यमाणोदस्युरायो-
गवस्त्रोजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति तच्चास्य मृगादिमारणंदेवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेव नवविवृणोति प्रसाधनेति । प्रसाधनोपचारज्ञं केशप्रसाधनादिनिपुणम् अदासं हिंसो-
पजीवित्वेपि दाशाङ्गिन् उच्छिष्टाभोजित्वात् । दास्यजीवनं दासकर्मणा जीवनवन्तम् । वागुरावृत्तिं वागुरा मृगबन्धनी
तया मृगघातिनम् । आयोगवे शूद्राद्वैश्याजन्यायाम् । दस्युर्वक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि संकीर्णयोनिमाह प्रसाधनोपचारज्ञमिति । दस्युः प्रतिलोमः सूतादिः । अयोगवे आयोगव-
स्त्रियां वृत्तभङ्गपरिहारार्थं ह्रस्वः । सैरन्ध्रनामानं प्रसाधनोपचारवृत्त्याजीवन्तं । अदासंकस्यचिदपि नदासभूतं । दस्यूनांबहु-
त्वात्सैरन्ध्राणामपि बहुत्वं वृत्तिभेदोपन्यासेन सूचितम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसाधनं अलंकरणमात्रं संवाहनादि उपचारज्ञं । अदास्यं दास्यानर्हमदास्यं । यत्जीवनं प्राणनं
आयोगवोदस्युः वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिं सूते ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तुवैदेहोमाधूकंसंप्रसूयते ॥ नृन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोरुणोदये ॥ ३३ ॥

(१) मैत्रेयकन्तुवैदेहोमाधूकंसंप्रसूयते । मैत्रेयकं नाम्नावर्णमायोगव्यां संप्रसूयते जनयति वैदेहनामा ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातोयः पाठा-
न्तरमैत्रेयकमिति माधूकमुपमापदमेतत् । माधूककुसुमतुल्यं मधुरभाषित्वात् अथवा मधुकायतीति अन्येष्वपि दृश्यते इति तडः
अन्येषामपीति दीर्घः स्वार्थिकेन चादिवृद्धिस्तस्य वृत्तिः नृन्मनुष्यान्प्रशंसन्ति अतस्तत्सर्वदा बन्दाति यः कथ्यते । अरुणो-
दये प्रबोधकाले घण्टाताडयत्याहन्ति राज्ञामीश्वराणांचान्येषांप्रबोधाय आयोगव्यामेवायं जनयति प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्रेयकं मैत्रेयकनामानम् । माधुकं मधुरस्तुतिपाठकम् । सूते अयोगवस्त्रियामेव ।
घण्टाताडोघण्टावाद्यकारी ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातोवैदेहः । प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टा-
माहृत्य राजप्रभृतीन्सततंवृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्रेति मैत्रेयकं माधुकं मधुरभाषिणं अयोगव्यां । नृन् राजादीन् । घण्टाताडः तत्ताडनशीलः ।
अरुणोदये प्रातः प्रातरेव तान्बोधयन्प्रशंसतीति । वैदेहो वैश्यात् ब्राह्मणीजः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । माधुरं मधुरभाषिणं सुतं प्रसूयते आयोगवइत्यनुवर्तते तस्य वृत्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । घण्टां ताडयतीति
घण्टाताडः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदेहोमैत्रेयकनामानं तु पुनः माधुकं मधुरस्तुतिपाठकमायोगव्यां संप्रसूते । अरुणोदयेयोनूनज-
संप्रशंसतिसंघण्टानादः भाषायां जागाइति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

निषादो मार्गवंसूते दासं नौकर्मजीविनम् ॥ कैवर्त्तमिति यंप्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमप्रकरणान्यः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः पूर्वमुक्तः स इह गृह्यते अपि तु दस्युवत्प्र-
तिलोमएव मार्गवंनामप्रतिलोमं सूते आयोगव्यामेव यस्येमे अपरे नामनी दासः कैवर्त्त इति आर्यावर्त्तः प्रसिद्धः तस्य वृत्तिर्नौ-
कर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादः शूद्रायां विप्राज्जातः अयोगवस्त्रियामेव सूते । मार्गवं मार्गवनामानम् । दासं
दासापरनामानम् । अयोगव इत्यधिकारादेतावप्यायोगव्यामेव ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यवहारजीविनं-
जनयति आर्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निषादो ब्राह्मणात् शूद्रकन्याजः । मार्गवं मृगयुरिव हिंसाकर्मिणं । नौकर्मजीविनं नावोयत्कर्म
मत्स्यघातनोत्तारणादि तेन जीवितुं शीलम् । तस्यैव देशभेदेन नामान्तरं कैवर्त्त इति ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निषादः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पूर्वमुक्तः । मार्गवं मार्गवनामानं क्वचिद्दाशनामानं । सूते आयोगव-
इत्येव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादः आयोगव्यां मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनं ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्सु नारीगर्हितान्नाशनासु च ॥ भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । येऽनन्तरउपदिष्टास्त्रये मार्गवपर्यन्ता स्तेषां मातृजातिर्नोक्ता तत्प्रतिपादनार्थं यंश्लोकः आयो-
गवीषु स्त्रीष्वेते जायन्ते तासां च विशेषणं मृतवस्त्रभृत्सु शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः अनार्या अस्पृश्याः गर्हितमुच्छि-
ष्टमांसादिचान्मश्रन्ति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येऽपि त्रयस्तस्यामेव जायन्त इत्याह मृतेति । पूर्वार्धेनायोगवीनां धर्मउक्तः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्तान्नाशनायोगवीषु
पितृभेदाद्भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणामेषां मातृराह मृतेति । मृतवस्त्रभृत्सु तदेव वासोयासां तासु । गर्हितान्नाशनासु गर्हितं
लशुनमद्याद्यशनं यासां तासु । आयोगवीकन्यासु । पृथगिति तासामेकजातीयत्वेऽपि पतीनां भिन्नजातीयत्वात् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यासु केनचित्कर्मदोषेण निन्द्यासु जातिहीनामातृकर्मदोषेण निरुष्टतमाः एते उत्तरश्लोके वक्ष्य-
माणाः ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतवत्सासु अनार्यासु अविवाहितासु गर्हितमन्नमश्रन्त्योऽनार्याः तासु योगी [श्वरः] ॥ कद-
र्य ईदृ चौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ॥ एते गर्हिता एतासु आयोगवीषु एते जातिहीनाः पृथक्त्रयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

(३५) मृतवस्त्रभृत्सु नारी=मृतवत्सास्त्रनार्यासु (ख,)=मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु (क, च, ण)

(३५) त्रयः=क्रियाः (य, ब, ल)

कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥ वैदेहिकादन्धमेदौ बहिर्यामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरत्र वैदेह्यमेव जायन्तइत्येवकारकरणा ल्लिङ्गादिहापि वैदेह्यां निषादात्कारावरोना-
मजायतइति संबन्धप्रतीतिः वैदेहिकाद्वाधांधमेदौकस्यांस्त्रियां कारावरीनिषाद्यौ तयोरत्रसन्निधानात् वैदेह्यां च वैदेह्याभि-
नववर्णसंभवादिवं व्याख्यायेते स्त्रीभेदे कस्माद्वर्णादेते द्वे जाती बहिर्यामं प्रतिश्रयोनिवासोययोः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादादायोगव्यां कारावरनामा चर्मकारस्तद्वृत्तिः प्रसूयते प्रजायते । वैदेहकादायोग-
व्यामेव तत्र आन्ध्रोऽनन्यपूर्वायामन्यपूर्वायांतु मेदः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेह्यमेव जायतइत्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्याशङ्क्यां सैव संबध्यते निषादाद्वैदेह्यां जातः
कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारीजायते अतएवौशनसे कारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकसैरिन्धमे-
दाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् । कारावरनिषाद-
जात्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदेह्यांकारावरादिषण्णामेवजन्मेतिवक्तुं पितृभेदमाह करेतिद्वाभ्याम् । निषादवैदेहकचण्डा-
लनिषादाश्चत्वारः पितरःकारारवान्धमेदाद्याःषट् पुत्रावैदेह्यामितिजात्येकवचनंचेतिपौलकस्यांशूद्रनिषादजातायांअत्रनव-
जातेरन्यद्विशेषणंसैरन्ध्रकःमैत्रेयकःमार्गवःकारारवः आन्ध्रमेदौ देशभेदेनैकएव पाण्डुसोपाकः आहितुण्डिकः सोपाकः अ-
न्त्यावसायीचेते नव सूतादयः षट्तेन पञ्चदश बाह्याबाह्यतरादिति व्याख्यायन्ते पञ्चदशशब्दस्वरसात् । कुल्लूकस्तु सूता-
दयः षडेतेसैरन्ध्रादयोनवेति पञ्चदश तथा अयोगवक्षत्तृचण्डालाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु स्वयोन्यांच पञ्च पञ्च जनयन्तीति एवं
दश पूर्वोक्ताश्च पञ्चदशेति त्रिंशत् । मेधातिथिस्तु विप्रस्थानुलोम्येन त्रयः प्रतिलोमाभावान् क्षत्रियस्य ब्राह्मण्यामेकः
प्रतिलोमः अनुलोमद्वयं वैश्याशूद्रयोः वैश्यस्यच विप्राक्षत्रिययोः प्रतिलोमद्वयमनुलोमएकः शूद्रायां शूद्रस्यतु प्रतिलोमत्रयं
विप्राक्षत्रियवैश्याङ्गनासु अनुलोमाभावादिति द्वादश संकरास्तेषां मातृजातीयप्रतिलोमानुलोमासु पञ्चसु प्रत्येकं पञ्चपञ्चेति
षष्टिरेवं संकरादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । तानेवत्रीनाह कारावरइति चर्मकारश्चर्मसंस्कारवृत्तिः । कारावरान्धमेदाः क्रमेण मृतवस्त्रभृत्त्वना-
र्यासु गर्हितान्नाशनास्वायोगवीषु जायन्तइति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादाद्वैदेह्यांकारावरोनाम चर्मकारः प्रसूयते वैदेहकादंधमेदौ भवतः ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ आहिण्डकोनिषादेन वैदेह्यमेव जायते ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चण्डालात् वैदेह्यापाण्डुसोपाकोनामवर्णोजायते । तस्य वृत्तिस्त्वक्सारव्यवहारत्वात् त्वक्सारो-
वेणुःतर्ध्वहारेण वंशक्रयविक्रयादिना कटा दिकरणेन वा जीवति निषादात्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैवान्वेष्यावा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चण्डालदायोगव्यामेव पाण्डुसोपाकः पाण्डुसोपाकनामा । त्वक्सारव्यवहारोवेणुविदलै-
र्जीवनम् । अत्रचान्धमेदयोर्मातापितृजात्यभेदादिकत्वंविवक्षतापूर्वत्रयइत्युक्तम् । निषादेन विप्रशूद्राजेन ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्योवेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेह्यमेवाहिण्डका-

(३७) आहिण्डकोनिषादेन वैदेह्यमेव=आहिण्डकोनिषाद्यान्तु वैदेहेन (न)

स्थोजायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः ॥ आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेनैव जायते इतिपाठः । त्वक्सारोवेणुवेत्रादिस्तस्य व्यवहारोविक्रय-
कर्म ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकनामा त्वक्सारव्यवहारवान् वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन-
वैदेह्यामाहिण्डिकोजायते ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् ॥ पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यसनंदुःखंतस्यमूलमारणंतद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाथशववहनंतद्वत्वादिग्रहणं प्रेतपिण्ड-
भोजनमित्येवमादिवृत्तिः । पुल्कस्यांचाण्डालेन जायते अथवा मूलादिवृक्षादीनांतद्यसनंविभागकरणंसा वृत्तिर्व्यवच्छिन्नेषु
वृक्षेषु यदनुवृत्तमूलंतदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चण्डालेन पुल्कस्यां मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननंकृत्वा तद्विक्रयणजीवनइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेनजातः सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्नि-
न्दितोमारणोचितापराधस्य मूलवध्यः तस्य व्यसनंराजा देशेन मारणंतेन वृत्तिर्यस्य सजायते ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । मूलव्यसनमौषधखननम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाण्डालेन सोपाकनामातथा पुल्कस्यांजायते । कीदृशः मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननवृत्ति-
मारणोचितःयद्वा मूलं बध्यं तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणंवा ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ श्मशानगोचरंसूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्त्यावसायिनंचण्डालमेव वदन्ति अथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्यान्तावसायीति नाम-
धेयं श्मशानगोचरंशवदहनादिवृत्तिराहारादीनि कर्माणि तैः प्रसिद्धैः सोपाकादिनामतया तज्जातीयएवसोऽतश्चाण्डालादपि
कुस्मिततरोविज्ञेयः । तदेतदानन्त्यात्संकराणांप्रदर्शनमात्रंकृतम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादस्त्री निषादजातीया स्त्री ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादीचण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञंचण्डालादिभ्योपि दुष्टतमंश्मशानवासिनंतद्वृत्तिच जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ॥ प्रच्छन्नावा प्रकाशावा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतान्यनन्तरमुद्दिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैरप्रसिद्धाःसोपाकादिनामतयात-
जातीयवेदितव्याः पित्रामात्राच विभागेन दर्शिताः प्रच्छन्नावा प्रकाशावातज्जातीयावेदितव्याः । आयोगव्यांमात्राविभा-
गोनिषादाद्वैदेहिकादान्धमेदाविति पित्रा दर्शितोविभागः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृविशेषेण कथिताः । स्वकर्मभिर्गर्हितकर्मवर्तनशीलतया वेदित-
व्याः प्रच्छन्नाप्रच्छन्नाअपि ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्षसङ्करविषयएताजातयोयस्येयंजनयिष्ययंजनकः सएवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकंद-
र्शिताः तथा गूढाः प्रकटावा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । संकीर्णप्रकरणमुपसंहरति संकरइति । पितृलोमातृतः कर्मभिर्वा विभाव्याइत्याह प्रच्छन्नावेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । पितृमातृविगर्हिताः पितृमातृदोषविगर्हिताः आसु जातिषु द्विजधर्मिणः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीः जाताः अनुलोमजाइतियावत् द्विजधर्मिणोऽन केवलं स्वजातिजानामेव द्विजधर्मित्वं किन्त्वनन्तरासु जातानामपि साकल्येन द्विजधर्मित्वमस्तीत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणाब्राह्मण्याज्जातस्य योद्विजधर्मस्स एव तस्मात्क्षत्रियायाज्जातस्यापि एवमुत्तरयोरपियोज्यं वैश्याच्छूद्रायाज्जातस्यानेन शूद्रेभ्योवैशिष्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरे एताजातयः पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृपूर्वकंकथिताः । प्रच्छन्नावा प्रकाशावा स्वकर्मभिर्वेदितव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट्सुताद्विजधर्मिणः ॥ शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वजातीयास्त्रैर्वर्णिकेभ्यः समानजातीयास्तु जातास्ते द्विजधर्माणइत्येतत्सिद्धमेवानुच्यते अनन्तरजानांतुल्यता भिधानंतद्धर्मप्राप्त्यर्थं अनन्तरजाअनुलोमब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ययोःक्षत्रियाद्वैश्यायांजातास्तेपि द्विजधर्माणउपनेयाइत्यर्थः उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरधिक्रियन्ते ननु च ताननन्तरनाम्नइति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव ततश्च तज्जात्या समेषु धर्मेषु सिद्धएवाधिकारः सन्त्यमनन्तरनामइति नामग्रहणात्संज्ञैवैषां ननु जात्यतिदेशइति कस्यचिदाशङ्कास्यादतःस्पष्टार्थेऽष्टसुताद्विजधर्मिणइतिवचनान्तरं धर्मिणइतिशब्दस्यधर्मोर्धनीयः । येषुनरपध्वंसजाःसंकरजास्तेशूद्राणांसधर्माणःसमानाचारास्तद्धर्मैरधिक्रियन्तइत्यर्थः । प्रतिलोमानांतु विशेषोवक्ष्यते अनन्तरग्रहणमनुलोमोपलक्षणार्थमेव तेन व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽगृह्यते षट्संख्यातिरिक्तत्वात् शूद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुलोमजेषु विशेषमाह स्वजातीति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां अनन्तरयोश्च क्षत्रियावैश्ययोरिति त्रयः क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्ययोः द्वौ वैश्यस्य वैश्यायामेकइति षट् द्विजानांसुताः द्विजधर्मिणः पितृजातीयसदृशाः । अत्र स्वजातिग्रहणाद्व्यन्तरत्वेन योग्याःउपनयनादौ । अपरेत्वपध्वंसजाः संकरजाः शूद्रसधर्माणोनतथाविधसंस्काराद्यर्हाः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिसमानजातीयासु जातास्तथानुलोम्येनोत्पन्नाब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवंप्रपुत्राद्विजधर्मिणउपनेयाः ताननन्तरजास्त्विति यदुक्तंतत्तज्जातिव्यपदेशार्थनसंस्कारार्थमिति कस्यचिद्धमः स्यात् अतएषाद्विजातिसंस्कारार्थमिदंवचनं ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्नाअपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणोनैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रविप्रादिवत् करणान्तानां त्रयाणां द्विजवदाशौचोपनयानाद्यतिदिशन्आयोगवक्षत्तृचण्डालमागधैवेदेहसूतानां षण्णां शूद्रवदाशौचादिप्रामिमाह सजातिजाइति । अपध्वंसजाइति पारिभाषिकाआयोगवादयः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । सङ्कीर्णजातीनांपरिज्ञानोपायं शूद्रधर्मिणश्चाह स्वजातिजानन्तरजाइति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्वजातिजाः अनन्तरवर्णजाताः अपध्वंसाः प्रतिलोमजातयः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वजातिजाः षट् सुताः द्विजधर्मिणः द्विजधर्माः उपनेयाः । शूद्राणांसधर्माणः सर्वे अपि सजाः संकरजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ उत्कर्षेचापकर्षेच मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । तएतेऽनन्तरजाः तपःसामर्थ्येन बीजसामर्थ्येन युगेयुगे जन्मनिजन्मनि उत्कर्षमपकर्षेच गच्छन्ति तद्वक्ष्यामः शूद्रायां ब्राह्मणजातइत्यत्र ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोबीजप्रभावेन तपसा जात्युत्कर्षार्थकृतेन बीजस्यच द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेन तेयोग्यतया व्यवहिता अपि द्विजधर्माणः युगेयुगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतोजात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातितः- श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षशूद्रतोऽप्यधमांजातिंयान्ति । युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायांसंततौ वर्तते । ए- तेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातोमूर्धावसिक्तोमूर्धावसिक्तंविवाह्य स्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः । एवमुत्तरोत्त- रंज्ञेयम् । एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति । एकान्तरवर्णजानांतु सप्तमी प्रसूतिः । एवं क्षत्रियाद्वैश्यायां- जातेऽपि । एतदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ जात्युत्कर्षीयुगे ज्ञेयः पञ्चमे सममेपि वा । एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्यु- त्कर्षोपि द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । सजातिजानन्तरजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवद्वीजप्रभावेण ऋष्यशृङ्गादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्य- मध्ये जात्युत्कर्षगच्छन्ति अपकर्षेच वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैः सूतादीनामप्युत्कर्षोभवतीत्याह तपइति । युगे जन्मनि । तपःप्रभावेन वि- श्वामित्रवत् । बीजप्रभावेन ऋष्यशृङ्गवत् । अपकर्षः कर्मणांत्यागादिना ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्वीजक्षेत्रवशाज्जातीनामुत्कर्षापकर्षौ वृत्ता विदानीहेत्वन्तरवशादप्याह तपोबीजप्रभावैश्चेति । ते ब्राह्मणादयोद्विजधर्मिणश्च वर्णास्तपएव बीजंतपोबीजंतपोबीजत्ववचनंजात्यन्तरोत्पादकत्वनिबन्धनं युगे युगे मिथुने मिथुने संताने सन्ताने पुत्रपौत्रादीष्वपीत्यर्थः । युगशब्दस्य सन्तानवचनत्वमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति इहमनुष्येषु मध्ये जन्मतउत्कर्षमपकर्षेच गच्छति तस्मादुत्कर्षहेतुः सेव्योऽपकर्षहेतुस्त्याज्यइत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगेयुगे जन्मनिजन्मनि तपोबीजप्रभावैरुत्कर्षगच्छन्ति । जन्मतः जात्याइहमानुषेषु अपकर्षे नीचत्वं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वंगतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंत्वकर्मणांत्यागेनेति तस्यैवायंप्रपञ्चः । क्रियालोपोयत्र संस्कार्यतया संबध्यते तथोपनय- नादिषु यत्र वा कर्तृतया यथानित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादिषु तासांलोपउभयासामप्यननुष्ठानमतश्च न केवलमुपनयनसंस्का- राभावेन जातिभ्रंशः । अपितूपनीतानांविहितक्रियात्यागेनापि तथाचाह शनकैरिति पुत्रपौत्रादिसंततेः प्रभृतिशूद्रत्वंनतु- जातस्यैव उपनयनाभावेतु तस्यैव व्यपदेशान्तरंप्रवर्तते । यद्यपि सा जातिर्ननिवर्तते तत्पुत्रपौत्राणां भृज्जकण्टकादिजात्य- न्तरमेव व्यपदेशहेतुकमपि ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहितातिक्रमेणेत्यर्थः । अथवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते वा परिषद्मनाभावः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रदृष्टान्तमाह शनकैरिति । शनकैः क्रमेण वृषलत्वं शूद्रत्वं गताः क्रियालोपात् तत्रहे- व्याः प्रह्मणादर्शनम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानांच याजनाभ्यापनप्रायश्चित्ता- शिताः तथा भूवेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतांप्राप्ताः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह शनैरितिद्वाभ्याम् । क्रियालोपेन उपनयनाद्यभावेन । ब्राह्मणादर्शनेन याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं तेषां दर्शनाभावेन ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । तपोबीजप्रभावउत्कर्षहेतुत्वेनोक्तः कः पुनरपकर्षहेतुरत्रेत्यपेक्षायामाह शनैरिति । शनैः संताने संताने ब्राह्मणानामदर्शनात्क्रियालोपाद्ब्राह्मणादर्शननिमित्तात्क्रियालोपात् इमा उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोके क्रियालोपात् सत्क्रियालोपात् इमाः क्षत्रियजातयः शनैः वृषलत्वं शूद्रतां ब्राह्मणादर्शनेन ब्राह्मत्वबोधित कर्माननुष्ठानेन ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रविडाः काम्बोजायवनाः शकाः ॥ पारदापद्धवाश्चीनाः किरातादरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । पुण्ड्रकादयः शब्दाः परमार्थतोजनपदशब्दादहत्तु क्षत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्जनपदेषु वर्तन्तइत्येतद्दर्शनमाश्रितं । यथालुग्विधौ तस्य निवासोजपदेष्टुगिति नतुयथालुग्योगाप्रख्यानादिति नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तीत्येतदालंबनं । वृषलत्ववचनं यदि वा पुण्ड्रादयः शब्दाः कथंचिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते तदैतज्जातीयावेदितव्याः । महाभारतादौ क्षत्रियावर्ण्यन्ते तथाद्यत्वेऽप्येते क्षत्रियाएवेति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादतएवमुक्तमेते वृषलाइति येचैते दिगन्तवासिनः किरातवैनदरदादयस्तेषामप्रामरूपवेदेनानूद्यते नतमियान्तांतमियादिति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाह पुण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पौण्ड्रकादय एकादश पतितक्षत्रियानरजातयः ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । ताएव जातीरुदाहरति पौण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते पौण्ड्रकादयः खशान्ता उक्ताः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानांयालोके जातयोबहिः ॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । असदविद्यमानार्थासाधुशब्दतयावाक् म्लेच्छोच्यते । यथाशबराणांकिरातानामन्येषांवान्त्यानां आर्यवाच आर्यावर्तनिवासिनस्तेचातुर्वर्ण्यादन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदादस्यवउच्यन्ते । एतदुक्तंभवति न देशनिवासेन म्लेच्छवाक्संकरत्वे कारणमपि तु यथोक्तबर्बरादिशब्दप्रसिद्धिर्मुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः ते सर्वे दस्यवउच्यन्ते ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थसंक्षिप्याह मुखेति । पञ्चम्यर्थेषष्ठी । चतुर्भ्योवर्णेभ्योयेन्ये तेयदि म्लेच्छदेशस्थसया म्लेच्छवाचःस्युर्यदिवार्यदेशवासादार्यवाचस्तथापि दस्यवोऽपसदाएव ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणांक्रियालोपादिना याजातयोबाह्याजाताम्लेच्छभाषायुक्ताआर्यभाषोपेतावा तेदस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । बाह्यानुलोमप्रतिलोमजानां त्रिशतां कर्माणि वक्ष्यंस्ताननुवदति मुखेतिद्वाभ्याम् । मुखबाहूरुपज्जानां ब्रह्मक्षत्रियविदूशूद्राणां तेभ्यश्चतुर्भ्योबहिर्जातयस्ताः म्लेच्छवाचः म्लेच्छवत् भाषणानि येषांते ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अनुलोमजातीनांप्रतिलोमजानांच साधारणींसंज्ञामाह मुखबाहूरुपज्जानामिति । आर्यवाचः संस्कृतवाचः ॥ ४५ ॥

(४४) पल्हवाः=बाल्हिकाः (क)

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहूरुपज्जानां चतुर्वर्णानां जातयः याः लोके बहिर्द्विजक्षेत्रवैश्यशूद्रात् अन्ये सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः स्मृताः ॥ ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अपसदाऽनुलोमाः प्रतिलोमाः अपध्वंसजागोबलीवर्दवद्भेदः द्विजानामुपयोगिभिः प्रेष्यकर्मभिर्वर्तयेयुः आत्मानो निन्दितैः प्रेष्यकार्यत्वान्निन्दितानि ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजानामपसदाद्विजसधर्माणः षट् ये चापध्वंसजाः शूद्रसधर्माणः । निन्दितैर्द्विजानां कर्मभिः द्विजानां भृत्यतया तत्तदुशनः प्रभृति स्मृत्युक्तकर्म कुर्वन्तः ॥ ४६ ॥

(३) कुड्डूकः । ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः षडेतेऽपसदाः स्मृता इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपसदामूर्धाभिषिक्तादयः षट् । अपध्वंसजाः सूतादयः । सैरन्ध्रादीनां विशेषणेनैव कर्मलाभः । प्रायेण निन्दितैः द्विजातिषु प्रतिषिद्धैः द्विजानां द्विजात्यपेक्षितैः कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । अथ दस्यूनां साधारणीं वृत्तिमाह ये द्विजानामपसदा इति । अपसदाः चौर्यजाता अनुलोमजाः अभिषिक्तादयः । अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः अनुलोमजेष्वप्यनन्तराः पुत्रव्यतिरिक्ताऽम्बशदयश्च सजातीयेष्वपि कुण्डगोलकादयश्च द्विजानामेव कर्मभिर्द्विजार्थैरेव कर्मभिः चिकित्साश्वसारथ्यादिभिर्वर्तयेयुर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सकाशादपसदाः सूताम्बशवैदेहकमागधादयः ये अपध्वंसजाः ते निन्दितैः कर्मभिः सेवादिभिः द्विजानां कर्मभिः उपयोगिभिः वर्तेरन् ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानांचिकित्सनम् ॥ वैदेहकानां स्त्रीकार्यमागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा च वक्ष्यते स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षाकारित्वं वणिक्पथः स्थलपथवारिपथादिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव कियदप्याह सूतानामिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षा । वणिक्पथो वाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(३) कुड्डूकः । सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यजीवनार्थं अम्बष्ठानां रोगशान्त्यादिचिकित्सा वैदेहकानामन्तःपुररक्षणं मागधानां स्थलपथवाणिज्या ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानि कर्माण्याह सूतानामिति दशभिः । चिकित्सितं भिषक्क्रिया स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिरक्षा । वणिक्पथः नौयायित्वम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तेषां साधारणीं च वृत्तिमाह सूतानामश्वसारथ्यमिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिषु स्त्रीरक्षा । वणिक्पथो वाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अम्बष्ठानां शूद्रादम्बष्ठजाताः चिकित्सकं शास्त्रं वैद्यकं । स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणम् ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ॥ मेदान्धचुश्चुमद्रूनामारण्यपशुर्हिसनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । ताष्टिर्दारुतक्षणं तक्षकर्म ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादानां निषादजानां कैवर्तानां तेन कैवर्तैः निषादपदेनोच्यत इति दाशतम् । तथा च । जातो निषादाच्छूद्रायामित्यत्र निषादपदेन स एवोच्यत इति । त्वष्टिस्तक्षणं काष्ठादेः । चुश्चुमद्रू झल्लमल्लपदाम्यां प्रागुक्तौ ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादानामुक्तानामत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदान्द्रूनामारण्यपशुमारणं चञ्चु-
र्मद्रुश्च वैदेहकबन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनोक्तौ बोद्धव्यौ बन्दीस्त्रीच क्षत्रियेण शूद्रायामोघैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वष्टिः काष्ठतक्षणम् । चञ्चुर्मद्रूवैदेहीमागध्यौ ब्राह्मणजौ बौधायनोक्तौ ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । तष्टिस्तक्षणं चञ्चुर्मद्रूजातिविशेषौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमाश्रित्योक्तौ अथवातद्विषयश्लोकोनूनलेख-
पराधाद्भट्टः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयोगवस्य त्वष्टिस्तक्षणम् । मेदान्द्रुचुम्बद्रूनां आरण्यपशुजीवनम् ॥ ४८ ॥

क्षत्रयपुक्कसानांतु बिलौकोवधबन्धनम् ॥ धिग्वणानांचर्मकार्यवेणानांभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । बिलौकसोहिनकुलगर्गरादयस्तेषांवधबन्धनक्षत्रादीनांजीविका चर्मकार्यकवचादिसीवनमुपानह-
थनमित्येवमादि भाण्डवादनंमुरजार्धमुरजादीनाम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिलौकसः सर्पाद्याः । भाण्डवादनं वाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रादीनांबिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं धिग्वणानां चर्मकरणंतद्विक्रयश्च चर्मकरणंतद्विक्रयश्च
जीवनंधिग्वणानामित्यौशनसदर्शनात् अतएव कारावरेभ्येषांवृत्तिच्छेदः वेणानांकांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । बिलौकोवधबन्धनं बिलौकोगोधाकूर्मादि । चर्मकार्यचर्मशोधनं पादुकादिनिर्माणं कारावर-
स्येति विशेषः । भाण्डं वादनभाण्डं कांस्यमुरजादि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । बिलौकोवधबन्धनं बिलौकसः श्वाविमूषिकगोधादयः कार्मार्यकर्मकारकृत्यंशस्त्रमार्जनम् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्ता उयः पुल्कसः बिलौकसर्पादीनां वधजीवनं सर्पान्बध्नाजीवन्ति ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ॥ वसेयुरेते विज्ञानावर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । बहिर्यामनिवासिनः पर्वतलक्षणप्रदेशे निवसेद्यः विज्ञातोविज्ञातिचिन्हंविदुषां यद्यस्य कर्म-
विहितंस्तेनैव जीवेत् उत्कृष्टकर्मसंकरंकर्तुं न लभते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते सूतादयः विज्ञाताश्चिन्हिताः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जी-
वन्तोवसेयुः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चैत्येति । स्वकर्मभिर्विज्ञाताश्चैत्यवृक्षादिषुवसेयुरित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । विज्ञातास्तेज्ञातयः वर्तयन्तः जीवन्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वकर्मभिर्वर्तयन्तोऽविज्ञाताएते पौण्ड्रकादयःवसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानांतु बहिर्यामात्यतिश्रयः ॥ अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषांश्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिश्रयोनिवासस्तेषांग्रामान्निष्क्रान्तःस्यात् अपपात्राश्चिरवसानीयास्तैर्येषु पात्रेषुभुक्तं तानि
नसंस्कार्याणि त्यक्तव्यानि सौवर्णराजताभ्यामन्यानि तयोः शुद्धिविशेषाउक्ताः । अथवाऽवपात्राय तदीयेषु च शक्तेषु

* सोग्रैव=तदुक्त्यैव

पात्रेषुसक्तभक्तादिनदातव्यमेषेपात्रेऽन्यहस्तस्थेवादत्वात्पात्रंभूमौस्थितंतदृच्छीयुः भिन्नंवा पात्रमवपात्रंयथावक्ष्यति
भिन्नभाण्डे च भोज्यादि धनमेषांश्वगर्दभगवाश्वादि सुवर्णरजतादि धनत्वेन गृह्णीयुः ॥ ५१ ॥

सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालश्चपचानांतु ग्राममलाद्याकर्षकर्तृकत्वाद्ग्रामाद्गृहेरेवावस्थानम् । अवपात्राः पात्राद्भूताः तैःस्पृष्टं पात्रादि न स्पृश्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिश्रयोनिवासः चण्डालश्चपचानान्तु ग्रामाद्गृहिनिवासःस्यात् पात्ररहिताः कर्तव्यायत्रलोहादि-
पात्रेतैर्भुक्तंतसंस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं धनचैषांकुक्कुरखरं वृषभादि वासांसि च शववस्त्राणि भिन्नशरावादिषु चभोजनं
लौहवल्यादिचालङ्करणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तः श्वपाकः श्वपचः तेषां प्रतिश्रयोनिवासः । अवपात्राः तैर्भुक्तानि पात्राणि संस्कृता-
न्यपि न व्यवहरणीयानि ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । बहिर्यामान्निर्गतः अपपात्रा अपगतकांस्यादिपानभोजनपात्रामृण्मयपात्रादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपपात्राः अस्पृश्यपात्राः धातुमयपात्ररहिताः कर्तव्याः । एषां चाण्डालादीनां धनंश्वगर्दभम्
॥ ५१ ॥

वासांसि मृत्चेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥ कार्णायसमलङ्कारः परिव्रज्याच नित्यशः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वकालंपरिव्रज्या नैकत्रस्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्णायसं लौहम् । परिव्रज्या सर्वतोभ्रमणमेकत्रानवस्थानम् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह भिन्नभाण्डेति । पृथक् पात्रे भोजनं देयम् । कार्णायसमलङ्कारःरुण्यायोलोह-
तद्विकारः प्रव्रज्या भ्रमणं न तेषांस्थिरनिकेतनम् । नित्यपदेन संन्यासीव्यावर्तितः दयार्थसर्वभूतानांवर्षास्वेकत्र संवसेदिति
संन्यासिनः स्थितिस्मरणात् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । परिव्रज्यादूरीपसर्पणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्णायसं लोहमयंपरिव्रज्या नित्यभ्रमणंपरिधानार्थं मृतानां चेलानिवासांसि ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समयः संकेतएककार्यता संगतिरित्यनर्थान्तरं एकत्रस्थानासनविहारास्तैः सह नकर्तव्या इ-
त्यर्थः । विवाहोदारग्रहणादिः सोप्येवमेव ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समयं व्यवहारम् । व्यवहारः संभाषणेभाजनादिः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्चपचैः सह दर्शनादिव्यवहारं कुर्यात् तेषांच ऋणदानग्रहणादिव्यव-
हारोपिवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यंस्यात् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । योहि धर्ममाचरन् सतैः समयं दर्शनालापादि नान्विच्छेदित्यन्वयः । व्यवहारः ऋणः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । समयंसंगतं धर्ममाचरन्धार्मिकमिति यावत् मिथोन्योन्यव्यवहारः क्रयविक्रयौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समयं व्यवहारं तैः सह नियच्छेत् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषांपराधीनदेयस्याद्भिन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । रात्राविति तत्साक्षादेषानंदातव्यं प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापयितव्योरात्रौ स्पर्शा शङ्कयान्तर्ग्रामनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं पक्वं पराधीनं परपाकसिद्धं नत्स्यंगृहे निवसन्तः पचेयुरित्युर्थः । भिन्नभाजने भ्रशरावादौ ॥ ५४ ॥

(३) कुट्टूकः । अन्नमेषांपरायत्तं कार्यसाक्षादेभ्योन देयं किन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् तेच रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्युः ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पराधीनं परंपरया देयं तत्रापि भिन्नभाजने भग्नौ । रात्रौ नचरेयुः दस्युत्वात्तेषामिति भावः ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । भिन्नभाण्डइत्येवसिद्धे भिन्नभाजनइति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नं एषां पराधीनं परपाकसिद्धं स्वसहायशूद्रद्वारादातव्यं वाभिन्नभाजने भिन्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

दिवाचरेयुः कार्यार्थचिन्हिताराजशासनैः ॥ अबान्धवंशवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । दिवाविचरन्तिकार्यार्थं क्रयविक्रयत्वकार्यसिद्ध्यर्थं राजकार्याय वा चरेयुर्नगरोत्सवप्रेक्षादिनिमित्तं तत्रापि च चिन्हिताराजशासनैरुपलक्षिता राजादिष्टैर्वादिचिन्हैर्वध्यवधशासनैर्वा परशुकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजशासनैः राज्ञा नियमितैश्चिन्हैः लोहाभरणवत्पिच्छादिभिः । निर्हरेयुः बहिर्नयेयुः ॥ ५५ ॥

(३) कुट्टूकः । दिवाग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिन्हाङ्किताः सन्तः पर्यट्युः अनाथं च शवं ग्रामा- निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवसेचेच्चिन्हिताः लज्जयादिष्वङ्किताः । निर्हरेयुर्ग्रामात् ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ॥ वध्यवासांसि गृहीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रं दण्डप्रकरणोक्तक्रमेण ॥ ५६ ॥

(३) कुट्टूकः । वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तद्वत्शय्यालङ्कारांश्च गृहीयुः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वध्यान् वधाहन् । यथाशास्त्रं शूलारोपणादिना ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । नृपाज्ञया यथाशास्त्रं यथाशासनं यथाज्ञमंहन्युः शय्याश्चाभरणानि च वध्यानामिति विपरिणामः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरंकलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिवानार्यकर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णादपेतं चातुर्वर्ण्याद्द्रष्टव्यं । अविज्ञातं सत्यां शङ्कायां जारजातं वक्ष्यमाणैः कर्मभिः स्वभावा

तिशयैश्च निश्चिनुयात् । हीनकर्मरतिः क्रूरकर्माच्च सत्यांशङ्कनायां कलुषयोनिजोजारजातोवेदितव्यः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वर्णपितं वर्णभ्रष्टं वर्णचाक्षमम् । अविज्ञातं तथाचनिश्चितम् । तथा कलुषयोनिजमनुरू-
पविवाहजातम् । अनार्यं वस्तुतः । कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः स्वैः संकरजानांसाधारणैः ॥ ५७ ॥

(३) कुम्भूकः । वर्णत्वादपेतमनुष्यसङ्करजातलोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतएवार्यसदृशंवस्तुतः पुनरनार्यनिन्दित-
योन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । देशान्तरादौ प्रच्छन्नाः कथंज्ञायेरन् तत्राह वर्णैतिषङ्गिः । वर्णपितं वर्णाच्चातुर्वर्ण्यादपेतंसं-
रतांगतम् विभावयेन्निश्चिनुयात् कृष्णवर्णादियुतंवा । आर्यरूपं दैवात्सुवर्णशोभनंवस्त्रादिधारिणं कर्मभिरपेयपानचौ-
र्याद्यैः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अन्यगूढोत्पन्नानांपरिज्ञानोपायमाहवर्णापेतमिति । वर्णापेतंचातुर्वर्ण्याद्विहितं कलुषयोनिजंसंकी-
र्णयोनिजंविभावयेदनुमिमीत ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टम् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषव्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्योद्वेषमत्सरप्रधानः स्वार्थपरः क्रूरो लोभहिंसापरः निःक्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः
एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनार्यता अनुजुता । निष्ठुरता अक्रियता । क्रूरताहिंसाता । निष्क्रियात्मता धर्मक्रि-
यावैमुख्यम् । कलुषयोनिजं वर्णपितंच ॥ ५८ ॥

(३) कुम्भूकः । निष्ठुरत्वपुरुषभाषित्वाहिंसत्वविहिताऽननुष्ठानृत्वानि सङ्करजातित्वमस्मिन्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥
॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह अनार्यतेति । निष्ठुरता पुरुषभाषिता । क्रूरता अनिमित्ताहिं-
सनं । निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवत्त्वैपि क्रियारहितता । कलुषयोनिजं कलुष जात्यन्तरबीजाक्रान्ताजात्यन्तरा या
योनिस्ततो जातम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता निष्ठुरतानृशंसता क्रू-
रता स्वल्पापराधेऽपि प्रखरभावता निषिद्धात्मता सकलकर्मवर्जनशीलता व्यञ्जयन्ति अनुमापयन्ति अनार्यतादीनि सम-
स्तानि न पुनर्व्यस्तानि ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषपूर्वोक्तागुणाः व्यञ्जयन्ति । ईर्ष्यामत्सरप्रधानोऽनार्यः । स्वार्थपरोनिष्ठुरः । लोभहिंसापरः
क्रूरः । विहितक्रियारहितोनिष्क्रियः ॥ ५८ ॥

पिच्यंवा भजते शीलंमातुर्वोभयमेव वा ॥ न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिस्त्वनियच्छति ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्योनिः संकीर्णजन्मा प्रकृतिस्वामात्मर्यिकारणं न नियमेन गृह्णाति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पिच्यंमातुरुभयंवा न भजते किंतु स्वामेव संकरजातिप्रकृतिं प्रयच्छति प्रतिगृह्णातीति
• योज्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् पित्र्यंवेति । असौ सङ्करजातोदुष्टयोनिः पितृसंबन्धिवदुष्टत्वभावत्वसेवते मातृसंबन्धिवोभय-
संबन्धिवान कदाचिदसावात्मकारणंगोपयितुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननियच्छति स्वकारणमपह्नोतुंनशक्नोति ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गान्तरमप्याह पितुर्वा भजतेशीलमिति । प्रकृतिकारणम् ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ॥ सश्रयत्येव तच्छीलंनरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । तस्य शीलंयेन जातो नतु यस्य क्षेत्रंसलोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव स्फुटयति कुलइति । योनिसङ्करोऽसदृशयोनिसांकर्यम् । तच्छीलं संकरशीलम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नोभवति समनुष्योजनकत्वभावंस्तोकंप्रचुरंवा
सेवतएव ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव स्पष्टयति कुलेति । मुख्ये विप्रादिरूपे योनिसंकरः स्तोत्पादकयोनौ विजातीयरेतःप्रवे-
शात् तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति कुलेमुख्येऽपीति । तच्छीलंपितृमातृशीलं संश्रयति यथा परिज्ञातजन्मानोबा-
ह्याव्यवहारादिबाह्याएवमनुचितजन्मानोप्येतदित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥ राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रंक्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्दर्शनसङ्करोराज्ञा परिवर्जनीयः राष्ट्रियाजानपदाः राष्ट्रममात्यादयः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रराष्ट्रे वर्णसंकरप्रवृत्त्या प्रथमं जायन्ते वर्णसंकराः संकरजाः । राष्ट्रियैः राष्ट्रजैः ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्राष्ट्रे वर्णसङ्करावर्णानांदूषकाजायन्ते तद्राष्ट्रंराष्ट्रवासिजनैः सह क्षीप्रमेव नाशमेति तस्मा-
द्राज्ञा वर्णानांसङ्करीनिरसनीयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्रराष्ट्रेराष्ट्रियैः राष्ट्रनिवासिभिर्जनैः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्रे स्वस्मिन्वर्णसङ्करोराज्ञा परिहरणीयइत्यभिप्रायेणाह यत्रत्वतेपरिध्वंसाइति परिध्वंसाः संकर-
जन्मानः गूढोत्पन्नत्वादपरिज्ञानाद्ये वर्णास्तेस्सह संगच्छेरन्तेतान्दूषयन्तोति वर्णदूषकाः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णदूषकाः वर्णसंकरा जायन्ते ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानांसिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [अनुपस्कृतो धनमगृहीत्वा । अभ्यवपत्तिरनुग्रहः बाह्यानांप्रतिलोमानांसिद्धिकारणं] उत्कृष्ट-
जातौ जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वमेवमुच्यते तादृशंजन्म लभन्ते यथाधिकृताभवन्ति स्वर्गादिप्राप्तिर्वा सिद्धिः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसन्धिरूपोपस्कारशून्यः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणे-
तरवर्णयोरपि स्त्रीबालयोरुपरक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां प्रागुक्तानां सूतादीनां सिद्धिः स्वर्गगमनम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थंदुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानांस्वर्ग-
प्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्राह्मणेति । देहत्यागोनुपस्कृतोलाभख्यातिपूजायनाक्रान्तः स्त्रीबालाद्युपपत्तौ तेषामा-
मारणादिभ्योरक्षणंच बाह्यानां वर्णधर्मबहिष्कृतानां सिद्धिकारणं स्वर्गगमनहेतुः किल्बिषनाशहेतुर्वा ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अथबाह्यानांधर्मानाह ब्राह्मणार्थइति । अनुपस्कृतोऽर्थकामानुबन्धरहितः बाह्यवर्णाधर्मेष्वधिकृताः प्र-
तिलोमजाः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसंधिरूपोपस्कारशून्यः ब्राह्मणेष्वपि स्त्रीबालयोः अभ्युपपत्तौ
रक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां आयोगवादीनाम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः [श्राद्धकर्मातिथेयंच दानमस्तेयमार्जवम् ॥ प्रजनं स्वे-

षु दारेषु तथाचैवानुसूयता ॥ १ ॥]* एतंसामासिकंधर्मंचातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । शौचंभृजलादिबाह्यगतं [सामासिकं]^१ समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तं न ब्राह्मणादिजाति
विभागेन व्याख्यातमन्यत् यद्यहिंसाप्रतिलोमानांधर्माः स्यात्कथंताह तदुक्तं ॥ मत्स्यघातोनिषादानां बिलौकोवधबन्धन ।
क्षत्रादीनामरण्येयंपशुहिंसनमेवच ॥ केचिदाहुः येजीविकाहेतुतया वध्यत्वेनोक्तास्ततोऽन्यत्राहिंसा । अन्ये मन्यन्ते अहिंसा-
स्तेषामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मोऽनु प्रतिषेधोहिंसायाः संमतइति । यथानमांसभक्षणे दोषइति वत् यद्यहिंसाधर्मस्तेषां कथं-
तर्हितैर्जीवितव्यं । यथाकुतश्चिदवगमस्तेषामुत्पन्नः हिंसानिवृत्तिर्नो धर्मायेति चेत्तदाकोजीवनोपायः अन्याश्च वृत्तयः प्र-
तिवर्णनियताअध्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्राप्ताः कृष्यादयोपि वैश्यनियताः शूद्रस्यसेवान्यावासाधारणीवृत्तिरस्ति ।
यथावर्तेरन्विद्याशिल्पमित्यत्र दर्शयिष्यामः । यदपीदमुच्यतेऽतिनिन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेवकर्माभरितितत्र किमस्तिनिन्दि-
ततरमन्यदतोहिंसायाः नच मत्स्यघातोद्विजानामुपयुज्यते श्राद्धेऽतिथिभोजनादौ च कदाचित्कउपयोगो न सार्वकालिको-
जीविकाभावः तस्मान्मघातादिस्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसा हिंसानिवृत्तिः । अस्तेयं परद्रव्यानभिलाषः । शौचं मनःकायशौचम् । इन्द्रिय-
निग्रहः कामार्थतदप्रवर्तनम् । सामासिकं साधारणम् । बाह्यैः सह चातुर्वर्ण्यं चतुर्णां वर्णानाम् । बाह्यानामप्येतद्धर्मसाधन-
मित्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः सर्वेषांधर्मसाधनमित्याह ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिंसात्यागोयथार्थाभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणंभृजलादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयमइत्येवं-
धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयंमनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययंधर्मोवेदितव्यः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । असाधारणधर्ममुक्त्वा साधारणधर्ममाह अहिंसेति । सत्यं यथोपलब्धाभिधानम् । चातुर्वर्ण्यं
इति दृष्टान्तार्थः अन्यथा प्रकरणबाधः । यथाऽयंधर्मश्चातुर्वर्ण्यं साधारणस्तथाऽपसदानामपीतिभावः । अतएव बौद्धाअ-
पि तत्स्वीकुर्वते सामासिकं समासवदने कोपसंग्राहकत्वादिति मेधातिथिः । यद्यपि वध्यघातनं बिलौक्यादिहिंसनंनयुक्तं
तथापि प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तानां ततोनिवृत्तिसिद्धेःकरणं तदतिरिक्ताहिंसनंचेति भावः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामासिकं साधारणम् चातुर्वर्ण्यं मनुः अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते ॥ अश्रेयान्श्रेयसींजातिगच्छत्या सममाद्युगात् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भेगृह्णाति गर्भश्च श्रवणाज्जातइतिपुल्लिङ्गनिर्देशे पित्र्यर्थं योगता विज्ञेया अतइदमुक्तंभवति

(६३) त्यमस्तेयम्=त्यमक्रोधः (क, च, ज, झ, ञ)

* (क, च)

(१) आ आ

शूद्रायांब्राह्मणात् या जाता कुमारी सा चेच्छ्रेयसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव प्रजायते विवाहादि संस्कृताऽपत्योत्पत्तिहे-
तुसंबन्धमामोति तस्यामपि यदि कुमारीजायतेसा ब्राह्मणेनैव विवाह्यत एवमनया परंपरया सप्तमे पुरुषे ग्रामे ब्राह्मण्या-
यस्तत्र जायते तस्य भवति श्रेयसे सति । यद्यप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च शूद्रो-
ब्राह्मणतामेतीति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः शूद्रवर्णस्य विज्ञेया । अनयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्णस्य तृतीये
क्षत्रियायामत्रापि स्त्रीतुत्कर्षः । एवं वैश्यस्य तृतीये क्षत्रियत्वं शूद्रायां जातायाः कुमार्यावैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि
वैश्यत्वं क्षत्रियजातायाः शूद्रायाः पञ्चमे युगइति युगशब्दोजन्मवचनः आश्रयान्निर्गुह्यजातीयः श्रेयसीमुत्कृष्टजातिगच्छति
ग्रामोति आङ्गभिर्विधौ एष एवार्थः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः पारशवउक्तः श्रेयसा श्रेष्ठवर्णेन सह प्रजायते श्रेष्ठायांपारशव्यामेव वृत्तादिमत्यामपत्यं
जनयति एवमासप्तमाद्युगादासप्तमात् उत्कर्षते सोत्कर्षमातापितृपरंपरया विच्छिद्यते स्वधर्मान्तरच्युतिस्तदाऽश्रेयानपि सप्त-
मे श्रेयसीं जातिं द्विजातितामामोति । तस्य सप्तमी संततिर्द्विजातितायाति । यदि मध्ये श्वश्रूतुल्यैरेव विवाहैरुत्पत्तिरित्य-
र्थः । युगशब्दोमातापित्रोर्युग्मतया तत्परः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यास्वित्युत्कृष्टक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह शूद्रेति । शूद्रायां
ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा
दुहितरमेव जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवंसप्तमे युगे जन्मनि सपारशवाख्यो-
वर्णो बीजप्राधान्याद्ब्राह्मण्यं ग्रामोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानान्सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैरित्युक्तेन्यूनं पूरयति शूद्रायामिति । जातइति पारशवाख्यो वर्णः सच स्त्रीरूपः ।
अन्यथा जातः प्रजायाइति पुनरुक्तिः । सा चेच्छ्रेयसा ब्राह्मणेनोढा श्रेयसीं दुहितरं प्रजायते सूते स्त्रियं साप्यन्येन ब्राह्म-
णेन परिणीयते ततोप्यन्यादुहिता प्रजायते साप्यन्येन ब्राह्मणेनेत्थं सप्तमे पञ्चमे वा जन्मनि श्रेयसीं ब्राह्मण्यं ग्रामोतीत्य-
न्वयः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अथानुलौमजसंतानानान्धर्मोत्कर्षवशेन प्रत्यपत्यं जात्युत्कर्षो भवतीत्याह शूद्रायां ब्राह्मणादिति ।
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा प्रजायते चेद्धर्मेण युक्तो भवति चेत् अश्रेयानप्युत्कृष्टजातिरपि श्रेयसीमुत्कृष्टतरां जा-
तिमासप्तमाद्युगादासप्तमात्संतानाद्गच्छति एतदुक्तं भवति पारशवसंतानविच्छिन्नसंतानश्रेत्सप्तमादपत्यादारभ्य ब्रह्मत्वमा-
प्नोतिइति । यथाचाह बौधायनः निषादेन निषाच्छ्रमापञ्चमाज्जातिरपहन्ति शूद्रतांतमुपनयेत्षष्ठे याजयेत्तपोबीजप्रभावेनेत्या-
दिश्लोकस्यायं पञ्चः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा ब्राह्मणेन चेत् प्रजायते अश्रेयान् अहीनवर्णः श्रेयसीं
उत्कृष्टजातिं आसप्तमात् जन्मनः सप्तमपूरुषः ब्राह्मणो भवति तद्यथा याज्ञवल्क्यः ॥ मूर्धावसिक्तादयः यथा ब्राह्मणेन
शूद्रायामुत्पादिता निषादीसा ब्राह्मणेनोढादुहितरं कांचिज्जनयति सापि ब्राह्मणेनोढान्यामित्यनेन प्रकारेण षष्ठी स्मृतं
ब्राह्मणं जनयति । अंबष्ठी साप्यनेन प्रकारेण पंचमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पंचमं
ब्राह्मणमेव जनयति । उग्रा क्षत्रियोढा माहिष्याच [यथाक्रमं षष्ठं पंचमं] क्षत्रियं च जनयति । तथा करणी वैश्योढा
पंचमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥ क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यात्तथैवच ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रो ब्राह्मणतामेतीत्युक्तोर्थः । ब्राह्मण इति शूद्रतां ब्रह्मणोत्र पारशवो ब्राह्मणजातो विज्ञेयः सचो-
क्तलक्षणशूद्रां यदि परिणयते तदापकर्ष [जन्मनि]^१ प्रामोति तृतीय इति व्याचक्षते । एते यथोक्ते युगपरिवर्तउत्कर्षप्राप्तयथा
संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतत्स्फोटयति शूद्र इति । शूद्रः शूद्रासंतानजः ब्राह्मणो ब्राह्मणसंतानजः । शूद्रतामेति य-
था तदप्येव क्षयति । क्षत्रियाद्वैश्याद्वा शूद्रायां जातोऽप्येवं सममे युगेतूत्कर्ष लभते । तथा मूर्धावसिक्तादीनां तत्तत्सदृशविवाह-
परंपरया पञ्चमपुरुषे प्रकृतिजातिलाभसिद्धिः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणात् शूद्रायां मु-
त्पन्नः पारशवो ज्ञेयः स यदि पुमान् केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेन परंपुमांसमेव जनयति
सोऽप्येवं तदा सब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्रामोति । एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्यो-
त्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किन्तु जातेरपकर्षात् ॥ जात्युत्कर्षोऽयुगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वेति ॥ याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रिया-
जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ । वैश्याजातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्य सं-
गृहीतत्वाद्बोद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैवेत्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्म-
न्युत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तमनुवदन् ब्राह्मणोऽप्येवं शूद्रां परिणीय शूद्रतां यातीत्याह शूद्र इत्यर्थेन । उक्तमर्थं क्षत्रि-
यवैश्ययोरिति दिशति क्षत्रियेत्यर्थेन । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥ जात्युत्कर्षोऽयुगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ॥ व्यत्यये
कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥ युगे जन्मनि विप्रोद्वाशूद्रागर्भोऽपि श्रेष्ठः यतो निषादस्य पतिं याजयेदिति वेदे श्रूयते ।
स चेत् शूद्रायां पुत्रं सूते सपुत्रः शूद्रां परिणीय तत्र पुत्रं जनयत्येवं सप्तमावधौ तद्वंश्यस्य शूद्रत्वमेवं विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययो-
रपीति याज्ञवल्क्यवचने व्यत्ययपदाशयः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमनुलोमजानामेवायं न्यायः किन्तु प्रतिलोमजानापीत्याह शूद्रो ब्राह्मणतामिति । श्रेयसा चे-
त्यजायत इत्यनुकर्षः ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामश्रेयसाचेत्यजायत इत्यभिप्रायः क्षत्रियाज्जातमुग्रनामानम् ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणान्तु यदृच्छया ॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यान्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंशब्दः क्षेपे यदि बीजप्राधान्याद्धीन जार्तायासु जातामातृजातेरुत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितां प्रामु-
वन्ति । इदं तर्हि क्षेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यं यथा क्षेत्रजः पुत्रोऽतश्च यथाऽनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातउत्कृष्टो भवति यदृ-
च्छया यथा कथंचिदनुदायामपि एवं ब्राह्मण्यामनार्याच्छूद्राक्षेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वं यथोक्तंकचित् [बीजं]^१ कचिन्नो निरि-
ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रागेवोक्तं ब्राह्मणस्या ब्राह्मण्यं यत्र तद्विचार्य निर्धारयति अनार्यायामिति । सावित्रीपति-
तादिकन्यायां ब्राह्मणाच्छ्रेष्ठाय दृच्छया अबुद्धिपूर्वमपि । बुद्धिपूर्वे तु किं वाच्यमित्याशयः । ब्राह्मण्यामुत्तमायामनार्यात्प-
तितसावित्रीकदेः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । एकः शूद्रायां यदृच्छयाऽनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राजातोद्वयोर्मध्ये कचो-
त्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजं च यथाबीजोत्कर्षात् ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवंक्षेत्रो-
त्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुःशूद्रौ न स्यात् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनूढाविशेषेणानुलोमप्रतिलोमजौ श्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वेन संदिग्धेऽनार्यायामितिसंशय जनका-
नुरूपेण निर्णयमाह अनार्यायामिति त्रिभिः । अनार्यपदमत्र शूद्रपरं आर्यपदं तु ब्राह्मणपरमिति । यदृच्छयोद्वहनं विना
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणब्राह्मणी शब्दौ द्विजात्युपलक्षणार्थौ यदृच्छया कामचारेणोत्पन्नः
कश्चिदनार्याच्छूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नः कश्चित्तयोः श्रेयस्त्वं बीजोत्कर्षेण क्षेत्रोत्कर्षेण वा केन भवेत् अत्रेति शब्दोद्वेगः
भवेच्चेदित्यन्वयः चेदिति वा प्रश्नश्चेच्छृणुतेत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यायां शूद्रायां अनूढायां यदृच्छया ब्राह्मणः समुत्पन्नः तु पुनः अनार्यात् शूद्राद्ब्राह्मण्यां
श्रेयस्त्वेउत्कृष्टत्वे कइति चेत् किंचन न भवेत् ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । नार्यास्त्रियामनार्यायां हीनजातीयायामार्याजातउत्कृष्टजातीयाद्ब्राह्मणादार्य एव भवेत् । किंब्रा-
ह्मणजातीयत्वेनेत्याह गुणैर्गुणतो गौण्यावृत्त्या पाकयज्ञाद्यधिकारमात्रेण वक्ष्यमाणानार्यापेक्षयाऽऽर्यइत्युच्यते अनार्याच्छू-
द्रादार्यायां ब्राह्मण्यां जातोऽनार्य एवैष निश्चयः एतदुक्तं भवति यावद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रसं-
जयितुमतः समानजातीयागमनमेव युक्तं क्षेत्रप्राधान्यं क्षेत्रज एव मन्यत्र ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यायां नार्यायामार्याजातः आर्य एव श्रेष्ठ एव बीजप्राधान्याद्भवेत् । गुणैर्यद्यार्यगुणैर्युज्य-
ते । यद्यार्यायामनार्याजातः सब्राह्मणोत्पन्नोपि शूद्रतुल्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र निर्णयमाह जात इति । शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाजातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानै-
र्युक्तः प्रशस्यो भवति शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मेऽप्यनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः
न्यायप्राप्तोप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनार्यायोषिति आर्याजात आर्य एव । तथा अनार्यादार्यायां जातोपि अनार्यः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । बीजमुत्कर्षहेतुर्न क्षेत्रमित्यस्यार्थः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्या स्त्रियां अनार्यायां इन्द्रियाजातः गुणैः पाकयज्ञादिभिः आर्यः द्विजः भवेत् । अनार्यायां
जातोपि अनार्यः शूद्रस्य पाकयज्ञानधिकारात् इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तावुं भावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ॥ वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं च कृत्वो भावपि चण्डालः पाराशवश्चासंस्कार्यावनुपनेयौ अत्र हेतुमन्निगदोर्थवादः वैगुण्या-
ज्जन्मतः पूर्वब्राह्मणाद्यः शूद्रायां जातः सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्य जन्म योनिदोषात् उत्तरश्चण्डालः सप्रतिलोमो-
ऽत्यन्तप्रातिलोम्यात् सत्यपि क्षेत्रप्राधान्ये पितृदोषात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यपि पूर्वस्य श्रेष्ठ्यं तथापि मातृदोषेण जन्मवैगुण्यात् पूर्वो न संस्कारार्हः उत्तरस्तु प्रा-

तिलोम्यात् क्षेत्रापेक्षया बीजस्यापकर्षादित्याह तावुभाविति । एतच्च पूर्वस्योपनयनादियोग्यत्वमार्थतोक्त्या प्रागुक्तापि पुनः संस्कारानर्हताभिधानान्नास्योपनयने उपनेतृदोषः । उपनीतत्वेपिच यज्ञादियोग्यत्वं नास्त्यतोऽप्राप्तयाजनं तद्याजनमिति दर्शयितुं संस्कारानर्हत्वमुक्तम् । अतएवाग्रे सर्वसंस्कारमिति विशेषयति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । तौ पारशवचण्डालौ असंस्कार्यौ उषनघनादिरहितौ । अत्र हेतुवैगुण्याज्जन्मनः । आविर्भावोऽस्याजनन्याः पूर्वः संस्कारानर्हः । उत्तरोपि संस्कारानर्हः प्रतिलोमतः पितुर्जातिमपेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कार्यावनुपनेयौ पूर्वआर्यः जन्मनोवैगुण्यात्क्षेत्रासौष्ठवात् उत्तरः अनार्यः प्रतिलोम्यतोबीजासौष्ठवादिति यावत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ उभौ पारशवचण्डालौ [अ] संस्कार्यौ वैगुण्याज्जन्मनः मातृदोषेणजातः पूर्वः अनुलोमजः असत् उत्तरः प्रतिलोमजः सन् असत् ॥ ६८ ॥

सुबीजंचैव सुक्षेत्रे जातंसंपद्यते यथा ॥ तथाऽऽर्याजातआर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तावसंस्कार्यौ स्वजातिजास्तुसंस्कार्यादित्युभयत्राप्यर्थवादः अतएतदेव स्थितं कचिद्बीजं कचिद्योनिरिति यथोपदेशात् एकान्तरपरिग्रहस्तुनयुक्तः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातंसमृद्धं भवति एवं द्विजाते द्विजातिस्त्रियां सवर्णाधामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारक्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वश्रौतस्मार्तंचार्हति । नच पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तद्वार्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सद्यष्टान्तं प्रतियोगितयाह सुबीजमिति । सुक्षेत्रे शोभनबीजमिव ब्राह्मणेनोढब्राह्मणीजः संस्कारार्हः [इत्यनुषादमात्रं सर्वसंस्कारान्तेऽस्यैव पारिव्राज्यं पारिव्राज्यदर्शनाच्चेति शंकरभगवदुक्तेः] ‡ ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । कस्तर्हि संस्कारयोग्यइत्यपेक्षायामाह सुबीजमेव सुक्षेत्रइति ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा आर्यात् आर्यायां ततः सच संस्कारं अर्हति ॥ ६९ ॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । यथात्रयएतेपक्षास्तेषां कश्चित्पक्षः केनचित्परिगृहीतः केचिदाहुर्बीजमेव ज्यायस्तथाच ब्राह्मणाजातः क्षत्रियादिस्त्रिषु मातृजातितउत्कृष्टः । अन्ये पुनराहुः क्षेत्रश्रेष्ठयतः क्षेत्रियोयत्र क्षेत्रे जातः तज्जातीयो भवति तस्यैव च तदपत्यं । अपरे मन्यन्ते उभये बीजक्षेत्रे ज्याग्रसी तदुक्तं सुबीजंचैव सुक्षेत्रइति तदेतत्सर्वमारोचयमानआह तत्रेयंतुव्यवस्थितिः इयमत्रनिरूप्यावस्थितिः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बीजमेकइति विप्रतिपत्तेः संशयहेतोरभिधानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह बीजमिति । केचित्पण्डिताबीजंस्तुवन्ति हरिण्याद्युत्पन्न-

ऋष्यशृङ्गादिर्ब्रह्ममुनिवददर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रंस्तुवन्ति क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्थाज्ञेया ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । [बीजप्राधान्यं] ‡ उक्तमपि स्मारयन्नाह बीजमिति त्रिभिः । मतभेदेनैवम् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । इयं व्यवस्था ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एके बीजं ऋष्यशृङ्गादयो मनीषिणः क्षेत्रं वियोगपातादौ प्रशंसन्ति । तथा अन्यबीजक्षेत्रे इयं व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्षेत्रे ऊषरे उत्सृष्टमुपमपि बीजमन्तरैवादत्वेव फलं नश्यति अबीजकमयोग्यबीजकं वा क्षेत्रं स्थण्डिलमेव भवेत् केवलं ततो न फलं लभ्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिश्चये हेतुमाह अक्षेत्र इति । अन्तरैवाङ्कुरोत्पादात्मागेव ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊषरप्रदेशे बीजमुपमफलमददन्तराल एव विनश्यति शोभनमपि क्षेत्रं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं स्यात् न तु सस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकनिन्दया सुबीजं चैव सुक्षेत्र इति प्रागुक्तमुपमप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षेत्रे ऊषरादौ अन्तरा अङ्कुरमजनयित्वैव स्थण्डिलं सस्यानुत्पत्तिस्थलम् । मनुजपक्षे अन्तरालजातिर्भूत्वा विनश्यति संस्कारानर्हः । स्थण्डिलं योग्यपुत्राजनकम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रे क्षेत्रं विनान्तरैव मध्य एव विनश्यति वस्तुन भविष्यति नापि प्ररोहति अबीजकं बीजं विनोभयमन्योन्यापेक्षमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अबीजकं क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ऊषरं भवेत् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जाऋषयोऽभवन् ॥ पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते प्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते तस्माद्बीजं विशिष्यत इति बीजप्राधान्यवादिनस्तदेतदुक्तमित्युक्तं तत्रेयं तु व्यवस्थितिरिति । अथवा बीजप्रभावेनेति न बीजप्राधान्यं दर्शितमपि तु दूषणमेव यदाशक्यन्ते बीजप्राधान्यान्मन्दपालादीनां तिर्यग्जाऋषय इति बीजप्राधान्यं दर्शनात् न तत्र बीजप्राधान्येन तदपत्यानामृषित्वमपि तु तपःश्रुतादिजेन प्रभावेन धर्मविशेषेण ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्येवं तथापि बीजस्यातिप्राधान्याद्बीजशुद्धिरेव ग्राह्येति त्वमतमुपसंहरति यस्मादिति । तिर्यग्जाऋष्यशृङ्गादयः पूजिता अभवन् । प्रशस्ताश्च ऋषयो ब्रह्मर्षयः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्माद्बीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनिवदप्राप्ताः पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना वेदज्ञानादिना प्रशस्तावाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजप्रस्तूयते । एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । हरिण्यादिजाताऋष्यशृङ्गादयस्तिर्यग्जाः प्रशस्ताः अन्येषु सत्सु ऋषिषु दशरथयज्ञऋष्यशृङ्गाः प्रशस्त्यंगतः । तिर्यग्जोपि संस्क्रियते तज्जातेरपर्युदस्तत्वात् । न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रजातेः पर्युदस्तत्वान्नपारशवादेः संस्कार इति भावः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । तथापि बीजप्रधानमित्याह यस्माद्बीजमिति । तिर्यग्जाः ऋष्यशृङ्गादयः ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यचानार्यकर्मिणम् ॥ संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्यः शूद्रः आर्यकर्माद्विजातिशुश्रूषादिरतः पाकयज्ञयाजीच देवद्विजनमस्कारपरः आर्यो-
ब्राह्मणादिः सोनार्यकर्माप्रतिषिद्धाचरणोविहितकर्मत्यागी तावुभौ संप्रधार्यतद्गुणत्वेनावगम्य तयोः किंकस्यचित्सातिश-
योगुणः कस्यश्चिद्धान्ते निरूपणबुद्धिःसंप्रधार्यधाताप्राजपतिर्मनुर्बुद्धा निरूप्याब्रवीत् नसमौ जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोपि
शूद्रतुल्यः स्यात् पुनराह समौकिंजात्यातूत्कृष्टयापि बहुदोषावगृहीतस्यैतदुक्तंभवति न जातिबलमाश्रित्यनरोमाननी
योकिंतुगुणामाननीयाः न गुणहीनंजातिः परित्रातुमलं प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अनार्यायां समुत्पन्नइत्यत आरभ्य
यावदयंश्लोकोवर्णसङ्करनिन्दाकर्मप्रशंसार्थोनात्र किंचिद्विधीयते प्रतिषिध्यते वा नापूर्वार्थोज्ञाप्यते ऽभिलक्षणवत् तस्मा-
त्प्रशंसार्था एवैते ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा क्षेत्रविशेषोत्पन्नत्वेपि बीजदोषान्नश्रेष्ठत्वं तथा दुष्टकर्मकरणादपि नश्रेष्ठ्यमित्याह
अनार्यमिति । अनार्यं ब्राह्म्याद्युत्पन्नमार्यकर्माणंब्राह्मणकर्मकर्तारम् । तथा आर्यमब्राह्म्योत्पन्नमपि निन्दितकृष्यादिकर-
म् । न समौ ब्राह्मणैः सदृशौ दोषसद्भावात् । नासमौ नात्यन्तमपकृष्टौ ब्राह्मण्यभावात् । एवंचवृत्त्युत्कर्षे तेषामपि क्रमा-
दुत्कर्षइत्युक्तम् । अतएवापस्तम्बोयेषामपतितसावित्रीकाः पूर्वपुरुषाः केपि ज्ञायन्ते तेषामपि प्रायश्चित्तपूर्वकं संस्कारं
विहितवान् । एतदर्थमेव चार्यचानार्यकर्माणमित्यप्रकृतमप्युक्तम् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणद्विजातिच शूद्रकर्मकारिणंब्रह्माविचार्य न समौ नासमावित्यवोचद्यतः
शूद्रोद्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः तस्यानधिकारिणोद्विजातिकर्माचरणेपि तत्साम्याभावात् एवंशूद्रकर्मापि द्विजातिः
न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौनिषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् तस्माद्यद्यस्य विगर्हिततत्तेन
नकर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणा क्रियमाणं कर्म न फलायेति ज्ञापनार्थं चातुर्वर्ण्येषु प्रथमाध्यायाद्युक्ताः त्व-
धर्मवृत्तिः संस्मारयन्नापद्धर्ममाह अनार्येत्यध्यायसमाप्तेः । अनार्यं क्षत्रियादिभार्यकं आर्यकर्माणं याजनादिकर्तारं आर्यं
युद्धसेवादिकारिणं नसमौ कर्मणा जात्यन्तरानुत्पत्तेः नाऽसमौ उभयोर्निषिद्धाचरणस्य तुल्यत्वात् परधर्मोभयावहइत्युक्तेः
॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यमद्विजातितोपकृष्टं आर्यकर्माणंगुणतोविशिष्टं न समौ नातिविषमावल्पान्तरावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यं ब्राह्म्यादुपन्नं आर्यकर्माणं च पुनः आर्यमनार्यकर्मिणं धाता संप्रधार्य अवधार्य समौ
न असमौन इत्यब्रवीत् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाये स्वकर्मण्यवस्थिताः ॥ ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्धर्माणामुपोद्घातो योनिः कारणं ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थास्ते षट्कर्माण्युपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः
अनेकार्थाधातवोयथाक्रमंयथाविकारंयस्मिन्कर्मणि योधिकारीकानिचिद्विध्यर्थानि कानिचिद्दृष्टार्थानि ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मयोनिस्थाः ब्राह्मणमातापितृजन्याः सम्यक् कृत्स्नानि षट्कर्माणि उपजीवेयुरनुति-
ष्ठेयुः नतु ब्राह्म्यादयः तेषामध्ययनादावनधिकारात् । यथाक्रमं यथायोगम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मप्रतिपादयिष्यन्दिदमाह ब्राह्मणा इति । ये ब्राह्मणा ब्रह्ममामिकारणब्रह्मध्या-
ननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रस्य वृत्तीराह ब्राह्मणा इति चतुर्भिः । ब्राह्मणा ब्रह्मबुभूषवः । ब्रह्मयोनिस्था ब्रह्मयोनिजाः
॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । एवन्तावद्धर्माधिकारिणोवर्णाः सान्तरप्रभावाः सोत्कर्षापकर्षाः प्रतिपादिताः आपद्धर्मान्वक्तुमनाप-
द्धर्मपूर्वोक्तसंक्षिप्य समभिः श्लोकेरनुभाषते ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था इति । ब्रह्मयोनिर्धर्म इति यावत्तत्रस्थाः अथवा वेदस्य
योनित्वेन प्रवक्तृत्वेन स्थिताः यथाक्रममित्यस्यायमर्थः स्वयं नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यादध्यापयेच्च स्वयं यजेद्याजयेच्च
स्वयंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति षट्कर्माणि वक्ष्यमाणानि सम्यगापत्कल्पेनोपजोवेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते यथाक्रमं द्विजाः षट्कर्माणि षट्कर्मणा उपजीवेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्ययनं याजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थेषां पाठद्वहो विध्यर्थं यद्यपि तेषां केवलानां विधिरुक्तस्तथापीह सम-
स्य निर्दिश्यते सौहोर्देन विध्यन्तरसापेक्ष्यमेवेदं रूपं वचनाच्चैतेषां कर्मणामतो यथाविहितमनूय वक्ष्यमाणोर्थो विधीयते ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव षट्कर्माणि प्रथमाध्यायोक्तान्यपि स्मारयति अध्यापनमिति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि कर्माण्याह अध्येति । अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ
चेत्येतानि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अध्यापनमिति । दानं स्वस्वत्वध्वंसपुरःसरं परस्वत्वापत्तिफलकम् अग्रजन्मनोवि-
प्रस्य ॥ ७५ ॥

षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मत्रिकविभागस्पष्टप्रयोजनः एकत्रिकंदृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यादन्यस्यादृष्टार्थता विशुद्धोऽपाप-
कर्मा एव शूद्रोऽपि विशुद्धः प्राप्नोति को भवतो मत्सरः स्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-
गृह्णीयाच्चेति एवन्तर्हि यथाऽविरोधो भवति तथा व्याख्येयं न ह्यविरोधे संभवति विरोधो न्याय्यः अपिचाऽनुवाद एवायं
राजतो धनमन्विच्छेदिति एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीविका जीवनोपायः । याजनाध्यापने शुद्धे अदुष्टे । विशुद्धः परिग्रहदोषरहितः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्यैषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्याद्याजनमध्यापनं विशुद्धप्रतिग्रहौ द्विजातिभ्यो-
धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विज इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां कर्मणां मध्ये जीविका जीवनहेतवः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धात्स्वकर्मनिरता त्वैवार्णिकात् ॥ ७६ ॥

त्रयोधर्मानिवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जीविका कर्माण्येतानि क्षत्रियस्य न भवन्ति यानि त्वदृष्टार्थानीष्यध्ययनदानानि न विवर्तन्ते
वेदस्य च प्रकृतत्वादेतदध्यापनं निषिध्यते नतु धनुर्वेदशिल्पकलाविद्याः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणाब्राह्मणसंबन्धिनोधर्माः ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते अध्ययनयागदानानितु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनादित्रयोब्राह्मणात् ब्राह्मणं स्वधर्मित्वेन प्राप्य क्षत्रियं प्रति निवर्तन्तइत्यन्वयः ॥ ७७ ॥

(५) ननन्दः । ब्राह्मणानांब्राह्मणसंबन्धिनां धर्माणांमध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणांरक्षा युद्धानामिव तेषांजीविकात्वेपि धर्मत्वनिवृत्त्यभावख्यापनार्थधर्माइत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयोधर्माःक्षत्रियं प्रति निवर्तन्ते अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहः एतत्रयम् ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ॥ नतौ प्रतिहितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैतद्वाख्यातंतौ क्षत्रियवैश्यौ प्रत्येतेऽध्यापनादयोधर्मान्मुना प्रजापतिना नोक्तान स्मृता-
इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेधर्माअध्यापनादयस्त्रयः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानिवृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवंवैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं वैश्यं प्रतीति । तौ क्षत्रियवैश्यौ । तान्याजनादीन् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । एतौ क्षत्रियवैश्यौ तानध्यापनादीन् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव वैश्यं प्रति तान्धर्मान् अध्ययनादीन् मनुःप्रजापतिर्नाह ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ॥ आजीवनार्थधर्मस्तु दानमध्ययनंयजिः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । इदंतयोर्जीविकाकर्म शस्त्रंखड्गादि अस्त्रतन्मन्त्राधनुर्वेदप्रसिद्धाः अयमप्युक्तानुवादएव वणि-
पशुशब्दौ वणिक्कर्मन्तर्भावेन प्रयुक्तौ वणिज्यापशुपालनंच यद्यप्यध्ययनादिधर्माःसर्वेषांसन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ॥
॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शस्त्रं खड्गादिकमुक्तं अस्त्रं शरादिकमुक्तं तद्धारणं नतत्साध्यंद्रव्यादिकंलक्षयति तदाजीव-
वनार्थं क्षत्रस्येत्यर्थः । वणिक् वाणिज्यं पशुः पाशुपाल्यं वणिक्पशुकृषीरिति प्रथमाबहुवचने पूर्वसवर्णेन छान्दसंरूप-
म् । एतच्च सर्वत्रयागोजीवनार्थम् । धर्मोधर्मसाधनम् । यजिर्यागः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । शस्त्रंखड्गादि अस्त्रंवाणादि एतद्धारणंप्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणकृ-
षिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागाभवन्ति ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियवैश्ययोरसाधारणान्याह शस्त्रेति । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तत्प्रेरकमन्त्रादि । आजीव-
नार्थं वृत्त्यर्थं वणिक् वाणिज्यं तेनसह पशुकृषी वा । धर्मस्तु दानादित्रयमित्यन्वयः । धर्मोधर्मार्थम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियवैश्ययोर्वृत्तिधर्मत्वाह शस्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्येति । शस्त्रमायुधरूपं शस्त्रास्त्रभरणेन तत्कार्याणि
रक्षायुद्धादीनिलक्ष्यन्ते । वणिग्वाणिज्यं पशुरक्षणं यजिर्यजनम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं शस्त्रं खड्गादिकं अस्त्रं शरादिकम् ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ॥ वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासो वृत्तिप्रकरणादभ्यापनं एवं विशिष्टानि स्वकर्मशास्त्रप्रवृत्तिकर्मस्वन्धेभ्योजीवनकर्मभ्य-
इमानि श्रेयस्करतराणि ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदाभ्यासः सदा जप्यपरता । वार्ताकर्म वार्तया कृष्याऽर्जितेन धनेन कर्म दानयागकर्म
ननु वार्तारूपं तस्य कर्म जीविकात्वात् स्वाध्यायसमभिव्याहारयोगात् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासो वेदाभ्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यासहोपदेशात् ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य
वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य । एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । वेदाभ्यासरक्षावार्ताश्च द्विजानां यथाक्रममतीव प्रशस्ता इति भावः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । वार्ताकर्म वाणिज्यकर्म ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । रक्षणं प्रजायाः द्विजस्य वेदाभ्यासः वैश्यस्य वार्ताकर्म त्वकर्म त्वकर्मसु विशिष्टानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्त्वेन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदाऽस्य शरीरकुटुंबनित्यकर्मावसादो भवति न तेभ्यः ग्रामधनं भवति तदा यमजीवन्नित्यु-
च्यते यथोक्तेनाभ्यापनादिना तदा क्षत्रियवत् ग्रामनगररक्षादिना शास्त्रास्त्रधरणेन सति संभवे सर्वाधिपत्येन जीवेत् जीवति-
व्याख्यातार्थः शरीरमात्रसंधारणेन वर्तते किं तर्हि कुटुंबत्वकर्मनित्यकर्मावस्थितिमपि लक्षयति स ह्यस्य प्रत्यनन्तरोऽनन्त-
रएव प्रत्यनन्तरः हेतुवचनाद्यवहितनिवृत्तिः पापकारीत्ववृत्तिपरित्यागेऽपि नैवमन्तव्यं शास्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषे वैश्य-
शूद्रेष्वपीति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनापहृत्तिरुक्ताऽऽपहृत्तीः प्रस्तौति अजीवन्निति । प्रत्यनन्तरोऽनन्तरतः प्रतिनिधिः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । अधुनाऽऽपद्धर्माह अजीवन्निति । यथोक्तेनाभ्यापनादित्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानकुटुंब-
संवर्धनपूर्वकमजीवन्क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निरुद्धा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । यथोक्तेन याजनाभ्यापनप्रतिग्रहेण । पूर्वस्य पूर्वस्य प्राशस्त्यार्थं प्रत्यनन्तरः प्रातिलोभ्यवृ-
त्तावप्यव्यवहितः संनिधेरपि मानत्वात् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अथापद्धर्माह अजीवंस्त्विति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीवंश्चेत् क्षत्रियधर्मेण जीवेत् सः क्षात्रधर्मः अस्य द्विजस्य प्रत्यनन्तर उक्तः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह उभाभ्यामप्यजीवंस्तु क्रमोऽनेन प्रदर्श्यते प्रथममनन्तरावृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति
कृषिगोरक्षाग्रहणं वैश्ववृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थं तथाच वणिग् व्यायामविक्रयप्रतिषेधं वक्ष्यति जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति सामा-
न्यविशेषभावेन क्रियायाः साध्यसाधनभावः प्रागुपपादितस्तत्र कृषिवाणिज्यकुशीदान्यनापद्यैवोक्तान्यध्यापनादिवत् प्रसृतं-
कर्षणं स्मृतं सत्यानृतं तु वाणिज्यमिति तु केचिदाहुः कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदं चेत्युक्तं स्वयंकरणमत्राभ्यनुज्ञायते
यन्वध्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैव परित्यक्तं यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते वणिक्पशुकुली-
विशआजीवनार्थं ब्राह्मणक्षत्रिययोरपि नाऽऽजीवनार्थस्तदा किंच ॥ याजनाभ्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यत्र तान्यपि

समाख्यास्यत्तस्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धाएव यस्तुप्रकरणादन्यत्रैषामुपदेशः सतत्रैव प्रदर्शितप्रयोजनः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभाभ्यां स्वस्वानन्तरवृत्तिभ्याम् । जिज्ञासागोरक्षं कृष्यर्थगोरक्षणम् । कृषिरत्रास्वयंकृता ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्यदर्शनार्थं । तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति स्वयंकृतं चेदंकृष्यादि ब्राह्मणापवृत्तिः अस्वयंकृतस्य ऋताष्टताभ्यां जीवेतेत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । उभाभ्यां धर्मक्षयधर्माभ्यामिति भवेच्चेदिति वः प्रश्नोभवेच्चेच्छृणुतेत्यर्थः । कृषिगोरक्षशब्दोवाणिज्यस्याप्युपलक्षणार्थः गोरक्षतीति गोरक्षस्तस्य कर्म गौरक्ष्यम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभाभ्यां ब्रह्मक्षत्रयोर्वृत्तिभ्यां अजीवंस्तुतदावैश्यजीवी कृषिपशुवृत्तिगोरक्षमास्थाय जीवेत् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्रह्मणः क्षत्रियोपि वा ॥ हिंसाप्रायांपराधीनांकृषियत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था न पुनस्तस्यामप्रतिषेधार्था तथाच सतिउपदेशोव्यर्थोस्यापद्यते ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंकृतायां दोषमाह वैश्यवृत्त्येति । पराधीनामनेकोपकरणसीतादिसंपाद्याम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिकृष्यादेर्बलाबलमाह वैश्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिजन्तुर्हिंसाबहुलां बलीवर्दादिपराधीनांकृषियत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोपि वेत्युपादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्य जीविकामास्थापयेत्युक्तेः कृष्यादेः चतुष्टयस्य प्राप्तत्वेन कृषिमनूद्य निषेधति वैश्येति । हिंसाप्रायां हिंसा प्रायेण बाहुल्येन यत्र ताम् । पराधीनां हलवृष्टिकर्षकाद्यधीनाम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । पराधीनां स्वयमेकेन कर्तुमशक्याम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराधीनां अनेकोपकरणसाध्यां कृषिं स्वयंकृतां वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कृषिसाध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ॥ भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिलोकाः साध्वेव कर्मैति मन्यन्ते नतु तद्युक्तं कर्षतः पुरुषस्य बहुधान्यं भवति ततोतिथ्यादिभ्यो न्नदानेनोपकरोत्यतः साध्वी तथाचोक्तं नाकृष्यतोऽतिथिप्रियः कृषियत्नेन कुर्वीत मौर्व्यासर्वत्र यत्नतः । तथालाङ्गलंपवीरवं सुशेवंसुमतिस्सह उदितकृषतिगामावैप्रफर्व्यच पीवरीमित्यादि तेन सम्यक् मन्यन्ते साहि वृत्तिः सद्भिर्निन्द्यते कस्य हेतोर्भूमिहन्ति काष्ठमयोमुखंलाङ्गलां भूमिशयांश्च भूमौशेरते ये प्राणिनस्तृणजलूकादयस्तांश्च हन्ति ननु च भूमेः कीदृशंहननं हि सा प्राणिवत्काष्ठवत्पीडामनुभवति अनुभवन्तीतु सर्वविदारणं भूमेर्दोषवदिति ज्ञापयति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिदेवताम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्विदंजीवनमिति कृषिकेचिन्मन्यन्ते सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता यस्माद्धलकुद्दालादिलोहप्रान्तंकाष्ठंभूमिभूमिजन्तूश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्दोषसहिष्णुप्रत्याह कृषिमिति । भूमिशयान् प्राणिनः । अयोमुखं फलाकाराद्ययोमुखे यस्य तत् लाङ्गलमित्यर्थः । अतएव कुङ्कुमाद्यपि गृहीतम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । हिंसाप्रायतांप्रपञ्चयति कृषिसाध्विति मन्यन्तइति । काष्ठकाष्ठमयं ह्लादिकं तेन वाणिज्याद्यभावे कृषिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृषिसाध्वितिमन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्विगर्हिता । अयोमुखं काष्ठं हि भूमिं भूमिशयान् जीवान् नृहन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ॥ विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिनिदेशः विशः पण्यं विट्पण्यं वैश्यानां यद्विक्रयं तदपि वृत्तिवैकल्याद्भानाभावाद्ब्राह्मणेन विक्रेयं उद्धार्याणि द्रव्याण्युद्धारशब्देनोच्यन्ते उद्धृतोद्धारो यस्मिन् तदेवमुच्यते वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्यत उद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि वित्तवर्धनमिति भावानुवादः वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा त्यजतो धर्मनैपुण्यं धर्मयानिष्ठास्तेन पण्यविक्रयोऽन कर्तव्यइति ज्ञापयति अतश्चेदमवगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिता कृषिः ततो गोरक्षादयः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदं वक्ष्यमाणं वित्तवैकल्याद्विज्ञाभावात् । धर्मनैपुणं धर्मवृत्तिं स्वजीविकां त्यजतो विप्रस्य क्षत्रियस्य च । विट्पण्यं वैश्यविक्रेतव्यं तद्वतोद्धारं त्यक्त्याज्यं त्यक्त्वा तत्त्यहेतुरसादिविक्रयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे धर्मप्रति यथोक्तनिष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्वनः कुटुम्बिनो विप्रस्य वित्तवर्धनोपायमाह इदमिति । वृत्तिवैकल्याद्व्यवस्थाभावात् धर्मनैपुणं स्वधर्मनिष्ठां त्यजतो विप्रस्य त्रयमिदं विट्पण्यं वैश्येन यद्विक्रीयते । तेन चर्मपादुकादिव्यावृत्तिः उद्धृतोद्धारं विक्रेयं विनिमेयं राजदण्डविशिष्टं कुसीदं च ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तथा वाणिज्यवृत्त्या नियममाह इदन्तु वृत्तिवैकल्यादिति । धर्मनैपुणमनापद्धर्मं वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो विप्रस्य इदमिति वक्ष्यमाणं विपण्यं विक्रेयं वित्तवर्धनं लाभवर्धनं उद्धृतोद्धारो यस्मात्तदुद्धृतोद्धारमुद्धृतमुद्धार्यं त्यजन्निषिद्धमिति यावत् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं धर्मनैपुण्यं वित्तवैकल्यात्त्यजतां विट्पण्यं वैश्यविक्रेयं उद्धृतोद्धारं परित्यक्ता विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ॥ अश्मनोलवणं चैव पशवोये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । मधुरादयः षड्रसाः तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमकिराततित्तकादीनि प्रतिषिध्यन्ते न हिकेवलानां रसानां संभवः यद्यपि रसशब्देन स्वयं द्रव्ये शुक्लादिशब्दवद्वर्तते सामानाधिकरण्येन तथापि लक्षयति द्रव्यगंगायां घोषइति तथा अपोहेत त्यजेन्न विक्रीणीयादिति यावत् कृतान्नं सिद्धमन्नमोदनादितण्डुलादिचर्तिलैः सह तिला अपि न विक्रेया, नतु पुनस्तिलकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः केवलयोरभ्यनुज्ञानं अश्मानः सर्वपाषाणाः लवणमपाषाणरूपमपि सैन्धवस्य

(८५) विक्रेयं = विज्ञेयं (भ)

पाषाणशब्देन ग्रहणं रसपक्षे लवणस्य नित्यार्थआरंभस्तेन मधुरादीनां पाक्षिकोविक्रयः पशवोद्याम्यारण्याः मानुषामनुष्याः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह सर्वानिति । रसान् पत्रकाशदिनिर्यासान् अपोहेत विक्रये त्यजेत् नविक्रीणीतेत्यर्थः । अश्मनः उपलान् । पशवश्छागाः । येचमानुषास्तानितिपूरणीयम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि वर्जनीयान्याह सर्वानिति । सर्वानचोद्यमानानधर्मान्यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान्विक्रीणीत रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थः तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेव मन्यस्यापि पृथक्निषेधोव्याख्येयः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राप्तं पण्यं परिसंख्याति रसानिति चतुर्भिः । अपोहेत् ब्राह्मणइति शेषः । रसान् सर्षपादिस्नेहान् । कृतानं पक्वानं । अश्मनः पाषाणतद्विकारान् । पशवोयेच मानुषागवाश्वादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्त्याज्यानि द्रव्याणीत्याह सर्वान् रसानिति । अपोहेत त्यजेन्विक्रीणीयात् ये पशवोयेच मानुषास्तानपि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वानिति चतुर्भिराह । सर्वान् रसान्विक्रये परित्यजेत् । कृतानं सिद्धानम् । पशवः छागादयः ॥ ८६ ॥

सर्वे च तान्तवंरक्तं शाणक्षौमाविकानि च ॥ अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्तवंतन्तुनिर्मितं वस्त्रपटवृहत्तिकादि रक्तं लोहितं लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः तथाहि रक्तगौर्लोहितउच्यते यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमपिरञ्जेरर्थः ॥ शाणक्षौमाजिनान्यरक्तान्यपि यतआह अपिचेत्स्युररक्तानि शिष्टप्रसिद्धम् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तुकृतं पटादि कुसुम्भादिरक्तम् । शाणं शणसूत्रकृतं आविक्रमविरोमकृतम् । अरक्तमप्येतन्नयम् । फलपदं क्रीतपण्यफलपरम् । अन्यस्यापस्तम्बेन क्रीतपण्यमेवहरेत् मुञ्जवल्कलैर्मूलफलैरिति विक्रेतव्यतया विधानात् । औषधीस्त्रिवृदाद्याः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वतन्तुनिर्मितं वस्त्रकुसुम्भादिरक्तं वर्जयेत् शणक्षुमातन्तुमयान्याविक्रमेभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुडूच्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्तवं कार्पासजं रक्तंचेत शाणं शाणविकारः । क्षौमं क्षुमोद्भवम् । आविकं कम्बलादि । तान्तवे रक्ते प्रतिषेधः । शाणादिषु रक्तेष्वपीतिभावः फलमूले फलताम्बूलादि मूलेशुनादि औषधीरपक्वाः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । रक्तरागरुषितं शाणक्षौमाविकानि रक्तान्यपि चेत्स्युस्तान्यपोहेत ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं तान्तवं रक्तं रक्तवस्त्रं क्षौमविकारि अरक्तानि ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ॥ क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । शस्त्रं खड्गपाशादि गन्धास्तगरोशीरचन्दनादयोद्रव्यविशेषाः रसशब्दवेदतद्याख्येयं । क्षीरं रसविकारं स्थूलतरप्रसिद्धमतोमस्तुकिलाटोदश्विदादीन्यपि न विक्रेयानि दधिघृतग्रहणं प्राधान्यादुपात्तं मधुमधूच्छिष्टमेकदेश-

लोपादेवदत्तोदत्तइतिवत् स्मृत्यन्तरे हितप्रतिषिद्धं इह च क्षौद्रशब्देन सारघस्य निषिद्धत्वान्माध्वीकस्य च मद्यग्रहणेनोत्तरत्रप्रतिषेधात् । अन्येतु माध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थमधुशब्दवर्णयन्ति तदयुक्तं नायनिष्पीडितमृद्विकारसवचनः किंतिर्हि मद्यरूपतयैव वर्ततउभौमध्वासवक्षीवाविति प्रयोगदर्शनात् क्षीवतामद्यरुतैव गुडस्यरसत्वप्रतिषेधे निवृत्त्यर्थग्रहणं अन्येतु खण्डमत्स्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थं व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपो जलं । शस्त्रं लोहं । गन्धान् चन्दनादीन् । क्षारं यवक्षारादि कचिक्क्षीरमित्यपि पाठः । क्षौद्रं मधुमधूच्छिष्टं दधीति कचित्पाठः । मज्जा जन्तूनामस्थिपीतसारआकृष्टः । गुडस्य तदाकारत्वेपि दृढतयाऽफलत्वशङ्कानिरसितुं पुनरुक्तिः ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुमः । जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धवन्तिसर्वाणि कपूरादीनि क्षौद्रमाक्षिकं मधुमधूच्छिष्टं सभ्रामरमधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितवर्जयेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । शस्त्रं शृङ्गादिनिर्मितं लोहनिर्मितस्य लोहनिषेधेन निषिद्धत्वात् । विषं शैलजादि । सोमं सोमलताम । गन्धान् गुग्गुलादीन् । क्षौद्रं माक्षिकं मधुमधूच्छिष्टं सिक्थम् । अत्र ये पुनरुक्ताः पदार्थास्तेषु प्रायश्चित्ताधिक्यं ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ॥ मयं नीलिं च लाक्षां च सर्वान्श्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

[त्रपुसीसंतथालोहैतैजसानि च सर्वशः ॥ बालांश्चर्मतथास्थीनि सस्नायूनि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥]*

(१) मेधातिथिः । आरण्यपशुशब्दौ गुडलवणेनैव व्याख्यातौ ग्राम्यपश्वनुज्ञानार्थं ग्राम्या अपि पशवोर्हि सायांसंयोगइति निषिद्धार्थः । दंष्ट्रिणः श्वशूकरादयः वयांसि पक्षिणः एकशफा अश्वा अश्वतरगर्दभादयः बहूनि तितथा शब्दस्थाने पठन्ति एकस्यविक्रये तथा न दोषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दंष्ट्रिणः कुक्कुराद्यान् ग्राम्यान् अपि । वयांसि पक्षिणः । नीलिं नीलीरागः ॥ ८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्दंष्ट्रिणः सिंहादीन् तथा पक्षिजलजन्तून्मद्यादीन् एकशफांश्चाश्वादीन् न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणः सूकरादीन् । वयांसि पक्षिणः । एकशफान् अश्वगर्दभादीन् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । दंष्ट्रिणोमार्जारदयः एकशफा अश्वादयः ॥ ८९ ॥

[नन्दनः । तैजसानि कांस्यादीनि अस्थीनि गजदन्तादीनि अत्र सामान्यतोपि निषेधोविशेषतश्च निषेधोदोषातिशयप्रकाशनार्थः ॥ ९ ॥]

(६) रामचन्द्रः । आरण्यान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सूकराद्यान् सर्वान् एतान् तथा एकशफान् वर्जयेत् ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्यकृष्यांतु स्वयमेव रुषीवलः ॥ विक्रीणीत तिलान् शूद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । रुतान् च तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानां तिलानां स्वरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः शुद्धान्चिरस्थितानिति च स्वरूपविशेषः धर्मार्थमिति प्रयोजनविशेषः शुद्धाव्रीहादिभिरमिश्राः रुशराद्यर्थे मिश्राणां विक्रयासंभवः । अचिरस्थिताः अर्थादिकलाभमनपेक्ष्यस्वल्पमूल्यमद्यकालान्तरेणागामीबहुमूल्यं लभेयेत्येवं प्रतीक्षितव्यं अथवा शुद्धा अकृष्णाः

कृष्णतिलानां प्रतिषेधः अचिरस्थितं हि कृष्णं भवति कृष्णा उत्पाद्य क्रीत्वा न विक्रेयाः स्वयंकृष्या कृषीवत् इति प्रायिकोऽनुवादोनविवक्षितानि पदानि प्रतिग्रहाद्यर्जितानामप्यप्रतिषेधः धर्मप्रयोजनेयवतिलानविक्रीयन्ते इह च रूपकैर्गावोदक्षिणाद्यर्थ-त्वाभ्यायाग्निहोत्राद्यर्थक्रीयन्ते ब्राह्मादयो वादर्शपूर्णमासाद्यर्थसधर्मार्थो विक्रयः यस्य वा तिला एव दानादिधर्मायोपयुज्यन्ते भेषजतैलोपयोगे वा क्रेतुः सोप्येवमेव ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तिलान्विक्रीणीत हिरण्येनापि । शुद्धान् ब्रुसशून्यान् । धर्मार्थं क्रेता यदि दानाद्यर्थं क्रीणीते । अचिरस्थितान् लवनानन्तरमेव नतु लाभार्थं चिरंस्थापयित्वा । एवं च कृष्युत्पत्तिशुद्धत्वधर्मार्थत्वाचिरस्थत्वविशिष्टतिलविक्रयो ब्राह्मणस्याप्यापत्तिरिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेण मिश्रानुत्पत्त्यन्तरमेव नतु लाभार्थकालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीत निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तिलवाणिज्यं निषिद्धं कृष्युत्पत्तितिलान्प्रत्याह काममिति । शुद्धानन्यद्रव्यामिश्रितान् धर्मार्थं यज्ञादिकर्मनिमित्तं तदैव विक्रीणीत नतु लाभार्थं चिरं संचिनुयात् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । तिलानां प्रतिप्रसवमाह काममुत्पाद्य कृष्यान्वति । शुद्धानिति विशेषणात्कृष्णानां प्रतिषेधः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विक्रीणीत हिरण्येनापि ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्यानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ॥ कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृततिलविशेषव्यतिरेकेण तिलविक्रयप्रतिषेधे विशेषोपमर्थवादः । ननु चोक्तप्रतिषेधानां दोषसूचनं फलतयैव संबध्यते तर्किकभोजनाभ्यञ्जनाद्यानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः कृमिभूतइत्ययमर्थवादइत्युच्यते असंभविनः फलस्य शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च श्रवणादेव मुच्यते तथा पितृभिः सहेत्युच्यते न च तैः किंचिदपराद्धं सुकृतदुष्कृतयोः फलं हकृत्वगामी न च पितृणां कश्चिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव किंच सद्यः पतति मांसेनेति पतितत्ववचनं परेषां पातित्यमिति नियमात् तस्मादस्ति किंचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते यथा श्रुतमेव युक्तं भोजनादिक्रियायत्र तद्व्यतिरेकेण यदन्यद्विक्रयस्थानादि तत्र तिलैः कुरुते स कृमिभूतप्राप्तोति यथोक्तेन दोषेण संयुज्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदन्यत्कुरुते विक्रयाद्यनापत्तौ ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । भोजनाभ्यञ्जनादन्यतिरिक्तं यदन्यनिषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते तेन पितृभिः सह कृमिभूतप्राप्तः कुक्कुरपुत्रीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह भोजनेति । अभ्यञ्जनं तैलादिना । दानपदं धर्मार्थतदर्थविक्रयोपलक्षकम् । अन्यत्र क्रयविक्रयादिनकर्तव्यमित्यत्र तात्पर्यं पितृभिः सहेति विरुद्धफलश्रवणात् सुकृतदुष्कृतयोः फलं कर्तव्येवेति नात्र पितृणामपराधः कश्चिदिति भवति ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । कुरुते विप्रइति शेषः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोजनान् अभ्यञ्जनात् दानात् तिलैः विक्रयं कुरुते सपुरुषः श्वविष्टायां कृमिभूतः पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ न्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतति द्विजातिकर्मभ्योहीयते । एतदेव स्पष्टीकृतं शूद्रोभवतीति । व्यहेणेति त्रिविक्रय-
णमुपलक्ष्यते ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पञ्चानामेवमहा-
पातकिनांपातित्यहेतूनांवक्ष्यमाणत्वात् क्षौरविक्रयात्त्यहेण शूद्रतांप्राप्नोति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम्
॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तद्रव्येषुकानिचिदनुवदन् तद्विक्रये [दोषमाहसद्य इति द्वाभ्याम् । व्यहेणाव्यवहितेन] ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । मांसेन विक्रीतेन ॥ ९२ ॥

इतरेषांतु पण्यानांविक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः समरात्रेण वैश्यभावंनियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतइतिवचनादनापदित्यनुमीयते गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनांप्रायश्चित्तविशेषार्थगुरुणिगुरुणि-
लघुनिलघूनीतिवक्ष्यामः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेषामपण्यानांकृतान्नादीनां निषिद्धानां कामतोऽकामतस्तु पापमात्रम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउक्तेभ्योमांसादिभ्योऽन्येषामतिषिद्धानांपण्यानामिच्छातो न तु प्रमादाद्व्यान्तरसंश्लिष्टानां-
समरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । [इतरेषां निषिद्धानां पण्यानां विक्रयिणां] ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । अपण्यानामविक्रेयाणां कामतः अनापदि ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषां पण्यवस्तूनाम् ॥ ९३ ॥

रसारसैर्निमातव्यानत्वेव लवणंरसैः ॥ कृतान्नंचाकृतान्नेन तिलाधान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । रसाः पूर्वोक्तास्तेरसैर्निमातव्याः मधुररसगुडादिदत्त्वा ऽऽम्लादिरसमामलक्यादिग्रहीतव्यं न केव-
लं लवणं दत्त्वारसान्तरमदिद्यं पाठान्तरं लवणं तिलैरिति अस्मिन्पाठे तिलैरेव लवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरैः कृतान्नं सक्कोदनाद्यन्येन
पायसादिना निमातव्यं तिलास्तु धान्येन व्रीह्यादिना तत्समाः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थ एव ग्रहीतव्यो नार्थापेक्षयाधिकं वादेयं विनिमयो-
नामविक्रय एव क्रीणातिस्तद्रव्यविनिमये पठ्यते न हितद्युक्तं विक्रये प्रकृतिविनिमयस्त्विति गौतमेनैवं दर्शितं एवं तर्हि प्रसिद्धे-
न रूपकादिना द्रव्यार्पणविक्रयः तदन्यद्रव्यपरिवृत्तौ विनिमयः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रसागुडादयोरसैर्निमातव्याः परिवर्तनेन ग्राह्याः । लाभप्रेप्सया इत्यन्तानवधारणेन ग्रहणं
विनिमयो विक्रयस्त्वित्यावधारणेन लभेच्छयेति विशेषः । तत्र रसानां रसैर्विनिमयः कार्यो न तु विक्रयः । लवणं तु मृन्नि-
र्यासत्रया रसभूतं विनिमयेयमपि न रसैः । कृतान्नं सक्त्वाद्यकृतान्नेन यवादिना विनिमयेयम् । न तु नेत्यत्रान्वितमप्रामा-
र्थनिषेधायोगात् । तिलाधान्येनेति त्वयंकृष्याद्युत्पादितत्वाद्यभावेऽपि धान्यैर्विनिमये नास्ति दोष इत्यर्थः । किंतु तत्समान
न्यूनाधिकाः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । रसागुडादयोरसैर्धृतादिभिः परिवर्तनीयाः लवणं पुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं सिद्धान्नंचामान्नेन
परिवर्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । [विप्रक्षत्रिययोः रससादिपरिवर्तनेन दोषइति] वदन् वाचनिकप्रतिनिधीनाहरसाइति । अकृतान्नेनामेन ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ रसादीनां विक्रयोपायमाह रसारसैर्निमातव्याइति । रसारसैः कृतान्नं कृतान्नेन धान्येन तिला-
श्च निमातव्याव्यत्येतव्याः तत्समः समपरिमाणः लवणं रसैर्नतुनिमातव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रसैरसानिमातव्याः मानं परस्परं कर्तव्याः अन्यरसैः लवणं न । अकृतान्नेन कृतान्नं तिलाधान्येन
तत्समाः ॥ ९४ ॥

जीवेद्वेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः ॥ नत्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेन सर्वेणापि प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसवोयं राजन्यस्य न किंचित्तस्याविक्रेयवैश्यवत् किंतु स-
त्यपि त्ववृत्तित्यागेन ज्यायसीं ब्राह्मणवृत्तिकदाचिदप्यभिमन्येत इमां करोमीति चेत्तसि न कुर्यात् प्रतिकूलदैवमनय एतदाप-
दुपलक्षणार्थगतः प्राप्त आपद्रतइतियावत् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेन सर्वेण निषिद्धेनापि रसादिना विक्रीतेन अनयमवृत्तिम् । ज्यायसीं ब्राह्मणस्य वृत्तिं
प्रतिग्रहादि अभिमन्येत स्वीकुर्यात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः आपद्रतः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादि-
विक्रयेण वैश्यवजीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योपि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्रतक्षत्रियस्य तु वैश्यवृत्तिमनुवदन् [विप्र] वृत्तिनिषेधति जीवेदिति । सर्वेण निषि-
द्धविक्रयेणापि अतएवास्य मांसादिविक्रयो न पातित्यहेतुः । अतस्तत्प्रकरणे ब्राह्मणपदम् । अनयमापदम् । ज्यायसीं
अध्यापनयाजनादिकाम् । अत्रप्रतिलोमपरिणयनवत्प्रतिलोमवृत्तिरपि निषिद्धा । यत्त्वापत्काले क्षत्रियादप्यध्ययनं अ-
ब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयतइति विप्रस्य तद्विप्राकांक्षाप्रयुक्तत्वान्तस्य जीविकाद्यर्थेति भावः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अनयमापदं एतेन वाणिज्येन सर्वेण प्रतिषिद्धद्रव्यविक्रयेणापीत्यर्थः ज्यायसीं वृत्तिं ब्राह्मणवृत्तिम्
॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः ज्यायसीं विप्रसंबन्धिनीं वृत्तिं कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

योलोभादधमोजात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ तं राजानिर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । योजात्याऽधमोनिकृष्टः क्षत्रियादिः सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेध-
एवमेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव कर्मभिरध्ययनादिभिर्जीवति दण्डोयं सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वैश्यादेरपि क्षत्रधर्मग्रहीनिषिद्धइत्याह यइति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । योनिकृष्टजातिः संल्लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्तराजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव
देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवं दृष्टादृष्टार्थं सामान्योक्तिमाह यइति द्वाभ्याम् । जात्या क्षत्रियत्वादिना धमः । उत्कृष्ट-
कर्मभिः उत्कृष्टाः पूर्वपूर्वेण तेषां कर्मभिः । प्रवासयेत् बहिर्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जात्या अधमः उत्कृष्टकर्मभिर्नजीवेत् ॥ ९६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ॥ परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य विधेर्निन्दार्थवादोऽयं यो यस्य विहितो धर्मो जात्याश्रयेण विगुणोऽप्यपरिपूर्णाङ्गोऽपि युक्तोऽनुष्ठानं परधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोऽपि अत्र निन्दार्थवादः परधर्मेणेति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वैश्यवृत्तेरुक्तायावरमशुद्धात्यतिग्रहो विगुणो भूतापि स्ववृत्तिः स्ववृत्तितया प्रशस्तेत्यवतारयति वरमिति । पतति जातितः स्वान्तरजातितुल्यतां याति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । विगुणमपि स्वकर्मकर्तुं न्याय्यं न परकीयसंपूर्णमपि यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । पारक्यः परकीयः स्वनुष्ठितः साङ्गोऽपि न श्रेयान् । स्वधर्मो विगुणः श्रेयान् परधर्मो भयावह इति स्मृतेः । जातितः कर्मजात्यन्तरप्राप्त्या जात्यन्तरं जायते ततः साम्यादिति मनुभट्टोक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । वरशब्द उत्कृष्टवचनः ॥ ९७ ॥

वैश्यो जीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ॥ अनाचरन् कार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्मेणा जीवतो वैश्यस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते पादधावनादिशुश्रूषया अनाचरन् कार्याणि उच्छिष्टापमार्जनाद्यकार्यं तत्परिहर्तव्यं शक्तिमान् निवर्तेतेति सर्वशेषः । अत्र केनचिदुक्तं सामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतदतिदिश्यते तत्रापरेण संदिह्यते कथं शूद्रवृत्तिं ब्राह्मणः कुर्यात् एवं हि श्रूयते । उत्कृष्टं चापकृष्टं च विधेते कर्मणी तयोः । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ इति तदुक्तं न त्वस्यायमर्थो ब्राह्मणस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति किं तर्हि निवर्तेत च शक्तिमानिति यदस्माभिरुक्तं सर्वशेष इति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकार्याण्युच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शक्तिमान् यदि जीवन् शक्तः प्रकारान्तरेण तदा न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्तेत निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रराजन्ययोरापद्धर्ममुक्त्वा वैश्यशूद्रयोरप्याह वैश्य इति त्रिभिः । अजीवन्निति च्छेदः । अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शूद्रवृत्तेः । शक्तिमान् लब्धस्ववृत्तिश्चेत् लब्धवृत्त्योर्विप्रक्षत्रिययोरपि निवृत्तिः प्रायश्चित्तपूर्विका शक्तिमानित्यनेन सूचिता ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अजीवन्निति पदं अकार्याण्यभक्ष्यभक्षणादीनि शक्तिमानापद्धिमुक्तः निवर्तेत शूद्रवृत्तितः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः स्वधर्मेणा जीवन् शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि न कुर्यात् शक्तिमान् निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्त्या निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषांशूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययंप्राप्तो जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारुकाः शिल्पिनः सूदतन्तुवायादयस्तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि तैर्जीवेत् पुत्रदारात्ययस्तद्गणनासमर्थता एतेन धनतन्त्रभगेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेषां विधानान्निवृत्ताऽनुमीयते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्रदारात्ययंप्राप्तस्तेषांजीवनाभावेन कर्तुमशक्नुवन् । कारुकाणां विशिष्टकर्मकराणां चित्रकरादीनां कर्मभिः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्पुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राद्यत्ययं नाशं ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यापद्वृत्तिमाह अशक्नुवंस्तुशुश्रूषामिति । अशक्नुवन्वृत्तिहान्येति शेषः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रदारात्ययं प्राप्तः श्रुत्यभावेन जीवनम् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रचरितैरनुष्ठितैः शुश्रूष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मैव तथापीह भेदेनोपादानात्तत्क्षकिवर्षकिप्रभृतयः कारवस्तेषां कर्माणि तक्षणवर्धनादीनि शिल्पानि यत्र छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिल्पानि पटनिर्माणादीनि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थमिदं यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । यैः कटघटनिर्माणैः सुरचितैः सुश्रुतैः शुश्रूष्यन्ते शुश्रूषामामुवन्ति । द्विजात्यपेक्षितकारुककर्माणि कुर्यादिति ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कारुकर्माणीत्याह यैः कर्मभिः सुचरितैरिति । शिल्पानि सुवर्णलोहच्छत्रादिकरणानि ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ॥ अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनातिष्ठन्निच्छयैतदुक्तं भवति क्षत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्यतिग्रहं वा तुल्ये एते वृत्ती असत्यतिग्रहाक्षत्रवृत्तिः श्रेयसी अथवानातिष्ठन्वैश्यवृत्तिरसंभवे ततश्चासत्यतिग्रहो वैश्यवृत्तेर्हान्तरः स्वपथिस्थित इति ब्रुवन्नापद्वृत्तीनां समुच्चयोऽस्तीति ज्ञापयति अवृत्त्या कर्षितं सीदन्वसादंप्रामुयात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वरं स्वधर्मं इति यदुक्तं तत्स्फारयति वैश्येति । स्वपथि स्ववृत्तौ स्थित उद्यतः अतएव क्षत्रवृत्तिमप्यनातिष्ठन् । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरम् विगुण इत्युक्तत्वात् । स्ववृत्तविवर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिवृत्त्यसंभवे परवृत्त्या श्रयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् वैश्यवृत्त्याऽपरितुष्यतो ब्राह्मणस्य स्ववृत्तौ स्वाच्छन्द्यमाह वैश्येति द्विभ्याम् । स्वपथि वेदाभ्यासादौ । इममसत्यतिग्रहाख्यम् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यापद्यप्यनाश्रितवृत्त्यन्तरस्य स्वधर्मनिरतस्य कर्तव्यमाह वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्निति । स्वे पथि स्वधर्मे इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयंगतः ॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत इति प्रतिग्राह्यजातिगुणानामपेक्षा न कर्तव्या अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपूर्वाभावउत्तरोत्तरप्रामिरस्त्येव यथा क्षत्रवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिः पवित्रंगङ्गास्रोतस्तदमेध्यसंसर्गेण दुष्यति नदीवेगेन शुध्यतीत्युक्तं एवं ब्राह्मणोपीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पवित्रं वन्हादि । धर्मतो धर्मबलात् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण आपदं प्रामः सर्वेभ्योपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । यस्मात्पवित्रगङ्गादिरध्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयं मरणम् पवित्रं वेदाभ्यासेन सर्वदा पूतो विप्रः प्रकरणात्पवित्रं वन्हादिदृष्टान्तीवाधर्म तो धर्मशास्त्रात्स्वधर्मत्वाद्वा यत्पवित्रं तन्न दुष्यति न दुष्टमिति प्रमितम् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वतः अप्रतिग्राह्यादपि प्रतिगृहीयादिति याजनाध्यापनयोरप्युपलक्षणम् ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः धर्मतः पवित्रं द्विजं न दुष्यति एतदुपपद्यते युक्तमेव ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ॥ दोषो भवति विप्राणां ज्वलनां बुसमाहि ते ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासत्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन याजनाध्यापने अनुज्ञायेति गर्हितादिति सिंहावलोकितवत्पूर्वाभ्या-
मभ्यभिसंबध्यते यथाग्निरापश्च सर्वत्र शुद्धा एव ब्राह्मणा अपीति मशंसा केचिदाहुः । असत्प्रतिग्रहवदसद्याजनाध्यापने अप्य-
नुज्ञायेते यद्यभविष्यतां तदा पूर्वश्लोक एवं प्रतिग्रहवदपठिष्यतां इहतु विधिप्रत्ययाभावाद्दोषो भवति । विप्राणामिति वर्तमानप्र-
त्ययेन सिद्धव्यपदेशादर्थवादताप्रतीतिः किंच प्रतिवचनतावदर्थवादः पूर्वेण सिद्धत्वात्तदेव वाक्यत्वापत्तेर्याजनाध्यापने
अप्येवं भवितुमर्हतः वयंतु ब्रूमोऽसंभवे सत्प्रतिग्रहस्य तत्रापि वृत्तिर्युक्ता यतः प्रभृतिः स्मर्यते यथा कथंचित्स आत्मानमुद्धरे-
दथप्रत्यवायेभ्यः कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्हितादिति त्रिष्वन्वितम् । विप्राणां वेदविद्यावताम् । यथा ज्वलनोऽशुचीनपि दहनं
अपूरनद्यादिर्मलक्षालनं कुर्वन्नपि न दुष्यति ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति यस्मा-
त्त्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नेति । यथा याजनाध्यापने दोषानापादके दृष्टान्तः ज्वलनेन ग्रीष्मात्पेन युक्तोर्क-
इव वेदाभ्यासेन युक्तो विप्रः प्रतिग्रहोपितथा विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यत्र विशुद्धपदं तदर्जितधनस्य फलसिद्धत्वार्थम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति नाध्यापनाद्याजनाच्चेति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्वलनार्कसमाहितः समीपे आपद्रतस्य दोषेन ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्मत्ति यतस्ततः ॥ आकाशमिव पङ्केन न सपापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासत्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन प्रतिग्रहदुष्टमन्मभ्यनुज्ञायते ततस्तत इति जातिकर्मात्तदपेक्षमत्र
स्वामिनमाह शेषार्थवादश्च ॥ १०४ ॥

(१०३) ज्वलनान्बु समाहिते = ज्वलनार्क समाहिते (च, ण) = ज्वलनार्क समाहितः (राम)

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंपुनः प्रतिग्रहादिकुर्वन् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्राणात्ययंप्राप्तः प्रतिलोमजादन्मश्नाति सौंस्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जीवितेति । यदिति सामान्यशब्दोपि ब्राह्मणविषयएव प्रकरणात् अन्येषां प्रतिग्रहनिषेधाच्च । अत्र अनदनीयोदनम् अवृत्तिकर्षितत्वं जीवितात्ययमिति लिङ्गत्रयं पवित्रमित्यादिदृष्टान्तद्वयंच लौकिकालौकिकं सर्वथाऽदोषतात्पर्यकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । सवर्त्रं भोजनमप्यस्यादृष्टमित्याह जीवितात्ययमापन्नइति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवितात्ययं आपन्नः जीवितस्य अत्ययं नाशं प्राप्तः सन् यतस्ततः प्रतिलोमजाताः यः अन्नं अन्ति भक्षयति ॥ १०४ ॥

अजीगर्तः सुतंहन्तुमुपासर्पद्भुक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीगर्तनामऋषिः सक्षुत्परिपीडितः पुत्रं सुतं शुनः । शेषनामानं हन्तुमुपासर्पत्पचक्रमे न चासौ कव्यादइतियुज्यते । शौनः शेषमाख्यानं बह्वचि सुप्रसिद्धं नात्र विस्तरआगमस्योपयुज्यते परमार्थस्तु प्रकृतिरूपोर्थवादएवं सर्वएते द्रष्टव्याः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुतं शुनः शेषम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र परकृतिरूपाऽर्थवादमाह अजीगर्तइति ऋषिरजीगर्ताख्यो बुभूक्षितः सन् पुत्रं शुनः शेषनामानं स्वयं विक्रीतवान् यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्धा विशसिता भूत्वा हन्तुमचक्रमे न च क्षुत्पतीकारार्थं तथा कुर्वन् पापेन लिप्तः एतच्च बह्वचब्राह्मणे शुनः शेषाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे ऐतिह्यं प्रमाणयति अजीगर्तइति चतुर्भिः । सुतं शुनः शेषम् हन्तुं वरुणार्थं पुरुषमेधे । उपासर्पद्विक्रीतस्य सुतस्य पुनर्हननार्थं गतवान् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र शिष्टाचारान्दर्शयति अजीगर्तः सुतंहन्तुमिति । आचरन्निति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीगर्तः ऋषिः । सुतं शुनः शेषं । दोषेण न अलिप्यत ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽर्त्तुधर्माधर्माविचक्षणः ॥ प्राणानांपरिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं वामदेवो नाम ऋषिः स आर्त्तः क्षुधा श्वमांसमर्त्तुं भक्षयितुमैच्छत् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽर्त्तुमितीच्छामात्रेणापि पापोत्पत्तिं दर्शयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । वामदेवाख्यऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्त्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वमांसं शुनोमांसं वामदेवोऽर्त्तुमिच्छन् लिप्तवानित्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । न लिप्तवान् दोषेण स्पृष्टवान् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वमांसं वामदेवः क्षुधार्त्तोऽर्त्तुमिच्छन् पापेन न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विज्ञने वने ॥ बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोऽस्तक्ष्णो महातपाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृधो नाम तक्षा अप्रतिग्राहस्ततो बह्वीर्गा भरद्वाजो नाम ऋषिः प्रतिजग्राह ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वीर्गा इति सतात्पर्यं विशेषणं एकैव गौः प्रतिग्राह्येति वचनात् । बृहत्तक्ष्णोरथकारात् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । भरद्वाजाख्योमुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्यउषित्वा क्षुत्पीडितो वृधुना म्रस्तक्ष्णो बन्नीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृधो वृधुनामकस्य तक्ष्णो आयोगवजातेः विजने निहृत्य प्रतिजग्राहेत्यन्वयः । अत्र हेतुः महातपा इति तेन संभवत्प्रकारान्तरे न कार्यं तदिति भावः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बृहत्तक्ष्णो राज्ञः प्रतिग्रहः ॥ १०७ ॥

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वामित्रो नाम महामुनिः प्रसिद्धः । सकस्मिंश्चिदवसरे क्षुधादुःखेन श्वजाघनीं चण्डालहस्तादादायात्तुमभ्यागत आभिमुख्येनाध्यवसितः । न केवलं परिदुष्टेऽन्वेषोऽस्ति यावत्त्वभावदुष्टेऽपीति श्वजाघनीग्रहणं सर्वदोषदुष्टमप्यपदि भक्षयितव्यमिति श्लोकात्पर्यार्थः ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वजाघनीं शुनःपुच्छमूलमांसम् ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तादृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसं भक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वजाघनीं शुनो जघनवर्तमानं मांसम् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । श्वजाघनीं श्वमांसं अत्तुं भक्षितुम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षुधार्त्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपुच्छमूलमांसं अत्तुं अभ्यागात् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजोद्धा तथैवाध्यापनादपि ॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदीषद्गर्हितयो र्याजनाध्यापनयोः संभवेन गर्हितप्रतिग्रहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पुनर्विशेषमाह प्रतिग्रहादिति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणामध्याद्वाह्नयस्यासत्प्रतिग्रहो निरुष्टः परलोके नरकहेतुः ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाध्यापने प्रतिग्रहात्प्राशस्त्ये इत्यनुवदति प्रतिग्रहादिति । प्रत्यवरः प्रति पूर्वं अपेक्ष्य वरो निरुष्टः प्रेत्य स्थितस्यापि नरकहेतुत्वात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । याजनाध्यापनाभ्यामसत्प्रतिग्रहस्यावरत्वमाह प्रतिग्रहाद्याजनाच्चेति । प्रेत्य परलोके ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः हीनहीनः ॥ १०९ ॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् ॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रैव हेतुरूपोर्थवादः । प्रवृत्तिरेवेदशी लोकस्य यदनुपनीतानाधीयते न च यजन्ते अतः सुश्रुर्त्तोऽपि न शूद्रयाजयिष्यत्यध्यापयिष्यति वा । दानंतु सार्ववर्णिकं प्रसिद्धं शूद्रादपि प्रतिग्रहः कर्तुं प्राप्नोत्यतः सप्रत्यवरः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्कृतात्मनां द्विजानामेव संभवति न तु तस्य शूद्रे प्रसंगः । प्रतिग्रहस्तु प्रवर्तमानः शूद्रेऽपि प्रसज्यत एवेति युक्तेर्निन्दितत्वात् । न केवलं शूद्रात् किंतु अप्यन्त्यजन्मनः चण्डालात् ॥ ११० ॥

(११०) क्रियते=नियते (१)

(३) कुल्लूकः । अत्रहेतुमाह याजनेति । याजनाध्यापने आपद्यनापदि चोपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियते प्रतिग्रहः पुनर्निरुष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुमाह याजनेति । संस्कृतात्मनां वेदेनैव संस्कारो द्विजानाम् । शूद्रस्य याजनमपि प्रतिग्रहवन्निन्दितम् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मना त्रैविर्णिकानामेव नित्यमापद्यनापद्यपि क्रियते ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । जन्मनः निरुष्टजातेः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेन होमेन चैनः पापमपैति विनश्यति । ते च वक्ष्यति प्रतिग्रहाद्यदेनस्तत्यागेन तस्य प्रतिग्रहस्य तपसा वक्ष्यमाणेन मासंगोष्ठे पयःपीत्वेत्यादि ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपहोमैर्न तु तदुपात्तवित्तत्यागैरेव अतः सुशकप्रायश्चित्ततापि । त्यागेन प्रतिग्रहोपात्तवित्तस्य । तपसा चान्द्रायणादिना । तपसैवेति क्वचित्पाठः । तद्वित्तस्य त्यागासंभवे तपसापि भूयसाऽपैतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । एनो ग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासंगोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तगौरवादपि ताभ्यां प्रतिग्रहोऽवरइत्याह जपेति । एनः पापम् त्यागेन तद्रव्यस्य । तपसा गोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणेन ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहस्तु दानस्य सर्वसाधारणत्वादन्यजन्मनः प्रतिलोमादपि क्रियते कर्तुं प्राप्नो भवति तेन प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्याह जपहोमैरपैत्येनइति । प्रायश्चित्तगौरवादप्यसत्प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः त्यागेन प्रतिगृहीतवस्तुनः त्यागेन वा तपसैव गोष्ठे पयः पीत्वा वक्ष्यमाणतपसा ॥ १११ ॥

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयास्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्याप्यनुषादोर्थवादमेवाह । महेतदन्त्याभ्ययत्परद्रव्यग्रहणं तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य ग्रहणेपीदं भवदुष्यतोऽप्येतावता प्रशस्यत्वमत्रभूयः प्रतिग्रहः समानजातीयः स एवायं प्रकर्षप्रत्यग्रहेतुर्भवति प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति यतो निरुष्टमपेक्ष्योत्कृष्टवनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति नहि भवति चण्डालाद्ब्राह्मणः श्रेयानतः शिलोञ्छयोरपि ग्रहणे प्रशस्यत्वग्रहणं तथापि शिलोञ्छः श्रेयः यद्यपि शिलोञ्छवृत्तिरित्यन्तोत्कृष्टोक्ता तथाप्यस्ति प्रतिग्रहेण किञ्चित्स्यात् [यतस्त] ऽत्राधिदेवतानिष्ठ [त] ऽभ्यागतं क्रियावैकल्यमसत्प्रतिग्रहेऽप्यात्मनि ग्रहउपपन्नेन कुर्वीतयमिति तत्रेतरसंनिहितद्रव्यस्याऽऽत्मनिग्रहोतः शिलोञ्छवृत्तिरपि न निरवद्या ततो युक्तं प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानित्यादि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिलोञ्छमिति । जीवनासंभवे यतस्ततोऽपि चाण्डालादिक्षेत्रजादियतस्ततोऽपीत्यन्वयः । लूनशीर्णमनुज्जातं शिलमिति देवलः । तदेव स्वामिनात्यक्तं तदनुमतिविनैव गृह्यमाणमुञ्छः एकैककणादानमुञ्छः कश्चि-

शादानंतुशिलमित्यन्ये । तद्वृत्तिद्वयजीवनसंभवेसत्प्रतिग्रहोपि न कार्यः । तत्राप्युच्छेनजीवनसंभवेशिलं न ग्राह्यं तत्रोपरो-
धसंभवात् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोपि शिलोच्छ्रं गृहीयान्तु तत्संभवेऽसत्प्रतिग्रहंकुर्यात् यस्मादस-
त्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः मन्त्रर्यात्मकानेकधान्योन्यनंशिलस्ततोप्युच्छः श्रेष्ठः एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः ॥
॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनादिभ्योपि शिलोच्छे प्रशस्ते इत्यनुवदंस्तयोरपि शिलादुच्छं प्रशस्ततरमित्याह शि-
लेति । उच्छेन जीवच्छिलंनकुर्यात् । शिलेन जीवन्ध्यापनंनकुर्यात् । अध्यापनेन जीवन्ध्याजनंनकुर्यात् । याजनेन जीव-
न्प्रतिग्रहंन कुर्यात् । तत्रापि विशुद्धेन जीवन्विशुद्धंनकुर्यादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । कल्पान्तरमाह शिलोच्छमप्याददीति । अजीवन्नितिपदं यतस्ततोविशिष्टाविशिष्टधनेभ्यः क्षेत्रस्व-
लादिषु शिलमुच्छंवाददीत उत्तरार्धेन यतस्ततः प्रतिग्रहशिलोच्छानांविशेषउक्तः यतस्ततः प्रतिग्रहादन्यतः प्रतिग्रहाच्छि-
लःश्रेयान् ततोपि तस्मादपि एतौ शिलोच्छौ अदत्तादानविषयौ चतुर्थाध्यायोक्तावापद्धर्मवृत्त्यर्थौ उच्छोधान्यशः आदानं
कणिशाद्यर्जनंशिलमिति ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं शिलोच्छं शिलंवा उच्छंवा यदाऽपर्याप्तं तदा यतस्ततः महापातकिनोपि उपपातकादिभ्यो-
पि गृहीयात् । ततः शिलात् उच्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनेवा पृथिवीपतिः ॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिग्रहउच्यन्ते । सीदद्भिः कुटुंबावसादंप्रभैरापदीत्यर्थः । कुप्यमिच्छ-
द्भिः कुण्डलकटकाद्युष्णीषासनार्दि काञ्चनादि अन्यद्वाधनंगोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यत्र वा निमित्तैः पृथिवीपतिर्याच्यो-
द्देशेस्वरोऽभ्यर्थयितव्यः । अत्र यदुक्तंन राज्ञः प्रतिगृहीयादिति सदुष्टराजविषयः प्रतिषेधोद्गृह्यः । तथाचोक्तं लुब्धस्योच्छा-
स्त्रवर्तनइति अदित्सन्नाचितःसन्दातुंयोनेच्छति सत्यागमर्हति तस्य विषये नवस्तव्यं अथवात्यागोहानिरन्यस्य चानि-
र्देशाद्धर्महानिप्राप्नोति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीदद्भिरन्नाभावेन उच्छस्याप्यलाभात् । तथा कुप्यं कांस्यताम्रादीच्छद्भिस्तदर्थिभिः ।
तथा धनं बहुसुवर्णादिकोशमिच्छद्भिः । अजीवनदशायामतिरागौत्कल्येवा नृपतिर्याच्योनान्यथेत्यर्थः । सच नृपोऽदित्स-
न्ब्राह्मणैरन्यैरपि त्याज्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थकुटुंबावसादंगच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तंधान्यवस्त्रादिकुप्यं धनं-
यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यन्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोप्युच्छास्त्रवर्तीयाचितव्यः स्यात् । यश्च दातुंनेच्छति कृपणत्वेनावधारितः
सत्याज्येन याचनीयइत्यर्थः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे नवस्तव्यमिति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकैर्हि राज्ञोपि धनं ग्राह्यमित्याह सीदद्भिरिति । बहुवचनलिङ्गाद्बहुतरकुटुम्बैः । कुप्यं
सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि । धनपदं सुवर्णादिपरम् । पृथिवीपतिः राजा याच्यः आपत्प्रकरणत्वादुच्छास्त्रवर्त्यपि
अन्यथा धर्मजीवनयोर्हानावतीव पातकितेतिभावः । अदित्सन्कार्पण्यात् । त्यागं तस्यराज्ञः देशस्य वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । कुप्यंवस्त्रादिकं धनंहिरण्यादिकं त्यागंयाजनादिषु नादेयत्वम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सातकौर्वैः सीदद्भिः कुप्यं ताम्रादिधनं इच्छद्भिः पृथिवीपतिर्याच्यः स्यात् अदित्सन् अपयच्छन् तर्हि त्यागं अर्हति ब्राह्मणैरन्यैस्त्याज्यः तद्देशेन स्थातव्यम् ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृताक्षेत्रादौ राजाविकमेव च ॥ हिरण्यधान्यमन्नं च पूर्वपूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतमकृष्टक्षेत्रं प्रशस्यं अजाविकं च भवति परस्परविशेष उक्तार्थः श्लोकौ गम्यते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृतं खिलं । कृतं परिकर्मितं । अन्नं पक्वं । कृतादकृतं । ततः क्रमेणाजादौ । तत्रापि पूर्वपूर्वं न दोषवत् परिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं तत्कृतादनुमसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्तानामध्यात्पूर्वपूर्वमदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परोक्षेयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्राह्येष्वेतेषु पूर्वपूर्वप्रशस्तिमाह अकृतेति । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं ततोनीवारादेर्ग्रहणम् । कृतादनुमसस्यात् । अन्नं सिद्धान्तम् । नात्र तर्कापेक्षा किमिव वचनं न करोतीति न्यायात् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहे द्रव्यविशेषेषु दोषतारतम्यमाह अकृतश्च गृहक्षेत्रमिति पूर्व पूर्वमदोषकंपरस्मात्परस्मात्पूर्वपूर्वद्रव्यप्रतिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकृतं अनुमसस्यं क्षेत्रात् कृतात् हलादिना पूर्वं अदोषभाक् ॥ ११४ ॥

समवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दायोन्वयागतधनं लाभोनिध्यादेः पित्राद्यर्जिताद्धानिबन्धात्संविभागः यद्यपि तत्पित्रादिक्रमायातं तथापि नतदीयशब्देन शक्यमभिधातुं बहुसाधारण्यात् । तथाच निबन्धोद्भव्यमिति स्मृत्यन्तरेपठितं । अथत्रामित्राच्छुश्रुगृहाद्याल्लब्धं प्रीत्या सलाभः क्रयः प्रसिद्धः जयः संग्रामे प्रयोगकर्मयोगौ कुसीदरुषिवाणिज्यान्यतश्च वर्णभेदेनैतेषां धर्म्यत्वं तत्राद्यास्त्रयः सर्वसाधारणाः । जयः क्षत्रियस्य प्रयोगकर्मयोगौ वैश्यस्य सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य विशेषश्च वणोपि प्राग्दर्शनन्यायोविभागः । केचित्क्रयेविवदन्ते तन्नयुक्तं सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । जययानबन्धेनापि केचिदिच्छन्ति सर्वविषयतदयुक्तं द्यूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पार्श्वकद्यूतेत्यत्र तथा परे प्रयोगमव्यापारमाहुः तथाहि प्रयोगोदृश्यते ज्ञानपूर्वप्रयोगइति तत्र शब्दस्य प्रयोगइति गम्यते तथाकर्मप्रयोगः कर्मप्रचारआवर्जनः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याधर्मानपेताः । दायः पित्रादिधनस्य विभागादिनालभ्यस्य प्राप्तिः । लाभोनिध्यादेरकस्मात्लाभः । क्रयोधनेन प्राक्स्थितेन भूम्यादेः परिग्रहः । जयोयुद्धोद्योगात्प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्मकृत्वा श्रुतिग्रहः । सत्प्रतिग्रहः शुद्धाच्छुद्धस्य द्रव्यस्य तिलादिव्यतिरिक्तस्य प्रतिग्रहः । अत्राद्यास्त्रयः सर्वेषां वर्णानां ततः परे त्रयः क्षत्रविदूशूद्रणामेवं क्रमादन्योविप्रस्यैवेति ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दाय्याद्याः समधनागमाः । यथाधनाधिकारधर्मादनपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतधनं । लाभोनिध्यादेः मैत्र्यहदिलब्धस्य च । क्रयः प्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य । धर्म्यः प्रयोगोवृद्ध्यादिधनस्य कर्मयोगश्च रुषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ । सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेनदभावेऽन्येष्वनापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे चापद्विहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिग्रहप्रसंगेन धनोपायान्तरमनुवदन्नुपसंहरति समेति । वित्तागमाधनस्य प्राप्त्युपायाः ध-

म्याधर्मादनपेताः । दायः पित्रादिधनादेर्विभजनम् । लाभो निध्यादेः । क्रयोस्त्वधनेन विनिमयेनवा । जयः द्यूतयुद्धाद्यैः । प्रयोगोवृद्धचर्थधनस्य । कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये । अत्रदायलाभक्रयाश्चातुर्वर्ग्यस्य साधारणाः । जयः क्षत्रियस्यासाधारणः । प्रयोगकर्मयोगौवैश्यस्य । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य । आपदि प्रतिग्रहशङ्कानिरासाय विवरणम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यानापद्विषयास्तावदाह सप्तवित्तागमादिति । धर्म्याधर्मयुक्ता अनापद्विषयाइत्यर्थः । दायः प्रसिद्धः । लाभोनिध्यागमादिः । क्रयः क्षेत्रादिक्रयः । जयोवादिषुप्रतिवादिनिग्रहः । प्रयोगः अध्यापनं कर्मयोगो-याजनं सत्प्रतिग्रहोविशुद्धद्विजातिप्रतिग्रहः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायः पित्र्यांशलाभः निध्यादेः प्राक्स्थितस्यभूम्यादेः परिग्रहः । जयोयुद्धयोगादेः प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा समैते धर्म्या वित्तागमाः वित्तस्यआगमोपायाः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पंभृतिः सेवा गोरक्ष्यंविपणिः कृषिः ॥ धृतिर्भैक्ष्यंकुसीदंच दशजीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । सवपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरेकेण वैद्यकतर्कभूतविषासन-विद्यासर्वेषांजीवनार्था न दुष्यति शिल्पंव्याख्यातं भृतिः प्रैष्यकत्वं सेवापरवृत्तानुवृत्तिवत् धृतिः संतोषः दृष्टान्तार्थचैतत् । अतोयथाविहितवृत्तिभावेनैते जीवनोपायाः संकीर्यन्ते पुरुषमात्रेविषयत्वात् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्यादयोदश जीवनहेतवः प्राणधारणहेतवः धर्माधर्मसाधारणाः । विद्या विद्यातिशय-स्तेन प्रसादादिना धनलाभः । शिल्पं चित्रादिकौशलम् । भृतिः परप्रेषणं कृत्वा मासादिनियतभृतिः । सेवा चाटुकारेण नि-यतं धनप्राप्तिः । गोरक्षं पशुपालनं कृत्वा यथोक्तपशुभागग्रहणम् । वाणिज्यं कृषिः कर्षणम् । धृतिः प्राप्तेनाल्पेनापि सं-तोषः । भैक्ष्यं याश्चालब्धं । कुसीदं वृद्ध्याधान्यादिदानम् । सर्वमेतदापदि यथायोगं वर्णानां तत्र विप्रस्य सेवाश्ववृत्तिरि-त्यादिना सेवा निन्दिता ॥ ११६ ॥

(३) कुड्मूकः । आपत्प्रकरणाजीवनहेतवइति निर्देशात् एषामध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि नजीवनंतया तस्या-पद्यभ्यनुज्ञायते यथाब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवंशिल्पादावपि ज्ञेयम् । विद्यावेदविद्या व्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादि-विद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थेन दुष्यति शिल्पंगन्धदुक्त्यादिकरणं भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं सेवा पराज्ञासंपादनं गोरक्ष्यंपशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृषिः स्वयंकृता धृतिः संतोषः तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंभिक्षासमूहः कुसीदंवृद्ध्याधनप्रयोगः स्वयंकृतोपिद्व्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनापद्वर्मान् सक्षिप्योक्ता आपद्वर्मान्संक्षिपति विद्येति । विद्या तर्कनयादि वेदस्थानापद्धर्म-त्वात् । शिल्पं चित्रादिकृतिः । भृतिर्वेतनम् । सेवा परचित्ताराधनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । धृतिः संतोषः धनार्थव्याजे-नापि भृतिमते साधुरितिकृत्वा धनं प्रयच्छन्तो दृश्यन्ते अर्थस्य मूलं निरुतिः क्षमाचेत्युक्तेः । जीवनहेतवः जीवनप्रयो-ज्याः अतः सर्वपुरुषाणामापद्वृत्तिरिय मनुज्ञायतइति मेधातिथिः ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथापद्विषयानर्थलाभानाह विद्याशिल्पंभृतिः सेवैति । विद्या नृत्यवादित्रादि । शिल्पंछत्रादिनि-र्माणं । भृतिर्भारोद्बहनं द्विजातिविषये । विपणिर्वाणिज्यं गिरिपर्वतप्ररूढफलमूलविक्रयः । कुसीदंवृद्धिप्रयोगः जीवनहेतव-आपदिजीवनमात्र हेतवोनत्वर्थार्जनहेतवः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिः श्रुतकाध्यापनं विपणिः रुषिः धृतिः ग्रामेनाल्पेन संनोषः ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ॥ कामंतु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थमिति पूर्वोक्तैवाऽऽपत्तिवृत्तिर्वैदितव्या पापीयसइति वचनाद्भार्मिकादल्पापि न ग्रही-
तव्या यदुक्तं अध्यापनतुल्यानि रुषिवाणिज्यकुसीदानि तदापद्रतेन ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदमिदानींब्राह्मणक्षत्रिययोरकर्तव्यतया दर्शयति ब्राह्मणइति । अत्यन्तापदि वृद्धिदा-
नमपि पापिष्ठेषु सूतादिष्वत्यन्तापकृष्टेषु कर्तव्यम् । तदापि नातिबहु किंत्वल्पमेव तच्च धर्मार्थं पञ्चमहायज्ञादिधर्मोद्देशे-
नेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुट्टूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुञ्जीत किन्तु निरुष्टकर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया
वृत्त्या प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रक्षत्रिययोरनापदि कुसीदाभावमनुवदन्नापदि तत्र लभ्याल्पतामाह ब्राह्मणइति । धर्मा-
द्यर्थं पापीयसेपापकर्मणे त्वस्मादधमवर्णायवा । आल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागाम् वृद्धिम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कुसीदस्यात्रापदिजीवनमात्रत्वमुक्तं वित्तार्थस्तु कुसीदो न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्युक्तइत्याह ब्राह्म-
णः क्षत्रियोवापीति । पापीयसः शूद्रादेः अल्पिकामल्पवृद्धियुक्ताम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृद्धिं वृद्धिजीविकां । न प्रयोजयेत् धर्मार्थं पापीयसे निरुष्टकर्मणे कामं भैक्षिकं खलु दद्यात्
अल्पकं खल्पकलया ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियोभागमापदि ॥ प्रजारक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञः क्षीणकोशस्य षड्भागग्रहणापवादश्चतुर्थभागोभ्यनुज्ञायते परिशिष्टोऽर्थवादः परमिति
क्रियाविशेषणपरया रक्षयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र धान्येष्टमोभागोग्राह्यस्तत्र आपदि कोशक्षये रक्षार्थंचतुर्थभागं गृह्णन् परमत्यर्थं रक्षां-
कुर्वन्पापादधिककरादानजन्यान्मुच्यते ॥ ११८ ॥

(३) कुट्टूकः । इदानीं राज्ञामापद्रममाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्यादीनामष्टमइत्याद्युक्तंस आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि
भागं करार्थं गृह्णन्परया शक्त्या प्रजारक्षन्धिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । राजाप्यापदि धान्यादीनां चतुर्थमंशं गृहीत्वा प्रजाः पालयेदित्याह चतुर्थमिति । किल्बि-
षादधिकग्रहणजपापात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथक्षत्रियस्यापदिकरादानप्रकारमाह चतुर्थमाददानोपीति । किल्बिषादादाननिमित्तात् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः चतुर्थं भागं आपदि आददानोऽपि परः शक्तिपरया शक्त्या प्रजारक्षन् ॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥ शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । विजयशब्देन विजयफलयुक्तं स्वधर्मतया विधीयते तथाचाहवे न स्यात्पराङ्मुखः भयउप-

स्थिते पराङ्मुखोयुद्धेनस्यादित्यर्थः । अनेन प्रकारेण प्रजारक्षित्वा वैश्याद्वलिर्हारयितव्यः वैश्यामहाधनाभवन्ति ततस्तथा हरणेनियुक्ताः कृतापराधानहन्यन्ते ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजयोयुद्धेपरिहिंसा स्वधर्मोऽसाधारणो धर्महेतुः अतो न तत्र दोषः । धर्म्यमनापदि वक्ष्यमाणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञोपि रक्षणमुच्यते यस्मात्स्वधर्म इति राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो भवेत् एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभयोरक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्येतराणां भागमुक्त्वा राज्ञे वैश्यविषयकतद्विशेषमाह स्वधर्म इति सार्धेन । विजयान्वेषी न पराङ्मुखः स्यात् ११९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य मुख्या वृत्तिरेषेति श्लोकाभ्यामाह स्वधर्मो विजयस्तस्येति । तस्य स्वधर्मो विजयः तस्मादाहवे पराङ्मुखो न स्यात् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्यं धर्माहं बलिं आरभेत ॥ ११९ ॥

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ॥ कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । धान्यव्यवहारिणः शूद्राः कर्म उपकरणमुपकारीयेषां न ते किञ्चिदपयितव्याः एवं शिल्पिनः कारवस्तदेवमुक्तं प्राक् शिल्पिनो मासिमासीत्यादि । अधिकभागग्रहणार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशां वैश्यानामष्टमं शूद्राणां तु चतुर्थमेव शुल्कं भागम् । विंशत्कार्षापणमिति धान्यान्येषु विंशद्विंशतिकांशपणमूल्यं तादृशालाभे कार्षापणएकोराज्ञा ग्राह्य इत्यवरः पक्षः संभवेत्त्वधिकमपि ग्राह्यमित्यर्थः । कर्मोपकरणाः कर्मभिर्विश्वमुपकुर्वन्तस्तन्तुवायादयः शूद्राः कारवो वर्णबाह्यान् षट्चित्रकाराद्याः शिल्पिनश्च रथकाराद्यास्तेपि कर्म कृत्वा श्रुतिर्वेपि विंशतिकांशपणालाभे कार्षापणावरं शुल्कं दद्युरितिशेषः । विंशत्कार्षापणावरमितिकचित्पाठः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । कोसौ बलिस्तमाह धान्य इति । धान्ये विशा उपचये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोऽपि भाग उक्तः आपद्यमष्टम उच्यते अन्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदितव्यः । तत्रापि विशां ग्राह्यं तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा । पशुहिरण्ययोरित्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः । आपद्यं विशा उच्यते । तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपि करो-
ग्राह्य ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । धर्म्यं बलिमाह धान्य इति । अनापदि विशां धान्यानां द्वादशभाग उक्तः हिरण्यादिकार्षापणा-
नां तु पञ्चाशद्भागः अत्र तु तेषां संकोच उक्तः धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वेत्युक्तत्वात् । तत्र विशां प्रति षष्ठांश-
ग्रहणे सपादाढकत्रयं द्वादशांशग्रहणे किञ्चिदधिकसार्धाढकं चतुर्थांशग्रहे त्वाढकपञ्चकम् । एवं च सुवर्णादिषु विशां प्रति
तोलकमन्यत्रैवम् । परिचारककारुशिल्पिनां तु विशेषमाह कर्मैति । कर्मोपकरणाः कर्मैव उपकरणकरोयेषां ते तथा तेषा-
मपि विशां प्रत्येकैकैः स्वकर्मणि प्रयोक्तव्योऽनापद्यपि ते करदा इत्यर्थः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । विशां कार्षापणावरं यः शुल्को धान्यव्यतिरिक्तेषु विशो भागः पूर्वमुक्तः सपणः कार्षापणावरः कार्षा-

पणान्यूनतरश्चेन्मग्राहः । कर्मोपकरणाः कर्मोपकारिणः । करार्थकर्मैव शूद्रादीन्कारयेन्नार्थं दापयेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्ये विशां अष्टमं शुल्कं अष्टमं भागं विशां अपरं वा कर्मोपकरणाः कर्मकर्तुं शूद्रायोग्याः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ॥ धनिनंवाप्युपाराध्य वैश्यंशूद्रोजिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रमाराधयेत् वृत्तिग्रहणाज्जीविकार्थमेवक्षत्रमाराधनं न धर्मार्थं ब्राह्मणाराधनंतूभयार्थमपीत्युक्तंभवति एवंधनिनंवैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि वृत्तिमाकांक्षन्भवेच्छूद्रस्तदा क्षत्रमाराधयेदित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लुकः । शूद्रोब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रियंपरिचर्य तदभावे धनिनंवैश्यंपरिचर्य-
जोवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणशुश्रूषोः शूद्रस्य धनाकांक्षायां तदुपायमाह शूद्रास्त्विति । यदिवा धनिनं वैश्यमित्य-
न्वयः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शूद्रस्यापदि वृत्तिमाह शूद्रस्तुवृत्तिमाकांक्षेदिति । क्षत्रमाराधयेदपि क्षत्रमभ्याराधयेत् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्यदिक्षत्रमाराधयेत् । धनिनंवावैश्यं उपाराध्य जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । आराधयेदित्युक्तं तदाह जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणोयमिति यदस्यविशिष्टकर्मैवशब्दोभवति
तदासौ कृतकृत्यः कृतार्थोवेदितव्यः । अथवा जातब्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयं ब्राह्मणश्रितोऽयमिति यदस्य व्यप-
देशोजायते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । [उभयार्थं वृत्त्यर्थं स्वर्गार्थं च । विप्रानैवाभिवाचयेदितिक्वचित्पाठः ।]* अभिवाचनं से-
वा । जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणदासोयमितिजातप्रसिद्धेः । सा ब्राह्मणदासत्वेन प्रसिद्धिः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वर्गप्राप्त्यर्थंस्वर्गत्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातोब्राह्मणाश्रितोयमिति
शब्दोयस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्योभवति ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य यद्यनापदि चेद्विजशुश्रूषणमेवौभयत्र सुखदमित्याह स्वर्गार्थमिति । सशूद्रः । उभयार्थ-
दृष्टार्थं जातब्राह्मणशब्दस्य जातो ब्राह्मणाश्रितोयमितिशब्दोयस्य सतथा तस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अतः सौ
शुश्रूषा तादृशीशब्दप्रवृत्तिर्वा कृतकृत्यता कर्तव्यपर्यन्तता दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्येत्युक्तेः ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । उभयार्थमैहिकपारत्रिकार्थमाराधये । जातब्राह्मणशब्दस्य दास्यादितिशेषः । ब्राह्मणाराधनेन ब्राह्म-
णवद्भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयार्थं स्वर्गार्थं भूमौसुखार्थं च शूद्रोजातब्राह्मणशब्दस्य जातब्राह्मणव्यपदेशस्येत्यर्थः । ब्राह्म-
णाश्रितोयमिति यदस्य व्यपदेशोजायते ब्राह्मणस्यदासोयं सासेवा अस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

विप्रसैवैव शूद्रस्य विशिष्टकर्मकीर्त्यते ॥ यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणशुश्रूषैव मुख्यः शूद्रस्य धर्मः ततोयदन्यद्वतोपवासादिकुरुते तदस्यनिष्फलं नतु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः प्रत्यक्षविधानात् इतरप्रतिषेधोब्राह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदतोन्त्यदेतद्विनाकुरुते ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतःविप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टकर्मशास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतच्चतिरिक्तंयदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलंभवतीति पूर्वस्तुत्यर्थनन्वन्यनिवृत्तये पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवद्रव्यनन्यदस्य निषेधति विप्रसेवेति । निष्फलं दृष्टवनादिसंपत्तिरपि नपरलोकफलहेतुः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव प्रपञ्चयति विप्रसेवैवशूद्रस्येति ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ॥ शक्तिचावेक्ष्य दाक्ष्यंच भृत्यानांच परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामयं धर्मस्तस्य वृत्तिः कल्पनीया शुश्रूषमाणस्य स्वकुटुम्बादिति पुत्रवदसौपालनीयः आत्मीयांशक्तिमवेक्ष्य दाक्ष्यंच तस्य कार्येषु योगं भृत्यानांच पुत्रदाराणां तदीयानांपरिग्रहं कियंतोस्यभर्तव्याइत्येतदपेक्ष्य सर्वेषांभरणंकर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्द्रव्यैःस्वकुटुम्बार्थधनात् । शक्तिं कर्मसु सामर्थ्यम् । दाक्ष्यमुत्साहम् । भृत्यानां भरणीयानां पुत्रादीनां परिग्रहमयतास्येतिविशिष्टसंख्याभरणीयत्वम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यकर्मोत्साहंपुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणंचावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपजीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशस्य शूद्रस्य विप्रदत्तदेहभरणमनुजानंस्तंनियमयति प्रकल्प्येतिद्वाभ्याम् । तैर्विप्रैः । वृत्तिर्वस्त्राच्छादनादिका । स्वकुटुम्बात् स्वगृहात् । यथार्हतः यद्यदर्हतं न तदतिक्रमतः । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यम् । दाक्ष्यं कर्मसामर्थ्यम् । परिग्रहं पुत्रादिसंख्याम् ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । तैर्ब्राह्मणादिभिः भृत्यानांभर्तव्यानाम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः द्विजैः स्वकुटुम्बात्तस्य यथार्हतोवृत्तिःप्रकल्प्या ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नदातव्यंजीर्णानि वसनानिच ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छिष्टशब्दोव्याख्यातार्थः अतिथ्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यं एवंवासांसि जीर्णानि धौतानि शुक्लानि पुलकाअसारधान्यान्येवंपरिच्छदाः शय्यासनादयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टं पाकभाण्डावशिष्टं नतु भुक्तोच्छिष्टंनिषिद्धत्वात् । पुलाकाः तुच्छधान्यासारभूतानि धान्यानि विक्रीय जीवितुंजीर्णाः परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मै मरुताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टानंब्राह्मणैर्देयं । एवंच न शूद्रायगतिदद्यान्नोच्छिष्टमित्यनीश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथाजीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदाअस्मैदेयाः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्छिष्टमिति । जीर्णानि स्वभोगेन । पुलाकाः असारधान्यानि । परिच्छदाः शय्यासनादयोपि जीर्णाः न शूद्राय मार्तिदद्यादित्यादिकंत्वनाश्रितशूद्रविषयम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । न शूद्रायमर्तिदद्यान्नोच्छिष्टमिति यदुक्तं तस्यापद्विषये प्रतिप्रसवो यदुच्छिष्टमन्दातव्यमिति । पुलाकास्तुच्छधान्यानि । परिच्छिदाआसनादयः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यानांपुलाकाः असारधान्यानि चूर्णानि ॥ १२५ ॥

नशूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हति ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोयमनुवादश्लोकः । यदस्याहत्यशृङ्गयाहिकया न प्रतिषिद्धं यथाहिंसास्तेयाद्यनादृतवर्णविशेषसामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं न तद्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते श्रुतमेवास्य शब्देन यथाहिंसास्तेयादिस्तत्रास्य भवत्येवदोषः नच संस्कारमुपनयनलक्षणमर्हति तदुक्तं त्रयोवर्णाद्विजातयइति । एवं नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नास्य नित्योधिकारोऽस्ति अकरणे न प्रत्यवैति न धर्मात्प्रतिषेधनं येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकारो नास्त्यकरणे प्रत्यवायाभावोऽथ निषेधो नास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः । नचेदशादस्य प्रतिषेधोऽतः शिष्टप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तदनुष्ठानं न युज्यते । तदुक्तं निवृत्तिस्तु महाफला एवं लशुनादिभक्षणनिवृत्तिरभ्युदयायास्य वेदितव्या ॥ सामान्यशास्त्रविहितं निवृत्तिस्तु महाफलेति ॥ अतो न धर्मात्प्रतिषेधनमिति यत्रारम्भः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चयज्ञादिकरणरूपाद्धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्य विप्रसेवेति पुनः पुनर्द्रव्यन्प्राप्तमर्थवादतयाऽनुवदति नेति चतुर्भिः । पातकं सूनादिकृतं नतु विप्रवधादिकृतं अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिचातुर्वर्ण्यसाधारणस्योक्तत्वात् । न धर्मात्पञ्चयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पातकं विहितकर्मानुष्ठानप्राप्तः प्रत्यवायः शूद्रे नास्ति तस्याऽविहितधर्मत्वात् । संस्कारनिषेकादिकं श्रौते धर्मेऽधिकारो नास्ति धर्मात्पाकयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रेऽभक्ष्यभक्षणेकृते किंचित्पातकं ॥ १२६ ॥

धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्ज्येन दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह धर्ममाप्नुमिच्छन्तोऽभ्युदयकामाः सतां साधूनां धर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः मन्त्रवर्जेन दुष्यन्ति अतस्तानेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति प्रशंसाफलं प्राप्नुवन्ति न पुनरेतन्मन्त्रव्यं यानिसमन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जशूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रेषूपनेषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमशब्दस्यात् मन्त्रवर्जमित्येतस्य दर्शितो विषयः । तथाच भगवानुव्यासः ॥ नचेह शूद्रः पततीति निश्चयोनचापि संस्कारमिहार्हतीति ॥ स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्रुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतमिति ॥ एतदपि यथाविहितानुवाद्येव । लशुनसुरापानादेर्न पतति संस्कारानर्हतीत्येव उक्तं चानुपनीतत्वाच्छ्रुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिताधर्मा यथोक्तप्रकारास्तेनास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथाच स्मृत्यन्तरं पाकयज्ञैः स्वयं यजेत अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । ये पुनराहुः आवसथ्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नपाकयज्ञादिषु शूद्राणां पाक्षिकोऽधिकारस्तेषामभिप्रायं न विद्मः आवसथ्याधानं तावद्दृशकारैराभ्यातं त्रैवर्णिकोद्देशेनैव मन्वादिभिश्च नैवमाभ्यातं तथा केवलवैवाहिकाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्मैति तत्र नैवाभ्यातं कृतः शूद्रस्याधानं आथपाकयज्ञविधया धानाक्षपस्तदपि न लौकिकाग्नौ वैश्वदेवो भविष्यति यावद्वचनं वाचनिकं

नान्यदाक्षेभुमलंविवाहाग्नावित्यत्र च प्रदर्शितं पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यंश्राद्धमुच्यते तदभ्यनुजानीमः अष्टकापार्वण-
श्राद्धवैश्वदेवानांविहितत्वात् । अथ दर्शपौर्णमासौ तदपाकृतम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह धर्मेऽसवइति । मंत्रवर्जनसोमयागादिकर्मइहकामयज्ञकरणे प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ध-
र्मेच लभन्तइत्यपि द्रष्टव्यम् । पञ्चमहायज्ञकरणे न दोषइत्युक्तम् । सतांवृत्तमनुष्ठिताः सतांवृत्तं लक्ष्योक्त्योद्युक्ताः । प्रशंसां
सच्छुद्रताम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनोधर्मप्रामिकामास्त्रैर्वर्णकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते ॥ नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनान्मस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितपञ्चयज्ञादिधर्मान्कुर्वाणान् प्रत्यवयन्ति
ख्यातिं च लोकैलभन्ते ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह धर्मेति । धर्मेच्छवोधर्मकर्तुकामाः । धर्मज्ञाः पुराणादिद्वारा धर्मानुष्ठानज्ञाः । त-
थाच याज्ञवल्क्यः ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेत् ॥ सतांधर्मं ब्राह्मणाद्यनुष्ठितं पञ्चयज्ञादिरूपम् । मन्त्रवर्जं
नमोतिरिक्तमन्त्रवर्जम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । यद्यप्येवं तथापि धर्मेऽसवो धर्मज्ञाः सतांवृत्तिनिषेकादिसंस्कारमन्त्रवर्जितमनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः शू-
द्रान्दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेऽसवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अध्ययनवर्जं न दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सहृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ॥ तथा तथेमंचामुंच लोकंप्रामोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रयुक्तिमाह यथेति । अनसूयकोऽद्विजद्वेष्टा ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । परगुणानन्दकः शूद्रोऽयथायथाद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दितइह लोक-
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिन्दितो [लोकैरिति शेषः] ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सहृत्तानुष्ठानस्य फलमाह यथायथाहिसहृत्तमिति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथातथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥ शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । शक्तेनापि कृष्यादिकर्मणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यस्तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह शूद्रो धनं-
ब्रह्मासाद्य स्वीकृत्य ब्राह्मणानेव बाधते । का पुनर्ब्राह्मणानां बाधा महाधनत्वादित्यर्थं ब्राह्मणान्प्रतिग्राहयेत् शूद्रप्रतिग्रहश्च-
तेषां प्रतिषिद्धः तत्र निमित्तभावमापद्यमानो दुष्येत् एतच्च न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाशङ्का तस्माद्ब्राह्मणान्परिचरेदित्येषैव-
बाधा ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसंचयोन कर्तव्यः ।

यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । शक्तेनापि तेन धनोद्यमो न कार्यः । तत्र हेतुः शूद्रो हीति । बाधते धनगर्वितः ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तेन समर्थेन ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो ब्रजन्ति परमांगतिम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । सम्यगापद्धर्मानुष्ठानात्परमांगतिः प्राप्यते शरीररक्षणाद्विहितातिक्रमो न भवतीति युक्ताशुभफलप्राप्तिः नापद्धतेनासत्प्रतिग्रहादौ विचिकित्सितव्यमिति शास्त्रन्यायानुवादः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपद्धर्माः प्रसंगायाताः । सम्यगापत्काल एव ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्मा उक्ता यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानान्निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमांगतिमोक्षलक्षणां लभते ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । यानापद्धर्मान् । सम्यक् तत्कालानुरूपेण । परमां मोक्षाख्याम् । लब्धविप्रजन्मान इति शेषः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । प्रकरणार्थं फलोपपादनेनोपसंहरति एते चतुर्णां वर्णानामिति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णां वर्णानां उक्तः चातुर्वर्ण्यः धर्मविधिः ॥ १३० ॥

इति श्रीरामचन्द्रविरचितटीकायां दशमोऽध्यायः

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठादेव सिद्ध्यर्थोऽयमिति ॥ १३१ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुप्तैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्य नयत्पुस्तकं ॥ क्षोणीन्द्रोमदनः सहारणसुतो देशान्तरादादृतं जीर्णोद्धारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चातुर्वर्ण्यस्य तद्वत्स्य संकरस्य च । कीर्तितो दशभिरध्यायैः ॥ १३१ ॥

मनुवृत्तौ जातिविवेकापद्धर्माधिकारनामा दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संबन्धवक्तुं वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एष इति । शुभं शोभकम् वध्यघातकसंगतिः ॥ १३१ ॥ इति मन्वर्थचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वोक्तं सर्वमर्थमुपसंस्तृत्यार्थान्तरं प्रस्तौति एष धर्मविधिः कृत्स्न इति । उत्तरे अध्याये प्रायश्चित्तप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्यप्यर्थान्तरं उपन्यासे प्रायश्चित्तं वक्ष्यामीत्युक्तम् ॥ १३१ ॥

इति श्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ॥ गुर्वर्थं पितृमात्रार्थं स्वाध्यायार्थं उपतापिनः ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः स्नातकविशेषेण विशिष्टोदानार्थो विधीयते । सान्तनिकादिभ्यो धर्मार्थं भिक्ष्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषेण दातव्यमिति । संप्रतिसंप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिक्षुकशब्दस्याधिकारसंपादनमपि प्रतीयते एवं नैव विशिष्टायाश्चैव निमित्तमिति नैमित्तिकोदानाधिकारश्चोच्यते । संतानं प्रजाप्रयोजनमस्येति सान्तानिको विवाहार्थं भण्यते तत्र हि धनमुपयुज्यते भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः धर्मग्रहणात्कामतस्तु प्रवृत्तानामिति द्वितीयादि विवाहप्रवृत्तौ न नियमतो देयमिति । एवं यक्ष्यमाणो नित्ययज्ञाग्निप्रोमाद्यर्थो वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः । अध्वगः क्षीणपथ्यो दनः सार्ववेदसो विश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान् न तु प्रायश्चित्ताद्यर्थं । स्वाध्यायार्थं यद्यपि ब्रह्मचारिणोऽध्ययनं विहितं भिक्षाभोजनं च तथापि वस्त्रार्थोपयोगि धनं दातव्यं अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थं जिज्ञासा भैक्षभुजोपि । उपतापीरोगो स्नातकग्रहणं प्रशंसार्थं गुर्वर्थं स्वाध्यायार्थं त्वंप्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थं कर्तव्यमिति विहितं निश्चित्य निर्वचनेभ्यो विद्याविशेषतो बहुविधाय बहुस्वल्पविद्याया ल्पमिति । ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते एवं हि प्रतिज्ञातम् अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति नैष दोष आश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य प्रायश्चित्तानामनुत्पत्त्युपतया सहोपदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्य प्रथममभिधानं दानं देयमित्युक्तं दानशब्दश्च कर्मसाधनः किं तद्देयमित्यपेक्षायामुत्तरश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तप्रक्रमते सांतानिकमिति । प्रायश्चित्तप्रक्रमेऽपि दानादेः प्रक्रमाभिधानं तदूपस्थायि प्रायश्चित्तस्य सद्भावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम् । सांतानिकं संतानार्थं विवाहार्थमिच्छन्तं धनार्थमागतम् । यक्ष्यमाणं यागार्थिनम् । अध्वगमध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सार्ववेदसं तत्तत्कृतुविशेषेषु दत्तसर्वधनं वेदो धनम् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणादानार्थिनम् । स्वाध्यायार्थं जपसिद्धयर्थं वृत्त्यर्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

(३) कुट्टुकः । नन्वतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्तानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णयं कर्मादीनामशक्नुवन्नित्यादेश्च यक्ष्यमाणत्वात्प्रकृतप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव । वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मस्य । सान्तानिको विवाहार्थं । यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः । अध्वगः पान्थः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिह्वागः विद्यागुरोर्प्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवंपितृमात्रार्थावपि स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थं ब्रह्मचारी उपतापीरोगी एतान्नवब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकाञ्जानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवितइति चेन्न यतः दानेनाकार्यकारिणः अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजते दानेन वधनिर्णोकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनजातेन दानादेः प्रायश्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पात्राणि ज्ञापयन्नादौ दानमाह सान्तानिकमितिचतुर्भिः । सान्तानिकं प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम् । यक्ष्यमाणं ज्योतिष्टोमादिकर्तारम् । अश्वगं तीर्थयात्रिणम् । सर्ववेदसं कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागम् । गुर्वर्थं विद्यागुरोर्यासाच्छादनादि प्रयोजनं तदर्थं समावर्तनकालदक्षिणार्थं वा । पितृमात्रार्थं पितृमातृपोषणं प्रयोजनं यस्य तम् । स्वाध्यायार्थं तत्कालीनान्नाद्यर्थं उपतापीरोगी चतौ ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवमापद्धर्मा उक्ताः इदानीमापन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्पात्रविशेषान् श्लोकत्रयेणाऽऽह सान्तानिकं यक्ष्यमाणमिति । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीत्यावत् । सर्ववेदसोदत्तसर्वस्वः । अर्थिशब्दोगुर्वर्थ्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते गुर्वर्थार्थं पितृमात्रार्थार्थं स्वाध्यायार्थं वेदपारायणार्थं । उपतापीरोगी ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह सान्तानिकमिति । नैमित्तिकधर्माः कथ्यन्ते । सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । यक्ष्यमाणं यागार्थिनम् । अश्वगम् अश्वनिक्षीणवृत्तिम् । सर्वस्वविश्वजितिसर्वस्वदातारम् । गुर्वर्थं पित्र्यार्थं स्वाध्यायार्थं विद्यार्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वाह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ॥ निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नवस्नातकान् सतो धर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतून् भिक्षमाणान् । विद्याविशेषतो विद्यानुरूपेण ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकान् स्नातको भविष्यदारः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णन्तीति सुस्थशरीरादेर्धर्महेतुत्वात् । दानं दीयतइति गोहिरण्यादि । विद्याविशेषतः विद्यानुसारेण । विद्याश्च वेदादीनि ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थं भिक्षमाणान् एतेभ्यो भिक्षमाणेभ्यो दानं च संतानार्थं विद्याविशेषतोऽपि तारतम्याद्भिक्षितैर्देयमन्यथाप्रत्यवायइति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्याविशेषतः विद्यामानेन ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥ इतरेभ्यो बहिर्वेदिकृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । दक्षिणाशब्दोद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादन्यद्देयं द्रव्यमुच्यते तथापि लौकिकी प्रसिद्धिरिति इतरेभ्य एतद्यतिरिक्ताये भिक्षुकास्तेभ्यः कृतान्नं सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यं बहिर्वेदियज्ञादन्यत्रातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानूद्यते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं सदक्षिणमन्नं दत्त्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम् । बहिर्वेदि इतरेभ्यः एतद्वासेभ्यो बहिर्वेदि यज्ञाद्बहिः कृतमन्नं पक्वान्नमवश्यं देयम् । वेद्यां तु याचितं सर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितो न ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थमाह सदक्षिणमिति । दाने दृष्टलोभाद्यसंभवेन

स्पृतेः प्राचल्यादितिभावः । कृतान्नं सिद्धान्नम् तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयमित्याह बहिर्वेदोति । अन्नस्य क्षुधितःपात्रमितिस्पृतेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । अपि बहिर्वेदि वेदेर्वहिरपि यज्ञादन्यत्रापि यावत् । दक्षिणांस्वर्गादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतंवादेयं इतरेभ्योब्राह्मणेभ्योकृतान्नमेवदेयं । बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदितेभ्योविकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेभ्यः नवभ्योभिक्षुकेभ्योऽन्ये ये तेभ्यः बहिर्वेदि यज्ञादहः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषोयज्ञार्थंचैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्ववर्णानांस्वर्गादिफलाय पुरुषार्थोपयोगिदानं विहितं । अयंतुराज्ञो नियमार्थमुपदेशोबहुधनेन राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यथार्हंविद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्योदातव्यानि यज्ञार्थंच दक्षिणा काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरुपदेशं प्रतिपादयेत्स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् । यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लुकः । राजा पुनः सवरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदोब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोविशेषमाह सर्वेति । प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् । यज्ञार्थं तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । सान्तानिकादिषुराज्ञा कर्तव्यमाह सर्वरत्नानि राजात्विति । ब्राह्मणान्सान्तानिकादीन् प्रतिपादयेद्वहिर्वेदित्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थंचैव दक्षिणाइति पृथगुपन्यासोवक्ष्यमाणंप्रत्यादरातिशयार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथार्हं प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ॥ रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्नतिः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतोद्धितीयादिविवाहप्रवृत्तौ भिक्षमाणस्यनिषेधोयं । रतिमात्रं फलमित्यादिरर्थवादो न यथाश्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम् । अन्ये तु व्याचक्षते धर्मार्थसान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति स एवायमर्थः । पुनरन्यथोच्यते सान्तानिकाय दातव्यं अयन्तुरतिक्रामो न सान्तानिकइत्यर्थः द्रव्यदातुर्हि सासंतर्तिर्न तस्येति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सांतानिकमिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह कृतदारइति । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । द्रव्यदातुस्तु सन्नतिः फलेन हानिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लुकः । यः सभार्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान्भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैव विधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नान्येव विधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । [सान्तानिकमित्युक्तं सचेत्]^१ कृतदारोपि यद्यपरान्दारान्धनं भिक्षित्वोद्धेत्तं भीषयन्नाह कृतदारइति । रतिमात्रं संभोगमात्रं निन्दामात्रम् द्रव्यदातुरिति तेन सतिसंभवे भिक्षया किञ्चिन्कार्यमितिभावः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अथसान्तानिकस्येतिकर्तव्यं प्रसङ्गादाह कृतदारोऽपरान्दारानिति । भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः अधिगच्छति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ॥ वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गसमश्नुते ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं वापि विद्येत ससोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनंतत्रैवार्षिकंततोधिकं वा यस्यास्ति ससोमं पातुमर्हति श्रुतौ नित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतयानुक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैष निषेधः प्रवर्तते बलीयस्त्वाच्छ्रुतेरतश्छासो मविषयोऽयं निषेधः । ननु च सोमे धनं परिक्रयार्थमुपयुज्यते तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति । ननु च वृत्तिधनमसति धनैर्नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यमेवेत्युच्यते । प्राशस्त्यकरदानशब्दो भक्तमात्रेयदिहिरण्यदानं सोमक्रयार्थमेवमादिनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भृत्याः भरणीया जायाद्याः । अधिकं वापीति वाकारः समुच्चये । त्रिवर्षभृत्यवृत्तये योग्यं त्रैवार्षिकं धनं स्थापयित्वा यद्यधिकं सामर्थ्यं पर्याप्तं तदैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यावश्योप्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादिभ्यां काम्यसोमयागं कर्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथा कथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अतएव समान्ते सोमिकैर्मखैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । संभबद्धस्य यागदानयोः स्वेष्टसाधनत्वेन भृत्यादिपरिपीडनेनापि तत्कर्तव्यता ग्रामा तत्राह यस्येति चतुर्भिः । भृत्यवृत्तये तत्पोषणाय पर्याप्तं क्षमम् । यस्य त्रैवार्षिकं धनं ससोमं पातुमर्हतीति स्मृत्यन्तरात्सोमं काम्यं समान्ते सोमिकैर्मखैरिति नित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेर्नानेन निषेधो नित्यस्य श्रुतिबाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यं श्रुतौ कथं द्रव्येनाह यस्य त्रैवार्षिकं भक्तमिति । भृत्याभरणीयाः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तं अन्नं त्रिवर्षपर्यन्तं यः सोमं पातुं अर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ॥ सपीतसोमपूर्वोपि न तस्याभोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधातिक्रमेणानधिकारिणः कुर्वन्तो न्यायसिद्धफलाभावोनेनानूद्यते फलग्रहणाच्च काम्यविषयता स्फुटतराप्रतीयते सपीतसोमपूर्वोपि अन्नेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति सपीतत्वाद्यर्थवादोयं न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नफलमाप्नोति कथंचिन्मध्ये दुर्भिक्षादिना भृत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योपि न संपन्नो भवति सुतर्पणद्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतो नियमयति अत इति । सः पीतः पूर्वयागशेषः सोमोयेन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । अतस्त्रैवार्षिकाद्भक्ताद्यस्य पूर्वैरपीतसोमः सपीतसोमपूर्वः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः त्रैवार्षिकात् धनान् अल्पीयसि द्रव्ये यो द्विजः सोमं पिबति सः अपीतसोमः पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापातो विषात्वादः सधर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । यः स्वजनो भृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदारादिस्तस्मिन् दुःखजीविनि यः परजने यशोर्थं वदति तस्यासौ विषात्वादः आपाते सन्निपाते मधुरो यथा विषस्यात्वादः सन्निपातमधुरो विपाकविरसो मरणफलत्वादेवं तादृशं दानं यद्यपि संप्रतियशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषात्वादसमं संपद्यते तदेवाह धर्मप्रतिरूपको सौ सदृशो न धर्मः शुक्तिरिव रजतज्ञानस्य ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तः स्वजनपोषणे । स्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिबोधेन परजने दाता । आपाततो मधुभूतकीर्तिलाभान् मध्वापातः । विषात्वादो विषभक्षणं पापहेतुरूपानर्थहेतुत्वात् । धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यो बहुधनत्वादानशक्तः सन्वश्यं भ्रणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति यशोर्थं मन्येभ्यो ददाति सतस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वादि विषात्वादश्चान्ते नरकफलत्वात् तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह शक्त इति । दाता दानशीलो यः स परजने प्राणान् प्रदातुं शक्तोऽपि सति स्वजने दुःखिनि न दद्यादित्याह । मध्वापातः मधुवदापाततः कीर्तिसुखकरत्वात् विषात्वादः विषवदात्वादनीयं फलं यस्य सः उदर्के संतापादिदृष्टेः । विषमपि मारकत्वेऽप्यतिमधुरम् ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतमित्युक्तेः ॥ धर्मप्रतिरूपकः धर्माभासः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षुतैः कर्तव्यमुपसंक्रम्याह शक्तः परजने दातेति । शक्तः धनवान् । स्वजने स्वकुटुम्बे । मधु ईषत्पिबतीति मध्वापातः । विषं समं तात्त्वादयतीति विषात्वादः प्रभूतविषाशीतियावत् । सधर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिरूपसहितः स्वजने दुःखजीविनि सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुं धर्मोभूयानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः स्वजनपोषणसमर्थः स्वजने स्वभर्तव्ये दुःखजीविनि मध्वापीतः मधुरोपक्रमः विषात्वादः नरकदर्श [नम्] धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥ अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ११] †

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य निन्दार्थवादोऽयं । भृत्या व्याख्याताः उपरोधो भक्तवस्त्रादिना यथोपयोगमाहरणं और्ध्वदेहिकं परलोकप्रयोजनमसुखोदकं मुदकं आगामीकालः सोऽस्य दानस्यासुखोदकं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न केवलं कीर्त्यर्थदानादावेवमष्टबुद्ध्यापि करणे तथेत्याह भृत्यानामिति । उपरोधोवृत्तिसंकोचः । जीवतोऽसुखोदकं वृत्त्यभावेन भार्यादिनाशात् ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादिकरोति तस्य दातुर्जीवतोमृतस्य च तद्दानदुःखफलं भवतीति पूर्वकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह भृत्यानामिति । भृत्यानामुपरोधेन भरणीयानापीडया । और्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् । असुखोदकं इह भरणीयव्यग्रमनस्तयाजीवतः मृतस्य तु अमुत्र फलराहित्येन च अतोभृत्यापीडया दृष्टादृष्टं दानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । न केवलं दानमेव स्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वोपि धर्मानकार्यइत्याह भृत्यानामुपरोधेनेति । मरणादूर्ध्वं येन देहः प्राप्यते स ऊर्ध्वदेहस्तस्मै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यावत् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भृत्यानां जीवनोपरोधेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं अस्थजीवतोमृतस्य वाऽसुखोदकं तद्वयं भवति ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्राङ्गहरणान्नकेवलं सर्वासां दक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते । अपि च तस्मिन्पि पश्वादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते नोपायविशेषः । अतश्च याज्वयाविनिमये चौर्येणैवापहर्तव्यं न च चौर्येण स्वाम्यनोत्पद्यतइत्युक्तं नैषदोषः इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति एवं चादं कर्तव्यं हीनकर्मण इति अयं वापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ब्राह्मणस्य विशेषेण निर्वचनात्क्षत्रियवैश्याोरप्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमित्ते ननु कः क्षत्रियो याचेदिति क्षत्रियस्य याज्वाप्रतिषिद्धा अत्यल्पमिदमुच्यते ब्राह्मणस्यापि चौर्यनिषिद्धतस्मात्तस्मिन्निमित्तेनास्त्यर्जनोपायनियमो धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयं यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहतमिति अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थं कुतः कर्मयोगादन्यदपि दानादि न करोति सत्यमसोमपे कुटुंबादृहादित्यर्थः । गृहाद्धि चौर्यदोषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते न पुनरप्येवमेव न नियमोऽन्यतोपि यत्स्वलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव वक्ष्यति च स्वलात्क्षेत्रादगाराद्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा दक्षिणानामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिबद्धः । धार्मिके सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणानुपपत्तेरुक्तम् । ११ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियादीर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञइतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्व्वादधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वा हरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनिकार्यसहि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन दक्षिणारूपेण । धार्मिकइति विशेषणाद्वत्तादपि वैश्यादिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिन्मूलधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य

राज्ञः कर्तव्यमाह यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यंसति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि एकेनाङ्के-
नैकाङ्कवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विधितश्चेन राज्ञः कोशाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः स्यात् ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ॥ कुटुम्बात्तस्य तद्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेपि
श्रेष्ठतोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादारुण्यैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यदिति । कुटुम्बात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञसिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्रव्यं दक्षिणारूपमि-
ति भावः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रतुः अनश्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुम्बाद्गृहाद्यज्ञसिद्धयएकाङ्कहीनयज्ञस्य समाप्तये या-
वताद्रव्येण सयज्ञः सिध्यति तावद्रव्यमाहरेत्प्रसह्यगृहीयात्सराजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्वा कुतएतद्राज्ञएवा-
हरणबलोपपत्तेः महाभारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादोयज्ञार्थपार्थिवोहरेदिति पठ्यते तेनापि राजैक कर्तव्याख्येयोनय-
ज्वेति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिके राजनि सति । यो वैश्यो बहुपशुः हीनः क्रतुर्यस्य सः । सः असोमपः तस्य कुटुम्बात्
गृहात् तद्रव्यं यज्ञसिद्धये राजा आहरेत् स्वीकुर्यात् ॥ १२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ॥ न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

(१) भेदातिथिः । वैश्यासंभवे शूद्रादप्यार्हतव्यं त्रीणि वा द्वे वैत्यङ्गमकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणविहितं तथापि भिक्षणमत्र नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति ननु च स्मृत्य-
न्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृहीतेति द्रष्टव्यम् । अन्येत्वाहुः ब्राह्मणेन
स्वीकृतत्वालैव तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिकपौष्टिकादियेन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः इहतु-
भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिकस्याभावे च सा ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदितु यज्ञाङ्कद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य धनादित्याह आहरेदिति ।
यज्ञेषु परिग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो यज्ञार्थताधनस्य ॥ १३ ॥

(३) कुट्टुकः । यज्ञस्य द्विव्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्के वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य
गृहादलेन चौर्येण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य कचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
शूद्राद्याचनस्य नतु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च कैमुत्यमाह आहरेदिति गवाम् । कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन न यज्ञार्थधनमित्यादिवचन-
विरोधात् तत्समाप्त्यर्थं तु न दोषः ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । वैश्याभावे राजा किंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आहरेत्रीणि वा द्वेवेति । न केवलमङ्गराजा शूद्रस्य गृहा-
दाहरेत्किन्तु त्रिभिर्द्वैः यज्ञप्रतिग्रहे हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः परिग्रहः संबन्धः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वाङ्के हीने भवतः तदास्य वेश्मनः आहरेत् । शूद्रादनादानं कुर्या-
त् । कश्चित् परिग्रहः संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ॥ १३ ॥

योनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोयहणं तावत्परिमाणधनोपलक्ष-
णार्थं अयज्जोऽसोमयाजी ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियादप्येवंभूतादिकमंशमानेतव्यमित्याह योनाहिताग्निरिति । अयज्वा असोमयाजी
॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । योनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहा-
भ्यांप्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघ्रसंपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरेणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मणआहरेत् क्षत्रियस्य तु
अदस्युक्तियावद्ब्राह्मणत्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । शतगुः शतं विद्यमाना गावो यस्य । एवं सहस्रगुरपि । अयज्वा चेद्ब्राह्मणः क्षत्रि-
यो वा अविचारयन् द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राभावे च किंकुर्यादित्याह योनाहिताग्निः शतगुरिति । योनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियो ब्राह्मणश्च
आहरेद्गोधेत्रीण्यङ्गानि द्वाभ्यां चेद्दे सर्वैश्चेत्सर्वाणीत्युक्तम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्दउपलक्षणं तावद्धनमुच्यते च पुनः यः अयज्वा असोमयाजी च
सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रग्वोः कुटुम्बाभ्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ॥ तथा यशोस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंसर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्योयः सर्वकालं रुषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति न च
ददाति ततउपायान्तराण्याश्रयणीयानि आदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोपि त्रैवर्णिकादो-
हरेत् । एकमङ्गद्वयं त्रयमित्येवूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोपि धनमनादयमिति वक्ष्यति । एतच्च
राजा त्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादाननित्यः ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञा-
ङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् तथारुतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति
॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्याय-
ज्वनोयज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनात्मद्यागः समाप्त इति वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । एवं कुर्वतो राज्ञः फलमाह आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोदातुः कदर्यादितियावत्
तद्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदातुः आददतः आदाननित्यात्प्रतिग्रहादिना नित्यात्स्वरुत्यात् अप्रयच्छतः आहरेत् स्वीकु-
र्यात् अस्य यशः प्रथते ॥ १५ ॥

तथैव सममे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यंहीनकर्मणः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मकुटुम्बावसादेपि पूर्ववत्परादानं कर्तव्यं अश्वस्तनग्रहणादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकंहीनकर्मण इति कर्मार्थस्मृत्यन्तरे ॥ हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभावे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ सममे भक्ते व्यहंयेन न भुक्तं चतुर्थे हनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रवर्तेत सायंप्रातर्भुञ्जीतेत्यहंन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यहमुपोषितेन चतुर्थदिनेप्युपवासशङ्कया तद्दिनमात्रपर्याप्तम् । हीनकर्मणः पतितोदरपि ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । सायंप्रातर्भोजनोपदेशाच्चिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सममे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थचौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थस्थेव प्राणात्ययप्रायेपि ग्राह्यमित्याह तथैवेति द्वाभ्याम् । सममे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानिषडिति । अनश्रताचतुर्वर्ष्येन अश्वस्तनविधानेन परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना । हीनकर्मणः कदर्यादपि ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह तथैव सममे भक्त इति । सममे भक्तानि षडनश्रता व्यहमभुञ्जानेन सममे भक्ते समस्यां भुक्तं चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्धीनकर्मणः पुरुषात् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तननिधानं न्यासः श्वस्तनश्चतनिधानंचेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्चस्तननिधानाय एवमापद्विषये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सममे भक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्रता त्रीणि दिनानि अनश्रता हीनकर्मणः शूद्रात् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तं अन्नादानं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ॥ आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यतोवापीति आरामादिरपि आख्यातव्यं पृच्छत इत्येव यदि पृच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्त्वामिने यदि पृच्छति राजेति राजपुराय नीत एव विषयभेदो दर्शयितव्यः । तथाच गौतमः आचक्षीतराज्ञापृष्ट इति भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रार्थविधिर्ज्ञेयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खलादेरपि रक्षितात्स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारह्यभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सममे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽन्यस्मा अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिति पृष्टेन नाक्षेपव्यं तथाप्युरित्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतोवाऽन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादिवक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । हरणस्थलान्याह खलेति । खलात् प्राङ्गणान् । त्वया हतमेतदिति यदि पृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया हतमेतदिति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । अश्वस्तननिधानाय भक्तद्वयं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति । यतोवाप्युपलभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुषज्जनीयम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः स्थानात् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्त्वं नहर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ॥ दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियेणेति । क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थं । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरेव दस्युस्तत्स्करोनिष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युः शूद्रः निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ तेषां विजयमजीवन्क्षत्रियोरान्ता गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनंततोपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यं प्रतिषिद्धकृद्ब्रह्मताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोस्त्यन्तापदि क्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः । अजीवन् वृत्त्यन्तराभावात् । निष्क्रियोधर्महीनः ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । तद्व्यन्तस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टाद्धर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह ब्राह्मणस्त्वं नहर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थं । अस्यापवादेनोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः सहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः अजीवन्वृत्तिहीनः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दस्यति यः सः दस्युः निष्क्रियः तत्स्करानाश्रमिणौ तयोः स्वंद्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकर्तुं अर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ॥ सकृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्लवः समुद्रतरणः उभौ यस्यापहरति शेषोऽर्थवादः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणंतराणं परस्येति दर्शयति । तथाच राजा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यगृहीत्वापि देयमित्यर्थः । तावुभाकित्यर्थलाभेन साधून्यांश्च तद्विचित्रिनियोगेन ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । योहीनकर्मादिभ्यउत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञादिसाधनं कृत्वा साधुभ्यउत्कृष्टेभ्यः कृत्वादिभ्योऽधनं ददाति स यस्यापहरति तद्विरतिनाशयति यस्यै तद्वदाति तद्वैर्गत्याभिधातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुदुपकृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । चातुर्वर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह यदिति । असाधुभ्योदस्त्वादभ्यः । साधुभ्यो यागादिशीलेभ्यः । उभौ दानप्रतियाहकौ । प्लवम प्लवस्थानीयम् ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि परस्त्वादानविषयमाह योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशीलेभ्यः तावुभौ तानुभयान् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः असाधुभ्योऽर्थं आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियः आत्मानं प्लवं तरणसाधनं कृत्वा तौ उभौ असाधुसाधू संतारयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ अयज्वनांतु यद्विज्जमासुरस्त्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थवादएव गुणवद्भ्योनापहर्तव्यं निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्धनमित्यस्यैव शेषः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवत्वं विद्वांसो मन्यन्ते यागादिशून्यानां तु यद्व्यतद्धर्म-
विनियोगाभावादासुरत्वमुच्यते अतस्तदप्यपहृत्य यागसंपादनात्तदेवत्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरत्वद्विभारोपयति यदिति ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अत्रोपपत्तिमाह यद्धनं यज्ञशीलानामिति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । देव च देवांशं । असुरांशं दैत्यांशम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्वण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मिन्निमित्ते शौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौख्यान्क्षुधावसी-
दन्ति क्षुधेत्यविवक्षितमुभयोः प्रकरणादर्थवादत्वाच्च ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोप [वासादिनाऽ] र्थ-
[हरणं] कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यादज्ञानात् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवलात्कारकुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् यस्माद्ब्राह्मणमूढत्वाद्ब्राह्मणः
क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपस्य फलमाह नेति । तस्मिन्नासुरधनहारिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहरणं क्षुधा-
सीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराधइत्याह क्षत्रियस्येति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा त्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिधर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तिर्यया नित्यकर्मण्यपि संपद्यन्ते क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताद्याद्वि-
हिताच्च भनाच्च किंचिदवकृष्यदातव्यमिति त्वकुटुम्बादित्यादिनामहाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः सर्वरत्नानीति वचनात् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् त्वकुटुम्बमभ्यांशकाद्धनात् । शीलं वृत्तम् । धर्म्या असदाना-
दिव्यतिरिक्ताम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततदनुरूपां वृत्तिं स्वगृहा
द्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आहतस्येति द्वाभ्याम् । भृत्यजनं पोष्यजनम् । त्वकुटुम्बादपि धर्म्या त्वधर्मोत्पत्तये हेतु-
भूताम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । तस्य ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वकुटुम्बात् गृहात् तस्य ब्राह्मणस्य श्रुतिशीले वेदाभ्यासरते ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिं दानादिना । रक्षेच्चौरादेः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्रह्मणस्य जीविकांविधाय शत्रुचौरादेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्ब्राह्मणाद्रक्षितान्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षेत्ताम्रपट्टलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमलाभइत्याह राजेति । बलिषड्भागमिव रक्षितात्प्र-
जारुपात्तद्धर्मात् षड्भागमामोतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । समन्ततः सर्वापद्भ्यः फलंषड्भागं यत्पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलषड्भागम् ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य वृत्तं कल्पयित्वा एनं द्विजं तस्मात् द्विजात् धर्मस्य षड्भागं आमोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ॥ यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षणमत्र निषिध्यते अयाचितोपपन्नन्तु न दुष्यति तथाचोक्तं ॥ अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यः
प्रतिग्रहः । विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तं विद्यादप्रतिग्रहमिति ॥ यज्ञार्थोऽयं प्रतिषेधो न तु भृत्यभरणे केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते । भिक्ष-
णे दोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्तमादानम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्राद्रिक्षित्वा यजमानो यागं कुर्वाणः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन् शूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञकुर्वाणो मृतश्च गडाली भवति ।
अतो याचननिषेधाच्छूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दक्षिणार्थं गोत्रयादिवद्यागार्थमपि किञ्चित्छूद्रात्प्रतिगृहीयात्तच्चाह नेति । दक्षिणायायागो
त्तरकालीनत्वाद्यागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानो हि तेन धनेनेति शेषः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्यक्ष्यमाणं प्रत्याह न यज्ञार्थं धनमिति । अत्र हेतुर्नृत्तार्थेनोक्तः यजमानः यजन् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वप्रयच्छति ॥ स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तरायफलं काकता भासता प्राप्तिः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षित्वा द्विजेभ्योऽपि न प्रयच्छति तत्र यज्ञे न त्यजति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धयर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्के स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकेभ्योऽपि यज्ञार्थं यावद्धनं गृहीतं कुतश्चिन्मिचित्तत्तदददन्पक्षिषु स्यादतस्तद्वश्यं यज्ञे
देयमिति सार्थवादमाह यज्ञंति । भासः परिक्षविशेषः । समाः अवदानव्याप्य ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षितान्प्रतियाज्ञान् भासोऽगृध्रविशेषः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थद्रव्यम् ॥ २५ ॥

देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥ स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । यागशीलानां त्रयाणां वणिनां यद्विचिन्तते देवस्त्वं ब्राह्मणस्यायागशीलस्यापि यत्त्वं तद्ब्राह्मणत्वमिति एव-
मपि श्लोको मच्छत्येव अर्थवादश्लोकोऽसौ धनं यज्ञशीलानामिति न चौर्यादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषापरोऽतो न्यथा व्या-
ख्यायते देवानुद्दिश्य यागादिक्रियार्थं धनं यदुत्सृष्टं देवस्त्वं मुख्यस्य त्वत्त्वामिसं बन्धस्य देवानामसं भवान् । नहि देवताइच्छया
धनं नियुज्यते न च परिपालनव्यापारस्तासां दृश्यते त्वंच लोके तादृशमुच्यते तस्माद्देवोद्देशेन यदुत्तं नेदं मम देवताया इदमिति
तद्देवस्त्वं तच्च दर्शपूर्णमासादियागेष्वभ्यादिदेवताभ्यश्चोदितं शिष्टसमाचारप्रसिद्धयैव गौणोपायदुर्गायागादिषु । ननु चतुर्भुजादि-

प्रतिमासंबन्धिलोके देवस्वमुच्यते लोकप्रसिद्धश्चशब्दार्थः शास्त्रेग्रहीतुंन्याय्यः स्यादेवंयदिदेवस्वशब्दो निर्भागः प्रसिद्धिमुपेयात् देवानांस्वदेवस्वमित्यवयवप्रसिद्ध्या समुदायार्थः प्रकृष्टेनचवाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्तिमुख्यंचतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमाव्यवहारेणैवापत्तं नच यद्युक्तलक्षणमस्ति अथसमाचारतोदेवत्वंभवतु स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति यथोक्तेन च प्रका-
रेण स्वव्यवहारोपपत्तिरिति शिष्टं द्वितीये ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवत्वं देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्वनांच धनम् ॥ २६ ॥

(३) कुहूकः । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवत्वं ब्राह्मणत्वं च योलोभादपहरति सपापत्वभावोजन्मान्तरे गृध्रोच्छि-
ष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञार्थेभिक्षितं देवत्वमिति ज्ञापयन्सदृष्टान्तनरकपातमाह । ब्राह्मणत्वमिति दृष्टान्तार्थम् ।
यथाहि विप्रधनं नरकोत्पादकं तथा देवत्वमपीति । तस्मादुभयं न ग्राह्यमिति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवोपपादयति देवत्वं ब्राह्मणत्वं चेति । यज्ञार्थयज्ञभिक्षितं देवत्वं ब्राह्मणत्वं चोपहिनस्त्यपहरति
सर्वप्रयच्छतीति यावत् उच्छिष्टजीवनं य उपयोगार्हद्रवोच्छेषणान् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः लोभेन देवत्वं उपहिनस्ति नाशयति ॥ २६ ॥

इष्टिवैश्वानरी नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ कूपानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्वानर्या इष्टे गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यं समामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययः । कूपो-
नां विहितानां पशुसोमानां नित्यानां षण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यं वसन्ते सोमस्तेषामसंभवे घनाभावादिदोषेण निष्कृत्यर्थ-
नित्यस्याकरणे यो दोषस्तन्निवृत्त्यर्थं श्रुतेऽस्मिन्मित्रेऽन्यकर्म समामनन्ति तत्र केचित्समुच्चयमन्यन्ते सत्यप्येककार्य-
त्वे प्रमाणभेदेन विधिना त्रतदयुक्तं तथाच ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पवक्ष्यति भिजिद्विश्वजिद्व्यां
चेति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टिवैश्वानरीमिति पशुबन्धादिककरणाशक्तस्यानुकल्पो यागप्रसंगादुक्तः । कूपानां नि-
यतानामसंभवे घनाभावे न । निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पादार्थम् । पशुः पशुहविष्को यागः । सोमः सोमहविष्कः ॥ २७ ॥

(३) कुहूकः । समामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिवि-
हितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपमिष्टिकुर्यात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य त्रैवार्षिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यत्वां सामान्यतः प्रोक्तां विशेषे स्थापयति इष्टिमिति ।
मध्वापातइत्यादिनिन्दास्तु नित्यातिरिक्तविषयाः । अब्दपर्यये पूर्ववर्षसमापकोत्तरवर्षाद्यैत्रशुक्लप्रतिपदादिकाले कूपानां
आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकरणपापनिवृत्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दं कर्तव्ययोरापदि प्रत्याग्रायमाह इष्टिवैश्वानरी चैवेति । नित्यमब्दं कूपानाम-
नुष्ठेयत्वेन विहितानां निष्कृत्यर्थं प्रत्याग्रायार्थं असंभवे द्रव्यासंभवे ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूपानां नियतानां पशुसोमानां असंभवे अब्दपर्यये नित्यं वैश्वानरी इष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत्
॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन योधर्मकुरुते नापदि द्विजः ॥ सनामोति फलंतस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । आपत्कल्पप्रतिनिधिवैश्वानरीवा विद्यमानधनयोगौणपक्षमाश्रयति तस्य नसोऽर्थः सिध्यति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचैवं विभवेपि तन्मात्रेपि प्रत्यवायासंभवइत्याह आपत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि समर्थेनापि सैवेष्टिः कार्या कृतं पशुसोमैस्तत्राह आपदिति द्वाभ्याम् । आपत्कल्पेन प्रतिनिध्यादिना करोति तस्य कर्मणः फलं नामोति ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । संभवेतु मुख्यः कल्पएव कार्योनापत्कल्पइत्याह आपत्कल्पेन योधर्ममिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनापदि यः द्विजः आपत्कल्पेन आपत्कालसदृशेन व्यवहारेण धर्मकरोति तस्य धर्मस्य फलं नप्राप्नोति ॥ २८ ॥

विश्वेश्वदेवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थः आपदिप्रतिनिधिराश्रयितव्योनसंपदि ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरणाद्भीतैर्नासोमपोऽश्रयेतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिमरणभीतेः । विधेर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः नतुमुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मरणादावश्यकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैः प्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्यादि च त्रयंसमुच्चयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । आपदित्वकरणादापत्कल्पएव श्रेयानिति परकतिरूपेणार्थवादेनाह विश्वेश्वदेवैरिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधेर्विहितस्य पशुबन्धादिकर्मणः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकंतस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्वशेषोऽर्थवादः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुः शक्तः । प्रथमकल्पस्य मुख्यस्य । अनुकल्पेन प्रतिनिध्यादिना । सांपरायिकं पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादेस्तु लाभोभवत्येव ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । योमुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं न भवति आपत्कल्पेन योधर्ममित्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादरार्थं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने बाधकमाह प्रभुरिति । प्रभुर्मुख्यकरणे समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । शक्तोमुख्यकल्पमेव कुर्यान्नानुकल्पमित्याह प्रभुः प्रथमकल्पस्येति । प्रभुः शक्तः प्रथमकल्पस्य मुख्यकल्पस्य सांपरायोविपत्ततउत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः तस्य अनुकल्पकर्तुः सांपरायिकं पारलौकिकं फलं न विद्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणोवेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ॥ स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तेऽभिचारो न दोषयेति श्लोकार्थः नत्वभिचारो विधीयते नच राजनि वेदनं प्रतिषिध्यते केवले सति निमित्तेऽभिचारितुं प्रवृत्तो राज्ञा न किंचिद्वक्तव्यः [तथा]^१ वक्ष्यति विधाता शासिता वक्तृति तस्मैनाकुशलं ब्रूयादिति राजेति प्रीतेऽभिहित्यादित्यपि । सत्यपि विधौ राजनि निवेदयेन् च प्रतिषेधउपसंहारश्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते निमित्तानि चोक्तानि भार्यातिक्रमकारीचेत्यादीनि किंचित्पीडानिमित्तमनेन मे कृतमिति राज्ञे निवेदयेद्धर्मवित् अभिचारविधिज्ञः स्ववीर्येण मन्त्राभिशापाभ्यां तत्रैवोत्तरश्लोकार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगात्प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रावभिचारेण भार्यमाणे भाव्यो राज्ञे इवास्य शत्रुवधइत्याह न ब्राह्मण इति । वेदयेत निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतं राज्ञः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यानि गृहीयात् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टपराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषयेत्येवंपरमेतन्नत्वभिचारो विधीयते राजनि वेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टभये ब्राह्मणस्य तपएव साधनं दृष्टभयेतु किं स्यात्तत्राह नेति पञ्चभिः । वेदयेत न निवेदयेत् ममेदमपकृतमिति । स्ववीर्येण तपआदिना शिष्यानि गृहीयात् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह न ब्राह्मणो वेदयेतेति । किञ्चिदपहरणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः राजनि किंचित् स्ववीर्येणैव अभिचारं वर्तयन् न वेदयेत् न निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यबलवत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृहीयादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजा कदाचिदनिपुणतया न नियहेण प्रवर्तेत स्वतस्तु न कदाचिदुपेक्षेति स्ववीर्यबलीयः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलवत्तरमधिकं प्रयत्नाधिक्यसंभवात् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणानि गृहीयात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः स्ववीर्यादिति । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह स्ववीर्याद्राजवीर्याच्चेति । द्विजः द्विजोत्तमः ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्महिसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥ वाक्शस्त्रवै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥ ३३ ॥

[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तिः । तपो वीर्यप्रभावेण अवध्या नपि बाधते ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । किं तत्त्ववीर्यमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । श्रूयन्तइति श्रुतयः अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः । बाहुल्येन तत्राभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसग्रहणं पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातं । अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्दनोपात्ताः अथवाऽथर्वणशब्दाएवं विधेयार्थेऽप्युच्यन्ते यज्ञोऽथर्वणविक्राम्यइति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः तच्छ्रुत्युक्तानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेन हेतुनेत्यर्थः । अभिचारयन्-
अभिचारप्रवर्तयन् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्किं त्ववार्थमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदस्याङ्गिरसीर्दुष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात्तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रेण ब्राह्मणः शत्रून् हन्यान्तु-
शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अथर्वाङ्गिरसीः अथर्ववेदअङ्गिरसादृष्टाभिचारश्रुतीः । अभिचारयन् अभिचाररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन अरीन्पकारिणः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । हेत्वन्तरमप्याह श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीति । अभिचारितमभिचारितमभिचारं कुर्यादित्यथर्वशिरसि श्रुतिवाक्यमस्ति तेन युक्तं तदाश्रयणमिति तच्चाङ्गं सर्वशास्त्राणामिति तच्चाभिचारितं मातृरूपं शस्त्रं वाङ्मन्त्रस्तेन वाङ्मयेन शस्त्रेण ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वाङ्गिरसीः श्रुतीः अभिचारयन् । वाक्शस्त्रं आथर्वश्रुत्युपचाररूपं कुर्यात् ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ [तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्रामोति परमांगतिम् ॥] † धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेष एव ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनेन राज्ञे धनं दत्त्वा तेन स्ववैरिमारणेन ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणमात्मन आपदं निस्तेरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्तुं धनदानेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थं दृष्टान्तः क्षत्रियइत्यादि । प्रासंगिकमुपायपरं वा । जपहोमैरभिचारात्मकैः । विकल्पस्त्वरिगतगुणवत्त्वाद्यपेक्षया । एतेन क्षत्रियादीनां । न वाक्शस्त्रावरणमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नेयं वर्णानामापदि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह क्षत्रियो बाहुवीर्येणेति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रौ राज्ञे धनदानेन ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्मै नाकुशलं ब्रूयान् शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्व्याख्यातोऽयं तस्मै ब्राह्मणायाभिचरेण निगृह्यतामयमित्यकुशलं ब्रूयात् न शुष्काङ्गिरमीरयेत् वाग्दण्डधिग्दण्डयोरपि प्रतिषेधः । अथवा सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणः क्षोभयितव्यो यस्त्रयीविद्याप्रभावेण शक्तः स्वयं निग्रहीतुं

विधाता सृष्टान्यस्य राज्ञः शासितानियहीता वक्ता हितानतोमैत्रस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वान्दुर्बल्यमित्यवमन्तव्यः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतःसृष्टा । शासिताऽधर्मस्य । वक्ताऽध्यापकः । मैत्रोऽर्हिसः । अतोबहूपकारकत्वादकुशलमयुक्तं हिंसादि न कुर्यात् । शुष्कांपर्युषिताम् ॥ ३५ ॥

(३) कुट्टूकः । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणांवक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानोब्राह्मणउच्यते । तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं ब्रूयान्नापि साक्रोशावाचंवाग्दण्डधिग्दण्डरूपांतस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां विप्रापेक्षत्वं विप्रात् भीतिं च व्यञ्जयस्तस्यत्वन्धत्र नैरपेक्ष्यमाह विधातेति । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थः । शासिता वाक्शस्त्राद्यैर्वक्ता धर्मादेः मैत्रोहितानुसंधाता । अकुशलं बोधत्सम् । शुष्कां शोकजननीं आक्रोशवाचकमिति यावत् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । तस्माद्ब्राह्मणोनावमन्तव्यइति प्रसङ्गादाह विधाताशासितावक्तेति । अभिचारादीनांविधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा मित्रस्यभावोमैत्री तद्वाच्यैः सर्वभूतहितः अकुशलमनिष्टं शुक्तं विरसम् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः सृष्टा । शासिता धर्मस्याध्यापकः । वक्ता हितानाम् तस्मै ब्राह्मणाय अकुशलं ब्रूयात् । न शुष्कां निष्ठुरां गिरं ईरयेत् ॥ ३५ ॥

नवै कन्या नयुवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ॥ होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्तोर्नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्यसमाप्तानां जुहुयाद्वावयेद्वेति स्त्रीपुंसयोरविशेषेण क्षीरहोतृताप्रामौ-
कन्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज्ञस्याल्पविद्यस्य बालिशस्य वाप्राप्तिः प्रतिषिध्यते । आत्तोर्व्याधिना असं-
स्कृतोनुपनीतः एतच्चायुक्तं श्रौते ह्यग्निहोत्रे स्वयंपर्वणि जुहुयात् ऋत्विजामेकइतरेषांकालमिति समाचरन्ति नच स्त्रीणामा-
र्त्विज्यसंभवोतोगृह्याग्निविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधोजातपुत्रायाः प्राप्स्येति वर्णयन्ति । तथाचान्येपि सूत्रकाराः कामंगृ-
ह्येऽग्नौ पत्नीजुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति अन्येतु वैतानकुशलइति वचनाच्चेताग्निविषयमेवेदमन्यन्ते वितानो विहारः सच
श्रौतेष्वग्निषु संभवति नच तत्रस्यादीनांप्राप्तिर्नत्वविदुषां विशिष्टानामिव पुंसामार्त्विज्यविधानात् अतोऽग्निहोत्रग्रहणंसर्वकर्म-
णांहोतृग्रहणंच सर्वार्त्विजांप्रदर्शनार्थमतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषास्मृतिः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा कन्यादयोहोतारस्तथा अविद्योऽतिबालोऽुःखाद्यार्त्तश्च न होतास्यादिति त्रितयद-
ष्टान्ततया त्रयाणां कन्यायुवत्यसंस्कृतानामभिधानम् । अतएवाग्रे तथैवोपसंहारः ॥ ३६ ॥

(३) कुट्टूकः । कन्याऽनूढा ऊढापि तरुणी तथाऽल्पाध्यायिमुख्यव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्सायंप्रातर्होमान्
कुर्युः । हावयेदिति प्रसक्तवयंकन्यादीनांप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधेः प्रतिनिधिरित्युक्तेनासमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिः प्राप्तस्तं विशिनष्टि
नेति । कन्या युवतिश्च ऊढानूढे ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेच समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति ॥
स्वपत्न्याः प्रतिनिधित्वेन प्राप्तत्वात् । बालिशोदिहमात्राहंबुद्धिरधीतवेदवेदाङ्गोपि नास्तिकः अल्पविद्यनिरासेन मूर्खस्य
निरस्तत्वात् । आत्तोर्रोगी । असंस्कृतोऽनुपनीतइति प्राप्तपुत्रनिषेधार्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यग्निहोत्रहोमोऽर्हणैर्वकर्तव्योनानर्हणेति । श्लोकद्वयेनाह नैवकन्यानयुवतीरिति । अल्पविद्यो-
ऽमन्त्रज्ञः असंस्कृतोऽनुपनीतः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः सच यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलोहोता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेकन्यादयो जुह्वतो नरकं गच्छन्ति सच यजमानो हावयिता ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेऽल्यविद्यादयो जुह्वतो होमकुर्वाणाः । यस्य तदग्निहोत्रम् । वैतानमग्निहोत्रकर्म तत्र कुशलः शक्तोऽबालत्वानात्तत्वाभ्याम् । वेदपारगोतिविद्यः ॥ ३७ ॥

(३) कुहूकः । एते कन्यादयो होमकुर्वाणानरकं गच्छन्ति यस्य तदग्निहोत्रप्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाभ्यासी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दाप्रदर्शयस्तद्यतिरिक्तान्द्रध्यति नरकमिति । तदग्निहोत्रं जुह्वतः कुर्वाणाः एते यस्य सोऽपि नरकं पतत्यतो वैतानकुशलः श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एते कन्यादयो यस्याहिताग्नेस्तदग्निहोत्रं सच नरके पतति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते कन्यादयः । तत् अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वाणः सः नरके पतति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्वा श्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्याधेयेऽश्वो दक्षिणा दातव्या प्राजापत्यग्रहणं स्तुत्यर्थं अथवा नात्युत्कृष्टो नातिनिरुष्टः प्राजापत्यः अथच लौकिकार्हदशेवस्तुनि प्रजापति शब्दमुदाहरन्ति विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताग्निः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिः पञ्चाग्निरूपो विराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्त्यर्थत्वात् । अनाहिताग्निरित्याहवनीयाद्यसिद्धिरुक्ता ॥ ३८ ॥

(३) कुहूकः । आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताकंधनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्वा कृतेऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवति आधानफलं लभते तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणाननुकल्पं प्राप्तमनूय तत्रैव विशेषमाह प्राजापत्यमिति । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकं प्रजापतिर्विराट् सयथा अस्मदादिहिरण्यगर्भयोर्मध्यमएवं मध्यमपरिमाणोऽश्वो वा । विभवे सतीति विशेषणमत्र स्तुतिः । अनाहिताग्निरसंस्कृताग्निः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यग्न्याधाने किञ्चिन्मूनापि दक्षिणादातव्येति सूचितम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यं प्रजापतिरूपो विराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्वा अनाहिताग्निर्भवति ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानोजितेन्द्रियः ॥ नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । यावती दक्षिणा विहिता ततोऽन्यूना दीयते यत्र सोऽल्पदक्षिणो यज्ञः परिक्रयः किल दक्षिणा स्वल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरोलभ्यते किमिति बहुदीयते लोकइवाहादीनां पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैर्द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति मन्यमानस्य प्रतिषेधः । ये तु स्वल्पदक्षिणा उत्पत्यैव च सोमे दक्षिणेति क्रतुमन्तोन तन्निषिध्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुण्यान्यन्यानि जपादीनि ॥ ३९ ॥

(३) कुहूकः । श्रद्धावान्वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनापि ऋत्विगादिदोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुण्यानीति । अन्यान्यल्पधनसाध्यानि अन्नदानादीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अग्न्याधानएवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह पुण्यान्यन्यानि कुर्वीतेति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिप्रजाः पशून् ॥ हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनो देहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमोरिपुः ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमेफलकथनम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशः परैर्गुणज्ञानम् । कीर्तिः परैस्तत्कीर्तनम् ॥ ४० ॥

(३) कुहूकः । चक्षुरादीनोन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वर्गायुषीमृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून् श्राल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थवादं निगमयति इन्द्रियाणीति । उक्तप्राजापत्याश्वद्वादशशतादि दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात्स्वर्गस्य हतिः इतरेषां ब्राह्मणापरितोषादिभिरिति भावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह इन्द्रियाणियशः स्वर्गमिति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनि हन्ति ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अपविध्यत्यक्त्वा त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुद्घापनं च प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदिशोऽग्नीनि तिबहुवचननिर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना कार्या वीरहत्यासममिति श्रुतिर्वीरहावा एष देवानामिति कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणं चरेत्तच्चरणानन्तरं पुनरादध्यादित्यर्थः । वीरहत्या पुत्रहत्या स्वयमुत्पादितत्वादग्नीनां वीर इति पुत्रनाम ॥ ४१ ॥

(३) कुहूकः । अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोषिषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत् यस्माद्वीरः पुत्रः तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत्तथाच श्रुतिः वीरहावा एष देवानां भवतियोऽग्निमुद्घासयते अन्येतु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्नीति । अपविध्य त्यक्त्वा । कामकारतः शास्त्रादृते । चान्द्रायणचरणे हेतुः वीरं वीरहत्या वीरो देवो ज्येष्ठपुत्रो वा तस्य हत्या हननं । तथाच श्रुतिः । वीरहावा एष देवानां योऽग्निमुद्घासयेदिति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अनापद्यग्निहोत्रं परित्याज्यमित्याह अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनि । कामकारतोऽनापदीत्यर्थः । वीरहत्याऽयुध्यमानस्य क्षत्रियस्य वधः तदपिवेधनं कामकारत इति विशेषणादापदि दोषाभावः सूचितः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् अपविध्य परित्यज्य मासं चान्द्रायणं चरेत् । वीरहत्यासमं पुत्रहत्यासमम् । व्रतं चरेत् । वीरहा वा एष देवानामिति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

* दोषनिषेधार्थं=तोषसिद्धौ (अ)

† (अ, ट, ठ, ड, य, ल)

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादधिगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽऽध्याधेयनकर्तव्यमिति व्याचक्षते नतु प्रवृत्तकर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानप्रतिषिध्यते । तथाचोक्तं न शूद्राद्विहितानुष्ठानं करणीयमयाचितलाभेन नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थं तथाचासत्प्रतिग्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातान्यतः शूद्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाऽविशेषाभिधानसामर्थ्यादध्याधेयस्यैवास्य प्रतिषेधोयं विज्ञायते । यदि सर्वकर्मार्थोयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वान्नभिक्षणं प्रतिषिध्येत न यज्ञार्थधनं शूद्रादिति अग्नीनां वृषलाभित्ववचनं लिङ्गात् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिनो वेदवादिनः ॥ ४२ ॥

३) कुल्लूकः । ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थस्वीकृत्य वृषलाभ्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याज्ञकान्तु तेषां तत्फलं भवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं न यज्ञार्थमित्यनेन शूद्रभिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति विधितया शूद्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह यदिति । अधिगम्य तवाग्निहोत्रं कर्तास्मीति धनमादाय ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यपि न शूद्रादग्निहोत्रार्थमतिग्रहः कार्य इत्याह श्लोकद्वयेन येशूद्रादधिगम्यार्थमिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये शूद्रात् अर्थं प्राप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाभ्युपसेविनां ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाता सशूद्रः । तदेतत्सर्वमग्निहोत्रविषयप्रसंगादुक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां भूखाणां भूग्निपादं दत्त्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं परलोकैः दुःखेभ्यो निस्तरति नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तेषामिति । पदा पादेन । दाता प्रतिनिध्यर्थं धनस्य । दुर्गाण्यापदः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलानां द्रव्येणाभ्युपसेविनां मस्तकं पदा चरणेन अज्ञादीनां मस्तकं आक्रम्य दाता दुर्गाणि नरकान् संतरेत् ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेद्भ्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते प्रथमं तावत्तेष्वधिकारं निरूपयति । कोत्राधिकारो विहितनित्यनयासंभ्योपासनाग्निहोत्रादियावज्जोवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिभिः पदैर्ज्ञापितनित्यभावात् यदप्यनियतमित्येतेऽशुचिः स्पर्शनादौ स्नानादितद्विहितमकुर्वन्प्रमादालस्यादिना तथानिन्दितं प्रतिषिद्धं सुरापानादि तदपि शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः प्रायश्चित्तीयते तदेतदुक्तं भवति नैमित्तिको यमधिकारी विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्रायश्चित्तं ननु च ग्रामकामस्य सांग्रहणीविहिता ततो ग्रामार्थिनः कथांचिदकरणे विहितातिक्रमः स्यात् यदि नाम ग्रामार्थी अन्यवेयात्ततस्तत्कामोस्य यदा तु ग्रामकामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति न चेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रमेदतश्च प्रायश्चित्ते प्राप्त उच्यते ग्रामस्य स्वा-

मीस्यामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिर्नविधिलक्षणा शास्त्रं तु यागग्रामयोः साध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव वस्तुतोय-
द्यपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनोवाक्यार्थस्तथापि फलासिद्ध्यर्थमेव कर्तव्यताविधिरवगमयत्यतश्च नावगमकु-
र्वतः फलनिषिध्यते नपुनः प्रत्यवायोत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तं ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायोभवतीतिकुत-
यमवगतिः नस्तेवमग्निहोत्रादौ श्रूयते योन कुर्यात्सप्रत्यवेयात् श्रूयते वाक्यशेषेषु वेदिभ्यः परमाभवतीति सर्वत्रार्थ-
वादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति । अवश्यंचतेषामालंबनं वाच्यं नान्यथाविधिनैकवाक्यतां भजंति यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रा-
पि विध्यनुग्रहार्था अर्थवादाः प्रकल्प्यन्ते किंचार्थवादौ विधेरेव प्रवर्तकत्वमन्यथानोपपद्यते । यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायप-
रिहारो न कल्पित एवं विधेः एवार्थवृद्धयवहारे विधिः प्रवर्तते बाध्यते तु पुरुषप्रवर्तना रूढोसौ न च पुरुषा अपुरुषार्थप्रवर्तयितुं-
शक्यन्तेऽतः प्रवर्तकत्वविहितविधिर्मा भूदिति श्रुतिसिद्ध्यर्थकल्पनैषा । यद्यपि त्वर्गादिकल्पनानामपि तथार्थलाभस्तथापि
यावज्जीवादिपदविरोधात्प्रत्यवायपरिहारार्थतापिस्यात् । उक्तं ॥ भयाद्विद्यादशीपुंसां प्रवृत्तिरुपजायते ॥ न तादृशी भवेदत्र वि-
धिकोऽपि तैरपि ॥ तस्मादकुर्वन्विहितमिति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यं । ननु चाशुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदिकं चित्पदमस्ति याव-
ज्जीवमित्यादिवत् किमत्रान्येन पदेन निमित्तविशेषेयत् श्रुतंतस्य च तन्निमित्तेन कर्तव्यता नामप्रतीयतेनाधिकारान्तरं प्रत्य-
पेक्षा याजायते यदानि निमित्तसंविधानंतदाकर्तव्यमित्युपगमैर्नित्यतासिद्धिरग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्य-
नित्यत्वात् । प्रसजन्नविदितत्वेऽपि विषयेषु संस्कृतान्नभोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्यत आसेवाप्रसङ्गो विषयाभिलाषपरतेति
यावत् ननु चैतदपि प्रतिषिद्धमिन्द्रियैः सुखलुब्धेषु न प्रसज्येत कामतदिति स्नातकव्रताधिकारान्नायं प्रतिषेध इति मन्यते । व्रत-
शब्दाधिकारे हितव्रतप्रतिषेधकः संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यत इदं मयानकर्तव्यमिति । अथ वा काश्चिदल्पप्रतिषेधेन तु-
ल्यतां मन्येत पदार्थस्तावदयं न निषिध्यत इति मन्यमानोऽतः समानीक्रियते अथ वा सामान्येतद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदे-
शो दृष्टः प्राधान्यरूपापनार्थं यथा ब्राह्मणा आयातावसिष्टोऽप्यायात इति प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तशब्दोरुद्धिरूपेण विशिष्टे नै-
मित्तिके वर्तते तदेतीच्छतिवेति विनिमयः कर्तव्योऽव्यत्ययो बहुलमिति नर इति वचनंचातुर्वर्ण्याधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं प्रासंगिकं तत्तद्विधिं समर्थं प्रकृतं प्रायश्चित्तमुपक्रमते अकुर्वन्निति । विहितं नित्यं-
संध्योपासनादि न तु काम्यमपि । निन्दितं निषिद्धं परस्त्रीगमनकलञ्जभक्षणादि समाचरंस्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन् ।
इन्द्रियार्थेषु तेष्वेव प्रसजन् मनसा व्याप्रियमाणः । एतेन निषिद्धविषयौ कायिकमानसव्यापारौ गृहीतौ । वाचिकोऽपि
व्यापारः प्रायिक एव । प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्ताहो भवति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यं यद्विहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनु-
तिष्ठन्नविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत । काम इति
निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ् न वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानी-
मानि * धारयेदित्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तस्मादकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ् न वक्तव्यमिति चेन्न
स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तार्थं तन्निमित्तान्यनुवदति अकुर्वन्निति । विहितमग्निहोत्रादि । निन्दितं ब्राह्मणप्रधा-
दि । प्रसजन् अत्यन्तं प्रसक्तिं कुर्वन् स्वदारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्रिचतुर्वारं भोजनादौ प्रायश्चित्तीयते
तदधिकारी च । [स्यात्पापं] विशोधकं कर्म प्रायश्चित्तं तदकरणे नरकः । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठाना-
न्निन्दितस्य च सेवनात् ॥ अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रायश्चित्तवक्तुंप्रायश्चित्तनिमित्तानि तावत्सामान्यतआह अकुर्वन्विहितं कर्मेति । विहितं नित्य-
नैमित्तिकं । निन्दितं प्रतिषिद्धं । प्रसजन्प्रकर्षेण सङ्कुर्वन् ननु इन्द्रियार्थेषु न प्रसज्येत प्रसङ्गोपि निषिद्ध एव तद्धि स्नातकब्रा-
ह्मणमात्रविषयमन्नरग्रहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विहितं कर्म सन्ध्योपासनादि ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥ कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामकारकृतेऽप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते । अकामतः कृत इति प्रमादकृते पापे शा-
स्त्रव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमाहुः कस्य पुनर्हेतोर्विधिः प्रतिशास्त्रमतिक्रम्याकार्यं प्रवर्तते सप्रायश्चित्तमाचरिष्यत इति । कांत्रवि-
शेषहेतुस्तस्मात्कामकृते दोषे प्रायश्चित्तं शास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते । एवं पूर्वपक्षभङ्गोपन्यस्यति कामकारकृतेऽपीति
शब्दात्कामतोऽकामतश्चकृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः । श्रुतिनिदर्शनादिति वैदिकलिङ्गनिदर्शनमुपह्वयब्राह्म-
णमुपकर्तव्यं । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् न च श्वभ्योदानं यतीनामकामतः संभवति उपह्वयंप्रायश्चित्तार्थप्रजापति-
रिन्द्रायप्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं पापनिर्णोजकं तपोविदुषः कर्तव्यत्वेन । कामकारकृते तु महापातके वैधमरणा-
न्निष्कृतिरन्यथा तु भोगादेवेति केषांचिन्मतम् । तत्र स्वमतं प्रमाणदर्शनपूर्वकं दर्शयति कामकारेति । कामकारः कामपू-
र्वकः प्रयत्नः । तरतिमृत्युं तरतिब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजत इति श्रुतिः । नचात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या । इन्द्रोयती-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्सप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदिति प्रक्रमान्चाज्ञानोदेवात्रापि
हृत्येति प्रकल्प्यं यतीनां तपसोभयादेव । तेन ज्ञात्वा घातनस्य प्रकृतत्वादि [यदाचैवस्थितं तदाह अकामत इति । अ-
कामतोऽज्ञानेऽपि अग्रेमोहादित्युक्तः । वेदाभ्यासेन गायत्र्यादिजपेन । विप्रस्य जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मण इति]* त्युक्त-
त्वात् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं-
भवतीत्याहुः एतच्च पृथक्कृत्याभिधानंप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तम-
श्लीलावागित्यवदत् सप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदिति अस्यार्थः इन्द्रोयतीन्बुद्धिपूर्वकं श्वभ्योदत्तवान्सप्रायश्चि-
त्तार्थप्रजापतिसमीपमगमत्तस्मै प्रजापतिरुपह्वयारुख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् । अतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छानिच्छाकृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन्प्रायश्चित्तमाह अकामत इति द्वाभ्याम् । श्रुतिनिदर्श-
नात् इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्सप्रजापतिमुपाधावत्तस्मादंशार्थैतमुपह्वयं प्रायच्छदिति श्रुतेः ।
सालावृकेभ्यः श्वभ्यः अश्लीलाब्रह्महासीत्येवंरूपा उपह्वयमश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं प्रायच्छदुपदिदेशेति श्रुतेरर्थः । एके म-
न्वादयः ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अकामतोऽमतिपूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः एके कतिपये श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एके आचार्याः कामकारकृते पापे प्रायश्चित्तं आहुः ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ॥ कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्योपासनादिवदुत्कार्यपर्यन्तानि शारी-

रशौचवदुत्पन्नदोषनिर्घातार्थानि । तत्र केचिदाहुः नहि कर्मक्षीयते कार्यविरागित्वमेव धर्माधर्मयोः नहि कर्माणि स्वफल-
मदत्त्वा प्रलीयन्ते । तदुक्तं नहि कर्मक्षीयत इति तस्माद्योतिक्रमकारी सततो नरकफलं भुङ्क्तुं एवं प्रायश्चित्तानि यदि न करोति तत-
स्तदतिक्रमात्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः तदेतदयुक्तं नहि कर्मचरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यत इति स्वशब्देनैव शुद्ध्यर्थता
विहिता तथापि तैः रुतैरपोहेत पापं स्वयंकृतत्वात् यदप्युच्यते प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः प्रत्यवायभागि-
त्वमवगमितं न तस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वं शक्यते कर्तुं तदप्ययुक्तं । यतस्तेन दुःखहेतुता तस्यावगमिता प्रायश्चित्तेष्वपि तपो-
दानादि दुःखमस्त्येव अल्पेन तादात्मिकेन दुःखेनागामिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तैव यथा व्याधेस्तत्क-
टुकौषधदानलघ्वाहारादिना यथाव्यतिक्रमं कृत्वा कश्चित्स्वयमागत्य राजानि वेदनं करोत्येवं कर्मास्मीति सोऽर्द्धदण्डभाग्भवति ।
यस्तुराजपुरुषैर्हठादानीयेत सभूयोदण्ड्यते एवमुपदेशानामर्थवत्त्वासिद्धिरतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वान्निष्क-
तिः प्रायश्चित्तमिति समाख्यातमपि तत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमप्यकारणं निर्यातो निरुक्तिरिति उच्यते । एवं प्रायश्चित्तमपि
नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थं पंचानामेव पातकानामधिकारोपगमविहितत्वाद्द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति नचात्र वेदा-
भ्यासोऽकामतः कामतस्तप इति विषयविभागो बोद्धव्यः उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणे पठितत्वात्
ब्रह्महादादयोऽप्यदिप्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामतोलघुप्रायश्चित्तं कामतोगरीय इति श्लोकेऽस्य तात्पर्यं ननु-
चाकामतो नैव तस्य कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकुर्येति उच्यते यथा च लौकिको देवेन कार्यते किमयं करोतीति किंच लिप्सया यत्र प्रवृ-
त्तिस्तत्र प्रतिषेधः । कायोहि मद्यपः स्पृहयति सपिपासुं न कदर्थति मापासीः सुरामिति यस्तु जलार्थं जलबुद्ध्यद्याद्यसुरां पोतवांस्त-
स्याजानतो नापराधो नहि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः । अथोच्यते विधिलक्षणप्रवृत्तिर्न निषिध्यते सत्यं भवत्वर्थलक्षणान्तु
मध्ये तर्ह्युदकेन च सर्वस्यार्थलक्षणायाः प्रतिषेधः । केचिदाहुः प्रत्यवायपर्यन्तो विधिर्विषयभक्षणवन्निषेधशास्त्रार्थस्तेषामचो-
द्यमेतद्विषयविशेषेणोपात्तं ज्ञानतो ज्ञानतश्च मरणाय कल्पत एव एवं ब्रह्महत्यादयोपोति येषामपि कर्तव्यमिति वचनात् । क्रियते
न कर्तव्यमिति न क्रियते तेषामपि लौकिकक्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्ता कर्तृत्वमबुद्धिपूर्व-
कमप्यस्ति कूलपततीति नचायंगौणकर्तृताभावः स्वतंत्रः कर्तेति हि स्मर्यते नेच्छया प्रवर्तते यः सकर्तेति किंचात्मा देव
वचनात्प्रमादकृतो दोषोऽस्ति प्रायश्चित्तमिति किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येषां तु तत्स्थाने दानाद्येव । एतच्चानिदिष्टप्रायश्चित्तविशेषापविषयम् । मोहादज्ञाने-
नापि । कामतश्चोच्छ्रया कृतं पृथग्विधैः पराकादिप्रायश्चित्तैः । एतेन कामादेव प्रायश्चित्तं वृद्धिह्रासयोः कारणं न तु ज्ञाना-
ज्ञाने इति कथयति । यत्रापि च ज्ञानात्कृत्वा ब्रह्मज्ञानादैनैव द्वयमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामनाहेतुज्ञानमेवेष्टेन-
कामनैव लक्ष्यते कर्तृत्वं प्रति च ज्ञानात्कामनैव नेदीयसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्न इति क्रमादतः सैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वोक्त-
र्षापकर्षनिबन्धनप्रायश्चित्तवृद्धिह्रासहेतुः । न च ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्क्या किंपापविशेषप्रयोजकीभूतब्राह्मणत्वा-
द्युपाधिज्ञानमिष्टमुत तद्वधपापहेतुत्वज्ञानमिति ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापे-
क्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तांतराणामपि विधानाद्वागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राय-
श्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्त-
त्वं नंतरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । पापं ब्रह्महत्यादि । वेदाभ्यासेन वक्ष्यमाणपावमान्याद्यभ्यासेन । पृथग्विधैः द्वादशवार्षिकाद्यैः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । मोहः कामक्रोधाद्यभिभवः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोहात् रागादिव्यामूढतया । कामतस्तुतं एनः पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः अपैति ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ न संसर्गव्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेः कृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायोनामतपः प्रोक्तंचित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । दैवात्कीकृतात्ममादादित्यर्थः अन्येतु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति मोहादेवाकार्यक्रियते कोऽसमूर्खः शास्त्रं व्यतिक्रमिष्यति पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन चोपभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कौनख्यादिलिङ्गाद्यनुमितेनैतदुक्तं भवति । इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिदर्शपूर्वमबुद्धिपूर्वैवा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेयेकर्तव्यं किंपुनः कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तं कृत्वा तिरस्त्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानिवसिष्ठेन तु यस्य यल्लिङ्गतेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदंशेन कर्तव्यमिति पठितमतश्चैव ते सर्वेऽकृतप्रायश्चित्तानसंसर्गसद्भिर्वर्जयेयुरध्ययनादिक्रिययैकस्थानादिरूपतया संसर्गो यद्भुभ-श्रयत्वादप्यन्तरप्रतिषेधेनोभयोरपिसिद्धिः प्रतिषेधस्तथापि सद्भिस्तैः संसर्गो न कर्तव्य इति पुनः प्रतिषिध्यते । उत्तरत्र कर्तृभेदादेकस्य हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्तीत्यान् द्वितीयः । सत्यपि संसर्गेऽत उभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतांचातः श्यावदन्ति प्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः शिष्टैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तीयतां जपपराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । दैवादिनिच्छया । पूर्वकृतेन पूर्वं स्वेच्छया कृतेन । अकृते प्रायश्चित्ते न संसर्गं सद्भिर्गच्छेत् तत्करणपरस्यापि पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्तेः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवात्ममादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतांप्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं गच्छेत् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तद्वैविध्यमनुवदंस्तद्वतोनियममाह प्राय इति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तनिमित्तब्रह्महत्यादिमताम् । दैवादनवधानात् । पूर्वकृतेन ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यङ्ग्येन । अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिर्दुष्टैः संसर्गं सबन्धं न व्रजेत् द्विज इत्युपलक्षणम् नरमात्रस्य ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह प्रायश्चित्तीयतामिति । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तार्हतां दैवात्प्रायश्चित्तीयतां वक्ष्यमाणं रूपविपर्यययुक्तत्वमकृत इति पदं सद्भिः संसर्गेन व्रजेन्न संसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः । केवलमाभिमिकप्रत्यवायपरिहारार्थं मेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तमिति यस्य सः प्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तीयताताम् । द्विजः अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिः संसर्गेन व्रजेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ॥ प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह इह दुश्चरितैः केचिदस्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैस्तथा पूर्वकृतैः कर्मभिरस्तथोक्तं प्राक्संज्ञानां रूपविपर्ययप्रपंचो दुष्कृतशेषे चिह्नरूपतोऽनुक्रम्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इहेहजन्मनि । दुश्चरितैरुत्कटैः । रूपविपर्ययं कौनख्यादि लभन्ते । केचि त्पूर्वरुतैर्नरके-
ऽननुभूतैः ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । इहजन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मरुतैर्दुष्टत्वभावामनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नु-
वन्ति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्स्पष्टयति इहेति । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमभुतइत्युक्तेरिह जन्मन्यपि फलप्रदत्वं
कर्मणां पापः पापेनेति श्रुतेः । रूपपदं दुःखस्याप्युपलक्षकम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । किन्तु ऐहिकसंसर्गयोग्यत्वार्थं प्रायश्चित्तकर्तव्यमितिकारणान्तरमाह इहदुश्चरितैरिति । अत्राप्युक्ते
प्रायश्चित्तइत्यनुषक्तव्यमित्यतोऽस्मिँल्लोके रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति तस्मादपि प्रायश्चित्तादिकं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुरात्मानः रुतपापाः नराः पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वंदौश्चर्म्यंगुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । [क्षयोनामरोगराजयक्ष्मेतिवैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वा भवति ब्रह्महत्याविशेषेण गुरुस्त्रीगामी]*
दुश्चर्मकथितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः पिशुनएवंसूचकोदुर्गन्धवाहास्यः ननुचसूचकः पिशुनएव सत्यमेकः कल्पयि-
त्वा परदोषान्प्रकाशयति अन्यस्तु सत्यानेवाविदितानिति भेदः । आतिरिक्त्यर्धकांगता । मिश्रकेयोद्रव्याण्यद्रव्यैस्तदाभा-
सैः संमर्दयति यथाकुंकुमकुसुमेनान्यैरन्यानि । आमयावीयस्य भुक्तमन्नं न सम्यक् जीर्यते । मौक्यं वा वैकल्यं यत्राप्रतिपत्तिमा-
नपत्नारी शिष्टं प्रसिद्धं । विरुताकृतयः आकृतिः संस्थानं विरुताऽमनोरमानिन्दितैषां कर्मविशेषेणेति एषां कर्मणां कुम्भीपा-
कयमयातनास्थानेषु फलतदनुभूतवतर्षच्छेषे । तस्मिन्कर्मण्युद्रिक्तेषु सुकृतेऽदत्तफले फलदानोन्मुखेदुष्कृतस्यासद्भावोतः
कर्मावशेषोपपत्तिः ॥ ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंविशिष्टैरेतत्प्रपञ्चयति सुवर्णचौरइति । श्यावदन्तः कपिशदन्तः । दौश्चर्म्यमकोशल-
ङ्गत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां ब्रह्महाक्षयरोगित्वंगुरु-
भार्यागामी विकोपमेहनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायकोदुर्गन्धिमुखत्वं धान्य-
चौरोऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरो मन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायोमूकत्वं वस्त्रचौरः
श्वेतकुष्ठत्वम् अश्वचौरः खंजत्वं एवंबुद्धिवाक्चक्षुः श्रोत्रविकलाविकृतरूपाः सार्धविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जितोपभुक्तदु-
ष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदरोगीवाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं निमित्तं किं रूवैष्यमित्यत्राह सुवर्णेति त्रिभिः । कौनख्यं क्लिन्ननखता तेनैव तद-
पिहरणात् । श्यावदन्तता स्वभावतः श्यामदन्तता पानकाले सुरया तत्स्पष्टे । क्षयरोगित्वं राजयक्ष्मयुक्तता । दौश्चर्म्यं
शश्रस्यविकारो अकोशलङ्गत्वं शिशनेन तत्कृतैश्च ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति सुवर्णचौरः कौनख्यमिति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन तेन स्वपापेन रूपविपर्ययमाह सुवर्णेति । सुवर्णचौरः विप्रसंबन्धिनः सुवर्णस्य चौरः कौनख्यं कुनखस्य भावं । गुरुतल्पगः दौश्रर्म्यं दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं याति रैत्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरेक्यमिति क्वचित्पाठः । मिश्रकोबुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविक्रेता ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । सतोदोषस्य वक्ता पिशुनः । असतस्तु सूचकः । आतिरेक्यमङ्गस्यैव । मिश्रकः धान्यस्येतेरेण यवादिना ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । आतिरेक्यमतिरिक्ताङ्गत्वं तत्तदाभासैर्द्वान्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते समिश्रकः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः अविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशोलः पूतिनासिक्यं दुर्गन्धनासिकः सदोषसंकीर्तयित्वा मिश्रकः धान्यस्य अन्नादेर्द्रव्यस्यमेलकः आतिरेक्यं अङ्गाधिक्यं षडङ्गुल्यादि ॥ ५० ॥

अन्नहर्ता मयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ॥ वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यपङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् । हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥ १ ॥*]

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमयावित्वमग्रिमन्धम् । वागपहारकोन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नहर्ता पक्वान्नहर्ता आमयावित्वं मन्दानलताम् । मौक्यं मूकताम् । वागपहारकोत्सादे-
तन्नाधीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं त्वनाम्ना अङ्कयति सो वागपहारकः । श्वैत्र्यं श्वेतकुष्ठताम् । देहस्य कुत्सितार्थ-
तिष्ठतीतिकौनख्यादि [इति द्वादशं सुवर्णचौरादयः प्रामुवन्तीत्यनुषज्जते] दीपहर्ता भवेदन्धः काणीनिर्वापको भवेत् ॥ हिंसा-
रतः सदारोगी षण्दश्च पारदारिक इति क्वचित् [पाठः] ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नहर्ता अन्नस्यहर्ता आमरोगित्वम् । मौक्यं मूकस्य भावः । वागपहारकः पुस्तकापहारकः
श्वैत्र्यं श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[रामचन्द्रः । तथा दीपहर्ता अन्धः । दीपनिर्वापकः काणः ॥ १ ॥]

एवंकर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ॥ जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्माविशेषेण पूर्वमरणान्तरतः कर्माविशेषेणात्र जायन्ते भवन्ति । तथा पूर्वजन्मभुक्ताविशेषे-
ण जायन्ते उत्पद्यन्ते इति व्याख्येयम् । जडोऽनायत्ताङ्कः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । विकृताकृतयः जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । येयमुक्ता रूपविपर्ययप्राप्तिर्न तत्पापस्य प्रधानफलरौरवादिषु भुक्तशेषस्येत्याह एवंकर्मविशेषेति ।
सद्विगर्हिताः सत्संसर्गानर्हाः ॥ ५२ ॥

(५१) विशेषेण=विपाकेन (ण)

१ (ख, क, ग, ज, ट, ठ, ड, ण, य, ल,) * (क, ग, ज, ट, ठ, ड, ण, य, ल,)

(१) राघ० २

(६) रामचन्द्रः । सद्भिर्विगर्हिताः निन्द्याः ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ निन्द्यैर्हिलक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्द्यैर्हिलक्षणैः कुनखश्यावदन्तादिभिरनिष्कृतैः सह ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्कृतैः सोऽकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनोयैस्तेऽनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्माद्विशुद्धये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवंभिन्ने जुहोतीति वन्ननैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किं त्वनिष्कृतैः स इत्युपादानात् तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात् पापक्षयार्थिन एवाधिकारः । तथाहि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्वा त्रिसत्रन्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धय इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तं । इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्धये पापविनाशाय बहून्वर्षगणान्धोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्वमानित्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति नतनैमित्तिकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह चरितव्यमिति । अनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः चिन्हैः युक्ता दृश्यन्ते । यतो महापातकिनोऽस्तैर्विशुद्धये प्रायश्चित्तं चरितव्यं कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अकृतप्रायश्चित्तपापास्तैर्लक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मादपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥ महान्तिपातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुर्वङ्गनागमः स्तेयं पतितसंयोगः । सर्ववर्णानां महापातकानि सुरापानं ब्राह्मणस्यैव स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णहरणं स्मृत्यन्तरात् ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकमिति । पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते महापातकेषूपपातकेषु च महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः तैश्च संयोगमेकैकेनापि । सच वक्ष्यति संवत्सरेण पततीत्यादिना ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानं द्विजानाम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मृतेः । गुर्वङ्गना गुरुपत्नी अत्रोच्यते । संयोगमेकशय्यामन्नादिसंसर्गश्च तैश्चतुर्भिर्न तु सहसंसर्गिभिरिति । एतच्च संज्ञाकरणं शास्त्रे व्यवहारलाघवाय । एवमग्रेपि ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या । सच साक्षादन्यवानियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकारस्यापीषूपादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतमन्यूपादनद्वारा ब्रह्महत्या स्यात् । उच्यते शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अतएव शातातपः ॥ गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत्याणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवं चान्यान्यपि शास्त्रियाण्येव ब्रह्मवधनि-

मित्तानि ज्ञेयानि । तथा ॥ रागाद्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परतएव वा । ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति ॥ प्रयोजक-
स्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं गुरुरत्र पिता निषेकादीनि कर्माणीत्या-
दिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् । एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चैयं-
वक्ष्यमाणस्थोपपातकादिसंज्ञालघवार्थम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुवदन्नुपपातकान्याह ब्रह्महेतिपञ्चभिः । ब्रह्महत्या ब्राह्मण-
प्राणवियोगफलकोव्यापारः ॥ आरुष्टस्ताडितोवापि धनैर्वाविप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यज्जेत्याणं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवं
वृद्धशातातपोपि ॥ गोहरण्यादिग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेपि चेति निमित्तीपादभागूभवेदित्युद्देश्ये संकोचः । तैः महापातकभिः
संसर्गोनिद्यादिति संबन्धोपि महापातकं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अथनिन्दितचरणलक्षणान्सत्पथगामिनोक्ताथमहान्तिपातकानि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थमुपदि-
शति ब्रह्महत्यासुरापानमिति । अत्र सुरापानं ब्राह्मणस्य महापातकं नान्यस्य । स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयंकुतएतत्स्मृत्यन्तरानु-
रोधात् तैर्ब्राह्मणादिभिः संयोग्यज्ञाध्यापनयौनसंबन्धलक्षणव्यवहारः संयोगिनो ब्रह्महत्यादिभिस्तुल्यदोषास्तान्मन्तव्याः
संयुक्तसंयोगिनामपि पातित्यवचनात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः सह ब्रह्महत्यादिचतुर्भिः कर्तृभिः संयोगी संसर्ग्यः कुरुते सः पञ्चमः ॥ ५४ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामिच पैशुनम् ॥ गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्कर्षइति निमित्तसममी चर्मणिद्वीपिनहंतीतिवत् समुत्कर्षप्राप्स्यामीति यद्वृत्तमभिधीयते त-
द्ब्रह्महत्याया समं यत्र पूजातिशयोवासनातिशयो ब्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातपद्रूस्तपमात्मानमा-
वेदयति योवापात्रातिशयेन पुण्यस्कन्धोत्कर्षप्राप्तमिच्छति तस्यापात्रं पात्रमित्युच्यते । एवं विधेः समुत्कर्षेऽनृतं पुनः स्वल्पवस्तु-
नि अपेक्षायां सत्यपि समुत्कर्षव्यपदेशे पिशुनमलीकवदिति परच्छिद्रप्रकाशनं गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽसत्याभिधानेन चित्तसंक्षो-
भः । कन्यातेर्गर्भिणी इत्येवमादिना निष्प्रयोजनोद्देशः । राजकुलात्तेन सह विवादो निर्बन्धो नृतादिशंसनं वा । तथा च गौतमो-
गुरावनृताभिशंसनमिति पातकसमानि ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्षे अयं महापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम् । समुत्कर्षइत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि ।
यथाऽयं महापातकीत्यपकर्षेऽनृतम् । तेन पापविषयसंदेहेऽनृत्यानिर्णयउक्तः । राजगामिपैशुनं राज्ञि गत्वाऽपकारकर-
णम् । अलीकनिर्बन्धोऽप्रियनिर्बन्धः ॥ ५५ ॥

(३) कुञ्जकः । जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति । राजनि वा स्तेनादीनां परे-
षां मरणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा च गौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानीति । एतानि ब्र-
ह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपातकं लक्षयति अनृतमिति । समुत्कर्षे ब्राह्मणोहमित्यस्य ब्राह्मणस्य भाषणादौ । अ-
लीकनिर्बन्धः कन्यातेर्गर्भिणीत्यादिसत्याभिधानेन गुरोश्चित्तक्षोभइति मेधातिथिः अनृताभिशंसनं वा ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । जात्या कर्मणा गुणेन वा स्वस्माद्वैशिष्ट्यमुत्कर्षः अलीकनिर्बन्धोऽनिष्टस्य पुनः करणं ब्रह्महत्याया
समानीति दोषातिशयख्यापनमेतत् ननु समत्वख्यापनम् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यदनुत्तमधीयते निमित्ते सप्तमी निर्वन्धः असत्याभिधानेन चित्तसंशोभः राजगामि पैशुनपैशुनेन राज्ञि गत्वापकरणम् । गुरोः अलीकनिर्वन्धः अप्रियकरनिर्वन्धः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झतावेदनिन्दाकौटसाक्ष्यं सुहृद्बधः ॥ गर्हितानाद्ययोज्जिग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतस्ववेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मोज्झता नित्यस्वाध्यायविधेः त्यागोवा कूटसाक्षं समुत्कर्षादन्यच्चापि सुहृद्बधोभिन्नमारणं गर्हितानाद्ययोज्जिग्धितं शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनाद्यनाद्यममनस्तुष्टिदंतान्भोक्ष्यइति कल्प्ययुज्यते ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मोज्झता वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्ययनम् । सुहृदोभिन्नस्यवधः । गर्हितानाद्ययोरिति गर्हितं संसर्गदुष्टचाण्डालानादि । अनाद्यं जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि । जग्धिर्भक्षणम् । एतत्पृथगेव द्वयं ग्राह्यम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मणोधीतवेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणमसच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्येषुषाभिधानं मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यतइति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मोज्झता अधीतवेदत्यागः । गर्हितानाद्ययोज्जिग्धिः गर्हितस्य निषिद्धस्य लशुनादेः अनाद्यस्य पुरीषादेः अनापदि भक्षणम् । समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततः किंचिन्मनूनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मोज्झितवेदत्यागः । गर्हितानं निषिद्धान्मुच्छिष्टादिगर्हितान् लशुनादिजग्धिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मोज्झता असच्छास्त्राभ्यासेन वेदत्यागः । कौटसाक्ष्यं कपटेन यत्साक्ष्यं कृतम् । गर्हितानाद्ययोज्जिग्धिः संसर्गदोषः चाण्डालानादि संसर्गदोषः । लशुनादि अभिशस्ताद्यन्तलशुनादिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ॥ भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपस्यासारद्रव्यस्यापि नरशब्दौजातिशब्दो नारीहरणेऽप्येतदेव योहिदुहितरंदत्वाऽसतीनरदोषेऽन्यस्मै पुनर्ददाति तस्याप्येतदेव तदुक्तं प्राप्नोति पुरुषो नृतमिति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपस्य निक्षिप्तं नराश्वदिद्रव्यमपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुर्वणव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपस्य सुवर्णातिरिक्तस्य निक्षेपादिसप्तकस्य प्रत्येकं हरणे रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसममेवमेतत्तत्र ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५७ ॥

रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वयोनयो भगिन्येकोदरसंभूताः कुमार्योऽनूढाः । अन्त्यजावर्बरस्त्रियः सख्युः सखामित्रं तस्यास्त्रियः स्त्रीग्रहणं न जायायामेव प्रतिषेधार्थं एवं पुत्रस्यान्यापि या अवरुद्धा मैथुनधर्मेण । वयंतु ब्रूमः सत्यपि ग्रहणे नोढानूढयोर्विषयसमीकरणस्य न्यायत्वात् समत्ववचनमेतन्नप्रायश्चित्तनिर्देशार्थं किं तर्हि गुरुत्वख्यापनपरमतश्च गुरुतरं प्रायश्चित्तं भवति । तथा चोक्तं एनसिगुरुणिगुरुणि लघुनिलघूनि यद्विज्ञेत्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थं भविष्यत्प्रायश्चित्तनिर्देशप्रकरणएव वावक्ष्यते ॥ कौटसाक्ष्यमुह-

द्वधयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्ठान्कुर्यात् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धइत्येतस्यचेहब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठात् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताभिधानात् तथाकुमार्यामितिरेतः सेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद्गम्यते नेदंप्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति । अन्येतु मन्यन्ते भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेपि वक्ष्यते । नत्याज्यमतःप्रायश्चित्तार्थानामेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुद्धधयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशोविकल्पार्थः । सुरापानप्रायश्चित्तेनास्यचातिदेशएवश्रूयते । समीकरणे तुविकल्पोनास्ति यथा हत्वागर्भमविज्ञातमिति ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वयोन्यासु भगिनीषु । कुमारीष्वपरिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्यासु । अन्त्यजासु चण्डाल्यादिषु । सख्युर्मित्रस्य स्त्रियाम् । तथा पुत्रस्य स्त्रियां सुषायाम् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्मूकः । सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु योरेतः सेकस्तंगुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषांभेदेन समीकरणंयद्येन समीकृतंतस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कौटसाक्ष्यसुद्धधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंवक्ष्यतितद्विकल्पार्थः । यत्पुनर्गुरोर्लीकनिर्बन्धसः ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः । समीकृतानांन्यूनप्रायश्चित्तंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोके राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्यः आतिदेशिकप्रायश्चित्तानांन्यूनप्रायश्चित्तंसमीकृतानांच ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रेतइति । एवमुत्तरोत्तरंज्ञेयम् । अतएवाह ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनोयथा ॥ अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति ॥ तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायश्चित्तम् । त्वयोनीषुत्वस्य गन्तुर्योनीषूपादकत्वेन याअर्हन्तीति ताः स्त्रोदर्यासु । कुमारीषु ब्राह्मणकन्यासु । पुत्रस्यौरसातिरिक्तस्य तत्रातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं योनिषु योरेतःसेकस्तं गुरुतल्पसमंविदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितृगमनसुषागमनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति तद्यत्नगौरवार्थं यतोब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरित्यवधिकरणं स्मृतम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । त्वयोन्यादिषुदुहित्रादिषु ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयोनीषुभगिन्यादिषुरेतः सेकोरेतसःपातः । कुमारीषु अविवाहितासु सख्युः स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाभ्यासोः सुतस्य च॥ ५९ ॥

(१) मेघातिथिः । इदानीमुपपातकान्याह । अयाज्याअविहृद्पातकिशूद्रादयस्तेषामसंयाज्यसंयाजनं भावेऽप्यच्छांदसः आत्मविक्रयंगवादिद्रव्यवदात्मनःपरविधेयकरणंदास्येनअन्येन अन्येतुपारदार्यमविक्रयमितिपठन्ति । अनुत्साहोनिराहारःस्वल्पएवोपघातेवसादाश्रयणं गुरोस्त्यागोयथावदनुवृत्तिरध्यापनसमर्थेऽध्यापयितर्युपाध्यायान्तराश्रयः । एवंमातापित्रोरपतितानांचैतेषांत्यागोदोषाय पतितानांविष्टएव स्वाध्यायाभ्यासोस्त्यागइतिसंबध्यतेस्वाध्यायस्त्यागश्चाहरहःस्वाध्यायमधीयीतेत्यस्यविधेरनुष्ठानं किमैकाहिकेमाससांवत्सरिकेवात्यागेव्यतिक्रमोयं अविशेषदैहिकेप्राप्नोतितदयुक्तं । एतस्य विधेर्नित्यत्वात् नित्यानांच व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तांतरंवक्ष्यति । तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्त्यागोभिप्रेतः सब्रह्मोज्झतापदेनसुरापानेनसमीकृतस्तत्रविकल्पनार्थमेतत् । अस्यच लघुत्वात्तस्यगुरुत्वाच्चवस्थायां विकल्पोयोज्यः तत्रयोवैदिकएवान्यस्मिन्कर्मणियुक्ततयास्वाध्यायंजहाति तस्योपपातकत्वं । यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहातितस्यसुरापानसमत्वं अग्रेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्ब्रह्मस्येतिद्रष्टव्यं प्रागग्नीनितिबहुवचनाल्लौतानांग्रहणं । ननुच तत्रापि चान्द्रायणमुक्तमिहाप्युपपातकत्वात्तदेवात्रवाच्येनैषदोषः । उपपातकेष्वन्यान्यपिप्रायश्चित्तानि सन्ति । शक्त्यपेक्षया गुरुलघुभावोन्यूनाधिक-

भावोऽतो नित्यमार्थतत्रचान्द्रायणग्रहणम् । सुतस्य त्यागोऽभरणगृहानिष्काशनमशिशोःप्राप्तस्य चगुणवतः पातकिनस्तुन-
दोषः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारदार्यं परदारगमनम् । आत्मनोमूज्येन विक्रयः शूद्रादन्येषाम् । पारदार्यात्मविक्रय इ-
त्येकवचनच्छान्दसम् । गुर्वादीनामवृत्तीनां शक्तौ सत्यामपोषणं त्यागः । अत्र गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्पितृग्रहणात् । स्वा-
ध्यायस्याधीतस्याभ्यासस्य त्यागोऽधीतविस्मरणम् । अग्रयस्त्रेताग्रयः ॥ ५९ ॥

(३) कुट्टूकः । इदानीमुपपातकान्याह गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं परपत्नी गमनं आत्मविक्रयः मातापितृगुरू-
णां च शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदविस्मरणं ब्रह्मोज्झतेत्यनेनोक्तत्वात् अग्रे श्वं स्मार्तस्य त्यागः श्रौतानाम-
ग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकमाह गोवध इत्यष्टभिः । तत्र गोवध उपपातकम् । अयाज्ये संयाज्येत्युपपातकमि-
त्येवान्ययोमलावहपर्यन्तम् । पारदार्यमनियुक्ते सति परस्त्रीगमनम् । आत्मविक्रयः अपत्यपत्न्योर्विक्रयः । त्यागोऽनिमित्तः ।
संन्यासादौ तु षण्णां । त्यागो यदहरेव विरजेदिति श्रुतिसिद्धः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोकैराह गोवधो याज्यसंयाज्यमिति । याजनानर्हस्य याजनमयाज्यसंयाज्यं
पारदार्यं परदारगमनं स्वाध्यायाग्रयोः सुतस्य च त्याग इत्यनुकर्षः स्वाध्यायो नित्याध्ययनम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेत्यारभ्य त्रयोदशेन संबन्धः त्रयोदशभिराह गुरुमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेनूढे परिवेदनमेव च ॥ तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

(१) मेघातिथिः । अनुजः कनीयान् भ्राता तयोर्याजनं विवाहे दर्शपूर्णमासादौ वाऽऽर्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवित्तिता त्वस्मिन्नकृतदाराग्निपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दारपरिग्रहो ज्येष्ठस्य दोषाय । तथा
अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नौ वाग्निपरिग्रहः कनिष्ठस्य पापहेतुः । तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः । एवं चाकृत-
प्रायश्चित्ताय परिवित्तयेऽपि दानं निषिद्धं लक्ष्यते । तयोर्याजनं अग्निहोत्रादावृत्तिक्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुट्टूकः । कनीयसाऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं
कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्यायादानं तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वाऽर्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । परिज्येष्ठविहायानुजेनोढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्यदि ज्येष्ठस्य वेदनं विवाहस्तदा तस्य ज्ये-
ष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापि परिवेत्तृत्वं दाराग्निहोत्रमित्यनेनोक्तम् । तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । अनुजेन ज्येष्ठस्य परिवित्तिता तदनुजस्य च परिवेदनं तयोः परिवित्तिपरिवेत्तोः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः परिवित्तिपरिवेत्तोः ॥ ६० ॥

कन्यायादूषणंचैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ॥ तद्वागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथिः । कन्यायादूषणं नेयं कन्यापुरुषेणोपभुक्तेत्यध्यवसायेन प्रतिपादनं अङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभे-
दो मैथुनधर्मवर्जतत्रहि गुरुतल्पसाम्यमुक्तं । वार्धुष्यं वधनापदि धनप्रयोगेन वृत्तिग्रहणं । वासिष्ठे तु वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वा-
र्धुष्यं तदुच्यते ॥ सा च शास्त्रपरिभाषा न लौकिके वापदार्थे व्रतच्युतिरसिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवं रूपः-
संकल्पो व्रतंततोयः संकल्पाच्चलति सा तस्य व्रतच्युतिः ननु च व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते चोदितश्चेच्छास्त्रकृतः संकल्पस्ततो-

निवृत्तौ कःशास्त्रातिक्रमोविहितमकुर्वन्प्रायश्चित्तीयतदित्युक्तं । नचैतद्विहितं । उच्यते सत्यमिथ्यालक्षणआरंभः समामिस्तु-
शास्त्रीया यथासौंदर्यादीनांकाम्यानांकर्मणांलिप्सातःप्रवृत्तिः समामिस्तुशास्त्रीया अतीतायां फलेच्छायामवामे फले यथोक्तं-
तदर्थेवावशिष्टवर्जयेयुःप्राक्रमिकोयंकापुरुषइतिवदन्तः स्नातकव्रतानांत्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चित्तप्रवक्ष्यते तेनेदंविक्लिप-
तुमर्हति अरामउद्यानोपवनादिस्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रया ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्यादूषणमङ्गुल्यादिप्रवेशेन कन्यायाअकन्यात्वकरणम् । वार्धुष्यं वृद्ध्याजीवनं वि-
प्रक्षत्रिययोः । व्रतलोपनं परिगृहीतव्रतनियमभङ्गः । तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयंकृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायामैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिनादूषणं । रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः त्वयोनीषु कुमारी-
ष्वन्त्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणौमैथुनंतडागोद्यानभार्यापत्यानांविक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायादूषणं ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात् । उपभोगातिरिक्तप्रकारा-
न्तरेण वा । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं वार्धुष्यम् । व्रताच्युतिर्ब्रह्मचारिणौमैथुनम् । व्रतलोपनमितिकचित्पाठः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्यायादूषणं अङ्गुल्यादिना योनिविदारणम् । व्रतलोपनं प्रतिगृहीतनियमभङ्गः ॥ ६१ ॥

ब्रात्यता बान्धवत्यागोभृत्याध्यापनमेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानांच विक्रयः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । बान्धवाज्ञातयोऽसौदरादिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वस्त्रेयादयः सतिविभवे तेष्यजीवन्तोभर्त-
व्याः तदुक्तंस्वजनेदुःखजीविनीति यद्येवंसुतस्येत्याद्यनर्थकंनानन्यार्थवचनं जालपादप्रतिषेधेहंसप्रतिषेधवत्तेनमात्रादि-
त्यागउपपातकमेव । इहतु लघीयइति भृत्याध्यापनंभृतकस्य सतीऽध्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते अपत्यानि दशमेउ-
क्तानि ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्यता काले साविश्यग्रहणं पितृपितामहयोः सोमपानाबान्धवानां पितृव्यादीनां श-
क्तौ त्यागोऽपांषणम् । भृतेन नियतमूल्यक्रीतेनाध्यापनमध्यापकस्य दोषः । अपण्यानामन्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाकालमनुपनयनंब्रात्यता । तथाचोक्तं ॥ अतऊर्ध्वत्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताःइति बान्ध-
वानांपितृव्यादीनामननुवृत्तिः । प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनंच अविक्लव्यादीनां-
तिलादीनांविक्रयः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यता षोडशवर्षादावप्यनुपनयनम् । बान्धवत्यागः पितृव्यादेस्त्यागः । भृत्यैव जीवतीति
भृतकोगुरुः तादृशस्याध्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भृतात् भृतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं वेदपाठः शिष्यस्योपातकम् ।
भृतेनियमपूर्वकत्वेदोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् [अपण्यानां रसादीनाम् ॥ ६२ ॥]

(५) नन्दनः । भृताध्यापनंपरेण भृतस्य भिक्षावृत्तेरध्यापनंभृत्याध्यापनं भृताच्चाध्ययनादानमध्यापनपरिसमाप्तेः
प्रागध्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भृताद्वेदस्य स्वीकारः । अपण्यानां विक्रयानर्ह्याणांद्रव्याणाम् ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ हिंसौषधीनांरूपाजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आकराःसुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारोराजनियोगेनाधिपतित्वंसर्वग्रहणादन्यदप्यर्थोत्पत्तिस्था-

नंगृह्यते तेन ग्रामनागरनियोगोव्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादिनियोगएव एवमेवयत्त्राणिसेतुबन्धादीनिजलप्रवाहनियमार्था-
स्तेषामहतावर्धनं औषधीनामशुष्काणांहिसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवःस्त्रियमुपजीव्यते स्त्रीधनेन शरीरकुटुंबधारणक्रियते
वोवेशस्त्रीप्रयोजनंवाऽभिचारोवैदिकेन शापादिनामन्त्रप्रयोगेण सेनादियागेन वा शत्रुमारणं मूलकर्मवशीकरणमन्त्रा-
भार्यापण्यभादिक्रियैव ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु अधिकारोव्यापारत्वम् । महायत्त्रं वराहादिमहाप्राणि-
हिंसार्थयत्त्रं तन्निर्माणम् । स्त्रिया भार्यया परगृहादिप्रेषितया जीवोवर्तनम् । अभिचारोहिंसार्थः श्येनादिः । मूलकर्म म-
न्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६३ ॥

(३) कुष्ठकः । सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतांप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनांसेतुबन्धादीनांप्रवर्तनं । औष-
धीनांजातिमात्रादीनांहिसनं । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानामौषधीनामित्यादिना व-
क्ष्यति तत्सकृद्धिसायां प्रायश्चित्तलाघवात् भार्यादिस्त्रीणांवेश्यात्वंकृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं म-
न्त्रौषधिना वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाकरेषु लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु । महायत्त्रं प्रवर्तनं उदकप्रतिबन्धकसेतूनां त्वभूम्याद्यर्थकर-
णं तत्रानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणीवा । औषधीनां मारणम् । रुयाजीवः परगृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्त-
थाऽवामधनेन जीवोजीवनं वायस्य । अभिचारोविप्रातिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम् । मूलकर्म वशीकरणम् । ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । महायत्त्रमिश्रयत्त्रादिकं हिंसोषधिरूपपाजीवः हिंसौषधीनां स्त्रीणां चोपजीवनं स्त्रियार्जितद्रव्यजी-
वनंचेत्यर्थः मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । महायत्त्रप्रवर्तनं महावारादिसंबन्धनम् । हिंसौषधीनां आर्द्राणांहिसा । रुयाजीवः रूपयार्जितधन-
जीवनम् । मूलकर्म अभिनयोवशीकरणम् ॥ ६३ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् ॥ आत्मार्यं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनंतथा ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्धनाद्यर्थतुनदोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुक्तसर्वसंभवेक्रियारंभः पाकारंभः आतुरत्वादेवात्मार्यंनभ-
वेदिति प्रतिषेधात् क्रियारंभएवंव्याख्यायते क्रियारंभेहि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत नक्षप्रतिषिद्धप्रायश्चि-
त्तंयुक्तंनिन्दितं च समाचरन्निति वचनात् अद्यपुनर्यत्प्रभाषितं तथासिद्धेर्प्रतिषेधेप्रायश्चित्तंविधीयते नकल्पतागौरवंभवति तेन
निन्दितान्नादनंतुर्गाहितान्नाद्यतः कुतएतद्विकल्पार्थमभ्यासेतत्प्रायश्चित्तमिदंतु सकृदेव प्रत्ययभेदोवा ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रियारम्भः पिष्टकादिपाकारम्भः । निन्दितान्नं राजान्नादि ॥ ६४ ॥

(३) कुष्ठकः । पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं । अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं
निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गाहितान्नाद्ययोजग्विधिरित्युक्तत्वात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अवपातनं छेदः बहुत्वमत्राविवक्षितम् । क्रियारम्भोवैश्वदेवाद्यर्थविना पाकारम्भः । निन्दि-
तान्नादनं कितवराजादिर्निन्दितः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्यक्रियारम्भोदेवतादिबहिष्कारेण स्वार्थपाकाद्यारम्भः निन्दितस्यान्नादनं निन्दितान्नाद-
नम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियारम्भः पाकक्रियारम्भः आत्मार्यम् । निन्दितस्यान्नस्य अदनं भक्षणम् ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनंकौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतविवाहस्य विदुषोद्रव्यसंपत्तौ जातपुत्रस्य वानाहिताग्निता साधिकाराविशेषान्नित्यश्रुत-
योनित्याधानस्य प्रयोजिकाइति स्मृतिकारोमन्यते । कथंपुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानंविहितंकस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमो-
प्युच्छिद्येतत्त्वतश्चप्रतीयमानाधिकारत्वादग्निनिष्पत्त्यर्थतया कुतोधिकारान्तरप्रयुक्तिरग्रयस्तावद्विनियुक्तायदाहवनीयेजुहो-
तीत्यादिना नचाधानेन विना तेषानिष्पत्तिरित्यतोऽग्निषु प्रयुक्तेषु तदपिप्रयुक्तमित्युच्यते । यद्येवमग्निनिष्पत्त्यर्थतदाहिता-
ग्निष्वधिकारोऽस्त्यग्निषु नाधिक्रियते नचाधानंनित्यंयावज्जीवादिविविधवदतः कथमनाहिताग्नितादोषोऽकुर्वन्विहितंकमैतिवि-
हिताकरणेप्रायश्चित्तंविहितमग्नीनादधीतेतिसत्यंविहितंन स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये किंतर्ह्यग्निनिष्पत्तये अग्ने-
श्चज्ञातप्रयोजनायस्यैतैः प्रयोजनंसतेनोपायेनार्जयति । अन्यस्तु नेति कातत्रविहिताकरणाशङ्कायेनप्रायश्चित्तीत्यात् ।
योहिमुवर्णनार्जयतिकथमसौ दुष्येत । उच्यते अस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽग्रयोवश्यमर्जनीयाइति गम्यते स्तेयमुक्ते
योद्रव्येभ्योन्यस्य ऋणानांचतुर्भिर्ऋणैरित्येतच्छ्रुतेरनुष्ठानं असच्छास्त्राणि चार्वाकनिर्ग्रन्थाः यत्र नप्रमाणं न
वेदकर्मफलसंबद्धमापद्यते कौशील्यत्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनाहिताग्निता धनसंभवे । स्तेयं वस्त्रादेः । ऋणानां धार्यमाणधनानाम् । असच्छास्त्रं
पाषण्डशास्त्रम् । कौशील्यस्यमाधस्य ॥ ६५ ॥

(३) कुड्ढूकः । सत्यधिकारेऽभ्यनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं । ऋणानांच ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवान्नरो-
जायते तदनपकरणं । श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीतवादित्रोपसेवनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाहिताग्निता आवसथ्याख्याग्रिशून्यता । स्तेयं सुवर्णातिरिक्तधातोः । अनपक्रिया ऋ-
णोपरिशोधनम् । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थप्रतिपादकशास्त्राभ्यासः । कौशील्यस्य गीतनृत्यवाद्यादेः
क्रियाऽनुष्ठानम् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । ऋणानां शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां वाऽनपक्रिया शक्तौसत्यामनपाकरणं कौशल्यंकुत्सितशी-
लत्वं व्यसनक्रिया रुयक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यधिकारेअनाहिताग्निता । असच्छास्त्राधिगमनं अभिचारप्रयोगः । कौशील्यसनाद्यस्य क्रि-
याकरणम् ॥ ६५ ॥

धात्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ स्त्रीशूद्रवित्क्षत्रवधोनास्तिक्यंचोपपातकम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । शणसप्तदशानि धान्यानि कुप्यंलोहताम्रादिमयंकुण्डपठाहादि ननुचाविशेषेण पूर्वश्लोकेस्ते-
यमुक्तंपरित्तमेतद्धंसप्रतिषेधवदिति । अथवा स्तेयंयदन्यस्मादुद्यमगृहीते संभवेनाशोध्यते नहिजातुस्तेयमिति लोकप्रसिद्धं-
यथाधैर्यादिनाजयकरणम् । मद्यपेति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रीनिषेधनंसहशयनंसंप्रयोगंवा स्त्रियावधोब्राह्मण्याऽपि ना-
स्तिक्यंनास्तिपरलोकोनास्तिदत्तमित्याद्यभिनिवेशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुप्यं ताम्रादि । पशुः गोव्यतिरिक्तचतुष्पदः । निषेवणं मैथुनम् । स्त्रीति ब्राह्मणस्त्रीसाधा-
रण्येन अन्यथा शूद्रादिपदेनैव तत्प्राप्तेस्त्रीपदव्यर्थस्यात् । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्रयः । उपपातकं पातकाद्धीनम् ।
अत्रच यस्यान्यत्रापि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसरुद्धभ्यासापेक्षया त्वयं
व्यवस्थोक्ता ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं द्विजातीनांपीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनांत्यागप्राप्तौ । पृथग्बचननिन्दार्थं पितृव्या-
दिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तंभवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्ताभ्यूनमपि भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यपस्त्रीनिषेधं निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं अन्त्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात् । नास्तिक्यं नास्तिपरलोकइति बुद्धिः ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघ्रातिरग्रेयमद्ययोः ॥ जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डहस्तादिनाशरीरपीडाजननं रुजः कृत्यं किंपुनरग्रेयं नहि भक्षणं प्रतिषेधवत् घ्राणप्रतिषेधः क्वचिदस्ति नतु शक्यं विज्ञातुं यदभक्ष्यं तदग्रेयमिति घृतादेर्यागार्थमुपात्तस्याभक्षत्वमनाग्रेयत्वमुच्यते पूतिदुर्गन्धतया घ्राणं-
विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादितदृश्यते मद्यसाहचर्याच्च यदभक्ष्यं तदेव विज्ञायते न पूतिद्वारि जैह्वं कुटिलताऽप्रसन्नहृदय-
त्वं अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते हृदये चान्यत् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुजः कृत्या घ्राणादिपीडाकरणम् । अग्रेयं लशुनादि मद्यं सुरा मद्येतयोरघ्राणं कामतः । जैह्वमनाजर्वमृजुषु पुंसि पुरुषमुखादौ मैथुनं शिशुप्रक्षेपः । जातिभ्रंशकरं सजातीयेभ्योऽपचयकारीतियोगोरुद्धिश्च ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽग्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणं कुटिलत्वं वक्रता पुंसि च मुखौदौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिभ्रंशकरादिचतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संग्राहे ब्राह्मणस्येति चतुर्भिः । रुजः पीडाघ्रातिर्गन्ध-
ग्रहणम् । अग्रेयमद्ययोरग्रेयपुरीषलशुनादि कामतः । जैह्वं कुटिलता । मैथुनं गुदादौ । अत्रापि प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतं
भन्वादिभिरेवमुत्तरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यक्षयाणि मन्तव्यानि प्रायश्चित्तवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यमिति । कृत्यं कृतिः योयस्यां जातौ जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जातिभ्रंशः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुजः कृत्या हस्ते दण्डादिनारोगोत्पादनम् । रुजः रोगोत्पादकहस्तदण्डादिनाशरीरपीडाकरं । जैह्वं कुटिलता अप्रसन्नहृदयत्वं ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविक्रमस्तथा ॥ सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगारूपपृषतादय आरण्याः इभोहस्ती सत्यपिमृगत्वे बाहुल्येन ग्रामवासित्वाद्ग्रहणं मीनोमत्स्यः
अहिः सर्पः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खरेभोमृगाहरिणाद्याः । षष्ठ्याः साकांक्षत्वाद्बधपदेनान्वयः । संकरीकरणं संकरजातीय-
तुल्यत्वरूपहीनताकरमत्यन्ताभ्यासादितियोगोरुद्धिश्च ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयं ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं खरादिबशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् इभोहस्ती ॥ ६८ ॥

(६७) मुखौदौ = गुदादौ (अ)

(५) नन्दनः । संकीर्णयोनिजन्मकरंतत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्दिताप्रतिग्राह्याः शूद्रायेपापकर्मण स्तेभ्यो धनादानं प्रतिग्रहेण पुनः प्रत्यादिष्टप्रतिग्रहस्य-
प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निन्दितेभ्यः पतितादिभ्यः धनादानं विनाविप्रतिग्रहम् । वाणिज्यं शूद्रसेवा च विप्रक्ष-
त्रयोः । असत्यभाषणं साक्ष्यादिव्यतिरेकेणापि । अपात्रीकरणं दानानर्हताहेतुरित्येव गोरुद्धिश्च ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लुकः । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्री-
करणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । [अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहः वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपा-
त्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥] ‡

(५) नन्दनः । अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपात्रीकरणं अपात्रहस्ते यदत्तं ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयो हत्या मद्यानुगतभोजनम् ॥ फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । कृमयोभूमिशरणाः क्षुद्रजन्तवः कीटास्तथाविधा एव किंचिदुपचितमूर्तयोऽपक्षाः सपक्षाश्च म-
क्षिकाशलभादयो वयांसि पक्षिणः शुकसारिकादयः मद्यानुगतं मद्येन संस्पृष्टं तद्गन्धाचितं च अधैर्यं चेत्सोऽस्थिरत्वं स्वल्पे-
प्युपघातेऽध्वंसः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृमयोमांसादिगता [यूकाद्याः कीटाः भूम्यादिगताः पिपीलिकाद्याः वयांसिपक्षिणः । म-
द्यानुगतं मद्यसन्निकर्षागतं घृता] † दि तस्य भोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयं स्वार्थं न देवताद्यर्थम् । अधैर्यं चापलम् ।
मलावहं पापावहमिति यो गोरुद्धिश्च ॥ ७० ॥

(३) कुल्लुकः । कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटास्तेषां वधः पक्षिणां च मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाकाद्येक-
त्रपि ट्कादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् ।
फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यं अल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैकृत्यं एतत्सर्वप्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यानुगतभोजनं मद्यमनुगच्छति मद्यपात्रस्थितं मद्यैः सह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यस्मिन्नि-
तिवा तस्य भोजनं एधः कुसुमयोर्भोगार्थं स्तेयं [अधैर्यं अत्यन्तक्लीबता एतत्सर्वमलावहमित्यन्वयः] ‡ ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अधैर्यं च पलता मलापहं मलकरम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । वयः पक्षी । मद्यानुगतभोजनं मद्यसन्निकर्षघृतादिभोजनम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ॥ यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि संज्ञाभेदश्च प्रायश्चित्तभेदार्थः वक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तानियेन तानि तेन क्रमेण निबोधत । अत्रच क्वचित्क्वचिद्यवस्थापि वक्ष्यते यत्रु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामत्माभिः सम्यगुक्तेति ॥ ७१ ॥

(३) कुट्टूकः । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि यथावच्छृणुत ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तान्यनुवदनैर्मित्तिकं बाधं प्रतिजानीते एतानीति । ब्रह्महत्यादीनि पापानि येनभेदे-नोक्तानि यैर्यैःप्रायश्चित्तरपोहन्तेनाश्यन्ते तानि शृण्वते त्यन्वयः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तानि महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाघवत्वेन चोक्तानि ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांसि पापानि । यैर्यैर्व्रतैरपोहन्तेतानि व्रतानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महाद्वादशसमाः कुटीरुत्वा वने वसेत् ॥ भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थंरुत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणपर्णादिकृतोनिकेतोवर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृह्णकुटीरितिकथ्यते । समावर्षाणि भैक्षाशीति स्मृत्यन्तरेसमागारमनभिसंहितंचभैक्ष्यमुक्तं शवशिरोहतस्यान्यस्य वाध्वजे काष्ठादिमयींशिरःप्रतिकृतिमुद्यताधारयेदिति मन्यते नैवंशब्दोर्थवादः नहि तच्छवशिरोहत्युच्यते अन्योप्यत्रविधिर्भविष्यतिकृतवापनोनिवसेदित्यादि ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटी तृणपर्णादिकृतंगृहम् । भैक्षाशी ग्राममागत्य भिक्षांगृहीत्वा वने भुञ्जानः । शवस्य तस्यैवान्यस्थवा शिरः कपालं ध्वजं ब्रह्महचिन्हमग्रतःरुत्वा । अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम् । एतदका-मतोधाते ॥ ७२ ॥

(३) कुट्टूकः । योब्राह्मणंहतवान्सवने कुटीरुत्वा हतस्य शिरः कपालंतदभावेऽन्यस्यापि चिन्हंरुत्वाऽरण्ये भैक्ष-भुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादशवर्षाणि वसेद्रतंकुर्यात् अत्रापि कृतवपनोनिवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्ताअपि विशेषा-ग्राह्याः । तथाचयमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भूणभेदेहि मेभिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालंचरैर्दृश्यंतदलब्धोदकंपिबेत् ॥ अयंच द्वादक्षवार्षिकविधिः । ब्राह्मणस्याज्ञानकृत-ब्राह्मणवधे इयंविशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणान्तुक्रमेणैतद्वादशवार्षिकंद्वि-गुणांत्रिगुणंचतुर्गुणंच द्रष्टव्यम् । यथोक्तंभविष्यपुराणे ॥ द्विगुणाः क्षत्रियाणान्तु वैश्यानांत्रिगुणाः स्मृताः ॥ चतुर्गुणास्तु शूद्रा-णांपर्षडुक्तामहात्मनाम् ॥ पर्षडुच्यव्रतंश्रोक्तंशुद्धये पापकर्मणाम् ॥ यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानांसभा ततोद्विगुणैः क्षत्रियाणां-द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थासभा भवेत्त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानांचतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनांत्रयाणांव्रतमपि द्वि-गुणांत्रिगुणंचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनुक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्य-पुराणे व्याख्यातानि । हन्ताचेष्टुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहतः॥ कर्तव्यानि मनुक्तानि रुत्वा वैआश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महाद्वा-दशाब्दानिकुटीरुत्वावनेवसेत् ॥ गच्छेदवभृथंवापि अकामान्निर्गुणेहते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षंसकृद्बुद्धिरुतंतथा ॥ अनुब-न्धादिविज्ञाय प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृतेतु ब्राह्मणवधे द्विगुणं-ब्रह्मवधप्रायश्चित्तंचतुर्विंशतिवर्षतदाहाद्विराः ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते यत्तुद्विगुणंबु-द्धिपूर्वके ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकमाह ब्रह्महेतिसप्तदशभिः । कुटीं तृणपर्णादिनिर्मिताम् । शवशिरोध्वजं तस्यैवान्यस्यवा शवस्यशिरःखट्वाङ्गादियुक्तं पाणौ विभ्रद्भिक्षाशी स्याद्वादशाब्दान्व्याप्य । एतत्किमर्थं आत्मशुद्ध्यर्थमित्यर्थः । तथाच यमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भूण-
घो देहि मे भिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकेशवापन-
दिकंज्ञेयम् । इदंत्वकामतोऽगुणवद्ब्राह्मणे । इयंच शुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवद्ब्राह्मणकृत-
वधे तु भविष्योक्तम् ॥ निहन्ता गुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति ॥
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणानि ॥ द्विगुणा क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणा च सा ॥ चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्व-
दुक्ता महात्मनामिति ॥ परिषद्रूपं विश्वामित्रोप्याह ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सत्तुद्धिरुतं तथा ॥ अनुबन्धादि विज्ञाय प्राय-
श्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥ कामकृतं तु विप्रस्यापि द्विगुणम् ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते
यद्धि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरितिसार्वत्रिकम् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मविशुद्ध्यर्थं नलोकसंव्यवहार्यमात्रार्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं शवशिरोध्वजं स्वरूपं लक्षणं कृत्वा
शवाहरणं जीवच्छिरस्वरूपतानि वृत्त्यर्थम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शवः मृतः शवशिरः ध्वजं कृत्वा ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । धानुष्कायत्र युद्धं कर्तुं लक्षं विध्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यं अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानानां-
शस्त्रप्रहाराः प्रतीप्सितव्याः आत्मानं इच्छयेति न प्रमादात्तदंतरंगतस्य सत्यपित्ववधेन शुद्धिः विदुषामित्यवजानते प्रायश्चि-
त्तोपदेशोयमिति अथवा धनुर्वेदज्ञानमग्नौ वाऽऽत्मानं क्षिपेत्समिद्धे त्रिरुत्थाय पुनः पतेत् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामतस्त्वाह लक्ष्यमिति । शस्त्रभृतां लक्ष्यं स्यात् मां शस्त्रेण घातयतेति । विदुषामयं ब्र-
ह्महेति जानताम् । इच्छयात्मनो न तु दैवात्तथावे पापमोक्षः । लक्ष्यं स्यादित्यनेन च तेनोपायेन मरणं विहितम् । प्रास्ये-
त् क्षिपेत् । त्रिरित्येकद्विवारेणामरणे त्रिरिति च संभवच्छरणहेतुवारोपलक्षणम् । यदा त्वेतन्न कर्तुं मुत्सहते तदा आपस्तम्बव-
चनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्याव्रतं प्रागुक्तं चरेत् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्मीभूत इत्येवं जानतां त्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो-
वावतिष्ठेद्यावन्मृतोभृतकल्पोवा विशुद्ध्यैतदाह याज्ञवल्क्यः ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ मृतकल्पः
प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ अग्नौ प्रदीपे वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत यथा श्रियेतेत्यापस्तं-
बवचनात् एवं प्रक्षिपेदतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे वक्ष्यमाणं च यजेत वाश्वमेधेनेत्येवंप्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य, ब्रा-
ह्मणवधविषयं मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्यपुराणे ॥ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्ये-
दात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ॥ प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकी-
र्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ निहृत्य कामतो वीरलक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चा-
ग्निहोत्रिणम् ॥ निहृत्य कामादात्मानं क्षिपेदघ्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह ॥ यष्ट्वा वा अश्वमेधेन
क्षत्रियो योमहीपतिः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । कामतो वेदविद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह लक्ष्यमिति । विदुषां ब्रह्महत्यापापक्षयार्थं स्वयं क्षत्रियो-

लक्ष्मीभूतइत्येवम् । एभ्योजीवन्नपि शुभ्येत् ॥ संग्रामे वा हतोऽलक्ष्यभूतः शुद्धिप्राप्तयात् ॥ मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ भविष्योक्तमपि ॥ प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ व्यवस्थितं च तत्रैव ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धितं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहत्य कामतो वीर लक्ष्यं शस्त्रभृतां भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं वीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामतोऽत्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवानह ॥ यजेत चाश्वमेधेन क्षत्रियो योमहोपतिः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । द्वादशाब्दव्रताशक्तौ कर्तव्यमाह लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्यादिति । आत्मनश्छया त्वया स्वमिच्छति चेत् विदुषां धनुर्वेदभृताम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विदुषां अयं ब्रह्महेति जानतां शस्त्रभृतां इच्छया लक्ष्यं वेध्यं स्यात् प्रास्येत् क्षिपेत् त्रिःत्रीन्वारान् क्षत्रियः अवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥ अभिजिद्विश्वजिद्वा वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारस्तत्र हिरणादिप्राच्यादिगुह्यः आदृतं द्रव्यं दक्षणाविहिताये चानाहिताग्रयस्ते न यामेष्वधिक्रियन्ते न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यं कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि न चांगमाधानम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियस्य राज्ञो बुद्धिपूर्वकं अनपकृष्टवृत्तेः ब्राह्मणहननेऽश्वमेधः । ब्राह्मण [ब्रुव] हनने तु स्वर्जिदान्यतरयज्ञानुष्ठानम् । तत्रैव विषये चतुर्णामपि वर्णानाम् । स्वर्जिन्नामयागविशेषः । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यामभिजिता विश्वजितावेत्यर्थः । त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन । अग्निष्टोमेनाग्निष्टुन्नाम्ना । अत्रापि व्यापारतारतम्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगाल्पप्रयोगयज्ञविकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरं व्याख्यातं स्वर्जिता यागविशेषेण गोसवेन वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे ॥ स्वर्जितादे श्वयद्वीरकर्मणां पृतनापते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह स्वर्जितेति पादयूनेन । स्वर्जिता बलवता गोसवेन ॥ स्वर्जितादेश्च षट्वीरकर्मणः पृतनायते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे त्वमतिपूर्वकः इति भविष्योक्तेः ॥ त्रिवृताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृतिरेकाहोऽग्निष्टुत् सच । पृष्ठस्तोत्रत्रिवृद्युक्तत्वाच्च त्रिवृदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । षडैते क्रतवः पापगौरवलाघवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरेष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

जपन्वान्यतमे वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्क्ष्ये तन्द्रियः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । मितभुङ्क्ष्यावताननृष्यति नियतेन्द्रियो ब्रह्मचारी विषयेष्वगृध्रुः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणब्रुवहननेऽकामकृते ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्त्सल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं । तथाच भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् ॥ वेदविच्चाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिमात्रब्राह्मणवधेऽप्याह जपन्निति तथाच यमः ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व-

कम् ॥ वेदविदग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यावनोदाय मि-
तभुङ्क्षियतेन्द्रियइति ॥ ७५ ॥

सर्वस्ववेदविदुषेब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ धनंवाजीवनायालगृहंवासपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किञ्चिद्गोहिरण्यादिकंतत्सर्वदातव्यं अत्रार्थवादोधनंहिजीवनायालमिति तावताधनेन
दत्तेनान्यस्मैजीवितंदत्तंभवतीत्येवसाम्यं गृहंवासः परिच्छदंपरिच्छदशब्देन यावत्किञ्चिद्गृहोपकरणं सर्पिस्तैलधान्यादि
कुण्डकटाहादिकुप्यशयनासनादि तत्सर्वगृह्यते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वस्वं सहस्रादूर्ध्वम् । धनंवाजीवनायालमितिनिमित्तमात्रेण जीवनाय सत्कुटुम्बस्य द्वि-
जस्य । गृहंवेत्यल्पवित्ततायाम् । सपरिच्छदं परिच्छदः उल्लेखनादिः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्वंवा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्धनंजीवनाय समर्थगृहंवा गृहोपयोगिधनधान्यादियुत-
मतः सर्वस्वंवा गृहवासपरिच्छदंदद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तंसर्वस्वंगृहंवादद्यान् ततोऽल्पं एतच्चाज्ञान-
तोजातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम् ॥ जातिमात्रंयदाहन्याद्ब्राह्मणंब्राह्मणोगृह
वेदाभ्यासविहीनोवै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तंतदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनंवा जीवनायालगृहंवासपरिच्छदम् ॥
॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्वधेऽप्याह सर्वस्वमिति । अलं जीवनपर्यन्तस्थायि । त-
थोक्तं भविष्ये ॥ जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणोब्राह्मणं गृह ॥ वेदाभ्यासविहीनोवै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं
तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वासपरिच्छदे सर्वस्ववावदेविदेब्राह्मणायोपपादयेदिति ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेदद्यात् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवनायालं धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिवेदस्यसंहिताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । हविष्यंमुन्यन्नंनीवारादि ग्राम्यमपिपयोघृतादि । प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रतियावन्तिसरस्व-
त्याः स्रोतांसितावन्यनुसरेत् । नियताहारआहारनिवृत्तिरुत्वावेदसंहितांसमन्त्रब्राह्मणकात्रिरावर्तते एतेषांप्रायश्चित्तानामि-
यमत्रव्यवस्था बुद्धिपूर्वेण ब्राह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकंलक्ष्यंशस्त्रभृतामनेन विकल्पते । यद्यपि द्वादशवार्षिकेन मरणा-
न्तंतथापि दैवोपपत्तिपतितेऽन्तरामरणे साम्प्रकृतेप्रायश्चित्तेशुद्धयभावात्प्रत्यवायोननिवर्तते द्वितीयेतु तदानीमेव निर्मुक्त-
पापाः शस्त्रहतोवाकदाचिन्म्रियेत अतएव आद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दातव्यं । अग्नौप्रवेशस्तुश्रोत्रियत्वा-
दिगुणयुक्ते तत्रापि सवनगुणेश्चोसन्तिब्रह्मघ्नस्त्रिरवस्थास्तस्यावसानंशस्त्रेणगात्राणांखण्डशोविदारणंसवनगतइति पठन्ति ।
नचप्राणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः नह्येकस्मिन्जन्मनिद्विर्मरणोपपत्तिस्तत्तुल्यपीडानुभवात्तस्यद्वैगुण्यं नचद्वादशवार्षिकंद्विगु-
णंयुक्तंकोहिदेवसमश्रुतुर्विंशतिवर्षाणिप्रायश्चित्तंचरेत्संवत्सरशेषेहि मृतस्य सर्वनिष्फलंस्यात् अश्वमेधयागस्तुत्रैर्वैर्गिका-
नांसतिसंभवे पूर्वोक्तैर्विकल्पते । गोसवादयस्त्वबुद्धिपूर्वमहागुणवतिहन्तरिस्थुर्योजनश्रुतंष्ट्याचब्राह्मणजातीयमात्रवध-
वमुत्तराण्यपि त्रिवृताग्निधृतेतिसमानाधिकरणे एवस्वर्जितागोसवेनेति अभिजिद्विश्वजितौद्वेप्रायश्चित्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्यभुग्वेति सर्वस्वदानेनविकल्पितम् । प्रतिस्रोतः प्रभासमारभ्य पृक्षसवणान्तं यत्र-

यत्र सरस्वती तत्रतत्र स्रोतोलक्षीकृत्य तीरेण गमनम् । जपेद्वेति ब्राह्मणहत्यायाम् । संहितां मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यान्भोजीविख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधेःस्रोतः प्रतिसरस्वतीयायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे ॥ जातिमात्रे हते विधे देवेन्द्रमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भूतः ॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तनिबोधमे ॥ हविष्यभुक्चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथ वा परिमिताहारस्त्री-
न्वारान्वेदसंहिताम् ॥ संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासोऽत्रापि भविष्यपुराणीयोविशेषः ॥ जातिमात्रन्तु योहन्याद्विप्रंत्वमतिपूर्व-
कम् ॥ ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तेनेदंपरिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिवेदस्य संहिताम् ॥ ऋचोयजूंषिसामानि त्रैविद्या-
ख्यं सुरोत्तमम् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानतो जातिमात्रतद्वधे सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्राह्मणस्याह हविष्येति । तथाच भविष्ये ॥ जातिमात्रे हते विधे दैवादमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भूह ॥ तदा तत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोधमे ॥ हविष्यभुक् चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ प्रतिस्रोतः समुद्रादिसंगममारभ्य प्रतिकूलतयानिःसरणदेशपर्यन्तंगच्छेदिति ॥ जातिमात्रन्तु योहन्यात् विप्रन्तु मतिपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तदैतत्परिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिऋत्वो-
वेदसंहिताम् ॥ ऋचोयजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोत्तमेति ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिस्रोतः प्रतिस्रोतसम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिस्रोतः सरस्वतीं अनुसरेत् गच्छेत् ॥ ७७ ॥

कृतवापनोनिवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेपिवा ॥ आश्रमे वृक्षमूले वागोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वादशवार्षिकस्यायंविशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्मउपदिश्यते कश्चिदपूर्ववचनः अपूर्वमाश्रमवृक्ष-
मूले वैकल्पिकमेववाकुटीस्थात् किमर्थपुनस्तत्रैव नोक्तंप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणंयथास्यात्पृथक्प्रायश्चित्तमाभू-
दितिपूर्वैर्व्याख्यातंस्वतत्तद्व्यन्यस्मिन्प्रक्रान्तिऽन्यत्रप्राप्नोति प्रक्रान्तासमामौ दोषश्रवणात्पृथगधिकारात्पृथक्प्रयोगताऽ-
न्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तव्रतेषु साधारणधर्ममाह कृतवापनोनिवसेदिति । ग्रामान्ते ग्रामाद्वहिः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींसमामे द्वादशवर्षइत्युपदेशाद्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह ॥ लूनकेशनखश्मश्रुर्गोब्राह्मणहितेरतः ॥ गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् वने कुटीकृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह कृतवापनइति चतुर्भिः । कृतवापनोलूनकेशश्मश्रुरित्यपूर्ववि-
धिः । कृतवापस्थितिरितिकुत्रचिदर्थः ॥ सएव स्वाश्रमे पुण्ये कुटीकृत्वावने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह कृतवापनोनिवसेदिति । कृतवापनोव्युप्तकेशश्मश्रुः ग्रामान्ते ग्रामसमीपे ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतवापनः मुण्डः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सयः प्राणान्परित्यजेत् ॥ मुच्यते ब्रह्महत्यायागोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरित्रायापि सम्यक्प्राणपरित्यागेनमुच्यतेपरीत्रायाप्राणत्यागेनापि ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रारब्धव्रतस्यासमामेपि व्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह ब्राह्मणार्थइति ब्राह्मणार्थं

ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम् । एवं गवार्थे । सद्योमुच्यतइत्यन्वयः । एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशेन मरणे प्राणरक्षायामसिद्धाया-
मपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि शुद्धिरित्याह गोमेति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराश्व्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वापरित्रागार्थप्राणान्परित्यज-
न्ब्रह्महत्याया मुच्यते गोब्राह्मणंवाततः परित्रायामृतोप्यसमाप्तद्वादशवर्षाणि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आरब्धद्वादशवार्षिकस्य विकल्पमाह ब्राह्मणार्थइतिद्विष्याम् । ब्राह्मणार्थ इति अश्व्युदकहिं-
साद्याक्रान्तयोगोब्राह्मणयोःकृते मरणेन तयोरक्षणेनवा व्यापृतोविमुच्यते ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । परित्यक्तप्राणोरित्कप्राणोपिवा गोब्राह्मणगोमा ब्रह्महत्यायामुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारंप्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥ विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेपिमुच्यते ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिरोद्धा प्रवृत्तःशस्त्रेण क्षतोवा युद्धकरणेच्यवरैर्यदिन्यूनतदातिस्रआवृत्तयः कृत्युद्धेऽसौमु-
च्यते ऽपरित्रायमृतोपि सर्वत्वमवजित्येति ब्राह्मणादीनांचौरापहृतं यदिप्रत्यानयति तदामुच्यते ब्राह्मणस्यवा तन्निमित्ते-
प्राणदाने ननुचोक्तंगोब्राह्मणस्येति सत्यंयुद्धेनान्येन वा शरीरव्यापारेण गांपङ्कलग्रादस्युभिर्वाह्यमानांब्राह्मणशत्रुभिश्चौ-
रैर्नद्यावापह्नियमाणंयदिमोक्षयति ततः शुध्यतीत्युक्तं । इहतु तेन्निमित्तग्रहणाद्यदि धनेपह्नियमाणेब्राह्मणोव्यामूढतयाऽऽत्मा-
नहन्ति निरपेक्षंचौरैर्युध्यते तत्र तत्समधनदानेन मामृथाअहंतइत्यद्धनं ददामीति तमाश्वास्यइत्वामुच्यते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकारान्तरमाह च्यवरमिति । त्रयोऽवरायत्र तच्च्यवरं बहून्वारानित्यर्थः । प्रतिरोद्धा
गोब्राह्मणरक्षार्थकृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षोजीवन्नपि मुच्यते । सर्वस्वमिति । तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरौह्नियमाणमवजि-
यानीय ब्राह्मणाय दत्त्वा । विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्वयः । तन्निमित्ते विप्रसर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे वित्ताप्रामावपि मु-
च्यते असमाप्तव्रतोपि निष्पापोभवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्नियमाणे तदानयनार्थनिर्व्याजंयथा शक्तिप्रयत्नं कुर्वन् तत्र त्रिवारा-
श्व्युद्धे प्रवर्त्तमानोनानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते अथवा प्रथमवारएव विप्रसर्वत्वमपहृतंजित्वाऽर्पयति तथापि
मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणोयुद्धेन मरणे प्रवर्त्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तंजीवयतितदापि त-
न्निमित्ते तस्य प्राणालाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोमागोब्राह्मणस्य चैत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । च्यवरमिति । विप्रस्य तं त्रयोऽवरानिरुष्टायत्मात्समुदायात्तं ब्राह्मणान् चतुरःपञ्चवा ।
सर्वमक्षीणं त्वंस्य तं अवजित्य दस्युभ्यः प्रतियोद्धा रक्षिता च । पुनस्तेभ्यः तन्निमित्तेतादृशनिमित्तेऽपि प्राणालाभेजी-
वति सति मुच्यते ब्रह्महत्यातइति । तन्निमित्ते धननिमित्ते मरणोद्यतस्य धनदानेन रक्षणान्मुच्यतइतिमेधातिथिः । पूर्वत्र
जीवरक्षणमत्रतु धनरक्षणवितिभेदः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्वां द्वादशकस्य वा ॥ दीर्घतीव्राभय-
यस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ दष्टा पथि निरातङ्गः कृत्वा वा ब्राह्महाशुचिः ॥ आनीय तस्य सर्वस्वं हृतं घातितएववा ॥
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य परंप्रतिरोधः विप्रस्यापहृतं धनं त्रिःप्रत्याहृत्य वा सर्वत्वमपि जित्य विप्रस्यापहृतं सर्वस्वं सकृ-

इष्यपहर्तृन् जित्वाप्रत्यादित्य विप्रस्य तन्निमित्तेप्रायश्चित्तनिमित्ते प्राणलाभे विप्रस्य व्याघ्रचौरादिभ्यः प्राप्तिवधंपरित्यजे-
त्यर्थः मुच्यते ब्रह्महत्यायादित्येव ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वं बहुवारम् । प्रतिरोधोवामरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । सर्वस्वंपजित्य आनीय ब्राह्मणाय
इत्वा वा । तन्निमित्ते प्राणलाभेरुतवैशसः सर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुच्यते ॥ ८० ॥

एवंदृढव्रतोनित्यंब्रह्मचारी समाहितः ॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यांव्यपोहति ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्वचनादाद्यशेषमुक्त्वान्तविज्ञायते दृढव्रतइति । समाहितइतिच पादपूरणेपदे उपसंहारो-
पपूर्वस्य ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदातु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षादि न कृतं तदाह एवमिति । दृढव्रतः स्मृत्यन्तरसिद्ध-
सर्वनियमकारी । समाहितइष्टदेवतादिस्मरणवान् ॥ ८१ ॥

(३) कुट्टकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदानियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संभृतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्मह-
त्यापापनाशयति एवंब्राह्मणार्थइत्यादिसर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । दृढव्रतः आस्तिक्यबुद्ध्याअचाल्यव्रतः । द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्श-
नान्मध्येष्वपि पठ्यमानाः पक्षाएतस्यैवविकल्परूपाः षोडशीग्रहणवदिति तथाचजैमिनिसूत्रम् ॥ प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यानिष्प-
न्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषुनिर्घात्यः । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पन्नेन पापेननिवर्तकतया संबन्धः ॥ कुतः
एकाध्यातुं एकार्थास्तु विकल्परन्निति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षाविरहात् अ-
न्यथाऽप्रवृत्तेरितिसूत्रार्थः । अतएव ॥ व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वाविनिषूदितः ॥ गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणान्वापि परित्य-
जेत् ॥ यद्वा दद्यात् द्विजेन्द्राय गवामयुतमुत्तमम् ॥ एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमि-
ति । अतोऽन्यतममास्थायेति वक्ष्यति । प्राणान्तिकपक्षे तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरणादिकं फलमितिश्लोकतात्पर्यम् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कृतवापनोनिवसेदित्यारभ्योक्तानानियमानामन्यतमनिमित्ताभावादकुर्वतः क्रियताकालेन ब्रह्म-
हत्यायामोक्षइत्यपेक्षायामाह एवंदृढव्रतोनित्यमिति । एवमिति कृतवापनइत्याद्यारभ्योक्तानानियमानांपरामर्शः समाहितः
गोब्राह्मणरक्षणएकाग्रचित्तः ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । चरमपक्षउच्यते शिष्टास्वमेनआत्मीयं दोषं भूमिदेवतानां ब्राह्मणानां नरदेवैः क्षत्रियैः समागमेऽ-
न्विजो ब्राह्मणः क्षत्रियो यजमान एवं कृताश्वमेधेऽवभृथस्नातो विमुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्त्वतन्त्रमिदं वैकल्पिक-
मिच्छति । अन्ये इत्याहुर्वैकल्पिकानां मध्यउपदेशात्प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोब्राह्मणपरित्राणवत्समास्पवधिमाहुर्न्यथा
सारस्वतेन पक्षे वा प्रसवणं प्राप्योत्थानमिति । वयन्तु ब्रूमउपसंहृतत्वादाज्यस्य वैकल्पिकमध्ये वा पाठादुभयरूपतास्य प्रक्रा-
न्तेऽपक्रान्ते च सतिसंभवे ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टा कथयित्वात्मनः पापम् । नरदेवैः राजभिः भूमिदेवानां ब्राह्मणानां समागमेऽश्वमेधा-
वभृथे स्नातो मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजांक्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्टा निवेद्यावभृथ-
स्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंख्यतत्वात् स्वतन्त्रमेवेदंप्रायश्चित्तं । तथा च भविष्यपुराणे ॥ यदा तु गुण-
वान्विप्रोहत्वा विप्रंतुर्निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानंचैवाश्वमेधिकम् ॥ गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवाजितसकलप्रा-
यश्चित्तशेषतः अस्य प्रकृतं द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतराऽवभृथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यपुराणवचनविरोधान् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणवतो नुमन्तुरनारव्यव्रतस्य वा निर्गुणब्राह्मणवधे स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तमाह शिष्टेति । शिष्टा नि-
वेद्य स्वमेनः इति शेषः । भूमिदेवानां विद्याणां हयमेधेऽश्वमेधयागे तत्रत्यानां नरदेवानां नृपाणां समागमे मेलने ॥ तथा च
भविष्ये ॥ यदा च गुणवान्विप्रोहन्त्याद्विप्रंतु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानंचैवाश्वमेधिकमिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । स्वमेनः शिष्टा विख्याप्य ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टानिवेद्य अस्य एनः अवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ॥ तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । यजमानं त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागम एनो विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रोपपत्तिमाह धर्मस्येति । मूलं तदुपदेशेन धर्मप्रवृत्तेः । अग्रं राजन्यस्तेनार्तरक्षणेन वि-
स्तार्यते । मूलाग्राभ्यां वृक्षावरोधात्मधर्मावरोधात्कृत्स्नधर्मसंबन्धिजनसंसर्गादधर्मक्षय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं शान्तं मन्वादिभिरुच्यते
ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव
विशेषः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सोपपत्तिकं द्रष्टव्यं धर्मस्येति । अग्रं आदिः विप्रो हि धर्ममुपदिशंस्तमुत्पादयति राजा
तमनुपालयत्यतस्ताभ्यां धर्मवृक्षस्य समग्रोत्पत्तिः । एनः पापं विख्याप्य शुध्यति ख्यापनेनानुतापनेनैतन्न ख्यापनस्या-
पि विशुद्धहेतुतोक्तेः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । विख्यापनस्य प्राधान्यमुपपादयति धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति । मूलमुपदेशकत्वात् अप्रमनुष्ठापक-
त्वात् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमे एनः पापं विख्याप्य कथयिष्यति विशुध्यति ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ॥ प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तापरिषद्गमनं कर्तव्यं परिषत्पूज्यस्तुविधिरनुष्ठेयः साचैवंरूपापरिषदेवमर्थः लोकस्य-
मुत्तरश्च उत्पत्त्यैव ब्राह्मणो देवानामपि देवो लोकस्य प्रमाणं प्रत्ययितः प्रत्यक्दर्शनवत् न तदोयं वचनमपिशङ्कते कश्चित् अत्र-
कारणं ब्रह्मवेदस्तदर्थज्ञो ह्यदृष्टमुपदर्शयन् प्रमाणीक्रीयते ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रायश्चित्तज्ञानोपायमाह ब्राह्मण इति । संभवेनैवोत्पत्त्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि दे-
वानामपि दैवतमाराध्यः । प्रमाणं चैवलोकस्य धर्मनिश्चये । अत्र हेतुमाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति । यतः कारणं धर्मनि-
श्चये ब्रह्मवेदस्तत्रैव नियमेनास्ति तत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरांमनुष्याणांलोकस्य च प्रत्यक्ष-
व्यवमाणंतदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेदएव कारणवेदमूलकत्वादुपदेशस्य यतएवमतः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणो धर्मस्य मूलमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह ब्राह्मणइति । संभवेनोत्पत्तिमात्रेणैव । अपिशब्दान्म-
नुष्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे । ब्रह्म वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम् । ब्राह्मणै-
रुपदिश्यमानएव धर्मः फलजनकइति ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । निमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषो ब्राह्मणनिर्णीतः कर्तव्यइति वक्तुंब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं तावदाह ब्राह्म-
णः सम्भवेनेति । दैवतं ईश्वरत्वाहः अनेन शक्त्यातिशयउक्तः प्रमाणं विश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणा ब्राह्मण्यमेव
कारणं नान्यत् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः संभवेनैव उत्पत्यैव । ब्रह्म वेदः । अत्रैव कारणं प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । परिषद्मनं प्रायश्चित्तिनोऽनेन कथ्यते । तस्याश्चलक्षणं ब्राह्मणावेदविदस्त्रयः परिषदिति ननु च-
दशावरावापरिषदितिवक्ष्यति तथैकोपि वेदविद्धर्ममिति न दशसंख्यापुरुषाणामुपदिश्यते किं तर्हि गुणानां । तथा च त्रैविद्यो ह-
ेतुकस्तर्कीति गुणानामेव निर्देशः एकोपि वेदविदित्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हेतुकत्वादुणांतराभावेपिकेवलं नैव वेदेन वेदवित्परिष-
त्वं लभ्यते अयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः अत्र यद्यपि वेदविदइत्युपात्तं हेतुकत्वादयोपि गुणागृह्यन्ते न ह्यन्यथा वेदवित्त्वं-
शिष्टपरिषद्लक्षणं । तत्रैव व्याख्यास्यामः यदि वेदवित्त्वं हेतुकत्वादिना विना भवति कथं तर्हीदमुक्तमेकोपि वेदविदिति
गुणान्तराभावेपि वेदवित्परिग्रहार्थमित्येतदपि । तत्रैव वक्ष्यामः अतः प्रायश्चित्तिना त्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः एकस्य कदा-
चित्प्रमादोऽनवधानं स्यात् तथैतत्परिषद्मनं विदुषां पृष्टार्थं कर्तव्यमिति । तथा च पवित्रं विदुषां हि वाक् न च रहस्यप्राय-
श्चित्ताभावप्रसङ्गः यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यं विदितेतु परिषद्मनं । तथा चोक्तं ख्यापनेनानुतापेनेति तदेतदयुक्तं
कल्पनाविषयत्वादस्य शक्तिपापं चावेक्ष्य प्रायश्चित्तं विकल्पयेदिति अनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तं कल्पयेत्तत्र त्रिभिर्न्यायकल्पना-
कृता सा प्रमाणा यितव्या ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ततः किमतमाह तेषामिति । त्रयोपि अत्यन्तालाभे तेषां पापिनां पावनाय प्रायश्चित्तज्ञाप-
नद्वारा । पवित्रं हीति हेतूक्त्या ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टमेव कर्तव्यं नान्यथा पापक्षयइत्यर्थः । पवित्रं पावनी चेति दर्शनात् ।
द्यामित्यभ्याहार्यं । तेषां वेदविदइति क्वचित्पाठः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पा-
पिनां विशुद्धये भवति यस्माद्विदुषां वाक्पापवियत्रो ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते
पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव स्पष्टयति तेषामिति । तेषां चतुर्णां वर्णानां एनस्सु जातेषु निष्कृतिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः सा
निष्कृतिः । अत्र हेतुः पवित्रमित्यादि । विदुषां त्रयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानादिव्यादिवत्पावनीति भावः । धर्मस्येत्यादिश्लो-
कत्रयं परिषद्मनस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमायातमित्यपेक्षायामाह तेषां वेदविदो ब्रूयुरिति । वेदविदो वेदार्थविदस्तेषां प्रायश्चित्तानाम्
॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां पापिनां एनःसु निष्कृतिं त्रयोवेदविदोब्रूयुः । तेषां विदुषां सावाक् पावनाय पवित्रं स्यात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममस्थाय विधिविप्रः समाहितः ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयं । विप्रग्रहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं । व्यपोहत्य पहरति आत्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया शास्त्रार्थकृताभिविवेकआत्मवानित्युच्यते तस्यायमध्यवसायोऽन शास्त्रार्थमन्यथावर्तते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतममिति तत्तदपनोद्यपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः । विधिं प्रकारम् । विप्र इति प्राधान्यादुक्तं यथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम् । आत्मवत्तया प्रयत्नवत्तया ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमंप्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं पापावृत्तौ त्वावर्त्तनीयं एनसि गुरुणि गुरुणिलघुनिलघूनीति गोतमस्मरणात् पूर्णैवानस्यनस्थान्तशुद्धहत्याव्रतंचरेदिति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ॥ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तमिति गोतमस्मरणात् गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीरब्राह्मणौ वा बहून्गुह ॥ निहत्य युगपद्दीरएकंप्राणान्तिकंचरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ॥ तदात्मानंदहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा ॥ अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणोगुह ॥ चरेदग्ने तथाघोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥ एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतत्वाद्युपपन्नारणविषयं । क्रममारणेतु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति अत इति । अन्यतमं ब्रह्महादादशेत्यादियमिदं । आत्मवत्तया अस्त्यात्मा परलोकभागिति दृढात्मबुद्ध्या न ह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इत्युक्तेः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थमुपसंहरति अतोऽन्यतममस्थायेति । अतएषां विधीनां विप्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोः स्त्रियुपलक्षणार्थः । केचिद्ब्राह्मणानामेव सर्वत्र प्रायश्चित्तानि विहितानि क्षत्रियादीनान्तु दण्डविशेषानुसारेणाहवनीया इति मन्यन्ते ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

[जन्मप्रभृति संस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया । गभिर्णीत्वथवा स्यात्तामात्रेयी च विदुर्वुधाः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । गर्भो ब्राह्मणजातीयत्वएवकेन गर्भस्य पातनं कारयेत् अविज्ञातमज्ञातस्त्रीपुरुषविशेषव्यञ्जनं उपज्ञाते यथायथं स्त्रीपुंसनिमित्तमेव कथंपुनः स्त्रियामहतायां गर्भस्य वधो भवति औषधादियोगेन गर्भस्य पातनं एतदेवैत्येकवचनात्प्राप्त्या सन्द्वादशवर्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः अन्ये एतदिति शुद्धिकारणं सामान्यापेक्षायामतः सर्वप्रायश्चित्तातिदेशः । क्षत्रियवैश्यौ चेजानौ यजमानौ भूतकालता न विवक्षिता । स्मृत्यन्तरे सवनगतौ राजन्यवैश्याविति । अतश्च प्रारब्धसोमपानयोरेषां विधिर्न दर्शपूर्णमासादियजमानयोः लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोर्भावितीति ब्राह्मणीभूयैव यजत इति आत्रेयी स्त्रियमत्रिगोत्रजातां जातेरविशेषान् स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणीनामपि प्राप्तावात्रेय्यावचनमन्यगोत्रनिवृत्त्यर्थमतो ब्राह्मण्या अप्यन्यस्यावध-

उपपातकमेव स्त्रीविद्वक्षत्रियवधइति । येतु स्त्रीसुद्वद्धइति तच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीमात्रे अवमस्त्रीणामुपपातकं महापातकप्रायश्चित्ते-
विकल्पते भर्तृत्वगुणापेक्षोविकल्पोबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकतश्च सस्तनपबालापत्ययोस्तदभावे बालानांदुःशके जीविते विजा-
तियायाअपि ब्राह्मणभार्यायाभर्तृद्वेषादनपराधिन्यानिमित्तान्तरतोवोपजाप्यमानायाः शीलंरक्षन्त्याअसंप्रयुज्यमानायावधः
एवमप्युत्प्रेक्षयास्त्रीसुद्वद्धधर्मित्यादेशादन्यत्रतु स्त्रीशूद्रेत्यात्रेभ्यांत्वविकल्पः । अन्येत्वात्रेयीं गर्भसाहचर्यादितुमतीमाहुः पत्यते
भ्रूणहात्रेयाश्चहन्तेति भ्रूणहाब्राह्मणवधकारी साच ब्राह्मण्येव अत्र कुक्ष्याववश्यं गर्भउल्लसत्तइत्यात्रेयी यद्यपीदृश्यांवृत्तौत-
द्धितोनस्मर्यते । प्रयोगानुसारेण तु भवतीति ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविज्ञातं पुनपुंसकस्त्रीवधाद्युक्तमेव । इंजानौ सोमेन ।
आत्रेयीमत्रिगोत्रां रजस्वलांच । तथाहि । ऋतुमतीमात्रेयोमाहुरिति गौतमः । अत्रिगोत्रांवा नारीमिति विष्णुः । साच-
ब्राह्मण्येव आत्रेयींब्राह्मणीमिति शङ्खस्मृतेः । व्रतमित्यभिधानात्कामतांपि हनने न मरणान्तं किंतु द्वादशवर्षिकमेव ।
अकामतस्तदर्धम् ॥ ८७ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयंस्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातंक्षत्रियंवैश्यंच यागप्रवृत्तंहत्वाऽऽत्रेयींचस्त्रियंब्रा-
ह्मणींतथात्रेयींच ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् । हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् । आत्रेयीच रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते रज-
स्वलाऋतुस्नातामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणात् । एवंचानात्रेयी ब्राह्मणी वधे त्रैवर्षिकमुपपातकंयथोक्तंस्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधइति
यत्तत्तरलोके कृत्वा चस्त्रीसुद्वद्धधर्मिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणी भार्याविषयम् । तथाचाद्विराः । आहिताग्नेर्ब्राह्मण-
स्य हत्वा पत्नीमर्निदिताम् ॥ ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीन्नस्तथैव च ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकब्रह्महत्यामाह । हत्वेतिद्वाभ्याम् । प्रकृतत्वाद्विप्र-
रेतोजंगर्भं स्त्रीपुंनपुंसकतयाऽज्ञातम् । इंजानौ यागार्थदोक्षितौ ॥ यागस्थक्षत्रविद्वघाते चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ गर्भहा च
यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन आत्रेयी रजस्वला रजस्वलाभृतुस्नाता मात्रे-
यीमिति वसिष्ठवचनात् । तथात्रेयींच ब्राह्मणीर्मितियमस्मृतेर्विप्रैवसा जातस्तु बादरायणइतिन्यायात् अत्रिगोत्रा वा ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्महत्याव्रतंकेषुचिन्मिन्मिन्तेष्वतिदिशति हत्वागर्भमविज्ञातमिति । अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुंस-
विभागं । गर्भंब्राह्मणगर्भं । आत्रेयीं रजस्वलामविज्ञातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः रजस्वलामत्रिगोत्रजामिति वैष्णवंवचनम्
॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविज्ञातं गर्भस्त्रीपुंनपुंसकंहत्वा इंजानौ राजन्यवैश्यौ आत्रेयीं रजस्वलामत्रिगोत्रां ऋतुस्नातां
वात्रेयीमाहुः ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतंसाक्ष्ये प्रतिरुध्य गुस्तथा ॥ अपहृत्य च निःक्षेपंकृत्वा च स्त्रीसुद्वद्धधम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । हिरण्यभूष्यादिसाक्ष्येतुवधादिसंशयेवाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्तमेतत् अत्रहि दोषातिशयः श्रूयते
भञ्जतामित्याद्यन्यत्र गुरुदधुभावेन कल्पनाकार्या प्रतिरभ्येति यदुक्तमलीकनिर्बन्धइतितदेवेदप्रतिरंभः संरंभपूर्वकोगुरो-
रुपद्रवारंभः निक्षेपः अत्रापि दरिद्रस्य महतोधनवतोऽधमस्योतान्यस्यब्राह्मणजातीयस्येत्यादिकल्पना यत्रत्वेकमेव-
श्रूयतेतत्र यथाश्रुत्यैव भवितुमर्हतिकः कल्पनायाअवसरोनचकौटिल्यसाक्षिनिक्षेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति । यदपिसुरापाने
तदपि तुल्यमनेन गरीयः श्रुताश्रुतविषयत्वंशांक्तिचावेक्षेतियत्सत्यप्यनुक्तनिष्कृतीनामितिश्रवणे ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्ष्ये यत्रसत्यवचसि वर्णिनावधः । प्रतिरुध्यमिध्याभिशापेन संयोज्यनिःक्षेपः ब्राह्मण-

स्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य । स्त्री स्वभार्याअत्रेष्टा अनात्रेयी यद्भार्यावधस्तूपवातकमेव ब्राह्मणोवधत्वेपि तथाचान्यत्र दर्शितम् । सुहृन्मित्रमब्राह्मणोपि तस्य वधम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्य-
द्रजतादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहत्य स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कु-
र्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्ये दातव्ये साक्ष्ये भूम्याद्यर्थे अन्यत्र प्राणायामाचमनयोर्विधानात् । प्रतिलभ्य मिथ्या-
भिशापमुत्पाद्य । प्रतिरुध्येति पाठे स एवार्थः । गुरुं ब्रह्मदम् । निक्षेपं ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम् । स्त्रीसुहृद्वधं कृत्वा प्रायश्चि-
त्तंकुर्यादित्यध्याहारेणान्वयः । स्त्री आहिताग्नेर्ब्राह्मणी [ज्ञा] तव्यावा अंगिराः ॥ आहिताग्नेर्द्विजादयस्य हत्वा पत्नीमनि-
न्दिताम् ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैवचेति ॥ सुहृन् यागस्थक्षत्रियवैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । गुरुं प्रति लभ्यगुरोः मातिकूल्यं कृत्वा स्त्रीभार्याएतदेव व्रतंचरेदित्यनुषङ्गः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुं प्रतिरुध्यमिथ्याशयः ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ॥ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाप्य हत्वा निष्कृतिरिति प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इयं विशुद्धिस्तदेहावच्छिन्नस्य देहिनो व्रतादिना शुद्धिः । न विधीयते निष्कृतिः तदेहाव-
च्छेदेन मरणेन तु भवत्येव ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृ-
तिः नैतत्प्रायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थं कामतस्तु कृतं मोहात्प्राय-
श्चित्तैः पृथग्विधैरिति पूर्वोक्तविरोधान् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्महत्या निष्कृतिमुपसंहरति इयमिति । प्रमाप्य हत्वा । न विधीयत इति प्रायश्चित्तगौरवार्थं
निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात् । इयमुक्त्वा द्वादशवार्षिकादिका । अत्रैव च कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्युक्तम्-
न्यथा पूर्वापरविरोध इति । न च तद्विधातिरिक्तविषयकं संकोचे मानाभावात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । उदिता ब्रह्महाद्वादशाब्देऽस्तीत्यादिनोक्ताः कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इदं विशेषविषयं
कामकारेण्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्येते ॥ सामान्यविषयेषां द्रोयतीनसालावृ-
केभ्यः प्रायश्चित्त्यादिकं धर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधो वगन्तव्यः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकामतः द्विजं प्रमाप्य हत्वा ॥ ८९ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजश्रुतिर्ब्राह्मणार्थैव आह च स्मृत्यन्तरे ब्राह्मणस्य उष्णांवापित्रेयुः सुरामिति मोहादित्यनुवादो-
ग्निवर्णावर्णश्रुतिग्रहणं सामान्यलक्षणार्थमत एवाह काये निर्दग्धे मुच्यत इति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानप्रायश्चित्तमाह सुरामिति । पैष्टीपाने त्रयाणां गौडीमाध्वीपानेतु विप्रस्येत्याशयेन
द्विज इत्युक्तम् । मोहात् रागात् न त्वज्ञानात् । निर्दग्ध इति मृत्युहेतुतां दर्शयति । अग्नीवर्णमग्नि स दशमौष्ण्येन । एतदुत्तरे-
ष्वपीत्यनुषज्यते ॥ ९० ॥

(३) कुट्टुकः । सुराशब्दः पैष्ठीमात्रे मुख्योनतु गौडीमाध्वपैष्ठीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पना गौरवप्रसङ्गात् गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ सुराच पैष्ठीमुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ठ्याः पानेन चैतासांप्रायश्चित्तं निबोधत ॥ मनुनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः ॥ एतासामिति निर्द्धारणे षष्ठी । एतासां गौडीमाध्वपैष्ठीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्ठीपाने मनुक्तं प्रायश्चित्तं । सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधतेत्यर्थः । मुख्यां सुरापैष्ठीरागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकतु सुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामरुते ज्वलन्तीतां विनिःक्षिपेत् ॥ मुखे तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानप्रायश्चित्तं सार्थवादमाह सुरां पीत्वेत्यष्टभिः । कामतस्तत्पाने मरणांतिकप्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामरुते ज्वलन्ती चैव तां मुखे ॥ क्षिपेत्तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ सुरापदमत्र पैष्ठ्यां मुख्यं अन्यत्रमादकयोगाद्गौणम् । अतएव भविष्ये ॥ सुराच पैष्ठी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ठ्याः पानेतु चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधतेति ॥ एतासां सुराणां मध्यं । सुरा वै मलमन्त्रानामिति वक्ष्यति अन्नानामिति लिङ्गात्पैष्ठीति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अमोहान्तिपूर्वकं एवं व्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते अग्निवर्णमग्निस्पर्शां स्वकाये निर्दग्धे मरणे सति ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । तया सुरया ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ॥ पयोघृतं वा मरणाद्रोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतरप्रायश्चित्तमग्निवर्णं भवत्येव गोमूत्रादयो द्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणानिवृत्त्यर्थाः सुराच पैष्ठीति विज्ञेया तां मुख्येत्युपचरन्ति अन्यत्र तु प्रयोगो गौणः कामतः पाने चैतत् । तथा च वक्ष्यति ॥ अज्ञानाद्गौरुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति । अग्निवर्णमत्यग्निस्पर्शमिति ज्ञातव्यं । तथा चाह मरणादिति । सुराच स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धा उक्तं हि वासिष्ठेन ब्राह्मणी सुरापी भवति न तां देवाः पतिलोक्नयन्ति । इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्यालोके प्रेत्यावाप्सु च जलभुग्भवति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणाद्यार्वाद्भिर्वरैर्मरणं भवति । गोशकृद्रसनिष्पोड्य गृहीतम् । एतत्कामतः पापे । अकामतः स्मृत्यन्तरोक्तं ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

(३) कुट्टुकः । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यधृतगोमय रसानामन्यतममग्निस्पर्शकृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आमरणादिति च्छेदः [कपिदेहेततः सुरापानजात् । तदभावे गोमूत्रादिपंच अग्निवर्णमिति पदानां विशेषणम्] ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उदकादीनामपि विशेषणमग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादीनामन्यतमस्य पानेन मरणं प्राप्नोति तथापि वेदति ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दपिण्याकं वा सकृन्निशि ॥ सुरापानापनुत्यर्थं बालवासाजटीध्वजी ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं प्राणात्यय औषधार्थं अन्येन विहितस्यापि तस्य अज्ञानात्तु तमकृत्सहितः पुनः संस्कारो दर्श-

यिष्यते अन्येतुगौडीमाध्योरुपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे । असुरामद्यपानेचांदायणमभ्यसनीयं । सरुदितिकणपिण्याकयोरुभयोः शेषः निशायामवालमयं गौलेमाजालोमादिकृतंवासोजयोशिखयाऽन्यैर्वाकिशैर्ध्वजीमद्यघटिकादिनेति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कणान् तण्डुलकणान् यवागूपत्कापिवेत् । पिण्याकं तिलकल्कं जलेनालोड्याब्दसरु-
निशि । चोरवासाइत्यादिचोभयगतम् । चीरं खण्डवस्त्रम् । ध्वजीं सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्वा । एतच्च कामतउपलभ्य-
मानमधुसुरासंसृष्टजलपाने ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अथवा गौरीमादिकृतवासाजयवान्सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आरुष्टतैलतिलंवा-
रात्रावेकवारसंस्तरपर्यंतसुरापानपापनाशनार्थंभक्षयेत् । इदमनुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं । नतु गुणान्तरवैकल्पिकल-
घुत्वात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अकामतःपैष्टीपानेकामतश्च गौडीमाध्योःपानआह कणानिति । कणान् तण्डुलस्य सू-
क्ष्मांस्तुषयुक्तावयवान् । पिण्याकनिःसारिततैलतिलंवालवासाः गोवालनिर्मितवासाः । ध्वजी मद्यघटिका ध्वजरूपा य-
स्य सः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह कणान्वाभक्षयेदब्दमिति । बालवासागोवालकृतवस्त्रधरः जटीध्वजी-
सुराकलशचिह्नयुक्तश्च भूत्वाकणान्पिण्याकंवा सरुनिशिसंवत्सरमिह भक्षयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरापानस्य अपनुत्यर्थं बालवासाः प्रावारकम्बलादि ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमल्लनांपापमाच मलमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च नसुरापिबेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नशब्दोयद्यप्यदनक्रियाकर्मणि व्युत्पाद्यते तथापि ब्रीह्यादिप्रभृतावैव भक्तसत्त्वपूपादौ-
प्रसिद्धतरप्रयोगस्तथाचान्येन व्यञ्जनमिति भेदोपपत्तिः । अतः पिष्टविकारत्वात्सुरायाअन्नव्यपदेशेलब्धेऽन्नानांमलमिति
निवारणोपपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधेल्लिङ्गमिदं लिङ्गत्रयाणां वर्णानांसंपद्यते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरपिवर्णैः पैष्टीनपातव्या-
किंच सैव सुरामुख्या गौडीमाध्योः एवंयथासीधुमाध्वीकयोर्गुरुप्रायश्चित्तंनतथान्येषामरिष्टादीनांमद्यानां मलशब्दः पाप्मेति-
व्याख्यातोनिन्दतिशयदर्शनार्थः सत्यपिप्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यान्नसुरापाननिषेधोयंभन्नवाक्यत्वाच्चनार्थवादः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नानांमलं अन्नानामशुद्धभागः । यच्चमलमशुद्धभागःसपाप्मा पापहेतुः । शुद्धस्तु स्वत-
एव पापत्वात्पिबन्नपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वादनपिष्टप्रभवत्वात्पेष्टेवत्रयाणां वर्णानांनिषिद्धा
॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराअन्नमलंमलशब्देनचपापमुच्यतेतस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याःपैष्टींसुरान-
पिबेद्युक्त्यनेन प्रतिषेधेसति एतदतिक्रमे सुरांपीत्वेति प्रायश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैष्टीनिषेधएव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य म-
नुनैर्वाक्तः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगमयति सुरैति । मलपाप्मनोरेकपर्यायत्वेन तद्भुक् म-
लमुगेव ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । सुरायाःपैष्ट्याः पाने त्रैवर्णिकैरेतत्प्रायश्चित्तकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह सुरावैमलमन्नानामिति । अन्ना-
नामलमिति वचनसामर्थ्यात्पैष्टीगम्यते प्रतिषिध्यते चेति गम्यते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराअन्नानां मलंपिष्टेन यत्कृतं ॥ ९३ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वां पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुडविकारोगौडीयेषामपोभुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपिकारणे कार्योपचारेण गौडोव्यपदे-
शोनविरुद्धः । मधुनोविकारोमाध्वी मधुमाध्वीकंविकारवृत्त्यानसद्योजातस्यमृद्वीविकारस्यप्रतिषेधोयावन्मद्यावस्थामप्रा-
प्तयेतिदर्शयति अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीति स्मरति । यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्ति-
योगस्यनैवप्रतिषेधस्तस्य मद्यशब्देनानभिधानात् । यथाशुक्तशब्दोऽवस्थाविशेषधिति प्रवर्तते नाविशेषेण नहि तदेवामृता-
मनापन्नंशुक्तमित्युच्यते यथासएव गौर्वत्सावस्थायानबलीवर्दः किंच पिष्टोदकादिसंघातसंमृश्यान् सुरा यावत्कालपरि-
वासेन मद्यशक्तिमापन्ना एवमिभुरसमृद्वीविकारयोर्द्रष्टव्यं अल्पायास्तर्हिपानं प्राप्नोति यावत्यामात्रया पीतान् मद्ययति प्र-
तिबन्धकद्रव्ययोगेनच नैषदोषोनायंमदोत्पत्तिप्रतिषेधः तथाकर्तव्यंयथामत्तःक्षीबोन भवतीति किंतर्हि यन्मदजननसमर्थ-
शक्तियुक्तं तन्पातव्यमिति अल्पाया अपिसाशक्तिर्विद्यते यावतारुक्षमल्पप्राणंस्वल्पमपिमद्यंमद्ययति स्निग्धंमहाप्राणं ब-
ह्वपिनेति नैतावतामद्यशक्त्यभावः शक्योवक्तुंकार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि नैवनिश्चीयते नहिमहत्काष्ठंमधुसम-
र्थस्याग्नेरेदाहकत्वमनुमीयते शुष्कवृत्तेन तादृशस्यैव दाहकत्वोपलंभात् । यदप्युक्तंद्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकत्वेपान-
प्राप्तिरिति तदप्यचोद्यं नहि वृत्तेनतादृशस्यैव दाहेतदानींसा तस्यशक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानापि कार्यारंभप्रत्यसमर्था
शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्नतेनित्यकार्यतद्रव्यान्तराणि शक्तिविनाशयन्ति अपितु कार्यारंभप्रतिबध्नन्ति तथाच तत्परिमाणा-
रंभकद्रव्ययोगेपि पैत्तिकोमाद्यति नश्लैष्मिकोतोनुमीयते न तस्य विनाशस्तत्मान् भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधोनापिप्राप्ता-
वस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तत्प्रतिषेधोयथाचौरः सवर्जनीयइति नोदश्वितोऽप्राप्तमभावस्य प्रतिषेधोमाध्वीति क-
थंयावतागुणेन माध्वीति भवितव्यंसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति परिहारः ज्ञापकंचास्याः परिभाषायाओरादिति वक्तव्ये
गुणइति गुणग्रहणम् अत्रद्विजोत्तमग्रहणंच क्षत्रियवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थं । तथाचमहाभारते ॥ भारतानांयादवानांमद्यपानंतुव-
र्ष्यते ॥ उभौमध्वासवौक्षीबौदृष्टौमेकेशवार्जुनावित्युत्तरश्लोकादर्थवादएव । ननुच तथा सर्वाइति बहुवचनंकथं-
यावताएकमुपमानंद्वेउपमेये अन्नमलत्वंचात्रहेतुमन्निगदोर्थवादोमलंहेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेनह्यन्नंक्रियतइति ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह गौडीति । गुडमवा तत्प्रकृतीभुरसजाच । माध्वी द्राक्षारसकृतेति
कंचित् । मधूकपुष्पेण मधुनावा कृता वाच्या त्रिविधा सुरा । यथैका सुरा पैष्टी त्रिभिर्वर्णैर्न पेया तथा सर्वा त्रिविधा
द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यागुडेन कृता सा गौडी एवंपिष्टेन कृता पैष्टी मधुकवृक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी एवंत्रि-
प्रकारा सुरा जायते मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथावैका
पैष्टी मुख्या सुरा पूर्वावाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्रयमभक्ष्यमित्याह गौडीति । एका पैष्टी यथा ब्राह्मण-
मिति तथेतेरेतंप्रतिनिषिद्धतया तुल्ये । द्विजोत्तमैः विप्रैः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य गौडीमाध्व्योरपि पाने प्रायश्चित्तमेतत्कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह गौडीमाध्वीच पैष्टीचेति । एकापूर्वश्लोके प्रतिषिद्धापैष्टी ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुडेन कृता गौडी । पिष्टस्यपैष्टी । माध्वी मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यं मदहेतुः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नमद्यमांससुरासवम् ॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादयोनिन्द्याः प्राणिनोभक्ष्याभक्ष्यविवेकशून्यामांसमभक्षयन् सुराचासवश्च सुरासवंजाते-
रप्राणिनामित्येकवद्भावः । आसवोत्रमद्यविशेषएव ईषन्मद्याद्भिन्नंगोबलीवर्द्धवदिहोपादानं देवानामश्रतादेवदेयानिहर्वाषिच-
रुपुरोडाशादीनिदर्शपूर्णमासोदितानिब्राह्मणस्याशितुंयुक्तानि नपिशाचाद्यन्नमद्यमांसादीनि ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नकेवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुरावन्मद्यासवमांसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्यपि
ब्राह्मणस्याभक्षणीयान्याह यक्षइति । यक्षाः कुबेरानुचराः । राक्षसाः रावणाद्याः । पैशाचावेतालाद्याः । एतेन मद्या-
दीनां रजस्तमःप्रधानतोक्ता । तेन तदाहारता सत्त्वप्रधानस्य विप्रस्यायुक्तेत्यर्थः । मद्यंत्रिविधं सुरातोऽन्यन्मदहेतुः ।
आसवोमद्यसुराप्रकृतिद्रव्यजोमदहेतुः । देवानां सात्त्विकानां हविर्भक्ष्यमश्रताऽशितुं योग्येन ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यमत्रनिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तंनवविधंबोद्धव्यं । तान्याहपुलस्त्यः ॥ पानसद्राक्षमाध्वीकं-
खार्जूरंतालमैक्षवम् ॥ माध्वीकंटांकमार्द्धीकमैरेयंनारिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनामद्यान्येकादशैव च ॥ द्वादशानु-
सुरामद्यं सर्वेषामध्यमंस्मृतम् ॥ मांसंचप्रतिषिद्धंसुराच त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयतइति आसवोमद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनःसंजातमद्यस्वभावः । यमधिकृत्येदंपुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् ॥ द्राक्षेक्षुटंकखर्जूरपनसादेश्वयोरसः ॥ सद्योजात-
न्तु पीत्वा तु व्यहाच्छुभ्येद्विजोत्तमः ॥ एवंमद्यादिचतुष्टयंयक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यन्ततस्तद्ब्राह्मणेन देवानांहविर्भक्षयता
नाथितव्यम् निषिद्धायाः सुरायाइहोपादानंयक्षरक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम् । अत्रकेचिद्देवानामश्रताहविरितिपुल्लि-
गनिर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंसएव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रियाइत्याहुस्तदसत् ॥ पतिलोकंनसायातिब्राह्मणीयासुरापिबेत् । इहैव सा शु-
नी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यक्षइति । मद्यंनवविधं सुराच त्रिविधा । तश्चाच पुलस्त्यः ॥ पानकं वार्क्षमाधूकं खा-
र्जूरं तालमैक्षवम् ॥ माक्षीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरजम् ॥ समानानि द्विजातीनामद्यान्ये कादशानि तु ॥ द्वादश-
तु सुरामद्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति ॥ आसवं सद्यःकृतसंधानेन ग्राममद्यभावम् । एतत्सर्वंविप्राभक्ष्यम् । अनदनेहेतुर्दे-
वानांहविर्विज्ञावशिष्टमन्नमश्रन्ति ते । मांसमत्रामं यक्षरक्षइतिलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्यमद्यवर्जनेयुक्तमाह यक्षरक्षइति । मद्यंमदकरं द्रव्यमासमित्त्वनतव्यप्रसङ्गादुक्तं सुरापैष्टी
आसवोमाध्वीगौडीच हविर्हविःशेषम् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्षरक्षः पिशाचान्नं कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं न अदनीयम् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वापतेन्मत्तोवैदिकंवाप्युदाहरेत् ॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणोमदमोहितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्येपतन्तदेवान्नाशनवदर्थवादः । ननुच वैदिकोदाहरणंकथमकार्यं अत्रोच्यते तदपेक्षया-
ऽन्यदकार्यंकुर्यादिति कथंनकार्यं अशुचैर्वेदाक्षरोच्चारणप्रतिषेधात् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्ये ब्राह्मणस्य दृष्टप्रत्यवाय मग्याह अमेध्यइति । वैदिकमुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोमद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वापतेद्वेदवाक्यं वोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यादतस्ते-
नमद्यपानं कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थतामाह अमेध्येतिद्वाभ्याम् । अवैदिकं म्लेच्छभाषितम् । अकार्यं त्वकन्यागमना-
दि । तत्र हेतु मर्ममोहितः मध्येन कृतवैचित्यः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यवर्ज्यमिति श्लोकद्वयेनाह अमेध्येवापतेत्यत इति । अमेध्येऽगम्यागमनादौ
वैदिकं वेदरहस्यमुदाहरेत् श्रवणानर्हेषु ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मत्तः द्विजः अमेध्ये पुरीषादौ वापतेत् पक्षान्तरं वैदिकं वोदाहरेत् ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मध्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च सगच्छति ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतवेदब्रह्मसंस्काररूपेणावस्थितद्वयेनोच्यते तदपेक्षयाऽकार्यं कुर्यादिति तद्वये मध्येनाप्ला-
विते सशूद्रतां गच्छति ब्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोः पैश्याएव निषेध इति दर्शयति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं वर्णत्रयबाह्यत्वम् ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मध्ये-
नाप्लाव्यते तथाचैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यपिबति ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं शूद्रवद्वेदाभ्यासादेर्बहिष्कृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाष-
णादित्यागोपि ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म ब्राह्मण्यम् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म मध्येनाप्राप्यते सकृत् तस्य ब्राह्मणस्य ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोके ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः । साहित्येन विविधा ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य नि-
ष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्त्सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते एषेति । विचित्रा [अग्निवर्णा-
मित्यादिर्ना] नानाप्रकारमद्यस्तस्यापि नानात्वात् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । विचित्रा विविधा ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा निष्कृतिः पापानि विचित्राहरेत् ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रोराजानमभिगम्य तु ॥ स्वकर्मख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयएतत्प्रायश्चित्तं विप्रग्रहणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तस्थासमाप्तानात् मामनुशास्तु निग्रहं करोतु राजा गत्वा च वक्तव्यः अत्र च राजशब्दो देशेश्वरवचनएवक्षत्रियजात्यपेक्षः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः । विप्रइति न केवलं क्षत्रियादयो विप्रोपीत्यर्थः । एतच्च परमतमिति स्फुटीभविष्यति ॥ ९९ ॥

(३) कुट्टुकः ॥ अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्मरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणोराजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारं स्वीयकर्मकथयन्ममनिग्रहं करोत्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्तीयं ते नरइति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह सुवर्णमिति त्रिभिः । सुवर्णस्तु ॥ पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति ॥ तदेवाह विप्रइति ब्राह्मणेतरमात्रोपलक्षकम् प्रायश्चित्तीयते नरइत्युपक्रमात् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेश्च ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सुवर्णं ब्राह्मणसुवर्णं विप्रग्रहणं क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ॥ वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । मुशलं दण्डविशेषआयसोदारुमयो वा सकृत्स्वयमिति विवक्षितं वधेन शुध्यति सकृत्प्रहारेण वधो मरणफलो वा भवतु मावास्तुतादृशेन मुशलप्रहारेण शुद्धो भवति ब्राह्मणस्तु तपसा वक्ष्यमाणेन अत्रापि ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितं तथा चोत्तरत्र द्विग्रहणं यद्यपि च कृष्णलग्रहणे महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायश्चित्तं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यं उक्तं दण्डप्रायश्चित्तं तु ल्यरूपेण तत्र चोक्तं शतादभ्यधिके वधइत्यतो वाक्कल्पनाकार्या यस्तु मरणात्पूतो भवतीति प्रायश्चित्तान्तरं तस्मिन् राजशस्त्रउदुंबरआदद्यात्तस्मात्तत्प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते यदा क्षत्रियादिर्हन्तास्वामी च गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते यदा तु मरणोद्यतस्तदास्यादिति प्रयोजने प्रयोजनापहारस्तदावाशिष्टनिष्कालको घृताक्तो गोमयादिना पातप्रभृतिः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधेन तेन घातेन मृतोऽमृतो वा । यत्तूक्तं विप्रोपीति । तन्निरस्यति ब्राह्मणइति । तपसा त्रतेनाऽकामकृतात् । कामकृतात्तु स्मृत्यन्तरोक्तमरणप्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः । चेति पूर्वपक्षनिवृत्तौ ॥ १०० ॥

(३) कुट्टुकः । स्कन्धेनादाय मुसलमित्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितमुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । सच स्तेनो वधेन मुसलाभिघातेन हतो मुक्तोपि वा शुचिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मृतो वा मृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्ये ब्राह्मणः पुनस्तपसैवैवेत्येवकारदर्शनात् । तथाच न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसैव शुध्यति अतएव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे ॥ यदेतद्वचनं वीरब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणाद्विद्वन्ब्राह्मणस्थ सुराधिप ॥ तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तपएवेति नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ इतरेषामपि विभोतपोन प्रतिषिध्यतइति ॥ तदेव तपआह ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तपसैवेति । शुध्यति जीवन् मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तस्मात्पमुच्यतइति याज्ञवल्क्योक्तेः । वाशब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थः । तथाच चतुर्विंशतिमतम् ॥ गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्यालक्षसप्ततिः । गायत्र्यालक्षषष्ठात् मुच्यते गुरुतल्पग इति ॥ गुरुतरत्वात्प्रकाशाविषयमिदम् जपतोनास्ति पातकमिति च ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । सकृद्धन्यादित्यस्यायमभिप्रायोव्याख्यातः स्मृत्यन्तरेण ॥ तस्मात्तुमुसलंगृह्णन्वथाप्राणेन भूपतिः । सकृद्धन्यान्मृतोवापि जीवन्नपि विशुध्यति ॥ मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोपि विशुध्यतीति । वा शब्देन ब्राह्मणस्य पक्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वधएव ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनः ब्राह्मणसुवर्णचौरः ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तुसुवर्णस्तेयजंमलम् ॥ चीरवासाद्विजोऽरण्येचरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इति च द्वादशवार्षिकं धर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशेन ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तान्तरं ब्रह्महणियद्व्रतमुक्तं तच्चरेदित्योजना । अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छुः शुद्धिचिकीर्षतीति यावत् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्महणिनिमित्ते यद्व्रतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जातिशक्त्याद्यपेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसंबन्धितया च यथायोगमुन्नेयमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । तपसा स्वर्णस्तेयउत्पन्नं पापं द्विजो निर्हन्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहारे ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षयामनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणास्त्वघतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादशतथा दग्ध्वात्मानं तु पावके ॥ शुष्येयुर्मरणाद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव तपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूरयति तपसेति । अपनुनुत्सुः खण्डयितुमिच्छुः । ब्रह्महणोव्रतमिति द्वादशाब्दसंख्यामुण्डनकुटीवासभैक्षचर्यमित्यतिदेशार्थं ननु तत्त्वरूपप्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मणस्य निष्कचतुष्टयातिरिक्तसुवर्णापहारे क्षत्रियादीनां मरणमेव । तथाच भविष्ये ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणाद्यूततत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादशान्वापि दग्ध्वात्मानं तु पावके ॥ शुष्यन्ति मरणाद्वीरतन्निर्यात्यातु तस्य तदिति ॥ निर्यात्यातावत्सुवर्णस्य दानेन एकादशेत्यभ्युच्चयमात्रं ते यदि साधव इति ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अपनुनुत्सुरपनोदितुमिच्छन् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मलं पापं तपसाऽपनुनुत्सुः ब्रह्महणोव्रतं द्वादशवार्षिकादि व्रतंचरेत् ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च वधेन शुध्यति स्तेनस्तपसाचेति द्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनं न सम्यक् एतदेव ज्ञापकं एष निःशेषोक्तानप्यनुक्तान्कल्पेतानुबन्धाद्यपेक्षया गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रीगमनीयं निमित्तमपि प्रयोजनमुच्यते प्रयोजयति भवर्तयतीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिगमनम् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेद्ब्रततपसोर्द्वयोरुक्तत्वात् । एतैरिति बहुवचनं संब-

न्धापेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तकल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्नर्हरेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं मुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह एतैरितिपञ्चभिः । एतैरितिबहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तं व्रतमसूचि ॥ अनिवेद्य नृपे शुभ्येत्सुरापव्रतमाचरन् । आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृदिति ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तद्गायगमननिमित्तं पापम् । एभिः वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्व्रतैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात् गुरुस्त्रीगमनीयं गुरुस्त्रीगमनभवं एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुस्त्रीगमनेपापं एभिर्व्रतैः वक्ष्यमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरं कुर्यात् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्तेस्त्वप्यादयोमये ॥ सूर्मिंज्वलन्तींस्वाश्लिष्येन्मृत्युना सविशुध्यति ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पगोगुरुतल्पीतिवा पाठः । तल्पीतिमत्वर्थीयेन विशिष्टएवस्त्रीपुंसयोः संसर्गउच्यते गुरुराचार्यः पिताचेति तल्पशब्दोदारवचनः आचार्याणीमत्वेदंप्रायश्चित्तमपरामातैव समानजातीयागमनइमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्पते बुद्धिपूर्वचाभिभाष्येनः पापं विख्याप्य तप्ते शयनेऽग्निस्पर्शोऽयोमये शयीत मृत्युना शुध्यतीति वचनात् तस्मास्त्रीप्रकृतिरयोमयीतामाश्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पो गुरुतल्पगः । अभिभाष्य कथयित्वा । अयोमये शयने तप्ते तापेन मृत्युहेतौ । सूर्मिं लोहप्रतिमाम् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वाद्वरुः पिता तल्पं भार्या गुरुतल्पं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने त्वप्यात् लोहमयीं स्त्रीप्रकृतिं कृत्वा ज्वलन्तीं मालिङ्ग्य मृत्युना सविशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

४) राघवानन्दः । तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णादिगुरुपत्नीविषयरेतो विसर्गपर्यन्तं तावदाह गुर्विति द्वाभ्याम् । गुरुतल्पीतिमत्वर्थीयेन पाठेन संयोगविशेषः प्राप्यतइति मेधातिथिः । अभिभाष्य विख्याप्य । एनः पापम् । अयोमये शयने । सूर्मिं तादृशीं प्रकृतिं वा ज्वलन्तीं मङ्गाराकारां श्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अयोमये तल्पइति शेषः सूर्मिं स्थूणाम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पी सभायां एनः अभिभाष्य उक्त्वा अयोमये तल्पे त्वप्यात् सूर्मिं ज्वलन्तीं लोहप्रतिमां आश्लिष्येत् । सः मृत्युना विशुध्यति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रवृषणावुक्त्या धाय चाञ्जलौ ॥ नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदनिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कर्तनेन कल्पेन शोधनं शस्त्राद्याक्षिमशक्तिः सर्वत्र सहकारिणी येन शक्येत छेत्तुं तस्मात्प्रार्थ्याल्लभ्यते प्रत्यगुद्गदक्षिणानैर्ऋती दिक् अजिह्मगोऽकुटिलगः श्वभ्रुकूपादि न परिहरेदित्यर्थः कुड्यादिषु प्रतियातनं हि तदापाताद्भृच्छेदेव ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषणमण्डकोशः । आतिष्ठेत् गच्छेत् । आनिपातादामरणात् । अजिह्मगोजलाभ्यादिपरिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्वाञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणपश्चिमादिशङ्क-
च्छेत् । एवंचोक्तप्रायश्चित्तद्वयंगुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्याविषयं । ज्ञानतोरेतोविसर्गपर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिश्रं लिङ्गं वृषणौ मुक्तौ तत्रयं उक्तृत्य छित्वा आनिपातान् । मरणफलकनिपातपर्यन्तं
अजिह्वगः अकुटिलवर्त्माऽनुरोधी आतिष्ठेद्वच्छेदन्यदिन्वयः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । आनिपातादाशरीरपातात् अजिह्वगोयथोपनतमार्गगामी ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिश्रवृषणौ स्वयमुक्तृत्य छित्वाऽञ्जलावाधाय नैर्ऋतीदिशमातिष्ठेत् । अजिह्वगः जलाग्रिपरिहा-
रार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गीचीरवासा वा श्मश्रुलोविजने वने ॥ प्राजापत्यंचरेत्कुच्छ्रमब्दमेकंसमाहितः ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अबुद्धिपूर्वकं त्वभार्याभ्रान्त्यागमनइदंप्रायश्चित्तं द्विजातीयगमनेबुद्धिपूर्वकमपि ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वपितृभार्यान्तरस्यत्वनन्तरजातीयस्य कामाद्रमनआह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गं खट्वायाद-
ण्डस्तच्चिन्हतया धार्यम् । अर्थाच्चित्त्वानन्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमनेस्यार्थम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । खट्वाङ्गभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोश्मश्रुधारी संयतमनानिर्जने वने वर्षमेकंप्राजाप-
त्यव्रतंचरेत् । एवंच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्त्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयंबोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमनेत्वाह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गी खट्वाङ्गः शूलं तद्युक्तः । चीरवासाः
धृतवस्त्रखण्डः । श्मश्रुलोऽकृतश्मश्रुः । प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । खट्वाङ्गं पृष्ठावंशास्थि ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ॥ हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदिष्टगुरुभावानां मातुलपितृव्यादीनां भार्यास्तद्रमनइदंप्रायश्चित्तं हविष्यंपयोमूलघृतादि
यवागूदवपेयादि चीरंवस्त्रखण्डं श्मश्रुलोरुद्वश्मश्रुः समानजातीयाया अपि व्यभिचारिण्यागमने लघ्वेवप्रायश्चित्तम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्वपितृभार्यागमनआह चान्द्रायणमिति । हविष्येण यवाग्वावेति
चान्द्रायणव्रताङ्गभोजनसाधनाभिधानम् । यवाग्वा यवरुतविलेप्या ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणायसंयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा
त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा गुरुभार्यागच्छतोद्द्रष्टव्यम् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषयेत्वाह चान्द्रायणमिति । ए-
तया भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाहविष्येति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चान्द्रायणं हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमचूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनोमलम् ॥ उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोयम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकसमतयोक्तेषु प्रायश्चित्तमाह एतैर्व्रतैरिति । यदातु मरणान्तिकप्रायश्चित्तं किंतु-

[नरो] द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्थमित्युन्नेयम् । महापातकिनोमहापातकिसमाः । तत्राप्यनृतचसमुत्कर्षइत्यादिनो-
क्तेषु गुरुलघुपापापेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्यपेक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायश्चित्तानि यथायोगमुन्नेयानि । उपपात-
किनस्त्वेवंविधैर्नियमैरिमैरैर्मिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिर्कृतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापनिर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमा-
णप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकिप्रायश्चित्तमुपसंहरन्नुपपातकप्रायश्चित्तमाह एतैरिति । एतैरुक्तैर्मलान्पापान्यपोहेयु-
र्नाशयेयुः । एतैः वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैरत्रपतितैःसंसर्गिणांप्रायश्चित्तवचनंतैस्तैषामत्यन्ततुल्यताभ्रमावनोदनार्थमित्य-
वगन्तव्यम् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनःमलान् एतैर्व्रतै रपोहेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् ॥ कृतवापोवसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोघ्नोगोघाती मूलविभुजाविदर्शनात्कः यवान्पिबेदिति यवसक्तुपानकेचिदाहुः अन्येतु प्रकृतिश-
ब्दःकार्येयवाग्वांप्रयुक्तोतोयवान्पिष्टपाययेदित्युक्तंभवति पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पनाभवति नहि यवाउदका-
दिनाविनापातुंशक्यन्ते इहतु लक्षणमात्रमश्रुतकल्पनायाश्चलध्वीलक्षणा कृतवपनः कृतमौण्ड्यः कैश्छेदवचनोवा गो-
ष्ठे यत्रगावआसते चर्मणातेनयेनगौर्हता अपित्वन्यस्यापि ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपपातकसंयुक्तइति शरणागतत्वादिविशेषणवद्गौहत्यायामहापातकतुल्यत्वात्तद्यवच्छेदा-
र्थमुक्तम् । यवान्पिबेत् यवागूंकृत्वा मासं यवानश्रीयादित्यर्थः । कृतवापोमुण्डितः । तेन चर्मणा तस्यागोश्चर्मणा संवृतः
कृतोत्तरीयः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुलकमुपपातकेयुक्तोगोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासंयवा-
न्पिबेत् । सशिखंमुण्डितशिरालूनश्मश्रुस्तेन हृतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंसंयतैर्द्रव्यः
कृत्रिमलवणवर्जितहविष्यमन्नमेकाहंभुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सार्यद्वितीयतृतीयमासावश्रीयात् । मासत्रयमेव दिवाप्रातस्तागाअनु-
गच्छेत्तासांच गवांसुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितंरजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकम-
ननुवेष्ट्योपविष्टआसीत् । तथा शुचिर्विगतक्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेदने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उम-
विष्टासु गोषूपविशेत् । व्याधितांचौरव्याघ्रादिभयहेतुभिदाक्रान्तांपतितांकर्दमलगांवा यथाशक्तिमोचयेत् । तथोष्णे आदित्ये
तपति मेघेच वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थवातिगौर्ययथाशक्तिरक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं कुर्यात्तथाऽऽत्मनोऽन्ये-
षांवा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणंकुर्वन्तीवत्संच क्षीरंपिबन्तं कथयेत् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नोगाः परिचरति सं-
गोवधजनितपापंत्रिभिर्मसैरपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गोवधविषयकमाह उपेतिनवभिः । मासंयवान्पिबेत् कृतवापोगोष्ठिवसेच्च । तेन तदा
येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । मांसपृथङ्मासंयवान्यवागूः कृतवापउमकेशश्मश्रुः तेन चर्मणा ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवान् गोमूत्रमिश्रितां यवागूं पिबेत् ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्लीयादक्षारलवणमितम् ॥ गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंद्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौ मासावेकैकमाहारं भुक्त्वा द्वितीयेऽहनि सायमश्लीयात् । लवणविशेषेण क्षारग्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । स्वतन्त्रः क्षारप्रतिषेधो हि द्वन्द्वेऽसति स्यात् तत्र वचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लक्षणार्था युगपदधिकरणतायां द्वन्द्वः । स्थिते विशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुज्ञासंबन्धः । मितं स्वल्पमित्यर्थः नयावतानृमिर्भवति शरीरस्थितिश्च जायते गोमूत्रस्नानं त्रिष्वपि कालेषु चतुर्थकालं द्वौ मासाविति संबन्धः । एवं स्मृत्यन्तरे ॥ कृतवपनो वसेद्वेष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचक्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ न चास्य द्वौ मासावित्यनेन संबन्धः संभवति स्नानग्रहणं पादपूरणार्थं स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तद्दुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयमत आचमनमपिशुद्ध्यर्थमुदकेनैव स्नानकालेऽन्यदा मृदाशुद्धिः सामुद्रारक्रमेणैव कर्तव्या स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः स्नानेऽपि प्रायश्चित्ताङ्गेन शुद्ध्यर्थम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः परं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं मितमष्टग्रासनियमस्यात्यपकर्षेण परिमाणत्वात्तावन्नियतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्ताशनोऽपरदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्लीयात् । प्रतिदिनं हि द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालत्रयमतिक्रम्यैवं भुक्तं भवति । गोमूत्रेण तन्मात्रेण । अत्र चर्मसंवृतत्वगोमूत्रस्नानाचरणायुक्तवक्ष्यमाणाङ्गजातं प्रथममासे द्वितीयादौ चोपसंहार्यम् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च चतुर्थेति । द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं चतुर्थभोजनमक्षारलवणात्रितमश्लीयात्कुर्यादित्यन्वयः त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । मासयोर्द्वितीयतृतीययोः कर्तव्यमाह चतुर्थकालमश्लीयादिति । चतुर्थकालं चतुर्थकाल एकदिनमुपोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत् । क्षारं जिह्वाक्षरणरुद्धूषणसारभूतं ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मितं परिमितं ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्रास्तास्तु तिष्ठन् ऊर्ध्वं रजः पिबेत् ॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत् । तच्छब्देन प्रत्यवमर्शाद्यासां गृहे स्थितस्तासां अन्यासां गच्छन्तीनां भवत्यनुगमनं ताभिः समुत्थापितं रजोरेणु ऊर्ध्वं गच्छन् पिबेत् एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विद्वत्स्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत् शुश्रूषित्वा कण्डूकर्षणरजोपनोदनेनोपगच्छन् नमस्कृत्य जानुशिरसाप्रणामं कृत्वा वीरासनो वसेत् भित्तिशय्यादावनिषद्य दुपविष्टस्यावस्थानं तद्दीरासनम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवानुगच्छेन्नाग्रे गच्छेत् । एतच्च यदा गावो गच्छन्ति तदैव । आगोवासंगोष्ठे वसेत् । दिवा च यदा तदा खुराघातादूर्ध्वमुत्क्षिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन वक्त्रे प्रवेशयेत् । शुश्रूषित्वा कण्डूयनादिना । वीरासनं वसेत् येनासनेनादावासीनस्तेनैवासनेन रात्रिं क्षपयेत् । एतच्च तिष्ठन्तीष्वपि गोषु ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेवेति कर्तव्यतामाह दिवेत्यादिपञ्चभिः । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगामि रजः पिबेदास्वादयेत् । रात्रौ तासां गवां सन्निधौ वीरासनं कृत्वा वसेन्निष्ठेदित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । रजःपिबेत् रजोगोधूलिरक्तास्योमुहुर्गोखुरोद्धूतंपवित्रम् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवातुगाः अनुगच्छेत् तिष्ठन् ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धिरजः पिबेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ॥ आसीनासु तथासीनोनियतोवीतमत्सरः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तीत्येवमादिकोविधिर्यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्ब्रजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनां धर्मसमाश्रयेत् । वीतोमत्सरोलोभोयस्येति प्रदर्शनार्थंचैतत् त्यक्तरागादिमनोदोषइतियावत् नियतेन्द्रियवचनान् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकर्तव्यमाह तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासूपविष्टासु । नियतस्तपःस्वाध्यायादियावच्छक्यनियमवान् । मत्सरः क्रोधः ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासु शयानासु उपविष्टः सन् । वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्त्येतादित्यनुद्विग्नहृदयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । वीतमत्सरः तिष्ठन्तीषु गोष्विति विपरिणेतव्यम् ॥ १११ ॥

आतुरामभिशस्तांवा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥ पतितांपङ्कलग्नांवा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । आतुरां व्याधितां अभिशस्तांगृहीतां भयैर्व्याघ्रादिनिमित्तैः सर्वेण सामर्थ्येन प्राणशब्देनोद्धासपवनएव अल्पप्राणैर्महाप्राणइति । स्थूलेबलवति च प्रयोगदर्शनात् तेन स्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भयैर्भयसाधनैरभिषक्तांपराकृताम् । सर्वोपायैर्यावच्छक्तिः ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरामौषधादिनासुखिर्नीकुर्यात् तथापि मृतायां न दोषः । तदुक्तम् ॥ औषधं सेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान् सप्रापेन लिप्यतइति ॥ अभिशस्तां जीर्णतया त्वपोषकैः परित्यक्ताम् । पतितां चोरादिभयैः । पङ्कलग्नां च । सर्वप्राणैः प्राणसत्त्वेन तद्रक्षातो निवर्तेतेति भावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । अभिशस्तांपीडितां भयैर्भयहेतुभिः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिशस्तां आक्रान्तां भयैः भयसाधनैः ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णेन भृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये शीते वा मारुते वाति वायौ भृशमिति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्णे आतपे । वर्षति वृष्टिकाले । शीते शीतपीडासमये । मारुते भृशं वाति झञ्झावातादौ । अकृत्वा त्राणम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णे सूर्याद्यातपे छात्रादिनात्मत्राणं न कुर्यात्तासामकृत्वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । उष्णे आतपे ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेथवा खले ॥ जक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तंचैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

(११२) भिशस्तां=भिषक्तां (ख, ग, च, ण)

(११३) सर्वोपायैः=सर्वप्राणैः (क, ख, ग, घ, ङ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ)

(१) मेधातिथिः । ब्रीह्यादिभक्षयन्तीं गां नधारयेत् नचान्यानाचक्षीतनिवारणार्थं यदितु बभ्रीयादाशंक्यतेबाधे-
ति तृष्या तदा पूर्वोक्त करणेन दोषस्तदनुग्रहो विधीयत एवंपिबन्तं वत्सकमपि ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्षयन्तीं सस्यानि । पिबन्तं मातुःस्तन्यम् । नान्यस्मै तन्निवारणाय कथयेत् । धयन्त-
मितिकचित्पाठः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्षयन्तीं सस्यमितिशेषः । दुग्धं पिबन्तं वत्सं च न कथयेत् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । भक्षयन्तीं गां पिबन्तंस्तनम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति ॥ सगोहृत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दशगावो देया एको वृषभः शक्तौ चत्वारि व्रतान्यविद्यमाने गदितधने ततो न्यूनं सर्वस्वं देयं वेदविद्भ्यश्च
ति बहुशः द्वयोरेकस्मिन्वा वेदविद्ब्रह्मणं बहुत्वार्यमनुवादे वेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात् यत्तु स्मृत्यन्तरे दहनवाहनबन्धनदा
मपाशयोजनतैलौषधादियोगविपन्नां सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्तत्तथैलखण्डं दद्यादिति तस्य नातिप्रयत्नेनैतासु क्रियासु
प्रवर्तते । तस्य प्रमादजे पराधे प्रायश्चित्तमेतत् यतः ॥ यंत्रणे गोश्चिक्त्वा यांगूढगर्भविमोचने ॥ यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चि-
त्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्ब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्सपापेन लिप्यत इति सांवर्ते तथान्यासामासे च न
शुद्धिरुक्ता पंचगव्यं पिबेत् षष्ठे काले पयः समाप्ते ब्राह्मणां स्तर्पयेत् तिलधेनुं च दद्यात् तथान्यासं मासेन सक्तुयावकशाकपयो
दधिघृतं सकृदिति विकल्पानेता न्वक्ष्यामि येन द्रव्येण यः प्रयोग आरब्धः स तेनैव समापनीयोन तु कस्मिंश्चिद्विद्विषयः क
स्मिंश्चिदवाकादीनां त्रीहिभिर्भजेत यवैर्वैति विकल्पतेऽपि द्रव्यद्वयेन ब्रीहिषूपपत्तेः स्वेच्छया चैतेषां वा विनाशो यवाउपादीय
न्ते प्रतिनिधिनैव प्रयोगसमाप्तिस्तत्रापि गोदानं विहितं तथैतावन्त्येव तपांस्यतो वत्ससहितां गां दद्यादित्यत्रोक्तं गौतमीये च गावै
श्यवदिति तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोऽप्यहितस्य दोग्ध्रां बहुक्षीरां बालवत्सानिर्धनस्य गां हत्वा गौतमीयं क्षेत्रारामादौ ब्रीह्यादिषु
च प्रविश्य तन्निवारणार्थं प्रदुते मामारयाम्येनामिति नमया बुद्ध्या कथं मृतायामिदमासितव्यं । तथाऽश्रोत्रियस्य जरत्या अक्षीरा
याश्च बुद्धिपूर्ववधे त्रैमासिकं सर्वतो निर्गुणायानिर्गुणस्वामिकाया अबुद्धिपूर्ववधे प्राजापत्यं तस्या एव बुद्धिपूर्वमृतायां त्रैमासिक
मिति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गामनुगच्छति गवानुगमनसहितं व्रतं करोति ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति अनेनेति । विधिना उक्तेन ॥ ११५ ॥

वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सु चरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषभैकादशाः यासां गां वृषभैकादशः एकं वृषं दशस्त्रीगवीरितयावत् । अविद्यमान एता-
वद्विज्ञाभावे ॥ ११६ ॥

(३) कुट्टकः । वृषभैकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तो दद्यात् अविद्यमाने तावतिधने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो-
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषभैकादशाः वृषभः एकादशो यासु गोषु । चरितव्रतः कृतोपवासत्रयः । अत्र तु व्रतत्रयमेवो-
चितं मासत्रयसाध्यमेकं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंहाराद्ब्राह्मणधेनुविषयम् । तदितरधेनुविषयं च उपोषणत्रयपुरःसरं गवामे-
कादशकदानम् । अज्ञानेन गोमात्रवधे तु सर्वस्वदानम् । दानव्रताद्यसमर्थस्य तु यत्प्रादेश्चान्द्रायणमेव । अतएव याज्ञव-

ल्वयोक्तविकल्पत्रयमपि संगच्छते । तथाहि ॥ पञ्चगव्यं पिबन्गोघ्नोमासमासीत संयतः ॥ गोष्ठिशय्योगोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ रुच्छं चैवातिरुच्छं च चरेद्वापि समाहितः ॥ दद्याच्चिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा इति ॥ याज्ञवल्कीये मासपदमुपलक्षणं मासत्रयस्येति । अत्र शूलपाणिः ॥ मासत्रये द्वादशधेनवस्तेन षट्त्रिंशत्कार्षापणागवां दशकस्य दशकार्षापणावृषभस्य पञ्चकार्षापणास्तेनैकपञ्चाशत्पणा इत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमाने वृषभएकादशके ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकादशोवृषभोदश गाः ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ॥ अवकीर्णवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवेति गोघातकप्रायश्चित्तसर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति । वैकल्पिकं चान्द्रायणमप्युपपातकिन्वे विशेषोपदेशान्नगोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं भृग्यम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्रतं हतगोचर्मपरिधानमस्यासंभवात्तच्छून्यम् । उपपातकिनः पूर्वोक्ताः । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतस्त्वाह चान्द्रायणमिति । इदं च यत्र निष्कृतिर्विशेषतो नोक्ता तद्विषयम् । तत्रापि पापगुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपरेतूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योजनीयम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अन्यत्रातिदिशति एतदेवेति । अपिना पयःपराकयोर्ग्रहणम् ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणं वा ॥ पयसावापि मासेन पराकेणापि वा पुनरितियाज्ञवल्क्योक्तेरिति मनूक्तेषु प्रायश्चित्तेषु उपपातकेषु त्रयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्परन्ति न्यायात् इति ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । एतद्गोहत्याव्रतं ॥ अवकीर्णो भवेद्ब्रह्मचारीतु योषितमितियाज्ञवल्क्यः । बुद्धिपूर्वविषयंगोव्रतमबुद्धिपूर्वविषयचान्द्रायणम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णसंज्ञं पुरुषं वर्जयित्वा ॥ ११७ ॥

अवकीर्णीति काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिनिशि ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकारोऽवकीर्णो ब्रह्मचारिणो व्रतनियमः स्त्रीसंयोगलक्षणः सोस्यास्तीत्यवकीर्णो वक्ष्यति कामतोरेतसः सेकमिति काणेन गर्दभेनेति सगुणद्रव्यनिर्देशः । चतुष्पथेनेति देशस्य निशीति कालस्य नैऋतमिति देवताया पाकयज्ञविधानेनेति कर्तव्यताविधानं ननु च पशुयागाग्निष्टोमीयपशुयागाग्निष्टोमीयपशुमकृतयः सत्यं स एव पाकयज्ञप्रकृतिः सत्यधिकारेहि उक्तं च पशुरपि द्रवति पयोपि द्रवतीति पाकयज्ञाः पूर्णमासादयः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकीर्णप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति । पाकयज्ञसहचरितः पशुकल्पआश्वलायनगृह्णादवुक्तः । निशि रात्रौ । निर्ऋतिदेवताम् । एतच्चात्मौकिकाभावेव ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकीर्णो वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तत्त्रेण निर्ऋत्याख्यां देवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । अवकीर्णं [वर्जमित्युक्तंतस्यप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति षड्विंशः । पाकयज्ञविधानेन वैश्व-
देवविधानेन]^१ ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । काणेन गर्दभेन काणंगर्दभं पशुमालभ्य पाकयज्ञविधानेन पाकयज्ञप्रयोगेणस्मार्त्तनेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णी क्षतव्रतः निर्ऋतिदेवतां पाकयज्ञविधानेन समपाकसंस्थाप्रकारेण काणेन गर्दभेन ए-
काक्षिगर्दभेन निशि यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानंततश्चसमेत्यृचा ॥ वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यदा होममग्निहोमाश्च हृदयस्यायइति अतः समामेषु होमेषु मरुद्भ्य इन्द्राय बृहस्पत-
येऽग्नयेऽप्याहुतीर्जुहुयात् समित्यनया ॥ संमासिञ्चन्तु मरुतःसमिन्द्रःसंबृहस्पतिः ॥ संचायमग्निःसिञ्चतु प्रजयाच धनेनचे-
त्येतयाजुहुयान्मात्तवर्णिकत्वात् । देवतानां श्लोके वातमरुच्छब्दौ मरुद्बृहस्पतिशब्दलक्षणावतो वातादिषु स्वाहाकारादौ
मरुद्बृहस्पतिशब्दौ प्रयोक्तव्यौ न वातगुरुशब्दौ ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवन्नैर्ऋतदैवतमन्त्रैः । होमान् वपया मांसेन च प्रधानदेवतायै स्विष्टकृते चान्ततइति
तिस्र आहुतीः । तदन्ते संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यृचा एतद्व्यप्रतिपाद्यादिदेवतानां धृतेनाहुतीराहुतित्र-
यं जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । ततो निर्ऋतयै गर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते संमासिञ्चन्तु मरुतइत्येतया ऋचा
मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां धृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । [होमान् गर्दभरसादिहोमान् । तेच]^२ कामाय स्वाहा निर्ऋतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहे-
ति वसिष्ठस्मरणान् । समित्यृचा संमासिञ्चन्तु मरुतइत्येतयर्चा गुरुः बृहस्पतिः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह हुत्वाग्नौ विधिवद्धोममिति । संततमविच्छिन्नधारं । समेत्यृचासममा-
सिञ्चन्त्वित्यृचा ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवदग्नौ हुत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यृचा वातोवायुः इन्द्रः गुरुः बृहस्पतिः एषामाहु-
तीः सर्पिषा जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतोरेतसः सेकंव्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमंव्रतस्याहुर्धर्मज्ञाब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । अवकीर्णपदार्थनिरूपणमतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषयएवं विज्ञायते व्रतस्यास्येति । ब्रह्मच-
र्याश्रमस्थस्येति स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयं रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धोन्तरेणापि स्त्रीसंयोगं कामतःसेकेविधिरय-
मः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरा कामतइत्यवकीर्णलक्षणाभिधानं वातादिदैवतर्चाहोमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् ।
व्रतं ब्रह्मचर्यवनस्थर्यातिवन्नियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिव्रतंच तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रममः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । अपसिद्धत्वादवकीर्णवतोलक्षणमाह कामतइति । इच्छातो द्विजः ॥ अवकीर्णी भवेद्भत्वा ब्रह्मचारी
च योषितमिति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञावेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वादादीनामेवहोमोऽर्थवादः । कामतइत्यवकीर्णिलक्षणं ॥ अवकीर्णीभवेद्वत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । एतदकामतोरेतः सेकविषये प्रायश्चित्तमुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह कामतोरेतसः सेकमिति । अतिक्रमंलोपं व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतस्थस्य कामतः रेतसःसेकं रेतसः क्षरणम् ॥ १२० ॥

मारुतंपुरुहूतंच गुरुंपावकमेव च ॥ चतुरोव्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मतेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्याहुतिरिति विधेरर्थवादोव्रतिनः सतअवकीर्णिनः यत्ब्रह्मतेजोविविधविज्ञानोपार्जितं पुण्यंतद्देवतांदेवतामुपैत्युपसंक्रामति तत्र लयंगच्छतीत्यावत् । व्रतिनोपैतीतिविवक्षितम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकिरणाद्विक्षेपाद्व्रतस्थस्यावकीर्णीतियोगउक्तः । मारुतमितिप्रकृताहुतिस्तुत्युपयुक्तम् । गुरुं बृहस्पतिम् । ब्राह्मं वेदेन सहितं तेजः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । व्रतचारिणोवेदाध्ययननियमानुष्ठानजंतेजः तदवकीर्णिनः सतोमरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति अतस्तेभ्यआज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्मादिति शक्तम् । ब्राह्मं वेदाध्ययनजम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । व्रतिनोऽवकीर्णिनोब्राह्मतेजोमारुतादींश्चतुरोप्येति प्रविशति चतुर्थेत्याहुःब्रह्मवादिनइति श्रुतेः॥१२१॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिनः व्रतिनः बाल्ये [ब्राह्मं ?] तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति॥१२१॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ सप्तागारांश्चरैर्द्वैक्षंस्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । वसित्वा आछाद्य स्वकर्मावकीर्णोत्सीत्येवम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतकर्मशेषमाह एतस्मिन्निति । पूर्वोक्तंहोमं कृत्वा एतदब्दंकर्तव्यमित्यर्थः । गर्दभस्य हविरुत्पादनभूतस्याजिनंचर्म स्वकर्माधिकरणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतस्मिन्वकीर्णोख्येपापउत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्मरणात्स- गर्दभसंबन्धिचर्मप्रावृतोवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनंकुर्वन्सप्तगृहाणि भैक्षंचरेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्दभहोमोत्तरकृत्यमाह एतस्मिन्निति । एतस्मिन्वकीर्णिनिमित्ते । वसित्वा परिधाय । स्वकर्म- अवकीर्ण्यत्सीतिख्यापयन् ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एतस्मिन्नेनसि कामतःकृतेऽवकीर्णत्वे ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति गर्दभाजिनंगर्दभस्यचर्म ॥ १२२ ॥

तेभ्योलब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणंत्वब्देन सविशुध्यति ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातर्मध्याह्नापराह्णेषूपस्पृशनस्नानंकुर्वन्संवत्सरेण पूतोभवति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एककालिकं दिने एकवारम् । वर्तयन् भोजनेन प्राणस्थितिकुर्वन् । उपस्पृशनं स्नानंकुर्वन् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेभ्यः सप्तगृहेभ्योलब्धेन भैक्षेणैककालमाहारंकुर्वन्सायंप्रातर्मध्यदिनेषु च स्नानमाचरन्सोवकीर्णी- संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वाण एव शुध्यतीति भावः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । तेभ्योऽगारेभ्यः वर्तयन् जीवन् ऐककालिकमिति स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । उपस्पर्शनं स्नानम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः सामागारेभ्यः । त्रिषवणं त्रिकालम् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्युपपातकानि । अन्यतममित्यनुवादो न हि निमित्तानां समाहारसंभवः समुदायविवक्षायां न च कस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति । कोहि मनुष्यः सर्वाणि जातिभ्रंशकराण्यकार्याणि कुर्यात् । एकएवशब्दः प्रायश्चित्तानुदेशोऽशास्त्रतामसङ्गो न च साहित्यविवक्षान्युक्ता लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषं प्रति निमित्तानामतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्यर्थं स्य पितापितामहः सोमं न पिबेदित्यन्यतरस्य पितुः पितामहस्य वा सोममपीतवतो भवत्येव पशुर्यथा सत्यप्युभयश्रवणे यद्युभयंहविरितियाच्यादित्यन्यतरहविर्विनाशेषि भवत्येव पंचशरावः । एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम् । इच्छयेति विवक्षितमनिच्छयेति च प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिभ्रंशकरं पूर्वोक्तम् । इच्छया कामतः । सांतपनं समाहसाध्यम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि जातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मभ्यादन्यतमं कर्म विशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं समाहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तजातिभ्रंशकरमनूय प्रायश्चित्तमाह जातिभ्रंशेति । इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिव्रतज्ञातस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम् । अनिच्छया तु प्राजापत्यं कल्लूम् ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्याद्युत्कं कर्म ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इच्छया सान्तपनं कच्छं अनिच्छया प्राजापत्यं कल्लूम् ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासंशोधनमैन्दवम् ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यवकञ्च्यहम् ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सङ्करापात्रकृत्यासु मासंशोधनं पूर्वमुक्तेनेति । एवं सङ्करापात्रकृत्यास्त्विति संज्ञिभेदाद्बहुवचनम् । कृत्याशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कृत्यं कारणम् । ऐन्दवो मासः चान्द्रायणी यावको यवविकारः पेयलेह्यादिः । अत्राविशेषश्रवणे पीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावो विज्ञेयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संकरापात्रकृत्यासु संकरीकरणेषु [अपात्रीकरणेषु] च मासं क्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकल्लूकस्यैन्दवपदेन परिग्रहशङ्कानिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तो यावकैः प्रसूतिमात्रं यवानां चूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतदकामतः । कामतो द्विगुणम् ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । खराश्वोष्ट्रेत्यादिना सङ्करापात्रकृत्यासु निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तेषां मभ्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्ध्ये कुर्यात् । रुमिकीटवयोहृत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मभ्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागूंकथितामश्रीयान् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं संकरापात्रीकरणयोराह संकरेति । ऐन्दवं चान्द्रायणम् । यावको यवागूः सप्तमह्यहं भोक्तव्यः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । सङ्करीषु पात्रत्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्दवंचान्द्रायणं मलिनीकरणीयेषु मलावहेषु तप्ततप्तकृच्छं च्यहंयावकमयावान्म ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरः वर्णसंकरः अपात्रहस्ते दानकरणं कृत्यासु अभिचारादिक्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मासं मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीये कर्मणि तप्तः तप्तकल्लः स्यात् च्यहं यावकः यावकाहारः ॥ १२५ ॥
तुरीयोब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशोवृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सवनगतयोरारजवैश्ययोर्ब्राह्मणसमुक्तं ब्रह्म ततोऽन्यत्र त्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः । तथाच वृत्तस्य ग्रहणं सर्वक्रियार्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य सार्धवर्षवैश्यस्य नवमासान्शूद्रस्य । यत्तु स्त्रीशूद्रस्य वि-
द्वक्षत्रियवधइति तत्परित्यक्तत्वकर्मणोर्वैश्यवृत्तौवैश्यस्य वृत्तावेव वाऽधर्मस्थितयोः शूद्रस्य वृत्तद्विजशुश्रूषादि नमहायज्ञानु-
ष्ठानंचवृत्तशीलतिष्ठति गहने यथा समये त्वधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह तुरीयइति । ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य द्वादश-
वार्षिकादेः तुरीयश्चतुर्थभागः नतु मरणस्य तत्तुरीयभागासंभवात् तत्तदुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकाल्पत्वे । अत्रा-
पि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हतइतिशेषः । अष्टमांशोब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य । एवं षोडशइत्यत्रा-
पि शूद्रे वृत्तस्थे । अत्रच प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिशतापि स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधइति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्सं-
सर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम् । महापातकत्वेऽपि तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् । द्विजा-
तिकर्मभ्योहानिः पतनमिति वचनात्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिः स्यादिति ॥ १२६ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्रह्महत्यातुरीयोभागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थोभागः । एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविद्व-
क्षत्रवधइत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं । त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्दृष्टस्थक्षत्रियस्य कामतोवधे द्रष्टव्यं । वैश्ये साध्वाचारे का-
मतोहतेऽष्टमोभागः सार्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतोहते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्द । स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधोनास्तिक्यंचोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह तुरी-
यइति । तुरीयस्त्रैवार्षिकः । अष्टमांशः सार्धसांवत्सरिकः । षोडशोऽशोनवमासिकः एतद्व्रतस्थक्षत्रियादीनां कामतोवधे । ब्रह्म
हत्यायाइति तद्धर्मभिक्षामुण्डनादिप्रायश्चित्तं वृत्तस्थइति त्रिष्वनुषज्जनात् ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति क्षत्रियादिकर्मकर्तृकमित्यविरोधः । जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रागादद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरंदानप्रायश्चित्तसंभवद्विषयः । तपोनास्तीति वक्ष्यति दानेन वधनिर्णयकमित्यादि । अ-
कामतइति नवविक्षिप्तमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य । यदिवा सवनगतयोरेवाकामतइति कल्पनीयम् । वृषभैकोयासांसहस्रे ता-
वृषभैकसहस्राः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यागस्थक्षत्रियविद्वधातेतुकामतोब्रह्महव्रतमुक्तमकामतस्तत्राह अकामतइति । वृषभए-
कोगावश्च स्त्रियः सहस्रमिति वृषभैकसहस्रागावः ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिपूर्वकंपुनः क्षत्रियंनिहत्य वृषभेणैकेनाधिकंसहस्रंयासांगवांताआत्मशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेवाकामतोवधेऽप्याह अकामतइतिचतुर्भिः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमोयत्र समुदाये सतथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । वृषभैकावृषभएकोयासुगोषु एवमेकशतमित्यादिज्ञेयम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । कामतोवधएतदुक्तमकामतस्त्वाह अकामतस्तु राजन्यमिति । ऋषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासांताऋषभैकसहस्रागाः ॥ १२७ ॥

अ्यब्दंचरेद्वा नियतोजटी ब्रह्महणोव्रतम् ॥ वसन्दूरतरे ग्रामादृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्धःश्लोकस्तुरीयइतरस्यानुवादोजटीति चोरखट्वाङ्गधारणादिनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । तदुक्तंतत्रैवतेधर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशोनान्येषांसत्यपि संभवे सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिवप्रयोजनसत्त्वोपपत्तौदूरतइति-ग्रामान्निवृत्तिर्वृक्षमूले कुर्यादुक्त्वेति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अ्यब्दंचरेदिति दानाशक्तौ । एवंच अ्यब्दब्रह्महव्रतप्रायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकल्पत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्वादशवार्षिकव्रतानुकल्पत्वेन षष्ठ्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चित्द्वादशीत्यधिकगोशतदानंव्यवस्थापितं तद्विमादेवेति मन्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा संयतोजटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले रुतनिवासोब्रह्महणि यदुक्तंब्रह्महाद्वादशसमाइत्यादि तद्वर्षत्रयंकुर्यात् । नतु तुरीयोब्रह्महत्यायाइत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामादृक्षमूलनिकेतनइति वचनाद्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अतएवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्वृत्तानां कामतोवधापेक्षया वा विकल्पः । अत्र जटीतिविशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यं । ब्रह्महत्यायाइत्यादिविशेषणं भैक्षचर्याशिरोध्वजादिधारणाद्यर्थे । अ्यब्दतुरीयांशयोःसमानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतोऽकामतइति ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेदब्दंप्रायश्चित्तंद्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैश्यंवृत्तस्थंदद्याद्वैकशतंगवाम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्राष्टमोः । अनेन द्वादशोविधीयते । अतुल्यत्वादब्दन्यूनगुणस्य विधिरयमिति विज्ञायते । ननुवृत्तस्थइतिश्रुतंसत्यंसंप्रतिवृत्तस्थोवधकाले प्राङ्निर्गुणइति । यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदितिज्ञेयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेवेति सवनस्थवैश्यवधे । दद्याद्वैकशतंगवामिति वाकारः समुच्चयार्थः । व्रतान्ते एकवृषाधिकगोशतदानंकार्यमित्यर्थः । अन्यथाहि दानमुक्त्वा तदनुकल्पतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत । त्रिवर्षानुकल्पसहस्रव्यवस्थाश्रयणेनच वार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति । दद्याच्चैकशतमितिकचित्पाठः ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारंवैश्यंनिहत्य वर्षभेकंब्राह्मणादिः कुर्यात् । एकाधिकंवा गोशतंदद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवेति । जटादिधारणवृक्षमूलनिकेतनादिविशिष्टगोदानेनसह विकल्पितम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । ऋषभेणैकाधिकंगवांशतं एतदेव प्रकृतम् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥ वृषभैकादशावापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि मासषट्कनवकंच वृत्तस्थेतरभेदेनयोज्यम् । यथाश्रुतसंख्यंच गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकं द्विजोत्तमग्रहणंच प्रदर्शनार्थं सिता न वर्णतः किंतिहि शुद्धिसामान्याद्याबहुक्षीराख्यपत्या अनष्टप्रजाश्च ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमितिक-
चिप्ताः । तत्र वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभा-
धिकदशगोदानसहितमत्रोपदिष्टम् । उभयतोधिकस्यैकस्य वृषभस्य दानविधानाद्वैश्येऽधिकएको वृषभो देय इति गम्यते । व-
सेदूरतरइत्यादिनाच ग्रामान्तादिवासो वैकल्पिको ब्रह्महव्रतोक्तोऽत्र व्युद्ध्यते । जमीतित्वनुवादमात्रं शवशिरोधारणाद्यङ्गान्त-
रनिवृत्त्यर्थम् । अत्रच द्विजोत्तमइत्यभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव तद्रतमन्येषां स्वात्कृष्टवर्णहनेन भविष्ये बहुतराभिधानात्किंचि-
दाधिक्यमुन्नेयम् । सिता इति शूद्रवधप्रायश्चित्तोक्तत्वात्तत्रैवान्वितम् ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । एतदप्यकामतद्देवेव व्रतं शूद्रहा षण्मासंचरेत् । वृषभैकादशोयासांगवांताः शुक्लवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तस्थशूद्रेऽप्येवमित्याह एतदेवेति ॥ १३० ॥

(५) रामचन्द्रः । वृषभैकादशोयासांता वृषभैकादशगाः ॥ १३० ॥

मार्जारिनकुलौ हत्वा चाषमण्डूकमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिमहत्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायविधेः प्रायश्चित्तमेतत् । ननुचात्र साहित्यं न विवक्षितमित्यु-
क्तं यतो जातिभ्रंशकरादिषु कथंचित् एवं सर्वे चैकस्य हन्तार उपनयेयुः । अतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तं स्यात् । अर्थान्तरमे-
वैतद्वशेनैव तच्छक्यते वक्तुं तेनावृत्तेन हन्ता । अधिकवधे त्वन्यद्भविष्यति नैतच्छूयते न्यूनं वधे च न स्यात् । पयःपिबेदि-
त्यादिप्रत्येकविधेन संबध्यते न समुदाये प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु न चेत्स्थातुं लभ्यन्ते । यत्तावदुच्यते
साहित्यं न विवक्षितमिति तत्र न विवक्ष्यते यत्र प्रत्येकं संबन्धिवाच्यमर्थवद्यथा यस्य पितापितामहः सोमं न पिबेदिति यत्र पु-
नरविवक्ष्यमाणे वाच्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थं युक्ता विवक्षा यथा वक्ष्यति सहस्रस्य प्रमाणे पूर्णवानसीति अत्राविवक्षा-
यां सहस्रस्येति व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तैव विवक्षा । ननु च पदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य वि-
शेषणस्याविवक्षैव यथा यस्योभयंहविरित्युभयशब्दार्थं तत्र तुल्यं अत्र हविरुभयमिति च पदद्वये वक्ष्यमाणे वाक्यभेदो हवि-
रत्रोभयवेति यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमावश्यं भेदोऽन्यतरस्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथोभय-
शब्दे सर्वमस्ति । यच्छेदिति हविःशब्देन व्यवहितो भवति संख्यानुरूपत्वात् गुणानुवादकत्वात् संभवति । अविवक्षिते
च तस्मिन् परिशिष्टवाक्यमर्थवाद एव इह पुनः समुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमनर्थकं तथा सैता-
वद्वाक्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथा स्यात् शूद्रहत्याव्रतमित्येतावद्वक्तव्यं स्यात्प्रायश्चित्तमात्रेण शूद्रहत्या इति एतावता मेवार्हसा संभवति ।
तथान्यदप्येवंजातीयकं विशेषणं न विवक्ष्यत समानन्यायत्वात् । फलदानं तु वृक्षाणामिति ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् । पौरुषे-
यंचेदवाक्यं नैव वैदिकं वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इहतु बुद्धिपूर्वं प्रयोगे मात्रायामप्ययु-
क्तमानर्थक्ये तस्मात्साहित्यविवक्षा विशेषणविवक्षायुक्तैव यच्चोक्तं कथंचेदिति सर्वमेवेति च तत्राप्याखेटकमृगयादावदाहिनो-
वोपपाद्यतयैव यदप्युक्तमतिरिक्तसद्भावेन तन्निमित्तमिति तदप्युक्तं नत्वाधिक्ये पूर्वेषां नाशोन्यनेषु च तथैव कल्पना
कार्या ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाषः त्वर्णकाकः शतपत्रः । शूद्रहत्याव्रतं कुर्याच्छूद्रवधंप्राप्यतमकच्छमिति संबन्धोक्तम् । एतच्च कामरुते ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । बिडालनकुलचाषभेककुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्रवधइत्युपपातकप्रायश्चित्तंगोवधव्रतंचान्द्रायणंचरेत् । नतु शूद्रे ज्ञेयस्तुषोडशेत्यादिप्रायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जारघृष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासव्रतमाह मार्जरेति । चाषं शतपत्राख्यपक्षिणम् । चान्द्रायणमितिकेचित् । तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वादुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतो नुक्तस्थलइति भावः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रहत्याव्रतंप्रत्येकंचरेदिति ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाषं त्वर्णकाकम् नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शूद्रहत्याव्रतंकामरुतेतमकच्छंचरेत् ॥ १३१ ॥

पयःपिबेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा ब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्येकवधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते पयःक्षीरंप्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य नापः सत्यामप्युभयार्थतायां यथा पयसा जुहोति । यथैववराहशब्दो मेधे पर्वते सूकरे वर्तते प्रसिद्धतरसूकरेन पर्वतादिप्रवृत्तौ समानाधिकरण्यमपेक्ष्यतेवराहो हिमवान्वराहः पारियात्रइति । प्राकृते च भोजने भक्तादौ शरीरस्थित्यर्थप्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति । तपो रूपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तं तापयति दुःखयतीति तपोऽतो यथा प्राणायामघृतप्राशनमिति नात्र पौरस्य भोजनं निवर्त्यते । एवमिह नाचमनं निवर्तयति यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधतइति नापः पयःपानेन विकल्पिताः । किंति हि उपस्पृशेत् स्रवन्त्यामिति पयःपानात्तद्रमणे अध्वगमनशब्दोक्तः । स्रवन्त्यां स्रवन्ति वचनात्तडागसरसोर्निवृत्तिः । अब्दैवतं आपोहिष्ठेत्यादि ऋक्समुदायोक्तं पवमानसूक्तं स्मृत्यन्तरेषु कशरभोजनमेकार्थलोहदण्डंच दक्षिणेति । ब्रजेन देशान्तरप्राप्तिरित्येव किंति हि पदाभ्यांगमनम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतस्त्वाह पयःपिबेदिति । पयः क्षीरमल्पम् । योजनं वाध्वनो ब्रजेदिति भेषजार्थं तर्हि सः । क्षत्रियादीनां उपस्पृशेदिति द्वयम् । ब्राह्मणस्य उपस्पृशः स्नानम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेति तृचम् ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थः त्रिरात्रं प्रति योजनमध्वनो ब्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्यादि सूक्तं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात् पूर्वपूर्वासं भवउत्तरोत्तरपरिग्रहो न तु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामकामतो वधे प्रायश्चित्तचतुष्टयमाह पयइति । तत्राप्यशक्तितो व्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात् । पयोत्र दुग्धं हत्वा ग्रहं पिबेत् क्षीरमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । त्रिरात्रं व्रतचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । स्रवन्त्यां पुण्यनद्याम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेति ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । असकृत्कृतविषयमेतत्सकृत्कृतविषयेऽप्याह पयः पिबेत् त्रिरात्रं वेति । अब्दैवतं हिरण्यवर्णइत्यदिकम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पयः दुग्धं त्रिरात्रं वा पिबेत् । अध्वनो योजनं त्रिरात्रं ब्रजेत् । उपस्पृशेदिति भेषजार्थं न कूलायां क्षत्रियवैश्ययोः स्रवन्त्यां उपस्पृशेत् स्नायात् ॥ १३२ ॥

अभिकाष्णायसीदद्यात्सर्पहत्वा द्विजोत्तमः ॥ पलालभारकंषण्डे सैसकंचैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणमतत्रं तीक्ष्णामायसीमभ्रिकाष्णायसीग्रहणंकाशदिनिवृत्त्यर्थंषण्डे नपुंसके तच्च-
तुर्विधं अरेतोवा संरेतोवाऽप्रवृतेइन्द्रियमुभयव्यञ्जनंवा सप्राणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तंब्राह्मणस्य शूद्रस्य भेषस्य छाग-
स्यच ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्रि खनित्रं काष्णायसीं सर्वलोहाम् । द्विजोत्तमइति विप्रोपीत्यर्थः । पलालभारकं भा-
न्यतृणभारं पञ्चरुष्णलसीससहितम् । षण्डे नपुंसके मानुषएव ॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्पहत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णायलोहदण्डं दद्यात् । नपुंसकं हत्वा पलालभारंसीसकंच माषकंब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायश्चित्तमाह अभ्रिमिति द्वादशभिः ॥ अभ्रिःस्त्री
काष्ठ कुद्दालः ॥ अभ्रिस्तीक्ष्णकोणयुक्तातीक्ष्णामलोहदंडं च षण्डेहतेतच्चतुर्विधं रुत्रिमारुत्रिर्मोभयव्यञ्जनसंश्लेषेन्द्रियंचेति
मनुष्यादिसाधारणकर्मानधिकृतवाविशेषात् । माषकं माषपरिमितसीसकं पलालभारसहितम् । [विशुद्धिमतापितृजत्वे-
पिजातंतुवादरायणइत्यत्रस्त्रीपुंसोर्ग्रहणंनतुषंडस्यपुण्यपापयोर्वचनस्यैवप्रमाणत्वादिति]^१ ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । अभ्रिःकुद्दालकः पलालभारं दद्यादित्येव माषकंमाषपरिमाणम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पहत्वा काष्णायसीमभ्रिं लोहदण्डं दद्यात् । षण्डे नपुंसके हस्ते धान्यस्य पलालभारं दद्यात्
धान्यस्यपलालभारंपवारमिति । सैसकंमाषकं सीसस्य माषमात्रम् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ॥ शुके द्विहायनं वत्सं क्रींचं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहःसूकरस्तस्मिन्हते घृतघटं दद्यात् । चतुराढकद्रोणोहायनःहायनोवर्षवत्सोगोजातीयो-
वालः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । द्रोणमष्टाविंशतिपलाधिकपलशतम् । द्विहायनं द्विवर्षं वत्सं गोः
॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । सूकरे हते घृतपूर्णं घटंब्राह्मणाय दद्यात्तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणंतिलं
दद्यात् शुके हते द्विवर्षवत्सं क्रींचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षवत्संब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतकुम्भं मध्यमघटपूर्णघटम् । तिलद्रोणं द्रोणपरिमितंतिलं तित्तिरौ पक्षिणि हते । द्विहायनं
वत्सं घटद्वयसं गोवत्सं दद्यादित्यध्याहार्यम् । एवं त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दद्यादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देववत्सरविशेषणम् ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वराहेतु हते घृतकुम्भं कुम्भः पलशतरूपः । क्रींचं हत्वा त्रिहायनं वत्सं ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसं बलाकांच बकं बर्हिणमेव च ॥ बानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । हंसादयः पक्षिणो बानरोमर्कटः । स्पर्शयेद्दद्यात्प्रत्येकवधेचैतत्प्रायश्चित्तं इन्द्रानिर्देशादित्यु-
क्तम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका विशकण्ठी । बर्हिणं मयूरम् । मातं शतषत्राख्यपक्षिणम् । स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । हंसबलाकामयूरवानरश्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिणं मयूरं । स्पर्शयेद्दद्याद्वाधेनुम् ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासोदद्याद्भयंहत्वा पंचनीलान्वृषान्गजम् ॥ अजमेषावनङ्गाहंस्वरंहत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । हयोश्वोगजोहस्ति अनङ्गान्पुंगवोऽजमेषवधे स्वरवधे । अनङ्गुत्साहचर्यादिकहायनोगो-
वत्सः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वासः प्रकृष्टं हयं केनान्यपरिगृहीतम् । एवं गजमपि । अजमेषौ हत्वा अनङ्गाहमनोवहन-
भाक्तं वृषं दद्यात् । एकहायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वंहत्वा वस्त्रंदद्याद्धस्तिनंहत्वा पंचनीलान्वृषभान्दद्यात्प्रत्येकंछागमेषौ हत्वा वृषभंदद्याद्भयं-
हत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । नीलान् नीलवर्णान्पञ्चगोवृषान्गजंहत्वादद्यादित्यन्वयः । अनङ्गाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः । एक-
हायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकहायनमनङ्गाहमित्यनुवर्तते ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजमेषौ हत्वा अनङ्गाहं । स्वरंहत्वा एकहायनं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

ऋव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुंदद्यात्पयस्विनीम् ॥ अऋव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रंहत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋव्यादास्तरक्षुसिंहमृगादयः । अऋव्यादाः रुरुषदादयः । धेनुर्गेरिव । कृष्णलंविशिष्टपरिमाणं-
सुवर्णं दण्डाधिकारशारूपरिभाषा । अन्यत्रलौकिकमेव शतकृष्णलंघृतमायुष्कामइति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋव्यादान् मांसादान् मृगान् हिंस्रव्याघ्रादीन् । धेनुं सवत्सां पयस्विनीं बहुक्षीराम् । अ-
ऋव्यादान् मृगादीन् हरिणादीन् । वत्सतरीं द्विहायनीं गाम् । उष्ट्रमपरिगृहीतम् । कृष्णलं सुवर्णकृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । आममांसभक्षिणीमृगान् व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरांधेनुंदद्यात् आममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौढ-
वत्सिकांदद्यात् उष्ट्रंहत्वा सुवर्णकृष्णलंरक्तिकांदद्यात् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋव्यादान् व्याघ्रादीन् । पयस्विनीं प्रभूतदुग्धाम् । वत्सतरीं प्रौढवत्सिकाम् । कृष्णलं सुवर्ण-
स्य ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । ऋव्यादान्मृगान् व्याघ्रादीन् कृष्णलंकृष्णलपरिमाणंसुवर्णम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋव्यादान् व्याघ्रादीन् । मृगान् अऋव्यादान् कुरंगादीन् । वत्सतरीं धेनुं उष्ट्रं हत्वा कृष्णलं
सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ॥ १३७ ॥

जिनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः । अमत्याच प्रमाप्य स्त्रीशूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १॥] †

(१) मेधातिथिः । अनवस्थिताबहुभिःसंगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽनवस्थिताभवन्ति । नपुनःशास्त्रातिक्रममात्रं तथासति न परपुरुषसंप्रयोगएव लभ्यते । वर्णक्रमेण जीनादिदानात् जीनंचर्मपुटमुटकाधारादिप्रयोजनं कार्मुकंधनुः बस्तःछागोऽविर्मेघः । पृथग्ग्रहणं लिङ्गादुक्तंसमुदाये प्रायश्चित्तमिति । केचिद्वेति पठन्ति तदयुक्तं हिंसाप्रकरणात् ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीनंचर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेघः । पृथक् क्रमादेकैकमारणे । अनवस्थिताः अनियताः अनियतवर्गगानारीः ॥ १३८ ॥

(३) कुड्डूकः । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियोलोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेघान् शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेघः । अनवस्थिताः अनेकपुंड्रकाः । अकामतइति शेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ दुर्वृत्ता ब्राह्मविदूक्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्यतु । इति धनुर्बस्तमर्विक्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ अत्र दुष्टास्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतंचरेदिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अनवस्थिता अतिचारिणीः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवस्थितां व्यभिचारिणीं हत्वा जीनंधृतजलाधारं चर्मकोशं ब्राह्मणीवधे दद्यात् । क्षत्रियायाः वधे कार्मुकं दद्यात् । वैश्यायाः वधे बस्तं छागं दद्यात् । शूद्रायाः वधे अविर्मेघात् अन्त आचामेत् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णोकं सर्पादीनामशक्नुवन् ॥ एकैकशश्चरेत्कच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्णोकः शुद्धिः हिंसायां दानमुर्यामिति दर्शयति न च तस्यैकैकश इति लिङ्गात् केचित्समुदायेपीति । द्विज इत्यादिपादपूरणं अविशेषग्रहणे कच्छशब्दं प्राजापत्य इति स्मरन्ति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानेनेति सर्पादीनां न मार्जारादीनाम् । एकैकशः प्रत्येकम् । कच्छं प्राजापत्यं तस्यैव कच्छेषु प्रथमपाठात् । तथाच कार्णायसदानाभिसक्तावेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षापकर्षापेक्षया प्राजापत्याधत्तद्वैगुण्यादि योज्यम् ॥ १३९ ॥

(३) कुड्डूकः । अभिप्रशृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकंवधे कच्छं प्राथम्यात् प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थंचरेत् । सर्पादयश्चाभ्रकार्णायसीदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तप्रायश्चित्ताशक्तौ प्रतिस्वं कच्छमेकं चरेदित्याह दानेनेति । द्विजो नरमात्रं छत्रिन्यायेन अतएवोपसंहारे वक्ष्यति ॥ एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिरिति । कामतस्तु चान्द्रायणं एतच्च कामकृत इति वक्ष्यति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । वधनिर्णोकं वधपापशुद्धिम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पादिवधनिर्णोकं प्रायश्चित्तं दानेन कर्तुमशक्नुवन्तदा एकैकशः कच्छं द्विजः चरेत् ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमाणे ॥ पूर्णे चानस्यनस्थानु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । त्वल्पशरीरत्वमिहास्थिमत्त्वमनस्थिसाहचर्यात् । अनःशकटस्तत्संख्यानमेतत् । उक्तार्थसत्येव ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थन्वतां अस्थिमतां अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तूनां ज्येष्ठकलासादीनां सहस्रस्य । अनस्थां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽनसि शकटवासे भारे हते शूद्रहत्याव्रतं तप्तकलम् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अनस्थानां सत्त्वानां पूर्णेऽनस्यनस्थभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूर्णे पर्याप्तभार इति यावत् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां सत्त्वानां कलासादि पूर्णे चानसि शकटे प्रमाणे अनस्थां तु पुनः अनसि पूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कलं चरेत् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥ अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुष्यति ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । किञ्चिदिति त्वल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनो मूल्यतश्च पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत् । अनुक्तनिष्कृतयश्चास्थिमन्तो ज्ञेयाः आत्मनिरीधः प्राणायामः मलिनीयेषु यत्कृमीकीटवयो ग्रहणं तदुपचितग्रहपरिमाणार्थं इदं तु ये क्षुद्रमशकादयः ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थिमतां सहस्रानवधे किञ्चिदद्यादिति पणो देय इति सुमन्तुवचनात्पणो देयः । अनस्था-मिति शकटभारादूनवध एतत् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कलासादीनां प्रत्येकं वधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात् किञ्चिदेवेति । पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च ॥ सव्यात्कृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्राहः ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च उक्तसर्पाद्यतिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वधे किञ्चिदेव । अनस्थिमतां शकटान्यूनैः प्राणायामः । तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः प्राह ॥ सव्यात्कृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ गायत्र्यनधिकारिणां मनसा । संन्यासिनां प्रणवेनैवेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । किञ्चिच्छब्देन मुख्यकमुच्यते इति व्याचक्षते ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिर्किञ्चिच्चत्वारिपुष्कलं ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपान्त्रं विधीयते इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां वधे किञ्चित् अष्टमुष्टि किञ्चिच्छेत् किञ्चिद्विप्राय दद्यात् ॥ १४१ ॥

फलदानां तु दक्षाणां छेदेन जप्यमृक्शतम् ॥ गुल्मवर्जलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । फलदा आश्रकण्टक्यादयः ऋक्शतं जपो द्विजानां शूद्रस्य तर्हि किञ्चिदाहुर्निधनार्थमशुष्काणामि त्युपपातकप्रायश्चित्तं न तिमहत्त्वाद्यदि न तद्भवति किमर्थं तर्ह्युपपातकेषूपदेशो भूयो भूयः प्रवृत्तस्यादिति । तस्माच्छूद्रस्य द्वि रात्रि रात्रादीत्येव कल्पयेत् । गुल्मादयो व्याख्याताः लतावृक्षशाखाः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्शतं गायत्र्या ऋचः शतावृत्त्या जप इत्यर्थः । गुल्मा बीजपूराद्याः । वलयः कूष्माण्डा-

आः । लतावृक्षारोहिण्योवल्यः । वीरुत् दूरप्रसारिणी लता । पुष्पितानांचेति सर्वत्रान्वितम् । तथा फलदानामित्यपि ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । फलदानामाश्रादीनांवृक्षाणांगुल्मानांकुब्जकादीनांवल्लीनांगुडूच्यादीनांलतानांवृक्षशाखासक्तानांपुष्पितानांच वीरुधांकूष्माण्डादीनांप्रत्येकंछेदने पापप्रमोचनार्थंसावित्र्यादिकृक्षतंजपनीयं ॥ इन्धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदंफलवृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तंसकृदबुद्धिपूर्वकविषयंवेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षादिवीरुदंतानां छेदेष्याह । ऋक्षतं ऋगत्र गायत्री । वीरुधां कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यफलदायिनांपुष्पितानांभोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलादिविरुद्धे हतानां ऋक्षतं गायत्रीसंजाप्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानांसत्त्वानांरसजानांच सर्वशः ॥ फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशोविशोधनम् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाद्भक्तसक्तत्वादेश्विरस्थिताद्यानिजायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः । रसजानामितिगुंडोदश्रिदादिभ्य उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पोद्भवानि । घृतप्राशः अशनप्रारंभेघृतंपातव्यंप्रशब्दआदिकर्मणि तेननप्राकृतंभोजनंनिवर्तते । यथापयोव्रतादौतथाचैतेप्राणिनः क्षुद्रजन्तवोयेषांवधेप्राणायामउक्तस्तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान् तस्मादाचमनवत् घृतप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्नाद्यभोदनादि । सत्त्वानांरुमीणाम् । रसोगुडादिस्तज्जानाम् । घृतप्राशोघृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटस्थित्वेनत्वधे । अन्यथातु प्राणायामएव ॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अन्नादिषु जातानांगुडादिरसजातानांचोदुम्बरादिफलसंभवानांमधूकादिपुष्पोद्भवानांच सर्वप्राणिनांवधे घृतप्राशनंपापशोधनम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अन्नेति । अन्नाद्यजानां धान्यादिषुजातानां सत्त्वानां प्राणिनाम् । घृतप्राशः दिनमेकं किंचिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अन्नाद्यजानांवधइति शेषः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यजानां सत्त्वानां ज्ञानानाम् ॥ १४३ ॥

कष्टजानामोषधीनांजातानांच स्वयंवने ॥ दृथालम्बेऽनुगच्छेद्वांदिनमेकंपयोव्रतः ॥ १४४ ॥ .

(१) मेधातिथिः । फालकुङ्कुलादिनायाःकृष्टेजायन्ते । याश्चस्वयंवने तासांवृथारंभेगवादिप्रयोजनेन विनाछेदनं गवामनुगमनं । दिनमेकंपरमहर्षायपरिचर्यते । पयोव्रतंभोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कष्टजानां कृष्या जनितानाम् । वृथा अग्निगवादिप्रयोजनंविना । आलम्बे हिंसायाम् । अनुगच्छेत् गोहत्याव्रतवत् । पयोव्रतः क्षीरमात्राहारः । ज्ञानात्कृतमुक्तक्रमेण । अज्ञानकृतंतदर्धेन ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कर्षणपूर्वकजातानामौषधीनांपष्टिकादीनांवने च स्वयमुत्पन्नानांनीवारादीनांनिःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एष्वेकमहोगोरनुगमनंकुर्यात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कष्टजातानां कृषिजातानाम् । वने स्वयंजातानां नीवारादीनाम् । एतेषामुपपातकमकरणपठित

त्वेऽपि लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमितिकेचित् । तन्नवाचनिकत्वात् । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ वृक्षगुल्मलतावी-
रुच्छेदेने जप्यमृक्षतमिति उपपातकप्रकरणपठनंतु निवृत्तितात्पर्यकमिति । अतएव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥१४४॥

(५) नन्दनः । वृथालम्भोवृथाच्छेदकः पयोव्रतः क्षीरान्नः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृष्टजानां हृलेनोत्पादितानां ओषधीनां वृथालम्भे वृथाच्छेदे गांअनुगच्छेत ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोह्यंस्यादेनोहिंसासमुद्भवम् ॥ ज्ञानाज्ञानकृतंकृत्स्नंशृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसासमुद्भवंहिंसातत्पन्नमेनः पापमेतैरनन्तरोक्तैःप्रायश्चित्तैरपोह्यमपनोद्यंबुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपू-
र्वकृतंवा अनाद्यभक्षणेऽभक्ष्यभक्षणेयथापापमपोह्यते तथाशृणुत ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनोऽमोक्षंशोध्यम् । अनाद्यस्याभक्ष्यस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमितिशेषः ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुकः । एभिस्तुप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापंज्ञानाज्ञानकृतंनिर्हरणीयं । इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तंवक्ष्य-
माणंशृणुत ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अभक्ष्यभक्षणे तत्प्रतिजानीते एतैरितिषोडशभिः । ज्ञानाज्ञानकृतमे-
वापोह्यंनाश्यम् । अनाद्यभक्षणे प्रायश्चित्तं शृण्वन्त्वित्यन्वयः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीपीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यंप्रणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४६॥

(१) मेधातिथिः । मेखलादीनानिषेधादुपनयनंविज्ञायते । ततश्चस्मृत्यन्तरात्तप्तमरुच्छसहितं एवंहिगौतमः अमत्या
मद्यपानेपयोधृतमुदकंवायुश्चेतिच्यहंतमातितमरुच्छत्रतोऽस्यसंस्कारः । सुराचात्र नपैष्टीर्कितर्हिगौडीमाध्वी कुतएतत्स्मृत्यन्त
रदर्शनात् ॥ प्रमादान्मद्यमसुरांसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारोदशरात्रेणशुध्यति ॥ पैश्याश्च प्रमादपाने प्रत्यवायः
प्रायश्चित्तात् । व्रतंविधितोविज्ञायसंवत्सरं कणभक्षश्चान्द्रायणाभ्यासोवा । मतिपूर्वतयोरपिपानएतदनिर्वेश्यंकिंतर्हियेनप्राणा-
नामन्तोभवतिकिंततत्र मुख्या या सुरोक्ता । अभ्यासेचैतद्दृष्टव्यं सकृत्पाने सुरापाने चान्द्रायणमाचरेदिति श्रेयमत्रव्यव-
स्थाबुद्धिपूर्वपैश्याःपानेप्राणान्तमेवतस्याएवाबुद्धिपूर्वसकृत्पानेकणभक्षणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वच । अन्येषांतु
मद्यपानांबुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वसकृत्पानेतमरुच्छसंस्कारगोमूत्रयावकद्रव्या । अबुद्धिपूर्वमसकृत्पा-
नेपैष्टीवत् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वारुणीं गौडीं माध्वीं च क्षत्रियविशौ त्रिविधसुरेतरद्राक्षादिमद्यं च ब्राह्मणः पीत्वित्यर्थः ।
संस्कारेणैव पुनःसंस्कारेणैव नतु तंविना तच्च गौतमोक्तमरुच्छप्रायश्चित्ताचरणंकृत्वा कार्यम् । मतिपूर्वमपि तत्पाने
प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमनिर्देश्यं नोदृष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम् ॥ १४६ ॥

(३) कुङ्कुकः । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्लानान्देदमुख्यपैष्टीसुराविषयंवचनंकिंतु तदितरविषयं । तत्र
यथाचैका तथा सर्वागौडीमाध्वीर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं तेनाबुद्धि-
पूर्वकंगौडीमाध्वीं च पीत्वा गोतमोक्तंमरुच्छंकृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति । तथा च गोतमः अमत्यामद्यपाने पयो-

घृतमुदकंवायुं प्रत्यहं तमरुच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्योर्न-
राधिप ॥ तमरुच्छ्रविधानं स्याद्भोतमेन यथोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यमिति शास्त्रमर्यादा ।
तथा गौडीमाध्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान्वाभक्षयेदब्दमिति प्रायश्चित्तमुक्तं ।
अतएव गौडीमाध्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे ॥ यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ॥ कणान्वा भक्षयेद-
ब्दपिण्याकंवा सरुन्निशि ॥ सुरापापापनुत्त्यर्थं बालवासाज्जदीध्वज्जीति पैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनव-
विधमद्यस्य प्रत्येकपाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिम-
द्यपाने तु ॥ मतिपूर्वसुरापाने कृते वै ज्ञानतो गृह ॥ रुच्छ्रातिरुच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारएव हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्वि-
विधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सुरापानादिविषयकमाह षड्भिः । वारुणीं पैष्यतिरिक्तां महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात् ।
तदुक्तं गौतमेन गौडीमाध्योरमत्या पाने पयआदिच्यहं तमरुच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारइति ॥ भविष्येत् ॥ अकामतः कृते
पाने गौडीमाध्योर्नराधिप ॥ तमरुच्छ्रविधानं स्याद्भोतमेन यथोदितमिति ॥ अत्र हेतुर्मतिपूर्वमिति । पैष्यतिरिक्तभक्षणे प्रा-
णान्तिकमनिर्देश्यं न प्रायश्चित्तत्वेन कथितमिति ॥ मत्यापाने त्वसुरयोः कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ रुच्छ्रातिरुच्छ्रौ भवतः पुनः
संस्कारमर्हतीति भविष्योक्तेः । असुरयोरनुदराकवशीषत्सुरयोगौडीमाध्योः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । संस्कारेणोपनयनेन मतिपूर्ववारुणीपानं अनिर्देश्यप्रायश्चित्तव्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्ति-
कमिति प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारुणीं पैष्टीं कुशवारि कथितोदकं च्यहं पिबेत् । मतिपूर्वं प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं अनिर्देश्यं
नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायश्चित्तं भवति ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पञ्जरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत् । ननु च मद्यशब्दस्य
सामान्यशब्दत्वान्मद्यभाण्डस्थिता इत्येव सिद्धे अपः सुरेत्यादिनवक्तव्यं सत्यं यद्यपि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदेन-
स्यात् सतितस्मिन्कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् । सुराभाजनस्थानामधिकतरततोऽतः कल्पनावृत्त्यर्थं समप्रायश्चित्तवचनं पं-
चरात्रं शंखपुष्पीश्रितं पयो घृतयहणात्पयः क्षीरमेव क्षीरहविषं रेव घृतशब्दः । सुघृतशब्दः साधुः शंखपुष्पीनामौषधिस्तथा मू-
ष्टकथितं पंचाहानि पयः पातव्यम् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपलभ्यगन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशोः ब्राह्मणस्य तु तादृक् मद्यभाण्डस्थजलपाने
शङ्खपुष्पीसंज्ञकौषधिसहितं यत्क्षीरं श्रितं तत्पानं पञ्चरात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शंखपुष्पाख्यौषधिप्र-
क्षेपेण पक्वं क्षीरं नूतदकं शंखपुष्पीविपक्वेन च्यहं क्षीरेण वर्तयेदिति बोधाग्रनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव
गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति
मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । सुराभाजनस्था सुरात्र पैष्टी शङ्खपुष्पीश्रितं चोरिकाशङ्खपुष्पीस्यादित्यौषधिस्तस्या श्रुतं पक्वं क्षी-
रम् ॥ १४७ ॥

(६) नन्दनः । सुरा पैष्यादिर्मद्यमदकरद्रव्यम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराभाजनस्थाः तथा मद्यभाण्डस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं कथितंपयः पञ्चरात्रं पिबेत् ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ॥ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिबेन्न्यहम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिवत्प्रतिगृह्य त्वस्तिवाचनिकेन एवंदत्त्वेत्यपि ब्रीह्यादौ न दोषः । कुशोदर्यः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मदिरां सुरां दत्त्वा शूद्रायापि पिबेत् कुशवारि । विधिवत्प्रतिगृह्य चेति जन्मान्तरे यत्प्राप्तुमिच्छति तस्य दानार्हत्वात्सुराप्राप्तिकामः सुरामपि विधिवद्ददाति युज्यते । तथा शूद्रपीतोच्छिष्टापः पीत्वा विधिवत्सातपनकुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि ज्यहं पिबेदित्यर्थः ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च त्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् ब्राह्मणोदर्यकथितमुदकं ज्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्पृष्ट्वेति । स्पृष्ट्वा देवाद्यर्थं दत्त्वा परस्मै प्रतिगृह्य त्वस्तिपूर्वकम् । कुशवारिकुशोदकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्यहं कुशवारि कथितोदकं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापस्य गन्धमिति सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धमाघ्राणे लघीयः । भाण्डान्तरस्थितायाः प्रप्तिरघ्रायैव अन्येतुव्याचक्षते सुरापस्य ब्राह्मणस्य आघ्राणेऽप्येतदेव सोमप इति वचनाद्दर्शपूर्णमासयाजिनः कल्पेन । घृतं प्राश्येति अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः सुराग्रहणान्नमद्यस्य ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धं तत्पीतसुरागन्धम् । अप्सु जलान्तः प्राणानायम्याघमर्षणेन । त्रिः त्रिःपाठेन । घृतं घृतमात्रं तद्दिने । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंवन्धिनं गन्धमाघ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपः सोमोत्रयज्ञावशिष्टः सुरापस्य पुंसः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्ज्य त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति । असोमपस्य द्विजस्य प्राणायामात्रम् ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासं स्पृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । विण्मूत्रग्रहणं रेतस उपलक्षणार्थं । स्मृत्यन्तरे पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति । किंजातीयविण्मूत्रप्राशन एतन्मनुष्याणामेव अन्येषां तु वक्ष्यामः । अत्रापि तमकुल्लूकं समुच्चीयते । दर्शितश्च हेतुः द्विजातय इति विवक्षितं शूद्रस्यान्यद्वक्ष्यामः अज्ञानादित्यनुवादः । कोहिज्ञात्वा विण्मूत्रमश्नीयात् यथामद्यपान एतदेवोक्तं मद्यं भुंक्ता चरेत्कुल्लूमिति यदितु संस्कारो भवति तदावचनात्तुल्यमेव ॥ १५० ॥

(१) कुशोदकम् = कुशैः सह कथितमुदकम् (न)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञानादपि किंपुनर्ज्ञानतः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानगन्धम्र । पुनःसंस्कारः स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तः । द्विजातयइत्यस्य ब्राह्मणमात्रपरतानिरासार्थं त्रयोवर्णाइति ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वराहादीनांवक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकमनुष्यसंबन्धिमूत्रंपुरीषंवा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसंवा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरासंस्पृष्टभक्षणेपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृशरसाद्यज्ञानं विवक्षितं अन्यथापूर्वापरविरोध इति प्राश्यभुक्तापुनःसंस्कारमर्हतीत्यन्वयः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । सुरासंस्पृष्टद्रव्यमिति शेषः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्रेतःस्पर्शात् ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतानिवेदव्रतानि तदद्युक्तं ग्रहणार्थत्वात्तेषांकुतः प्राप्तिः तस्माद्यान्युपनयनकाले मादिवात्वाप्सीः सायंप्रातः समिधमादध्या आचार्याधीनो भवत्येवमादीनि च व्रतानि निवर्तन्ते ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगात्पुनःसंस्कारविधिमाह वपनमिति । व्रतानि वेदव्रतानि मधुमांसवर्जनादीनि च । तेन होममात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारान्तर्गततया वपनादेस्तस्यापि प्राप्तौ प्रतिषेधति वपनमिति । व्रतानि मधुमांसादीनि [नवर्ज्यानि]* ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतानि वेदाभ्यासादीनि निवर्तते ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च समरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषामन्नं भुज्यते तेऽभोज्याः पुरुषा अश्रोत्रियस्त्रीसंग्रामजीव्ययाज्ययाजकादयः । शूद्रजातिग्रहणादेवजातिर्निर्देशात्स्त्रीग्रहणं लब्धसवर्णार्थं विज्ञेयं उच्छिष्टं तदास्पृष्टं यच्च नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति तस्य विषयो दर्शितः । शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने पूर्वत्र कुशवार्युक्तं इहतु समरात्रं यवानिति । अगामिकत्वादस्यार्थस्योभयत्र भक्ताद्युच्छिष्टभोजने दंष्ट्रव्यं अभक्ष्यं मांसं प्लवहं सचक्रवाकादीनां इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रष्टव्यं अन्यत्र शेषेषूपवसेदहरिति । एतदेव पयः पीत्वा सूकरोष्ठादिभ्यो अन्यत्र तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तरास्नानात् । सक्तुपानं यवकपानं भवत्येव ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां राजादीनाम् । स्त्रियः सवर्णाया अभ्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टं चान्नम् । अभक्ष्यं मांसं जालपादादीनाम् । यवान् यवागूं पिबेत् स्मृत्यन्तरोक्तप्रसृतयावकविधिना । एतच्च कामतः कृतेऽनिन्दिताभ्यान्नाशने तु द्विगुणादि तत्र तत्रोक्तम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अभोज्यानां नाश्रोत्रियकृते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा समरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कच्छमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन

सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथाद्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टंशूद्रोच्छिष्टंवा भुक्तैतदेव कुर्यात्तथा ऋग्यादसूकरोष्ठा-
णामित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्ततन्निषिद्धमांसंभुक्तेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । कदन्मभक्षणविषयकमाह । अभोज्यानां नाश्रोत्रियहुतेयज्ञइत्यादिचतुर्थाध्यायोक्तानांविशे-
षतोऽनुक्तनिष्कृतीनांप्रायश्चित्तार्थमनुवादमात्रम् । अभक्ष्यं पूर्वभक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोनुक्तप्रायश्चित्तं च रुद्धाशक्त-
परंवा । यवान् सक्तून् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जग्ध्वा मांसं च पुनः अभक्ष्यं वस्तु जग्ध्वा सप्तरात्रं यवान् यवागूं पिबेत् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ॥ तावद्भवत्यप्रयतोयावत्तन्न ब्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यानिशुक्तानि दधिभक्ष्यं च शुक्तेष्वित्येतत्त्रयाभ्यनुज्ञानादन्नस्तुसत्यपिशुक्तत्वेभक्ष्यता-
याविहितत्वान्नैषविधिःपवित्रंहितदितिस्मरन्ति । कषायावैद्यकप्रसिद्धाअनेकौषधिसंयोगेन येकाध्यन्ते । अप्रयतोऽशुचि-
र्यावद्ब्रजत्यधः अधोगमनंजीर्णानांमूत्रपुरीषभागेन निष्क्रामणाद्यदिवापक्षाशयप्राप्तिः ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्तान्यतिकालादिनाम्लतांगतानि । कषायान् गुडूच्यादिकाथान् । मेध्यान्यपि सामान्य-
तोऽनिषिद्धान्यपि । अप्रयतःकर्मानधिकारी नाधोब्रजति पुरीषतां न याति ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि स्वभावतोमधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादिनाम्लभावंब्रजन्ति तानि शुक्तानि क-
षायान्विभीतकादीन् कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्नजीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषोभवति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्तानिहि स्वभावतोमधुराणि कालादाम्लतांगतानि । कषायाणि विभीतकादिकाथांभांसि ।
अमेध्यानि लशुनादीनि तावदप्रयतोऽशुचिः ब्रजत्यधः अपानेन भूमौ निःसरतियावत् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । शुक्तानि कालातिपत्यास्त्ररसंपरित्यज्य रसान्तरापन्नानि द्रव्याणि अमेध्यानि लशुनादीनि ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्तानि कालेनाग्नीभूतानि कषायांश्च गुडूचीहरीतक्यादिकषायान् पीत्वा द्विजः तावदप्रयतो-
भवतिथावदधोन ब्रजति । परिपाकेन ॥ १५३ ॥

विद्वराहखरोष्ट्राणांगोमायोः कपिकाकयोः ॥ प्राश्यमूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषानुपदेशादमत्यावातुल्यमेव च युक्तं लाघवकल्पनात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायोः सृगालस्य । अज्ञानात्प्राश्यविष्मूत्रमिति तु नरविष्मूत्राशनेपि तदुक्तं प्रायश्चित्ता-
न्तेकार्यम् । चान्द्रायणं कामतः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकाकानांमूत्रपुरीषवा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणंकुर्यात् । शोधनंयत्तुच्छ-
त्राकंविद्वराहंचेत्यनेन विद्वराहग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तंतदभ्यासविषये व्याख्यातं । इद-
न्त्वनभ्यासविषये तमरुच्छमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वराहोग्रामसूकरः । गोमायुः सृगालः । एषु प्रत्येकं चान्द्रायणम् ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वं सामान्येन मूत्रपुरीषप्राशनेषु पुनस्संस्कारउक्तस्तस्येदानींकचिदपवादमाह विद्वराहखरोष्ट्राणा-
मिति ॥ १५४ ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ अज्ञातंचैव सूनास्थमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । शुष्काणिवल्लूरादीनि भौमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थं अज्ञातंमेषस्यमहिषस्येतिप्रकृतेरज्ञानात् । सूनाघातस्थानंयत्रविक्रयार्थंपशवोहन्यन्तेऽतोऽन्यत्रस्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम् । ननुसूनास्थइतिवचनादन्यत्रस्थितस्य प्रायश्चित्ताभावएवयुक्तः नैतदेवंसौनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तेतुस्थग्रहणात्तदुत्थितस्य गुरुलघुभावोयुक्ततरस्तदेवचांद्रायणं ज्ञातेतुजातिविशेषेऽभ्यासे समरात्र्यावकपानं । शेषेषूपवसेदहरिति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुष्काणि नीरसानि । भौमानि भूम्युद्भवानि कवकानि छत्राकानि । काष्ठछत्राके तु स्मृत्यन्तरोक्तमल्पप्रसृतप्रायश्चित्तम् । तथा अज्ञातमज्ञातप्रकृतिमांसम् । तथासूनास्थं प्राणिघातस्थानस्थमेव यत्क्रीतं लब्धभागंअंशं । एतदेव चान्द्रायणं कामतोभक्षणे ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकानि भुक्त्वा भूमिजंवा वृक्षजंवा छत्राकंभक्षयन्ति ये ब्रह्मघ्रास्तान्विजानीयादिति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् हरिणमांसंवा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्नज्ञातं तथा हिंसास्थानंसूना ततोयदानीतंतद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शुष्काणीति । मांसपदंमत्स्योपलक्षकं भौमानि छत्राकादीनि । कवकानि वाक्षाणि ॥ भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ॥ ब्रह्मघ्रास्तान्विजानीयादिति यमोक्तेः ॥ सूनास्थं व्याधविक्रीतम् एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । विपरिणामः तद्वियोगादिकस्य प्राणिविशेषस्येदमित्यविज्ञातं सूनास्थंसूनास्थानस्थितंमांसंच एतद्व्रतंचान्द्रायणम् ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूनास्थं प्राणिहिंसास्थानस्थितं कवकानि छत्राकानि वर्जयेत् एतदेव व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५५ ॥

ऋव्यादसूकरोष्ट्राणांकुक्कुटानांच भक्षणे ॥ नरकाकरवराणांच तप्तकृच्छ्रंविशोधनम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चेतिपूर्वश्लोकोत्रारुण्यते तेनविद्वराहादीनांभक्षणएतदेव । द्वितीयेन शब्देन ऋव्यादानांविष्मूत्रप्राशने यदेवविद्वराहादीनां स्मृत्यन्तरेचनरमात्राधिकारेणहृद्विजग्रहणमविवक्षितंद्विजश्चांद्रायणमिति । एवमियद्विश्लोकीविडालकाकादन्यत्रापेक्षते अतश्चैतेषामप्युच्छिष्टप्राशनेविडालादिवत्ततोस्यांत्रिश्लोक्यांसमुद्दिष्टं मूत्रपुरीषंचसर्वेषांप्रतिषिद्धमतश्च यत्ऋव्यादानांमूत्रपुरीषप्राशनेतद्विडालादीनामपि ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋव्यादाः आममांसादाः व्याघ्रादयः कुक्कुटानां ग्राम्याणाम् । भक्षणे मांसस्य । तप्तकृच्छ्रं ज्ञानतः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । आममांसभक्षिणांग्राम्यसूकरोष्ट्राग्राम्यकुक्कुटानांतथामानुषकाकगर्दभानांप्रत्येकंबुद्धिपूर्वकंमांसभक्षणे वक्ष्यमाणंतप्तकृच्छ्रंप्रायश्चित्तंग्राम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्यायेपातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदंतुनाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋव्यादः गृधादिः । अज्ञातमित्यन्वेति । खरान्तसप्तभक्षणे तप्तकृच्छ्रं पावनम् धीपूर्वभक्षणेतुविद्वराहकुक्कुटयोः पातित्यमितिभेदः ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । भक्षणे मांसभक्षणे ॥ १५६ ॥

मासिकान्नंनुयोऽश्रीयादसमावर्तकोद्विजः ॥ सत्रीण्यहान्युपवसेदेकाहंचोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मासिकमेकोद्दिष्टश्राद्धं कृतेसपिण्डीकरणेप्रतिमासंतुवत्सरमितिआमावास्यस्यतुमासिकव्यपदेशेऽप्यनुज्ञातत्वात् । काममभ्यर्थितोऽश्रीयादितिकुतः प्रायश्चित्तं अन्येत्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । असमावर्तकोगुरुकुलेतिष्ठन्नर्थाद्ब्रह्मचार्युच्यते । ग्रहादन्यतरस्मिन्हन्त्युदके वसेत् ग्रहस्यैवबुद्धौस्थितत्वात्तर्हिचतुर्थमहस्तद्विषयः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासिकार्थं प्रेतश्राद्धार्थम् । क्वचिन्मासिकान्नमितिपाठः । तत्र मासिकश्राद्धार्थोद्दिष्टमित्यर्थः । असमावर्तकोद्विजोब्रह्मचारी । उदकेवसेदुपवाससंबन्धित्वेनैवप्रथमदिने ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारी ब्राह्मणोमासिकश्राद्धसंबन्धेनमश्राति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टश्राद्धार्थोपलक्षणंस्त्रिरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रमभ्येकस्मिन्हनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । मासिकान्नं प्रेतोद्देशेन मासिमासि क्रियमाणं श्राद्धम् । असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी । एकाहेएव हू दिनत्रयान्तर्गतम् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आवर्तकोऽब्राह्मणचारी ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मासिकस्यार्थं मासिकश्राद्धार्थम् योऽश्रीयात् असमावर्तकोद्विजः ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमांसकथंचन ॥ सकृत्वा प्राकृतंकुच्छं व्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतचारीप्रयुक्तोब्रह्मचर्याश्रमस्थएव । कथंचनापद्यपीत्यर्थः प्राणानामेवचात्ययइत्यापदिविधानात् । असतिदोषे नतन्निर्घातार्थमेतत्प्रायश्चित्तंकिंतर्हिनिमित्तमात्रपर्यवसायिवचनात्क्रियते । प्राकृतंप्राजापत्यंप्रकृतौभवं प्राकृतं सर्वकुल्लूणांप्रकृतित्वादेवमुच्यते व्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतचारी ब्रह्मचारिवनस्थविधवाभिक्षुप्रभृतिः । कथंचनाज्ञानात् । प्राकृतं प्रकृतिः प्राजापत्यं तद्रूपं कुच्छम् । स्वार्थेऽण् । व्रतशेषं व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारीमाक्षिकमांसवाऽनिच्छातआपदि वा ऽद्यात्सप्राजापत्यंकृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्रह्मचारीति । प्राकृतं प्राजापत्यम् । व्रतशेषं प्रारब्धवेदाध्ययनादि अकृतप्रायश्चित्तस्य वेदसमाप्तवनधिकारात् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । व्रतचारीब्रह्मचारी कथंचनाकामतोऽप्यप्राकृतंनिरूपपदंप्राजापत्यमितिआवत् व्रतविशेषंसमापयेद्ब्रह्मचर्यशेषंसमापनयोग्योभवेत् समावृत्तस्यापि व्रतस्थस्यमधुमांसभक्षणेप्रायश्चित्तमेतदितिकेचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतचारीयो ऽज्ञानान्मधुमांससंप्राकृतंप्राजापत्यं कुच्छं कृत्वा ॥ १५८ ॥

विडालकाकारवृच्छिष्टंजग्ध्वा श्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपन्नंच पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाप्तवनधिकारमाह आखुर्मूषकः । अवपन्नमेतत्संपर्कसूषितं ब्रह्मसुवर्चलांपिष्टोदकेनसह पिवेदेकाहमविशेषात्तेनैवशास्त्रार्थस्यकृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(१५७) असमावर्तको=असमावृत्तिको (राघ०)

(१५८) ब्रह्मचारी=व्रतचारी (नं०)

(१५९) ब्रह्मसुवर्चलां=ब्राह्मीसुवर्चलां (न, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशकीटावपन्नं केशकीटसहसिद्धम् । ब्रह्मसुवर्चलां श्वेतसुवर्चलां तत्काथं जलपिबेदे-
काहम् । एतत्स्वकाकोच्छिष्टाशनेऽकामरुते अन्येषु तु कामरुतेषु ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । बिडालकाकमूषिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टकेशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वाऽरुतमृत्क्षेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा भु-
क्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांकथितमुदकं पिबेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मीसुवर्चलां तत्कथितमुदकं श्वेतपुष्पा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चलारक्तपुष्पाश्च दृष्ट्वा ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटकेशावपन्नं तत्सहपकं अन्नं ब्राह्मी सुवर्चलां पिबेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥ अज्ञानभुक्तंतूत्तार्थं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्धःश्लोकोनुवादः अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमित्येतद्विधीयते समनन्तरं वमितव्यमित्यर्थः । क्षिप्त-
वाशोधनैः प्रार्थयित्वा शोध्यं अन्येतुशोधनानि हरीतक्यादीनि रेचनाभ्याहुः । गौतमीये चेदमुदाहरन्ति । अभोज्यभोजने पुरी-
षाभाव इति तदेतदसाधकं उपवासेनापि निष्पुरीषत्वोपपत्तेस्तस्माद्वा न्तो यथाश्रुतं प्रायश्चित्तमेव वेदितव्यम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संदिह्यमानभोज्यत्वमपि । अज्ञाने भुक्तं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्थं वमनेन । शो-
ध्यं वाप्याशु नत्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः । शोध्यं वाप्याशु शोधनैरिति पाठे वमनाशक्तौ बहुभिः शोधनैः
शीघ्रं शोध्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयं । प्रमादात् भुक्तं वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्त-
शोधनीयं । वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अभोज्येति । शुद्धिं प्रायत्यं । दैवाद्भुक्तं चेत्पुनरुत्तार्थं । उद्धमितव्यं आशुशोधनैः प्राणाया-
मादिभिः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तं करिष्यामीति निश्चित्या भोज्यमन्नमदनीयत्वात्तव्यं तथाकृते प्रायश्चित्तगौरवमस्तीत्यभि-
प्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेत्युद्धार्यमुद्गार्यं शोध्यं विरेच्यं शोधनैर्विरोचनद्रव्यैः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । नात्तव्यं न भक्षणीयम् । अज्ञातभुक्तंतूत्तार्थं वमितव्यम् ॥ १६० ॥

एषो नाद्यादनस्योक्तो ब्रतानां विविधो विधिः ॥ स्तेयदोषापहर्तृणां ब्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रतानामनाद्यादनस्याभक्ष्यभक्षणस्य स्तेयं तद्दोषशमस्तमपहरन्ति यानि ब्रतानि तेषामिदानीं वि-
धिरुच्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयदोषापहर्तृणां महापातकेतरस्तेयदोषहराणाम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानम-
धुना श्रूयताम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अभोज्यान् भक्षणप्रकरणमुपसंहरं स्तेयप्रायश्चित्तं प्रजितानीति एषेत्यष्टभिः । [स्तेयदोषापहर्तृणां
स्तेयकृतदोषनाशकानां ब्रतानाम् । स्तेयमत्र सुवर्णनिक्षेपाभ्यामतिरिक्तद्रव्यहरणम् । तेषां विधिः प्रकारः] ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अनाद्यभक्ष्यम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाद्यदनस्य अभक्ष्यभक्षणस्य एषःविधिःउक्तः । अपहर्तॄणां अन्नाद्यवहराणां व्रतानां नियमानां स्तेयदोषविधिःश्रूयतां ॥ १६१ ॥

धान्यान्धनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः॥ स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणंप्रदर्शनार्थंक्षत्रियादीनामपि । द्विजोत्तमशब्दसन्निपाताच्चस्वजातीयगृहादिति ब्राह्मणगृहाद्विजायते तेनैतदुक्तंभवति सर्वएववर्णाब्राह्मणगृहात्धनंनष्टत्वाकृच्छ्राब्देनशुध्येयुः । धनग्रहणात्सर्वस्मिन्धनेसिद्धे धान्यान्धनग्रहणंसिद्धान्यार्थं अल्पसाराणामन्यविधिवक्ष्यति अतःसारभूतप्रधानद्रव्यापहरणइदंविज्ञायते तेषांनहिपरस्परद्रव्यापहरणेब्राह्मणस्यतदीयधनापहारे कतरत्रायश्चित्तमुच्यते हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पनाकर्तव्या क्षत्रियस्य धने त्रीन् वैश्यस्य सार्धं शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रंवा किंचित्परिमाणे धान्येऽपत्ततेदशभ्यःकुंभेभ्यः किंचिदूनेमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य धनमाप्यैवंकालंनकल्पनेतिविज्ञेयम् । कामादिति श्लोकपूरणंनह्यकामस्य परधनहरणसंभवः । धान्यंब्रीह्यादितदेवापत्ततमन्सिद्धमांसंच धान्यादीनांप्रत्येकंहरणेऽप्यद्वंद्वकृत्तुम् । केचिच्चसमुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति गरीयोहेतत् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नंसिद्धान्तम् । धनं वृत्तिहेतु यथा ब्राह्मणानां निबन्धः क्षत्रवृत्तीनां शरादि वैश्यवृत्तीनां लाङ्गलादीनि । स्वजातीयगृहात् ब्राह्मणगृहात् । ब्राह्मणइत्यादिक्रमेण । कामतोत्यन्ताभ्यासेन करणे कृच्छ्राब्देन वत्सरकृतैः प्राजापत्यैरेव ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा नत्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरंप्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणत्वाभिगुणाद्यपेक्षया महत्त्वादिबोद्धव्यं एवमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । धान्यं ब्रीह्यादिः । अन्नं सिद्धान्तम् कृच्छ्राब्देन कृच्छ्रं तदद्वंद्वयितेन । द्विजोत्तमइतिअन्योन्यतज्जातीयपरम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । कामादनापदि अनेनापदिप्रायश्चित्तस्य लाघवंसूचितं कृच्छ्राब्देन संवत्सरचरितेन कृच्छ्रेण ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वजातीयगृहादेव चौर्याणिकृत्वा ॥ १६२ ॥

मनुष्याणांतु हरणे स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्य च ॥ कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चांद्रायणंस्मृतम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्याणांदासानांस्त्रीणांदासीनांक्षेत्रंभूभागोब्राह्मणादिधान्योत्पत्तिस्थानं कूपवाप्योर्जलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उद्धृतोदकस्येरणादिस्थस्यापहरणेतद्भवति । जलग्रहणाच्छुष्कयोःकूपवाप्योर्विध्यन्तरं वापीखातः तडागेऽप्येवमेव ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनुष्याणां पुंसाम् । कूपवापीजलानांपरकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्ध्यर्थं हरणे चान्द्रायणमज्ञानात् ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणप्रायश्चित्तमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । कूपवापीजलानामिति स्वक्षेत्राद्यर्थम् । तडागानामितिपाठे तेषां । हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वेन । शुध्यत्यनयेतिशुद्धिः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणां दास्यादीनाम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूपवापीजलानां हरणं त्वक्षेत्रार्थम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशमतः ॥ चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अल्पसाराणि न चिरमवतिष्ठन्ते । त्वल्पमूल्यानि च मृन्मयानि स्थालीपिष्टादीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीन्ययोमयानि लेपनीकुद्मालकादीनि वेशमनीतिगृहस्थितापहारेभूयान्दोषः न तथा खलक्षेत्रादिगते । निर्यात्य दत्त्वा सर्वशेषश्चार्थविशेषाभावात् । यत्र त्वपत्ततं दातुमशक्यं तत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अल्पसाराणामल्पोपायानां पलालादीनाम् । अन्यवेशमतोऽसमहीनवर्णगृहात् । सांतपनं द्वाहसाध्यम् । तन्निर्यात्य तत्तं द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याणामल्पाणां मल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाचार्यं कृत्वा तदपत्ततं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सांतपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चान्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपत्ततं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पसाराणां सीसकादीनाम् तन्निर्यात्यायदपत्ततं द्रव्यं तस्य स्वामिनं प्रति निर्यात्वा दानेन स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारी सर्वत्रेतिज्ञेयम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां तन्निर्यात्यातद्रव्यं प्रतिपाद्य अत्राल्पसाराणामिति विशेषणात्पूर्वत्रधान्यादिग्रहणं बहुसारविषयमित्यनुसन्धातव्यम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्निर्यात्य तत्तं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा आत्मविशुद्ध्यर्थं सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । यानगच्छादि शय्याखट्वादि आसनवृत्त्यासं दीपट्टादि भक्षभोज्ययोः खरविशद्वैपरीत्येन भेदो विज्ञेयः । भक्ष्यं मोदकशङ्कुल्यादि भोज्यं यावकादि पञ्चगव्यं प्रसिद्धं अत्राप्येकाहमेव ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यं फलादि । भोज्यं सक्त्वादि । यानं रथादि । फलोद्भवानां तैलादीनां पुष्पोद्भवादीनां कुङ्कुमादीनां हरणे पञ्चगव्यं पञ्चगव्योपलक्षितं महासांतपनम् । एतच्चाज्ञानाद्धरणे ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यस्य मोदकादेर्भोज्यस्य पायसादेर्यानि स्य शकटादेः शय्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यस्य मोदकादेः । भोज्यस्य पायसादेः । भक्ष्यादिसम्मानां पञ्चगव्यं पञ्चगव्यपानं कृत्वा तदहरोपशमम् । शोधनं प्रायश्चित्तम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्यनुवर्तते पुष्पमूलफलानां अपहरण इति संबन्धनीयं पञ्चगव्यप्राशनम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं फलादि ॥ १६५ ॥

तृणाकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ चैलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणादीनां पूर्वस्मात् यानादेरधिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत् काष्ठमघटितं वंशः स्तंभादिद्रुमसाहचर्यात्

(१६४) निर्यात्य = निजित्य (राम०)

द्रुमोवृक्षः शुष्कान्ततण्डुलादिभ्रष्टयवावा गुडग्रहणंस्त्वविकारार्थतेनखण्डमत्स्यण्डिकादेर्ग्रहणंचैलंवस्त्रं बहूनामुत्तमानांच वास-
सांप्रागुक्तेन धनग्रहणेन कृच्छ्रादेशचर्मकवचं मांसमामिषम् ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रुमाणां जीवताम् । शुष्कान्तस्य तण्डुलादेः । त्रिरात्रमज्ञानाद्धरणे ॥ १६६ ॥

(३) कुच्छूकः । तृणकाष्ठवृक्षाणांशुष्कान्तस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानांमध्यएकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासंच-
रेत् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तृणेति । शुष्कान्तस्य पृथुकादेः । आमिषाणां मांसानाम् । तृगाद्यष्टानां हरण इतिशेषः ।
उपोषणत्रयम् ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अत्राप्यवहरणइत्येव ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैलचर्मामिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानांताम्रस्य रजतस्य च ॥ अयः कांस्योपलानांच द्वादशाहंकणान्तता ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वल्पबहुत्वापेक्षयाच कालह्रासःसकृदावृत्तौच ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयःपदंरूप्यताम्रकांस्येतरलोहग्रहणार्थम् । उपलः प्रस्तरः । कणान्तता कणास्तण्डुल-
सूक्ष्मावयवास्तन्मात्रान्तता । एतच्चानापदि अन्यत्राल्पहरणेकणानां नात्यल्पलक्षणम् ॥ १६७ ॥

(३) कुच्छूकः । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानांच प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहंतण्डुलकणभक्षणंकुर्यात्सर्व-
त्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौशैक्त्यपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणंसमाधेयम् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्याद्यष्टानां हरणे कणान्तता कणमेवान्नं भक्षणोयं यस्यापहर्तुः सकणान्तः तस्य भावः
॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । अपहरणइत्येव कणान्तताकणभक्षणस्यादित्येव ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयस्कान्तस्य उपलानां हरणे कणान्येवान्नं कणान्तं तस्य भावःकणान्तता तण्डुलसूक्ष्मा-
वयवास्तद्भुक् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानांद्विशफैकशफस्य च ॥ पक्षिगन्धौषधीनांच रज्ज्वाश्चैव त्र्यहंपयः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । कीटजाः पट्टाः द्विशफागवादयः एकखुरा अश्वादयः पक्षिणः शुक्लश्येनादयः रज्जुकूपादे-
रुदकोदंचनी ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्पासजास्तन्तवः । कीटजाः कौशेयाद्याः । ऊर्गामेषादिरोमाणि द्विशफाअजाद्याः । ए-
कशफाः खराद्याः । गन्धाः कस्तूरिकादयः । औषध्यः औषधानि दशमूलादीनि । रज्जुः पटादिकृतः । एषामापद्यत्यल्पानां
हरणे त्र्यहं क्षीरं पयः पिबेदिति शेषः ॥ १६८ ॥

(३) कुच्छूकः । कार्पासकृमिकोशजोर्णानांवस्त्राणांद्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः पक्षिणांशुकादीनांगन्धानांच चंदन-
प्रभृतीनांरज्ज्वाश्च प्रत्येकंहरणे त्र्यहंक्षीराहारः स्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
समर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । कीटजं पट्टादिसूत्रं ऊर्णमिषलोमानि एषाम् । द्विशफोगवादिः एकशफोऽश्वादिः । द्विखुरइति पाठोऽप्यर्थः । कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं त्र्यहं केवलं उदकपानं । कार्पासादिपदं तन्निर्मितवस्त्राद्युपलक्षकम् प्रायश्चित्ताकरणे श्वित्रादिरीगः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । रज्ज्वाश्वापहरणइत्येव पयःपानम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटजोर्णानां कीटजतंतूनां क्षौमादीनां पक्षगन्धः सुगन्धः औषधीनां दशमूलादीनां रज्ज्वाहरणे त्र्यहं पयः पिबेत् ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ अगम्यागमनीयंतु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगम्यागमनीयं महापातकेतरागम्यागमनसंबन्धि ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायश्चित्तमाह एतैरिति दशभिः । एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्व्रतैः स्तेयकृतं पापं अपोहेत नाशयेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिद्ध्वा स्वयोनिषु ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पव्रतमित्यविशेषवचनेऽपि न तेन स्वयोन्यादिष्वित्येवमाद्यतिदिश्यते अपितु प्राजापत्यचरे-
द्वदमिति महापातकत्वात् न हि महापातकेभ्योन्यत्र मरणांतं प्रायश्चित्तमस्ति अभ्यासेतु स्यादिति । स्वयोनयो भागिन्यः सोद-
राः । सख्युः स्त्रीषु सुहृद्भार्यासु सुहृत्स्वमेवात्र कारणं न यौनादिविशेषः । नापिश्रोत्रियत्वादिगुणः एवं पुत्रस्य स्त्रीषु सुषास्वसमा-
नजातीयास्वपिकुमारीषु पुत्रादिभिरदत्तासु स्वयं संग्रीत्यानुपनतास्वेतदेव बलाद्रमणे अत्रापि न सत्यपेक्षा यद्यप्यतिदेशे विशेषो-
पेक्षास्तथापि प्रायश्चित्तद्वयं स्यादिति दृष्टत्वात् । तथाच गुरुलघुभावाद्धीनजातीयासु रुच्छाब्दाच्चांद्रायणमासत्रयं लघीय आ-
देश्यं अन्त्यजाश्चाण्डालम्लेच्छादिस्त्रियः । चण्डालादिस्त्रीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञानाज्ञानरुतो विशेष उक्तोऽन्त्यावसायागमने रुच्छार्ध-
ममत्यासु द्वादशरात्रम् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पव्रतं द्वादशाब्दव्रतम् । स्वयोनिष्वेकयोनिषु सापत्न्यभागिनीषु । सख्युर्मित्रस्य । पु-
त्रस्य गृहजादेः । औरसादिपुत्रत्रयभार्यागमनं त्वतिपातकम् । कुमारीष्वपरिणीतासु । अन्त्यजासु चाण्डालीतरविलोमजश्च-
द्वादिस्त्रीषु ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयोनिषु सोदर्यभागिनीषु तथामित्रभार्यासु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाण्डालीषु प्रत्येकं रेतः सिद्ध्वा
गुरुद्वारागमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकं अतएव ॥ रेतः सिद्ध्वा कुमारीषु चाण्डाली-
ष्वन्त्यजासु च ॥ सर्पिहापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानाच्च द्रुतम् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादावनुपातकप्रायश्चित्तमाह गुरुतल्पेति । स्वयोनिषु सोदर्यासु । पुत्रस्वौरसस्य । कुमा-

रीषु ब्राह्मणजातासु । इदंतु ज्ञाताभ्यासापेक्षया ॥ रेतः सिक्का कुमारीषु त्वयोनिष्वन्त्यजासु च ॥ सपिण्डापत्यदारेषु प्राण-
त्यागोविधीयतइति यमवचनात् ॥ अज्ञानात्तु प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा तथोक्तं खट्वाङ्गीत्यत्र ॥ प्राजापत्यं चरेत्कुलं समावा
गुरुतल्पगः ॥ चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । त्वयोनिषु त्वदुहितृषु स्त्रीषु सख्युस्त्रीषु पुत्रस्य च स्त्रीषु ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयोनिषु भगिन्यादिषु रेतःसिक्का गुरुतल्पव्रतंकुर्यात् पुत्रस्य गूढजादेः स्त्रीषु अन्त्यजासु ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेर्याभगिनीस्वस्त्रीयांमातुरेव च ॥ मातुश्च भ्रातुस्तनयांगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृष्वसुर्दुहितापैत्रष्वसेर्याभगिनी । मातृष्वस्त्रीयामाष्वसुर्दुहिता । मातुश्च भ्रातुर्मातुल्लुहिता ।
आमस्यसोदर्यस्येत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृष्वसुसुतां भगिनीम् । मातुः स्वसेर्यां मातुर्यां स्वसा तस्यादुहितरम् । मातुश्च यआ-
स्यसोदरोभ्राता तस्य सुतामितिशेषः । एताअपरिणीताअज्ञानाद्रत्वा चान्द्रायणम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरंभगिनींमातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरंसोदर्यभगिनीमिवनिषिद्धगमनांगत्वा
चान्द्रायणंकुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचरिता विषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । पैतृष्वसेर्यां पितृष्वसुर्दुहितरम् । तथा मातृष्वसुरपि मातुर्भ्रातुरामस्य सहोदरस्य दुहितरमि-
तिशेषः । अन्यथैतास्तिस्मृत्यनुपपत्तिः । त्वभगिनीमिवैताइत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । पैतृष्वसेर्यांपितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्त्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातुर्भ्रातुर्मातुलस्यास्तां । दुहितरमेतास्तिस्मोगत्वा
चान्द्रायणञ्चरेत् । भगिनींतिस्मामिति तिसृणामेतासांधारणम् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृष्वसेर्यां मातुः स्वस्त्रीयां मातुलस्यपत्नीं मातुः साक्षात् आमसोदरस्य अज्ञानात् गत्वा चा-
न्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्मस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तुबुद्धिमान् ॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पततिह्युपयन्लधः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच सपिण्डाच्चैत्यनेनैवैतासामविवाहत्वे सिद्धे किमर्थमिदंनोपयच्छेतेति । केचिदाहुः । अ-
न्यासांपक्षेऽभ्यनुज्ञानार्थसपिण्डश्लोकेप्रतिषिद्धानांतदयुक्तं पततिह्युपयन्लधइतिप्रायश्चित्ताविशेषात् । एतस्मिंश्चप्रयोजने-
संभवतिसपिण्डश्लोकस्य पाक्षिकोबाधोयुक्तोऽगत्याहिविकल्पआश्रीयते । ज्ञातित्वेन बन्धुत्वेनेत्यर्थः । अनुपेयाअविवा-
हअगम्याश्च । उपयन्विवाहयन् अधः पततिनरकंप्राप्नोतितियावत् । अथवाज्ञातितोअश्रयतिहीनजातीयः संपद्यते । य-
द्यपिजातेर्जीवत्पिण्डानपायस्तथापि तत्कर्मनविकारादेवमुच्यते ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथतासांस्वयंपरिणयननिषेधति एताइति । भार्यार्थेभार्यानिष्पाद्यकर्मार्थे नोपयच्छेत् नो
द्वहेत् । ज्ञातेयेन एकजीविना । चाज्ञातेयेनेतित्वन्धासामपि तादृशीनामपरिणयत्वार्थमुक्तम् । अधःपतति द्विजकर्मतो
हीयते । प्रायश्चित्तं तु स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । तिसृएताः पैतृष्वसेर्याद्याभार्यार्थे प्राज्ञोदोद्वहेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन तानोपेतव्याः । यस्मादे-
ताउपयन्नुपगच्छन्वरकंयाति असपिण्डा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदाढ्यार्थपुनर्वच-
नम् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवासांविवाहोपि निषिद्धइत्याह एताइति । ज्ञातेयोबन्धुजनतेत्यभिधानाद्बन्धवैः अनुपेयाः अविवाहाः ताउपयन्नुद्बन्धः पततोत्यन्वयः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । अविवाहाश्चैतास्तिस्रस्तु भार्यार्थइति । ज्ञायतेज्ञातित्वेन ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतास्तिस्रः एताःकाः तत्रउच्यते पैतृष्वसेर्यां मातृष्वसारं मातुलानींसोदरस्यस्त्रीं अज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणंचरेत् बुद्धिमान् नउपयच्छेत् । ज्ञातित्वेन सापिण्डयेगताः अनुमेयाः । उपयन् गच्छन् अधःपतति ॥ १७२ ॥

अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषु ॥ रेतःसिक्काजलेचैव कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अमानुष्योवडवाद्याः गोरमानुषित्वेपि सखिसयोनिसगोत्राशिष्यभार्यासु स्त्रियांगविचगुरुतल्पसममेव । अवकरइतिविशेषविहितमेव । अनयोर्गुरुतल्पावकीर्णप्रायश्चित्तयोरबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तल्पसब्देनप्रसिद्धसंबन्धादत्रशास्त्रेगुरुतल्पमेवोच्यते । अवकरोऽवकीर्णीनिमित्तं निमित्तेचातिदिष्टेत्कार्यातिदेशः । सखीचात्रयापुरुषवन्मैत्रीमागता नतुयासख्युःस्त्री नसत्रपुंयोगात्प्रवृत्तिः नचभार्यासंबन्धेन संबन्धोस्ति सयोनिपदेन व्यवधानात् । तथा चत्रसिष्ठेगुर्वीसखी नच पात्रांगत्वात्कृच्छ्रावदपात्रं नचपात्रकुमारी अनयोस्तूपस्थादन्यत्र । उदक्यायांच मासिकेन रजसाभिषुतोदक्या पायान्तरंपीत्वाधरंपुरुषइति उदक्यायामयोनिषु एकएवार्थः । अयोनिः स्त्रीलिङ्गादन्यत्रस्थानंतथान्येजलेखेचेतिपठन्ति । ननुचायोनिग्रहणादेवसिद्धंखइतिनपठितव्यं आकाशः खशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्चसः नैषदोषः योनिशब्देन साहचर्यादन्यदङ्गमेवोच्यतइतिमन्यन्ते । जलेसाक्षात् ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमानुषीषु वडवादिषु गवितु गविच तत्तुल्यमिति गुरुतल्पप्रायश्चित्तस्य गौतमेनोक्तत्वादधिकंप्रायश्चित्तम् । उदक्यायां रजस्वलायाम् । अयोनिषु योनिदेशादन्यत्र मुखादौ । जले जलमध्ये । सांतपनं कामतः ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगवि गोष्ववकीर्णीसंवत्सरंप्राजापत्यंचरेदिति शंखलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्त्रियां जले रेतः सेकंरुत्वा पुरुषः सान्तपनंकृच्छ्रंकुर्यात् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अमेति । अमानवोषु मेध्यादिषु गवातिरिक्तासु गोष्वकीर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदितिशङ्कोक्तेः पुरुषइत्यनुवादमात्रम् । अयोनिषु गुदादिषु त्वस्त्रियाएव । केवले जले । कृच्छ्रं सान्तपनारूपं वक्ष्यमाणम् ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । न मानुषीषु च उदक्यासु उदक्यायां ॥ १७३ ॥

मैथुनंतुसमासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ॥ गोयानेप्सु दिवा चैव सवासाःस्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । मैथुनेषु समनन्तरंसवाससः स्नानंगोयानेगच्छ्यादावप्सुचापि ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति त्वयोषित्यपि यदिगोयाने गोयुक्तरथादौ संविष्टायाम् । अप्सुयाने नौकायाम् । तथा दिवागमने । स्नानेनशुद्धिरकामतः । कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेकापि पुरुषे मैथुनंसेवित्वा स्त्रियांगोयाने शकटादौ जले दिवाकाले मैथुनंच सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मैथुनमिति । गोयानेत्याद्यधिकरणम् पुंसिगुदादिषुयोषिति त्वयोनिष्विति ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । पुंसि योषिति पुंसोयोषितश्चोपर्यन्यथासह मैथुनं समाप्येत्यर्थः । एवं गोधानामपि वियोज्यम् ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसि वा योषिति वा मैथुनं समासेव्यं गत्वा गोयाने नौकायां मैथुनं दिवा चैव ॥ १७४ ॥

चंडालां त्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यंतु गच्छति ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । चण्डालां स्लेच्छादिगन्तवासिनस्तत्स्त्रीगमने प्रायश्चित्तं तदन्नभोजने प्रतिग्रहे च पततीति वचनात्कृच्छ्राद्धादधिकं प्रायश्चित्तं पुनः पातित्यमेव भोजने । अभोज्यानां तु भुक्तान्नमिति [प्राप्ते वचनमिदं कृच्छ्राद्धं प्रायश्चित्तार्थमेवं प्रतिग्रहेऽपि मांसं गोष्ठे पय इति प्राप्ते तदर्थमेव ज्ञानात्साम्यगिति]^१ कामकारकृते प्रायश्चित्तविधानार्थोऽर्थवादोऽयं यत्स्मृत्यन्तरेऽद्वयशब्देन ज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च दर्शितमतः कुतोऽधिकं प्रायश्चित्तार्थता भुक्त्वा चेति केन संबध्यते चाण्डालान्त्येत्यनेन । ननु च गुणीभूतमेतत् गुणीभूतस्याप्यपेक्षायां संबन्धो दर्शितः । भुक्त्वा कस्येत्याकांक्षायामन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच्च चाण्डालान्त्यानामेव संबन्धः अतो यमर्थो भवति चाण्डालस्त्रां स्लेच्छानामन्नमशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य च स्त्रियंगत्वा सकृदमनात् प्रायश्चित्तं अभ्यासे तु साम्यमेव युक्तमनधिकारप्रायश्चित्तेन । यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन भवितव्यं न च तान्यैकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठानम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालानां स्त्रियस्तथा तदन्ये अन्त्या ब्रह्माग्निबोवाह्याः सूताद्याः तेषां स्त्रियः सकृदपि गत्वा तथा तेषामेवान्नचिरकालं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य चात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुल्यो भवति । ज्ञानात् कामात् साम्यं च तज्जातिप्रवेशमत्यन्तान्नाशे न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । चण्डालस्यान्त्यजानां च स्लेच्छशबरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियोगत्वा तेषां चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । चण्डालश्चान्त्योयवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन । गोविन्दराजस्तु पानाशनादूर्ध्वपतति याजनादिभिस्तु ततोऽर्वागिति । अन्येतु पानाशनादिभिरब्देन न तु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः । तथा च देवलबोधायनौ ॥ याजनं योनिः संबन्धं स्वाध्यायं सह भोजनं ॥ कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समं नराः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौ नान्नसद्यः शयनासनात् । भुक्त्वा तेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् अज्ञानतोऽभ्यस्य । ज्ञानतोऽभ्यासे तु साम्यमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । न ह्यन्यजातेरन्यजातित्वं वस्तुतो घटते ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । अन्त्यः पुलकसादिभिर्भुक्त्या चण्डालादीनां भोजनं तेभ्य एव प्रत्यगृह्य गमनभोजनप्रतिग्रहेषु समुचितेऽप्येतदित्यत्र प्रायश्चित्तमूहम् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानतः पतति असकृद्भोजनप्रतिग्रहौ कृत्वेत्यर्थः सकृद्विप्रः ज्ञानात्साम्यं गच्छति ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुध्यादेकवेश्मनि ॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेत द्रुम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषेण प्रदुष्टानि रुध्यात्पत्नीकार्येभ्यो निर्वतयेत् अर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादिभ्यः । एकवेश्मनीति निगडबन्धे कर्तव्यानस्वैरं भर्तृगृहे विहर्तुलभेत तत्र निरुद्धां प्रायश्चित्तं कारयेत् किंपुनर्यत्पुंसः परदारेषु प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्राह्मणस्य तत्समानहीनज्ञातो यासु पारदार्यमिति वर्णान्तराणां तदेव । उत्तमागमने तु द्विगुणं वैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मण्यां क्षत्रिय-

स्य तथायंविशेषोद्वेपरदारेत्रीणिश्रोत्रियस्येति । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकप्रायश्चित्तं वैश्यस्य क्षत्रियागमनउपपा-
तकंद्विगुणत्रिगुणं केचित्तुत्तमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीवदिच्छन्ति प्रातिलोभ्येवधःपुंसामितिलिङ्गदर्शनात् । एतदुक्तं दण्डेऽपि
विशेषोदर्शितः । यथैवोत्तमागमनेपुंसांव्यवस्था तथैव स्त्रीणांहीनजातीयपुरुषसंपर्कैर्युवतिदोषेऽपि स्त्रीणामर्धप्रायश्चित्तं ॥
प्रायश्चित्ताद्धर्महन्तिस्त्रिगोरोगिणएवच ॥ बालश्रावणोडाशार्द्धादशोतिपरतःपुमान् ॥ तथादृष्टव्यभिचारायांगमनेलघीयः स्त्रै-
रिण्यांवृषल्यामवकीर्णः सचैल्लानादुदकुंभंदद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायांचतुर्थकालाहारोब्राह्मणंभोजयेत् क्षत्रियायांत्रिरात्रो-
पोषणंयवाटकंदद्यात् वैश्यवदित्यपिस्मर्यते । तद्वच्छूद्रभार्यायांद्रष्टव्यं ऋतौवागच्छतोगर्भमादधतोवा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां-
स्त्रियःशूद्रेणसंगताः ॥ अप्रजाताविशुद्ध्येयुःप्रायश्चित्तेननेतराः ॥ अथवायाएतानकेनचिदूहन्ते वैश्येनचरन्ति तद्रमनेऽस्ति-
प्रायश्चित्तंनेतिसंदेहः । कुतःसंशयः दारशब्दस्यसंस्कारशब्दत्वात् असतिविवाहे नताअस्यदाराइतिव्यपदेशमर्हन्ति पा-
रदार्यैचप्रायश्चित्तमतोनास्तीत्यवगच्छामः यतस्तु स्वदारनिरतइतिनियमोविहितोऽतोभवतीतिमन्यामहे । किंपुनरत्रयुक्तम-
स्तीति कुतोऽनियमस्यविहितत्वात् अकुर्वन्विहितमित्यादितदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । माभूनामोपपातकंनतावताप्रा-
यश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादिपरिगणितं सामान्यंतुनिमित्तंसर्वत्राकुर्वन्विहितमित्यादि । उक्तंच प्राक्स्वैरिणीत्यादि ।
ननुच मृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेणवासंबद्धैवपरदारव्यपदेशया अधिकामविहारित्वात्स्वैरिण्यः । सत्यंवेश्यात्वपित्वातत्त्रया-
वलंबनःस्वैरिशब्दोऽनिरुध्यते अतश्चतासांसचैल्लानोदकुंभादिदानं । तत्रकेचिदाहुः व्रतमेतत्तस्य व्रतमित्युपक्रमस्य व्र-
तानीमानिधारयेदितिच यानिविहितानितानिस्नातकव्रतानि नसर्वपुरुषधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रदुष्टांविशेषेण महापातकादन्येन प्रायश्चित्तापनोद्यदोषपरपुरुषगमनेन प्रदुष्टां निरु-
न्ध्यात् गृहकर्मदिभ्योनिवर्तयेत् । एकवेश्मनि त्वनिवासगृहे भूयोव्यभिचारनिरासार्थम् । यत्पुंसस्तत्तदुपाधिविशेषनिब-
न्धनं परदारेषुगमने व्रतमुक्तं तदेनां चारयेत् । एतच्च सवर्णागमने । उत्तमाधमवर्णागमनेतु क्रमादल्पं महच्च प्रायश्चित्तं
स्मृत्यन्तरसिद्धं ग्राह्यम् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्योनिवर्त्य निगडबद्धा-
मिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तंतदेवैनांकारयेत्ततश्च स्त्रीणामर्धप्रदातव्यमिति यद्वसिष्ठा-
दिभिरुक्तंतदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विप्रेति । विप्रदुष्टामिच्छातोव्यभिचारिणीम् । एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यभिधानादन्य
आत्मवेश्मनि । परदारेषु यद्वतं सजातीयेषु एनां व्यभिचारिणीं तद्वतं कारयेत् । तथाच विष्णुः । अविद्यमाने सर्वस्वमि-
त्युपक्रम्य एतदेवव्रतं कुर्युरुपपातकिनोऽनिरादृत्युपसंदृत्य स्त्रीणामर्धप्रदातव्यमित्याह अतः सर्वस्वार्थं व्रतम् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रदुष्टां व्यभिचारिणीम् । यद्वतं पुंसःपरदारेषु तद्व्रतमेनां संचारयेत् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनःप्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयंत्रिता ॥ रुच्छं चांद्रायणंचैव तदस्याःपावनंस्मृतम् ॥ १७७ ॥

[ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रियः शूद्रेऽपसङ्गताः ॥ अप्रजाताविशुद्ध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथेः । प्रार्थितासमानजातीयेनपुनःसंसर्गैचांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धं गोघ्ननिवृत्त्यर्थंपुनश्चांद्रायणविधा-
नंसाकल्यविधानार्थंयावच्चैवमुक्तं ॥ मातामातृवसाश्वश्रूमातुलानि पितृवसा ॥ पितृव्यसखिशिष्यस्त्रीभगिनीतत्सखीरूपा ॥

दुहिताचार्यभार्याच सगोत्राशरणागता ॥ राज्ञीप्रव्रजितासाध्वीधात्रीवर्णोत्तमा चया ॥ अत्रसत्यप्यतिदेशेन तुल्यप्रायश्चित्तता दण्डविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्तमेव मातृष्वसृप्रभृतीनांदुहितृन्तानांरुच्छाब्दोऽवशिष्टानांचान्द्रायणाभ्यासस्तत्रयाउक्ता-
स्ताःसगोत्राउच्यन्ते तज्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते । उपायस्मैदत्तास्तद्गोत्रादित्युभयेनेत्याह उभयथालिङ्गदर्शनात् गोत्रवंशः
पित्रादिरभिजनः प्रबन्धाच्च पितृष्वसृग्रहणमनर्थकं असगोत्राहिसा अथयेनैकतांगतास्तद्भावमनुभवन्ति तदाभर्तृगोत्रव्यप-
देशार्हास्तस्मिन्पक्षे पितृव्यस्त्रीग्रहणमनर्थकं भवतिहि सा सगोत्रा नन्वियंकस्येति लिङ्गाभावादुभयोरपि युक्तासर्वेषान्तुद-
र्शनंभर्तृगोत्राः सगोत्राः यत्तु कैश्चिदुच्यते श्राद्धविधौतुकुर्वन्पैत्रिकंगोत्रमिति तत्तत्रैवास्ति अथवाप्यस्तिवचनात्तथाक्रियते
॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साचेत्पुनर्द्वितीयवारे प्रदुष्येत् सदृशेन सवर्णेन उपयन्त्रिता प्रापिता । एतेनाकामरु-
तामुपलक्षयति । रुच्छं प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तकरणानन्तरमधिकंकार्यमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री सजातीयगमने सकृदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता सती तद्रमनं-
कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तप्राजापत्यंरुच्छंचान्द्रायणंच मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । साकृतप्रायश्चित्तापि । उपयन्त्रिता निरुद्धापि । पुनर्दुष्टाकुर्यात्तुल्लूचान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे
॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । सदृशेन समानवर्णेन उपयन्त्रितोपहृता ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदृशेन सवर्णेन पुरासाचेत्पुनः उपयन्त्रिताप्रार्थिता ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ॥ तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यन्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषल्यत्रचण्डाल्यभिप्रेता महत्त्वाद्विरभ्यासेचेदुद्धिपूर्वेद्रष्टव्यं अन्यथाकल्लूशब्दएवंवा एकरात्रग्र-
हणात् । सर्वारान्त्रिशयनस्य तथा सहगच्छतश्चैतद्विज्ञेयं । सेवनंसंभोगः वृषलीशब्दोनिन्दया प्रयुक्तोनजातिशब्दे । यत्करोति
तत्पापंजनयति तत्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति विनाशयति भैक्षाहारोजपन्नित्यविशेषचोदनायांभावी आहुपरंचनास्तीत्याहुः । अ-
न्येतु यथाश्राद्धमन्यानिमत्तब्राह्मणवाच्यानि नतुलौकिकंवाच्यमविशेषेणमत्तजपस्य शुद्ध्यर्थंविहितत्वाद्दक्षसंहितामि-
त्यादि यत्तु त्रिभिर्मासैः सेवित्वावृषलींशूद्रामेवाचक्षते तदप्ययुक्तंशूद्राविवाहस्याविहितत्वात् । त्वैरिण्याश्चलघुप्रायश्चित्त-
स्योपदेशादन्यस्याश्रोपपातकत्वादुत्तरमिदमयुक्तम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्करोतिपापम् । वृषली शूद्रा शूद्रायाःसेवनेद्विजइतिपुराणेवसिष्ठेनोक्तत्वाच्च । अत्रच
सेवमानइत्यत्रोत्पन्नगुणं गर्भाधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीमभिप्रजातस्त्रीणिवर्षाणीतिस्मृत्यन्तरात् । भैक्षभुक् चतुर्थकालः
तिस्मृत्यन्तरात् । जपन् गायत्रीम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । वृषल्यत्र चण्डालीप्रायश्चित्तगौरवात् चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी
नित्यंसावित्र्यादिकंजपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापस्तम्बः यदेकरात्रेण करोति पापंरुष्णंवर्षंब्राह्मणः सेवमानः च-
तुर्थकालउदकआत्मजापीभैक्षचारीत्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पापम् । मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदपि । वृषली गोष्ठी चाण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् । जपन् सावित्रीम् । तथाचाप स्तम्बः । यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णब्राह्मणसेवमानः अम्भोधिवासे नचतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ गोविन्दराजेनतु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीफेनपीतस्येत्याद्यपि तथैव व्याख्यातम् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । यत्पापं आप्याअब्दैवत्य आपोहिष्ठेत्यादिकाः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषली सेवनं गर्भजनकं तन् भैक्ष्यभुक् चतुर्थकालेभिक्षान्नभुक् गायत्रीजपन्नित्यम् ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ॥ पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्दउपपातकसंग्रहाय । निष्कृतीर्निष्कृतयुक्ताः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणांचतुर्णामपि पापकृतांविशुद्धिरुक्ता इदानींसाक्षात्पापकर्तृः सहसंसर्गिणामिमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अगम्यागमनप्रायश्चित्तमुपसंहरन्संसर्गजप्रायश्चित्तमाहृषेतित्रिभिः । निष्कृतिरुक्ता । संप्रयुक्तानां यौनादिसवन्धनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः । तत्रद्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीयेन प्रायश्चित्तव्यवस्थितिरितिभेदः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णावर्णानां विप्रादीनां पतितैरितैश्चतुर्भिः संसर्गिणां इमावक्ष्यमाणाः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषानिष्कृतिः चतुर्णावर्णानांपापकृतांउक्ता । पतितैःसह युक्तानां इमाः वक्ष्यमाणलक्षणानिष्कृतीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्यौनान्तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातिकर्मभ्योहानि पतत्यर्थः पततिअश्रयति हीयतेऽधिकारात् । पतिताश्चत्वारोब्राह्मणादयः । तैःसहाचरन् संवत्सरेण पतितोभवति तत्तुल्योभवतीत्यर्थः । किमाचरन् यानासनाशनसंलापगात्रस्पर्शादिना सहागमनमासनं तादृशमेव शय्यायामेकस्मिन्नासन आसनमेकपात्रे भोजनंयाजनाध्यापनाद्यौनाकृत्वाप्यविच्छेदः । किंयाजनादिभिर्नच पातित्यमथार्वाकंसंवत्सरादूर्ध्ववेत्येतद्वक्तव्यं स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्योयाजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तपाठोयुक्तः । आचरन्निति । शत्राहेत्वर्थस्यगमितत्वात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरेण संवत्सरकृतेन सहाचरणेनेत्यर्थः । पतति पातकितुल्योभवति । सहाचरन् संसर्गेण प्रवर्तमानः । याजनाध्यापनादिति तंयाजयति तेनवा याज्यते एवं तमध्यापयति तेनवाध्याप्यते । तथा पति-तयास्त्रिया पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संगृह्यतइत्यर्थः । केचित्तु ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानिति विवाहे-पि यौनपदप्रयोगात्तस्याप्यत्र यौनपदेन संग्रहमिच्छन्ति तत्रच संवत्सरेणेति तत्कृत्वा अरुतप्रायश्चित्तस्य वासेनावस्था-नेनेत्यर्थः । नतुयानिति । सहयानसहासनाभ्यां सहाशनेनचैकपक्तिभोजनेन संवत्सरंक्रियमाणेन नपतति नतत्तुल्योभवति किंतु चतुरोवत्सरांस्तत्करणेनैवेत्यर्थः । चतुर्वत्सरनियमश्च बलाद्गृहीतोम्लेच्छाद्यैरित्यादिदेवलस्मृतिदर्शनादुन्नेयः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । पतितेन सहसंसर्गमाचरन्नेकयानगमनएकासनोपवेशनएकपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्संवत्सरेण पतति । नतु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतुसद्यएवेत्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकंसावित्रीश्रावणं । याज-

नादीनांच सद्यः पातित्यमाह देवलः ॥ याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥ विष्णुः ॥ आसंवत्सरात्पतितपतितेन सहाचरन् ॥ सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्यएवहि ॥ बौधायनः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्योन शयनासनादिति ॥ गोविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण कितु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अस्मदीयमनुव्याख्यामुनिव्याख्यानुसारिणी नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुद्धमे ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । नतु संवत्सरा [न्तरेपतति । तदाहतुर्देवलबौधायनौ ॥ याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समनरादिति ।] अत्र सह भोजनमेकपात्राभ्यासपरम् । एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यासे । मनूक्तं त्वसमुदितान्तरायपरम् । अन्यथामनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रमाणम् ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । याजनादीनि संवत्सरमाचनपतति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितो भवति । याजनाध्यापनात् यौनात् विवाह-संबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्यएवपतति ॥ १८० ॥

योयेन पतितेनैषां संसर्गयाति मानवः ॥ सतस्यैव व्रतंकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्प्रायश्चित्तंकुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये । एषामिति निर्धारणेषष्ठो । एषां पतितानां येन पतितेन यः संसर्गयाति पूर्वोक्तसंसर्गगच्छति सतस्यैव पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कुर्यात् । तत्संसर्गाद्यो दोष-उत्पन्नस्तद्विशुद्धये तद्विनाशाय । अनुवादोऽयं श्लोकपूरणः । अथ यदिदमुच्यते पतितात्याग्यपतितात्यागीत्यादिनिन्दितकर्माभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्किमुपदिश्यत आहोस्विदिति दिश्यते । यदि तावदुपदिश्यते पंचपातकानीति प्रसिद्धमूलं वाच्यं अथ पंचानुगमौपदेशिकमन्येषामातिदेशिकैर्व्यवहारेभेदेन कश्चिदर्थः । तान्येव प्रायश्चित्तानि तएव धर्मा यस्मा-उपदिश्यते अतिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थः । अत्रोच्यते न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते अपित्वन्यतोपि निमित्तादिह चास्ति-प्रमाणतोभेदः । यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतितस्योदककार्यमित्याद्यभिधीयते सकृत्त्वधर्माभिधानादु-पदेशः । यत्र तु तत्संबन्धवचनान्नामालिङ्गसंयोगाद्वा तद्धर्मप्राप्तिः सोऽतिदेशः । सूर्याग्निपदयोर्न हि सौर्गिकश्चिद्धर्मः श्रुतो येना-तिदेशे सत्ययं विशेषोऽस्ति निश्चीयते तदसत् यतः सूर्यादिशब्दस्यैव प्रभुता अकृतत्वाद्देवस्यायं पौरुषेयोऽग्रन्थः पुरुषश्चास-तिभेदे किमिति व्यवहारं न वं प्रवर्तयति यातु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधकाभावात्सिद्धिः सात्र कदाचिदुपलभ्यते योप्यभ्यासः सो-पि द्विरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैकएवति । लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः तत्र योपि द्विरपवादः यो-पिशतकृत्वः तौ द्वावपि प्रायश्चित्ते समौ स्यातां निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धं तत्र योपि द्विर्देवासुप्याद्योपि ग्रासकृद्द्वन्यात्तत्र निन्दितकर्माभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तिस्तस्माद्विचिन्त्यमेतत् किमत्र चिन्त्यते पंचानां तावत्पातकित्वं सर्वस्मृतिकारैरुच्यते । अन्येषां केषांचित्समत्वं तदुभयमपि बाधितुं तत्र विशेषो नास्तीति संकल्पइष्यते । शर्किचावेक्ष्य पापं चेति । न हि तस्य तत्स-दृशस्येति वा एकत्वं युक्तं गोर्गवयस्येव अथ केषांचिद्धर्मणां भेदः केषांचिदेकत्वे सादृश्यं भवति । तस्मात्तत्समानां पतित्वं भव-ति । अतः किंचिदूनं तत्समानां पतितप्रायश्चित्तं अधिकारागमेकैचिद्विशेषमाहुः । श्रौतेष्वधिकरो निवर्तते साक्षान् तस्मात्तैषु । यदप्युक्तं द्विरावृत्तौ शतकृत्वश्चाभेदो न स्यादिति तत्राप्यभ्यासानां भेदः कथं तुल्यप्रत्यवायता । यदपि दिवास्वप्नगोवधयोर्निन्दि-तत्वाविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पतितत्वमिति कथमविशेषो निदायायत्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते । प्रायश्चित्तबहुत्वं बाहु-

ल्येपि प्रतिषेधे तत्रायंविधिः । निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति नप्रतिषिद्धमात्रे तथाच पूर्णवानसीति सत्यपिनिन्दितकर्माभ्यासे नैवपातित्यमस्ति । १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरादिना तत्साम्यापत्तौ प्रायश्चित्तमाह योयेनेति । येन यत्पातकवता संसर्गस्तत्साम्यापत्तिहेतुकालपर्यन्तं व्रतदानद्वादशवार्षिकादि नतु मरणमपि । अतः कामकृते संसर्गे येन यत्पातकिनापि संसृज्यते तत्तुल्योभवति । अकामतोऽर्धम् ॥ १८१ ॥

(३) कुड्डूकः । पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् एषांपतितानांमध्ये योयेन पापकारिणा सह पूर्वोक्तसंसर्गकरोति सतस्यैव व्रतरूपंप्रायश्चित्तंकुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतंसंसर्गिणाक्रियमाणंब्रह्मद्वादशसमाइत्यादिकंपादहीनकर्तव्यम् । तथा च व्यासः ॥ योयेन संसृजेद्वर्षसोपि तत्समतामियात् ॥ पादन्यूनंचरेत्सोपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव ब्रह्महत्यादेः । व्रतं द्वादशवार्षिकादिकं ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । तेषांपातकिनांमध्ये येन तस्य पतितस्यैव व्रतप्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पतितानांमध्ये येन पतितेन संसर्गमानयति सः संसर्गी तस्यैव पतितस्य व्रतं कुर्यात् तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वहिः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(१) मेघातिथिः । जीवतएवपतितस्यप्रायश्चित्तमनिच्छतोऽद्योदकदानंमृतस्येवकर्तव्यमुच्यते । सपिण्डाः सममपुरुषावधयः एकवंश्यास्ततोऽन्ये बान्धवाः सगोत्राश्चनिन्दितेऽहनि चतुर्दश्यादौ सायाह्नेऽस्तमितेरवौ ज्ञात्यृत्विक् ज्ञात्यादयःकर्तृणां तथापतितस्य ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्योदकं पातित्येन संबन्धात्प्रच्युतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म । बान्धवैः सपिण्डैः संबन्धिभिः । निन्दिते विष्ण्वादौ सायाह्नेऽपराह्णे । ज्ञातिः समानोदकादिः गुरुपाध्यायादिः पतितस्यतत्सन्निधौ तैःसह संभूयेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुड्डूकः । महापातकिनेऽजीवतएव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्वहिर्गत्वा ज्ञातिकृत्विक्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्तेकर्तव्या ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्संसर्गभिरूणां कर्तव्यमाह पतितस्येतिचतुर्भिः । जीवतएव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य । निन्दिते नवम्यादितिथौ । सपिण्डैः पुत्रादिभिः ज्ञात्यादिसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथ पतितेषुसपिण्डैः कर्तव्यमाह पतितस्येति ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डाएकवंश्याः ततोऽन्येबान्धवाः निन्दिते वृष्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थंउदकंकार्यं कृत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

दासीघटमपांपूर्णपर्यस्येतवत्पदा ॥ अहोरात्रमुपासीरन्शौचंबान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रेतवदिति कर्तव्यतोपदेशोऽयं दासीप्रेष्योदकुंमंपदापादेनपर्यस्येतक्षिपेदिदममुष्माइति । क्षिमेतस्मिन् अहोरात्रमाशौचंयुक्तं बान्धवैःसह तथासीरन्नेकव्रस्थाने निवसेयुस्तदहः । दासीग्रहणात्स्वयंकरणंनिषधति । यद्येवंज्ञात्यृत्विक्गुरुसन्निधावित्यस्वयंकरणपक्षेज्ञातीनां सपिण्डानांचकोविशेषोयेनोच्यतेतृष्णांसंनिधानेनकर्तव्यमिति । यावतासर्व-

एवसन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति तस्यासन्निपात्योपकारत्वात् । नैतदेवंसपिण्डादयः प्रयोजकत्वेनकर्तारः ज्ञात्यादयस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घटं पुराणं अग्नेनवमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अपामशुद्धानाम् । पर्यस्येदावर्तयेत् । प्रेत्यवत् प्रेताहंजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण । प्रेतवदितिकचित्पाठः । तदा सव्येन स्मृत्यन्तरात् । आशौचं कर्मानधिकारम् । बान्धवैःसहेत्यत्र सपिण्डानामन्येषांच तुल्याशौचार्थम् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णघटंप्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथासन्निरुदकोभवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्यवस्येत् पदा वामेन क्षिपेत् । प्रेतवदक्षिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः । उपासीरन् कुर्युः । बान्धवैर्मर्तुलादिभिः १८३ ॥

(५) नन्दनः । प्रेतवत्प्रेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिर्कंगृह्यते उपासीरन्ङ्कीकुर्युः बान्धवाज्ञातयः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः अपांपूर्णं दासीघटं दास्याःशिरसिघटं आदाय प्रेतवत् प्रेताहंजलदानवत् पर्यस्येत् आवर्जयेत् । सादासीवेगेन ग्रामाद्वहिर्गत्वा तत्कुंभस्यजलेन तर्पणं बान्धवैःकार्यम् । योगीश्वरः ॥ दासीकुम्भंबहिर्ग्यामान्नियेरन्त्वबान्धवाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ बान्धवैःसहाहोरात्रमासीरन् ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ॥ दायाद्यस्य प्रदानंच यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतोदकेयथावर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते संभाषणमितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपोव्यवहारः दायाद्यंधनंतदपितस्मै नदातव्यलौकिकीयात्रासंगतयोः कुशलप्रश्नादिका विवाहादौ नैमित्ते गृहानयनंभोजनंचेत्येवमादि । ननुच संभाषणप्रतिषेधा देवैषुनिवृत्तिः सिद्धेवा । अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्यसंभवात् । संभाषणंतुशब्दात्मकमेव ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निवर्तेरन् निवर्तयेयुः । नकुर्वीतेतिकचित्पाठः । लौकिकीयात्रां तद्गृहगमनादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनांसंभाषणमेकासनोपवेशनंच तस्मै ऋक्थप्रदानंसांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपोलोकव्यवहारएतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । दायाद्यस्यांशस्य । लौकिकी गुरुंपरिचरेदित्याद्युक्ता ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्कृतोदकात्पतितात् आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिकमुच्यते ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यंच यद्धनम् ॥ ज्येष्ठांशंप्राप्त्याच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठावाप्यंचयद्धसु अत्रापिचोद्यते दायाद्यदाननिषेधाज्येष्ठप्राप्त्यवसुनोधनस्य सिद्धएवनिषेधः । केचिदाहुर्गुणतोधिकस्ययवीयसस्तदंशप्राप्त्यर्थमनूद्यते । अन्येतुमन्यन्ते दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयागतमेव तथाचाभिधानकोशेदायाद्यंधनमिष्यतइति । स्मर्यते अतोयं तस्मात्केनचिद्गुणत्वेनगृहीतंतेनापितन्मदातव्यंकिंताहिकर्तव्यंपुत्रभ्रात्रादिरिक्थहारिणामर्पणीयम् । अन्येतुमन्यन्ते अविभक्तधनानादायाद्यधननिषेधः कृतेतु विभागउद्धारस्येवज्येष्ठांशस्यैवोच्छेदः । सत्त्वपिपुत्रेषूद्धारंवर्जयित्वाऽन्यस्यपुत्राएवेशते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठावाप्यस्याप्राप्तनिषेधानुवादस्तदव्यवहितकनिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्युद्धारादिकं धनं न देयं । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिधनं सोद्धारांशं तदनुजोगुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठावाप्यंतमुद्धारमेतदनुवदन्मनुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्तोति ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपांनवम् ॥ तेनैव सार्धप्राप्त्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकक्रियोच्यते तेनैव सार्धस्नात्वा जलाशये पुण्यस्रवन्त्यां महाह्रदे-
वाप्रभासमानसादौवातीर्थविशेषे कृतस्नानोऽपाकुंभं न वंस्त्वयं प्राप्त्येयुः । कुंभग्रहणाद्दासीग्रहणाच्चात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियासुकुं-
भस्य ग्रहणं उदकेन पूरयित्वा हरणमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्वीकारविधिमाह प्रायश्चित्तेति । तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन । जलाशये स्नात्वा प्रा-
प्त्येयुः क्षिपेयुः ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे
स्नात्वा जलपूर्णं न वंघटं प्रक्षिपेयुः । इह न वंघटग्रहणाद्दासीघटमित्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतप्रायश्चित्तं प्रति कर्तव्यमाह प्रायश्चित्तेति । प्राप्त्येयुः क्षिपेयुः पुत्राद्याः । अत्र नवमिति वि-
शेषणात्पूर्वं पुरातनं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । तेन चीर्णप्रायश्चित्तेन प्राप्त्येयुः ज्ञातयः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्ते चरिते कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वा अपां पूर्णं कुम्भं न वं आदाय तेनैव कृतप्रायश्चित्-
तेन सार्धं प्राप्त्येयुः ॥ १८६ ॥

सत्त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुनरसौघटः प्रक्षेपव्य इत्याह यात्त्वप्सु स्नातास्तास्त्रेव घटः प्रक्षेपव्यः । ततस्तत्पुरस्कृत्य तदीयं
भवनं प्रविशेयुः । ततो यथापूर्वं संभोजनादीनि ज्ञातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः । अन्येतु सकृत्प्रायश्चित्त इति संबध्नन्ति । घटप्राप्तं
तेनैव कर्तव्यमेषाचास्य पतितोदकक्रिया नान्यस्य त्याज्यस्य । त्यजेच्चैत्पितरं राजघातकं सुयाजकमित्यादेः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञातिकार्याण्येकज्ञातिषु कर्तव्या न्यभिवादनादीनि ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सकृत्प्रायश्चित्तस्तत्पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिक-
र्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं नु कुर्यादित्याह सत्विति । स्वकमित्युपलक्षणं दायादादेतदवाप्यानि सर्वाणि ज्ञाति
कार्याणि सह भक्षणादीनि समाचरेत्कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पुरुषस्तं घटमप्सु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञातिकार्याणि समाचरेत् ॥ १८७ ॥

(१८८) विधि = व्रतं (नं.)

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ॥ शरणागतहंतृश्च स्त्रीहंतृश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । शरणागतो यः शत्रुभिरभिहन्यमानो बलवतान्येन वोपदूयमानः परित्राणार्थं किंचिदन्यमभिधा-
वेत्त्रायत्वमिति एवं कृतदोषो विद्वानसमुपधावेदुद्धरमां देहि प्रायश्चित्तमिति शरणागतः । कृतघ्नः कृतमुपकारं विस्मृत्य यो-
ऽपकाराय ततो यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्य उद्यच्छति यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोक-
प्रसिद्धेर्यत्रोपकर्तुरपकारे वर्तते सकृतघ्नः । अत्र जातिर्नापेक्षते बालादिस्वरूपमेव कारणं स्त्रियोव्यभिचारिण्योपि यद्यपि-
तासां स्वल्पप्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासः प्रतिषेधः । संवासः संगतिस्तदृहनिवासश्च ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतघ्नानुपकारहन्तृन् । धर्मतो धर्मचरणेन प्रायश्चित्तक्रियया । न संवत्सरं त्वसमीपे वास-
येत् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यापवादमाह बालघ्नानिति । बालं यो हतवान् कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्राण-
रक्षार्थमागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो व्यापादितवान् एतान्यथा वक्तव्यं प्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । एनो हि द्विविधमेकमात्मगतं प्रायश्चित्तादिनाशयमपरं देहगतं यावद्देहस्थायि तत्रात्मगतस्य प्राय-
श्चित्तैर्निरासेपि देहागतस्यानिरासतां वाचनिकीमाह बालघ्नांश्चेति । कृतघ्नान् कृतोपकारहन्तृन् । धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्राय-
श्चित्तेन व्यपगतात्मपापान् । न चैतदर्थवादमात्रमुक्तप्रकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपपत्तौ तस्य जघन्यत्वात् । शरणागतबा-
लस्त्रीहिंसकान् संपिबेत् एतैः सह पानादीन् कुर्यादित्यर्थः । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानि भानिति याज्ञवल्क्य संवादान् ।
अतएव वेन देहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धानपि धर्मतः कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः सह न संवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ॥ तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । आषोडशा ब्राह्मणस्येत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदं गर्भाष्टमात्म-
भृतियावत्षोडशवर्षब्राह्मणस्य सावित्रीनानूच्येत सावित्र्यनुवचनेनोपनयनाख्यसंस्कारोलक्ष्यते । अस्मिन्काले यद्युपनय-
नं न क्रियेत एवमाद्वाविंशतुक्षत्रियस्य आचतुर्विंशतेर्विशः । अत ऊर्ध्वं त्रीन्कृच्छ्रांश्चारयितव्यः । निरूपपदकृच्छ्रश्रवणे प्राजा-
पत्यप्रत्ययइति स्मृतितत्त्वसिद्धिः । अन्येतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रानाहुः । कृच्छ्रेषु कृतेषु पनेतव्या यथाविधीत्यनुवादः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाविधि त्वगृहोक्तप्रकारेण परमतेन त्वमतेनान्यसंपूर्णविधिनावानानूच्येतेत्यर्थः ।
कृच्छ्रान् प्राजापत्यानिति ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामानुक्लिप्तकालउपनयनं यथाशास्त्रं कृतवान् तान् प्राजापत्यत्रयं कारयित्वा
यथाशास्त्रमुपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मणैस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपे-
क्षोर्विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारकाले त्रीणानां द्विजानां प्रायश्चित्तानि दर्शयन् तेषामेवोपनयनाधिकारितामाह येषा-
मिति । नानूच्येत गुरोश्चारणानान्तरं माधीयीत ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । अवृत्तानां प्रायश्चित्तमाह येषां द्विजानां सावित्रीति ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान् सावित्रीपतितान् कृच्छ्रान् चारयित्वा यथाविधि उपनाययेत् ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्थायथाब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः यस्य यत्कर्मजीविकाहेतुस्तया तत्तस्य विहितं कर्म । यस्य न विहितं तस्य तद्विकर्म । द्विजातीयस्य विहितं विजातीयस्य विकर्म । ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता अप्यस्वीकृतवेदा अधीत्य वा वेदमुपविस्मरेयुस्तेषामप्येतत्कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं चिकीर्षतीत्यनुवाद एवायं इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकर्मस्था अविक्रम्य विक्रयिणः । ब्रह्मणा वेदेन त्यक्ताः उपनीता अप्यनधीतवेदाः । एतत्कृच्छ्रत्रयम् । इदं च विकर्मं त्यक्त्वा कर्तव्यम् तथा अनधीतवेदेन वेदमभ्येतुमधिकारार्थं कार्यम् ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रादिसेविनोपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां वदन्कृच्छ्रत्रयं तेषां प्रार्थयित्तमाह प्रेति । ब्रह्मणा च सावित्र्यादिवेदेन । एतत्कृच्छ्रत्रयम् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये विकर्मक्रयविक्रयिणः तेषां एतत्प्राजापत्यत्रयं आदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणाधनम् ॥ तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्हितेनेत्यविशेषसत्यतिग्रहणेति द्रष्टव्यं उत्तरत्रविशेषविधेरुत्तमत्वेवोपदिश्यमानत्वात् । मुच्यतेऽसत्यतिग्रहादिति । उत्सर्गः त्यागो ममतानिवृत्तिर्दानेन वा । अनपेक्ष्यदृष्टमदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागे नादेयं ममयोगृह्णातिसगृह्णात्वित्याद्यभिधायक्षिपेत् । श्वभ्रेगर्तेनद्यादिषु वा जपतपसीवक्ष्यत्युपदिष्टश्लोके । अन्येतु ब्राह्मणशब्दस्थाने वर्णशब्दं पठित्वैवं व्याचक्षते । यस्य वर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्तस्य गर्हितं यथा ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वर्द्धनैव प्रयोजयेदित्यादि तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणिसमुच्चितानि प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणस्यासत्यतिग्रहउत्तरोविशेषविधिः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्गर्हितेनेति दुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येप्येतत् । उत्सर्गेण त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेन वा जप्यानुक्तौ । जपोगायत्र्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्टप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाय धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्बहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रम्यविक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । नीचप्रतिग्रहनिषिद्धक्रयविक्रयादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजतो जपतपोभ्यां शुद्धिरित्याह यदिति । उत्सर्गेण त्यागेन ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धकर्मकृतः एतत्कृच्छ्रत्रयाचरणम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्हितेन दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः॥मासंगोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥१९४

(१) मेधातिथिः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि प्रत्यहमिति केचिदाहुः । अन्येतु मासं त्रीण्यभिसंबध्नन्ति । अतश्च प्रत्यहमेकैकं शतं गोष्ठइति वासस्थानम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासं पयः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायत्र्यास्त्रिसहस्रं जप्त्वा । एतच्च जपसहितम् । जप-
मापदि ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति
शुद्धप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दानदोषेणामि प्रतिग्रहस्य गार्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येनेत्युक्तं तन्न कस्य जपः को वानियमः कति वा संख्येत्यपेक्षायामाह जपित्वेति चतुर्भिः ।
मासं व्याप्य दुग्धभक्षणं नियमः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । असत्प्रतिग्रहविशेषमाह जपित्वा त्रीणि सावित्र्या इति । मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहाद् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । असत्प्रतिग्रहात् मुच्यते ॥ १९४ ॥

उपवासकृशान्तन्तु गोब्रजात्पुनरागतम् ॥ प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । काश्यपवचनात्स्वरूपं पयःपानमाह प्रणतं जानुभ्यां स्थितं भुवि ते विद्वांसो ब्राह्मणाः पृच्छेयुस्तं हे सौ-
म्येच्छसि सत्यमिति अथ पुनरपिशालमवगणय्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिग्रहलोभेनेति पृष्ठेन वा तेन वक्तव्यं सत्यमिति ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिग्रहे कामरुते प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु कथंचित्पापक्षयसंदेहे यथा निर्णयस्तत्प्रसंगाद्ब्राह्म
उपवासेति । उपवासैः प्रायश्चित्तार्थासक्तैः । तमिति कृतनिर्णेजन परामर्शः । गोब्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ॥ १९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । केवलक्षीराहारेणोत्तरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं न श्रीभूतकिमस्माभिः सह साम्य-
मिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसीत्येवं धर्मब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरागतं त्वगृहं प्रति । प्रणतं न श्रीभूतम् । किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्र-
हादिकं न करिष्यसीति ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । तमसत्प्रतिग्रहाणि परिपृच्छेयुर्विप्राः साम्यमस्माभिः साम्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसत्प्रतिग्रहाणि प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत् ज्ञानोपायमाह हे सौम्य ।
अस्माभिः किं इच्छसीति ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसंगवाम् ॥ गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । येन मार्गेण गावो विचरन्ति नदीप्रसवणादिजलपातुं तस्मिन् तीर्थे तरणप्रदेशे ते ब्राह्मणाः परिग्रह-
मस्य कुर्युस्ते हि हस्तारोपणेनान्तिकवेशमानयेयुः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्च ब्रतं चीर्णम् । विकिरेद्भवामये । गोभिर्घासभक्षणेन तीर्थे व्यव-
हारवर्त्मनि । अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ॥ १९६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घ्रासंगवांदद्यात् तस्मिन् व्यवसंभक्ष्यमाणे
देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थाभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तेस्तथं पुनरसत्प्रतिग्रहंनकरिष्ये । यवसं घासं विकिरेत्तृगवांदद्यात् । तीर्थे गोष्ठे गोभिः शुद्धिर्व्यञ्जितव्येत्यर्थः । गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षणं नोत्तराप्रतिपत्तिः ताश्चेन्न भक्षयन्ति नो तदा शुद्धिरितिभावः ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । एवंपृष्टः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह सत्यमुक्त्वा तु विप्रेभ्य इति । सत्यं प्रायश्चित्तं यथार्थं यवसं-प्रासंगवां पुरतो विकिरेद्विक्षिपेत् गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे गोभिर्वा भक्षिते यवस इत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहविप्राः कुर्युरभिक्षिते न कुर्युरिति ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवसं तृणम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे च व्यवहारमार्गे तस्य परिग्रहं स्वीकारंकुर्युः ॥ १९६ ॥

ब्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ॥ अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रात्याः सावित्रीपतितास्तेषां ब्रात्यानां ब्रात्यः स्तोमः क्रतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति आर्त्विज्येनो-पदेष्टृत्वेन च परेषां मातापितृगुरुवर्जमन्त्यकर्मश्मशानादि । अभिचारं श्येननिधनादि । अहीने च द्विरात्रिकं कृच्छ्रैर्विशुध्यति । अन्येत्वाहुर्नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्य विधिः कस्यतर्हि क्रतुविजां । तथाच ब्रात्यानां याजनमितीदृश एवाधिकारः । यजमानस्य तु विधिलक्षणाप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तं भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादौ तु कथं न हि शत्रून्-मारयेदिति नोदनास्ति किं तर्हि यः शत्रोर्मारणं कामयते तेन तत्सिद्ध्यर्थं श्येनादिकर्तव्यं शत्रुमारणे च लिप्सा लक्षणाप्रवृत्तिः सा-च निषिद्धा न हि स्यात्सर्वाभूतानीति । अहीनेष्वपि लिप्सा त एव प्रवृत्तिः । फलकामस्य हितत्राधिकारो भवति न तु फलकामना-त्र निषिद्धा । नापि काम्यमानार्थनिष्पादको व्यापारः । इहतूभयं निषिद्धं न हि स्यादिति मरणफलव्यापारेण प्रवर्तितव्यं तत्फ-लं च श्येनादेरेव इहतु नास्ति निषेधः । त्वर्गादिफलकर्मणः कर्तव्यमितिकेचिदाहुः । वाक्शस्त्रवैभ्राह्मणस्येत्यभिचारिणीया-ऽभिचारोप्यनुज्ञायाम्नात एव । तुल्यावहीनाभिचारौ तत्र क्रतुविजामेव प्रायश्चित्तं युक्तं । ननु च काम्यान्त्यनिषिद्धानि कामात्मता-नप्रशस्तेति यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चाहीनतया याजनं कार्यमिति । अभिचारिणीयाभिचारे च यजमा-नस्यायुक्तं कथमाप्नातं ज्योतिषोभिचार्यन्ते । तद्विधिप्रायश्चित्तान्युक्तान्येव । अस्य च क्रतुविगवष्येऽभिचरणीयाभिचारे सविषयत्वाद्वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणमभिचारः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परेषामन्धूनामर्थाभिसंधिना । अन्त्यकर्म श्मशानकर्म । अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रात्यानामत ऊर्ध्वत्रयोप्येतदित्युक्तानां ब्रात्यस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च नि-षिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादिकृत्वा अभिचारं च श्येनादिकर्मभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनयागविशेषः । अहीनयजन-मशुचिकरमिति श्रुतेः । त्रिरात्रादितस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहोदेहाद्यर्थः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्युक्तं तत्रासत्प्र-तिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं तथा विधयाजनेपि तदाह ब्राह्मणमिति । परेषां निषिद्धौर्ध्वदेहिकानां पतितादीनाम् । अन्त्यक-र्मदाहादि । अहीनं त्रिरात्रादिसाध्यमभिचारं कारयित्वा कृत्वा वा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्त्यकर्मदासकृत्यं परेषां सपिण्डानां प्रेतकर्मवाहीनं कृत्वा द्विरात्रादिष्वार्त्विज्यं कृत्वा ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेषां पित्राचार्यादि व्यतिरिक्तानां सपिण्डानां अन्त्यकर्म श्मशानकर्म च अनभिचरणीयस्य अभिचारं अहीनयागविशेषं त्रिभिः कृच्छ्रैः शुध्येत् ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाप्य च द्विजः ॥ संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधः शरणागतः प्रागुक्तस्तस्य परित्यागः प्रत्याख्यानं न सत्यांशक्तौ प्राक्तद्विचारितम् । वेदं विष्ठाप्य मध्यायाध्ययनं कृत्वाऽधिकारेणाधीयानस्य तु धोगदानं किं पठसि नाशितं त्वयेति । अथवा धनहेतोः परीक्षास्थानेष्वनियुक्तेन पठ्यते स्मृतिश्च । दत्त्वानियोगं धनहेतोः पतितान्मनुरब्रवीत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरणागतं परित्यज्य त्यक्त्वा विष्ठाप्यार्थान्तरपरत्वव्याख्यादिना । विसर्गानुस्वारादिवैकल्येन मिथ्यार्थं कृत्वा । यवाहारो यवान्नाहारः ॥ १९८ ॥

(३) कुष्ठूकः । शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकादिभिन्नानां स्वातन्त्र्येण प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमाह शरणागतेत्यष्टभिः । शरणागतं शक्तः सन्परित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः ॥ मृत्युर्बुद्धिमताऽपोहोयावद्बुद्धिबलोदयम् ॥ यद्यसौ न निर्वर्तेत नापराधोस्ति देहिनः इति श्रुकोक्तेः ॥ वेदं अनेभ्यासेन विष्ठाप्य विस्मृत्य कामतस्त्यागेऽनुपातकत्वोक्तेः । अपसेधति अपनुदति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । अनध्याप्याध्यापनं वेदविष्ठावनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदं विष्ठाप्य द्विजः अर्थान्तरव्याख्यानादिमिथ्यार्थमुक्त्वा अनध्यायेऽध्ययनं कृत्वा वा ॥ १९८ ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टोग्राम्यैः ऋव्याद्भिरेव च ॥ नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ १९९ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । दष्टोदन्तैर्दष्टाभिर्ग्राम्यैः ऋव्याद्भिर्माज्जरनकुलादिभिः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्राम्यैः ऋव्याद्भिर्वृकादिभिः ॥ १९९ ॥

(३) कुष्ठूकः । कुकुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्माज्जरादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋव्याद्भिः गृहमर्कटमाज्जरादिभिः । नरैः पुंश्चलीवराहैः काकैः । प्राणायामेन जले स्थित्वेति शेषः ॥ पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ठादिवायसैः ॥ प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋव्याद्भिः वृकादिभिर्दष्टः ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ॥ होमाश्च साकलानित्यमपाङ्क्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्क्यास्तृतीयाध्यायउक्ताः येषां प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यत्रास्मात्तेषां मासं संहिताजपः शाकलहोमः षष्ठान्नकालताचेतिसमुच्चयः । काष्ठशलाकादिदेवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते स शाकलहोमः । नित्यग्रहणं समार्षेऽपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं यावन्मासः पूर्णः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षष्ठान्नकालता एकभक्तपूर्वकदिनद्वयोपवासानन्तरं तृतीयदिनभोजनं मासपर्यन्तम् । संहिताजपः संहिता कस्याश्चिच्छाखायामत्र भागः । शाकलहोमादेवकृतस्येत्यादिमन्त्रैर्ग्रहाङ्गवृक्षशकलहोमाः । अपाङ्क्यायेस्तेन पतितक्लीबा इत्यादिनोक्ताः । तेषां मध्ये अनुक्तनिष्कृतीनां मिलितमेतच्चयं शोधनम् ॥ २०० ॥

(३) कुड्डूकः । अपाङ्ग्याः येस्तेनपतिताः क्लीबाइत्यादिनोक्तास्तेषांविशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानांमासंयैहमभुक्त्वा तृतीयेऽङ्गिसायंभोजनंवेदसंहिताजपोदेवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकंकार्यः । एतत्समुद्दिष्टपाप-
शोधनम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच षष्ठेति । अपाङ्ग्यानां स्तेनपतितक्लीबाइत्यादिनोक्तानां पङ्क्त्यभोजिनांविशेषतोऽनुद्दिष्ट-
प्रायश्चित्तानां । षष्ठान्नकालता षष्ठस्यान्नस्थ भोजनीयस्य यः कालः सएव भोजनकालोयस्य सतथा तस्य भावः । दिन-
द्वयमभुक्त्वा तृतीयदिने सायं भोजनंतेति संहिता वेदस्य । देवकृतस्यैनसोवयजनमसित्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः शाक-
लस्यतु येहोमाइत्यनेनोक्तावा ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । देवकृतस्यैनसइत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्चशब्दात्समुच्चितानां प्रायश्चित्तत्वं अपाङ्ग्याः श्रा-
द्धप्रकरणेप्रोक्ताः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । षष्ठान्नकालतामासं दिनद्वयमुपैष्य तृतीयदिने सायं भुञ्जते इति प्राप्तं होमाश्च शाकलाः । देव-
कृतस्यैनसइत्यादिमन्त्राः । अपाङ्ग्यानां अनुक्तप्रायश्चित्तानाम् । विशोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानंसमारुह्य खरयानन्तु कामतः ॥ स्नात्वा तु विप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्ट्रैर्युक्तंयानंगन्ध्यादि साक्षादुष्ट्रादावारोहणमव्यवधानेनचाधिकतरंप्राणायामानामावृत्तिः ।
दिग्वासानग्नौनग्नौषनिर्हरणार्थंपुनः सवासास्नानंरुत्वाप्राणायामःकर्तव्यः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्ट्रयानमुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठंवा यानम् । एवंखरयानम् । दिग्वासानग्नः । प्राणायामेन गायत्र्या
त्रिःपठितया ॥ २०१ ॥

(३) कुड्डूकः । उष्ट्रैर्युक्तंयानंशकरादि एवंखरयानमपि तत्कामतआरुह्याव्यवधानउष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामब-
हुत्वं नग्नश्च कामतः स्नानंरुत्वा प्राणायामेन शुद्धोभवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उष्ट्रयानमिति । दिग्वासादिगम्बरः प्राणायामपर्यन्तम् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिग्वासानग्नः स्नात्वाचकारात् नग्नभोजनदिवास्त्रीगमनादिनिषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुध्य-
ति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरंसन्निवेश्य च ॥ सचैलोतहिराप्सु गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । विनाद्भिरसंनिहितात्स्वप्सुअदृष्टगोचरस्थात्स्वप्सु आर्तोविष्टयास्तब्धशरीरंमूत्रपुरीषोत्सर्गसन्निषे-
ध्यसचैलोयत्प्रावृत्तंवस्त्रंतेनसहितः । बहिर्ग्रामान्नद्यादावाप्सुत्यनिमज्ज्यततो गामालभ्यस्पृष्ट्वाशुध्यति ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विना अद्भिः शौचाद्भिः असन्निहितेशौचार्यजलइत्यर्थः । अप्सु जलमध्ये शारीरं मूत्रपु-
रीषोत्सर्गम् । आर्तः आपत्काले अनापदित्वन्यत्राप्यश्रितम् । आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

(३) कुड्डूकः । असन्निहितजलेजलमध्ये वा वेगात्तो मूत्रपुरीषंवा कृत्वा सवासाबहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गांच
स्पृष्ट्वा विशुद्धोभवति ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्भिर्मलक्षालनंविनाशारीरं विण्मूत्रादि सन्निवेश्यार्तोपिक्षिप्त्वा । बहिर्ग्रामान्नद्यादौ । आलभ्य-
स्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । आर्त्तआपन्नः शारीरंभूत्रादिकं अद्भिर्विनासंनिवेश्यजलरहितंकृत्वा अप्सुवाशारीरंसंनिवेश्योत्सृज्य बहिर्गामात् आर्त्तग्रहणात्तस्य प्रायश्चित्तगौरवंद्रष्टव्यम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्भिर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः शारीरं भूत्रपुरीषादि संनिषेव्य कृत्वा बहिः सचैलः आशु-
त्य स्नात्वा गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदविहितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां स्नातानां च संभ्योपासनादीनां तान्यपि वेदोदितानितम्भ-
लत्वात्स्मृतीनां स्नातकव्रतानि नजीर्णमलवद्वासादित्यादीनि । तेषां लोप एकाहमुपवासः । श्रौतकर्मातिक्रमे यादृश्य उक्तास्ता-
नेन समुच्चीयन्ते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोदितानामिति । वेदोक्तनित्यसंभ्यादिकर्ममध्ये अनाभ्रातप्रायश्चित्तकर्मलोपे । स्नातकव्र-
तेषु वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्यादिषु अनाभ्रातप्रायश्चित्तकर्मलोपे । अभोजनमेकरात्रमेव ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितानांकर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्था-
भ्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासंप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । कर्मणां होमसंभ्यावन्दनादीनां । अतिक्रमे अकरणे कालतः स्वरूपतो वा ।
स्नातकव्रतं चतुर्थाभ्यायोक्तम् । अभोजनं तदहुरूपेणम् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि ॥ २०३ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । सक्रोधाक्षेपे हुङ्कारेण हुङ्कुरुते तूष्णीमास्व हुं मा एवमादीरित्येवमादिष्वर्थक्रियासु तन्निषेधार्थं हुङ्का-
रकरणं ब्राह्मणस्य ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसो वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा तथा गरीयसस्त्वं कारमुक्त्वा त्वमेवमात्थत्वेदं कृतम् ।
एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत् । प्रथमादिविभक्तिर्न विवक्षिता । तथाच समाचारो गुरौ युष्मात्स्वित्यादि बहु-
वचनप्रयोक्तव्यमिति । स्नात्वा नश्नन् प्रातर्भक्त्यागः । उपसंग्रहणंकृत्वा प्रसाद्य क्रोधं त्याजयित्वा सायमश्नीयात् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरीयसो गुरोरब्राह्मणस्यापि हुङ्कारं त्वं कारं चोक्त्वा तथाऽगरीयसोपि ब्राह्मणस्य तद्वयमु-
क्त्वा स्नात्वेत्यादि प्रायश्चित्तंकुर्यात् । अहः शेषमहोरात्रस्य शेषम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । हुंतूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादार-
भ्याहः शेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपंकुर्यात् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हुङ्कारेति । गरीयसो गुरोः । अहः शेषं उपोषणंकृत्वेत्यर्थः । अभिवाद्य प्रणतिकृत्वा ।
प्रसादयेत्तदात्मनि प्रसादमुत्पादयेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ गुरुं हुङ्कृत्य त्वं कृत्यविप्रं निर्जित्य वादतः ॥ बभ्वावा वाससा-
क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनमिति ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रसादयेत् ब्राह्मणं गरीयांसञ्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गरीयसः ज्येष्ठस्य ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणेनपीडाकरेणापिताडयित्वा प्रहृत्य वाससापिकण्ठेमृदुस्पर्शेन बद्धा । विवादेलौकिकेकलहे विनिर्जित्यप्रणिपत्य नम्रेणभूत्वाप्रसादयितव्यः । वादजल्पयोस्तुनायंविधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाससाकण्ठेबद्धासंपदात्रवात्वेयतत्कार्यचिररात्रादिनियतःलघुगुरुनियमातिक्रमापेक्षयायोज्यं अत्र प्रकृतयोर्ब्राह्मणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

(३) कुड्डूकः । प्राकृतं ब्राह्मणतृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाबध्य वाससावा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । ताडयित्वाब्राह्मणमित्येव ॥ २०५ ॥

अवगूर्यत्वब्दशतंसहस्रमभिहत्य च ॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकंप्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवगुरणप्रतिषेधोयं परिशिष्टोर्थवादोजिघांसयाहन्तुमिच्छयादण्डादिकमुद्यम्य संवत्सरशतंनरकेष्वास्ते । अभिहत्यप्रहारंदत्वा सहस्रसंवत्सराणांजिघांसयानपरिहासतः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिघांसया मारणेच्छया । अवगूर्य दण्डाद्युद्यम्य । अभिहत्य दण्डादि निपात्य ॥ २०६ ॥

(३) कुड्डूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतंनरकंप्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रंनरकंप्राप्नोति ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । योब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादितिश्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणावगोरणादौ नरकंज्ञापयन्प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येतिचतुर्भिः । अवगूर्य दण्डमुद्यम्य । अब्दशतं अब्दानांशतं अभिव्याप्य नरकंप्रतिपद्यते । एवमुत्तरत्र ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायश्चित्तं वक्तुं तन्निमित्तं पापफलं तावत् श्लोकाभ्यामाह अवगूर्यत्वब्दशतमिति । अवगूर्यं प्रहर्तुं हस्तादिकमुद्धृत्य ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतां पांसून्संगृह्णाति महीतले ॥ तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य रुधिरदण्डादिप्रहारेण भूमौ पतितं यावत्पांशून्रजोवयवान्संगृह्णाति तावन्तिसंवत्सरसहस्राणि तस्य जनयितानरकेव्रजेद्वेसेत् । अयमप्यर्थवादः ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संग्रहीतुं योग्यं भवति । द्विजन्मनोविप्रस्य । तत्कर्ता शोणितोत्पादकः ॥ २०७ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरयावत्संख्याकारजः कणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादकोनरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनः द्विजीतमस्य ॥ २०७ ॥

अवगूर्यचरेत्कच्छमतिकच्छं निपातने ॥ कच्छातिकच्छौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यप्रायश्चित्तमेतत् । ब्राह्मणरुजःकृत्वेति शोणितोत्पादनादन्यत्रैतत् यदिवा तेनेदं विकल्पते ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । कल्लं प्राजापत्यम् । कल्लातिरुच्छ्रौपूर्वाधोक्तौ ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने रुच्छ्रंकुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिरुच्छ्रंवक्ष्यमाणंचरेत् । रुधिरमुत्पाद्य रुच्छ्रातिरुच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह अवगूर्यंचरेत्कच्छ्रमिति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणे अवगूर्यं दण्डं मुत्थाप्य कल्लं चरेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिचावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुक्तानिष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणां यथाचाण्डालादिप्रतिलोमवधेतत्रकल्पयेत् । ननुचात्राप्युक्तं किंचिदेवतुविप्रायदद्यादस्थिमतां वध इति अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्तोगृह्यन्ते । महाकायानांतु नैषविधिः । ननुचत्वारोवर्णानास्तिपंचमइतिशूद्रप्रभेदाएवंप्रतिलोमाः यदि नामपंचमोवर्णोनजातो नैतावताशूद्रैस्तैर्भवितव्यं तेषामपि लक्षणस्य नियतत्वात् समानजात्यामूढायां जातः शूद्रइति वर्णसंकरजाश्चेत्तस्मान्शूद्रहत्याप्रायश्चित्तं नापि किंचिदेवतुविप्रायेत्यन्यस्तत्रकल्पनाया अनवसरः । शक्तिः प्रायश्चित्तनस्तपसि तथाकिमयं तपसिसमर्थ उतदाने । पापंच हिंसायाविहितप्रायश्चित्तमेव अभक्ष्यभक्षणे तदेव । अथपापस्यगुरुलघुभावोपेक्षणीयः । ननुचगुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुक्तप्रायश्चित्तविषयेयंकल्पनासत्यमर्थवादे दोषातिशयश्रवणादुत्त्वात् तथाबुद्धिपूर्वानुक्तते च किंचनेदमनुक्तनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत् उक्तेषु कल्पनाकार्या कुत एतत् दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किंचैतस्मिन्व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यं भावनीया कल्पना अत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्वशेषोयम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं कल्लादि प्रकल्पयेत् त्वयं विद्वानुहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तज्ञानं शुद्धिदीपिकायां विषयव्यवस्थयास्माभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोत्र पदार्थमात्रं प्रकाशितमिति ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथाप्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापंच ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसंरुदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन् प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते अनुक्तेति द्वाभ्याम् । अनुक्तनिष्कृतीनामपनुष्ठितप्रायश्चित्तानाम् प्रकल्पयेत्परिषदिति शेषः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अनुक्तनिष्कृतीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तादीनाम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुक्तनिष्कृतीनां अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापविचार्य ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥ तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेविताम् ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । ननुचोक्ता एवाभ्युपायाः इहचान्द्रायणं इहप्राजापत्यं इहद्वादशवार्षिकमिति । सत्यंसंज्ञामात्रेण निर्दिष्टा इहतु स्वरूपं सेतिकर्तव्यताकमुच्यते । उपाय एवाभ्युपायः व्यपकर्षति अपमार्ष्टिदेवर्षीत्यादिः स्तुतिः । मानवग्रहणं सर्ववर्णार्थम् ॥ २१० ॥

परिमाणोपादानानि पराशरोक्तानि ॥ सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षाड्विंशतिः स्मृताः ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणस्तुयावान्वा प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनमिति ग्रासपरिमाणम् ॥ हविष्यान्ः प्रातराशःसायमाशस्तथैव च ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासरूपं भवेदिति हविष्यान्नादेर्यासोपादानद्रव्यम् ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यमाह ज्यहमिति । प्रातरूपं नक्तं ज्यहं अयाचितं अद्यात् । ज्यहं परं नाश्रीयत् उपवास-
त्रयं एवं द्वादशदिनसाध्यं एकं प्राजापत्यव्रतं चरन् द्विजः अयाचितानं परकीयानं प्रातःस्वकीयान्नस्य पाचनम् ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । गोमूत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मिन् हन्येकरात्रोपवासश्च ततोद्यहं सांतपनं । अन्येतु प्रत्यहमेकैकं भक्षयितव्यं संहतस्याश्रुतत्वात् अतः समाहानि सांतपनं द्वावप्येतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरे परिगृहीतौ ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरादित्रयमपि गोरेव । कुशोदकं कुशमिश्रजलम् । एतत्सर्वं मिलितमेकस्मिन् दिने प्राश्यो-
त्तरेद्युपवसेत् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्राद्येकीकृत्यैकैकस्मिन् हनि भक्षयेन्नान्यत्किंचिदद्यात् । अपरदिने चोपवासइत्येतत्सान्तपनं-
कृच्छ्रं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं षट्दिनान्युपभुज्य समे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनं भवति । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ॥ कुशोदकं च गोक्षीरं दधिमूत्रं शकृत् ॥ जग्ध्वा परेद्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः
सोपवासिकः ॥ समाहेन तु कृच्छ्रोयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । सांतपनं लक्षयति गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कं मिश्रयित्वा एकस्मिन् दिने भक्षयतोऽपरस्मिन्
दिनोपवासेन सान्तपनं द्वाहः साध्यम् । एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिषट्के प्रत्यहं भोजने एकोपवासश्च ॥ कुशोदकं
तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत् घृतम् । जग्ध्वा परेद्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवास-
कः ॥ समाहेन तु कृच्छ्रोयं महासान्तपनः स्मृत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । षडङ्गानि षडहानि यथाक्रमं गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमूत्रादीन् षडप्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परेद्युपवसेदिति दिनद्वयसाध्यः
कृच्छ्रः ॥ २१२ ॥

एकैकं ग्रासमश्रीयत् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ ज्यहं चोपवसेदं त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्ववदिति प्राजापत्यविधिमतिदिशति एष्वेव काले चैकैकं ग्रासमश्रीयत् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्यहानि त्रीणि पूर्ववत् ज्यहं प्रातरूपं सायं रूपं हमद्यादयाचितमिति ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन् प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं ग्रासं त्र्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अन्य-
च्च ज्यहं किञ्चिदुज्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिकृच्छ्रं लक्षयति एकेति । ज्यहाणि त्रीणि नवदिनानि । पूर्ववत् प्रातः सायमयाचितमिति पू-
र्वोक्तवत् ग्रासमत्राणि पूर्णानि ॥ अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूर्णान्नभोजन इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अथहाणित्रीणि नवदिनानीत्यर्थः पूर्ववत्प्राजापत्यवत् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि अथहाणि नवदिनानि च पूर्ववत्तु पुनः अन्यस्यहमुपवसेत् । एवं द्वादशदिनसाध्यमतिकृच्छ्रम् ॥ २१३ ॥

तमकृच्छ्रं चरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतिच्यहंपिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

[अपांपिबेच्च त्रिपलंपलमेकंच सर्पिषः । पयः पिबेत्तुत्रिपलं त्रिमात्रंचोक्तमानतः ॥ १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । तेष्वेवकालेषु जलादीनि यावतानातिवृत्तिर्भवति । क्वचित्परिमाणं पठ्यते । अपांपिबेत्तुत्रिपलंपलमेकंतुसर्पिषः ॥ पयःपिबेत्तुद्विपलं त्रिपलंचोष्णमारुतं ॥ सकृत्स्नायीति त्रिरहः त्रिर्निशायामित्यस्यापवादः ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलादिचतुष्टयस्यैकैकं च्यहं च्यहंपिबेत् । तस्योष्णत्वमग्निसमीपे व्यजनादिनेत्पादितव्यम् ॥ २१४ ॥

(३) कुट्टुकः । तमकृच्छ्रं चरन्विजातिः अहमुष्णोदकं च्यहमुष्णक्षीरं च्यहमुष्णघृतं च्यहमुष्णवायुमेकवारं स्नानं कुर्वन्संयमवाप्तिबेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तमकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमकृच्छ्रं लक्षयति तमेति । प्रतिच्यहं प्रत्येकंद्रव्यं क्रमेण च्यहंपिबेदित्यन्वयः । अनिलपदमेकरात्रोपवासपरम् । सकृत्पिबेत्सकृत्स्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तमक्षीरघृताम्बूनां प्रत्येकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च तमकृच्छ्रं यावकमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । द्रव्यपरिमाणं तु ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तमकृच्छ्रं विधीयतइति पराशरोक्तं सर्वत्र ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुग्धसर्पिरुदकानां तमानामेकैकं प्रतिदिवसंपिबेत् परेद्युः उपवसेत् । एवं दिवसचतुष्टय [त्रय] साध्यंतमकृच्छ्रम् ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥ पराकोनामकृच्छ्रोऽयंसर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यतात्मनोऽसंयतेन्द्रियोगीतादिशब्दश्रवणेष्वनभिलाषी अप्रमत्तस्तत्परः । अर्थवादोऽयं सर्वकृच्छेष्वस्य धर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य व्रताङ्गविस्मृतिशून्यस्य । एतच्च द्वयं पराके आवश्यकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि व्रताङ्गमुक्तम् ॥ २१५ ॥

(३) कुट्टुकः । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाख्यः कृच्छ्रः । सकृदावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । पराकं लक्षयति यतेति । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । सर्वपापनोदनइति गुरुतरानुक्तपापे प्रायश्चित्तातिदेशार्थम् ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । पराकशब्दोपवासवचः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोपवासेन पराकाख्यः भवति ॥ २१५ ॥

एकैकं द्वासायेत्पिण्डं रुष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपस्पृशं स्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्दश्यामुपोष्यत्वयं भूतायां पौर्णमास्यां पंचदश्यासानभ्रीयात् । ग्रासप्रमाणं चास्याधिकारेण ग्रासानुमंत्रणं च । आप्यायत्वसन्तेपयांसीति स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेक्षितव्यः । एकशास्त्रत्वात्सर्वस्मृतीनामसतिविरोधे समग्रयोज्यविरोधे तु विकल्पः । प्रतिपदमारभ्यैकैकं ग्रासं दिवसे दिवसे द्वासायेत् प्रतिपदि चतुर्दशद्वितीयस्यां त्रयोदशेत्यादियावच्चतुर्दश्यामेको ग्रासो भवति ततोऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येकं ग्रासमभ्रीयात् द्वितीयस्यां ह्येवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । उपस्पृशान् स्नानं कुर्वन् त्रिषवणं प्रातर्मध्यदिनापराह्नेषु त्रिर्निशायामिति निवर्तते विशेषविहितत्वात् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासान्भुक्त्वा प्रतिपत्प्रभृत्यैकैकग्रासापचयः । अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विक्रमेण ग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासा इत्यर्थः । पिण्डः ग्रासः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासानशित्वा ततः रुष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्वासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं ग्रासं वृद्धिर्नयेद्वै पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणस्य लक्षणमाह एकैकतिद्वाभ्याम् पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासानशित्वा रुष्णपक्षप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्वासयेदमावास्यायामुपोषणमेव । ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकक्रमेण पञ्चदश्यासान्वर्धयेदिति । पिपीलिकामध्याख्यमिदं रुष्णपक्षादिनियतम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । अथ चान्द्रायणमाह एकैकमिति रुष्णे रुष्णपक्षे ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्ले एकं पिण्डं कवलं वर्धयेत् । च पुनः रुष्णे एकं पिण्डं ह्वासयेत् । त्रिषवणं त्रिकालस्नानं । वसिष्ठः ॥ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले रुष्णे च ह्वासयेत् । इन्दुक्षये च भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । यवमध्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको ग्रासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यां पंचदश पुनः प्रतिपदमारभ्य रुष्णपक्षे एकैकग्रासापचयो यावदमावास्यामुपवासः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्यायाः प्रतिपदाद्येकैकग्रासवृद्ध्या पञ्चदश्यासान्पौर्णमास्यां भुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिषु दर्शे नोपवास इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतमेव पिण्डं ह्वासवृद्धिं त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्यं चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासाः संपद्यन्ते ततः रुष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं ह्वासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदश्यासान्वर्धयित्वा ततः रुष्णप्रतिपदारभ्यैकैकं ग्रासं ह्वासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमध्याख्यम् ॥ तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिखण्डसंमितान् ॥ एकैकं ह्वासयेत् रुष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्निति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । यवमध्याख्यं चान्द्रायणमाह एतमेवेति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणंचरन्
॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यहमासमष्टौग्रासान्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा यतिचान्द्रायणंभवति । मध्यंदिने स्थिते प्रवृत्ते पूर्वाह्णपराह्णौवर्जयित्वेत्यर्थः । शिष्टंप्रसिद्धम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापि मासइतिवर्तते । हविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यंकाप्युपचयदर्शनीयत्वात् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकंसंयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौग्रासान्मध्यंदिने भुञ्जेत । मध्यंदिनइति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिचान्द्रायणत्वाद्वा अष्टाविति । कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकंप्रत्यहमष्टौ ग्रासान्हविष्यान्स्यमध्यंदिनेऽश्रीयात् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । यतिचान्द्रायणमाह अष्टाविति हविष्यपिण्डानित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ २१८ ॥

चतुरःप्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः ॥ चतुरोःस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रप्रातः शब्दोस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासनं कालंलक्षयति अस्तमितेसूर्येप्रदोषइत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुरइत्यत्रापि मासएवावधिः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रातश्चतुरोग्रासानश्रीयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोग्रासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणंमुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । शिशुचान्द्रायणं लक्षयति चतुरिति । शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रिघटिकौज्ञेयइतिस्मृतेः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । शिशुचान्द्रायणमाह चतुरइति ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरःपिण्डान्प्रातरश्रीयात् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छिशुचान्द्रायणंभवेत् ॥ २१९ ॥

यथा कथंचित्पिण्डानांतिस्रोऽशीतीः समाहितः ॥ मासेनाश्रन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । कस्मिंश्चिद्विसे चतुरोग्रासान् कस्मिंश्चिद्वादशकस्मिंश्चिन्नाश्नाति यथाकथंचित्त्रिंशद्वात्रौपवृत्तिः । यदिकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चित्षोडश अयंतुनियमःतिस्रोशीतीर्मासेनेतिद्वेशतेचत्वारिंशदधिके चंद्रलोकंप्राप्नोति ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकदिनभोज्यग्रासनियमंविना चत्वारिंशदधिकशतद्वयमित्यर्थग्रासानां मासेन भोजनान् अपरंचान्द्रायणम् । पिपीलिकमध्येहि प्रथमे चान्द्रायणे पौर्णमास्यामारम्भे पञ्चदशग्रासाअधिकाभुक्तास्तैःसह तिस्रोऽशीतयोभवन्ति तदपेक्षयैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र ग्रासाशीतित्रयोपयोगः । यवमध्येतु पञ्चविंशत्यधिकग्रासशतद्वयमेव ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यसंवन्धिनां प्रासानां द्विशते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दशकदाचित्पञ्चकदाचित्षोडशकदाचिदुपवासइत्येवमाद्यनियमेन यथा कथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थंचेदमुक्तं । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ कच्छूकच्छर्मकामस्तु महर्तोऽश्रियमामुयात् ॥ अतः प्राजापत्यादिकच्छूमस्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । यथा कथंचित्कुल्लूपक्षंवारभ्य नत्वनियमेन व्रतस्य नियमरूपत्वात् । तिस्रोऽशीतीश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ॥ मेधातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचिच्चत्वारि कदाचिद्दशेति । चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्यनेन चान्द्रायणस्य काम्यत्वमपि धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामितिसंवादात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पिण्डवृद्धिहासौभोजनकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीयइति सूचितम् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यपिण्डानां तिस्रोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकं २४० मासेन अशनन् चन्द्रस्य सलोकतामेति । अष्टौ प्रत्यहमशीयादित्यर्थः । चत्वारिंशच्छतद्वयं इति ज्ञेयम् ॥ २२० ॥

एतद्बुद्धास्तथादित्यावसवश्वाचरन्व्रतम् ॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चान्द्रायणं व्रतं सर्वदेवाः समाचरुः सर्वेषामकुशलानां विमोक्षाय न केवलं यत्रैवोक्तमनुक्तेष्वपि दृश्यम् । तदुक्तं कल्लूकितुल्लूचां द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । अत्रेदं संदिह्यते यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं किं तत्त्रेण सर्वेषां शोधनमुत्तमयोगसिद्ध्यर्थेन प्रतिनिमित्तमावर्ततइति । उच्यते यद्यप्येतन्मार्ग्यनिमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्ना तत्रतिपदप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदितेषु कृतसंभावनायामाग्रायते । तत्रयेषां तावत्संभावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते तथा संवत्सरस्यैकमपीति । तत्रनिमित्तस्यानिश्चितत्वादुपपत्तेः कुत आवृत्तिर्भवो यथा सुप्तस्य परिवर्तनैः शय्यागतसूक्ष्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासुभ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमागृहप्राप्तेरसकृत्संभवति तादृग्विषये तत्रभावएव युक्तः । दर्शितं चैतत् अस्थान्वतामित्यादौ समुदायवधेकंप्रायश्चित्तमिति । यानि च गरोयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्याम्नातानि । इदंच यथाप्रदर्शितएव विषये भवितुमर्हति महत्त्वाच्चानावृत्तौ न्यार्ग्यं तस्मात्संशितेष्वपि कथंचित्प्रायश्चित्तेषु निमित्तान् नरोत्पत्तौ युक्तएव तत्रभावः । तथाच तत्रधर्मएव न्यार्ग्यइति दर्शयति । यद्विवाच नक्तंचैव नश्चरुम यत्त्वपंतश्चरुम यज्जाग्रतश्चापियदिति च । वीन्सायां युगपदशेषपापवर्जनम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकुशलं पापम् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सरुद्रावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह एतदिति । अत्र रुद्राद्याभाववृत्त्यपेक्षया तथाच । श्रुतिः । अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानो मन्नादः स्यामिति ॥ सरुक्तिकाभ्योऽष्टाकपालं निरवपत् सोऽग्निर्भवदित्यष्टाकपालयागनिर्वापानन्तरं अग्निभावश्रुतेरिति । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनिवृत्तये । पापोद्देश्यकव्रतानामपि नान्तरीयकामदत्वं न विरुद्धमिति । तथाच श्रुतिः ॥ यथाग्नेनिमित्ते छायागन्धावनुत्पद्येते एवं धर्मवचिन्वानस्यार्थकामौ प्रसिध्यतइति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कच्छूकच्छर्मकामस्तु महर्तोऽश्रियमामुयादिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । एतत्कुल्लादिब्रतम् ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रवदन्ति सर्वेष्वेतेष्विति कर्तव्यतेयमुच्यते सर्वहोमेष्वज्यद्रव्यमनुपात्तेद्रव्यविशेषेर्दशितं स्वयं-
ग्रहणात्परकर्तृकतानि वर्तेत किंपुनरयं होमोलौकिकेऽग्रावनावसथ्यस्य भवति नेति विचार्यते । इदमेव तावद्विचार्य कुतोऽग्नौ होमः
प्रक्षेपावधिकस्त्यागोजुहोतेरर्थः । तत्र यस्मिन् कस्मिंश्चिदाधारे प्रक्षेपेण सिध्यत्येव होमः ततश्च स्थले जले वा प्रौवाक्रियतां होमो-
मृत्वाग्निमतस्तुनलौकिकेऽग्नौ होमः ग्राम्याग्नौ तस्य तद्धोमप्रतिषेधात् । समाचारादग्निसिद्धिरिति चेत् समाचार एव तर्ह्यन्विष्यतां गृ-
ह्यकारैस्तत्प्रणीताभ्यधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होमआम्नातः । तद्दर्शनेनानावसथस्य प्रायश्चित्तेनाहोमकाः कृच्छ्राः । अभ्युदया-
र्थिनस्तु नैवानश्विकस्य सन्ति सर्वांगोपसंहारेण फलसिद्धेरहिंसा शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यन्ताडनीयं सत्यं नर्मणापि नानृतं
यदिवापुरुषार्थतया प्राप्तयोरङ्गत्वाय विधानं आर्जवमभूरता ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चान्द्रायणव्रतान्याह महाव्याहृतिभिरिति । तिसृभिः समस्ताभिरित्यर्थः । आज्यंहविर-
नादेश इति वचनादाज्येन होमः । आर्जवमवक्रताम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । महाव्याहृतिभिर्भूभुवः त्वरेताभिः आज्यंहविरनदेशे जुहोतिषु विधीयत इति परिशिष्टवचनादा-
ज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गत-
यायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्याहृतीति चतुर्भिः । व्याहृत्यादिपञ्चकमाचरेदनुति-
ष्ठेत् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथ व्रतधर्मानाह महति ॥ २२२ ॥

(४) रामचन्द्रः । कृच्छ्रचान्द्रायणनियमानाह महाव्याहृतिरिति । महाव्याहृतिभिः समस्ताभिः अंभूः स्वाहा अंभुवः
स्वाहा अंत्वः स्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ॥ २२२ ॥

त्रिरहस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिरह इति सवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति गौतमो निशायां पितृषु यामेषु महानिशां वर्जयि-
त्वा तदवधिनहि अस्ति स्नानकालः । यदेव वा सोयुगमाच्छादनार्थमौचित्यप्राप्तये नैव सहजलं प्रविशेदविशेदिति नोद्धृतोदकेने-
त्यर्थः । स्त्रियो ब्राह्मणीरपि नाभिभाषेत अन्यत्र मातृज्येष्ठभाग्न्यादिभ्यो भार्यया सह कर्मोपयोगी संलापो न निषिध्यते अन्य-
स्तु न कर्तव्य एव ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिरहः आदिमध्यान्तेषु । एवं निशायाः । एतच्च न पिपीलिकमध्ये तत्र त्रिषवणोक्तेः ।
नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात् । तथा न तमकृच्छ्रे सकृत्स्नायीत्युक्तेः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलोनद्यादिजलं प्रविशेत् । एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्य-
चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयं । तयोरुपस्पर्शत्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्व्रतकदाचित्संभाषणं कुर्यात्
॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिरह इति विप्ता । अन्हः प्रातःकाले निशायां सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहं स्नानत्रयं कुर्यात् .

त । तेनन्यूनातिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदः । सचेलत्वादिगुणविधिः । एतत्तुचान्द्रायणद्वयाङ्कमितिकेचित् । तत्र तमरुच्छ्रातिरि-
क्ते सर्वत्र ॥ कुर्यान्निषवणस्नायी रुच्छं चान्द्रायणं तथा ॥ पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ पिण्डान् ग्रासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्निधेः प्रकरणस्य बलवत्वात् । अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्या
त्सर्वव्रतशेषत्वात्स्नानस्य उपस्पृशस्त्रिषवणमितिवक्ष्यमाणमनुवादमात्रं यएवविद्वान्पौर्णमासीं यजतइतिवत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । कर्हिचिदापद्यपि ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिः अङ्गः त्रिः निशायां प्रातःसायं जलं आविशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ॥ ब्रह्मचारी व्रती चस्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्थितआसीनउपविष्टोऽथवा नक्चिन्निषीदेदशक्तावधःशयीत नपर्यङ्के । ब्रह्मचारीमैथुननि-
वृत्तः व्रती शिष्टाप्रतिषिद्धेषु नियमगृहीयादिदमयानकर्तव्यमिति गुर्वादीनामर्चाप्रणतेन स्रगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानमुत्थितत्वम् । आसनमुपवेशनम् । विहरेत् कालंनयेत् । यथा गौतमः । तिष्ठेदहनि
रात्रावासीतेति । अधोभूमौ । ब्रह्मचार्यष्टाङ्कमैथुननिवृत्तः । व्रती मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यचेति शङ्कोक्तव्रताङ्कारी
॥ २२४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अहनि रात्रौ चोत्थितआसीनः स्यान्नतु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत नखट्टादौ । ब्रह्म
चारीस्त्रीसंयोगरहितव्रतः व्रतीमौञ्जीदण्डादियुक्तः ॥ पालाशंधारयेदण्डंशुचिमौञ्जं च मेखलामिति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्रा-
ह्मणानांचपूजकोभवेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् स्थानेति । विहरेन्नशयीत शक्तःसन् । अशक्तःशयीतेतिभावः ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । विहरेत्कालक्षेपंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशक्तः अधः भूमौ शयीत ॥ २२४ ॥

सावित्रीच जपेन्नित्यंपवित्राणि च शक्तितः ॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवंप्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सावित्रीतत्सवितुरितिगायत्री सवितृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः ।
पवित्राण्यधमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाध्यायाजनरौहिरणेयादीनि सामानि सर्वकुल्लेषु आदृतोयत्नवान् । सर्व-
ष्वित्यादिश्लोकपूरणस्तथाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपेन्नित्यं दिवा रात्रौच । पावनानि पवित्राण्यस्यवामीयादीनि । व्रतान्तरेष्वप्येतदिति
सर्वेष्विति । एवमुक्ताभुंजीत काम्येष्वपि प्राजापत्यादिषु तथा प्रायश्चित्तार्थेष्वपि कुर्यात् ॥ २२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । सावित्रीच सदा जपेत्पवित्राणि चाधमर्षणादीनि यथाशक्तिजपेत् । एतच्च यथाचान्द्रायणे तथा
प्राजापत्यादिकुल्लेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सेति । पवित्राण्यधमर्षणादीनि आदृतः श्रद्धालुः प्रायश्चित्तार्थं तत्सहकारितया जपे-
दित्यन्वयः । अतएव न व्रतेषु शूद्रस्याधिकारः किंतुतपःशूद्रस्य सेवनमिति वक्ष्यति । अतएवोक्तम् । नशूद्रेपातकार्कचि-
त् । प्रातिस्विकपापानुरूपप्रायश्चित्तादर्शनान्नमोमंत्रजपोवा ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । पवित्राणि पावमान्यादीनि ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्राणि शक्तितः अस्यवामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एवंसर्वेषुप्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोभ्याव्रतैराविष्कृतैर्नसः ॥ अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । आविष्कृतं प्रकाशं लोकविदितमेतैः कर्तुं शोभ्याः । येतुरहस्यपापास्तेषां न कर्तव्य-
पांसि किं तर्हि मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् । यदि तावत्यपरिषदः न नुरहस्येषु नास्ति परिषद्मनमाविष्कृतं न स्याद्दिदुषाहितत्राधि-
कारः उच्यते न प्रायश्चित्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते अपितु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं बो-
द्धव्यमिति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आविष्कृतैर्नसः प्रख्यातपापाः । अनाविष्कृतपापाः तत्पापहेतुकर्माविनाभूतव्यतिरिक्तै-
रज्ञातपापास्तान्मन्त्रैर्होमैश्च शोधनैः पावनतया विहितैः । एवं च परस्त्रीगमनादौ तत्क्रियाविनाभूतया परस्त्रिया तत्तज्ज्ञा-
नेपि न रहस्यत्वाभावः तदन्येन तु कर्तव्यव्यतिरिक्तेन ज्ञाते रहस्यत्वमपैति ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लोकविदितपापाद्विजातयः परिषदप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदाशोधनीयाः । अप्रकाशितपापांस्तु
मानवाभ्यन्तैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोका-
विदिते किंप्रायश्चित्तस्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकटपापिनां व्रतान्युपसंहरन् प्रच्छन्नपापस्य प्रायश्चित्तमुपदिशंस्तपःश्रेष्ठमाह एतैरित्येकविंश-
त्या । अनाविष्कृतपापान् स्त्रीपुंमिथुनातिरिक्ताविदितान् । एतस्य पापस्येदं प्रायश्चित्तमिति परोक्षवादेन पृष्टापरिषन्मन्त्राद्यु-
पदेशेन शोधयेदिति शेषः ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । याच्येतानि व्रतान्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायश्चित्तमप्रकाशितानां जपहोमादय इत्याह एतै-
रिति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आविष्कृतैर्नसः लोकविदितैर्नसः एतैर्व्रतैर्द्विजातयः संशोभ्याः । तु पुनः अनाविष्कृतपापान्
रहस्याचरितपापान् मन्त्रैर्होमैः शोधयेत् ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राणां विदितेऽन्येषामप्येवं कर्मास्तीति प्रकाशयेत् एतत्ख्यापनमनुतापः । तस्मात्तापेन धिक्कर्मा-
महदकार्यमकरवमनर्थो नैदुष्कृतकारिणो जन्मन्येवमादिः चित्तपरिषेदः । अध्ययनं सावित्र्याजपोवेदपाठोवाहिसायामन्ध-
त्रासमर्थस्य तपसिदानं एतदाहेदानीं न चापदिति प्रक्रांततपसः आपदि पीडायामनिग्रहणे दानम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनेन प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन । अनुतापेन रहस्ये प्रकाशे च । तपसा ना-
शकादिना । अध्ययनेन जपेन । आपदि तपोजपाशक्तौ दानेन ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिद्व्यामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति । तपसा
चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्याशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्क-
भूतं रहस्यप्रायश्चित्ताङ्कं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्कमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रत एकधेनुविध्वनात्
धेनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यान् वत्सरे
त्रिंशद्देनवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षड्यधिकशतत्रयधेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । ख्यापनेन मधेदं कृतमितिकथनेन तत्कथने लोकावज्ञास्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्ततइतिभावः । अनुतापेन धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन । तथाच विष्णुपुराणम् ॥ कृते पापेऽनुतापोवै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ आपदिपूर्वोक्ताशक्तौदानेनैव ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापद्धर्मानपरानाह ख्यापनेनेति । ख्यापनप्रकाशितपापविषयं सामर्थ्याद्विम्यते इतराण्युभयविषयाणि दानेनचापदीत्यापद्ग्रहणात्सर्वैः प्रायश्चित्तविशेषैर्दानस्यतुल्यार्थता नानुतापाद्विवर्गतेत्यस्यप्रपञ्चइति ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ख्यापनेन पापानां कथनेन रहस्यस्यानुतापेन च पुनः तपसा वेदाध्ययनेन आपदिदानेन ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मस्त्वयंकृतवानुभाषते ॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । ख्यापनविधेरर्थवादः । नरोऽधर्ममितिनजः प्रश्लेषो धर्मस्य त्वयं ख्यापनं निषिद्धं न गुणाः त्वयं वाच्याइति प्रकृतश्चाधर्म एव तेनाधर्मेणेति श्रूयत एव ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनस्य पापक्षयत्वं दृढयति तथायथेति ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा त्वयंपापंकृत्वा नरोभाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्पइव जीर्णत्वचा मुच्यतइति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र ख्यापनानुवादयोरर्थवादमाह यथेति त्रिभिः । तेनोक्तेन अधर्मेण त्वचेवाहिः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । अनुतापं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति यथेति ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरः त्वयमधर्मकृत्वा अनुभाषते कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते कइव अहिः त्वचेव ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ॥ तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरमन्तरात्मैव नभूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात् । उपचाराद्धि आत्मनः शरीरशब्दोऽयं दृष्टव्यः । अनुतापार्थवादोऽयं गृह्यता ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुतापस्य पापनाशकर्ता दृढयति यथायथामनइति । शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य पापकारिणोऽमनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति अयमनुतापानुवादइति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्तुर्मनः पापं कर्म गर्हति शरीरं लिङ्गदेहम् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । निन्दत्यनुतपति शरीरमिति शरीरस्थ आत्मा लभ्यते शरीरीति साधुः पाठः ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्पमुच्यते ॥ नैवं कुर्यात्पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तपर्यन्तमित्याहुस्तदयुक्तं संतापो मनःपरिखेदः प्रमाद्यैतन्मया कृतमित्येवं रूपः । निवृत्तिस्तु संकल्पो न कर्तव्यः पुनरितिक्रियाभेदं च दर्शयति कृत्वा प्रत्ययेन संतप्य निवर्ततेत्यतः प्रायश्चित्तवत् ख्यापनानुतापनिवृत्तयः प्रायश्चित्तिना कर्तव्याः । मयतः सिद्धिमाप्नोति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संतप्य संतापानन्तरं प्रायश्चित्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् । न केवलमुत्पन्नपापस्य नाशोऽनुत्पन्नस्याप्यनुत्पादः पश्चात्तापादित्याह नैवमिति । पूयते संभवदुत्पत्तिपापशून्यो भवति ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैव कुर्यात् पुनरित्येव मनूदितं । यदा तु पश्चात्तापो नैव पुनः करिष्यामीति एवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरांतस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । न कुर्यामिति निवृत्त्या पूयते पुनरपि न प्रवर्तते ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एवं पापं न कुर्यात् इति निवृत्त्या सः पूयते ॥ २३० ॥

एवंसंचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ॥ मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमितिकृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवमर्शः प्रेत्य कर्मफलोदयं शुभस्य कर्मणः स्वर्गादिकलावाभिरशुभस्य नरकोपपत्तिरुत्प्रेषायाश्चित्ते प्रायश्चित्तं चातिदुःखरूपमेतन्मनसि संचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत् विहितं शुभं तत् तथा संकल्पमूलः कामो वाक्यार्थानियता इति च तस्माद्यद्यपि न हिंस्यादित्युद्यमनिपातनेदण्डादेः परदुःखोत्पादने उच्येते । तथाप्येवमादिशास्त्रपर्यालोचनयाध्यवसायादिनिषेधः । एवमभक्ष्यभक्षणादावपि द्रष्टव्यं यद्यपि भक्षणमात्रादन्नादिनिगमपर्यन्तं तथापि मानसोऽध्यवसायो निषिद्ध एव । एवमगम्यागमनेपि । यद्यपि हीन्द्रियसमापत्तिर्गमनं तथापि तदर्थं अध्यवसायो व्यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते । यद्येवं हननभक्षणागम्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति नैष दोषः ब्राह्मणवधेतावदिष्टमेव अहत्वापीति वचनात् । अन्यत्र तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहो न्याय्यः । प्रतिषेधे तूक्तशास्त्रपर्यालोचनया समनो व्यापारात्प्रभृति कायव्यापारपर्यन्तविषयोऽवतिष्ठते । यद्येवं निन्दितं समाचरन्निति प्रायश्चित्तनिमित्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारि प्रायश्चित्तं प्राप्नोति क एवमाह नास्ति प्रायश्चित्तमिति किंचितच्छब्दचोदितान् भवत्यन्यस्य लघुकल्प्यं तथा च सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरपि विषयो न्याय्यः । कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते प्रतिषेधाध्यवसायादिति प्रायश्चित्तानितु शब्दार्थेष्वेव व्रतनियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजा इति । अनेन विधिप्रतिषेधावेवोच्येते । व्रतानि विधिरूपाणि यमाः प्रतिषेधलक्षणास्तत्रैव चकृतार्थत्वाच्चैमिक्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति अस्त्यप्रतिषेधसामान्यनिमित्तमतो भवति प्रायश्चित्तं न च परद्रव्येष्वभिध्यानमिति चात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं संचिन्त्य प्रायश्चित्तम् । तथा प्रेत्य मरणानन्तरं कर्मफलस्य नरकादेरुदयम् । मूर्तिर्देहः ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोकइष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाङ्कायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यादिति फलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्थम् । मूर्तिभिर्देहैः शुभमेव समाचरेत् । अनुतिष्ठेत् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाङ्कायैः ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं समाचरेत् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थद्वितीयं समाचरेदिति ।

अथवानिवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्थवादो द्वितीयं न समाचरितव्यमिति । व्रतं न हातव्यं तस्मादाद्यकृताद्यतिक्रमाद्विमुक्तिमिच्छन्-
मोक्षमिच्छन् पुनर्न कुर्यादतश्चैतदुक्तं भवति । कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न विमुच्यते यदि पुनः समाचरति न च निष्कृतौ कृतायामकृताया-
मपि मोक्षोयुक्तोऽतो मुक्तस्य मुक्तिमन्विच्छन्निति नोपपद्यते तस्मादाधिक्याय पुनर्वचनम् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वितीयं नाचरेत्पापं द्वितीयकरणेन पूर्वस्यापि बहुप्रायश्चित्तापनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रमादादिच्छातोवा निषिद्धकर्मकृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन् पुनस्तन्न कुर्यात् एतच्च पुनः करणे
प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं भवेदिति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तस्मादिति । तस्मादज्ञानादि कृतादिशुद्धितस्मात्पूर्वाचितपापात् द्वितीयं तज्जातीयं
न समाचरेन्न कुर्यात् । किमुक्तिमिति क्वचित्पाठः । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ॥ तृतीये
त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमत आह अज्ञानादिति । द्वितीयं पुनरपीतियावत् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानात् यदि वा ज्ञानात् तस्माद्विमुक्तिमिच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥ तस्मिन्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यांचित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदं दुष्कृतैकर्मण्यलाघवं कापि विचिकित्सायदि भ-
वति । ततः कृतेऽपि प्रायश्चित्तश्चात्मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम् । तपोग्रहणं दानादीनामपि यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्ते कृतेऽपि लाघवमक्षीणपापोऽस्तीति मतिः । तुष्टिकरं क्षीणपापोऽहमि-
ति बुद्धेर्जनकम् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिन्तदेव प्राय-
श्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कृते । अलाघवमसंतोषः । तस्मिन्तदेव प्रायश्चित्तं
तावदावर्तयेद्यावन्मनसः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । अथ तपः प्रपञ्चयति यस्मिन्निति अलाघवं गौरवं तुष्टिरितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्सुकृतेऽकर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्तावत्तपः
कुर्यात् । यावन्मनः तुष्टिकरं भवेत् यस्मिन्पापे कर्मणि कृते प्रायश्चित्ते निष्पापोऽहमित्यात्मनि लघुतामेति ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वदैवमानुषकंसुखम् ॥ तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्यलौके यत्सुखमाभिमानीकं जनपदैश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्च सांसारिकं धनपुत्रा-
दि संपत् यथाभिमतकान्तादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्च वेदेषु मनुष्याणां शतमानन्दाः स एक आजानदेवैष्वित्यादितस्य-
सर्वस्य तपोमूलं उत्पत्तिकारणं तपोमध्यमुत्पन्नस्य स्थितिर्मध्यावस्थाऽतो वसानंतदपेक्षयेति वेदविदां दर्शनं यथैव कर्माणि स्वर्ग-
ग्रामाद्यभिप्रेतफलसाधनान्येवं तपोविज्ञेयम् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूलं जन्महेतुः । दैवं देवानां सुखम् । मानुषकं मनुष्याणाम् । मध्यं स्थितिहेतुः । अन्तो-
नाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी । तत्रयं तपएवेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां च सुखंतस्य तपः कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तःप्रतिनियत-
विधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्ठवेदार्थज्ञैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपः । प्रसङ्गेन चेदंवक्ष्यमाणं च
सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसोनासाध्यमित्यावेदयन्नाह तप इति । तपोमूलं तपएवोत्पत्तिहेतुः । मध्यं स्थितिहेतुः ।
अंतं विनाशहेतुः । आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधैः तपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शिभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानंतपःक्षत्रस्य रक्षणम् ॥ वैश्यस्य तु तपोवार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवमन्तव्यंतपसिसमर्थो तपसर्वफलसिद्धिमवाप्स्यामि विध्यतिशययोगाच्च । विहिताकरणेपि
न द्रव्येण कथं मेनुष्ठेयो धर्म इति यतो ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं ज्ञानं वेदार्था बोधः तस्मिन् न सति न तत्फलसाधनमतो ज्ञानमेव तप उच्य-
ते । महत्यपि व्रतसिद्धिः तेन स्वधर्मो न हातव्य इत्येवमर्थोऽयं श्लोकः । ज्ञानग्रहणं स्वाध्यायग्रहणाध्ययनात्मभृतिसर्वस्वधर्माणां-
प्रदर्शनार्थमेवं तपःक्षत्रियस्येति । शूद्रस्य सेवनं द्विजातीनामिति शेषस्तत्सेवाया विहितत्वात् । अस्य चानुवादत्वात् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणस्य यत्ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तपएव तपोमूलत्वात् । एवं रक्षणादा-
वपि । सेवनं सेवायां प्रवृत्तिः ॥ २३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनंतपो राजन्यस्य रक्षणंतपो वैश्यस्य रुषिवाणिज्यपाशु-
पाल्यादिकंतपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या प इति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । रुच्छ्र्वाद्यायणादेः तपःशब्दप्रसंगेन प्रतिनियतचातुर्वर्ण्यधर्मे तदतिदशानुशुद्रस्य सेवैव तप-
इति विधत्ते ब्राह्मणस्येति । ज्ञानं वेदतदर्थयोः । रक्षणं प्रजायाः । वार्ता रुषिवाणिज्यादिः । सेवनं द्विजानां शुश्रूषा ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणादीनां ज्ञानादीनि यानि धर्मान्तरेभ्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानितानि तपएव ज्ञानादिभिः प्राप्यं-
फलंतपसा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपोजन्यत्वात् । तपः क्षत्रस्य रक्षणं प्रजारक्षणरूपम् । वैश्यस्य वार्तायां
कारणं तपः । शूद्रस्य द्विजसेवनंतपः ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपि मुनीनां तपोबलेनैवेत्यर्थः । वाङ्मनःकायनियमात्संयतात्मानः
फलमूलेत्याहारनियमः । ईदृशेन तपसा त्रैलोक्यं प्रत्यक्षवत्पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपसा योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्ष-
स्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसः किं दुरापमस्तीत्यावेदयन् साश्चर्यमाह ऋषय इति नवभिः । संशितव्रतास्तपसा तनूकृत
पापाः । सचराचर स्थ.वरजङ्गमात्मकं त्रैलोक्यं एकदेशस्थ आर्षेण ज्ञानेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानोभूत्वासर्वविदोभवन्तीत्यर्थः ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः फलमूलाशिनः ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदोविद्यादैवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिद्धानि तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । औषधानिरसायनानि अगदाव्याभ्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादिविषया दैवीस्थितिर-
णिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औषधानि भैषज्यानि । अगदाविषघ्नमत्तरूपाणि । विद्या वेदार्थज्ञानानि । दैवीस्थिति-
रिन्द्रत्वादिका । प्रसिध्यन्ति प्रकर्षेण सिध्यन्ति फलन्ति ॥ २३७ ॥

(३) कुष्ठकः । औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदोगदाभावोनैरुज्यमितियावत् । विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मक-
वेदार्थज्ञानवेदसंबन्धिनी च नानारूपा त्वर्गादावस्थितिः । इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तपःप्राप्तिमिच्छन्ति ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । औषधानि महौषधिप्रभृतीनि । अगदः गदोरोगस्तन्निरसनं । सुश्रुतशास्त्रं तपसैव निर्मितम् ।
विद्याब्रह्मविद्या ॥ तपसाब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः ॥ दैवीचन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्युक्तेः । प्रकृष्टतयो-
त्पद्यन्तइत्याह प्रसिध्यन्तीति ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अगदोव्याधिरहितोविविधा दैवी स्थितिः विविधदैवताप्राप्तिः अत्र कारणत्वेनोक्तं तपस्तेषां हि साध-
नमिति । तेषामौषधादीनां साधनं साधकम् ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । औषधानि विषघ्नमत्तरूपाणि विद्या वेदार्थज्ञानं दैवी इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिर्मर्यादा ॥ २३७ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ॥ सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन यत्तीर्यते तदुस्तरं व्याधिनिमित्तामहत्यापदतिबलेन शत्रूणां यदुपरोधः एतदपि तपस्वी-
नां सुसाध्यम् । कृच्छ्रेण यत्प्राप्यते तदुरापमाकाशगमनादि । दुर्गं मेघपृष्ठारोहणादि । दुष्करमभिशापवरदानादि । अन्यथा-
त्वकरणं यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिध्यति । श्लोकत्रयेण संयोगपृथक्कादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामु-
च्यते । ननु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात् कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयैव व्याख्या नाभ्युदयार्थिनो विधेयतया न च दुस्तरादयोऽर्थ-
वादतयानसंभवन्ति । एवंविधः महान्तः कृच्छ्रायदुस्तरमपि समुद्रादितिर्यते किं पुनर्दुष्प्रापनापनोत्स्यते । उच्यते गृह्यस्मृतिषु सा-
मविधौ चाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानां कृच्छ्रविधिः समाम्नातः तत्र चानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैवाभ्युदयार्थता । आह च अथैतान्-
कृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु ज्ञातो भवतीति । वेदेषु ज्ञातइत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाध्ययनानुष्ठानाद्यफलं तत्सिद्धमाह । यस्तु नि-
ष्कलो ग्रहणार्थोऽध्ययनविधिः स एकवेदाध्ययनेनात्रापि संपद्यते । एवमनेकवेदाध्ययनं तु धर्मायैवेत्युक्तं वेदेषु ज्ञातइत्यनेनाशे-
षयागफलावामिमाह । यजमानो हि वेदैर्ज्ञायते यो ह्यर्थवादतया संभवति न प्रायश्चित्तानिदानभावं गच्छद्भिरिहापि स्वधर्मनिवृत्ति-
माशङ्कमानेन ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति यदुक्तं तदभ्युदयार्थत्वे संभवति न प्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाध-
नानि तत्र भिन्नविषयत्वात् कुतः प्रायश्चित्तैर्निवृत्तिराशङ्क्यते । अभ्युदयार्थत्वे तु कृच्छ्राणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाद्युक्तानि वृ-
त्त्याशङ्क्य तथामहापातकिनश्चेति पापप्रमोचनार्थेऽपि चोच्यते यदुस्तरमित्यादिना । अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव ते वाक्ये तेन-
च प्रकरणस्य बाधो युक्त एव । तथा च द्वैपायनमुनिप्रभृतयस्तपःप्रभावाद्बुद्धीर्विचित्रास्तावक्ष्यन्ते तस्मात्सर्वफलानि तपांसि ।
न च यथासर्वार्थान्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वभ्यो ज्योतिष्टोमइत्याधिकारात्तत्र सर्व-

त्रयान्येववेदेस्वर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेक्षयैव सर्वार्थता नतुक्कथ्यतिशयातिभोगेनैवमिति किंताहिंयदुस्तरमित्यादिय-
थानिर्दिशतम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दुस्तरं समुद्रादि । दुरापं चिन्तामण्यादि । दुर्गं मेरुपृष्ठादि । दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि यदुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण । तेनैव
शरीरेण ब्राह्मण्यादि यदुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यदुःखेन क्रियते गोःप्रचुरदानादि तत्सर्वतपसासाधितुंशक्यते य-
स्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वतपसा साध्यते तपोदुर्लघनशक्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । दुस्तरं ग्राह्यादिकृत्तानिष्टम् । दुरापं जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्राप्तिर्यथा विश्वा-
मित्रस्य ब्राह्मण्यावाप्तिः । दुर्गं गरुडस्यामृताहरणम् । दुष्करमगस्त्यस्य सिन्धुपानम् । उक्तं सर्वतपसा साध्यमिति न केवल-
मपितु तपोहस्तनुल्लङ्घनीयमित्याह तपोहीति । दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम् ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । शक्यंसाध्यं अत्रापि कारणत्वेनोक्तंतपोहिदुरतिक्रममिति । केनचिदपि तपोलङ्घयितुंशक्यमित्य-
र्थः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् दुस्तरं समुद्रादि । यत् दुरापं चिन्तामण्यादि । यत् दुर्गं मेरुपृष्ठादि । यत् दुष्करं लोकसृष्ट्या-
दि ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषान्ततः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थमेतत् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भेदत्वात् ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्यउपपातकाद्यकार्यकारिणः तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात्पा-
पान्मुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । शेषामहापातकिभिन्नाः । ततोमहापातकोपपातकादेः ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णामेतेषांचत्वार्युदाहरणानि यथासंख्यंचतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति महापातकिनश्चैवेति । ततः कि-
ल्बिषान्मुच्यन्ते दुस्तरंतत्किल्बिषंतरति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनोहि अकारिणः तपसैवततः किल्बिषात् मुच्यन्ते ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवंयान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । तपस्तुतिरियं येनतपसासर्वत्रगमनात्सर्वस्वर्गमासतइति । यथानधिकृताअपिकीटादयस्तपोब-
लादिवंगच्छन्ति किंपुनर्विद्वांसोब्राह्मणाआलंबनं कीटादीनांजातिसहजदुःखंतदेवतपः तेनच क्षीणकल्मषाऽधिकारिजन्मा-
न्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वानोऽहयः । पतङ्गाश्च श्वाहिपतङ्गाश्च । पशवोगवाद्याः । तपोबलात् यजमानादिनिध-
नप्राप्तिरूपतपोबलात् ॥ २४० ॥

(३) कुङ्कुमः । कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गयान्ति इति-

(२४०) कीटाश्चाहि=कीटाश्वाहि (सर्वज्ञ०)

हासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोप्यग्निप्रवेशादिकंतपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानां यजातिसहजंदुःखंतत्समंतपस्तेन च क्षीणकल्मषाविकारिणोजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । निरुष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोमूलमित्याह कीटिति । कपोताख्यानादिष्वग्निप्रवेशादितपःश्रवणात् । पशवोगजेन्द्रादयः । वयांसि गरुडादयः । स्थावराः कल्पद्रुमादयः । वस्तुतस्तु कीटादीनां सहजं दुरदृष्टजन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीतमुत्तीर्य पूर्वार्जितपुण्यवशात्स्वर्गं यान्तीति तपसोऽर्थवादमात्रं तादृशशरीरे तपाद्यधिकाराभावादिति ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । दिवंयान्ति कीटादिभिर्दुरापाह्लास्तेपि तपसा दिवंप्राप्नुवन्ति । तथाहि महाभारते कीटाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसादिवप्राप्तिराख्यायते ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटादयः तपोबलात् यज्ञादि निधनप्राप्तिरूपतपोबलात् दिवंयान्ति ॥ १४० ॥

यार्त्किचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ॥ तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । वाङ्मनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यांशुद्धिः स्मर्यते तत्रतपसानिवृत्तिः स्यात् । अतइदमारभ्य-
तेतदपितपसानुच्यते ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपोधनास्तपएवोद्दिश्य नतु धनाद्युद्दिश्यतपःकुर्वाणाः ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यार्त्कित्पापमनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वपापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तपएव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । निर्दहन्ति फलाजनकतां संपादयन्ति । तपोधनाः तपएव दरिद्रस्य धनमिवोपादेयं येषां ते ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । तदेनस्तपसा निर्णुदन्ति दुर्गपापं तपसा नाशयन्ति ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यार्त्किचित्पापमनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाक्कायकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं निर्दहन्ति-
दूरीकुर्वन्ति ॥ १४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥ इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । काम्यकर्मारंभे पूर्वतपः कर्तव्यं तदपितावदनूच्यते । तथाचोक्तं प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्म-
ण्यो भवति यत्र तावद्दीक्षोपशमनाद्यङ्कतत्रतदेव तपः एकस्तनं ब्रतमुपेत्युपयन्निति विहितं चेति तपएव । यत्रापिशान्तिकपौ
ष्टिकादौ गृहादिविषये तत्रापि पूर्वतपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः । ब्राह्मणग्रहणं योगाधिकृतकाममात्रप्रदर्शनार्थं । उक्तंच ॥
नातमतपसः पुंसो हविर्गृह्णन्ति देवताः ॥ नागृहीतहविष्यस्य कामः संपद्यते कच्चिन् ॥ यद्यपि न देवता तत्फलं तथापि यागस्य
देवतया विनाऽनिष्पत्तेर्देवताः संवर्धयन्तीत्युच्यते हविर्ग्रहीतृत्वं च न पुनर्देवतानां चत्वीकारः किं तर्हि संप्रदानतयोद्देशेऽनि-
राकरणम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपसा दीक्षादिना । शुद्धस्य दिवौकसः । इज्याः यज्ञान् । प्रतिगृह्णन्ति वयमेभिः पूजिता-
इति मन्यन्ते ॥ २४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्त्यभिलषितार्थाश्च प्रयच्छ-
न्ति ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तपसेति । दिवौकसो देवाः इज्याः पूजायागाद्याः । कामान् भोगान् ॥ इष्टान् भोगान् हिवो देवादास्यन्ते यज्ञभाविताः इति गीतोक्तेः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । इज्या देवानां तोषणतेभ्यः कामावाप्तिश्च दुष्करन्तश्च तपसा शक्यत इति ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य दिवौकसः इज्यायागादि प्रतिगृह्णन्ति च पुनः दिवौकसः कामान् संवर्धयन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवात्सृजत्यभुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनोर्येयं प्रतिष्ठाग्रन्थस्य सातपसः सामर्थ्यजैव अन्योपि योग्रन्थप्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वकत्वाग्रन्थः प्रणेतव्यः ऋषीणामपि यत्तादृक् वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसैव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । इदं शास्त्रं मानवम् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः । तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् तथैव ऋषयो बसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्नुवन्तः ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदीपवच्चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादिश्मशानान्तस्य क्रियाकलापस्यावभासकमपीदं शास्त्रं तपोरहितैर्मनसा दुःसंभाव्यमितितपसैवात्सृजदित्याह प्रजापतिरिति । सर्गादावृषयोपि सुमप्रबुद्धस्येव तपोबलादेव वेदानापुरित्याह तथैवेति । प्रपेदिरे प्रापुरितितपोमहीकरणम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । तपसा दुष्करमपि कर्तुं शक्यमित्यत्र पुनरन्युदाहरति प्रजापतिरिदं सर्वमिति । इदं शास्त्रमिति च पठन्ति ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं शास्त्रं मानवं शास्त्रं तपसैव प्रभुः ब्रह्मा अत्सृजत् ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवामहाभाग्यं प्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनं । अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयं भुवा ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । तपस्तुत्युपसंहारः । यदेतत्तपसो महाभाग्यमहाफलत्वमुक्तं तद्देवाः प्रचक्षते । न केवलं मनुष्या एव सर्वस्यास्येति जगन्निर्दर्शयति कृत्स्नस्य जगतः पुण्यमुद्भवं शुभजन्मतपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वस्य पूर्वोक्तकार्यस्य । उद्भवं जन्महेतुम् । तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्यास्य जन्तोर्द्यदुल्लंभजन्मतपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादितपोमहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवादरत्वेनापि तपःप्राशस्त्यमामाह इत्येतदिति । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य अस्य सुखतत्साधनवस्त्रमाल्यादयः तपसः सकाशादुद्भवमुत्पत्तिम् । पुण्यं दुःखाननुविद्धं पुण्योगन्धइत्यादि स्मृतेः ॥ धर्मात्सुखं च ज्ञानं चैति स्मृतेः । तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसो महाभाग्यप्रवक्ष्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्राहु रित्यन्वयः ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य पुण्यं कल्याणमुत्तमतपसा पश्यन्तस्तपोनिमित्तं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ २४४ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचर्यादयः त्वयं भुवा तपः उक्तम् । रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेषलोभाः ते न विद्यन्ते ॥ १ ॥]⁺

(२४३) शास्त्रं = सर्वं (नं) + (क, ल)

वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाशयन्त्याशुपापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनानित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थताधिकारान्तरत्वेनोच्यते अनिर्दिष्टप्रायश्चित्ता-
नामप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां चैतद्विज्ञायते अन्येत्वाहुर्देवोक्तं ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाश-
ङ्कमानस्य वचनं इदमपितथैव विज्ञेयं अनुसंधानार्थं क्षमाग्रहणम् । सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थं महापातकान्यपीति । अपिशब्दा-
च्छ्रुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्त्यर्थं तान्चाकस्मात्सप्रवर्तितइति तथाप्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि पृथगुक्तिः । सर्वासंभवे वेदाभ्यासमात्रेण
संसिद्धिरित्येतदर्थम् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाशक्तिप्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनिता-
न्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । कृच्छ्रादावशक्तस्याप्येतन्नयं महापातकादिनाशहेतरित्याह वेदेति । महायज्ञावैश्वदेवाद्य-
स्तेषां क्रियानुष्ठानम् । क्षमा अपराधसहिष्णुता ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अथाध्ययनं पञ्चयति वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्येति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चमहायज्ञक्रियाः क्षमायोग्याः ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्रामं निर्दहति क्षणात् ॥ तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञानप्रशंसेयं विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकरणआज्ञायते । ज्ञानं च सरहस्यं-
वेदार्थविषयं ज्ञेयं प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये प्रयोगार्थत्वात् न ह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः । यस्तु देवादिसत्त्वविज्ञानं रह-
स्याधिकारज्ञानं च तस्याकामार्थत्वाद्युक्तं तद्धिताः पापनिष्क्रियाः आह च यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यन्ति एवमेवं
विदिपापं कर्मनश्लिष्यतीति । एधोदाविन्धनं यथाशुष्कदारुचाग्रौक्षिप्तं क्षिप्रं दहते न विषा एवं ज्ञानमग्निरिव पापस्य दाहक-
त्वाद्दिनाशसामान्यादेवमुच्यते । वेदविदिति ज्ञानं विशिष्यते तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तं भवति ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानाग्निना वेदार्थानुचिन्तनेनाग्निनेव दुष्करप्रतिबन्धेन ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञाना-
ह्मणोनाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशद्वारा समूलकापं कषति नान्यदित्याह यथेति । तथा च श्रुति-
स्मृती । सर्वे पाप्मानो तोनिवर्तन्ते ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्देहे परा-
वरे ॥ न हवा एवं विदि किंचन पापं विद्यते यथा लोहो रजसा ध्वंसते ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते तु ज्ञानाग्निः सर्वं
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति ॥ एते श्रुतीकागोविन्दराजसंमता मेधातिथिसंमता-
इति । वस्तुतस्तु अनाविष्कृतपापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानाग्निना मन्त्रज्ञानाग्निना कुत एवं व्याख्यायते अस्य प्रकरणस्याध्ययनप्राधान्यात् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एधान् काष्ठानि वह्निः तत्क्षणादहति तथा ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरप्रकणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रहस्यानामप्रकाशानां पापानाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्पष्टपापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्न रहस्यानां तत्प्रतिजानीते इतीति । एषाविधिः प्रकारः । एषामिति पाठे एषां रहस्यानाम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत् एनसां पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्धये उक्तं ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहणं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । मुखनासिकासंचारीवायुः प्राणस्तस्यायामोनिरोधः सचोभयपथाप्राणप्रवृत्तेर्बाहिः क्रमतोऽपानप्रवृत्तेर्वायुद्वेचकारख्यप्रसिद्धं । व्याहृतयः सप्तप्रणवर्णकारो व्याहृतिभिः प्रणवेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति षोडशेत्यावृत्तिसंख्यानं कीदृशः सहभावः केचिदाहुः प्राणायामं कृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः । अन्ये त्वाहुः श्वासनिरोधकालेन व्यातव्याः । किं परिमाणः प्राणायामानां कालो यावता नानि महती श्वासनिरोधनपीडा जायते कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्यन्ते । तेन श्वासनिरोधमात्रं यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति । असाध्यतयैव परिमाणानामपि भ्रूणहनमपि शब्दात्तत्समेषु ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सव्याहृतीः सप्तप्रणववा इति एतदुपलक्षणं सावित्र्याः शिरसश्च । मासादिति च यावदब्दवचनमनुवर्तते । अनुक्तसंख्येषु च सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं जप्यम् । अनादेशेतु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमिति सामान्यविधानात् ॥ २४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सव्याहृतिसप्तप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडशप्राणायामाः कृता मासाद्ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपिशब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकानुपपातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमख्यापनानुतापयोर्ब्रताध्ययनदानवेदाभ्यासमहायज्ञक्षमाज्ञानानि सामान्यतो विषेयतश्च नाशकत्वेनोक्तानि इदानीं तेषां रहसिकृतानां प्रतिस्विकव्यवस्थितनाशसाधनान्याह सव्याहृतिमित्यष्टादशभिः । अपिनातिदेशिकपातकसंग्रहार्थः । मासान्मासावधि अहरहः कृताः प्रत्यहमभ्यस्यमानाः पुनन्ति भ्रूणहनं ब्रह्मघ्नं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सव्याहृतिकाः प्रणवाः षोडश प्राणायामाः अहरहः कृता अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्ति ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वा पइत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ॥ माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कुत्सेन ऋषिणा वृष्टं प्रोक्तं कौत्समपनः शोशुचदधमित्यष्टर्चबद्धचेपक्यते । वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं नि-

(२४७) इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तं यथाविधि = इत्येषो विहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य वोविधिः (राघ०)

(२४९) माहित्रं = माहेन्द्रं (ट, ड)

सक्रचःसमादतास्त्यूचं प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकारार्थेचेति प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्येतत् । माहेन्द्रं माहित्रीणामिति तृचमेव महितृशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीति विमुक्तदिप्रक्षेपात् । अक्रतुक्रचोयेतुमाहेन्द्रमिति पठन्ति तेषामहान्द्रोयओजसेत्यष्टचत्वारिंशतंपयःसूक्तमाहुः शुद्धवत्यश्चैतोन्विन्द्रंस्तवांशुद्धंशुद्धेनेति । अत्रापिशब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कौत्सं कुत्सदृष्टमपनःशोशुचदधमित्येतत्सूक्तम् । वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरितितृचंक्रक्चय-
म । माहेन्द्रं महान्द्रोयओजसेतितृचम् । माहित्रमितिक्वचित्पाठः । तत्र माहित्रीणामवोस्त्विति तृचं ग्राह्यम् । शुद्धवत्यः
शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमितितृचम् । एतत्सर्वं वक्ष्यमाणंच प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तं नैकैकश्लोकोक्तं समुदितम् ॥ २४९ ॥

(३) कुहूकः । कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं अपनः शोशुचदधमित्येतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणादृष्टंच प्रतिस्तोमेभिरुषसंब-
शिष्टा इत्येवंक्रचं माहित्रं माहित्रीणामवोस्त्वित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्य एतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धमित्येतास्तिरुक्रचः । प्रकृतं मासमहर-
हः षोडशकृत्वोपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । कौत्सं कुत्सनामर्षिणा दृष्टं । अपनःशोशुचदधमित्येतत्सूक्तम् । एवं वासिष्ठमपि प्रतिस्तोमे-
भिरुषसंवशिष्टमित्येतामृचम् । माहित्रं माहित्रीणामवोचमित्येतत्सूक्तम् । शुद्धवत्यः । एतोन्विन्द्रंस्तवामेति शुद्धंशुद्धेनेति ।
एतास्तिरुक्रचः । प्रकृतत्वान्मासादेर्मासंव्याप्य प्रतिदिनं षोडशकृत्वोजपित्वाशुध्यत्येव । अपिशब्दादतिदिष्टसुरापाना-
दिकृतोपि ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । अपेत्येतदपनःशोशुचदधमित्यादिकंप्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्यादिकंवासिष्ठं तृचं माहित्रं सूक्तं म-
हित्रीणामवोस्त्वित्यादिकंशुद्धशब्दयुक्ताक्रचः शुद्धलिङ्गाएतानिन्द्रंस्तवाम इत्याद्याः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौत्सं कुत्सदृष्टं अपनःशोशुचदधमित्येतत् जपेत् वासिष्ठं प्रतिस्तोमेभिरिति वसिष्ठदृष्टं तिसृणामृ-
चां समाहारसूचं इतिवा माहित्रं महान्द्रोयओजसेतितृचं एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमिति तृचं सुरापोपि विशुध्यति २४९
सकृज्जम्वास्य वामीयंशिवसंकल्पमेव च ॥ अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

(१) मेघातिथिः । अत्र सकृत्प्रहणात्पूर्वत्रपाठावृत्तिः प्रतीयते साच समाचारादन्यत्रदर्शनाच्च । त्रिजपित्वा घर्म-
णमित्यत्रापेक्षायामधिकृतेन संबन्धः । अस्य वामशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीतिमतौच्छः सूक्तनाम्नोरिति । शब्दव्युत्पत्तिरस्य
वामस्य पलितस्य होतुरितिद्वापंचाशद्वचंसूक्तं शिवसंकल्पमपियज्जाग्रतोदूरमुपैतीतिवाजसनेषडूचम् ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य वामीयमस्य वामस्य पलितस्येत्यादि सरस्वन्तमवसेजोहवीमीत्यन्तम् । सकृत्सकृ-
त्यत्यहंजपित्वा । शिवसंकल्पं यज्जाग्रत इत्यादिषडूचम् । क्षणान्मासात् नतत्क्षण एव ॥ २५० ॥

(३) कुहूकः । ब्राह्मणसुवर्णमपहत्यस्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वान्मासमेकंप्रत्यहमेकवारंजपित्वा
शिवसंकल्पच यज्जाग्रतोदूरमित्येतद्वाजसनेयकेयत्पठितंजपित्वा सुवर्णमपहत्य क्षिप्रमेव निष्पापोभवति ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य वामीयं अस्य वामस्येति द्विपञ्चाशत्सूक्तं । प्रकृतत्वान्मासमेकंसकृत्प्रत्यहमेकवारं जपि-
त्वा । शिवसंकल्पंच यज्जाग्रत इतिवाजसनेयपठितम् । एतद्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता निर्मलो निष्पापः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । अस्य वामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्जाग्रतोदूरमुपैतीत्यादिकंसूक्तं शिवसंकल्पेः
॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इतिद्वयं सुवर्णस्तेयी जप्त्वा तत्क्षणात् निर्मलो भवति
॥ २५० ॥

हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंहइतीति च ॥ जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतीकार्थोद्वितीयइति इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् ततोमन्त्रस्वरूपग्रहणमिति त्रैत्यत्रलभ्यते । पौरुषं सहस्रशीर्षापुरुषइति षोडशर्चसूक्तम् ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्यन्तीयं हविष्याङ्गमजरमित्यादिब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन्नित्यन्तम् । नतमंहोनदुरितमित्यष्टचर्म । इतीति च इतिवाइतिमेमनइतिसूक्तम् । पौरुषं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । हविष्यन्तमजरंस्वर्विदामैकोनविंशतिक्रचः नतमंहोनदुरितमित्यष्टौ इति वाइतिमेमनः शिवसंकल्प-इति च सूक्तं सहस्रशीर्षापुरुषइत्येतच्च षोडशर्चसूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारगः तस्मात्पापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुतल्पगस्याह हविष्यान्तीति । हविष्यान्तमजरमिति एकोनविंशतिक्रचः । न तमंहोनइति अष्टौ । हविष्यान्तमजरमिति मेधातिथिः । पौरुषं सहस्रशीर्षेति षोडशर्च शाखाभेदेन न्यूनाधिकमपि अत्रापि मासावच्छिन्नो जपः । अभ्यस्येति प्रत्यहं षोडशधा ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । हविष्यान्तमजरंस्वर्विदामित्यादिकंहविष्यन्तीयं नतमंहोनदुरितमित्यादिकं नतमंहइतीति चैत्यत्रेति शब्देनेतिमेमनइत्यत्रस्य सूक्तस्य ग्रहणम् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यन्तीयं अभ्यस्य जप्त्वा नतमंह इति जप्त्वा पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

एनसांस्थूलसूक्ष्माणांचिकीर्षन्नपनोदनम् ॥ अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्वाङ्गमहापातकेभ्य एनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते । उपपातकादीनितेषामपनोदनं चिकीर्षन्न-वेत्यृचं जपेदब्दं अवेत्यवशब्देन प्रतीकेनावतेहेळोवरुणनमोभिरितिलक्ष्यते । पापप्रमोचनलङ्घत्वान्नत्वत्संदुर्हणायतइति यत्किंचेदवरुणदैव्येजनइति एषाम् ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थूलानिमहापातकादीनि । सूक्ष्माणि ज्ञातिविश्रंशकरादीनि । अवेत्यृचं अवतेहेळोवरु-णेत्येकामृचम् । यत्किंचेदवरुणेत्यृचम् । इतीति च तितथेत्यर्थः । नत्वेतदपि सूक्तप्रतीकग्रहणम् ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निहरणं कर्तुमिच्छन् अवतेहेळोवरुणनमो-भिरित्येतामृचं यत्किंचेदवरुणदैव्येजनेत्येतां च क्रचाम् इतिवाइतिमेमनइत्येतत्सूक्तं संबत्सरमेकवारंप्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एनसां स्थूलसूक्ष्माणां महापातकोपपातकानाम् । अवेत्यृचं अवते हेळोवरुणनमोभि-रित्येतामृचं अब्दव्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा अपनोदनं नाशं चिकीर्षुर्नाशयेदिति शेषः । यत्किंचेदवरुणदैव्येजनइति एतामृचं एतत्सूक्तं वा ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वपापसाधारणं ध्यानमाह एनसांस्थूलसूक्ष्माणामिति । अवेत्यृचं अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति यत्किंचेदवरुणमितीत्यत्रेति शब्दानुषङ्गेन संबध्यते इतीति वेतीति वा इति मेमनइति सूक्तं वेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थूलसूक्ष्माणां एनसां महापातकादि जातिभ्रंशकरादीनां अपनोदनचिकीर्षन् अवेति अवते-
हेळोवरुणनमोभिरित्येकामृचं जपेत् अब्दं अब्दपर्यन्तं यत्किंचेदंवरुणेतितृचं ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंभुक्त्वा चान्विगर्हितम् ॥ जपंस्तरत्समंदीयंपूयते मानवरूपहात् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रतिग्राह्यमद्यादि यदप्यप्रतिग्राह्यपापकर्मणः सुवर्णादितदग्राह्यमेव । विगर्हितमन्त्रचतुर्विधंस्व-
भावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टम् । तरत्समंदीधावति । पावमानीषुचतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगर्हितं लशुनादीनि । तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीत्याद्यृक्चतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वरूपतोमहापातकिधनत्वादिना वा प्रतिग्राह्यप्रतिगृह्यचान्वंस्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टंभुक्त्वा
तरत्समंदीधावतीत्येताऋचश्चतस्रो जपित्वा व्यहंतस्मात्पापान्मुष्यः पूतोभवति स्नानमर्यम्णामिति ऋक्त्रचंवा ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रतीति । प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंअप्रतिग्राह्यंस्वरूपतोमहापातकिधनंप्रतिगृह्य । अनाप-
त्कालेच गर्हितानादि भुक्त्वाच तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीत्येताश्चतस्रऋचः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्य विगर्हितमन्त्रचतुष्टयम् । तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीतिधारासुतस्यांधसः
तरत्समंदीधावतीतिऋचंजपन् व्यहन्मानवःपूयते ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रंतुबह्वेनामासमभ्यस्य शुध्यति ॥ स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । सोमारुद्राधारयेथामस्त्रमिति चतस्रोयज्ञंचभरणानीन्द्रियंचेतिऋक् समासंवत्सरंचाद्धानइदंलिङ्गं
यदुक्तंचित्तत्रैणापिप्रायश्चित्तमस्तीति । स्रवन्त्यामितितडागसरसीनिवर्तेते ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमारौद्रं सोमारुद्राधारयेथामित्यूक्चतुष्टयम् । बह्वेनाबहुभुद्रपापः । अर्यम्णां अर्यम-
णंवरुणंमित्रंचेतितृचम् ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । सोमारुद्राधारयेथामस्त्रयमिति चतस्रः अर्यमणंवरुणंमित्रंचेति ऋक्त्रयंनद्यांच स्नानंकृत्वा मास-
मेकमत्येकमभ्यस्य बहुपापोविशुध्यति बहुष्वपि पापेषु तत्रैकंप्रायश्चित्तकार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमारुद्रंतु सोमारुद्राधारायथामनसुर्यमितिचतस्रऋचः बह्वेनाः बहुपापयुक् प्रत्यहं षोडश-
धाभ्यस्य शुध्यतीत्यन्वयः । अर्यम्णमिति अर्यम्णंवरुणंमित्रंचेतिऋक्त्रयम् । स्रवन्त्यां गङ्गादिनद्याम् । अत्र मन्त्रयो-
र्विकल्पोजपस्नानंसाधारणम् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । सोमारौद्रंसोमारुद्रदेवत्यंसूक्तंसोमारुद्राधारयेथामस्त्रयमित्यादि बह्वेनाः बहुपापः अर्यम्णमृचंमायां-
तिवृषभस्तुविष्टानित्यादिकम् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमारौद्रं बह्वेनाः सोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्यूक्चतुष्टयं मासमभ्यस्य शुध्यति ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकंजपेत् ॥ अप्रशस्तंतु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमित्येतत्सप्तकं षण्मासान् जपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वेनसाम् अप्रशस्तंमैश्वर्यं
तत्रपुरीषोत्सर्गोवातदप्सुकृत्वा मासंभैक्षाहारोभवेत् ॥ २५५ ॥

(२५५) अप्रशस्तं = अपकाशं (क, ख, ग)

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रमित्रवरुणमग्निमृतयइत्यादिसप्तर्षेभ्यः कृतमेनः पापं यत्किञ्चित् ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रमित्रवरुणमग्निमृतयइत्येताः सप्तर्षेभ्यः षण्मासं जपेत् । अप्रशस्तमूत्रपुरीषोत्सर्गादिकंजले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च अब्दार्धमिति । इन्द्रमित्येताः सप्तर्षेभ्यः अशीत्युत्तरशतदिनानि प्रत्यहं जपेत् । एनस्वी मासं सर्वपापयुक्तः । अप्रशस्तं जलादौ मूत्रोत्सर्गादि कृत्वा मितभुक् मासं व्याप्य गायत्रीमन्त्रस्यासीतेति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रमित्राथिनोबृहदित्यादिकमृचांसप्तर्षेभ्यः अप्रशस्तमलमूत्रादिकं कृत्वा ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दार्धं इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमृतयइति ऋचं एनस्वी एनः विद्यते यस्यासौ एनस्वी जपेत् । अप्रकाशमेनः कृत्वा भैक्ष्यभुग्मासमासीत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ॥ सुगुर्वप्यपहन्त्येनोजम्वा वा नमइत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्येवमादायोष्टौ मन्त्रैः शाकलहोमीयास्तैर्घृतमब्दं कृत्वा सुगुर्वप्यपहन्त्येनः सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः । जपित्वानमो रुद्राय तव सेकपार्दिन इत्येवं मन्त्रैः संवत्सरमेवमेतां सिद्धिमाप्नुयात् । अन्तरेणापि शाकलहोमं तदिदं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तमन्येन वा जपित्वा वामनइत्यृचं सातु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्यम् ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाकलहोमीयैः देवकृतस्यैनसइत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाहुतीः प्रत्यहं जुहुयात् प्रत्यहं वाष्टौ उत्तरशतावृत्त्या । नमइत्यृचं नमआविवेश इत्यृचमब्दं जपेत् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नमइन्द्रश्चेत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च मन्त्रैरिति । मन्त्रैर्देवकृतस्यैनसइत्यादिभिः शाकलहोमीयैः । द्विजस्त्रैर्वर्णिकः । नमइत्येतामृचं वा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः । नमइत्यृचं वा जम्वापहन्ति ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । नमइत्यृचं नमो मित्रस्य वरुणस्येत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनसइत्यष्टभिः अब्दं अब्दपर्यन्तं घृतं कृत्वा सुषु गुरु सुगुरु अपि एनः अपहन्ति । वापक्षान्तरं नमइति उद्यं नमआविवास इति ऋचं जप्त्वा शुध्येत् ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ॥ अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तइति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीति गम्यते । एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापि युक्तं पावमान्यः कृत्स्नमेव मण्डलं दाशतयं त्वादिष्टयामदिष्टयेत्याभ्य यत्ने राजञ्छृतं हविरिति । पदनामगवामनुगमन गवामनुगमनानुब्रज्यामात्रं किं तर्हि परिचर्या साचगोघ्नप्रायश्चित्तादनुसंधेया ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तमाह महापातकेति । अब्दं प्रत्यहं गाश्चरणाय गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमनाः प्रत्यहं पावमानीः त्वादिष्टयामदिष्टयेत्यादिकाः इन्द्रायेन्दोपरिस्रवेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहारइत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तोभिक्षालब्धाहारोवर्षमेकसंयतेन्द्रियोगवामनुगमनंकुर्वन्त्यः पावमानीर्वि-
द्यादिक्लृप्तोऽन्वहमभ्यामेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धोभवति ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महति । गाःअनुगच्छेत् शुश्रूषेत् । पावमानीः प्रसिद्धाः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गाःअनुगच्छेत् चारणार्थम् । पावमानीः स्वादिष्टया मदिष्टयापवत्त्वसोमधारया इन्द्रायपातवेसुतः
इन्द्रायेन्दोपरिरुवेत्यन्ताः एताःक्लृप्तः अब्दमभ्यस्य भैक्षाहारोविशुध्यति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतोवेदसंहिताम् ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत् वेदसंहितामन्त्रब्राह्मणं षट्त्रिंशद्वात्रमुपोष्येति संहि-
तामरण्ये जपन्मुच्यते ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमं षट्त्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्यकस्यचिद्वेदस्य कस्याश्चिच्छाखायाः संहितामन्त्र-
भागमरण्ये त्रिर्जपित्वा सर्वैःपातकैर्महापातकैर्मुच्यते त्यज्यतइत्यर्थः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिभिः पराकैः पूतोमन्त्रब्राह्मणात्मिकांवेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतोबाह्याभ्यन्तर-
शौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकैः स्वयंकृतैः पराकैःशोधितः पूतःवेदसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकांत्रिरभ्यस्य मुच्यत-
इत्यन्वयः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैःशोधितः ॥ २५८ ॥

अथ हन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्पः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽधमर्षणम् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपोभ्युपयन् जपित्वाधमर्षणमिति संबन्धः । अन्तश्चान्तर्जलजपसिद्धिरेवंस्मृत्यन्तरानुग्रहो-
धमर्षणमंत्रविशेषस्तृचउक्तः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैव विषयेऽन्यदाह अथमिति । युक्तोनियतः । अथमुपवसन् प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं
कुर्वन् स्नानान्ते ऋतंच सत्यंचेति त्रिर्जले निमग्नोजपन्नित्येवं अथहेन समविशत्यावृत्त्या जपंकुर्यादित्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानंकुर्वन् त्रिषवणस्नानकाल एव जले नि-
मज्ज्य ऋतंच सत्यंचेति सूक्तमधमर्षणं त्रिरावृत्तंजपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया
चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचत्रीति । अभ्युपयन्पःत्रिकालस्नानं तत्काल एव त्रिवारंजप्त्वा पुरुषशक्त्यपेक्षया लघुपा-
पापेक्षयावा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । अहस्त्रिरपोभ्युपयन्प्रत्यहं त्रिषवणस्नानंकुर्वन् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अथहन्तूपवसेत् तु पुनःत्रिः अह्नः अपः अभ्युपयन् उपस्पृशन् त्रिःत्रिवारं अधमर्षणं ऋतंच
सत्यंचाभीक्षात्पसोभ्यजायतेत्येवमादिसूक्तं जप्त्वा सर्वैःपातकैर्विमुच्यते ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः ऋतुराट्सर्वपापापनोदनः ॥ तथाऽधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यर्थः श्लोकः ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽधमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यधमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः यथेति ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा अधमर्षणं सूक्तं पापप्रणोदनम् ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदंधारयन्विप्रानैनः प्राप्नोति किञ्चैन ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपि स्तुतिः ऋग्वेदधारिणोरहस्यप्रायश्चित्तार्था । अन्येतु महापातकिसंयुक्तद्व्यारभ्यरहस्यार्थमपीच्छन्ति ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य । प्राशस्त्यंकथयितुमृग्वेदमेव स्तौति हत्वापीति ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन् ऋग्वेदंधारयन्विप्रादिः न किञ्चित्पापंप्राप्नोति । ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तंततश्चरहस्यपापे कृते ऋक्संहितामन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च हत्वेति । लोकान् भुवादित्रयम् । ऋग्वेदं रहस्य प्रायश्चित्तार्थम् । एनः पापं पापफलं न भुङ्क्ते न स्तुतिमात्रम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । धारयन् जपन् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणिमांल्लोकान् हत्वा यतस्ततः अनुलोमप्रतिलोमतः अश्नन्नपि विप्रः ऋग्वेदंधारयन्नेन किञ्चिन्प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋक्संहितांचिरभ्यस्य यजुषांवा समाहितः ॥ साम्नांवा सरहस्यानांसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः रहस्यानिसामान्यारण्यकाधीतानि ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संहिता मन्त्रभागः । यजुषामित्यत्रापि सरहस्येनान्वितम् । रहस्यमुपनिषद्भागः । साम्नांसंहितां तद्योनिंसंहितांसामगोतिम् ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदाह ऋगिति । ऋक्संहितामन्त्रब्राह्मणात्मिकान्तुमन्त्रमात्रात्मिकामन्तरवेदे त्रिवृतीति मन्त्रवर्णात् यजुषांवा मन्त्रब्राह्मणानांसंहितांसाम्नांवा ब्राह्मणोपनिषत्संहितांवारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तोभवति ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तर्कोपनिषद्भागव्यतिरिक्तम् । एवं यजुर्वेदादौ । सरहस्यानां रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्वेदादीनां त्रयाणांसंहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदंप्राप्य क्षिमंलोष्टंविनश्यति ॥ तथा दुश्चरितंसर्ववेदे चिहति मज्जति ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवयवस्त्रिवेदेकार्थत्वादवयवव्यवहारात् वेदोवेदान्तरस्यावयवः ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्ततइति त्रिवृत् यथा महाह्रदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वदुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । लोष्टं पांसुपिण्डम् । वेदे त्रिवृति वेदत्रयाध्यायिनि । निमज्जति विनश्यति ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । लोष्टं मृत्पिण्डम् ॥ २६३ ॥

ऋचोयजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ॥ एषज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तन्मध्यव्यवदर्शयति आद्यानि मुख्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणाध्यायानि च पठितानि । अथवा षडङ्गमिता-
नि विविधानि सामानि ग्राम्धारण्यविभागेन ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यानि चेति यजुषामृग्यतिरिक्तानां तन्मध्यपठितानामृचां च संग्रहः । विविधान्यक्ष-
ररूपयोगिगीतात्मकसमरूपाणि यो वेदार्थतो ग्रन्थतश्च ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिवृत्वमेवाह ऋचइति । ऋचऋद्धत्वाः यजूंषि यजुर्मत्तः सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रका-
राण्यन्यान् येषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणान्येषां त्रिवृद्वेदो ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदवित् इति ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिवृत्वमेवाह ऋचइति । अन्यानि गीतिसामभिन्नानि च । एनं वेदत्रयसमुदायम् ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । कः पुनरिह त्रिवृद्वेदोभिप्रेतस्तमाह ऋचोयजूंषि चान्यानीति । ऋचोयजूंषि सामानि वेदः न ब्राह्मणानी-
त्यर्थः ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋचोयजूंषिसामानि त्रिवृद्वेदः एनं वेदत्रयस्य अध्ययनं वेद स वेदवित् ॥ २६४ ॥

आद्यं यज्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ॥ सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तु वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

[एषवोभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः । निश्रेयसंधर्म विधिविप्रस्ये मंनिबोधत ॥ १ ॥]⁺

[पृथग्ब्राह्मणकल्याभ्यां सहि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ २ ॥][†]

॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां सं० एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यक्षरमक्षरत्रयसमाहारोऽङ्कारआद्यं ब्रह्मगुह्यं रहस्याधिकारेयथावदुपदिष्टत्वाच्छब्दब्रह्मरूप-
तयोपासनकर्मत्वेन विहितः परमात्मवाचकतया वा गुह्यो न तु ज्ञानाक्षरत्वेन सहिलोकप्रसिद्धोमित्यभ्युपगमस्त्रयीयस्मिन्नेषां सं-
कुचिता सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवमोमित्येतदक्षरमुपासीतेति पूर्वश्लोके मन्त्रार्थवेदनेन वे-
दत्वमुक्तमनेन वेदान्तज्ञानं कर्मवेदनन्त्वध्ययनविध्याक्षिप्तमेवेति प्रसिद्धम् ॥ २६५ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुमैव विधेर्वशात् क्वचिदपि प्राप्यं न यत्प्रस्तुतं ॥ क्षोणीं द्रोमदनः सहार-
णसुतो देशांतरादाहृतैर्जीर्णोद्धारमचीकृततइतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनुभट्टमेधातिथिरचित एकाद-
शोऽध्यायः ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं सर्ववेदादौ पाठ्यत्वादायम् । व्यक्षरं अकारोकारमकारैः । ब्रह्म तत्प्राप्यहेतुत्वा-
त् । प्रतिष्ठिता अन्तर्भूता तस्य तत्सारत्वात् । गुह्यो न कस्मैचित्कथनीयः । यो वेदैर्न उपास्यत्वेन ॥ २६५ ॥

सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ प्रायश्चित्तविधिर्नामैकादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ११ ॥ ७३ ॥ ॥

+ (क, ट, ड, राघ०) † (ट, ड)

(३) कुल्लूकः । सर्ववेदानामाद्यं ब्रह्मवेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यक्षरं यत्र त्रयोवेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवेदेदः प्रणवाख्योगुह्यो गोपनीयो वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तत्स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ॥ प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तंसद्वाख्यानं खलु मुनिगिरांतद्भजध्वंगुणज्ञाः ॥ नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तवेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिरहस्यं त्रिवृदाह आद्यमिति । प्रणवं व्यक्षरम् । गुह्योऽध्यानजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः । त्रयी ऋगादिवेदत्रयम् । प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनाङ्गीकारेण सर्वावाकसंतृण्णेति श्रुतेः । संतृण्णोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ॥ २६५ ॥

[राघवानन्दः । उपसंहरति एष इति । कर्मविधिं कामतः सुखदुःखजनकप्रकारम् । नैः श्रेयसं यथासंभवं वैराग्यादस्पृहां विना न मोक्ष इति साध्यसाधनसंगतिरुत्तराध्यायेन ॥ १ ॥]

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमृग्यजुस्सामविदेव वेदवित्किन्तु प्रणवविदपीत्याह आद्यं व्यक्षरम् ब्रह्मेति व्यक्षरमकारोकारमकारात्मकं यो वेदेन स वेदवित्प्रणवध्यायी भवतीत्यर्थः ॥ २६५ ॥

इति श्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्यानएकादशोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदाद्यं व्यक्षरं अकारोकारमकारात्मकं ब्रह्म यस्मिन् ब्रह्मणि त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामान्तिका प्रतिष्ठिता स गुह्योऽन्यस्त्रिवेदेदः तं त्रिवृदात्मकं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावावर्धदीपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ॥ कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसनस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्ध्वःश्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांक्षानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नग्रहणं सामान्यार्थं ए-
तावन्तः स्मार्ताधर्मायस्मिन् शास्त्रे रहस्यपर्यन्त उपदिष्टाश्च शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न विव-
क्षिता नात्र शिष्याचार्यवस्तुतः प्रतिपत्तव्यं ग्रन्थकार एव ग्रन्थमेवं विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचनो विधिप्रतिषेधसमूहमनु-
वदति तेन कर्मफलसंबन्धोऽनुक्तोऽपीत ऊर्ध्वं प्रतिपाद्यते कृत्स्नो धर्म उक्तस्त्वया विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नं भवति । क-
स्य पुनः कर्मणः फलसंबन्धो जिज्ञास्यते येनोच्यते कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसति । यावता तावन्ति तावन् नित्यानि शास्त्रनोदितत्वा-
देव क्रियन्ते न तेषां फलमभिसंधेयं न हि तानि फलार्थानि यान्यतुल्यानि तत्रापि प्रतिकर्मण्यशः फलान्युक्तान्येव वारिदस्तु-
मिमांशेति स्वर्गायुश्चेत्यादीनि यत्रापि नोक्तमिव मन्येत तत्रापि स्वर्गादिसाधितमेव । यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि
तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति नादृष्टमाकांक्षन्ति । यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्ध्यादीनि चाण्डालस्प-
र्शनस्नानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव शुद्धये हि तानि क्रियन्ते अशुद्धेर्व्यवहारप्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तानि चानन्तरमु-
क्तप्रयोजनान्येव अतो न विद्यः कस्य कर्मणां फलमभिजिज्ञास्यते । प्रतिषेधानां शरीरजैः कर्मदौषैः कृते तेषामेव वक्ष्यमाणत्वा-
त्तथा प्रतिषेधानुष्ठानमपि शास्त्रचोदितमेव । न च तत्र फलार्थत्वे हि न सर्वविषयोधिकारः स्यात् अर्थावाधिक्रियेत उच्यते
नैवात्र नादृशं फलमभिधीयते यत्काम्यते अनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते नैव तत्काम्यते नैव च कश्चिदनिष्टमभिनिच्छत्यतः सर्व-
विषयतासिद्धिः । यदप्युच्यते शास्त्राचोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते अत्यल्पमिदमुच्यते एवं तत्र नानुष्ठानमिति सर्वमेव शास्त्रनो-
दितं क्रियते किन्तु तच्छास्त्रं फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतां स्थापयति कस्यचिदन्तरेण फलनैमित्तिकत्वेन इहतु यावज्जीव-
मिव निमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थं प्रतिषिद्धं न क्रियत इत्यपेक्षा प्रत्यवायश्च दृश्यते । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ननु च-
यत्प्रतिषिद्धं ब्राह्मणवधादि न तच्छास्त्रचोदितं शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः यथा स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्र-
तो ह्ययागस्य कर्तव्यता प्रतिपत्तिर्नान्यतः इहतु द्वेषादिना लौकिको प्रवृत्तिरशास्त्रीया न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो-
न्याय्यः । यदप्युक्तमुपेक्षायां प्रत्यवायः प्रदर्शित इति किमित्यत्राकांक्षा यावता द्विषन्तं प्रवर्तमानस्य न कर्तव्यमिति शास्त्रतो-
व गतिर्जायते तावता वाक्यार्थसमाप्तिः किमत्र पदमस्ति यदाकांक्षीत एतद्विविच्यमानं महान्तं ग्रन्थविस्तरमाक्षिपति । संक्षे-
पस्त्वयं न हि स्याद्भूतानीति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः कर्तृकरण इति च श्रूयते । तत्र विधिस्तावन्नियोज्यविषयाकांक्षा
तत्र नियोज्यस्येयमवगतिर्भवति । भयैतत्कर्तव्यं नार्थस्तत्र नियुक्तः पुरुषनियोगरूपत्वाद्धिः सचात्र नियोज्यो लौकिकया द्वे-
षलक्षणया प्रवृत्त्यर्थेन प्रवर्तमानं हिंसास्वभावोपदेशेन समर्पितः यः स्नेच्छया हनने प्रवर्तते सहन्यादिति । न चैतेन युज्यते स-
हस्रविधो विषयः । न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषोपलक्षणत्वात्त्वेन विषयत्वेन विधेः संबन्धः । यश्चासौ नि-

यान्धः सनतीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते यावत्तद्विषयस्यप्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति तथा-
हि लोके व्युत्पत्तिः । सभ्यायांगुलिर्देयेतिवदन्प्रतिषिद्धे तदतिक्रमेण तदनुष्ठीयमानमनर्थहेतुतया प्रतिपन्नतत्रलौकिकीव्यु-
त्पत्तिमवमृज्यहेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति नचाश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुं युक्ता किंपुनर्यत्रश्रूयतएव न-
हिश्रुतस्योत्सर्गोन्याय्यः नचात्र वादमात्रोपलक्षकत्वंनरकादिफलश्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलपेक्षान्वयःसकाशात् । किं-
चार्थवादाविधिविशेषाभवन्ति । नचेहकश्चिद्विधिःश्रुतःप्रकृतोवा कर्मफलसंबन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
नह्यत्र कर्माणि विधीयन्ते अतश्चतेषांफलसंबन्धउच्यते । नचैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि भवन्त्वहन्तुस्मृति-
कारणंतावदेतद्दर्शनं नह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुंशक्यन्ते । अविधिशेषइहनास्ति गुणवादेनैतद्व्याख्यानं शास्त्रका-
राणामपि भ्रान्तिरितिचेन्नैवंवादिनआत्मनःप्रकर्षतोमहर्षीनवजानते । अधपापमनघेति संबोधननिष्कल्मषतया स्तुत्यर्थ-
शंसंतिवाग्यतोवर्तते ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीगणेशायनमः । कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते । चातुर्वर्ण्यस्येति मुनिप्रश्ननिबन्धनेनाकां-
क्षितत्वं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम् । कर्मणां सुरुतदुष्कृतानां फलस्य निर्वृत्तिं निष्पत्तिम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । हेपापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः इदानीं कर्मणां शुभाशुभफ-
लप्राप्तिपरांजन्मान्तरप्रभवांपरमार्थरूपामस्माकंब्रूहीति महर्षयोऽगुमवोचन् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेर्थे त्वमेधावित्वप्रकटनार्थं पृच्छन्ति चातुर्वर्ण्यस्येति । तत्प्रकटने हि गुरुणां विद्यादाने-
च्छा स्यादिति । फलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं शंस कथय तत्त्वतः परामुक्तिं च तत्त्वधीसाभ्याम् सतादृशःप्रतिज्ञाकारी
भृगुवाच इति त्वयं कथयति याज्ञवल्क्यंमुनिश्रेष्ठमितिवत् । मानवोमनोःशिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य । कर्मयोगस्य कर्मैव
योगः पुंसःफलयोगिसाधनत्वादस्य कायादिसाध्यस्यः निर्णयं येन कायादिना यत्कर्मजन्यते येनभुज्यते यत्फलंचेति
॥ १ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । शाधि नस्त्वं ततः परं फलनिर्वृत्तिफलोदयम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणां फलनिर्वृत्तिनिष्पत्तिं नः अस्माकं शंस कथय तत्त्वतः परांउत्कृष्टांनिर्वृत्तिं ॥ १ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवोभृगुः ॥ अस्य सर्वस्य शृणुन कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् यदहंपृष्ठः शृणु तत्कर्मणोयोगमितिसंबन्धः सचप्रकृतत्वात्फलैर्नैव विज्ञेयः
॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । सधर्मप्रधानोमनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्यकर्मसंबन्धस्य फलनिश्चयंशृणुतेति तान्महर्षीन्ब्रवीत् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अस्यकर्मयोगस्य युक्तस्यकर्मानुष्ठानस्य निर्णयंफलविशेषनिर्णयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मयोगस्य संबन्धस्य निर्णयंशृणुत ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजागतयोनूणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुभस्य निर्देशोदृष्टान्ततयामनोवाग्यापारविध्यर्थोवा मनसोवाचोदेहाच्च संभवति कर्मशब्दो
नचेज्यामेवकायपरिस्पन्दे वर्तते किंतर्हि क्रियामात्रयोगभ्यानवचनात्मकेऽपि फलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । शुभमशुभ-

फलचनैर्विविधैश्चकायव्यापारसाधनादिवत्कर्मनुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः अपितु मनोवाक्कायसंभवादप्येवमेव तस्मादपि त्रिविधात्कर्मणस्तुविधीयतेफलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तमा धर्मात् । अधमा पापात् । मिश्रा मध्यमा नात्युत्तमा नाधमा गतिः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । मनोवाग्देहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्त्या एव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणांगतयोजनान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदंत्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह शुभेति । शुभं सुखं दुःखाभावोवा अशुभं दुःखं तएवफले यस्य कर्मणस्तत्कर्मकर्मत्वमिन्द्रियमात्रजन्यत्वं तेन मन आदेः संग्रहः देहोपोन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्नस्वरूपतोऽस्तदेहे व्यभिचारात् । उत्तमाधममध्यमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः गतयोजनानि जातीर्वा ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । शुभमशुभफलंचेतिद्विविधं कर्मैत्युक्तं शुभाशुभकर्मैति । तस्याधिष्ठानं त्रिविधमनोवाग्देहसंभवमिति शुभफलमशुभफलंचप्रत्येकं त्रिविधमित्युक्तं उत्तमाधममध्यमा इति कर्मजागतयः कर्मफलानि ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाग्देहसंभवं शुभाशुभफलरूपम् ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनोविद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच दण्ड्यान्त्यजेत नहिंस्यादिति शुभमशुभंचते सर्वे कायव्यापारसाध्ये तदानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्यच स्वत्वसंपादनंतच्च पूर्वदक्षिणेन हस्तेनेत्यादिविहितं यागोपि प्रयोगरूपोऽवभृथान्तः कायव्यापारनिर्वर्त्यो भवति एवं संपातदण्डाद्यविद्यातु कायिकतया प्रसिद्धैव तत्र कितत्कर्मयन्मनसः संभवत्यत आह अर्थस्यास्य मनोविद्यात्प्रवर्तकं मनसो हि व्यापाराः सर्वदर्शनादयः । नच त्रिष्वसस्तु भौतिको व्यापारः तथाहि प्रथमे तावन्मनसायमर्थसंपश्यत्ययमीदृश एव तस्य वस्तुनः सुखदुःखं वास्यकारणात् तत आयत्ते कथमेतन्मनः संपद्यते ततोऽध्यवस्यति संपादयाम्यतो नेदमिति तत्र उदरे क्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्व्यवहारश्चातः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेक्षापूर्वकारिणः अबुद्धिपूर्वन्तु नावश्यं सर्वदर्शनादयः पूर्वभावरूपस्य ताद्रूप्येण ग्रहणं यथा मेघवर्णसादृश्यात्पानकबुद्ध्या प्रवृत्तिः संतमासंभवात्तया परस्त्रीष्वन्यत्तु दैवोपनिपतितं यथा सुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्तृत्वमुपपादितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुर्विविधस्य वाङ्मनःकायसाधनभेदेन व्यधिष्ठानस्योत्तमाधममध्यमगतिभेदेन दशलक्षणयुक्तस्य मनः कायकर्मणोः प्रत्येकं त्रैविध्यं वाङ्मयंचतुर्विधं एतानि दशलक्षणानि तान्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधस्य गतिभेदात् व्यधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानां कर्महेतूनामधिष्ठानस्याश्रयस्य देहिनः वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य मन एव प्रवर्तकं विद्यात् । वाग्देहयोरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषापेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम् । यद्वा देहिन इति व्यधिकरणं देहिनः संबन्धि यत्कर्म तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणापेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयीपनिषदि तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैतागतयो भवन्तीत्यत आह तस्ये-

ति । तस्य देहिनो जीवस्य त्रिविधस्य सात्त्विकादिभेदभिनस्य देवादिभेदभिनस्य वा अधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाधिष्ठानस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिध्यानमित्यादिदशलक्षणयुक्तस्य दशविधकर्मण इतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रवर्तकं विद्यादित्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्मृतेः] मनःपूर्वकत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्प्याथवाचा व्याहरतीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधस्योत्तमाधममध्यमस्य अधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाश्रयस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य कर्मणः प्रवर्तकं कर्म देहिनो मनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वेदति करोति चेति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः तत्संबन्धिप्रवर्तकं मनःविद्यान् कीदृशस्य तस्य त्रिविधस्य उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनः कीदृशस्य अधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानामितिष्ठन् अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणमुक्तस्य ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेर्ष्याबुद्ध्या परद्रव्याभिभवानुचिन्तनं कियदश्वगोधनं कियद्वाजाविक्रमिति च विभवोऽश्वाः धिगैवं कस्मादस्येयतीति सप्रसिद्धिः । अथ च कथं नाभैतस्यापहरेयमथ साधुर्भवति यद्येतस्यैतन्न भवति । अन्यत्वाद्दुरेतद्धनं समभिभवत्यनिष्टचिन्तनं परस्येत्यभिसंबन्धन्ति । परवधोपायचिन्तनं यदि श्रियते तन्ममोस्त्विति वा । ननु च परद्रव्याभिध्यानमीदृशमेवोक्तमनेनैव सिद्धेतदनर्थकं सामान्यशब्दोद्भूतं यदनिष्टमनभिप्रेतं परस्य तन्न चिन्तनीयं धननाशोपि परस्य नैवेष्टः एतद्भ्याच्च किंचन परस्येत्येतन्न व्याहरन्ति । अनिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्वाचकते अस्मिन्नपि पक्षे परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्याथमेव एवं वितथाभिनिवेशोपि । पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेन ग्रहणं विज्ञानवादादो विदांशमाश्रयं अनात्मताग्रहद्वयेवमादि । अन्येतु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः इयं च त्रिविधाऽकुशलमानसी प्रवृत्तिः अतो न्याकुशला अस्पृहापरस्वेषु दयासर्वसत्त्वेषु श्रद्धाधर्माद्यस्तित्वादिषु तथा च भगवान्व्यासः ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदं ॥ धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत् ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिध्यानं स्वाम्यननुमत्या आदातुं यत्नः । अनिष्टचिन्तनं पराभिघातचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशो मिथ्याग्रहः परलोको नास्ति नास्ति परलोक इत्यादि दृढप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लुकः । तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति । कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षा नास्ति परलोकः देहएवात्मन्यतद्ब्रह्म इत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलमानसं कर्म । एतन्नयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलमानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मानसं कर्म संकलयति परेति । अभिध्यानं जिघृक्षा अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेदिति ॥ व्यासोक्तेः । एतद्विपरीतो मनोव्यापारो नरकहेतुः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अभिध्यानं जिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । परद्रव्येषु मनसा अभिध्यानं मनसा अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ग्रहः एतन्न त्रिविधं कर्म मानसं मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतंचैव पैशून्यंचापि सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयस्याञ्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारुष्यं परपीडाजनकीच्चारणम् । पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतावचनम् । अनिबद्धप्रलापोमिथ्याभाषणम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणंपरोक्षे परदूषणकथनंसत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनवर्णनमित्येवंचतुःप्रकारमशुभफलंवाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतंप्रियसत्यपरगुणाभिधानंश्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकं संकलयति पारुष्यमिति । स्लेच्छपुत्रोसीत्यादि रुक्षभाषिता । अदृष्टाश्रुतभाषणमनृतम् । पैशून्यं परलुद्रप्रकटनम् । असंबद्धप्रलापश्च फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पारुष्यं ॥ पारुष्यमतिवादः स्यादित्यमरः । अनृतं पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतापादनं । असंबद्धप्रलापः ॥ प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः । एतच्चतुर्विधं वाङ्मयं स्यात् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानंहिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रीयाप्राधान्यतयास्यादत्तानामसद्ग्रथउपादानंदुष्टंचैव तथाकुमार्यादिपरदारादावपिविपरीतधर्मादानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्च । इदमनोवाग्देहभेदेन दशविधं भवति कुशलकुशलविभागेन विंशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाम्यदत्तानां धनानां स्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम् । भार्यायां न स्वामिसंबन्धोऽतः परदारोपसेवायाः पृथगुक्तिः । एवंचैते दशधर्महेतवः । एतदकरणसंकरपाअपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः । ते च मानसवाचिकशारीरप्रतियोगित्वान्मानसादयः । अतएव प्रागुक्तं शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतद्विपरीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । कायिकं संगृह्णाति अदत्तेति । उपादानं स्वीकारः तदन्यन्यायेन । हिंसा अशास्त्रीया । परदारोपसेवा भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपगमनम् ॥ ७ ॥

(५) जन्दनः । विधानतोहिंसा शास्त्रविहिताहिंसा एतद्वैपरीत्येन शुभस्य कर्मणोपि दशलक्षणत्वमर्थादुक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदत्तानां उपादानं स्वीकारः अविधानतः हिंसाचैव यस्त्रीयपशुहिंसायानिषिद्धत्वाभावात् । त्रिविधं शारीरं कर्म स्मृतम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवाधमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचाचैव चतुर्विधम् ॥ मनसा त्रिविधं कर्म दशधर्मपथां त्यजेत् ॥ ९ ॥] *

(१) मेधातिथिः । परस्य मनस्तापोयेन जन्यते कर्मणा ततोमानसदुःखमाप्नोतीतिकेचित् । वयन्तुदूमो यन्निविधमानसमुक्तं ततो मनोदुःखमिरेवमुत्तरयोरपि ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनसा शोकाद्यनुभवेन । वाचा परप्रयुक्ताक्रोशादिना । कायेन व्याध्यङ्गच्छेदादिना । एवं पुण्येऽप्युत्तम ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसा यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुङ्क्ते । एववाचारकृतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्वदभाषित्वादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सूक्ष्मचन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन् कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । मनआदिजनितकर्मफलभोगोपि मनआदिभिरित्याह मानसमिति । तूष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिकं दुःखं सुखमप्येवं मानसं । वाचनिकं परोक्तपक्षादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजं कादिकम् ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभीरौ रवादिषु भुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानसं शुभाशुभं कर्म मनसोव्यभिचारेण कृतं कर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुङ्क्ते । वाचा कृतं शुभाशुभं सर्ववाचावचसं वोपभुङ्क्ते । तु पुनः कादिकं देहेन कृतं शुभाशुभं कायेनैवोपभुङ्क्ते ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ १ ॥ *

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिम् ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ २ ॥ †

वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ॥ शरीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ३ ॥ ‡

त्रिदण्डं धारयेद्योगी शरीरं तु वैणवम् ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ४ ॥]

(१) मेधातिथिः । भूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । माप्रेणैतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तानि । न त्वर्यनयमः तथा महापातकिनातिर्यक्पदं न्तीति वक्ष्यतीति पक्षिमृगग्रहणोतिर्यग्जातिमात्रमदर्शनार्थम् । मनोवाक्कायकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वमदर्शनार्थं परम् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरजैः प्रचुरैः । एवमन्यत्र तद्विशेषैस्तु श्वशूकरखरोष्ट्राणामिति वक्ष्यति । अन्त्यजातितां चाण्डालत्वादिसम् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि सद्यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्ये न वाकृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मात्कीदृशं फलमुत्पन्नमिति विवेचयन्नाह शरीरेति । तत्रादौ देहप्रधानैः स्थावरतां दुःस्वैक्यो नितरुगुल्लतात्वम् । एतत्त्वत्यन्ताभ्यासपरं अथाप्येकलहिन इत्यादिश्रुतौ ताच्छील्यप्रत्ययदर्शनात् । अन्त्यजातितां चाण्डालादियोनिं श्वयोनिं चाण्डालयोनिं चेति श्रुतेः । पूर्वाभ्यासे तथा ज्ञानाग्निना पापं कृत्स्नं दहति वेदविदित्युक्तं तत्तु ज्ञानं वैराग्यशमदमात्मानात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तोदान्तः परतः स्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः ।

तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरान्ताउपन्यस्ताः । संसारोतीव कष्टतरोयत्र जन्ममरणप्रवाहैरनिशमुहमानं बभ्रमीति स्था-
वरादियोनिषु प्राणभृन्मात्रमिति ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । शेषस्य कर्मणइहलोकेफलविशेषमाह शरीरजैरिति । पक्षिमृगग्रहणंतिर्यक्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकृतं कर्मणः फलमाह शररेति । मानसैः कर्मभिः अन्यजातितां याति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते निहिताबुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । दमनदण्डः वाचोदण्डः पारुष्याप्रवृत्तिरेवमुत्तरयोरपि । यस्यैतेदण्डाबुद्धौनिहितानैतन्मयाकर्त-
व्यमिति योनस्खलति सत्रिदण्डीत्युच्यते नत्वनार्योगुरुकाष्ठदण्डधारयति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डोवाचाऽपापकरणम् । एवमुत्तरत्र । नियताव्यवस्थिताः । स उच्यते नतु वैणवद-
ण्डत्रयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । दमनदण्डः यस्य वाङ्मनः कायानां दण्डानिषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारयागेन बुद्धा-
ववस्थिताः सत्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते वागितिद्वाभ्याम् दण्डोदमोनियमनमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वा-
क्लब्धः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः । कायशब्दोज्ञानेन्द्रियोपलक्षकः । वागादिविना कायेन कर्मान्तरादृष्टेः । निहिताः स्वस्ववि-
षयपरित्यागेनावस्थिताः कचिन्नियताइतिपाठः । सत्रिदण्डीति स्तूयते ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डः असद्वचनालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः । अथानन्तरं मनोदण्डः विषयेषु निरी-
हत्वं । कर्मदण्डः शुभाशुभक्रियाशून्यत्वं । एते यस्य नियताः दण्डाबुधैः सत्रिदण्डीत्युच्यते ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणां दण्डानां समाहारस्त्रिदण्डं पात्रादिदर्शनादस्त्रियां भाषणात् । बुद्धौ निक्षिप्य बुद्धौ कृत्वा सर्व-
भूतेष्वघातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डं निहितं कामक्रोधयोः संयमः सुसाधुस्ततः सिद्धिं मोक्षाख्यांगच्छति प्राप्नोति । आध्या-
त्मिकत्वोपन्यास उपक्रमोऽयं कस्यपुनरेषासिद्धिः कस्यवान् अत्राविकारकर्मफलानां भोक्तृत्वं भस्मान्तं शरीरं न च ततोऽन्यमु-
पलभामहे ते सर्वे धर्मा धर्मेऽधिकारिपुरुषं दर्शयितुं कामः प्रारभते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभूतेषु विषयेषु । कर्मत्रयप्रतियोगिकत्वाद्दण्डत्रयमपि तद्विषयकमुक्तम् । तन्निक्षि-
प्य । नियम्य आत्मनि व्यवस्थाप्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मो-
क्षावाप्तिलक्षणां सिद्धिमनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कथं तत्राह त्रीति । त्रिदण्डं निक्षिप्य भूतेषु पारुष्यादि कामक्रोधाविन्द्रियाणां भवतं [के]
भूतौ च त्यक्त्वा सिद्धिं मोक्षावाप्तिलक्षणां आत्मनोऽविवेचनां नियच्छति गच्छतीत्यन्वयः । कामक्रोधाविति द्वेषस्याप्युपलक्ष-
णम् ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तेः । कामेन क्रोधस्य संग्रहः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतच्चिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निक्षिप्य तु पुनः कामक्रोधौ संयम्य ततःसिद्धिं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तंक्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ॥ यः करोति तु कर्माणि सभूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यशरीरस्यक्रियापरिस्पन्दात्मिकांक्रियांस्वयंप्रवर्तयिताप्रयत्नवशेनास्यकर्तृत्वंसंक्षेत्रज्ञः । अस्यात्मनइतिसमानाधिकरणेषष्ठी आत्मशब्दस्यशरीरे तस्याप्यात्मार्थत्वात् । यःकरोतिपाणादिलक्षणंतज्जन्योयःशरीराख्यः कर्ता सभूतात्मोच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातोजघन्यत्वात् । भूतविकारआत्माभूतात्मा तथाचोक्तं द्वावात्मानावन्तरात्मना-शरीरात्मना ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यात्मनोदेहमनःप्रभृतिजडसमुदायस्य कारयिता प्रवर्तकः । क्षेत्रज्ञमस्यैवक्षेत्रस्य स्वाभेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः । भूतात्मा भूतादिजडरूपआत्मा संसारप्रपञ्चस्यायतनकारी ॥ १२ ॥

(३) कुट्टूकः । कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यतआह यदिति । अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंपण्डितावदन्ति । यः पुनरेषध्यापारान्करोति शरीराख्यः सपृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सिद्धिप्रकारमाह यदितिद्वाभ्याम् । अस्यात्मनइतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्य प्रत्यक्षी भूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कौशिकस्यान्मयकोशस्य आत्मनोलिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मैन्द्रियपञ्चकप्राणपञ्चक-बुद्धिमनइति सप्तदशावयवस्य विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेतिक्रोशत्रयात्मकस्य कारयिता संनिधानमात्रेण लोहस्यायस्का-न्तमणिरिव निर्व्यापारःसन्वर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं क्षेत्रज्ञं शरीरद्वयद्रष्टारमाचक्षतइत्यन्वयः । तदुक्तम् महा-भारते ॥ महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकंच पञ्चचेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चे-तेना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ एतद्योवेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदइति ॥ अत्राव्यक्तं स्थूल-शरीरं महतःपरमव्यक्तमित्यत्र श्रुतेस्तथैव व्याख्यातत्वात् । अविद्याया इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तदन-न्यत्वादिच्छादीनामपि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात् ॥ एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥ खंवायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वधारिणीतिश्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामत्रैवान्तर्भावादिति । अस्यात्मनेनोक्तंस्थूलदेहं विशिनष्टि यदिति । भूतारब्धश्चात्मनोगमकत्वादात्मा च सचेति ॥ आत्मा यत्नोद्धृतिर्बुद्धिः स्वभावोद्भूतवर्णमचेत्यभिधानात् । तदन्वयव्यतिरे-कसिद्धत्वात्कर्तृत्वादिभावाभावयोः । भूतात्मा शरीरं । तथाच मैत्रायणश्रुतिः ॥ अन्योवाअपरःकोयमात्माख्यइत्युपक्रम्य क्तमपुषइति मध्ये पराश्वश्यास्तिखल्वन्योपरोभूतात्माख्योयोयं सितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यर्धाङ्गोर्ध्वावागतिं द्वद्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्यस्यापिव्याख्यानं । तत्रैव पञ्चतन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्समुदायं तच्छरीरमित्युक्तमथयोह खलु वावशरीरइत्युक्तं सभूतात्मैत्युक्तम् । तथैव श्वेताश्वतरेयःकर्ता सोयं भूतात्मा करणैः कारयितान्तःपुरुषइति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । अथकर्मणः कारयितारं कर्तारिचाह योऽस्याऽऽत्मनः कारयितामिति । आत्मनः शरीरकर्मेन्द्रिय-वर्गस्थेति यावत् क्रियाकारयिताक्रियासु प्रवर्तकः क्षेत्रज्ञंप्रचक्षतइति जीवात्माकारयितेत्यर्थः । यः कर्माणिकरोति सर्व-भूतात्मासकर्मैन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तृत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अस्य आत्मनःकारयिता जडसमुदायस्य । अस्यैव क्षेत्रस्य अभेदेनज्ञातारं चेतनं तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः कर्माणि करोति सः भूतात्मा भूतादीनामात्मा बुद्धैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्वसुखंदुःखंच जन्मसु ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरयंजीवोनामयावताक्षेत्रज्ञमेवजीवंमन्यन्ते द्वौचात्रोपलभ्येते शरीरमहंप्रत्ययविज्ञेयश्चा-
न्तरात्मा ततोऽन्यःकश्चिज्जीवोनाम । केचित्तावदाहुः महदभिभूतसूक्ष्मपरिवेष्टितलिङ्गं यत्पश्यते संसरतिनानारूपंभोगभा-
वैरधिवासितंलिङ्गमिति । येनेतिकरणत्वंच वेदनंप्रतितस्योपपद्यते तद्विस्थूलभूतानामाश्रयस्तस्यैवशरीराख्यबाह्यभूताश्र-
यत्वात् । शरीरेचसत्यात्मनः सुखदुःखभोक्तृत्वमतोयेनेतिकरणविभक्त्योच्यते । अन्यतु मन्यन्ते अन्तःकरणंमनोबुद्ध्य-
हंकाररूपंजीवस्तस्यचान्तःकरणसंज्ञत्वाद्युक्तएवकरणविभक्त्यानिर्देशःअन्तरात्मशब्दश्च तादर्थ्यादुक्तएव । सहशब्दस्या-
मोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च तदपियोगेन ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीवसंज्ञश्चैतन्यप्रतिबिम्बप्रायोमहान्बुद्ध्यादिपदवाच्यः । सहजः संसारमवृत्तिदशायां जा-
तः । येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुमः । जीवशब्दोऽयंमहत्परः येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्र-
ज्ञएवचेति तच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः शरीरमात्माख्यत्वादाज्ञावाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानांसहजआत्मा
तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखंदुःखंचानुभवति ॥१३॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनइत्यनेनोक्तं लिङ्गदेहं विशिनष्टि जीवसंज्ञइति । जीवः प्राणधारयितृत्वात् जीवोपा-
धित्वात् । सजीवोयत्पुनर्भव इत्यत्र श्रोधरस्वामिना तथैव व्याख्यातत्वात् । [अन्तरात्मा अन्तः शरीरं याव]' द्रुधिरं व्या-
प्नोतीति । अन्यःस्थूलशरीरचैतन्याभ्यांसहजश्चिदात्मनाऽविनाभूतोऽहंर्धोविषयः मरणादावविनाशी च । तदुक्तं गीतासु ॥
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेतिशेषः । तथाच नारायणी श्रुतिः ॥ अथ यथा-
ग्निनायःपिण्डोवाभिभूतः कर्तृभिर्हृन्मनानोनानात्वमुपैति एवंवाचखल्वसौ भूतात्मान्तःपुरुषेणाभिभूतोऽगुणैर्हृन्मनानो नाना-
त्वमुपैतीति । गुणैः फलैराकृष्यमाणं नानात्वं देवादिदेहाकार भूतात्मा तत्तादात्म्यापन्नावेदयतइतिभावः । वेदनामयश्च
लिङ्गशरीरंमनइतिवेदान्तसिद्धान्तः । कामःसंकल्पोऽश्रद्धा । धृतिरतिह्रीर्भीधीत्येतत्सर्वमनइतिश्रुतेः । जन्मसु देवादियोनिषु ।
स्थूलशरीरे देवोहंमनुष्योहंपशुरहमितिवा लब्धाभिमानःसंक्रोतीतिस्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभोगसाधनमाह जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यइति । येनकरणभूतेन सुखदुःखंच क्षेत्रज्ञैरमोक्षादवि-
नाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमित्युक्तं जीवसंज्ञइति जीवात्संज्ञाज्ञानयस्य सजीवसंज्ञः । १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यः देहाख्यः अन्तरात्मा जीवसंज्ञः सर्वदेहिनां सहजः येन जीवात्मना सर्वं सुखं दुःखंच
जन्मसु वेदयते ज्ञापयते ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञएव च ॥ उच्चावचेषु भूनेषु स्थितंतंव्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । उच्चावचेषु बहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यःस्थितोऽप्याप्य तानि भूतानि तिष्ठतःसंश्रयतः ।

अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वं तिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोसावच्चावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपः परस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्तौ भूतानि पञ्चमहान्ति येन वेदयत इत्युक्तक्षेत्रज्ञस्यात्मन इति । यथा व्याप्य पक्षेऽपि द्वितीयस्थितां तमिति संश्रयणं च तत्कारणत्वात् सर्वस्यास्य जगतः । कार्यं च कारणमाश्रयत्यतोऽपेक्षैव संश्रयणं तथा च । भगवान् व्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ क्षरशब्देन सर्वं चैतदुच्यते विचारप्रपञ्चरूपमक्षरं मकृतिकरणं कूटस्थशब्देन कारणरूपतया प्रलयेऽप्यविनाशान् । अथवा क्षरं शरीरमक्षरं क्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वं तु तस्याभेदप्रामेः कर्तृत्वभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ १४ ॥

(२) सद्गङ्गानारायणः । भूतसंपृक्तौ भूतात्मनाऽमुक्तौ उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं संततं परमा मानं व्याप्य स्वाभेदविषयेण मोहेनादृत्य कृत्वा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिष्वभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टस्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तल्लोभोपि अभ्यास एवेत्याह ताविति । भूतसंपृक्तौ अग्निहोत्रादिष्वाहुतितया क्षिप्यमाणं द्रवद्रव्यादिसारभूतपञ्चभूतैः संपृक्तौ सर्वेऽष्टौ महानिति बुद्धिस्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ उच्चावचेषु देवत्वादिजात्याक्रान्तेषु सवभूतेषु भोगायनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याध्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठत इत्यन्वयः । तथा च श्रुतिः । ता आपः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्करी पेशसोमात्रामपादायान्य नवतरं कल्याणतरं वा रूपं तनु इति । आरप्स्यमाणस्थूलशरीरमात्रोपादानपरम । ता आपः लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषवचसः पुरुषाकारशरीरमारभन्त इत्यर्थः । व्याससूत्रमपि ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रहतिसं परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तौ तैर्भूतैः परिष्वक्त एव जीवो रहति गच्छतीति सूत्रार्थः । महानत्र लिङ्गदेह उक्तः । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्यकृतः । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तमेषां समुदायः सूक्ष्मशरीरमिति । अथवा । उच्चावचेषु उच्चं देवादिशरीरं अवचं पश्वादिशरीरं तानि उच्चावचानि मनुष्यशरीराणि ध्यात्मकत्वात् तानितानि चेत्येकशेषादुच्चावचानि तेष्वेव स्थूलशरीरेषु भूतेषु पञ्चीकृतपञ्चभूतानन्देषु मध्ये स्थितं वर्तमानं तं जरायुजाद्यन्यतमदेहं व्याप्य तादात्म्याध्यासमनुभूय रुधिरदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठत इति वाक्यार्थः । यद्वा तं परमात्मानं त्रिविधदेहलाभाय व्याप्यश्रित्य भोगाय तिष्ठतः पर्यवस्यतः तथा ॥ योनिमन्ये प्रपद्य ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतिमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अन्यक्षेत्रज्ञाद्भूतात्मा चेन्द्रियवर्जयोक्षेत्रज्ञाधीनत्वमाह ताउभौ भूतसंपृक्ताविति । ता उभा विन्द्रियविवर्जौ भूतसंपृक्ता शरीरेण सङ्गच्छन्ते क्षेत्रज्ञश्च भूतसंपृक्त इति विपरिणामः । महत्त्वमेव व्यनक्ति उत्तरार्धेन । उच्चावचेषु स्थूलसूक्ष्मेषु शरीरेषु स्थितं तं क्षेत्रज्ञं तौ व्याप्य संश्रित्य तिष्ठतः तेनाधिष्ठितत्वात् तिष्ठत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान् महत्त्वं महदहंकाररूपः च पुनः क्षेत्रज्ञोपि एतावुभौ भूतसंयतौ संमितौ स्थितं तं परमानन्दरूपं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यामूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

(१) मेघान्तिथिः । मूर्तिशब्देन यावत्किञ्चिद्भौतिककारणमिति शक्तिश्चतदुच्यते तदेतत्सर्वतस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति । त्वभावएव तस्य शरीरं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वद्वेदेन व्यपदेशः । असंख्या अनन्ताः समुद्रादिवोर्मयो निष्पतन्ति प्रादुर्भवन्तीत्युक्तं ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगच्चेष्टे सक्रियं भवतीत्यर्थः । शरीरेन्द्रियविज्ञानैर्विना चेष्टाया अभावाच्चेष्टयतीत्युच्यते । अन्येतु शरीरतः प्रधानंच परमात्मनः शरीरंतदधीनप्रवृत्तित्वात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूर्तयोर्देहाः क्षेत्रज्ञरूपाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पतन्ति । भूतानि सत्त्वानि यामूर्तयश्चेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्ख्यमूर्तयोजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छिन्नावेदान्तोक्तप्रकारेणाग्रेरिव स्फुलिङ्गानि सरन्ति । यामूर्तय उत्कृष्टापकृष्टा भूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतस्योक्तशरीरद्वयस्य ज्ञाननाश्रयत्वद्योतनायेश विवर्ततामाह असंख्या इति । संख्यारहिता असंख्याः अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य मूर्तयः मूर्तिरूपाः पञ्चीकृतभूतकार्यत्वालिङ्गशरीरस्य तदवच्छिन्नात्मानोजीवाः तस्य सगुणब्रह्मणस्तदिति सर्वनाम सर्वंच ब्रह्म तस्य नाम तस्य शरीरतः अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्याताः निष्पतन्ति जायन्ते । जायमानाश्चोच्चावचानि भूतानि चतुर्विधदेहानवाप्यैव चेष्टयन्ति कर्मसु प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यशत्रेः क्षुद्रान्युस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्त्येव मेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि च भूतानि सर्वे एवात्मानो व्युत्स्रन्तीति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तस्मात्स्फुलिङ्गकाः ॥ सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हेति ॥ आपस्तम्बोपि ॥ तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे समूलाः शाश्वतिकाः सन्त्येति स्वतस्त्वात्मनोजन्माभावान् । यद्वा ततो जाता यामूर्तयस्ताः सर्वभूतानि सर्वे जीवाः वेष्टयन्ति वेष्टवतीः कुर्वन्ति । यद्वा उच्चावचभूतानि जीवानुद्दिश्य मूर्तयः स्थूलदेहा जाता इत्यन्वयः । ताभ्योगामानयन्ताभ्योऽश्वमानयन्ताभ्यः पुरुषमानयदिति श्रुतेः ताभ्यो देवताशब्दवाच्याभ्य आत्मभ्योगवादिशरीरमनयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्वमेवोपपादयति । असंख्यामूर्तयस्तस्येति तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्तिनिष्पादनहेतवोऽशानिष्पतन्ति बीजाद्विजप्रभवेनेत्यभिप्रायः । उच्चावचानि भूतानि शरीराणि याश्चेष्टयन्ति निष्पादयन्ति तेनास्योच्चावचभूतस्थितिरूपपन्नेति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य जीवस्य शरीरतः असङ्ख्यामूर्तयो निष्पतन्ति यामूर्तयश्चोच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ॥ शरीरं यातनार्थं यिमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

(१) मेघान्तिथिः । नात्र भूतानि पंचभ्यो भूतेभ्योऽन्यच्छरीरेभ्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति शुक्रशीणितमन्तरेणैव पञ्चभौतिकं शरीरमुत्पद्यते दुष्कृतीनां च पाञ्चभौतिकं शरीरं पण्यकृतान्तु तेजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं वायुभूतः स्वमूर्तिमानिति । यातना पीडातिशयः यद्यतिदृढमलौकिकदुःखसहिष्णुः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राभ्योभूतमात्राभ्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चभ्यएव पृथिव्यादिभूतेभ्योदुष्कृतकारिणांमनुष्याणांपीडानुभवप्रयोजकंजरायुजादिदेहव्यतिरिक्तदुःखसहिष्णुशरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । यातनाशरीरमपि तत्तदीयायिहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूतपञ्चभूतकार्यमित्याह पञ्चभ्यइति । अन्यतु देवतिर्यग्मनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभिन्नं वातान्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरीक्षितानि यातनाशरीराकारेण विवर्तन्तइति ध्रुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तेर्देहान्तरोपपत्तिः ध्रुवं कक्चदारणादावपि यावद्यातनास्थायि वा ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । ननुमृतस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुत्पद्यते येन रौरवादिप्रामिरित्यपेक्षायामाह पञ्चभ्यएवमात्राभ्यइति । पञ्चानामेव मात्राभ्यइति पञ्चानां महाभूतानांमात्राभ्यः अंशेभ्यः नृणांक्षेत्रज्ञानां दृढच्छेददाहादिभिरविनाश्यम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः दुष्कृतिनानृणां प्रेत्य यमस्य यातनाएवार्थोयस्य तद्यातनार्थीयं शरीरं अन्यदुत्पद्यते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयतायामीः शरीरेणेह यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यमोनामदेवताविशेषोदुष्कृतिनानियहादिरुक्तदृष्टयायातना अस्य ताअनुभूयच्छेनपांचभौतिकेन शरीरेण तानि शरीराणि पुनःप्रलीयन्ते तासु सूक्ष्मासु भूतमात्रासु ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रलीयन्ते यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन निर्गतेन शरीरेण तायमकारितायातनादुष्कृतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशे तेष्वेवाम्भकभूतभागेषु यथास्वंप्रलीयन्ते तत्संयोगिनोभूत्वाऽवतिष्ठन्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तेनेति । तेन यातनार्थसृष्टेन । भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे तेतु लिङ्गदेहावच्छिन्नाजीवास्तेष्वेव भूतेषु लिपन्तइव प्रतीयन्ते संयोगिनोभवन्तीति केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदाम्भकाणि तत्त्वभागे लीयन्ते अतएवोक्तं विभागशः तथाच श्रुतिः । पृथिवीशरीरमित्यादि ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञास्तेनशरीरेण यामीर्यमसंबन्धिनीस्तायातनाअनुभूय तास्वेव पञ्चभूतमात्रासु फलभोगान्ते तद्विनाशश्च न्यायसाम्याच्चाख्यातावित्यनुसंधानव्यमिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः लिङ्गशरीरप्राप्पनन्तरं तायामीर्यातनाः शरीरेणानुभूय तास्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदकर्णान्दोषान्विषयसङ्गजान् ॥ व्यपेतकल्मषोभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयसङ्गात्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धान् ततःसङ्गाच्च ये जातादोषाः पापनिर्मिताः । नरकादुःखान्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मषोऽपहतपाप्माचेति । तावेवोभौ महौजसौ कावुभौमहाक्षेत्रज्ञाच्चतौः प्रकृतावनन्तरश्लोकेन च क्षेत्रज्ञएवानुभाविता सुखदुःखयोः सइति चतस्र्यैव परामर्शोऽतः क्षेत्रज्ञमभ्येतीतिप्रामं । तच्च विरुद्धसएवमाप्यः प्रापकश्च सत्यमौपचारिकोभेदोऽभिप्रेतः अभ्येतीत्ययमर्थः । एतावन्मात्रशेषोभवति यदुतक्षेत्रज्ञतयाप्राणादि-

संघात्मकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलप्राप्तावन्मात्रः परिशिष्यते । लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः । अन्येतु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते । सुखोदकान्क्षीणेपापउत्तरकालसुखमनुभूयते प्रतिरंभिणि पापे त्वल्पेपि नसुखोत्पत्तिः यथास्वल्पेऽप्यजीर्णेन भोजनं सुखाय ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समहाननुभूयेत्यसमानकर्तृत्वेपिङ्का । अनुभूय फलतः । दोषानधर्मान् । भोगेन क्षीयमाणपापस्तावुभौ जीवपरमात्मानौ महौजसौ महाप्रभावौ अभ्येति महदाख्योजोवोपाधिः प्रलयकाले ॥ १८ ॥

(३) कुष्ठकः । सशरीरोभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नोनिषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरंभोगादपहतपाप्मातावेष्ट महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव स्थूलदेहे मष्ट लिङ्गात्मनोभोगान्तरं वक्तुकामआह सइति । सलिङ्गोपलक्षितोजीवः । सइत्यनेन तस्यैव परामर्शोयोग्यत्वात् सजीव इत्युत्तरे परामर्शात् ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति भगवदुक्तेः । असुखोदकान् । उदर्कफलमसुखरूपं येषां दोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगमान् निषिद्धब्रह्मबधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा अनुभूय भुक्ता व्यपेतकलमषः व्यपेतं कलमषं भोगेन यस्माल्लिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन देहेन कृतभोगस्यैवात्मनःस्थूलदेहनाशे अभ्येति अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय नचेदमप्रामाणिकम् । तथा पेशस्कारः पेशसोमात्रामपादायान्यनवतरंरूपं तनुतएवमेवायमात्मेदंशरीरं निहत्याविद्यांमयित्वा अन्यनवतरं कल्याणतरंरूपं कुरुते पित्र्यंवा गान्धर्वंवा दैवंवा प्राजापत्यंवा । ब्राह्मंवान्येषांवा भूतानामिति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पेशस्कारीसुवर्णाभरणादिकृत् जीर्णकुण्डलादि । सुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितात्मापि पूर्वदेहं निहत्या भ्रियमाणं त्यक्त्वा अविद्याजडतांमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरं कुरुते । पित्र्यं पितृलोकभावादं समर्थइति । मातनादेहनाशे तौ महत्क्षेत्रज्ञौ महौजसौ महावेगौ यावन्मनःक्षिपेत्तावदादित्यंगच्छेदिति श्रुतेः । समर्थौवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीरानांऽपि न कर्मविनाशइत्याह सोऽनुभूयासुखोदकानिति । सइति क्षेत्रज्ञानां जातावेकवचनेन परामर्शः । महौजसावक्षयवीर्यौ ताविन्द्रियवर्गावभ्येत्येव प्रामोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः व्यपेतकलमषः तावैवोभौ क्षराक्षरात्मकौ अभ्येति कीदृशौ तौ महौजसौ ॥ १८ ॥

तौ धर्मपश्यतस्तस्य पापंचातन्द्रितौ सह ॥ याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच यदि तौ महान्क्षेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यतइति तस्येतिकः संबध्यते जीवइति केचित् । उक्तंच सएवक्षेत्रज्ञः सएवजीवइति । अथलिङ्गं ननुच महच्छब्देन तदेवोक्तं अथान्तः प्रकरणंमहद्बुद्ध्यादि तत्रापिकः संबन्धोलिङ्गस्य धर्माधर्माभ्यां तद्विसूक्ष्मभूतरूपमेव । यथोक्तंतेषामिदन्तुसमानामित्यत्रान्तरे अतोमन्यामहे यदेवान्यैर्व्याख्यातमस्ति नश्लोकेतावेवोभाविता महत्परमात्मानौबुध्येते इति तदेवमुक्तंपश्यामः तथोर्हिदृष्टान्तउपपद्यते महतः करणस्य ततःकर्तृत्वोपचारात् । काष्ठानिपचन्तीति यथा तस्येति च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः । परमात्मनश्च क्षेत्रज्ञाश्रययोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्यसुखदुःखोपभोगस्य तद्धीनतास्थापनार्थं । यथोक्तं ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्त्वर्गवाश्वभ्रमेववा । प्रेरणाच धर्माधर्मनियमितेच्छैव । ननुच धर्माधर्मयोरिच्छाप्रतिनियन्तृत्वऐश्वर्यहीयते तथांशारीरके दर्शितं यथे-

(१) भावादिसंभोगादि (राघ० २)

ह राजा सेवानुरूपं ददाति न च तस्यैश्वर्यत्वमपैत्यतो महत्परमात्मानौ पश्यत इति व्यपदिश्यते । तस्येति ज्ञेयज्ञानतदप्ययुक्त-
मुत्तरग्रन्थविरोधात् ताभ्यां प्राप्नोति संपृक्त इति नहि परमात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्ध उच्यते । न च परमात्मना कश्चित्सं-
बन्धोऽपि एव तर्ह्यथाभ्यामिति नैव महत्परमात्मानौ संबध्यते किं तर्हि धर्मः पापं च तयोरपि प्रकृतत्वात् । तौ धर्मपश्यतस्त-
स्य पापं चेति यदि महच्छब्देनान्तःकरणमुच्यते सुतरामनुपपत्तिः नहि परमात्मनो द्रष्टृत्वे कारणापेक्षा अधिकरणमेव हि बोधिप-
रमात्मस्वरूपमभ्येतितावेव चोभाति । कीदृशमेतदभिगमनं यदितद्भावापत्तिः सानैव कल्मषव्यपायमात्रसाध्या । अथ त-
त्प्राप्तिप्रवणभासापि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति तस्मात्तौ धर्मपश्यतस्तस्यैवात्मन इति पूर्ववन्नेयम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मभुक्ताऽवशिष्टम् । धर्मपापदर्शनं चात्र तत्फलप्रकाश एव । पश्यतो ज्ञानस्य तदधीनत्वा-
त् । अतन्द्रितौ नित्यप्रकाशौ ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ महत्परमात्मानावनलसौ तस्य जीवस्य धर्मभुक्तशेषं च पापं सह विचारयतो याभ्यां धर्माधर्मा-
भ्यां युक्तो जीवः परलोके हलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । न कर्मणालिप्यते पापकेन अनन्वागतं पापेनान्वागतं पुण्येनेति श्रुतेरात्मनोऽसंगत्वं ।
प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिन्नकर्तृत्वमनुवदन्नाह ताविति । तौ महाक्षेत्रज्ञौ यागादिजं धर्मं ब्रह्महत्यादिजं पापं सन्निधानेन
पश्यतः कारयतो वाधिष्ठानं स्थूलदेहं विना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदमन्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृत्वात् तदवच्छेदेनैव
कर्तृत्वात् । तथा च श्रुतिः ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वेति स्थूलदेहप्रसूतपापपुण्ये इत्यर्थः । याभ्यां महत्क्षेत्रज्ञाभ्यां संपृक्तस्तदभ्या-
सापन्नः सम्शुभाशुभफलं प्राप्नोति भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(५) मन्दनः । धर्मपापं च पश्यतः कर्तुमुद्युक्तस्य तस्य क्षेत्रज्ञस्य ताविन्द्रियवर्गावितन्द्रितौ जागरूकौ सहसंहते-
कारणे भवत इत्यर्थः । न केवलं कर्मकाल एव सह भवतः किंतु तत्फलभागकालेऽपीत्युत्तरार्धेन याभ्यामिन्द्रियवर्गाभ्याम्
॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ क्षराक्षरात्मकौ तस्य धर्मं पापं तत्कृतौ भूयः पश्यतः याभ्यां क्षराक्षराभ्यां संपृक्तः प्रेत्ये-
ह च हिताहितं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥ तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायशो बाहुल्येन तैरेव भूतैर्महदाभिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गं सुखमाप्नोति ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायशो बाहुल्येन धर्मम् । तैरेव स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पं चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थूल-
शरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गं सुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरभ्यासवशात् पापादिकर्तृत्वमित्युक्तं संप्रति प्राप्ताभ्यासमात्मा-
नमनुद्य धर्माधर्माल्पानल्पत्वापेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातामित्याह यदीति ह्याभ्याम् । स लिङ्गदेहाभ्यासमापन्नश्चिदात्मा तैः
स्थूलदेहादारुण्य नीतैर्भूतैरावृतः परिष्वक्तः स्वर्गे पुण्यलोके उपाश्रुते भुङ्क्ते ॥ २० ॥

(५) मन्दनः । अथ क्षुधापापयोः किं प्रथममनुभूयत इत्यपेक्षयामाह यद्याचरति धर्मं स इति । स क्षेत्रज्ञः प्रायशः बहुलं
अल्पशः अल्पं तैः पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीर इत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः पुरुषः यदि धर्मप्रायशः आचरति अल्पशः अधर्म आचरति तैरेव भूतैः सह स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोधर्मसेवते धर्ममल्पशः ॥ तैर्भूतैः सपरित्यक्तोयामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुचपंच भ्यएवमात्राभ्यः शरीरं दुष्कृतिनामित्युक्तं किमिदानीमुच्यते तैर्भूतैः परित्यक्त इति उच्यते न भौतिकं शरीरं नाप्यशरीरस्य यातनाः किं तर्हि अत्यन्तविलक्षणे ते मानुषशरीरेऽतो न्यान्येताङ्गिभृदुस्त्रिधसुकुमारशरीरारंभकाण्यत्यन्तविलक्षणादुःखाभिघातनिष्कृत्या परित्यक्त उच्यते यानि स्वर्गशरीराणि भक्ष्याणितैः परित्यक्तः ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्भूतैरैहिकस्वर्गाय देहजनकैः त्यक्तो मृत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३) कुष्ठूकः । यदिपुनः सजीवो मानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यल्पं च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तो मृतः सन्नन्तरं पञ्चभ्यएव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधर्मबाहुल्येत्वाह यदीति । धर्मादिकर्तृत्वावच्छेदकदेहजैः परित्यक्त इति नारकिदेहो मायिको भौतिकत्वेऽसिपत्रकुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवा भूतैर्भूतारब्धैः पुष्कलैरिन्द्रियैर्नारकिन इन्द्रियसाकल्याणपयुक्तत्वेन कादाचित्कत्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्त इत्यर्थो वा ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यामीः यातनाः प्राप्नोति ॥ २१ ॥

यामीस्तायातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ॥ तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्व्याख्यातोयं एतच्चान्यलोकचतुष्टयस्य तात्पर्यं यदि भूयानधर्मस्तदायाम्योयातनाः नतु स्वल्पेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव तज्जातीयान्येवैहिकस्वर्गाय देहारंभकाणि भागशः प्रविभक्तानि पञ्चापि ॥ २२ ॥

(३) कुष्ठूकः । सजीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापहतपाप्मा तान्पञ्चजरायुजादिशरीरारंभकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । सजीवो घटीयन्त्रवद्भ्रमतीत्याह यामीरिति । प्राप्य भुक्त्वा वीतकल्मषः तन्नरकप्रारंभकपापान्मुक्तः । अप्येति तानि नारकिशरीराच्छरीरान्तरारंभकाणि । पूर्वशरीरात् भागशः । भागं भागमवाप्य । स्थूलदेहान्तरार्थमभ्येत्थनुगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथनरकभुक्तावशिष्टदुष्कृतरय क्षेत्रज्ञस्य पुनरावृत्तिमाह यामीस्तायातनाः प्राप्येति जीवः क्षेत्रज्ञः तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति पुनरपि कर्मभूमौ जायत इत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तावशिष्टकृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूमिप्राप्तिर्यायसाम्यादुक्तेत्येव गन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवः ताः यामीः यमसंबन्धिनीः यातनाः प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अभ्येति ॥ २२ ॥

एतादृशस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ॥ धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वल्पार्थोऽयं धर्मतोऽधर्मत इति नञः प्रश्लेषः । धर्माधर्मनिमित्ता जीवस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः स्वेनैव चेतसा शास्त्रापामाण्यात्तदनुभवे कृत्स्नशास्त्रार्थफलोपसंहारः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतोऽगतिस्त्वर्गम् । अधर्मतश्च नरकम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्यैताधर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तिरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । गतीरनुवदन्धर्ममेव कर्तव्यतयोपदिशति एतादृशेति । धर्माधर्माभ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतोऽदृष्ट्वा धर्मएव कर्तव्यतया मनोदेयमिति । तथाच श्रुतिः ॥ धर्मेण पापमपनुदति । धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतिः ॥ श्रुतिस्मृत्योर्धर्मस्यैव ज्ञानादिहेतुत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह एतान्दृष्ट्वास्य जीवस्येति । धर्मे सदा मनोदध्यान्नाधर्मइत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मतोऽधर्मतश्च जीवस्य एतागतीः स्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा धर्मे मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वरजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनोगुणान् ॥ धैर्व्याप्येमान्स्थितोभावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगियत्तदुक्तं इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते । तत्र द्वैताश्रयमिव तावदंगार्थप्रक्रियते । सत्त्वादयस्त्रयगुणा आत्मनः नात्रात्मा जीवः किं तर्हीमहानेव । आत्मशब्दः स्वभाववचनो न प्रत्यक्त्ववचनः । निर्गुणो हि पुरुषः । अथवा भोग्यतया भोक्तरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते । महानिति च प्रधानमेवोच्यते प्रत्यासत्तेः आद्याहिविक्रियोद्भूतिः प्रधानस्य महदाख्या यथा जीवन्त्यौ प्रमावस्थावाप्यत्र भवान् विकारानवस्थितः प्रकृतित्वात्सर्वविकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो महत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयाधैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थानिःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति धर्ममेव नाचरेत् इति चेत् गुणपारतंत्र्यान्नाचरतीत्याह सत्त्वमिति । आत्मनः आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य गुणान् महत्तत्त्वाख्यस्य यैः सत्त्वादिभिः भावान् पदार्थान् प्राणिनोवा अतआह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं बुद्धिः । अशेषतोऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणतोऽपि कर्मनिवृत्तिविशेषविवक्षन् गुणविभागं तावदाह सत्त्वरजस्तमश्चेति । आत्मनः महत्तत्त्वस्य तथाचोक्तं ॥ महामनोमतिश्चात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति । यै गुणैरिमान्भावान्पदार्थान्महान्महत्तत्त्वम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि आत्मनः महत्तत्त्वस्य गुणान्विद्यात् । यैः सत्त्वरजस्तमोभिः महान् महत्तत्त्वमेव अशेषतः सर्वान्सात्त्विकादिभावान् व्याप्य स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यद्वामहान् जीवः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ सतदा तद्गुणप्रायंतं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सर्वत्रिगुणं तथापि यो यदा गुणः साकल्येन कान्तरन्येनातिरिच्यत आधिक्यं प्राप्नोति ।

पूर्वकर्मातिशयवशात्सतदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति अतः शरीरी तद्गुणप्रायोभवति तदीयमेव धर्ममादर्शयति गुणान्तरं-
जहातीव ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । साकल्येनान्येषु गुणेषु न्यूनैष्वशक्तेष्वयंपूर्णत्वेनातिरिच्यते । तद्गुणप्रायंतद्गुणसधर्मकव्यापा-
रम् ॥ २५ ॥

(३) कुट्टूकः । यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणंतथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये योगुणोयदा साकल्येनाधिकोभवति तदा
तद्गुणलक्षणबहुलंतदेहिनंकरोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु गुणानां महदाश्रितत्वे कर्तुः किमायातं तत्राह यदिति । एषां गुणानां मध्ये देहे लिङ्गदेहे
अतिरिच्यते गुणद्वयमभिभूय योगुणः प्रधानः स्यात् । तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिगमः । शरीरिणं जीवम् । करोति जी-
वोपि तद्विरूपचेष्टतदितिभावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एषांसत्त्वादीनां मध्येऽतिरिच्यते इतरौगुणावभिभूयोद्भवति तद्गुणप्रायंतद्गुणबहुलंकरोति सत्त्वस्य सा-
कल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणां सामग्र्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा एषां त्रयाणां मध्ये योगुणः साकल्येन देहे अनिरिच्यते देहं व्याप्य गुणः तिष्ठति तदा सः
सत्त्वादिगुणः तं पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेन सह वर्तते सः सात्त्विको भवति । एवमग्रे ऊह्यम् ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥ एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यमेतद्देशालक्षणं व्यापि सर्वप्राणिषु ज्ञानं वेदकं अज्ञानं मोहः उभयरूपता रजः रागद्वेषशब्दे-
नोभयधर्मयोगोऽच्यते । न यथा मदमूर्च्छाद्यवस्थात्वचैतन्न्यमेव नापि सम्यक्ज्ञानवशानामतिशयेन क्रोधो न चातिप्रसादः
तत्तद्भजोवपुःत्वभावः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सत्त्वं ज्ञानव्यापारम् । व्यापारसत्त्वयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् । एवमुत्तरत्र ।
एतत् ज्ञानादि । एतेषां सत्त्वादीनाम् । व्याप्तिमद्व्याप्तिकम् । वपुरिव वपुः ॥ २६ ॥

(३) कुट्टूकः । संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं-
तत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषमानसकार्यरजोलक्षणं स्वरूपंतु सत्त्वरजस्तमसां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकं । तथाच पशन्ति प्रीत्यप्री-
तिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः एतच्चैषां स्वरूपमनंतरश्लोकत्रयेण
वक्ष्यति एतेषांसत्त्वादिगुणानामेतत् ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकलक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणाननूद्य तत्कार्यमाह सत्त्वमिति । सत्त्वं ज्ञानमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया ॥ सत्त्वात्सं-
जायते ज्ञानमिति स्मृतिः । एवमुत्तरत्र अज्ञानमिति छेदः । सर्वभूताश्रितं पाञ्चभौतिकं वपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादि-
भेदमिह ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणानां स्वरूपमाह सत्त्वमिति । ज्ञानं ज्ञानरूपं अज्ञानमज्ञानरूपं रागद्वेषौ रागद्वेषरूपौ एतेषां गुणा-
नां एतद्व्याप्तिमदेतद्व्याप्तिर्निकं वपुः सर्वभूताश्रितं सर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वं ज्ञानरूपं तमः अज्ञानं रागद्वेषौ रजसः भवतः एतेषां सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो
यस्यतत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य व्याप्तिमत् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ॥ प्रशान्तमिव शुद्धाभंसत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिसंयुक्तं संवेदनं शुद्धाभं शुद्धमिवाभाति रजस्तमोभ्यामकलुषितं मदमानरागद्वेषलोभमोह-
भयशोकमात्सर्यदोषरहितं एवं सर्वमनुच्छेदाद्वैजवासनाया आब्रह्मप्राप्तिस्थितत्वादिषा चावस्था स्वसंवेद्यैव कस्यावैलायां भवेत्
॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रीतिः सुखं तत्संयुक्तं किञ्चित्प्रशान्तं क्रोधादिरजोगुणशून्यम् । शुद्धाभं शुद्धप्रवृत्तिमूलं
शून्यमाभासमानं च प्रकाशात्मकत्वात् । सत्त्वं सत्त्वज्ञम् ॥ २७ ॥

(३) कुष्ठूकः । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं प्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं ज्ञानादि तेषां कार्यं सुखाद्यपीत्याह तत्रेति त्रिभिः । प्रीतिसंयुक्तं प्रीत्यां सुखे संयुन-
क्तीति तद्विषयकं यत आत्मनिलक्षयेत् सुखं लब्ध्वा जन्तुरविचलद्भावतिष्ठते । एवं दुःखसंयुक्तम् । प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं
शुद्धाभं स्वच्छं तत्र तदा समुद्रिकंसत्त्वमवधारयेत् निश्चिनुयात् । एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनि मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिव समस्तदोषरहितत्वं शुद्धाभं शुद्ध-
मिव ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः प्रीतिसंयुक्तं प्रीतियुक्तं किञ्चिदात्मनिलक्षयेत् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ तद्रजोप्रतिपंविद्यात्सततंहारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन समायुक्तं संभिन्नं शुद्धं प्रीतिरूपं न भवत्यत उच्यतेऽप्रीतिकरं दुःखानुविद्धतया प्रीत्या न युक्तं
अप्रतिपमप्रत्यक्षं पारमार्थिकमेतद्रजसोरूपं भर्तृविषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रीतिरधृतिः । हारि मनसः प्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(३) कुष्ठूकः । यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पा-
दकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यत्त्विति । अप्रतिपक्षं प्रतिघातरहितं सुचञ्चलत्वात् । चलंचरजइत्युक्तेः देहिनां देहिनं म-
नोवा हारि अन्तर्मुखत्वात्प्रच्याव्यविषयप्रवणकारि ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । हारि चित्तविक्षेपकरं अप्रतिपक्षमप्रतिहतम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एनसः प्रवर्तकं ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । मोहो वैचित्त्यं युक्तयुक्तविवेकाभावः विषयआत्मास्वभावो यस्य । ननु चायमविषयोन्तरात्म-
त्वादेव तत्कथं विषयस्वभावो मोहविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते विषयाद्वातीव बुद्धिस्तदात्मिकासंपद्यतइतिसंख्यात्रै-
गुण्यं न त्वन्तर्बहिस्तत्त्वानामविशब्दं अप्रतर्क्यं तदनुमानागोचरमविज्ञेयं अंतर्बहिःकरणानामगोचरइत्यर्थः ॥ २९ ॥

* तत्त्वनिवारकत्वात् = तद्विनिवारत्वात् (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यक्तः अप्रकाशः विषयआत्मा च यत्र । अप्रतर्क्यं तर्कवृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञाततत्तमोजानीयात् एषां गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहसंयुक्तं सदसद्विवेकरहितम् । अव्यक्तविषयात्मकं अस्फुटविषयस्वभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयोपि न रोचते । अतएवाप्रतर्क्यं अविज्ञेयं गुरुचरणकमेव तमइत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अप्रतर्क्यमनुमानेन अविज्ञेयं प्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् मोहसंयुक्तं स्यात् मोहोदुराचारता युक्तायुक्तविवेकाभावः अव्यक्तं विषयात्मकं अप्रतर्क्यं तर्कासहं मनोऽगोचरं अविज्ञेयं अन्तर्बहिःकरणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ॥ अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणामेषामासेव्यमानानां यत्फलमुत्पद्यत उत्तमाधममध्यमंतद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते यस्मिन् गुणोद्विक्तैः पुरुषस्य स्वभावो भवति स उच्यते इति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः फलोदयोऽग्न्यो मुख्यः । मध्योऽल्पापकृष्टः । जघन्योऽतिसूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कुमः । एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपैः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुणानां फलभेदं प्रतिजानीते त्रयाणामिति । फलोदयः फलोत्पादः । अग्न्यः श्रेष्ठः । जघन्योऽधमः । अशेषतः एकैकगुणस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अग्न्यः सत्त्वस्य मध्योरजसः जघन्यस्तमसः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अग्न्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्कस्येति संबन्धगुणलक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते सात्त्विकमिति कथंचिद्योजयितव्यं गुणोलक्ष्यते येन तद्गुणलक्षणं तत्कस्येति सात्त्विकमिति संबन्धः । प्रयोजनसमुदायसंबन्ध्यवयवापि दृश्यन्ते तेनैतदुक्तं भवति-संबन्धस्य गुणस्यैतल्लक्षणं यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं गुरुद्वारोपसर्जनीभूतोपि देवदत्तपदेन संबध्यते तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । पदार्थाव्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वजन्यम् । गुणस्य तस्यैव लक्षणं चिह्नम् । एवमुत्तरत्र ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थावबोधमृद्धार्यादिशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । फलभेदेव सत्त्वादिगुणोद्विक्ततालिङ्गकमित्याह वेदेति त्रिभिः । ज्ञानं शास्त्रीयम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरम् । तदुक्तम् ॥ षृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ धर्मक्रिया नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठानम् । आ-

त्मचिन्ता वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतव्योपमन्तव्यइतिश्रुतेः ॥ सात्त्विकमुद्रितसत्त्वकार्यम् । गुणस्य लक्षणं तैरुद्रितस्य सत्त्व-
गुणस्योदयो लक्ष्यते । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । तथा हे श्वरकृष्णः । श्रुत्य-
श्रुतिविषयात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति । अत्रात्मपदं कार्यकारणयोरभेदविवक्षया दुःखाभावाविव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्-
न्यथा ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव चेत्यादि विरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । आत्मचिन्ता शरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसां फलं दृश्यामीति । प्रतिज्ञानं सात्त्विकं गुणलक्षणमित्येवं-
वदतोऽयमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मचिन्ता आत्मनः परमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ॥ विषयोपसेवा चाजसंराजसंगुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभरतिवृत्तारंभश्चेतत् राजसंलक्षणम् । अधैर्यमल्पेप्युप-
घातहतौ चेतसोऽसमाश्वासोऽन्यग्रहणमुत्साहत्यागः । असत्कार्यलोकशास्त्रविरुद्धं तस्य परिग्रह आचरणम् । विषये संगोऽज-
संपुनः पुनः प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरम्भरतिता प्रवृत्तिरसिकता । अधैर्यमनुष्टिः । एवं तामसेपि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । फलार्थकर्मानुष्ठानशीलताऽल्पेऽप्यर्थे बैकुण्ठ्यनिषिद्धकर्माचरणमजसंशब्दादिविषयोपभोगइत्येतद्-
जोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आरम्भरुचिता काम्यकर्मनिष्ठता कर्मसंगेन देहिनइत्युक्तेः । अधैर्यमल्पेप्यनर्थमहर्षैकल्प-
म् । असत्कार्यपरिग्रहः निषिद्धाचरणम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आरम्भरुचिता कर्मपरता अधैर्यमितिपदम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आरम्भरुचिता लोकशास्त्रविरुद्धता । अधैर्यं असत्कार्यपरिग्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसे-
वा ॥ ३२ ॥

लोभः त्वमोऽधृतिः क्रौर्यनास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसंगुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनादिषु रागोलोभः क्रौर्यत्वेऽपराधे वैरानुबन्धः नास्तिक्यप्रमादता भिन्नवृत्तिता शीलभ्रंशः
गणनं शिष्टविगर्हणा याचिष्णुता याचकत्वं तच्छीलता प्रमादोऽनवधानं धर्माद्विषयपरिहारेऽनादरः । त्वमोऽधृतिरिति गज-
प्रश्लेषः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिन्नवृत्तिता दुराचारता ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रात्मता कातर्यपैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशी-
लत्वं संभवेपि धर्माद्विषयवधानमित्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अधृतिः कातर्यम् । क्रौर्यमरुपांशुता । नास्तिक्यं परलोकशून्यताधीः । भिन्नवृत्तिता आ-
चारपरित्यागः धर्मेष्वनाश्वासोवा ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अधृतिरितिपदम् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । याचिष्णुता याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषांगुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वोक्तमाधममध्यमेषु च फलोदयेष्विदमिति वक्ष्यमाणस्य निर्देशः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणानां वर्गाणाम् । त्रिषु गुणेषु प्रकृतिभूतेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिन्हम् ॥ ३४ ॥

(३) कुट्टूकः । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति संक्षेपतोगुणोद्दिक्ताज्ञानं संप्रति प्रतिजानीते त्रयाणामिति । त्रिषु भूतादिकालत्रयेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तत्र भवम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । इदं वक्ष्यमाणत्रिषु जीवेषु सामासिकं संक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां त्रिषु गुणयुक्तेषु सामासिकं समासेन कृतं सामासिकं क्रमशः गुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ॥ तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसंगुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्रिष्विति कालनिर्देशस्तद्दर्शयति कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यन्निति च । कदाचिच्चिष्वपिकालेषु कदाचिदन्यतरस्मिन् । किमर्थमहमेवमकरं कथं शिष्टानामग्रतो भवामीति लज्जाचेतसि परिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लज्जतीति स्वतएव दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) कुट्टूकः । यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्च लज्जावान् भवति कालत्रये द्वयोरन्यत्रैवेति विवक्षितं तत्सर्वतमः कार्यत्वात्तमोभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्यनक्ति यदिति त्रिभिः । लज्जते लोकावज्ञातः । विदुषा स्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । तमस्तावदाह यत्कर्मैति ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥ न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोके साधुवादोममैवं स्यादिति बुद्ध्या यद्यागतो धनानामाचरणं तच्च ख्यापनार्थं यथातीर्थकालेभ्योदानं राजनिस्पर्धयाजल्पः शूद्रेभ्यः शास्त्रव्याख्यानं पुष्कलमित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह धर्मार्थप्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न दोषाय तदुक्तं यथेक्षेहेतोरिति यथामहाभारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तं ॥ यथेक्षुसक्तो युधिर्धर्मकोऽस्ति नृणामिव लीरपि संचरन्ते ॥ तथानरो धर्मपथेन संचरन्त्यश्वकामांश्च वसूनि चाश्रुते ॥ असंपत्तौ च कर्मफलानां न शोचति न दुःखमस्ति । अथवा कर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न शोचत्यतिशायितपुरुषाणां भावात् ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । इह लोके महतीं ख्यातिं प्राप्नुयामित्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मफलासंपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कार्यत्वाद्भजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छति परलोकनिरपेक्षतयैवैहिकीं पुष्कलां परिपूर्णां ख्यातिं यशोर्थैर्धर्मसेवनमित्युक्तेः । न शोचति असंपत्तौ कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते नतु शोकेन ततो निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । शोचति विरज्यति असंपत्तावनिष्पत्तौ ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन कर्मणा अस्मिन्लोके पुष्कलां ख्यातिमिच्छति च पुनः असंपत्तौ न शोचति तद्विज्ञेयं राजसम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ॥ येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । विस्पष्टेयम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेण प्रकारेण ज्ञातुं कर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्मवेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति येन येन कर्मणा स्यात्तनुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेण सोपकरणं यद्देदार्थादि ज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वा चानु [तिष्ठन्नलज्जते किंतु तुष्यति संतुष्ट-हृदयः स्यादित्यर्थः] ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्सर्वेण कर्मणा ज्ञातुं कर्तुं यत् आचरन् न लज्जति येन कर्मणा अस्य आत्मा तुष्यति तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तमसोलक्षणं कामोरजसस्त्वर्थ उच्यते ॥ सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेवायथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च कामेऽपि सुखमस्ति तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं तत्सत्त्वलक्षणमिति प्राप्तं कथं तमसोलक्षणं उच्यते मोहरूपं तमोत्रसंवेदनमस्ति तदपि सत्त्वस्यैवलक्षणं सत्यं ज्ञानमित्युक्तत्वात् । उच्यते नात्र भोक्तृभोग्यभावावस्थाभिप्रेता किं-तर्हिविषयगतस्पृहातिशयः । न च तस्यामवस्थायां सुखोत्पत्तिरव्यक्तविषयत्वं च विद्यते कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्येव मोहरूपता । ईदृशश्चात्र कामोभिप्रेतः न यदतौ शास्त्रार्थतया त्वदारेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणं कार्यम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थनिष्ठता रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एषां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात् कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोऽपि संक्षिप्याह तमस इति । तमस उद्भूतस्य कामः रूपादिष्वतिप्रीतिः । एवमर्थधर्मयोः । यथाक्रममुत्तरोत्तरम् । अत्र चर्या किंचित्पौनरुक्त्यं तन्मदोषभाक् अध्यात्मकप्रकरणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वाभावतात्पर्यकत्वाच्च । तदुक्तम् ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेति मद्भावं सोधि गच्छति ॥ गुणातीतः स उच्यत इति च ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसः लक्षणम् । अर्थः रजसोलक्षणम् । धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम् । येषां सत्त्वादीनां यथाक्रमं-
श्रेष्ठ्यम् ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैषांसंसारान्प्रतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषांगुणानांमध्ये येन गुणेन यान्संसारान्पुरुषः प्रतिपद्यते । संसारशब्दो गतिवचनः यानि ज-
न्मानि प्रामोतीत्यर्थः । तदुत्तरत्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारान् जातीः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांसत्त्वादीनांगुणानांमध्ये येन गुणेन स्वकार्येण यागतीर्जावः प्रामोति ताः सर्वस्यास्य जगतः-
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणकार्यरतानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह येनेति द्वाभ्याम् । एषामिति निर्धारणे तेन येन-
गुणेनयं संसारं प्रतिपद्यतेतं देवत्वादिरूपं वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन गुणेन यान् एषांसत्त्वादीनां गुणेन संसारात् यथा प्रपद्यते तान् गुणान् ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विकायान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥ तिर्यक्तं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिर्यक्तं पशुत्वम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । ये सत्त्ववृत्तावस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वं । ये तमोवृत्तिस्था-
स्ते तिर्यक्तचेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । तिर्यक्तं पक्षिमृगताम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एषां त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥ अधमा मध्यमाग्र्याच कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा त्रिविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकं पुनः त्रिविधोत्तमाधममध्यमभेदेनातो नव-
धासंपद्यते । कर्मविद्याविशेषाच्चानन्ताः कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वप्रयोगश्च कर्मणां च बहुभेदेत्वात्तदिदमाह कर्मवि-
द्याविशेषत इति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधा या उक्ता गौणिकी गुणनिमित्ता सा प्रत्येकं त्रिविधा । कर्म तामसादिरूपं विद्या
ज्ञानं तदपि भूतादिविषयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूत-
कर्मभेदाज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तागतीरथवातास्त्रिविधभेदभिन्ना इति ज्ञापयन्नाह त्रिविधेति । गौणिकी तमआदिगुणनि-
मित्ता कर्मविद्याविशेषतः परलोकं दयासन्तं जीवं विद्याकर्मवासनानामनुगते स्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेरव-
गतत्वात् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । गौणकीगुणसंबन्धिनीकर्मविद्याविशेषतः कर्मविशेषतोज्ञानविशेषतश्च ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गौणिकीगतिः त्रिविधा तु पुनः एषा गतिः त्रिविधा विज्ञेया एकैकस्य गुणस्य त्रिधा त्रिविधा । गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तद्यथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमाचपुनः । विशेषतः कर्मणःविद्या अध्या श्रेष्ठाएवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥ पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृमयोमांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । सरीसृपावृश्चिकाद्याः । पशवोगवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) कुष्ठकः । स्थावरावृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्यर्हन्त्यथूलाः कीटाः तथामत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ तामसस्यावान्तरभेदमाह स्थावराइतित्रिभिः । तस्मात्पश्यन्ति पादपाः स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वायदेहिनइतिश्रुतेः । स्थावरदेहोपि भोगार्थः । कृमयोमहीलताद्याः । कीटाः पिपीलिकाद्याः पशवः श्वादयः । जघन्या निरुष्टाः । तामसी उद्रिक्ततमोनिमित्ता । एवमुत्तरत्र ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थावराद्याः गामृगान्ताः जघन्या अधमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राम्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥ सिंहाव्याघ्रावराहाश्च मध्यमातामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । म्लेच्छाः शवराद्याः ॥ ४३ ॥

(३) कुष्ठकः । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिताइति म्लेच्छानांस्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तुरङ्गोश्वः तुरङ्गपदं गवामुपलक्षणम् । म्लेच्छायवनाः विगर्हितानिषादाद्याः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणाः कथकगायकस्त्रीसंयोजकादयः । सुपर्णाः पक्षिविशेषाः शूद्रागर्हिताइतिसंबन्धः । ये ब्राह्मणानवजानते ये च तद्व्युपजीविनो ये च मदमानादियुक्ताहिंसाश्रौरादित्येवमादयोविगर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणारङ्गाद्युपरि वृत्तिकारिणः । सुपर्णागरुडाद्याः । रक्षांसि ऋत्यादिविशेषाः कुम्भकर्णाद्याः । पिशाचाः पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) कुष्ठकः । चारणानयादयः सुपर्णाः पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाराक्षसाः पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । चारणाः देवयोनिविशेषाः सुपर्णाः अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारणादि पिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

झलामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥ द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्याराजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । झलामल्लाइति रङ्गावतारकास्तत्रमल्लाबाहुयोधिनः झल्लायष्टिप्रहारिणः परिहासजीविनोवा ॥ ४५ ॥

(४५) झल्ला=तुष्टा (ग)=ऊषाक (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । झल्लोमल्लश्च राजन्याद्रात्यायाम् । कुवृत्तयः सेवादिकुवृत्तयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । झल्लामल्लाः क्षत्रियाद्रात्यात्सवर्णायामुत्पन्नादशमाध्यायोक्ताज्ञेयातत्र झल्लायष्टिप्रहरणामल्लाबाहुयो धिनः रङ्गावतारकानटाः शस्त्रजीविद्व्यतपानप्रसक्ताश्च पुरुषाअधमा राजसीगतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । राजस्याभेदमाह । झल्लमल्लौ जातिसंकरौ मल्लायुद्धाचार्याः नटाः रङ्गावतारिणः । नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः ॥ वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसीगतिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । राजानोजनपदेश्वरक्षत्रियास्तदनुजीविनः सामन्ताः । वादप्रधानाः शास्त्रार्थगह्नेष्वितरेतरं जल्पन्ति । युद्धप्रधानायोधकाः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाः अराजानोपि ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । राजानोऽभिषिक्ताजनपदेश्वराः तथाक्षत्रियाराजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसीगतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दानयुद्धप्रधानाः दानदातृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

गन्धर्वागुह्यकायक्षाविबुधानुचराश्च ये ॥ तथैवाप्सरसः सर्वाराजसीषूतमागतिः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । गन्धर्वादयोदेवास्तेषामर्थवादेतिहासेभ्योभेदोविज्ञेयः । विबुधादेवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्याधरादयः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुह्यकाः बालादिर्हिंसाकारिणोमायाप्रधानाः । यक्षाः धनरक्षाकारिणः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धर्वागुह्यकायक्षाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वाइत्येषा राजसीमध्यउत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गन्धर्वादयोदेवावान्तरयोनयः तदधीनाः गन्धर्वाश्चित्ररथादयः । गुह्यकाः धनरक्षकाः यक्षाः कुबेरादयः । अप्सरसः उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विबुधाः सुराइत्यमरः ॥ ४७ ॥

तापसायतयोविप्राये च वैमानिकागणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकीगतिः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तापसास्तपःप्रधानावानप्रस्थादयः । यतयः परिव्राजकादयः अनेनच ज्ञापयतिनकेवलं जन्मोपपत्तिर्गतिजातस्य कर्माचरणादपि यतो न तापसादयः कतिचिज्जातिविशेषाः किं तर्हि कर्मनिमित्ता एते व्यपदेशाः । अन्येषु

(४६) प्रधानाः = प्रसक्ताः (राघ०)

(४६) वादयुद्ध=दानयुद्ध (ल)

(४६) वादयुद्धप्रधानाः=दानयुद्धप्रधानाः (राम०)

मन्यन्ते सन्तिमेरुनिवासिनःकेचिज्जनपदायतयोनामश्रूयन्ते इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यःप्रायच्छदिति । विमानानियानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्तिवैमानिकाः अन्तरिक्षचराःकेचिद्देवयोनयः प्रथमानिकृष्टाः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसाः वनस्थाः । यतयोलब्धज्ञानाभिक्षवः । वैमानिकाः स्वर्गिणोविमानेषु चरन्तः । दैत्याहिरण्यकशिपुप्रभृतयो ये ऋष्यादास्तीक्ष्णस्वभावाः । सिद्धा इति पाठे विद्यासिद्धाः ॥ ४८ ॥

(३) कुहूकः । वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणाश्च अप्सरसोव्यतिरिक्तापुष्पकादिविमानचारिणोनक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमागतिः ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकभेदानाह तापसा इति । गणागणशश्वरणशीलास्तएव वैमानिका इति वणिजां व्यावृत्त्यर्थं तएव विश्वेदेवादयः । दैत्याः बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

यज्वानऋषयो देवा वेदाज्योतीषि वत्सराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । आनुपूर्विविशिष्टः शब्दो वेदः । ननु च गत्यधिकारेकः प्रसंगोऽचेतनानां अचेतनाश्च शब्दादयः अत्यल्पमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति । सर्वेष्वेते देवादयः स्थावरान्ताः शरीरात्मानः तत्र सर्वशरीराणामचेतनादितच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचेतन्यरूपिणी प्राप्यते निर्गुणश्च पुरुषस्तदधिष्ठितानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते । अत एतदुक्तं भवति सत्त्वप्रधानो वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते । अन्येषां नुप्रदर्शनं सर्वक्षेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारो वेदपुरुषावारुणो लोके श्रूयन्ते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वानः फलाभिसंधिना यजमानाः । ऋषयो ज्ञानपराः । ज्योतीषि चन्द्रसूर्याद्याः । वत्सरा वत्सराधिष्ठात्री देवता ॥ ४९ ॥

(३) कुहूकः । यागशीलास्तथर्षयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्येतिहासप्रसिद्धाः ज्योतीषि ध्रुवादीनि वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदास्तदभिमानिनः । तदुक्तं ग्रहाधिकरणे भट्टैः ॥ ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञाये प्रतिष्ठिताः ॥ तेषां वायमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति ॥ एवं वत्सराः । ज्योतीषि नक्षत्रभिन्नान्यादित्यादीनि ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ॥ उत्तमांसात्त्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वसृजो मरीच्यादयः प्रजापतयः । धर्मो वेदार्थः पूर्ववेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः स्वरूपार्थप्रधानतरद्व्युक्तं भवति । अथवा धर्मादयश्च विग्रहवत्त्वं पूर्ववद्वृष्ट्यं महानितिसंज्ञांतरं अव्यक्तं प्रधानप्रकृतिरित्येकोऽर्थः । ननु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं प्राप्तं ततश्च रजस्तमसोऽकुतोतिरेकः अतो यदुक्तं ॥ यो यदेषां गुणो देहे सा कल्येनातिरिच्यत इति तदनुपपन्नं उच्यते नैते देवपरं प्रधानरूपताप्राप्या किंति हि ये प्रकाराः सन्ति यदि प्राप्यो व्यक्तिभावो यदि वाऽदृष्टविधिर्यदि वा नैवायं संख्येयः प्रधानेऽव्यक्तशब्दो वर्तते क्रियानिमित्तोऽयं नास्य व्यक्तित्वविद्यत इति अस्फुटप्रकाशत्वादव्यक्तं तथाच परमात्मनि वृत्तिर्भवति । महत्त्वं च तस्य विभुत्वादुपपद्यत एव । ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः अगुणत्यागाचाप्येवं यदा हि नाहं न मम किंचिदिति मुक्ताहंकारममकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निदिध्यासनयेत् ब्रह्मप्राप्तिः किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञानादितत्परा भवन्ति न तामसीराजसी चेति । एवं कृत्वोच्यत उत्तमात्सात्त्विकी-

गतिः अन्यौपक्षावनपपन्नौ । नहिप्रधानभावंप्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः अचेतनंहितद्यपदिशन्त्यचैतन्यं स्थावरेभ्योपि य-
दधीनाहिमदमूर्च्छावस्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वादात्मावारेद्रष्टव्यइति श्रुतितः प्रधानं द्रष्टव्यमिति तस्मा-
त्परमात्मविषयावेव महानव्यक्तइत्येतौ शब्दौ ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्वसृजो मरीच्याद्याः । अव्यक्तमहंकारः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्वदनो विश्वसृजश्च मरीच्यादयः धर्मो विग्रहवान्महान् अव्यक्तं च सांख्यमसिद्धं च तत्त्वद्वयं तद-
धिष्ठानं देवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतिव्यानुपपत्तेः एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वं निमित्ता-
मुत्कृष्टां गतिपण्डितावदन्ति ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । विश्वसृजो मरीच्यादयः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेव-
तापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादितिन्यायात् । नचाव्यक्तस्य जन्मासंभवइति वाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृ-
त्यसह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्ता ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ तथाव्यक्तं तु पुरुषे ब्रह्मनि-
ष्क्रिये संप्रलीयतइतिकार्यत्वस्मरणात् ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मा विश्वसृजः मरीच्याद्याः । महात्महत्तत्त्वम् । अव्यक्तं प्रधानम् ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिः प्रकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिः प्रकारस्य वाङ्मनः कायसाधनस्य त्रिविधः सत्त्वादिगुणभेदेन पुनस्त्रिविधः उत्तमादिविशेष-
तोया अप्यत्र गतयो विशेषतो नुक्तास्ता अप्युक्तसादृश्यादन्तर्भावनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहारउत्तरोपि श्लोको वक्ष्यमाणसूच-
कः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिः प्रकारस्य तमोरजः सत्त्वजन्यतया । त्रिविधोपि पुनस्त्रिविधः । संसारः संसारिवर्गः स-
र्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । एष मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिः प्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्य-
मोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समयोगतिविशेषः कार्त्तर्येनोक्तः सार्वभौतिकइत्यभिधानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयो-
द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणसर्गमुपसंहरति एष इति । त्रिः प्रकारस्य कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य
वा ॥ त्रिविधस्त्रिविधो नवविधः सात्त्विकादितद्याप्यभेदेन । सार्वभौमब्रह्मादिस्थावरा तप्राणभृत्संबन्धी ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सात्त्विकादेः त्रिः प्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशः संसारः सार्वभौतिकः
सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्थासेवनेन च ॥ पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियसंगोऽप्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः असेवनंधर्मस्य शिष्टाकरणं एतच्चाविदुषां भवत्यत आह-
विद्वांसो नराधमाः अतश्च परमात्संसारान् कुत्सितानि जन्मस्थानानि संयान्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र प्रसिद्ध एव तावत्कर्मविपा-
कः प्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्त्या । संसारानिन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्मानुष्ठानेन मूढमनुष्यापसदाः कुन्तिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिपन्क्रमेण नरकप्राप्तीराह इन्द्रियाणामिति । प्रसंगेनातिप्रसक्त्या अविरुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेचनेन अधिकारसत्वेऽपि धर्मस्याकरणात्पापान् पापजन्यागतीस्ता एव संसारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियाणां विषयेष्वतिप्रसक्ता ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां प्रसंगेन विषयाणां प्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

यांयांयोनिं तु जीवोयं येन येनेह कर्मणा ॥ क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमशो निबोधत ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह यामितिसप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एकमेव कर्म बह्वीः योनीः प्रापयतीत्युक्तं क्रमश इति ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥ संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमासम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । घोरान्नरकान् दुःखप्रसह्यन्वयधोरायातनास्थानानि नारकान् तत्क्षणाद्बुद्धरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेनक्षयं ततर्षदवशिष्टकर्मणि संसारप्रतिपत्तिः । कथंपुनः सर्वकर्मतत्रैव न भुज्यते उक्तं इन्द्रियस्य कर्मणो नरकफलं नोपशान्तस्य कार्यविरोधित्वाच्च कर्मणां फलेनोपशमः तत्र यथैव च ज्वलितस्याग्रे र्दार्चिषो दाहो विनियोगो तपश्चादं भवस्थितस्यैव नरकेष्वपि द्रष्टव्यं अग्रेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्तताज्वाला च नरकस्तु एक रूप एव सर्वदा । उदार्चिष इवाग्नयः कर्माणि चोपचयापचयवन्त्यत उपचितस्य कर्मणो नरकोऽपचोयमानस्य ततोऽन्यत्रोपभुक्तिः तत्र युक्तं ततः शेषेणेति ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद्बुद्धतः शेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह बहूनि । नरकान् । वक्ष्यमाणां स्तामिसादीन् प्राप्य तत्फलं बुक्त्वा संसारान् संसरणयोग्यजातीः । इमान् । वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । तत्क्षयान्नरकं प्राप्नुयन्ते इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकादीन्प्राप्य तत्क्षयात् तत्कर्मणः भोगक्षयात् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

श्वंसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ॥ चण्डालपुच्छसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । कुकुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुच्छसानां च निषादेन शूद्रायां जातानां संबन्धिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयौनिप्रामिर्बोद्धव्या एवमुत्तरत्राऽपि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाहं श्वेति । दशजातिषु ब्रह्महा योनिं जन्मकृच्छति प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः । श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं चेति ॥ ५५ ॥

रुमिकीटपतङ्गानां विड्भुजांचैव पक्षिणाम् ॥ हिंसाणांचैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । विड्भुजावायसादयः । हिंसाणां व्याघ्रादीनाम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । रुमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पैर्घीपीत्वा विप्रो विड्भुजां कुकुटादीनां हिंसाणां सर्पवृश्चिकादीनां योनिं ब्रजेदित्यन्वयः । सुरा वै मलमन्नानामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । बहुशः रुमिकीटादियोनिः प्राप्नोतीत्युक्तं असकृदिति योनिमिच्छतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ॥ हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊर्णनाभसर्पकलसां जलचराणां च तिरश्चां कुम्भीरादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्गमोति ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । लूता ऊर्णनाभिः । अहिः सर्पः । सरटः काकः कलसा वा प्रसिद्धः । तिरश्चामित्यस्य विशेषणमम्बुचारिणामिति । हिंसाणां नक्रादीनां ब्रह्मराक्षसानां वा । विप्रः चातुर्वर्ण्यः । विप्रग्रहणं कैमुत्यार्थं विप्रोपि यदा तदाऽन्येषां का कथेति । सहस्रशोजन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । सरटः कलसाः । विप्रग्रहणेन स्तेयं ब्राह्मणक्षत्रियादिभ्योतिरिक्तफलमिति संकुचितम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लूता मकरिका । अहिः सर्पः । लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः सहस्रशः सङ्ख्यया कृत्वोजायते ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ॥ क्रूरकर्मरुतांचैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रूरकर्मरुताः परवधशीलाः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डादीनां लतानां गुडूच्यादीनामममांसभक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां सिंहादीनां क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्गमोति मुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनाम् । अत्र श्वेत्यादिपञ्चचतुष्टयमेव भेदकं महापातकचतुष्टयफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणगुल्मलतानां संरूपतां गुरुतल्पगः प्राप्नोति । चंपुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगः शतशः शतरुत्वः जायते ॥ ५८ ॥

(५९) मेतान्त्ये=मेत्यान्त्य (क, ण)

हिंसाभवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ॥ परस्परादिनस्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादागृध्रादयः । अभक्ष्यभक्षिणः कृमयः परस्परमदन्ति यथामहामार्जारोमार्जारं महामत्स्यः सूक्ष्ममत्स्यं नैकभेदमिव अन्त्यस्त्रीनिषेविणो बर्बरादयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमभक्ष्यभक्षिणः कृमयः । एवं विप्रस्वर्गेतरस्तेनाः अन्योन्यभक्षिणो मत्स्याद्याः । गुरुतल्पेतरान्यदारगमने प्रेताः । प्रेतान्त्येति संधिश्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्राणिवधशोलास्ते आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयो जायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परमांसस्यादिनो भवन्ति । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इति छन्दः समानत्वात्स्मृतीनां सर्वे विधयश्छान्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह हिंसा इति । हिंसानराः क्रव्यादाः भवन्त्येवमभक्ष्यभक्षिणः कृमयः । स्तेनाः परस्परादिनः परस्परमत्तुशीलाः प्रेतान्त्येति सन्धिरार्षः । येन्यजगामिनस्ते प्रेताः इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । हिंसास्ते क्रव्यादायेऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्त्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनो मत्स्या भवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभक्ष्यभक्षिणः पापाः क्रव्यमदन्ति क्रव्यादाः कृमयो भवन्ति । परस्परादिनः परस्परं अदन्ति ते परस्परादिनः अन्त्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंसा भवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥ अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परयोषिद्वमने ब्रह्मराक्षसतापि फलम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियंगत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्यैकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संयोगमिति । अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्यतया । गत्वा चातुर्वर्ण्यो- ब्रह्मराक्षसो भवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । पतितसंसर्गिणां योन्यन्तरप्राप्तिमाह संयोगं पतितैर्गत्वेति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ॥ विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । हेमकर्तारः पक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणयो मणिख्याद्याः स्थलजाः । रत्नान्युत्तमद्रव्याणि । हेमकर्तृषु स्वर्णकारेषु । हेमकर्ता पक्षिविशेष इत्यन्ये ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । मणीन्मणिख्यादीनि मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हत्वा त्मीयभ्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मणीति । हेमकर्तृषु सुवर्णकार इति ख्यातेषु ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मण्यादीनां तस्करः हेमकर्तृषु सुवर्णकारगृहेषु जायते पक्षिविशेषेषु वा जायते ॥ ६१ ॥

धान्यं तृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ॥ मधुदंशः पयः काकोरसंश्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आखुः भूषकः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्लवो जलकाकः । मधु तृत्वा दंशः । पयः क्षीरं । रसं पारदम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यमपत्त्य मूषिको भवति । कांस्यं तृत्वा हंसः । जलं तृत्वा प्लवाख्यः पक्षी । माक्षिकं तृत्वा दंशः । क्षीरं तृत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिदं तृत्वा श्वा भवति । घृतं तृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । धान्यादिदशापत्त्या ख्वादिदशजातयः स्युरित्याह धान्यमिति षड्विंशतिः । कांस्यं कांस्यपात्रादि । मधुदंशः मक्षिकापयोदुग्धम् । रसमात्रादिजम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । कांस्यं तृत्वा हंसो भवति एवमुत्तरत्रान्वयः । पयः दुग्धं । रसंगुडादिकम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यं तृत्वा आखुर्भवति । कांस्यं तृत्वा हंसः । जलं तृत्वा प्लवः जलकुक्कुटः । रसं पारदं तृत्वा श्वा भवति । घृतं तृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥ चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वपां मेदः । तैलपकः तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरीवाको टिण्डीकीटः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसं तृत्वा गृध्रो भवति । वपां तृत्वा मद्गुनामा जलचरो भवति । तैलं तृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । लवणं तृत्वा चीराख्य उच्चैस्तरः कीटः । दधि तृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । वपामिति पाठे वपा तृदयस्थश्वेतमांसविशेषः । मद्गुः बकविशेषः । चीरीवाकः उच्चैस्तरः कीटः । बलाकाशकुनिः दधितृत् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । तृत्वेत्यनुषङ्गः तैलपकः खगः चिरीवाकः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वपां तृत्वा मद्गुः ॥ मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः । तैलं तृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरी लवणहारकः झिल्लीकीटकः । दधि तृत्वा दान्यूहपक्षिणी बलाका ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरि तृत्वा क्षौमं तृत्वा तु दर्दुरः ॥ कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधागां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्दुरः मण्डूकस्तोकः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासकं कार्पासविधानं तान्तवं पटादि । वाग्गुदः पक्षिविशेषः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । कीटकोशनिर्मितं वस्त्रं तृत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति । क्षौमकृतं वस्त्रं तृत्वा मण्डूकः । कार्पासमयं पटं तृत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी । गां तृत्वा गोधा । गुडं तृत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कौशेयं रुमिकोशोत्थं वस्त्रम् वाग्गुदस्तन्नामा शकुनीरात्रिचरः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दर्दुरो मण्डूकः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्दुरः भेकः । गां तृत्वा गोधा । गुडं तृत्वा वाग्गुदो बकः ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरिः श्रुभान्गन्धान्पत्रशाकान्तु बर्हिणः ॥ श्वावित्कृतान्त्रं विविधमकृतान्त्रं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । बर्हिणो मयूराः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्रशाकं पत्ररूपंशाकम् । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लुकः । सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि तृत्वा लुच्छन्दरिर्भवति । वास्तूकादिपत्रशाकं तृत्वा मयूरः । सिद्धान्त-
मोदनसक्तादिनानाकारकं तृत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी । अकृतान्तं ब्रीहियवादिकं तृत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । लुच्छन्दरिर्दुर्गन्धिमूपकविशेषः । बर्हिणोमयूराः श्वावित्सेधा । कृतान्तं सिद्धान्तम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतान्तं तृत्वा श्वावित् । अकृतान्तं शल्यकः ॥ ६५ ॥

बको भवति तृत्वाग्निगृहकारीद्युपस्करम् ॥ रक्तानि तृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहकारी पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लुकः । अग्निं तृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादि तृत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी
सपक्षः कीटो भवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि तृत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहकारी भूमौ खननेन छिद्रं कृत्वा तत्र कीटान्तरप्रवेशकः । उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्ज-
न्यादि । जीवजीवकः चकोरः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । उपस्करं गृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपस्करं शूर्पमुसलादि तृत्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

लको नृगे भव्याघ्रोऽश्वफलमूलन्तु मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारियानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । जलं प्लवदित्यत्र पानार्थमुदकं ज्ञेयं स्तोकको वारीत्यत्र धान्यसेकाद्यर्थं रसश्चाद्यं रसमाहुर्नृदिवाति-
रिक्तौषधादिद्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृगेभं मृगमिभं च । स्तोककः चातकः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लुकः । मृगं हस्तिनं वा तृत्वा वृकाख्यो हिंसः पशुर्भवति । घोटकं तृत्वा व्याघ्रो भवति । फलमूलं तृत्वा मर्क-
टो भवति । स्त्रियं तृत्वा भल्लूको भवति । पानार्थमुदकं तृत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि तृत्वोष्ट्रो भवति ।
पशूनुत्तेतरान् तृत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृकः खलपव्याघ्रः । इभं हस्तिनम् । मर्कटः शाखा मृगः । ऋक्षो भल्लूकः । चातकः स्तोककः ।
वारि पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । मृगाख्य इभो मृगेभः मृगो मृगजातिविशेषः अथवा मृगश्चे भाश्चेति मृगेभं । स्तोककः चातकः । अत्र
वारिशब्देन पानीयमभिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षः प्रसिद्धः । अजः छागः । उष्ट्रान् उष्ट्रः ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपत्त्य बलान्नरः ॥ अवश्यं याति तिर्यक्कं जग्ध्वा चैवाद्भुतं हविः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र तिरोहितमिवाकिंचिदस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपत्त्य अपह्वेन तृत्वा अद्भुतं हविः पुरोडाशादि यागात्प्राक् ॥ ६८ ॥

(६८) स्तोकको-चातको (८)

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातोमानुषोऽपहत्य पुरोडाशादिकंतु हविरहुतंभुक्ता निश्चिततिर्य-
क्तप्रामोति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंबहुनेत्याह यद्वेति । आहुतं देवार्थं च संचितं हविः पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । अहुतं होष्यमाणम् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वातद्वा परद्रव्यमपहत्य तिर्यक्तं याति । अहुतं हविश्च जग्म्वा ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन तृत्वा दोषमवामुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(१) सर्वज्ञारायणः । एतेन कल्पेन एवंविधानेन वस्तूनीत्यर्थः । दस्यूनां शबरादीनाम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेणैच्छातः परस्वमपहत्य पापंप्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वंप्रति-
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रियद्वेति । कल्पेन प्रकारेण । अन्यथैषां स्त्रीणामाकस्मिकत्वापत्तिः । भार्यात्वं तद्गतो-
धारित्वम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियं तृत्वा एतेन कल्पेन यातेन दोषं आमयुः । ताः स्त्रियः तृत्वा एतेषां जन्तूनां पत्नीत्वं या-
न्ति ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युतावर्णाक्षनापदि ॥ पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणोऽध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि क्षत्रियादिद्विजिमुपजीवेत् एवं क्षत्रियादयः स्वकर्मच्यु-
ताः पापान्संसारान्तिर्यग्योनीरनुभूय मनुष्यत्वे जाता दस्युषु चौरादिहिंसादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति । अनापदीत्यनुवादः
आपदि विहितत्वाद्दोषाभावः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिता कणफलविपाकमाह । स्वेभ्य इति ब्राह्मणादयश्चत्वा-
रो वर्णा आपदविना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना धर्मस्यासेवनेन चेत्येतद्विवृण्वंस्तज्जन्त्यागतीराह स्वेभ्य इति । च्युताः स्वेच्छया अनाप-
द्यपि । संसृत्य भुक्ता । प्रेष्यतां दासत्वम् । दस्युषु संकरजातिषु जाताः सन्त इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिषिद्धसेवायां विपाक उक्तः अधुना विहिता कणविपाकमाह स्वेभ्यस्तेभ्यस्तु कर्मभ्येति । न प्रे-
ततां पशाचतां दस्युषु कर्लिगसिंहादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान्संसारान् जन्ममरणादीन् संसृत्य प्राप्य
दस्युषु शबरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

वान्ताश्च्युत्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वकर्मच्युतानां पापगतयः प्रदर्श्यन्ते वान्तमश्नाति उत्कया चास्यं मुहं दहते । कुणपः शवशरीरं

(७०) यांति शत्रुषु = यांति दस्युषु (न, ब, भ, ल, र, नं०)

(७०) प्रेष्यतां = प्रेततां (नं०)

कूटपूतनः कुत्सितगंधानासिकास्यभवति कटपूतनइतिवापाठः । प्रकटःपूतनोनामपिशाचादिः सतुकश्चिदृश्योभूतविशेषः
श्मशानिकभूमिसेवी ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वांताशीत्यादि बहुतरत्वधर्मत्यागविषयम् । च्युतःस्वधर्मात् । अमेध्यकुणपोमानुषादिभ-
क्ष्यशवः । कटपूतनइति प्रेतभेदनाम ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छादितभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषोजायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मापुरीषशवभोजी
कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषोभवति ॥ ७१ ॥

(४) राघवावन्दः । तथैव चतुरोवर्णानांहारनामभेदेनाह वान्ताशीतिह्याभ्याम् । विच्युतइत्यनुवादः । वान्ताशी-
वान्तान्भोजी । नाम्नोल्कामुखः । एवं कुणपाशी कुणपः शवः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा । कटपूतनएतन्नामा ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । च्युतः कर्मभ्रष्टोविप्रउल्कामुखोनामप्रेतोजायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशोवान्ताशीति । स्वकर्मच्युतः
क्षत्रियः कटपूतनोनामप्रेतोभवति तस्यतदानींभोज्यनिर्देशोऽमेध्यकुणपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वान्ताशी उल्कामुखोनाम प्रेतोभवति । च पुनः क्षत्रियः अमेध्यं कुणपं अश्नातीति कुणपः श-
वः कटपूतनः प्रेतभेदः कुत्सितगन्धनासिकोभवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतोवैश्योभवति पूयभुक् ॥ चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । मैत्राक्षज्योतिकाइति शब्दान्तरं पिशाचवचनपूर्ववत् । अथवा मैत्राख्येज्योतिर्दृष्टावपीतिमैत्र-
मंगपायुःतदक्षिविवरंछिद्रम् । अन्येतूलूकमाहुः । मैत्रमादित्यलोकः अक्षज्योतिः ऐन्द्रियकंदर्शनंसंज्ञादित्याल्लोके न पश्य-
ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्र्यार्थाख्योज्योतिषिकइतिप्रेतनाम । चैलाशकः चेलकीटकः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्योभ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतोजन्मान्तरेभवति । मित्रदेवताकत्वामैत्रः पायुस्त-
देवाक्षकर्मैन्द्रियंतत्र ज्योतिर्यस्य समैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात् ज्योतिषः षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्माचैलाशका-
ख्यः प्रेतोभवति । चेलंवस्त्रंतत्संबन्धिनीयूकामश्नातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चैलाशकाख्यः कीटश्चैलइत्युच्यते तद्भ-
क्षश्चैः सभवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्राख्यज्योतिकमिति । शब्दान्तरं पिशाचवाचोतिमेधातिथिः । मैत्रं मित्रदेवताधिष्ठितं पाण्डि-
न्द्रियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्यसइति अतएव पूयभुक् । पूयपदं पुरीषपरं तत्र तस्यैव संभाष्यमाणत्वात् चेलशकः चेलसं-
बन्धिनी यूकामश्नातीति तदाख्यां गतः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । स्वकर्मच्युतोवैश्योमैत्राक्षद्योतनोनाम प्रेतोभवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः पूयभुगिति । चैलाश-
कनोनामकश्चित्तपेविशेषः तस्येदानीं भोज्यनिर्देशोनाम्नैव गम्यतइति नपृथगुक्तः चैलमश्नातीति चैलाशकः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः मैत्राक्षज्योतिकसंज्ञःपूयभुक्भवति । शूद्रःस्वकाद्धर्मच्युतःचैलाशकः चेलकीटः भवति ॥ ७२ ॥

(७१) कटपूतनः=कूटपूतनः (मे०)

(७२) मैत्राक्षज्योतिकः=मैत्राक्षद्योतनः (नं)

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुशलता तेषांतेषूपजायते ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । भेदग्रहगृहीतानांपुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभेविषयसुखगंधमात्मभैकत्वपरिपन्थिविद्याप्रतिपक्ष-
भूतंनिवर्तयितुं संसारस्वरूपमानुष्यकंजन्मयथास्थितमनूद्यते । सर्वस्य प्रसिद्धंयथायथाविषयेष्वभ्यासेनप्रवर्तन्ते । विषया-
त्मिकाविषयलालसाः आत्मशब्देनप्रवृत्तस्यस्यात्तत्त्वभावतयैव भवतीत्याहुः । यस्तु कथंचित्सहितंभुंक्ते तस्य भोगादिना-
तत्स्मृत्युपपत्तावभिलाषोजायते । यस्त्वत्यन्तमेवाधरः सतद्भावनया तदात्मत्वेचसंपद्यते । तदिदमाह तथातथाकुशलतेति
कुशलतापदं चैकरसीभावोऽतश्च सन शक्नोतिविषयान्परिहर्तुं ईदृश्येव प्रवृत्तिरशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि । त्वदारगमनादिष्वाग-
मार्जितद्रव्योपपादकंन भोज्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषयात्मकाः विषयप्रवणबुद्धयः । कुशलता दृढसंस्कारता । तथा जरसातुरापि वि-
षयरागिणएव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तान्तंसेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषांप्रावीण्यंभव-
तीति ततः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियाणांप्रसंगेनेत्युक्तं तदुचितगतिजानि दुःखान्याह यथेतिसमभिः । विषयात्मका
विषयैकदृष्टयः । कुशलता निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । पुनः कर्मविपाकमेवसंक्षेपेणाह यथायथानिषेवन्तइति । तेषु विषयेषु कुशलता लालसता ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा कुशलता दृढसंस्कारता तेषां विषयात्मनां तेषु विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणांतेषांपापानामल्पबुद्धयः ॥ संप्रामुवन्ति दुःखानि तासु तास्विहयोनिषु ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । ततश्चतेषांपानांप्रतिषिद्धानांकर्मणामभ्यासान्निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति तद्भवतुदुःखानिप-
श्यन्ति । तासु तासु कृमिकीटादियोनिषु ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह तेभ्यासादिति । कर्मणांतेषां विषयासादितकर्मरूपाणाम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेऽल्पधियस्तेषांनिबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु
तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तेऽभ्यासादिति । अभ्यासोहिकर्मणां कौशलमावहतीति न्यायः सूचितः । योनिषु
प्रेतनारकादिदेहेषु । अनेन विषयसंगिनां स्वधर्मच्युतिरावश्यकीतिसूचितं ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । अभ्यासात्पुनः पुनः करणात् अनेनसकृदापद्यं मत्या च कृतंपापंन दुःखप्राप्तिहेतुरितिसूचितम्
॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासात् । अल्पबुद्धयः इहलोके तासु तासु योनिषु जन्मानि प्राप्नु-
वन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोयेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥ असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । तामिस्रमन्धतामिस्रमित्याद्याः प्रागुक्तानरकास्तत्रविवर्तनमेकेनपार्श्वेनासित्वापार्श्वान्तरेणाव-

तेन अबद्धस्योत्तानस्यवाखङ्गधारानिशितपत्रैर्वृक्षैर्बन्धनं भूमिर्वापत्रैरेव कदलीदलखंडवत् । तथाविधैर्मैत्रीदुष्कृतिना-
मंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवर्तनं परिवर्तनम् । बन्धनमितिबध्यन्तेस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । एवंछेदनम् ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रामुवन्तीति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरत्रचानुवर्तते तामिसादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरपु नरकेषु-
दुःखानुभवंप्रामुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मकान्नरकान्प्रामुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तामिसादिषु । चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायासुदुःखबहुलेष्वेकविंशतिषु । याज्ञवल्क्योप्याह ॥
तामिसं लोहशंकुं च महारौरवशाल्मली ॥ रौरवं कुड्मलं पूतिभृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ संधातं लोहितोदं च ऋजीषं संप्रता-
पनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिसं कुम्भीपाकंचरौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं
चैकविंशकमिति विवर्तनमनिशंजन्म ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तामिसेति विवर्तनं ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव सपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ॥ करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । करंभः कर्वमः । कुम्भीषुभक्षिमास्तेहितापेनाऽऽग्नेयेनान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विविधपीडनंकाकाद्यैर्भक्षणं तथा तमवालूकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्रामुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । करंभवालुकातापान् सुतमवालुकाजनिततापान् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यान्नरकप्रामिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ॥ शीतातपाभिघातांश्चविविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वियोनयः तिर्यक्प्रेतपिशाचादयः । तत्रसंभवोजन्म दुःखबहुलासु ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिघातः पीडा ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यंदुःखबहुलासूत्पत्तिप्रामुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिनां नाप्रका-
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । वियोनिषुरुम्यादिषु ॥ ७७ ॥

असकृद्भवासेषु वासंजन्म च दारुणम् ॥ बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहां उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्बन्ध-
नादिपीडामनुभवन्ति परदासत्वंच प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । असकृद्भवासेषु भेकादिषु वासं वसतिम् ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासंचैव दुर्जनैः ॥ द्रव्यार्जनंच नाशंच मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावप्युक्तार्थो ॥ ७९ ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं धनार्जनप्रयासंधनविनाशं कष्टेन मित्रार्जनशत्रुप्रादुर्भावंप्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सहि दुर्जनैः सह कृतोत्तीव दुःखदः । नाशं द्रव्यस्येतिशेषः ॥ ७९ ॥

जरांचैवाप्रतीकारांब्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्लेशान् द्वेषमोहान् मृत्युञ्च प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । जरांचाविद्यमानप्रतीकारांब्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान्क्लेशान्मृत्युञ्च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । क्लेशान् रागादीन् । तापान् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपान् दुःखहेतून् । प्राप्नुवन्तीत्यनुषज्यते ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । संभवाश्च वियोगा निष्वित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःखप्राप्तिरुक्तेत्यनुसन्धेयं अत्र प्राप्नोतीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लेशान् द्वेषमोहादीन् ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते ॥ तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सात्त्विकेन राजसेन वा भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते सात्त्विकं राजसंतामसं वा शरीरेण तादृशेनैत्यर्थः । सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्फलमुपाश्रुते । सात्त्विकं राजसंतामसं वा यतश्चैतदेवं रजस्तमोबहुलात्कर्मणोऽकुशलसंकल्पहेतोरनिष्टफलप्राप्तिः । अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणा भवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृशेन भावेन सत्त्वाद्युत्कटेन । तादृशेन देवादिशरीरेण ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्मस्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । भावेन मनोवृत्तिरूपेण । यादृशेन सात्त्विकादिरूपेण । तादृशेन सात्त्विकभेदाभावेन । देवादिदेहेन । तदुक्तं योर्चितः प्रतिगृह्णाति योर्चितं च प्रयच्छतीति ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । भावेन मनसा ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशेन भावेन सत्त्वादियुक्तेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण सत्त्वादियुक्तेन तत्तत्फलं उपाश्रुते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ॥ नैः श्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि ततो वर्तितव्यम् । यतो दुःस्वानुबन्धी विषयसुखोपभोगोऽतस्ततो निवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्डउपदिष्टे स्थातव्यं तदिदानीं वक्ष्यामः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैःश्रेयसकरं मोक्षहेतुम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । एष्युष्माकंविहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदयउक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानमिदं शृणुत ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतीरूपसंहरन्मोक्षोपयोगिः कर्म प्रतिजानीते एष इति पञ्च-
विंशत्या । नैःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयः पुरुषार्थः नितरां श्रेयोनिश्रेयसंतत्र भवंच नैःश्रेयसं अत्र पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टतर-
मित्यर्थः । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरेष्युपलक्षणार्थम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नैःश्रेयसं निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणांच संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । निःश्रेयसशब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । अपितु निश्चितसुखदुःखानुबन्धः प्रीतिविशेषोपि ।
वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानवेदार्थविषयं उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपः प्राणायामादि । ज्ञानं ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित-
हिंसावर्जनं गुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टमौक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासोऽर्थतः शब्दतश्च । तप एकाग्र्यं मनसः मनसश्चेन्द्रियाणांच एकाग्र्यं परमं तप इ-
त्युक्तेः । ज्ञानं ज्ञानार्थनित्यनैमित्तिककर्म देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीति श्रुतेः । देवयाजिनः फलार्थं आत्मयाजी अन्तः-
करणशुद्ध्यर्थं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथाच सूत्रम् । सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । ज्ञाने जनयितव्ये सर्व-
ेषां कर्मणामपि तज्जनकतयापेक्षेति तमेतवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । संयम इत्युपलक्षणनियमादेः । तथाच पतञ्जलेः
सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति । परं वेदाभ्यासादिकर्मभ्य इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं धर्माधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणांच संयमः ४ अहिंसा ५ गुरुसे-
वाच ६ नैःश्रेयसकरं परं ७ उत्कृष्टं ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥ किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति मुनीनां प्रश्नः । किञ्चिदिति किमित्यर्थे ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणामध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्क-
ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मण आरादुपकारकत्वमित्युक्तेः स्यादाशङ्का ऋषीणाम् । शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं-
प्रति न किञ्चित् जन्मप्रवाहानुच्छेदकत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । किं स्यादिति पृच्छेदथ चेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८४) किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं = किं स्याच्छ्रेयस्करतरं (न०)

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषंप्रति किंनिश्रेयस करं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलसत्त्वानि यमात्कर्मसाध्यफलानां भस्मीभूतदेहादानसंभवात् इहव्यतिरिक्तात्मदर्शनार्थं श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतीनामात्मज्ञानं मोक्षसाधनतरमपि कर्मैवचोत्तरमोमांसामतमाश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥ तदग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधमात्रज्ञानं देहेन्द्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृत्वोपपत्तिरूपस्य । अहंप्रत्ययप्रमेयतयाऽऽत्मनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवक्षेत्रविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेऽप्यनष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानं अपरं सर्वस्य जगतोजन्मादीनां परमात्मैककारणत्वेनित्यस्य सतएकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यक्मनुष्यादिवेकत्वदर्शनं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यइत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्य ज्ञानं । तत्रक्षेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिषूपयुज्यते । असति हि देहादिव्यतिरिक्तेस्मिन्नौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृफलानां स्वर्गकामादिचोदना अनार्थिकाः स्युरतस्तत्र न कश्चित्प्रवर्तेतातस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगि । यत्तु परमात्मैकत्वज्ञानतिरोधानोपसेनाभ्याससामर्थ्यनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रेदमुपपद्यते ॥ तदग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः इति अमृतं ततः गतेर्व्यापत्तितत इति विद्यानिर्देश आत्मविधायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वाय कल्पते । अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनो दर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं ध्यानम् । अग्र्यं मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) कुट्टूकः । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्यउपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं परं स्मृतमिति कर्मणोऽप्युद्देश्यं तं वेदेति श्रुतेः ॥ सर्वकर्मांस्खलमिति स्मृतेः ॥ तदग्र्यं श्रेष्ठउपासनाया अप्युद्देश्यम् जानीहि तत्र हेतुः प्राप्यते ह्यमृतं तस्यैव सर्वपुंवाञ्छास्पदत्वात् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तच्छृणुतेत्याह सर्वेषामिति । पञ्चम्यर्थेषु आत्मज्ञानं परात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां कर्मणां मध्ये आत्मज्ञानं परमात्मनो ज्ञानं परं उत्कृष्टं स्मृतम् । तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां सर्वतत्त्वज्ञानानां अग्र्यं मुख्यम् । ततः ज्ञानात् अमृतं मोक्षं प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ॥ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मवैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनि षट्कर्माणि श्रेयस्कराणि तेभ्यो निःश्रेयसकरत्वं वैदिकस्य ज्योतिष्टोमादेः कर्मणस्तेषु मोक्षत्वं प्रतिपद्यते । ननु च यदि तावत्पूर्वेषामिति निर्धारणेषु तदनुपपन्नं निर्धारणं हि समुदायभूतविशेषस्य केनचिद्धर्मेण तदैकविषयेण चोपपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति मनुष्यजातौ क्षत्रियोऽप्यन्तर्भूतः स शूरतमत्वेन निर्धार्यते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतो निर्धारणं न हि भवति न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टं अथोच्यते अन्तर्वेदाभ्यासादीनि वैदिकान्येव कथमुद्दिष्टवैदिकं कर्म । यद्येवं सामान्यसामान्यात्सुतरामनिर्धारणं न हि भवति गवांगौरुत्पन्नक्षीरतमेति । यदि ह्यवैदिकानि चोद्दिष्टार्थान्यभविष्यंस्तत एवैतदपेक्षितवैदिकं श्रेयस्करमिति । किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि ।

(८६) सर्वेषां=पूर्वेषां (मे०)

यदितावत् ज्योतिष्टोमादीनि विशेषग्रहणे प्रमाणवत्कव्यम् वेदाभ्यासादीनामवैदिकत्वात् । अथस्मार्तत्वान्नतानि वैदिकानि यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येववैदिकादीनि । नहिसर्ववैदिकेषुकर्मसुवेदाभ्यासादीनामंगत्वेनतद्भावः एतच्चयद्वक्ष्यत्यन्तर्भवतिक्रमशः तस्मिन्क्रियाविधाविति तद्धितस्यनेति तर्ह्यग्निहोत्रादौतपोगुरुसंपाद्यंस्यात् अनेनतेनोक्तेननकश्चिदर्थः । वेदाभ्यासादीनामप्यनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि तत्रनविद्यः कीदृशममोषांश्रेयस्करत्वंनापिसमानिफलानि येनफलस्योत्कर्षवत्तयैवमुच्यते यथागोदानात्त्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता यथोक्तलोकवत्परिमाणवत्फलविशेषःस्यादिति । अत्रोच्यते यदुक्तंचैतेनोक्तेन नकश्चिदर्थइति तत्रकेचिदाहुः विरोधेस्मार्तेश्रौतेबाधकत्वज्ञापनार्थवैदिकानांश्रेयस्करत्वेवचनं यथोक्तकल्पविरोधेविकल्पः अतुल्यायाःश्रुतेःस्मृत्याबाधइति ॥ श्रुतिद्वैधंतुयत्रस्यात्तत्रधर्मावुभौस्मृतौ । स्मृतिद्वैधेअनुवादस्मृतिरित्यर्थयुक्तंभवति अमुनैवावगतत्वाद्वाच्यमेतत् । विस्पष्टीकरणार्थमेवपुनरुच्यतइत्यदोषः । अथवान्योपितथार्थःसंभाव्याते शुद्धेचविकल्पवचनं ॥ स्मृतिद्वैधेनतद्विकल्पार्थेतेनायमर्थःस्मार्तेश्चोवैदिकानिबलीयांसि । वेदाभ्यासादिग्रहणंसर्वस्मार्तप्रदर्शनार्थंवृत्तानुरोधादेवंपठितं । वयंतुब्रूमोन्यायसिद्धोयमर्थोन्यायसिद्धस्यापिसौहार्देनाभिधानमनारभ्ययुक्तं इहात्मनोज्ञानंप्रतिपदंप्रच्यते तत्रकःप्रसंगोबाधात्तस्य स्मृतिकारानचस्ववाक्यानिस्ववाक्यैरेवप्रमाणयितुमर्हन्ति । अथोच्यते याज्ञवल्कीयायाःस्मृतेर्विधिस्तैरुच्यते नात्मीयायाःसमानता । यत्तावदात्मीयायामप्युक्तंभवत्यतःप्रकरणानुरोधाद्वेदाभ्यासादिपदंप्रथक्अग्निहोत्राद्युपदेशः । नेहात्मानंप्रतिज्ञायेदंप्रच्यते कथंचैतेर्व्याख्यातमिति आत्मज्ञानंश्रुतिपरत्वेनवेदाभ्यासादिभ्योवैदिकंयागादिकर्मश्रेष्ठमिति ततोभ्यात्मज्ञानमितरथान्यत्रप्रजायाअन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्रपतितंस्यात् । अथवावैदिकंमनआत्मज्ञानमेवमर्थस्य वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वाद्भिहोत्राद्युपदेशऔषधपानेवृद्ध्युपदेशवद्वालादिप्रवृत्त्यर्थः । यदिवाकर्मकाण्डेनशिष्टाःस्वाभाविकीमेनामनाद्यविद्यावासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूयशाखाभ्यासवासनासामर्थ्यवशात्क्रमेणोपजातवैराग्यशिथिलीभूतदृढवृष्णारागग्रहणउत्तमाधिकारानुशासनेनियोज्यतांप्रतिपत्तुं समस्तमपिश्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वंकर्मकाण्डस्यविज्ञायतइतिब्रह्मवादिनः अतोवक्ष्यमाणनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतच्छ्रेयस्करतरंज्ञेयंसर्वथाकर्मवैदिकमिति । अथवा भेदोयदि सर्वेषामपि त्वमवदसत्यदर्शनद्वयेप्यात्मैकत्वज्ञानेश्रेयइत्यर्थः । त्ववेदाभ्यासादीनांभेदोपदेशादिनोद्यंतकर्तव्यम् । षष्ठीनोद्यंतुतैरेवसमाहितं बुद्ध्यारोपितान्तरेणपृथक्कोपपत्तयथामथुराःपाटलीपुत्रकेभ्यआढ्यतराइति तथासतीपंचमीस्यादितिचेत् अत्रापिप्रतिविहितंधर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षण्णामेषां वेदाभ्यासादीनांमध्ये यदेतैर्जन्यंश्रेयोपवर्गाख्यं प्रेत्येहच जीवन्मुक्तिभुक्तिकरंवैदिकंकर्म यज्ञादिकलानभिसन्धिना कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांपुनः षण्णांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनां कर्मणांमध्ये वैदिकंकर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरंज्ञातव्यं । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तमिहवैहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं । तथाहि प्रतीकोपासनानांसंशयोदयंनाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगतंतत्रास्य कामचारोभवति । गोविंदराजस्तु एषांपूर्वश्लोकांक्तानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांभ्यात्स्मार्तकर्मपेक्षया वैदिकंकर्मसर्वदेहपरलोके सातिशयंसातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयः साधनंज्ञेयमितिख्यातवान् तदयुक्तं । वेदाभ्यासादीनांषण्णामपि प्रत्येकंश्रुतिविहितत्वात्तेषु मध्ये स्मार्तपेक्षया किंचिदेवांकिंचिच्च नेति न संभवति ततश्च कथंनिर्धारणे षष्ठी तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां श्रेयस्करतरं निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानाधिकारात् ॥ श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छा-

न्तिरनन्तरम् । इति भगवतोक्तत्वात् ॥ नावेदविष्मनुतेतंबृहन्तमिति श्रुतेः । कर्म क्रियत इति व्युत्पत्त्या श्रवणमननादि तत्साध्याहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं वा अतएव वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपिश्रेयस्करमाह षण्णामेषान्तुपूर्वेषामिति । वेदाभ्यासादीनां वैदिककर्माग्रिहोत्रादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलं च पुनः इहलोके च फलं । वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावद्वैदिककर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते तेषामेवैश्लोकयोजना क्रियाविधिः कर्मविधिर्वैदिककर्मयोगेकर्मप्रयोगेबहिः संपाद्यावस्थाः एतान्युपनिषद्देदाभ्यासादीन्यन्तर्भवन्ति तस्मिन्निति व्याप्यतया कचित्कस्यचित्समेषामन्तर्भावमाह कर्मयोगइत्युक्तेक्रियाविधिग्रहणंश्लोकपूरणार्थं क्रतुयज्ञेभ्यइतितद्वासोमयागभेदेनभेदोव्याख्येयः । तत्रवेदाभ्यासस्तावत्सत्रेऽन्तर्भवति यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः तपोदीक्षापदेशसोमयागेषु पयोमृतं ब्राह्मणस्येत्यादिज्ञानंसर्वत्रापिदुःखानधिकारादेवमिन्द्रयसंयमः भृत्यहगामिनःस्त्रियमपेयान्नमांसमश्रीयादिति । अहिंसानिरतारारित्रिप्राणभृतः प्राणेनाच्छिन्द्यादपिकृकलासस्येति गुरुसेवादेरित्यमप्रवृत्तिः । येतुनिवृत्तमेवकर्माद्गुस्तेषांवेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थःश्लोकोऽन्तर्भवन्त्युपासनापरस्यापितेषामनुष्ठानादन्तर्भावः । तथाचोपनिषद्भ्यउपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापक्षपणार्थो नपुनः प्रतिविधानविकारएवोक्तोभवति अतोविहिताकरणेप्रतिषिद्धसेवने सतिप्रत्यवायएवतर्हि कुतोमोक्षः फलोपभोगेन जन्मान्तरोपात्तदुरितक्षयादकरणात्तच्चबुद्धिपूर्वमजानानस्य भ्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिथ्येन कृतिनिष्कृतित्वात् निरुपाभ्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमतवेदयेत्तद्वावापत्तिर्मोक्षः । अतश्चब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि । यस्य यस्यकर्मन्यासः श्रूयते सषष्ठे व्याख्यातः । वीप्सायाविधिर्रूपासनविधिरेव द्रष्टव्यः श्रोतव्यइत्यादिनोदितोबहुत्वाच्चोपासनाप्रकाराणांतस्मिस्तस्मिन्निति वीप्सायुज्यतएव । अतोब्राह्मणान्युपासीत यएषआदित्येहिरण्मयः पुरुषइति । सचएषआत्मापहतपाप्मेत्यादि । कचिदुपात्तबुद्ध्याध्यारोपितश्चोद्यते कचिद्धिरण्मयइत्यादौलक्षणयातस्यैवोपासना कचित्सर्वोपासनाधिपत्येननिष्कलंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्सउपरिष्ठादितिचोदनाबहुत्वाद्दीप्सोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन्क्रियमाणे एतान्यपि विनाभावितानि सिध्यन्तीत्यर्थः । तस्मिस्तस्मिन्निति यथा यज्ञे जपादिवेदाभ्यासः । तपोदीक्षानियमादौ । उद्गीथादिचिन्तनेन ध्यानम् । इतराणि च त्रीणि सर्वत्रानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) कुट्टूकः । इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति वैदिके इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृष्यन्ते । परमात्मज्ञानेवेदाभ्यासादीनि तमेतवेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वैदिकइति । वैदिके वेदैकसाध्ये ज्ञाने । अतएव कर्मयोगे कर्मणः परंपरया साधनतयायुज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया ॥ सर्वकर्माखिलंपार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत, इत्यादिस्थितेः । कथमन्तर्भवन्ती-

त्याकांक्षायामाह तस्मिन्निति । क्रियामित्यादिकर्म विधीयते अस्मैअन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदप्युपासना यैर्विधीयते । तेन च श्रवणादि तदपि । ज्ञानेपर्यवस्यतीति [क्रमश इत्यर्थः] ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । वैदिककर्मणोवैशिष्ट्यकारणमाह वैदिकेकर्मयोगेहीति । कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने एतानि वेदाभ्यासादीनि । श्रौतानांमन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासव्रतादिचोदना तपसोन्तर्भावः । अज्ञातस्यानुष्ठानासंभवाज्ज्ञानस्यान्तर्भावः । स्त्रीसङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतारात्रिप्राणभृतः प्राणान्निर्विच्छिन्द्यादितिविधानादहिसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनाद्गुरुसेवायामन्तर्भाव इति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्माणि अशेषतः अन्तर्मध्ये तस्मिन्क्रिया विधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकंचैव नैः श्रेयसिकमेव च ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तंच द्विविधंकर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच प्रवृत्तमेववैदिकंकर्मव्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति नैषदोषः प्राधान्यंतत्रनिवृत्तंवैदिकंव्याख्यातंनपुनरिहोत्रादीनि वैदिकंतु सर्वत्राविशिष्टंसुखमुपेत्योपपद्यते यदपिसुखाभ्युदयिकंसुखोदयः प्रयोजनमस्येतिवाऽन्वर्थोवाकर्तव्यः निःश्रेयसंप्रयोजनमस्येतिच केचनप्रवृत्तपदे यथासंख्यंपूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वर्गादिसुखं तद्रूपाभ्युदयोयत्र तत्सुखाभ्युदयिकंकर्म । प्रवृत्तं उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात् । निःश्रेयसजनकंतु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदिकंकर्मात्रं ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यंवैदिकंकर्म । तथानिःश्रेयसंमोक्षस्तदर्थंकर्म नैःश्रेयसिकंसंसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवंवैदिकंकर्म द्विप्रकारकंवेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वंवदन् काम्यंततोभिनत्ति सुखेति । सुखाभ्युदयिकंसुखंस्वर्गादि अभ्युदयं पशु पुत्रादि तयोः साधनं । प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तन्नैःश्रेयसिकं निःश्रेयसोमुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । सुखाभ्युदयस्तन्निमित्तंसुखाभ्युदयिकं निःश्रेयसंमोक्षस्तन्निमित्तंनैःश्रेयसिकंतयोर्यथाक्रमंसंज्ञे प्रवृत्तंनिवृत्तंचेति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखं आभ्युदयिकं ॥ ८८ ॥

इहचामुत्र वा काम्यंप्रवृत्तंकर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहृतंनित्यंनिवृत्तंच विधीयते ॥ कामतस्तु कृतंकर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ९ ॥] †

(१) मेधातिथिः । इहकारीरिवैश्वानर्याद्यमुत्रज्योतिष्टोमादिकाम्यसंपादकंकर्म । काम्यतद्वतिकाम्यं फलस्य काम्यत्वात्साधनमपिकर्मकाम्यतएव । निष्कामंनित्यंज्ञातंपूर्वमुभयत्रशेषमविदुषोनाधिकारात् अनयोपिरहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते तदातदुभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाद्यर्थलक्षयति ज्ञानमाद्यमुख्यंस्येतिविग्रहः योभिमुख्यः सलोकः पूर्वक्रियांप्रतिलभते । अतश्चैतदुक्तंभवति ज्ञानंप्रधानंप्रधानतोऽनुष्ठेयं वेदाभ्यासादितुशास्त्रमात्रया ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्विवृणोति इहचेति ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेवस्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनंवृद्धिहेतुकारियागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विभजते इहेति । इह काम्यं कारीर्यादि । अमुत्र ज्योतिष्टोमादि । निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकतया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं सर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणम् ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह लोके यत्काम्यं च पुनः अमुत्र परलोके निमित्तं यत्कर्म तत्कर्म प्रकृतं कीर्त्यते । तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्म निष्कामं तन्निवृत्तिः उपदिश्यते कथ्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च काम्यं कर्म प्रवृत्तमित्युक्तं काम्यानि च कानिचित्त्वर्गफलानि कानिचिद्दिष्ट्या स्वर्गफलानि तदेव साम्यताफलं किञ्चिदिष्टं कर्मातः किमिदमुच्यते देवानामेति साम्यतामिति यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि स्वकल्पस्वर्गफलान्यतो न विद्मः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलं न च शक्यं वक्तुं यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठेयानि । तथा चानुष्ठितानि वैदेवत्वफलानि संपद्यन्ते । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं शांतग्रामकः स्वर्गकाम इति नवस्तु स्वाभाव्येन विषयभक्षणात् । अथो देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विरुद्धमिति प्रतिषेधाधिकारेः स्वकामिनं कथमिति चेत् तथा भूतस्यैव तत्र फलत्वेनान्वयः न ह्यतिष्ठमानं काम्यं भवति अथ नित्यानां फलमितः कथ्यते नित्यताह नियावज्जीवादिकलैश्च तत्र नित्यफलमवगमितं अथा चाम्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिकरः कल्प्यतां तद्विकल्पकानां नित्यत्वेन विरुध्यते योऽप्युत्तरः श्लोकः प्रभूतान्यप्येति पञ्चधेति तथाप्यप्येति विमुच्यत इति विद्मः । अन्यत्राप्ययोलय उच्यते न चेह भूतेषु जीवस्य लय इष्यते अपितु ब्रह्मरूपापत्तये पठन्ति । अन्येऽपि व्याचक्षते न चातिक्रामति पञ्चभूतानि पाञ्चभौतिकं तस्य शरीरं भवति अपितु तेजोमूर्तिचान्वेति तदपि न किञ्चित् शरीराग्रहणं हि मोक्षः तच्च शरीरमेकं वा भवत्पाञ्चभौतिकं च को विशेषः संसरित्वेऽतो व्याख्येयोऽयं श्लोक उच्यते । यत्तावदुक्तं कस्य कर्मणो देवसाम्यताफलमिति नित्याकामफलत्वात् । कामानां च फलान्तरयागादिति तत्र ब्रूमः मानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेतत्फलमुच्यते किं तर्हि निवृत्तस्य कर्मणो यत्फलं तत्र प्रवृत्तं किञ्च न विद्यते अथ न तत्फलमाप्यत इति तेनैतदुक्तं भवति कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यतया वेदितं सास्यपरागतिर्देवत्वप्राप्तिर्न तु मोक्षः । यत्तुरहस्याधिकारोक्तं कर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र कामयमानस्य फलं कल्पोपहतत्वात् कर्मबन्धहेतुः कर्मणा शेषतः भावो यत्त्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्यकारणमारभन्ते तथैव नित्यान्यव्यतिक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतवो भवन्ति । तान्यपि शरीरमारभत एव । यद्येवं नित्यानिकरिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि च करिष्यति । तस्य शरीरारंभककर्माभावाद्धेत्वं भावेन मोक्षमवाप्स्यति । आत्मज्ञानस्योपभोगः यथोक्तं ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ मोक्षहीनः प्रवर्तते तत्र काम्ययोरित्युक्तं गर्भवद्भिन्नं विद्यमानं तस्यैव विद्यया क्षयोऽस्ति । न चानुष्ठितयोगविद्याया ब्रह्मरूपापत्तिः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं निष्कामं ज्ञानपूर्वमिति तथा कामात्मतानप्रशस्ता समानक्रियस्य सामार्ष्ट्यस्तस्य भावः साम्यता देवैः समानगतिर्भवतीत्यर्थः । ये चापि भूतान्यप्येतीत्य-

प्ययंप्रतिव्यामोहःसोपिनयुक्तः विप्रलापनमप्ययउच्यते तुषारनिखिलप्रपंचोभवतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यपिपाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सार्ष्टितां सायुज्यतां समानाकारतामितियावत् । भूतान्यभ्येति लिङ्गदेहंजहाति ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वंतत्फलं कर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि पञ्चभूतान्यतिक्रामति मोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह प्रवृत्तमिति । सार्ष्टितां समानैश्वर्यम् साम्यतामितिकचित् । तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणां गतिः । भूतानि सकारणभूतभौतिकानि स्थूललिङ्गशरीरद्वयं । अत्येति नाशयति अभितोवोपादानतयाप्नोति भूतारभ्यत्वादुभयोः । यज्ज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः । आरोपितस्य ज्ञाननाशयत्वेऽविप्रतिपत्तेः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । साष्टाङ्गसायुज्यसाधर्मादितियावत् भूतात्ययोमुक्तिः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य कृत्वा देवानां साम्यतां एति प्राप्नोति । तु पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकं लिङ्गदेहं प्राप्नोत्येव ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ समं पश्यन्मात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनःप्रपंचःकर्तव्यइत्यतआह भूतशब्देनयार्त्तिकचित्स्थावरजंगमपुण्यप्राणितत्सर्वमुच्यते तत्रचात्मानंपश्येत् अहमिवैतजगदिति । तथाचश्रुतिः अहंवृक्षस्थरेरिवेति प्रतिषेधवद्देवावभासस्वपरव्यवहारंजहात् अयमहमेतन्मनेदंममेति अद्यतेवंध्यस्त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योज्झितस्वपरभेदस्यकेवलत्मेकत्वंभातिनस्वाराज्यदेवतार्थः । सर्वभूतानिचात्मनीति यदेवविकारप्रपंचरूपंजगत्तदेवतन्मयिस्थितं अहमेकःस्रष्टाकर्ताध्याताध्येयश्चेतिसंपद्यते । आत्मयाजी आत्मानमेवसर्वदेवतामयत्वेन योजयते मन्यते नास्त्यादित्योवा देवता अहमेवदेवतेत्येवंपश्यन्मात्मयाजी संपद्यते नपुनरात्मापदेशेन यागःकर्तव्यतया चोच्यते । केचिदाहुः नाग्नेयादिष्वग्न्यादयोदेवताआत्मत्वेनापि न वक्तव्याः । स्वाराज्यान् स्वे राज्ये भवाः स्वाराज्याः परमात्मवत्त्वतस्तत्संपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति चंद्रादित्याद्यालोकमपेक्षतेन्द्रियाणिचक्षुरादीनि नान्तःकरणमनआदितःपश्यन्तीतिच भावेतदुच्यते दर्शनमात्रंसकलबाह्याभ्यन्तरव्यापारतिरस्करणे तद्भावनापरस्यात् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेषु इज्यमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्मन्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूतानीज्यन्तइति सममुभयत्रात्मानमिज्यमानं पश्यन्मात्मयाजी भवति सच स्वाराज्यंत्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि ब्रह्मेव परमात्मन्यासतइति सामान्येन जानन्मात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्त्वेन राजते प्रकाशतइति त्वराद् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वंलभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः सर्वंस्वल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति शान्तउपासीत तथायज्वेदमन्त्रः यस्तुसर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानंततो न विजुगुप्सते ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मज्ञानं परमित्युक्तं तत्कीदृशं किमधिकारिकं किंफलमिति संक्षिप्याह सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुभूत सर्वभूतानि चाधिष्ठेतया तस्मिन्नेवारोपितानीति । समंपश्यन्नितियोजना सर्वस्वल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्ध्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकंज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः । स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः । स्वेनैव राजते त्वराद् स्वप्रकाशमनन्यप्रकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । निष्कामज्ञानपूर्वतन्निवृत्तिमुपदिश्यतइतीत्युक्तंकिन्तज्ज्ञानमित्यपेक्षायामाह सर्वभूतेषु चात्मानमिति । आत्मानं परमात्मानं आत्मनि परमात्मनि कुतएतत् श्रीभगवद्गीतायादर्शनात् ॥ योमांषश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहंनप्रणश्यामि सचमेनप्रणश्यति ॥ श्रुतिमूलानानित्यनैमित्तिकानांकर्मणांपरमात्मनिसमर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि श्रीभगवद्गीतासूक्तं ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेन सर्वमिदंजगत् ॥ स्वकर्मणा समभ्यर्चसिद्धिविन्दति मानवइति । स्वराट्परमात्मा तस्य भावः स्वराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योजयते सः स्वराज्यं स्वर्लोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥ आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च

यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथोक्तान्यपिकर्माणीति नानेनाग्निहोत्रादीनांकर्मणांपरिहानिर्विधीयते । अपित्वात्मज्ञानेयत्नवान्स्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासोविधीयते कर्माणिपरिहायेतित्वालंबनंप्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमत्रगुरुगमनादीनि मुक्तोप्यात्मज्ञानमभ्यस्येन्नहित्यानांकर्मणांत्वेच्छयापरित्यागोस्तिपुरुषमेधादिषु विहिते नास्ति त्यागेनविना ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वमात्मज्ञानार्थयज्ञादीनामप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुनात्वशक्तौ ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेपि तत्सिद्धिरित्याह यथोक्तान्यपीति । परिहाप्य परिहाय ॥ ९२ ॥

(३) कुञ्जकः । शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोयत्नं कुर्यात् एतच्चैषामोक्षोपायान्तरद्वयोपायत्वप्रदर्शनार्थंनत्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमनननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह यथेति । परिहाय असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तोदान्तउपरतस्तिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । तथा ॥ न-कर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति ॥ त्यजधर्ममधर्मं च उभे-सत्याश्रुतेत्यजइत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मध्याने मनननिदिध्यासनयोः मननंविना निदिध्यासनानुपपत्तेः । शमे शमदमोपर-तितिक्षासु । वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थापरपर्याये विचारे ॥ आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्त-व्यइतिश्रुतेः । उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया श्रवणादेर्विधानात् । फलवान् ' आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तः स्यात् । आत्मज्ञाने इतिक्वचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अथनिश्रेयसफलानांकर्मणामन्योन्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह यथोक्तान्यपीति । यथोक्तानि श्रेयस्क-रत्वेनीक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत् ॥ ९२ ॥

एतद्विजन्मसाफल्यंब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्यैतत्कृतकृत्योहि द्विजोभवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजन्मनाभवति क्षत्रियवैश्ययोरप्यात्मज्ञानेऽधिकारंदशयति । यथाचराणकश्रुतिः ब्राह्मणस्य-विशेषतइति वेदाभ्यासइतिसंबन्धनीयं आत्मज्ञेनसमत्वेनाभ्यासितेनैवसंभवतः यदात्मज्ञानंप्राप्यकृतकृत्योद्विजोभवति पुरु-षार्थएतावतासमाप्यते नहिमोक्षादपरः पुरुषार्थोस्तीति । ननुच यदुक्तंसर्वात्मैकत्वेनायंपश्येत्प्रत्यक्षविरुद्धमिव प्रत्यक्षेण हि-

भिन्नाभावःप्रतिभाति तेन कथमेकत्वेन ग्राह्यः अनारभ्यस्वार्थ उपदिष्टः स्यात् कथं भिन्नमभिन्नं द्रष्टुं शक्यं न हि खरो गौरिव बुद्ध्या ग्रहीतुं शक्यः इन्द्रियदोषेणान्यत्रावभासरूपया प्रतीयते श्रुतिकारजताकारतया न तूपदेशतः । यो ह्युपदिशेत्तं हस्तिनं प्रतिपद्यते नासौ वचनफलमंजसा श्रुतीति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्चयं जन्मसामग्र्यं जन्मनेभेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनत्वम् । प्राप्यैतच्चयम् ॥ ९३ ॥

(३) कुष्ठकः । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्यपादकत्वाज्जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तऽजन्म महीकरोति एतदिति । अत्र हेतुः प्राप्येति । कृतकृत्यः कृतं आवश्यकं संसारनाशनं कृत्यं येन सः आत्मानं चेदतिश्रुतेः । एतद्धीति स्मृतेश्च । नान्यभेत्युपायशतेनापि तमेव विदित्वेति श्रुतेः । ब्राह्मणस्येति विशेषणात् संन्यासादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति मनोः संमतिः । अतएव ब्राह्मणाविविदिषन्तीत्यादिना विप्रदेहएव मुक्तिहेतुरन्यत्र परंपरयेति ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एतदात्मज्ञानादित्रयम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजजन्मानां विप्रक्षत्रियविशां एतद्वेदाभ्यासादि अग्र्यं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ॥ ९३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ॥ अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । रूपप्रत्ययो भवत्येवं वेदादिति चक्षुरित्युक्तं सनातनं शाश्वतं नित्यं अनेनापुरुषकृतत्वात् महापुरुषकृतत्वे हि तत्प्रामाण्यात् प्रमादोपीत्यत्र न प्रमाणमस्ति अतः पुरुषगतगुणदोषसदृशाद्वा विनिश्चयान्न तदभावात्पौरुषेयत्वेन वेदः प्रमाणं अतो वेदप्रामाण्यात् दृश्यार्थस्य न कश्चन विरोधः । ननु च यद्येवमुपदिशेदग्निना सिंचेदुदकेन चादीपयेत् किं न भवेद् विरोधः विषम उपन्यासस्तत्र हि दृष्ट्यापदार्थशक्त्या दृष्टएवार्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते । तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं तस्यार्थस्य तद्विपर्ययाद्युक्तं तदेतद्युतं इह तु विधिपरत्वात्वाच्यानां प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धस्वरूपवस्तुगोचरत्वेनासत्येकविषयत्वे कुतो विरोधः इह ह्यनात्मभूतानामाभासतो भावान्महत्त्वेन दर्शनं विधीयते । स्वाराज्यफलायां तत्र यत्राधिकं भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यमन्यथा कर्तुं तथा हि रागादयश्चित्तधर्माभावनातिशययोगांगानां शक्यन्ते नित्यन्तुं द्वेष्ट्यमपि मैत्रादिना द्वेष्ट्यता बुद्धिर्निवर्तते इति सर्वस्थैतत्त्वसंबन्धं पृष्ट्वा भावनाया अविद्यमानवस्तुत्वाभाव्यमवभासते सामर्थ्यात् । तथा विप्रलंभे कामिनः सर्वत्र कामिनीवत्पश्यन्ति किमंगं यत्र तात्त्विकमेकत्वमस्ति तत्कथं भेदेन विरुद्धत्वादवभासते । त्वद्रूपा हि सर्वभावना साभिन्नाविद्यते ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन विधीयते यत्र ममेतन्नेदं ममेति बुद्धेरनुपपत्तिः । यथोक्तं ममेति ह्यक्षरोष्ठं न्युर्न ममेति च शाश्वतमिति तस्मान्नास्ति विरोधः । पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि देवादयोऽपि रिध्यन्ति संयुक्तान्चेदकृते तीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति श्रुतिमन्तरेऽज्ञातुमशक्यत्वात् । अप्रमेयं चाप्यनन्तत्वाद्देवशाखानां अथवा प्रमातुं शक्यमर्थतो वेदांगं वेदाः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यम् । अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनान्यथाऽकल्प्यम् । वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) कुष्ठकः । इदानीं वेदादेव ब्रह्मज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां ह्यव्यक्तव्यान्मदानेषु वेदएव चक्षुरिव चक्षुरनवरंतत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यं च वेदशा-

स्वकर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्य मानप्रमेयमेवंव्यवस्था ततश्च मीमांसया व्याकरणाद्यङ्गैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थजानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेः तत्राह पित्रिति । वेदश्चक्षुरिति । असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽनधिगतफलवदात्मापरोक्षधीहेतुत्वात् । तन्त्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः सनातनं नित्यं ब्रह्म स्वयंभु इति श्रुतेश्च त्रिंशदुत्तरैकादशशतशास्त्रत्वात् वेदस्याशक्यमध्येतुं कर्तुं च तथा अप्रमेयं भेदाभेदसदसद्भेदादितात्पर्या-
निरूपणादिति । वेदश्चासौ शास्त्रं चेति अनधिगताबाधितशासनात् । अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुर्हि जन्मान्तरे इहा-
पि कदाचिद्भुष्यते इदं तु न तथा जन्मान्तरे विलुप्यते त्विद्याकर्मणा समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेः ॥ अनेकजन्मसं-
सिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति स्मृतेश्च ॥ जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमभ्ययनं तपइत्युक्तेः । अशक्यं शक्तेरविषयः ब्रह्म तदप्र-
तिपादकत्वात् । अप्रमेयं प्रमाबोधः फलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं ध्रुवं ॥ यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासहेति श्रु-
तेः ॥ एवंभूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्यते ज्ञाप्यते शक्त्याअबोधकत्वेपि जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवा-
क्योत्थाऽखण्डचैतन्यानन्दाकारवृत्तिविषयत्वेपि चैतन्यघनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितबोधाविषयत्वादिति । तदुक्तम् ॥ फल-
व्याप्यत्वमेवास्य शास्त्ररुद्धिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ॥ स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभासउपयुज्य-
तइति स्थितिः । शास्त्रतात्पर्यं तन्त्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामी ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति एतदप्रमेयं भुवमित्यादिश्रुतीनां तत्रैव ता-
त्पर्यात् । पदार्थसंग्रहे विस्तरग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मज्ञानेन च शमेन च समानतावेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तमुपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो-
विशेषमाह पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृदेवमनुष्याश्चक्षुषैव सर्वानर्थान्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुरित्युक्तं
सकलकल्पमन्वन्तरानुयायित्वात्सनातनं अतर्क्यमीदृशमित्यध्यवसातुमशक्यमपौरुषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यध्यवसा-
तुमशक्यमक्षयफलत्वात् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृदेवमनुष्याणां वेदः सनातनं चक्षुः अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाष्यं अमेयं प्रमाणान्तरेण विरो-
धिनाऽन्यथाऽल्पं अनन्तशरीरवत्त्वात् ॥ ९४ ॥

यावेदबाह्याः स्मृतयोयाश्च काश्च कुदृष्टयः ॥ सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठाहि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्वपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्तेदानां पौरुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यं अथवेदबाह्यावेदवि-
रुद्धावेदमूलाः श्रुतयोऽर्थसंदर्भेऽनुदनाश्चैत्यवन्देन स्वर्गो भवतीत्याद्या निरर्थथशोभादिसिद्धांतप्रसिद्धाः । कुदृष्ट्या असत्तर्क-
दर्शनानि वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः कुदृष्टयः सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य प्रकर्षप्रान्य संनिरूपितहेतुदृष्टान्तः
अंततो निष्फलयुक्तं अप्ययुक्तानामाभासरूपत्वात्ताश्च युक्तयोन्यवतिवर्त्मनि रात्रियति महाग्रंथविस्ताराभवन्ति संक्षेपरूपा-
स्तथापौरुषेयाणामुपदेशेनाप्रामाण्ये पुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात् शक्यमपिशक्तेरुद्देशिकस्य प्रमाणाभावात् ।
अयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणितइति न किंचिदत्र प्रमाणं क्रमते । न विद्यमानेऽपि कर्तृपूर्वत्वेदृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्रमाणत्वे-
देवतासिद्धिः अतस्तायुक्तयोर्व्यामोहमूला इत्यर्थः । अन्येतु व्याचक्षते प्रेत्यमत्यास्यतानिष्फलास्तानिष्ठास्तामसयोनिहेतु-
त्वात् अस्मिन्पक्षेऽसमानकर्तृकत्वात्प्रेत्यतिदुर्लभत्वं निष्ठान्ताद्वासममीपठितव्याप्रेतइति ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदबाह्यावेदार्थविरोधिभ्यः श्रुतयः शब्दाः कुदृष्टयोवेदविरोधितया कुत्सितदृष्टयः प्रमाणा-
भासान्यनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकफलसाधनत्वेदश्यमानेपि निष्फलाः तमोनिष्ठाः मोहप्रभावाः ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । याः स्मृतयो वेदमूलान् भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्त्वर्गो भवतीत्यादीनि यानि चासत्कर्म्ममूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यत्मान्तरकफलानि तानिमन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति वेदगम्यमात्मतत्त्वं वेदबाह्यानामपि तत्प्रसिद्धेस्तत्राह यादिति । वेदबाह्यावेदार्थबहिष्कृताबौद्धाद्यागमाः याश्च कुदृष्टयः तेषां नैय्यायिकानांवा अनुमानजात्मविषयज्ञानानि ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाः इहलोके व्याप्तादिबलात् वन्त्यादिसिद्धत्वेपि वेदैकसमधिगम्यात्मरूपादि सर्वधर्महीनब्रह्मस्वर्गापूर्वादौ तदभावात् । अतएव तमोनिष्ठास्तमोन्तरकं तन्निष्ठाभोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्माणः फलाजनकत्वेनाकरणादविशेषात् । स्मृतान्मन्वादिभिः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । कुदृष्टयः कुतर्कयुक्तानि शास्त्राणि ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदबाह्याः स्मृतयः च पुनः याः काः कुदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फला भवन्ति । तास्तमोनिष्ठाः तमः प्रभावाः स्मृताः ॥ ९५ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ॥ तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

(१) मेघातिथिः । अतो वेदाद्यान्यन्यानि शासनानि तान्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । उत्पादविनाशित्वादनित्यानि वेदस्तुतद्विपर्ययानित्यः । अर्वाक्कालिकतयेदानीं तनेन पुरुषेण केनचित्कृतत्वादतो निष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावात् यद्दिनामकेचिद्विप्रलम्भमोदकादिलक्षणं सिद्धेपि ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्विवृणोति उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते केनचिदुत्पाद्यन्ते उत्सीदन्ति च । यानि शास्त्राणि । अर्वाक्कालिकतया वेदादनुत्पन्नादविनाशिनश्चार्वाचीनतया । निष्फलत्वे हेतुरनृतानीति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदान्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशुविनश्यन्ति तानि चेदानीं तनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुः उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्ध्वमूर्ध्वपद्यन्ते । अन्यथान्यथा भवन्तीति । अतो वेदादार्वाक्कालीनतया आधुनिकपुरुषज्ञानजन्यतया पुंसां च मतेष्वैरुपन्यात् । अतएवाग्रे फलापर्यवसायितया निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मादिरनैन्द्रियकत्वेन । योगजधर्मस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनान्योन्याश्रयतया अयथार्थाविषयत्वात्फलासाधनत्वात् । न केवलमेव वेदमूलविकलतया स्वतो अनृतानि प्रतारकादि वाक्यवत् ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेषु कालेषु एवं वेदबाह्यानामनादतर्व्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः विलीयन्ते अतः अन्यानि कानिचित् तानि अर्वाक्कालिकतया निष्फलानि ज्ञेयानि । च पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्च त्वारश्वाश्रमाः पृथक् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(१) मेघातिथिः । इयमपि स्तुतिरेव चातुर्वर्ण्यवेदात्प्रसिध्यति अधिकारित्वेनार्वाक्ये वसन्ते ब्राह्मणोऽप्येराजन्य इत्यादि स्वरूपं तु व्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेष्वनुत्पत्त्यादयत्र दर्शितं । त्रयो लोका इतः प्रदानं देवा उपजीवन्त्यनेन त्रै-

लोक्यस्थितिहेतुत्वं वेदस्य सिद्धमेव । वेदमूलत्वात्स्मृतोनां ता आश्रमोपिवेदावेदभूतमतीतं जन्मसुखदुःखादियच्च भवद्वर्तमानं यच्च भविष्यति तत्सर्वस्य वेदएव शरणीयम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भव्यं भवत् । प्रसिध्यति जायते ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवंब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति । किंबहुना यत्किंचिदतीतवर्तमानं भविष्यंच तत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमात्मतत्त्वं । धर्मादिच वेदगम्यमपि तु सर्वमित्याह चातुर्वर्ण्यमिति द्वाभ्याम् । वेदेनैव चातुर्वर्ण्यश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात् ॥ ब्राह्मणस्य मुखमासीद्ब्राह्मराज्यः कृतः ऊरुतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेति चातुर्वर्ण्यं । भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । ब्रह्मचर्यसमाप्य गृही भवेत् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजेदित्यादिश्रुते श्रुतारः आश्रमाः वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि वेदस्य वैशिष्ट्यमेव प्रपञ्चयति चातुर्वर्ण्यत्रयो लोका इति । चातुर्वर्ण्यवेदात्प्रसिध्यति चतुर्वर्णविभागो वेदादवगम्यते त्रयो लोकावेदात्प्रसिध्यन्ति वेदोक्तकर्मानुष्ठाने सिध्यन्ति । चत्वार आश्रमाश्च वेदात्प्रसिध्यन्ति चतुराश्रम्यविभागो वेदादवगम्यते भूतं भव्यं भविष्यंच सर्वदेवतादवगम्यते ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चातुर्वर्ण्यादि सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दस्पर्शश्चरूपंच रसोगन्धश्च पञ्चमः ॥ वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दादीनां भोग्यत्वेन सुखसाधनानां वेदादेव प्रसिद्धिः । वैदिककर्मानुष्ठानाद्रीतादिशब्दोपपत्तिः तत्परित्यागाच्छ्रुतिकर्मशब्दश्रवणमतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यां स्वविषयत्वेनोपतिष्ठमाना वेदाः प्रसिध्यन्तीत्येतदभिप्रायमेतन्न पुनर्वेदउपादानकरणं अतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यामेतदेवाह प्रसूतिगुणकर्मतः प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिः तदर्थं गुणकर्मफलार्थत्वात्प्रधानकर्मचचित्रादिषु गुणधर्मइत्युक्तं । पाठान्तरं प्रसूतेर्गुणधर्मतः इति गुणाः सत्त्वादयस्तेषां धर्मो विपरिणामस्तस्य या प्रसूतिस्तस्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्रेको विष्वग्भावश्च तत्र वेदएव हेतुरदृष्टनिमित्तत्वात् । वैचित्र्यपाठान्तराणि निष्प्रयोजनत्वान् लिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूतिः जन्महेतुः गुणउत्कटत्वादिः धर्मः सुरभित्वादिः । तृतीयार्थतसिः । एतैरुपलक्षितान् वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते । एषामपि विवेको वेदाधीन इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्दहलोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोः रूपास्तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मादक्षरात्महान्मतो वै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यः पञ्चभूतानीति श्रुतेः । प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपि प्रसिद्धिर्वेदादेव प्रसूतिरुत्पत्तिरुक्ता गुणाः आकाशादीनां शब्दादयः कर्म आकाशस्यावकाशादिवायोः शरीरधारणादितेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेर्धारणादि । यद्वा प्रसूतिमात्रादि अन्नवृष्टस्य वैश्या माता विप्रः पितेत्यादि गुणाः सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि कर्म अग्निहोत्रादि तानि च ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकं गुणास्तेषां शब्दादिकाः कर्म तेषां व्यापारं इन्द्रियलक्षणादिकः एतैरुक्ताः शब्दादयो वेदादेव प्रसिध्यन्ति शब्दादीनां विविधाभेदाभोक्षधर्मेषु स्मर्यन्ते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिध्यन्ति । प्रसूतिर्जन्महेतुः गुणः उत्कृष्टत्वादिः धर्मः । सुरभित्वादिः । तृतीयार्थे तसिः ॥ ९८ ॥

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥ तस्मादेतत्परमन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मादेतत्परमन्ये सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यमुद्वयति तत्सूर्यो रश्मिर्भिवक्ष्यति तेनार्त्तिर्भवति ततो हवैनामुत्पत्तिस्थितिर्वैति हविर्जायत इति इहाप्युक्तम् ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इत्येवमादि । तस्मादेतत्परमन्ये पुरुषार्थकारणं यद्येवं कारणेन जन्तोरस्य धर्मानुशासनमेतस्मात्कारणात्तेषु यथा दर्शितोपपत्तिः । ननु च यद्यौपादानिकमर्थं किं तद्भेदयुक्तं लौकिकमर्थमिति उच्यते अनुष्ठानमस्य वैदिकं कार्यतुष्टत्वा-ल्लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् ततश्च वृष्ट्याद्युत्पत्तेरुत्कृत्वात् । वेदशास्त्रं वेदरूपं शास्त्रम् । यस्य जन्तोः साधनमपवर्गसाधनं परं ध्यानं ध्येयादिति तदेतस्माद्वेदादेव । मन्ये जाने ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यमुपसर्पति तत्सूर्यो रश्मिर्भिवर्षति तेनान्नं भवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायत इति ब्राह्मणं । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टपुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिमात्रस्य स्वर्गापवर्गयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह विभर्तीति । विभर्ति यागादिद्वारा पुष्पाति । अस्य स्वर्गापवर्गादेः । जन्तोरिति व्यधिकरणे षष्ठी । एतद्वेदाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । विभर्ति पुष्पाति होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः । तथाहि पूर्वमुक्तमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति अस्य जन्तो-र्यत्परसाधनं तदेतद्वेदशास्त्रं मन्य इत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सनातनं वेदशास्त्रं विभर्तिसः सर्वशास्त्राणि विभर्ति तस्मात्कारणादेतद्वेदशास्त्रं परं उत्कृष्टं मन्ये । यत् यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिस्तुतिरियं दण्डनेतावदण्डनायका ग्रामनगरयोः कृताकृतप्रेक्षणनियुक्ताः सेनाहस्त्यश्वरथपादातंतस्याः पतिः राज्यं मण्डलेश्वरत्वं सर्वलोकाधिपत्यं सार्वभौमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । सेनापत्यं राज्यं दण्डप्रणेतृत्वं सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशारूङ्ग एवार्हति १००

(४) राघवानन्दः । राजन्यबन्धुर्न राज्याधिकारी अपितु वेदविदेवेत्याह सैनेति । सैनापत्यं चतुरङ्गसेनाध्यक्षताम् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । यतएवमत आह सेनापत्यं च राज्यं चेति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदशास्त्रवित्सैनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजंदोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरात् ॥ १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । इयमपि पूर्ववत्स्पष्टापदयोजनाप्रसिद्धाश्वपदार्थाः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मजं निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथावृद्धोयिरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्येवंग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंत्वहितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स एव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृष्टान्तमाह यथेति । जातबलोवायुतृणाभ्याम् । ज्ञानाश्रित्युक्तेः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं वेदशास्त्रविदो गुणातिशय एव किन्तु दोषहानिरपीत्याह यथा जातबलोवह्निरिति ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इत्यावत् । तत्रेति व्युत्थाय व्युत्क्रमेणापि यथोक्तं विद्वेषणाच्चाप्युत्थाय ब्राह्मणादिभिक्षाचर्यमनुवेद्य व्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र तत्र गार्हस्थौपि । इहैव लोके तिष्ठन्वर्तमानो ब्रह्मभूयाय जीवन्मुक्त्या ब्रह्मभावाय समर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्म ब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीत ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं जीवन्मुक्तः स एवेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थतत्त्वज्ञोऽर्थतत्त्वाध्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मरूपसमर्थो भवति ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ॥ धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो

व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अज्ञामूर्खा अनधीयाना न पुनर्विद्वान्ग्रन्थमात्राभिधायिनस्तेभ्यो धारिण इत्येतदमत्या परतां पूर्वोक्तानां प्रयत्नतः ग्रन्थस्येति तत्रापि संबध्यते ग्रन्थस्य धारिण इति । श्रेष्ठमेतेषां जपप्रतिग्रहादिष्वधिकारान् । ज्ञानिनस्तु सर्वत्राधिकृता इति श्रेष्ठतरा ज्ञानपूर्वजपादयोऽनुशीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति । तदुक्तं यदेव विद्यया करोति श्रेष्ठ-योपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति अन्यवशानामनुष्ठातारो निर्वचिकित्साद्यानैतदन्यथेति शक्यते एतदपि स्तुत्यर्थमध्ययनमात्रेण वेदाः पुरुषाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थानैव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञेभ्योऽत्यन्ताज्ञेभ्यः ग्रन्थिनः वेदरूपग्रन्थनाभ्येतारः । धारिणस्तदर्थज्ञाः सन्तोत्यन्तमनुसरन्ति । ज्ञानिनः आत्मतत्त्वनिश्चयवन्तः । अध्यवसायिनः तदनुरूपचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठतीष्ठिनोविधानादीषदभ्ययनाअज्ञास्तेभ्योः समग्रग्रन्थाभ्येतारः श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठास्तेनग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्थाबोद्धव्याः धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरपर्युदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वमेव दृढयति अज्ञेभ्य इति । ग्रन्थिनः ग्रन्थमात्राभ्यासिनः । धारिणोभेधाविनः । ज्ञानिनः मीमांसापरिशीलनतोजातेन ज्ञानेन कर्मानुष्ठानिनः । व्यवसायिनः वेदान्तमीमांसाजनितज्ञानयोगिनः व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्युक्तेः ॥ कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इत्यत्रापि तथैवोक्तेः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञेभ्योऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः ग्रन्थिनोऽधीतविस्मृतवेदाः धारिणः पाठकारिणो ज्ञानिनो वेदार्थविदो व्यवसायरहिताः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः ग्रन्थाविद्यन्ते येषां ते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः । ग्रन्थिभ्यः ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधारिणः वराउत्कृष्टाः । धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः । ज्ञानिभ्यः अध्यवसायिनः विचारज्ञाः श्रेष्ठाः ॥ १०३ ॥

तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥ तपसा किल्बिषंहन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनैतद्दर्शयति सत्यामपि विद्यायां नाक्षीणपापस्य मोक्षः सत्यपि कर्मक्षयेनासत्यामात्मविद्यायां अतोयदुक्तं ते तु भावेन मुच्यन्त इति तदसत् अमृतमपुनरावृत्तिर्येयं बलानंदरूपता ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोयज्ञानशानादिकर्म विद्यात्मज्ञानम् । निःश्रेयसं मोक्षस्तत्करम् । तपसाऽनभिसंधिकृतेन कल्मषं ज्ञानप्रतिषेधकम् । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमामोति । तथाच श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तीर्त्वा भयंसह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते विद्यातोऽन्यदविद्याकर्म मृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं श्रुत्यर्थं एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वमाशङ्क्याह तप इति । तपोविद्या च निःश्रेयसकरमिति वाच्यमिति । यत्तत्सत्त्वं तत्र तपस आरादुपकारकत्वं । विद्यायाः कारणत्वमिति व्यवस्थां गृहाणेत्याह । तप इति । तपसः पापनाशकत्वं धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिसिद्धम् । अन्यथा न कर्मणान्प्रजयाधनेन त्यागेनेके अमृतत्वमानुः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्थाविद्यते यनाय इत्यादि श्रुतिशतविरोधः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । एवतावच्छेयस्कराणां मध्ये आत्मज्ञानं तपोवेदाभ्यासं च प्रधानमित्युक्तमिदानीं तेष्वप्यात्मज्ञानं तपश्च प्रधानमित्याह तपोविद्या च विप्रस्येति । विद्यात्मज्ञानं परमपितृत्वद्वारेण ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षं अश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षंचानुमानंच शास्त्रंच विविधागमम् ॥ त्रयंसुविदितंकार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थधर्मोवेदार्थस्तस्यशुद्धिर्विवरपूर्वकाशयनिराकरणेऽङ्गनिश्चित-
सिद्धांतव्यवस्थापनमतेतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चयेसतिभवाति । सुविदितेहि प्रत्यक्षेज्वालादिवैषम्येण प्रत्यभिज्ञायते शब्द-
नित्यत्वात्सिद्धिः यस्यतुसम्यक् नास्तिविवेकः सउभयोरविशेषेणप्रत्यक्षमध्यवसायःस्यात् ज्वालादिषुचानुमानेनोपरिदृष्टा-
शब्देऽपि तथासंभावयेत् तथा नित्यशब्दसमुदायात्मकोवेदःस्यात् । यस्यतुविहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्ग्रहणनि-
बन्धनोनास्त्यभिज्ञानोमन्यमानोज्वालाविदुषोभेदग्रहणनिबन्धनमिवसितविशितंविशेषेणज्वालाबाधेनशब्देबाधसंभावयति ए-
वमनुमानमपि सुविवेचितंनभारतादिप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च तेनशौर्यादिशास्त्रान्तेकर्मण्यतासिद्धिः । अनुविवेचितंननुमानं
सपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तिमन्वानोवेदेपिकर्तारंकल्पयेत् यदातुनिपुणमतिर्भवति तत्तत्प्रयोजकस्यस्मात्तत्प्रत्यक्ष-
णयातस्यकर्तृत्वत्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति । शास्त्रंच विविधागमंशास्त्रेविविधप्रतिषेधात्तस्यविविधोऽनेकप्र-
कारआगमोयत्रागम्यते स आगमः । बहुशास्त्रत्वाद्देदस्य श्रुतिस्मृतिभेदेनचविविधत्वमुक्तं सचायमर्थः त्वाध्यायविद्याक्षेपः
शुद्धभावेनोपदिष्टः सहिजिज्ञासाचनिश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यङ्निधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तंभवितुमर्हति । न-
हितच्छूद्रस्योच्छिष्टमितिशक्यंवक्तुं किंतेनतदुच्छिष्टमिति एवमादौसंदेहेतूच्छिष्टवचनंप्रमाणंकर्तव्यं यथायेशूद्रादयोविप्रां-
शास्त्रेषामयं धर्मसंदेहः शिष्टोपदिष्टमेवयुक्तंकर्तुं ततश्चन्यूनाधिकभावेन याकृताकल्पनासएवतत्रधर्मस्तेषामपितथोपदिशतां
नदोषः । यतआह सधर्मस्यादशंकितइति । अधर्मवृत्तेदोषधर्मेतुकापिचिकित्सा । तथागोत्रप्रवरसंदेहे कथंचनस्मृतिविच्छेदे ब्राह्म-
णवचनात् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्रचप्रवरसंदेहे सर्वेषांमानवेसंशयइत्युक्तं । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति तत्रचगोत्रसंशयाभावेकुतः
प्रवरसंशयः प्रतिगोत्रप्रवराणांभेदेनपठितत्वात् उपपद्यएवमेतद्गोत्रनामधेयं प्रवराश्चभिन्नानानागोत्राणि तत्रसत्यपि प्रवरनि-
श्चये योत्रसंदेहउत्पद्यते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानम् । अनुमानं लिङ्गजम् । शास्त्रं वेदरूपं शास्त्रं शब्दजम् । आगच्छ-
न्ति जायन्तइत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थाः तैर्नानाविधैः सहितं सुविदितं सम्यक्कर्केणनिर्णीतं तत्त्वम् । धर्मस्य शुद्धिः स-
म्यक्ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानंच धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रंच
वेदमूलंस्मृत्यादिरूपंनानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितंकर्तव्यंतदेवचप्रमाणत्रयमनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेभ्यानु-
मानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मादेः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुवदंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं
साधुमनस्तुष्याद्दि द्रव्यगुणब्राह्मण्यादि जात्यादिविषयकंवा अनुमानंपञ्चोमिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । सुखं धर्मे-
कनियतमित्यादि व्यवयवं पञ्चावयववां शास्त्रं हितोपदेष्टु वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं बौद्धवाक्येतरपुराणाद-
योर्विविधागमाः सहकारिणोयस्य तत् त्रयं प्रत्यक्षादि सुविदितंकार्यं मीमांसादिना प्रत्यक्षाभासशब्दाभासहेत्वाभासनिरा-
सेन त्वत्वविषयप्रतिष्ठितं कार्यम् । धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्माप्युपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । नैश्चयेसफलंकर्ममाह प्रत्यक्षमनुमानंचेति । विविधागमं बहुकर्तृकं सुविदितमवगतदोषबलाबल
म् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रत्यक्षानुमानंशास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसा त्रयंस्तुतरां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिर्वेदस्तत्रभवः आर्षो धर्मापदेशो यो वैदिको यस्तर्केणानुमानान्तरेण युक्त्या निरूपयति सधर्म-वेदेति पदयोजना तर्कऊहापोहान्तर्यसिद्धिः इदमत्रयुक्तमूहितुमिदमपोहितुं यदा सौर्यैकर्मणि निर्वापमन्त्रे देवस्य त्वासवितुः प्रस-वेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नयेत्वाजुष्टं निर्वपामीति प्रकृतितः प्रप्ते मन्त्रेऽग्निपदस्यार्थसमवायादपोहः सूर्यपदस्य च-क्षेपः । अयं तर्को न विरुध्यते वेदेन योऽप्येवं मन्यते । सौर्यैकर्मण्यग्नेर्देवतायाः अभावादर्थे न च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वादेकदेशोपशमे च मन्त्रत्वाभावात् कृत्स्नस्यैव मन्त्रस्य लोपः एष वेदार्थविरोधी तर्कः । यदुच्चारणेन मन्त्राणामयं विधिः अयमर्थवादः अस्यात्र तात्पर्य ईदृश्युपेक्षायदत्रैतच्च मीमांसातो ज्ञायतेऽतो धर्मशुद्ध्यर्थं मीमांसावेदनमेतेन चोदितम् । अन्येतु व्याचक्षते तर्केणेति तर्कप्रधानाग्र-थालौकिकप्रमाणस्वरूपेण परान्यायवैशेषिकलोकायतिका उच्यन्ते तत्र वेदविरुद्धानि बौद्धलोकायतिकनैर्ग्रथादीनि पर्यु-दस्यन्ते तानि वेदविरुद्धानि तत्र प्रमाणं वेदः कपिलकणादक्रियामविरथतानि ग्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणं तथा चाक्षपादसूत्रं भ्रम्यक्षानुमानोपमा शब्दाः प्रमाणानि वैशेषिका अपितद्वचनानामाग्रायप्रामाण्यमित्याहुः अतस्तानि शास्त्राणि श्रोतव्यानीति च । तथा च महाभारते भगवता कृष्णैर्ह्येवायनेन दर्शितं ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पबुद्धयः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा सू-क्ष्मार्थदर्शिनी ॥ अनुवाकहतेति तर्ककृतामप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया तयेदमपरमुत कश्चिन्ल्लोकायतिकान् ब्राह्मणा-न्मार्तः सेवते ॥ अनर्थकुशला ह्येते मूर्खाः पण्डितमानिन इति ॥ अनेनासत्तर्कश्रवणं प्रसिद्धपूर्वेण सत्तर्कानुज्ञानं तदेव तदिति किंचित् । वेदः प्रामाण्यं वेदस्याहुरीश्वरप्रणेतृकतया न च तस्यास्ति संभवः न च तस्मिन्पक्षे वेदः प्रमाणं तस्य ह्यसावीश्वरः समयोपस्थापक-एतेषु श्रूयमाणेषु प्रामाणिष्को विपरीतो भिनिवेशो जायते अतोऽसत्तर्का एव तेन च वैदिकस्य वाक्यावबोधे कस्यचिदप्युपयु-ज्यते । तथा च सांख्यः सप्तविशुद्धिः क्षयातिशययुक्त इत्याहुः अक्षपादैर्वापतदप्रामाण्यं मन्यते । तथा च याज्ञिकपूर्वपक्षे निर्धा-रितं यदपिकेनचित्पठतं कर्म मीमांसावेद्यं तर्कभाषाभ्यामेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते देवा अस्माद्लोकादमुं लोकमायं स्ता-नृषयोन्वीयुस्तान्मनुष्या अब्रुवन् कथमथो भविष्यामः एभ्यः सर्वकर्म ऋषयः प्रयच्छत तस्माद्यत् ब्राह्मण उक्तं वास्तर्कयत्यार्षमेव-तद्भवतीति श्रुतेरेषां यथोक्ततर्कपदार्थानुवादीनि ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव स्पष्टयति आर्षमिति । आर्षमृषिप्रणीतं स्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वे हेतुत्वम् । वेद एव शास्त्रं तदविरोधिना । अनुसंधत्ते वेदेन सह संघटयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिदृष्टत्वादा र्षवेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति सधर्मजानाति नतु मीमांसानभिज्ञः धर्मे करणं वेदी मीमांसा चेति कर्तव्यता स्थानीया । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ॥ धर्मे प्रमी-यमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इति कर्तव्यता भागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आर्षमिति । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा मुनिस्तदुक्तो वेदः । धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि । तर्केण मीमांसया पुराणन्यायमीमांसा इत्यादि मीमांसासंज्ञकस्तर्क इत्युक्तेः । अतएव ते सर्वे सर्वार्थेषु मीमांसये इति संगच्छते ।

अनुसंधत्ते विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोपक्रमादिना च संधत्ते । धर्मं ब्रह्मच वेदानिश्चिनोति । नेतरोबहिर्मुखइत्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । आर्षवेदपृषिभिःस्तुतत्वात्तथाचाह भगवान्वेदव्यासः ॥ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदासेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातास्वयंभुवाइति ॥ धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधो वेदशास्त्राविरोधः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः धर्मं वेद जानाति इतरः न ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणार्थादारातिशयोत्पत्त्यर्थः श्लोकोऽयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः । रहस्यंगुह्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतन्नैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम् ॥ १०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतन्निःश्रेयससाधनं कर्मनिःशेषेण यथावदुदितम् अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यंगोपनी-यमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । इदं तु शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यतात्पर्यकमित्याह नैःश्रेयसमिति । यथोदितं कर्मशेषतः साक्षात्परपरया वा नैःश्रेयसकरमेवेति । रहस्यमुपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चानाम्नातेषु कः संदेहः नोजानेनेह कथं स्यादिति चेत् यतो नैव तेषां तदुच्यते नेहेदृशमनाम्ना-तमभिप्रेतं किं तर्हि यत्सामान्यत आम्नातं विशेषतस्तु न ज्ञायते ननु च तत्रापि कः संदेहः सामान्यस्य विशेषमात्रापेक्षाद्येन केन-चित्सिद्धशास्त्रार्थयथाद्विराचमेदितिकुप्यस्यावरणादेयादिभेदेन भिन्नास्त्वप्सुताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थं स-सत्यं यत्र प्रतिषेधश्रुतेर्न च वैशेषिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टं यत्रेदमुपदिश्यते यदा शूद्रोच्छिष्टं किंचित्पात्रंतदशुद्धंतत्संपर्कादिशुचि त-स्मिन्नकृतेशुद्धेयदिकेन चिद्भुक्तं स्यात्तदा किंप्रायश्चित्तमिति संदेहः । न च द्वयमपि प्रशंसेव ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदानीं मनुक्तस्य ग्रन्थस्य सतत्त्वं रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते । अनाम्नातेषु विशेषत इति-चेद्भवेत्संशयः । शिष्टाः ब्राह्मणाः परिषद्भूताः ॥ १०८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समयधर्मोपदेशकत्वं बोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्म-णान्ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु वेदार्थस्यातीव दुरदगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु का गतिस्तत्राह अनाम्नातेति । ब्रूयुरयं धर्म-इति । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्करहितः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । तदेवरहस्यं प्रश्नपूर्वकं व्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेष्विति ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाम्नातेषु धर्मेषु अजातेषु सत्सु कथं स्यादिति भवेत् तत्राह यं धर्मं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः अशङ्कितः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतोऽयं वेदः सपरिवृंहणः ॥ ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । ननु चार्थकामेष्वसत्त्वानामित्यत्रोक्तानामेव शिष्टलक्षणादन्योपित-

स्यतत्रार्थ आशंकितोऽतो न तस्य लक्षणपरतैव । यच्च विशिष्टेनोक्तं शिष्टः पुनरकामात्मेति तत्र विद्वत्तया श्रुतत्वात् यत्र परिपूर्णत्वादधिगतोऽर्थतश्च विदितः परिवृंहणानि । तथा च भगवान्व्यासः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेदिति ॥ स्मृतयोप्येवंगृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामपि धर्मप्रवचनाधिकारात् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः प्रत्यक्षहेतवश्च प्रत्यक्षहेतवः हेतुशब्देन प्रत्यक्षादन्याभिधानमुच्यते । श्रुतः प्रत्यक्षो हेतुश्च तेषां श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः एतदुक्तं भवति यथा प्रत्यक्षं निर्विवादप्रामाण्यमेव तादृशीं श्रुतिमन्यन्ते । यान्यपि हेतून् तानि प्रमाणानि तेषु विश्वसन्ति श्रुतिमेव तर्कमन्यन्ते हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुतेः प्रत्यक्षशब्दः श्रौते प्रत्यये प्रत्यक्षतुल्यत्वात्प्राप्तः । स च हेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञानकारणं येषां त एव मुच्यन्ते ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शिष्टानेव लक्षयति धर्मेणेति । परिवृंहणं अङ्गधर्मशास्त्रपुराणादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्रोत्रप्रत्यक्षं तद्वेतवः अध्ययनसंप्रदायकर्तारः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिपठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । धर्मेण ब्रह्मचर्यादिना । अधिगतोऽधीतः । सपरिवृंहणः व्याकरणादि [संयुक्तः] । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानि हेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्ते येषां शिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवो गर्भाधानादिसंस्कारावा ते तथोक्ताः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । केपुनः शिष्टा इत्यपेक्षायामाह धर्मेणाधिगतो यैस्त्विति । सपरिवृंहण इतिहासपुराणसहितो येषां श्रवणं प्रत्यक्षं च धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैः धर्मेण धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः अधिगतः प्राप्तः सपरिवृंहणः शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यधर्मपरिकल्पयेत् ॥ च्यवरावापि वृत्तस्था तंधर्मन विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं मानवो धर्मो साङ्गो पाङ्गचिकित्सकः ॥ आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ११ ॥]*

(१) मेघातिथिः । दशावरेयस्या दशावराः यदि बहवो न संनिधीयन्ते दशावश्यं संनिधातव्यास्तदभावे च्यवराः वृत्तस्थेतियदुक्तमर्थकामेष्वसक्तानामिति तस्यैवायमनुवादः । न चैषा पुरुषसंख्यापितु गुणसंख्या तथा च वक्ष्यत्येकोपिवेदविदिति एकस्य यतो गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्यायानिर्देशः कृतः तानीदानीं परिषत्त्वहेतुः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशसंख्यात्यन्तापरुष्टा यत्र सा दशावरा । वेति च्यवरापेक्षया विकल्पः । एवं च्यवरा वृत्तस्था त्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यदि बहवः सन्तोऽवहितान भवन्ति तदा दशावरा च्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत्तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचाराय धर्मनिश्चिन्यात्तंधर्मत्वेन स्वीकुर्यान्निविसंवेदत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदितिज्ञापयन् ब्राह्मणसंख्यां विकल्पेनाह दशेति । दशब्राह्मणा अवरा न्यूनसंख्यावच्छेदका यस्यां सा तथा । एवं च्यवरापि । वृत्तस्थाः वृत्तं जीवनं तद्युक्ताः वृत्तकर्षणालोभादिना धर्मच्युतेः संभाव्यमानत्वात् । न विचालयेदप्रमाणतया फलाहेतुशङ्कया वा ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । कतीनांविशिष्टानामुक्तिः धर्मसंक्षये किंप्रमाणमित्यपेक्षायामाह दशावरावा परिषदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दशावरा दशभ्यः अवराभ्यूना सा परिषत् यंधर्मं परिकल्पयेत् चपुनः व्यवरा त्रिभ्यः अवरा बृत्तस्था त्वधर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणान्दर्शयति पुरुषप्रधानेपि निर्देशे गुणपरतैव विज्ञेया । पूर्वोक्ताच्चेतो विषाणी विरुद्धान् प्रतिबालधिः सा प्राव निति गोत्रे लिप्सामिति । यस्त्रैविद्यो वेदत्रयस्याभ्येता तदर्थस्य च वेदिता अनुमानादिकुशलस्तर्की अयमूहापोहबुद्धियुक्तः । ननु च नैवं विदेवेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तं सत्यं परोपदेशादपि कस्यचिद्वाचनावतीवेदनमात्रा संभवत्यपि अतश्च प्रत्ययेन विनावेदार्थग्रहणार्थहेतुकेन भातीत्युक्तं एतेन निर्मुक्तो व्याख्यातः । धर्मपाठको मन्वादि स्मृतिश्रुतिशास्त्राणामभ्येता । त्रयश्चाश्रमिणो ह्येते ह्यनुष्ठानपराकुशलतरधर्मेषु भवन्ति पूर्वो ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुरित्येके तस्य हि ग्रामप्रवेशो ना निषिद्धो गौतमेन चेयमानुषीपठिता ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस इति ॥ अन्यै त्वाहुः हिंसानुज्ञानास्तीति कथमसौ धर्माश्रयात्तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गतव्यम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्यइत्येकोपाध्यपेक्षमेकवचनं ऋग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रयइत्यन्वयः । हेतुकः अनुमानज्ञः । तर्की मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः । नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः । धर्मं भणयति धर्मभाणकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः । त्रयश्चाश्रमिणो ब्रतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वं परिव्राजकादन्ये । एतदभावे च व्यवराग्राह्याः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदत्रयसंबन्धशास्त्रात्रयाभ्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्ध्ययशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कविनिरुक्तज्ञो मानवादि धर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । परिषद्वयक्रमेण विवृणोति त्रैविद्यइति द्वाभ्याम् । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामानीति त्रयो विद्यास्तीति वेदत्रयशास्त्राभ्येतारः । हेतुकः तार्किकः हेतुः पञ्चावयवानुमानं तेनैव व्यवहरति । तर्की मीमांसकः । नैरुक्तः निरुक्तवेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम् । शिक्षाकल्पोध्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम् । धर्मपाठकः मन्वादि धर्मशास्त्राध्यायी । आश्रमिणः पूर्वं ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थश्चैकैकशः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । केपुनस्ते दशतानाह त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कीति । त्रिवेदी त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्ति वेति स त्रैविद्यः ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामवेदविदश्चेति त्रयइत्यर्थः । हेतुकः हेतुभिरर्थनिर्णयेकुशलः तर्की ऊहापोहसमर्थः नैरुक्तः निरुक्तविन्न धर्मपाठको धर्मशास्त्राध्यायी आश्रमिण इति प्रशंसार्थे प्रत्ययः । ब्रह्मचर्येण सम्यगनुष्ठितेन गार्हस्थ्येन वानप्रस्थेन त्रयोपीति एते दशपुरुषा दशावरा परिषदिति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामपाठकः हेतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः नैरुक्तः पदार्थनिरुक्ति कुशलः धर्मपाठकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः च पुनः पूर्वं त्रयः आश्रमिणः ब्रह्मचारिभृतयः एषा दशावरा परिषत् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्वेदं सामवेदविदेव च ॥ व्यवरापरिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थो ज्ञायते ते च सर्वे साधारणाः न हितत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायते ऽन्यस्य नित्यमर्थप्रकारोऽस्ति । अथ ऋग्वेदादीत्यादिकथं भेदोपपत्तिः तथा तत्र गृहसूत्रभेदेन वेदमुक्तम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाह ऋग्वेदविदिति । तद्विददर्थवित् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋग्यजुःसामवेदशास्त्रानां येऽभ्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं व्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवरात्रयः ऋग्वेदादिविदोऽवरायेषु धर्मानिर्णयकर्तृषु धर्मसंशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्यजुः सामवेदवित् ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वर्मयंव्यवस्येद्विजोत्तमः ॥ सविज्ञेयः परोधर्मोनाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवस्येनिश्चित्य कथयेदित्यर्थः । नाज्ञानांमूर्खाणां अयुतैरप्युदितः । उत्तरः प्रागेव व्याख्यायते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदत्रयार्थवित् । विचक्षणस्तर्ककुशलः । नत्वज्ञानां वेदहेत्वादिज्ञानशून्यानाम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । तदभावे एकोपीति । एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञोयं धर्मनिश्चिन्यात् प्रकृष्टो धर्मः संबोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः वेदविच्छब्देऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं स्मृतिपुराणमीसां सान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोपदेशविच्छेयः । तथा ॥ केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ तेन बहुस्मृतिज्ञोपि यदि सम्यक्प्रायश्चित्तादिधर्मजानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मोक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अतएव यमः ॥ एकोद्वौ वा त्रयोवापि यद्वयुर्धर्मपाठकाः ॥ सधर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवक्ता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह एक इति । व्यवस्येत् निश्चिन्यात् । अज्ञानामयुतैरुदितो धर्म इत्यन्वयः ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोपि वेदत्रयार्थवित् यं धर्मं व्यवस्येत् विचालयेत् स परोधर्मः अज्ञानामयुतैः यो धर्म उदितः सनकार्यः ॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥ सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अव्रतानामिति प्रागुक्त एवार्थोऽप्यतिरेकद्वारेण कथ्यते । व्रतिनो वेदाभ्यायिनः निश्चयं ब्रुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वाऽतएव न लघुपरिकल्पो गुणतुल्यवद्विकल्पते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुतैरित्युक्तं तत्स्पष्टयेति अव्रतानामिति । अव्रतानामचीर्णवेदव्रतानाम् । अमन्त्राणां मनधीतवेदानाम् । सहस्रशः सहस्रसंख्यया । परिषत्त्वं धर्मोपदेशकत्वम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां बहूनामपिमिलितानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतमन्त्रविहीनानां ब्रह्मबन्धूनां न परिषत्त्वमित्याह अव्रतानामतपस्विनां अमन्त्राणां विदहीनानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अव्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानां जातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषां मिलितानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

यंवदन्ति तमोभूनामूर्वाधर्ममतद्विदः ॥ तत्पापंशतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्तृणामविदुषां दोषकथनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोविपरीतज्ञानं उद्धृतास्तत्प्राप्ताः । मूर्खा अनधीतवेदाः । अतद्विदो धर्ममजानन्तः तद्धर्माभासकरणे यथोक्तधर्मपरित्यागेन यत्पापं तच्छतधा शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः । तद्वक्तृन् तद्धर्मान्वक्तृस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) कुहूकः । तमोगुणबहुलामूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषंप्रत्युपदिशन्ति तदीयंपापंशतगुणं भूत्वा वाचकान्वहून्भजेत ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं परिषत्त्वाभावोऽपि तु तन्निर्णीतमनर्थवहमित्याह यमिति । तमोभूतास्तमसाऽविवेकेनाभिभूताः । तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणं भूत्वा तद्वक्तृन्धर्मनिर्णयकर्तृननुगच्छति फलायेतिशेषः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमोभूताः विपरीतज्ञानंप्राप्ताः यंधर्मं वदन्ति तत्पापं शतधा शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वनिःश्रेयसकरंपरम् ॥ अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमांगतिम् ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिज्ञानधर्मोपसंहारः श्लोकोऽयं धर्मान्नोवक्तुमर्हसीतियत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्वं कथितमिति शारूपरिसमाप्तिमाह । ननु च परस्तादप्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं साचविधितः श्रूयते तत्र विधिविषये कश्चिदितिकथमुच्यते शास्त्रमुपसंक्षिप्यत इति वक्तुं करोति प्राय उपसंहारः । परस्ताच्च कर्मशेषात्त्वप्रधाना शुद्धैव विद्योपदेशत इति निविरोधः । सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलक्षणा विद्येत्युपसंख्ययाभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपच्युतः अत्यक्तोऽयम् ॥ ११६ ॥

(३) कुहूकः । एतन्निःश्रेयससाधकंप्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वयुष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमांगतिं स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मान्नोवक्तुमर्हसीतियत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं स्वीकृतं परमप्रकृतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह एतदिति । अस्मान्मनूक्तानित्यनैमित्तिकाद्धर्मादप्रच्युतोऽपरिश्रष्टः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव । तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन ॥ सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति ॥ आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्युक्तं तन्न प्रसूतव्यम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वोऽयुष्माकं परं नैःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातं सर्वं अभिहितं कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवलोकानां हितकाम्यया ॥ धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवान्मनुरिदं शास्त्रं सर्वलोकहिताय प्रोक्तवानिति शृगुः शिष्यानाह अनेनाधिकाराकांक्षानिवर्तते । गुह्यं दध्यत्वं तदपि मनुर्मापुपदिश्य प्रकाशयाचक्रे ममापि यथागमं भवतां प्रकटीकृतमतिनिकायाधिकाकांक्षा ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तोद्योतनादेवोमनुरुक्तप्रकारेणोदंसर्वधर्मस्य परमार्थशुश्रूषुषिष्येभ्यः अगोपनीयंलोकहितेच्छया ममेदंसर्वमुक्तवानिति श्रुगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य शास्त्रस्य स्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं स्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति । इदमन्वाख्यं परमस्मृत्यन्तरेभ्यः श्रुष्टं गुह्यमार्यसंरक्षणीयत्वाद्धर्मस्यवस्तु [तस्तु]' धर्मस्यानुष्ठीयमानस्येदमपरोक्षीभूतम् परमं परेण वेदान्तमानेन भीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वसर्वस्याधिष्ठानत्वे सति सर्वाविधिभूतं सर्वस्वत्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान् परं किंचित्साकाशासा परागतिरिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्यवस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति भगवदुक्तेश्च ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । अधीतधर्मशास्त्रस्यामपुरुषमूलत्वमाह एवं स भगवान्देवइति । एवं देवः स्वायम्भुवोमनुरनेनास्य ज्ञानातिशय उक्तः लोकानां हितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारणं नान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य परमं गुह्यं धर्मं स्मृतं मम इदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ॥ सर्वस्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वजगत्सदसद्रूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकं अथवा न्यः शशविषाणादिवत्तत्त्वानित्यभाकाशादिवत् सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनि व्यवस्थितमुपासीत । संदर्शनार्थस्य स्पष्टार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्तयोपासनया विज्ञायते । न हि सकृदर्शनेन साक्षात्कारः संभवति तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रं तत्रात्मध्यानायैतदुक्तं भवति श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति ध्यानपर्यन्तता संदर्शनेन दर्शनस्याप्यात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययान्तरितमुच्यते । अथवासामर्थ्यादभ्यासाक्षेपः यतः संस्कारकर्मणि च संस्कार्यैर्विशेषाधानेन संपन्नस्वार्थानि भवन्ति । यथा ब्रीहीनवहन्तीनि अश्रुतोपभ्यासतुषकणविप्रमोकफलेभ्यस्तत्संदर्शनेन हृदयार्थता स्यात् । तथा च कर्मविधित्वात् षष्ठिसंस्कारकर्मताहानिश्च । अतः संपश्येदिति ज्ञेयान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेकज्ञेयनिष्ठमनुब्रूयात् अत्रात्मनीति विवदन्ते कोयमात्मानाम यदि तावदयं विकरणक्षेत्रज्ञत उत्तरं विरुध्येत प्रशासितारं रुक्माभमिति । न हि कर्मत्वशरीरस्य मृत्योरुत्पत्तिः श्रूयते नैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गीद्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इति तस्मान्नेह प्रत्ययप्रमेय आत्मन्यपि संसारविधिः । अतो न्याकाचित्तस्य स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्या । किंचैवं सति पश्येदिति आदिना बाह्यात्मनामभ्याधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितो नामाभ्यात्ममुपसंहारः । शिष्येते च श्रौतमतोस्तरागः साधनतया कारणात्मना जितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते । ननु यः सर्वजगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तं सदा प्रत्यात्मनि संपश्येदिति तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम् । अन्येतु मन्यन्ते शरीरात्मन एवैतत्संनिवेशनं युक्तं तस्य हि श्रोतृसंनिवेशेन तद्वत्तायुक्ता तत्रोच्यते आत्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः यत्र स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्र किमन्यच्छक्यं न वक्तुमन्यदतः श्रोतृत्वज्ञानविधेः तानि च वाक्यानि प्रतिशास्त्रं सर्वोपनिषद्भ्यो वगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणामप्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेव ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य मिश्रैः कृत एव क्लेशः ॥ उक्तं च वाक्यपदीये न तदस्ति च तन्नाग्रीत्यादि ति ध्यवगम्यतां च शरीरावरकादवसातव्या । यदप्युक्तमसत्कथं दर्शयन्निति सचासच्चेत्ययमर्थः स्यात् सदिति विकारस्य ग्राम्यस्य निर्देशः असदिति प्रत्यक्षतैव सूक्ष्मतया क्षरावधारत्वात् । यदप्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति किमत्र संबन्धिसर्वस्य जगत्स्थित्युत्पत्तिविनाशानां तत्कारणतयोपपादित्वात् यश्चायं संनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः यावद्यत्किंचिद्देवदवभासते तत्सर्व-

मद्वैतिकत्वेप्रविलापयेत् । सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनोविरतिसामान्येहेतुर्विद्यतइति । समाहितः समाधिर्नामचित्तवृत्ति-
निरोधोपायोयोगशास्त्रादागमयितव्यइत्यर्थः । नाधर्मेकुरुतेमर्तिबुद्धिश्चेतसोनिश्चलताभावः तावदभ्यसेद्यावद्वादिभिश्चेतोनाप-
ह्नियेतअतश्चयावत्कश्चिद्भेदकत्वेप्रतिविलापयेत् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनि परमात्मनि स्थितं न ततोऽन्यत्र पश्येदित्यर्थः । सद्वर्तमानम् । असद्यलीकम् ।
समाहितोऽभ्यानस्थः । नाधर्मेमनःकुरुते रागद्वेषाभावात् ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुपसंख्यते महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृतमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह सर्वमिति ।
सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणोजानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमनाभ्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यस्मात्सर्वमा-
त्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावादधर्मे मनोऽनं कुरुते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवोपपादयतिअध्यारोपापवादाभ्यां सर्वमितिसप्तभिः । सर्वं सचित्कजगत् सत् स्थूलं
पृथिव्यादि असत् आकाशादि द्वेवावब्रह्मणोरुपेर्मूर्तैवामूर्तैवेति श्रुतेः । आत्मन्यध्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्न तु यो-
षित्यग्निवत्पश्येत् । हि अधर्मे धारणाद्धर्मो ब्रह्म तद्भिन्ने अनात्मनि मनोऽनं कुरुते आसक्तिं न कुर्यात् । अथवा अधा-
र्मिकोऽस्मीति न मन्येत धर्माधर्मयोस्तद्धेतोः कर्तृत्वादेरसत्त्वात् न साधुना कर्मणा वर्धते नोऽवासाधुना कनीयान् सर्वे पा-
प्मानोऽतो निवर्तन्ते । किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति श्रुतेश्च ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथ धर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरदरातिशयार्थं ज्ञानं तावत्पञ्च-
ति सर्वमात्मनिसंपश्येदिति । सदसत्कारणकार्यं शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनिसर्वमाकाशे वा युमिव स्थितं पश्ये-
दित्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मनइत्यनेन ज्ञानस्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं आत्मनि परमात्मनि संपश्येत् । सच्चासच्च समाहितः भ्यानस्थः ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्रयागादिक्रियाः स्वर्गादयो देवता आत्मत्वेन द्रष्टव्याः । यो यमग्निर्देवता अग्नेरियमन्यात्मैवा-
सौ नान्योऽग्निर्देवतास्तीति । तदप्युक्तं एकआत्मा बहुधा श्रूयतइति यत्र युक्त एक एवाहमात्मा देवतेति तथा इन्द्रमित्रवरुणमग्निमाहुः
एकं सद्भिर्बाहुधा वदन्ति बहु रूप परमात्मनोऽन्यां देवतां पश्यन्ति । सतां परादादित्यनेन कर्मो गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते किं-
तर्हि न तस्य देवतादिकृत्यमस्ति । आत्मतयैव सर्वसिद्धिः कथं नार्थात्मनि जनयत्येषामिति कर्मयोगे कर्मफलसंबन्धः स आ-
त्मा तेषां निष्पादयति नान्या देवतानतद्गुणकमिति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं भूतनिश्चयहेतुभूतामुपसंहारभावनामाह आत्मैवेति । सर्वदेवताभ्योन्यदपि अवस्थि-
तमभेदेन । यस्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचर-
मित्यनुचितयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात् परमात्मनः सर्वजगदात्म-
न्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थं । परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति । तथा च श्रुतिः एष ह्येव
साधु कर्मकारयति यमूर्ध्वनिनीषति एष ह्येवासाधु कर्मकारयति यमधो निनीषतीति ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कथंकर्तृत्वाद्यभावइतिचेदिन्द्रियगणस्य तदधिष्ठानदेवतागणस्यात्मन्यध्यस्ततया तन्मात्रत्वंयदातदाजीवस्यसुतरामकर्तृत्वादित्याह आत्मैवेति । एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । देवताशब्दोजगद्विवर्तपरः । अतएवाह सर्वमिति । अवस्थितमध्यस्तं चिदचित्तोर्वास्तवसंबन्धानिरूपणात् । जनयति अयस्कान्तमणिरिव स्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव [ध्यायतीवलेलायती] चेतिश्रुतेः । शरीरिणां स्थूलशरीरावच्छिन्नलिङ्गशरीरिणां ॥ विज्ञानयज्ञंतनुते ॥ कर्माणितनुतेपिचेतिश्रुतेः ॥ अन्वागत पुण्येनान्वागत पापेन असंगोक्षयंपुरुषः [केवलो] निर्गुणश्च न लिप्यते कर्मणा पापपंकेनेत्यात्मनोसंगत्वश्रुतेः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वादेवताआत्मैव सर्वदेवताः परमात्मनोविभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितंसर्वमात्मपरतन्त्रमित्यर्थः पारतन्त्र्यमेवोत्तरार्धेनोपपादितम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वादेवताः आत्मैव । सर्वमात्मनि अवस्थितम् । आत्मा परमात्मा एषां शरीरिणां जीवात्मनां कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति ॥ ११९ ॥

स्वसन्निवेशयेत्स्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥ पक्ति दृष्टयोः परंतेजः स्नेहेऽपोगांच मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशानियच्छेत् बाह्यमाकाशंतदेवतन्बाह्यंकिंचिदस्तीति । अनियतोवायुः तंसन्निवेशयेत् । चेष्टते स्पंदते तत्रकाचिच्छरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविहरणलक्षणायाश्चायंस्पर्शोवाय्वादिलक्षणस्तत्रवायुसंनिवेशयेत् । पक्तिर्जाठराग्रिकृता दृष्टिश्च कुशलोनिवेशयेत् सर्वतत्परंरक्षणमित्यात्मनावस्थितं स्नेहोमेदोमज्जादिरूपेसंनिवेशयेदिति वर्तते गां पृथिवीमूर्तिषुशरीरभागेषु एवंमहाभूतानामुपसंहारः इदानींदेवतानामाधानमुपसंहरिष्यते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्राप्यशक्तस्य स्वशरीरएव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहारभावनां सुकरां चित्तस्थैर्यसिध्यर्थमाह स्वमिति । स्वं बाह्यमाकाशं त्वदेहच्छिद्रेषु संनिवेशयेदेकीभूतंभावयेत् । चेष्टनः शरीरभूतोवायुः स्पर्शनः स्पर्शज्ञानहेतुस्वगिन्द्रियं अनिलोबाह्यः । पक्तिरन्लमाककारी वह्निः । दृष्टिश्चक्षुस्तेजः । परं बाह्यम् । स्नेहे स्निग्धत्वहेतौ शरीरजले । अपोबाह्याः । गां पृथ्वीम् । मूर्तिषु कठिनावयवेषु ॥ १२० ॥

(३) कुहू ऋः । इदानींवक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनांलयमाह स्वमिति । बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथाचेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं और्द्व्यचाक्षुषतेजसारेणिसूर्ययोःप्रकटंतेजः दैहिकात्पद्म बाह्याअपः बाह्याःपृथिव्यादयःशरीरपार्थिवभागेषु ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपमुक्त्वाऽपवादप्रकारमाह स्वमिति । स्वं सकार्यपञ्चीकृतमाकाशं निवेशयेत् संहरेत् । स्वेषु अपञ्चीकृताकाशतत्कार्यश्रोत्रियेन्द्रियेषु विषयग्रहणार्थमिन्द्रियंतत्संहारेण तेषामपि संहरणं भवतीतिभावः । एवमुत्तरत्र । एवमाकाशं संतृत्यानिलं बाह्यवायुं तस्मिन् । स्पर्शनंनत्वचिचेष्टनेआन्तराणवायौ । पक्तिदृष्ट्योः पचनप्रकाशद्वययुजि जाठराग्रौ चक्षुषि च तेजीनिवेशयेदित्यनुषज्यते । स्नेहे शरीरस्थे रसनायांजलमिव अपोबाह्याः । मूर्तिषु शरीरस्थपृथिव्यां गां बाह्यपृथिवीम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । अथयोगंमपञ्चयति खंसनिवेशयेत्वेष्टिति । खेषु श्रोत्रादिषु शरीररन्ध्रेषु खमाकाशाभिमानिनीदेवतासंनिवेशयेत्तदात्मकतयाध्यायेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्र निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनीदेवताइत्यवगन्तव्यं । चेष्टनस्पर्शनेपाणित्वगिन्द्रिययोःकर्मणी अनिलंवायुः । पक्तिर्जाठरोग्निस्तस्मिन्दष्टौचतेजःअग्निस्नेहे शरीरस्यस्निग्धत्वमूर्तिषुअस्थिषु गांभूमिम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । खं बाह्याकाशं त्वेषु देहछिद्रेषु संनिवेशयेत् । चेष्टनः शरीरवायुसंस्पर्शने ज्ञानहेतुःअनिलं । बाह्यपक्तिदृष्टोः अन्नपाककरीवद्विपरं चक्षुषोर्बाह्यं तेजः । स्नेहेः अपः । गां पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुंदिशः श्रोत्रे क्रान्तेविष्णुंबलेहरम् ॥ वाच्यग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । योयमिन्दुश्चन्द्रमास्तमनसिसंनिवेशयेत् नैषचन्द्रोगगनसंचारीकिंताहिममनसिव्यवस्थितः । आश्वदिशःश्रोत्रेन्द्रियशक्तौ । ततोविष्णुंयोयत्राल्पमतिक्रामतिविष्णुरेक्रान्तेकर्मणासंनिविष्टः । एवंचतेहरहनुरेतोद्रागप्युत्थानंसचेन्द्रियावकाशःकालारुतिरिन्द्रियकर्मेवतत् । यंयंवागग्नेरेवायमुत्सर्गोवाय्वाद्येर्मन्त्रैःपश्येत् । एवमध्यात्ममुपसंहृत्य सर्वपरमात्मनिपश्येत् । एवमात्मकोहेतुःपरमात्मनिष्यवस्थितोनाहंकश्चित्ततोभिन्नइति । एवमेषासर्वोपासनाकर्तव्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्दुश्चन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् । एवमुत्तरेष्वपि देवतोपसंहारेषु । क्रान्ते गमनहेतौचरणे । बले सामर्थ्ये हरमीश्वरम् । उत्सर्गे पाप्विन्द्रिये प्रजापतिं ब्रह्माणम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसिचन्द्रश्चोत्रेदिशः पादेन्द्रियेविष्णुम्बले हरंवागिन्द्रियेऽग्निपाप्विन्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् । एवमाध्यात्मिकभूतादिकलीनमेकत्वेनभावयित्वा योयमग्न्यादीनांदेहिकादिनियमोयच्च कर्मणांफलंप्रतिनियतंतत्सर्वपरमात्माधीनं । तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासनेगीस्तपयति । तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्थूलपृथिव्यादिपञ्चकस्य बाह्यस्य देहारम्भकेष्विन्द्रियपञ्चकेषु च लयमुक्त्वा इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवतालयमाह मनसीति । इन्द्रियानुग्राहकतया देवतासृष्टेस्तत्रैव लयः ॥ चन्द्रमामनसोजातश्चक्षुःसूर्योअजायतेतिश्रुतेः । क्रान्ते पादे । बले पाणौ हरिं इन्द्रं बलकर्माहिइन्द्रइतिश्रुतेः । हरमितिप्रमादपाठः । अहरमितिवा छेदेन हरतुल्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्यायइन्द्रः । उत्सर्गे पायौ मित्रं मित्राख्यं सूर्यं । प्रजने लिङ्गे प्रजापतिं दक्षम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । क्रान्ते पादे विष्णुंउपेन्द्रंहरिंइन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये उत्सर्गेगुदे प्रजनने मेढ्रे अत्र निवेशयेदित्यनुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनसिइन्दुं । दिशः श्रोत्रे । क्रान्ते विष्णुं । बले सामर्थ्ये हरं । वाचि अग्निं । मित्रं मित्रदैवतं उत्सर्गे । प्रजनने उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ रुक्माभंस्वमधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरम् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमेवाह प्रशासितारंनियंतारंसर्वेषांब्राह्मणादिशूद्रपर्यन्तानांयोयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिस्वभावनिश्चयोयच्चभित्त्यादीनामनिशमन्तःपरमोजःजगतभ्रमणप्रकाशनादिस्वव्यापारोयश्चकर्मणांफलंप्रतिनियमः ससर्वस्तस्मिन्नियंतारसति । यदुक्तमेतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गीत्यादिना तथातत्सूर्यस्तपतिचयावद्वर्षतिचंद्रमाभयादग्निश्चैवायुश्चमृत्युर्धावतिपञ्चमइति । अणीयांसमणोरपीति । यःकश्चिद्द्वारानिरतिशयवालाग्रशतभागादिस्तत्तेतृतीयांशपरिमाणकत्वमसुप्रतिपाद्यते ।

अस्थूलमंतश्चान्यादिसर्वधर्मप्रतिषेधात् किंताहिं कुशाग्र्यायाबुद्धेर्गम्यत्वात् एतदुक्तं भवति योनात्यन्तंकुशलो न च तदभ्यासेपरिष्वक्तः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमुपसंहारे भावनया मनस एकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्येयंतदाह प्रशासितारमिति । रुक्माभं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं त्वमे विषयाणां बाह्यानामात्मन्येवाध्यासादधिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारावच्छिन्नं । पुरुषं पुरिलिङ्गशरीरे निषण्णं जीवात्मानं परंपरमात्मनं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अणोरतिसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मं दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहंब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तदुपाधिद्वयपरित्यागेनैक्यं चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(३) कृच्छ्रकः । प्रशासितारं नियंतारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेः योयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनियमोयश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमोयश्च कर्मणां फलप्रतिनियतमेतत्सर्वपरमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासनेगार्गीत्याद्युपनिषदः तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावतिपञ्चमइति । तथा अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्यच ॥ भागोजीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ रुक्माभं यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदारूपं परमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णाभम् अतएव येषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयइत्यादिछान्दोग्योपनिषत् त्वमधीगम्यं दृष्टान्तोयम् त्वमधीसदृशज्ञानग्राह्यं तथा त्वमधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यतएवमात्मधीरपि । अतएव व्यासः ॥ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवंविधंपरात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मतां नयेदित्याह प्रेति ॥ योसावतीन्द्रियग्राहः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवावित्युपक्रमाधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनो निष्कृष्य विशिनष्टि प्रशासितारमिति । यत्तस्यैव प्रशासने गार्गीसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतइति श्रुतेः । अनेन स्वभावाभावप्रधानपरमाण्वादिव्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात् । अणीयांसं विष्णुत्वेपि निरवयवत्वात्सूक्ष्ममेतेन पृथिव्यादेः कारणत्वं निरस्तम् । रुक्माभं स्वप्रकाशं स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः । रुक्माभं स्वप्रकाशं तेन नैयायिकमतस्य निरासः । त्वमधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थनिर्विकल्पकधीग्राह्यमित्यनेन विज्ञानवादिमतं निरस्तं तेषां ग्राह्यग्राहकत्वाद्विज्ञानस्य । पुरुषं पूर्णं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् । एवं प्रकृतिरदृष्टं भूतान्येव वाजगत्कारणमिति सांख्यमीमांसकादिमतं निरस्तं । अतएव परं अविद्यातत्कार्ययोः अक्षरात्परतः परइति श्रुतेः । तमहंब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति श्रुतेः । ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तोव्यज्रयन्निदमित्युपक्रमे कीर्तितं ब्रह्म सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावर्तितइति मध्येपि परामृष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दिष्टमतउपक्रमादिभिस्तत्रैव शारूतात्पर्यमतः सर्वतच्छेषभूतमिति । तथा च श्रुतिः पुरुषान् परं किंचित्सा काशा सा परागीतिरिति ॥ १२२ ॥

(५) जन्दनः । एवमेताभिर्देवताभिर्न्यस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारं सर्वेषामिति । सर्वेषामन्तः प्रविश्य प्रशासितारमणीयांसमतिसूक्ष्मं त्वमधीगम्यं प्रपंचस्वमबुद्धिर्येषां ते त्वमधीयस्ते रगम्यं नेयं परं पुरुषं परमात्मानं विद्यात् अभ्यासेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रशासितारं नियन्तारं अणीयांसं अतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं तं परं पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

एतमेकेवदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चिद्यन्निरतिशयंवस्तु तदप्यसावेवेति तदुपासनमप्यस्योपासनमित्याह एतमिति । अग्निमुखत्वाद्देवानांतदुपलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालनलब्धातिशयः सर्वेषांबलजीवनस्पन्दनाद्यसाधारणकर्मातिशय-लब्धप्रकर्षः प्राणोऽयमेव । एषुच यत्र यत्र येषामतिप्रकर्षधीः ते तंतमेवैवंवदन्ति । यथा श्रुति इद्रं मित्रं वरुणमग्निमित्यादि । अत्रोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । अपरे तत्त्वविदः । ब्रह्म विभुः शाश्वतं नित्यमाकाशादेरपि । नित्यानित्य-ज्ञान्यएवंवदन्तीत्युक्तिरत्रोपासकोपलक्षणार्था । तमेव प्रपञ्चरूपेण निष्प्रपञ्चरूपेणचोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुड्डूकः । एतंच परमात्मानमग्नित्वेनैकेयाज्ञिकाउपासते तथा तमेकमग्निइत्यध्वर्यवउपासते । अन्ये पुनः स्रष्टृत्वात्स्रष्टृख्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वतइत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकंसच्चिदानन्दस्वरूपंपरमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तत्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वाएवोपासनाश्रुतिप्रसिद्धाभवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिनइत्याह एतमिति । एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमविद्यावशाच्चयीनिष्ठाअग्निं मन्यन्ते मनुं प्रजापतिमिति अन्ये धर्मं शास्त्रनिष्ठाः इन्द्र ईश्वरं नैयायिकाः । प्राणं हिरण्यगर्भमिति पातञ्जलाः । ब्रह्मेतिवेदान्तिनः । शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं अविद्यातत्कार्यरहिततथैकरूपेण वर्तमानं निष्क्रियं निष्कलं शान्तमिति श्रुतेः । शब्दमात्रेविप्रतिपत्तिरर्थस्त्वेकएवेति ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ननुअन्यादयोपिध्येयत्वेन श्रूयन्तेतत्कथंपरः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अत्राह एतमेकेवदन्त्य-ग्निमिति । एतदुक्तंभवति तन्मन्त्रेष्वाग्न्यादिशब्द प्रतिपाद्यः परः परः पुमानेव नान्यइति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रान्तराणि योजयितव्यानिनतुतदनुसारेण पुरुषसूक्तमित्युक्तं भवति । तदुक्तंमहाभारते मोक्षधर्मे ॥ इदंपुरुषसूक्तंहि सर्ववेदेषु पठ्यते । ऋतंचसत्यञ्चप्रख्यातमृषिसिंहेनचिन्तितमिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतं अग्निं एके वदन्ति । अन्ये मनुं प्रजापतिम् । एके इन्द्रं । अपरे प्राणं प्राणवायुं । अपरे शाश्वतं ब्रह्म ॥ १२३ ॥

एषसर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ॥ जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्यादिभूतैः । वृद्धिकार्यजनकत्वंस्थितिरितियावत् । संसारयति आमेयति ॥ १२४ ॥

(३) कुड्डूकः । एषआत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्मार्जित-कर्मापैक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवदसकृदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एषएवान्तर्यामिन्मनुभवतीत्याह एषइति पंचभिः अप्योमात्रादशार्धानामित्याद्युक्तेः मूर्तिभिः सच्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्य पटेषु तन्तुवत् जन्मवृद्धिक्षयैरुत्पत्तिस्थितिलयैः संसारयति । अनिशमावर्तयति नान्यो-तोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्तिमन्ता नान्योतोस्तिविज्ञातैषत आत्मान्तर्याम्यमृतइतिश्रुतेरिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । एषपरः पुरुषइति पंचभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषपुरुषः सर्वाणिभूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्य जन्मवृद्धिक्षयैः नित्यं चक्रवत् संसारयति वर्तयति ॥ १२४ ॥

एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ ससर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमंपुण्यमस्यशास्त्रस्य धारणात् । भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनंमहत् ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादृगनुचिन्तनफलमाह एवंयइति । सर्वभूतेष्वेकत्वेनात्मानं परमात्मानं प्रयत्नेन पश्यति ध्यायति । सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीशित्वादिगुणैरेत्य जीवन्मुक्तेः पञ्चदेहाधायककर्मापाये देहद्वयरूपोपाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) कुहूकः । इदानींमोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवंयः सर्वभूतैष्विति । सर्वभूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति सब्रह्मसाक्षात्कारात्परंश्रेष्ठपदं स्थानं ब्रह्मप्राप्नोति तत्रात्यन्तलीयते मुक्तोभवतोत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । [मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रदर्शयन् तत्रैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह एवंयइति । पदंपद्यते ज्ञानेनैवाप्यते पदंब्रह्मतद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः । आत्मना बुध्या अभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः] ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह एवंयः सर्वभूतैष्विति । आत्मना मनसा ब्रह्मपरंपुरुषम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनंब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ १२५ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभाष्यार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इत्येतन्मानवंशास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः ॥ भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्रामुयाद्भूतिम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवोदेवः सर्वशास्त्रार्थपारगः । तस्यास्य निर्गतं धर्मविचार्य बहुविस्तरम् ॥ २ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सदा शाश्वतम् ॥ ३ ॥] †

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तैषामनुसंहिता ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिः शास्त्रसमाप्तिमाह पठन्भवत्याचारवान् अन्योऽध्याहार्यआचारो यथापठितशास्त्रान्तरात्स्व-
नुष्ठानं एवंविधश्रेष्ठवतियथेष्टां देवतादिलक्षणांगतिंब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्राद्यवभासेन रागद्वेषक्षयमनुवदति । अ-
नेनचाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह ॥ नहि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वसंमतता भवति अंतश्चैतदुक्तं भव-
ति ॥ अहंमेतित्युक्तवाहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियततयानिरतिशयपरमानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तिः शास्त्र-
प्रदर्शिताभिप्रेतप्रतिनियमेन च फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं ॥ शुभं भवतु

(२) सर्वज्ञनारायणः । इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रक्रान्तस्योपसंहारः । मानवं मनुना प्रथमं प्राप्तं भृगुणाच प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

॥ एतस्मिन्भृगुभारतीविवरणे कैर्नामनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तत्राजनि । अस्माभिस्तु गुरुपदेश-विशदप्रज्ञाप्रकर्षस्फुरद्धेतुर्हेतुगमैर्नमानवगिरां सर्वोऽयमाविष्कृतः ॥ इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थनिबन्धे नैःश्रे-यसकर्मसंकीर्तननाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ॥ शिवप्रदमस्तु ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्त्यर्थ इति शब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन्विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्ज-नात्सदाचारवान्भवति यथाऽपेक्षितांच स्वर्गापवर्गादिरूपांगतिंप्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचः प्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरीस्तोक्तं वस्तुनिगूढमल्पवचनाद्गोविन्दराजोजगौ ॥ ग्रन्थेऽस्मिन् धरणाधर-स्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टमानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्रायोमुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुस्मृ-तेरर्थम् ॥ दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः समदर्शयुता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥ सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषांहिताय ॥ दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयान्ततोमे जगतामधीशः ॥ ३ ॥ इति वीरेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टविर-चितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

[(४) राघवानन्दः । एतच्छास्त्रस्य पठनफलं ज्ञापयन्नुपसंहरति इतीति । भृगुप्रोक्तमृषिभ्यो भृगुणैवपाठितं यथेष्टा-ख्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां वा धर्मविद्वत्सविच्च ॥ १२६ ॥]

इयंकृतिः सरस्वत्याः पदकंजसमर्पिता ॥ विदुषाचित्तकुमुदशशिनीवमनोरमा ॥ मन्वर्थचंद्रिकाज्ञेयाराघवानंदनिर्मिता ॥ करोतुविदुषांप्रीतिविस्तरश्चांतवर्जनात् ॥ इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्व-त्याविरचितमन्वर्थचंद्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इत्येतं मानवं शास्त्रमिति । यथेष्टांगतिमवाप्नुयाद्यथैषां फलमवाप्नोति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभारद्वाजगोत्रतिलकेन श्रीलक्ष्मणविचक्षणानुजैन नन्दनसूरिणा विरचिते मानवव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

* दश=शत (अ)

(१) राघ० २, न

प्रथमपरिशिष्टस्यानुक्रमणिका.

श्लोक संख्या.

मनु

वृद्धमनु

बृहन्मनु

१ धर्मावधिसारः	१	०	०
२ स्मृतिचन्द्रिका	३२	२८	०
३ दानहेमाद्रिः	११	५	०
४ व्रतहेमाद्रिः	१	०	०
५ आर्द्धहेमाद्रिः	३१	०	०
६ स्मृतिरत्नाकरः	५३	४	२
७ शुद्धकमलाकरः	१४	७	१
८ पराशरमाधवः	४७	८	४
९ निर्णयसिन्धुः	१६	१६	४
१० मिताक्षरायाज्ञवल्क्यस्मृतिटिका	१३	०	१
११ संस्कारकौस्तुभः	६	०	०
१२ प्रयोगरत्नम्	२	०	०
१३ विवादभङ्गार्णवः	१७	१	३
१४ व्यवहारतत्त्वम्	१	०	०
१५ दायक्रमसंग्रहः	२	०	०
१६ दायतत्त्वम्	२	०	०
१७ श्रीमद्भागवते श्रीधरस्वामिकृतटीकायाम्	१	०	०
१८ शङ्करविजयः	२	०	०
१९ संस्कारमयूखः	५	०	०
२० आचारमयूखः	८	०	०
२१ आर्द्धमयूखः	२	२	०
२२ व्यवहारमयूखः	२	१	०
२३ प्रायश्चित्तमयूखः	७	२	१

॥ श्री ॥

॥ मनुस्मृतिप्रथमपरिशिष्टम् ॥

(हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूक्तत्वेन स्वीकृतेषुवचनेषुयानिसंप्रत्युपलब्धमुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषुनोपलभ्यन्तेतान्यस्मिन्परिशिष्टे संकलितानि)

॥ धर्मान्वितसारः ॥

विवाहव्रतचूडासु मातायदिरजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःपरंकार्यमङ्गलमनुरब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

व्यवहारकाण्डम्

यत्क्षमोमर्षयत्यातैस्तेनत्वर्गेमहीयते ॥ यत्त्वैश्वर्यान्क्षमतेनरकंतेनगच्छति ॥ १ ॥

अथवरैःसाक्षिभिर्भाव्यौनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ २ ॥

स्वभावेनैवयद्व्युस्तद्वाहं व्यावहारिकं ॥ यतोयदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थतदपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

ऋत्विजःसमेवेतास्तुयथासत्रेनिमन्त्रिताः ॥ कुर्युर्यथार्हतःकर्मगृह्णीयुर्दक्षिणांतथा ॥ ४ ॥

विभागेतुर्कृतेकिंचित्सामान्यंयत्रदृश्यते ॥ नासौविभागोविज्ञेयःकर्तव्यःपुनरेवहि ॥ ५ ॥

विभागेयत्रसंदेहोदायादानांपरस्परं ॥ पुनर्विभागः कर्तव्यःपृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ६ ॥

आरंभकृत्सहायश्चदोषभाजौतदर्धतः ॥ ७ ॥

गायत्रीमातृसारोपिवनंविप्रःसुयत्नितः ॥ गायत्रीतश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ॥ ८ ॥

आसुराणांकुलेजाताजातिपूर्वपरिग्रहे ॥ तस्यादर्शनमात्रेणनिराशाःपितरोगताः ॥ ९ ॥

॥ आह्निकप्रकरणम् ॥

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्मलक्षणम् ॥ १० ॥

धर्मव्यतिक्रमोवैहिमहतांसाहसंतथा ॥ तदन्वीक्ष्यप्रयुञ्जानःसीदत्येवरजोबलः ॥ ११ ॥

यथैववेदाध्ययनंधर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अध्येतव्यंब्राह्मणेननियमंस्वर्गमिच्छया ॥ १२ ॥

पुत्रजन्मनियत्नेचतथासंक्रमणेरवेः ॥ राहोश्चदर्शनेस्नानंप्रश्नस्तनान्यथानिशि ॥ १३ ॥

पुराकल्पेकुमारीणांमौञ्जीबन्धनमिष्यते ॥ अभ्यापनंचवेदानांसावित्रीवचनंतथा ॥ १४ ॥

पितापितृव्योभ्रातावाचैनामध्यापयेत्पुरः ॥ स्वगृहेचैवकन्यायाभैक्षचर्याविधीयते ॥ १५ ॥

वर्जयेदजिनंदण्डंजटाधारणमेवच ॥ १६ ॥

समतिक्रान्तकालाच्चपतिताःसर्वएवते ॥ नैवावधिपूर्ताविदापद्यपिचर्हिचित् ॥ १७ ॥

हस्तदन्तानुयाभिक्षालवणंव्यञ्जनानिच भुक्त्वाहशुचितांयातिदातास्वर्गंनगच्छति ॥ १८ ॥

(१) निर्णयसिन्धुः

(५) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः । (११) स्मृतिरत्नाकरः ।

(३) पराशरमाधवः ।

(६) पराशरमाधवः

(१४) आभरकोशटीकायां पराशरमा-

(४) पराशरमाधवः

(८) श्राद्धहेमाद्रिः

धवेयमइत्युक्तम् ।

सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितं ॥ नान्तराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १९ ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणांवेदःचक्षुःसनातनः ॥ २० ॥
 दशानांतुसहस्राणायुक्तानांधुर्यवाहिनां ॥ सुपात्रेविनियुक्तानांकन्याविद्याचतत्समम् ॥ २१ ॥
 शक्तध्वजनिपातेचउल्कापातेतथैवच ॥ अनध्यायस्त्रिरात्रंतुभूमिकम्पेतथैवच ॥ २२ ॥
 सामर्थ्ययनेऋग्यजुषिनाधीयीतकदाचन ॥ २३ ॥
 अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टधर्ममप्याचरेन्नतु ॥ २४ ॥
 नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतोब्राह्मणस्यवा ॥ यत्कन्याविधिवद्दत्त्वाफलमामोतिमानवः ॥ २५ ॥
 कन्याद्वादशवर्षेयानप्रदत्तागृहेवसेत् ॥ भूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्स्वयम् ॥ २६ ॥
 नष्टेमृतेप्रव्रजितेक्लीबेचपतितेपतौ ॥ पञ्चत्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते ॥ २७ ॥
 अलाभेदेवखातानांसरसांसरितांतथा ॥ उद्धृत्यचतुरांषण्डान्पारक्येस्नानमाचरेत् ॥ २८ ॥
 अग्निवत्कपिलासत्रोराजाभिर्भूमहोदधिः ॥ दृष्टमात्रापुनन्त्येतत्स्मात्पश्येतनित्यशः ॥ २९ ॥
 तृणंवायदिवाकाष्ठं पुष्पंवायदिवाफलं ॥ अनापृष्टन्तुगृहानोहस्तच्छेदनमर्हति ॥ ३० ॥
 समर्घपण्यमाहृत्यमहार्घयःप्रयच्छति ॥ सवैवाधुर्षिकोनामयश्चबुध्याप्रयोजयते ॥ ३१ ॥
 ग्रासमात्रीभवेद्विक्षाअग्रं ग्रासचतुष्टयं ॥ अग्रंचतुर्गणीकृत्यहंतकारोविधीयते ॥ ३२ ॥

दानहेमाद्रिः ॥

इष्टेयज्ञेयदीयतेदक्षिणादितदैष्टिकम् ॥ बहिर्वेदिचयद्दानं दीयतेतद्विपौर्तिकम् ॥ १ ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकामेनतथापापोपशान्तये ॥ मुमुक्षुणाचदातव्यंब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥ २ ॥
 येव्यपेताःस्वकर्मभ्यःपरिण्डोपजीविनः ॥ द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्तितांश्चशूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
 अव्रतात्पुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनः ॥ तं ग्रामं दण्डयेद्राजाचौरभक्तप्रदोहिसः ॥ ४ ॥
 पात्रभूतोहियोविप्रःप्रतिगृह्यप्रतिग्रहम् ॥ असत्सुविनियुञ्जीततस्यदेयंनार्कचन ॥ ५ ॥
 संचयंकुरुतेयश्चप्रतिगृह्यसमंततः ॥ धर्मार्थिनोपयुक्तेयोनंतं तस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
 नकुर्यात्कस्यचित्पीडांकर्मणामनसागिरा ॥ आचरन्निषेकन्तु कर्माण्यप्यन्यथाचरन् ॥ ७ ॥
 सन्ध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदन्तधावने ॥ पितृकार्येचदैवेचतथामूत्रपुरीषयोः ॥ ८ ॥
 गुरुणांसन्निधौदानेयोगेचैवविशेषतः ॥ एषुमौनंसमातिष्ठन्त्वंगमोतिमानवः ॥ ९ ॥
 विष्णुः पराशरोदक्षः संवर्तव्यासहारिताः ॥ शातातपोवसिष्ठश्चयमापस्तंबगौतमाः ॥ १० ॥
 दवलेःशङ्खलिखितौभरद्वाजोशनोत्रयः ॥ शौनकोयाज्ञवल्क्यश्चदशाष्टौस्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

॥ व्रतहेमाद्रिः ॥

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनियहः ॥ निषिद्धसेवनंनित्यंवर्जनीयंप्रयत्नतः ॥ १ ॥

-
- (१९) पराशरमाधवः । आचारमयूखः (२८) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । (५) पराशरमाधवः
 (२४) मिताक्षरा । (२९) पराशरमाधवः । (६) पराशरमाधवः
 (२७) पराशरमाधवः (३२) पराशरमाधवः । आचारमयूखः

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसं ॥ दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ १ ॥
 अलाभे भिन्नकालानां नान्दी श्राद्धत्रयं ब्रुधः ॥ पूर्वद्युर्वैपकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ २ ॥
 एकपिण्डकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३ ॥
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सरूपानलभते सुतान् ॥ कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु त्रिदिनम् ॥ ४ ॥
 पशून् क्षुद्रांश्च तु र्थ्यान्तु पंचम्यां शोभनान् सुतान् ॥ षष्ठ्यां दूतं कृषिचापिसप्तम्यां लभते नरः ॥ ५ ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ॥ नवम्यामेकखुरकं दशम्यां द्विखुरांस्तथा ॥ ६ ॥
 एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ ७ ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ॥ प्रीयन्ते पितरश्चास्य येशस्त्रेण हतारणे ॥ ८ ॥
 पक्षत्यादि विनिर्दिष्टान्विपुला न्मनसः प्रियाः ॥ श्राद्धदः पंचदश्यां तु सर्वान् कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥
 सर्ववायदिवाप्यर्थपादं वायदिवाक्षरं ॥ सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 नानुग्राह्यो भवति न वणिग्गुशीलवः ॥ न शूद्रवेषणं कुर्वन् स्तेयो न चिकित्सकः ॥ ११ ॥
 परपूर्वापतिधीरावदन्ति दधिषूपतिः ॥ द्विजोऽपे दधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुंबिनी ॥ १२ ॥
 यस्तयोरन्मम श्रातिसकुण्डाच्यवते द्विजः ॥ १३ ॥
 अतिथिपूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा तदष्टमानसं ॥ सवृषंगो शतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥ १४ ॥
 येषामन्त्रं च नातिथिर्विप्राणां ब्रजते गृहात् ॥ ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥
 किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरं ॥ श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ १६ ॥
 अनर्हते यद्दत्ति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हान् भिज्ज्ञानात्सोपि धर्मादहीयते ॥ १७ ॥
 परिच्युतेऽवस्थानान्निगन्ते वतच्छुचिः ॥ १८ ॥
 निमज्ज्य विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ॥ प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतम् ॥ १९ ॥
 अभ्युष्णं सर्वमन्त्रं स्याद्भुञ्जीरंश्चैव वाग्यतः ॥ नवद्विजातयो ब्रूयुर्दाना पृष्टाहविर्गुणान् ॥ २० ॥
 उपासनाग्रौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञान् पत्तिश्च यच्चान्यदृह्यकृत्यकम् ॥ २१ ॥
 बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये वैकाग्रय एव च ॥ तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ २२ ॥
 पूर्वाह्णैर्वैदिकं श्राद्धमपराह्णैः पार्वणम् ॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २३ ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तृतीयेऽशेनाति सन्ध्यासमीपतः ॥ २४ ॥
 यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कर्त्तव्यं भोजितः ॥ न तस्य पितरो देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ २५ ॥
 अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ॥ स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्याविधीयते ॥ २६ ॥
 अपि शाकं पचानस्य शिलां ज्जलेनापि जीवतः ॥ स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ २७ ॥

यस्यमित्रप्रधानानिश्चाद्धानिचहवींषिच ॥ पितृषुदेवयज्ञेषुदातास्वर्गनगच्छति ॥ २८ ॥
 आद्धेनयःकुरुतेसंगतानिदेवयानेनपथासयाति ॥ विनिर्मुक्तं पिप्पलंबन्धतोवास्वर्गलोकाद्वाश्रयतिश्चाद्धमित्रः ॥ २९ ॥
 यत्रोषितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ ३० ॥
 यस्तु भक्षयते मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ सलोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥ ३१ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराड्ध्वज इवोत्थितः ॥ चरितानि च पापानि बैडालं नाम तं विदुः ॥ १ ॥
 रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ॥ कैवर्तमेदं भिल्लाश्च समैतेऽन्त्यजजातयः ॥ २ ॥
 आत्मानं धर्मरुतं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ॥ लोभाद्यः पितरौ मोहात्सकदर्प इति स्मृतः ॥ ३ ॥
 यो र्थार्थमां द्विजेदद्यात्पटे चैव विधानतः ॥ अध्याये च धनं प्राहुर्वेदविभावकं बुधाः ॥ ४ ॥
 प्रख्यापनं नाध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ॥ याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥ ५ ॥
 स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगो द्विजाः ॥ विज्ञेयो धार्मिको देशो स्तेच्छे देशस्ततः परः ॥ ६ ॥
 निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥ प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकं ॥ ७ ॥
 संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तं कामवर्जनम् ॥ विधिवत्कर्मकर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ ८ ॥
 न देहि नायतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ तस्मादा मरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ९ ॥
 अर्थकामेष्वसत्कानां धर्मे ज्ञानं विधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ॥ १० ॥
 हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ॥ अपश्यन् नन्धकोदग्धः पश्यन् पिचपङ्कुकः ॥ ११ ॥
 नान्यचित्तश्चिरं तिष्ठेन्स्पृशेत्पाणिना शिरः ॥ न ब्रूयान् न दिशः पश्येद्विष्णुमूर्त्तौ त्सर्जने बुधः ॥ १२ ॥
 परस्य शोणितस्पर्शे रेतो विष्णुमूत्रजे तथा ॥ चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ १३ ॥
 दन्तवद्दन्तलप्रेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्न तु ॥ परिच्युतेष्ववस्थानानि गरे नैव तच्छुचिः ॥ १४ ॥
 त्रीन्पिण्डानथ वोद्धृत्य स्नायादापस्नुना सदा ॥ अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाप्यादिके तथा ॥ १५ ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १६ ॥
 नातुरो नारुणकरन्ताक्तान्ते च न भस्तले ॥ न परां भसिनाल्पे च नाशिरस्कः कथंचन ॥ १७ ॥
 गते देशान्तरं पत्यौ गन्धमाल्याञ्जनानि च ॥ दन्तकाष्ठं च तांबूलं बर्जयेद्वनितासती ॥ १८ ॥
 आराध्य देवमाराध्य बन्धून्प्यनुसृत्य च ॥ मुक्ताव्याधौ च न स्नायात्तैलेनापि निशास्वपि ॥ १९ ॥
 राहुदर्शनं संक्रान्तिविवाहात्त्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकं कार्यं निशिकाम्यव्रतेषु च ॥ २० ॥
 पुच्छे बिडालं कंसपृष्ठास्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥ भोजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहृतः ॥ २१ ॥
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च स्नात्वा न्तो वाग्यतः शुचिः ॥ तिथिवारादिकं श्रुत्वा सुसंकल्प्य यथाविधि ॥ २२ ॥
 नोपतिष्ठेत्तयः पूर्वामुपास्तेन च पश्चिमाम् ॥ स शुद्धवद्बहिष्कार्यः सर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ २३ ॥
 यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषकुलम् ॥ कन्यादानं न मस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ २४ ॥

एवंसन्ध्यामुपास्याथपितरावग्रजान्गुरुन् ॥ त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्चपार्श्वस्थानमिवादयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निहोत्रस्यशुश्रूषासन्ध्योपासनमेवच ॥ कार्यपत्न्याप्रतिदिनंबलिकर्मचनैत्यकम् ॥ २६ ॥
 मुख्यकालेव्यतिक्रान्तेगौणकालेतथाचरेत् ॥ २७ ॥
 आत्मशाखांपरित्यज्यपरशाखासुवर्तते ॥ नजातुपरशाखोक्तंबुधःकर्मसमाचरेत् ॥ २८ ॥
 समूलश्चभवेद्दर्भःपितृणांयज्ञकर्मणि ॥ मूलेनलोकाञ्जयतिशक्रस्यचमहात्मनः ॥ २९ ॥
 मातापितागुरुभ्राताप्रजादीनःसमाश्रितः ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निःपोष्यवर्गाउदाहृताः ॥ ३० ॥
 द्विजातिभ्योयथालिप्सेत्प्रकृष्टेभ्योविशेषतः ॥ अपिवाजातिमात्रेभ्योनतुशूद्रात्कथंचन ॥ ३१ ॥
 उत्कृष्टंवापरुष्टंवातयोःकर्मनविद्यते ॥ मध्यमेकर्मणीहित्वासर्वसाधारणेहिते ॥ ३२ ॥
 चणकब्रीहिगोधूमयवानांमुद्गमाषयोः ॥ अनिषिद्धोग्रहीतव्योमुष्टिरेकोध्वनिर्जितैः ॥ ३३ ॥
 त्रीण्याहुतिदानानिगावःपृथ्वीसरस्वती ॥ अतिदानंहिदानानांनस्तिदानंततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥
 ज्ञानमत्तस्ययोदद्याद्विदशास्त्रसमुद्भवम् ॥ अपिदेवास्तमर्चन्तिभर्गब्रह्मदिवाकराः ॥ ३५ ॥
 पूर्वजन्मकृतंपापंव्याधिरूपेणबाधते ॥ तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
 यत्तज्ज्ञात्वाद्विजोधर्मेपापनैवसमाचरेत् ॥ ३७ ॥
 गुरुणामध्यधिकेषोवेदनिन्दासुहृद्वधः ॥ ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यचनाशनम् ॥ ३८ ॥
 तैलभेषजपानेतुऔषधार्थंप्रकल्पयेत् ॥ विषतैलेनगर्भाणांपुत्रतेनास्तिपातकम् ॥ ३९ ॥
 अतिबालामतिक्रुशामतिवृद्धामरोगिणीम् ॥ हत्वापूर्वविधानेनचरेच्चान्द्रायणंद्विजः ॥ ४० ॥
 एकवर्षेहतेवत्सेरुद्धपादोविधीयते ॥ अबुद्धिपूर्ववेशःस्यात्प्रभृतेनास्तिपातकम् ॥ ४१ ॥
 अग्निविद्युद्विपन्नानांप्रभृतेनास्तिपातकं ॥ यच्चित्तंगोचिकित्सार्थमूढगर्भातिपातने ॥ ४२ ॥
 यत्नेकृतेविपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ गवाचपर्वतारोहेनदीतीरेतथैवच ॥ ४३ ॥
 प्रायश्चित्तंप्रकुर्वन्तिद्विजावेदपरायणाः ॥ ४४ ॥
 द्विजातीनामयंदेहोर्नभोगायप्रकल्पते ॥ इहंक्लेशायमहतेप्रेत्यानन्तमुखायच ॥ ४५ ॥
 यदातूपघातोच्छिष्टानियानिच ॥ शुध्यन्तिदशभिःक्षारैःश्वकाकोपहतानिच ॥ ४६ ॥
 बालैरनुमनुक्रान्तंनित्यंमेभ्यमितिस्थितिः ॥ ४७ ॥
 आपोहिष्ठादिमत्त्रेणमार्जयित्वायथाविधि ॥ आपःपुनन्तुमत्त्रेणजलेपीत्वासमाहितः ॥ ४८ ॥
 सुरभिमत्यासहालिङ्गैर्मार्जयित्वाध्यमुत्क्षिपेत् ॥ द्वौपादौसंपुटौकृत्वापाणिभ्यांपूरयेज्जलम् ॥ ४९ ॥
 रवैरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरुर्ध्वंसन्ध्ययोःक्षिपेत् ॥ ५० ॥
 आर्द्रवासस्तुयःकुर्याज्जपहोमौप्रतिग्रहम् ॥ तत्सर्वंनिष्कलंविद्यादित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 धान्याःखादेनतुदिवादधिसक्तूंस्तथानिशि ॥ सर्वंचतिलसंबन्धनाद्यादस्तमयंप्रति ॥ ५२ ॥
 तिलाद्रदधिमिश्राणांतिलशाकानिनिस्वदन् ॥ ५३ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

जपस्तपस्तोयसेवाप्रज्यामत्त्रसाधनम् ॥ देवतासाधनंचैवस्त्रीशूद्रपतनानिषट् ॥ १ ॥
 गृह्याग्नौतुपचेदन्लौकिकेवापिनित्यशः ॥ यस्मिन्नग्नौपचेदन्तस्मिन्होमोविधीयते ॥ २ ॥
 वैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादहंयहम् ॥ ३ ॥
 द्विजस्यमरणेशमविशुध्यतिदिनत्रयात् ॥ ४ ॥
 विप्रःशुध्यत्यपःस्पृष्टाक्षत्रियोवाहनायुधे ॥ वैश्यःप्रतोदरश्मीन्वायष्टिशूद्रःकृतक्रियः ॥ ५ ॥
 तस्माद्यत्नेनरक्ष्यास्ताभर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 ग्राम्यधर्मेचपत्न्यांचपरिग्राहस्यरक्षणे ॥ ७ ॥
 पत्यौजीवतियानारीउपोष्यव्रतचारिणी ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छति ॥ ८ ॥
 भर्तादैवंगुरुर्भर्ताधर्मतीर्थव्रतानिच ॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्यपतिमेकंसमाचरेत् ॥ ९ ॥
 भुङ्क्तेभुक्तेपतौयातुत्वासीनाचापिवासिते ॥ विनिद्रितेविनिद्रातिसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता ॥ १० ॥
 स्त्रियाःश्रुतौवाशास्त्रेवाप्रज्यानाभिधीयते ॥ प्रजाहितस्याःस्वोधर्मःसवर्णादितिधारणा ॥ ११ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ दिवंगतानिविप्राणामकृत्वाकुलसंततिम् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःस्त्रावधेरूर्ध्वमद्वतः ॥ अकृतोपनयासर्वेवृषलाएवतेस्मृताः ॥ १३ ॥
 प्रायश्चित्तांचिकित्सांचज्योतिषधर्मनिर्णयम् ॥ दिनाशास्त्रेणयोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १४ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

प्रजापतिर्ह्यस्मिन्कालेराज्यमभूभुजत् ॥ धर्मेकतानाःपुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
 तदानव्यवहारोऽभूदद्वेषोनापिमात्सरः ॥ नष्टेधर्मेमनुष्येषुव्यवहारःप्रवर्तते ॥ २ ॥
 द्विजान्विहायसंपश्येत्कार्याणिवृषलैःसह ॥ तस्यप्रक्षुभितंराष्ट्रंबलंकोशंचनश्यति ॥ ३ ॥
 संदिग्धेषुतुकार्येषुद्वयोर्विविदमानयोः ॥ दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्योव्यक्तदर्शनम् ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणावामनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ॥ शिरोवासर्वगान्त्राणांधर्माणांसत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 सत्यमेवपरंदानंसत्यमेवपरंतपः ॥ सत्यमेवपरोधर्मोलोकोत्तरमितिस्थितिः ॥ ६ ॥
 सत्येदेवाःसमुद्दिष्टामनुष्यास्त्वनृतंस्मृतं ॥ इहैवतस्येदेवत्वंयस्यसत्येस्थितामतिः ॥ ७ ॥
 नास्ति सत्यात्परोधर्मोनानृतात्प्रातकंपरम् ॥ साक्षिधर्मेविशेषेणसत्यमेववेदेनसः ॥ ८ ॥
 ऋत्विक्पुरोहितामात्याःपुत्राःसंबन्धिबान्धवाः ॥ धर्माद्विचलितादण्ड्यानिर्वास्थाराजभिःपुरात ॥ ९ ॥
 ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्ममयच्छति ॥ राज्ञादापयितव्यःस्याद्रहीत्वाद्विगुणंततः ॥ १० ॥
 द्रव्यमत्त्वामिविक्रीतंमूल्याराज्ञेनिवेदितं ॥ तत्रविद्यतेदोषो नस्यात्तदुपविक्रमात् ॥ ११ ॥
 आर्त्तस्यकुर्यात्सच्छंसन्यथाभाषितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापिकालस्यतल्लभेतेवचेतनाम् ॥ १२ ॥
 तएवदण्डपारुष्येव्याप्यादण्डायथाक्रमं ॥ १३ ॥

यःकुमारीमेषपशून्क्रक्षांश्चवृषभंतथा ॥ वाहयेत्साहसपूर्णप्रामुयादुत्तमंवधे ॥ १४ ॥
 महापापोपवक्त्रारोमहापातकशंसकाः ॥ आमध्यमोत्तमादण्ड्यादद्युस्तेचयथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 मध्यमोजातिपूगानांप्रथमोग्रामदेशयोः ॥ १६ ॥
 अन्त्याभिगमनेत्वङ्ग्याकबन्धेनप्रवासयेत् ॥ शूद्रस्तथाङ्ग्यएवस्यादण्ड्यःस्याद्रमनेवधः ॥ १७ ॥
 अयोनौगच्छतोयेषांपुरुषंवापिमोहतः ॥ चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितोहिसः ॥ १८ ॥
 यःकारणंपुरस्कृत्यव्रतचर्यानिषेवते ॥ पापव्रतेनसंल्लाद्यवैडालंनामतद्रतम् ॥ १९ ॥
 सहस्रगुणितंदानंभवेदत्तंयुगादिषु ॥ कर्मश्राद्धादिकंचैवतथामन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
 वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्त्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्येतुयमतर्पणम् ॥ कृष्णांगारचतुर्दश्यामपिकार्येतथैववा ॥ २२ ॥
 यमावधर्मराजायमृत्यवेचान्तकायच ॥ वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच ॥ २३ ॥
 औदुंबरायदग्नायनीलायपरमेष्ठिने ॥ वृकोदरायचित्रायचित्रगुमायतेनमः ॥ २४ ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहेनाद्यादद्यात्सात्वाविमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगतयोर्दद्यात्सात्वापरेहनि ॥ २५ ॥
 उपस्थानेचयत्प्रोक्तंभिक्षार्थं ब्राह्मणेनहि ॥ तात्कालिकमितिल्यातंतदत्तव्यंमुमुक्षुणा ॥ २६ ॥
 सिद्धमन्नंभक्तजनैरानीतंयन्मठंप्रति ॥ उपपन्नंदित्याहुर्मुनयोभोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ ॥
 उभयत्रदशाहानिकुलस्यान्नंभुज्यते ॥ दानंप्रतिग्रहोहोमःस्वाध्यायश्चनिवर्तते ॥ २८ ॥
 जातेकुमारेतदहःकामंकुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥ हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानांगुडसर्पिषाम् ॥ २९ ॥
 मातुलेश्वशुरमित्रेगुरौगुर्वङ्गनासुच ॥ आशौचंपक्षिणींरान्त्रिमृतामातामहीयदि ॥ ३० ॥
 श्वशुरयोश्चभगिन्यांचमातुलान्यांचमातुले ॥ ३१ ॥
 ग्राममध्येमृतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् ॥ ग्रामस्यत्रावदाशौचंनिर्गतेशुचितामियात् ॥ ३२ ॥
 ग्रामेश्वरेकुलपतौश्रोत्रियेचतपस्विनि ॥ शिष्येपञ्चत्वमापन्नेशुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३३ ॥
 तिस्रःकोट्योऽर्धकोटीचयानिरोमाणिमानुषे ॥ तावत्कालंबसेत्स्वर्गेभर्तारियानुगच्छति ॥ ३४ ॥
 उग्रात्तुजातःक्षत्तायांश्वपाकइतिकीर्त्यते ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणस्यरणहरेपूयशोणितसंभवे ॥ कृमिरुत्पद्यतेयस्तुप्रायश्चित्तंकथंभवेत् ॥ ३६ ॥
 गवांमूत्रपुरीषेणत्रिसंभ्यंस्नानमाचरेत् ॥ त्रिरात्रंपञ्चगव्याशीअधोनाभ्याविशुध्यति ॥ ३७ ॥
 नाभिकण्ठान्तरोद्धूतेव्रणेचोत्पद्यतेकृमिः ॥ षड्रात्रंतुतदाप्रोक्तंप्राजापत्यंक्षिरोव्रणे ॥ ३८ ॥
 विधेःप्रार्थमिकादस्माद्वितीयोद्विगुणंचरेत् ॥ तृतीयेत्रिगुणंचैवचतुर्थेनास्तिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥
 अपात्रीकरणंत्वातमकृच्छ्रेणशुध्यति ॥ शीतरुच्छ्रेणवाशुद्धिमहःसातपनेनवा ॥ ४० ॥

(१३) मिताक्षरा ।

(२१) मिताक्षरा । विवाहभङ्गार्णवः ।

(२२) निर्णयसिन्धुः । मदनपारिजातः । आचारमयूखः ।

(३५) इदं श्वपाकलक्षणं दशमाध्यायगतैकोनविंशतितमश्लो-
कोक्तलक्षणात् तथा चामरकोशोक्तलक्षणाद्भिन्नं वर्तते ।

(३६) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३७) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३८) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३९) मिताक्षरा ।

श्रुतिपश्यन्तिमुनयःस्मरन्तिचतथास्मृतिम् ॥ तस्मात्प्रमाणमुभयंप्रमाणैःप्रापितंभुवि ॥ ४१ ॥
 वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥
 यस्यदेशस्ययोधर्मःप्रवृत्तःसार्वकालिकः ॥ श्रुतिस्मृत्यविरोधेनेदेशदृष्टःसउच्यते ॥ ४३ ॥
 देशपत्तनगोष्ठेषुपुरग्रामेषुवादिनाम् ॥ तेषांस्वसमयैर्धर्मःशास्त्रतोऽन्येषुतैःसह ॥ ४४ ॥
 लेख्यंयत्रनविद्येतनमुक्तिर्नचसाक्षिणः ॥ नचदिव्यावतारोस्तिप्रमाणंतत्रपार्थिवः ॥ ४५ ॥
 उभयाभ्यार्थितेनैवमयाहमुकसूनुना ॥ लिखितंहमुकेनेतिलेखकःस्वंतुतल्लिखेत् ॥ ४६ ॥
 शोधयेत्तच्छब्देनवेदयेद्धनिकंनृपे ॥ सराज्ञर्णचतुर्भागंदाप्यंतस्यचतुर्द्धनम् ॥ ४७ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

पुष्पालङ्कारवस्त्राणिगन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुष्यन्तिदन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥
 आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् ॥ समाप्तेतूदकंकृत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २ ॥
 यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाहवेत् ॥ ३ ॥
 राज्ञस्तथासुरोवैश्येऽशूद्रेचान्यस्तुगर्हितः ॥ ४ ॥
 षण्ढान्धबधिरादीनांविवाहोस्तिथोचितम् ॥ विवाहासंभवेतेषांकनिष्ठोविवहेत्तदा ॥ ५ ॥
 वसवःपितरोज्ञेयारुद्राज्ञेयाःपितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी ॥ ६ ॥
 अविद्वान्प्रतिगृह्णानोभस्मीभवतिदारुवत् ॥ ७ ॥
 सर्वायासविनिर्मुक्तैःकामक्रोधविवाजितैः ॥ भवितव्यंभवद्भिर्नःश्वोभूतेऽश्रद्धकर्मणि ॥ ८ ॥
 दद्यात्त्रिम्यःपरेभ्यस्तुजीवेचेत्त्रितयंयदि ॥ ९ ॥
 आशौचेचव्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते ॥ १० ॥
 वृद्धःशौचमृतेलुमप्रत्याख्याताभिषक्क्रियः ॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वश्यनशनाम्बुभिः ॥ ११ ॥
 तस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः ॥ तृतीयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेऽश्रद्धमाचरेत् ॥ १२ ॥
 अस्वर्ग्याह्वाहुतिःसास्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ १३ ॥
 ब्रह्मचर्यंचरेद्वापिप्रविशेद्वाहुताशनम् ॥ १४ ॥
 मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापित्रतीनभ्रश्यतेव्रतात् ॥ १५ ॥
 इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूस्ततः ॥ १६ ॥

॥ मिताक्षरा ॥

अकामतस्त्वहोरात्रंशेषेषूपवसेदहः ॥१॥
 मानुषास्थिशवंविष्टरेतोमूत्रार्तवंवसा ॥ स्वेदाश्रुदूषिकाश्लेष्ममद्यंचामेध्यमुच्यते ॥ २ ॥
 विष्णोर्हव्यंचकव्यंचब्रूयाद्रक्षेतिचक्रमात् ॥ ३ ॥

सभासदश्रयेतत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः ॥ यथालेख्यविधौतद्वत्स्वहस्तंदद्युरेवते ॥ ४ ॥
 निष्केतुसत्यवचनंद्विनिष्केपादलम्बनम् ॥ त्रिकादर्वाकृतुपुण्यस्यात्कोशपानमतःपरम् ॥ ५ ॥
 विभक्तावाविभक्तावासपिण्डाःस्थावरेसमाः ॥ एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥
 वाक्पाठ्येयएवोक्ताप्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणस्यवधेभौण्ड्यंपुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ ललाटेवाभिस्ताङ्कःप्रयाणंगर्दभेनतु ॥ ८ ॥
 सूतकेतुकुलस्यान्मदोषंमनुरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 बहूनामेकार्याणांसर्वेषांशस्त्रधारिणाम् ॥ यद्येकोघातयेत्तत्रसर्वेतेघातकाःस्मृताः ॥ १० ॥
 ततोमुसलमादायसकृद्व्यात्तत्तत्स्वयम् ॥ ११ ॥
 एतान्येवतथापेयान्येकैकंतुद्यहंद्यहम् ॥ अतिसांतपनंनामश्वपाकमपिशोधयेत् ॥ १२ ॥
 विद्वद्विभनृपस्त्रीणानेव्यतेकेशवापनम् ॥ ऋतेमहापातकिनोगोहन्तुश्चावकीर्णनः ॥ १३ ॥

॥ संस्कारकौस्तुभः ॥

सर्वदेशेषुपूर्वाह्णंमुख्यंस्यादुपनायनम् ॥ मध्याह्नेमध्यमंप्रोक्तमपराह्णेचगर्हितम् ॥ १ ॥
 विवाहेनाधिकारेणज्येष्ठकन्योत्थितायदा ॥ तदनुज्ञांविनाचापिकनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ २ ॥
 शर्मदेवश्चविप्रस्यवर्मराजाचभूभुजः ॥ गुप्तोदत्तश्चवैश्यस्यदासःशूद्रस्यकारयेत् ॥ ३ ॥
 चाण्डालान्द्विजोभुक्तासम्यक्चान्द्रायणंचरेत् ॥ बुद्धिपूर्वतुरुच्छादंपुनः संस्कारमेवच ॥ ४ ॥
 प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासेनयोजयेत् ॥ यामद्वयंशयानस्तुब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५ ॥
 चत्वारोब्राह्मणस्याद्याःशस्तागान्धर्वराक्षसौ ॥ ६ ॥

॥ नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नम् ॥

जातकर्मादिसंस्काराःस्वकालेनभवन्तिचेत् ॥ चौलादर्वाक्प्रकुर्वीतप्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥†
 लेखामात्रस्तुदृश्येतरश्मिभिस्तुसमन्वितः ॥ उदितंतुविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् ॥ २ ॥*

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

भरणंपोष्यवर्गस्यप्रशस्तंस्वर्गसंधानम् ॥ नरकंपीडनेचास्यतस्माद्यत्नेनतंभरेत् ॥ १ ॥
 येजातायेप्यजाताश्चयेचगर्भेव्यवस्थिताः ॥ वृत्तिरेऽपिहिकाङ्क्षन्तिवृत्तिलोपोविगर्हितः ॥ २ ॥
 ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वंचविन्दति ॥ तेनचानृणतांयातिपितृणांजीवतांसुखम् ॥ ३ ॥
 पाण्मासिकेपिकालेतुभ्रान्तिःसंजायतेनृणाम् ॥ धात्राक्षराणिस्पृष्टानियत्रारूढान्यतःपुरा ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणःक्षत्रियोवापिबुद्धिनैवप्रयोजयेत् ॥ कामीचखलुधर्मार्थदद्यात्पापीयसेऽल्पकम् ॥ ५ ॥
 धर्मार्थंब्राह्मणेदानंयशोर्थेतदनर्थकम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रादायकं राजाहरेद्रत्नस्ववर्जितम् ॥ अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 विरोधेतु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ८ ॥
 ऋतुस्नाता तु याभार्याभर्तारं नोपगच्छति ॥ तां ग्राममध्ये विख्याप्य भूणर्घ्यां विनिवासयेत् ॥ ९ ॥
 स्वच्छन्दं गच्छानारी तस्यास्त्यागो विधीयते ॥ न चैव रूढीव धं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १० ॥
 स्वच्छन्दं व्यभिचारिण्या विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ॥ न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ॥ सा भर्तृलोकमामोति यथैवार्हन्धती तथा ॥ १२ ॥
 यल्लब्धं लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ॥ कन्यागतं तु तद्विद्याच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ १३ ॥
 वैवाहिकं तु तद्विद्याद्भार्याया तस्मात् ॥ धनमेवं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ १४ ॥
 आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ॥ तस्मिन्कर्मणि तथैव प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ १५ ॥
 तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ॥ ध्वजादृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ १६ ॥
 संग्रामादादृतं तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ॥ स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजादृतमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ व्यवहारतत्त्वम् ॥

नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः स्मृतः ॥ १ ॥

॥ दायक्रमसंग्रहः ॥

पतितस्तु सुतः क्लीबः पङ्कुश्चोन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोऽचिकित्सरो गार्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ १ ॥
 सामान्यं पुत्रकन्याधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् ॥ अदेयान्याहुरष्टैव यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥

॥ दायतत्त्वम् ॥

राजालब्ध्वानि धिदद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ १ ॥
 इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ॥ अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवते

३ स्कन्धे १ अध्याये ३६ श्लोक टीकार्या

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ॥ मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिविधास्यति ॥ १ ॥

॥ शङ्करविजये प्रथमप्रकरणे ॥

पूज्येषु सेवकानीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ॥ तत्तदेव पदं चापुर्थया जातिकुलस्थितिः ॥ १ ॥
 विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ॥ वैश्यानां तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ २ ॥*

* ब्राह्मणेन शिवः शिवतत्त्वविदा सेवितव्यः । क्षत्रियादिना तु तत्त्वविदेति निरवयवं मनुस्मृतेरितरथाकर्तुमशक्यत्वात् । परन्तु क्षीणे पुण्ये लघुधर्मतया क्लेशभाजि कलियुगे परस्पररागादिप्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकप्रवृत्तिः काचिदासीत् ॥ २ ॥

॥ मयूखाः ॥

॥ संस्कारमयूखः ॥

शूद्रोप्येवंविधः कार्यो विनामन्त्रेण संस्कृतः ॥ १ ॥

ततोऽन्वेषणं मासिषष्ठे कार्यं यथाविधि ॥ अष्टमे वाथ कर्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ २ ॥

तिस्रो वणानि पूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याश्चाशूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥

अथाग्न्योर्गृह्योर्गोसपत्नीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिद्धयर्थं महं वक्ष्यामि शौनक ॥ ४ ॥

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दनं योजयेत् ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ आचारमयूखः ॥

यस्मिन् देशे तु यत्तु यथा च यत्रैव मृत्तिका ॥ सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ १ ॥

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ॥ मृदः पञ्चदशामेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ २ ॥

नष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत् ॥ अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ ३ ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ४ ॥

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ॥ तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ ५ ॥

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथं च न ॥ अन्यत्र दधिसक्ता ज्यपल्लक्षीरमध्वपः ॥ ६ ॥

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्स्पर्शात् हास्यशृंगारभाषणात् ॥ स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दोरुष्वृतुसंगमात् ॥ ७ ॥†

ऋतौ तु गर्भशंकि त्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ श्राद्धमयूखः ॥

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधियत् ॥ १ ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ तन्मा द्विद्वानैव दद्यान् यत्तु च दद्यात् ॥ २ ॥

॥ ६ ॥ व्यवहारमयूखः ॥

इत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवापुः सपिण्डता ॥ पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ १ ॥

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तर्द्धिनी ॥ अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ २ ॥

॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतत्यर्धशरीरस्य भार्यायस्य सुरां पिबेत् ॥ पतितर्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १ ॥

यो यस्य हि स्याद्रव्याणि ज्ञानतो ऽ ज्ञानतो ऽ पिवा ॥ एतस्योत्पादयेत्तुष्टिराज्ञां दद्याच्च तत्समम् ॥ २ ॥

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिः सर्पिः कुशोदकम् ॥ स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च रुमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

असत्यतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ॥ नक्षत्रैर्जावते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते ॥ ५ ॥

अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ६ ॥

अपां दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकम् ॥ गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥

† समयमयूखः

देशकालंसमासाद्यावस्थानात्मनस्तथा ॥ धर्मशौचेवतिष्ठतनकुर्याद्विगधारणम् ॥ ८ ॥
 त्रिरात्रंवाप्युपवसेन्न्यहंत्रिःपर्वणीभवेत् ॥ तथैवाम्भसिनश्चस्तुत्रिःपठेदधमर्षणम् ॥ ९ ॥
 यदह्नाकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा ॥ आसीनःपश्चिमांसन्ध्याप्राणायामैर्निहन्ति तैः ॥ १० ॥

॥ बृद्धमनुः ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

प्रतिश्रुत्यनकुर्याद्यःसकार्यःस्याद्वलादपि ॥ सचेन्नकुर्यात्तत्कर्मप्राप्त्याद्विशतंदमम् ॥ १ ॥
 पथिविक्रीयतद्भाण्डं वणिक्भृत्यंत्यजेद्यदि ॥ अथतस्यापिदेयस्याद्भृतेरर्थलभेतसः ॥ २ ॥
 योभाटयित्वाशकटं नीत्वाचान्यत्रगच्छति ॥ भाटंनदद्याद्वाप्यःस्यादरूढस्यापिभाटकम् ॥ ३ ॥
 स्थापितांचैवमर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ॥ अतिक्रामन्तिथेपापास्तेदण्ड्याद्विशतंदमम् ॥ ४ ॥
 अपुत्राशयनंभर्तुःपालयन्तीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पण्डंरुत्समंशंलभेतच ॥ ५ ॥
 कुर्यादनुपनीतोपिश्राद्धमेकोहियःसुतः ॥ पितृयज्ञाहुतिपाणौजुहुयाद्वाह्मणस्यसः ॥ ६ ॥
 यस्यामस्तरविर्यातिपितरस्तामुपासते ॥ तिथितेभ्योयतोदत्तोह्यपराह्णःस्वयंभुवा ॥ ७ ॥
 मध्येवायदिवाप्यन्तेयत्रकन्यांरविर्व्रजेत् ॥ पक्षःसकालःसंपूर्णःश्राद्धतत्रविधीयते ॥ ८ ॥
 ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंकचित् ॥ तत्रगच्छन्समाभोतिह्यनिष्ठंफलमेवच ॥ ९ ॥
 स्वयंघौतेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता ॥ १० ॥
 समाहितोपलिभेतुद्वारिकुर्वीतमण्डले ॥ ननियुक्तःशिरोवर्ज्यंमाल्यंशिरसिवेष्टयेत् ॥ ११ ॥
 अनुष्ठितंथादेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ॥ नानुष्ठितंमनुष्यैस्तदुक्तंकर्मसमाचरेत् ॥ १२ ॥
 खादिरस्यकरंजस्यकदंबस्यतथैवच ॥ अर्कस्यकरवीरस्यकुटजस्यविशेषतः ॥ १३ ॥
 पक्षादौचरवौषष्ट्यांरिक्तायांचतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यञ्जमानस्तुधनायुर्म्याप्रहीयते ॥ १४ ॥
 अन्यायोपात्तवित्तस्यपतितस्यचवार्धुषेः ॥ नस्नायादुदपानेषुस्नात्वाकृच्छ्रंसमाचरेत् ॥ १५ ॥
 मृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा ॥ अस्पृश्यस्पर्शनेचैवनस्नायादुष्णवारिणा ॥ १६ ॥
 संक्रान्त्यांभानुचारेचसमम्यांराहुदर्शने ॥ आरोग्यपुत्रेभिन्नार्थानस्नायादुष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 सगोहृत्याकृतंपापंप्रामोत्येवनसंशयः ॥ १८ ॥
 षडोङ्कारजपन्विभोगायत्रींमनसाशुचिः ॥ अनेकजन्मजैःपापैर्मुच्यतेनात्रसंशयः ॥ १९ ॥

(२) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः

(८) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धहेमाद्रिः

(५) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः । निर्णय

(९) श्राद्धहेमाद्रिः । पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

सिन्धुः । मिताक्षरा

(११) निर्णयसिन्धुः

(६) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

(१५) श्राद्धहेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । मिताक्षरा ।

(७) श्राद्धहेमाद्रिः । निर्णयसिन्धुः

(१६) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । निर्णयसिन्धुः । आचारमयूखः ।

तिस्रोव्याहृतयःपूर्वषडोङ्कारसमन्वितः ॥ पुनःसंदृत्यचौङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ २० ॥
 सौङ्कारचतुरावृत्त्यविज्ञेयासाशताक्षरा ॥ शताक्षरांसमावर्त्यसर्ववेदफलंलभेत् ॥ २१ ॥
 एतयाज्ञातयानित्यंवाङ्मयंविदितंभवेत् ॥ उपासितंभवेत्तेनविश्वंभुवनसप्तकम् ॥ २२ ॥
 यथायोधनहस्तेभ्योराज्यंगच्छतिधार्मिकः ॥ एंवतिलसमायुक्तंजलप्रेतेषुगच्छति ॥ २३ ॥
 एकैकस्यतिलैर्मिश्रानूर्त्नीसीन्कृत्वाजलाञ्जलिम् ॥ यावज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति ॥ २४ ॥
 इहजन्मकृतंपापमन्यजन्मकृतंचयत् ॥ अङ्गारकचतुर्दश्यांतर्पयंस्तद्यपोहति ॥ २५ ॥
 नपिबेन्चभुञ्जीतद्विजःसव्येनपाणिना ॥ नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणार्वाजितंपिबेत् ॥ २६ ॥
 पिबतोयत्पतेत्तोयंभोजनेमुखनिःसृतं ॥ अभोज्यन्तद्भवेदन्नंभोक्ताभुञ्जीतकिल्बिषी ॥ २७ ॥
 पीतावशेषितंकृत्वाब्राह्मणःपुनरापिबेत् ॥ त्रिरात्रंतुव्रतंकुर्याद्दामहस्तेनवापुनः ॥ २८ ॥

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

श्रवणाश्विधनिष्ठाद्दानागदैवतमस्तके ॥ यद्यमारविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ १ ॥
 यश्चवाकुरुतेवाचंयश्चमीमांस्यतेऽध्वरं ॥ यश्चवेत्यात्मकैवल्यंपङ्क्तिपावनपावनाः ॥ २ ॥
 यांकांचित्सरितंप्राप्यकृष्णपक्षेचतुर्दशी ॥ यमुनायाविशेषेणब्राह्मणोऽनियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥
 हिरण्यवैश्वदेवेतुदद्याद्द्वैदक्षिणांबुधः ॥ पित्रेतुरजतंदेयंशक्त्याभूमिगवादिकम् ॥ ४ ॥
 प्रोषितस्ययदाकालोगतश्चेद्वादशादिकः ॥ प्रामेत्रयोदशेवर्षेप्रेतकार्याणिकारयत् ॥ ५ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

चण्डालादेस्तुसंस्पर्शवारुणंस्नानमेवहि ॥ इतराणितुचत्वारियथायोग्यंस्मृतानिह ॥ १ ॥
 मनुष्यतर्पणेचैवस्नानंवस्त्रादिपीडने ॥ निवीतीस्तूभयेविप्रस्तथामूत्रपुरीषयोः ॥ २ ॥
 वस्त्रंत्रिगुणितंयस्तुनिष्पीडयतिमूढधीः ॥ वृथास्नानंभवेत्तस्ययच्चैवादशमम्बुभिः ॥ ३ ॥
 और्ध्वपुण्ड्रोमृदाधार्योयतिनाचविशेषतः ॥ भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ४ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतन्द्रिता ॥ स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच ॥ १ ॥

(२३) श्राद्धहेमाद्रिः ।

(२४) श्राद्धहेमाद्रिः ।

(२५) श्राद्धहेमाद्रिः । आचारमयूखः ।

(२६) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः ।

आचारमयूखः ।

(२७) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।

(२८) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।

(१) श्राद्धमयूखः

(६) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धमयूखः ।

संस्थितेपक्षिणींरात्रिदौहित्रेभगिनीसुते ॥ संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २ ॥

पित्रोःस्वसरितद्वच्चपक्षिणीपक्षयन्निशाम ॥ ३ ॥

भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते ॥ मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते ॥ ४ ॥

शालकेतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुध्यति ॥ ५ ॥

षण्दंतुब्राह्मणंहत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ ६ ॥

शूद्रकन्यांसमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः ॥ अपरोनापितःप्रोक्तःशूद्रधर्माधिकोपिसः ॥ ७ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

यदितस्मिन्दाप्यमानेभवेन्मोषेतुसंशयः ॥ मुषितःशपथंदाप्योबन्धुभिर्वापिसाधयेत् ॥ १ ॥

नप्रातर्नप्रदोषश्चसन्ध्याकालोतिकालहि ॥ मुख्यकालेनुकल्पश्चसर्वस्मिन्कर्मणिस्मृतः ॥ २ ॥

पोत्वायोऽशनमश्रीयात्पात्रेदत्तमर्हितम् ॥ भार्याशृतकदासेभ्यर्च्छिष्टशेषयेत्ततः ॥ ३ ॥

अनिन्दन्भक्षयेन्नित्यंवाग्यतोन्मकुत्सयन् ॥ पञ्चग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंमहत् ॥ ४ ॥

महानद्यन्तरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः ॥ वाचोयत्रविभिद्यन्तेतद्देशान्तरमुच्यते ॥ ५ ॥

पित्रोरुपशमेस्त्रीणामूढानांतुकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याह भगवान्यमः ॥ ६ ॥

नभस्यस्यापरःपक्षोयत्रकन्यांव्रजेद्विः ॥ समहालयसंज्ञःस्याद्रजच्छायाह्वयस्तथा ॥ ७ ॥

समहस्तेनदण्डेनत्रिशद्वण्डनिवर्तनम् ॥ तान्येवदशगोचर्मदातापापैःप्रमुच्यते ॥ ८ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तियहणंतदा ॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषभाक् ॥ १ ॥

एकमातृजयोरैकवत्सेरपुरुषस्त्रियोः ॥ नसानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ २ ॥

पितापितामहौभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः ॥ उपायनेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः ॥ ३ ॥

जीवन्यदिसमागच्छेद्धृतकुंभेनिमज्ज्यच ॥ उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् ॥ ४ ॥

समभ्यांभानुवारेचमातापित्रोर्धृतेहनि ॥ तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ॥ ५ ॥

तैलाभ्यंगोनाकवारेनभौमेनोसंक्रान्तौवैधृतौविष्टिषष्ठ्योः ॥ पर्वस्वष्टम्यांचनेष्टःसङ्घःप्रोक्तान्मुक्तावासरेसूर्यसूनोः ॥ ६ ॥

लुषात्स्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ॥ पुत्राभावेतुकुर्वीरन्सपिण्डान्तंयथाविधि ॥ ७ ॥

श्राद्धकरिष्यन्कृत्वावाभुक्त्वावापिनिर्मात्रतः ॥ उपोष्यचतथाभुक्तानोपेयाञ्चक्रतावपि ॥ ८ ॥

निमत्तयविप्रांस्तदहर्वर्जयेच्चैथुनक्षुरं ॥ प्रमत्तांचत्वाभ्यायंकोधशौचेतथानृतं ॥ ९ ॥

शू०क० (२) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

शू०क० (३) पराशरमाधवः

शू०क० (४) पराशरमाधवे (बृहन्मनुः) निर्णयसिन्धुः

शू०क० (५) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

प०मा० (४) आचारमयूखः

प०मा० (५) विवादभट्टार्णवः

प०मा० (६) निर्णयसिन्धुः

नि०सि० (१) प्रयोगपारिजातकः ।

नि०सि० (२) संस्कारकौस्तुभः ।

नि०सि० (४) हेमाद्रिः । आद्धमयूखः

नि०सि० (९) आद्धमयूखः

मृन्मयंदारुजंपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् ॥ राजतंदैविकेकार्यैशिलापात्रंचवर्जयेत् ॥ १० ॥
 अमृतंमृतमाकर्ण्यकृतंयस्यौर्ध्वदेहिकं ॥ प्रायश्चित्तमसौस्मार्तकृत्वाग्नीनादधीतच ॥ ११ ॥
 द्वादशाहव्रतंचर्यात्रिरात्रमथवास्यतु ॥ स्नात्वोद्धहेततांभार्यामन्यांवातदभावतः ॥ १२ ॥
 अग्नीनाधायविधिवद्वात्यस्तोमेनवायजेत् ॥ अथैन्द्राग्नेनपशुनागिरिगत्वाचतत्रतु ॥ १३ ॥
 क्लीबाद्यानोदकंकुर्युस्तेनाव्रात्याविधार्मणः ॥ गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुराप्यश्चैवयोषितः ॥ १४ ॥
 दशाहस्यान्तरोयस्यगङ्गातोयेऽस्थिमज्जति ॥ गयायांमरणंयादृक्तादृक्फलमवामुयात् ॥ १५ ॥
 द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेचभूभुजां ॥ वैश्यानान्तुत्रिपक्षादावथवास्यात्सपिण्डनं ॥ १६ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

ब्रह्मदायागतांभूर्मेहरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ॥ गृहंद्वितयःसर्वे तथाक्षत्रंक्रमगतं ॥ १ ॥

॥ श्राद्धमयूखः ॥

शुक्लाःसमुन्नतःश्रेष्ठास्तथापद्योत्पलानितु ॥ गन्धरूपोपयुक्तानिऋतुकालोद्भवानिच ॥ १ ॥
 जपादिकुसुमंरिण्ठीरूपिकासुकुरण्टिका ॥ पुष्पाणिवर्जनीयानिश्राद्धेकर्मणिनित्यशः ॥ २ ॥

॥ व्यवहारमयूखः ॥

प्रमादान्नाशितंदाप्यःसमहिद्रोहनाशितं ॥ नतुदाप्योद्धतंचोरैर्दग्धमूढंजलेनवा ॥ १ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतितान्त्यश्वपाकेनसंसृष्टाचेद्रजत्वला ॥ तान्यहानिव्यतिक्रम्यप्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ १ ॥
 अथमेऽह्नित्रिरात्रंस्याद्वितीयेद्यहमेवतु ॥ अहोरात्रंतृतीयेऽह्निचतुर्थेनक्तमेवच ॥ २ ॥

॥ बृहन्मनुः ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

त्रयोदश्यान्तुसमस्यांचतुर्थ्यामर्धरात्रतः ॥ अर्वाक्नाभ्ययनंकुर्यादिच्छेत्तस्यपरायणम् ॥ १ ॥
 रात्रौयामद्वयादर्वाक्यदिपश्येन्नयोदशीम् ॥ सारात्रिःसर्वकर्मग्रीवाङ्कुराराधनंविना ॥ २ ॥

शूद्रकमलाकरः

जीवज्जातोयदिततोमृतःसूतकमेवतु ॥ सूतकंसकलंमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकम् ॥ १ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

समानोदकभावस्तुनिवर्तेताचतुर्दश ॥ जन्मनामस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
 आषाढीमर्वाधिकृत्वापञ्चमं पक्षमाश्रिताः ॥ काङ्क्षन्तिपितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहंजलम् ॥ २ ॥
 तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥ आषाढीमर्वाधिकृत्वायः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ ३ ॥
 तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्नवा ॥ ४ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

असंबन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ॥ साविवाहाद्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ १ ॥
 श्वश्रूद्वपतिताश्चान्त्यामृताश्चेद्विजमन्दिरे ॥ शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ २ ॥
 दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यान्तु पतिते गेहमन्त्यो मासाश्चतुष्टयात् ॥ ३ ॥
 अत्यन्तं वर्जयेद्देहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ मिताक्षराः ॥

दशाभ्यन्तरे बाले प्रसीतस्य बान्धवैः ॥ शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ १ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि ॥ तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयं भुवा ॥ १ ॥
 दशरात्रेण यावार्तायत्र न श्रूयतेऽथवा ॥ गुरोः शिष्येऽपि पुत्रेऽपत्योः स्वामिश्रुत्ययोः ॥ २ ॥
 एकोदरे जीवति तु सापत्न्यो न लभेद्धनं ॥ स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावेऽलभेत वै ॥ ३ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

मातुर्मातृगमनेऽपि तुर्मातृगमने तथा ॥ एतास्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् ॥

मेधातिथिपाठभेदाः

चिन्हानि

मे० १=मुद्रितपुस्तकम् ।

मे० २=वङ्गपुस्तकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
		अध्यायः १	
१	१४	शास्त्रंकार्त्स्न्येन	शास्त्रकार्त्स्न्येनपर्या- लोचनावसेयोऽर्थोबु- द्धिगोचरमावहति ।
	१६	तत्तुक्तमपि	यत्तुक्तमपि ।
	१७	निश्चयोनास्तिना- स्तीति	निश्चयोऽस्तिनास्तीति ।
	१८	अर्थसंशयेऽपि	अर्थसंशयेपि ।
	१९	सिद्धौ	सिद्धेः ।
	२०	सिद्धिः	सिद्धेः ।
	२१	चावेद्यते	चवेद्यते ।
	२२	चाव्युत्पन्न	चव्युत्पन्न ।
	२३	अनेकार्थवाद	नकार्थवाद ।
	२४	पुरुषार्थोपयोगी	पुरुषोपयोगी ।
२	४	अदिश	उपदिश ।
		अकृत्रिमप्रतिमत्वं	उत्पत्तिमप्रतिमत्वं ।
		प्रयोजनात्	प्रयोजनानुदर्शयन् ।
	४	शब्दादितरैरविहिते	शब्दान्तिमैः ।
	१०	त्यागेनयदृच्छया	त्यागेननयदृच्छया ।
	११	नह्यकुशलः	नहिकुशलः ।
	१२	आसनेन	अथवा आसनेन
	१३	विशेषणम्	विशेषणेन ।
		कुशलप्रश्नानुरूप	कुशलश्चानुरूप
		अविक्षिप्त	अनिक्षिप्त ।
	१५	निवृत्तौ	प्रतिपत्तौ ।
		अनवधारणे	अवधारणे ।
	२१	तपोविशेषात्	तयोर्विशेषात् ।
	२२	वाक्यपक्षे	वाक्यपक्षे ।
५	१६	वीर्यादि भगवद्दः	वीर्यादिषु ।
		मनुः	मनोः
	१७	चतिसृषु चतसृषु ।	ज्ञातिषु जातिषु ।
		अवरोधार्थ	अवबोधार्थ ।
	१९	वैदेहिक	वैदेहक ।
	२१	ततज्जातीया	तेनतज्जातीया ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
५	२२	धर्मादिना	धर्महीना ।
६	४	लक्षणयोग्यतया	लक्षणयोग्यतया
	५	तत्तेन	तेन
	७	एवंचेत्यवन्दना-	एवंचेत्येवंहनना-
६	७	दावपि	दावपि
		कतमे	कृताये
७	६	अभयसहस्र	अयंसहस्र
		आहवनीयोपस्थाने	आहवनीयमुपतिष्ठते
			डेप्रत्यक्षएवावादयवि-
			धत्तेधेतथैवेतितीयया
			प्रयक्षस्यैवमत्तस्य ।
			आहवनीयोपस्थाने
	७	दामि	ददामि
	१२	कुमारिलपक्षः	कुशादिलून(वा)नून-
			पक्षः । (अस्पष्टम्)
	१३	स्वयंभुवा	स्वयंभुवो ।
	१८	पाताः	याताः
	२०	अन्यतो	पातात् ।
	२४	अभिलष्य	अभिलक्ष्य
	२७	भेदो	वेदो ।
	२९	महत्त्वस्यएतेन	महत्त्वख्यापनेन ।
	३०	नस्तस्य	यस्तस्य
८	१	क्रियेति	क्रियते ।
		परिस्पन्दमान	परिस्पन्दमान
	३	पारमार्थिकोऽर्थो	पारमार्थिको
	४	सनतत्त्वार्थो	सएवचार्थो ।
	८	प्रतीयमानैकवाक्य-	प्रतीयमानैककर्ताविभ्येत
		ताबोधने	
	१३	शक्तत्वमनुब्रूहि	शक्तिमनुब्रूहि ।
९	८	शब्दत्वं	शब्दत्वं
		चाविरुद्धं	चापिविरुद्धं ।
	१०	समुयास्यते	समासज्ञः
	१३	अत्रोच्यते	सोपपाद्यते
	१४	अत्राहअत्रपरि-	तत्राहंकारमत्रप-
		हरन्ति	रिहरति ।

प्रश्नम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
९	१५	अहंतैः	अहंसतैः ।
१०	५	धर्माधर्म	धर्म
	१०	नकस्यचित्	कस्यचित्
	११	प्रकेतं	अप्रकेतं
११-१२		सूक्ष्मेणाभूस्थूलं	सूक्ष्मेणअस्थूलं
	१५	महाप्रलयेऽपि	महाप्रलयोऽपि
	१८	प्रमाणसिद्धौ	प्रमाणशुद्धौ
१०	२५	तदपिचालक्षणं	तदपिनालक्षणं
	२६	तर्कयितुं	वर्णयितुं
		तर्कप्रकारं	सर्वप्रकारं
	२८	विज्ञेयं	अविज्ञेयं
	२९	स्वभवत्तां	स्वमवृत्तीः
	३०	निःसंबोध	संबोध
	"	प्रध्वस्त	प्रशान्त
१३	८	यदात्तं	यदात्तु
१४	११	आदित्या	आदित्याद्या
	११	इन्द्रियाणामत्ययो	इन्द्रियाणामतीतोय-
		ऽतीन्द्रियम्	अतीन्द्रियम्
	१७	परिकल्पानां	विकल्पानां
		अभ्यासेऽपि	आभासेषु
	१९	त्यप्यादिमत्वेऽन्त	नित्यत्वाभाविकत्वं
		त्वाभावान्	त्यन्यथादिमत्वेऽन्त
			त्वाभावात् ।
	१२	शरीरः	शरीरश्चशरीरः
		अत्यन्तं	असन्तं
	२३	अभेदात्	भेदात्
२३-२४		एकत्वाद्विरोधिनी	एकत्वाविरोधिनी
	२४	नततोऽभिपद्यन्ते	ततोऽभिपद्यन्ते
	२७	एव	एवं
१५	२५	त्वाद्यत्तेन	त्वाद्पातेन
२६-२७		व्यापारेण	शरीरेण
१६	२	सङ्गचोद्या	संवेद्या
	"	प्रकृत	प्रकृति
१७	२	भवमृद्रूपं	द्रवद्रूपं
	३	अंशुसामान्यात्	शुद्धसामान्यात्
		नागमिकः	चागमिकः
	९	अनिदं परेभ्यः	अनिन्द्यपरेभ्यः
	१०	धर्माभिधाने	धर्माभिधानम्
	११	संजातस्य	संज्ञातस्य
१८	९	व्यवहारे	व्यवहारः
	१०	संभवेत्	संतावत्

प्रश्नम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१८	११	वसिष्ठाभगवत-	वसिष्ठोभगवांस्तथा
		स्तावभु	
	१२	अस्य	तस्यास्य
१९	११	नकार्योन	कार्ये
११, १२		नित्ययुक्त-योगउ-	नित्यमुक्तमित्युक्तोयः
		च्यते	सदसदात्मकंचसच्चा-
			सच्चसदसतीतेआत्मा
			त्वभावोयस्यतदेवमु-
			च्यते। कथंपुनरेकस्य-
			विरुद्धभावाभावरूपः
			धर्माद्वययोगउत्पत्तेः ।
	१४	पररूपेणासन्तः	पररूपाणामतः
	१६	उपविष्टः	उपतिष्ठते
	१७	अभिनयने	अभिनयेन
	१९	यद्यबुद्धस्य	यथाबुद्धस्य
	२१	त्वंकार्यं	सत्कार्यं
		अहंकारस्य	अहंकारश्च
	२९	यथेच्छं	यस्येच्छाम्
२०	३	कारणमव्यक्तं	क्रमेणेत्यक्तं
	४	प्रधानेषुलिङ्ग	प्रधानेषुलिङ्ग
		समानां	सद्भावानां
	५	कार्यं	व्यापार
२२	६	प्रधानात्	प्रधानादात्मनः
	६, ७	स्वस्माद्रूपात्	स्वस्वरूपात्
	८	कार्यं	स्वकार्यं
२३	४	अनुरूपम्	अनुरूपत्वं
	६	इत्यादिनावक्ष्यन्ते	इत्यादिवक्ष्यते
	६, ७	नामच	नामानिच
२४	१२	अहंकारात्	अहंकारान्
	"	संहृत्य	संहृत्य
	१५	चकारात् पाठः	चकारात्ममात्रास्त्वित्य
			त्रात्ममात्राभिरित्यु-
			क्तः पाठः
२५	१४	च	अ
	१५	तस्य	तेभ्यः
	१८	भुक्तइति	भुक्तमिति
२६	१४	कारणं	धारणंसरणं
	"	एकशः	एकत्र
२७	१०	ननु	ननु
	१२	अथयावत्	अव्ययात्
	"	संभूत	संभूत

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
२७	१३	भूताद्ययं	भूतादव्ययाद्ययं
	"	विप्रकीर्णं	विप्रकर्णं
	१७	स्वागतमात्रापेक्षत्वं	स्वगतमात्रापेक्षयाउत
२७	१७	प्रभुरिति	प्रकृतिरिति
२८	६	एककर्मैन्द्रियाणि	एवंसकर्मैन्द्रियाणिततो
	७	यामूर्त्यर्थाः	मूर्त्यः
	९	चतानि	वचनानि
	१०	यदाद्यन्तवत्	यद्यतः
	११	जायत इति	यतइति
	१२	पूरणः । वतेः	पूरणवतोः
	१४	पूर्ण	पूर्व
३०	३१	यथेन्द्रादयः	यथेन्द्राग्रयः
३१	१	दर्शना । अतः	दर्शनाश्रयः
	२५	अभावयत्	अधावयत्
	"	वर्णात्मा	वर्णात्मक
	"	नोपपद्यते	चोपपद्यते
	३०	अन्यदर्शने	पदार्थदर्शने
	३१	ऋग्वेदेऽतोऽग्नेः	ऋग्वेदोऽग्नेः
३२	१	वायुनावर्षदानेन	वायुना वर्धदानेन
	"	उर्क्	ऋक्
	"	वायुरेव	वायुरेववायोरेव
	२	सर्वाः	ताः
	१८	द्रव्यात्मा	द्रव्यात्मकः
		प्रतानः	प्रधानः
३३	५-६	धर्मवच्छरीरधर्म	धर्मतच्छरीरधर्म
	८	कालकादिषु	कारकादिषु
	२५	समर्थानवा	सामर्थ्यादिना
	२६	एकत्वंच	एकंच
	२७	त्यवेचयत्	व्ययेचयत्
	२७, २८	विभागाय	विभागादयः
३४	२	कर्माणां	धर्माणां
३५	८	तिर्यक्प्रेताषु	तिर्यगादिषु
	१०	सापेक्षस्य	सापेक्षं
	११	स्वकर्मणि	स्वरुतान्यपिकर्माणि
	१६	क्षेत्रज्ञान्	क्षेत्रज्ञान्
	२२	बलादिच्छोपजायते	बलादिवोपजायते
	२३	यंतु	यत्तु
	२५	परवधादौ	परवधादौसिंहादिकं
	२६	रुनत्वात्	रुतानि
	२९	प्रागभ्यासजात्यन्त	जात्यन्तरगतस्यप्राग
		रगतस्यविस्मारयन्तिइति	भ्यासस्यविस्मरणम्
	"	एतदेवविस्तारयति	तेदेवविस्मारयति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
३६	१५	अनुरूप्यं	अनुरूपं
३७	१५, १६	योब्राह्मणाय .. शेषेभ्यः	नैवंजानानःदृष्टस्तु व्या- पारस्तेनाप्यपेक्ष्यते यो- नामकार्यवशात् गुरुरेनं सतेनयातयेदितिवाक्य शेषेभ्यः
	१८	अस्ति यातयेदितिवाक्यशेषेभ्योऽस्ति विहितंकम .. विशेषाः	विहितकर्मधर्मतया विशेषाः
	२०	कारणसंबंधीनि	करणसंबद्धानि
३८	५	मुखाद्ब्राह्मणं	मुखाद्ब्राह्मणंबाहुभ्यांरा- जन्यंउरुभ्यां वैश्यं शूद्रं पादतइति तसिरपादानि कारणात्कार्यनिष्कृत्यत इवेतिभवत्यपापेसत्य- पादानत्वंआद्यकंचिद्ब्रा- ह्मणं
	८	पशुरुपरक्षतो	पशूनांरक्षातथा
	९	भ्रमणं	प्रयाणं
	२२	तस्यैवेत्यन्ये	तस्यैवेत्पत्यो
	२२	समुद्रतं	समुद्रतं
	२३	पृथगेवतां	प्रथमातारताम्
	२४	मैथुनेन	मिथुनेन
	२५	कार्येष्वविभागात्	कार्यैविभागात् (अवग्रहो न वर्तते)
३९	१३	तन्मध्ये शुद्धि	जन्मशुद्धि
	"	सर्वशक्ति	ऐश्वर्यशक्ति
	१४	तरीकरिष्यती	बरतिकरिष्यती
	१५	श्रुतोऽपि	श्रुतेऽपि
	१६	सत्यामपि	सृत्यमपि
	१६	पारंपर्येणामस्तुतो	पारंपर्येणात्मस्तुतो
	"	२८ तान्	तान् इदानीं
४०	११	एकं	एवं
४०	१२, १३	दे०..ही	देवताकार्यहि
	"	३० छन्नकरणेन	छन्नना
४१	३	देववत्	एव
	१७	पर्याया	पर्या
	१८	सूक्ष्मदृश्यश्चवर्ष	तत्सदृश्यश्चवर्षधारा-
		धारादिवत्प	दिवः
	१९	संघाताआन्तरिक्षाः	संचयादान्तरिक्षाः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
४१	२०	धनुराकारताऽधि- कास्य	धनुराकारतांवाकस्य
४१	२१	भूम्यन्तरिक्ष	भोमान्तरिक्ष
	२१	केतव	कुत
४२	८	सिंहव्याघ्रादयः	हिंसाव्याघ्रादयः
४३	२	प्रकारप्रत्ययपरामर्शः	प्रकारपरामर्शः
	३	मुत्पत्तुं	मुत्पन्नं
	१८	स्वभावतोहिंसम	स्वभावात्तादृशंवा
		हिंसंवा	
	१९	यत्रेदंयक्षरक्षादि	यथेदंजक्षतइत्यादि
	२०	क्षणाद्दक्षांसि	क्षणादक्षणाद्वारक्षांसि
४४	२८	मग्न्ययादित्यादिताप	मग्न्यादिना
४५	९	उद्भिज्जाः	उद्भिज्जा
	९	जायन्ते	जायन्ते प्ररोहन्ति
४६	३	वृक्षेभ्यश्च	वृक्षेभ्यश्चौषधिभ्यश्च
		अभिधानं	विधानानां
	५	स्तम्भे	स्तम्भं
	१८	वाकंचित्	चोच्यं
४७	३	दुःखादि	दुःखात्मिकादि
	"	अधर्म	धर्म
४८	१७	शताद्रष्टव्यः	शताद्रष्टव्यः
	१८	अनन्ताः	असंख्याः
४९	१९	सुस्थे	स्वस्थे
	२०	स्वस्थे	स्वास्थ्यं
	२२	संबंधानुथवादेव	संबंधानुभवादेव
	३२	निवृत्तिः	अभिनिवृत्तिः
५०	१५	कुटुम्बभूतं	जगदु (वा'द्व') कं'पंच
			भूतम्
	१७	चैतस्य	अचैतन्यात्प्रधानस्य
५१	४	मूर्तस्य	भूतस्य
	७	वास	वासि
		नाम	नवा
	८	निरुपयोगिशरीरं	तदानीमुपभोगशरीरं
	१२	तेच	तत्र
	"	भूतेन्द्रियवर्गः	बुद्धीन्द्रियवर्गः एकः
	१२	तच्छरीरं	तदस्यशरीरं
१३.१४		अधिवासितं	अधिवासितं
५२	३	बीजं	जन्तोः
	४	संसृष्टः	तेनसंसृष्टः
५३	१५	मनस्कतादिगुणः	मनस्कामादिगुणः
	"	अर्हैर्वातः	अवहितान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१७	१७	अध्ययनाविरा माय	अध्ययनादिभावाधि गमाय.
५३	१७	एषचेदशोमहाम	एषाचेदशंमाहात्म्यम्
	८	मनुः	यत्
	"	उपाध्यायः	अभ्युपाध्यायः
५४	६	अध्यापयिष्यति	व्याख्यास्यति
	७	शास्त्रस्यैतदा	शास्त्रस्यतदा
५४	८	स्वभाव	प्रभावः
	१०	शास्त्रे	शास्त्रं
५५	६, ७	अथवा . . अन्वयेन	एकस्मिन्व्यवहारध- र्मान्वये
	७	तं	तेषां
	२७	संपद्यन्ते	पठ्यन्ते
५७	४	नैसर्गिककर्म	नैसर्गिककम्प
	५	अविकृतं	व्यक्तं
	७	प्रभेषुभूतेषु	प्रत्येष
	२५	मासयो	मासाख्ययोः
	"	पक्षाश्रितः	एताश्रितः
५०	१५	दिशि	हि
	१६	हित्वा	हित्वासविता
	२९	संनुध्यन्ते	संनुध्यन्ते
	"	प्रतिज्ञाकरणंतत्त्वज्ञा	प्रतिज्ञानंज्ञकरणा-
		पनार्थम्	न्तरत्वज्ञापनार्थम्
५९	१	वेदनाच्च	विज्ञानाच्च
६०	४	शब्दस्य	शतशब्दस्य
	६	शतं	तत्
	२३	युगं नाम	युग
६१	८	असंख्यया	संख्यया
६१	२०	स्तुत्याविधिप्रतिपत्तिः	श्रुत्याविचित्रप्रतिपत्तिः
६२	८	प्रत्येऽयंक्रमः	प्रत्येयपक्रमः
	१०	प्रागुक्तंमहानिति	प्रागुक्तक्रमहानिः
६३	२	एषा	एषा
	"	उच्यते	उच्यतेविकुरुतेविशेष-
			षतःकरोति
	१७	स्पर्शमात्रा	महतःस्पर्शनमात्रा
	१८	वायुकर्मणः कम्पा-	वायुकर्मापेक्षविशेषो
		क्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यक्	द्वोर्धस्तिर्यक्
	"	स्पन्दितं	स्पन्दितं
६४	१०	संसर्गात्तु	संसर्गानु
६५	१३	नक्कीडा प्रयुक्तौ	तक्कीडाप्रयुक्तौ
	१४	कौतुकेन	निष्प्रयोजना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
६६	२	दाता	दानं
	४	आख्यातेचोपसर्ग	आख्यातोपसर्ग
	६	किञ्चित्	नवेदवाक्यं किञ्चित्
६६	६	सकलं	सबलं
	८	विज्ञानार्थोवा	विद्याया अर्थस्य वा
		अनुष्ठातुः	मनुष्यान्
	३१	तावदेव	वेद
६७	२१	प्रमीयते	प्रमीयन्ते
	"	प्रियते	प्रमीयन्तेनाप्राप्यचतुर्थं वयः प्रमीयन्ते प्रियन्ते
	"	पूर्वत्र	पूर्ववत्
६८	२२	पादशङ्कति	यादृशङ्कति
	१२	ग्रन्थः	ग्रन्था
	१४	प्रतीयते	विधीयते
	१६	नामसु	मानेषु
	२०	अनुयुगफलन्तीति	चतुयुगफलतीति
६९	३	स्वभावभेदस्य	स्वभावात्
	"	यागादि	याग
६९	१७-१८	सर्वाणि	सत्राणि
७१	२५-२६	चित्तानुपालनं	तच्चित्तानुपालनम्
७२	२६	उत्पत्ति	उद्भवति
७३	१५	पितृनुद्दिश्यतत्कव्यं	पितृनुद्दिश्ययत्क्रियते तत्कव्यम्
	१५	प्रतिप्रापणाय	प्रतिपादनाय
	१६	प्रदानं	प्रदाने
७४	५	न्योस्त्यन्यतो	न्योस्ति अतो
	१५	भावा	भवन्ति
	१८	पूज्यतमा	पूज्यमाना
	१८	सर्वेण	सर्वे
७५	५	बौद्धादिभिः कलुषी	बौद्धादिभिः कथंचित्कलुषी
		क्रियन्ते	क्रियन्ते
	६	ब्रह्मस्वरूपं नन्दः	ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञाने ब्रह्माक्षयानन्दः
	२४	मुञ्जित्वा	अर्जित्वा
	२५	श्रुतिः	स्तुतिः
७७	५	परपाकेनेति	परपाकइति
	"	त्वं	एवं
	६	स्वरुत्या	स्वरुस्या
	७	प्रभूतं	प्रभुत्वं
	१९	सर्वस्याब्राह्मणश्रुतेः	सर्वस्यास्य ब्राह्मणस्तुतेः
२०	एष		एवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
७८	४	प्रवक्तव्य	प्रयोक्तव्यं
	४, ५	अयं .. एव	अयन्तु अनुवादएव
	९	विद्वत्तोपयोगिनी	तद्वतोपयोगिनी
	"	नसंपाठे	नसंपाते
	१०	लक्ष्यत	लभ्यत
	११	त्रैवर्णाधिकारं	त्रैवर्णिकार्थं
	२८	परिपूर्णं .. यथा- शास्त्रं	परिपूर्णयमनियमादीनि यथाशास्त्रं
७८	२९	विहिताति	विहितानि
	"	दोषैर्न	दोषैः पापैर्न
७९	११	नुपरितना	नुपरितता
	"	तदर्थस्य	तदर्थस्पष्टार्थ
८०	१	प्रमोक्षाद्बुद्धिवि बुद्धिः	विमोक्षाद्बुद्धिसिद्धिः
	२	यशः । निः	यशोभिः
	२	श्रेयसं	श्रेयससर्व
	४७	साकल्येन	साकल्पेन
	"	रन्यनिरपेक्षतामाह	रन्यानिरपेक्षतामाह
	१९	एवंहिसाकल्यं	एवंहिसाकल्यं
	२०	यदि	यत्
	"	गुणपदेन	गुणदोषपदेन
	२१	वृत्त	व्रत
	"	चतुर्णाम् .. ल्यार्थम्	चतुर्णामेतदपिसाक- ल्यम्
	२१, २२	सर्वस्येतो	सर्वइतो
८१	५	अतो	अस्त्यर्थे
	२०, २१	वेद .. इत्युक्तम्	तद्विहितकर्मानुष्ठानफ- लं नप्राप्नोति वेदविहितक- र्मफलं वेदफलमित्युक्तम्
	२१	वैदिकानि	अविकलानि
		अनुतिष्ठन्यच्चाचार	अनुतिष्ठन्ति यथाआ- चारेण
	२२	यद्वदन्ति	यद्वदन्तिः
८२	६-७	आचारान् .. क्लेशकरं	आचारं दृष्ट्वा धर्मस्य मु- निर्भिर्गीतिः । प्राप्तिरिति क्लेशकरं
	७	तदापि	तदपि
	१८	अतीन्द्रियः	ईदृशः
	१९	नातिबहूनि	तानिबहूनि
	२०	तत्त्वभावभेदो	तत्त्वभावभेदो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
८२	२१-२२	ब्रह्मचारिणो...अ-	ब्रह्मचर्यायाब्रह्मचारि-
		नुष्ठानं	णउपचयानुष्ठानं
२२		एतत्	एष
"		प्रमेयार्थः	प्रमेयोऽर्थः
२३		ब्राह्मादीनां	ब्राह्मणादीनां
"		माद्युपायानां	मास्युपायानां
२४		नकल्पो	कल्पो
"		भृत्यादीनां	जात्यादीनां
२१		तापसाय	तपसे
२८		तापो	तापसो
३०		ऋणादीनां	ऋणादानादीनां
८३	१	वियुक्तयोः	नियुक्तयोः
		ऋक्थ	ऋत्स
२		विधिः	धर्मविधिः
४		अजीवतां	जीवतां
६		त्रिविधं	विविधं
८५	२९	साकल्याभिधानं	कल्प्याभिधानं
८६	१	प्रतिषिद्धव्रतचर्या	बुद्धव्रतचर्या
अध्यायः २			
८७	५	व्यवायाद्विस्मृत	व्यवहार्याद्विस्मृत
"	२३	तेषां	नातेषां
८८	७	स्वाग्रहात्	स्वमोहात्
९४	१२	असाध्वाचारस्यापि	असाधारणाचारस्यापि
९८	२४	तत्राल्पतरांशः	तथान्यतरांशः
१०५	१८	व्याघातं	व्याख्यातं
१०९	१०	तस्य	तत्र
१११	९	अनुष्ठानंतु	अर्थानुष्ठानंतु
१२३	२६	तत्रैव	तथैव
"	३१	चिरमधनोभूत्वा	चिरमन्यधनोभूत्वा
१२४	१	एभिर्विधीयन्ते	एभिर्वाक्यैर्विधीयन्ते
१२५	१३	तदभिधानमेव	सर्वाभिधानमेव
१२७	५	पुंसइत्यधिकृतत्वात्	पुंसइतिविवक्षितत्वात्
१३६	१६	उपायत्वात्	उपादेयत्वात्
१५३	१५	येनकर्मणा	अध्यनकर्मणा
१५५	१५	अन्यस्याश्रुतत्वात्	अन्यस्याप्रकृतत्वात्
१५७	१२	ॐकारविषयः	ॐकारवचनः
१६४	२०	मंत्रज्ञानं	मंत्रजातं
१७९	२८	पूर्वविधि	सर्वविधि
१८३	६	अविशेषेणेच्छन्ति	निततदष्टमेनिर्णीतं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
१८६	१७	तस्यैषदोष	तस्यैबदोष
२२१	२१	वर्तते	शास्त्रीयेषुवर्तते
२४४	९	परप्रेषणेन	अनुचरप्रेषणेन
२५४	२७	एवं	यतएवं
अध्यायः ३			
२७५	९	तावताभि	तस्यविधेस्तावताभि
२८८	७	अभ्यनुज्ञायशू	तत्पुनरनुज्ञायशू
३०२	७	यदिकन्या	पस्परच्छेदायदिकन्या
३२१	२	प्रतिषेधानुमानं	प्रतिषेधानुमानंशक्यं
३२४	२६	परिक्रियेत्यादि	परिक्रमेत्यादि
३४३	२०	पूर्वशेषत्वात्	सर्वशेषत्वात्
३४७	१६	यदिकश्चित्	यदिपत्युःकश्चित्
३६२	१	प्रकरणे	श्राद्धप्रकरणे
३७१	३	अप्रेतु	अन्येतु
३००	२	तस्मादाच्छिद्य	तत्रच्छिद्य
४१६	१५	गुणान् भक्ष्य	गुणान्सर्वान् भक्ष्य
४२८	२	आद्यत्वंदानाभि	आर्घदानाभिप्रायेण
प्रायेण			
४२९	१०	साचब्राह्मणी	अतोब्राह्मणी
४३२	३०	अत्रसंदिह्यते	अत्रविद्यते
४४६	६	अस्त्वेवमाहिताग्ने	अपरंचएवमाहिताग्ने
अध्यायः ४			
४५०	७	स्वप्रकरणे	स्नातकप्रकरणे
४५०	६	हिंसैव	ईर्ष्यैव
४५०	९	भविष्यति	वक्ष्यते
४५१	१	यथानरस्य	यथाआढ्यतर
४५१	२९	स्वत्वात्	खलात्
४६३	११	प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्य	प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्य
४७२	२	बृक्षादीनामपि	ब्राह्मादीनामपि
४८१	४	प्राणपूजा	प्राणसंपीडा
४८१	४	अस्मिन्नध्याये	अस्मिन्समये
५०८	५	त्रिसंनिपाते	यथादिवारात्रिसंनिपाते
५०८	१०	शेषत्वाकालिकं	स्वयंतात्कालिकम्
५२७	१५	वन्दनं	चन्दनं
५३९	२८	धर्मस्थितान्	धर्मोपितान्
५४०	१८	अबहुभाषिता	अबद्धभाषिता
५५६	२९	वक्ष्यति	वर्जयति
५६४	१५	नकालस्वभाव	नकामतःस्वभाव

डाक्टरपीटरसनप्राप्तात्कुलूककृतमनुस्मृतिवृत्तिपुस्तकात् गृहीताः

पाठभेदाः

पृष्ठम् पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५	पृष्ठम् पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
अध्यायः १					
३ १३	सुजनैर्वन्द्ये	त्वजनैर्वर्ण्ये	१६ १०	अशद्वेन	अवृंहितम्
"	श्रीमत्	विप्रो	१७ १४	प्रत्यक्षत्वात्	प्रत्यक्षबाधितत्वात्
१४	विदुषां	जगतां	२३ २१	तमसां	तमांसि
१५	वाङ्मययुक्त्या	वाङ्मयाद्युक्तं	२७ २१	प्रकृतीनां	प्रकृतानां
१६	सुहृदस्तर्काः	त्वहृदयस्तर्कः समस्तो	२८ २५	नेतदुक्तं	नेदमुक्तं
	समस्ताः स्थमे	स्तुमे	३० ५	शस्त्रं	शास्त्रं
१७	यूयं	त्यर्थं	३१ ९	अनुमीयमानत्वात्	अनुष्णीयमानत्वात्
"	जाता	याता	३२ ९	आपीनस्था	आपीनस्तन
१९	इह	अपि	३४ ८	पिपासाशोकमोहा-	सौहित्यादिभिः
२५	नाभिहितस्य	नात्राभिहितस्य		दिभिः	
२६	महाजन	महाजनादि	" २३	मानससृष्टि	मानसीयमुक्तावक्ष्यमा
२८	तुयास्मृतिः सा-	यास्मृतिः सानप्रशस्यते			णासृष्टिः
	विनश्यति		३६ २	आचरितवान्	कर्मसेवितवान्
४ ४	ईदृशस्य	तादृशस्य	३७ २४	हिंसादीनि	हिंसाहिंसादीनि
५	पूजयित्वा	प्रत्येकं पूजयित्वा	३८ १४	अथादित्यो	मुखादिभ्यो
"	पूजिताः	सत्कृता	" २८	अर्धेनस्त्री	अर्धेनपुरुषो जातः अर्धे
६ १२	वीर्यस्य	धर्मस्य			ननारी
"	इतीङ्गना	इतीरिताः	" १९	देवनिवास	देवनिकायान् देवनि-
८ १८	आग्निष्टोम	अग्निहोत्रादि			वास
"	वेदानां	वेदान्तानां	४१ ७	श्लोकद्वये	श्लोकत्रये
९ १७	अपरिच्छेद्यम्	अपरिच्छिन्नम्	४५ ४	पुत्तिका	मक्षिका
९ १९	फलितं	दर्शितम्	४७ १२	सत्त्वस्यापि भावान्	सत्त्वस्याविर्भावान्
२१	वर्णयन्ति	वदन्ति	४८ ५	जन्ममरण	संसारजन्ममरण
२३	आज्ञया	अनुज्ञया	" २२	त्यागरूप	यागरूपम्
२४	निबद्धत्वात्	निबन्धान्	४९ ११	श्वासाहारादि	श्वासाहारविहारादि
११ १०-११	प्रयोजनत्वम्	प्रयोजनम्	५६ २०	स्वाभाविकस्य उन्मेष	स्वाभाविकः कम्पउन्मे
२३	प्रथमाध्यायं	प्रथमाध्याये		स्य सहकारी	षस्तत्सहकारी
२५	मदुक्तो	उक्तो	५७ १६	स्वमार्थ	स्वापार्थ
२६	अध्यक्षेण	प्रत्यक्षेण	५८ १	पूर्वपक्षः	कृष्णः पक्षः
१३ १९	सर्गतायनेषु	सर्गतायत्तेषु	५९ ५	ज्ञानार्थ	सिद्ध्यर्थ
१५ ६	सएव	सएष	६० १३	एवं	एकं
			६० २८	द्वादश	द्वादशसहस्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
६१	२६	परिकल्पते	परिकल्पये
६२	१६	पुराणे	वायुपुराणे
६६	१६, १७	तस्यपादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः	एवप्रधान्यात्पादत्वेनरूपिताः
६७	२७	चतुर्वर्षशतायुष्टं	चतुर्वर्षशतायुषःचतुर्वर्षशतायुष्य
७१	८, ९	वनितोषभोगादिषु	रतितोषभोगादिषु
"	१८	वैश्यस्य	वैश्यस्यकर्माणि
७३	२२	कव्येवहनाय	कव्यवाहनाय
७४	२३	बुद्धिजीविनःसार्थ- निरर्थदेशो	जीविनस्वेष्टानिष्टो
७५	१२	भोक्षलाभात्	भोक्षभागित्वात्
७८	१८	ग्रहः	मदः
८१	१०	आत्मवान्	आत्मवान्आत्म- हितेच्छुः
८६	८	वणिगादीनाम्	वणिगादीनामसमस्तु श्लोकेषूक्तवानिति क्रि- यापदं

अध्यायः २

८८	१८	प्रकृष्ट	प्रथमाध्याये प्रकृष्ट
"	२४	तान्त्रिकी	शास्त्रिकी
"	३१	रूपेण	रूपेणकृतं
९०	१५	धर्म	कर्म
९३	१	नियमयति	दर्शयति
"	४	च्छान्दोग्ये	बृहदारण्यके
१०१	४	यश्चानुभव	यथार्थानुभव
"	२२	स्मृतिः	स्मृतिशीले
"	२६	गर्गः	गर्गव्यासः
१०२	२४, २५	सर्वज्ञानारब्ध	सर्वज्ञानाकर
१०८	२५	कर्म	धर्म
११०	१६	अत्र	अत्रहोमे
१११	२६	श्रवणे	श्रवणादौ
११७	५	यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थ- त्वाच्च	यज्ञार्हत्वादुत्कृष्ट- त्वाच्च
११८	१	उपलक्षकः	पञ्चानामुपलक्षकः
११८	१	पुराणोक्ताः	पुराणेष्व्याख्याताः
१२२	४	चरुहोमादिभिः	चतुर्होमादिभिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३५	४	समत्वात्	संबन्धात्
१३६	१	मनुनोक्तं	बृहन्मनुनोक्तं
१३६	२०	कार्यइति	कार्यःप्रमाणतइति
१३९	२३	उत्तरापरिग्रहः	उत्तरप्रतिग्रहः
१४३	१०	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	११	प्रसीदेत्	प्रसादयेत्
"	१२	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	२७	फलश्रवणम्	फलश्रवणस्तुत्यर्थं
"	२८	विषयत्वेनापि	विशेषत्वेनापि
१४५	२९	प्रयाणरूपत्वात्	अयोरूपत्वात्
"	"	तदीयः	तदीयःकार्यः
१४८	८	कारणात्	कारणव्यतिरेकात्
१४९	२	कण्ठमप्राप्ता	कण्ठमध्यप्राप्ता
"	२८	कण्ठादेव	कण्ठदेश
१५४	२५	गौतम	गौतम
१५५	२४	व्याकारः	व्यापारः
१५७	३	अध्ययनं	अध्येष्यमाणं अध्यय- यनं
१६४	३	शरीरस्यापि	लिङ्गशरीरस्यापि
"	२६	सशिरस्कगायत्री	सशिरस्काव्याहृति गायत्री
"	३०	मेधातिथिप्रभृतिभिः	मेधातिथिगोविंदराज- प्रभृतिभिः
१६४	३१	बृद्धैर... पाठान्तरं	बृद्धैरपिनालिखितंयतः लिखन्पाठान्तरं
१६६	२	स्वरूपतो	स्वरूपतोब्रह्मरूपतो
"	३	प्रतिपादकत्वेन	ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन
"	"	अनने	इत्यनेन
१७१	१७	यत्तेष्वेवहिजायते	ममैतेष्वेवजायते
१७४	१६	निवार्यते	अनिवार्य
१७६	३०	युज्यते	युज्यतइति
१८२	१	समूहाहरण	समिधाहरण
१८४	१४	तावत्	त्वाम्
१८५	२२	असूयकादि	असूयादि
१८५	२३	तथा	ते
१९०	१७	स्वनामपरिकीर्तयेत्	स्वकीयनामविशेषमु- च्चारयेत्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१९७	३	इत्यवोचत्	इतिवचनात्
२०४	५	केवल	क्षत्रिय
२०६	१७	रुतवरणः	यःरुतशास्त्रीयवरणः
२११	६	ब्रह्मश्रवणार्थं	ब्रह्मग्रहणार्थं
"	२०	विद्वान्पितृन्गौणान्	वृद्धान्पितृतुल्यान्
२१३	१९	वस्त्रादि	सुवर्णादि
२१४	२५	गव्यां	स्त्रीगव्यां
२२३	२२	पुनर्वायदत्विजो- यज्ञियं	पुनर्जायते ऋत्विज एनं गर्भं
२२५	२०	वेदे	वेदेसावित्र्याम्
२२९	२०	क्षौद्रं	मधुक्षौद्रं
"	२१	गुडादीन्	लशुनादीन्
"	२२	शुक्लानि	शुक्तानि
२३०	६	पणवादि	पणवादिवादनादि
२३१	२८	आचार्यस्य...स- पिण्डेषु	आचार्यस्यकुलेसआ- त्मपिण्डेषुसपिण्डेषुच
२३८	१०	अभ्यर्थितो	श्राद्धे अभ्यर्थितो
"	"	तदार्थिः	तदापिच्येऋषिवत्ऋषिः
"	१३	पश्यता	पठनात्
२३९	३	पुनरुक्तेन	प्रसक्तमनेन
२४१	२३	यथा	यदा
"	"	तथा	तदा
२४३	११, १२	शयानस्य	शय्यायां शयानस्य
२४५	२६	काष्ठादौ	शकटादौ
२५३	४	मुण्डितमस्तकःशिरः केशो	मुण्डितमस्तकशिरः केशोवा
"	६	नास्तमियात्	नास्तमियात् नवाभ्यु- दियात्
"	३०	सूर्यो	अज्ञानात् सूर्यो
२५८	८	ध्यापनादि	ध्यापनख्यापनादि
२५९	१६	प्रदायकत्वात्	फलदातृत्वात्
"	"	जप	जन्य
२६३	१८	तथाऽज्ञानमेवोप क्रम्य	तच्चोक्तमोक्षमेवोपक्रम्य
२६६	३	गुरौ	गुरौनवसेत्
२६७	१८	अपि	विहित
२६८	७, ८	समुदितदानप्रदर्शना र्थच	समुचितदानप्रशंसार्थ मेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
२६८	८	लघुहारीतः	हारीतः
"	९	असंभवे	अन्यासंभवे
"	२०	सपिण्डे	सन्निहितसपिण्डे
२६९	२२	ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं	ब्रह्मण्यात्यंतिकलय लक्षणं
अध्यायः ३			
२८०	१५	पितृव्यादि	पितृवसादि
२८२	१३	कपिलकेशां	कपिलकेशांषडंगुल्या दिकां
२८४	२५	पुत्रिकाशंकया	पुत्रिकाधर्मशंकया
२८९	१७, १८	स्मृत्यनुमानात्	श्रुत्यनुमानात्
२९०	९	दैवेत्यनेन	दैवादीनि
२९९	१७	संभवत्यस्मादितिसं- भवः	संभवत्यस्मादितिसंभ- वःकामःसंभवायस्यस- कामसंभवः
३०१	२३	अधमः	अष्टमः
३०४	५	सपरान्	समपरान्
३०५	५	दयादयः	दमादयः
३०९	९	प्रशस्तत्वात्	प्राप्तत्वात्
३११	६	दशसु	दशस्वपियुग्मासु
३२२	८	नविरुध्यते	अवगम्यते
३२३	२५	जहातीत्यर्थः	जुहोतीत्यर्थःसर्वकाल- मपिगृहेवसनपंचसूना- पापैर्नसंबध्यते
३२५	३०	यतो	यज्ञो
३३२	१९	तथा	तद्यथा
"	२१	संवादात्	दर्शनात्
३३३	८	इति.....क्षार्थः	इतिकरणंशद्वयस्वरूप विवक्षार्थ
३३४	११	नक्तम्	दिवानक्तम्
३३५	१४	अन्यत्	अल्पम्
३३७	५	फलं	पुण्यफलम्
३३९	९	प्रक्षालनाद्युदकं	प्रक्षालनायजलं
३४०	२	चोन	च
३४३	१०	उपासना	उपासनम्
३४५	२६	संबंधादुरोः	समत्वादुरोश्च
३४६	१२	अतिश्रिधर्मेण	यदाअतिश्रिधर्मेण

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
३४८	६	कुमारीः	कुमारानुरोगिणो
३४८	८	अतिथिसमकालं	अतिथिभोजनसमकालं
"	२०	व्यतिक्रमस्य	व्यतिक्रमभोजनस्य
३४९	२३	वासुदेवादि	वास्तुदेवादि
३५०	१३	केवलादीति	केवलान्नादीपापीभवति
३५३	१२	मानसस्तु	मानसस्तुहोमः
३६३	१२	यतएत	यतोयदेत
३५४	४	पिण्डपितृ	पितृपिण्ड
३५६	१८	एकैकं	एकैकस्यैकैकं
३५९	३	यत्नतो	सततं
३६९	२४	गणत्वात्	गणवृद्धित्वात्
३७१	८	प्रयत्नतः	परोक्षा
३७२	१६	दुर्बलो	दुर्बालो
"	"	दुर्बलं	दुर्बलं
३७२	१९	वाकरोति	वाग्रहणं करोति
३७७	२९	कुष्ठी	कुष्ठी पाषरोगी
३८०	१	धर्मार्थौ	धर्मार्थ
३८१	४	नपुंसकस्योक्तत्वात्	नपुंसकत्वात्
"	१९	अवश्यश्रुत्या	श्रुत्या
३८२	२०	वेदाग्नि	वेदाध्ययन
३८३	१६	द्वय	द्वयंकव्यं
३८६	१६	ते	तौ
"	"	जाताःकुण्डाद्या	जातौ कुण्डगोलकौ
"	"	व्यपदिष्टाः	व्यपदिष्टौ
"	१८	कुर्वन्ति	कुरुतः
"	२८	भोजनाहार्हान्	पक्तिभोजनाहार्हान्
३८७	२७	पौर्तिकं	पैतृकं
३९२	२२	उक्त	उत्कृष्ट
३९७	२७	सोमपादयः	सोमसदादयः
४०४	२७	देव	स्मृत्यन्तरादेव
"	२९	काण्ड	कुश
४१४	१५	प्रदेयविधिश्च	अग्रदेशे
४२२	२१	निष्फलयति	निष्फलयति नात्मीय- मावश्यकत्वात्
४३४	५	कर्तव्यम्	वक्तव्यम्
४३४	२२	उक्तप्रकारेण	त्रीस्तुतस्माद्धविःशेषा- दित्यादि प्रक्रियया
अध्यायः ४			
४४९	१६	कालमेव	कालपरमेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
४७३	१३	अव्यभिचारात्	अतिव्यभिचारात्
४८०	२८	मुधेह	सुखेन
५१४	४	प्राणि	इदानीं तदतिरिक्तप्रति- ग्रहेष्यनध्यायमाह प्राणि
५५७	२०	त्युपहुष्टा	त्युहुष्टा
अध्यायः ५			
५९२	१०	शस्तैःशुक्तान्वर्ज- येत्	यस्तैर्युक्तं तु वस्तु यत्
५९४	२	आपदर्थगतप्रयोजनं भवति	स्वपदानुगतेप्रयोजन- संभवेसति
५९९	१९	विशेषे	विषये
६००	२८	ऋषिकर्तृकयज्ञेषुच	ऋषिकर्तृकयज्ञेषुब्रा- ह्मणक्षयिपक्षेषुच
६०९	७	सर्व	पूर्व
६२४	४	हीनंभवे	हीनतरे
६३१	१३	सप्त	नव
६४२	५	दिनमात्रं	दिवारात्रं
६५१	२९	आधिपत्यकारणं	आधिपत्यस्थानं
६५६	२४	त्रिरात्रम्	त्रिरात्रमुपतिष्ठते
६६६	११	प्रोक्षणम्	तद्देशप्रोक्षणप्रोक्षणं स्पर्शनेतुप्रोक्षणमेव
६७५	२६	कुक्कुरै	तस्माश्वभिरिति । कुक्कुरै
६८६	१५	गतापि	गताद्वेपि
अध्यायः ६			
६९८	५	तथा	तदातथा
"	६	रागतया	रागतयावावान- प्रस्थार्थ
"	"	वृक्षवल्कलं	वस्त्रखण्डवा
७०३	१४	मेध्यैर्यागाङ्गभूतैः	मेध्यैर्मैधोयागःतदहै
"	२४	शेषान्मुपभुञ्जीत	शेषमात्मार्यमुपभुञ्जीत
७०४	२१	वाही	वाल्ही
"	२५	विशेषे	विषये
७०५	१०	निचय	संचयनियम
७०६	८	वन्धमन्त्रं	मुन्यन्त्रंभुञ्जीत
"	"	पाषाणेन	पाषाणेनैवनीवारादि
७१२	९	तस्मादेताः	शरीरावच्छिन्नजीव- स्यनिष्फलमपत्त्वार्थं माहारदीक्षाःसेविताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
७१४	२४	मरणाभावः	तस्मादेताः	७७३	११	राजानो	बहवो राजानो
७१९	२१	दण्ड	मरणकारणाभावः	७७५	१७	व्यसन	बलवद्यसन
७२१	१६	कन्था	कुश	७७९	३०	दुष्टं	कष्टतरं
७२३	२८	नवदेतकेवलं ब्रह्म	शवरणाद्यर्थैकाकिना	७८०	४	हयतिवाकृतम्	हतिवाकृतम्
		विषयां वदेत्	नवदेत अन्येतु समविभ-	"	१९	मृत्युव्यसने	मुख्ये मृत्युव्यसने
			क्त्य एव वाक् प्रवृत्तेर्द्वारा-	७८२	२९	स्व	सु
			णिताभिर्विना वाक्या-	७८३	१६	अभिप्रायं समस्तानां	अभिप्रायं दृष्ट्वा सभायां स
			निष्पत्तेः तां च वाचमस-				मस्तानां
			त्यकार्यविषयान् वदेत्	७८६	११	सुख	मुख
			नोच्चारयेत् किंतु सत्य-	७८७	८	संस्कृताद्युक्ति	संस्कृतप्राकृताद्युक्तिप्र
			ब्रह्मविषयां वदेत्				त्युक्ति
७२४	१९	आत्मनो	आत्मना	७८९	१२	बहु प्रचुर	इति देशविदो विदुः ॥
७२५	२०	भक्षणशौलैः	भिक्षाशौलैः				इदं द्यपितथाप्यत्र स-
७२६	१५	गृह्णन्	दत्त्वा				मोदकतृणादिदेशाज्ज्ञ
७२७	२२	उत्सृष्ट	भोजनोच्छिष्ट				लशब्देनाभिधीयते तं देशं
७२९	२८	मनुष्याणां	मनुष्याणां गतीः				बहुधा न्यादियुक्तं प्रचुर
७३२	६	विरुद्धाचारदूषितो	विरुद्धालंकारभूषितो	७९०	६	णेन इष्टकेन	णलोष्टकेन
७३३	१४	प्राण	प्राणि	७९३	४	पर्याप्तं	सुपर्याप्तं यथेप्सितं
७३४	११	निर्देशात्	षष्ठीनिर्देशात्	"	"	अग्निशाला	अश्वशाला
७३६	६	एवं सति	एवं सति प्राणायामैरिति	७९४	२	विधिना	वेदिनं
७३७	२१	ततश्च	ततश्च सम्यग्दर्शनेति	"	१४	दद्यात्	धर्मार्थं दद्यात्
"	२२	तद्यथा	तथा च श्रुतिः । तद्यथा	"	२५	सक्तैः	सभ्यैः
७३७	२२	पापपुण्यस्य	पापपुण्यसंबन्धस्य	७९५	२७	धनधान्येन	भोजनधनधान्यादिना
"	२४	श्रुतिः	श्रुतिः तद्यथा	७९६	२७	अग्नौ	किंचन स्कन्दत इति ।
७४३	२६	सर्वसत्त्वात्	सर्वात्मत्वात्				अग्नौ
"	२७	ध्यानिकवि . . माह	ध्यानिकशब्दात् ध्येय	८०६	११	अस्त्रविद्या	योधादिगोचरमस्त्रविद्या
			विश्लेषलभेपरमात्मत्वे	८०८	१३	जले . . . ग्रहणात्	जलनिर्लीनमतिचपलस्व-
			नाभ्यात्मभ्यानार्थमाह				भावमत्स्यामाग्रहणात्
७४५	२८	उपाधि	उपाधिलिङ्ग	८१९	११	अपमर्दादिना	अपसर्गादिना
७४६	१५	विहितादिकर्मयोगि	विहिताग्निहोत्रादिकर्म	८२०	१२	चौरा	हिंसकचौरा
		नामसाधारणं	त्यागिनां कर्मयोगसा-	"	२१	सच	यस्मात्संरक्ष्यमाण इ-
			धारणं				ति । सच
७५०	१९	सन्द	सनन्दन	८२१	११	भारिकादीन्	नाविकादीन्
७५१	२५	उपनिषदाद्यर्थ	यतिः सदा	८२६	४	एते	यस्मादेते
७५६	१४	नान्यो	मुख्यो	८२६	५	शुकादयो	शुकासारिकादयो
"	१६	वैश्यस्यापि	क्षत्रियस्य वैश्यधर्मवै	८२७	२०	रक्षार्थं	रक्षार्थधर्मरक्षार्थं
			श्यस्यापि	८२९	२	पापे	स्वपरगोचरे पापे
"	२८	बलवद्भयात्	बलवद्भयभयात्	"	१५	चिन्तयेत्	चेष्टयेत्
				८३१	२८	मष्टानां	मष्टानां च
				८३४	८	वैरविग्रहाचरणाद्या	विग्रहो वैरं बला
				"	२९	इत्यविवक्षार्थम्	अरितिविवक्षार्थम्
७६६	२३	जानाति	दण्डं करोति	८३९	२७	सामोपदाप्रदाना	शनैः शनैः सामप्रदानादिना
७६९	८	बुद्धिपरेण	बुद्धिनाविषयपरेण			दिना	

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८४०	१९	बलं	तदाबलं
८४२	२३	अल्पानांबह्वानामपि	अल्पानामपि
८४५	२८	मार्गशोधित	मार्गरोधि
"	२९	सेना	सेनापति
८४७	३०	शीघ्र	दीर्घ
८५०	११, १२	त्रिधा	द्विधा
अध्यायः ८			
८६७	५	सममो	राजधर्मविवरणोनाम सममो
८७०	५	विवादे	विषयो
"	८	वक्ष्यमाणांसभां	वक्ष्यमाणक्षणांलक्षितां सभां.
"	९	अर्थकरण	आत्मरक्षण
८७४	२५	व्यवहारमार्गेषु	व्यवहारस्यमार्गेषु उपायेषु
८७५	२२	अक्षादिक्रीडा	द्युतंअक्षादिक्रीडा आह्वयः
"	२३	व्यवहार	लोकव्यवहार
८७९	२४	पृष्ठः	प्रविष्टः
"	२५	सद्यः	सभांगतः
"	२६	ऋग्वेद	ऋग्वेव
८८०	१३	षष्ठी भवन्ति	धनलोभादन्यथावादि- नोवातत्रतएवसभासदः पापेनहताभवन्तिप्रेक्ष माणानामितिष
८८१	१४	वृषलम्	वृषलमशकादित्वाद लोपः
८८२	१९	ब्रजति	ब्रजतिअनियमकारि त्वात्
"	३०	अर्थ्यादिकमेव	अर्थादन्यायिनमेव
८८३	२२	संदिग्धार्थानाम्	संदिग्धात्मानं
"	२३	नृपतेर्भवेत्	नृपतेर्धर्मप्रवक्ता
८८६	२	विरोधो	दृष्टादृष्टविरोधो
८८६	२२	गद्गदादिः	कंठगद्गदादिः
८८७	२७	नभवति	भवति.
८९२	२१	यत्त्वान्येपि	यात्त्वल्पेपि
८९६	२७	धर्मान्	जातिधर्मान्
"	२८	प्रतिनियत	कुलधर्मान् प्रतिनियत
९०५	२१, २२	उक्ताश्च . . . गच्छेत्	नयुक्तंस्थानुमन्त्रयन्त्रेद-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
			शौडन्यायो व्यवहार-
			इत्यभिधाय ग्रामान्त
			रंगच्छेत्
९०९	२	पररूपत्वम्	पूर्वरूपत्वम्
९१२	९	रुतपरिकरपुत्र	दारपुत्रपरिभव
९१५	१५	अर्थ	अर्थात्
९१८	१८	वाग्भिः	बाह्यैः
९१९	२	आचार्य	चौर्य
९१९	२	गृहिण	गृहिणःपुत्रिण
९२२	२६	भाविकात्	त्वाभाविकादर्थान्
९२९	५	कारित्वात्	कारित्वाभावान्
९३३	२	जाता . . प्रभृतीन्	जातान्पित्रादीनजातां- श्वपुत्रप्रभृतीन्हरण्या र्थेअनृतवादीन्
९३३	१६	वैदू . . आह	प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥९९॥
९३४	११	प्रतिषिद्ध	प्रतिषिद्धवृत्ति
९३७	१४	यस्मिन्	अस्मिन्
९३९	१५	परिस्तरणादित्वा-	परिस्तरणादिहोमधर्मेण
		त्वधर्मेण	
९४१	२७	अपि	इह
९४४	१०	महती	पुत्रमरणादिनामहतीं पीडां
९४७	३	विशेषार्थ	दण्डविशेषार्थ
९५०	१२	वेदनादि	छेदनादि
९६१	२३	दृश्यमाना	दुःसमाना
९६६	१७	बन्धं	गाम्यबन्धं
९७१	६	भागो	भोगो
९७३	१६	देशकालौ	देशकालौअतिक्रान्तौ
९७४	८	लाभ	काल
"	"	तथा	तथाविध
९८४	१७	त्वनेन	बलेन
९९३	२०	वा	वसनस्थं
१००२	१०	क्रयणाद्विशुद्धं धनं	मूल्यक्रयाद्विशुद्धमूल्य धनंलभेत
१००४	११	शुल्कदेयां	शुल्कदेयांकन्यां
१००४	१२	अर्थक्रयविक्रय	अत्वामिविक्रय
१००६	१८	आधानादौ	अभ्ययनादौ
१०१४	१८	क्रीत्वा	इदानींक्रयविक्रयानु श[य]माहक्रीत्वेति । क्रीत्वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१०१७	२६	कल्पनया	कन्याया
१०२०	३	क्षारेण	क्षारेणभृतो
१०३२	१	तेसाक्षिणः	तेसाक्षिणःस्रग्विणः
१०३३	४	कुर्युः	कुर्युःप्रयताःप्रयत्नतः
१०५२	३	सकृदपराधे	रथसंकटापराधः
१०८८	२२	गच्छत्यपेक्षया	गच्छन् जात्यपेक्षया
१०९३	१२	लिङ्गोद्धारः	संवत्सरबंधनादनन्तरं लिङ्गोद्धारः
१०९५	५	कटेनावेष्ट्य	कठेनसंवेष्ट्य
१०९७	७	अयंच	एवंच

अध्यायः १०

१२८८	१८	क्षत्रिया	वैश्यान् क्षत्रिया
१२८९	४	वैश्यायां	क्षत्रियायां
"	५	वैदेहेकेन	वैदेहेकेनपुनर्वैश्यतो- ब्राह्मण्यांजातेन
१२९५	२३	एवंवैश्यायांततोप्यप- सदम्	एवमेववैश्यायांशूद्रा- जातादपकृष्टक्षत्रिया- ब्राह्मणीजाताभ्यामु- त्कृष्टजनयतिततोप्य- पसदम्
१३०३	१४	संतः	क्षत्रियाः सन्तः
१३०४	९	ते	प्रतिलोमजास्ते
"	२०	रोगशान्त्यादि	कायशलयादि
"	२१	वणिज्या	रक्षा
१३०४	२	सोगैव	तदुक्ताएव
१३२९	२२	अश्रुदक	अश्रुदक
१३३५	२०	गंधयुक्त्यादिकरणं	लिखनादि
१३३६	८	अनुकल्पिकया	अल्पिकया

अध्यायः ११

१३४३	२४	रोगी	राजरोगाद्यभिभूतः
"	२४	निधनेभ्यो	निर्धनेभ्योयाचमानेभ्यो
१३६२	९	आधान	अश्याधान
१३६३	२५	निन्दितपदेन	इन्द्रियग्रहणेनैव
१३६४	२१	दत्तवान्	खादितुंदत्तवान्
१३६६	१७	अन्यशरीर	एतच्छरीर
१३६७	२१	गुरुभार्यागामीवि- कोपमेहनत्वंपिशुनो	गुरुभार्यागामीदुश्चर्मत्वं
१३७३	६	न्याह	न्याहगोवधइत्यादि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३८४	५, ६	अथवा...संहिताम्	तथापरिमितहविष्या हारस्त्रीनवारान् वेदसं- हितां जपेत्
१३८४	३	प्राणान्	निःसंदेहं
१३८८	१२	गोतमस्मरणात्	देवलवचनात्
"	१६	वेदवचनं	देवलवचनं
१३९२	७	तिलं	तिलकल्कं
"	८	गुणान्तर	मरणेन
१३९५	१४	एकदेहत्वात्...पा-	एकदेहद्वारामधेनसह तव्यम् युज्यते तस्यब्राह्मण्यं अपगच्छति शूद्रत्वंच सत्रजती त्ययमपिपू- र्वानुवादएव निन्दित यासांगवां याज्ञवल्क्यस्मरणात् रुजः...दि त्रैवार्षिकरूपः क्षत्रियवधेस्मृतः त्रैवा- र्षिकरूपः मासिकत्वापेक्षया हते षोडशभागं स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रिय अनेक अनवस्थिताएतत्पर्यन्ता अस्थि प्राणिनां...वधे प्राणिवधेप्राणायामेनशु- द्धिःसहस्रस्यवधे प्रतिव्यहं लघुत्वात् अबुद्धिविषये पुनः सर्वत्रैव साक्षात्पाने भक्षिणांपाक्षिणांगृधा- दीनां श्राद्धार्थो श्राद्धान्नस्यो गुणादौशक्त्यापेक्षया, गुणदोगत्यापक्षयौ गन्धानां...प्रभृतीनां गन्धप्रधानानांचागुरुप्र- भृतीनांऔषधीनांचगं- इत्यादीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१४२८	२८	मरणान्तिकं	प्राणान्तिकं
१४३३	११	मन्वादिभिः	शोधनंमन्वादिभिः
"	२७, २८	चतुर्थकालः पापम्	अभोधिवंसेनचतुर्थ भक्तस्त्रिभिर्वर्षै स्तदपहन्तिपापमिति
१४३४	३१	श्रावणं	पाठनं
१४४२	६	जपित्वा	नियमवान्जपित्वा
१४४९	२५	ग्रासशोधनम्	कायशोधनम्
"	२६	यथारात्रौतथादिवा ... कृतान्यथा	प्राजापत्योविधिः स्मृतः तथाचवसिष्ठः । हवि ष्यं प्रातराशी त्रीन्साय माशोतथैवच
१४५१	२४	विगतानवधान्यस्य	विगतात्माभिलाषस्य
"	२४	गुरुलघुसमफल	लघुगुरुसकल
१४५२	१०	क्रमेण	प्रभृति
१४५४	१	कदाचिद्दशकदा चित्पंच	कदाचित्पंचदश
१४५९	२५	हेतुत्वात्	फलत्वात्
१४६३	५	गोः प्रचुरदानादि	शापवरदानादि
"	१८	प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थ	प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थ
१४६४	१	तत्सम	तत्संहननं
"	२	आविकारिणो	अधिकारिणो
१४६५	२२	दुर्लभं	शुभं
१४६६	२२	एतत्पापक्षय	इतरपापक्षयसाधनापेक्ष या
१४६८	७	कौत्सेन	कुत्सेन
१४७१	१८	पातकमपि	पातकजमपि
१४७२	२	विद्यादि	त्वादिष्ठयामदिष्ठ येत्याद्या
१४७३	१३	ऋग्वेदं	ऋग्वेदधारणस्तुतिः
१४७५	२	मन्त्र	त्रय
"	२	धारण	ध्यान
"	२	मुनि	मनु

अध्यायः १२

१४७९	४	न्याएव	न्यदेव
१४९३	२१	विषादाभिलाषमान- सकार्यं	विषयाभिलाषमात्सर्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
"	२२	वृत्ति	प्रवृत्ति
१४९४	१९	तत्त्वनिवारकत्वात्	तत्तुर्दुर्निवारत्वात्
१५०१	११	प्रियाश्च	प्रियायुद्धकुशलाश्च
१५०४	२	धर्मा	कर्मा
१५१२	१४	विविधः प्राप्नुवन्ति	अनेकप्रकाराः ऋकच पाठनादिनासंपीडाः काकोल्लादिभिः भक्ष- णं सुतमसिक्तादिभिस्ता पान्स्थाल्यामधीनीः- क्षय्यपाकांश्च दुःसहा- न्प्राप्नुवन्ति
"	२१, २२	प्रकाराणि	प्रकाराणि भयानि
१५१६	२६	प्रतीकोः कामचा- रो भवति	प्रत्येकोपासनानां संश- योहनामउपास्तेयावग- तंतन्नास्यकामचारो- भवति सयत्रतमेववा- इनदिशेवस्ववेदनयत्र- बोद्धवोदित्योसार्तबहु- र्नैहिकार्मुष्मकानिच- फलानिश्चयन्ते किंचिदेकं श्रुतविहितं किंचिन्नेति
"	२९	किंचिदेवं किंचि च्चेनेति	अयुक्ता असद्धर्मवक्तृन् शुश्रूषां शिष्येभ्यः नीयम्
१५१६	२९	यथोक्ता	जगतः
१५३५	७	वाचकान्बहून्	अस्पृशरूपगन्धम्
१५३६	१, २	शुश्रूषां शिष्येभ्यः अगोपनीयम्	मन्वाख्य मोक्षहेतुत्वेन विस्तरात्
१५४०	८	जातेः	निगूढमल्पवचनात्
"	१२	अस्पृशमरूपम्	निगूढकल्पवचसा, त्वे
१५४१	८	स्रष्टाख्य	तत्त्वमर्थम्
१५४२	८	मोक्षत्वेन	दुर्गाधनादेदधितो त्तरोभून्नाता
१५४३	८	चानुरी	वारेन्द्र
"	"	निगूढमल्पवचनात्	
"	"	अस्मिन्	
"	९	अर्थतत्त्वम्	
१५४३	११	दुर्बोधः भूयात्	
"	"	वारेन्द्र	

राघवानन्दीयपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

राघ० १= मुद्रितपुस्तकम्

राघ० २= बुन्दीमाहाराजपुस्तकालयस्थम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८	२७	विदित्वा	वित्वा
१३	२५	केवददं	केवान्यथातस्तन्नजा
१७	२६	ति	येतन्नतंनस्यात्तदं
२७	२६	यन्	पि
३६	२५	चेति	जगन्
३९	३	शमाचारभेते	चेतिश्रुतेः
४३	२८	अयूयुजन्	समन्वारभेते ।
४८	२५	उभयम्	असृजत
५२	१२	ब्राह्म	उभयजम्
६०	१४	निरोधयन्	ब्राह्मक्षपाःह
६१	३	सदा	तिरोधयन्
६६	२२	पायेन	तदा
६८	२१	क्रियापरि	पायेनवतन्ते प्रवर्तन्तेइ-
६९	१९	यस्य	तराणियुगानि
७०	२	धर्मविद्यादेशागम	याव
७३	२४	मियते	यस्याहस्तत्
७८	२१	देव	धनविद्यादेरागम
८४	२५	मेधातिथिः	श्रियते
९०	२८	पिण्यादीन्	देव
९५	२५	ऋणादीनाम्	मेधातिथिःतन्मयतोवि-
१०५	२६	कर्तृ	द्यास्थानन्यनुक्रम्यशङ्के
१०५	२६	कर्तारो	नाप्युक्तमेताः ब्राह्मणो
१०६	१	अभीप्सितेति	धिकरुतेसचवृत्तिंदर्शय-
१०९	२	परंतत्त्वम्	तीतरेषां
			परानृपिवादीन्
			ऋणादीनांसंधिविग्रहा
			दीनांवा

अध्यायः २

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
१०९	२०	प्रातः	प्रातः २
१०९	२१	द्वाभ्यां	द्वाभ्यांतस्मादुभावपीति
१११	३०	अन्येषां	तदानीम्
११२	१५	देवैः	देवैरग्रे
११६	९	विना	विनायस्मिन्देशेमृगःकृष्ट
१२०	१३	प्रयुक्तैः	स्तस्मिन्धर्मान्यबोधत
१२२	८	वेदाध्ययनेन	इतियाज्ञवल्क्योक्ते ।
१३२	६	ब्राह्म्या...संज्ञा	प्रयुक्तैःस्यंदनेपुंसवनमि
१३५	९	बगइ	तिशेषोक्तेः ।
१४४	२४	बहिष्कृतं	वेदाध्ययनेनयावच्छ
१५५	२५	वेदस्याध्ययन	कयेन
१६७	१९	मासादयः	ब्रा...संज्ञायतआर्यविग
१८०	१८	भावः	हता
१८५	९	अन्यतो	ततःकिंततआहनैतैरि-
२०९	२८	योग्यंवा	ति । ब्राह्मन्
२२३	२७	श्रुति	वावई
२२४	९	उपनयनाख्ये	हविःकृतं
२२५	२४	वाचकत्वात्	वेदस्याध्ययनारंभेअव
			सानेत तस्यसमाप्तौ ।
			मासादयःषोडशीकलाफ
			सएवोपांशुत्वेनानुष्ठितः
			शतगुणफलदःलतइत्यर्थः
			भावःअन्यथापंचयज्ञा
			भावः
			स्वतो
			योग्यता
			विधि
			उपनाख्येसाविध्यै-
			वप्रसूः
			वाचकत्वात्वेदेवेदग्रह
			णयोग्येउपनयनाख्ये
			अंसतिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
२२८	१९	नित्यंस्मात्वेत्यादिकान्	नित्यंस्मात्वेत्यादिकान् नाजसंस्मायादितिमु यन्नानपरांकालद्वया भिपेकाऽप्युधरणासु दंडवनियञ्जनमिति विष्णुवचनात्
२४७	२१	नमस्कारोत्थानादि	नमस्कारोत्थानादि आर्येषुब्राह्मणत्वेसत्य वक्रबुद्धिषु
२५७	२३	स्वासमार्गेभ्यु	स्वःस्वोदरः
२६३	२४	सिद्धौषधान्	सिद्धौषधादिदुष्कुला त्वस्मान्निर्दुष्कुलान् तुमेच्छात्
२६९	५	स्थानासन	एतेषु आचार्यादिषु
		अध्यायः ३	
३०७	३	क्षत्रियविषय	क्षत्रियमाह
३१७	१५	तत्र	यत्र
३१९	१९	अनियत्तां	इयत्तां
३३५	२	दक्षिणस्यां	दक्षिणस्यांदत्वा
३३८	५	विद्वत्प्रशंसा	विद्वदान्प्रशंसा
३४४	२९	नात्म	नान्
३४९	२४	वास्तुदेवादयः	हरिहरादयः (मूलपुस्तके 'वासुदेवादयः')
३५१	१६	जायाताः परिवत्स रान्	संवत्सरान् संवत्सरं प- र्ययित्वा तत ऊर्ध्वमाग- तान् । परिसंवत्सरानि तिमेधातिथिः मातुलां तान् परिसंवत्सरान्
३५३	१५	तथाच	तत्र
३५९	५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छंदोमात्रा ध्यायी (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)
३६२	९	ज्ञानोत्कृष्टाय	ज्ञानं वेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्य तस्मै ज्ञानोत्कृष्टाय
३६९	२६	सप्त	सप्त
३७४	२४	परिवित्तिः वक्ष्यते	परिवित्त्परिवित्ती वक्ष्यते
३७७	६	तैलार्थे	विक्रेयतैलार्थे
३८८	२७	सप्तमी	तेभ्योदत्तं नष्टमिति शेषः एवमुत्तरत्र
३९३	१२	आद्धप्रकारत्वात्	आद्धप्रकरणत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
४०२	१५	प्रासङ्गिकस्य	प्राकरणिकस्य
"	१६	पर्युक्षणादि	पर्युक्षणादि पूर्वमनुष्ठेय मित्यन्वयः
४०३	२४	तत्पिच्यं	अत आह देवाद्यन्त मिति तत्पिच्यं
"	"	तु	नतु (इदंमूलपुस्तके- वर्तते)
४०९	५	अग्नौ	अपसव्यं अग्नौ (इदं- मूलपुस्तकेवर्तते)
"	"	संस्थ	संस्थपवित्रं (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
"	२३	विधिना	विधिनोदक्यादिदान योग्येन
४१२	३१	पितृस्थाने	पितृविप्रस्थानेन
४१३	२८	दद्यात्	दद्यात्पिप्पलासस्याद्वय मानवादिति (अक्षरा- ण्यस्पष्टानि)
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्नानादेरुच्चरीप्रति यशिनहृक्तभूमिगतस्य (अस्पष्टान्यक्षराणि)
४३१	१३	वाचनिकं तेन न कवि तादर इति	वाचनिकेन तकावतार इति (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)
४३२	२१	अविगीत	अविगीतोक्त
४३३	२३	विसृज्यति	विसृज्येति द्वाभ्याम् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३५	९	प्रतिपत्तिस्थानानि	प्रस्थानानि
"	१०	भोजनान्	ब्राह्मणभोजनान् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
४४१	२७	श्रद्धाच्च	श्रद्धाच्च
४४३	२७	पितृतीर्थ	पितृतीर्थ (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
		अध्यायः ४	
४५३	३	दयलो	दयलो
४६१	२७	सावेदाध्ययनस्य या काचिजीविका	सेतिविधासं [स्यं ?] मासलिगवैश्वदेवीजन
४६२	१६	वेष	किंचवयसइतिवेष
४६३	१८	नः	वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
४७२	१७	भूतानां	भृत्यानां (मूलपुस्तके इदमेवदृश्यते
४७७	१४	श्रुतेषु	तां वजयत इति (इद- मापमूलपुस्तके वर्तते)
"	"	प्रजा	प्रज्ञा
४८०	२९	त्यागः	त्यागः मूत्रोच्चारविदु- च्चारणं सह वर्तमानं
४८१	२६	वातं	नात्र समासवातं (एतद्वयमपिमूलपुस्त- के इदमेव)
४८२	११	हाभ्यां	त्रिभिः
४८५	२३	आक्रान्ते	आक्रान्ते प्रभुतया
४९९	२५, २६	रूपणस्य वा	रूपणस्य वाराजस्य स्याप्युस्थिसुवानूनो धर्मशास्त्रलघिनः
५०५	१७	रुतं	छन्दःरुतं
५०६	३१	कालं	कालव्यापनं (मूलपु- स्तकेऽपि इदमेव)
५१४	२०	पर्यन्तं सर्वात्	पर्यन्तमितितन्निचिरंतु- यावन्निमित्तसत्त्वं (मूले पिबहुशः इदमेव वर्तते)
५१५	११, १२	निषिद्धकालं	निषेधावधिकालं
५१७	२५	पितृपक्षपातित्वात्	प्रेतपक्षपातित्वात्
५१८	१३	पठन	पावन
५२३	१४	क्षत्रियादि	क्षत्रियादिकर्मकारकम्
५२४	१७	दायाद	दायादब्रूयात्
"	१८	नब्रूयात्	नब्रूयात् विप्रं न वैश्यं
५२५	२१	स्वजपाद	स्वजत्वं सुपाद
५४५	९	छायास्वदासवर्गः	छायास्वच्छाया
५५८	५	वर्जयन्ति	वर्जयति
५६३	२८	इति गोविन्दराजः .. तत्त्वम्	किंचय इति । पूयादि लोमसं दशनादत्र पूयादि भुज्जन्यलाभोऽन्यथा बाध इति गोविन्दराजः .. तत्त्वम् (इयं २२१ श्लोकस्य टीका)
५७४	२९	फलप्रधानं	न फलप्रधानं
५७५	२२	हीनान् .. संबन्धे	विप्रोपि प्रत्यवायेन अवरं हीनस्यादिपा- खण्डादिशास्त्रादिचम- त्यायोगमनं तेनावर- संबन्धेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
		अध्यायः ५	
५८७	२९	शुद्ध	शुभ्र
५९३	४	त्वाष्ट्रम्	त्वष्ट्रे
५९६	२३	आहतुः	आहतुः सर्वश इति स्वव स्यतु
५९९	४	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं एवं विधोषो- षणे भोनद्वयनिवृत्ति- मात्रं
६००	८	कुर्वित्यनुजानाति	कृत्वानुज्ञायते
"	"	भृत्यानां	भृत्यादीनां
६०१	१	लभेतेत्यादि	लभेतरस्यै [रात्रौ?] को- किलमित्यादि
६०१	२९	अस्मिन् भक्ष्यं	स्मिन्
६०३	८	अशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
"	"	भक्ष्य	भक्ष्या भक्ष्य
६०९	२९	ब्रह्मधारणं	ब्रह्मचारिणं
६११	६	बलि	बलिभोजन
६११	६, ७	आसक्त्या .. इत्युक्तं	आवश्यकपश्चंगकेश स्मार्तकर्मणि च ॥ ननु- वैदिकेषु तपश्वादी एका दशावदानवाधापत्तेः त- स्माद्यज्ञेव धोऽवध इत्यु- क्तिः [क्तिः?] किंच अप्रत- स्मृत्युदिते वधे तापदो ध- मित्याह यज्ञाध
२१३	२	कारकः	कारक उदके वलवादष्ट हेतुत्वात्
६१४	३	आत्मनः	आत्मानं
"	४	इत्युक्तं	इत्युक्तं हिंसायामर्थवाद (इदं मूलपुस्तके वर्तते)
६१५	८	प्रमाणक इति भावः	प्रमाणकेनापि परानुय हो धर्महेतुरगम्यागमन मिथ्योक्तौ च व्यभिचा- रान्नापि पीडाधर्महेतुस्त- पोदानादौ बाधात्तस्मा- द्यथा व्यवहार इति भावः
"	२०	अहिंसकानि	किंचय इति । अहिंसकानि
६१९	२४	तत्तुल्यफलैः	तद्योग्यैः
"	२५	परिवर्जनान्	परिवर्जनात् न तु निवृत्ति- मात्रादिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६२०	४	अस्तीति	अश्रीति
६२१	११	फललाभसंभवात्	फलसंकल्पत्
६२३	१	कृतचूड	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थम्
"	१०	एवंचसाग्निः	पंचाग्निः
६२७	२	निर्दिशति	अतिदिशति
६२९	२, ३	उपस्पृश्य . . अन्यत्र	उपस्पृश्याचम्य
६३०	१	गोविन्दः त्रिरात्रैः	गोविन्दः चकार द्वयात्रि भिक्षिभिविशेषणात्रि- रात्रै
६३४	२१	उक्तेः	उक्तेः तेषाममाल्योदकम्
६४०	९	मरणं जननं	मरणे मरणं जनने जननं
६४२	७	चातुर्वर्ण्येन	चातुर्वर्ण्येन
६४३	५	विप्रः शुभ्येदिति	विप्रवदिति (मूल- पुस्तके ईदृगेव वर्तते)
६५२	२	इन्द्रवदधिकृतं	इन्द्रवदशौचानधिकृता
"	२७	प्रतैश्वर्यं	प्रजैश्वर्यं
"	२८	प्रकृतिविकृतिसा- धारण	प्रजारक्षण
६५५	४	अपराङ्मुखयुद्धहत स्य	अपराङ्मुखस्य तद्धतस्य
६५६	४	त्रिभिः	त्रिभिः असपिण्डेषु सपि- ण्डेषु च
"	१३	धर्मेणैव	बन्धुवदिति धर्मेणैव
६५८	२०	च	वा
६६१	१६	स्वं	त्वं
६६५	१७	वारिणैव	वारिणीव भक्षक्षारः
६६९	२३	गर्दभादेः	नरादेः (न, श)
६७३	८	ब्राह्मणानामिति	ब्राह्मणानामितिकाष्ठा
६८५		अण्वपि	उत्सवादिदर्शनमपि (इयं १४७ श्लोकस्य टीका)
६८६	८	पोषकाभावविषयम्	पोषोयम्
६८८	२३	गच्छेदिति शेष	गच्छेदीत्यादावति प्रसक्तेरिति शेषः
अध्यायः ६			
६९८	७	आत्मनो	किंच गृहस्थस्त्विति आत्मनो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६९८	२९	निःसृत्य	ग्रामान् निःसृत्य
७०४	२७	विशेषात्	विशेषणात्
७०७	१२	कालिकः	वशाद्दोषप्रवृत्त्यालिकोप- लक्षक इति
७०८	२३	गतागतं	लुठन् गतागतं
७१४	८	मन्येऽन्यतमया	मन्येमरिष्यामीति निश्च येनाविगते शोकभये- यस्मात्सः अन्यतमया
७२३	९	देहनिमित्ततदक्षार्थं	वेदेनिमित्तभक्षार्थं
७२४	२	वाक्प्रवर्तते	वाक्यवर्तते
७२७	२८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धतत्रतुभिक्षितनभि क्षेपेवि । तं शंखोक्तेर्भित- गृहपुनर्नतदगच्छेदिति
७३२	१२	नाहमस्मि	नात्रास्मि
७३४	१९	यथोदित इति	यथोदित इति सावित्र्य भावान्
"	३०	शेषः	शेषः दोषयदाद्रसाजपाप परं
७३९	२१	मित्यर्थः	मित्यन्वयः
७४०	३	त्यजेत्	त्यक्तं
७४४	२	लक्ष्यते	लभ्यते
"	"	तात्पर्येणोक्तं	नास्वर्योऽस्मेक्तं
७४६	२	प्रव्रजेदिति	प्रव्रजेदिति अतिः पाप्मा न वेहद्वयविहाय तपका- परं ब्रह्म भवेदित्यर्थम्
अध्यायः ७			
७६०	३०	स्थापयितुस्तं	स्थापयितुं
७६२	२३	अन्यथागामिषु	उत्पथगामिषु
७६५	१	कस्यापीति शेषः	कस्यापि स्वाभिः स्वा- म्यं न स्यादिति शेषः
"	११	रागादित्याह	रागादिमत्वादित्याह
७६७	२८	कोपादृष्ट	कोपादि
७७६	१२	कामजैः सन्निरुष्टः	क्रोधजैः सन्निरुष्टः
७७८	२४	वेग	विरामूत्रवेग
७७९	५	द्रुततर	गुरुतर
७८०	२४	स्वर्ग	स्वर्गव्रजत्येव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
७८६	१५	प्राकृत	प्राकृतअहंद
७८७	१०	वधोद्यमेपि	वधोद्यमेपिप्रशस्यतेकर्त-
			व्यत्वेनेदृशः
७८८	८	प्रदर्शनेनचनचा-	प्रदर्शनेनभिद्यन्तेनचा
		न्यथा	न्यथा
७९०	१६	शतमध्यमवध्यंसह	शतमवध्यसंहसमवध्यं
		समध्यमवध्यं	
७९१	११	दुर्गाश्रयो	दुर्गाश्रितो
७९३	६	राज्ञीनाराज्ञःपुत्राणांच	राज्ञीराजतत्पुत्राणां
"	२२	तैर्युक्तं	ताभ्यांयुक्तं
७९४	२७	धान्यादीनूधनंच	धान्यादीनांभागंच
"	२८	निविष्टः	निष्टः
७९५	१५	कार्याणिकर्माणि	कार्याणि
७९७	१	पततिनव्यथते	पततिनपुष्यति [शुष्य-
			ति ?] वाव्यथते
"	२	प्रीत्युक्तेः	प्रीत्युत्पत्तेः
८००	२२	आह्वेषु	आह्वेषुस्त्रीदूधत्तेयुष्य
			यिशत्र वोयत्र
"	२३	प्राप्तेः	प्राप्तेःयुध्यमानापुरद्वन्तः
८०३	५	बुध्यति	युध्यति
८०६	१६	अरेच्छिद्रानुसारी	परच्छिद्रानुसारी
८०९	३	उपक्रमैः	उपायैः
"	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डंक्षिपन्माह
"	"	एतान्दण्डेन	एतान्चतुरोदण्डेन
८१०	११	रक्षेत्	रक्षति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८१०	२४	आयुषःनक्षयति	आयुषःसबान्धवोन-
			क्षयति
८१७	२४	याद्वा	याद्वेति
८१८	१६	गंधवारिचरःअपां	गंधवारिचराणां
८१९	१९	मेधातिथेः	मेधातिथेः । चर्मणांच-
			र्मीतपादुकानांच
८२२	२३	आसने	खिन्नःआसने
८२३	१५	षष्ठी	षष्ठीसभृत्यस्येतिसाम-
			र्थनंस्मृतितं
८२४	५	श्रौतंपुरोहितसाध्यं	श्रौतपुरोहितसाध्योक्तं
८३६	७	द्विविधः	एवंद्विविधः
"	७	पठितं व्याख्यातं	पठितःव्याख्यातः
८३९	८	कोशाद्यैः	कोशानुकूलग्रहतराद्यैः
८४१	३	चभीत्या	यद्भीत्या
"	२०	दिभिरिवानेनापि-	दिभिर्नोपकार्यो
		कार्यो	
८४२	१०	बहुला	बहुली
"	२७	पूर्वरुतं	पूर्वरुतं
८४८	३	वीर	कार
८५२	१२	अरिषु	अरिपुरे
८५९	१८	अरेरेव	अनेनेव
८६४	२६	शुद्धाः	शुद्धाःस्पृशेयुर्भोगार्थं
			सुसमहिमाःसुष्टुविशेः
			सममाहिताःअर्पितादे
			हादयोयाभिस्ताः
८६६	२२	संविशेत्	तूर्यघोषैर्माताद्यैःप्रहर्षि-
			तःऋष्टःसंविशेत्

राघवानन्दीयपाठभेदाः

चिन्हानि

राघ० १ = मुद्रितपुस्तकम्

राघ० ५ = माहाराजाकोमलकृष्णबाहादुराणां भाण्डारस्थम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
		अध्यायः १					
४	१४	धर्ममोक्षो	धर्मार्थमोक्षो	२०८	२३	आचार्याणां	तथाचस्तुतिमात्रमाचार्याणां
६	२१	नोत्सभ्यम्	अतो नोत्सभ्यम्	२०९	२९	इति	इति त्रिभिः
१२	११	सन्यासेन	समासेन	२१०	१९	तर्कव्याकरण	तर्कप्रकरण
१३	२७	लक्षणमो	लक्षणमीक्षणमो	२१३	७	तस्थैव	तथैव
३४	२७	चैतन्यम्	सचैतन्यम्	२२१	१४	तथा	द्यथा
३६	२५	संविज्ञानकर्मणि	तंविज्ञानकर्मणि	"	"	तपोविशेषैः	इत्यादितपोविशेषैः
३९	५	यातयन्	पातयन्	२२३	४	अनधीतस्यवेदस्य	अनधीतवेदस्य
४३	११	स्वधारणीयेति	स्वविचारणीयेति	२२३	५	द्विजस्यादौ	द्विजस्यादौ
"	१२	मरीच्यादिभिः	एतैर्मरीच्यादिभिः	२२५	२३	मंत्रेण	विमोमन्त्रेण
५९	२५	तस्येति	सन्ध्येति	२३८	१५	देवदैवत्ये	देवदैवत्येदेवतोद्देशेन
६३	१०	स्थूलाकारादि	स्थूलाकाशादि				आद्धे
"	२५	सूर्याशुमारुतैः	मूर्याग्निमारुतैः	२४३	११	स्यात्	स्याद्भाषितमुक्तिः
६५	२१	ब्रह्मणो	ईशस्य	२४४	४	परिवादश्रवणे	परिवादादिश्रवणे
६७	३०	फलन्ति	फलदाइति	२५४	२२	इति	इतिवा
७०	१५	पृथक्कर्माण्य	पृथक्धर्माण्य	२६२	१४	धर्ममाचरेत्	धर्मनाचरेत्
७७	२५	निर्दोषेण	निर्दोषेण	२६८	२१	यस्तु	नैष्ठिकस्य
"	२६	पूर्वसर्गानु	पूर्वपूर्वसर्गानु			अध्यायः ३	
८१	१२	सप्रमाणकं	संप्रतिसप्रमाणकं	२८३	४	अमुकदासी	अन्नदासी
८५	५	प्रधा... र्थ	यन्नाधिक्यार्थ	२९४	१६	लाभे... पेतौ	चतुर्णाधर्माधर्मादनपेताः
		अध्यायः २					
१०६	१	इति	इत्युक्तं	३०२	१५	नार्धादि	नार्थादि
"	२३	वेदः	वेदइति	३०३	२०	प्रजात	नजात
१०९	२	तत्त्वम्	तत्त्वंमात्रातिरुत्वावा	३०४	२६	वेदाध्ययनजवीर्य	वेदाध्ययनवीर्य
१११	३०	अन्येषां	तदानीं	३१०	२५	वर्जमाह	तत्रैववर्जमाह
११२	१५	देवैराधिष्ठितं	देवैरग्रेऽधिष्ठितं	३११	२८	रजसिस्त्री	शुक्रेस्त्री
१३०	२०	साधना भेदइत्यर्थः	साधना भेदवदिति	३१४	२८	नियमविधौच	नियमनिरोधश्च
१४०	१६	जुषदन्नेनसदन्नं	नकदन्नंसदन्नं	३१७	६	बान्धवादीनां	देवादीनां
		प्रस्थाय		३१७	६	विवाहादिषु	बान्धवानांविवाहादिषु
१६२	१३	नधरण्यादौ	नद्यारण्यादौ	३२७	२२	सर्वान्नाधिकारार्था	सर्वनाधिकारार्था
१६६	२९	श्रेयस्त्वम्	श्रेष्ठत्वं	३३७	१९	मात्रंवा	पात्रंवा
१७१	१९	तेषां	अर्भतेषां				
"	"	तेन	तेनकामविषयात्				

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
३५१	१६	परि संवत्सरानुमधु पर्केण	परिसंवत्सरान्वर्जयि- त्वाततऊर्ध्वमागता- न्परिसंवत्सरानितिमे- धातिथिः । मातुलाना- न्तान्परिगतसंवत्सरो- येभ्यस्तान्परिसंवत्स- रानुमधुपर्केण
३८७	१५	मन्धो	मधो
३९९	७	सोमपाः	एवंसोमपाः
४०९	५	अग्रौ	अपसव्यमग्रौ
"	"	परिपाटीक्रमम्	पूर्वपरिपाटीक्रमम्
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्थान्नादेरन्यतरा प्रतिपत्तिरुक्ता भूमिगतस्य
४४१	११	मधूत्कटेन	मधूत्कटेन

अध्यायः ४

४५०	२०	तद्धर्मानाह	तत्रधर्मानाह
४८०	२८	मलत्याग	मलत्यागः भूत्रोच्चारंवि दुच्चारेणसहवर्तमानं उपानहादि
४८८	९	उपवीतादि	उपानहादि
४८९	५	लक्षणान्वितैः	विनीतैर्दान्तैर्लक्षणान्वितै
४९१	८	विग्रहं	विवादं
५०९	१३	अध्यापनं हि	अध्ययनं हि
५१४	७	शेषः	शेषः । उक्तस्वाध्याय ज्ञानाज्ञानजदुष्टादुष्ट- निवृत्त्यर्थः.
५४०	५	प्रभुद्रोहादिना	परद्रोहादिना
५६१	३	विरुद्धमर्थं	विश्रद्धमर्थं
५७५	११	उत्तमैरितिद्वाभ्यां	उत्तमैरिति त्रिभिः

अध्यायः ५

६२३	१	रुतचूडे	सद्यःरुतचूडे
६३४	२०	एवंमतामहाचार्यं	एवमात्राचार्यं
६३८	१३	सपिण्डभरणे	एतत्सपिण्डभरणे
६३९	२०	जातदन्त	अजातदन्त
६४२	९	लक्षणे	लक्षणेगुरौ
६९१	९	कामापि	कामादि

अध्यायः ६

७०३	२	तुरायण	उत्तरायण
७०५	२३	पुष्पाणि	अन्यानिपुष्पाणि
७०७	२६	वारमात्र	एकवारमात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
७२९	१६	तत्कारण	तत्करण
७३०	१३	किंचात्र	किंचामुत्र
७३७	१०	अहो कर्म	अहो कष्टकर्म
७३९	१९	तदर्थं	एतदर्थं
७४०	३	त्यजेत् अना	त्यजेत्त्यक्तव्यमना
७४७	२४	अनुष्ठिताः	अनुष्ठिताः सन्तः

अध्यायः ७

७६१	१६	अनुशासनं	अनुशासनं ज्ञेयं
७६७	२५	कामेति	कामेति त्रिभिः ।
७७५	३०	दुःखमेवान्तोयेषां	दुःखमेव फलयेषां
७७८	२३	किंचावश्यं	कामजेष्ववश्यं
७८१	२२	मौलत्वेपि	मौलत्वेनापि
७९८	६	यस्यश्रुतफलमिति	यस्ययच्छ्रुतं तस्य तत्फ- लमिति
८०३	२५	दन्तिनं	दन्तिनं गजं
८०७	२६	गोपयेयुरिति	गोपयेयुरिति शेषः
८०९	१३	दण्डस्य कालमाह	दण्डं क्षिपन्नाह
८१६	२	निर्याणम्	निःसारम्
८३१	९	मूल	न्यूनं
८४७	३१	व्यूहे	व्यूहेषु
८५८	२२	प्रसिद्धोपक्रमे	युद्धोपक्रमे
८६५	२२	चर्मादीनि	वर्मादीनि

अध्यायः ८

८८९	१५	नरक्षणीयं	रक्षणीयं
९०८	१०	पूर्वापरं	प्रमाणेन प्रतिपादयेत्पू- र्वापरं
९०९	४	मित्यर्थे	मित्युक्ते
९१६	६	आर्ताबन्धुविनाशा दिना	आर्तारोगेण
९२६	२०	यतश्चितं	एतत्पापं कृतमनेनेत्य- नुसंधत्तेयतश्चितं
९५०	२६	राज्ञातावत्	राज्ञाऽतीव
१०३०	९	पूर्वभक्त्या	देशाद्यन्तयोः पूर्वभक्त्या
१०६५	१४	तोलकानां	पलानां
१०७८	१७	स्त्रीणां	स्त्रीणां विप्रणां चर
१०८१	१७	शूद्रादि	विप्रशूद्रादि
१०८४	१०	संभोगाभिलाषग्रहणं	संभोगाभिलाषिततया संग्रहणं
१०८६	१	सुवर्णं	सुवर्णमाषाः षोडश
१०९२	२७	गुण्यं	द्वे गुण्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
१०९३	१५	स्त्रीरूप	स्त्रीरूपमगुप्तमावसनमै थुनेनोपभुञ्जानोऽङ्गसर्व स्वंप्रतिहीयते । अङ्गगु- प्तैतैर्हीनं । अङ्गमत्र- लिङ्गगुप्तमावसन्सर्वेण- शरीरेण धनेन च ।	१२८५	२९	अङ्गेन	अङ्गेनपुंदेहेन
			विदूषद्वयोः प्रेरणायां ब्रा- ह्मणो राजा वाऽप्रमत्तः स्यादित्याह वैश्येति ।	१२९७	१०	हिंसोऽपजि	दासोऽपजि
			विदूषद्वौ	१३१७	१५	किंच अ	तान्येवाह अ
१११५	१६	विदूषद्वौ					
				१३५३	२३	कुटुंबादपि	कुटुंबात्स्वगृहादपि
				१३५६	१७	अकरणात्	कर्मणामकरणात्
				१३६१	२३	किंच अग्रीति ।	कामतोऽग्निहोत्रत्या- गिनः प्रायश्चित्तमाह अग्रीति ।
				१३६८	६	सतोदोषस्य	असतोदोषस्य
				१३८४	२७	विशुध्यति	विमुच्यत इति
११२०	१९	अग्निहोत्रादिधर्मच	अग्निहोत्रादिष्वजाति- षूक्तधर्मच	१४०३	२८	चरितव्रत	तादृशसुचरितव्रत
११६०	६	गुणमोहितं	गुणशीलमोहितं	१४१७	११	अभक्ष्यभक्षणे	अन्नाद्यभक्षणे
११६६	१५	०	प्रकृतमाह अन्ये इति				
१२०७	१४	खलवालिन्या	खलेदारुन्या				
१२५९	२१	दण्डव्यसनं	वाग्दण्डव्यसनं	१५२३	३	वेदान्ताभ्यासेन	वेदाभ्यासेन
						इति राघवानन्दीयपाठभेदाः	

अध्यायः ९

अध्यायः १२

नन्दनीयमानवव्याख्यानेपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

नं० १=त्रावणकोर पत्तनातृश्री ० माहाराजभिःप्रेषितम् ।

नं० २=मद्रासपत्तनात् दीवाणबहादुरधुनाथरावकृतसंग्रहात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	
		अध्यायः १				अध्यायः २		
१२	३१	प्रमाणत्रयागोचर- त्वान्	प्रमाणाभावात्	३७	१	तत्	तत्कर्म	
१४	१	प्रेरकः	शोषकः	"	२८	कदम्ब	केतकी	
१६	२४	तत्त्व	मादाभूतादिवृत्तौजाइ- तितत्त्व	५०	२७।२८	निजो	निःशेष	
"	२७	तस्मादेवोपादानात् ...त्यर्थः	तस्मादेवोत्पन्नात्प्रज्ञा- नात्सद्व्याप्तीति विग- ण्येत्यर्थः	७५	१८	वदता	विदित्वा	
१८	१	हेममयम्	हेममयम् अण्डमभवत्	८५	२७	क्ष	क्षम	
१९	६	तेन	यत्तेन	१०९	४	संनिपाते	संपाते	
२१	२५	अखण्डखण्डाभ्यां	शकलाभ्यां	११०	२०	समयाभ्युषते	समयाविदिते	
२६	५	परामर्शः	सर्वभूतानां परामर्शः	"	"	अतएव	अयमेव	
२९	३	पुरुषः	प्रथमः पुरुषः	११२	१८	प्रशंसा	प्रसङ्गा	
"	५	भूतम्	उपादानम्	११८	१३	परिज्ञानोपायः	धर्मपरिज्ञानोपायेन	
३१	१७	आदि	अनादि	१२७	२	सीरभद्रादि	सुभद्रादि	
३४	११	व्यवेचयत्	संविवेचयेत्	१३१	१८	विंशत्	विंशब्दात्	
३५	२-३	०	दशार्धानांपञ्चानां पुरु- षाणामित्यनुषङ्गः पञ्च- भूतानामितियावत् अण्व्योमात्राः सूक्ष्मां- शास्ताभिः साकंताअ- न्योन्यसंभूयानुपूर्वशः क्रमेणबीजाद्वीजप्रवा- हाविच्छेदेनभूतजात- स्यविनश्वरत्वेकारण- मुपादानवैनश्वर्यमिति- सूचितंविनाशिन्यइति केचिदिमंश्लोकमुपरि- ष्टात्सप्तश्लोकानतीत्य पठन्तितल्लेखनप्रमादा- दित्यवगन्तव्यम् । [इ- दंनन्दनमतं अस्माभि- स्तुमूलपाठानुरोधेनस- प्तश्लोकानन्तरमेवलि- खितः]	१३८	१८, १९	केचिदेत	माहुः	केचिदक्षेत्रज्ञसंज्ञाचर्याङ्गमाहुः
				१४१	२०	श्रियं	श्रियंश्रोनिमित्तं	
				१४४	१	तत्रापि	अत्रापि	
				१४८	१४	प्राङ्मुखोवा	प्रागुदङ्मुखोवा	
				१४९	५	जिह्वगताभिः	दृढताभिः	
				१५१	१६	षोडशे	अथब्रह्मचारिणःकेशा- न्ताख्यंसंस्कारमाहके- शान्तइति	
				१६०	७	वेदत्रय	प्रणववत् वेद	
				१६३	३, ४	सत्सुत्याज्यतां यातीति	ब्राह्म्यत्वात् साधुषुगर्हणां याति	
				१७७	६	कर्मान्तरम्	धर्मान्तरम्	
				२०२	२५	वित्तादिमांश्च	विद्यादिमानवित्तादिमांश्च	
				२२७	२	पुराणानि	पूर्वधृतानि	
				२३३	१७	कथा	कथाविधिः	
				२५७	९	सामान्यात्	सामान्यात् प्रजापतेर्मूर्तिः पिता उत्पादत्वसामा- न्यात् । पृथिव्यामूर्ति- मूर्ता धरित्रित्वसामा- न्यात् । आत्मनःस्वा- मूर्तिर्भक्ता आत्मनः साधारणमूर्तिरेकक्षेत्र- त्वबीजत्वसामान्यात् ।	

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
अध्यायः ३			
२८३	६	आर्द्रा	रुत्तिका
२९२	५	आर्षात्	दैवात्
३०२	१७	प्रदानं	प्रदानाङ्कं
३०३	२२	ऊढा	ऊढादशापरानिति
३५२	१७	स्थितिः	उपस्थितावपरिसंवत्स रादप्यागतौ स्थितिः
३६१	२४	ज्ञानेति	ज्ञानेतियथारुधिरदिग्धं वस्तुरुधरेणशोधयितुं दुः शक्यमेवमविदुषापात्रेण तस्मात्ज्ञानोत्कृष्टायदेय मिति
३७४	१७	देवलः	कात्यायनः

अध्यायः ४

४५७	६	ग्रहो	ग्रहोऽपि
४६१	१५	त्वदार	व्रतान्याह इन्द्रियार्थ- ष्विति । त्वदार

अध्यायः ५

५९०	९	देवान्म	देवान्म ब्रीह्यादिकम्
६६५	२	हेमरूप्यमिदम्	हेमरूप्यविषयोयम्

अध्यायः ६

७५७	२१	उक्तस्य	उक्तस्यार्थस्य
७६२	२४, २५	वेदवित्त्वं	साङ्ख्यवेदवित्त्वं
७६३	१२	कामानु	कार्यानु

अध्यायः ७

७८३	७	बलोत्कटम्	महीपतिम्
-----	---	-----------	----------

अध्यायः ८

८८०	१८	यत्र	यत्र सभायां
९०७	९	नसंवदेत्	नसत्यंवदेत्
९१७	१८	अन्याये	अत्यये
९४६	११	शुभा	शुभाशुभा
९४८	२	सहस्रत्रयम्	मध्यमसहस्रमित्यर्थः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
९६१	४	प्रसिद्धः	व्याख्यातः
१०३३	७	समन्ता न्तः	समन्ताद्भवादेशाः सामन्ता
१०३६	२६	पूर्वनिबन्धिन	पूर्वनिपातनिबन्धिन
१०४०	१८	नीयम्	नियमः
१०४६	४	करूप्यः	कार्यः
१०४९	२५	योक्त्रस्यछेदनेच	छेदनेयोक्त्रस्यछेदने रश्मिच्छेदनेच
१०५०	१३	द्वये	त्रये
१०५२	८	त्रये	द्वये
१०५४	१०	स्तेय	स्तेनदण्ड
१०७३	१२	ज्ञतमत्वात्	ज्ञानतमत्वात्
१०८८	२८	वर्णा	समांसवर्णा

अध्यायः ९

११३२	१६	क	भ
११३६	२४	प्रधानं	बीजप्रधानं
"	"	परइत्यर्थः	परक्षेत्रेनवमव्यक्षेत्र- स्यात्वामित्वादित्यर्थः
११७२	२५	गोभूहिरण्यादि	गोश्वमहिष्यादि
"	२६	सर्वेषु	सर्वेषु धनेषु
"	"	आत्मनोऽंश	अत्मनोऽधिकांश
११७५	२८	स्त्री	समी
११८०	२०	विज्ञः	विधिज्ञः
११९३	१०	दत्ते	रुते
१२१०	१८	दिष्टेषु	उपदिष्टेषु
१२२१	२५	सम	लब्धस्यसम
१२२३	६	दत्तो	निमित्तो
१२२४	१३	विषयत्वेन	धनविषयत्वेन
१२४५	२८	वेषैः	चेष्टैः
१२७४	२१	दीनां	क्षेनामपि

अध्यायः १०

१२८२	३१	सापिण्ड्य र्थः	सापिण्ड्यादिसंबन्धर- हितास्वितियावत्
१२८३	१	पितृ	विप्र
१२९०	९	अन तया	आनन्तयामनन्तरजातायां
१२९३	२८, २९	सुबहून्	सुबहून् बाह्यान्
१२९४	१५	जा	जा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३०८	९	न्य	थ
१३०८	२३	प्रखरभावता	तीव्रदण्डता
१३०९	२०	राष्ट्रे	स्वराष्ट्रे
१३११	२०	संतानानान्	संतानजानाम्
१३१७	५	आप	अधुनातेषां आप
१३१८	३०	शस्त्रास्त्रभरणेन	अस्त्रमन्त्ररूपशस्त्रास्त्र दर्शनेन
१३२०	८	धर्यक्षय	स्वधर्मक्षयि
१३२१	१९	त्यजतो	त्यजतो वाणिज्यं कुर्वतो
१३३०	२६	स्पृष्टवान्	दृष्टवान्
१३३१	१४	श्वमांसं	श्वपच्छमांसं
१३४०	१९	श्रौते	तेन श्रौते

अध्यायः ११

१३४७	२२, २३	धर्मोभूयानित्यर्थः	धर्मलोपस्याद्धर्मोभव- तीत्यर्थः
१३६८	२५	प्रधानफलं	प्रधानं फलं किंतु
१३७७	१९	वैषम्यस्य	वैषम्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३८८	२०	आहवनीयाः	आहवनीयानि
१३९३	२	गम्यते	गम्यतेनिन्द्यते
१४००	३०	मां	मा
१४००	३०	मांसं	प्रथममांसं
१४०८	२	यावान्नम्	यवागूम्
१४२३	१२	आ . . चारी	असमावर्तकोब्रह्मचारी
१४२९	४	स्वदुहितृषु	स्वसृषु
१४४०	३०	अवृत्तानां	अथवात्यानां
१४५१	१	वत्	व्रतवत्

अध्यायः १२

१४९१	२५	कृतस्यापि	मुकृतस्यापि
१४९७	१२	त्रिषु	नृषु
१५०५	१६	संकुचितम्	सूचितम्
१५४३	२०	तिलकेन श्रीलक्ष्म- णविचक्षणानुजेन	लक्ष्मणात्मजेन श्रीवी- रमहामियसखेन श्री- नन्दनेन

अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रम् अध्यायश्लोकसंख्याक्रमेण

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
प्रथमोऽध्यायः					
भुनोन्नप्रति भृगोरुक्तिः	१	भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं कथयिष्यति ५९		श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	१०
मनुमुनयो धर्मपप्रच्छुः	१	भृगुस्तान्मुनीनुवाच	६०	नास्तिकनिन्दा	११
तान्मनुस्वाच	४	मन्वन्तरकथनम्	६१	चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह	१२
जगदुत्पत्तिकथनम्	५	अहोरात्रमानादिकथनम्	६४	श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेश्रुतिर्बलवती १३	
प्रथमजलसृष्टिः	८	पिच्यहोरात्रकथनम्	६६	श्रुतिद्वैधे उभयप्रमाणम्	१४
ब्रह्मण उत्पत्तिः	९	दैवाहोरात्रकथनम्	६७	श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	१५
नारायणार्थकथनम्	१०	चतुर्यगप्रमाणम्	६९	दशकर्मापेतस्यात्राधिकारः	१६
नारायणात् उत्पत्तिः	१०+१	दैवयुगप्रमाणम्	७१	धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह	१७
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	११	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	७२	ब्रह्मावर्तदेशीयः सदाचारः	१८
स्वर्गभूम्यादिसृष्टिः	१३	संप्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं मनो नि युक्ते	७४	श्रुतिबलाबलं	१८+१
महदादिक्रमेण जगदुत्पत्तिः	१४	मनस आकाशप्रादु भावः	७५	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	१९
देवगणादिसृष्टिः	२२	आकाशाद्वायुप्रादु भावः	७६	तद्देशीयब्राह्मणादाचारं शिक्सेत्	२०
वेदत्रयसृष्टिः	२३	वायोस्तेजःप्रादु भावः	७७	मध्यदेशमाह	२१
कालादिसृष्टिः	२४	तेजसोजलजलात्पृथ्वी	७८	आर्यावर्तमाह	२२
कामक्रोधादिसृष्टिः	२५	मन्वन्तरप्रमाणं	७९	यज्ञियदेशमाह	२३
धर्माधर्मविवेकः	२६	सत्यचतुष्पादधर्मः	८१	वर्णधर्मादिक्रमाह	२५
मूढमास्थूलाद्युत्पत्तिः	२७	अन्ययुगे धर्मस्य पादपादहानिः	८२	द्विजानां वैदिकमत्तैर्गर्भाः	२६
कर्मसापेक्षासृष्टिः	२८	युगे युगे आयुः प्रमाणम्	८३	धानादिकं कार्यम्	२६
ब्राह्मणादिसृष्टिः	३१	युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम्	८५	गर्भाधानादेः पापक्षयहेतुत्वमाह	२७
स्त्रीषुरसृष्टिः	३२	युगानां वर्णसंज्ञा	८६+१	त्वाध्यायदेर्मोक्षहेतुत्वमाह	२८
मनोरुत्पत्तिः	३३	ब्राह्मणस्य कर्माह	८८	जातकर्माह	२९
मरीच्याद्युत्पत्तिः	३४	क्षत्रियकर्माह	८९	नामकरणमाह	३०
यक्षगंधर्वाद्युत्प०	३७	वैश्यकर्माह	९०	स्त्रीणां नामकरणमाह	३३
मेधादिसृष्टिः	३८	शूद्रकर्माह	९१	निष्क्रमणान् प्राशने	३४
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः	३९	ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम्	९२	अथ चूडाकरणम्	३५
कृमिकीटाद्युत्पत्तिः	४०	ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः	९७	अथोपनयनम्	३६
अथ जरायुजाः	४३	एतच्छास्त्रं ब्राह्मणनाध्येतव्यम् १०३		अथोपनयनकालवि०	३८
अथ ण्डजाः	४४	एतच्छास्त्राध्ययनफलम्	१०४	अथ ब्रात्याः	३९
अथ स्वेदजाः	४५	आचारो धर्मप्रधानः	१०८	कृष्णाजिनादिधारणम्	४१
अथोद्भिजाः	४६	यथार्थानुक्रमणिका	१११	मौज्यादिधारणम्	४२
वनस्पतिवृक्षौ	४७			मौज्यालाभे कुशादिमेखलाकार्या ४३	
गुच्छगूलमौदयः	४८	अथ द्वितीयोऽध्यायः		उपवीतमाह	४४
एवं सृष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः	५१	धर्मसामान्यलक्षणम्	१	अथ दण्डाः	४५
महाप्रलयमाह	५४	कामात्मतानिषेधः	२	अथ भिक्षा	४९
जीवस्योत्क्रमणमाह	५५	व्रतादयः संकल्पजाः	३	प्राङ्मुख्यादिकाम्यभोजनफलम् ५२	
कदादेहान्तरं गृह्णाती०	५६	अकामस्य न कापि क्रिया	४	विशेषनियमात्फलम्	५२+१
जायतस्वमाभ्यां ब्रह्मा सर्वसृजति ५७		धर्मप्रमाणान्याह	६	भोजनादावन्ते चाचमनम्	५३
एतच्छास्त्रप्रचारमाह	५८	धर्मस्य वेदमलतामाह	७	श्रद्धया अन्नं भुञ्जीत	५४
		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मानुष्ठानस्य फलम् ९		अश्रद्धया भोजननि०	५५

प्रकरण	श्लोक
भोजने नियमाः	५६
अति भोजननिषेधः	५७
ब्राह्मादितीर्थेनाचमननपितृतीर्थेन	५८
ब्राह्मादितीर्थान्याह	५९
आचमनविधिः	६०
सव्यापसव्यमाह	६३
विनष्टे पूर्वदण्डादौ द्वितीयं ग्राह्यम्	६४
केशान्ताख्यसंस्कारः	६५
स्त्रीणांसंस्कारमंत्रकम्	६६
स्त्रीणांवैवाहिकविधिः वैदिकमन्त्रैः	६७
उपनीतस्य कर्माह	६९
वेदाध्ययनविधिमाह	७०
गुरुवन्दनविधिः	७२
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	७३
अध्ययनादावन्तेचप्रणवः	७४
अथ प्राणायामः	७५
प्रणवाद्युत्पत्तिः	७६
सावित्र्युत्पत्तिः	७७
सावित्रीजपफलं	७८
सावित्रीजपाकरणेपा०	८०
प्रणवव्याद्वतिसावित्रीप्रशंसा	८१
प्रणवप्रशंसा	८४
मानसजपस्याधिक्यं	८५
इन्द्रियसंयमः	८८
अथैकादशेन्द्रियाणि	८९
इन्द्रियसंयमेनसिद्धिर्नतुभोगैः	९३
विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	९४
इन्द्रियसंयमोपायमाह	९६
कामासक्तस्य यागादयो न फलदाः	९७
जितेन्द्रियत्वरूपमाह	९८
एकेन्द्रियासंयमोपनिवार्यः	९९
इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थहेतुत्वम्	१००
अथ संध्यात्रयवन्दनम्	१०१
संध्याहीनः शूद्रवत्	१०३
वेदपाठाशक्तौ सावित्रीमात्रजपः	१०४
नित्यकर्मदौ नानाध्यायः	१०५
जपयज्ञफलम्	१०७
समावर्तनान्तं होमादिकर्तव्यम्	१०८
कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह	१०९
अपृष्टवेदनं ब्रूयात्	११०
निषधातिक्रमेदोषः	१११
असच्छिष्याय विद्यानवक्तव्या	११२
सच्छिष्याय दत्तव्या	११५

प्रकरण	श्लोक
अध्ययनं विना वेदग्रहणनिषेधः	११६
अध्यापकानां मान्यत्वमाह	११७
अविहितवन्दनफलं	११७+१
अविहिताचरणनिन्दा	११८
गुरोरभिवादानादौ	११९
वृद्धाभिवादाने	१२०
अभिवादनफलम्	१२१
अभिवादनविधिः	१२२
प्रत्यभिवादाने	१२५
प्रत्यभिवादानाज्ञानेदोषः	१२६
कुशलप्रश्नादौ	१२७
दीक्षितादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२८
पररूपादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२९
कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषेधः	१३०
मातृवत्सादयोगुरुस्त्रीवत्पूज्याः	१३१
भातृभार्याद्यभिवादाने	१३२
ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	१३३
पौरसख्यादौ	१३४
दशवर्षोपि ब्राह्मणः क्षत्रियादिभिः पिते- व वन्द्यः	८३५
वित्तादीनि मान्यत्वकारकानि	१३६
रथारूढादेः पन्थदेयः	१३८
स्नातकस्य पन्थाराज्ञापिदेयः	१३९
अथाचार्यः	१४०
अथोपाध्यायः	१४१
अथगुरुः	१४२
अथ ऋत्विक्	१४३
अध्यापकप्रशंसा	१४४
मात्रादीनामुत्कर्षः	४४५
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्	१४६
बालोप्याचार्यः पितेव	१५०
अत्र दृष्टान्तमाह	१५१
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना ज्यैष्ठ्यम्	१५५
मूर्खनिन्दा	१५७
शिष्याय मधुरावाणीप्रयोक्तव्या	१५९
नरस्य वाङ्मनः संयमफलम्	१६०
परद्रोहादिनिषेधः	१६१
परेणावमाने कृतेपि क्षमा कार्या	१६२
अवमन्तुर्दोषफलम्	१६३
अनेन विधिना वेदोऽध्येतव्यः	१६४
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वं	१६६
स्वाध्यायस्तुतिः	१६७

प्रकरण	श्लोक
वेदमनधीत्यवेदाङ्गान्यध्ययननिषेधः	१६८
द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	१६९
अनुपनीतस्यानधिकारः	१७१
कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनं	१७३
गोदानादौ दण्डादयः	१७४
एते नियमा अनुष्ठेयाः	१७५
नित्यं स्नानादिकर्म	१७६
ब्रह्मचारि नियमाः	१७७
कामाद्रेतः पातनिषेधः	१८०
स्वमेतः पाते	१८१
आचार्यार्थजलकुशाद्याहरणं	१८२
वेदयज्ञोपेतगृहाद्विक्षाकर्तव्या	१८३
गुरुकुलादिभिक्षायाम्	१८४
अभिभक्षस्तभिक्षानिषेधः	१८५
सायंप्रातर्होमसमिधः	१८६
होमाद्यकरणे	१८७
एकगृहभिक्षानिषेधः	१८८
भैक्ष्यप्रशंसा	१८८+१
निमन्त्रितस्यैकान्नभो	१८९
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोजनम्	१९०
अध्ययने गुरुहिते च यत्नं कुर्यात्	१९१
गुर्वाज्ञाकारित्वमाह	१९२
गुरौ सुमे शयनादि	१९४
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः	१९५
गुरुसमीपे चांचल्यनि	१९८
गुरोर्नामग्रहणादिकं न कार्यम्	१९९
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	२००
गुरुपरिवादकरणफलं	२०१
समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्	२०२
गुर्वादिपरोक्षेनाकेचित्कथयेत्	२०३
यानादौ गुरुणा सहोपवेशने	२०४
परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः	२०५
विद्यागुरुविषये	२०६
गुरुपुत्रविषये	२०७
गुरुस्त्रीविषये	२१०
स्त्रीस्वभावकथनं	२१३
मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः	२१५
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	२१६
गुरुशुश्रूषाफलम्	२१८
ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह	२१९
सूर्योदयास्तकालत्वापि	२२०

प्रकरण	श्लोक
संयुक्तपासनमवश्यम्	२२२
रुयादेः श्रेयःकरणे	२२३
त्रिवर्गमाह	२२४
पित्राचार्यादयोनोवमन्तव्याः ..	२२५
तेषांशुश्रूषाकरणादौ	२२८
तेषामनादरनिन्दा	२३४
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम् ..	२३५
नोचादेरपिविद्यादिप्र०	२३८
आपदि क्षत्रियादिश्यभ्येतव्यं {	२४१
तेषांपादप्रक्षालनादिनकार्यम् {	२४१
क्षत्रियादिगुरावतिवासनिषेधः	२४२
यावज्जीवंगुरुशुश्रूषणे	२४३
गुरुदक्षिणादौ	२४५
आचार्ये भृते तत्पुत्रादिसेवनम्	२४७
यावज्जीवंगुरुकुलसेवाफलम् ..	२४९

अथनृतीयोऽध्यायः

अथब्रह्मचर्याविधिः	१
गृहस्थाश्रमवासमाह	२
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिःपूजनं ..	३
कृतसमावर्तनोविवाहंकुर्यात् ..	४
असपिण्डाद्याविवाहा	५
विवाहे निन्दितकुलानि	६
अथ कन्यादोषाः	८
कन्यालक्षणम्	१०
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	११
सवर्णा स्त्रीप्रशस्ता	१२
चातुर्वर्णस्यभार्यापरिग०	१३
ब्राह्मणक्षत्रयोःशूद्रास्त्रीनिषेधः ..	१४
हीनजातिविवाहनि०	१५
शूद्राविवाहविषये	१६
अष्टौ विवाहप्रकाराः	२०
वर्णानां धर्म्यविवाहानाह	२२
पैशाचासुरविवाहनिन्दा	२५
अथब्राह्मणविवाहलक्षणम्	२७
दैवविवाहलक्षणम्	२८
आर्षविवाहलक्षणम्	२९
प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०
आसुरविवाहलक्षणम्	३१
गांधर्वविवाहलक्षणम्	३२
राक्षसविवाहलक्षणम्	३३

प्रकरण	श्लोक
पैशाचविवाहलक्षणम्	३४
उदकदानाद्ब्राह्मणस्यविवाहः ..	३५
ब्राह्मादित्रिविवाहफलम्	३७
निन्दितविवाहे निन्दितप्रजोत्पत्तिः	४१
सवर्णाविवाहविधिः	४३
असवर्णाविवाहविधिः	४४
स्वदारोपगमनकालः	४५
ऋतुकालावधिः	४६
दारोपगमेनिन्दितकालाः	४७
युग्मतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	४८
स्त्रीपुनपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह ..	४९
वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह	५०
कन्याविक्रये दोषः	५१
स्त्रोधनग्रहणे दोषः	५२
वरादस्वपि नगृहीतव्यम्	५३
कन्यायै धनदानमाह	५४
वस्त्रालंकारादिना कन्या {	५५
भूषयितव्या {	५५
कन्यादिपूजनापूजनफ०	५६
उत्सवेषु विशेषतःपूज्याः	५९
दंपत्योःसंतोषफलम्	६० ६१+१
तेषामसंतोषफलम्	६१
कुलपकर्षकर्मणि	६३
कुलोत्कर्षकर्मिह	६६
पंचमहायज्ञानुष्ठानमाह	६७
पंचसूना	६८
पंचयज्ञानुष्ठानंनित्यंकर्तव्यम् ..	६९
पंचयज्ञानाह	७०
पंचयज्ञाकरणे निन्दा	७२
पंचयज्ञानांनान्तराण्याह	७३
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौकर्तव्यौ	७५
होमादृष्ट्याद्युत्पत्तिः	७६
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	७७
ऋष्याद्यर्चनमवश्यक०	८०
नित्यश्राद्धमाह	८२
पित्रर्थब्राह्मणभोजने	८३
बलिविश्वेदेवकर्माह	८४
बलिविश्वेदेवफलमाह	९३
भिक्षादानम्	९४
भिक्षादानफलम्	९५
सत्कृत्यभिक्षादिदानम्	९६
अपात्रदानमफलम्	९७

प्रकरण	श्लोक
पात्रापात्रदानफलम्	९८
अतिथिसत्कारे	९९
अतिथ्यनर्चननिन्दा	१००
प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१
अतिथिलक्षणमाह	१०२
परपाकहचित्वनिषेधः	१०४
नातिथिःप्रत्याख्यात०	१०५
अतिथिमभोजयित्वा {	१०६
स्वयनभोक्तव्यम् {	१०६
बहुव्यतिथिषु {	१०७
यथायोग्यपरिचर्या {	१०७
अतिथ्यर्थपुनःपाकेनचलिकर्म	१०८
भोजनार्थकुलगोत्रकथननिषेधः	१०९
ब्राह्मणस्य {	११०
क्षत्रियादयोनातिथयः {	११०
पश्चात्क्षत्रियादानंभोजयेत् ..	१११
सख्यादानपिसत्कृत्यभोजयेत्	११३
प्रथमंर्गाभिण्यादयोभोजनोयाः	११४
गृहस्थस्य प्रथमंभोजननिषेधः	११५
दम्पत्योःसर्वशेषेभोजनम् ..	११६
आत्मार्थपाकनिषेधः	११८
भोजनदानप्रशंसा	११८+१
गृहागतराजादिपूजामाह	११९
राजस्नातकयोःपूजासंकोचमाह	१२०
स्त्रियाऽमन्त्रकंबलिहरणकार्यम्	१२१
अथामावास्यायांपार्वणम् ..	१२२
मांसेनश्राद्धंकर्तव्यम्	१२३
श्राद्धाकरणेदोषः	१२३+१
पार्वणादौभोजनोयब्राह्मण- {	१२५
संख्या {	१२५
ब्राह्मणविस्तारंनकुर्यात्	१२६
पार्वणस्यावश्यक०	१२७
देवपित्रान्निश्रोत्रियायेदेयानि	१२८
श्रोत्रियप्रशंसा	१२९
अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः	१३३
ज्ञाननिष्ठादिषुकव्यादिदानम् ..	१३५
श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्रा०	१३६
श्राद्धेमित्रादिभोजननिषेधः ..	१३८
अविदुषे श्राद्धदानफलम् ..	१४२
विदुषेदक्षिणादानफलं	१४३
विद्वद्ब्राह्मणाभावे {	१४४
मित्रंभोजयेन्नशत्रुम् {	१४४

प्रकरण	श्लोक
वेदपारगादियत्नेन भोजयेत् ..	१४५
मातामहादीनपिश्राद्धे भोजयेत् ..	१४८
ब्राह्मणपरीक्षणे	१४९
स्तेनपतितादयोनिषि०	१५०
अथश्राद्धेनिषिद्धब्रा०	१५१
अध्ययनशून्यब्राणनिन्दा ..	१६८
अपांक्तेयदानेनिषिद्धफलम् ..	१६९
परिवेत्त्रादिलक्षणमाह	१७१
परिवेदनसंबन्धनाफलमाह ..	१७२
दिधिषूपतिलक्षणमाह	१७३
कुण्डगालकावाह	१७४
कुण्डाशालक्षणं	१७४+१
नयोर्दाननिषेधः	१७५
स्तेनादिर्यथानपश्यतित् } थाब्राह्मणभोजनकार्यं }	१७६
अन्धाद्यसंनिहिते } ब्राह्मणभोजनम् }	१७७
शूद्रयाजकनिषेधः	१७८
शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः ..	१७९
सोमविक्रयादिभो } जनदानेऽनिष्टफलम् }	१८०
पङ्क्तिपावनानाह	१८३
ब्राह्मणनिमत्त्रणे	१८७
निमत्त्रितस्य नियमाः	१८८
निमत्त्रणस्वीकृत्याभोजनेदोषः	१९०
निमत्त्रितस्य स्त्रीगमने	१९१
क्रोधादिकं भोक्त्राकर्त्रा चनकार्यम्	१९२
पितृगणोत्पत्तिः	१९३
पितृणाराजतंपात्रम्	२०२
देवकार्यात्पितृकार्यविशिष्टम् ..	२०३
देवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम्	२०४
देवाद्यन्तपितृकार्यम्	२०५
अथश्राद्धदेशाः	२०६
निमत्त्रितानामासनादिदानम्	२०८
गंधपुष्पादिनातेषामर्च०	२०९
तैरनुज्ञातोहोमंकुर्यात्	२१०
अग्न्यभावेविप्रस्य पाणौहोमः	२१२
अपसव्येन अग्नाकरणादि ..	२१४
पिण्डदानादिर्वाधः	२१५
कुशमूले करावघृषणम्	२१६
ऋतुनमस्कारादि	२१७
प्रत्यवनेजनादि	२१८
पित्रादिब्राह्मणभोजयेत्	२१९

प्रकरण	श्लोक
जीवति पितरि पितामहादिपार्वणं	२२०
मृतेपितरिजीवतिपितामहेपार्वणम्	२२१
पित्रादिब्राह्मणभोजनविधिः ..	२२३
परिवेषणविधिः	२२४
व्यंजनादिदाने	२२६
रोदनक्रोधादिकंनकार्यम् ..	२२९
विप्रेप्सितव्यंजनादिदानम् ..	२३१
वेदादीन्ब्राह्मणायश्रावयेत् ..	२३२
ब्राह्मणान्परितोषयेत्	२३३
दौहित्रश्राद्धे यत्नतो भोजयेत्	२३४
दौहित्रतिलकृतपाःप्रशस्ताः ..	२३५
उष्णान्नभोजनंहविर्गुणाद्यकथनं	२३६
भोजन उष्णीषादि निषेधः ..	२३८
भोजनकालेब्राह्मणान् चा- ण्डालादयोनपश्येयुः	२३९
श्वदृष्ट्यादिनिषेधः	२४१
तद्देशात् खंजादयोपनेयाः ..	२४२
भिक्षकादिभोजने	२४३
अग्निदग्धान्नदाने	२४४
उच्छेषणंभूमिगतं दासस्यांशः	२४६
सपिण्डनर्पयन्तविश्वेदेवा- दिरहितं श्राद्धम्	२४७
सपिण्डीकरणादूर्ध्वपार्व० ..	२४८
श्राद्धे उच्छिष्टशूद्रायनदेयम् ..	२४९
श्राद्धभोजिनःस्त्रीगमननिषेधः	२५०
कृतभोजनान् द्विजानाचामयेत्	२५१
स्वधास्त्विति तेब्रूयुः	२५२
शेषान्नंतदनुज्ञातोविनियुज्जीत	२५३
एकोद्दिष्टादिविधिमाह	२५४
अपराह्णदयः	२५५
श्राद्धविहितान्नादयः	२५७
ब्राह्मणान्विसृज्य वरप्रार्थनम्	२५८
पिण्डान् गवादिभ्योदद्यात् ..	२६०
पितामहपिण्डःस्त्रियाभक्षणीयः	२६१
ततोज्ञात्यादीन्भोज०	२६४
अवशिष्टान्नेन गृहबलिःकार्यः	२६५
तिलादयःपितृणामासन्तृमिदाः	२६७
मांसादिविशेषणतृप्तिकालाः ..	२६८
वार्ध्वाणसलक्षणम्	२७१+१
मधुदाने मघादिश्राद्धे	२७३
गजच्छायादौ	२७४
श्रद्धयादानम्	२७५
पितृपक्षे प्रशस्तास्तिथयः ..	२७६

प्रकरण	श्लोक
युग्मतिथिनक्षत्रादिप्रशस्तम् ..	२७७
रुष्णपक्षापराह्णप्राश०	२७८
अपसव्यकुशादयः	२७९
रात्रिश्राद्धनिषेधः	२८०
तिथिश्राद्धफलानि	२८०+१-६
प्रतिमासंश्राद्धकरणाशक्तौ ..	२८१
साग्रेरग्नौकरणे	२८२
तर्पणफलम्	२८३
पितृणांप्रशंसा	२८४
विधिसामृतभोजने	२८५

अथचतुर्थोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१
शिलोञ्छादिना जीवनम्	२
उचितार्थसंग्रहंकुर्यात्	३
अनापदि जीवनकर्माह	४
ऋताद्यर्थकथनम्	५
क्रियद्धनमर्जयेत्तत्राह	७
अश्वस्तनिकप्रशंसा	८
जीवनोपायाः	९
शिलोञ्छाभ्यांजीवने	१०
असज्जीविकानंकुर्यात्	११
संतोषस्य प्रशंसा	१२
स्नातकव्रतानि	१३
गीतादिना धनार्जननि०	१५
इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः	१६
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७
वयःकुलानुरुपेणाचरेत्	१८
नित्यंशास्त्राद्यवेक्षणम्	१९
पंचयज्ञान्यथार्थात्तिनत्यजेत् ..	२१
केचिदिन्द्रियसंयमंकुर्वन्ति ..	२२
केचित् वाचा यजन्ति	२३
केचित् ज्ञानेन यजन्ति	२४
संध्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासाः ..	२५
सोमयागादयः	२६
नवान्नीष्टिः	२७
अतिथिपूजनम्	२८
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	३०
श्रोत्रयादीन्पूजयेत्	३१
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम् ..	३२
क्षात्रयादेर्धनग्रहणे	३३

सति विभवे क्षुधा नसीदेत् .. ३४	शूद्राय व्रतकथनादिनिषेधः .. ८०	प्रियसन्त्यक्तथनम् .. १३८
शुचिःस्वाध्यायादियुक्तःस्यात् ३५	शिरःकण्डूयनस्नानादौ .. ८२	वृथावादनं कुर्यात् .. १३९
दंडकमंडलवादिधारणं .. ३६	कोपेन शिरःप्रहारकेशग्रहणे .. ८३	उषःकालादावज्ञातेन सहन गन्तव्यं १४०
सूर्यदर्शननिषेधः .. ३७	तैलेन स्नातस्य पुनस्तैलस्पर्शने ८३	हीनाङ्गाद्याक्षेपनिषेधः .. १४१
वत्सरज्जुलघने जले प्रतिबिम्ब	अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे .. ८४	उच्छिष्टस्पर्शसूर्यादिदर्शने .. १४२
निरीक्षणे दोषः .. ३८	तैलिकादिप्रतिग्रहनिषेधः .. ८५	स्वकायेन्द्रियस्पर्शादौ .. १४४
मार्गैगवमृदादीनदक्षिणतः कुर्यात् ३९	शास्त्रोक्तङ्कुराजप्रतिग्रहे .. ८७	मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् .. १४५
रजस्वलागमनादिनिषेधः .. ४०	तामिस्राद्यैकविंशतिनरकाः .. ८८	वेदाध्ययनस्य प्राधान्यम् .. १४६
भार्यया सह भोजनादिनिषेधः .. ४३	ब्राह्ममुहूर्ते उत्तिष्ठेत् .. ९२	अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यकार्यम् .. १५०
कालविशेषे स्त्रीदर्शननि० .. ४४	प्रातःकृत्यादि .. ९३	अग्निगृहदूरतो मूत्राद्युत्सर्गः .. १५१
नग्नस्नानादिनिषेधः .. ४५	अस्यायुःकोत्यादिवर्धकत्वं .. ९४	पूर्वाह्णे स्नानपूजादि .. १५२
मार्गादौ विष्णुमूत्रादिनि. .. ४६	श्रावण्याउपाकर्मकालः .. ९५	पर्वसु देवादिदर्शनम् .. १५३
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननि० .. ४८	पुष्ये उत्सर्जनकालः .. ९६	आगतवृद्धादिसत्कारे .. १५४
विष्णुमूत्रोत्सर्गविधिः .. ४९	रुते उत्सर्जने पक्षिणीनाध्येतव्यम् ९७	श्रुतिस्मृत्युदिताचारः कार्यः .. १५५
अग्नौ पादप्रतपनादिनिषेधः .. ५३	ततो वेदं शुक्लेऽङ्गानिरुष्णे पठेत् .. ९८	आचारफलम् .. १५६
अग्नेर्लघनादिनिषेधः .. ५४	अस्पृष्टपादनिशान्ते स्वापनिषेधः ९९	दुराचारनिन्दा .. १५७
संध्याभोजनभूमिलिखनादौ .. ५५	नित्यंगायत्र्यादिपठेत् .. १००	आचारप्रशंसा .. १५८
जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः .. ५६	अथानध्यायानाह .. १०१	परवशकर्मत्यागादौ .. १५९
शून्यगृहस्वापसुप्तेत्यापनादौ .. ५७	वर्षाकालिकानध्यायमाह .. १०२	चित्तपारितोषिकं कर्मकार्यम् .. १६०
भोजनादौ दक्षिणपाणिमुद्धाए ५८	अकालिकानध्यायमाह .. १०३	आचार्यादिर्हिंसानिषेधः .. १६१
जलार्थिर्नो गानवारयेत् .. ५९	सार्वकालिकानध्यायमाह .. १०५	नास्तिक्यादिनिषेधः .. १६२
इंद्रधनुर्न दर्शयेत् .. ५९	सन्ध्यागर्जनादौ .. १०६	परताडनादिनिषेधः .. १६३
अधार्मिकग्रामवासएकाकीगमने ६०	नगरादौ नित्यानध्यायः .. १०७	ब्राह्मणताडनोद्योगे .. १६४
शूद्रराज्यवासादिनिषेधः .. ६१	श्राद्धभोजनग्रहणादौ त्रिरात्रम् ११०	ब्राह्मणताडने .. १६५
अतिभोजनादिनिषेधः .. ६२	गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत .. १११	ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादे .. १६६
अंजलिना जलपानादिनिषेधः ६३	शयानादयो नाधीयीत .. ११२	अधार्मिकादीनां न सुखम् .. १७०
नृत्यादिनिषेधः .. ६४	अमावास्यादयोध्ययने निषिद्धाः ११४	अधर्मे मनो न दिध्यात् .. १७१
कांस्येपादप्रक्षालनभिन्नादिभा-	सामध्वनौ सति वेदान्तरं नाधीयीत १२३	शनैरधर्मफलोत्पत्तिः .. १७२
ण्डे भोजननिषेधः .. ६५	वेदत्रयदेवताकथनं .. १२४	शिष्यादिशासने .. १७५
उपानहादिपरधृतं न धारयेत् .. ६६	गायत्रीजपानन्तरं वेदपाठः .. १२५	अर्थकामत्यागे .. १७६
अविनीतयानवृषादिनिषेधः .. ६७	गवाद्यन्तरागमने .. १२६	पाणिपादचापल्यनिषेधः .. १७७
विनीतिवाहनानि .. ६८	शुचिदेशे शुचिनाभ्येयं .. १२७	कुलमार्गगमनम् .. १७८
बालतपादिनिषेधः .. ६९	ऋतावप्यमावास्यादौ न स्त्रीगम-	ऋत्विगादिभिर्वादनं कुर्यात् .. १७९
विगर्हकथनादिनिषेधः .. ७२	नादि .. १२८	प्रतिग्रहनिन्दा .. १८६
अद्वारेण गृहगमनादौ .. ७३	रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः .. १२९	विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहो न कार्यः १८७
अक्षक्रीडादिनिषेधः .. ७४	गुर्वादिह्यालङ्घननिषेधः .. १३०	मुखस्य स्वर्णादिप्रतिग्रहे .. १८८
रात्रौ तिलभोजने नग्नशयने .. ७५	श्राद्धभोजिनः चतुष्पथगमने १३१	बैडालव्रतिकादौ दाननिषेधः .. १९२
दुर्गगमनमलदर्शननदीतरणे .. ७६	रक्तश्लेष्मादौ न तिष्ठेत् .. १३२	बैडालव्रतिकलक्षणं .. १९५
आर्द्रपाद एव भुञ्जीत .. ७७	शत्रुचोरपरस्त्रीसेवानिषेधः .. १३३	बकव्रतिकलक्षणं .. १९६
केशभस्मादौ न तिष्ठेत् .. ७८	परदारनिन्दा .. १३४	तयोर्निन्दा .. १९७
पतितादिभिर्न संवसेत् .. ७९	क्षत्रियसर्पविप्रानावमन्तव्याः १३५	प्रायश्चित्ते वचना न कार्या .. १९८
	आत्मावमाननिषेधः .. १३६	छलेन व्रतचरणे .. १९९

छलेन कमण्डलवादिधारणे ..	२००
परकृतपुष्करिण्यादिस्थाने ..	२०१
तदाषपरिहारविधिः ..	२०१+१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः ..	२०२
नद्यादिपुष्पान्नकर्तव्यम् ..	२०३
यमनियमौ ..	२०४
अश्रोत्रिययज्ञादि भोजननिषेधः ..	२०५
ऋद्धाद्यन्नकेशादिसंस्पृष्टनभुञ्जीत ..	२०७
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्ननिषेधः ..	२०८
गवाघ्रातगणिकाद्यन्नचनिषिद्धम् ..	२०९
अभोज्यानि स्तेनाद्यानि ..	२१०
राजाद्यन्नभोजनेमंदफलम् ..	२१८
वर्णक्रमेणान्नसंज्ञा ..	२२१+१
तेषामन्नभोजनेप्रायश्चित्तम् ..	२२२
शूद्रपक्वान्ननिषेधः ..	२२३
ग्रहणेभोजनविधिः ..	२२३+१
कदर्यश्रोत्रियवार्धुषिकान्ने ..	२२४
श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषिकान्ने ..	२२५
श्रद्धया यागादिकंकुर्यात् ..	२२६
श्रद्धादानफलम् ..	२२७
दानापात्राणि ..	२२७+१
जलभूमिदानादिकलम् ..	२२८
वेददानप्रशंसा ..	२३३
काम्यदाने ..	२३४
विधिवद्दानग्रहणयोः ..	२३५
द्विजनिन्दादानकीर्तनादिनिषेधः ..	२३६
अनुतादिकलम् ..	२३७
शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् ..	२३८
धर्मप्रशंसा ..	२३९
उत्कृष्टैः संबन्धः कार्यः नहीनैः ..	२४४
फलमूलादिग्रहणे ..	२४७
दुष्कृतकर्मणोभिक्षाग्रहणम् ..	२४८
भिक्षायाअग्रहणे ..	२४९
अयाचितभिक्षायाम् ..	२५०
कुटुबार्थाभिक्षा ..	२५१
स्वार्थसाधुभिक्षा ..	२५२
भोज्यान्नशूद्राः ..	२५३
शूद्रैरात्मनिवेदनंकार्यम् ..	२५४
असत्यकथनेनिन्दा ..	२५५
योग्यपुत्रायकुटुबभारदानम् ..	२५७
ब्रह्मचिन्ता ..	२५८
उक्तस्यफलकथनम् ..	२६०

अथपंचमोऽध्यायः

मनुष्याणांकथंभृत्युरितिप्रश्नः ..	२
भृत्यप्रापकानाह ..	३
लशुनाद्यभक्ष्याण्याह ..	५
वृथामांसादिनिषेधः ..	७
अभक्ष्यक्षीराणि ..	८
भक्ष्योमायश्चित्तो ..	८+१
शुक्तेषु दध्यादयोभ ..	१०
अथाभक्ष्यपक्षिणः ..	११
सौनशुष्कमांसादयः ..	१३
ग्राम्यसूकरमत्स्यादयः ..	१४
मत्स्यभक्षणनिन्दा ..	१५
भक्ष्यमत्स्यानाह ..	१६
सर्पवानरादिनिषेधः ..	१७
भक्ष्यपञ्चनखानाह ..	१८
छत्राकादिभक्षणनिषेधः ..	१९
यागार्थपशुहिंसा ..	२२
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि ..	२४
मांसभक्षणे ..	२७
वृथामांसभक्षणनिषेधः ..	३३
श्राद्धेमांसाभोजने निन्दा ..	३५
अप्रोक्षितमांसंनभक्षः ..	३६
यज्ञार्थवधप्रशंसा ..	३९
पशुहननकालनियमः ..	४१
वेदाविहितहिंसानिषेधः ..	४३
आत्मसुखेच्छया हनने ..	४५
वधबन्धनंनकर्तव्यम् ..	४६
मांसवर्जने ..	४८
अथघातकाः ..	५१
मांसवर्जनादिकलम् ..	५३
सपिडानां दशाहाद्यशौचम् ..	५८
अथसपिण्डता ..	६०
जननाशौचम् ..	६१
तदशायां वर्ज्यम् ..	६१+१
जनने मातुरस्पृश्यत्वम् ..	६२
शुक्रपाते परपूर्वापत्यमरणे ..	६३
शवस्पर्शे समानोदकमरणे ..	६४
गुरोर्मरणाशौचम् ..	६५
गर्भसावे रजस्वलाशुद्धौ ..	६६
बालाद्यशौचम् ..	६७
ऊनद्विर्वाषिकस्यभूमिखननम् ..	६८
नास्याग्निसंस्कारादि ..	६९

बालस्योदकदाननिषेधः ..	७०
सहाध्यायिमरणे ..	७१
वाग्दत्तह्यशौचम् ..	७२
हविष्यभक्षणादि ..	७३
अथविदेशस्याशौचम् ..	७५
अतिक्रान्ताशौचम् ..	७६
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे ..	८०
श्रोत्रियमातुलादिम ..	८१
राजाध्यापकादिम ..	८२
संपूर्णाशौचमाह ..	८३
आग्निहोत्रार्थस्थानाच्छुद्धिः ..	८४
स्पर्शनिमित्ताशौचम् ..	८५
अशुचिदर्शने ..	८६
मनुष्यास्थिस्पर्शे ..	८७
ब्रह्मचारी आब्रतसमापनात्प्रेतो	
दकदानादि न कुर्यात् ..	८८
नपतितादीनामुदकदानादि ..	८९
व्यभिचारिण्यादीनांनोदकदानम् ..	९०
ब्रह्मचारिणःपित्रादि निर्हरणे ..	९१
शूद्रादीन्दक्षिणादितोनिर्हरेत् ..	९२
राजादीनामशौचाभावः ..	९३
राज्ञःसद्यःशौचम् ..	९४
वज्रादिहतानां सद्यःशौचम् ..	९५
राज्ञोशौचाभावस्तुतिः ..	९६
क्षान्नधर्महतस्यसद्यःशौचम् ..	९८
अशौचान्तकृत्यम् ..	९९
असपिडाशौचमाह ..	१००
असपिडनिर्हरणे ..	१०१
अशौच्यन्नभक्षणे ..	१०२
निर्हारकानगमने ..	१०३
ब्राह्मणशूद्रैर्ननिर्हारयेत् ..	१०४
ज्ञानादीनिशुद्धिसाधनानि ..	१०५
अर्थशौचप्रशंसा ..	१०६
क्षमादानजपतपांसि शोधकानि ..	१०७
समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धौ ..	१०८
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ ..	१०९
द्रव्यशुद्धिमाह ..	११०
सुवर्णादिमणिशुद्धौ ..	१११
घृतादिशय्यादिकाश्शुद्धौ ..	११५
यज्ञपात्रशुद्धौ ..	११६
धान्यवस्त्रशुद्धौ ..	११८
चर्मवंशपात्रशाकफलमूलशुद्धौ ..	११९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४३	२५	च्चयनं	च्चयन
२४६	७	थितस्य	स्थितस्य
२४७	११	लक्षते	लक्ष्यते
२४७	११	तरमं	तरं
२४७	२८	णावतस्था	णावस्था
२४७	३०	जन्मवे	जन्मावे
२४८	४	मेएव	मेव
२४९	१	निभिवा	त्थानाभि
२५१	७	स्पर्शादिति	स्पर्शादि
२५१	२०	विभेधेर	विधे
२५५	११	जनकअव	जनकोऽव
२५५	१२	मःस्त्व	मस्त्व
२५५	१८	चारअवे	चारोऽवे
२५७	२९	वर्षात्तन्मा	वर्षात्त्मा
२५७	२९	योगः	योगः
२५९	३	नोपरिका	नोपका
२६२	६	अश्वाचै	अथचै
२६३	५	श्रुतिरस्मृ	श्रुतिस्मृ
२६५	२७	अवा	वा
२६८	३०	चराणा	चरणा

अध्यायः ३

२७१	२३	यनामर्था	यनमर्था
२७६	१६	नयस्य	नयनस्य
२७८	२४	स्यात्पु	स्यात्केपु
२७८	२७	द्रोत्र	गोत्रं
२८२	८	णिर्म	णिनिर्म
२८३	१६	तर्ह्या	तर्ह्य
२८५	१८	ष्टिति	ष्टीति
२९७	२८	शब्दाए	शब्द
३०१	५	दोषाप्ता	दोषाःप्ता
३०३	७	निदेशात्	निर्देशात्
३०४	१८	ख्यातिब्र	ख्यातिर्ब्र
३११	१६	योगेनम	योगेनसम
३१३	११	रेषःशु	रेषशु
३२१	३	पदार्थस्याध्या	पदार्थसाध्या
३२२	२१	श्रूयते	श्रूयन्ते
३२३	२१	क्लिप्	क्लिप्
"	२१	णिच्	णिच्
३२६	११	शेषोय	शेषोयं
३२७	१३	ग्रहयोना	ग्रहयोरना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३०	५	विश्वान्नेवा	विश्वान्देवा
३३०	६	नत्वदन्या	नत्वन्या
"	२३	देवेशब्दापि	देवशब्दोपि
३४१	१८	भार्यामाग्री	भार्यायाअग्री
३४२	११	स्थेषदोषोत्पन्न	स्थेषदोषोत्पन्न
३४५	२१	क्रियत्यु	क्रियद्वत्यु
३४९	१०	पत्युभार्या	पत्युभार्या
३५०	५	पाकअति	पाकेऽतिथ्या
३५०	२९	अन्यथावि	अन्यथावि
३५१	३१	दिनोद	दितिनोद
३५२	३	मुधु	मधु
३५२	४	पूजजं	पूजयं
३५३	२४	विशेषणो	विशेषणो
३५६	९	तरुयव	तन्यव
३६४	१२	विधियते	विधीयते
३६५	१३	मित्रयोऽ	भिन्नयोः
३६६	१८	संग्रः	संग्रहः
३६८	१८	स्तनिवृ	स्तन्निवृ
"	२०	गृहेते	गृह्येते
"	२०	नैवा	नैव
३६९	१६	निवृत्त्य	निवृत्त्य
"	१७	थितअर्घ्या	प्रार्थितोर्घ्या
३७०	२	भिहितअमा	भिहितोऽमा
३७२	५	मन्येतद्	मन्येततद्
३७३	१	धमार्थो	धर्मार्थो
३७४	३	वर्जेन	वर्जने
३७५	१३	यदीय	यदिय
३७५	१६	ध्यायंतरा	ध्यायान्तरा
३७७	१७	प्रतिरोद्धा	प्रतिरोद्धा
३७७	२०	व्याधिगृही	व्याधिगृही
३७९	२६	मूल्यनं	मूल्येन
३८४	१	पृष्ठव्या	प्रष्ठव्या
३९१	७	मधीयानानये	मधीयानानये
३९४	११	द्विजा	द्विजाः
३९७	१०	निर्देशो	निर्देशे
३९८	२४	सुपर्णाप	सुपर्णाःप
४०१	५	इत्येषःसृ	इत्येषसृ
४०१	१९	सौहि	सौहि
४०१	२३	अपरोक्षा	अपरःक्षा
४०५	१३	पितृदेभ्यो	पितृभ्यो
४०७	२६	अग्निरिदतिमन्त्रार्शत	अग्निरिदमि- तिमन्त्रार्शतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६२	५	मोक्षअनि	मोक्षोऽनि
१६३	१०	देशअत	देशोऽत
१६८	१७	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्धे
१७१	२७	श्वरेव	श्वरइव
१७२	१२	विषया	विषयाः
१७५	२१	ष्ठेत्पन्	ष्ठेज्जपन्
१७५	२९	र्मकअतो	कर्मकोतो
१७८	१६	देशअरण्यं	देशोऽरण्यं
१७८	२०	साध्याया	स्वाध्याया
१८०	२	ज्यांतऽ	ज्यान्तेऽ
१८१	१	प्रयप	पयःप्र
१८२	१४	शुद्धःअ	शुद्धोऽर्थ
१८८	१५	ततत्र	तत्र
१८९	४	स्ययति	स्यायति
१९५	२	कालअ	कालेऽन्य
१९५	२६	याज्ञाति	याज्ञाति
१९७	२९	ददाति	ददाति
१९७	३०	भेदम	भेदंम
१९८	१७	ज्याब्द	ज्यब्द
१९८	२७	न्यूनः	न्यूनः
१९९	२	स्थनिर	स्थविर
१९९	४	स्त्वैवैल्ल	स्त्वैवैतल्ल
२००	१३	यअभिवा	येऽभिवा
२०१	४	नाम्नातं	नाम्नात
२०१	७	मियसुन्	मीयसुन्
२०२	६	तदाही । न	तदाहीन
२०२	१२	नस्यास्त	नस्यात्त
२०४	१८	मन्येतास्त	मन्येतात्त
२०५	९	वृत्त्यर्थ	वृत्त्यर्थ
२०५	९	वेदध्या	वेदमध्या
२०७	३	णत्तिति	णत्ति
२०७	१९	क्षितअ	क्षितोत
२०९	४	भाववो	भावोवि
२११	१६	त्याजुः	त्याजुहाव
२१२	१	वन्तअने	वन्तोऽने
२१२	१८	मन्त्रद	मन्त्रदं
२१२	१२	देवानाप्यष	देवानामप्येष
२१२	२४	नूचान	नूचानः
२१२	२६	धर्म	धर्म
२१३	२६	यास्तं	यानस्तं
२१५	२५	मनामो	मवाभो
२१५	२६	मनसी	मनसे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१५	२९	गतअ	गतेऽभ्यु
२१६	१८	नरुंतु	नारुन्तु
२१८	१३	बोधोधि	बोधोऽधि
२१९	१२	अन्यैश्चकेवदा	अन्यथैकवेदा
२२०	४	पादानो	पादानात्
२२०	२३	पर्यंतता	पर्यन्तता
२२०	२४	दशस्य	दशस्व
२२०	३१	षडङ्गो	षडङ्गो
२२१	४	दीन्यगांगा	दीन्यङ्गा
२२२	४	व्यामोमी	व्यामोती
२२३	१३	दीक्षायां	दीक्षायां
२२३	१४	तद्यपदेनि	तवपदेशनि
२२३	१७	योगीना	योगीना
२२४	३	तत्रस्य	तस्य
२२५	७	रक्षतेत	रक्षेत्त
२२७	१९	तानीदा	तानिदा
२३०	१	धर्माविते	धर्मावितौ
२३१	१२	देवदेव	देव
२३२	९	यअ	येअ
२३२	१०	रअही	रोऽही
२३२	२२	गेहेभ्यअ	गेहेभ्योऽला
२३३	२४	प्रकारा	प्राकारा
२३५	५	तपितु	तापितु
२३५	२३	वार्थोच्य	वाथउच्य
२३५	२९	र्थतं	र्थतां
२३६	११	ह्यत्रा	ह्यत्र
२३६	१५	त्रैतच्चोदनीय	त्रैतच्चोदनीयं
२३६	१९	अपत्यत्ति	अपत्योत्पत्ति
२३६	२५	नैवैतादृश्य	नैवैतादृशस्य
२३६	२८	मापद्यन्तेअ	मापद्यन्तेतो
२३७	१	श्यदेवते	श्यदेवते
२३७	१	व्याहार	व्यवहार
२३७	९	छागमेषाया	छागमेषाजा
२३७	१७	वःस्ता	वस्ता
२३७	१८	स्तुत्यार्था	स्तुत्यार्था
२३७	१९	निर्देशा	निर्देशो
२३७	२७	येय	येद्य
२३९	२२	चिच्छित्	चित्
२४०	२	तुर्वा	तुवा
२४१	२०	पश्चाद्वावन्	पश्चाद्वावसतस्तथा
२४३	१४	न्यनः	न्यतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५	१८	कर्तव्य	कर्तव्यं
९६	२३	विधिर्मां	विधिर्मां
९७	७	वैद्व	वैद्वै
९९	८	तांता	तांतां
१००	४	तेनपरस्पर	तेनपरस्पर
१००	२४	त्वास्थ्यादौ	त्वास्थ्यदौ
१०३	३०	उत्तमना	उत्तमना
१०४	१४	स्मृतयः	स्मृतिः
१०४	१५	निबन्धानिभावप्रयो- जक	निबन्धानिबन्धावप्र- योजकौ
१०७	९	लक्षणनि	लक्षणनि
११०	२	तीय	तीयं
११०	७	दितयो ।	दितयोः
१११	९	वर्णस्या	वर्ण्यस्या
११४	१६	त्यतोय	त्यतोयं
११६	१५	कथं	कथनं
११६	२५	श्रूयते	श्रूयते
११६	२७	देशान	देशान्
११७	१	सुभिक्षसुभिक्षे	सुभिक्षदुर्भिक्षे
१२०	२७	चारी	चारि
१२२	२२	अपेक्ष्यते	अपेक्ष्यन्ते
१२२	२२	द्रष्टव्य	द्रव्य
१२२	२३	प्रातर्ददामि	प्रतेददामि
१२३	३१	द्ययवा	दथवाऽ
१२४	२१	संतीतो	सन्तीति
१२४	२१	तिथयअ	तिथयोऽपु
१२५	१३	मांगल्य	मङ्गल्य
१२५	१८	द्यक्षर	द्यक्षरं
१२७	६	स्त्रिभि	स्त्रीभि
१२७	२९	व्यभयं	व्यमयं
१२८	१७	विध्यायका	विधायका
१२९	५	शब्दै	शब्देन
१२९	६	तस्मिनो	तस्मिन्नौ
१२९	७	कोण	कोण्
१३०	३	न्वयापरो	न्वयेपरं
१३०	५	परांच	परांचः
१३०	८	चेत	चैत
१३०	२५	धिकार	धिकारे
१३०	२९	जाति	जाती
१३१	२	ब्रह्मण	ब्राह्मण
१३७	१३	मूर्ध्व	मूर्ध

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७	२८	सत्वचअ	सत्वचो
१४२	१	चारी	चारि
१४२	६,७	माचन	माचमन
१४३	२	ध्यानंयजन्ममतदर्थ- त्वंसंपूजयति	ध्यायन्यजन्मदर्थत्वं- संपूजसि
१४३	२२	विधो	विधौ
१४४	८	पकल्प	प्रकल्प्यं
१४४	३०	नत्यशन	मन्यशन
१४५	१	नाशअ	नाशोना
१४६	११	अंगलीनां	अङ्गुलीनां
१४६	१३	रघअं	रघोन्त
१४६	१४	तरल	तराल
१४७	२३	पठ्यतअशृ	पठ्यतेऽशृ
१४७	२७	भक्षमाणा	भक्ष्यमाणा
१४८	२१	अंततअंते	अन्ततोन्ते
१४८	२६	क्रमअवध्य	क्रमोवध्य
१४९	१६	एकाथार्त्	एकाथ्यात्
१५०	१६	तअस्मा	तेऽस्मा
१५२	१८	शअत	शोत
१५३	१५	तदीदानीं	तदीदानीं
१५३	२७	अदित	आदित
१५४	२१	इततस्त	इतस्त
१५५	११	वयवम	वयम
१५५	१५	प्रयते	प्रतीयते
१५६	२	व्यस्त	व्यत्यस्त
१५६	२	पायोव्य	पाण्योर्व्य
१५६	३	पीडयासितव्यं	पीडयितव्यं
१५६	२७	अतंद्रितअ	अतन्द्रितोऽन
१५६	२९	यअतंद्रितः	योतन्द्रितः
१५६	२९	यंविधाः	यंविधः
१५८	४	रेवमा	रेवमा
१६०	१२	विधिअ	विधिःअ
१६०	१६	गृहास्थ	गृहस्था
१६०	२२	विधातव्या	विधातव्याः
१६०	२३	व्यादतिनां	व्यादतीनां
१६०	२४	व्यादती	व्यादति
१६०	२५	व्यादती	व्यादति
१६०	२७	जेप	जपे
१६०	३०	द्वेवेदा	द्वेदा
१६१	४	द्वती	द्वति
१६२	३	विकल्पअ	विकल्पोऽद्य

मेधातिथिटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
१	१५	तत्	यत्
"	१६	निश्चयोनास्ति	निश्चयोस्ति
५	२२	धर्मादिना	धर्मादिहीना
७	२२	द्विविधा	द्विविधो
१०	९	प्रकाशकेषु	प्रकाशेषु
"	१२	भू	भु
"	१४	तस्यामस्थायां	तस्यामवस्थायां
१३	८	निर्वर्तयितं	निर्वर्तयितुं
१४	१९	त्यप्यादि	सत्यप्यादि
१५	२५	मिच्छन्नपाः	मिच्छन्नपः
"	२७	व्यापारेण	व्यापारेण
१७	४	शकलाभ्यां	सशकलाभ्यां
१८	२७	तायवस्थायनं	तायदस्यायनं
२०	५	निर्वर्तयेत्	निर्वर्तयेत्
२१	१४	पृथिवी	पृथिवीम्
२४	१५	चकारान्मात्रा	चकार मात्रा
२७	१३	द्ययं	द्ययं
२७	"	किं	किं
२८	१२	वस्थाने	चस्थाने
२९	१४	कर्त्तव्यउदकं ।	कर्त्तव्यः । उदकं
३०	२१	स्वभिरताः	स्वनिरताः
३०	२२	तंकर्मात्मानं	कर्मार्त्मानां च
३०	२३	देशां	देशो
३०	२६	वेनोस्तुनीति	वेनःस्तुनीति
३०	२८	निर्वर्तन	निर्वर्तन
३०	३०	कर्मऽश्रूयते	कर्मश्रूयते
३१	१	दर्शना । अतश्च	दर्शनादतश्च
३२	१९	संवत्सराद्या । न	संवत्सराद्यानक्षत्राणि
३३	२७	त्यवेचयत्	व्यवेचयत्
३९	१४	तरीकरिष्यति	तत्करिष्यति
३९	१६	णाम	णात्म
४०	११	सअ	सोऽ
४२	७	खापु	खाःपु
४२	२२	पर्वतादिः	पर्वतादि
४४	२७	जायते	जायन्ते
४८	१७	शताद्	शताद्
४९	२१	नुथवा	०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२२	दानिवर्तते	भेदानिवर्तन्ते
५१	३	कर्म	कर्म
५३	१४	व्यतअ	व्यतेअ
५५	८	स्वाः	स्वा
५५	९	प्रजा	प्रजाः
५६	१५	कलात्	कलए
५८	१६	उदति	उदेति
५८	२९	सनुध्य	संबध्य
६०	२२	देच्छ्लोकाकस्य	देतच्छ्लोकोदकस्य
६७	२२	वृद्धानु	वृद्धानु
"	"	सनाः	सना
६८	१८	र्मणामःआ	र्मणामा
७४	१८	ह्यणा	ह्यणाः
८२	२३	प्राघु	प्राभ्यु
८२	२४	नकल्पो	कल्पो
८२	२६	थोर्थः	थार्थः
८२	२६	पलांडादि	पलाण्डादि
८३	३	येभदा	यभेदा
८६	१	दश	देश

अध्यायः २

८७	४	बोता	बोधत
८७	१३	कयतं	क्रियन्तं
८७	१७	आत्मनियेभोगोपयो	आत्मनिभोगोपयोगे-
		गात्परेण	वास्तुउपायान्तरेणस्व-
			रूपविज्ञानकुशलास्ते-
			चवेदार्थविदोविद्वांसो-
			नान्ये । यतोवेदादन्य-
			त्रधर्मप्रतियोगृहीतप्रा-
			मण्यास्तेविपरीतप्रमा-
			णप्रमेया
९१	४	कल्पाभि	कल्पोभि
९१	८	तरेभो	तरेभ्यो
९२	१८	त्यर्थः	त्यर्थः
९३	३०	मुलांतरं	मूलान्तरं
९५	९	कर्मदिकर्माणां	कर्मादिकर्मणां
९५	११	वेदर	वेदैर
९५	१२	मन्त्रेवां.	मन्त्रैवां.

मूल शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
३८	२१	प्रभुः	प्रभुः
७१	३	विषयेष्वव	विषयेष्वव
८५	९	प्रायश्चित्तिविधिं	प्रायश्चित्तिविधिं

अध्यायः २

९०	२९	व्रतानि	व्रतानि
१०९	२५	स्मृति	स्मृतिम्
११२	२२	विरुद्धाच	विरुद्धाच
११९७	११	संबन्धि	संबन्धि
१२१२	१०	मन्त्रद	मन्त्रदम्
१२१६	१८	नरुन्तुदः	नारुन्तुदः
१२३२	८	प्रशस्तनां	प्रशस्तानां
१२४३	१४	ततोन्त्यनः	ततोन्त्यतः
१२४९	१	नाभिवादनैः	नाभिवादनैः

अध्यायः ३

३९९	२४	सोमपास्तुतिभि	सोमपाःस्तुतिभि
-----	----	---------------	----------------

अध्यायः ४

४८२	२	पादा	पादौ
४९२	६	संबद्धं	संबद्धं
५५४	६	दशा	दशाः
५७१	२२	नरकतु	नरकन्तु

अध्यायः ५

६४२	१६	दायादास्यु	दायादाःस्यु
-----	----	------------	-------------

अध्यायः ६

७०९	२३	अनग्रिरग्रिनिकेतः	अनग्रिरनिकेतः
-----	----	-------------------	---------------

अध्यायः ७

७५७	२४	वीक्षितुम्	वीक्षितुम्
-----	----	------------	------------

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६९	२७	भृश	भृशं
७८३	२२	मन्त्रं	मन्त्रं
८४५	१४	थाविधि	यथाविधि

अध्यायः ८

९४४	१८	स्पृशः	स्पृशः
१०१६	१०	क्वचिन्नृणाम्	क्वचिन्नृणाम्
१०७६	२६	सांहसे	साहसे
१०९०	१७	अङ्गुल्योरेव	अङ्गुल्योरेव
१०९६	१८	द्वूयाधर्मो	द्वूयानधर्मो

अध्यायः ९

११३३	२	द्वीजं	द्वीजं
११४४	१३	ज्येष्ठोयवीयवीयसो	ज्येष्ठोयवीयसो
११५९	२९	ससः	सः
११८५	७	माताहस्तेन	मातामहस्तेन
११९४	१३	त्रोदसत्पुत्रोपि	त्रोऽप्यसत्पुत्रोपि
१२१३	६	पादये	पादयेत्
१२५०	१२	ग्रामघाते	ग्रामघाते

अध्यायः १०

१३०३	७	द्रविडाः	द्रविडाः
१३३१	१६	द्याजनोद्वा	द्याजनाद्वा

अध्यायः ११

१३६१	६	मन्त्रहीनस्तु	मन्त्रहीनस्तु
१४४४	२२	साकला	शाकला
१४६३	१४	तपसैव	तपसैव

अध्यायः १२

१५०७	२८	शुभा	शुभा
१५१२	२९	बन्धुप्रिय	बन्धुप्रिय

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
स्वरवर्णादिना अर्थ्यादिपरीक्षेत .. २५		असत्यकथनफलम् .. ९३		कुटुम्बार्थकृतर्णदेयम् .. १६६	
बालधनराज्ञारक्षणीयम् .. २७		पुनःसत्यकथनप्रशंसा .. ९६		बलरुतं अरुतमेव .. १६८	
वशादिधनरक्षणादि .. २८		विषयभेदेनसत्यफलम् .. ९७		प्रातिभाव्यादिनिषेधः .. १६९	
तासां धनहारकशासनम् .. २९		निन्दितब्राह्मणान् शूद्रवत्पृच्छेत् १०२		अयाह्नमर्थनगृहीयात् .. १७०	
अस्वामिकधनरक्षणे कालः .. ३०		विषयभेदेऽसत्यकथनेदोषो न .. १०३		ग्राह्यत्यागे दोषः .. १७१	
द्रव्यरूपसङ्ख्यादिकथनम् .. ३१		अनृतकथनेप्रायश्चित्तम् .. १०५		राज्ञः बलवर्द्धकानि .. १७२	
अकथनेदण्डः .. ३२		त्रिपक्षं साक्ष्यकथने पराजयः १०७		अधर्मकार्यकरणे दोषः .. १७४	
प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम् .. ३३		साक्षिभङ्गे .. १०८		धर्मेण कार्यकरणम् .. १७५	
चौरघातनम् .. ३४		असाक्षिविवादे शपथः .. १०९		धनिकेन धनसाधने .. १७६	
निध्यादौ षड्भागग्रहणम् .. ३५		वृथाशपथे दोषः .. १११		धनाभावे कर्मणा क्रणशोधनम् १७७	
परिनिधौ अनृतकथने .. ३६		वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह .. ११२		अथानिक्षेपः .. १७९	
ब्राह्मणनिधिविषये .. ३७		विप्रादेः सत्योच्चार्यादिशपथम् .. ११३		साक्ष्यभावे निक्षेप निर्णयः .. १८२	
राज्ञा निधिप्राप्त्याधिविप्राय देयम् ३८		शपथे शुचिमाह .. ११५		निक्षेपदाने .. १८५	
चौरहृतधनराज्ञा दातव्यम् .. ४०		अथपुनर्वादः .. ११७		स्वयं निक्षेपापण्णे .. १८६	
जातिदेशधर्माविरोधेन करणीयम् ४१		लोभादिना साक्ष्ये दण्डविशेषः ११८		समुद्रनिक्षेपे .. १८८	
राज्ञा विवादात्थाप नादि नकार्यम् ४३		दण्डस्य हस्तादिदश स्थानानि १२४		चौरादिहृते निक्षेपे .. १८९	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनुयात् .. ४४		अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणम् .. १२६		निक्षेपापहारे शपथम् .. १९०	
सत्यादिना व्यवहारं पश्येत् .. ४५		अधर्मदण्डनिन्दा .. १२७		निक्षेपापहारादौ दण्डः .. १९१	
सदाचार आचरणीयः .. ४६		दण्डविषयये .. १२८		छलेन परधनहरणे .. १९३	
ऋणादानम् .. ४७		वाग्दण्डधिग्दण्डादि .. १२९		निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः .. १९४	
अथहोनाः .. ५३		त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह .. १३१		निक्षेपदानग्रहणयोः .. १९५	
अभयोक्तुर्दण्डादिः .. ५८		प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः .. १३८		अस्वामि विक्रयः .. १९६	
धनपरिमाणमिथ्या कथने .. ५९		ऋणादाने दण्डनियमः .. १३९		सागमभोगप्रमाणम् .. २००	
साक्षिविभावनम् .. ६०		अथवृद्धिः .. १४०		प्रकाशक्रये मूल्यधनलाभे .. २०२	
अथसाक्षिणः .. ६१		आधिस्थले .. १४३		संसृष्टवस्तु विक्रये .. २०३	
साक्ष्ये निषिद्धाः .. ६४		बलादाधिभोगनिषेधः .. १४४		अन्यांकन्यादर्शयित्वा न्याविवाहे २०४	
रूयादीनारूयादयः साक्षिणः .. ६८		आधिनिक्षेपादौ .. १४५		उन्मत्तादिकन्याविवाहे .. २०५	
वादि साक्षिणः .. ६९		धेन्वादौ भोगेपिनस्वत्वहानिः १४६		पुरोहितदक्षिणादाने .. २०६	
बालादि साक्ष्यादौ .. ७०		धनस्वाम्यनिवृत्त्यवधिः .. १४७		अव्वर्वादिदक्षिणा .. २०९	
साहसादौ न साक्षि परीक्षा .. ७२		आध्यादयः भोगेन नष्टाः .. १४९		संभूयसमुत्थानम् .. २११	
साक्षिद्वये .. ७३		त्रिपक्षभुक्ताधिः .. १४९+१		दत्तानपक्रिया .. २१२	
साक्षिणः सत्यकथनम् .. ७४		बलादाधिभोगेऽध्ववृद्धिः .. १५०		मृतिस्थले .. २१५	
मिथ्या साक्ष्ये दोषः .. ७५		वृद्धिप्रकाराः .. १५१		संविध्यतिक्रमः .. २१८	
श्रुतसाक्षिणः .. ७६		पुनर्लेख्यकरणे .. १५४		क्रीतानुशयः .. २२२	
एकोपि धर्मवित् साक्षी .. ७७		देशकालवृद्धौ .. १५६		अनाख्याय दोषवती कन्यादाने २२४	
स्वभावकचने साक्षिणो गृहीयुः .. ७८		दर्शनप्रतिभूस्थले .. १५८		मिथ्या कन्यादूषणकथने .. २२५	
साक्षिप्रश्ने .. ७९		प्रातिभाव्यादिऋणपुत्रैर्न देयम् १५९		दूषितकन्यानिन्दा .. २२६	
साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् .. ८१		दानप्रतिभूस्थले .. १६०		अथ सप्तपदी .. २२७	
रहःकृतं कर्म आत्मादिर्जानाति ८४		निरादिष्टधने प्रतिभूवि .. १६२		अथ स्वामिपालविवादः .. २२९	
ब्राह्मणादि साक्षिप्रश्ने .. ८७		कृतव्यवहारासिद्धिः .. १६३		क्षीरभृतिः .. २३१	
असत्यकथने दोषः .. ८९				पालदोषेण नष्टस्थले .. २३२	
सत्यप्रशंसा .. ९२					

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
चोरहते	२३३	अन्यथाताडने दण्डः	३००	अङ्गुलिप्रक्षेपादौ	३६७
शृङ्गादिदर्शनम्	२३४	अथस्तेननिग्रहणे	३०१	व्यभिचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे ..	३७१
वृकादिहतस्थले	२३५	चोरादितोऽभयदानफलम् ..	३०३	संवत्सराभिशास्तादौ	३७३
सस्यघातकदण्डे	२३७	राजाधर्माधर्मषष्ठांशभागी ..	३०४	शूद्रादेरक्षितोत्कृष्टादिगमने ..	३७४
सीमाविवादः	२४५	अरक्षया करग्रहणनिन्दा ..	३०७	ब्राह्मणस्य गुमाविप्रागमने ..	३७८
सीमावृक्षादयः	२४६	पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	३११	ब्राह्मणस्य नवधदण्डः	३८०
उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि ..	२४९	बालवृद्धादिषुक्षमा	३१२	गुमागुप्तस्त्रीगमने	३८२
योगेन सीमानयेत्	२५२	ब्राह्मणसुवर्णस्तेने	३१४	स्तेनादिशून्यराज्यप्रशंसा	३८६
सीमासाक्षिणः	२५३	अशासनैराज्ञोदोषः	३१६	ऋत्विग्याज्ययोः परस्परत्यागे	३८८
साक्ष्युक्तांसीमांबन्धीयात्	२५५	परपापसंश्लेषणम्	३१७	मात्रादित्यागे	३८९
साक्ष्यदानविधिः	२५६	राजदण्डेनपापनाशः	३१८	विप्रयोर्वादे राज्ञा नधर्मकथनम्	३९०
अन्यथाकथनेदण्डः	२५७	कूपरज्वादिहरणंपाभेदनंच ..	३१९	अथ अकराः	३९४
साक्ष्यभावे ग्रामसामन्तादयः	२५८	धान्यादिहरणम्	३२०	रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	३९६
सामन्तानांमृषाकथने दण्डः ..	२६३	सुवर्णादिहरणम्	३२१	तन्तुवायस्य सूत्रहरणे	३९७
गृहादिहरणेदण्डः	२६४	स्त्रीपुरुषादिहरणम्	३२३	पण्यमूल्यकरणे	३९८
राजास्वयंसीमानिर्णयंकुर्यात् ..	२६५	महापश्वादिहरणादा	३२४	राज्ञाप्रतिषिद्धानांनिर्हरणे ..	३९९
सीमाप्रकाराः	२६५+१	सूत्रकार्पासादिहरणम्	३२६	अकालविक्रयादौ	४००
अथवाक्पारुष्यं	२६६	हरितधान्यादौ	३३०	विदेशविक्रये	४०१
ब्राह्मणाद्याक्रोशे	२६७	निरन्वयसान्वयधान्यादौ ..	३३१	पण्यानांक्रयविक्रयः	४०२
समवर्णाक्रोशे	२६९	स्तेयसाहसमलक्षणम्	३३२	तुलादिपरीक्षा	४०३
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	२७०	त्रेताग्रिस्तेये	३३३	अथ तरिशुल्कम्	४०४
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य दण्डः	२७२	चौरहस्तच्छेदादि	३३४	गर्भिण्यादीनानंतरिशुल्कम् ..	४०७
श्रुतदेशजात्याक्षेपे	२७३	पित्रादिदण्डे	३३५	नाविकदोषेण वस्तुनाशे	४०८
काणाद्याक्रोशे	२७४	राज्ञोदण्डे	३३६	वैश्यादेर्वाणिज्याकरणे	४१०
मात्राद्याक्रोशे	२७५	शूद्रादेरष्टगुणादिदण्डः	३३७	क्षत्रियवैश्यौनदासकर्माहौ ..	४११
परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६	अस्तेयान्याह	३३९	शूद्रंदासकर्मकारयेत्	४१३
अथदण्डपारुष्यम्	२७८	चौरयाजनादौ	३४०	शूद्रोदास्यान्मुच्यते	४१४
शूद्रस्यब्राह्मणादिताडने	२७९	पार्थस्थितेक्षुद्रग्रहणे	३४१	अथसप्तदशदासप्रकाराः	४१५
पादादिप्रहारे	२८०	दासाश्वादिहरणादौ	३४२	भार्यादासादयोऽधनाः	४१६
महतासहोपवेशने	२८१	अथसाहसम्	३४४	वैश्यशूद्रौ स्वकर्मकारयितव्यौ	४१८
निष्ठीवनादौ	२८२	साहसक्षमानिन्दा	३४६	दिनेदिने आयव्ययनिरीक्षणम्	४१९
केशग्रहणादौ	२८३	द्विजातिःशस्त्रग्रहणकालः	३४८	सम्यग्व्यवहारदर्शनफलम् ..	४२०
त्वग्स्थिभेदादौ	२८४	आततायिहनने	३५०		
वनस्पतिच्छेदने	२८५	आततायिप्रकाराः	३५०+१		
मनुष्याणां दुःखानुसारेणदण्डः	२८६	परदारभिमर्षणे दण्डः	३५२		
समुत्थानव्ययदाने	२८७	परस्त्रिया रहःसंभाषणम्	३५४		
द्रव्यहिसायाम्	२८८	स्त्रीसंग्रहणम्	३५८		
चाभिकभाण्डादौ	२८९	भिक्षुकादीनांपरस्त्रीसंभाषणम्	३६०		
यानदिदेशातिवर्तनानि	२९०	परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणम् ..	३६१		
रथत्वान्यादिदण्डे	२९३	नद्यादिस्त्रीषुसंभाषणे नदोषः	३६२		
भार्यादिताडने	२९९	कन्यादूषणदोषः	३६४		

अथ नवमोऽध्यायः

अथस्त्रीपुंघर्माः	१
अथस्त्रीरक्षा	२
जायाशब्दार्थकथनम्	८
स्त्रीरक्षणोपायाः	११
स्त्रीत्वभावः	१४
स्त्रीणाममन्त्रक्रिया	१८

करण	श्लोक
व्यभिचारप्रायश्चित्तयः	१९
स्त्री त्वामिगुणाभवति	२२
स्त्रीप्रशंसा	२६
अव्यभिचारफलम्	२९
व्यभिचारफलम्	३०
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	३३
परस्त्रीषु बोजवपननिषेधः ..	४१
स्त्रीपुंसयोरैकत्वम्	४५
सकृदंशभागादयः	४७
क्षेत्रप्राधान्यम्	४८
अथस्त्रीधर्मः	५६
भ्रातुःस्त्रीगमनेपातित्यम्	५७
अथनियोगः	५९
ननियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनम्	६०
कामतोगमननिषेधः	६३
नियोगनिन्दा	६४
वर्णसङ्करकालः	६६
वाग्दत्ताविषये	६९
कन्यायाःपुनर्दाननिषेधः	७१
सम्पदीपूर्वस्त्रीत्यागे	७२
दोषवतीकन्यादाने	७३
स्त्रीवृत्तिप्रकल्प्यप्रवसेत्	७४
प्रेषितभर्तृकानियमाः	७५
संवत्सरंस्त्रियंप्रतीक्षेत	७७
रोगार्त्तस्वाम्यतिक्रमे :	७८
कृत्रिवादोर्नस्त्रीत्यागः	७९
आंधवेदने	८०
स्त्रिया मद्यपाने	८४
सजात्यास्त्रियाधर्मकार्यनान्यया	८६
गुणिनेकन्यादानंननिर्गुणाय ..	८८
. अदानात्पापम्	८८+१
स्वयंवरकालः	९०
स्वयंवरेपितृदत्तालंकारत्यागः	९२
ऋतुमंतीविवाहे नशुल्कदानम्	९३
कन्यावरखोर्वयोनियमः	९४
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५
गुल्कायावरमरणे	९७
ऋग्रहणनिषेधः	९८
॥कन्यादत्तान्यस्मैदानम्	९९
पुंसयोरव्यभिचारः	१०१
दायभागः	१०३

करण	श्लोक
विभागकालः	१०४
सहावस्थाने ज्येष्ठस्यप्राधान्यम्	१०५
ज्येष्ठप्रशंसा	१०६
अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे	११०
विभागे हेतुमाह	१११
ज्येष्ठादेर्विशोद्धरे	११२
एकमपिश्रेष्ठज्येष्ठस्य	११४
दशवस्तुषु समानानोद्धारः	११५
समभागविषमभागौ	११६
स्वस्वांशेभ्योभगिन्यै देयम् ..	११८
विषममजाविकंज्येष्ठस्यैव	११९
क्षेत्रजेनविभागे	१२०
अनेकमातृकेषु ज्येष्ठ्ये	१२२
जन्मतोज्येष्ठ्यम्	१२५
पुत्रिकाकरणे	१२७
पुत्रिकायाधनग्राहित्वम्	१३०
मातुःस्त्रीधनंदुहितुः	१३१
पुत्रिकापुत्रस्य धनग्राहित्वम् ..	१३२
पुत्रिकौ रसयोर्विभागे	१३४
अपुत्रपुत्रिकाधने	१३५
पुत्रिकायाद्वैविध्यम्	१३६
पौत्रपौत्रयोर्धनविभागः	१३७
पुत्रशब्दार्थः	१३८
पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धे	१४०
दत्तकस्यधनग्राहकत्वे	१४१
कामजादेर्नधनग्राहकत्वम्	१४३
क्षेत्रजस्य धनग्राहकत्वे	१४५
अनेकमातृकविभागः	१४९
अनूदशपुत्रस्यभागनिषेधः ..	१५५
सजातीयानेकमातृकविभागे ..	१५६
शूद्रस्य पुत्राणांसमएवभागः ..	१५७
दायादायादबान्धवत्वम्	१५८
कुपुत्रनिन्दा	१६१
औरसक्षेत्रजविभागे	१६२
क्षेत्रजान्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३
दत्तकादयोगोत्ररिक्थभागिनः ..	१६५
औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणम् ..	१६६
दासीपुत्रस्य समभागित्वे	१७९
क्षेत्रजादयःपुत्रप्रतिनिधयः ..	१८०
अथपुत्रित्वातिदेशः	१८२
द्वादशपुत्राणांपूर्वपूर्वश्रेष्ठः ..	१८४

प्रकरण	श्लो.
सपिण्डादयोधनहराः	१८८
ब्राह्मणाधिकारः	१८८
राजाधिकारः	१८९
मृतपतिकानियुक्तापुत्राधिकारः	१९१
औरसपौनर्भवविभागे :	१९५
मातृधनविभागे	१९२
स्त्रीधनान्याह	१९४
सप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५
अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६
साधारणात्स्त्रीधनंनकुर्यात् ..	१९९
स्त्रोणामलङ्करणमविभाज्यम् ..	२००
अथ अनंशाः	२०१
कृत्रिवादक्षेत्रजाअंशभागिनः ..	२०३
अविभक्तार्जितधने	२०४
विद्यादिधने	२०६
शक्तस्यांशोपेक्षणे	२०७
अविभाज्यधने	२०८
नष्टोद्धरे :	२०९
संसृष्टधनविभागे	२१०
विदेशादिगतस्यनभागलोपः ..	२११
वश्वकोज्येष्ठः अभागः	२१३
विकर्मस्थाधनंनार्हन्ति	२१४
ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४
जीवत्पितृकविभागे	२१५
विभागानन्तरोत्पन्नस्थले	२१६
अनपत्यधनेमातुरधिकारः	२१७
ऋणधनयोःसमविभागः	२१८
अविभाज्यमाह	२१९
अथ द्यूतसमाह्वयः	२२०
द्यूतसमाह्वयनिषेधः	२२१
द्यूतसमाह्वयार्थः	२२३
द्यूतादिकारिणांदण्डः	२२४
कितवादीन्देशान्निर्वासयेत् ..	२२५
दण्डदानाशक्तौ	२२९
स्त्रीबालादिदण्डे	२३०
नियुक्तस्यकार्यहनने	२३१
कूटशासनबालवधादिकरणे ..	२३२
धर्मकृतव्यवहारंननिवर्तयेत् ..	२३३
अधर्मकृतंनिवर्त्यम् :	२३४
महापातकिनः	२३५
प्रायश्चित्ताकरणे महापातकिदण्डः	२३६

करण	श्लोक
पयश्चित्तकरणेनाङ्ग्याः ..	२४०
हापातके ब्राह्मणस्य दण्डः ..	२४१
भत्रियादेर्दण्डः ..	२४२
हापातकिधनग्रहणे ..	२४३
ब्राह्मणपीडनेदण्डः ..	२४८
वध्यमोक्षणे दोषः ..	२४९
राजकण्टकोद्धरणे यत्नंकुर्यात् ..	२५२
आर्यरक्षाफलम् ..	२५३
नस्कराद्यशासनेदोषः ..	२५४
निर्भयराज्यवर्धनम् ..	२५५
प्रकाशाप्रकाशतस्करज्ञानम् ..	२५६
प्रकाशाप्रकाशतस्करानाह ..	२५७
तेषां शासनम् ..	२६२
चौराणां निग्राहकोदण्डएव ..	२६३
तस्करान्वेषणलोप्लादर्शने ..	२७०
चौराश्रयदायकदण्डः ..	२७१
न्वधर्मच्युतदण्डने ..	२७३
चौराद्युपद्रवे अधावतोदण्डः ..	२७४
राज्ञः कोशहारकादयोदण्ड्याः ..	२७५
सन्धिच्छेदे ..	२७६
ग्रन्थिभेदने ..	२७७
चौरलोप्लाधारणादौ ..	२७८
तडागागारभेदने ..	२७९
राजमार्गे मलादित्यागे ..	२८२
मिथ्याचिकित्सने दण्डः ..	२८४
प्रतिमादिभेदने ..	२८५
मार्गानामपवेधादौ ..	२८६
विषमव्यवहारे ..	२८७
बन्धनस्थानं राजमार्गे ..	२८८
प्राकारभेदादौ ..	२८९
अभिचारकर्मणि ..	२९०
अबीजविक्रयादौ ..	२९१
स्वर्णकारदण्डने ..	२९२
हलोपकरणहरणे ..	२९३
अथसप्तप्रकृतयः ..	२९४
स्वपरशक्तिवीक्षणम् ..	२९८
कर्मारम्भे ..	२९९
राज्ञायुगत्वकथनम् ..	३०१
इन्द्रादीनांतिजोत्पत्तिर्भाति ..	३०३
स्तेननिग्रहणम् ..	३१२

प्रकरण	श्लोक
ब्राह्मणनकोपयेत् ..	३१३
ब्राह्मणप्रशंसा ..	३१४
ब्रह्मक्षत्रयोः परस्परसाहित्यम् ..	३२२
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे प्राणत्यागः ..	३२३
वैश्यधर्मानाह ..	३२६
शूद्रधर्मानाह ..	३३४
अथ दशमोऽध्यायः	
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव ..	१
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ..	३
अथ द्विजवर्णकथनम् ..	४
अथ सजातोयाः ..	५
पितृजातिसदृशाः ..	६
अथ वर्णसङ्कराः ..	८
अथ ब्राह्म्याः ..	२०
ब्राह्म्योत्पन्नादि सङ्कीर्णाः ..	२१
अथोपनेयाः ..	४१
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छन्ति ..	४२
क्रियालोपात्तृषलत्वंगच्छन्ति ..	४३
दस्यवः ..	४५
वर्णसङ्कराणां कर्माण्याह ..	४७
चण्डालकर्माह ..	५१
कर्मणा पुरुषज्ञानम् ..	५७
वर्णसङ्करनिन्दा ..	५९
एषां विप्राद्यर्थं प्राणत्यागः श्रेष्ठः ..	६२
साधारणधर्माः ..	६३
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च ..	६४
वर्णसङ्करे श्रेष्ठ्यम् ..	६७
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले ..	७०
षट्कर्माण्याह ..	७५
ब्राह्मणजीविका ..	७६
क्षत्रियवैश्यकर्माह ..	७७
द्विजानां श्रेष्ठकर्माह ..	८०
आपद्धर्ममाह ..	८१
विक्रये वर्ज्यानि ..	८६
मांसादिविक्रयफलम् ..	९२
ज्यायसीवृत्तिनिषेधः ..	९५
परधर्मजीवननिन्दा ..	९७
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः ..	९८
आपदि विप्रस्य हीनयाचानादि ..	१०२
प्रतिग्रहनिन्दा ..	१०९
याजनाध्यापने द्विजानाम् ..	११०
प्रतिग्रहादिपापनाशे ..	१११

प्रकरण	श्लोक
शिलोश्चक्रजीवने ..	११२
धनयाचने ..	११३
समवित्तागमाः ..	११५
दशजोवनहेतवः ..	११६
वृद्धिजीवननिषेधः ..	११७
राज्ञामापद्धर्ममाह ..	११८
शूद्रस्य आपद्धर्मः ..	१२१
शूद्रस्य ब्राह्मणाराधनं श्रेष्ठम् ..	१२२
शूद्रवृत्तिकल्पनम् ..	१२४
शूद्रस्य नसंस्कारादि ..	१२६
शूद्रस्यामन्त्रकंधर्मकार्यम् ..	१२७
शूद्रस्य धनसंचयनिषेधः ..	१२९

अथ एकादशोऽध्यायः

स्नातकस्य प्रकाराः ..	१
नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने ..	३
वेदविभ्योदानम् ..	४
भिक्षया द्वितीयविवाहनिषेधः ..	५
कुटुम्बब्राह्मणाय दानम् ..	६
सोमयागाधिकारिणः ..	७
कुटुम्बाभरणे दोषः ..	९
यज्ञशेषार्थवैश्यादेर्धनग्रहणम् ..	११
षडुपवासे आहारग्रहणे ..	१६
ब्रह्मत्वादिहरणनिषेधः ..	१८
असाधुधनं दत्त्वा साधुभ्योदाने ..	१९
यज्ञशोलादिधनप्रशंसा ..	२०
यज्ञार्थविप्रस्य स्तेनादौ न दण्डः ..	२१
अधावसन्नस्य वृत्तिकल्पने ..	२२
यज्ञार्थशूद्रभिक्षानिषेधः ..	२४
यज्ञार्थधनं भिक्षुत्वा न रक्षणीयम् ..	२५
देवब्रह्मस्वहरणे ..	२६
सोमयागाशक्तौ वैश्वानरयागः ..	२७
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः ..	२८
द्विजस्य स्वशक्त्या वैरिजयः ..	३१
क्षत्रियादेर्बाहुवोर्येणारिजयः ..	३४
ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्रूयात् ..	३५
अल्पविद्यारूपादेर्होतृत्वनिषेधः ..	३६
अश्वदक्षिणादाने ..	३७
अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा ..	३८
अग्निहोत्रिणस्तदकरणे ..	४०
शूद्रामधनेनाग्निहोत्रनिन्दा ..	४२

प्रकरण	श्लोक
विहिताकरणादौ प्रायश्चित्ती	४४
कामाकामरुतपापे	४५
प्रायश्चित्तसंसर्गनिषेधः	४७
पूर्वपापेनकुष्ठग्रन्थादयः	४८
प्रायश्चित्तमवश्यकर्तव्यम्	५३
पञ्चमहापातकान्याह	५४
ब्रह्महत्यादिसमान्याह	५५
उपपातकान्याह	५९
जातिभ्रंशकराण्याह	६७
सङ्करीकरणान्याह	६८
अपात्रोकराण्याह	६९
मलिनोकराण्याह	७०
अथब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	७२
गर्भात्रेयीक्षत्रवैश्यवधे	८७
स्त्रीसुहृद्वधनिक्षेपहरणादौ	८८
अथसुरापानप्रायश्चित्तम्	९०
सुराप्रकाराः	९३
अथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	९९
गुरुस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	१०३
गोवधाद्युपपातकप्रायश्चित्तम्	१०८
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	११८
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	१२४
सङ्करीकरणादिप्रायश्चित्तम्	१२५
क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम्	१२६
मार्जारादिवधप्रायश्चित्तम्	१३१
हंसादिवधप्रायश्चित्तम्	१३५
व्यभिचरितस्त्रीवधे	१३८
सर्पादिवधेदानाशक्तौ	१३९
क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ	१४०
वृक्षादिछेदनादौ	१४२
अन्नजादिसत्त्ववधे	१४३
अमुख्यसुरापानप्रायश्चित्तम्	१४६
सुराभाण्डस्थजलपाने	१४७
शूद्रोच्छिष्टजलपाने	१४८
सुरागुग्धघ्राणे	१४९
विष्मूत्रसुरासंसृष्टभोजने	१५०
पुनःसंस्कारेदण्डादिनिवृत्तिः	१५१
अभोज्यान्नस्त्रीशूद्रोच्छिष्टभक्ष्य-	
मांसभक्षणे	१५२
शुक्तादिभक्षणे	१५३
सूकरादिविष्मूत्रभक्षणे	१५४

प्रकरण	श्लोक
शुष्कमूनास्थाज्ञातमांसभक्षणे	१५५
कुक्कटरसूकरादिभक्षणे	१५६
मासिकान्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	१५७
ब्रह्मचारिणोमधुमांसादिभक्षणे	१५८
बिडालाद्युच्छिष्टादिभक्षणे	१५९
अभोज्यान्नमुत्तार्यम्	१६०
स्वजातीयधान्यादिस्तेये	१६२
मनुष्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	१६३
अल्पसारादिव्यवहरणे	१६४
भक्ष्ययानशय्यादिहरणे	१६५
शुष्कान्नगुडादिहरणे	१६६
मणिमुक्ताजटादिहरणे	१६७
कार्पासांशुकादिहरणे	१६८
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	१७०
अमानुषीष्वाद्यासुगमने	१७३
दिवाभैथुनादौ	१७४
चाण्डाल्यादिगमने	१७५
व्यभिचारे स्त्रीणांप्रायश्चित्तम्	१७६
चाण्डालीगमने	१७८
अथपतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	१७९
पतितस्यजीवतएवप्रेतक्रिया	१८२
पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१८५
रुतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१८६
पतितस्त्रीणामन्नादिदेयम्	१८८
पतितसंसर्गनिषेधादि	१८९
बालघ्नादित्यागः	१९०
ब्राह्म्यवेदत्यक्तप्रायश्चित्तम्	१९१
गर्हिताजितधनत्यागः	१९३
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	१९४
रुतप्रायश्चित्तसाम्यं पृच्छेत्	१९५
गोभ्योघासदानम्	१९६
ब्राह्म्यया जनपतितक्रिया-	
कृत्यादौ	१९७
वेदशरणागतत्यागे	१९८
श्वादिदंशनप्रायश्चित्तम्	१९९
अपाङ्क्यप्रायश्चित्तम्	२००
उष्टादियानप्रायश्चित्तम्	२०१
जलेजलंविनावामूत्रादित्यागे	२०२
वेदोदितकर्मादित्यागे	२०३
ब्राह्मणस्य त्वंरुते	२०४

प्रकरण	श्लोके
ब्राह्मणावगुरणे	२०५
अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	२०९
अथप्राजापत्यादिव्रतनिर्णयः	२११
अथव्रताङ्गानि	२२२
पापंनगोपनीयम्	२२७
पापानुतापे	२३०
पापावृत्तिनिन्दा	२३२
मनस्तुष्टिपर्यन्ततपःकुर्यात्	२३३
तपःप्रशंसा	२३४
वेदाभ्यासप्रशंसा	२४५
महापातकप्रायश्चित्तम्	२५७

अथद्वादशोऽध्यायः

अथशुभाशुभकर्मफलम्	३
कर्मणोमनःप्रवर्तकम्	४
त्रिविधमानसकर्माणि	५
चतुर्विधवाचिककर्माणि	६
त्रिविधशारीरकर्माणि	७
मनोवाक्यायकर्मभोगेलक्षणफलञ्च	८
त्रिदण्डपरिचयः	९
क्षेत्रज्ञपरिचयः	१०
जीवात्मपरिचयः	१२
जीवानामानन्त्यम्	१५३
परलोके पञ्चभौतिकशरीरम्	१६
भोगानन्तरमात्मनि लीयते	१७
धर्माधर्मबाहुल्याद्भोगः	२०
त्रिविधगुणधनम्	२४
अधिकगुणप्रधानोदेहः	२५
सत्त्वादिलक्षणमाह	२६
सात्त्विकगुणलक्षणम्	३१
राजसगुणलक्षणम्	३२
तामसगुणलक्षणम्	३३
संक्षेपतस्तामसादिलक्षणम्	३५
गुणत्रयाच्चिविधागतिः	४०
त्रिविधगतिप्रकाराः	४१
पापेन कुन्तितागतिः	५२
पापविशेषेण योनिविशेषोत्पत्तिः	५३
पापप्रावीण्यान्नरकादि	७४
मोक्षोपायषट्कर्मण्याह	८३
अत्मज्ञानस्यप्राधान्यम्	८५
वेदोदितमकर्मणःश्रेष्ठत्वम्	८६

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
वैदिककर्मद्विविधम्	८८	वेदव्यवसायिनःश्रेष्ठत्वम्	१०३
प्रवृत्तिनिवृत्तकर्मफलम्	९०	तपोविद्याभ्यामोक्षः	१०४
समदर्शनम्	९१	प्रत्यक्षानुमानशब्दाःप्रमाणानि	१०५
वेदाभ्यासादौ	९२	धर्मज्ञलक्षणम्	१०६
वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा	९५	अकथितधर्मस्थले	१०८
वेदप्रशंसा	९७	अथशिष्टाः	१०९
वेदशास्त्रविदस्य सेनापत्यादि	१००	धर्ममूलानि	११०+१
वेदज्ञप्रशंसा	१०१	मूर्खाणांनपरिषत्त्वं	११४

प्रकरण	श्लोक
आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह	११८
वाद्याकाशादीर्नालयमाह	१२०
आत्मस्वरूपमाह	१२२
आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५
मानवशास्त्रप्रशंसा	१२५+१
एतत्संहितापाठफलम्	१२६

इति द्वादशोऽध्यायः

विद्याग्रहणम्	४३
इन्द्रियजयः	४४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	४५
कामजदशव्यसनान्याह	४७
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह	४८
सर्वमूललोभत्यागः	४९
अतिदुःखदव्यसनानि	५०
व्यसननिन्दा	५३
अथसचिवाः	५४
संधिवियहादिचिन्तनम्	५६
मन्त्रिभिर्विचार्यहितकार्यम्	५७
ब्राह्मणमन्त्रिणः	५८
अन्यान्यमात्यान्कुर्यात्	६०
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	६२
दूतादिलक्षणानि	६३
सेनापत्यादिकार्यम्	६५
दूतप्रशंसा	६६
प्रतिराजेप्सितदूतेन जानीयात्	६७
जांगलदेशाश्रयणे	६९
अथदुर्गप्रकाराः	७०
अस्त्रान्नादिपूरितदुर्गकुर्यात्	७५
सुदर्शीभार्यामुद्गहेत्	७७
पुरोहितादयः	७८
यज्ञादिकरणम्	७९
करग्रहणे	८०
अथाध्यक्षाः	८१
ब्राह्मणानां वृत्तिदानम्	८२
ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा	८३
पात्रदानफलमाह	८५
संग्रामे आहूतोननिवर्तेत	८७
संमुखमरणे त्वर्गः	८९
कृत्यास्त्रादिनिषेधः	९०
संग्रामे अवध्यानाह	९१
भीतादिहननेदोषः	९४
संग्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः	९५
येनयज्जितं तद्धनं तस्यैव	९६
राज्ञःश्रेष्ठवस्तुदानमित्यादि	९७
अलब्धलब्धमिच्छेत्	१०१
नित्यमश्वपदाभ्यादिशिक्षा	१०२
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	१०३
अमात्यादिषुमायानकार्या	१०४
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५

विश्वासनिषेधः	१०५+१
अर्थादिचिन्तनम्	१०६
विजयविरोधिनोवशोकरणम्	१०७
सामदण्डप्रशंसा	१०९
राजरक्षा	११०
प्रजापीडने दोषः	१११
प्रजारक्षणे सुखम्	११३
ग्रामाधिपत्यादयः	११४
ग्रामदोषनिवेदनम्	११६
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	११८
ग्राम्यकार्याण्यन्येनकर्तव्यानि	१२०
अर्थचिन्तकः	१२१
तच्चरितं स्वयं जानीयात्	१२२
उत्कोचादिग्राहकशासनम्	१२३
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	१२५
वणिक्करग्रहणे	१२६
अल्पाल्पकरग्रहणे	१२९
धान्यादीनां करग्रहणे	१३०
श्रोत्रियात्करणं गृहीयात्	१३३
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	१३४
शाकादिव्यवहारिणः स्वल्पकरः	१३७
शिल्प्यादिकर्मकारयेत्	१३८
स्वल्पातिप्रचुरकरग्रहणनिषेधः	१३९
तीक्ष्णमृदुताचरणम्	१४०
अमात्येन सहकार्यचिन्तनम्	१४१
दस्युनिग्रहणम्	१४३
सभाप्रवेशनं	१४५
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम्	१४७
मन्त्रणकालेरुयाद्य पसारणम्	१४९
धर्मकामादिचिन्तनम्	१५१
दूतसंप्रेषणादयः	१५३
अथ प्रकृतिप्रकाराः	१५६
अरिप्रकृतयः	१५८
अथ षड्गुणाः	१६०
संख्यादिप्रकारः	१६२
संधिवियहादिकालाः	१६९
बलिनृपसंश्रयणे	१७५
आत्मानं अधिकं कुर्यात्	१७७
अगामिगुणदोषचिन्ता	१७८
राजरक्षा	१८०
अरिराज्ययानविधिः	१८१
शत्रुसेविमित्रादौ सावधानम्	१८६

व्यूहकरणे	१८७
जलादीयुद्धप्रकारः	१९२
अग्नीनीकयोग्यानाह	१९३
सैन्यपरीक्षणम्	१९४
परराष्ट्रीडनम्	१९५
परकृतिभेदादि	१९७
उपायाभावेयुध्येत्	२००
जित्वा ब्राह्मणादिपू जन्मप्रजानामभय दानं च	२०१
तद्वश्याय तद्राज्यदाने	२०२
दैवमानुषकर्म	२०५
करग्रहणादि	२०६
मित्रप्रशंसा	२०७
शत्रुगुणाः	२१०
उदासीनगुणाः	२११
आत्मार्थभूम्यादित्यागः	२१२
आपदि उपायचिन्तनम्	२१४
अथराज्ञोभोजने	२१६
अन्नादिपरीक्षा	२१७
विहारादौ	२२१
आयुधादिदर्शनम्	२२२
संख्यामुपास्य प्रणिधिचेष्टितादि	२२३
ततोरात्रिभोजनादयः	२२४
अस्वस्थः श्रेष्ठमा तेषु निःक्षिपेत्	२२६

अथ अष्टमोऽध्यायः

व्यवहारानदिदक्षुः सभाप्रविशेत्	१
कुलशास्त्रादिभिः कार्यपश्येत्	३
अष्टादशविवादानाह	४
धर्ममाश्रित्य निर्णयंकुर्यात्	८
स्वयमशक्तौ विद्वांसं नियुञ्ज्यात्	९
सन्निभिर्ब्राह्मणैः सह कार्यपश्येत्	१०
तत्सभाप्रशंसा	११
अधर्मे सभासदादोषः	१२
सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३
अधर्मवादिशासनम्	१४
धर्मातिक्रमणेदोषः	१५
दुर्व्यवहारे चतुर्णामधर्मः	१८
अर्थप्रत्यर्थिपापे	१९
कार्यदर्शने शूद्रनिषेधः	२०
राष्ट्रनास्तिकदुर्भिः क्षादिनिषेधः	२२
लोकपालान्प्रणम्य कार्यदर्शनम्	२३
ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यपश्येत्	२४

कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धौ	१२१
तृणकाष्ठागृहमृद्गाण्डशु० ..	१२२
मद्याद्युपहतमृद्गाण्डत्यागः ..	१२३
भूमिशुद्धौ	१२४
पक्षिजग्धगवाघ्रातादौ	१२५
मधलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	१२६
पवित्राण्याह	१२७
जलशुद्धौ	१२८
नित्यशुद्धानाह	१२९
स्पर्शैर्नित्यशुद्धानि	१३२
मूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ	१३४
अथद्वादशमलाः	१३५
मृद्धारिग्रहणेनियमः	१३६
आचमनविधिः	१३९
शुद्धाणांमासिवपनं द्विजोच्छिष्टभो२४०	
वित्रुषश्मश्रादिकंनोच्छिष्टम् ..	१४१
मेध्यानि	१४१+१
पादेगंडूषजाबिन्दवःशुद्धाः ..	१४२
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शैः ..	१४३
वमनविरेकमैथुनशुद्धौ	१४४
निद्राक्षुब्धो जनादिशु०	१४५
अथस्नानधर्मानाह	१४६
स्त्रिया स्वातन्त्र्यनकार्यम्	१४७
कस्यवशेतिष्ठेदित्यत्राह	१४८
प्रसन्ना गृहकर्मकुर्यात्	१५०
स्वामिशुश्रूषा	१५१
स्वाम्यहेतुमाह	१५२
स्वामिप्रशंसा	१५३
स्त्रीणांपृथक्कुर्यान्नित्यं ..	१५५
स्वामिनोऽप्रियंनाचरेत्	१५६
मृतपतिकाधर्मः	१५७
प्रपुरुषगमननिन्दा	१६१
पातिव्रत्यफलम्	१६५
भार्यायामृतायांश्रौताग्निना दाहः	१६७
पुनर्दग्धहणे	१६८
गृहस्थस्यकालावधिः	१६९

अथ षष्ठोऽध्यायः

वानप्रस्थाश्रममाह	१
सभार्याग्निहोत्रोवने वसेत् ..	३
फलमूलेन पञ्चयज्ञकरणं	५
चमचौरजटादिधारणम्	६

अतिथिचर्या	७
वानप्रस्थनियमः	८
मधुमांसादिवर्जनम्	१४
आश्विने संचितनीवारादित्यागः	१५
कालरुष्टाद्यन्ननिषेधः	१६
अश्मकुट्टादयः	१७
नीवारादिसंचयने	१८
भोजनकालादयः	१९
भूमिपरिवर्तनादि	२२
तपःप्रकारः	२३
देहशोषणम्	२४
अग्निहोत्रसमापनादयः	२५
वृक्षमूलभूशय्यादयः	२६
भिक्षाचरणे	२७
वेदादिपाठः	२९
महाप्रस्थानम्	३१
परिव्राजककालमाह	३३
ब्रह्मचर्यादिक्रमेणपरिव्रजेत् ..	३४
ऋणमशोध्य नपरिव्रजेत्	३५
पुत्रमनुत्पाद्य नपरिव्रजेत्	३६
प्राजापत्येष्टिकृत्वापरिव्रजेत् ..	३८
अभयदानफलम्	३९
निस्पृहःपरिव्रजेत्	४१
एकाको मोक्षार्थंचरेत्	४२
परिव्राजकनियमः	४३
मुक्तलक्षणम्	४४
जीवनादिकामनाराहित्यम्	४५
परिव्राजकाचारः	४६
भिक्षाग्रहणे	५०
दण्डकमण्डल्वादयः	५२
भिक्षापात्राणि	५३
एककालोभिक्षाचरणम्	५५
भिक्षाकालः	५६
लाभालाभे हर्षविषादौनकार्यौ	५७
पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः	५८
इन्द्रियनिग्रहः	५९
संसारगतिकथनम्	६१
सुखदुःखयोर्धर्माधर्मौ हेतू ..	६४
नलिंगमात्रधर्मकारणम्	६६
भूमिनिरीक्ष्यपर्यटेत्	६८
क्षुद्रजंतुर्हिंसाप्रायश्चित्तम्	६९
प्राणायामप्रशंसा	७०

ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	७३
ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः	७४
मोक्षसाधककर्माणि	७५
देहस्वरूपमाह	७६
देहत्यागे दृष्टान्तमाह	७८
प्रियाप्रियेषु पुण्यपात्पयागः ..	७९
विषयानभिलाषः	८०
आत्मनोऽध्यानम्	८२
परिव्रज्याफलम्	८५
वेदसंन्यासिकानां कर्म	८६
चत्वारः आश्रमाः	८७
सर्वाश्रमफलम्	८८
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम्	८९
दशविधधर्मः सेवितव्यः	९१
दशविधधर्मानाह	९२
दशविधधर्माचरणफलम्	९३
वेदमेवाभ्यसेत्	९५
वेदसंन्यासफलम्	९६

अथ सप्तमोऽध्यायः

राजधर्मानाह	१
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणं	२
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशाद्रजोत्पत्तिः ..	३
राजप्रशंसा	६
राजद्वेषनिन्दा	१२
राजस्थापितधर्मनचालयेत्	१३
दण्डोत्पत्तिः	१४
दण्डप्रणयनम्	१६
दण्डप्रशंसा	१७
अथथादण्डनिषेधः	१९
दण्ड्येषु दण्डाकरणे निन्दा	२०
पुनर्दण्डप्रशंसा	२२
दण्डप्रणेता कीदृशइत्यत्राह	२६
अधर्मदण्डे राजादीनां दोषः	२८
मूर्खादीनां दण्डप्रणयनम्	३०
सत्यसंधादिना दण्डप्रणयनम्	३१
शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्डविधिः	३२
न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रशंसा	३३
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा	३४
राजकृत्यनि	३७
अविनयनिन्दा	४०
अत्र दृष्टान्तमाह	४१
विनयाद्राज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तः ..	४३

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०८	४	रूपतद्ध	रूपस्तद्धस्ते
४०८	२५	विधीयते	वीधीयते
४०९	१३	नोचते	नोच्यते
४११	११	पुनर्निन	पुनर्निन
४१२	२०	भोज्येत्	भोज्येत
४१३	९	पितृभ्यो	पितृभ्यां
४२२	११	व्याख्यान	व्याख्यात
"	१२	व्यवक्षि	विवक्षि
४२८	३१	करणमा	करणमा
४३०	१६	कुर्यात्	कुर्यात्
४३०	२६	सुश्रु	सुश्रु
"	२८	सुश्रि	सुश्रु
४३२	२९	तद्विका	तद्विका
४४२	१७	नवम्यास्ति	नवम्यस्ति

अध्यायः ४

४५५	२३	याचितया	याचिताया
४६०	१७	चितच	चितंच
४६२	९	उद्धत्य	औद्धत्य
४६४	१७	प्रयीयते	प्रतीयते
४६७	११	श्रमणे	श्रवणे
४६८	८	अनायनांते	अयनान्ते
४६९	४	ध्वन्तव्याः	ध्वगंतव्याः
४८४	२४	न्तीमपः	न्तीमपः
४९२	८	ष्वेतप्रसिद्धं	ष्वेतत्प्रसिद्धं
४९४	१६	उच्छिष्टशब्दो	उच्छिष्टशब्दो
४९६	२५	संश्लिष्टाभ्या	संश्लिष्टाभ्या
५००	१०	निषेध	निषेध
५०९	२५	बहु	बहु
५१०	११	उत्तरादौ	उत्तरादौ
५१४	२५	पूर्वमुक्तम्	पूर्वमुक्तम्
५२९	५	रावृत्ति	रावृत्तिम्
५२९	५	लक्षतोऽसाधना	लक्षतोऽसाधना
५३६	२५	लोकेद्यते	लोकेऽद्यते
५४१	५	मन्यामाऽनर्थ	मन्यमानोऽर्थ
५४३	२	आश्रयागता	आश्रयागता
५४६	२०	श्व	श्व
५८	४	काम्य	काम्यं
५	१६	होउक्तः	होमउक्तः
५	४	लक्षणान्संबन्धाना	लक्षणान्संबन्धाना
६	१८	याच्या	याज्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८०	२१	च्छिल्ये	च्छिल्पे
५८३	२७	प्रायश्चित्तैर्नि	प्रायश्चित्तैर्नि

अध्यायः ५

५८९	२	समाहारेद्वन्द्वः	समाहारोद्वन्द्वः
५८९	७	ममस्ति	समोऽस्ति
५९२	१८	क्रव्याद	क्रव्यादा
५९३	२५	रज्जुदालादयः	रज्ज्वालादयः
६०२	२४	प्रतषेधे	प्रतिषेधे
६०४	२	भक्षणाच्छास्त्रा	भक्षणाच्छास्त्रा
६०४	३१	च्छति	च्छुति
६०५	३	तस्यैवाल्याद्य	तस्यैवाल्याद्य
६०८	४	मांसस्याएव	मांसस्यातएव
६१७	२३	भवान्पाणिनिः	भगवान्पाणिनिः
६२०	१८	शिष्टाप्रतिषिद्धा	शिष्टाःप्रतिषिद्धा
६२२	२	द्वालतर	द्वालेतर
६२४	२७	यांमागन्तव्य	यामामन्तव्य
६२५	२	ण्डयं	ण्डयं
६२५	१८	पञ्चमै	पञ्चमै
६२८	७	विदधति	विदधाति
६२८	१०	लक्षणायासा	लक्षणायाःसा
६४३	२७	पञ्चयविधानं	पञ्चयज्ञविधानं
६४३	२८	नक्षत्रश्रय	नक्षत्राश्रय
६४४	३१	विधानातच्छब्देन	विधानातच्छब्देन
६४५	१	संबन्धो	संबन्धो
६४७	१०	अनियुक्तासुतादयश्च	अनियुक्ताःसुतादयश्च
६५५	१३	स्नानत्वा	स्नानत्वा
६५५	३०	वस्तुपसंहारो	वस्तुपसंहारो
६६१	३	अथैताशुद्धयः	अथैताःशुद्धयः
६६३	८	नृहणं	नृग्रहणं
६६६	२३	इर्भैः	इर्भैः
६७६	५	कृष्णतरः	कृष्णतरः
६८१	२३	इत्यनुच्छिष्टं	इत्यनुच्छिष्टं
६८२	१९	परानाचमयतः	परानाचामयतः
६८५	२२	च्य	च्यं
६८६	२१	येदिति	येति
६९४	२८	धर्म	धर्म

अध्यायः ६

७०१	२१	तच्छौते	तच्छौते
७०१	२२	तस्माच्छास्त्र	तस्माच्छास्त्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०५	४	षण्मासनि	षण्मासानि
७१०	१४	कुर्यात्	नकुर्यात्
७२४	३०	दिव्यान्तरिक्ष	दिव्यान्तरिक्ष
७२७	१७	सन्ना	सन्न
७२९	२४	दमपरं	इदमपरं
७३०	१९	मनुद्दे	मनुद्दे
७३७	१६	आनन्तरस्व	अनन्तरस्य
७४१	३१	उमजायते	उपजायते

अध्यायः ७

७५९	२७	छेदन	छेदन
७६४	२९	प्रावर्तिष्यत्	प्रावर्तिष्यत्
७६५	२०	अतस्तुति	अतःस्तुति
७६८	१८	पपद	पद
७७१	३	धर्मच्युता	धर्मच्युता
७७३	३०	वजनं	वर्जनं
७७४	१६	सदिह्य	सदिह्य
"	२१	सक्षोभो	संक्षोभो
७७९	१५	भुयिष्ठा	भुयिष्ठा
७८०	१४	हरेत्	हरेताम्
"	१५, १६	श्राभ्यास	श्राभ्यासः
७८२	१३	युक्तोऽथ	युक्तोऽथ
"	१९	दण्डइत्येव	दण्डइत्येव
"	२०	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता
७८३	२४	आधिक	आधिक
"	२५	धार्मिक	धार्मिक
७८५	१	अतन्दिता	अतन्दिता
"	१२	द्युत्पत्ति	द्युत्पत्ति
"	१३	भिरव	भीरव
७८६	२६	स्मृति	स्मृतिः
७८९	२९	धनुर्दुर्गम्	धन्वदुर्गम्
७९१	२	धनुर्दुर्गा	धन्वदुर्गा
७९२	१५	रूप	रूप्य
७९९	३	वय	वयः
"	२३	युध्यमानाः	युध्यमानाः
८००	४	होत्रोद्गात्रा	होत्रोद्गात्रा
८०४	६	शमनं	शमन
८०८	६, ७	रक्षःपरः	रक्षापर
"	८	एव	एवं
८१५	१४	निर्द्धवी	निर्धनी
८१७	१३	क्रियते	क्रीयते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८२०	२५	ब्राह्मणात्श्रो	ब्राह्मणाच्छ्रो
८२२	३०	अथावा	अथवा
८२८	१७	मन्त्रिणःस्सं	मन्त्रिणस्सं
८४३	२०	सम्यग्र	समक्प्र
८४७	१८	व्युहो	व्यूहो
८५०	४	स्तांश्चितांश्चै	स्तांश्चै
"	२२	युध्येत	युध्येत
८५१	६	अध्यवस्ता	अध्यस्ता
"	१९, २०	तदुपशः	तदुपदेशः
८५४	९	निकार्य	निष्कार्य
"	१०	धनञ्जयः	धनञ्जय
८५७	२९	प्रयच्छन्ति	प्रयच्छति
८६१	२३, २४	सन्त्य	सन्त्य
८६२	७	जातानित्यर्थ	जातानीत्यर्थ
"	२१	पथा	यथा
"	२२	उपायो	उपाय
८६३	७	पुनराज्यार्थ	पुनाराज्यार्थ
८६४	६	नित्यो	नित्यं
८६५	२८	निमेनापतितं	नियमेनापतितं
अध्यायः ८			
८६९	११	प्रसङ्ग	प्रसङ्ग
८७१	१०	ततःश्रेणिषु	ततःश्रेणिषु
८७१	२३	छे	छे
८७३	८	दातु	दातुः
८७३	२१	न्यायकायकान्तरं	न्यायकान्तरं
८७४	१९	विद्धानि	विरुद्धानि
८७९	१७	शास्त्रान्याय	शास्त्रन्याय
८८०	२४	कर्तु	कर्तुं
८८१	२५	नश्येन्त्यन्ते	नश्यन्त्यन्ते
८८१	२६	तत्सर्व	तत्सर्व
८८३	१०	दृष्ट	दृष्ट
८८३	११	प्राप्तस्य	प्राप्तस्य
८९०	६	भ्रष्ट	भ्रष्ट
८९५	६	प्रभूरसौ	प्रभुरसौ
९०४	१८	वोपलापोपलापो	वोपलापो
९०८	२१	णा	णा
९११	२२	बुद्ध्या	बुद्ध्या
९१६	१	तत्साधने	तत्साधने
९१७	४	नता	नतो
९१७	६	साक्षाद्दृष्टा	साक्षाद्दृष्टा
९३१	२५	कार्योपदेशे	कार्योपदेशे
९३२	१५	भौवनेति	भौवनेति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३२	२६	शूदेमभिस्तु	शूद्रमेभिस्तु
९३४	७	द्वयोऽसन्निपातात्	द्वयोऽसन्निपातात्
९३६	६	नपु	ननु
९४०	२	प्रत्युत्थानहेतू	प्रत्युत्थानहेतू
९४४	२४	ऋषिरभवत्	ऋषिरभवत्
९४९	५	निष्कासनं	निष्काशनं
९५९	२७	समितः	संमितः
९६३	४	बार्हति	वार्हति
९६३	५	दृश्यते	दृश्येत
९६३	१६	द्व	ब्द
९६७	२०	मामो-ति	मामोति
९६८	२८	कुशीदं	कुसीदं
९६८	२९	कुशीदी	कुसीदी
९७०	२०	कृणां	कृणां
९७२	१७	हिरण्यमदत्वा-	हिरण्यमदत्वा
		हिरण्यअदत्वा	
९७३	२६	शत	शतं
९७५	१५	कश्चिदत्तः	कश्चिदत्तः
९७६	२४	श्लोकोन	श्लोकेन
९७६	२७	प्रतिभूतज्जात	प्रतिभूस्तज्जात
९७८	२४	परिपथि	परिपन्थि
९७९	१२	ननु	ननु
९८१	१०	शङ्कया	शङ्क्या
९८१	२१	द्धानुपादाने	द्धानुपादाने
९८५	१९	क्षाय्यते	ख्याय्यते
९८६	७	बलवद्विद्भि	बलवद्वि
९९५	४	मूषकादिनाशे	मूषकादिनानाशे
९९६	२७	छिष्टि	च्छिष्टी
९९८	३	निक्षिप्त	निक्षिप्तं
९९८	२०	इत्यादितेना	इत्यादिस्तेना
१००२	२	अस्मिन्यवहारिण	अस्मिन्यवहारिण
१००६	१५	लभेरन्	लभेरन्
१००७	१५	तर्धिनो	तर्दार्धिनो
१०१२	२८	क्रमे	क्रमे
१०१६	१३	कन्यासु	नाकन्यासु
१०१७	२१	ईशाह	ईशाह
१०२२	२२	ग्रामस्य	ग्रामस्य
१०३०	३	शून्य	शून्य
१०३१	२	वृद्धाः	वृद्धाः
१०३३	९	भावस्तुत्यर्थः	भावःस्तुत्यर्थः
१०३५	१६	सीमाग्रहण	सीमाग्रहणं
१०३८	१२	प्रभावाएव	प्रभावएव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३८	२३	स्पर्दिष्टा	स्पर्दिष्टा
१०३९	२२	अथवाय	अथवायं
१०४०	१०	अकाणच	अकाणच
१०४०	२२	आत्तुगु	आतृगु
१०४१	२७	यात्र	यत्र
१०४१	२७	ग्रहण	ग्रहणं
१०४३	१	मातिज्ञापितेन	मतिज्ञापितेन
१०४७	२४	धार्मिकभाण्डयो	चार्षिकभाण्डयो
१०५२	२५	बाधिकं	वाधिकं
१०५५	२८	सम्यग्रह	सम्यग्रह
१०५६	१५	सूपे	रूपे
१०५८	३	विध	विधि
१०५९	१५	यथाम्यत	यथाक्षम्यत
१०६०	१४	मुशलेन	मुसलेन
१०६०	२२	मुशलादिभिः	मुसलादिभिः
१०६४	१	तत्स्य	तस्य
१०६६	४	कल्पनापेक्ष्या	कल्पनापेक्षा
१०७१	१४	भार्यापुत्रः	भार्यापुत्रः
१०७३	१८	वनस्पत	वनस्पतय
१०७८	२९	व्यद्यतो	व्युद्यतो
१०७९	१०	आतयित्व	आततायित्व
१०८४	१९	वदनं	वंदनं
१०९०	१८	दण्डोद्गलि	दण्डोद्गलि
१०९४	१२	अगुमा	गुमा
११११	१७	मार्जनादि	मार्जनादिः
अध्यायः ९			
१११७	८	वक्षामि	वक्ष्यामि
१११८	१५	प्रतीघातो	प्रतिघातो
१११९	२	भार्याभिर्निघ्नः	भार्याभिर्निघ्नः
११२२	४	तर्पणादि	तर्पणादि
११२४	२२	निर्द्धर्मता	निर्धर्मता
११२६	४	यदनृतास्त्रिय	यदनृताःस्त्रिय
"	६	एतदासीस्वलक्षणं	एतदासीस्वलक्षणं
"	२६	वृद्धा	वृद्धां
"	२६, २७	प्रभावेन	प्रभावेण
११२९	१०	दोषे	दोषो
"	२५	वक्ष्येति	वक्ष्यते
११३४	४	गुणैर्व्यञ्जितं	गुणैर्व्यञ्जितम्
११३५	५	ण्येक	ण्येक
११३६	२८	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा
११३७	२६	स्त्री	स्त्री
११३९	२५	शयातात्माक्तनं	शयात्माक्तनं
११४४	२३	त्सतान	त्सतान

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४४	२८	त्कृतऔर्ध्व	त्कृतौर्ध्व
"	३०	पक्षणा	पक्षणा
११४६	१९	स्तुषा	सुषा
११४७	७५	पत्यादनियोक्तव्येति	पत्यानियोक्तव्येति
"	२३	देवरदिषु	देवरादिषु
११४८	१	विधिलक्षणः प्रवृत्तिः	विधिलक्षणाप्रवृत्तिः
११४९	६	विशेषु	विशेषषु
११५२	४	विधिशास्त्रं	विधिःशास्त्रं
"	"	विधीवत्	विधिवत्
"	५	मदृष्टपूर्वा	मदृष्टपूर्वा
११५४	१४	पूर्वेतु	पूर्वेतु
"	२३	विद्यार्थिता	विद्यार्थिता
"	२७	विप्रसृताः	विप्रसृताः
"	२८	प्रसृतेति	प्रसृतेति
११५८	२०	पानाशङ्का	पानाशङ्का
११६३	२१	जीविनां	जीविनां
११६६	७	वित्या	रीत्या
११६९	२१	वर्तन्तेति	वर्तनादिति
११७०	११	कुर्वति	कुर्वति
११७२	२९, ३०	विश्वन्तो	विशेषवन्तो
११७७	२६	कुर्याद्वावशौ	कुर्याद्वावशौ
११७४	१०	अनृढासु	अनृढासु
११७४	१६	द्यालकृतां	द्यालकृतां
"	२७	पतितास्यु	पतिताःस्यु
११८०	२२	लिङ्गादानेक	लिङ्गादानेक
११८२	३१	स्वकरणाभावाद-	स्वकरणाभावादविवाहः
		विवाहः	
११८३	१	स्वः	स्वः
११८४	२०	कान्यास्तु	कन्यायास्तु
"	२९	प्राप्तत्वात्	प्राप्तत्वात्
"	३०	अनुद्यमाने	अनूद्यमाने
११८९	६	क्षेत्रं	क्षेत्रं
"	१३	सूतादय	सुतादय
११९०	१०, ११	उद्धार	उद्धारः
११९२	१४	मन्त्रः	मन्त्रः
११९३	२४	क्षत्रिया	क्षत्रियायाः
"	२६	शुद्धो	शुद्धो
"	२९	मूलमते :	मूलमन्ते
११९४	१८	द्वेक	द्वेक
"	"	क्षत्रियाजाता	क्षत्रियाजाताः
"	२१	दुःखिष्ठः	दुःखिष्ठः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११९४	२५	दशमांशहरत्वं	दशमांशहरत्वं
११९५	९	रिक्थभाग	रिक्थभाग्
१२००	२३	संपूर्ण	संपूर्ण
"	३०	समिचारी	समिचारी
१२०२	१७	तुक्त	तुक्त
"	२९	पूर्वे	पूर्वे
१२२१	३	वचनेनाद्गतस्य	वचनेनोद्गतस्य
१२२२	१	तदैकं	तदैकं
१२२५	२	भ्रातृणां	भ्रातृणां
"	४	भ्रातृणां	भ्रातृणां
"	२०	विनियुक्ते	विनियुक्ते
१२२७	२४, २५	यत्पैतृकेनोक्तं	यत्पैतृकेनोक्तं
१२४०	१५	नवश्यं	नावश्यं
१२४२	६	निन्यानुतिष्ठति	निन्यमनुतिष्ठति
१२४५	१३	प्रियवादि	प्रियवादी
१२५७	१३	कर्ण	कर्ण
१२६३	५	फलसंपदा	फलसंपदा
१२६४	१	स्वराष्ट्रिया	स्वराष्ट्रिया
१२७३	१६	भूयांसे	भूयांसो
१२७५	५	उत्कृष्टास्त्रै	उत्कृष्टास्त्रै
अध्यायः १०			
१२८०	४	चाक्षुष्यःस्युः	चाक्षुष्याःस्युः
१२८७	१३	तर्ह्येतद्वचन	तर्ह्येतद्वचन
१२८७	१४	दोषाः	दोषः
१२८९	९	वुच्यते	वुच्यन्ते
१२९५	५	लोमाशूद्रस्य	लोमाःशूद्रस्य
१२९५	१०	क्ष्या	क्ष्य
१२९५	१४	तेषामन्ये	तेषामन्ये
१२९८	१७	स्त्रये	स्त्रयो
१३०४	३०	चुच्	चुच्च
१३१०	१०	धर्माः	धर्मः
१३१०	१०	कथंताह	कथंताह
१३१०	२९	योगता	योग्यता
१३१४	१३	संस्कार्यौ	संस्कार्यौ
१३१६	३	शुश्रूषादिरतः	शुश्रूषादितः
१३१८	१९	वणि	वाणक्
१३१९	१५	विशेषे	विशेषो
१३२०	२७	लाङ्गलां	लाङ्गलं
१३२०	२८	अनुभवन्तीतु	अनुभवन्तु
१३२१	८	निर्देशः	निर्देशः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२१	८	ज्ञाना	ज्ञाना	१४३४	२१	द्वितीयान्तपाठो	द्वितीयान्तःपाठो
अध्यायः ११				१४४३	१४	सर्वाभूतानि	सर्वभूतानि
१३४७	८	वदति	ददाति	१४४८	२८	संज्ञामात्रेण	संज्ञामात्रेण
१३५०	१७	आदातुः	अदातुः	१४५९	३०	प्रायश्चित्तमिति	प्रायश्चित्तमिति
१३५८	२६	तामय	नामय	१४६१	११	वेदार्थाबोध	वेदार्थाबोधः
१३६३	१७	प्रायश्चित्तोपदिशो	प्रायश्चित्तोपदेशो	१४६२	२३	द्यफलं	द्यफलं
१३६३	२	फलासिद्ध्यर्थ	फलसिद्ध्यर्थ	१४३५	२०	कृत्स्नस्य	कृत्स्नस्य
१३६३	२	कुर्वतः	कुर्वतः	१४७४	६	तत्त्ववयवं	तत्त्ववयवं
१३६४	७	कात्र	कौत्र	अध्यायः १२			
१३६५	९	निरुति	भिष्कृति	१४७७	२३	संक्षेप	संक्षेप
१३७१	२७	तस्या	तस्य	१४७८	५	नचह	नचह
१३७१	२८	ग्रहणे	ग्रहणे	१४८५	८	रात्मशब्दश्च	रात्माशब्दश्च
१३७२	४	विकल्पार्थ	विकल्पार्थः	१४८६	६	विभर्त्य	विभर्त्य
१३७३	२९	सिष्ट	शिष्ट	१४९२	३	शास्त्रा	शास्त्र
१३७४	१५	अपत्यानि	अपण्यानि	१४९४	२७	बहिःसत्त्वानां	बहिःसत्त्वानां
१३७७	८	अग्नेयं	अग्नेयं	१४९५	२३	वापि	वापि
१३७८	४	कर्मणः	कर्मणः	१४९६	१०	हेतौ	हेतौ
१३८०	१६	आत्मानः	आत्मनः	१४९७	२३	कालेभ्यो	कालेभ्यो
१३८२	५	परिच्छद	परिच्छद	१५०४	१७	विनियोगोतपश्च	विनियोगस्तपश्च
१३८७	१४	त्वंलभ्यते	त्वंलभ्यते	१५११	१७	पानां	पापानां
१३८९	३०	वैक्षेति	वैक्षेति	१५१८	२७	अनयोपि	अनयोरपि
१३९१	२०	नयाति	नयन्ति	१५१९	११	काम्यं	काम्यं
१३९२	१८	चान्येन	चान्नेन	१५२२	२५	रेखज्ञातुं	रेवंज्ञातुं
१३९५	२१	श्लोकै	श्लोकौ	१५२६	२६	उपनिषदात्तदेव	उपनिषदात्तदेव
१३९६	२	विप्रग्रहणं	विप्रग्रहणं	१५२९	२	विवर	विवरण
१३९६	१८	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं	१५२९	१६	उपपद्यएव	उपपद्यतएव
१४००	१३	विभुजावि	विभुजादि	१५३०	४	धर्मापदेशो	धर्मापदेशो
१४१०	१५	विधे	विधेः	१५३०	४	सधर्म	सधर्म
१४१५	२८	प्रवृत्तस्यादिति	प्रवृत्तःस्यादिति	१५३०	५	मूहितुमिद	मूहितुमिद
१४१६	११	गुडोदश्विदादि	गुडोदश्विदादि	१५३६	१६	हन्तीति	हन्तीति
१४१७	२१	द्रव्या	द्रव्याणि	१५३६	१६	अश्रुतोपन्यास	अश्रुतोपन्यास
१४१८	२१	तरततो	तरस्ततो	१५३६	२८	संबन्धसर्वस्य	संबन्धिःसर्वस्य
१४२०	११	भवन्त्येव	भवत्येव	१५४२	२२	अन्योअध्याहार्य	अन्योअध्याहार्य
१४२०	२४	दिन्योअन्यत्र	दिन्योन्यत्र				
१४२६	१८	भक्षभोज्य	भक्ष्यभोज्य				
१४२८	१८	भागिन्यः	भागिन्यः				

॥ समामानीमानि मेधातिथिरुते मनुशाण्ये शुद्धाशुद्धानि ॥

सर्वज्ञनारायणटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
२९	२६	व्यवस्थापितवान्	व्यवस्थापितवान्
२९	२६	द्विपात्वादीनि	द्विपादत्वादीनि
४२	१०	पशून	पशून्
७५	९	संबन्धवैशिष्ट्यं	संबन्धवैशिष्ट्यं
८३	१०	शिष्यस्य	शिष्यस्य

अध्यायः २

११७	२	चैते	चैते
१२२	६	सब्राह्मी	सब्राह्मी
१२४	३	तदेव	तदेव
१२८	३	चतुर्थे	चतुर्थे
१३२	१	षोडशा	षोडशा
१४३	९	सन्तोषं	सन्तोषं
१४५	३	शक्तिस्तुत्वा	शक्तित्वा
७४	१४	प्रजा	प्रजा
१७४	१५	कृते	कृते
१९४	१९	नचे	नच
२२५	१६	कर्त्तृन्तराभावे	कर्त्तृन्तराभावे

अध्यायः ३

२७५	२१	क्रमेणैवा	क्रमेणैव
२८२	११	कन्यानां	कन्यानां
२८३	२३	विवाहाः	विवाहाः
३४७	१७	सत्कृत्य	प्रकृत्य
३५९	१	कव्यं	कव्यं
३६३	५	गम्यते	गम्यते
३६९	२०	पिण्ड	पिण्डतो
४०४	२५	स्नातात्	स्नातान्

अध्यायः ४

४५७	२४	अयनान्तायाः	अयनान्तीयाः
४८०	११	संवीताङ्गो	संवीताङ्गो
४८८	१७	अविनीतेः	अविनीतैः
५०४	१०	छन्दासि	छन्दांसि
५२१	२६	निमित्तक	निमित्तक
५४१	२९	प्रापाः	प्राप्ताः
५८४	३	दृष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्

अध्यायः ५

५९३	२५	पृथङ्निषेधः	पृथङ्निषेधः
६३९	९	मातुलतत्तुल्यस्या	मातुलस्तत्तुल्यबालादिः
६४५	५	स्पर्ष्टारं	स्पर्ष्टारं
६५९	१८	यतिनां	यतीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ६			
७२०	९	अनेनेनियोग	अनेनेतिनियोग
७२२	४	नीवनकाल	जीवनकाल
७३४	९	शक्त्वाह	शक्त्वाह
७४०	१७	वृक्षवा	वृक्षवा

अध्यायः ७

७५७	२७	इतरेष्वप्येवं	इतरेष्वप्येवं
७७३	१०	रूपारिद्वर्गा	रूपारिद्वर्गा
७७९	२४	एतस्मिन्समके	एतस्मिन्समके
८३७	२	प्रतिबन्धिभावेन	प्रतिबन्धिभावेन

अध्यायः ८

८७७	८	भयिष्ठ	भयिष्ठम्
८७८	२०	वेदस्यककेना	वेदस्यैकैकेना
९१९	१६	बहूनां	बहूनां
९५३	२३	लीक्षा	लिक्षा
९९५	२१	दैवादिनष्टो	दैवादिनानष्टो
१००१	३	ज्ञाने	ज्ञाने
१०२१	२८	गवागवादेस्तु	गवादेस्तु
१०५९	२८	कथमार्थम्	कथनार्थम्
१०७४	२५	अनुक्तापि	अनुक्तादपि
१०९४	१	बन्धनारेतस्य	बन्धनादेरेतस्य

अध्यायः ९

११३२	८	अस्यार्थः	अस्यार्थः
११३५	१८	लशुनी	लशुनानी
११३८	५	तस्यादित्यपि	तस्यादित्यपि
१२३३	१९	अनुशिष्ट	अनुशिष्टम्
१२३५	७	नाङ्ग्या	नाङ्ग्या
१२५९	२१	ससमानां	समानां
१२६३	२१	वीवरितुं	विवरितुं

अध्यायः १०

१२९२	१९	धर्मणः	धर्मिणः
१२९९	२६	चाण्डालदायोगव्यां	चाण्डालादायोगव्यां
१३१६	१४	कर्माणमि	कर्मिणमि

अध्यायः ११

१३७६	१३	माघस्य	मागघस्य
१३८४	१६	अवजियानीय	अवजित्यानीय
१४००	३	रिमैरेभिर्व	रिमैरेभिर्व
१४०४	२७	निर्कृति	निर्कृति
१४६४	१२	कुर्वाणाः	कुर्वाणः

अध्यायः १२

१४९६	१२	रतिता	रुचिता
१५३२	८	बृहणं	बृंहणं

॥ अथ कुल्लूकभट्टरुतायां मनुटीकायां शुद्धाशुद्धानि ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	कस्यचिद्भूयात्	कस्यचिद्भूयात्
२३	११	तत्त्वं	तत्त्व
"	१२	न्याभि	न्यभि
"	१७	इभ्यः	द्भ्यः
"	२१	सऽत्त्व	सत्त्व
२७	२३	नश्वर	नश्वरं
२८	२२	विशन्ति	विशन्ति
३०	४	सृग्रम	सृजदग्र
"	"	पितृस्तिरः	पितृस्तिरः
३२	६	पौरुषेयत्व	पौरुषेयत्व
३३	१२	ऽवाच	वाच
६०	२८	युगमिति	युगमिति
६१	११	ऽर्थानुवादः	ऽर्थानुवादः
६४	२,३	गुणरूप	रूपगुण
७२	५	विहित्वात्	विहितत्वात्
७३	१	क्षत्रियादिभ्यः	क्षत्रियादिभ्यः
"	२१	कस्योत्तमाङ्गात्	कस्योत्तमाङ्गात्
७७	१३	स्तुति	स्तुतिः
८३	२६	तद्विशेषाणं	तद्विशेषाणां
"	"	लक्षणां	लक्षणं
८५	१२	शूद्रोपचारं	शूद्रोपचारं

अध्यायः २

१०२	२४	पठ्यमान	पठ्यमान
१०५	२४	प्रतिकूल	प्रतिकूल
"	"	बभौ	निर्बभौ
११०	१४	वर्जितः	वर्जित
१२०	११	तद्विजाती	तद्विजाती
१४८	८	उदङ्मुखो	उदङ्मुखो
१६१	८	एतक्षर	एतदक्षर
१७६	३०	स्थानासन	स्थानासन
१७८	२९	याद्वर्ति	व्याद्वर्ति
१८२	२३	धर्मोण	धर्मेणा
१९१	३०	शद्वसिति	शद्वमिति
१९९	१६	र्थे	र्थे
२१५	१४	रज्ज्वा	रज्ज्वा
२१६	९	वाङ्मनसो	वाङ्मनसे
"	२७	आर्तः	आर्तः
२१७	१५, १६	मानस्या	मानस्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	१२	तप्पत	तप्यत
२२९	२२	शुक्लानि	शुक्लानि
२३०	२१	अक्षाक्रीडाः	आक्षादिक्रीडां
२४३	८	चायादि	चार्यादि
२४२	१०	तस्मिन् संश्रवे	तस्मिन्संश्रवे
२४६	३०	योनिष्वपि	योनिष्वपि
२५०	३	भुमाव	भूमाव
२५१	२२	अमुकर्मा	ऽमुकशर्मा
२६८	७	दानं	दान
"	१९	स्यायममुपदेशः	स्ययमुपदेशः
२६९	२०	याज्जीव	यावज्जीव
अध्यायः ३			
२७४	५	मथर्वाणं	मथर्वणं
२८१	२३	व्याधय	व्याधयः
२८४	३१	ताममि	तामपि
२८६	१	वश्यानां	वैश्यानां
२९९	१८	यदस्य	यदस्य
३०३	१७	मोचनाथ	मोचनार्थ
३०९	५	ऋणवा	ऋणवान्
३१४	२१	मत	मतं
३१५	१५	कन्ययै	कन्यायै
३१६	१७	त्याभि त्याभि	त्याभि
३२३	९	ऽध्याषन	ऽध्यापन
३२७	१९	क्रियते	क्रियन्ते
३२९	२२	मयनीयाग्रि	मयजनीयाग्रि
३३२	१८	इन्द्रा	इन्द्र
३३३	९	न्याय्या	न्याय्य
३४७	१	प्राप्ता	प्राप्तौ
३५६	१६	पितामहानां	पितामहानां
"	१८	नत्वेकं	नत्वेकं
३५८	११	स्ये	स्यै
३६२	१०	सङ्गा	सङ्ख्या
३६९	२३	पुत्रादि	पित्रादि
"	"	ऽत्य	त्य
३७२	१७	द्युत	द्यून
३७४	११	च्छग	छाग
"	१२	च्छन्दोग	छन्दोग
३८१	१९	मरण्य	मरण्य
३८२	२४	मुत्प्राद्यै	मुत्प्राद्यैः
३८६	२९	अत	अतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	१९	स्त्रीपुंसधर्मेण	स्त्रीपुं धर्मेण
३९६	१	मन्तः	यन्तः
४०३	२१	वारम् भा	वारम्भा
४२२	२	तद्यर्थ	तद्यर्थ
४३७	८	देव	देवं
४४६	१४	अग्न्य	अग्न्य

अध्यायः ४

४५२	३०	समह	समूह
४५६	२३	उञ्छ	उञ्छ
४८९	३	अत्यर्थ	अत्यर्थ
४९२	१२	तदस्तमिते	तदस्तमिते
४९३	२८	निषादाच्छूद्रा	निषादाच्छूद्रा
५३६	६	वा*	वा
५४१	२०	दीक्षादिने	दीक्षादिना
५५६	२०	मन्त्र	मन्त्रं
५५८	२५	भुञ्जीतेति	भुञ्जीतेति
५५९	२१	उग्रोदारुण	उग्रोदारुण
५६१	१	तुन्वायः	तन्तुवायः
५६१	२	प्रवतते	प्रवर्तते
"	१५	विश्वरूपः	विश्वरूपः
५७४	२६	खरशरीरिण	खशरीरिणं

अध्यायः ५

५८८	१९	तैत्तिरी	तैत्तिरीय
६०५	२०	दोष	दोषं
६०९	२७	पशुर्भवति	पशुर्भवति
६३	३	बालमृत	बालमृतम्
"	४	लचयनं	संचयनं
६३८	२९	संपिण्ड	संपिण्ड
६४६	६	स्पृत्वा	स्पृष्ट्वा
६५३	१३	पार्थिवेण	पार्थिवेन
६५६	३	प्रेतषु	प्रेतेषु
६५७	२७	अमुख्य	मुख्य
६८८	२०	यतः	यतः अनृताविति

अध्यायः ६

७०४	२२	मनुमैव	मनुनवै
"	३१	हि	लिह
७०७	८	भवेन्निरात्रः	भवेन्निरात्र
७१७	१७	कव्रजति	कव्रजति
७३४	१३	नासको	नासिको
"	२८	ध्यायमना	ध्यायमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	३०	उभे	उभौ ब्रह्मेवैष=उभे
७४५	१२	चेच्छाता	चेच्छता

अध्यायः ७

७५८	१५	ततश्च	ततश्चवालइति
७८८	६	भिद्यंत	भिद्यन्ते
८०४	२३	शत्रुन्	शत्रून्
"	९	निर्दातु	निर्दातु
"	२१	धर्मैराजा	धर्मैराजा
८१५	२७	बुद्धयः	बुद्धयः
८१८	३	वार्षिक	कार्षिक
८१९	११	॥ १३१ ॥	॥ १३१ ॥ १३२ ॥
८३६	१	वक्ष्यमाणमार्ग	वक्ष्यमाणमार्ग
८३६	५	द्वैविध्यं	द्वैविध्यं
८४७	२७	यायत्	यायात्
८४८	१४	द्य	पद्य
८५५	३१	दानन	दानेन
८६४	८	योजयत्	योजयेत्

अध्यायः ८

८७१	२९	पाणिमुद्ययेति	पाणिमुद्यम्येति
८७७	१०	मवलंब्य	मवलंब्य
८८५	११	पालेभ्यः	पालेभ्यः
८८६	१	वैदिका	वैहिका
८८९	१०	परीहारः	परीहारः
८९८	८	वित्वेन	वर्शित्वेन
"	३०	युक्तमर्थ	युक्तमर्थ
"	३१	तमर्थ	तमर्थ
९१८	१९	भावयेल्लिङ्गै	भावयेल्लिङ्गै
९१९	२०	इति	इति । गोविन्दराजस्त

९२०	९	गोविन्द	गोविन्द
९२२	२	स्तय	स्तेय
९२४	८	सनु	सन्तु
"	९	वाक्	वाक्
९३१	१६	निमित्ते	निमित्ते
९३३	२	प्रभृती	प्रभृती
९४२	९	इलोके	इहलोके
९४९	१३	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५८	९	विकल्पेताम्	विकल्पेताम्
९६९	९	विष्णु	विष्णुः
"	१२	याचितम्	याचितम्
९७१	५	कला	काल
"	"	निर्जिता	निर्जिता
९८४	१८	व्यवहारईक्षणं	व्यवहारेणक्षं
९९४	२२	धनान्तर	धनान्तर
९९४	२२	धना	धना
"	"	वाक्छल	वाक्छल
१००६	१८	धानादावङ्गं	धानादावङ्ग
"	१७	षणिष्कान्	षणिष्कान्
"	३०	विधि	विधि
१०१६	१९	देवं	नुदेवं
१०३८	१	यथोक्तो	यथोक्ता
१०५१	९	यन्तु	यन्तु
१०५३	२०	प्रहरणो	प्रहरणे
१०५६	१	देवतार्चा	देवतार्चा
१०९०	७	नाशयेत्तस्य	नाशयेत्तस्या
"	२०	सहस्रदण्डो	सहस्रदण्डो
११०९	२६	दूर्ध्व	दूर्ध्व

अध्यायः ९

११२०	१६	रक्षितु	रक्षितुं
११२३	९	देतेभ्यः	देतेभ्यः
११२६	१२	ब्राह्मणा	ब्राह्मणाः
"	१३	च्छ्रुति	च्छ्रुति
११२८	९	पायान्तरो	पायान्तरोप
११६८	२०	समुत्पन्न	समुत्पन्न
"	२१	चैजीव	चैजीव
११७३	२५	पितृव्येन	पितृव्येण
११९०	३	पितृर्द्धनं	पितृर्द्धनं
"	१८	यवीयान्	यवीया
११९६	२७	नतरा	नन्तरा
"	३०	निषादं	निषादं
१२०५	२४	यस्मै	यस्मै
१२०८	२१	योन्	योन
१२१०	६	पितृक्थ	पितृक्थ
"	२९	पुजये	पूजये
"	२४	तस्यापि	तस्यापि
"	"	भर्तुर्मृत	भर्तुर्मृत
१२२४	१०	योगक्षं	योगक्षे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४१	१०	लब्धा	लब्धान्
१२४९	२२	ताञ्चौर	ताञ्चौर
१२६०	११	शतिक्रोति	शक्नोति
१२६६	७	मग्यादि	मग्यादि

अध्यायः १०

१२८८	१२	क्षत्रया	क्षत्रिया
१७९३	२१	ब्राह्मण	ब्राह्मण
१३०३	१४	सन्तः	सन्तः
"	"	वंश्य	वंश्य
१३१२	८	ब्राह्मणात्र	ब्राह्मणोत्र
१३२४	२२	यदन्यनि	यदन्यनि
१३३०	१४	बुभूक्षितः	बुभूक्षितः
१३३७	२४	ग्राह्य	ग्राह्यः
१३४२	९	लभते	लभन्ते

अध्यायः ११

१३४५	११	सर्व	सर्व
१३५४	१२	यज्ञ	यज्ञ
१३५८	६	स्ववार्य	स्ववार्य
१३६३	२४	कामइति	कामतइति
१३६४	२१	स्वभ्यो	स्वभ्यो
१३७१	२१	निःक्षेप	निक्षेप
१३७७	२७	गर्दभ	गर्दभ
१३८४	४	सप्राम	सप्राम
१३८४	४	वर्षापि	वर्षापि
"	२२	तमिन्नित्ते	तन्निमित्ते
१३९६	२८	तदेवतपआह	तदेव तपआह तपः
१३९७	१२	तपसा	सेति । तपसा
"	२४	भिदाक्रान्तं	भिराक्रान्तं
१४१३	१२	गर्दभं	गर्दभं
१४२०	२८	नाश्रोत्रिय	नाश्रोत्रिये
१४२९	२८	ष्वसेय्या	ष्वसेय्या
१४४७	२४	रुधिर	रुधिरं
१४६४	१४	यत्किञ्चित्पापं	यत्किञ्चित्पापं
१४६५	२२	प्रकाशा	सकाशा
१४६८	२५	दुर	दूर
१४७०	१८	श्यामस्वर्ग	श्यामसुर्य

अध्यायः १२

१४८२	४	एव	एवं
१४८७	८	अस्य	तस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९४	२८	दुर्निवार	दुर्निवार	१५४५	७	जेत	जते
१५०९	१८	विहिताकण	विहिताकरण	१५३८	२३	तेजसारे	तेजसोर
१५१४	१४	वर्जनं	वर्जनं	१५३९	१६	प्रज्ञासने	प्रशासने
१५२८	३	अज्ञास्तेभ्योः	अज्ञास्तेभ्यः	१५४२	८	भूतैष्विति	भूतेष्विति
१५३३	१५	संबन्ध	संबन्धि				

राघवानन्दटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
१२	१६	तीतिः	तीति
"	१८	धर्म	धर्मा
"	१९	विद्वांसोऽत	विद्वांसस्त
१८	२४	णा	णा
२३	२७	सर्वाणि	सर्वाणि
२५	२८	द्वेवा	द्वेवे
२७	२६	यन्	जगन्
३३	१५	तश्चा	तपश्चा
"	"	माशा	माक्रोशा
३९	३	मयूयुजत्	मसृजत्
४६	११	पुष्पिन	पुष्पिणः
"	२६	भृ	भृ
५२	१२	सदा	तदा
६९	२७	ष्टे	ष्टे
७३	२४	देव	दैव
७९	१९	पिच्यादीन्	परान्पिच्यादीन्

अध्यायः २

१२०	१६	लो	लु
१२४	८	प्रागिति ।	प्रागिति
१२६	४	ता	तं
१३२	२५	ष्टौ	ष्टौ
१३९	९	क्षा	क्षां
१८०	१६	रूपा	रूपा
१९१	१६	तान्नं	तान्न
१९२	४	आ	आ
२०१	१९	त्का	त्त्वा
२०६	४	संस्कारा	संस्कारा
२१०	१९	कला	कल्पा
२१३	२२	ज्ञानइत्यादि	ज्ञानतइत्यादि
२१४	२	देव	वेद
२१८	१०	देवा	दैवा
२२१	१३	शिरस्य	शिरस्यं
२२३	५	द्वै	द्वौ
२२५	२१	किंच	किंचनेति ।
२३०	८	ङ्ग	ङ्गं
२४४	२७	गुरुत् ।	गुरुं । न
२५०	३	किंच	किंचगुर्विति
२५५	२७	द्ध	द्धं
२५७	२३	भषु	षु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ३			
३१९	१९	अनियतां	इयतां
३२५	१	स्त्रा	स्त्रा
३२८	१३	त	ते
३३४	३०	पत्तका	पत्तवा
३५९	२५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छन्दोमात्राध्यायी
३५९	२५	विदुष	विदुषः
४०९	६	सस्थं	संस्थपवित्रं
४३१	१३	कंतेननकवितादर	केनतर्कावितार
४३३	२३	विसृज्येति	विसृज्येतिद्वाभ्याम्
४३५	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात्
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य
४३९	१३	त्रि	त्रिः

अध्यायः ४

४५०	२०	अद्रोहेण	अद्रोहेणेति । अद्रोहेण
४६२	१६	वेष	किंचवयसइति । वेष
४८०	१८	धार्य	धांय
४९२	१	दद्यु	देद्यु
५०५	१७	कृते	छन्दस्कृतं
५१४	२०	चोरे	चौरैरि
५१५	१३	स्य	स्या
५१६	७	न्न	न्नं
"	२३	म	म
५१७	२५	देवत्यः	दैवत्यः
५४०	२९	सयमः	संयमः
५४१	२४	पुत्राद्यर्थ	पुत्राद्यर्थ
५५९	२६	द्युच्छि	द्युच्छिष्ट
५६१	४	भाया	भार्या
"	१६	बरुडः	बुरुडः
५६९	१	याश्चा	याज्वा
५७१	६	नाक	लोक
५७४	२९	धर्ममि	धर्मे
५७५	१३	द्य	ह्य
५८२	५	प्रायादेःत	प्रायादेः अत
"	२४	संभा	संभा
५८३	९	आत्मने	आत्मनो
अध्यायः ५			
५८६	१७	विदित	विहित
५८७	२९	शुद्ध	शुभ्र
५८८	२४	भक्ष्य	भक्ष्यता
५९३	४२	दिष्टेति	दिष्टानिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९७	६	भक्षेष्वापि	भक्ष्येष्वापि
६०३	८	आशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
६१५	२०	अहिंसकानि	किंचयदिति। अहिंसकानि
६१९	२४	तुल्यफलैः	द्योग्यैः
६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थं
६३०	१	[इयंपङ्क्तिरेतत्पृष्ठान्तेपठितव्या]	
६३१	१९	च्छु	च्छु
"	२०	स्ना	स्ना
६३२	१५	न	नै
"	"	त्रिरात्रै	त्रिरात्र
६४२	७	ण्येन	ण्ये स
"	९	तियइत्यु	त्यु
६४४	१८	दिःशु	दिनांशु
६५२	२७	प्रततैश्वर्य	प्रजैश्वर्य
६६१	१६	कंब्रह्मखं	कंब्रह्माणं
६६२	५	वे	षड्
६६५	१५	रीतिः	रैथानां रीतिः
६७३	२७	ध्य	ध्येन

(४) राघवानन्दः । अण्वपि उत्सवादिदर्शनमपि ॥ १४७ ॥

६८१	१०	किंच	किंचशुद्राणामिति
६८७	४	यया	ययासा
६९५	६	ज्य	त्तुज्य

अध्यायः ६

६९८	७	आत्मनो	{ किंचगृहस्थस्त्विति । आत्मनो
"	२९	निः सृत्य	ग्रामान्निः सृत्य
७१०	५	श्वा	खा
७१७	८	धि	धी
७२५	१०	वार	वाद
७४०	२३	रूप	रूपा

अध्यायः ७

७५५	१७	अन्तेच	अन्ते न
७५७	११	शाः	शान्
७६०	१	पायत्व	पापत्व
"	१५	राज्ञा	राज्ञो
"	"	दिकां	दिं
७६६	२४	रूप	रूपं
७७२	१७	वृद्धाश्चेति	वृद्धाश्चेति
७७३	२	यात्	यात् इति
७७६	१२	धर्म	काम
७७७	२०	अविज्ञातं	अविज्ञात

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८७	२४	यार्हति	यार्हति
७९०	१६	पृष्ठं	पृष्ठंवा
७९१	१२	लोकतः	लोक
"	२६	दुर्ग	दुर्ग
७९२	९, १०	यईष	यतईष
"	१०	वाब	ब
७९७	१	किंच	किंचनेति ।
"	३	श्रुतेः	श्रुतेश्च
"	४	भाग	भग
७९९	१७	शुश्रूषाया	शुश्रूषा
८०२	१४	सन	सन
"	१४, १५	कृतक्षतम्	कृतम्
८०३	५	प्रकरणादिति	प्रकरणात्
८०९	१३	एतान्दण्डेन	एतान् चतुरः दण्डेन
८१८	१८	आब्धि	आब्धि
८२७	५	यम	यम
८२९	२२	राज्ञे	राज्ञे
८३२	२४	पद्मिति	प्रीतीति
८३५	१४	कर्म	कर्मा
८३६	५	मै	मै
"	१९	मै	मै
८३७	२३	मै	मै
८३८	१२	च्च	न
८४०	१०	गितुं	मितुं
८४१	३	बलिनं	बलिनं
८४४	४	गन्तव्यं	गन्तव्यं कथंवा प्रवेष्टव्यं
८५१	१३	अग्रानीकषु	अग्रानीकेषु
८५८	२२	प्रसिद्धो	युद्धो

अध्यायः ८

८७१	३०	मद्यये	द्यम्ये
८७५	२७	वक्षते	वक्ष्यते
"	२५	एतांस्ताति	एतान्स्तौति
८८१	१६	स्यात्तत्राह	स्यात्तत्राह
८८७	१०	सृक्किणी	सृक्किणी
८९५	२	स्थानिनां	स्थानानां
८९८	१०	मुक्त्वा	मुक्त्वा
९०१	१३	विभवितं	विभावितं
"	२९	श्रुलं	श्रुलं
९०३	"	कृत्या	कृत्वा
९०९	३	रम्	रम्
९१०	१४	न्वत्य	त्यन्व
"	२६	बधि	न्धिब

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९१४	२४	पेदन	पदेन
९२२	९	शेषतः	विशेषतः
९३७	२०	त्यापि	त्यपि
९४५	१४	येना	येणा
"	१८	घृनां	घृनां
९४६	६	जलतु	जलात्तु
९४७	६	दस्य	दस्यु
९५३	२०	रुक्षं	सूक्ष्मं
९५५	३०	वर्णैः	वर्णैः
९५८	१३	स्यान्मा	स्यान्मा
९५९	१३	सिदी	सिदीं
"	१४	वक्रयः	विक्रयः
"	१५	द्वि	द्वि
९६०	३१	नरत	नस्त
९६५	२०	तित्य	तीत्य
९६९	१४	वृद्धैतमपि	वृद्धैतमपि
"	१७	धमणात्	धमर्णात्
"	१८	वृद्धिं	वृद्धिं
"	१९	कात्ययनः	कात्यायनः
९७१	११	गृही	गृही
९७३	१९	कुकटेन	कतशकटेन
९७५	२६	प्रति	प्राति
९७६	१७	यःस्थित	येस्थिता
"	"	भवान	भवान्
९८७	२१	द्युक्त	द्युक्तं
९८८	५	च्छ	छ
९९२	२	तेषु	तेषु
९९७	२७	शिरच्छे	शिरश्छे
९९८	१०	यत्	यन्
"	११	काल	काले
९९९	१३	धारिमं	धारिणं
"	२८	येत	येत्
१००१	२४	आगमेन	आगमेन
१००८	७	नेतृ	नेतृ
१०१०	१९	प्रत्ये	प्रत्य
१०२२	३	मुक्ता	मुक्त्वा
१०२४	१८	स्तत्रा	तत्रा
१०२५	८	द्वि	द्वि
१०३४	९	नवाहे	नेवाह
१०३६	१२	षाम	षाम
१०४०	१	वदच्छूदो	वदच्छूदो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०४९	६	क्प्रा	क्प
१०६१	१८	ततःकि	ततःकिं
१०६५	२६	शेषता	शेषतः
१०६८	५	खट्वा	खट्वा
१०६९	३०	हन्	हम्
१०७५	३०	सृखं	सुखं
१०८२	५	रूपा	रूपां
१०८७	२४	च्छेदन	च्छेदनं
१०८८	६	तांचे	तांच
१०९०	२४	श्ली	श्री
१०९३	१४	परदण्डं	परदारदण्ड
"	२९	सर्वस्व	सर्वस्वं
११००	२८	पारत्रिक	पारत्रिक
"	"	ष्विति	ष्विति
११०७	२४	येत	येत्
१११२	६	भवऐश्वर्यात्	ऐश्वर्यात्
अध्यायः ९			
११२४	५	च्छुत्वं	च्छुत्व
११२७	२७	चेतसा	चेतसा
११३०	६	मीः	मिः
११३३	१४	क्षेत्रत्वे	क्षेत्रत्वे
"	२८	श्यन्ते	श्यते
११३४	१०	स्वल्प	स्वल्पा
११५०	१२	ष्ठनास्य	ष्ठानस्य
"	१४	गवालभं	गवालंभं
"	१५	तदनमूलम्	तदमूलम्
"	"	गिनां	गिणां
११५२	१९	पद	पदे
११७०	१८	क्रि	क्रि
११७२	४	त्का	त्त्वा
११७३	८	सम्मा	सम्मा
११८३	२१	त्वात्प	त्वात्पि
११९७	१	क्षायां	क्षां
"	"	माह	आह
१२०५	१४	त्वाद्वा	त्वात् द्वा
१२०६	२८	लक्षणाया	लक्षणायां
"	"	दासदास्या	दासदास्यां
१२०८	११	पुत्रास्युः	पुत्राः स्युः
१२०९	१९	पूर्व पूर्वः	पूर्वः पूर्वः
"	२०	पूर्वा	पूर्वा
"	२१	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१६	२९	तिसृणा	तिसृणा
"	३०	नर्केस्त्रिया	स्त्रिया
१२३४	१४	अमात्यः	अमात्याः
१२३७	१७	आगस्त्रि	आगःस्त्रि
१२४७	८	कानां	काणां
"	२६	ष्ट	ष्ट
१२५२	२५	द्रव्येन	द्रव्येण
१२५७	६	त्कर्तृणां	त्कर्तृणां
१२६९	२२	सऽत्वे	सत्त्वे

अध्यायः १०

१३०२	१३	प्रभावेन	प्रभावेण
"	१४	प्रभावेन	प्रभावेण
१३०५	३	काष्ठ	काष्ठ
१३०६	१६	लोहं	लोहं
१३०८	१९	निष्ठुरता	निष्ठुरता
१३१०	१	तेषांमा	तेषां
१३२९	८	दृष्टान्ती	दृष्टान्तो
१३३६	११	द्यर्थ	द्यर्थ

अध्यायः ११

१३५५	२३	कर्तव्यसां	कर्तव्यतां
१३६०	७	दर्शयस्त	दर्शयस्त
"	१८	विशेष	विशेष
१३६६	२१	संबन्धं	संबन्धं
१३६७	२६	रूवैप्य	वैरूप्य
"	२८	शस्त्रस्य	शस्त्रस्य
१३६८	१५	सोवागप	सवागप
"	१७	[पाठः]	[पाठः]
"	२३	निःक्षेप	निक्षेप
१३७३	९	{ अयाज्येसंयाज्य }	{ अयाज्यसंयाज्यमुप }
"	१०	न्ययो	न्ययो
१३७४	२४	दीनाम्	दीनाम्]
१३७५	२८	दिनिन्दित	दिनिन्दित
१३७९	६	शृण्वते	शृणुते
१३८१	३	धितं	धीतं
"	४	कामतोऽत्मा	कामत आत्मानं
"	"	वानह	वान्गुह
१३८१	८१	षड्वीर	षड्वीर
१३८४	२५	रक्षणमिति	रक्षणमिति
१३८५	१३	ध्यानि	ध्यानि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३९६	१०	र्णामिति	र्णैति
१३९८	५	तद्भागाय	तद्भागाय
१३९९	३	आनिपातान्	आनिपातान्
१४००	६	क्षैम	क्षैर्म
१४०१	१६	त्रितम	न्वितम
१४०४	१	गाष्ठे	गोष्ठे
१४०५	१६	रक्षदेवता	रक्षोदेवता
"	१७	समासि	संमासि
"	१८	संममा	संमा
१४०८	२०	द्वत	द्वत्त
१४१५	२१	हार्ते	हार्ति
१४१७	२	च्छदे	च्छेद
१४१८	३०	स्तस्या	स्तया
१४२२	१३	घास्ता	घांस्ता
"	१४	५५	१५५
१४२४	२८	प्रजितानीते	प्रतिजानीते
१४३०	२०	ष्वकीर्णी	ष्ववकीर्णी
१४३३	२	परीक्षण	परीक्षणं
१४४४	११	अनेभ्या	अनभ्या
१४५०	१९	द्युप	द्युरूप
१४५४	२६	देवानो	देवाना
१४५४	२८	धर्मवचि	धर्मचि
१४६०	७	वार्चि	वार्जि
"	८	द्वि	द्वि
१४६१	१८	शुद्र	शुद्र
"	३०	दयन्	दयन्
१४६४	५	मात्र	मात्रं
१४६६	१०	हेतरि	हेतुरि
१४६७	२२	नुपपातको	नुपातको

अध्यायः १२

१४८१	८	वर्णनम्	वर्णनम्
१४८४	१८	तेना	तना
"	२५	द्वै	द्वै
१४८६	१५	न्य नव	न्यन्नवं
"	२३	पद्यते	पद्यन्ते
१४८७	१५	न्युस्फु	व्युस्फु
१४८९	१३	न्यनव	न्यन्नव
"	१५	त्का	त्वा
१४९६	२	सर्वत्र	सर्वत्र
१४९९	२९	इया	यिया
१५०३	१०	तेत्यु	तइत्यु
"	२३	रान्त	रान्त

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५०८	२२	र्थम्	र्थम्
१५१०	२३	लशकः	लाशकः
१५१०	२४	न्धिनी	न्धिनी
१५१४	४	गिः	गि
१५१७	२९	प्यत	प्यते
१५२०	२८	यूत	स्युतं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५२२	७	स्तञ्ज	स्तञ्ज
१५२९	२५	षयक	षयकं
१५३३	१७	द्वयं	द्वयं
१५३४	२७	परिषत्त्व	परिषत्त्व
१५३६	४	श्रष्ठं	श्रष्ठं

नन्दनकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२७	३१	।	०
३७	१	ष्वी	ष्वी
५०	२९	स्वेना न्देन	स्वेनानन्देन
६१	४	साहसं	द्वादश साहसं
६६	२५	शशा	शा
७७	३०	दे	दं
८५	२५	नो	मनो

अध्यायः २

८९ ७ [दष्टिरोषात् नगृहीतः] एवं जगत्सृष्टिप्रलयौ शा-
स्त्रावतारश्चोक्ताः। इदानीं
धर्मस्य प्रतिपत्त्यपायाद्विलु-
प्तस्य लाघवेन प्रतिपत्त्य-
र्थलक्षणं तावदाह विद्व-
द्भिरिति। विद्वद्भिर्वेदार्थ-
विद्विरेक्षपरागिभिः।

११९	२	किल	किंतु
१३५	१३	ना	नां
१३६	७	शणाविक	शणाविक
१३९	२७	मवं	मंव
१५०	८	तद	त
१५८	२६	मो	मो
१६२	१५	म	म
१६६	८	वाच्य	वाच्यः
१८०	२०	यस	यस्य
१९६	२४	गुरुन्	गुरुन्
१९७	८	१३१	१३२
२१४	१६	येथति	यथेति
२२१	१७	रुत्सः	रुत्सः
२२३	८	वेदमने	वेदमन
२५६	२४	पुनरुच	कः पुनरत्र
२५७	२५	कैश्चिध	कैश्चिद्ध
२६०	२१	रषो	रेषा

अध्यायः ३

२८८	१	तुतु	तु
३०५	१०	४०	३९।४०
३१८	३०	६४	६३।६४
३१९	९	त्त्रा	त्त्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२९	२७	तृ	तृ
४०१	१६	पेत	०
४१०	१८	निव	निर्व
४११	२०	—	—
४४४	३१	(क ख, ण, ठ,)	(क, ख, ठ, ण, नं० १, नं० २)

(टिप्पणिः) अध्यायः ४

४६३	५	पे	वे
५७९	२४	तन्द्र	तंद्र
५८३	२१	क्तः	क्तं

अध्यायः ५

६३७	१२	नाना	ना
६६५	१५	कृ	कृ
—	१९	पूर्यहणम्	पुनर्ग्रहणम्
६६६	१५	त्य	द्रव्य
६८२	११।१२	धिष्ठितं	धिष्ठितं
६९३	८	सापि	यापि

अध्यायः ६

६९९	१४	अनैः	मुन्यनैः
-----	----	------	----------

अध्यायः ७

७६६	२८	शकन्तर्णो	शंकुकर्णो
८३३	११	द्वा	द्व
८३६	९	धे	धो
८५८	११	तु	तू
८५८	२४	भि	न्धि

अध्यायः ८

८८२	४	मा	स्मा
८८५	२	ष्टं	ष्टं
९०६	१	यं	श्यं
९१७	१	यं	शे
९१७	१	ज	०
९१७	१	यः	याः
९५४	१५	मयवस्य	मवयवस्य
९६०	१२	अयथा	अन्यथा
९८२	७	सबन्धो	संबन्धो
९९४	१५	परिमाणं	परिमाणं न

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९९	२९	ण	णी
१०२६	१७	स्याक्रमे	स्यातिक्रमे
१०२९	५	लिङ्गानि	लिङ्गानि चिन्हानि
१०४४	७	गुणो	गुण
१०५०	१२	प्रवंचो	प्रचौ
१०६८	११	आ	अ
१०७०	२२	महा	एवंनानिउप
१०८९	१२	र्य	र्या
१११६	२१	न्द्रा	न्द्रादि

अध्यायः ९

११५०	१९	रय	रथ
"	२०	हि	वि
११५६	१६	ल्लं	ल्लं
११६०	२७	शं	शीं
१२००	१५	स्थां	क्थां
"	"	क्थां	क्थां
१२०८	२६	तृ	तृ
१२१५	१५	भ्यान्द	भ्याद
१२२०	२७	पर्क	मधु पर्क
१२४५	६	ह	हा
१२४८	२७	प्रणिहिताः	मूलप्रणिहिताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १०	
१२५२	१	ला	ली
१२७९	२८	व	क
१२९०	२०	श्लो	श्लो
१२९१	२३	संकी	०

अध्यायः ११

१३४८	९	येन	यो
१३६१	२५	वीरह	वीर
१३७८	२६	प	व
१४००	८	व	प
१४०४	१९	य	यं
१४०७	२	:	यः
"	१६	त्कं	क्तं
१४६३	२१	ति	न्ति
१४६८	२८	आ	अ

अध्यायः १२

१५०४	७	क्ता	क्त्या
१५२१	४	जगत्	ततम्
"	"	स	त
१५२५	१३	देवता	वेदा
१५३३	२३	वानप्रस्थं	वानप्रस्थं
१५४१	१५	न्या	ग्न्या

रामचन्द्रटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
२२	२७	नाविरकरोत्	नाविष्करोत्
२६	८	इन्द्रियाणि	इन्द्रियाणि
३८	२०	बाहुरुपादतः	बाहुरुपादतः
६३	१३	शिक्षया	इच्छया
६४	२०	कीदशः	कोदशः
६४	२२	एवा	एषा
अध्यायः २			
१०३	१	उक्त	उक्तः
११९	४	शरीरस्य	शरीर
१५५	२८	सद्व्यय	संहत्य
१६९	१२	सम्यक्	सम्यक्
२१७	२०	आवमानस्य	अवमानस्य
२१८	७	तिरस्कारकर्ता	तिरस्कारकर्ता
२२७	५	अस्ये	अस्य
२२७	१८	इमान	इमान्
२४२	१८	तिष्ठति	तिष्ठत
२४२	३०	शिष्यस्य	शिष्यस्य
२४५	१६	संश्रवे, निकटे	असंश्रवे, अनिकटे
२६७	२३	गुर्वर्थे	गुर्वर्थे
अध्यायः ३			
२७४	२५	व्रतेन्तर्भवति	व्रतेऽन्तर्भवति
२८२	१८	कनकवर्णाः	कर्पलवर्णाः
३०९	२०	स्वदारान्निरतः	स्वदारन्निरतः
३११	११	गच्छेतः	गच्छतः
३१६	२३	वर्द्धते	वर्धते
३२०	२६	वैवाहिकेऽग्रे	वैवाहिकेऽग्नौ
३४०	२६	गृहं	गृहं
३४५	३	पुनर्बलिहरेत्	पुनर्नबलिहरेत्
३४६	१८	गृह	गृहं
३४७	२६	आगसान्त्सख्यादीन्	आगतान्सख्यादीन्
३७०	२४	यमातामहादयः	मातामहादयः
अध्यायः ४			
४५०	३	चतुर्भागं	चतुर्थभागं
४५९	११	दुःखमूल	दुःखमूलम्
४६९	१८	नादिष्टति	नानिष्टति
४७६	२१	मृदङ्गादीनि	मृदङ्गामादीनि
४८०	३०	योयथा	योयथा
५५८	८	कदर्यस्य	कदर्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७०	१३	पिष्टप	विष्टपम्
५७८	२७	निर्नुदेत्	निर्णुदेत्
५७९	१२	भृत्यश्च	भृत्यांश्च
अध्यायः ५			
६२३	५	घ	च
६२९	१२	सबन्धः	संबन्धः
६३८	२०	दर्वीगूर्ध्व	दर्वीगूर्ध्व
६४७	४	एतद्वत्सरा	एतद्वत्सरा
६४८	२६	वृथाजाता	वृथाजाताः
६८४	१८	विरक्त	विरिक्तः
अध्यायः ६			
७०३	६	उत्तरायणम्	तुरायणम्
७३१	१३	अवेक्षेत्	अवेक्षेत
७३९	६	इन्द्रियाणा	इन्द्रियाणा
अध्यायः ७			
७६३	२१	केपि	केऽपि
७६७	२	कोपनत्वात्	कोपमत्वात्
७८७	२७	आयतः	अयतः
८१०	२६	कर्षयति	कर्षयति
८३१	२०	क्रन्द	क्रन्द
८४६	५	शनैर्यायात्	शनैर्यायात्
८५३	१४	भेदककृतं	भेदककृतं
अध्यायः ८			
८७८	१४	समै	सम्यै
८८२	७	सर्व	सर्व
८८६	९	अथादिहीनौ	अर्थादिहीनौ
८९१	२५	सङ्ख्या	सङ्ख्या
९२२	१४	रंस्थितत्वात्	रस्थितत्वात्
९२३	१७	सान्त्वयन्	सान्त्वयन्
९२७	२८	ब्रुवतस्युः	ब्रुवतःस्युः
९६८	२३	वाह्ये	वाह्ये
९७४	१६	वृत्ति	वृद्धि
९९३	६	उभौ	उभौ
१०१३	७	रदेत्तं	वेदेत्तं
१०२२	७	पालभवेत्	पालेभवेत्
१०२८	२७	सामितानि	सावितानि
१०२९	७	वक्ष्य	वीक्ष्य
१०२९	२४	सीमाया	सीमायां
१०५८	१	अधागेतिः	अधोगतिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६५	६	धरधट	धरिर्धटः
११०७	२६	तत	तत्

अध्यायः ९

११२२	१७	औपसनाग्ने	औपासनाग्ने
११९७	७	द्व	द
१२१५	१९	यलब्धच	यल्लब्धच
१२३०	२५	क्रिया	क्रियया
१२३३	१२	लिखन	लेखन
१२५०	२४	दर्शने	दर्शने

अध्यायः १०

१३०४	१	क्षेत्र	क्षत्र.
------	---	---------	---------

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२२	२५	क्षौमाविकारि	क्षौमाविकानि

अध्यायः ११

१३५३	५	देवचं	देवस्त्वं
१३६६	२६	सं गे	संसर्गे
१३६९	१७	अनिकृतैनसः	अनिकृतैनसः
१३९५	९	पक्षान्तर	पक्षान्तरे
१४७३	६	अधमर्षणं	अधमर्षणं

अध्यायः १२

१४९२	२७	स्थितः	स्थितः
------	----	--------	--------

Cal-
15/11/20

502

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 27213
Sa35/Man/Man

Author—

Title— Manusambita.
Vol-II

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.